

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

JUGOSLAVIJA: poglavlje 1980-1991

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

JUGOSLAVIJA: **poglavlje** **1980-1991.**

Beograd, 2021

JUGOSLAVIJA: POGLAVLJE 1980–1991.

Izdavač

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Za izdavača

Sonja Biserko

Copyright © Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021.

Recenzenti

prof. dr Dubravka Stojanović

prof. dr Florian Bieber

prof. dr Ivo Goldstein

Uređivački odbor

Latinka Perović

Husnija Kamberović

Nenad Makuljević

Božo Repe

Tvrtko Jakovina

Šerbo Rastoder

Mitja Velikonja

Drago Roksandić

Redaktor

Seska Stanojlović

Lektor

Danica Šterić

Indeksiranje i korektura

Vukašin Zorić

Grafičko oblikovanje i slog

Ivan Hrašovec

Fotografije

Arhiv Jugoslavije

Vreme arhiv

Štampa: Eurodream, Nova Pazova

Tiraž: 1000

CIP zapis je dostupan u elektronskom

katalogu Narodne biblioteke Srbije

ISBN 978-86-7208-221-0

COBISS.SR-ID 54408457

Projekat podržali Ministarstvo spoljih poslova Nemačke i Ambasada Nemačke u Beogradu

Ambasada
Savezne Republike Nemačke
Beograd

SADRŽAJ

Napomena izdavača	7
Reč uredništva	9

Latinka Perović

Prolegomena	13
Uvodna studija	15

I SAVEZNE INSTITUCIJE

Božo Repe

JNA: Pretenzije na status poslednjeg čuvara Titove Jugoslavije	95
---	----

Božo Repe

Predsedništvo CK SKJ: Mesto sučeljavanja svih glavnih konflikata.	123
--	-----

Božo Repe

Predsedništvo SFRJ: Bez autoriteta i harizme	164
--	-----

Božo Repe

Jugoslovenske vlade: (Ne)premostivi različiti interesi	189
--	-----

Aleksandar R. Miletić

Arbitrarni konstitucionalizam: Ustavni sud Jugoslavije, 1988–1991.	229
---	-----

Vlaho Bogišić

Jugoslovenski leksikografski zavod: Izlazak na glavna, enciklopedijska vrata	246
---	-----

II SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE I AUTONOMNE POKRAJINE

Drago Roksandić, Slobodan Bjelica, Dušan Janjić,

Memli Krasniqi, Dragan Markovina, Božo Repe,

Radenko Šćekić, Jasmina Trajkoska Navomoski

Za/protiv SFR Jugoslavije	259
-------------------------------------	-----

III MEĐUREPUBLIČKI ODNOSI

Husnija Kamberović, Milivoj Bešlin,

Aleksandar R. Miletić, Adnan Prekić

Odnosi jugoslovenskih republika i pokrajina 311

IV KRIZA I RASPAD

Vladimir Gligorov

Pogrešni politički odgovori na privrednu krizu 377

V KRATKA HRONOLOGIJA

Ključni događaji osamdesetih godina u slici 409

VI USPJEŠNA DIPLOMACIJA MALIH REZULTATA

Tvrtko Jakovina

SFRJ i svijet od Titove smrti do smrti Jugoslavije 435

VII DRUŠTVO

Vesna Pusić

Društvene promjene: zavidna dinamičnost i kreativnost 487

Alemka Lisinski

Novinarstvo i mediji: izazovi osvojenih sloboda 525

Dejan Kršić

Kvadratura osamdesetih 553

Zlatko Gall

Jugoslavenska glazba – između
novog vala i novog “narodnjaka” 590

VIII INTELEKTUALCI

Nadežda Čaćinović

Uloga intelektualaca: između “moći istine” i “istine moći” 633

Aleksandra Đurić Bosnić

Odgovori intelektualaca na društvenu i
političku krizu u Srbiji 646

<i>Vera Katz</i>	
Pokušaj marginaliziranja intelektualaca u Bosni i Hercegovini	657
<i>Vladimir Milčin</i>	
Makedonija: Nezavršena prošlost	684
<i>Marko Zajc</i>	
Slovenački kritički intelektualci i jugoslovenska javnost	705
<i>Marko Zajc</i>	
“Nova revija” i odnosi sa Srbijom	726
<i>Radenko Šćekić</i>	
Crnogorski intelektualci i njihov odnos prema Jugoslaviji osamdesetih	731
IX VERSKE ZAJEDNICE	
<i>Srđan Barišić</i>	
Tradicionalne verske zajednice i dezintegracija Jugoslavije	749
X KULTURA	
<i>Nenad Makuljević</i>	
Ideološki i društveni konteksti umetnosti i kulture.	801
<i>Tomislav Marković</i>	
Kulturni pluralizam i monizam.	825
XI ISTORIOGRAFIJA JUGOSLAVIJE	
<i>Šerbo Rastoder</i>	
Istoriografija i Jugoslavija	857
XII EPILOG	
<i>Mitja Velikonja</i>	
Poezija posle Srebrenice?	
Kulturna refleksija jugoslovenskih osamdesetih	895
Biografije autora	929
Indeks imena	945

NAPOMENA IZDAVAČA

PRED ČITACIMA JE druga knjiga iz projektnog poduhvata Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji: *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*. Pre gotovo deset godina Helsinški odbor je u okviru osmišljavanja i koncipiranja projekta “Yu-historia” okupio grupu autora iz svih zemalja – naslednica Jugoslavije u nastojanju da se fenomen državne zajednice prouči što svestranije i sveobuhvatnije. Tumačenja i uvidi autora, u prvom redu istoričara, ali i relevantnih poznavalaca drugih naučnih oblasti, predstavljeni i u ovoj knjizi, pokazuju slojevitost i kompleksnost društva i države koja je trajala 70 godina, probleme s kojima se suočavala, kao i razloge i odgovornost za njen brutalni raspad.

I ova knjiga, kao i prerhodna iz istog projekta, “Jugoslavija u istorijskoj perspektivi”, postaje sada deo bogatog fundusa knjiga i publikacija domaćih i stranih autora o zemlji koja je sa političke karte nestala pre 30 godina, ali još uvek intrigira.

Predsednica Helsinškog odbora

Sonja Biserko

REČ UREDNIŠTVA

O RASPADU SOCIJALISTIČKE Federativne Republike Jugoslavije mnogo se pisalo i u svetu i u Jugoslaviji. Različita su objašnjenja uzroka raspada, njegove dinamike, posledica i perspektiva novostvorenih država. Za razliku od drugih socijalističkih federacija (Čehoslovačka, Sovjetski Savez) koje su svoje postojanje okončale na miran način, jugoslovenska federacija se raspala u ratu. Zašto?

Pre deset godina, u Helsinškom odboru za ljudska prava u Srbiji okupila se grupa naučnih radnika iz cele bivše Jugoslavije. Prevažno istoričara, ali i istoričara umetnosti, kulturologa, politikologa, sociologa i ekonomista, sa namerom da započnu proučavanje raspada jugoslovenske države. Bio je to prvi takav pokušaj. Podržalo ga je i Savezno ministarstvo za inostrane poslove SR Nemačke.

U pomenutoj grupi dugo se raspravljalo o pristupu. Preovladalo je stanovište da se jugoslovensko iskustvo (1918–1941. i 1945–1991) posmatra iz nacionalnih perspektiva. Jugoslavija je bila složena višenacionalna država. Nijedno od dva rešenja, centralističko i unitarno, odnosno federalno i konfederalno nije uspelo. Razlike između ova dva koncepta predstavljale su središnje pitanje sedamdesetogodišnje istorije jugoslovenske države. Nijedno od njih nije moglo biti osnova za kompromis. Napisano je više istorija Jugoslavije u prilog ili protiv jednog, odnosno drugog rešenja. Dve interpretacije uvek su reflektovale faktičko stanje.

Rezultat petogodišnjeg rada pomenute grupe bila je knjiga *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, na srpskom i engleskom jeziku, 2017. godine. U autorskom timu nije bilo iluzija da se jednom knjigom može objasniti sve što se dogodilo na kraju XX veka. Cilj je bio trasiranje orijentacije koja bi dugoročno vodila pre svega razumevanju jugoslovenskog iskustva. Otuda knjiga predstavlja zbornik radova čiji autori pripadaju različitim profesijama i generacijama. Uzimajući u obzir namere autorskog tima i zainteresovanost koju je prva knjiga izazvala, odlučeno je da se rad nastavi.

Nakon četiri godine dolazi druga knjiga, *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*. Smrt Josipa Broza Tita (1980) i promena međunarodne

paradigme (1989) nisu samo hronološki okvir knjige, već kraj jedne istorijske epohe. Na unutrašnjem planu – silazak sa životne i političke scene Josipa Broza Tita, vođe Komunističke partije Jugoslavije četiri i po decenije i predsednika SFRJ tri i po decenije. Na međunarodnom planu – efekti naučno-tehnološke revolucije, kraj hladnog rata, raspad istočnoevropskog bloka i kraj komunističkih režima, ujedinjenje Nemačke. Poput svih velikih prekretničkih promena i promena na prelasku XX u XXI vek izazvala je različite reakcije. Probudene su velike nade i očekivanja, praćene iluzijama o brzim promenama nabolje. U isto vreme, neizvesnost i strah. Konfuzija je bila u prirodi stvari: istrajavanje na dogmama koje nisu izdržale probu vremena, preispitivanja, traženje alternativa. Spontano i organizovano vraćalo se staro pretkomunističko stanje. Sa zahtevom za slobodom i demokratijom išle su i različite restauracije (monarhija, retradicionalizacija i povratak crkve u javni prostor i političko polje) i revanšizam (povratak nacizma, fašizma, rehabilitacije kvislinštva).

Autorski tim nastojao je da istraži događaje, ali i da prodre u duh vremena. To je dovelo do tematskog obogaćivanja druge knjige, a time i do proširenja kruga autora. Proširena je i istraživačka osnova. Osim istorijskih izvora prvog reda, tu su i ostali važni izvori: memoari, dnevnici, autobiografije i biografije, emigrantski izvori, disidentski izvori, dokumentacija o zaboravljenim ljudima i događajima, potisnutim istinama, te stanovišta anonimnih ljudi (grafiti); u drugoj knjizi ima više priloga o nacionalnim kulturama, ali i o njihovom prožimanju na jugoslovenskom planu (zajednički poduhvati u izdavaštvu, filmu, pozorištu, leksikografiji, te zajedničke kulturne manifestacije). Identifikovane su tendencije nesumnjivo modernog društva: mediji, nevladine organizacije, ženski pokreti, preduzetništvo, a pre svega otvaranje prema svetu. U isto vreme, to je patrijarhalno zatvoreno društvo: agrarno poreklo i mentalitet prvih generacija industrijskih radnika, visoki analfabetizam, male tradicije demokratske političke kulture. Ova dva uvida data su paralelno i upozoravaju istoričara na oprez. Da li je sukob 1948. godine značio definitivno odbacivanje sovjetskog modela socijalizma i šta je uopšte

bilo moguće posle Drugog svetskog rata, na početku hladnog rata, za jednu malu zemlju između Istoka i Zapada?

Istraživani su odgovori na nove izazove u društvu i državi. Evidentni su neuspesi pokušaja privredne reforme i reforme Partije. Pri tome, analizirana je uloga kritičke inteligencije, koja je, vraćajući se na izvorna načela državnog socijalizma bila više dogmatska nego revizionistička.

Predmet možda najtemeljnijih istraživanja do sada bio je vladajući politički sistem na svim nivoima: politički život u republikama i pokrajinama i njihovi međusobni odnosi, jugoslovenski partijski i državni vrh, te Jugoslovenska narodna armija u ulozi političkog arbitra.

Prepoznatljivo središte knjige *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991.* jeste sukob između dva pomenuta koncepta jugoslovenske države. Ona se nije raspala zato što nije bilo rešenja, već zato što je kompromisno rešenje, ustav iz 1974. godine, jednostrano odbacila Srbija, kao najveća republika. U ime rešenja srpskog pitanja kao državnog pitanja: u Jugoslaviji kao u suštini srpskoj državi u kojoj žive i drugi narodi, ili u etničkoj državi u granicama koje obuhvataju sve teritorije na kojima žive pripadnici srpskog naroda. Sve međunarodne arbitraže posle raspada jugoslovenske države potvrdile su unutrašnje granice koje su u njoj postavljene u oslobodilačkom ratu 1941–1945. Sa stanovišta velikodravnog srpskog nacionalizma one su bile administrativne i postale su podložne promeni posle 1980.

Autorski tim knjige *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991.* predaje knjigu javnosti u nadi da ona doprinosi razumevanju suštine raspada. I u uverenju da proučavanje treba nastaviti, vraćajući se kako na decenije koje prethode onoj u naslovu knjige, tako i onima koje su sledile. Jer, što dalje od suštine raspada u ratu, to sve dalje od uspešnog suočavanja sa prošlošću i tranzicijom.

U Beogradu, septembra 2021.

Latinka Perović

PROLEGOMENA

ISTORIČARI VOLE DANAS da kažu da nam je osamdesetih godina XX veka *istorija eksplodirala u lice*. Međutim, ako ih tada nije izneverilo njihovo vlastito shvatanje i istorije i istorijske nauke, oni bi morali biti poslednji koji imaju pravo da to kažu.

U Uvodnoj studiji osamdesete godine XX veka u Jugoslaviji ne posmatram kao *jedno malo parče istorije*. Ka ovim godinama idem izdaleka. Nastojim da rekonstruišem ono što je njima prethodilo, kao i ono što su one nagovestile. Drugim rečima, posmatram ih u kontekstu jedinstvenog istorijskog procesa.

Krećem se putem koji ima više prilaznih staza. Tako su u Uvodnu studiju uključeni rezultati mojih višegodišnjih proučavanja istorije Srbije druge polovine XIX veka sa akcentom na društvene ideje (rani socijalizam, radikalizam i liberalizam). Zatim, istorije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije, sa težištem na odnos nacija i države. Predmarksističkih socijalističkih učenja u Zapadnoj Evropi i ruskog revolucionarnog narodnjaštva, i njihovih uticaja na razvoj društvene misli u Srbiji. Najzad, uvidi u obimnu historiografiju svih ovih tema. Naravno, i saznanja na osnovu radova autorskog tima u ovoj knjizi, kao i u prethodnoj – *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*.¹

U Uvodnoj studiji uzimam u obzir i ona saznanja koja sam sticala *iznutra*, kroz lično učešće u omladinskom i ženskom pokretu Jugoslavije (1950–1960). To učešće meni, i celoj političkoj generaciji kojoj sam pripadala, omogućilo je da Jugoslaviju upoznamo u njenim različitostima, i opredelilo nas kao dosledne *federaliste*. A zatim, učešće u Savezu komunista Srbije (druga polovina šezdesetih i početak sedamdesetih godina). Ono mi je pomoglo da – idući kroz Srbiju i *glavom i nogama* – upoznam njena ograničenja, ali i njene mogućnosti. Na primer, specifičnosti njenih regiona ili, kako bi rekao Sima M.

1 *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017).

Ćirković, *prednosti podeljenosti* (uticaj austrougarskih Srba na razvoj Kneževine Srbije).

Po metodu i tehnologiji sticanja, *naučno saznanje* i *saznanje stečeno iskustvom* nisu ista. Ali se više dopunjuju nego što se isključuju. U svojim ranijim radovima podrazumevala sam saznanja stečena iskustvom. U Uvodnoj studiji neka od tih saznanja navodim eksplicitno. To su, pre svega, ilustracije određenih situacija i događaja, ili ljudskih formata pojedinih ličnosti. Neke od tih ilustracija poznate su samo uskom krugu ljudi, od kojih neki više nisu živi. Sticajem okolnosti, ostale su poznate samo meni. U najvećem broju slučajeva – one su proverljive. Navodim ih u uverenju da njihov zaborav – i svesno i nesvesno – vodi *pojednostavljanju* i *pogrešnim zaključcima*. Neizostavni, izvori prvog reda ne opisuju uvek atmosferu i stanje duha u društvu. Dakle, *lično iskustvo u smislu opšteg značaja*. Ili, kako je parafrazirao Sima M. Ćirković, *ništa što se u prošlosti dogodilo istoričaru nije tuđe*.

UVODNA STUDIJA

Nije naše da izbegavamo vrednovanje, da se o vrednostima ne izjašnjavamo... već da svesno i metodično uspostavljamo merila... Morali bismo se kloniti i toga da zapadnemo u moralni nihilizam o tome šta je dobro i zlo. Postoje neke opšte i temeljne vrednosti kao što su poštovanje života i ličnosti, težnja slobodi i istini i koje zaslužuju da budu stavljene iznad parcijalnih vrednosti pojedinih društava i epoha.

—SIMA M. ĆIRKOVIĆ,
O istoriografiji i metodologiji (2007)

1.

ZAŠTO JUGOSLAVIJA OSAMDESETIH GODINA?

Tokom proteklih 30 godina napisano je mnogo knjiga, čitava jedna biblioteka, o raspadu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Unutrašnji rat, njegove manifestacije (etnička čišćenja, masovni zločini; primarne, sekundarne i tercijarne grobnice; genocid), neposredne i dugoročne posledice, učinili su *slučaj Jugoslavije* posebnim. Ona je upoređivana sa drugim socijalističkim federacijama (Čehoslovačka i Sovjetski Savez) u kojima je došlo do mirnog razlaza i stvaranja nezavisnih nacionalnih država. U Sovjetskom Savezu nije uspeo pokušaj Mihaila Gorbačova da se sačuva državni okvir Sovjetskog Saveza, da bi se unutar tog okvira sprovele reforme ekonomskog i političkog sistema, federacije i KPSS. Tako je izvan Rusije ostalo oko 20 miliona Rusa, a do rata nije došlo.²

Slučaj Jugoslavije posmatran je i u svetlu različitih istorija jugoslovenskih naroda, kako onih koji su već bili nacije u modernom smislu (Srbi, Hrvati i Slovenci), tako i onih čije je konstituisanje bilo u toku, kao i nekih nacionalnih manjina od kojih su neke činile visok

2 Veljko Vujačić, *Nacionalizam, mit i država u Rusiji i Srbiji* (Beograd: Clio, 2019).

procenat ukupnog stanovništva (Nemci, Albanci, Mađari), u međunarodnim konstelacijama posle Prvog svetskog rata i posle Drugog svetskog rata. Međutim, događajna istorija, koju je, uglavnom, sledila istoriografija jugoslovenske države nije bila u stanju da rekonstruiše onaj istorijski proces koji povezuje iskustvo prve Jugoslavije (1918–1941) sa iskustvom druge Jugoslavije (1945–1991). U povezanosti ta dva iskustva, a ne u njihovoj suprotstavljenosti, ogledaju se konstante zajedničke države različitih naroda.

Jedinstvo države nastale na kraju Prvog svetskog rata, odnosno obnovljene na kraju Drugog svetskog rata, bez obzira na oblik vladavine, bilo je uslov njenog opstanka. I prva i druga Jugoslavija bile su diktature: jedna lična, a druga klasna, odnosno partijska, da bi se nivelisale istorijske, religijske, kulturne i jezičke razlike. U otporu tom nastojanju, koji je različitog intenziteta ali konstantan, pokazalo se da narodi vlastitu slobodu stavljaju iznad nametnutog jedinstva države, čak i kada im ona pruža mogućnosti razvoja, ali ne i garancije slobode kao kolektiva.

2.

EFEKTI SMRTI JOSIPA BROZA TITA

Smrt Josipa Broza Tita 4. maja 1980. godine predstavlja, i hronološki i istorijski, kraj jedne poluvekovne epohe. Na čelu KPJ/SKJ Josip Broz Tito nalazio se od 1937. godine do svoje smrti, a na čelu jugoslovenske države od 1945. godine, takođe do svoje smrti. Umro je kao njen doživotni predsednik. Nije bilo teško predvideti efekte njegove biološke smrti. Čitave generacije pripadale su ideološki, politički i psihološki *Titovom dobu*. Pojedinci, pripadnici pojedinih društvenih slojeva i naroda mogli su se osećati različito, ali svi su pripadali tom istom dobu. Naravno, njihove perspektive bile su različite. Preovlađivala je perspektiva pobednika u Drugom svetskom ratu. Tu perspektivu je, možda najbolje, izrazio Edvard Kardelj 1952. godine, posle još jedne pobeđe – 1948. godine: “Čast je i ponos živeti u Titovo doba, jer to znači biti delić nečega što nikada neće umreti.” U vreme nastajanja harizme Josipa Broza Tita svi njegovi najbliži saradnici bili su mlađi

od njega, i on je za njih bio "Stari". U mesecima njegovog lečenja u Ljubljani postojala je strepnja... Već proslavljeni filmski reditelj Dušan Makavejev, koji se u to vreme iz SAD vratio u Beograd primećivao je da su svi "govorili tiho". Postojala je nada u njegovo ozdravljenje: "U medicini se događaju čuda." Tu nadu je podgrevao partijski i državni vrh. Njegovi članovi su, u smenama, dežurali u Kliničkom centru u Ljubljani. U tajnosti, građena je grobnica. Država je bila partijska: Partija zasnovana na principu demokratskog centralizma, sa organizacijom poput piramide na čijem je vrhu bio generalni sekretar. Tito i sistem bili su nedeljivi. Ako su za njegova života objektivno različiti interesi usaglašavani njegovom arbitražom, bez njega je nastupila paraliza celine, i neizbežno je otvoren put parcijalnom odlučivanju u republikama i pokrajinama. To nije bila posledica narušene discipline, ili samo egoističnih interesa pojedinaca i društvenih grupa, već i nužnost.

U duhu *titoizma bez Tita* održan je XII kongres SKJ (1982): bez naznaka promena. Državni vrh je formirao komisije za promene ekonomskog i političkog sistema. Njihov rad trajao je dugo zbog teškoća usaglašavanja, i davao je hibridne dokumente, koji su i omogućavali i blokirali reforme. To je podsticalo parcijalna rešenja u republikama i pokrajinama.

Josip Broz Tito nadživeo je – politički i biološki – druge istorijske vođe ali je i uz njih Titova reč bila presudna. To nije bilo posledica samo njegovog ličnog autoriteta, već i sistema: vođa je bio simbol jedinstva zemlje. Strani diplomati i istoričari, Titovi biografi, nisu dvojili njegovu ličnost i vladajući sistem. Obrazlažući korisnost Titove posete SAD (1977), američki ambasador u Jugoslaviji, Lorens Iglberger pisao je Stejt departmentu da je režim u Jugoslaviji "represivan", ali "nikako veoma represivan". Za istoričara Jožu Pirjevca Tito je bio diktator, ali ne i despot.

U poslednjim godinama života Josipa Broza Tita njegovi najbliži saradnici pripadali su srednjoj i mlađoj generaciji partijske nomenklature. Oni su promovisani kao nosioci *novog kursa* u Partiji. Na ličnu inicijativu Josipa Broza Tita izvršen je zaokret (1972): vraćanje na

pozicije pre VI kongresa KPJ (1952), kada je došlo do promene imena Partije u Savez komunista Jugoslavije i nagoveštaja njene nove uloge: od *rukovodeće* u *vodeću* ulogu u društvu. Da bi mogla da se izvrši rebojševizacija Partije, došlo je do masovnih *čistki*. Zahvaćena su bila partijska rukovodstva na svim nivoima, administracija, privreda, kultura, mediji. Kao *nacionalisti, tehnokrati, malograđanski oportunisti, antititoisti, sovjetofobi, zapadnjaci* – uklonjeni su upravo oni koji su predstavljali kritičnu masu za promene. Iz svih republičkih rukovodstava uklonjeni su zagovornici ekonomskih i političkih reformi, ljudi dijaloga, sporazumevanja i kompromisa. Oni koji su preuzeli kormilo još za života Josipa Broza Tita, posle njegove smrti smatrali su svaki poziv na *preispitivanja, kritiku i traženje alternative* – napadom na tekovine revolucije. Pozivi koji su dolazili iz same Partije bili su, sa stanovišta njenog “čvrstog jedinstva” – još opasniji. Drastičan primer je Pismo koje su (1984) španski borci uputili CK SKJ. Upozorili su na opasne posledice krize u zemlji i na potrebu njene demokratizacije. U iscrpnim razgovorima koje su sa njima vodili članovi Predsedništva CK SKJ – španski borci su optuženi za narušavanje jedinstva u kritičnom trenutku i povezanost sa Zapadom. Epilog je bio rezignacija španskih boraca i njihovo povlačenje.³

U nastupu je, međutim, bila *neformalna opozicija* koja se u Beogradu stvarala oko književnika i političara Dobrice Ćosića još od 1966. godine, kada je iz političkog života uklonjen Aleksandar Ranković. Ćosićeva kritika vladajuće politike u CK SKS (1968), čiji je član bio; njegov roman *Vreme smrti*, saga o Prvom svetskom ratu; zagovaranje kulturnog jedinstva sa mesta predsednika Srpske književne zadruge (SKZ) i sa tribine Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) (pristupna beseda) – doneli su mu u srpskoj inteligenciji zvanje “oca nacije”. Sa autoritetom koji je imao u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti⁴,

3 Olga Manojlović-Pintar, *Poslednja bitka. Španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019).

4 Darko Hudelist, *Moj beogradski dnevnik. Susreti i razgovori sa Dobricom Ćosićem 2006–2011* (Zagreb: Profil, 2012).

Dobrica Ćosić je (1985) inicirao izradu dokumenta u kome bi se analizirali uzroci jugoslovenske krize i ponudila rešenja. Iz komisije formirane s tim zadatkom, proizašao je Memorandum SANU (1986). Zbog načina na koji je dospao u javnost (prvo je objavljen u beogradskom listu *Večernje novosti*) i reakcija koje je izazvao u celoj Jugoslaviji (posle njega u zemlji više ništa nije bilo isto), u SANU nikada nije prestalo da se tvrdi da je objavljena verzija predstavljala samo nacrt, a ne i konačnu verziju verifikovanu u organima SANU. Ako bi to i bilo tačno, teško da bi osnova i smisao dokumenta mogli biti suštinski drugačiji u konačnoj verziji.

Beograd, kao glavni grad jugoslovenske države, u kojoj je tek počeo da se razvija kao moderan grad⁵, bio je u isto vreme i središte državnih, naučnih i kulturnih institucija Republike Srbije. Jugoslovenski vrh, naročito partijski, sa posebnom je pažnjom pratio zbivanja u Beogradu ne samo zato što su mu bila "pri ruci". Iz centara drugih jugoslovenskih republika na Beograd se gledalo s pažnjom, naročito posle smrti Josipa Broza Tita. Šta je u svima njima bilo slično, a šta različito u odnosu na Beograd? Svuda je bilo *aktuelnih* knjiga, ali i onih koje nisu napisane preko noći. Ove druge bile su plod dugih preispitivanja i razmišljanja. Njihovi autori kao da su čekali trenutak kada, bez straha za svoju bezbednost, ta razmišljanja, uključujući i razmišljanje o ulozi Josipa Broza Tita, mogu učiniti javnim. I taj trenutak je došao netom posle njegove smrti.

3. POČECI PREISPITIVANJA ISTORIJSKE ULOGJE JOSIPA BROZA TITA

Trotomno delo Vladimira Dedijera *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* počelo je da se objavljuje već u godini smrti Josipa Broza

5 Predrag J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na modernizaciju* (Beograd: Savremena administracija, 1994) Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965* (Beograd: Službeni list SRJ, 1996).

Tita (1980, 1981, 1984).⁶ Naravno, ono nije moglo nastati preko noći: autoru su bile potrebne godine istraživanja, proučavanja i pisanja. Posle planiranog stvaranja Titove harizme (Milovan Đilas), u čemu je učestvovao i sam Vladimir Dedijer (*Prilozi za biografiju druga Tita*, 1951)⁷, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* označili su početak preispitivanja njegove pojave u istoriji jugoslovenskih naroda i jugoslovenske države. Kroz to prolaze istorijske vođe i u drugim zemljama. Njihovo mesto se menja na istorijskoj lestvici dok se na njoj ne stabilizuje zavisno od kriterija koji je formiran u društvenoj svesti. U Rusiji, na primer, Staljin je i danas na istorijskoj lestvici jedan od najvećih državnika, jer je – posle Ivana Groznog i Petra Velikog – stvorio najveću rusku državu. Reformatora, ni carske Rusije (Aleksandar II), ni Sovjetskog Saveza (Mihail Gorbačov), na listi velikih državnika – nema. Na osnovu tog istog kriterijuma u jugoslovenskim narodima različito je vrednovana i uloga Josipa Broza Tita. U svesti srpskog naroda, Tito je bio obnovitelj jugoslovenske države u kojoj su svi Srbi živeli zajedno, ali i odgovoran za njen raspad. Za druge jugoslovenske narode prioritetno je bilo *kakva*, a ne *kolika država*. U njihovoj društvenoj svesti Tito je imao odlučujuću ulogu u stvaranju zajedničke države na načelu federacije, ali odgovoran i za njenu centralizaciju, koja je bila kompatibilna sa interesom većinskog naroda. Oni su tek u vlastitim nacionalnim državama videli mogućnost očuvanja identiteta, kao i slobode pojedinca. U svakom slučaju, Zakon o upotrebi imena i lika Josipa Broza Tita (1986) nije više mogao zaustaviti preispitivanja koja su počela netom posle njegove smrti. Ono je dolazilo sa raznih strana i bilo je različito motivisano.

Graditelji harizme, poput Vladimira Dedijera, osećali su potrebu za objektivnijim pristupom istorijskoj ličnosti Josipa Broza Tita, ali i za osvetom zbog “izneverenih” očekivanja. Uz osudu “za zločinačku ulogu” predstavnika svih vojnih formacija poraženih u Drugom

6 Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* (Beograd: Rad, I 1980, II 1981, III 1984).

7 Vladimir Dedijer, *Prilozi za biografiju druga Tita* (Beograd: Kultura 1953).

svetskom ratu, i političkih i društvenih gubitnika posle 1945. godine, došao je i revanš onih iz unutrašnjih sukoba u Partiji (informbirovci, pripadnici Službe državne bezbednosti). Realna ličnost Josipa Broza Tita “otimala” se pojednostavljivanjima, a naročito banalizaciji (*žen-skaroš, lovac, ribolovac*). Do prvog iskoraka došlo je na trodnevnom međunarodnom naučnom skupu u Beogradu (maj 2011). Ovaj skup – u organizaciji Instituta za noviju istoriju Srbije, Arhiva za Jugoslaviju i Südost-Instituta iz Regenzburga – okupio je 70 naučnika iz 70 zemalja. Intencije organizatora izražene su u naslovu Zbornika radova sa skupa: *Tito – viđenja i tumačenja* (2012).⁸

*

Posle smrti Josipa Broza Tita u bivšim jugoslovenskim republikama, sada nezavisnim državama, manifestovale su se različite percepcije njegove uloge. Ali, do različitih percepcija došlo je i u svakoj od njih. Te razlike su bile najveće u Srbiji i Hrvatskoj. One ne prožimaju samo historiografiju, književnost i publicistiku. Ogladaju se i u javnom prostoru: promena imena gradova, trgova i ulica; rušenje spomenika.⁹ Ipak, uz osudu komunizma kao totalitarizma, zanemarivanje istorijske uslovljenosti komunizma, negiranje i odbacivanje svih njegovih tekovina, sve vreme posle smrti Josipa Broza Tita postoji i nastojanje da se njegova pojava vidi kao kompleksna. Takav pristup nije karakterističan samo za istoričare. Najprevođeniji srpski pisac u poslednje dve decenije XX veka, srednjoevropski intelektualac liberalne orijentacije, Aleksandar Tišma, inače kritičan prema Josipu Brozu Titu, njegovom velikom zaslugom smatrao je balans između Srba i Hrvata, postignut u jugoslovenskoj federaciji. Hrvatski istoričari (Dušan Bilandžić, Ivo Goldštajn, Tvrtko Jakovina, Ivana Peruško Vindakijević), posebno memoaristi (publicista Slavko Goldštajn,

8 *Tito: viđenja i tumačenja* (zbornik radova) (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, 2011).

9 Desimir Tošić, *Demokratska stranka 1920–1921* (Beograd: Fond “Ljuba Davidović”, 2006).

general Ivan Mišković, diplomata Budimir Lončar) upozoravaju na moguću sudbinu Hrvatske i hrvatskog naroda bez učešća Hrvata u Narodnooslobodilačkoj borbi koju je predvodio Josip Broz Tito. Oni koren savremene hrvatske države ne nalaze u NDH već u ZAVNOH, to jest – u jugoslovenskoj federaciji kao osnovi obnove Jugoslavije. Bez Titovog otpora Staljinu 1948. godine, po nekima od njih, upitan je i identitet hrvatskog naroda.¹⁰

Komunizam kao *antisrbizam* bio je prisutan sve vreme u srpskoj emigraciji posle Drugog svetskog rata. Pritajen u zemlji, stupio je na javnu scenu 1987. godine (Osma sednica CK SK Srbije). Politika prilagodavanja, silom ili pod pritiskom okolnosti (istoričar Branko Petranović smatrao je da u Srbiji, posle 1945. godine, nije bilo ničega što KPJ nije mogla da nametne). U suštini, politika Josipa Broza Tita i interesi Srbije bili su kompatibilni.

Politika bratstva i jedinstva u ratu dovela je do obnove jugoslovenske države u kojoj su svi Srbi živeli zajedno, a Srbija je – pod tim imenom – po drugi put u istoriji “izronila” kao jedna od republika u jugoslovenskoj federaciji. Osim toga, Josip Broz Tito je ideološki i politički bio oslonjen na Sovjetski Savez, odnosno na ruski narod (“ruski čovek”), na čije je prijateljstvo srpski narod uvek računao. U antifašističkom ratu (1941–1945) stvorena je snažna vojska na koju je Srbija uvek računala u borbi za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda. Slovenački istoričar Jože Pirjevec u biografiji Josipa Broza Tita¹¹ citira nemačke izvore, prema kojima su Nemci, još pre Drugog zasedanja AVNOJ, pisali da će Tita, ako ga se domognu, tretirati kao maršala. I to, iz dva razloga: obnavlja državu i stvara snažnu vojsku. Od ne manjeg značaja za pomenutu kompatibilnost bio je model Komunističke partije Jugoslavije. Ovaj model imao je koren u ruskom revolucionarnom narodnjaštvu druge polovine XIX veka: uska organizaci-

10 Ivana Peruško Vindakijević, *Od Oktobra do otpora. Mit o sovjetsko-jugoslovenskome bratstvu u Hrvatskoj i Rusiji kroz književnost, karikaturu i film (1917.-1991.)* (Zaprešić: Fraktura, 2018).

11 Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011).

ja kritički mislećih ličnosti u širokom pokretu naroda.¹² Prema tom modelu, pristalice ruskog đaka Svetozara Markovića stvorile su (1881–1882) prvu političku stranku u Srbiji – Narodnu radikalnu stranku. I Josipu Brozu Titu i Srbiji više je odgovarala centralizovana unitarna federacija od decentralizovane federacije, a pogotovo konfederacije. Tito se tek na VIII kongresu SKJ (1964) deklarirao kao Hrvat. To je izazvalo konsternaciju među Jugoslovenima, koji su sebe videli kao naciju u nastajanju.

*

Sam Tito je bio svestan ključnog značaja Srbije za obnovu Jugoslavije. I to, od 1941. godine, pa posle sloma Užičke republike (1941) – posle koga u Srbiji, sem na jugu zemlje, više nije bilo partizanskih jedinica – pa sve do završnih operacija za oslobođenje zemlje (1944–1945). Kada se u Beogradu počelo govoriti da on stoji iza Desete sednice CK SK Hrvatske (1970), na kojoj je traženo “federiranje federacije” (Vladimir Bakarić), Tito je u jednom susretu sa najužim rukovodstvom Republike Srbije (pre Karađorđeva, 1971) ljutito rekao: “Dozvoljavate da se to sada o meni govori, a ja sam 1941. godine ovde došao i odavde sam krenuo.” Da bi se 1944. godine tu i vratio. Najzad, u zaočretu 1972. godine, Tito je podržao centralizatorsku struju u Savezu komunista Srbije.

Svest o kompatibilnosti interesa Josipa Broza Tita i interesa Srbije bila je obostrana. To nije bilo nepoznato ni drugima u Jugoslaviji. U vreme oštrih unutrašnjih sukoba oko ustavnih amandmana 1971. godine, koji su pripremili ustav iz 1974. godine, Edvard Kardelj je čelnim ljudima SK Srbije (i on ljutito) rekao: “Srbi su uvek pružali otpor promenama.” A, na pitanje: “Samo Srbi?”, odgovorio je: “I Tito.” Zbog pomenute kompatibilnosti interesa već od ranih šezdesetih godina postaje važno pitanje “naslednika”. Za njegov izbor nije postojala demokratska procedura, on je biran u najužem partijskom

12 Latinka Perović, *Ruske ideje i srpske replike (Uvodi u čitanja istorijskih izvora)* (Sarajevo: University Press, 2019).

rukovodstvu, što je moglo da znači i na bazi odnosa snaga u njemu. “Savezni Srbi” (Koča Popović, Milentije Popović i Mijalko Todorović), koji su posle 1945. godine najviše radili u federalnim organima, bili su, uz Vladimira Bakarića, najbliži orijentaciji koju je, posle 1948. godine, predstavljao Edvard Kardelj, dok je samom Titu bio bliži Aleksandar Ranković, organizacioni sekretar Partije, šef Državne bezbednosti od rata i predstavnik Republike Srbije u najvišim organima federacije. Kardelj je, nesumnjivo, imao veliku moć na ideološkom planu, Ranković na planu operativne vlasti u Partiji i državi. Obojica su bili potrebni Titu sve dok se nije postavilo pitanje izbora orijentacije Jugoslavije u njenom razvoju nakon 1960. godine.

Posle ranjavanja u lovu, 1960. godine (Jovan Veselinov, sekretar SK Srbije, navodno slučajno), Kardelj je bio na dugom “lečenju” u inostranstvu, faktički – izolovan. Borba oko “naslednika” Josipa Broza Tita bila je, u suštini, borba oko izbora unutrašnje i spoljne politike Jugoslavije posle njega. Ona se nije odigravala mimo Tita, ali ni bez borbe raznih strana za njegovo pridobijanje. To objašnjava stvaranje koalicije unutar jugoslovenskog partijskog vrha za uklanjanje Aleksandra Rankovića iz političkog života (čuveni Četvrti plenum CK SKJ na Brionima 1966). Kao obrazloženje poslužila je afera o prisluškivanju Tita. U Srbiji, ona nije nikada prihvaćena. Neposredno angažovani u rasvetljavanju afere sada pišu da nisu našli dokaze o prisluškivanju Tita, koje bi organizovao Aleksandar Ranković i smatraju da je ona bila u funkciji razrešenja koncepcijskih sukoba (general Ivan Mišković, načelnik Kontraobaveštajne službe). Cilj je, još jednom, opravdavao sredstva.

Uz mnogo radova o Josipu Brozu Titu posle njegove smrti i u Sloveniji i u Hrvatskoj, tamo su napisane i dve njegove biografije: Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (2011)¹³ i Ivo Goldštajn, Slavko Goldštajn, *Tito* (2015).¹⁴ U Srbiji još nema studije o Josipu Brozu Titu iz pera srpskog istoričara. Ali, u knjigama do sada objavljenim, suprotstavljene su dve interpretacije. Profesor sociologije na Univerzitetu u Beogradu, Todor

13 Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011).

14 Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Tito* (Zagreb: Profil, 2015).

Kuljić, u svojoj knjizi *Tito* (1998)¹⁵ posmatra Josipa Broza Tita u kontekstu srpske autokratske tradicije i kompatibilnosti njegovog ideološkog interesa i srpskog nacionalnog interesa za centralizovanu, unitarnu Jugoslaviju. Najplodniji *titolog* posle smrti Josipa Broza Tita bio je novinar Pero Simić. Po njemu, Josip Broz Tito je bio nosilac politike suprotne nacionalnom i državnom interesu srpskog naroda. Ta se interpretacija ogleda već u naslovima njegovih knjiga: *Kada Tito, kako Tito, zašto Tito* (1983); *Tito – agent Kominterne* (1990); *U krvavom krugu – Tito i raspad Jugoslavije* (1993); *Slom Titovog carstva* (1999); *Ode vožd* (2001).

*

Za interpretaciju ličnosti Josipa Broza Tita poseban značaj imao je književni i neknjiževni narativ pisca i nacionalnog ideologa Dobrice Ćosića. On je i najviše uticao na interpretaciju u Srbiji. Razgrađujući mit o Titu i *titoizmu*, Ćosić je gubio iz vida da je njegov odnos prema Titu imao nekoliko faza i da te faze korespondiraju sa njegovim odnosom prema srpskom narodu: od obožavanja do mržnje. Delegat na V kongresu KPJ (1950), Ćosić noćima nije spavao, jer pet delegata nije glasalo za Tita. Saputnik, po Titovom izboru, na putovanju brodom “Galeb” po afričkim zemljama (1961). Pisac predgovora u knjizi Titovih tekstova povodom 30-godišnjice ustanka, u izdanju Srpske književne zadruge. Autor pisma Titu, u kome je protestovao zbog uklanjanja Aleksandra Rankovića, upozoravajući ga da ni on, Tito, neće više biti ono što je bio sa Rankovićem. A zatim, pristupna beseda u SANU *Dobitnik u ratu, gubitnik u miru*, o srpskom narodu (1977), na koju je i Tito javno reagovao. Da bi u svojim *Dnevnici*ma i u knjizi *Promene*, posle smrti Josipa Broza Tita, svog “vrhovnog komandanta”, kako je voleo da ga naziva, upoređivao sa Kaligulom i označio kao “najvećeg neprijatelja srpskog naroda”.

Identifikovani, Josip Broz Tito i Jugoslavija delili su istu sudbinu. U Savezu komunista Srbije (“I posle Tita – Tito”) smatralo se da je na

15 Todor Kuljić, *Tito. Sociološko-istorijska studija* (Beograd: Institut za političke studije, 1998).

Osmoj sednici CK SKS Srbije (1987), pobjedom Slobodana Miloševića, dat odgovor na pitanje “Ko će biti novi Tito?”, odnosno kakva će biti Jugoslavija. Istovremeno, u neformalnoj opoziciji u Srbiji obnovljene su rasprave o Londonskom ugovoru 1915. godine. Uprkos već poznatim rezultatima istraživanja¹⁶, tvrdilo se da je taj ugovor davao mogućnost stvaranja Velike Srbije. Politikolozi¹⁷ i sociolozi¹⁸ citirali su istraživanja koja su vršena uoči ratova. Ubedljivo najveći broj ispitanika u celoj zemlji izjašnjavao se za opstanak Jugoslavije kao demokratske federacije. U isto vreme, novi legitimitet je nalažen u negiranju teokovina Jugoslavije i njenom odbacivanju zbog “izneverenih očekivanja” njenih naroda, koja su bila različita. Falsifikovanje činjenica i svesno laganje vratilo se kao “božja kazna”, u vidu unutrašnjeg rata na kraju XX veka, i dugoj (još uvek nezavršenoj) i teškoj disoluciji Jugoslavije.

*

Za generacije rođene posle Drugog svetskog rata Jugoslavija je predstavljala stabilnu i posle 1948. godine sve otvoreniju zemlju. Za starije generacije – najduže razdoblje mira. Za Srbiju, koja je za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda vodila više ratova (osam, tokom 117 godina) – predah. Stalne pripreme za rat, ljudski gubici (samo u Prvom svetskom ratu 1,2 miliona mrtvih; 53 odsto muškaraca između 18 i 55 godina; 264.000 invalida), frustracije posle ratova, nisu nikad doveli do preispitivanja rata kao načina za ostvarenje ujedinjenja. To se nije dogodilo ni posle smrti Josipa Broza Tita, u vreme duboke krize jugoslovenske države i nagoveštaja nove paradigme u međunarodnim odnosima. Naprotiv, latentno shvatanje jugoslovenske države kao proširene Srbije, koje je živelo i kroz formulu bratstva i jedinstva, u promenjenim istorijskim okolnostima postalo je otvoreno. Na

16 Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I–II (Beograd: BIGZ, 1995); Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije* (Beograd: Narodna knjiga, Srpska književna zadruga, 1986).

17 Dejan Jović, *Država koja je odumrla* (Zagreb: Prometej, 2003).

18 Srećko Mihailović, “Odnos prema demokratiji u istraživanjima javnog mnjenja”, *Sociološki pregled* 1/1995.

temelju tog shvatanja, u Srbiji se manifestovalo široko jedinstvo politike, nauke, književnosti i masa. Tako je predsednik Predsedništva Republike Srbije (general Nikola Ljubičić, koji je 15 godina bio državni sekretar za narodnu odbranu), izjavio: "Jugoslaviju će braniti Srbi i JNA."¹⁹ Za istoričara "Jugoslavija je bila država srpskog naroda u kojoj su živeli Hrvati i Slovenci" (Ljubodrag Dimić).²⁰ Za književnika "Srbija je bila dobitnik u ratu, gubitnik u miru" (Dobrica Ćosić). Na masovnim narodnim mitinzima posle 1980. godine pevalo se: "Srbija je triput ratovala i opet će ako bude sreće." A izbegavanje mobilizacije smatrano je *izdajom* i tretirano kao kažnjivo delo. Rat je bio najavljivan i široko propagiran. Računalo se na tradicionalne saveznike srpskog naroda: još uvek je postojao Sovjetski Savez. Za druge narode u Jugoslaviji izbor je bio tesan: da na to pristanu, ili da tome pruže otpor: najpre ponudom alternative, a zatim i oružjem.

4.

PROMENE U SVETU: REAKCIJE U JUGOSLAVIJI

Svet se osamdesetih godina razlikovao od sveta na početku hladnog rata, kada je bivao na ivici nuklearne katastrofe. Merljivi su bili rezultati naučne i tehnološke revolucije. Modernizovane su proizvodne snage. Kraj kolonijalizma izveo je na pozornicu sveta – nove zemlje, koje su predstavljale Treći svet. Kroz politiku nesvrstanosti, suprotstavljajući se neokolonijalizmu i imperijalizmu, postale su činilac sa kojim su morala da računaju oba bloka. Nuklearno oružje ugrožavalo je svet. U isto vreme, opasnost od rata je ujedinjavala svet. Relativizovane su ideološke razlike i prihvaćena je koegzistencija. Trka u naoružanju, u kojoj je Sovjetski Savez sve više zaostajao, dovela je do detanta i smanjenja trke u naoružanju tokom hladnog rata. Nova paradigma u međunarodnim odnosima postala je imperativ vremena.

19 Ivan Stambolić, *Koren zla*. Urednik i priređivač Latinka Perović (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002).

20 Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (pogled s kraja veka)* (Beograd: Stubovi kulture, 1998).

Deo ovog procesa je i kriza realnog socijalizma, odnosno međunarodnog komunističkog pokreta. Kritika kulta Staljinove ličnosti na XX kongresu KPSS i demistifikacija državnog terora u Sovjetskom Savezu, čemu je mnogo doprineo i književni narativ (Solženjicinov *Arhipelag Gulag*, “logorska literatura”) kompromitovali su sovjetski model socijalizma. Otvaranje rasprava o staljinizmu: aberacija lenjinizma ili sistem? Pobune u Poljskoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj i njihovo gušenje intervencijom trupa Varšavskog pakta.²¹ Pokušaji N. S. Hruščova i njegovo zaustavljanje na ideološkoj barijeri. Zastoj i truljenje za vreme L. I. Brežnjeva. Teorija “ograničenog suvereniteta” produbljuje krizu u socijalističkom lageru. Pokušaji reformi se zaustavljaju intervencijom Varšavskog pakta. Postaje sve jasnije da sovjetski model socijalizma ne može da se reformiše, a da ne bude doveden u pitanje. U njegovom centru, u Sovjetskom Savezu, javlja se politika *novog mišljenja* (*glasnost* i *perestrojka* M. S. Gorbačova). Raspad istočnoevropskog bloka mirnom predajom vlasti, i okretanje evropskim integracijama. Izgledalo je da su široko otvorena vrata boljoj budućnosti. U opštoj euforiji retki su pojedinci, poput Vaclava Havela u Čehoslovačkoj, Lešeka Kolakovskog u Poljskoj, oprezni. Oni uzimaju u obzir iskustvo. Znaju, kako kaže Jirgen Koka, da “prošlost odbija da se povuče”.

Revolucije, dinastičke prevrate i radikalne promene političkih režima, uvek i svuda, akteri su označavali kao “novi početak”. To je podrazumevalo postavljanje čvrste granice prema prethodnim razdobljima. Tome pravilu nije izmicala ni Jugoslavija osamdesetih godina. Kako je ona reagovala na pomenute promene? Najkraći odgovor bio bi: različito, ali tek pod uslovom da se odgovor ne traži iz nadnacionalne (jugoslovenske), već iz nacionalne (republičke) perspektive. Uz to, moraju se imati u vidu i generacijske razlike, naročito kad je reč o elitama.

Elite čiji su pripadnici rođeni pre Balkanskih ratova i pre Prvog svetskog rata izgubile su legitimitet na kraju Drugog svetskog rata. Elite (komunističke) čiji su, pak, pripadnici rođeni posle Prvog svetskog rata – delovale ilegalno, vodile narodnooslobodilački rat i izvršile

21 Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremlja* (Zagreb: Globus, 1985).

revolucionarnu smenu vlasti – imale su legitimitet posle 1945. godine. Počele su da ga gube pre osamdesetih godina, da bi tokom njih, taj legitimitet održavale silom i inercijom. Na društvenoj i političkoj sceni u Jugoslaviji već su bile elite čiji su pripadnici rođeni posle Drugog svetskog rata. One nisu bile institucionalizovane. Njihovi su pripadnici pripadali Komunističkoj partiji, ali nisu svi delili njene ideološke vrednosti. Na pomenute promene u svetu posebno su reagovala elite čiji su pripadnici rođeni posle Drugog svetskog rata. Manji deo (rođeni između 1950. i 1970), uglavnom stvaraoci u raznim oblastima umetnosti, bio je kritičan prema stanju u Jugoslaviji osamdesetih godina, ali moderno i transnacionalno orijentisan. Veći i daleko uticajniji deo brzo je evoluirao: od članstva u Partiji prema antikomunizmu i nacionalizmu.²² Nije bilo vremena, spremnosti, pa ni sposobnosti, za promišljanje socijalističkog razdoblja. Označeno kao komunističko, ono je odbacivano bez ostatka.²³ Nije se uzimalo u obzir stanje u jugoslovenskoj državi i društvu koje je već od dvadesetih godina prošlog veka izazivalo pobunu i prizivalo revoluciju. “Sve to i vjerovatno još mnogo toga gubi se”, kako u svom delu *O revoluciji* kaže Hana Arent, “kad duh revolucije koji je ujedno i duh novog početka ne nađe sebi odgovarajuće institucije. Taj se neuspeh ne može nadoknaditi ničim drugim osim da uspomenom i razmišljanjem o onome što se dogodilo spriječi da taj gubitak postane konačan.” U razmišljanju o deceniji u kojoj postaje izvesna neodrživost socijalističke Jugoslavije, jer se doводи u pitanje rešenje na tragu “novog početka” (konfederalna forma suverenih naroda i tome adekvatno upravljanje), sadržan je i smisao knjige *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991: motivi i pristup njenih autora*.

22 Vladimir Gligorov, “Ratnici i trgovci. Pragmatizam i legalizam”, u: *Zoran Đinđić: etika odgovornosti. Zbornik radova*, ur. Latinka Perović (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006).

23 Dubravka Stojanović, “Traumatični krug srpske opozicije” u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (Beograd: Republika – Zrenjanin: Građanska čitaonica, 2002).

5.**POSTTITOIZAM: IZMEĐU OSLOBOĐENJA OD DOGMI I TABUA I NEGIRANJA DOSTIGNUĆA**

Ključno pitanje u vezi sa raspadom Jugoslavije i dalje ostaje – zašto se njen raspad dogodio na tako brutalan način? Nasuprot duhu vremena, ratovanje “svih protiv svih”; masovni ratni zločini na etničkoj i verskoj osnovi; planirana etnička čišćenja; genocid. Protiv tekovina moderne civilizacije – rušenje gradova i memorijalne arhitekture; devastiranje kulturnih ustanova. To su sve manifestacije brutalnosti, ali iz kakve politike, iz kojih ideja i ciljeva je proizašla sama brutalnost?

U svim narodima postoji granica koja ih deli međusobno i, u isto vreme, dovodi do podela unutar svakoga od njih. Na jednoj strani su sloboda i nezavisnost, na drugoj – nametnuta potčinjenost i zavisnost. Upravo je ova istina lakomisleno relativizovana osamdesetih godina. Bez obzira na metodologiju, hijerarhiju znanja, argumente i iskustvo – sva su mišljenja postala podjednako relevantna za izbor budućnosti. Stvorena je konfuzija, ali došlo je i do svesnog poricanja naučnih saznanja, čak i u prirodnim naukama (teorije Čarlsa Darvina i Đordana Bruna). To je stvorilo uslove i za povratak istoriografskog romantizma, kao i za razne restauracije (monarhistička, klerikalna). Sa svoje strane, teorija totalitarizma nivelisala je razlike između socijalističkih zemalja u načinu uspostavljanja političkog monopola komunističkih partija i u stepenu njegove prihvatljivosti. Onih zemalja koje su, dogovorom predstavnika velikih sila na kraju Drugog svetskog rata, postale deo interesne sfere Sovjetskog Saveza, u koje je komunizam ušao na sovjetskim tenkovima. I onih zemalja u kojima je komunizam uspostavljen kao rezultat vlastite narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Za prve zemlje, na primer, za Čehoslovačku, komunizam je bio aberacija nametnuta okupacijom. Za druge, kao za Jugoslaviju, komunizam je, u datim istorijskim okolnostima, bio alternativa. Ova je razlika, uz zajedničke karakteristike sistema (svojniški odnos i politički monopol) uticala na veću ili manju zavisnost od Sovjetskog Saveza.

U hladnoratovskoj podeli sveta to je značilo manji ili veći manevarski prostor za promene.

“Svako vreme ima istoriju prema sebi”, govorio je srpski naučnik i političar Stojan Novaković. Kakvu istoriju ima “prema sebi” jugoslovenska država (1945–1991)? Na to se pitanje ne može odgovoriti bez posmatranja te istorije u kontinuitetu (stvaranje, trajanje, kriza i raspad). Kako, dakle, posmatrano sa ovog stanovišta izgledaju osamdesete godine XX veka?

Put do naučnih saznanja je dug jer podrazumeva kristalizaciju istorijskih procesa. U međuvremenu nastaju razne interpretacije, najčešće od *pobednika* i *poraženih*. U Jugoslaviji je od 1945. do 1991. godine dominirala, kao što je rečeno, interpretacija *pobednika* u Drugom svetskom ratu i revoluciji. Paralelno je u jugoslovenskoj emigraciji – nacionalno, ideološki i politički heterogenoj – stvarana interpretacija *poraženih*. Do sudara te dve paralelne interpretacije došlo je upravo osamdesetih godina, kad sumnja već počinje da nagriža vladajuću interpretaciju. Istorija postaje popularna, “ulazi u svaku kuću” (Dobrica Ćosić). Objavljuju se i čitaju i ranije nedostupna dela. Istoriografija počinje da “opslužuje” nacionalne politike i uživa podršku države. Dolazi do vraćanja nacionalnom romantizmu za koji se smatralo da je u istoriografiji prevaziđen u korist kritičke istoriografije još u XIX veku: 1878. (Ilarion Ruvarac) i rasprava među srpskim istoričarima (1989). Ali i do “prave provale para-istoriografije” (Andrej Mitrović). Mediji daju svoj doprinos falsifikovanju činjenica i *podizanju laži na nivo sredstva za opstanak srpskog naroda*.²⁴ A narodu se podilazi: on je žrtva i objekat zavera. Kao da se prenebregavala, ako se za nju uopšte znalo, Hercenova misao: “Nije narod dobar zato što je mio, već je narod mio zato što je dobar.”²⁵

Otpor konzervativnom zaokretu u srpskoj istoriografiji koji je dolazio iz struke bio je neposredno bez šireg uticaja, ali od dugoročnog značaja. Kroz istoriju srpske istoriografije (S. M. Ćirković, R.

24 Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1951–1968)* (Beograd: Filip Višnjić, 2000).

25 A. I. Hercen, *Ruski narod i socijalizam* (Podgorica, CID, 1999).

Mihaljčić) ukazivano je na njen razvojni put do kritičke historiografije. Pravljen je razlika između *istorijske svesti* i *istorijskog saznanja* (Ivan Đurić). Posledice zaokreta u srpskoj historiografiji osamdesetih godina nisu za sve istoričare bile nepredvidive: "Srpska historiografija danas na svetskoj sceni ne postoji. Na svetskim kongresima nema nas od 1985. godine..." Srpski istoričari su podeljeni, pre svega, "u gledanju na historiografiju".²⁶

Do reakcije je došlo i s drugih strana. Objavljeni su brojni memoari, dnevници, zbornici ranije nepoznatih dokumenata. Naizgled, paradoksalno, ali kriza i slom komunizma delovali su oslobađajuće i na pripadnike komunističkog pokreta: učesnike u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji, obnovitelje jugoslovenske države i graditelje *novog društva*. Mnoge dileme o kojima su sebi zabranjivali da javno govore zbog ideološkog jedinstva, ili političkog oportuniteta (*istoriografija pod nadzorom*, posle 1945. godine), oni su poveravali svojim dnevnicima i memoarima. Mnogi od njih su počeli da ih objavljuju posle 1980. godine. To je bila i reakcija na pojednostavljivanje istine i njenu političku upotrebu. Da bi osvetlili istinu sa svog stanovišta, mnogi od autora ove vrste, napisali su svoju prvu i jedinu knjigu.

Nastajanje ove vrste izvora (Ana Miljanić u svojoj doktorskoj tezi navodi 400 dnevnika i memoara) bilo je reakcija na dostupnost izvora o istini poražene strane. Moglo bi se reći da je, samo drugim sredstvima, nastavljen *sukob između revolucije i kontrarevolucije*. Paralelnost interpretacija dala je, međutim, ljudsku dimenziju događajnoj istoriji. Uz ovaj efekat, paralelnost interpretacija rezultirala je i otvaranjem potisnutih pitanja (Ravnogorski pokret; pregovori partizana sa Nemcima; prinudni otkup poljoprivrednih proizvoda; Goli otok; politički obračuni u Partiji). To je uticalo na radikalno različite odgovore na pitanje: da li se u socijalističkoj Jugoslaviji – jednoj od najzaostalijih zemalja u Evropi uoči Drugog svetskog rata, koja, usled suprotstavljenih nacionalnih interesa, od 1918. do 1941. godine nije uspela da nađe

26 Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)* (Beograd: Dan Graf, 2015).

formulu održivosti, 1941. godine bila okupirana i podeljena; sa građanskim ratom, koji je ostavio duboke podele u svakom od jugoslovenskih naroda – a zatim u međunarodnim odnosima (1937–1941; 1941–1945; 1945–1950; 1950–1989); zemlji koja je u blokovskoj podeli sveta “bila na rubu Istoka i Zapada”²⁷ – da li se, dakle, u zemlji sa takvim nasleđem moglo drugačije i više posle 1945. godine? Šta je bilo *stvarno*, a šta *moгуće* između 1945. i 1960. godine, a šta posle 1960. godine?

6.

SUPROTSTAVLJENE MOGUĆNOSTI REŠENJA

JUGOSLOVENSKE KRIZE: SUDBINA JUGOSLAVIJE NA KARTI

U razdoblju između 1960. i 1980. godine, u okviru Saveza komunista Jugoslavije, odnosno njegovog najužeg rukovodstva, kristalisale su se tri mogućnosti. Najpre, pomoću ideološkog i političkog jedinstva Partije, a na temelju dostignuća (industrijalizacija, urbanizacija, obrazovanje) sačuvati monopol SKJ. Zatim, izbeći stagnaciju daljom emancipacijom: modernizacija i demokratizacija, uključujući i promene u samom Savezu komunista Jugoslavije. U Partiji, koja više nije bila usko kadrovska već masovna partija, princip demokratskog centralizma bio je, pre svega, način disciplinovanja rukovodstava, posebno republičkih i pokrajinskih. Jedinstvo Partije predstavljalo je uslov za jedinstvo zemlje. Najzad, unutar Partije javila su se različita gledišta o daljem razvoju Jugoslavije posle 1960. godine. Pomirenje sa Sovjetskim Savezom otklonilo je spoljnopolitičku opasnost; sopstveni put u socijalizam uticao je na neutralnost u blokovski podeljenom svetu; stope rasta nisu bile visoke kao u periodu između 1955. i 1960. godine; porasli su zahtevi i očekivanja građana koji nisu mogli naći zadovoljenje u okviru *administrativnog socijalizma*; razlike u razvijenosti nisu se više mogle smanjivati centralnim planiranjem, koje je išlo na štetu razvijenijih kao motora razvoja celine; otvaranje prema Zapadu

27 Tvrтко Jakovina, Budimir Lončar. *Od Preka do vrha svijeta* (Zaprešić: Faktura, 2020).

dovelo je do povećane finansijske pomoći za modernizaciju privrede, ali je stvorilo i mogućnost upoređivanja.

U vrhu Partije došlo je do razlika o daljoj strategiji razvoja. One će se izraziti i kao konceptijske razlike u samom vrhu Saveza komunista Jugoslavije. Njihovi neformalni nosioci bili su jedan Srbin i jedan Slovenac, ali one nisu bile etničke: išle su, u većoj ili manjoj meri, kroz sve republike i obe pokrajine. Oko Aleksandra Rankovića, okupljale su se pristalice učvršćivanja države kroz jačanje centralizma i unitarizma i odbrane privilegija stečenih u vreme *administrativnog socijalizma*. Svako ispoljavanje posebnosti i zahtev za većom autonomijom tretirano je kao separatizam i iredentizam. Oko Edvarda Kardelja, okupljale su se pristalice dalje modernizacije zemlje, njene decentralizacije i demokratizacije. Imajući podjednako u vidu harizmu Josipa Broza Tita, ali i njegovu objektivnu ulogu u jednopartijskom sistemu, pristalice i jedne i druge koncepcije u vrhu Partije borile su se da pridobiju Josipa Broza Tita. Ove razlike ostale su zatvorene u partijskom vrhu, čije je jedinstvo bilo uslov jedinstva Partije, a ovo, pak, jedinstva države. Ali su se, kao objektivne, probile u javnost preko polemike između srpskog književnika Dobrice Ćosića i slovenačkog istoričara književnosti Dušana Pirjevca²⁸ o *jugoslovenstvu* kao obliku integracije u kome će prestati da postoje republike, odnosno nacije, i *jugoslovenstvu* kao interesnoj i dobrovoljnoj asocijaciji naroda, koja pretpostavlja i šire – evropske asocijacije. To kod Slovenaca nije bilo novo mišljenje. O tim mogućnostima govorili su slovenački komunisti u Kraljevini SHS (Dragotin Gustinčič).²⁹ Zbog toga je Osvobodilna fronta u Sloveniji bila deo narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji.³⁰ O tome su različito mislili Dobrica Ćosić i Edvard Kardelj (1956) i slovenački intelektualci (1980). Da bi Milan Kučan 2019. godine rekao: “Ne može se država menjati kao košulja, ipak smo mi Slovenci mnogo ulagali u Jugoslaviju. Bila je i naša država, i dok je zemlja mogla da se menja

28 Taras Kermauner, *Pisma srbskemu prijatelju* (Celovec: Drava, 1989).

29 Videti u: Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma* (Zagreb: Globus, 1984).

30 Aleš Bebler, *Kako sam hitao: Sećanja* (Beograd: Četvrti jul, 1982).

u pravcu u kom smo želeli, trebalo je uložiti sve napore da se to uradi. U trenutku kad dođe do saznanja da to nije moguće, treba tražiti alternativu. Ne verujem nikome u Sloveniji ko kaže da je rođen sa ambicijom da Slovenija bude samostalna država. Moje je opredeljenje bilo da treba uraditi sve da se zemlja očuva kao demokratska, evropski orijentirana zemlja sa modernim unutrašnjim odnosima, dok je to moguće, dok u njoj možemo prepoznati svoju državu.” Novo je, međutim, bilo da su pomenute koncepcijske razlike, prvi put u socijalističkoj Jugoslaviji, izražene u polemici srpskog i slovenačkog intelektualca. Iza svakog od njih stajala je partijska elita u njihovim zemljama.³¹ Do sličnog saveza doći će 1970. godine u Hrvatskoj, a 1986. godine u Srbiji. Do podele između ovih saveza nije došlo na pitanju *da li Jugoslavija, već kakva Jugoslavija*. Nepremostive razlike u odgovoru na ovo pitanje učinile su neodrživom svaku Jugoslaviju i odredile način njenog silaska sa istorijske scene, i nestanku na karti evropskih država.

U Srbiji vakuum je ispunjen snovima o budućnosti kao obnovljenoj prošlosti. Guslarski pokret u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini slavio je srpsku srednjovekovnu prošlost i veličao Dušanovo carstvo, koje i nije bilo samo država Srba. Crkva, kao institucija, ali i pojedini pripadnici intelektualne elite vraćali su se na srednji vek kao polaznu tačku povratka “izgubljenog” identiteta. Na ruševinama tekovina modernog doba, uključujući i tekovine socijalističke Jugoslavije, trebalo je postaviti *nove – stare* temelje. To nije bilo samo metaforično. U ratovima devedesetih godina rušeni su gradovi (Vukovar, Dubrovnik, Sarajevo, Mostar). Poznata je izjava Božidara Vučurevića (pre rata vozača kamiona, lokalnog lidera stranke Radovana Karadžića, u ratu – predsednika Trebinja): “Ako bude trebalo, napravićemo ljepši i stariji Dubrovnik.” Mala grupa intelektualaca u Srbiji, uglavnom kritičkih istoričara, javno je protestovala zbog razaranja Dubrovnika. Videli

31 Latinka Perović, “Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji. Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca 1961/62. godine”, *Dijalog povijesničara – istoričara* (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005); Aleš Gabrič, “Slovene Intellectuals and the Communist Regime”, *Slovene Studies*, vol 23, n. 1–2, 2001.

su u tom varvarskom činu lomljenje moderne vertikale i u Srbiji. A Bogdan Bogdanović (profesor arhitekture na Univerzitetu u Beogradu, svetski poznat graditelj memorijalne arhitekture, jedno vreme i gradonačelnik Beograda) u rušenju gradova video je sukob sa civilizacijom. "Nije mi jasna", govorio je, "ta vojna doktrina koja nalaže da jedan od prvih ciljeva, možda i kao prvi – bude rušenje gradova. Civilizovani svet će, ranije ili kasnije, s ravnodušnošću slegnuti ramenima na naša međusobna klanja. Ali rušenje gradova neće nam nikad zaboraviti. Bićemo i to baš mi, srpska strana – bićemo upamćeni kao rušitelji gradova, novi Huni. Užas zapadnog čoveka je razumljiv. On već više stotina godina čak i etimološki ne razlikuje pojmove 'grad' i 'civilizacija'. Besmisleno rušenje gradova on ne može, ne sme drugačije shvatati do kao manifestno siledžijsko suprotstavljanje najvišim vrednostima civilizacije." Treba još imati u vidu da je deo ove iste doktrine bilo političko i fizičko uklanjanje vodećih ljudi moderne orijentacije, to jest *unutrašnjeg Zapada*. I jedno i drugo – i uništavanje materijalnih tekovina civilizacije i politička i fizička likvidacija ljudi – proističu iz zatvorenosti i parohijalne samodovoljnosti. Srpski arheolog Dragoslav Srejić (profesor Univerziteta u Beogradu, poznat u svetu po otkriću Lepenskog Vira) upozoravao je osamdesetih godina da gubljenje sposobnosti za komunikaciju sa svetom i za upoređivanje sa drugima vodi istorijskom propadanju naroda.

*

Sa distance od 30 godina postaje vidljivije da su u Jugoslaviji različito anticipirane promene koje će zahvatiti svet posle pada Berlinskog zida 1989. godine. S tim su povezane razlike u gledanjima na Jugoslaviju između 1980. i 1989. godine. U toku ove decenije kristalisala su se, u suštini, dva različita odgovora na unutrašnje i spoljnje izazove: jedan u Sloveniji, drugi u Srbiji. I jedan i drugi odgovor inicirani su u intelektualnim elitama ove dve republike. Srpski i slovenački intelektualci su posle 1980. godine vodili razgovore i javno korespondirali. Pošto u dijalogu nije postignut kompromis, formulisana su dva različita nacionalna programa (srpski, u Memorandumu SANU, septembar

1986; slovenački, u ljubljanskom časopisu *Nova revija*, br. 37, februar 1987). Bez konsenzusa u međusobnom dijalogu, srpski i slovenački intelektualci ostvarili su konsenzus sa političkim elitama, uključujući i partijske elite, u svojim republikama.

Ako je, kako kaže Ivo Banac, u otporu centralizmu, unitarizmu i srpskoj hegemoniji u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, Hrvatska imala *ulogu admiralskog broda*, tu ulogu je u socijalističkoj federaciji preuzela Slovenija. Na to je, nesumnjivo, uticala i činjenica da je Slovenac Edvard Kardelj bio glavni teoretičar *jugoslovenskog puta u socijalizam*, odnosno samoupravljanja, te poslednje moderne utopije.³² I arhitekta svih ustavnih promena u socijalističkoj Jugoslaviji od 1953. do 1974. godine. Na jugoslovensku federaciju sa pravom naroda na samoopredeljenje Edvard Kardelj je gledao kao na najvažniju tekovinu revolucije 1941–1945. godine. U isto vreme, bio je svestan njenih dubokih protivrečnosti i njene lomljivosti. Kao i odnosa snaga u međunarodnom komunističkom pokretu čiji je centar bio Sovjetski Savez, i u međunarodnim odnosima u blokovski podeljenom svetu. Da ne bude doveden u pitanje jugoslovenski državni okvir, Kardelj je bio spreman na uzmicanje pred izazovima demokratizacije, a pogotovo liberalizacije društva. I to kako u unutrašnjoj politici (Milovan Đilas pedesetih godina, hrvatsko proleće, reformistička struja u SK Slovenije, srpski liberali – sedamdesetih godina), tako i u spoljnoj politici (događaji u Mađarskoj 1956. godine, u Čehoslovačkoj 1968. godine). Za njegove pristalice u Partiji to je bio ne samo politički oportunistički, nego i ideološki dogmatizam. Njemu, pak, i lično i generacijsko iskustvo govorilo je da se prošlost nije sasvim povukla: ni ona iz 1918–1941. godine, ni ona između 1945–1948. godine. Kada je pročitao *Teze za reorganizaciju Saveza komunističke partije*, koje je izradila posebna komisija posle Brionskog plenuma 1966. godine (Tito ih je dezavuisao kao pokušaj ukidanja Partije), Kardelj je rekao: “Ovo je do sada najbolje, ali, ‘ako bude gusto’, biće dobra i ova kva partija.” A u razgovoru sa čelnicima SK Srbije, uoči razgovora Josi-

32 Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj in razpad Karađorđevićeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Lipa, 1995).

pa Broza Tita sa političkim ljudima iz Srbije (oktobar 1972), na kome će upravo oni biti na udaru zbog *prodora liberalizma* u Partiju, Kardelj će reći: “Vi ne razumete odnos snaga.” A, na molbu da ga on objasni, Kardelj je rekao: “Ili ćemo mi njih stegnuti, ili će oni stegnuti nas.”³³ Za Kardelja izbor je uvek bio tesan iz više razloga, uključujući i vlastita ideološka ograničenja: on svakako nije bio liberalni demokrata. Ali, u najvišem rukovodstvu jugoslovenske Partije, on je bio ona ličnost oko koje se – često i nasuprot Titu – okupljala ona struja koja je težila napuštanju sovjetskog modela socijalizma i boljševičkog tipa Partije. Struja u kojoj je, istini za volju, bilo jasnije od čega se treba udaljiti nego čemu bi se trebalo približiti. Kardelj je strahovao od *goreg*, ali bi bez njega sigurno bilo *gore*. Njegove česte reforme nisu dovodile do radikalne promene *postojećeg*, ali su se za nijansu uvek razlikovale od postojećeg. Najtačnije je, možda, da su otežavale stabilizaciju najrigidnijih karaktera sistema.

*

Naravno, lakše je hronološki rekonstruisati događaje. Mnogo je teže opisati atmosferu, a pogotovo proniknuti u stanje duha. I jedno i drugo je, svakako, predmet i književnog narativa. Ali, bez nastojanja istoriografije da otkrije značenja događaja, kojim događaje ispunjavaju ljudi, istorija gubi smisao.³⁴ Međutim, o atmosferi i stanju duha u društvu ne može se zaključivati samo na osnovu jedne vrste istorijskih izvora. Naprotiv, upravo je potreba za saznanjem onoga što ne otkriva događajna istorija dovela istoričare do različitih vrsta izvora. Mitja Velikonja je, na primer, svojom *grafitologijom* otkrio svet anonimnih ali snažno motivisanih ljudi.³⁵ Oni, obično noću, sa bojom i četkom, ili sa sprejom dolaze pred fasade raznih objekata i na njima ispisuju

33 Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascjepa u CKJ 1971/1972.* (Sarajevo: Svjetlost, 1991).

34 Novica Milić, *Politička naratologija. Ogled o demokratiji* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2020).

35 Mitja Velikonja, *Politički grafiti iz postjugoslovenskih država Balkana i Srednje Evrope* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2020).

grafite. Ti su grafiti, zapravo, rezimei njihovih razmišljanja o vremenu i pre i posle 1980. godine. Njihove ocene, opomene i poruke. Od sadržaja nije manje važan način na koji nastaju grafiti. Zašto ljudi žele da ostanu anonimni: iz straha, nedostatka mogućnosti da izraze svoje mišljenje, ili iz nekog drugog razloga? U svakom slučaju, *grafiti* su velika panorama mišljenja koja reflektuju atmosferu i duh vremena.

Više autora, među kojima najviše istoričara (Holm Zundhausen, Džon Lempi, Srđan Milošević, Igor Duda, Vesna Pusić) govore o *jugoslovenskom društvu* koje treba da je sinteza različitosti i zajedništva. Neki, međutim, vide samo njegovu površinu. U jugoslovenskom društvu živi više paralelnih svetova: seoski i gradski, agrarni i industrijski, patrijarhalni i moderni. U svakom od njih živi više generacija: i prošlost i sadašnjost istovremeno. Međusobno ih dele različiti mentaliteti i pripadnost raznim kulturama – civilizacijski krugovi dele ove svetove. Da li postoji tačka u kojoj se oni, ipak, dodiruju i da li je ona ista pre i posle 1980. godine?

*

Opšte je bilo osećanje da se sa smrću Josipa Broza Tita završilo jedno razdoblje i da počinje novo razdoblje. Staro je bilo izvesno. Kao najduže razdoblje mira i relativno uspešnog razvoja zemlje davalo je, makar i prividno, sigurnost. Novo je bilo neizvesno: politička i psihološka praznina, koja je podstakla strahovanja za budućnost.

Slutnje je pobuđivala i ekonomska kriza. Ona je bila refleks nafne krize u svetu, ali i odustajanja od ekonomskih reformi u zemlji.³⁶ Inicirane od partijskog vrha, dve privredne reforme – 1961. i 1965. godine – bile su s tog istog vrha i obustavljene (Titov govor u Splitu 1962, Titov govor studentima 1968. godine). Boris Krajger, reformski orijentisan slovenački političar govorio je: “Reforma je rat.” Protiv načina privređivanja i načina mišljenja, stečenih privilegija i društve-

36 Vladimir Gligorov, “Ratnici i trgovci. Pragmatizam i legalizam”, u zborniku *Zoran Đinđić: etika odgovornosti* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006).

nog parazitizma. Međutim, najteže je bilo savladati ideološku barijeru. Predsednik Savezne skupštine Milentije Popović govorio je tada o *zaveri protiv privredne reforme*. Ali pobuna mladih i Titova podrška njima imala je i antropološku i ideološku dimenziju. *Jednakost* je bila supstancijalni elemenat komunističke ideologije koja je – nasuprot reformama kapitalizma – težila da revolucijom *ubrza istoriju* i *preskoči* kapitalizam. To objašnjava rezonancu koju je komunistička ideologija imala u zaostalim agrarnim zemljama, to jest *proleterskim narodima*, prema razvijenom industrijskom Zapadu. Deo komunističkog etosa, *jednakost* je postala instrument održavanja političkog monopola komunističkih partija u ovim zemljama. Otuda su pokušaji ekonomskih reformi, koje su nužno vodile socijalnom raslojavanju – nejednakosti, u svim zemljama državnog socijalizma, uključujući i Jugoslaviju, doživeli neuspeh. Da bi uspele, Partija je *morala ići uz struju* i dovesti u pitanje sopstvenu ideologiju, odnosno sebe kao istorijski subjekat.³⁷

Teorijski gledano, mogućnosti ekonomskih reformi bile su veće posle 1980. godine. One su bile imperativ vremena, a više nije bilo Josipa Broza Tita da – uz snažnu rezonancu u stanovništvu, radničkoj klasi i komunističkoj inteligenciji – progłosi odustajanje od njih, u ime višeg socijalizma.

Globalna studentska pobuna 1968. godine bila je, u suštini, anarhistička. Pobunjeni studenti odbacivali su i zapadnoevropsku državu sa kapitalizmom i liberalnom demokratijom, i državni socijalizam sa dominacijom ideologije i politike nad ekonomijom. Ali, u svakoj od zemalja, studentska pobuna 1968. godine imala je i svoje posebnosti.

Na Univerzitetu u Beogradu dominirale su socijalne parole. Bila je to reakcija na posledice privredne reforme iz 1965. godine: povećane socijalne razlike, smanjena zaposlenost, odlazak na rad u inostranstvo, pojava privatne inicijative u privredi. To nije bilo nepredvidivo. U razgovorima u jugoslovenskom partijskom vrhu uoči privredne reforme 1961. godine, Veljko Vlahović je – govoreći o otporima privrednoj

37 Veljko Stanić, *Parče velikog života: Mitra Mitrović o tridesetim godinama 20. veka*.

reformi – rekao da će ona kod mladih ljudi izazvati šok. A vodeća ličnost beogradske grupe oko časopisa *Praxis*, profesor Mihailo Marković, reći će: “Uspeli smo da srušimo reformu.” Studentska pobuna 1968. godine na Univerzitetu u Beogradu bila je, u suštini, *labudova pesma* socijalističke levice u Srbiji od polovine XIX veka. Učvrstila je autoritet Josipa Broza Tita, koji je, preko javnog obraćanja studentima, učvrstio savez sa studentima.

Objektivno, mogućnosti za ekonomske reforme bile su manje posle 1980. godine. Tri savezne vlade osamdesetih godina (Branka Mikulića, Milke Planinc, Ante Markovića) našle su se ne samo pred ideološkom barijerom, nego su se susrele i sa suprotstavljenim ekonomskim interesima republika i pokrajina.³⁸ Jugoslovenski partijski i državni vrh postao je poprište sukoba parcijalnih interesa. Bez arbitrarne uloge Josipa Broza Tita a uz odbacivanje odlučivanja konsenzusom, došlo je do paralize. U tom su se kontekstu kristalisale dve radikalno suprotstavljene mogućnosti rešenja jugoslovenske krize, jedna u Republici Sloveniji, druga u Republici Srbiji. Razlikovale su se i po ciljevima i po sredstvima.

*

U Savezu komunista Slovenije su već osamdesetih godina zagovarane tri reforme: ekonomska (tržišna privreda), političkog sistema (politički pluralizam, demokratizacija i decentralizacija) i Partije (napuštanje principa demokratskog centralizma). Kao neposredni cilj postavljeno je uključivanje u evropske integracije – “Europa zdaj!” Ova orijentacija naišla je na snažan otpor u jugoslovenskom partijskom vrhu. Posebno u Srbiji, gde je slovenačka orijentacija bila objektivno suprotna njenoj orijentaciji. Sloveniju je trebalo “disciplinovati” (jugoslovenski politički i vojni vrh), ili “izbaciti” iz Jugoslavije (intelektalna i politička elita u Srbiji). Istraživanja pokazuju (Božo Repe) da je rat

38 Vladimir Gligorov, “Ratnici i trgovci. Pragmatizam i legalizam”, u zborniku *Zoran Đinđić: etika odgovornosti* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006).

protiv Slovenije, naravno drugim sredstvima, i u saveznim institucijama i u Srbiji, dugo vođen pre oružanog sukoba jedinica Jugoslovenske narodne armije i Teritorijalne odbrane Republike Slovenije (27. jun 1991). Pritisci na Sloveniju vršeni su iznutra (pripreme državnog udara, suđenje četvorici u Ljubljani na srpsko-hrvatskom jeziku). To je uticalo na mobilizaciju slovenačke javnosti i povlačenje predstavnika Slovenije iz saveznih institucija (Savez književnika Jugoslavije, Savez omladine Jugoslavije, Savezni sekretarijat za inostrane poslove, Savezni ustavni sud).

U Srbiji je vođena široka antislovenačka kampanja. Slovincima je prebacivana nezahvalnost Srbiji za prijem slovenačkih izbeglica tokom Drugog svetskog rata. Poricano im je pravo na državnost, jer "nikad nisu imali državu". Nazivani su "konjušarima". A predsednik Saveza boraca Srbije Mihailo Švabić im je sa jednog mitinga poručio: "Ako im se ne sviđa, neka idu." Odgovorio je Janez Stanovnik, slovenački naučnik i političar, nekadašnji direktor Instituta za međunarodnu privredu i politiku – Slovence niko neće terati sa teritorija na kojima su oduvek bili. Kulminaciju je predstavljao skup u Cankarjevom domu (februar 1989), prvi susret vlasti i opozicije u Sloveniji. Održan je u znak podrške štrajku rudara u Trepči, koji su zahtevali ukidanje vanrednog stanja na Kosovu i obustavljanje sudskog procesa Azemu Vlasiju, albanskom lideru na Kosovu. Kao odgovor, iz Srbije je došao prekid ekonomskih veza sa Slovenijom.

Slovenačko rukovodstvo je sve vreme radilo na dva koloseka. U saveznim institucijama, koje je smatralo i svojim, branilo je vlastitu platformu, svoj nacionalni interes. Zalagalo se za očuvanje jugoslovenskog državnog okvira (konfederalna zajednica jugoslovenskih naroda, asimetrična federacija – što nije bilo ni manje ni više od onoga što je omogućavao ustav iz 1974. godine). U isto vreme, vršilo je unutrašnje reforme: višestranački sistem, prvi višestranački izbori (april 1990), pripremalo osamostaljenje. Na XIV vanrednom kongresu SKJ (januar 1990) odbačena je reformska, u suštini evropska, orijentacija SK Slovenije. Slovenačka delegacija napustila je kongres. Sledila ju je i hrvatska delegacija. Iako je reformski premijer Ante Marković još na

kongresu izjavio da *ostaje jugoslovenska država*, bio je to početak kraja i same države. Tako je, posle smrti Josipa Broza Tita, sa raspadom Saveza komunista Jugoslavije, nestao i drugi činilac njene integracije. Ostao je još treći – Jugoslovenska narodna armija. Ali, njena se uloga, kao ni uloga međunarodnih činilaca, prema jugoslovenskoj krizi, ne može razumeti bez dinamike koju je događajima posle 1980. godine dala orijentacija Republike Srbije, koja je, zapravo, bila izraz najšireg konsenzusa do koga je došlo u njenoj novijoj istoriji.

*

U Srbiji je kao prioritet posle 1980. godine postavljeno rešenje *srpskog pitanja kao državnog pitanja (svi Srbi u jednoj državi)*. To ne samo da nije isključivalo rat, nego je on bio najavljivan još od uklanjanja Aleksandra Rankovića iz političkog života. U dnevnicima iz šezdesetih godina, Dobrica Ćosić govori o mogućnosti rata i to baš onim redom kojim će se i odvijati: “Ratovaćemo sa Hrvatima, Muslimanima i Albancima.” U pitanje nije dovođen državni socijalizam (svojinški odnos i politički monopol). Dva vodeća intelektualca u Srbiji, književnik Dobrica Ćosić i filozof Mihailo Marković, nakon svega, pišu da bi taj put ponovo izabrali. Na udaru je bio ustav iz 1974. godine, odnosno federalna / konfederalna forma jugoslovenske države. Zamisljen kao osnova jedinstva jugoslovenske države posle Josipa Broza Tita, ustav iz 1974. godine bio je prihvaćen na bazi odnosa snaga: Srbija je bila, preko svojih predstavnika u ustavnoj komisiji, protiv njegovih rešenja, sve ostale republike i obe pokrajine podržale su ta rešenja. Na Kosovu je više odlučivao etnički momenat: prema popisu stanovništva iz 1981. godine 77 odsto Albana i 15 odsto Srba. U Vojvodini nije bila bez značaja njena multietničnost: 54,42 odsto Srba i 43 odsto nacionalnih manjina, od kojih je najveća bila mađarska manjina – 19 odsto. Međutim, ništa manji, ako ne i veći značaj imalo je ekonomsko i uopšte civilizacijsko zaostajanje Vojvodine posle Drugog svet-skog rata (Ranko Končar, Dimitrije Boarov, Živan Marelj). Upravo ovo je bilo razlog stalne napetosti u odnosu republike i pokrajine, centralizma i prava na autonomiju i na osnovu istorijskih razloga. Išlo se i

do pokušaja ukidanja pokrajine (Miloš Minić, 1961) i promene pokrajinskog rukovodstva.

Činjenica da su autonomne pokrajine po Ustavu iz 1974. godine postale konstitutivni elemenat Federacije izazivala je frustraciju u Srbiji. Osim toga, republike su imale status nacionalnih država, a veliki broj Srba živeo je van Republike Srbije. Oni su Jugoslaviju smatrali svojom državom i sa njenim eventualnim nestankom okretali su se Srbiji kao svojoj matičnoj državi. U ovoj konstelaciji Srbija se smatrala *neravnopravnom i poniženom*, a srpski narod prevarenim: *dobitnik u ratu, gubitnik u miru*.

Ni posle usvajanja ustava iz 1974. godine, Srbija se nije pomirila sa statusom pokrajina. Utoliko pre, što odnosi u Republici Srbiji nisu bili normativno precizirani: pokrajinski organi uticali su na odluke Republike, dok odluke republičkih organa nisu uticale na odluke pokrajinskih organa. Republika Srbija bila je svedena na *Užu Srbiju* koja je sa srdžbom nazvana "UŽAS".

U predstavničkim organima Republike Srbije, još za života Josipa Broza Tita, sačinjena je *Plava knjiga* (1977), u kojoj je izražen zahtev za promenu statusa pokrajina. Odnos snaga u Republici bio je povoljniji nego 1971. godine, kada su donošeni ustavni amandmani koji su bili osnova za ustav iz 1974. godine. Partijsko rukovodstvo koje Jugoslaviju nije identifikovalo sa Srbijom, težilo dijalogu i kompromisu bilo je uklonjeno 1972. godine. Ali je očekivani trenutak došao tek posle smrti Josipa Broza Tita. Međutim, promena ustavnog položaja pokrajina trebalo je da posluži kao prvi korak u reviziji ustava iz 1974. godine u celini. To je bio pledoaje najpre intelektualne elite preko Memoranduma SANU (1986), a zatim i vladajuće elite – Osmo sednica Saveza komunista Srbije, na kojoj je pobedila struja Slobodana Miloševića, koji je promovisan u *vođu srpskog naroda*.

Posle Memoranduma SANU i Osme sedice CK SK Srbije drugi u Jugoslaviji nisu više isključivali mogućnost rata. U Srbiji se o ratu govorilo sa sigurnošću. U masama je ta mogućnost primana sa lakoćom, gotovo radosno. Srbija je tokom 117 godina vodila osam ratova. Nemilice su trošeni materijalni resursi: nije moguće u isto vreme ratovati i

razvijati se. Stranci koji su u Srbiju dolazili posle Prvog svetskog rata govorili su da ona ostavlja utisak zemlje koja je više ratovala nego gradila. Život u stalnim pripremama za rat – militarizacija društva, u ratovima i posleratnim frustracijama – stvarali su naviknutost na rat kod čitavih generacija. Ali, deviza “Ako hoćeš mir, spremaj se za rat” – bila je prisutna i u socijalističkoj Jugoslaviji. Ogledala se u stvaranju snažne oružane sile, prožimala je propagandu i popularne umetnosti kao što je film. Generacije koje su rođene posle 1945. godine nisu imale rat u iskustvu, ali je bio deo njihovog vaspitanja. Otuda nije neočekivano što je osamdesetih godina sa mitinga naroda odjeknula pesma: “Srbija je triput ratovala i opet će ako bude sreće.” Kao detonator poslužilo je Kosovo. Odloženi su ne samo lični, nego i politički nesporednici. Predsednik Narodne skupštine Srbije, koji je predstavljao Republiku Srbiju u saveznoj ustavnoj komisiji, Dragoslav – Draža Marković i književnik Dobrica Ćosić u svojim dnevnicima, koji su kasnije objavljeni, zapisuju, nezavisno jedan od drugog, istu rečenicu: “Nema srpske ruke koja će potpisati *Kosovo – republika*.” A, za razliku od slovenačkog prioriteta “Europa zdaj”, Slobodan Milošević (7. jul 1988) saopštava drugačiji prioritet: prvo država, pa Evropa. “Srbija”, rekao je, “posle skoro dva veka u miru i socijalizmu zaslužila je da bude spokojna i slobodna a ne da u mirnu i snažnu Evropu 21. veka ulazi boreći se za teritoriju, jezik, pa i slobodu hiljada svojih građana.”

U ostvarenju *ravnopravnosti Srbije sa drugim republikama* pošlo se od njene centralizacije, odnosno od promene ustavnog položaja pokrajina. U političkim i predstavničkim telima Republike Srbije taj zahtev je postavljen pre Memoranduma SANU i Osme sednice CK SK Srbije. Na Kosovu je, ni godinu dana posle smrti Josipa Broza Tita, došlo do radikalizacije. U Prištini su (mart 1981) održane masovne demonstracije studenata, koje su se proširile i na druge gradove na Kosovu, sa parolom: “Kosovo – republika”. Predsedništvo SFRJ i Centralni komitet SK Srbije delovali su sinhrono. Demonstracije na Kosovu kvalifikovane su kao “kontrarevolucija”. Predsedništvo SFRJ proglasilo je vanredno stanje na Kosovu, a Centralni komitet Saveza komunista Srbije započinje raspravu o ustavnom položaju pokrajina (april

1981), da bi se na kongresu (februar 1982) otvorilo pitanje iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova. Istog meseca počinju prvi organizovani dolasci Srba sa Kosova u Beograd. Primaju ih državni i partijski funkcioneri, ali i vodeći intelektualci. Dobrica Ćosić, posle zahteva na sednici CK SKS da se promeni vladajuća politika u nacionalnim odnosima 1968. godine, nazvan "ocem nacije", za kosovske Srbe postaje "Dedo". Prvi im ustupaju govornicu Savezne narodne skupštine i obećavaju rešenja starih i novih problema. Ta taktika je u Gradskom komitetu SK Beograda naišla na kritiku. Njena kvalifikacija – "olako obećana brzina" (Dragiša Pavlović) biće povod za Osmu sednicu CK SKS i obračun sa strujom koja je takođe zagovarala promenu ustavnog položaja pokrajina, ali je nastojala da izbegne konfrontaciju i zaoštavanje odnosa sa albanskom većinom (Ivan Stambolić).

Novi momenat u zaoštrenim odnosima između Republike Srbije i Autonomne pokrajine Kosovo predstavlja odlazak Slobodana Miloševića na Kosovo. Na mitingu Srba na Kosovu Polju (april 1987), koji je organizovan uz pomoć nevidljive ali moćne Službe državne bezbednosti (Miroslav Šolević), revanšistički raspoložene posle uklanjanja Aleksandra Rankovića, Slobodan Milošević izgovara čuvenu rečenicu "Niko ne sme da vas bije" i biva proizveden u "zaštitnika" Srba, za razliku od "oportunistu" u rukovodstvu Srbije.

Ubrzo posle Osme sednice CK SKS, CK SK Jugoslavije (decembar 1987) razmatra ustavni položaj SR Srbije, to jest odnose Srbije i njenih pokrajina. Drugi u Jugoslaviji to pitanje smatraju unutrašnjim pitanjem Srbije. U nadi da će ustupcima Srbiji zaustaviti opasnu plimu koja se u njoj podigla, ponašaju se sa Srbijom kao sa nitroglicerinom na dlanu. Ona, već sa Slobodanom Miloševićem, to koristi i ubrzava promene ustavnog položaja pokrajina. Predsedništvo Srbije (januar 1988) pokreće inicijativu za promenu ustava SR Srbije. U Srbiji se održavaju "mitinzi istine o Kosovu", a zatim se "izvoze" u Vojvodinu i Crnu Goru. Parole i oružje dolaze iz Srbije. Pošto su ovi mitinzi doveli do pada rukovodstava u Vojvodini (Đorđe Stojšić) i Crnoj Gori (Marko Orlandić, Radivoje – Rade Brajović) bivaju zaustavljeni na granicama Slovenije. U Srbiji se vrši snažna mobilizacija masa (milion ljudi

na mitingu na Ušću u Beogradu, novembar 1988). Zemlja je u dramatičnim previranjima. Štrajk rudara albanske nacionalnosti u rudniku Stari trg (februar 1989); Cankarjev dom (februar 1989); demonstracije studenata u Beogradu (28. februar – 1. mart 1989) sa zahtevom da se uhapsi kosovski lider Azem Vlasi i obećanjem Slobodana Miloševića da će to i učiniti; u Beogradu (mart 1989) proglašeni amandmani na ustav SR Srbije, Srbi i Crnogorci sa Kosova najavljuju dolazak u Ljubljano – slovenačko rukovodstvo zabranjuje miting, uz najavljenу spremnost da ga i silom spreči. Srbija na to odgovara prekidom ekonomskih veza sa Slovenijom. Tih dana sam, na jednom naučnom skupu, boravila u Ljubljani. Po povratku u Beograd, zainteresovanim prijateljima sam rekla, da sam tako zamišljala Prag uoči invazije trupa Varšavskog pakta. Ulice su bile puste, prozori sa zatvorenim šalovima, ljudi su, sada u Ljubljani, govorili tiho.

Na XIV vanrednom kongresu SKJ u Beogradu (20–22. januar 1990) do nepomirljivosti izoštava se sukob slovenačkog i srpskog odgovora na jugoslovensku krizu. Svi predlozi slovenačke delegacije odbijeni su od srpskih delegata. Slovenačka delegacija je napustila XIV kongres SKJ. Ali, to više nije samo sukob Slovenije i Srbije. Kriza se produbljuje. Na Kosovu demonstracije studenata sa zahtevom ukidanja vanrednog stanja i prekida sudskog procesa Azemu Vlasiju. Vojska izlazi na ulice u nekoliko gradova. U sukobima sa milicijom: 27 poginulih i 54 povređena demonstranta i jedan poginuo i 43 povređena milicionera. Kao odgovor, studenti Beogradskog univerziteta pred Saveznom skupštinom sa parolom *Ne damo Kosovo*. Predsedništvo SFRJ aktivira jedinice JNA na Kosovu. Rat nije više samo moguć: on je već počeo.

Na Opštem saboru Hrvatske demokratske zajednice (24–25. februar 1990) Franjo Tuđman izjavljuje: “NDH nije bila samo puka kvislinška tvorevina i fašistički zločin, već i izraz povjesnih težnji hrvatskog naroda.” Na Petrovoj gori miting Srba u Hrvatskoj pod parolom “Ovo je Srbija” i pretnjama upućenih “ustašama” Franji Tuđmanu i Ivici Račanu.

Prvi stranački izbori u Sloveniji (8. april 1990) i u Hrvatskoj (22. april 1990). U Srbiji održan referendum na kome je odlučeno da se prvo

donese novi ustav Srbije, a potom održe višestranački izbori. Skupština Slovenije usvaja *Deklaraciju o punoj suverenosti države Republike Slovenije*. Albanski delegati Skupštine Kosova ispred zgrade Skupštine Kosova donose *Ustavnu deklaraciju* kojom Kosovo proglašavaju republikom. Skupština SR Srbije donosi odluku o raspuštanju Skupštine Kosova. Predsedništvo SFRJ podržava mere Srbije na Kosovu. U Foči – sukobi između Srba i Muslimana. Skupština Srbije (28. septembar 1990) donosi novi *ustav Republike Srbije*. Sabor Hrvatske usvojio novi *ustav Republike Hrvatske* (22. decembar 1990). U Sloveniji održan plebiscit (23. decembar 1990) na kome se 86 odsto glasača izjasnilo za nezavisnu slovenačku državu, da bi (26. decembar 1990) Skupština Slovenije proglasila samostalnost Republike Slovenije. Miting opozicije u Beogradu (9. mart 1991) *protiv medijske blokade*. Završen krvavim obračunom milicije sa demonstrantima i izvođenjem tenkova na ulice Beograda. Savezno izvršno veće ocenilo da su odluke skupština Hrvatske i Slovenije o osamostaljenju nelegalne. Izdata je naredba o zabrani uspostavljanja graničnih prelaza unutar teritorije SFRJ. Savezni sekretarijat unutrašnjih poslova i Jugoslovenska narodna armija ovlašćeni su da uklone ove prelaze i da uspostave kontrolu nad državnim granicama SFRJ koje su zaposeli državni organi Slovenije. Delegati Slovenije i Hrvatske napuštaju Saveznu narodnu skupštinu: ona više nije i njihov predstavnički organ. U zaseoku Pogance došlo je do oružanog sukoba jedinica JNA i Teritorijalne odbrane Republike Slovenije. Predsedništvo Slovenije ove akcije ocenilo kao agresiju i pozvalo stanovništvo na otpor. Predsedništvo Sabora Hrvatske izdalo saopštenje u kome je rečeno da "JNA nije narodna i da događaji u Sloveniji predstavljaju nastavak jednogodišnjeg nastojanja da se sruši demokratski poredak u Hrvatskoj".

Rat u zemlji utiče i na rastakanje višenacionalne JNA. Vojni vrh traži spoljnopolitički oslonac: u martu 1991. godine državni sekretar za narodnu odbranu Veljko Kadžević sa svojim zamenikom odlazi u Moskvu na tajni sastanak sa ministrom odbrane SSSR Dmitrijem Jazovom. Ante Marković, na sednici (18. septembar 1991) traži ostavku saveznog ministra odbrane, generala Veljka Kadževića. Na to mu

replicira Aleksandar Mitrović, predstavnik Srbije u SIV, da ostavku treba da podnese on, a ne general Kadijević.³⁹

Ima situacija kada je u samoj dinamici događaja⁴⁰ sadržana sva njihova dramatičnost. Tako je i sa sledom događaja koji vode raspadu jugoslovenske države u unutrašnjem ratu na kraju XX veka. Jednostavno napuštanje konsenzusa koji je predstavljao ustav iz 1974. godine, osvajanje i degradacija institucija savezne države, upotreba oružane sile. JNA je bila zajednička armija, koju su – srazmerno svom nacionalnom dohotku – finansirale sve republike. Ali i ideološka vojska. U intervjuu (3. decembar 1990), posle višestranačkih izbora u Sloveniji, general Kadijević založio se za *jedinstvenu i socijalističku Jugoslaviju*. To jest, za njenu odbranu ne samo od spoljnog nego i unutrašnjeg neprijatelja. Jugoslaviju će, dakle, braniti JNA i Srbi i od drugih naroda Jugoslavije.

Iz Beograda (19. septembar 1991) kolone tenkova kreću prema Šidu. JNA (20. novembar) osvaja Vukovar. Predsednik Saveznog izvršnog veća Ante Marković podnosi ostavku (20. decembar 1991), jer se nije složio sa predlogom budžeta za 1992. godinu, koji je označio kao “ratni budžet”. Pre njega je to učinio državni sekretar za inostrane poslove Budimir Lončar: “Užasnut sam i potresen žrtvama i razaranjima u Hrvatskoj i u mojem užem zavičaju, koji sam nosio svuda po svijetu i bez kojeg ne bih bio to što jesam. Moja je ostavka, zato, i protest protiv rata u Hrvatskoj i izraz moje osobne odgovornosti i gorčine što savezna vlada, član koje sam bio, nije uspjela ni mogla spriječiti tragediju.”⁴¹ Da li još iko veruje u opstanak Jugoslavije?

39 Radivoje-Rade Brajović, *Sjećanja* (Podgorica: CID, 2019).

40 Putnik Dajić, Slobodanka Kovačević, *Hronologija jugoslovenske krize: 1942–1994* (Beograd: Institut za Evropske studije, 1 – 1995, 2 – 1996).

41 Tvrтко Jakovina, *Budimir Lončar. Od Preka do vrha svijeta* (Zaprešić: Faktura, 2020).

*

Sa velikodržavnim programom (1986–1987), uz najširi konsenzus, Republika Srbija došla je u sukob sa svim drugim članicama jugoslovenske federacije. Ultimativnu najavu Slobodana Miloševića – “Srbija će biti država ili je neće biti” – one su shvatile kao direktnu pretnju. Niko se, međutim, čak ni posle XIV vanrednog kongresa SKJ, nije odricao Jugoslavije kao državnog okvira za unutrašnje promene. Prioriteti su, kao što je rečeno, bili različiti, ali su 1990. godine još uvek tražene formule i na *unutrašnjem* i na *spoljnom* planu. Ta se dva plana ukrštaju i pokazuju koliko je ustav iz 1974. godine anticipirao i mogućnosti i ograničenja održanja jugoslovenskog državnog okvira: taj su okvir, od početka, ispunjavali različiti sadržaji pojmova *nacija* i *država*.

Na unutrašnjem planu, nasuprot formuli centralizovane i unitarne Jugoslavije, koja obezbeđuje jedinstvo čitavog srpskog naroda, to jest – jedinstvo svih teritorija na kojima žive njegovi pripadnici, zastupano je načelo države kao zajednice jugoslovenskih naroda, sa pravom svakog od njih na samoopredeljenje. Na osnovi ove druge formule javilo se nekoliko projekata tokom krize jugoslovenske države (projekat Slovenije i Hrvatske o labavoj konfederaciji – oktobar 1990; Izetbegović – Gligorov – januar 1991; Tuđman – Gligorov, februar 1991).

Politički društveni subjekti u Srbiji, koje je posle 1986. godine personifikovao Slobodan Milošević, bili su za očuvanje srbizirane Jugoslavije. Činili su to mobilizacijom Srba koji žive na teritorijama drugih republika (Zoran Đinđić: “greška bez popravke”). Na njihovim mitinzima svuda se uzvikivalo: “Ovo je Srbija.” Ali to je praćeno i destrukcijom federalnih organa s namerom da se preuzmu. U tom cilju korišćene su odredbe ustava iz 1974. godine (Srbija je u Predsedništvu države dobila tri glasa, koristeći činjenicu da je, sa pokrajinama čiju je autonomiju ukinula, imala tri člana koje je imenovala po svojoj meri).

*

Reakcije spolja, iz zemalja Evropske zajednice i Sjedinjenih Američkih Država, išle su uporedo sa procesima unutar Jugoslavije, i menjale su se u zavisnosti od faza kroz koje su ti procesi prolazili, u

kojima se postupno otkrivala njihova suština. Posle kraja hladnog rata i raspada socijalističkog bloka, kao i podrške spoljnoj politici Jugoslavije, na kojoj je istrajavao i Državni sekretarijat za inostrane poslove sve do rata u Hrvatskoj, odnosno do okupacije Vukovara – nije bila neočekivana zainteresovanost SAD i zemalja Evropske zajednice da se jugoslovenska kriza reši na miran način uz očuvanje državnog okvira (Tvrtko Jakovina). Zbog popularnosti “teorije zavere” u beogradskim medijima u vreme priprema za rat, samog rata i sadašnjih interpretacija uzroka raspada Jugoslavije – politika međunarodne zajednice od 1980. do kraja 1992. godine tek treba da bude proučena. Iz sadašnje perspektive jasno je da je i predstavnicima međunarodne zajednice bilo potrebno vreme da razumeju *slučaj Jugoslavije*.

Dinamika tog razumevanja određivala je dinamiku kojom se odvijala jugoslovenska kriza. Sve dok je trajao sukob oko načela ustava iz 1974. godine postojalo je očekivanje da će Jugoslavija krenuti putem unutrašnjih reformi, koje su već bile zahvatile zemlje istočnoevropskog lagersa, i da se jugoslovenska kriza može rešiti mirnim putem. Time je uslovljavana ekonomska pomoć (*Uputstvo* Stejt departmenta, novembar 1990). Posle izvršene centralizacije Srbije, nemira na Kosovu, masovnih mitinga u Srbiji i rušenja rukovodstava u Vojvodini i Crnoj Gori, i reakcije Slovenije i Hrvatske pokretanjem procesa osamostaljenja, delegacija Evropskog saveta (6. februar 1991) predlaže ulazak Jugoslavije u Savet Evrope. Savet ministara spoljnih poslova zemalja EZ (4. april 1991) donosi *Deklaraciju o Jugoslaviji* i odlučuje da u Jugoslaviju pošalje Žaka Pusa, Đanija de Mikelisa i Hansa van den Bruka. U razgovorima sa predstavnicima Jugoslavije oni naglašavaju da se Savet ministara zalaže “za očuvanje Jugoslavije i izražava želju da se kriza u Jugoslaviji rešava mirnim putem”. Američki Stejt department (17. april 1991) izražava zabrinutost zbog situacije u Jugoslaviji i od predsednika SAD zahteva da u slučaju vojnog udara u Jugoslaviji odmah suspenduju vojno-tehničke beneficije. Na sastanku ministara inostranih poslova zemalja EZ (13. maj 1991) odlučeno je da Žak Senter i Žak Delor otputuju u Jugoslaviju.

Međutim, kriza u Jugoslaviji se produbljuje. Na sednici Predsedništva SFRJ (18. maj 1991) nije izabran predsednik ovog kolektivnog šefa države, Stjepan Mesić, predstavnik Hrvatske; narušena je ustavna procedura. Američki Stejt department stavlja na snagu odluku o ukidanju ekonomske pomoći Jugoslaviji, obrazlažući je “ponašanjem Republike Srbije koja primenjuje represivne mere na Kosovu”. Ministarski savet EZ (9. jun 1991) postavio je uslove za pomoć i podršku Jugoslaviji. Nova podrška jedinstvu Jugoslavije stiže i od Ministarskog saveta KEBS (19. jun 1991). Oružani sukobi JNA i Teritorijalne odbrane Slovenije (27. jun 1991) dovode do preokreta u odnosu međunarodne zajednice prema sve dubljoj krizi u Jugoslaviji. Samit EZ donosi odluku o slanju ministarske “Trojke” u Jugoslaviju i zamrzavanju ekonomske pomoći. Na samitu ministara inostranih poslova EZ u Hagu (5. jul 1991) nemački ministar Hans Ditrh Genšer predložio je embargo na isporuku oružja i zamrzavanje ekonomske pomoći. O shvatanju ozbiljnosti jugoslovenske krize govori formiranje specijalne komisije KEBS za Jugoslaviju (5. jul 1991). Evropski parlament (9. jul 1991) donosi *Rezoluciju o Jugoslaviji* u kojoj “nisu podržani jednostrani akti secesije”. U Hrvatskoj dolazi do oružanih sukoba. Hrvatska traži bezuslovno povlačenje JNA u garnizone, a Franjo Tuđman na konferenciji za štampu kaže: “Pučanstvo treba da bude spremno možda i na sveopći rat za obranu Hrvatske.” Uprkos pozivima Predsedništva SFRJ na neodložni i apsolutni prekid vatre i obustavljanje daljih pokreta i razdvajanje snaga, u Hrvatskoj dolazi do eskalacije sukoba. U Hagu je usvojena nova deklaracija EZ o Jugoslaviji i najavljeno sazivanje Mirovne konferencije o Jugoslaviji (3. septembar 1991).

Mirovna konferencija u Hagu (7. septembar 1991) bila je poslednji pokušaj međunarodne zajednice da se očuva jugoslovenski okvir, pod predsedništvom lorda Karingtona, uz učešće ministara inostranih poslova u Jugoslaviji i visokih funkcionera EZ. Na sednici SIV (18. septembar 1991), premijer Ante Marković postavio je pitanje uloge JNA u ratu u Hrvatskoj. Stejt department izražava zabrinutost (21. septembar 1991) zbog “eskalacije intervencije, a Nemačka traži hitnu intervenciju Ujedinjenih nacija u Jugoslaviji. Na konferenciji za ljudska

prava u Moskvi (23. septembar 1991) iznose se najteže optužbe na račun Srbije i JNA.

Na Mirovnoj konferenciji u Hagu četiri nacrti *Deklaracije o Jugoslaviji*, sve na liniji njenog očuvanja kao konfederalne zajednice, s dopuštanjem da one republike koje se izjasne za ostanak u Jugoslaviji mogu to učiniti bez prava na međunarodni subjektivitet. Slobodan Milošević je dokument nazvao *ultimatumom*. Predsedništvo SFRJ uputilo je pismo Savetu bezbednosti UN u kojem traži hitno upućivanje mirovnih snaga UN u Hrvatsku (9. novembar 1991). JNA osvaja Vukovar (20. novembar 1991). Nastavljaju se oružani sukobi. U UN je usvojena *Rezolucija Saveta bezbednosti br. 727* o potrebi slanja mirovnih snaga UN u Jugoslaviju (27. novembar 1991). Savet ministara EZ odlučio je o sankcijama prema Srbiji i Crnoj Gori (2. decembar 1991), a vlada SAD zavodi ekonomske sankcije prema svim jugoslovenskim republikama (6. decembar 1991). Savet EZ odlučio je da prizna nezavisnost svim jugoslovenskim republikama i odredio datum do koga treba da se o svom stavu izjasne (17. decembar 1991). Ne shvatajući šta se zapravo dogodilo i ne mireći se sa odlukama EZ koje je smatralo kao podršku protivustavnim akcijama i pokušaju ukidanja Jugoslavije, kao jedinog subjekta međunarodnog prava – Predsedništvo SFRJ zatražilo je pomoć UN u interesu očuvanja integriteta i suvereniteta Jugoslavije (18. decembar 1991). A Skupština Srbije donela je odluku da se obrati UN sa zahtevom da ubuduće preuzmu organizaciju Konferencije o Jugoslaviji (19. decembar 1991). Nemačka je priznala nezavisnost Slovenije i Hrvatske. Propali su pokušaji i *iznutra* i *spolja* da se sačuva jugoslovenski državni okvir. Predstojali su novi ratovi: u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Uprkos realnosti, raspadanje Jugoslavije, samo na drugi način, uz upotrebu drugačijih sredstava, još uvek traje. Ali, to je i formulisano kao nova–stara paradigma (Dobrica Ćosić u govoru na Skupštini Republike Srpske, povodom Vens-Ovenovog plana).

7.

REZIME: KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE (1919–1952) / SAVEZ KOMUNISTA JUGOSLAVIJE (1952–1990) U ISTORIJI JUGOSLOVENSKE DRŽAVE (1918–1941. I 1945–1991)

Kraj 70-godišnjeg postojanja KPJ/SKJ (1919–1990) deo je globalnog sloma komunizma, odnosno revolucionarne partije koja je nastala u Rusiji i modela revolucije u XX veku i socijalizma u Sovjetskom Savezu. Ali nije bez posebnosti, utoliko važnijih što potvrđuju pravilo. U historiografiji KPJ/SKJ⁴² nesporno je da je ona, kao revolucionarna partija, izrasla u istorijski subjekat i prve i druge Jugoslavije.

Pojava Komunističke partije na političkoj sceni Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije

Stvaranje jugoslovenske države na kraju Prvog svetskog rata imalo je snažan uticaj na socijaldemokratske partije u jugoslovenskim zemljama, koje su programski i finansijski bile zavisne od Druge internacionale (prepiska srpskih socijalista sa Karlom Kauckim). Na inicijativu socijaldemokratskih partija Bosne i Hercegovine i Srbije došlo je do ujedinjenja socijaldemokratskih partija jugoslovenskih zemalja (sa izuzetkom Jugoslovenske socijaldemokratske stranke u Sloveniji) i stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) – SRPJ(k). Postojale su *reformistička* i *revolucionarna* struja. Međutim efekat Oktobarske revolucije bio je ogroman. Globalna pojava, Oktobarska revolucija je dočekana kao “novi početak” istorije. Istoričari su sračunali da je o njoj za sto godina napisano oko 20.000 knjiga, što znači da je, ako se izuzmu letnji meseci, svakog radnog dana štampana po jedna knjiga (Milan Subotić). Otuda je razumljivo i da su sukobi između *reformističke* struje i *revolucionarne* struje u SRPJ(k) završeni pobedom ove druge. Posleratne prilike (ekonomske, socijalne, frustracije zbog ogromnih ljudskih žrtava) išle su u prilog revolucionarnoj orijentaciji u celoj Evropi, pa i u novostvorenoj Kraljevini Srba,

42 *Istorija Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985).

Hrvata i Slovenaca. Na svom Drugom kongresu (jun 1920) SRPJ(k) promenila je ime, i kao Komunistička partija Jugoslavije pristupila Komunističkoj internacionali (Kominterni). Za dinastiju Karađorđevića, uvek oslonjenu na Rusiju, slom carizma predstavljao je katastrofu. Za vodećeg političara u Srbiji, a zatim u Jugoslaviji, Nikolu Pašića, pobjeda revolucije u Rusiji bila je ravna ličnoj tragediji (Rastislav Jovanović). Svaka politička grupacija u Kraljevini SHS koja je ideale Oktobarske revolucije smatrala i svojim idealima, predstavljala je i za kralja Aleksandra i za Nikolu Pašića komunističku agenturu. I u Kraljevini SHS priroda vlasti odredila je prirodu opozicije. Na nasilje vlasti KPJ je odgovorila vlastitim nasiljem. U toj borbi *prsa u prsa* već u svom formativnom periodu – KPJ se i oblikovala kao revolucionarna partija.

Na opštinskim izborima u Kraljevini SHS (1920), KPJ je pobedila u 27 gradova, uključujući Beograd. A sa 200.000 glasova koje je osvojila na izborima za ustavotvornu skupštinu (1921) postala je po snazi treća stranka u parlamentu. Na ove uspehe KPJ režim je reagovao najpre Obznanom (1920), kojom je zabranjena svaka njena propaganda, organizacija i novine. Na *beli teror* režima, kao odgovor, došao je *crveni teror* komunista. Usledio je Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi (1921). Stavljena van zakona, KPJ se povukla u ilegalu, da u njoj ostane 20 godina. Malo je političara demokratske orijentacije reagovalo na ove akte nasilja kao fatalne (u Srbiji – neposredno Dragoljub Jovanović, iz istorijske perspektive – Desimir Tošić).

U uslovima velike svetske krize i sa neprevladanim posledicama Prvog svetskog rata, u nekonsolidovanoj novoj državi pogoršani su ekonomski i socijalni uslovi života većine stanovništva. Uz to, zaoštreni su odnosi između jugoslovenskih naroda, koji su tek u novostvorenoj državi otkrivali svoje nacionalne posebnosti i interese. To je došlo do izražaja naročito posle usvajanja prvog ustava (Vidovdanski ustav) u Narodnoj skupštini prostom većinom (1921), ubistva političkih prvaka hrvatskog naroda u Narodnoj skupštini (1928), kao preteksta za diktaturu kralja Aleksandra (Šestojanuarska diktatura, 1929).

Milan Stojadinović (predsednik vlade od 1935) u svojim memoarima *Ni rat ni pakt* (1963) kaže da je Šestojanuarska diktatura “bila u

'gvozdenim rukavicama', ali ne i krvava". Iz perspektive male, zabranjene i progonjene KPJ, Šestojanuarska diktatura izgleda drugačije: progoni, hapšenja, brojni sudski procesi, ubistva, uključujući i ubistvo sekretara KPJ Đure Đakovića. U godinama Šestojanuarske diktature sazrela je nova generacija komunista, ona koja će posle okupacije i podele zemlje postati jezgro ustanka i revolucije.

Ako je partijska historiografija period od 1929. do 1941. godine heroizirala, ona – antikomunistička, potpuno ga je ignorisala. Čak i da je istorija KPJ/SKJ samo istorija nasilja, i to nasilja *sui generis*, bez njenog proučavanja nema ni njenog razumevanja. Gubilo se iz vida da revolucije, pa ni jugoslovenska, "nisu nikakav incident istorije koji se može jednostavno odbaciti i zaboraviti niti svesti na istoriju nasilja".⁴³

U drugoj polovini tridesetih godina, KPJ je savladala sve probleme formativnog perioda i izrasla u istorijski subjekat. Ilegalna, ona je, zahvaljujući i novoj politici Kominterne (1935) i sama krenula "dublje u mase". Potisnula je frakcijske borbe, rukovodstvo je iz Beča prebačeno u zemlju i finansijski se osamostalilo. Josip Broz Tito je dobio mandat Kominterne da sprovede novu politiku (orijentacija na Narodni front), da bi, 1937. godine, bio izabran za generalnog sekretara KPJ. Ni oni njegovi saborci koji će kasnije postati njegovi ozbiljni kritičari (Milovan Đilas, Koča Popović) nisu dovodili u pitanje njegovu odlučujuću ulogu u konsolidaciji KPJ i njenoj pripremi za događaje 1940–1941. godine. To priznaju i strani istoričari.⁴⁴ U periodu 1929–1937, KPJ je izrasla u partiju sa strogim kodeksom koji su karakterisali: čvrsta organizacija, snažno ideološko jedinstvo, solidarnost i spremnost na žrtvu.

Za kritičare, a pogotovo za ideološke i političke protivnike, bila je upitna uloga Josipa Broza Tita u likvidacijama više istaknutih jugoslovenskih revolucionara u Sovjetskom Savezu, uključujući i njegovog prethodnika na mestu generalnog sekretara KPJ, Milana Gorkića. Ta senka je pratila Tita i u samoj Partiji. Ivo Goldštajn i Slavko Goldštajn u biografiji *Tito* u arhivima Kominterne (građa predata SAD u

43 Stanić, Veljko, *Parče velikog života: Mitra Mitrović o tridesetim godinama 20. veka*.

44 Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2013).

razmeni građe posle Drugog svetskog rata) nisu našli ništa što bi govorilo o Titovom “pakovanju” stradalim jugoslovenskim revolucionarima. Ali, napominju da je imprimatur davao NKVD čije arhive još uvek nisu otvorene.

Dolazak Josipa Broza Tita na čelo KPJ u njenoj je istoriografiji smatran prekretnicom. Ali, da li je novi partijski vođa, sa podmlađenim članstvom, mogao da odbaci u celini revolucionarno nasleđe iz perioda 1919–1937, ili je na nešto iz tog nasleđa morao i da se osloni? Drugim rečima, da li je KPJ bila samo puki instrument Kominterne, ili refleks stanja u jugoslovenskoj državi i društvu, sa pretenzijom na istorijsku ulogu? Kako, onda, objasniti naklonost demokratske javnosti prema njoj (Beogradski univerzitet, književni listovi i časopisi, pristupanja dece iz građanskih porodica)?

Poddele i u KPJ nastajale su na pitanju strategije revolucionarne borbe posle ruskog Oktobra 1917. godine. Ali, nakon smanjenih mogućnosti revolucija u Zapadnoj Evropi, posebno u Nemačkoj, u martu 1921. godine, Kominternu je izvršila krupne promene u svojoj globalnoj strategiji revolucionarne borbe. Od komunistu se zahtevalo da se bore za stvaranje “jedinstvenog fronta radnika, seljaka i nacionalno ugnjetenih masa”.⁴⁵ Kao jedna od sekcija Kominterne, KPJ je bila obavezna na primenu njene strategije. Ali, da li je mogla da ignoriše stvarnost zemlje u kojoj je delovala? I ako jeste – kako tvrde neki autori – da li je to mogla činiti bez ostatka? Kako, opet, objasniti činjenicu da je mala, zabranjena i progonjena partija, sa programom koji joj je *nametan spolja* u nacionalnom pitanju, koje je bilo ključno pitanje jugoslovenske države, 1941. godine bila jedina opštejugoslovenska politička snaga?

*

U politici KPJ ogledaju se i neka opšta uverenja posle 1. decembra 1918. godine. Ona je stvaranje jugoslovenske države videla na liniji

45 *Istorija Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985).

progresu, ali je dovođila u pitanje naćin njenog ustanovljenja. Dugo je stajala na pozicijama nacionalnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Lišena statusa parlamentarne stranke, ona je potporu tražila od Kominterne. Na teorijskom planu, imala je poglede revolucionarnih partija u Austriji i u Rusiji. Obe ove teorije bile su, zapravo, obrazloženje politike. Socijaldemokratska partija Austrije (austromarksizam) sve do kraja Prvog svetskog rata branila je, u interesu jedinstva klasne borbe, integritet višenacionalne države. Na pitanje uređenja Habzburške monahije kao federacije došla je kad je već bilo kasno. Ruska socijaldemokratska partija (boljševika) u nacionalnim pokretima neruskih naroda videla je glavno sredstvo razbijanja imperije. Na ideju federacije došla je tek posle Oktobarske revolucije, kada se postavilo pitanje odnosa *centra i periferije*. U prvoj polovini dvadesetih godina, još za života Lenjina, vođene su diskusije u Centralnom komitetu i na kongresima. RSDP(b), kada se došlo do federacije kao forme očuvanja integriteta države (od 1922 – Savez Sovjetskih Socijalistićkih Republika). Sve to nije bilo nepoznato jugoslovenskim komunistima, koji su, u isto vreme, tražili rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS.

U Nezavisnoj radnićkoj partiji, preko koje je delovala zabranjena KPJ – u listovima *Radnik – Delavec, Borba, Glas svobode*, i u teorijskom časopisu *Borba* – vođena je od 31. maja do 30. decembra 1923. godine debata o nacionalnom pitanju.⁴⁶ Kroz debatu se došlo do nove politike u nacionalnom pitanju: odbacivanje teorije nacionalnog jedinstva, priznanje prava naroda na samoopredeljenje, federacija. Bila je to, kako kaže France Klopćić, “preroško nakazana prihodnost” (“proroćki predviđena budućnost”). Rezultati debate predstavljali su osnovu Rezolucije o nacionalnom pitanju, koja je usvojena na Trećoj zemaljskoj konferanciji KPJ (januar 1924). U Partiji je održan referendum o Rezoluciji o nacionalnom pitanju koju je usvojila Treća zemaljska konferencija KPJ. Od 84 glasova protiv Rezolucije, 81 je bio iz Srbije, 2 iz Vojvodine, 1 iz Slovenije. Podeljenost ćlanstva u Srbiji bila je kon-

46 Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma* (Zagreb: Globus, 1984).

stantna, i samo će se u određenim uslovima povlačiti (boljševizacija Partije tridesetih godina, njeno čvrsto jedinstvo u oslobodilačkom ratu – čiji je cilj bio obnova jugoslovenske države – i u revolucionarnoj smeni vlasti).

U jugoslovenskoj historiografiji KPJ različito je ocenjivana uloga Kominterne u izgradnji njene nacionalne politike (pre i posle 1948. godine). Postkomunistički autori (političar Borisav Jović⁴⁷ i publicista Ratko Dmitrović) isticali su značaj Četvrtog kongresa KPJ (Drezden, 1924). Na ovom kongresu osporeno je stanovište da je stvaranje jugoslovenske države na liniji društvenog progressa i u interesu jedinstva klasne borbe. Jugoslavija je tretirana kao produkt imperijalističkog rata, “u kojoj se kao vladajuća nacija javlja kao srpska, koja ugnjetava ostale nacije u Jugoslaviji”. Pravo naroda na samoopredeljenje ugnjetenih nacija značilo je poziv na njeno razbijanje. Ali, zašto ovako dug uvod u poglavlje o nacionalnoj politici KPJ?

I posle sukoba sa Staljinom 1948. godine, KPJ/SKJ je pokazala ideološku doslednost: udaljiti se od Sovjetskog Saveza koliko je neophodno da bi se sačuvala nezavisnost države, ali ne preći Rubikon: to jest granicu koja realni socijalizam (državna svojina i partijski monopol) deli od zapadne civilizacije (liberalizam i kapitalizam). Njena nacionalna politika bila je mnogo pragmatičnija. Sa njom je KPJ dočekala događaje posle 1941. godine: već 1940 (Peta zemaljska konferencija u Zagrebu), odlučila se za odbranu zemlje kao celine. Pod parolom *bratstvo – jedinstvo* u građanskom ratu izrasla je u jedinu opštejugoslovensku snagu. Posle 1945. godine, kroz stalne ustavne promene, tražila je formulu održivosti višestranu složene jugoslovenske države, na granici između Istoka i Zapada. Stigla je do konfederalne zajednice jugoslovenskih naroda (ustav iz 1974), koji su u *federaciji* posle Drugog svetskog rata ostvarili nacionalnu integraciju. U ekonomskom i političkom sistemu KPJ/SKJ je ostala na ideološkoj granici. Ali je – kroz stvarno, a ne formalno pravo na samoopredeljenje, onim narodima

47 Borisav Jović, *Kako su Srbi izgubili vek. Tragična sudbina Srba u Jugoslaviji* (Beograd: Službeni glasnik, 2016).

koji su u promenjenim međunarodnim okolnostima (1989) hteli da pređu ideološku barijeru, omogućila da to i učine. *Jugoslavija osamdesete godine XX veka nije dočekala bez rešenja, već je postojeće – konfederalno rešenje bilo jednostrano odbačeno.* Ono se, međutim, potvrdilo na dva načina. Međunarodna zajednica, koja je od početka bila za mirno rešenje jugoslovenske krize, zalagala se za očuvanje državnog okvira, sa ravnopravnim narodima i unutrašnjim reformama. U poslednjem pokušaju (Mirovna konferencija u Hagu pod predsedništvom lorda Karingtona) i sama je došla do konfederacije. To rešenje se potvrdilo i kroz negativno nasleđe koje je u odnosima jugoslovenskih naroda ostavio rat kao način raspada jugoslovenske države. Teško dolazi do pomirenja. A preduslov za pomirenje je uverenje da je velikodržavna politika u ime koje je vođen rat za nove granice – napuštena: ne samo u interesu drugih, već i u sopstvenom interesu.

KPJ kao organizator ustanka protiv okupatora i njegovih pomagača, druga strana u građanskom ratu i nosilac revolucionarnih promena

Poziv na ustanak posle napada Rajha na SSSR. Odluka o partizanskom ratu: specifičnosti u raznim delovima Jugoslavije. “Leva skretanja” – učenje na skupo plaćenim greškama, naročito posle povlačenja iz Užica. Paralelno sa širenjem Narodnooslobodilačke borbe, promena poretka i oblika vladavine (Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ, novembar 1942. i novembar 1943). Borba za međunarodno priznanje. Nastojanja Velike Britanije i Vinstona Čerčila lično da dođe do kompromisa između kraljevske vlade u Londonu i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Sporazum između dr Ivana Šubašića i Josipa Broza Tita kojim je predviđeno dvovlašće u zemlji. Faktički je prihvaćeno federativno uređenje zemlje posle rata i od izbegličke vlade (1944). Smena Dragoljuba – Draže Mihailovića sa položaja vrhovnog komandanta Vojske u otadžbini. Poziv kralja pripadnicima ove vojske da se priključe jedinicama Narodnooslobodilačke vojske. To je bio simbolički gest pomirenja. Šta su, onda, imali da znače, 50 godina kasnije, zakoni novih vlasti u Srbiji o izjednačavanju četnika i partizana?

Za nove generacije, one koje su rođene posle Drugog svetskog rata, i nisu u svom iskustvu imale podele nastale u Drugom svetskom ratu, to je bilo više od konfuzije. Bila je to, zapravo, rehabilitacija saradnje sa okupatorom (ustaše, četnici, domobrani). Ovom političkom revanšizmu legitimitet je davala revizionistička historiografija koja je, najviše preko udžbenika, *ispisivala novu istoriju Drugog svetskog rata*. Slom komunizma nigde, pa ni u Jugoslaviji, nije doveo samo do proučavanja Drugog svetskog rata iz različitih istorijskih perspektiva, već i do falsifikovanja istorijskih činjenica utvrđenih, i još uvek proverljivih, na primarnim istorijskim izvorima. Ovo mentalno nasilje oslobodilo je posvemašnje nasilje. Došlo je do poremećaja u sistemu vrednosti: relativizacija masovnih zločina i ravnodušnost prema ljudskim patnjama. Ovu atmosferu Todor Kuljić je okarakterisao kao *anti-antifašizam*. Bilo je otpora. Najveći je došao – i još uvek traje – iz novih generacija koje, prazneći prostore bivše Jugoslavije, pokazuju da za njih nije sve samo egzistencijalno pitanje.

*

Oslobodilački entuzijizam i revolucionarni teror posle 1945. godine

Konsolidacija revolucionarne vlasti u objektivno još uvek ratnim uslovima. Formiranje Odeljenja za zaštitu naroda (OZNA). U pravnom diskontinuitetu, obračun bez suđenja sa stvarnim i potencijalnim protivnicima. Stihija, politički revanšizam i lične odmazde. Reakcija dovodi do ugroženosti legitimiteta KPJ. Eksproprijacija buržoazije pod parolom ukidanja klasne podele u interesu *jednakosti*. Propast sporazuma o dvovlašću sa Ivanom Šubašićem. Prvi izbori, proglašenje Republike i izbor Josipa Broza Tita za njenog prvog predsednika. Konstituisanje jugoslovenske federacije prema sovjetskom modelu.

*

Federativna Narodna Republika Jugoslavija, u periodu od 1945. do 1948. godine, ne razlikuje se od drugih zemalja istočnog lagersa. Sve

one primenjuju sovjetski model socijalizma. Mari-Žanin Čalić rekonstruiše ideologiju na kojoj je taj model nastao. Sve su one, kao i Rusija pre Oktobarske revolucije, bile agrarne zemlje, u kojima je modernizacija kasnila. Revolucionarna manjina, pre svega u Rusiji, nastojala je da “ubrza istoriju: kombinacijom vjere u napredak, euforije planiranja i terora modernizacije trebalo je za kratko vrijeme transformirati ova seljačka društva u moderne industrijske države”. Tim kolosalnim poduhvatom, koji je nazivan i inženjeringom, upravljano je iz jednog ideološkog, političkog i vojnog centra. Osnivačkom kongresu Treće komunističke internacionale u Moskvi (mart 1919) prisustvovali su predstavnici 30 komunističkih partija i levih grupa. Kao prva zemlja socijalizma na jednoj šestini zemaljske kugle, Sovjetski Savez je svim komunističkim partijama nudio model revolucije i postrevolucionarne države. Posle Drugog svetskog rata, on je ideološkom prestižu dodao vojni i politički prestiž. Potisnuti su iz sećanja državni teror tridesetih godina i pakt Molotov – Ribentrop (1939). Udruživanje snaga za pobedu nad Hitlerom bilo je od presudne važnosti. Vinston Čerčil je govorio da je za pobedu nad nemačkim nacizmom spreman da se udruži *i sa crnim đavolom*. “Veliku trojku”, koja je – na konferencijama u Teheranu, na Jalti i u Potsdamu – odlučila kako će svet izgledati posle Drugog svetskog rata, činili su: Franklin D. Ruzvelt, Vinston Čerčil i Josif Staljin. U dogovoru Čerčila i Staljina, Evropa je podeljena na dve interesne sfere. Jugoistočna Evropa je pripala Sovjetskom Savezu. Kao međunarodni centar komunističkih partija u Istočnoj Evropi stvoren je (septembar 1947) Komunistički informacioni biro (Kominform). Na osnivačkoj skupštini prvi put je predstavljena (u referatu Andreja Ždanova) teorija o dva lagera: imperijalističko-antidemokratskim povezanim sa SAD i antiimperijalističko-demokratskim koji predvodi Sovjetski Savez. Bila je to najava hladnog rata.

Istorijski proces u svim zemljama istočnog lagera imao je dvostruku ulogu sa podjednako visokom cenom. Koncentracija na razvoj teške industrije u ovim dominantno poljoprivrednim zemljama dovela je do velikih investicija i visokih stopa rasta. Izvršena je revolucija u obrazovanju. U kretanju poljoprivrednog stanovništva prema

gradovima. U pravnom položaju žene. Stvoreno je masovno društvo. Došlo je do smene elita. Jačanje autoritarizma i kulta vođa u svim ovim zemljama nije bilo puko oponašanje Staljina: njime se završavala piramida vladajuće komunističke partije.

U isto vreme, uz sav mentalni i fizički teror koji je išao iz jednog centra, nije bilo lako nametnuti sovjetski model kao univerzalni model. Pasivni otpor radala je nacionalna tradicija. Aktivan ali zamaskirani otpor dolazio je i od komunističke nomenklature koja je otkrivala razlike u nacionalnim interesima. Taj će otpor posle Staljinove smrti dobiti razmere velikih pobuna (Poljska, Mađarska, Čehoslovačka). Ali, prva pukotina stvorena je sukobom Staljina i Tita 1948. godine. Jugoslavija nije bila zemlja prisiljena da (1945) *pređe na pobedničku stranu*: KPJ je bila na čelu oslobodilačkog pokreta i revolucionarne promene započela je još tokom rata. Staljin je u pripremama hladnog rata hteo da disciplinuje istočni lager: Jugoslavija se, kao najslabija karika u lancu, nužno našla na udaru.

Pisma Staljina i Molotova Centralnom komitetu KPJ – optužba za okretanje Zapadu i kapitalizmu. Isključenje KPJ iz Kominforma (28. jun 1948). Ugroženost državne nezavisnosti. Progon staljinista u Partiji. Formiranje logora (Goli otok) s ciljem njihove izolacije. Svirep postupak, različito tumačen – NKVD-ovskom školom represivnog aparata, obračunom između vernika, balkanskom tradicijom nasilja, karijerizmom. Policijski režim u zemlji: ugroženost vlasti, ali i državnih granica. U borbi između *Davida i Golijata* – kako Zapad vidi sukob Tita i Staljina – Zapad toleriše unutrašnju stegu. U zemlji tek izišlo iz rata, a suočenoj sa mogućnošću novog rata, KPJ uspeva da održi jedinstvo u državi, koristeći legitimitet koji je stekla u Narodnooslobodilačkom ratu. Napušta taktiku dokazivanja vernosti Staljinu i Sovjetskom Savezu. Instinkt samoodržanja prisiljava je da traži nove saveznike. Suočava se sa pitanjem: kako ostati veran ideji komunizma, odnosno jednom modelu društva, a odbraniti nezavisnost države? Odgovor na ovo pitanje dovodi do kraja pitanje njene egzistencije kao istorijskog subjekta. Da li je to moralo da znači i kraj jugoslovenske države u ratovima devedesetih godina XX veka?

Nužda zakon menja: od dokazivanja vernosti sovjetskom socijalizmu (1949), ka traženju sopstvenog puta u socijalizam (1950–1953). Kako se razlikovati od Sovjetskog Saveza, ideološke matrice, a ne promeniti se?

Kraj četrdesetih i početak pedesetih godina predstavlja najdramatičniji period u posleratnoj Jugoslaviji. Nezavisnost države je ugrožena: na njenim granicama se gine. Do podrške Staljinu dolazi u partijskim rukovodstvima (Bosna i Hercegovina i Crna Gora) i u Armiji (general Arso Jovanović). “U strahu su velike oči.” Šire se sumnja i potkazivanja. Kazne se izriču po kratkom postupku. Samo pojedinci kao Veljko Mićunović sugeriraju suđenja.⁴⁸ Ekonomska blokada istočnoevropskih zemalja za koje je zemlja privredno vezana. Snažna propaganda protiv KPJ i Jugoslavije. Zemlju pogađa velika suša. Da bi se stanovništvo prehranilo vrši se prinudni otkup uz primenu sile.

Ni u tim uslovima ne napušta se sovjetski model socijalizma: sprovodi se kolektivizacija zemlje (stvaranje seljačkih radnih zadruga): sila je *modus operandi*. Politika Narodnog fronta i saradnje se postepeno napušta, iz Narodne skupštine se udaljuju opozicioni poslanici. Učvršćuje se politički monopol KPJ.

U pomenutim uslovima, u KPJ dolazi do zaokreta. Na svom VI kongresu u Zagrebu (1952) – ona menja ime u Savez komunista Jugoslavije, što je trebalo da izrazi promenu njene uloge od rukovodeće u operativnom vršenju vlasti – u vodeću snagu u idejnom smislu. Uvodi se zakonitost u obračunu s političkim protivnicima, posebno pristalicama Rezolucije Informbiroa.

Na kongresu jugoslovenskih pisaca u Ljubljani (čuveni referat Miroslava Krležje) u književnosti se napušta socijalistički realizam. Najnovija istraživanja pokazuju da je recepcija socijalističkog realizma u književnostima jugoslovenskih naroda bila različita: u Hrvatskoj su u njegovom ključu napisana samo dva romana.⁴⁹ Na skupu filozo-

48 Tamara Nikčević, *Goli otoci Jova Kapičića* (Podgorica: Daily Press, 2009).

49 Ivana Peruško Vindakijević, *Od Oktobra do otpora. Mit o sovjetsko-jugoslovenskome bratstvu u Hrvatskoj i Rusiji kroz književnost, karikaturu i film (1917.-1991.)*

fa u Ljubljani dopušta se mogućnost različitih tumačenja marksizma, odnosno mogućnost različitih puteva u socijalizam.

Osnivaju se časopisi (*Nova misao*) koji podstiču rasprave o različitim pitanjima teorije i prakse.

Zemlju posećuju vodeći evropski intelektualci. Na školovanje i stručno usavršavanje u zapadnoevropske zemlje odlaze stipendisti iz svih jugoslovenskih republika (strogo se poštuje princip ravnomerne nacionalne zastupljenosti).⁵⁰ Uspostavljaju se veze sa socijalističkim i socijaldemokratskim partijama u Zapadnoj Evropi, koje su, posle Drugog svetskog rata, u usponu. Nakon dvadesetogodišnje ilegalnosti, četvorogodišnjeg rata i vanrednog stanja posle Rezolucije Informbiroa 1948. godine, otvaranje dovodi do novih saznanja i preispitivanja. Ovim procesima pojačanu dinamiku daje smrt J. V. Staljina (mart 1953). Činilo se da su za KPJ/SKJ nastupila, kako situaciju (1950–1954) tačno definiše srpski istoričar nove generacije, *prelomna vremena*.⁵¹

Stvaranje pukotina u ideološkoj dogmi jugoslovenskih komunista

Jedan od četvorice koji su činili jugoslovenski partijski vrh od tridesetih godina, Milovan Đilas, od fanatičnog vernika postaje radikalni kritičar *staljinizma*. Taj proces se odvija postepeno u KPJ: Milovan Đilas ga prvi artikuliše i to javno saopštava. Na to, između ostalog, utiče i njegovo iskustvo stečeno u spoljnopolitičkim misijama koje je, u ime jugoslovenskog partijskog vrha, obavljao još u ratu (pregovori sa Nemcima 1943, poseta Moskvi i razgovori sa Staljinom 1944, član jugoslovenske delegacije na zasedanju Generalne skupštine OUN 1949, 1951). Ali i činjenica da je pored više dužnosti koje je vršio u ratu i u organizaciji države posle rata (ratni komandant, ministar za Crnu

(Zaprešić: Fraktura, 2018).

50 Miroslav Perišić, *Od Staljina ka Sartru: formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008).

51 Aleksandar V. Miletić, *Prelomna vremena. Milovan Đilas i zapadnoevropska levica 1950–1954* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019).

Goru, šef Agitpropa, potpredsednik Republike, predsednik Narodne skupštine Jugoslavije) bio predsednik Komisije CK KPJ za spoljnopolitičke odnose. Na toj poziciji radi na uspostavljanju veza KPJ/SKJ sa socijalističkim i socijaldemokratskim partijama u Zapadnoj Evropi. Najtešnje veze su sa Laburističkom partijom u Velikoj Britaniji, ali i sa socijalistima Francuske, Belgije, kao i svih skandinavskih zemalja. Nemačka socijaldemokratska partija je tada u opoziciji: veze su slabije, ali postoje. KPJ nije primljena u Socijalističku internacionalu. Međutim, njene su članice nesmetano saradivale sa KPJ.

U historiografiji je, sve do najnovijih istraživanja, postojalo stanoviše da je Milovan Đilas na preispitivanje jugoslovenskog, u stvari, sovjetskog modela socijalizma došao pod uticajem zapadnoevropske socijalističke i socijaldemokratske levice, naročito engleske Laburističke partije. Međutim, njegov "prelom" počinje pre tih veza, 1949. godine. Na Trećem plenumu CK KPJ, polazeći od autentičnosti jugoslovenske revolucije, izneo je stavove o nužnosti slobode mišljenja, demokratizacije i deetatizacije. U brošuri *Savremene teme* (1950), kritikujući Sovjetski Savez (imperijalistička spoljna politika, državni kapitalizam u unutrašnjoj politici koji stvara birokratsku kastu), implicitno je govorio i o jugoslovenskom sistemu. Pod uticajem ovih stavova došlo je i do VI kongresa KPJ 1952. godine. Međutim, ta orijentacija je zaustavljena na Drugom plenumu CK SKJ (leto 1953).

Đilas je nastavio svoja preispitivanja. Objavio je niz članaka u listu *Borba* i u časopisu *Nova misao*. Reakcija na to bio je Treći vanredni plenum CK KPJ (januar 1954). Đilas je smenjen sa svih funkcija, isključen iz rukovodstva, a zatim i iz javnog života.

Veze jugoslovenskih komunista sa zapadnoevropskom levicom bile su zasnovane na obostranom interesu. Jugoslovenski komunisti tražili su, posle 1948. godine, nove saveznike, i nalazili su ih u nekadašnjim "neprijateljima": zapadnoevropskoj socijalističkoj i socijaldemokratskoj levisi. Ona je, pak, na Jugoslaviju gledala kao na interesantan eksperiment, s nadom da je, s vremenom, može uključiti u svoj tabor.

Od višestruke važnosti je bilo oglašavanje Đilasa u inostranoj štampi. Time je on internacionalizovao svoj "slučaj" i odnosom prema sebi

svedočio o prirodi režima u Jugoslaviji. Zbog toga je u dva navrata bio na robiji (1957–1961, i 1962–1966).

U zemlji, Đilas nije imao sledbenike. U Partiji – liberalniji komunisti su, *post festum*, smatrali da se “suviše rano javio”. Pokazaće se, međutim, da je takvo “javljanje” uvek bilo i rano i kasno. Ni političari posle pada komunizma nisu bili zainteresovani za njegovo iskustvo, možda zato što Milovan Đilas nije bio revanšista već ličnost koja je, kao akter istorije, stekla unutrašnju ravnotežu. Bio je čovek alternative i komunizmu i antikomunizmu: “Nisam ni komunist ni antikomunist.” U ratu devedesetih je rekao: “Neću za svoj narod da lažem.”

U isto vreme, Milovan Đilas je bio jedan od najpoznatijih disidentata u svetu. Njegova knjiga *Nova klasa* uvrštena je u najznačajnije knjige XX veka. Proučavan je: više doktorata i studija o njemu objavljeno je na raznim jezicima.

I u Jugoslaviji su od kraja osamdesetih godina objavljivane njegove knjige kao i knjige o njemu. Ali, on je kao kritičar staljinizma i u SSSR i u Jugoslaviji (1950–1954) ostao zanemaren. Najmanje je proučen njegov “prelom” upravo tih godina. Možda zato što je njegov “slučaj” formulisao paradigmu koju SKJ do kraja nije prihvatio: ni u jednom pokušaju reformi za vreme Josipa Broza Tita, ali ni posle njegove smrti. To će se dogoditi tek u delovima SKJ, za šta je bio nužan raspad jedinstvene ideološke i organizacione celine (XIV kongres SKJ 1990).

Samoupravljanje kao *differentia specifica* jugoslovenskog puta u socijalizam

U kritici sovjetskog modela socijalizma KPJ je polazila od autentičnosti Narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Jugoslaviji (1941–1945). Ali i od staljinizma kao odstupanja od marksizma i lenjinizma.

Arnold Tojnbi smatra da nema države bez jake centralne vlasti. Ali, ako bi centralna vlast apsorbovala autonomne i lokalne interese, time i prava i mogućnosti pojedinca da utiče i na poslove od opšteg značaja – ona bi se nužno izrodila u autokratiju, diktaturu i despotiju.

Do šezdesetih godina u Jugoslaviji je sve išlo od jugoslovenskog partijskog odnosno državnog rukovodstva prema dole. Smer se ne menja

ni posle šezdesetih godina, ali su strujanja odozdo prema gore mnogo prisutnija, i više reflektuju vrlo složenu realnost.

Svaki od smerova ima sopstvenu dinamiku i formu, ali se prepliću i ukrštaju. Jednostavno, život je jači od svake doktrine. Na normativnom planu, od 1950. godine, promovise se deatizacija, decentralizacija, samouprava. Na tom tragu je zakon o radničkom upravljanju privredom (1950). Istoričari (B. Petranović) nalaze da je bio "ispred tadašnjih društvenih odnosa u Jugoslaviji". Međutim, njegov politički, a naročito simbolički značaj, bio je veliki. Njegov uticaj u privredi bio je složen (partijski karakter države, radnička klasa regrutovana sa sela, upravljanje i tehnologija), ali su u skladu sa njegovim intencijama bile promene u državnoj upravi i lokalnim zajednicama (komuna kao "osnovna ćelija društva"). Najzad, Ustavni zakon (1953).

Teoretičari jugoslovenskog samoupravljanja smatrali su da su na tragu Marksovih asocijacija. Doista, njihova lektira nisu bili ni Bakunjinovi radovi (*Državnost i anarhija*), ni Prudonov federalizam, ni Kropotkinov mutualizam. Svega toga je, međutim, bilo u doktrini jugoslovenskog samoupravljanja. Ali, ne treba izgubiti iz vida ni samoupravljanje kao osnovu jedinstva u koncepciji narodnjačkog socijalizma XIX veka. U Rusiji pre svega, a zatim u Srbiji (Svetozar Marković) i u drugim balkanskim zemljama. Za agrarna društva, samouprava naroda je zamena za jedinstvo koje u industrijskim društvima osiguravaju kapital i tržište.

Nova klima u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima sa različitim očekivanjima

Već krajem 1954. godine u Sovjetskom Savezu i zemljama narodne demokratije obustavljena je kampanja protiv KPJ, zabranjeni su listovi komunističke emigracije i njene organizacije. Inicirana je poseta sovjetske državno-partijske delegacije (25. maj – 3. jun 1955). Sovjeti su priželjkivali Jugoslaviju u socijalističkom lageru. Jugoslovenski komunisti, pak, potvrdu svoje politike od 1948. godine: suverenost i nezavisnost, pravo na sopstveni put u socijalizam, miroljubiva koegzistencija

među narodima, bez obzira na ideološke razlike i društveno uređenje, uzajamno poštovanje i nemešanje u unutrašnje stvari.

Za *Beogradsku deklaraciju* koja je proizašla iz prvog sovjetsko-jugoslovenskog susreta posle 1948. godine rečeno je da je “*Magna karta za jugoslovenske odnose sa socijalističkim i drugim državama*” (E. Kardelj). Ali, postojalo je i zrno sumnje. Jugoslovenski diplomata Veljko Mićunović, u svojim knjigama o svoja dva mandata u Moskvi, video je prvi susret sovjetsko-jugoslovenskih delegacija kao početak defanzive SKJ u emancipaciji Jugoslavije od sovjetskog modela socijalizma.

Tajni referat N. S. Hruščova na XX kongresu KPSS (1956), to jest – kritika “kulta ličnosti” J. V. Staljina predstavljao je novu satisfakciju za jugoslovenske komuniste. Došlo je do daljeg pucanja sovjetskog monolita (događaji u Mađarskoj i Poljskoj 1956). Ubrzo će se pokazati da je “kult ličnosti” neodvojiv od sistema: staljinizam bez Staljina.

Došlo je i do novih zaoštavanja odnosa prema Jugoslaviji. Povod je bio novi Program SKJ (22–26. april 1958. u Ljubljani). Prvi posle partijskog programa donetog na Vukovarskom kongresu – nakon gotovo 40 godina. Formulirani su stavovi do kojih je KPJ došla posle 1948. godine, i otvorena perspektiva: “Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno, i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, celishodnije, još ljudskije.” Međutim, u SKJ se pod svim tim ne podrazumeva isto.

Trijumf KPJ/SKJ kao dvostrukog pobednika: u Drugom svetskom ratu protiv fašizma i nacizma i u sukobu sa J. V. Staljinom 1948. godine

Među jugoslovenskim komunistima, pre svega u jugoslovenskom partijskom rukovodstvu sa Titom, vladalo je uverenje da grade društvo “bez presedana”. Različito od društva u Sovjetskom Savezu i zemljama narodne demokratije. Ali, različito i od društva na Zapadu: kapitalističkog, politički pluralnog i parlamentarnog.

Iako je Jugoslavija tek savladavala ekonomske i političke posledice Drugog svetskog rata, bila siromašna i zaostala zemlja, uz mnoge unutrašnje razlike (nacionalne, tradicijske, razvojne), jugoslovenski

komunisti su bili *daleko od istine da se samo na porazima uči* (to neće naučiti ni generacije posle sloma komunizma). U KPJ/SKJ vladao je pobednički trijumfalizam. Tito je lično bio siguran. U razgovoru o mestu susreta sovjetsko-jugoslovenskih delegacija, tvrdo je rekao: "Neka oni dođu ovde!" Identifikovao se sa sopstvenom harizmom, sa mitom koji je o njemu stvaran: neprikosnoveni vođa jugoslovenskih naroda u ratu i miru, lider međunarodnog komunističkog pokreta, čovek misije. Marku Nikeziću, ministru inostranih poslova, pričao je, kako je za vreme svog prvog boravka u SSSR posle pomirenja, na nepreglednom mitingu u bivšem Staljingradu, iz brujanja mase, čuo vapaj: "Tovariš Tito, spasi nas." Pretendovao je na ulogu u međunarodnim odnosima. Drugi njegov ministar inostranih poslova, Mirko Tepavac, kaže: "Njemu je i Jugoslavija bila mala."⁵² U pokretu nesvrstanih (prva konferencija u Beogradu 1961), dobio je ulogu svetskog lidera. Pokret, naravno, nije bio samo rezultat njegovih ličnih ambicija, niti je u blokovski podeljenom svetu imao samo pragmatičan značaj. Kritičan prema Titu, slovenački istoričar Jože Pirjevec ističe da je Tito bio prvi političar koji se obratio obojenom čoveku kao subjektu istorije.

U svakom slučaju, Tito je već od 1945. godine, a naročito posle 1948. godine, uvek čuo ono na šta je navikao da čuje, a što je i hteo da čuje. Generalnom sekretaru KP Italije, Palmiru Toljatiću, za ručkom u Karađorđevu, pričao je da su povici četničkih emigranata: "Tito – ubica", za vreme njegove posete Velikoj Britaniji, u njegovim ušima odzvanjali kao "Heroj Tito".

Na pragu modernog doba

Trijumfalističko raspoloženje jugoslovenskih komunista, koje se osećalo i u društvu, i učvršćenje Titove liderske pozicije u međunarodnom komunističkom pokretu doprineli su i impresivni rezultati u razvoju Jugoslavije od 1955. do 1960. godine.

52 Aleksandar-Saša Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari* (Beograd: Radio B92, 1998).

Istoričari konstatuju da se Jugoslavija nikad nije tako promenila kao tokom 20-godišnjeg perioda posle 1945. godine. Društvo još nije bilo industrijsko, ali ni agrarno. Modernizacija je dolazila odozgo, nailazeći na otpore i u KPJ i u društvu, ali se prožimala sa tradicijom. Zbog visokih stopa rasta, strani istoričari⁵³ smatraju da se u Jugoslaviji dogodilo “privredno čudo”, a zbog ukupnog razvoja društva period 1955–1960. označavaju kao “zlatno doba” socijalističke Jugoslavije. Promenjena je atmosfera u društvu. Prvi put posle 1941. godine lakše se disalo.

Došlo je do poleta i u kulturi, nauci i umetnosti. Pisac i filmski reditelj Živojin Pavlović kritički orijentisan, oceniće čitav period druge Jugoslavije kao “Periklovo doba” za kulturu.

U svim republičkim centrima izlazili su časopisi za kulturu, umetnost i nauku. Osnivana su izdavačka preduzeća. Prevođena su književna dela, ali i dela iz istorije, filozofije, sociologije. Ustanovljuju se jugoslovenske kulturne manifestacije (Filmski festival u Puli, Dubrovačke ljetnje igre, Sterijino pozorje, Ohridske večeri poezije, kasnije – Bitef i Bemus u Beogradu).

U svim nacionalnim kulturama objavljene su značajne knjige. U Sloveniji – Dušan Pirjevec, *Ivan Cankar*. U Hrvatskoj – Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–52*. i čitava njegova *Krležijana*. U Srbiji – Miodrag Popović, *Vidovdan i časni krst*; Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke, Biće i jezik* 1–8; Danilo Kiš, *Čas anatomije*; Bogdan Bogdanović, *Krug na četiri ćoška*.

Veliki napredak ostvaren je u historiografiji (Mirjana Gros, Bogo Grafenauer, Sima M. Ćirković, Andrej Mitrović, Branko Petranović, Ivan Đurić). Vode se teorijske rasprave (filozofija i istorija), ali i polemike (Mirjana Gros – Milorad Ekmečić). Treći program Radio Beograda namenjen je intelektualnoj javnosti.

U različitoj meri, sve nacionalne kulture okrenute su prema kulturi u svetu, i postaju njen deo (Nobelova nagrada za književnost Ivi Andriću, Oskar Dušanu Vukotiću za crtani film, nagrade na svetskim

53 Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2013).

filmskim festivalima Aleksandru Petroviću, Emiru Kusturici, Dušanu Makavejevu, Želimiru Žilniku).

Izvesno međunarodno priznanje za rezultate u sportu predstavljale su Zimske olimpijske igre u Sarajevu, koje su promenile sliku o Bosni i Hercegovini kao “tamnom vilajetu”.

U pokretanju ovog kulturnog preporoda angažovani su najistaknutiji stvaraoci. Širok je društveni angažman Ive Andrića.⁵⁴

Fundamentalan značaj ima rad Miroslava Krleže na enciklopedijama Jugoslavije. I Andrić i Krleža bili su savremenici uspona fašizma i nacizma, moskovskih procesa, pakta Molotov – Ribentrop, a potom Drugog svetskog rata, Nezavisne države Hrvatske, Srbije pod kvislinškom upravom ultrašoviniste i antikomuniste, generala Milana Nedića (Andrić je bio jedan od četvoro srpskih intelektualaca – prof. Miloš Đurić, književnica Isidora Sekulić, prva srpska filozofkinja Ksenija Atanasijević – koji nije potpisao Apel srpskom narodu protiv komunista).

Kao književni stvaraoci, ni Andrić ni Krleža, nisu nikad prihvatili socijalistički realizam – ostali su svoji (Stanko Lasić, *Sukobi na književnoj ljevici 1928–52*). Ali su se angažovali u izgradnji nove države i društva (Andrić je bio i narodni poslanik, a Krleža član CK SK Hrvatske). Iz naknadne perspektive traženo je objašnjenje njihovog velikog društvenog angažovanja. A ono, po mom mišljenju, leži u činjenici da su i jedan i drugi u jugoslovenskim komunistima videli nosioce emancipacije svih jugoslovenskih naroda. Suviše su znali da ne bi isključivali mogućnost vraćanja nazad, u provincijalne atavizme.

U kulturama u razvoju, pojedinci su imali izuzetnu ulogu: u Makedoniji – Blažo Koneski, među kosovskim Albancima – Esad Mekuli.

U višenacionalnoj kulturi Bosne i Hercegovine, kao i u drugim nacionalnim kulturama, postojale su podele, ali i unutar svake etničke zajednice. Svuda se može govoriti o *dominantnoj i neželjenoj* eliti. Prva, tradicionalistička, imala je *kritičnu masu* da dominira. Druga,

54 Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča: stvaralačka biografija Ive Andrića* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2012).

modernistička, postojala je na nivou pojedinaca. Sporile su se među sobom (imali su i posebne časopise), ali su često i jedna i druga očekivale političku i finansijsku podršku od države. I to je funkcionisalo.

Nema sumnje da je od *Jeretičke priče* Branka Ćopića, preko *Anatomije jednog morala* Milovana Đilasa, do “crnog talasa” na filmu (Bata Čengić, Živojin Pavlović, Dušan Makavejev) postojala odbojnost vladajuće partije, i Josipa Broza Tita lično, prema kritičkom viđenju složene jugoslovenske stvarnosti. Ali, rezultati sa kojima su kulture jugoslovenskih naroda postale relevantne i u svetu, pokazuju da je prostor slobode bio umnogome veći od slobode stvaralaštva u zemljama narodne demokratije od kojih su neke bile kulturno znatno razvijenije od Jugoslavije.

To je isključivalo dijalog i doprinosilo obostranoj rigidnosti i isključivosti: i vlasti i “disidenata”. U Jugoslaviji, zato, za razliku od drugih istočnoevropskih zemalja, nije bilo “okruglih stolova” vlasti i opozicije. To, naravno, neće biti prepreka da se ujedine na nacionalističkim programima.⁵⁵

Inteligencija je, u Srbiji sasvim sigurno, osamdesetih godina zadržala svoje tradicionalne karakteristike: politika kao razvoj. Svaka stranka, od prvih stranaka u XIX veku, imala je uvek program političkih sloboda, a nijedna program ekonomskog razvoja. Zoran Đinđić je spadao u retke srpske intelektualce koji su to razumevali (“Naša ekonomija je na smrt bolesna”). Otuda je upitno koliko je ona poznavala zapadno društvo i, uistinu, bila zapadnjačka (Jorjo Tadić, *Mi i Zapad* – 1925). Bila je više ideološka nego profesionalna. Kao da je sledila Vladimira Jovanovića, nacionalnog romantičara (svome sinu Slobodanu Jovanoviću objašnjavao je da je njegova generacija glorifikovala prošlost jer – “Nismo imali od čega da počnemo”) i rodonačelnika ideje liberalizma u Srbiji (prvu knjigu o tome objavio je američki istoričar Gejl Stouks). Posle prevrata 1903. godine, Vladimir Jovanović je

55 Dubravka Stojanović, “Traumatični krug srpske opozicije” u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (Beograd: Republika – Zrenjanin: Građanska čitaonica, 2002).

smatrao da je “narod imao da bude vođen i pomalo tutorisan inteligencijom (...), s pristankom naroda imala je da vlada inteligencija”.⁵⁶

Pripadnici *disidentske* generacije odbijali su “učesće u sistemu”.

Posle ekonomskog i opšteg uspona 1955–1960, stagnacija.

Kuda dalje?

Do zastoja je došlo posle 1960–61. godine. Iscrpljena je mogućnost daljeg ekstenzivnog razvoja privrede. Centralni plan se mogao nametnuti samo silom. Društvo je bilo razvijeniije. Kuda dalje? Titov govor u Splitu (1962): poziv na jedinstvo, a ne na reforme čiji je ishod bolan i za vlast KPJ neizvestan. U svetu je došlo do ubrzanog razvoja u tehnologiji i nauci. U međunarodnim odnosima do detanta i koegzistencije. U jugoslovenskom partijskom vrhu, daleko od javnosti, traži se odgovor. Na jednoj strani je Aleksandar Ranković, oslonjen na Tita: jedinstvo Partije, centralizacija zemlje. Na drugoj, Edvard Kardelj: dalja decentralizacija i demokratizacija. U intelektualnoj javnosti dolazi do polemike (Dobrica Ćosić – Dušan Pirjevec). Oni, kako pokazuju istraživanja i srpskih i slovenačkih istoričara, izražavaju i stanovišta partijskih rukovodstava u Srbiji i Sloveniji.

Posle razgovora slovenačkog rukovodstva sa Titom o položaju Edvarda Kardelja, on se vraća svojim poslovima. Rezultat je novi ustav 1963. godine. Država menja ime: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, umesto dotadašnjeg imena – Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Počinje serija ustavnih promena: amandmanima 1968, 1971–72. godine, ka ustavu 1974. Bilo je to, kako vide strani poznavaoi razvoja Jugoslavije, stalno “traženje formule održivosti”. Jasno su se formulisala dva stava: *centralistički* i *federalistički*. Centralizacija sa formalnim federalizmom i dalja decentralizacija ka doslednom federalizmu, odnosno konfederalizam. Srpski komunisti su najpodeljeniji: “savezni Srbi” nastoje da sa Srbije skinu hipoteku hegemonističkih

56 Slobodan Jovanović, *Moji savremenici. 1. Vladimir Jovanović* (Windsor: Avala, 1961).

pretenzija. U tome vide i nacionalni interes srpskog naroda, odnosno opstanka Jugoslavije posle Tita.

VIII kongres SKJ (1964) otvarao je nacionalno pitanje u Jugoslaviji u novim uslovima. Procesi nacionalne integracije bili su dovršeni.

Konstitutivni narodi jugoslovenske federacije imaju svest o svom nacionalnom identitetu i posebnim interesima u složenoj državi. Od 1945. godine u ustavima Hrvatske i Bosne i Hercegovine – Srbi su konstitutivni narodi ovih republika. Unapređivan je položaj nacionalnih manjina – koje su tretirane kao narodnosti. Stvarane su institucije na njihovim jezicima (listovi i časopisi, izdavačka preduzeća, katedre za jezik i književnost).

U Vojvodini je uveden sistem dvojezičnog obrazovanja. Muslimanima, koji su u svim popisima stanovništva posle 1945. godine pokazivali da ne žele da budu ni Srbi ni Hrvati, priznat je status naroda. U popisu stanovništva 1971. godine deklarisanje nacionalne pripadnosti bilo je slobodno. Porastao je broj Jugoslovena.

I partijski funkcioneri – deklarisani Jugosloveni – smatrali su da Jugoslavija nije samo ono što se dogovore republike. Ali, šta je više od toga? Na pojavu Slobodana Miloševića, koji je najavljiavao rat za granice, reagovali su očekivanjem da druge republike ostanu uzdržane: “Nije Milošević večit.” Jednom reči, i oni su *jedinstvo države, njen opstanak, stavljali iznad slobode njenih naroda*. Na osnovu tog shvatanja, uspostavljena je hronologija jednake odgovornosti svih jugoslovenskih republika za ratove devedesetih godina.

Iako su imali iskustvo prve Jugoslavije, koja je posle Vidovdanskog ustava, i naročito posle ubistva političkih prvaka hrvatskog naroda u Narodnoj skupštini došla, najzad, do sporazuma Cvetković – Maček (1939) i čiju je nužnost pregnantno izrazio jedan od njegovih arhitekata, liberalni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, Mihailo Konstantinović: “Hrvati traže slobodu. Kako drukčije da se njihov zahtev zadovolji i istovremeno sačuva jedinstvo države, nego njenom federalizacijom.” U suštini, ta podela u intelektualnoj eliti Srbije postoji od sticanja nezavisnosti Srbije (1878) kada je (slično raskolu u ruskoj inteligenciji) došlo do podele na *zapadnjake* i *slovenofile*. Razvoj realne

srpske države (Kneževine Srbije) u dubinu, po ugledu na male zapadnoevropske države (Stojan Novaković, Milan Piroćanac, Milutin Garašanin, Čedomilj Mijatović – koje je srpski medievalista Sima M. Ćirković video kao prve intelektualce u Srbiji u modernom smislu reči) i zagovornike oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda kao prioriteta (Nikola Pašić, o većoj važnosti slobode srpskog naroda kao celine od slobode građana Srbije u postojećoj srpskoj državi; u unutrašnjoj politici – razvoj u duhu slovenskih ustanova – zadruga, opština, samouprava), u spoljnoj politici, oslonac na Rusiju kao centar slovenstva i pravoslavlja. Prva orijentacija ostvaruje se kroz ratove za veliku državu. Druga “u porazu traje, ali se ne predaje” (Stanko Lasić povodom knjige: Marko Nikezić, *Krhka srpska vertikalna*). Ove dve orijentacije prepliću se i u komunističkom pokretu Jugoslavije. Odnos između njih rešava se u ratovima devedesetih godina.

Ova dva odgovora nije moguće razumeti bez uvida u različite nacionalne ideologije i verske razlike.

Politika bratstva – jedinstva nastala u Narodnooslobodilačkom ratu i prihvaćena da bi se sprečilo međusobno istrebljivanje naroda, na koju se Josip Broz Tito pozivao do kraja svog života, nije više bila formula za Jugoslaviju koja je zakoračila u moderno doba.

Česte ustavne promene u drugoj Jugoslaviji nisu bile zamena za promene ekonomskog sistema. Naprotiv, umesto administrativnog povezivanja iz jednog centra one su ubrzavale promene ekonomskog sistema u pravcu tržišne privrede i povezivanja na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

Privredna reforma 1965: najdublji zahvat posle 1945. godine

Srpski istoričar i pravni teoretičar Slobodan Jovanović smatrao je da je u Srbiji XIX veka, naročito posle sticanja nezavisnosti (1878), “modernisanje bilo koliko potrebno, toliko i nepopularno”. To se može reći i za reformu 1965. godine. Kada se danas čitaju njeni ciljevi, onda se oni doimaju kao istinski revolucionarni. Ona je zadirala u stečena prava, u mentalitet, u ideologiju *jednakosti* i *jedinstva*. Prirodno je

naišla na otpor. Poljski historičar Andžej Valicki kaže da do revolucija dolazi kad počnu reforme.

Vođene su rasprave o tržišnoj privredi. Otpor je dolazio iz privrede nastale u uslovima administrativnog socijalizma, iz velikih razlika u razvijenosti, ali i od inteligencije. Došlo je do podele na tehničku i humanističku inteligenciju. Prva, već obrazovana, sa poznavanjem novih tehnologija, ali i tendencija u svetskoj privredi, bila je pobornik privredne reforme. Humanistička se nikad nije bavila ekonomskom teorijom Marksa. Posle sukoba 1948. godine bila je podeljena na dogmatske marksiste i one koji su se vraćali mladom Marksu (zbornik sa skupova *Marks i savremenost*, *Savremeni humanizam* i kritički članak Zorana Đinđića o beogradskoj grupi *praksisovaca*, kao i njegovu doktorsku disertaciju *Jesen dijalektike* koju je odbranio na nemačkom univerzitetu u Konstancu).

Postojale su i razlike između beogradskih i zagrebačkih praksisovaca: prvi su bili više orijentisani na politiku, drugi na filozofiju. Iz te perspektive treba posmatrati i istoriju marksizma u jugoslovenskim zemljama. Na osnovu dosadašnjih istraživanja, otvara se pitanje ko su, na primer, u Srbiji bili marksisti. Od Svetozara Markovića u drugoj polovini XIX veka marksizam je smatran učenjem koje važi za Zapadnu Evropu. Srpski socijalisti su rešenje nalazili u neponavljanju zapadnoevropskog puta (liberalizma i kapitalizma), odnosno, u idejama ruskog revolucionarnog narodnjaštva. Njegovi su ideolozi tražili “najnovije u najstarijem” (A. Valicki).⁵⁷ To jest, u tradicionalnim ustanovama kao što su ruski mir, odnosno srpska zadruga, opština i samouprava. U perspektivi socijalne revolucije u zapadnoevropskim zemljama, o čemu je govorio Marks, oni su u radničkim asocijacijama nalazili iste principe koji karakterišu patrijarhalne ekonomske i političke institucije u njihovim agrarnim društvima. U tome su videli mogućnost da “ubrzaju” istoriju i ne ponove put koji su prošli zapadnoevropski narodi. Ali i nacionalni interes: da izbegnu proletarizaciju

57 Andrzej Walicki, *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism: From the Enlightenment to Marxism* (Redwood City: Stanford University Press, 1979).

vlastitih naroda. I u Oktobarskoj revoluciji marksizam je imao instrumentalnu vrednost. Stvarno, ona je, kako je govorio Antonio Gramsci, izvedena protiv *Kapitala*.

Ako se izuzmu malobrojni socijalni demokrati, partija Druge internacionale, koji su zagovarali privredni razvoj balkanskih zemalja, razvoj radničke klase u njima i socijalno zakonodavstvo, federalne odnose između balkanskih zemalja – levica u Srbiji ostala je, manje-više, na formuli neponavljanja zapadnoevropskog puta (liberalizma i kapitalizma). Ona je, uz državnu privredu, zagovarala političke slobode, ne nalazeći u tome nikakvu protivrečnost. A zatim, uz državni socijalizam – nacionalizam.

Reakcije na privrednu reformu 1965. godine došle su zbog njenih, kako se uvek govorilo, “bolnih posledica” (smanjena zaposlenost, socijalne razlike, odlazak na rad u inostranstvo). Najorganizovanija manifestacija otpora reformi bila je studentska pobuna u junu 1968. godine. Ona je bila eho pobune studenata u Zapadnoj Evropi i SAD (Erik Hobsbaum je smatrao da je alternativu establišmentu nalazila u anarhističkim učenjima XIX veka). U odnosu na studentske pokrete u drugim republičkim centrima, studentska pobuna u Beogradu najviše je bila motivisana socijalnim posledicama reforme. Na to je konstantno u svojim radovima ukazivao ekonomista Vladimir Gligorov, a to potvrđuju i istraživanja istoričara Milivoja Bešlina, kao i više autora tekstova povodom 50-godišnjice studentskih događaja.

Studentske demonstracije odigrale su važnu ulogu, ali otpor reformi je bio sinhron. Tako treba razumeti i čuveni Titov govor o 90 posto socijalističke omladine i 10 posto zavedenih. I “Kozaračko kolo” studenata ispred Pravnog fakulteta u Beogradu. Ubrzo je, međutim, usledio Titov zahtev za sankcijama prema “kolovođama” studenata – profesorima Filozofskog fakulteta u Beogradu. Pritisak sa tog najautoritativnijeg mesta trajao je dugo: od 1968. do 1975. godine, kada su pomenuti profesori, odlukom Narodne skupštine Srbije, udaljeni iz nastave. Sigurno je da Tito nije čitao radove ovih profesora, već policijske izveštaje sa njihovih sastanaka.

Sve je, međutim, mnogo složenije. Najnovija istraživanja pokazuju da je do kolebanja, a zatim i do odstupanja od reforme, došlo u jugoslovenskom partijskom vrhu. Uspešna privredna reforma imala bi radikalne posledice i na politički sistem. Iz ideoloških, ali i pragmatičnih razloga SKJ nije bio spreman da to prihvati. Čak ni posle uklanjanja Rankovića, kao nosioca konzervativne struje. I tu su nam od pomoći istorijski izvori. Prećutno, smena Aleksandra Rankovića u Srbiji je bila primljena kao udar na nju, posebno u svetlu već postojećih kalkulacija oko Titovog naslednika (u Srbiji je postojalo očekivanje da to mesto konačno pripadne njoj). Bilo je malo onih koji su poverovali u aferu “prisluškivanja” čak i samog Tita. U uklanjanju Rankovića došlo je do koalicije između “saveznih Srba”, Edvarda Kardelja, Vladimira Bakarića i reformski orijentisanih pojedinaca u drugim republikama. Nasuprot tome, u Srbiji se stvarala neformalna opozicija oko književnika Dobrice Ćosića, već široko prihvaćenog kao nacionalnog ideologa.

Poslednji pokušaji u SKJ da se osiguraju uslovi za opstanak Jugoslavije posle Tita

Izgleda paradoksalno da je, posle propasti reforme iz 1965. godine, ali i kraja mogućnosti “socijalizma sa ljudskim licem” (ulazak trupa Varšavskog pakta u Prag u avgustu 1968), došlo do izvesne demokratizacije SKJ. Republički kongresi održani su pre saveznog kongresa, izvršena je smena generacija (uz partijske funkcionere sa srednjeg nivoa u nomenklaturi – mlađih učesnika u ratu, ali i predstavnika novih generacija koje nisu učestvovala u ratu, a formirane su u razdoblju *destaljinizacije*), sa više kandidata na izbornim listama i tajnim glasanjem. Bez dogmatskih ograničenja, nova rukovodstva (“mladi lavovi”, kaže J. Pirjevec) počela su da otvaraju važna pitanja i praktikuju nov metod rada: javni rad rukovodstva, njihovo često sastajanje, podsticanje rasprava o otvorenim pitanjima, angažovanje stručne javnosti, tolerisanje različitih mišljenja. To su bili efekti liberalizacije do koje je došlo posle smene Aleksandra Rankovića, odnosno kritike Službe državne bezbednosti koja se “stavila iznad društva”.

U Savezu komunista Hrvatske održana je Deseta sednica CK SKH (1970). Otvorena su pitanja federacije od koje se tražilo da više “federira” (V. Bakarić). Do rasprave u jugoslovenskim institucijama nije došlo. Reakcija na Desetu sednicu CK SK Hrvatske, koja je imala dvostruki značaj – demokratizacija, ali i oslobađanje prigušivanog nacionalizma – bila je izrazito dogmatska. Ona je viđena kao razbijanje jedinstva Partije, u krajnjoj konsekvenci – kao uvod u građanski rat i početak kraja Jugoslavije.

U Srbiji partijski i državni vrh funkcionisali su u skladu sa svojim ovlašćenjima: stalne konsultacije, ali autonomnost u radu. Do podele je došlo posle Dvadeset prve sednice Predsedništva SKJ u Karađorđevu. Raskol je ohrabrio Tita: pre udara na hrvatsko rukovodstvo, konsultovao je predsednika Narodne skupštine Srbije Dragoslava – Dražu Markovića. Čelnici partijskog rukovodstva u Srbiji na Dvadeset prvu sednicu Predsedništva SKJ (1971) išli su, a da nisu znali da će na dnevnom redu biti hrvatsko rukovodstvo. Na redu je praktično bilo i srpsko partijsko rukovodstvo. Ne zbog vapijuće ravnoteže sa Hrvatskom, već zbog stvaranja kritične mase za promene u svim novim rukovodstvima.

Pritisak je trajao sve do oktobra 1972. godine.⁵⁸ U međuvremenu je došlo do Pisma predsednika SKJ i Izvršnog komiteta CK SKJ. Tito je, pre Pisma, istakao potrebu vraćanja SKJ na pozicije pre VI kongresa KPJ (1952). Partija još uvek ima klasni karakter, odnosno revolucionarnu ulogu. Događaji su u zapadnoj štampi imali ogroman odjek. Smatralo se da Tito napušta “titoizam” i vraća se Sovjetskom Savezu.

Jugoslovenski komunisti su posle uklanjanja Aleksandra Rankovića bili podeljeni. Dok su jedni očekivali promene, pre svega uloge SKJ, drugi su smatrali da je proces demokratizacije otišao predaleko i da je potreban zaokret unazad. Posle Brionskog plenuma CK SKJ bila je formirana vrlo autoritativna Komisija za reorganizaciju SKJ. Dala je nova rešenja. Kada je pročitao Teze za reorganizaciju SKJ, Edvard

58 Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji 1968–1972*, 1–2 (Novi Sad: Akademska knjiga, 2021).

Kardelj je rekao: “To je do sada najbolji dokument, ali ako bude gusto, biće dobra i ovakva Partija.” Imao je očito u vidu da još postoji Sovjetski Savez (Brežnjevljeva doktrina ograničenog suvereniteta), ali i još uvek snažne staljinističke zasade u samom SKJ. Tito je govorom u Mariboru derogirao rad Komisije za reorganizaciju SKJ, proglašivši teze *dirigovštinom* (epitet koji je išao uz Milovana Đilasa na Trećem plenumu CK SKJ, 1954).

U “čistkama” koje su usledile 1971–72, u partijama Slovenije, Hrvatske i Srbije – znatno manje i u svim drugim republikama – na vodeća mesta su dovedeni novi ljudi. Ne samo partijska rukovodstva, nego i društvene i državne institucije, bile su “očišćene” od ljudi koji su doveli do ustavnih amandmana 1971/72, kao osnove za ustav 1974. I ovog puta, kad god se našla u prilici da pređe Rubikon, KPJ/SKJ se vraćala na oprobani staljinistički metod: promenu u rukovodstvima i članstvu.

U svim nacionalnim historiografijama period do Titove smrti je dobro istražen. Iz te produkcije proizlazi da je krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina *zaustavljen proces modernizacije pri-vrede, demokratizacije društva, kao i stvarna federalizacija zemlje*. Norma je bila fasadna: posle smrti Josipa Broza Tita i ona je razlomljena. Srbija je u tome igrala odlučujuću ulogu. Pružala je, preko svojih predstavnika, otpor ustavnim promenama. Ustav iz 1974, prihvaćen je na bazi odnosa snaga: Srbija je bila na jednoj strani, sve ostale republike i obe pokrajine – na drugoj strani. Kao realist, Tito je prihvatio taj odnos snaga, iako je bio protiv konfederalizacije Jugoslavije. Srbija je još za njegova života tražila izmene ustava iz 1974 (*Plava knjiga*, 1977). Posle njegove smrti bila je oslobođena njegove arbitrarne uloge kojom su uspostavljeni prividni i stvarni balans.

Da bi se dokazalo da je Srbija neravnopravna, a time ugroženi i interesi srpskog naroda (Nikola Pašić: “Odvojena od drugih srpskih zemalja Srbija nema razloga da postoji”; Slobodan Milošević: “Srbija će biti država ili je neće biti”) – morala je biti dovedena u pitanje politika partijskog rukovodstva u Srbiji 1968–1972. To jest: politika okretanja Srbije sebi, sporazumevanja sa ostalima u Jugoslaviji, svođenja

funkcija federacije na zajedničke interese: spoljna politika, odbrana, zajedničko tržište i monetarni sistem; demokratsko funkcionisanje njenih paritetnih organa. Tekovine te orijentacije izražene u ustavu 1974, dovedene su u pitanje (centralizacija Srbije ukidanjem pokrajina, izvoz “antibirokratske revolucije” u druge republike radi namećanja Jugoslaviji; stvaranje srpskih entiteta u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj radi povlačenja granica velike srpske države, uključivanje JNA u svoj projekat. Uz to, razaranje jugoslovenskih institucija (vlastiti ustav bez obaveze prema saveznom ustavu, upad u monetarni sistem).

Trebalo je dokazati da taj inženjering nije nikad – od XIX veka do početka osamdesetih godina XX veka – ni imao alternativu. Tako je došlo i do dve interpretacije srpskih liberala 1968–1972. Oni su uklo-njeni kao oportunisti koji su doprineli slabljenju revolucionarne uloge SKJ, kao tehnokrati, nacionalisti i sovjetofobi – odnosno – zapad-njaci. To je sistematizovano u dvotomnoj knjizi Dragana Markovića i Save Kržavca.⁵⁹ A zatim su liberali bili predati zaboravu sve do početka 1989. godine. Tada je urednik u *NIN*-u Stevan Nikšić objavio u listu *Borba* (11–12. februar 1989) članak koji je inicirao drugu interpretaciju srpskih liberala. Bila je to reakcija na knjigu Aleksandra Nenadovića *Razgovori s Kočom*. Vreme liberala Nikšić je označio kao najmračnije vreme Srbije (zabrane, hapšenja, progoni). Kraj te *strahovlade* dočekan je, po njemu, kao “silno olakšanje”. Istraživanja primarnih izvora koja je izvršio Milivoj Bešlin pokazuju da je ova nova diskreditacija liberala korespondirala sa tajnom pripremom rata za promenu granica. Koča Popović je, u svojoj reakciji, kao uvek, bio lapidaran: Nikšić nije objasnio glavne razloge uklanjanja liberala. Ali je novinar Dragan Belić u svom opširnom odgovoru Nikšiću dao sasvim suprotnu sliku liberala. Ocenio je taj period kao najsajjniji u srpskoj kulturi. Njihovo uklanjanje, po Beliću, prouzrokovalo je egzodus srpskih intelektualaca (pomenuo je odlazak Zorana Đinđića u Nemačku).

59 Dragan Marković, Sava Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas*, 1–2 (Beograd: Sloboda, 1978).

Postkomunistička historiografija (Radina Vučetić) i publicistika (Nebojša Popov) ustanovile su termin “takozvani liberali”. Na tragu testiranja odnosa liberala (gde stoje posle smrti Josipa Broza Tita) bila je i knjiga publiciste Slavoljuba Đukića⁶⁰, autora više knjiga o Dobrici Ćosiću i Slobodanu Miloševiću. “Laka knjiga o ozbiljnoj stvari” – rekao je Marko Nikezić. Ali, autora je pobedila građa i knjiga je uticala na vraćanje na potisnutu temu. Indikativan je bio razgovor o knjizi u redakciji *Borbe*. Razlike u interpretaciji liberala reflektovale su razlike između srpskih intelektualaca u odnosu na događaje osamdesetih godina, uoči ratova devedesetih. Nespremnost liberala na revanšizam i njihovo razumevanje da je na pomolu katastrofa, učvrstili su stanovište o njima kao “takozvanim liberalima”, to jest žandarmima, naročito u kulturi. To je pogotovo bilo karakteristično za početke političkog pluralizma u Srbiji. Trebalo je dokazati da pre brojnih političkih partija i njihovog manje-više istog programa (tržište, višepartijski sistem, parlamentarizam) u Srbiji nije bilo alternative, da je komunizam samo drugo lice totalitarizma: uvek i svuda.

Prva ozbiljnija rasprava o srpskim liberalima održana je povodom 30-godišnjice njihovog pada (*Prelom’72. Uzroci i posledice pada srpskih liberala*). Objasnjenje njihove pojave i političke sudbine bilo je moguće tek zahvaljujući do sada najtemeljnijem istraživanju Milivoja Bešlina (*Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji 1968–1972*). Ta istraživanja, između ostalog, dovode u pitanje *filozofiju* Dobrice Ćosića o laži kao glavnom sredstvu opstanka srpskog naroda. Nisu, dakle, jugoslovenski narodi, početkom devedesetih godina neočekivano počeli da se kolju kao “žuti mravi”. Izbor između nametnutog *jedinstva države* i *slobode njenih naroda*, između *imperijalne* i *moderne* države, nije mogao biti isti, i nije ni bio, za sve jugoslovenske narode. Previranja osamdesetih godina kristalisala su se u poslednjoj deceniji XX veka. U svetlu te kristalizacije postaje jasnije zašto su *srpski liberali sedamdesetih godina XX veka* jedina reformatorska struja u

60 Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza Tita*, Beograd: Filip Višnjić, 1990.

komunističkim partijama bivšeg socijalističkog lagersa, ali i bivše Jugoslavije, sa kojom su i *vlast* i *opozicija* odbacivali svaku pomisao o saradnji, a historiografija najpre izbegavala svako istraživanje, a potom dopuštala falsifikovanje.

BIBLIOGRAFIJA

1. *Andrija Krešić u svom i našem vremenu*, Zbornik radova, ur. Božidar Jakšić. Beograd: Institut društvenih nauka, 2018.
2. Banac, Ivo. *Raspad Jugoslavije*. Zagreb: Durieux, 2001.
3. Bebler, Aleš. *Kako sam hitao: Sećanja*. Beograd: Četvrti jul, 1982.
4. Bešlin, Milivoj. *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji 1968–1972*. 1–2. Novi Sad: Akademska knjiga, 2021.
5. Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povjest*. Zagreb: Golden Marketing, 1999.
6. Bogdanović, Bogdan. *Mrtvouzice. Jezičke zamke staljinističkog jezika*. Zagreb: August Cesarec, 1986.
7. Bogdanović, Bogdan. *Krv i glib*. Priredila Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001.
8. Brajović, Radivoje-Rade. *Sjećanja*. Podgorica: CID, 2019.
9. Cvjetičanin, Radivoj. *Konstantinović. Hronika*. Beograd: Dan Graf, 2017.
10. Česlav, Miloš. *Druga Evropa*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1982.
11. Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. I–IV, Beograd: Clio, 2013.
12. Čalić, Mari-Žanin. *Jugoistočna Evropa. Globalna historija*. Sarajevo: UMHS, 2020.
13. Ćirković, Sima M. *Srbi među evropskim narodima*. Beograd: Equilibrium, 2004.
14. Ćirković, Sima M. *Živeti sa istorijom*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2020.
15. Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi (1951–1968)*. Beograd: Filip Višnjić, 2000.
16. Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi (1969–1980)*. Beograd: Filip Višnjić, 2001.
17. Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi (1981–1991)*. Beograd: Filip Višnjić, 2001.
18. Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi (1992–1993)*. Beograd: Filip Višnjić, 2004.
19. Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi (1993–1999)*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.
20. Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi (1990–2000), Vreme zmija*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
21. Dedijer, Vladimir. *Prilozi za biografiju druga Tita*. Beograd: Kultura 1953.

22. Dedijer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Beograd: Rad, I 1980, II 1981, III 1984.
23. Dizdarević, Raif. *Sudbonosni podvig Jugoslavije. Podsećanje na istorijsko NE staljinizmu. Događaj koji je opredelio sudbinu Jugoslavije*. Sarajevo: UMHIS, 2018.
24. Donia, Robert. *Iz Skupštine Republike Srpske 1991–1996. kao dokazni materijal na Međunarodnom krivičnom sudu u Hagu*. Sarajevo: University Press, 2013.
25. Donia, Robert J. *Radovan Karadžić. Uzroci, postanak i uspon genocida u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: University Press, 2016.
26. Dabčević-Kučar, Savka. *Hrvatski snovi i stvarnost '71*. 1–2. Zagreb: Interpublic 1997.
27. Dajić, Putnik i Slobodanka Kovačević. *Hronologija jugoslovenske krize: 1942–1994*. Beograd: Institut za evropske studije, 1 – 1995, 2 – 1996.
28. Danilović, Rajko. *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja 1945–1991. u Jugoslaviji*. Valjevo: Agencija Valjevac, 1993.
29. Dimić, Ljubodrag. *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (pogled s kraja veka)*. Beograd: Stubovi kulture, 1998.
30. Đilas, Aleksa. *Hronologija života i rada Milovana Đilasa*. Beograd 2007.
31. Đilas, Milovan. "Anatomija jednog morala", *Nova misao*, br. 1. 1954.
32. Đilas, Milovan. *Nova klasa. Analiza komunističkog sistema*. San Diego, 1957.
33. Đilas, Milovan. *Razgovori sa Staljinom*. Beograd, 1962.
34. Đilas, Milovan. *Druženje s Titom*. Beograd, 1990.
35. Đilas, Milovan. *Slutnja postkomunističkog haosa i Kraj u bedi i sramoti*. Predgovor Latinke Perović, Beograd: Simunsen, 1997.
36. Đinđić, Zoran. *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu*. Priredio Radovan Čolević, Novi Sad: Cepelin 1988.
37. Đinđić, Zoran. *Srbija u Evropi*. Priredili Nebojša Popović i Života Ivanović, Beograd: TANJUG, 2003.
38. Đinđić, Zoran. *Jedna srpska vizija*. Priredili Emilija Bogdanović i Dobrivoje Vulović, predgovor Vesne Pešić, Beograd: Ateneum, 2004.
39. Đinđić, Zoran. *Etika odgovornosti*. Urednik i autor uvoda "Zoran Đinđić i srpsko društvo" Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
40. Đinđić, Zoran. *San o Srbiji*. Priredila Vesna Mališić, predgovor Dubravke Stojanović, Beograd: Čigoja štampa, 2004.
41. Đinđić, Zoran. *Politika i društvo: rasprave, članci i eseji*. Priredila i predgovor napisala Latinka Perović, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2013.
42. Đinđić, Zoran. *Filozofski spisi, ogledi i rasprave*. Priredio i predgovor napisao Novica Milić, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2013.

43. Đukić, Slavoljub. *Čovek u svom vremenu. Razgovori s Dobricom Ćosićem*. Beograd: Filip Višnjić, 1989.
44. Đukić, Slavoljub. *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza Tita*. Beograd: Filip Višnjić, 1990.
45. Đukić Perišić, Žaneta. *Pisac i priča: stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.
46. Đurić, Ivan. *Vlast, opozicija, alternativa*. Priredila i predgovor napisala Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2009.
47. Ekmečić, Milorad. *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Beograd, Srpska književna zadruga, 1973.
48. Ekmečić, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*. Beograd: Prosveta, 1989.
49. Gabrič, Aleš. "Slovene Intellectuals and the Communist Regime". *Slovene Studies*, vol 23, n. 1–2, 2001.
50. Gligorijević, Branislav. *Kralj Aleksandar Karađorđević*. I–III. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000.
51. Gligorov, Vladimir. "Ratnici i trgovci. Pragmatizam i legalizam", u: *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*. Zbornik radova, ur. Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
52. Goati, Vladimir. "Od političara do državnika. Đinđićevo shvatanje partije", u: *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*. Zbornik radova, ur. Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
53. Goldstein, Ivo. *Jasenovac*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2019.
54. Goldstein, Ivo i Slavko Goldstein. *Tito*. Zagreb: Profil, 2015.
55. Goldstein, Slavko. *1941, godina koja se vraća*. Beograd: Službeni glasnik 2018.
56. Gorbačov, Mihail. *Sam sa sobom*. Beograd: Laguna, 2014.
57. Hercen, Aleksandar Ivanovič. *Ruski narod i socijalizam*. Podgorica, CID, 1999.
58. Hobsbaum, Eric. *Zanimljiva vremena. Život kroz dvadeseto stoljeće*. Zagreb: Disput, 2009.
59. *Hrvatsko proljeće poslije 40 godina*. Zbornik radova, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 2012.
60. Hudelist, Darko. *Moj beogradski dnevnik. Susreti i razgovori sa Dobricom Ćosićem 2006–2011*. Zagreb: Profil, 2012.
61. *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985.
62. *Istorija srpskog naroda*. 1–4. Beograd: Srpska književna zadruga, 1980–1993.
63. *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*. Zbornik radova, ur. Mile Bjelajac, Marija Obradović, Vladan Jovanović, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.

64. Jakovina, Tvrtko. *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta*. Zaprešić: Faktura, 2020.
65. Jovanović, Slobodan. *Moji savremenici. I. Vladimir Jovanović*. Windsor: Avala, 1961.
66. Jovanović, Slobodan. *Sabrana dela*. 1–12. Priredili Radovan Samardžić i Živorad Stojković, Beograd: BIGZ 1990–1991.
67. “Slobodan Jovanović. Ličnost i delo”, Srpska akademija nauka i umetnosti. *Naučni skupovi*, knjiga 71, Beograd: SANU, 1998.
68. Jović, Dejan. *Država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej, 2003.
69. Jović, Borisav. *Kako su Srbi izgubili vek. Tragična sudbina Srba u Jugoslaviji*. Beograd: Službeni glasnik 2016.
70. *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017.
71. Kavčič, Stane. *Dnevnik in spomini*. Uredili Igor Bavčar in Janez Janša, Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1988.
72. Kermauner, Taras. *Pisma srbskemu prijatelju*. Celovec: Drava, 1989.
73. Kermauner, Taras. *Skupinski portret s Dušanom Pirjevcem. Ob 25-letnici Pirjeveve smrti*. Ljubljana, 2002.
74. Konstantinović, Mihailo. *Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939–1941; londonske beleške 1941–1945*. Novi Sad: Agencija mir, Prometej, 1998.
75. Konstantinović, Radomir. *Filosofija palanke*. Beograd: Radio Beograd, 1969.
76. Konstantinović, Radomir. *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture 20. veka*. 1–8, Beograd: Prosveta – Novi Sad: Matica srpska, 1983.
77. Konstantinović, Radomir. “Živeti s čudovištem”, *Borba*, Beograd, 15. april 1992.
78. Konstantinović, Radomir. “Vraćanje Sarajevu”. *Revija slobodne misli*, br. 33, Sarajevo, 2001.
79. Konstantinović, Radomir. “Glas savjesti u nevremenu”, *Revija slobodne misli*, br. 41–42, Sarajevo, 2003.
80. Kučan, Milan. “Da je Jugoslavija opstala, danas bi bila faktor u Evropi”, *Nedeljnik*, Beograd, 17. decembar 2019.
81. *Prijatelj, človek, državnik. Pričevanja o Milanu Kućanu*. Radovljica: Založba Didakta, 2020.
82. Kuljić, Todor. *Tito. Sociološko-istorijska studija*. Beograd: Institut za političke studije, 1998.
83. Kuvačić, Ivo. *Sjećanja*. Zagreb: Razlog, 2009.
84. Manojlović-Pintar, Olga. *Poslednja bitka. Španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019.
85. Marković, Goran. *Beogradski trio*. Beograd: Laguna, 2018.

86. Marković, Dragan, i Sava Kržavac. *Liberalizam od Đilasa do danas*. 1–2, Beograd: Sloboda, 1978.
87. Marković, Dragoslav – Draža. *Život i politika 1967–1978*. 1–2, Beograd: Rad 1987.
88. Marković, Mihailo. *Juriš na nebo. Sećanja*. 1–2, Beograd: Prosveta 2008, 2009.
89. Marković, Predrag J. *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na modernizaciju*. Beograd: Savremena administracija, 1994.
90. Marković, Predrag J. *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*. Beograd: Službeni list SRJ, 1996.
91. Markovina, Dragan. *Jugoslavenstvo poslije svega*. Zemun: Mostart, 2015.
92. Mićunović, Veljko. *Moskovske godine 1956–1958*. Beograd, Jugoslovenska revija, 1984.
93. Mihailović, Srećko. "Odnos prema demokratiji u istraživanjima javnog mnjenja", *Sociološki pregled* 1/1995.
94. Milić, Novica. *Politička naratologija. Ogled o demokratiji*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2020.
95. Miletić, Aleksandar V. *Prelomna vremena. Milovan Đilas i zapadnoevropska levica 1950–1954*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019.
96. Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1945*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
97. Milosavljević, Olivera. *Dva intervjua sa Latinkom Perović*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010.
98. Milošević, Slobodan. *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ, 1989.
99. Mišković, Ivan, i Andrej Bader. *General iz Premanture* (knjiga prva). Medulin: Općina Medulin 2019.
100. *Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić: emigrantska prepiska 1884–1888*. Priredio Andrej Šemjakin), Beograd: Zavet, 2004.
101. Mitrović, Andrej. *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1984.
102. Mlynář, Zdeněk. *Mraz dolazi iz Kremlja*. Zagreb: Globus, 1985.
103. Nenadović, Aleksandar – Saša. *Razgovori s Kočom*. Zagreb: Globus, 1989.
104. Nenadović Aleksandar – Saša. *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*. Beograd: Radio B92, 1998.
105. Tamara Nikčević. *Goli otoci Jova Kapičića*. Podgorica: Daily Press, 2009
106. Nikezić, Marko. *Srpska krhka vertikala*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.
107. Oršolić, Marko. *Suvremena suočavanja*. Sarajevo: IMIC Zajedno, 2018.

108. Pašić, Nikola P. *Pisma, članci i govori (1872–1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd: Službeni list SRJ, 1995.
109. *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*. 1–4, priredili: Latinka Perović 1–2, Dubravka Stojanović 3, Đorđe Stanković 4, Beograd: Službeni list SRJ, 1997–1998.
110. Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru: formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008.
111. Perović, Latinka. *Od centralizma do federalizma KPJ u nacionalnom pitanju*. Zagreb: Globus, 1984.
112. Perović, Latinka. *Zatvaranje kruga. Ishod rascepa u SKJ 1971–1972*. Sarajevo: Svjetlost 1992.
113. Perović, Latinka. *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
114. Perović, Latinka. *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*. Beograd: Dan Graf, 2015.
115. Perović, Latinka. *Ruske ideje i srpske replike (Uvodi u čitanja istorijskih izvora)*. Sarajevo: University Press, 2019.
116. Perović, Latinka. *Zemlja, ljudi, knjige (studije, zapisi, osvrti)*. Podgorica 2020.
117. Perović, Latinka. "Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji. Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca 1961/62. godine". *Dijalog povijesničara – istoričara*. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005.
118. Perovšek, Jurij. *Samoodločba in federacija. Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino, 2012.
119. Peruško Vindakijević, Ivana. *Od Oktobra do otpora. Mit o sovjetsko-jugoslavenskom bratstvu u Hrvatskoj i Rusiji kroz književnost, karikaturu i film (1917.-1991.)*. Zaprešić: Fraktura, 2018.
120. Petranović, Branko, i Momčilo Zečević. *Jugoslavija 1918–1984*. Beograd: Rad, 1985.
121. Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj in razpad Karadorđevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
122. Pirjevec, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
123. Piroćanac, Milan S. *Beleške*. Priredila Suzana Rajić, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 2004.
124. Pleterski, Janko. *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Beograd: Komunist, 1985.
125. Popov, Čedomir. *Velika Srbija. Stvarnost i mit*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007.
126. Popov, Nebojša. *Contra fatum (slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1966–1968)*. Beograd: Mladost, 1989.

127. Popović, Koča. *Beleške uz ratovanje*. Beograd: BIGZ, 1988.
128. Popović, Milentije. *Razmišljanja o pitanjima savremenog društva: govori i članci*. Beograd: Kultura, 1964.
129. Popović, Milentije. *Socijalizam kao svetski proces*. Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, 1980.
130. Popović, Miodrag. *Vidovdan i časni krst. Ogledi iz književne arheologije*. Beograd: Nolit, 1976.
131. Popović-Obradović, Olga. *Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
132. Radić, Radmila. *Narodna verovanja i spiritizam u Srbiji XX veka*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.
133. Rastoder, Šerbo, i Novak Adžić. *Nova moderna istorija Crne Gore 1988–2017*. 1–3, Podgorica: Vijesti, 2020.
134. Repe, Božo. *Viri ob demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (I del: opozicija in oblast)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.
135. Repe, Božo. *Viri ob demoratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (III del: Osamosvojitvev in mednarodno priznanje)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2004.
136. Repe, Božo. *Milan Kučan. Prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
137. Roksandić, Drago. *Dijalog s povodom*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
138. Ровинский, П. А. “Сербские сочинения”, u: *Русские о Сербии и сербах*. Том III, Москва – Санкт Петербург: Алетея 2019.
139. Stambolić, Ivan. *Rasprave o Srbiji*. Beograd, 1979.
140. Stambolić, Ivan. *Put u bespuće. Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. Beograd: Radio B92, 1995.
141. Stambolić, Ivan. *Koren zla*. Urednik i priređivač Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
142. Stanić, Veljko. *Parče velikog života: Mitra Mitrović o tridesetim godinama 20. veka*.
143. Stanković, Đorđe Đ. *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*. I–II, Beograd: BIGZ, 1995.
144. Stanković, Đorđe Đ. *Nikola Pašić i Hrvati (1918–1925)*. Beograd: BIGZ, 1995.
145. Stipetić, Zorica. *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1982.
146. Stojadinović, Milan. *Ni rat ni pakt*. Buenos Aires, 1963.

147. Stojanović, Dubravka. "Traumatični krug srpske opozicije" u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. (priredio Nebojša Popov), Beograd: Republika – Zrenjanin: Građanska čitaonica, 2002.
148. Stojanović, Dubravka. *Srbija i demokratija 1903–1914. Istorijska studija o "zlatnom dobu" srpske demokratije*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2004.
149. Stojanović, Dubravka. *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik, 2010.
150. Strugar, Vlado. *Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914–1918*. Zagreb, 1963.
151. Strugar, Vlado. *Socijaldemokratija u stvaranju Jugoslavije*. Beograd, 1965.
152. Subotić, Milan. *Solženjicin, anđeo istorije*. Beograd: Logos, 2007.
153. Subotić, Milan. *Ruske teme*. Beograd: Logos, 2010.
154. Шемякин, А. Л. *Русские о Сербии и сербах*. I–III Составление, введение и подготовка к изданию, заключительная статья А. Л. Шемякин, Санкт Петербург: Алетея, I 2006, II 2014, III 2019.
155. Šemjakin, A. L. *Rusija i Srbija na prelomu vekova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2020.
156. Štradtman, Vasilij. *Balkanske uspomene*. Beograd: Žagor, 2009.
157. *Tajni referat N. S. Hruščova*. Zagreb 1970.
158. Tišma, Aleksandar. *Dnevnik 1942–2001*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
159. *Tito: viđenja i tumačenja* (zbornik radova). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, 2011.
160. Todorović, Mijalko. *Političko biće društvene krize*. Zagreb: Asocijacija naučnih unija Scientia Yugoslavica, 1986.
161. Tomovski, Mirče, i Krste Crvenkovski. *Zarobena vistina*. Skopje: Kultura 2003.
162. Tošić, Desimir. *Demokratska stranka 1920–1921*. Beograd: Fond "Ljuba Davidović", 2006.
163. Trgovčević, Ljubinka. *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Narodna knjiga, Srpska književna zadruka, 1986.
164. Trgovčević, Ljubinka. *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evopskim univerzitetima u 19. veku*. Beograd: Istorijski institut, Službeni glasnik, 2003.
165. *Tripalo*. Zbornik radova, ur. Božidar Novak, Zagreb, 1996.
166. Tromp, Nevenka, *Smrt u Hagu. Nedovršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*. Sarajevo: University Press, 2018.
167. Tucović, Dimitrije. *Srbija i Arbanija: Jedan prilog kritici zavojevačke politike Srbije*. Zemun: Most Art, 2011.

168. Velikonja, Mitja. *Politički grafiti iz postjugoslovenskih država Balkana i Srednje Evrope*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2020.
169. Vlajčić, Gordana. *Revolucija i nacije*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO, 1970.
170. Vujnović, Novica. *Lenjin i stvaranje sovjetske države*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1970.
171. Vršina, Julijana. "Rad i zaključci Prve, Druge i Treće konferencije KPJ", *Istorija XX veka*, I, Beograd 1959.
172. Vranicki, Predrag. *Historija marksizma*. I–II, Zagreb: Naprijed, 1971.
173. Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam, amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina 20. veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2020.
174. Vujačić, Veljko. *Nacionalizam, mit i država u Rusiji i Srbiji*. Beograd: Clio, 2019.
175. Vuković, Zdravko. *Od deformacija u SDB do maspoka i liberalizma*. Beograd: Narodna knjiga, 1989.
176. Walicki, Andrzej. *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism: From the Enlightenment to Marxism*. Redwood City: Stanford University Press, 1979.
177. Zečević, Momčilo. *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko pitanje*. Beograd 1971.
178. Zundhauzen, Holm. *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd: Clio, 1988.
179. Živanović, Živan. *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*. I–IV, Beograd: Geca Kon, 1922–1924.

|

Savezne institucije

Božo Repe

JNA: PRETENZIJE NA STATUS POSLEDNJEG ČUVARA TITOVE JUGOSLAVIJE

JUGOSLOVENSKA NARODNA ARMIJA (JNA) proistekla je iz narodnooslobodilačkog pokreta pod vođstvom komunista i zbog toga je imala narodnoodbrambeni, kao klasni karakter. Njen komandant je od osnivanja 1941. godine, do svoje smrti 1980. godine, bio Josip Broz Tito. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi su se u martu 1945. godine preobrazili u Jugoslovensku armiju, a sastav i način delovanja su se centralizovali. Tokom posleratnog perioda prošla je kroz više reorganizacija. Poslednja se odvijala tokom godina 1986–1992, kada je i formalno prestala da postoji. Pritom su se u vrhu JNA, koji je bio striktno zatvoren sistem, odvijali sukobi i sporenja različitih interesnih grupa, bilo zbog različitih pogleda na vojne doktrine koje su se menjale, bilo zbog političkih ili nacionalnih razloga (sukob između jugoslovenski i nacionalno orijentisanih generala, što je do izražaja došlo naročito u doba tzv. *maspoka* u Hrvatskoj), a još češće zbog ličnih netrpeljivosti, ljubomore, karijernih razloga i slično. Zbog toga je povremeno dolazilo i do većih čistki, a glavni arbitar i donosilac odluka bio je, naravno, Tito koji je uvek lično birao i ministra odbrane (koji su sve do jednog bili generali, odnosno, u slučaju Mamule, admiral).

Za razumevanje njene uloge tokom osamdesetih godina i tokom raspada Jugoslavije, značajna je reorganizacija do koje je došlo nakon napada snaga Varšavskog pakta (na Čehoslovačku) 1968. godine. Tada se došlo do procene da JNA nije u stanju da se odbrani od frontalnog napada sa istoka. Međutim, istovremeno su “jugoslovenski generali (...) ne samo tokom javnih nastupa, već i privatno, u periodu 1968–1976. tvrdili da Beograd, kao jedinu ozbiljnu pretnju svojoj nezavisnosti vidi Varšavski pakt”. Takođe se procenjivalo da bi gotovo izvesno bila reč o opasnosti od subverzivnih aktivnosti, a ne o invaziji.

Kako je 1968. godine odstranjeno 38 generala i 2400 oficira,⁶¹ ipak – čak ako uzmemo u obzir političke i lične razloge za čistke – možemo zaključiti da su dotadašnju doktrinu i takve procene, Tito i deo generala ocenili kao pogrešne.

To je rezultiralo uvođenjem dvokomponentnosti odbrane: JNA kao snaga koja bi prihvatila i zadržala prvi udarac u slučaju napada i, teritorijalna odbrana, koja bi pružala otpor na okupiranim područjima. Republički centralni komiteti (CK) preuzeli bi odgovornost za odbranu, formirali bi glavne štabove republika, vojne štabove u opštinama, kao i odrede i bataljone. Republičke teritorijane odbrane (TO) bile bi naoružane s lakim naoružanjem, ali bi imale dobar sistem veza koji bi omogućavao brze pokrete i reagovanja u skladu sa situacijom. “Time je trajno otvoreno pitanje suverene nadležnosti komandovanja i upotrebe oružanih sila u SFRJ, ako ne za Titovog života, svaka-ko, nakon njegove smrti.”⁶²

Vojni vrh se nikad nije pomiro s nastankom teritorijalne odbrane po republikama. Sa Slovenijom, koja je najefikasnije razvila teritorijalnu odbranu, videći u njoj zamatke slovenačke vojske (koja bi nadomestila slovenačku partizansku vojsku, koja je nakon rata uključena u JNA), već je tokom sedamdesetih godina došlo do konflikta. Slovenija je, preko tajnih fondova kupovala oružje i opremu u inostranstvu, jer je JNA, opremanje teritorijalnih odbrana na razne načine odugovlačila, ili ih uopšte i nije želela opremiti. Na nabavku oružja u inostranstvu, vojni vrh je oštro reagovao. Afera, koja se vukla više godina – a u njoj je važnu ulogu imala Kontraobaveštajna služba JNA, što je dovelo i do borbe između srpske i slovenačke službe državne bezbednosti – okončala se 1973. godine, odstranjivanjem ključnih ljudi iz slovenačke TO. U nastavku je to bio temelj za optužbe o slovenačkom

61 Mile Bjelajac, “JLA v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih / Yugoslav Army in the 1960s and the First Half of the 1970s”, *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, Zbornik radova, ur. Zdenko Čepić (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 92–93. Dostupno na: <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?urn=SISTORY:ID:15562> (pristupljeno novembra 2020).

62 Ibidem, 95.

separatizmu, kome je, navodno privržen i najviši slovenački politički vrh, što je srpska služba pokušala da dokaže i falsifikovanim dokumentima (akcija Vrh i tzv. Zelena knjiga⁶³).

Nakon Titove smrti, vrhovni komandat je formalno postalo kolektivno Predsedništvo SFRJ. Vrh JNA ga nije uistinu uzimao za komandanta, a istovremeno je preko nekih organa pri Predsedništvu (posebno, preko Saveta za SNO) vršio važan uticaj na njegove odluke. Predsedništvo mu je bilo dobrodošlo, kad bi svoje namere nastojao da legalistički pokrije njegovim zaključcima. U armijskom vrhu je brzo prevladala procena da je JNA, u rastućim međunacionalnim sporovima i u nedostatku političkog autoriteta jugoslovenskih rukovodilaca, ostala jedina institucija koja može da odbrani Jugoslaviju i socijalizam. To uverenje je proizlazilo iz položaja koga je tokom posleratnih decenija dobila u jugoslovenskom društvu. JNA je do Titove smrti i nekoliko godina nakon toga – a sa geslom da je “armija ko suza čista” i da je “kovačnica bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda” – bila praktično nedodirljiva. Zbog narodnooslobodilačke tradicije i ispomoći koju je pružala prilikom izgradnje velikih infrastrukturnih objekta, a naročito prilikom prirodnih katastrofa, kod većine je u narodu uživala veliki ugled. U južnim republikama je služenje vojske bila čast i dokaz zrelosti, a oficiri su se u lokalnom okruženju trudili da s vlastima i ljudima generalno, dobro sarađuju. Oficiri istina, nisu imali velike plate, što je bilo kompenzirano brojnim privilegijama: posebnim zdravstvenim sistemom, stanovima, hotelima i objektima za odmor na najekskluzivnijim turističkim lokacijama, supruge oficira su, zbog čestog seljenja imale prednost pri zapošljavanju i slično. Armija je funkcionisala kao sedma republika – imala je sopstvenu partijsku organizaciju (96 odsto komandnog kadra bili su komunisti), svoja glasila i novinare u javnim glasilima koji su u propagandnom smislu pokrivali njene aktivnosti: nije bila podvrgnuta kontroli – ni parlamenta ni javnosti, a sve do početka osamdesetih godina, bez prigovora su uvažavani njeni budžetski zahtevi – bila je najskuplja i najveća državana

63 Božo Repe, “*Liberalizem*” v Sloveniji (Ljubljana: Borec, 1992), 190–198.

institucija, imala je sopstveni industrijski kompleks, koji je obuhvatao sve: od svinjogojskih farmi do proizvodnje najsavremenijeg oružja, većinom po sovjetskim licencama, čime je značajno uticala na ekonomsku politiku pojedinih republika (u Sloveniji su 1988. godine 74 preduzeća bila intenzivno uključena u namensku proizvodnju za JNA i to uglavnom u tehnički visoko propulzivnim granama, a osim njih, za JNA je radio i priličan broj istraživačkih instituta). Oružje je, takođe bez nadzora, prodavala državama trećeg sveta. Sa velikim armijskim projektima tokom osamdesetih godina (supersonični avion, tenkovi), iza kojih su stajali generali liberalnijih pogleda, JNA je trebalo da se modernizuje, kako bi postala vodeća snaga na području visokih tehnologija, što bi ekonomsku međuzavisnost pojedinih republika i jugoslovenske privrede dodatno osnažilo. To bi pružilo mogućnost da JNA očuva, ili još poveća budžetska sredstva i s time, u novoj “uniformi” i nekadašnju društvenu moć, koju je prethodno zasnivala na ideologiji i Titovoj zaštitničkoj ulozi. Takođe, sa tim se konceptom slagao i konzervativniji deo rukovodstva JNA, jer je bio u funkciji očuvanja jugoslovenstva, a nije bio u neposrednoj suprotnosti s očuvanjem socijalizma, kome su ostali odani do kraja; a, istovremeno bi omogućio očuvanje privilegija, naročito višim oficirima, koje su bile načete ekonomskom krizom i visokom inflacijom. U drugoj polovini osamdesetih godina zbog toga se vrh JNA ogorčeno borio da se za JNA obezbeđuje oko 5 odsto jugoslovenskog BDP neposredno iz doprinosa i nezavisno od budžeta, što joj je, u raspravama o ustavnim amandmanima 1988, i uspelo. Uveden je poseban interventni porez na promet na robu za JNA u visini od 3 odsto na promet i 3,5 odsto odnosno 20 odsto u odnosu na tip usluge (*Delo*, 20. 1. 1990). Zakon je važio do kraja 1990. godine, a slične metode su na prikriveniji način jugoslovenske vlade praktikovale i ranije (tokom godina 1984–1985, je, na primer, Savezno izvršno veće – SIV – povećalo takse za rebalans budžeta, a najveći deo toga je išao za JNA).

Uprkos klasnoj komponenti koju je JNA imala i uprkos načelnoj ustavnoj odredbi da je, kao glavna oružana sila narodne odbrane Jugoslavije, osim nezavisnosti, nedodirljivosti i neokrnjenosti teritorije

SFRJ, dužna da štiti ustavno uređenje Jugoslavije, sve do 1968. godine, u vojnim planovima JNA nije bilo izričito predviđenih mera za unutrašnje intervencije. Godine 1968, kad je došlo do studentskih demonstracija i do eksplozije nacionalnih nemira na Kosovu, JNA se, prvi put nakon Drugog svetskog rata, suočila s mogućnošću da bi morala da se umeša u unutrašnje odnose i možda, puca u ljude. To je među komandantima koji su morali da intervišu na Kosovu (štab III Armije u Skoplju) dovelo do znatnih moralnih dilema. Istovremeno se uticaj armijskog vrha na Tita i, preko njega na političke odluke, još više pojačao, jer se Tito, nakon obračuna s Aleksandrom Rankovićem, kad je Služba državne bezbednosti (SDB) temeljno pročišćena i decentralizovana, sve više oslanjao na informacije vojnih obavestajnih i kontraobavestajnih službi.

U vreme tzv. masovnog pokreta (maspok), JNA je po Titovoj naredbi zauzela neke strateške tačke u Hrvatskoj, demonstrirala silu i time blokirala ili sprečila demonstracije. Masovni pokret je doveo do unutrašnjih čistki u armiji. Na osnovu tog iskustva i iskustva s prodorom ustaške diverzantske grupe (Raduša), u Armiji i jugoslovenskom vrhu počelo je sa pripremom mera i protiv unutrašnjeg neprijatelja, uz pozivanje na ustav iz 1974. godine koji je oružanim snagama nalažao da, osim spoljašnje odbrane, štite i, ustavom uspostavljen, društveni poredak. U upotrebu je ušao izraz "specijalni rat", a urađeni su i antidiverzantski planovi.

Najvećim unutrašnjim neprijateljem vrh JNA je smatrala republičke TO. Prve konkretne mere je 1981. godine, tokom nacionalnih nemira, preduzela je protiv TO Kosova. JNA je blokirala celokupno naoružanje i opremu TO Kosova, a štabu je bilo zabranjeno bilo kakvo aktiviranje jedinica.

Sredinom osamdesetih godina ponovo se upetljala u spor sa Slovenijom, tada i javan. Armijski vrh je slovenački stav, da Slovenija – jer Armiju izdržava – ima pravo da utiče na odbrambenu politiku, a stanje u armiji je oštro kritikovala. Armijsko rukovodstvo je ocenjivalo da su slovenačke vlasti nepouzidane, da između njih i narastajuće opozicije uopšte nema razlike, na osnovu čega je proizlazila

odluka da će armija da deluje sama. Jedna od mera bila bi osnivanje posebnog štaba za Sloveniju, pri Generalštabu JNA (takav štab je već postojao za Kosovo), što se na kraju, koliko je poznato, nije dogodilo. Odluka, da treba intervenisati u Sloveniji, postepeno je sazrevala tokom cele 1987. godine, da bi do nje i došlo u proleće 1988. Tokom 1987. godine, jedno za drugim sledilo je više događaja, koje je Armija smatrala udruženim napadom na sebe. Već kontinuirano kritičkom pisanju slovenačke štampe na račun JNA (posebno *Mladine*) i zahtevima civilnog društva, u februaru se pridružio i 57. broj *Nove revije*, a Armija je još nekoliko dodatnih udaraca doživela i od slovenačkih političara koji su tražili da se raščisti preprodaja oružja i bojeve municije Iranu i Iraku. Savezna direkcija za robne rezerve, koja je bila pod neposrednom kontrolom JNA, kupovala je oružje od švedske fabrike "Bofors" (koja ga, zbog švedskih zakona nije smela direktno prodavati državama koje ratuju), a istovremeno je prodavala i jugoslovensko. Slovenački delegati u Saveznoj skupštini su postavljali neprijatna pitanja i ispostavljali zahteve. Generalima je posebno išla na živce Vika Potočnik. Armija, ubeđena da je Jugoslavija na rubu opstanka i da je svaki novi udarac može privesti kraju, se, kako je to ocrtao tadašnji ministar odbrane Branko Mamula "našla pred izazovom, da nemile događaje zaustavi".⁶⁴ U toj oceni je bilo i dosta istine. Prilikom iscrpnog razgovora u vezi s Armijom, koga su izvršni sekretar CK Saveza komunista Slovenije za SNO Alojz Briški i predsednik Predsedništva CK SKS Milan Kučan, početkom 1988. godine, vodili s članovima Predsedništva Republičkog komiteta Saveza socijalističke omladine Slovenije (RK SSOS) Srečom Kimom, Igorom Bavčarom i Janezom Janšom, a koju su političari SSOS, a naročito njena glasila, pogotovo *Mladina*, oštro napadali, osnovna teza omladinaca je bila (kako je Kučan razumeo), da je vojska stub društvene elite, pa ako žele da postojeću elitu u federaciji i u Sloveniji sruše (i zamene je kao nova

64 Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija* (Podgorica: CID, 2000), 101.

generacija, što je bio njihov glavni cilj, op.a.), moraju najpre da sruše nedodirljiv položaj vojske.⁶⁵

Politički teren je vojni vrh pokušao da pripremi na XIII Kongresu SKJ, u junu 1986. U dobro pripremljenim nastupima njeni su delegati zahtevali da se vojsci prizna status ravnopravne, partnerske društvene snage, koja bi legalno mogla da poseže u društvene odnose. Suština rasprave bila je, kako ju je opisao general Ivan Dolničar, sledeći stav: "Ako Savez komunista i druge društvenopolitičke organizacije nisu u stanju da vode državu, vojska ima sva prava da preuzme vođstvo."⁶⁶ Slične ocene mogle su se razabrati i u pojedinim novinskim komentarima. Predstavnici Armije i oni koji su je podržavali u saveznim organima (Saveznoj skupštini, Predsedništvu i drugim), stepenovali su zahteve, na osnovu kojih bi ti organi preduzeli mere protiv neprijateljskog pisanja o JNA. Nastupali su s analizama tekstova i statistikama koje su taj neprijateljski odnos trebalo da dokažu.

Krajem 1987. godine i početkom 1988, vrh JNA je realizovao reorganizaciju oružanih snaga, na osnovu kojih su Bosna i Hercegovina i Slovenija izgubile komande armija, a Crna Gora koja nije imala armiju, već samo samostalni korpus u Titogradu, bila je podređen komandi u Skoplju (prethodno, u Beogradu). Umesto pređašnjih šest armija, nastala su četiri fronta: severni i centralni, koji su objedinili pređašnju prvu i sedmu armiju sa sedištem u Beogradu, s čime je bosanska teritorija dospela pod Beograd, severozapadni front je ujedinio petu i devetu armiju sa sedištem u Zagrebu, jugozapadni front sa sedištem u Skoplju je pokrivao celu Makedoniju, deo južne Srbije, Kosovo i Crnu Goru. Predsedništvo SFRJ je na zahtev vojske Generalštab JNA, preimenovao u Generalštab oružanih snaga.

Time je JNA pošlo za rukom da ukine samostalnu Devetu armiju, čija je komanda bila u Ljubljani i prenese sedište na novoustanovljenu Petu armijsku oblast u Zagrebu, smanji nadležnosti TO i ispotiha prenese deo nadležnosti s republičkih rukovodstava (predsedništava

65 Božo Repe, *Slovinci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana: Modrijan, 2002), 202.

66 Ibidem, 205.

republika) na Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. To je i bio cilj koji je sebi postavio i uglavnom ostvario već Branko Mamula (savezni sekretar za narodnu odbranu tokom 1982–1988, po rođenju Srbin iz Hrvatske), koji je u ustavu iz 1974. godine video tri pogrešne norme: Predsedništvo SFRJ satavljeno je od ljudi izabranih u republikama, koji su njima i odgovorni, umesto da budu izabrani u federalnoj Skupštini i bili njoj odgovorni, s obzirom na to da je (Predsedništvo) vrhovni komandant oružanih snaga; republike i pokrajine imaju pravo konsenzualnog odlučivanja o odbrani i komandovanju oružanim snagama; republike, a delimično i autonomne pokrajine dobile su status država, a time i pravo da organizuju svoju vojsku.

Po mišljenju vojnih analitičara, razlozi za reorganizaciju bili su politički i stručni. To dokazuje i interna odluka vojnog vrha još tokom podele na armijske oblasti, da komandanti armija ne smeju biti iz onih republika, tamo gde se vojna odgovornost preklapa s republičkim granicama i takođe, ne smeju biti iste nacionalnosti kao i komandanti TO na istom području. Istovremeno je, kao kompenzacija krajem 1987. godine doneta i odluka u ukidanju vojnih okruga i odseka, a poslovi povezani s mobilizacijom bili su preneti na društveno-političke organizacije. Time je JNA izgubila neposredni uticaj na regrutaciju vojnika.

Reorganizacija je dodatno podstakla spor između Slovenije i vrha JNA, krajem 1987. godine. Slovenačko Predsedništvo je reorganizaciju smatralo suštinskom promenom koncepta SNO i, zbog toga neprihvatljivom. U istom trenutku se i armijski vrh konačno odlučio, kako je zapisao Mamula: "(...) da ćemo braniti Jugoslaviju i samoupravni socijalizam čak i po cijenu vojnog udara". Povod za to su bili kosovski Albanci, gde je u više navrata dolazilo do pobuna i uvođenja vanrednog stanja. Zbog zahteva za promenu statusa Kosova – umesto pokrajine, republika – u pozadini čega je navodno bila i želja za otcepljenjem – njih su u vrhu JNA svrstavali u neku vrstu unutrašnjeg neprijatelja. Slovenija se na "vrednosnoj lestvici" armijskog vrha brzo primicala Kosovu, jer su na njenu adresu odašiljane kritike o kontrarevoluciji. U kasarni u Paraćinu je 3. septembra 1987, albanski vojnik Aziz

Keljmendi s brzometnom puškom, ubio četiri vojnika u snu, petoro ranio i zatim presudio i sam sebi. Srpski list *Politika*, je tragediju označila kao “pucanj u Jugoslaviju”, dok su brojni drugi komentari Armiju nazivali nesposobnom, jer ne zna da napravi red u sopstvenoj sredini i zaštititi vojnike.⁶⁷ Vojska je procenjivala da iza takvih stavova stoji nacionalistički lideri, a istovremeno je osećala da armijskom rukovodstvu žele i u saveznom rukovodstvu (naročito Predsedništvu SFRJ) oduzeti političku funkciju koju je imala pod Titom, a zadržala za sebe i kasnije. Vojni vrh je ubistvo u Paraćinu iskoristio za povećanje bojeve gotovosti dela jedinica u svim garnizonima, a oficiri tih jedinica su bili upoznati s naredbama u slučaju uvođenja vanrednog stanja. Albanci i Slovenci na služenju vojnog roka bili su pod posebno strogim nadzorom, onemogućavan im je ili otežavan pristup štampi na njihovom jeziku, a učestali su i sudski procesi i kažnjavanje vojnika albanskog i slovenačkog porekla.

Vojni puč u celoj zemlji po latinoameričkom uzoru, i uvođenje vojne uprave, u tadašnjim je okolnostima bilo teško izvedivo, jer bi to dovelo do sukoba u državnom i partijskom predsedništvu, a protiv JNA bi se okrenula i ona republička rukovodstva koja su politiku JNA podržavala; osim toga, to bi izazvalo reagovanje zapadnih država (one su, istina, napore JNA da očuva Jugoslaviju smatrale opravdanim i utemeljenim u ustavu). Realna opcija su, dakle, bile mere po kosovskom uzoru, koje bi se sprovele i u Sloveniji. Zato su nastojali da dobiju podršku u saveznim organima, najpre u Predsedništvu, a potom i u saveznom Savetu za zaštitu ustavnog poretka. Na sednici Vojnog saveta (Savet oružanih sila) 25. marta 1988, najavljena je neposredna intervencija vojnih pravosudnih organa, a prema potrebi, i vojnih jedinica u Sloveniji. Savet je istina bio savetodavno telo Saveznog sekretarijata za NO, pa iako nije imao formalne nadležnosti, bio je veoma uticajan, jer su u njemu sedele najuticajnije glavešine iz vojnog vrha, komandanti armija i komandanti TO, a preko njega su svoj uticaj ostvarivali i neki penzionisani generali.

67 Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija* (Podgorica: CID, 2000), 102.

Savet je političkoj liberalizaciji u Sloveniji pripisao kontrarevolucionarni karakter (Mamulu su posebno razbesnela dva teksta u *Delu* i *Mladini* o njegovoj poseti Etiopiji i sklapanju sporazuma o prodaji oružja i, članak u *Mladini*, u kome je opisano kako mu vojnici, poput egipatskih robova u Opatiji grade vilu). Savet je pripremio i dokument s naslovom Informacija o napadima na temelje SNO, JNA i SDB i pobrinuo se za plansko plasiranje informacije, čija je sadržina dospela u javnost 28. marta. Glavni tekst o toj sednici napisan je u političkom rukovodstvu JNA, koje je potom pritislo na *Borbu*, da ga objavi. Zagrebački *Vjesnik* i *Delo* su ga preneli, a *Politika* je osim informacije sa sednice objavila i Mamulinu uvodnu reč na njoj.

Armijски vrh je istina, za krivične progone protiv najudarnijih kritičara iz civilnog društva imao i načelnu podršku saveznog Predsedništva. Ako bi u Sloveniji došlo do nemira, Predsedništvo i vrh JNA bi ocenili da slovenačke vlasti i snage bezbednosti ne vladaju situacijom, pa bi na ceste poslali tenkove, uveli privremenu vojnu upravu (čemu bi se slovenački generali u armijskom vrhu teško suprotstavili, čak i ako bi hteli), tražili smenu rukovodstva i ustoličenje projugoslovenskih “zdravih snaga”, ako bi mogli da ih nađu. Krajnji cilj je bio odstranjivanje “separatističkog” slovenačkog rukovodstva i disciplinovanje Slovenije.

Reakcija slovenačkog rukovodstva u oba savezna predsedništva i u drugim organima je da bi uvođenje vanrednog stanja i realizaciju takvog scenarija sprečila. Na mere, koje je pripremalo rukovodstvo JNA, upozorio ih je komandant Ljubljanske armijske oblasti Svetozar Višnjić, koji je dobio nalog da poveća borbenu gotovost, u slučaju kada bi u Sloveniji, prilikom hapšenja na zahtev vojnih pravosudnih organa, došlo do nemira. Višnjić se sve vreme zalagao za korektnе odnose sa slovenačkim rukovodstvom, a osim toga vojni organi nisu smeli da hapse civile, jer bi to bilo protivzakonito (to bi se, istina, uvođenjem vanrednog stanja promenilo).

Kučan je odmah nakon razgovora s Višnjićem zvao najviše jugoslovenske funkcionere i zahtevao sednicu Predsedništva CK SKJ. Ona je održana 29. marta, kad su Kučan i slovenački predstavnici odlučno

istupili protiv namera JNA. JNA se za korak, povukla, a Mamulina naredba Višnjiću je na kraju relativizovana. Višnjić je, međutim, zbog svog ponašanja, kritikovan. Na kraju je sve ostalo na nivou rasprava u najvišim organima i raščišćavanja sa Slovenijom – da li je reč o kontrarevoluciji, ili nije, i koliko je u to upleteno slovenačko rukovodstvo. Slovenija je takođe, izložena medijskim i političkim kritikama svih ostalih u Jugoslaviji, a u nastavku i masovnim antislovenačkim (istovremeno i antikosovskim) mitinzima.

Kučanova rasprava na sednici Predsedništva CK SKJ, 29. marta 1988, počela je da, u brojnim kopijama, kruži Slovenijom. SDB je počela s istragom o tome kako je stenogram stigao u javnost, pri čemu je tajno pretresla i prostorije u kompjuterskom preduzeću “Mikroada”, gde je bio zaposlen Janez Janša. Tako je otkrila stenogram Kučanovog nastupa, kao i Višnjićev dokument o podizanju bojeve gotovosti. SDB je nakon dvosedmičnog oklevanja (u početku su mislili da je reč o nameštaljcima vojne kontraobaveštajne službe) bila prinuđena da o tome obavesti vrh JNA, jer je član saveznog Predsedništva Stane Dolanc, stvar nepromišljeno spomenuo načelniku bezbednosne službe JNA, Iliji Ceraniću. Vojni pravosudni organi su pokrenuli postupak za hapšenje četvorice upletenih. Hapšenje Janeza Janše i Davida Tasića obavili su organi slovenačke SDB, zastavnika Ivana Borštnara je uhapsila vojna policija, a Franci Zavrl se od hapšenja sklonio u bolnicu.

U međuvremenu je burne reakcije u javnosti izazvao članak u *Mladini*, napisan na osnovu Kučanove rasprave, pod naslovom “Noć dugih noževa”. Slovenački tužilac je članak zabranio i nije bio objavljen, ali se ipak brzo proširio u kopijama. Napisao ga je Vlado Mihaljek, a bio je potpisan pseudonimom, imenom narodne heroine Majde Vrhovnik, koga je uredništvo inače, upotrebljavalo kad je želelo zaštititi autore.

Hapšenja su sprovedena u maju 1988, a krajem jula i početkom avgusta usledila su suđenja pred Vojnim sudom u Ljubljani. Suđeno im je zbog otkrivanja vojne tajne. Reč je bila o spomenutom dokumentu, s datumom 8. januara 1988, kojim je komandant Ljubljanske armijske oblasti, zbog situacije u Sloveniji podigao mere bojeve

gotovosti svojih jedinica. U Sloveniji su se zbog procesa (pogotovo zbog toga što se vodio na srpskohrvatskom), nizali masovni protesti, i došlo je i do masovne homogenizacije preko Odbora za zaštitu ljudskih prava.

JNA, tada već pod vođstvom generala Veljka Kadijevića (savezni sekretar za narodnu odbranu, 1988–1992. godine, rodom Srbin iz Hrvatske, iako iz mešovitog braka, majka mu je bila Hrvatica), nakon tog iskušenja usredsredila se na teritorijalnu odbranu, koja je potencijalno mogla da uzvratu oružanim otporom. Cilj je bio apsolutno podređivanje teritorijalne odbrane Saveznom sekretarijatu za narodnu odbranu i, ako bi stvari protekle optimalno, neposrednom rukovođenju JNA. Potom bi usledilo razoružavanje teritorijalne odbrane. U tome je vrh JNA želeo da primeni taktiku iz 1981. godine, kad je na albanski otpor (na Kosovu) odgovoreno jačanjem vojnih jedinica i rasformiranjem TO, u kojoj su ostali gotovo isključivo srpski kadrovi. Još je Mamuli pošlo za rukom da stopira zahteve da i TO dobije teško naoružanje i organizuje divizije i korpuse, što bi, po mišljenju vojnog vrha, značilo postojanje dveju paralelnih vojski (pri čemu bi TO bila čak brojčano nadmoćnija, pa je to onemogućeno drastičnim smanjivanjem broja pripadnika TO). U aprilu 1989. JNA je htela da se na Savetu za ONO pri saveznom Predsedništvu usvoji i dokument “Dostignuća i pravci daljeg razvoja koncepta ONO SFRJ”, s kojim bi se centralizovao koncept ONO, s podređivanjem TO vrhu JNA i uveo nadzor nad oružjem republičkih TO. Tome su se protivili neki generali JNA i komandanti TO, pa taj plan nije uspeo.

U drugoj polovini 1989. godine, Kadijević i deo vojnog vrha (načelnik Generalštaba Blagoje Adžić i još neki visoki oficiri) kriomice je sve više približavao svoje stavove srpskom rukovodstvu. Prosrpski deo vojske se istina, dvoumio između centralističkog jugoslovenskog i velikosrpskog koncepta, dok u leto 1991. nije postalo jasno da više neće biti moguće Sloveniju podrediti federaciji, a zbog posredovanja EU u sukobima u Sloveniji, još jedan, bolje pripremljen udar, više nije bio moguć (i Milošević je bio protiv, jer je već bio prešao na ostvarivanje velikosrpskog plana). Tokom prethodnih godina za bliske veze

između SK Srbije i JNA brinuli su dugogodišnji ministar odbrane i političar na najvišim položajima u federaciji i Srbiji, Nikola Ljubičić (1987. godine presudno je pomogao da Milošević preuzme vlast u Srbiji) i general Petar Gračanin, tokom 1982–1985, načelnik Generalštaba JNA, a potom, kao i Ljubičić, predsednik Predsedništva Srbije, da bi ga na kraju, na srpsko insistiranje, Marković (Ante) uzeo za ministra unutrašnjih poslova. I u to vreme već je oko 60 odsto oficirskog kadra bilo srpske nacionalnosti,⁶⁸ mada najvećim delom iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine (gde su tokom 1990–1991 nastale “autonomne” srpske krajine).

Posrednik je bio član, a potom predsednik Predsedništva SFRJ Borisav Jović, preko koga je Kadijević nastojao da utiče i na odluke Predsedništva. I inače se u periodu 1990–1991, Kadijević “obraćao isključivo članovima iz Srbije i Crne Gore, kao na nekog ko je obavezan da ga posluša i s njim raspravlja o strategiji”.⁶⁹ Od leta 1989 (od godišnjice Kosovskog boja i rasprava o ukidanju vanrednog stanja na Kosovu), Kadijević i Milošević su počeli da se sastaju i neposredno, iako je u početku Jović sumnjao da su se dobro razumeli. Od početka su se, zbog zajedničkih interesa, međusobno podržavali. Kadijević je već 1988. godine, nakon ostavke Branka Mikulića, za novog predsednika Saveznog izvršnog veća predlagao Miloševića, koji je to odbio, jer je želeo da sredi stvari kod kuće. Miloševića je Kadijević kao novog predsednika Saveznog izvršnog veća imao u mislima i godinu kasnije, kad je Markoviću posle godinu dana istekao privremeni jednogodišnji mandat i Savezna skupština je trebalo, da potvrdi novu vladu. Ta se veza, uprkos različitim interesima, održala do napada na Sloveniju. Do najotvorenije podrške Armije Miloševiću, došlo je u martu 1991, kad se on suočio s masovnim protestima u Beogradu, a vojska je poslala tenkove na ulice.

68 Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija* (Podgorica: CID, 2000), 115.

69 Marko Attila Hoare, *Kako je JNA postala velikosrpska vojska*, 2015. Pristupljeno novembra 2020. https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c3.html.

U avgustu 1989, Kadijević, Jović, Milošević i Bogdan Trifunović (potpredsednik Predsedništva CK SK Srbije) zajedno su letovali u Kupari-
ma. Jović je zaključio da je Kadijevićev stav istovetan srpskom, odno-
sno: JNA će braniti Jugoslaviju po svaku cenu, Jugoslavija mora da
bude efikasna savezna država, neophodna je tržišna orijentacija, tre-
ba se angažovati protiv dogmatizma, a Armija, naravno, mora biti u
dobrim odnosima sa svim republikama, pri čemu je jasno da joj je
Srbija najčvršći oslonac.⁷⁰

Novo savezništvo je prvi put stavljeno na kušnju u septembru 1989,
kad su u slovenačkoj Skupštini usvajani amandmani, s kojima je Slo-
venija, na osnovu iskustva s pokušajima uvođenja vanrednog stanja,
ojačala svoje nadležnosti na način, da uvođenje vanrednog stanja ne
bi više bilo moguće bez saglasnosti slovenačke Skupštine. Jović i Kadi-
jević su se dogovorili da se “mora sprečiti rušenje ustavnog uređenja
države. JNA u tom pogledu ima ustavnu obavezu, a Predsedništvo je
vrhovni komandant JNA”.⁷¹

SSNO je po Jovićevoj narudžbi sačinio analizu ustavnih amandma-
na. Na sastanku Jovića, Markovića i Kadijevića sa slovenačkim ruko-
vodstvom, koga je 21. septembra organizovao Drnovšek, Jović i Kadi-
jević su pretili upotrebom drugih mera, koje su na raspolaganju Pred-
sedništvu, ako Slovenija ne povuče amandmane. Slovenija, uprkos
novoj pretnji uvođenja vanrednog stanja, nije popustila, a Kadijević
je počeo da se koleba, jer navodno, savezni ustav ne predviđa način
kako da se pojedina republika legalno spreči u rušenju ustavnog pore-
tka. Vojska je potom, Savet za zaštitu ustavnog poretka pri Predsedniš-
tvu SFRJ, počela da zasipa s novim informacijama o tome kako strani
i domaći neprijatelji ruše ustavno uređenje, a pojačala je i obaveštaj-
ne i kontraobaveštajne aktivnosti. Isto je postupio i Savezni sekreta-
rijat za unutrašnje poslove, koji je pritom imao poteškoće, s obzirom

70 Borisav Jović, *Zadnji dnevni SFRJ. Odlomki iz dnevnika* (Ljubljana: Slovenska knji-
ga, 1996), 33.

71 Ibidem, 49–50.

na to da u “secesionističkim” republikama obaveštajci nisu hteli da sarađuju s njim i da rade protiv svojih rukovodstava.

Jugoslovenskoj narodnoj armiji se krajem osamdesetih godina osim jugoslovenske (onako kako ju je u Titovom duhu poimala), počela rušiti i ideološka domovina. To je za nju bio posebno veliki udarac, jer je svih poratnih godina bila prvenstveno vojska “partije”, njene klasne politike i politike bratstva i jedinstva. Na IX Konferenciji SKJ u JNA, 23. i 24. novembra 1989, u Topčideru, svih 200 delegata iskazalo je apsolutno jedinstvo, s čime je trebalo da se utiče i na predstojeći XIV Kongres SKJ. Usprotivili su se višestranačju, jer bi to navodno, razbilo Jugoslaviju, zahtevali donošenje najpre saveznog, a tek potom republičkih ustava, optuživali su Sloveniju da želi sopstvenu vojsku, jer je to izraz separatizma. Na sličan način predstavnici JNA su nastupali i u medijima, koji su, osim općenite podrške, davali i mnogo prostora intervjuima sa vodećim generalima.

Na XIV Kongresu SKJ delegati iz Organizacije SKJ u JNA, koju je predvodio viceadmiral Petar Šimić (na IX Konferenciji dobio je novi mandat), osim navedenog, oštro su se suprotstavili slovenačkim predlozima o federalizaciji SKJ (“razbijanju SKJ na više partija”), preobrazbi u socijaldemokratsku stranku i promeni imena. Kad je Kongres propao, Organizacija SKJ u JNA i dalje je nastojala da se Kongres nastavi. U mesecima nakon Kongresa istina, našla se u neobičnoj pravnoj situaciji, jer je postojala samo na osnovu statutarnih odredaba SKJ, koji *de facto* više nije postojao, a ne po zakonu. Kako zakon o višestranačju na saveznom nivu, koji bi mogao da zabrani njeno delovanje, nije postojao, nije mogla ni da bude ukinuta. Istina, već krajem osamdesetih godina u javnosti i politici počeli su se pojavljivati zahtevi da se JNA depolitizuje (kako bi to bilo moguće s obzirom na to da su svi oficiri gotovo u potpunosti bili komunisti, nije znao niko). Nakom XIV Kongresa novine su ponovo intenzivnije počele da pišu o njenom ukidanju (*Vjesnik*, 20. 6. 1990). Uprkos tome poživela je još nekoliko meseci i sazvala još i poslednju X Konferenciju SKJ u JNA. Delegati su 17. decembra 1990. usvojili zaključak da se pridružuju Savezu komunista – Pokretu za Jugoslaviju (*Delo*, 18. 12. 1990). Pokret za

Jugoslaviju izmislio je armijski vrh, a značajnu ulogu imala je i Mira Marković, supruga Slobodana Miloševića. Trebalo je da bude neka vrsta naslednika SKJ, a vodeću ulogu u njoj i dalje bi imali komunisti. Pokret je trebalo da bude politička podrška JNA, objedinitelj jugoslovenski orijentisanih stranaka, grupa i pojedinaca. Za glavnog inicijatora izabran je admiral Branko Mamula koji je u Domu garde u Topčideru organizovao pripremne sastanke s ostacima bivših komunista iz Makedonije, Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine i intelektualcima koji su ostali verni jugoslovenskom i komunističkom uverenju. Kad je reč o situaciji u Jugoslaviji, vojni vrh je i nakon XIV Kongresa bio u dilemi kako da se ponaša i kolebao se u svojim odlukama. I dalje je tragao za legalnim pokrićem za uvođenje vanrednog stanja i analizirao, kako bi na to reagovao svet. Očekivao je podršku Sovjetskog Saveza i uzdržanu reakciju SAD, Severnoatlanskog saveza i evropskih država, koje su bile naklonjene očuvanju Jugoslavije. Zapadni političari bi verovatno, u slučaju da se stvar sprovede brzo i efikasno, uvođenje vanrednog stanja prihvatili. Možda bi došlo do poneke oštrije izjave, ali ništa ozbiljnije. Za stranke koje su nastajale u nekim republikama, vrh JNA je tvrdio da su antijugoslovenske i antikomunističke, kao i da imaju za cilj razbijanje Jugoslavije. Vojska (Štab vrhovne komande) tražila je od Predsedništva da obezbedi funkcionisanje federacije, a u tom zahtevu implicite se tražilo sprečavanje višestranačkih izbora, jer bi pobeda nacionalnih stranaka dovela do razbijanja Jugoslavije. Ministar odbrane Kadijević je 20. februara 1990. na sednici Predsedništva rekao da je Jugoslavija pred građanskim ratom, koga treba sprečiti, pa je Predsedništvo, s uzdržanim Drnovšekom glasom (koji je potom odluku o tome potpisao), odobrilo da vojska može da interveniše na Kosovu, gde je na snazi još uvek bilo vanredno stanje. Vojska bi u početku delovala prevashodno demonstrativno, zauzela bi ključne komunikacije i time postigla psihološki efekat, a reagovala bi samo u slučaju da bude napadnuta. Dobila je i pravo na upotrebu oružja.

U aprilu 1990. vojni vrh je počeo s pripremama konkretnih mera. U Sloveniji i u Hrvatskoj su u međuvremenu održani višestranački

izbori na kojima je pobedila opozicija (u Sloveniji raznorodna koalicija, Demos, a u Hrvatskoj, HDZ); Kučan je postao predsednik Predsedništva Republike Slovenije, a Tuđman predsednik Hrvatske. I druge su do kraja 1990. godine održani parlamentarni i predsednički izbori. U novembru je u podeljenoj BiH predsednik Predsedništva postao Alija Izetbegović, a u Makedoniji Kiro Gligorov. U decembru 1990. je i u Srbiji sa Socijalističkom partijom pobedio Milošević, a u Crnoj Gori komunisti s Miloševićevim odanim privrženikom Momiom Bulatovićem kao predsednikom.

Kad je 15. maja rukvođenje Predsedništvom preuzeo Jović, hteo je da s Kadijevićem što pre ostvari dogovoreni plan o uvođenju vanrednog stanja. Prvi korak je bio razoružavanje TO. Sa zaključcima Predsedništva SFRJ, vojni vrh je dobio formalno pokriće za svoje akcije, pa je 17. maja počeo da sprovodi naredbu načelnika Generalštaba, da se u Sloveniji i u Hrvatskoj uzme oružje iz civilnih skladišta i prebaci u vojna. U Sloveniji je akcija delimično uspela, a u Hrvatskoj, gde su i u organima TO većinom bili srpski oficiri, praktično u celosti. To je za posledicu imalo da se u Sloveniji tokom narednih meseci TO osamostalila, a komandnu ulogu je preuzelo Predsedništvo. U martu 1991. prestala je da šalje regrute u JNA i uspostavila je svoje obrazovne centre, kao što je počela i da ilegalno nabavlja oružje. Sve ju je to u više navrata dovodilo na rub oružanih sukoba s Armijom.

Nakon višestranačkih izbora, Slovenija nije više bila usamljena (do tada je jedinu istinsku podršku doživela samo na poslednjem XIV Kongresu SKJ, u januaru 1990, kad su Kongres napustili i hrvatski komunisti Ivica Račana). Uspostavilo se savezništvo sa Hrvatskom, koje je bilo (osim u slučaju krijumčarenja oružja) više deklarativne nego stvarne prirode, jer je Hrvatska zbog srpskog stanovništva bila u bitno drugačijem položaju. Ali, zbog toga se i glavnina tenzija sa JNA iz Slovenije preselila u Hrvatsku, jer su Hrvati počeli da jačaju hrvatski deo policije (unutar policije je u aprilu 1991. nastao i Zbor narodne garde, prethodnica hrvatske vojske), a nastajale su i paravojne jedinice. Srbi su ubrzo nakon izbora počeli da pružaju otpor, u Tuđmanovoj vlasti videli su obnavljanje ustaške NDH. Tako je 17. avgusta 1990.

počela tzv. “balvan revolucija”, kad se počelo sa fizičkim zatvaranjem puteva, najpre oko Knina, potom i drugde na njihovoj teritoriji. Na taj način prekinuta je jedna od glavnih komunikacija u Hrvatskoj. Usledilo je vojničko organizovanje uz pomoć Srbije. 21. decembra 1990, uspostavili su političku autonomiju, Srpsku autonomnu oblast (SAO) Krajinu (sledećeg dana usvojen je hrvatski ustav koji je Srbe u Hrvatskoj stavio u položaj manjine). U aprilu 1991, se SAO Krajina deklarativno (ne i stvarno) priključila Srbiji.

Predsedništvo je 9. januara 1991. donelo zaključak o razoružavanju svih paravojnih jedinica, u šta su ubrajane i jedinice TO. Sednica Predsedništva je bila izuzetno napeta, puna međusobnih optužbi na temu ko je počeo da razbija Jugoslaviju (Srbi su naime, upravo tada upali u jugoslovenski monetarni sistem), a zaključak je usvojen sa četiri glasa, protiv su glasali Drnovšek i Mesić. Paravojne jedinice morale su da predaju oružje najbližim jedinicama JNA, rok je bio deset dana. Nakon toga, JNA bi obezbedila red i mir na celokupnoj teritoriji Jugoslavije “ukoliko drugi nadležni organi to nisu u stanju da učine”. Četiri ministra iz Slovenije i Hrvatske, odbrambeni i unutrašnjih poslova, nakon toga 20. januara sklopili su sporazum o zajedničkoj odbrani (*Delo*, 13. 2. 1991). U slučaju napada JNA, prilikom zajedničkog otcepljenja dveju republika, što je bilo daleko izvan njihove nadležnosti, republike bi se branile zajednički. Hrvatski vrh, uistinu, uošte nije bilo spreman da to učini (što se pokazalo i prilikom napada JNA na Sloveniju), a slovenačko Predsedništvo je taj dogovor odbacilo, odnosno relativiziralo u formuli sveukupne saradnje s Hrvatskom. Nešto oružja su potom predali kninski Srbi, a JNA je u zamenu obećala da će ih štititi. Hrvatski vrh je sa predajom odugovlačio, pa na kraju do razoružavanja nije došlo. Vojska je stepenovala pritisak s podizanjem bojeve gotovosti, a 24. januara je beogradska televizija prikazala film o hrvatskoj kupovini oružja. Centralna ličnost u filmu je bio hrvatski ministar odbrane Martin Špegelj. Osim nabavke oružja film prikazuje kako Špegelj priprema teroriste za akcije protiv JNA, prvenstveno oficira JNA i njihovih porodica u Hrvatskoj. Film je bio montiran, a pripremila ga je vojna kontraobaveštajna služba. Uprkos snažnom

psihološkom efektu, naredbi JNA da se Špegelj uhapsi (do čega nije došlo), opširnim pisanim informacijama o hrvatskoj nabavci oružja, kao čak i spremnosti hrvatskog rukovodstva “da žrtvuju neke izvršioce krivičnih dela”,⁷² Predsedništvo na sednici 25. januara 1991. nije odobrilo nasilno razoružavanje paravojnih jedinica. Stvar se okončala sastankom hrvatske i srpske delegacije koje se nisu složile ni oko čega, ali su se dogovorile o nastavku razgovora. A na sednici Predsedništva usvojen je zaključak da između republika i sa federacijom počnu razgovori o budućnosti Jugoslavije.

Kako nije bilo podrške za uvođenje vanrednog stanja koje bi bilo ograničeno samo na Sloveniju i Hrvatsku, vojni vrh (uz podršku Miloševića) bio je spreman da izvrši državni udar na celokupnoj teritoriji Jugoslavije. Pošto nije imao podršku podeljenog Predsedništva, Kadijević se obratio Anti Markoviću. On je trebalo da podrži odluku armijskog vrha o uvođenju vanrednog stanja. U zamenu bi, kad bi se situacija sredila i bili smenjeni članovi Predsedništva, Marković postao predsednik Predsedništva, a istovremeno bi ostao i predsednik vlade. Marković je to odbio. Ipak se nekoliko meseci kasnije, 25. i 26. juna, kad je Slovenija proglasila nezavisnost, priklonio JNA. Vlada je donela zaključak o kontroli slovenačke granice, što je trebalo da izvedu savezna policija i JNA. Zabranio je takođe postavljanje graničnih prelaza između republika.

U direktne oružane sukobe (JNA) umešala se još ranije i to u Pakracu, gde su Srbi ustanovili svoju policiju, izdvojenu iz hrvatske policije (Pakrac su Srbi ustanovili kao veliku opštinu koja je trebalo da postane centar zapadnoslavonskog dela SAO Krajine, a hrvatski Ustavni sud je tu odluku separatističkih srpskih organa, poništio). Došlo je do skuoba između specijalnih jedinica hrvatske policije i srpske milicije, trojica hrvatskih policajaca je ranjeno, mrtvih nije bio (iako su srpski mediji masovno izveštavali o njima), a deo stanovništva se

72 Veljko Kadijević, *Moje videnje raspada: Vojska bez države* (Beograd: Politika, 1993), 112; pogledati i Martin Špegelj, *Sjećanja vojnika* (Zagreb: Znanje, 2001), 158.

razbešao po okolnim šumama. Umešala se JNA, koja je uspostavila tampon zonu između dve strane, a zbog obustavljanja sukoba nije napala hrvatske jedinice, iako je to imala u planu. Stanje se potom, nakon političkih dogovora vratilo na tačku pre osamostaljivanja srpske milicije, a time i u hrvatski ustavni poredak. Uspostavljanje tampon zona tamo gde su se Srbi bunili postala je redovna praksa JNA.

U martu 1991. je vrh JNA poslednji put pokušao da ubedi Predsedništvo da uvede vanredno stanje. Sednica Predsedništva SFRJ 12. marta trebalo je da bude posvećena raspravi o budućnosti Jugoslavije, a na zahtev Vojske organizovana je kao sednica Štaba vrhovne komande oružanih snaga SFRJ, dakle tako, kao da je Jugoslavija bila u ratnoj situaciji (zaključak da se aktivira Štab vrhovne komande, vojska je navodno donela još u decembru 1990). Zbog toga se sednica, u drugom delu, 14. i 15. marta održavala u podzemnim bunkerima JNA u Topčideru, u Beogradu, a prisustvovao joj je i Generalštab. Prvom delu sednice nije prisustvovao slovenački član Janez Drnovšek. Jović i Kadijević su prvog dana zahtevali podizanje vojne gotovosti na najviši stepen i zaključak o uvođenju vanrednog stanja na celokupnoj teritoriji Jugoslavije, kao i suspenziju svih normativnih akata koji su u suprotnosti s ustavom SFRJ i saveznim zakonima. To bi bilo učinjeno navodno, zbog političke situacije u Sloveniji i u Hrvatskoj i zbog tamošnjih paravojnih jedinica. Njihov predlog nije dobio većinu. Drugi deo sednice, u Topčideru, održan je u cilju zastrašivanja Predsedništva, a JNA je sastanak i snimala s ciljem da javnosti pokaže ko su "razbijači" Jugoslavije. Između prvog i drugog dela sednice Kadijević je, sa znanjem Jovića, bio u tajnoj poseti Moskvi, gde od ministra odbrane Dmitrija Jazova nije dobio konkretne garancije o podršci.⁷³ Na sastanku, zapisnik je vodio Vuk Obradović, šef Kadijevićevog kabineta (objavljeno u *Danasu*, 11. 6–14. 7. 1997).

Tokom drugog dela sednice Kadijević je ponovio zahteve i još zaoštrio: tražio je proglašenje vanrednog stanja u zemlji, podizanje

73 Konrad Kolšek, *Spomini na začetek oboroženega spopada v Jugoslaviji 1991* (Mari-bor: Obzorja, 2001), 98–103.

borbene gotovosti na najviši nivo, dozvolu da Armija može da obavlja policijski nadzor i ukidanje svih odredaba koje nisu u skladu sa ustavom SFRJ. Prethodnog dana je Kadijević, na sastanku s Borisavom Jovićem i Slobodanom Miloševićem ispričao, kako zamišlja vojni udar: smena Vlade i Predsedništva, Skupštinu bi vojska ostavila na miru, ali joj ne bi dozvolila da se sastane, one republičke vlasti koje bi podržale puč bi takođe, pustili na miru, a u protivnom bi ih oborili. Cilj bi bio da se obezbedi šestomesečni rok za dogovor o budućnosti zemlje, a do tada zaustavi haotični raspad države.

Sednica “u senci bajoneta” je, za armijski vrh i prosrpski deo Predsedništva, završena neuspešno, jer zaključci nisu usvojeni. Jovićevo izjava nakon sednice, da Predsedništvo nije u stanju da obavlja ustavne funkcije, već je upućivala na rezervni scenario: ostavka Jovića, odnosno srpskih predstavnika i, na taj način, blokada Predsedništva, a nastali prazan prostor iskoristila bi JNA, koja bi u tom slučaju ostala bez vrhovnog komandanta i tako dobila i pravo i mogućnost za uvođenje vanrednog stanja. Ostavka Jovića i druga dva srpska člana Predsedništva (srpska Skupština ih nije prihvatila) je Vojsci otvorio tu mogućnost, ali opet nije smogla dovoljno hrabrosti za sudbunosni korak. Milošević je zbog toga kao glavni cilj postavio da JNA zaštiti srpske teritorije u Hrvatskoj i BiH, što je najavljivalo postepeni prelazak na velikosrpski scenario.

JNA je kao savezna armija *de facto* prestala da postoji nakon desetodnevnih sukoba, krajem juna i početkom jula 1991, u Sloveniji i zaključivanja tzv. Brionskog sporazuma. Već je u Sloveniji, zbog njenog višenacionalnog sastava, počelo masovno osipanje, vojnici su se ili predavali, ili bežali. U oktobru 1991. konačno se povukla iz Slovenije, a njene jedinice su raspoređene na granice tzv. Velike Srbije (Karlobag–Ogulin–Karlovac–Virovitica). Sukobi su se preselili u Hrvatsku, prevashodno u Slavoniju, gde su eskalirali u pravi rat između, formalno, još uvek JNA i hrvatske vojske. Najžešće su bile borbe za Vukovar, u kojima su učestvovala i srpske četničke i druge paravojne jedinice, a došlo je i do masovnih zločina nad civilnim stanovništvom. JNA se nakon tzv. “rata za kasarne”, počela povlačiti iz Hrvatske.

U avgustu 1991. otcepljenje je najavila i Makedonija. JNA je otuda otišla bez prolivanja krvi. Isto kao i u Sloveniji, sa sobom je odnela svo teško naoružanje. Na taj način Armija je konačno izgubila višenacionalni sastav, sada su je činili samo još Srbi. Počela je da naoružava različite paravojne formacije, koje su potom pustošile i ubijale civile u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. U BiH, gde je najpre nastalo pet srpskih autonomnih oblasti, koje su se potom, 9. januara 1992, objedinile u Srpsku Republiku Bosne i Hercegovine, a paravojne jedinice je uz pomoć JNA i dela njenih jedinica, u jedinstvenu vojsku, organizovao Ratko Mladić, a finansirala ju je Srbija.

Od saveznog predsedništva SFRJ ostalo je samo tzv. krnje Predsedništvo (Rum Presidency) koga su sačinjavali tri srpska i jedan crnogoski član. Krnje Predsedništvo se 3. oktobra 1991. prozvalo vrhovnim komandantom JNA, a Generalštab je to prihvatio.⁷⁴ JNA je i formalno prestala da postoji nekoliko meseci kasnije, 20. maja 1992, kad je postala deo oružanih snaga novonastale Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore), koje su pretendovale da postanu naslednice SFRJ, ali im to nije uspelo.

Krajem osamdesetih godina JNA je imala oko 180.000 vojnika, oficira i podoficira svih jugoslovenskih naroda i narodnosti (od toga oko 100.000 pitomaca-regruta), kao i ogromne količine oružja i opreme, koje je u velikoj meri bilo zastarelo (čak i moderne maskirne uniforme koje su u zapadnim vojskama već godinama, ponegde i decenijama, bile standard, počela je da uvodi tik uoči raspada države). Niti po jednom kriterijumu (vojni budžet, broj vojnika, naoružanje...) nije bila treća ili četvrta armija u Evropi, kao 1945. godine kad je imala blizu milion vojnika, iako su je i devedesetih još uvek takvom prikazivali, naročito u Sloveniji, u Hrvatskoj (gde je u tim tvrdnjama prednjačio Franjo Tuđman) i u BiH. Naravno, zbog toga da bi sebe predstavili u što junačkim svetlu (a te su ocene nekritički preuzeli i mnogi strani autori). Stručnjaci procenjuju da je bila negde na desetom mestu

74 Marko Attila Hoare, *Kako je JNA postala velikosrpska vojska*. Dostupno na: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c3.html (dostupno novembra 2020).

u Evropi. Uprkos tome, njeno naoružanje i oprema bili su dovoljni za nekoliko godina ratovanja na teritoriji bivše Jugoslavije. JNA ga je dostavljala, ili prepuštala prevashodno Srbima u Hrvatskoj i BiH. Planovi i nikada dovršeni pokušaji da Jugoslaviju održi na okupu silom, bili su nerealni, iako su ih kao ispravne prikazivali još godinama nakon razgradnje države i okončanja ratova. Branko Mamula, glavni kreator većine pokušaja državnih udara je, na primer, 2012. godine, u devedesetim godinama, u intervjuu s nekad najpoznatijim novinarom i propagandistom JNA Miroslavom Lazanskim rekao da, vojno rukovodstvo “snosi odgovornost što nije izvršilo državni udar i što je dozvolilo da nacionalističke vođe i separatističko ponašanje dveju zapadnih republika gurnu JNA u ruke srpskog nacionalizma, koji je JNA beskruplozno iskoristio u međunacionalnom ratu i na kraju odbacio.”⁷⁵

Gledano iz današnje perspektive, JNA je verovatno mogla da spreči međunacionalne sukobe i obezbedi uslove za mirno političko dogovaranje, iako bi tek to dovelo do raspada zemlje. Umesto toga je vojni vrh tokom protivrečnih procesa u drugoj polovini osamdesetih godina, došao do odluke da se vojska u višenacionalnoj državi stavi na stranu jednog naroda. Time je Armija samo podsticala ratove, umesto da ih spreči. Najodgovorniji ljudi iz armijskog vrha, bežali su od takve odgovornosti. U sećanjima i intervjuima, iskrivljavali su činjenice, svaljivali krivicu na političare, separatizam Slovenije i Hrvatske, ustavno uređenje... Uprkos tome, samo su retki među njima završili pred Haškim tribunalom, jer je Tribunal u traganje za krivcima uoči raspada države i ratova, posezao samo izuzetno.

75 Miroslav Lazanski, *Razgovor nedelje: Branko Mamula, admiral flote u penziji. Jugoslavija je razbijena(I)*. Objavljeno 25.11. 2012; pristupljeno novembra 2020. <https://www.facebook.com/545449432198096/posts/miroslav-lazanski-ekskluzivno-objavljeno-25122011razgovor-nedelje-branko-mamula-/550133241729715/>.

IZVORI

CITIRANA LITERATURA

1. Bjelajac, Mile. "JLA v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih / Yugoslav Army in the 1960s and the First Half of the 1970s". *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepić, 89–108. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010. Pristupljeno novembra 2020. <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?urn=SISTORY:ID:15562>
2. Hoare, Marko Attila. *Kako je JNA postala velikosrpska vojska*. 2015. Pristupljeno novembra 2020. https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c3.html
3. Jović, Borisav. *Zadnji dnevi SFRJ. Odlomki iz dnevnika*. Ljubljana: Slovenska knjiga, 1996.
4. Kadrijević, Veljko. *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993.
5. Kolšek, Konrad. *Spomini na začetek oboroženega spopada v Jugoslaviji 1991*. Maribor: Obzorja, 2001.
6. Lazanski, Miroslav. *Razgovor nedelje: Branko Mamula, admiral flote u penziji. Jugoslavija je razbijena(I)*. Objavljeno 25.11. 2012; Pristupljeno novembra 2020. <https://www.facebook.com/545449432198096/posts/miroslav-lazanski-ekskluzivno-objavljeno-25122011razgovor-nedelje-branko-mamula-/550133241729715/>
7. Lovšin, Andrej. *Preobrazba JLA 1990–2001*. Magistrska naloga. Ljubljana. Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2004.
8. Mamula, Branko. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID, 2000.
9. Repe, Božo. *"Liberalizem" v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1992.
10. Repe, Božo. *Slovinci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
11. Špegelj, Martin. *Sjećanja vojnika*. Zagreb: Znanje, 2001.

CITIRANI NOVINSKI ČLANCI

1. Indik Mali, Tamara. "Partija napušta armiju", *Vjesnik*, 20. 6. 1990.
2. "O tajnoj misiji V. Kadrijevića u Moskvi", *Danas*, 11. 6.–14. 7. 1997.
3. "Slovensko-hrvaški sporazum o medsebojni obrambi", *Delo*, 13. 2. 1991.
4. Stergar, Aleš. 1990. "Prometni davek za JLA zvišal tudi cene večine storitev", *Delo*, 20. 1. 1990.
5. "ZKJ v JLA prenehala delovati in se priključila ZK-GJ", *Delo*, 18. 12. 1990.

KORIŠĆENA LITERATURA

1. *Yugoslavia, the Former and Future*, Zbornik radova, ur. Payam Akhavan i Robert Howse. Washington DC: Brookings Institution Press, 1995.
2. Baker III, James A. *The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace 1989–1992*. New York: G. P. Putnam's Sons, 1995.
3. Bebler, Anton. *The Yugoslav Crisis and the "Yugoslav people's Army"*. Zürich: Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung, ETH Zentrum, 1992.
4. Bebler, Anton. "JLA' pred izzivom politične demokracije". *Teorija in praksa*, letnik 28, št. 9–9, 1991.
5. Bennett, Christopher. *Yugoslavia's Bloody Collapse, Causes, Course and Consequences*. New York: New York University Press, 1994.
6. Bethlehem, Daniel, Marc Weller (eds.). *The "Yugoslav" Crisis in International Law, Part I, General Issues*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
7. Bianchini, Stefano, Paul Shoup. *The Yugoslav War, Europe and the Balkans: How to Achieve Security?*. Ravenna: Longo Editore, 1995.
8. Bobetko, Janko. *Sve moje bitke*. Zagreb: samozaložba, 1996.
9. *Izvori velikosrpske agresije. Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, ur. Čović Bože, Zagreb: August Cesarec, Školska knjiga, 1991.
10. Detlev, Klaus, Othmar Grothuse, Nikola Naberl, Wolfgang Höpken. *Jugoslawien am Ende der Ära Tito*. München, Wien: Oldenburg, 1986.
11. "Die Herausforderung der Desintegration Jugoslawiens. Die österreichische Jugoslawienpolitik". *Österreichisches Jahrbuch für Politik 1991*. Oldenburg: Verlag für Geschichte und Politik, eine Publikation der Politischen Akademie, 1991.
12. "Die österreichische Jugoslawienpolitik. 1992". *Österreichisches Jahrbuch für Politik 1992*. Oldenburg: Verlag für Geschichte und Politik, eine Publikation der Politischen Akademie, 1992.
13. Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*. Sarajevo: Oko, 1999.
14. Dor, Milo. *Leb wohl, Jugoslawien: Protokolle eines Zerfalls*. Salzburg, Wien: Müller, 1993.
15. Drnovšek, Janez. *Moja resnica*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
16. Đukić, Slavoljub. *Kako se dogodio vođa. Borba za vlast u Srbiji posle Josipa Broza*. Beograd: Filip Višnjić, 1992.
17. Gaisbacher, Johann. *Krieg in Europa: Analysen aus dem ehemaligen Jugoslawien. Ost-West Gegeninformationen*, Linz: Sonderreihe, 1992.
18. Glenny, Misha. *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*. New York: Penguin Books, 1996.

19. Gow, James. *Yugoslav Endgames. Civil Strife and Inter-state Conflict*. London: Brassey's, 1991.
20. Gow, James. *Legitimacy and the Military. The Yugoslav Crisis*. London: Printer Publishers, 1992.
21. Gow, James. *Triumph of the lack of Will International Diplomacy and the Yugoslav War*. London: Hurst & Company, 1997.
22. Horvat, Branko. *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus, 1989.
23. Hudelist, Darko. *Kosovo. Bitka bez iluzija*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1989.
24. Janša, Janez. *Premiki. Nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
25. Jović, Borisav. *Knjiga o Miloševiću*. Beograd: "Nikola Pašić", 2001.
26. Kadijević, Veljko. *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993.
27. Kranjc, Viktor, Zvezdan Marković (ur.) "Priprave na vojno 1991". *Vojaška zgodovina*, let. 1, št. 3. Ljubljana: Generalštab slovenske vojske, Center za vojaško zgodovinsko dejavnost, 2001.
28. Lendvai, Paul. *Zwischen Hoffnung und Ernüchterung (Reflexionen über den Wandel in Osteuropa)*. Wien: Jugend und Volk, Dachs Verlag, 1994.
29. Letica, Slaven, Mario Nobilo. *JNA. Rat protiv Hrvatske. Scenarij vojnog udara u Hrvatskoj i metode specijalnog rata u njegovoj pripremi*. Zagreb: Ingot, Fakta, 1991.
30. Lovšin, Andrej. *Skrita vojna. Spopad varnostno-obveščevalnih služb 1990–1991*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001.
31. Markovič, Zvezdan. *JLA od Titove smrt do osamosvojitvene vojne*. Magistrska naloga. Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Ljubljana, 2007.
32. Meier, Viktor. *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: ZPS, 1996.
33. Mesić, Stipe. *Kako je srušena Jugoslavija*. Zagreb: Mislav press, 1994.
34. Milošević, Slobodan. *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ, 1989.
35. Mimica, Aljoša, Radina Vučetić (ur.). *Dokumenti prošlosti. Odjaci i reagovanja (Politika, 1988–1991)*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2002.
36. *Osamnaesta sjednica CK SK Srbije. Zadaci SKS u ostvarivanju ustava i daljoj izgradnji i jačanju jedinstva i zajedništva u SR Srbiji*. Beograd, 1982.
37. *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Zbornik radova, ur. Latinka Perović, Marija Obradović i Dubravka Stojanović, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
38. Pirjevec, Jože. *Jugoslovske vojne 1991–1999*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2003.

39. Popov, Nebojša (ur.). *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika, 1996.
40. Predojević, Vaso. *V precepu. Dnevniški zapiski o razbijanju partije, armade in države*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, 1999.
41. Radaković, Ilija T. *Besmislena Yu ratovanja*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj borbi (1941–1945), 1997.
42. *Beyond Yugoslavia. Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, Zbornik radova, ur. Sabrina P. Ramet i Ljubiša S. Adamovich. Boulder: Westview Press, 1995.
43. Ramet, Sabrina P. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*. Bloomington: Indiana University Press, 1992.
44. Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel. The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the War for Kosovo*. Boulder: Westview Press, 1999.
45. Repe, Božo, Darja Kerec. *Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
46. Repe, Božo. *Slovinci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zgodovinski časopis, 2001.
47. Repe, Božo. *Milan Kučan: prvi predsednik Slovenije*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.
48. Sherman, Arnold. *Die Zerschlagung Jugoslawiens. Bürgerkrieg und ausländische Intervention*. Freiburg: Ahriman-Verlag, 1995.
49. Silber, Laura, Allan Little. *Smrt Jugoslavije*. Ljubljana: CO LIBRI, 1996.
50. *Slovenia in the 1980s, New revelations from Archival Records*. Seattle: The Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2000.
51. Stambolić, Ivan. *Rasprave o Srbiji 1979–1987*. Zagreb: Globus, 1988.
52. Stambolić, Ivan. *Put u bespuće*. Beograd: Radio B92, 1995.
53. Sundhassen, Holm. *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*. Mannheim: Taschenbuchverlag, 1993.
54. Šetinc, Franc. *Vzpon in sestop*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1989.
55. Šetinc, Franc. *Zbogom, Jugoslavija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993.
56. Tasić, Predrag. *Kako sam branio Antu Markovića*. Skopje: Mugri 21, 1993.
57. Tasić, Predrag. *Kako je ubijena druga Jugoslavija*. Skopje: AI, 1994.
58. Vernet, Daniel, Jean-Marc Gonin. *Le rêve sacrifié, Chronique des guerres yougoslaves*. Paris: Seuil, 1994.
59. Wynaendts, Henry. *L'engrenage. Chroniques Yougoslaves, Juillet 1991–Aout 1992*. Paris: Denoël, 1993.
60. Zečević, Miodrag. *Frontiers and Internal Territorial Division in Yugoslavia*. Belgrade: The Ministry of Information of the Republic of Serbia, 1991.

61. Zimmermann, Warren. *Izvor Pogube. Jugoslavija in njeni uničevalci. Zadnji ameriški ambasador pripoveduje, kaj se je zgodilo in zakaj*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.
62. Žabkar, Anton. *Analyses of the Conflict in Former Yugoslavia*. Wien: Landesverteidigungsakademie, 1994.
63. Žerdin, Ali H. *Generali brez kape*. Ljubljana: Krtina, 1997.

SPECIALIZIRANI ČASOPISI I REVIJE

1. *Narodna armija*
2. *Front*
3. *Naša obramba*

Prevela sa slovenačkog Seška Stanojlović

Božo Repe

PREDSEDNIŠTVO CK SKJ: MESTO SUČELJAVANJA SVIH GLAVNIH KONFLIKATA

PREDSEDNIŠTVO CENTRALNOG KOMITETA Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ) ustanovljeno je 1969. godine na osnovu odluka IX kongresa SKJ (na prethodnom kongresu, 1963. godine ukinuta je funkcija generalnog sekretara SKJ i umesto nje uvedena je funkcija predsednika SKJ). IX kongres je bio deo procesa jačanja federalizma nakon obračuna s Rankovićem, 1966. godine, koji je slabio i princip demokratskog centralizma, odnosno podređenost saveznim partijskim organima i povećavao ulogu republičkih organizacija SK. Po prvi put su republički kongresi održani pre saveznog kongresa. Slični procesi su se, s promenama ustava (ustavni amandmani) odvijali i u jugoslovenskom političkom sistemu i okončali se donošenjem ustava 1974. godine. Istovremeno je to bilo vreme koje je okončalo monolitnost partije, a time, u velikoj meri i politbirovski način rukovođenja i jačanja idejnog pluralizma, koji se ispoljio u tzv. "partijskom liberalizmu". Savez komunista se više otvorio prema javnosti, odnosno, javno određivao "pravce borbe za socijalističke društvene odnose". Demokratski centralizam je formulisan na nov način, zasnivao se na "slobodnom izražavanju i suočavanju mišljenja", ali i obaveznim usvajanjem zajedničkih stavova i jedinstvom u akciji, jer, kako je formulisano, bez demokratije nema jedinstva, a bez jedinstva nema revolucionarne efikasnosti. Odnosno, i oni koji se sa donetim stavovima ne slažu, moraju poštovati većinski usvojen stav, s tim što imaju pravo i dužnost da prilikom prihvatanja i sprovođenja stavova upozoravaju na posledice i iznesu dokaze za formulisanje eventualno novog (promenjenog) stava većine. (Takvu statutarnu odluku je prvi, na VI kongresu, u decembru 1968. doneo Savez komunista Slovenije). Suštinske promene odrazile su se i na reorganizaciju SKJ. Od radnih organizacija do federacije, uvedene su konferencije

SKJ. Konferencija Saveza komunista Jugoslavije sastajala se najmanje jednom godišnje i delimično je imala stalan sastav. Centralni komitet je bio ukinut, nadomeštavalo ga je Predsedništvo koje je postalo najviši organ između dva kongresa. Njime je rukovodio predsednik, znači, Tito. Izvršni organ Predsedništva bio je petnaestočlani Izvršni biro, u čijem su sastavu bila po dva člana iz republika, po jedan iz pokrajina i predsednik. Izvršnim biroom rukovodili su članovi koji su se pritom menjivali svaka dva meseca. U Predsedništvu su ravnopravno bili zastupljeni predstavnici svih republika, kao i u odgovarajućem omeru, pokrajina, kao i JNA, izabrani na republičkim kongresima i Konferenciji JNA. Savezni kongres je samo potvrdio sastav.⁷⁶

Obračun s partijskim liberalizmom u prvoj polovini sedamdesetih godina umnogome je limitirao unutrašnju demokratizaciju u partiji. Pismo predsednika Tita i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ od 18. septembra 1972 (tzv. Titovo pismo) zahtevalo je da SKJ postane "organizacija revolucionarne akcije". Kritиковani su "birokratski mentalitet", "malograđanska ideologija", "sitnospostvenička stihija", "neopravdano bogaćenje", "oportunizam i tolerancija prema gledištima suprotnih ideologija i politici Saveza komunista", "idejno-politička i akciona rascepanost". Iz SK je trebalo odstraniti "sve one elemente kojima su tuđe ideologija i politika Saveza komunista" i "ojačati svoj uticaj na kadrovsku politiku".⁷⁷ O Titovom pismu je raspravljano u svim organizacijama Saveza komunista, od saveznih i republičkih organa do poslednje opštine, imalo je centralno mesto u izveštavanju svih medija. Posledica preduzete kampanje su bile čistke ("idejno-politička diferencijacija"). "Mi komunisti smo u ovoj zemlji na vlasti. Jer, ako

76 *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije: Beograd, 11–13. III 1969: stenografske beleške*, Knj. 6 (Beograd: Komunist, 1970) Janko Pleterski, Danilo Kecić, Miroljub Vasić (etc.), *Zgodovina zveze komunistov Jugoslavije (Istorija Saveza komunista Jugoslavije)* (Ljubljana: Komunist: Državna založba Slovenije, 1986), 382–383. Aleksander Kutoš, *ZKJ: ustanovitev in razvoj (SKJ: osnivanje i razvoj)* (Maribor: Obzorja, 1974), 166–174.

77 Aleksander Kutoš, *ZKJ: ustanovitev in razvoj (SKJ: osnivanje i razvoj)* (Maribor: Obzorja, 1974), 175–180.

ne bi bili, značilo bi, da je neki drugi, a za sada to nije i neće nikada ni biti... Mi ćemo izbaciti sve, koji se sa ovom linijom ne slažu”, rekao je u Splitu glavni Titov tumač pisma, Stane Dolanc.⁷⁸ Obnovi idejno-političkog jedinstva nakon obračuna s hrvatskim, slovenačkim i napose srpskim liberalnim rukovodstvom bile su posvećene dve konferencije SKJ, 1972. i 1973. godine. Na X kongresu, u maju 1974, u Beogradu (u međuvremenu je u februaru 1974. donet novi ustav, u kome je SKJ dobio ustavom garantovanu, vodeću idejno-političku ulogu), došlo je do temeljne reorganizacije. Kongres je ponovo afirmisao “klasnu suštinu socijalističkog samoupravljanja”. Samostalnost republičkih organizacija bila je ograničena novom interpretacijom demokratskog centralizma, koji je “princip organizovanja i delovanja SKJ kao jedinstvene revolucionarne organizacije”, a ne kao koalicije republičkih i pokrajinskih partija i s jasnije preciziranom podređenošću republičkih SK saveznim organima (to je trebalo na neki način da koriguje i konfederativnost državnih organa, jer je centar odlučivanja ostao Savez komunističkih organizacija). Konferencije su ukinute i ponovo su ustanovljeni republički i savezni centralni komitet (166 članova). Klasnu ulogu trebalo je da osnaže marksistički centri i političke škole u republikama (bilo ih je ukupno 840 i tokom dve godine, 1975–1977, imale su ukupno 100.000 polaznika), kao i Politička škola SKJ “Josip Broz Tito” u Kumrovcu, osnovana 1975. godine. Marksizam je dobio naglašenu ulogu u školama i na fakultetima, a veliki naglasak je stavljen i na druge forme idejno-političkog obrazovanja i izdavanje marksističke literature.⁷⁹

U novoj konstelaciji Predsedništvo je postalo centralni organ. Imalo je 36 članova i iz svog je sastava i sastava CK SKJ izabralo dvanaestočlani Izvršni komitet. Tito je bio izabran za predsednika SKJ bez ograničenja trajanja mandata, a za sekretara Izvršnog komiteta, Stane Dolanc koji je na taj način bio nagrađen za svoju odlučnost

78 Arhiv RTV; Stane Dolanc u razgovoru s političkim aktivom Dalmacije (snimak), septembar 1972.

79 Janko Pleterski, Danilo Kecić, Miroljub Vasić (etc.), *Zgodovina zveze komunistov Jugoslavije (Istorija Saveza komunista Jugoslavije)* (Ljubljana: Komunist: Državna založba Slovenije, 1986), 393–395.

i beskompromisnost. "Uzoran Titov učenik" i "vojnici partije" (što su bila samo dva od više njegovih medijskih nadimaka tokom osamdesetih godina), a u svojoj karijeri takođe i visoki oficir armijskog KOS i profesor na ljubljanskom Fakultetu za sociologiju, političke nauke i novinarstvo koji je izrastao iz partijske škole, došao je tako na položaj s koga je, u poslednjem periodu Titovog života i prvom posttitovskom razdoblju iz pozadine vukao sve važnije političke niti u Jugoslaviji. Zapadni mediji su ga sredinom sedamdesetih godina označavali kao najzobilnijeg kandidata za Titovog naslednika. Zato su uoči XI kongresa, već u tihim pripremama za period posle Tita, negovi protivnici želeli da se funkcija sekretara Izvršnog komiteta ukine, jer je praktično bila jedina koja nije zavisila od volje republika, dok je Dolanc važio za poslednjeg slovenačkog "federalca". Tito je njegovo povlačenje najpre sprečio, ali je posle Kongresa, nakon ubeđivanja uticajnih slovenačkih političara starije generacije, na njega pristao (ubedili su ga navodno Popit i Krajger, a njegovo odstranjivanje je uspela da realizuje Jovanka Broz). Dolanc je do 1982. godine ostao član Predsedništva, dok je funkcija sekretara ispotiha ugašena. Zbog toga što je, ono što mu je naručio Tito (ili je sam mislio da to treba da kaže u njegovu ime), izgovarao bez uvijanja, jednostavnim jezikom i oštro, kao i zbog vojne obaveštajne karijere, pripisivana mu je privrženost "surovim principima u politici". Dolancu zaista odlučnost nije nedostajala. U vreme demonstracija na Kosovu 1981. godine je, već kao član Predsedništva, u ime celog jugoslovenskog rukovodstva vadio kestenje iz vatre. Nastupao je pred novinarima, govorio o broju mrtvih (brojke su se kasnije pokazale kao netačne) i okarakterisao događaje kao "kontrarevoluciju". Sa druge strane, Dolanc je bio jedan od uglednijih jugoslovenskih političara, govorio je više stranih jezika (najbolje nemački), kao neka vrsta partijskog ministra spoljnih poslova puno je putovao, kako s Titom, tako i bez njega. Imao je odlične veze naročito s vodećim socijalističkim i socijaldemokratskim političarima u Evropi, a držao je i zapažena predavanja u inostranstvu. Nakon Titove smrti, 1981. godine je, na primer, u Institutu "Karl Renner" u Beču držao predavanje pred više od 500 slušalaca, uključujući i celokupni austrijski

politički vrh. Tokom sedamdesetih je, i zbog interesovanja za fudbal i košarku, u čijim je organizacijama zauzimao visoke položaje, zbog čestih medijskih nastupa, kao i zbog svoje korpulentne figure i s većinom cigarom u ustima koja je bila stalna meta karikaturistima, bio dosta omiljen u jugoslovenskoj javnosti.

Sva dotadašnja popularnost iščilila je kad je 1982. godine preuzeo nezahvalnu “nižu” ulogu ministra unutrašnjih poslova, kako bi sredio situaciju na Kosovu i obračunao se s disidentskim intelektualcima.⁸⁰ No, čak i da je Dolanc održao svoju popularnost i visoki položaj u SKJ (još uvek je ostao jedan od najuticajnijih političara, u maju 1984. je postao slovenački član Predsedništva SFRJ i to ostao do 1989, a vodio je Savet za zaštitu ustavnog poretka), to, nakon Titove smrti ni približno ne bi bilo dovoljno da se on (ili bilo ko drugi) izdigne nad mediokritetskim kolektivnim partijskim rukovodstvom, jer je to onemogućavao sistem sam po sebi.

XI kongres, poslednji s Titom (20–23. jun 1978, u Beogradu), nije doneo bitne suštinske niti organizacione promene. Predsedništvo CK SKJ se smanjilo na 23 člana, što je trebalo da omogući veću operativnost nakon Titove smrti. Na Kongresu je stvaran utisak da su se prilike u SKJ stabilizovale. Tito je u svom govoru rekao da je to “kongres kontinuiteta”. To su trebalo da pokažu i brojke: broj članova se od prethodnog kongresa povećao za 652.558, pa je krajem 1977. godine iznosio 1,629.029 članova. Posle Titove smrti brojka je još porasla na 2,117.083 člana, odnosno 9,5 odsto stanovništva.⁸¹ Veliki porast je prvenstveno bio posledica zahteva za “moralno-političkom podobnošću”, koja je postala preduslov za javne službe i rukovodeće položaje, a u praksi se to pretvorilo u zahteve za partijskom članskom kartom. SKJ je tako, u suprotnosti sa željom za jačanjem radničkokske komponente, u realnosti postao stranka srednjih i viših slojeva,

80 Božo Repe, *Rdeča Slovenija: tokovi in obrazi iz obdobja socializma (Crvena Slovenija: tokovi i lica iz perioda socializma)* (Ljubljana: Sophia, 2003), 284–290.

81 Janko Pleterski, Danilo Kecić, Miroljub Vasić (etc.), *Zgodovina zveze komunistov Jugoslavije (Istorija Saveza komunista Jugoslavije)* (Ljubljana: Komunist: Državna založba Slovenije, 1986), 395–397.

koji su se, zbog egzistencijalnih i karijerističkih razloga prilagođavali situaciji i postajali članovi Partije (s vrlo širokom interpretacijom radničkih profesija i nagrađivanjem onih koji su iz neposredne proizvodnje išli na dodatno obrazovanje raznih vrsta; statistički su došli na 35 odsto). Kongres je kao osnovni dokument usvojio teorijsku studiju Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*.

Prelazak na kolektivno rukovodstvo nakon Titove smrti, uprkos opštoj nesigurnosti u državi i iščekivanju šta će dalje biti, nije doneo veće potrese. Prvi predsednik Predsedništva posle Titove smrti bio je, do oktobra 1980, Stevan Doronjski iz Vojvodine, a s jednogodišnjim mandatom sledili su Lazar Mojsov iz Makedonije (1980/81), Dušan Dragosavac iz Hrvatske (1981/82), Mitja Ribičič iz Slovenije (1982/83), Dragoslav Marković iz Srbije (1983/84), Ali Šukrija s Kosova (1984/85), Vidoje Žarković iz Crne Gore (1985/86), Milanko Renovica iz BiH (1986/87), Boško Krunic iz Vojvodine (1987/88), Stipe Šuvar iz Hrvatske (1988/89) i Milan Pančevski iz Makedonije (1989/90).

Od Titove smrti do kraja osamdesetih svi glavni konflikti odvijali su se u vrhu SKJ, a rasprava se otuda prenosila na druge organe. Najčešće, s Predsedništva CK SKJ na Predsedništvo SFRJ i njegove organe. S ustavnim promenama 1988. godine taj je koncept "sijamskih blizanaca", koji je bio neka vrsta naslednika "partijske države", oslabio, predsednik Predsedništva CK SKJ više nije bio član Predsedništva SFRJ. Pojedini vodeći funkcioneri (Janez Drnovšek, Ante Marković, čak i Raif Dizdarević) više se nisu osećali dužnim slušati Predsedništvo CK SKJ. Manje od ustavnih promena na to su uticali unutrašnji sporovi u SK, koji su Predsedništvu CK SKJ praktično oduzeli svaki autoritet. Uprkos tome, povezanost između oba predsedništva ostala je sve do višestranačkih izbora po republikama, 1990. godine. Održano je nekoliko zajedničkih ili istovremenih sednica o istim problemima, a pokoji od aktuelnih predsedavajućih državnog Predsedništva povremeno je prisustvovao sednicama Predsedništva CK SKJ. Blokada sistema i slabljenje političke moći partijskih organa, iz kojih više nisu dolazila jasna uputstva, imala su za posledicu jačanje moći

birokratskog aparata, da bi država uopšte funkcionisala. Na izvršnoj ravni takođe nije zanemarljivo ni to što je u jugoslovenskom komplikovanom pravnom sistemu vladala prilična zbrka, a osim javnog, od 1980. godine postojalo je takođe i tajno zakonodavstvo.

SKJ je posle Titove smrti održao još tri kongresa, da bi se na vanrednom, 14. januara 1990. raspao. Sva tri su bila u znaku neuspešnog traganja za izlaskom iz ekonomske i društvene krize. Na XII kongresu (26–29. jun 1982) u neizmenjenom, nerazumljivom socijalističkom vokabularu podržane su “Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije”, koje su istrajavale na postojećem ekonomskom modelu i nisu unosile bitnije promene. Isto je bilo i sa političkim sistemom socijalističkog samoupravljanja “kao istorijski novog sistema neposredne političke demokratije”, koga “obezbeđuje vodeća uloga radničke klase”, pa ga samo treba ojačati. Ali, Kongres je pokazao i prve приметne znake da SKJ ne podrivaju samo kriza i slabosti sistema, već i rastući nacionalizam i antikomunizam. Na Kongresu se nije moglo mimo “ideologija koje su tuđe samoupravljanju”, dakle, rastućeg antikomunizma i, tada još uvek heterogene kritike sistema u nastajućem civilnom društvu; kao i prvih zahteva za uvođenjem višestranačja i detabuizacije istorijskih tema. Njihova pojava je pripisana “slabostima našeg socijalističkog idejnog fronta, a u prvom redu, medijima i publicistici, gde je Savez komunista zakazao”. Kongresni stav je bio da jugoslovenskoj revoluciji nisu potrebna ulepšavanja i mitovi, iako i u njoj nije sve bilo besprekorno, nije tekla ravno kao “Nevski prospekt”, socijalizam se ne gradi salonskim ćaskanjem, već u teškoj klasnoj borbi u kojoj sudeluju milioni radnih ljudi, ali to ne može da negira njene trajne vrednosti. Reakcionarne i nacionalističke snage pokušavaju da za svoje “mračne ciljeve” upregnu pojedine naučne discipline (istoriju, etnologiju, arheologiju, pravopis itd.) i uz njihovu pomoć vrše rasističke pritiske na druge, kako bi došle do etnički i nacionalno čistih teritorija, istorijske pravde, životnog prostora.

U međunacionalnim odnosima, Kongres je isto tako istrajao na staroj definiciji, da je nacionalno pitanje u osnovi rešeno, a nacionalne probleme i posledično, nacionalizam, proizvode “ostaci klasičnog

građanskog, ili birokratsko-etatiškog nacionalizma”, a objektivni uzorci za to su neravnomerna ekonomska razvijenost republika i pokrajina, ili njihovih delova. Nacionalizam je prodro i u Savez komunista i, kako u Jugoslaviji između republika i pokrajina ne postoje “čiste” nacionalne granice (jugoslovenska socijalistička revolucija je prevazišla istorijske i druge klasične granice), utoliko je važnije dosledno sprovođenje nacionalne politike SK. Odbačena je teza o nejednakosti bilo koje republike sa drugima (što se odnosilo na Srbiju), a posebno se raspravljalo samo o Kosovu i o posledicama kontra-revolucije. Za nju su bile odgovorne niska stopa razvijenosti, a istovremeno, uprkos tome, podstaknut razvoj koji je doveo do raspada patrijarhalnih zajednica. Dinamičan razvoj školstva, orijentisan na neekonomske profesije i, posledično, nezaposlenost doveli su do toga da su iredentističke snage naišle na pogodno tlo među mladima. Kosovsko rukovodstvo je samo zahtevalo dodatna sredstva, bez mobilizacije unutrašnjih snaga, što je vodilo jačanju albanskog nacionalizma. Jedan od najdrastičnijih oblika neprijateljskog delovanja je pritisak na Srbe i Crnogorce da se iseljavaju. U stabilizaciji stanja na Kosovu ostvareni su uspesi i to “uglavnom” političkim sredstvima. Kongres je takođe odbacio sve zahteve za promenu ustava, bilo sa stanovišta odnosa u federaciji, bilo s ideoloških pozicija (na primer, zahtev crkve da dobije političku poziciju i povрати izgubljena prava u školstvu, medijima, u bračnim odnosima i sl.).

Uloga Predsedništva CK SKJ osnažena je statutarnim odredbama, u vanrednim situacijama imalo je pravo da donosi odluke iz nadležnosti CK SKJ. I dalje je imalo 23 člana, po tri iz republika, po dva iz pokrajina i jednog iz organizacije SKJ u JNA. Predsednik je izabran na godinu dana, sekretar Predsedništva na dve godine, smene su se odvijale po nacionalnom ključu, pri čemu predsednik i sekretar nisu smeli da budu iz iste republike. Predsedništvo je imalo i izvršne sekretare, izabane među članovima CK, mandat je bio četvorogodišnji, pokrivali su pojedina područja, bili su podređeni Predsedništvu i učestvovali na sednicama ako je to zahtevala tematika, ili je predsednik procenio da je to potrebno (XII kongres Saveza komunista Jugoslavije).

Uhodanu retoriku Kongresa malo je prodrmao sin legendarnog komunista Radeta Končara koji je “javno rekao u najmanju ruku suštinu onoga što je ležalo na duši brzo oporavljenom unitarizmu: ustav iz 1974. godine koji je jugoslovenskim narodima priznao njihove ‘države’, morao bi se revidirati!”⁸²

Kongres je izazvao veliko interesovanje stranih medija, pratilo ga je više od 200 akreditovanih novinara koji su želeli da procene u kom pravcu ide Jugoslavija nakon Titove smrti.

Predsedništvo se s rastućom društvenom krizom u početku nosilo s nekom vrstom “samoupravnog fundamentalizma”, odnosno istraživanjem na starim uzorima ideoloških i političkih obračuna. Kritika iz kulturnih, publicističkih i naučnih redova, naime, počela je netom po Titovoj smrti, a do polovine osamdesetih je ubrzano narasla. U prvom periodu, između 1981. i 1983. u centru rasprava su bile, kako je pokazao i XII kongres SKJ, prvenstveno tzv. tabu teme, ili jednostrano prikazivane teme iz prošlosti: građanski rat (četništvo, ustaštvo), dolazak na vlast Komunističke partije, Informbiro (Goli otok). O tome se pojavilo na desetine literarnih dela, pozorišnih i filmskih ostvarenja, memoarskih zapisa, kao i socioloških, filozofskih i istorijskih dela, o kojima se potom raspravljalo po novinama, revijama i elektronskim medijima. Vrlo brzo se ta kritika prenela najpre na Tita, potom na sistem koga su uspostavili on i KP (po mišljenju kritičara, on je ostao boljševik), a sledilo je negiranje legitimiteta vlasti i sistema. Različite knjige i članci upotrebljavani su, pa i zloupotrebljavani za stvaranje javnog mnjenja za političke ciljeve. Poželjno javno mnjenje u pojedinim nacionalnim sredinama je nastajalo na osnovu kritika, intervjua i izjava, interpretacije ideja, sadržanih u pojedinim radovima, ili je trebalo da ih sadrže.

Reakcije vlasti su bile oštre, naročito prema pokušajima organizovanog političkog delovanja, što se, na primer, pokazalo u procesu “šestorici” u Beogradu, 1982. godine, osude 13 Muslimana u Sarajevu,

82 Boris Jež, *Yu, nikoli več? (Yu, nikad više?): [Bela knjiga o razpadu Jugoslavije]* (Ljubljana: Slon, 1994), 28.

među kojima Alije Izetbegovića, 1983. godine; zbog iskazivanja nacionalističkih i šovinističkih stavova bio je osuđen i potonji četnički vojvoda Srpske radikalne stranke, Vojislav Šešelj. U Hrvatskoj su, među poznatima, 1981. godine osuđeni Franjo Tuđman, Vlado Gotovac i Marko Veselica. Svi su već jednom bili osuđivani tokom sedamdesetih godina, u vreme tzv. maspoka. Veselica je, međutim, osamdesetih godina ponovo osuđen na 11 godina zatvora, kao i Dobroslav Paraga, koji je kasnije postao lider nacionalističke Stranke prava. Administrativnim merama su prvenstveno bile obuhvaćene smene urednika i uredništava, gde su sporni tekstovi bili objavljeni.

Predsedništvo SKJ se u heterogenoj poplavi kritika na račun vlasti, sistema i položaja pojedinih naroda u početku nije snašlo. Zbog toga se na solističku akciju odlučio dr Stipe Šušar, potonji predsednik Predsedništva, istina odlučan, a ortodoksni zagovornik jugoslovenstva i jedan od retkih koji je u jugoslovenskom rukovodstvu bio sposoban, kako je definisao Boris Mužević, "nostradamovski" analizirati tadašnje procese u jugoslovenskom društvu i prognozirati gde će ga oni odvesti. Tada je bio član Predsedništva CK SK Hrvatske. U SKH je bio odgovoran za ideološki rad i informisanje. U oktobru 1983. organizovao je u Zagrebu savetovanje pod naslovom "Historijografija, memoarsko-publicistička i feljtonistička produkcija u svetlu idejnih kontroverzi". Savetovanje je imalo za cilj kritiku netačnog pisanja, odnosno, govorenja o prošlosti, posebno one koja se ticala Drugog svetskog rata (tokom 1979–1982, održalo se, po približnim ocenama, samo na tu temu više od 420 savetovanja). Šušarevo savetovanje je odjeknulo kao optužba na račun onih koji nastoje da prevrednovanjem savremene istorije pobijaju legitimitet vlasti, s tim što su posebno kritikovani srpski književnici. Kako Šušarovo savetovanje nije naišlo na reakciju kakvu je Šušar želeo, u Centru za informisanje i propagandu CK SKH sačinjen je opsežan dosije, tzv. "Bela knjiga" (ukupno je bilo navedeno 159 autora), citata i odlomaka iz knjiga, časopisa, revija, umetničkih i drugih dela od 1982. do 1984. godine, koja su navodno, sadržavala "politički neprihvatljive" poruke. O tome je 23. maja 1984. održano hrvatsko republičko partijsko savetovanje (Komisija SKH za idejni rad

i informisanje), kojom su prilikom uglavnom bili kritikovani srpski i slovenački pisci. To je dovelo do žestokih reakcija u ljubljanskoj i beogradskoj javnosti. Srbi su odgovorili u časopisu *Književna reč* (1984, str. 238–240), rasprava se prenela i u političke forume, što je dovelo do političkih sukoba između srpskih i hrvatskih političara, kao i javnih polemika inkriminiranih pisaca i njihovih pristalica i onih koji su ih napadali. CK SKJ je zbog toga zatražio da se pisanje o savetovanju u “Beloj knjizi” obustavi, međutim, nije posedovao moć da smiri situaciju. Kontroverzni Šuvar tada za svoje delovanje nije dobio izrazitu podršku ni od hrvatskog vrha.

Neuspela Šuvarova ideološka kampanja imala je za posledicu da se pokrenulo i Predsedništvo CK SKJ, pa su usledili brojni pokušaji ideološkog disciplinovanja na različitim nivoima. Među njima vredi spomenuti sednicu Predsedništva 11. septembra 1984. o idejnim pitanjima, kada je pokušalo da kritiku podjednako rasporedi na građansku desnicu, levi ultraradikalizam, nacionalizam i integralno jugoslovenstvo, a teritorijalno na Ljubljanu, Beograd i Novi Sad. Na “Nedelji marksističkih rasprava” u Neumu, u februaru 1985. godine trebalo je da na izazove odgovore partijski, odnosno levo orijentisani istoričari iz cele Jugoslavije. Težinu savetovanju trebalo je da dâ prisustvo tadašnjeg predsednika Predsedništva Ali Šukrije, ali je savetovanje pokazalo samo heterogenost i protivrečnost ideoloških i naročito, nacionalnih pogleda. Poslednji ozbiljniji pokušaj Predsedništva je bila sednica održana 17. decembra 1986. u Beogradu, kojoj je prisustvovalo šezdesetak istoričara iz cele Jugoslavije. Rasprava je bila priprema za tzv. ideološki plenum CK SKJ. Niti sednica, niti plenum nisu promenili situaciju. Na sednici Predsedništva sve se nekako završilo s konstatacijama da politika prebrzo reaguje, a istoričari presporo, da SK ne može da bude samo posmatrač, ali isto tako ne bi bilo dobro da preuzme ulogu dežurnog sudije. U to vreme u centar političkih zbivanja prispeo je Memorandum SANU, iz Srbije su počeli sistematski napadi na Sloveniju i medijski rat između te dve republike, a takođe između Srbije i Hrvatske, naročito između *Politikine* i *Vjesnikove* izdavačke kuće.

Kako partijski organi nisu bili efikasni, politika prema opoziciji se, od republike do republike sve više razlikovala, nekada jedinstvene definicije “građanske desnice”, “anarholiberalizma”, “naconalizma” i drugih neprijateljskih pojava, u pojedinim su republikama počele da dobijaju različitu sadržinu, savezne vlasti su, s predlozima za promenu zakonodavstva i pokušaja reorganizacije pokušale da se bezbednosni organi ponovo centralizuju, na način kako je to bilo pre 1966. godine. Tome se odlučno suprotstavio slovenački politički vrh, pa taj plan nije uspeo.

U drugoj polovini osamdesetih, pokušaji opštejugoslovenskih ideoloških kampanja bili su sve ređi, a iza njih se uglavnom skrivao interes da se na udaru kritike nađe određeno okruženje. U početku je to bilo prikriveno formalnim raspravama o stanju u celoj Jugoslaviji i uopštenim ocenama, poput, “u pojedinim sredinama dolazi do...” i sl., a potom su Kosovo i Slovenija, a krajem osamdesetih i Hrvatska, na Predsedništvu postali predmet konkretnih diskusija. CK SKJ i Predsedništvo su, istina, već 1985. godine posegnuli u unutrašnje stvari Srbije sa ciljem da pomognu rešavanju kosovskog problema. CK SKJ je formirao posebnu komisiju za analizu odnosa u Srbiji. Njome je rukovodio Kučan, a njeni oprezni zaključci (u pozadini je stajala bojazan da bi praksa posezanja u “unutrašnje” stvari republika mogla da postane svakodnevna) priznavali su da je položaj Srbije, zbog autonomnih pokrajina neravno pravan i da ga treba promeniti. U prvoj polovini osamdesetih godina vodeći slovenački komunisti su zaista podržavali zahteve Srbije da postane “ravnopravna” s drugim republikama jer je već krajem 1981. godine, kako je rekao jedan od najuticajnijih slovenačkih političara Mitja Ribičič, “bitka za njihovu republiku (je) saveznik naše bitke, kada se nastoji da se, ustavni položaj republike u samoupravnom i sistemu raspodele, u pravu naroda da ima svoju državu i da raspolaže svojom ostvarenom vrednošću, ospori”. Dodao

je da Srbe ne bi trebalo terati u situaciju u kojoj bi, isto kao Hrvati, tražili saveznike na neprincipijelnoj osnovi.⁸³

XIII kongres, od 25. do 28. juna 1986. u Beogradu, odvijao se u atmosferi sličnoj kao i XII kongres, samo u još zaoštrenijoj situaciji. Prisustvovala su mu 1742 delegata, 533 gosta i 177 stranih delegacija. U drugačijoj situaciji, kongres bi bio impresivna demonstracija snage i uspeha SKJ i Jugoslavije. Bio je, međutim, prazna kulisa koja je prikivala poslednji period agonije Jugoslavije, u situaciji kada se njena međunarodna moć i uloga između dva bloka, naglo topila. Dežurni predsednik Vidoje Žarković je referat počeo podsećanjem na 45-godišnjicu istorijskog poziva KPJ na oružani ustanak, 4. jula 1941, "kad su komunisti pod Titovim vođstvom preuzeli odgovornost za sudbinu Jugoslavije". Kongresni dokumenti su dosadni, prepuni prežvakane retorike o socijalističkim samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima. Slično je bilo s brojnim raspravama, usmerenih na borbu protiv "etatističkog birokratizma", "birokratskog etatizma", "birokratsko-etatističkih, partikularističko-egoističnih, grupnovlasničkih i nacionalističkih tendencija" koje razjedaju i SKJ. Glavni uspeh od prethodnog kongresa do tada trebalo je da bude dugoročni program ekonomske stabilizacije i kritička analiza funkcionisanja političkog sistema.⁸⁴ Uvid u gotovo nepregledno izveštavanje o Kongresu u jugoslovenskoj štampi pokazuje da su se novinari trudili da u raspravama u komisijama i na plenarnim sednicama otkriju bar nešto što bi stvarno bilo konkretno, povezano s realnošću, pa se toga i našlo. Delegati nisu skrivali svoju kritičnost. Radnik iz kragujevačke "Crvene zastave" Radoslav Jeremić možda je suštinu svega ilustrovao rečenicom: "Potrošili smo sve fraze, sve smo zaključke doneli, a kako

83 Magnetogram 54. sednice Predsedništva SRS, 24. II. 1981, rasprava Mitje Ribičiča. Arhiv predsednika RS. Videti i: Božo Repe, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije (Sutra je novi dan: Slovenci i raspad Jugoslavije)* (Ljubljana: Modrijan, 2002).

84 *Dokumenti: referat, rezolucije, statut ZKJ, završna reč, sastav organa SKJ. Savez komunista Jugoslavije. Kongres (13; 1986; Beograd)*. Ljubljana: Komunist, 1986.

napred?”⁸⁵ Realni konflikti su se u najvećoj meri odražavali u raspravama o kulturi, zajedničkim programskim jezgrima, odnosu prema prošlosti i ekonomskoj situaciji, posebno o zaduživanju. O konkretnim stvarima zahtevali su odgovore prvenstveno od predsednika vlade Branka Mikulića koji je govorio više o tome šta bi trebalo uraditi, nego o tome, kako. Republička štampa je svaka za sebe, nakon kongresa, izvlačila svoje poente, srpska i savezna štampa je upozoravala na opasnost od federalizacije⁸⁶, tražila ohrabrenje za “plebiscitarno izjašnjavanje za jedinstvo, samoupravljanje i odgovornost”.⁸⁷ U suprotnosti sa tim je bila poenta slovenačkih (sramežljivo i hrvatskih) izveštaja o samostalnosti kao uslovu za jedinstvo.⁸⁸ Strani mediji, na primer, *New York Times*, zapazili su srž jasnog zahteva JNA da dobi je političku ulogu i spase Jugoslaviju, što je ministar odbrane Branko Mamula ogorčeno negirao.

Na Kongresu je izabrano “znatno podmlađeno rukovodstvo”, kako ga je orarakterisalo *Delo*: Ivan Brigić, Dušan Čkrebić, Radiša Gačić, Georgije Jovičić, Štefan Korošec, Boško Krunić, Milan Kučan, Jakov Lazarovski, Slobodan Milošević, Marko Orlandić, Milan Pančevski, Ivica Račan, Miljan Radović, Milanko Renovica, Stanko Stojčević, Đorđe Stojšić, Kolj Široka, Franc Šetinc, Stipe Šušvar, Vasil Tupurkovski, Milan Uzelac, Azem Vlasi, Vidoje Žarković.⁸⁹

U poslednjem partijskom rukovodstvu koje je Jugoslaviju dovelo do propasti, da li već po tradiciji, ili tek slučajno, nije bilo nijedne žene. I muški kadrovski raspored, kao što dolikuje testosteronskoj borbi, munjevito se menjao. U Rezoluciji i idejno-političkom, organizacionom, akcionom i kadrovskom osposobljavanju, odnosno, delovanju

85 Ibid.

86 Videti, na primer “Opasnosti federalizacije”, *Vjesnik*, 11. 7. 1986.

87 Krste Bijelić, *NIN*, 30. 6. 1986.

88 Nace Grom, “Kongres kritike in poziva na spopade” (“Kongres kritike i poziva na sukobe”). *Dnevnik*, 6. 7. 1986.

89 *Trinaesti kongres SKJ*, magnetofonske beleške, knjige 1–4. (Beograd: Komunist, 1988), 3.

Saveza komunista bilo je, istina, zapisano da ostavke i smene moraju da postanu deo prakse SK.⁹⁰ Time se verovatno nije mislilo na scenario koji se u realnosti dogodio. Između dva poslednja kongresa, XIII i XIV, Predsedništvo je iz jedne krize išlo u drugu, od 13 “stalnih” članova, izabranih na XIII, XIV kongres je dočekalo samo pet: Dušan Čkrebić, Štefan Korošec, Ivica Račan, Milan Pančevski i Ivan Brigić. Na državne funkcije preselili su se Radiša Gačić, Stipe Šušvar, Vasil Tupurkovski. Povukao se Franc Šetinc, a zbog afere ili političkih pritisaka otišli su Marko Orlandić, Vidoje Žarković, Kolj Široka, Milanko Renovica i Boško Krunic. U “funkcionerskom” delu, četiri godine su istražili Milan Kučan, Stanko Stojčević i Jakov Lazarovski. Zbog promena na čelu republičkih, pokrajinskih i armijskih partijskih organa otišli su Milan Uzelac, Slobodan Milošević, Azem Vlasi i Georgije Jovičić, a smenjeni su Miljan Radović i Đorđe Stojšić. Kroz statutarno dvadesetoročlano Predsedništvo je tokom poslednje dve godine uoči XIV kongresa prošlo oko 50 ljudi, mnoge sednice formalno nisi ni imale kvorum. CK koji je brojao 160 članova imao je sličnu sudbinu, novinar Vojko Flegar ga je upoređivao sa lokalnom autobuskom stanicom.⁹¹ Do promena je dolazilo iz različitih uzroka. Jedan od njih bile su različite afere članova Predsedništva: Milanko Renovica je bio prinuđen da podnese ostavku zbog tzv. afere Neum, odnosno, nezakonite izgradnje vile u jedinom bosanskom primorskom mestu, a zajedno sa njim je iz politike moralo da ode još pedesetak bosanskih funkcionera, dok je na tapetu bio i Branko Mikulić, kome je takođe vila bila sagrađena, a u koju se on, zbog pritiska javnosti, nije uselio. Neke je odnela antibirokratska revolucija, često povezivana i s prigovorima o zloupotrebi položaja i zbog privilegija (na primer, Orlandić, Žarković, Kolj Široka, Krunic). S porastom napetosti razlog za ostavke i smene postalo je čak i nasilje. Šetinc je, nakon što je to dugo najavljivao, dao ostavku u septembru 1988, kad je apelaciono veće Vrhov-

90 *Trinaesti kongres SKJ*, magnetofonske beleške, knjige 1–4. 6.

91 Vojko Flegar, “ZKJ med kongresoma. Šest strank čaka na Godota” (“SKJ između kongresa. Šest stranaka čeka Godoa”), *Delo*, 13. 1. 1990.

nog suda u Beogradu odbacilo žalbe tzv. "četvorice". Međutim, glavni razlog je bilo Kosovo, odnosno preteći rat, za šta je procenio da ga ne može sprečiti. Bio je naime u posebnoj grupi Predsedništva, u kojoj su bili i Slobodan Milošević, Dušan Čkrebić, Azem Vlasi, Kolj Široka, Ivica Račan, Milan Pančevski, Uglješa Uzelac i Vukašin Lončar, koja je pripremala i materijal za Devetu sednicu CK SKJ o Kosovu. Šetinc je trebalo da grupu i vodi, ali to nije mogao iz zdravstvenih razloga. Zbog svojih stavova (koje su srpski mediji izjednačavali s Kučanovim) bio je beskrupulozno napadan. O Kosovu je u dva navrata imao uvodnu reč na sednicama Predsedništva CK SKJ i jednom na sednici CK SKJ. Srpski mediji su mu u početku bili naklonjeni, a zatim su okrenuli ploču, jer je, navodno, nekritički prihvatao ocene o dobrim odnosima između Srba i Albanaca na Kosovu. Počela su istražna podmetanja, laži i lični napadi. Podmetnuli su mu da je rekao da Srbi na Kosovu bezumno napadaju Albance.

Po sopstvenom svedočenju, na Kosovu je u to vreme bio pet puta, a odnos tamošnjih Srba postajao je sve neprijateljskiji. Tokom jedne od poseta ljudi su u mraku pred železničkom rampom opkolili njegov auto. S milicijskim vozilom iz pratnje potom su naglo pobjegli, da bi se potom u njega zaletelo auto koji je dolazio u susret, on, vozač i pratilac su preživeli samo zaslugom prisebnosti šoferu. Smušen, zatim je na aerodromu popio čašu vode koja je bila mutna, ali je stujardesa, da bi dokazala kako je sve u redu i sama, posle njega otpila gutljaj...⁹²

I Šetinčev naslednik, prethodno izvršni sekretar Boris Mužević nije prošao mnogo bolje. Milošević mu se osvetio tako što su ga pretukli beogradski milicioneri. Mužević je upozorenja da ga Srbi ne vole, zbog oštrih duela s Miloševićem u Predsedništvu (ovaj ga je s podsmehom nazivao Gramšijem), dobijao i ranije. U avgustu 1989. u Beogradu ga je zaustavio milicajac. Bio je u službenom automobilu CK SKJ s putnim nalogom na svoje ime, ali nije pri sebi imao lična dokumenta. Uprkos tome što se tuda provezao kolega iz službe CK SKJ i potvrdio

92 Franc Šetinc, *Vzpon in sestop (Uspon i silazak)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988), 311–322.

njegov identitet, milicajac ga je odvuкао u svoj auto i pretukao. Medi-ji su zatim podmetali da je bio pijan, neprijatan prema milicajcima i slično (takođe, da je bio s ljubavnicom, op. a.). Prozvali su ga “Prvo-pretučeni”. Predsedništvo CK SKJ je o tome raspravljalo dva puta, čak je i savezni sekretar na sednici tvrdio da svedok nije mogao da vidi šta se događa. Kasnije se sve to pokazalo netačnim, ali u tom političkom trenutku to nije bio važno. Slovenačko Predsedništvo CK SKS je zatim javno objavilo da se Slovenci u Beogradu ne osećaju bezbedno, što je izazvalo nov verbalni sukob sa Srbijom. Jedina posledica je bila to što su se u raspravama o vanrednom kongresu pojavili zahtevi da se ne održi u Beogradu, što se takođe, nije dogodilo.⁹³

Jedna od prelomnica između dva kongresa bila je 1988. godina, tokom koje su se, osim drugih ključnih stvari održavale i republičke partijske konferencije. Unutar SKJ i njegovog Predsedništva su se do tada formulisale tri opcije: reformistička (gde su dugo bili usamljeni Slovenci); titoistička (i dalje, “posle Tita – Tito”) i srpska, koja je bila mešavina unitarnog jugoslovenstva i velikosrpstva. Sve konferencije, čak i ona u JNA izjasnile su se za ukidanje partijskog monopola, ali se to svuda razumelo kao “glasnost” u Sovjetskom Savezu, znači, u pravu na javno izražavanje mišljenja, a ne kao politička organizovanost. U Sloveniji je najviši domet razmišljanja reformističkog rukovodstva predstavljala tzv. nestranačka demokratija u okviru saveza pod okriljem SSRN (prvi takav savez, Slovenački seljački savez, nastao je u maju 1988).

Unutrašnji odnosi u rukovodstvu SKJ počeli su da se menjaju 1987. godine zbog unutrašnjeg političkog sukoba dveju frakcija u SK Srbije, iako se to na savezni partijski vrh neposredno odrazilo tek čitavu godinu kasnije. Srpski sukob razrešio se na Osmoj sednici CK SK Srbije, 23. septembra 1987. u Beogradu. Jednu od frakcija vodio je Ivan Stambolić, tadašnji predsednik Predsedništva SR Srbije, koji se zalagao za umereniju politiku prema Kosovu, a drugu, nacionalističku i

93 Boris Mužević, *Prvo pretepeni (Prvopretučeni)*, 27. januar 2021. https://www.youtube.com/watch?v=SPzFUvYY_NO.

radikalnu, predsednik Predsedništva CK SK Srbije, Slobodan Milošević. Na Osmoj sednici smenjen je predsednik beogradskih komunista Dragiša Pavlović, koji je bio Stambolićev štićenik. To je predstavljalo početak Miloševićevog uspona na vlast. Usledila je borba za medije, u kojima je postepeno počela da preovlađuje Miloševićeva struja i obračunavanje sa Stambolićevim pristalicama. I Stambolić je 15. decembra 1987. razrešen dužnosti predsednika Predsedništva SR Srbije. S Miloševićem je počela realizacija orijentacije zapisane u Memorandumu SANU, koji je u javnost dospelo celih godinu dana ranije, u septembru 1986. godine.

Vrh SKJ se u srpske frakcijske sukobe nije mešao. Kod slovenačkih komunista (delimično i kod hrvatskih) prevladavala je bojazan da bi – ako bi savezni partijski vrh raspravljao o odnosima u Srbiji – isti princip mogao da bude upotrebljen i u Sloveniji koja je tada, zbog pretpostavljenog separatizma postajala glavna meta kritika u Jugoslaviji. Osim toga, Milošević je uživao podršku znatnog dela saveznih funkcionera, pa i funkcionera u većini drugih republika. Dosta otvoreno podržala ga je i Armija (upravo na dan Osme sednice je, na primer, *Politika* na prvoj strani objavila informaciju sa sednice Komiteta Organizacije SKJ u JNA, na kojoj je Branko Mamula izneo podatke da je u JNA otkriveno 216 albanskih ilegalnih grupa sa 1435 članova, koji su pripremali ubistva starešina i vojnika, trovanje hrane i zajedničke oružane akcije na Kosovu; na sednici ga je odlučno podržao bivši ministar odbrane i jedan od najuticajnijih srpskih političara, general Nikola Ljubičić). Srpsko Predsedništvo je 7. januara 1988. jednoglasno donelo odluku o promeni srpskog ustava, što je nekoliko dana kasnije podržao i CK SKJ. Potom se, tokom 1988. godine, odvijao intenzivan proces međusobnog prilagođavanja zvanične srpske politike sa onim što su srpski intelektualci zapisali u Memorandumu SANU. Uz pomoć propagande u štampi i na televiziji pripremani su Srbi za novu politiku i za to da je Milošević prihvaćen kao apsolutni nacionalni vođa. Vlast se još dodatno učvrstila s mitingaškim pohodima.

Tokom 1988. i 1989. godine odvijala su se dva glavna konflikta unutar Predsedništva CK SKJ, zbog Kosova i zbog Slovenije. Povodom

procesa "četvorici", Predsedništvo CK SKJ, kao i Predsedništvo SFRJ, u sukobu između Slovenije i JNA stalo je na stranu Armije. Uprkos protivljenju slovenačkih predstavnika, u martu 1988. imenovalo je posebnu grupu koja je trebalo da pripremi informaciju o napadima na JNA u Sloveniji. Radna grupa Predsedništva je uprkos tome pripremila nacrt dokumenta pod naslovom "Ocene i stavovi o aktuelnim idejno-političkim pitanjima u vezi s napadima na koncepciju ONO i JNA". Nacrt je upućen na raspravu republičkim predsedništvima. Istovremeno, trebalo je da odigra i posredničku ulogu. Predsednik saveznog Predsedništva Lazar Mojsov, predsednik Predsedništva CK SKJ Boško Krunic i član saveznog Predsedništva iz Slovenije Stane Dolanc sastali su se 10. marta s Francem Popitom i Milanom Kučanom. Cilj sastanka je bio priprema teme za sednicu, koja je trebalo da se održi 14. aprila i na kojoj bi se sastali slovenačko i savezno predsedništvo u pokušaju da izglade nesporazume između federacije i Slovenije. Predsedništvo CK SKJ je 17. marta raspravljalo o ocenama Saveta za zaštitu ustavnog poretka (iste rasprave su se do kraja marta vodile i u saveznom Predsedništvu, sekretari unutrašnjih poslova sa saveznim sekretarom i predsednici republičkih saveta za zaštitu ustavnog poretka sa saveznim predsednikom). Ocene su svuda bile slične: u Sloveniji se odvija kontrarevolucija, autori napada na JNA su samo izvršiooci politike slovenačkog rukovodstva, slične stavove iznose i javni radnici, a slovenačka vlast na to, uprkos upozorenjima JNA i zajedničkog sastanka, ne reaguje.

Nakon što je JNA podigla borbenu gotovost u Sloveniji i pripremila mere za hapšenja, 29. marta, raspravu o napadima na temelje ONO, JNA, nastavilo je i Predsedništvo CK SKJ, s tim što je Kučan zahtevao da armijski vrh objasni namere za uvođenje vanrednog stanja u Sloveniji. Slovenački članovi Predsedništva su nacrt ocene (u njoj su se pojavljivale i ocene o specijalnom ratu u Sloveniji i slično), koga je pripremila radna grupa Predsedništva CK SKJ, odbacili kao neprihvatljiv (u Sloveniji ga je pre toga analizirala posebna radna grupa Predsedništva CK SKS i ocenila da ga nije moguće popraviti). Na sednici Predsedništva CK SKJ uglavnom je raspravljano o situaciji u Sloveniji, ponovo

su izricani zahtevi za preduzimanjem mera, uključujući i hapšenja, čemu se Kučan oštro suprotstavljao. Kučan je teze, da se u Sloveniji odvija kontrarevolucija, da su pripadnici JNA u Sloveniji ugroženiji, kao i da je reč o koordiniranom delovanju specijalnog rata, povezano s neprijateljskom emigracijom i slično, odbacio. Kadrijević je na njima istrajao, ali je ocene Vojnog saveta i ponašanje JNA u Sloveniji, relativizovao. Njihove ocene nisu išle dalje od ocena i stavova Predsedništva i Saveta za zaštitu ustavnog poretka. Drugi članovi Predsedništva i učesnici sednice su stavove JNA i nacrt informacije radne grupe Predsedništva CK SKJ branili, pri čemu je posebno odlučan bio predsednik Predsedništva SFRJ Raif Dizdarević, koji je zagovarao i krivične progone u Sloveniji. Zaključak sastanka je potom bio da delegacija Predsedništva poseti Sloveniju, sastane se sa slovenačkim rukovodstvom i pokuša da uskladi ocene u vezi sa pripremajućom informacijom Predsedništva CK SKJ o napadima na JNA. To je trebalo da bude deo "redovne" aktivnosti Predsedništva i ne bi bilo neposredno povezano sa stavovima o pretpostavljenoj kontrarevoluciji i specijalnom ratu u Sloveniji. Slovenačkim predstavnicima je tako, bar po partijskoj liniji, pošlo za rukom da amortizuju planirane mere protiv Slovenije, a bez konkretnih zaključaka Predsedništva CK SKJ i državnog Predsedništva u armijskom vrhu bitno je smanjen manevarski prostor za uvođenje vanrednog stanja.

Delegacija Predsedništva CK SKJ je 8. aprila zaista došla u Ljubljanu. Nakon sedmosatne rasprave o tome da li je dokument uopšte potreban, a nakon toga još nekoliko radnih sastanaka u Predsedništvu CK SKJ, ocena je u prilično razvodnjenom obliku, kao interni partijski dokument usvojen tek na sednici Predsedništva CK SKJ 12. aprila.

Nakon hapšenja i suđenja "četvorici", kad je u Sloveniji došlo do masovnog pokreta koga je organizovao Odbor za zaštitu ljudskih prava, slovenački i savezni organi su se celog leta i jeseni javno i tajno dopisivali, nizale su se brojne telefonske intervencije, sastanci (dva puta su se sastali Kučan i Kadrijević, jednom, 5. jula, zajedno s Dizdarevićem), održano je više zajedničkih sednica saveznog i slovenačkog državnog i oba partijska predsedništva. Slovenački politički vrh se u

raspravama pozivao na stavove srpskih državnih i partijskih organa povodom Osme sednice CK SK Srbije i razmerama “pravljenja reda” na Kosovu, da analogno tome, političku situaciju u Sloveniji može da procenjuje i uređuje samo slovenačka vlast, čemu je bilo teško prigovoriti. Pri tome su sve više dolazile do izražaja razlike u Predsedništvu CK SKJ: dok je Ivica Račan, koji je bio zadužen za izveštaj o Sloveniji, podneo povoljan izveštaj (sednica 14. juna), Stipe Šušvar je (sednica 16. juna) govorio o “maspoku” u Sloveniji i o tome kako se JNA doživljava kao okupatorska, Jugoslavija kao teret i kao neko ko samo iskorišćava (Sloveniju), kao i da postoji fobija prema “južnjacima”, a admiral Petar Šimić da je vređanje vojnika JNA u Sloveniji gore nego na Kosovu, kao i da ih je više. Milošević je zahtevao preduzimanje konkretnih mera u Sloveniji, a ne samo usvajanje ocena, zbog čega ga je predsednik Predsedništva PK SK Vojvodine Boško Krunic upitao da li da se u Sloveniji uvede prinudna uprava. Na sednici je odlučeno da se o procesima i reakcijama na njih sazove sednica CK SK Slovenije kojoj bi prisustvovala delegacija CK SKJ, a potom bi se o tome raspravljao i na sednici CK SKJ. Partijsko Predsedništvo se na isti način kao i državno, podelilo nekako pola-pola, na one koji su bili za odmerenije postupanje i na “čvrstorukaše” koji su smatrali da se s “malograđanskim” snagama u Sloveniji i slovenačkim rukovodstvom treba obračunati.

Predviđeni scenario je potom promenjen utoliko što je promenjen redosled, pa je sednica CK SKJ održana dan pre sednice CK SKS. Zbog toga je na sednicu Predsedništva CK SKS, pre toga, 21. juna, došla savezna partijska delegacija koju je predvodio predsednik Predsedništva CK SKJ. Na sednici CK SKJ 26. juna Kučan je u znak protesta govorio na slovenačkom, što je obrazložio time da je – s obzirom na to da se u Sloveniji na procesu protiv “četvorice” govori srpskohrvatskim jezikom – ugrožen njegov maternji jezik i njegova ravnopravnost, kao i suverenost slovenačkog naroda. Slovenci nijednu državu koja im ne obezbeđuje slobodnu upotrebu slovenačkog jezika i njihovu ravnopravnost, ne mogu smatrati za državu gde je zagarantovana sloboda, suverenost i ravnopravnost slovenačkog naroda. Što se jezika tiče, zanimljivo, podržao ga je čak i Slobodan Milošević. Sednica CK SKS je

narednog dana samo potvrdila stavove rukovodstva. Postalo je jasno da rukovodstvo Partije nije više u stanju da sredi odnose niti sa Slovenijom, niti s nekom drugom republikom i da je tzv. demokratski centralizam u praksi već dugo mrtav.

Tek nakon tih konflikata sa Slovenijom (istovremeno i sa albanskim rukovodstvom na Kosovu), u oktobru 1988. unutrašnji procesi u Srbiji odrazili su se i na rukovodstvo SKJ. Na Sedamnaestoj sednici CK SKJ, 17. oktobra 1988, Slovenci i Hrvati udružili su se protiv Miloševića. Na sednici je glasanjem trebalo proveriti koliko poverenja još uživa partijski vrh, dok predlog predsednika Predsedništva CK SKJ Stipe Šuvara, da se glasa i o poverenju republičkim predsednicima koji su, po položaju bili članovi saveznog Predsedništva, nije dobio podršku. Kalkulisalo se da Milošević i Kučan ne bi dobili dovoljno glasova, što bi u saveznom vrhu učvrstilo "jugoslovensku" orijentaciju. To nije bilo realno, jer savezni CK nije mogao da glasa o republičkim predsednicima, a za isključivanje iz Predsedništva morao bi se promeniti statut. Švar je nekoliko dana ranije, zbog razmaha mitingaške politike i zbog smene vojvođanskog rukovodstva, oštro napao srpsko rukovodstvo zbog navodnog napuštanja Titovog puta bratstva i jedinstva. Sve do tada podržavao je Miloševića i nastupao oštro protiv Slovenaca, a mitinge je izjednačavao: "Od dolaska Srba i Crnogoraca sa Kosova u Novi Sad 9. jula 1988. pa do miljunskog mitinga u Beogradu 28. februara 1989. bilo je, prema našoj procjeni, stotinjak (ne raspoložemo sa punom evidencijom) 'srpsko-crnogorskih mitinga' u Srbiji, Vojvodini, na Kosovu i Crnoj Gori. Na njima je sudjelovalo pet do šest milijuna (mnogi pojedinci bili su na oba milijunska mitinga u Beogradu, a i na mitinzima drugdje, uz veće ili manje skupine koje su išle na sve mitinge). Produžetak tih mitinga u smislu slične scenografije i ikonografije, bili su, u neku ruku, i mitinzi i okupljanja pretežno crkveno-vjerskog karaktera, na kojima se u ljeto 1989. obilježavala 600. godišnjica Kosovske bitke, a među kojima su po broju okupljenih i po političkim posljedicama, koje su za sobom ostavili, bili najznačajniji miting na Gazimestanu na Kosovu na Vidovdan, 28. jula 1989. i okupljanje na Kosovu polju kod Knina 6. jula 1989. Do uoči Sedamnaeste sednice

CK SKJ mitinge je uglavnom inicirao poznati odbor iz Kosova polja, kada se sam raspustio, a poslije toga uglavnom su ih sazivala rukovodstva i organizacije Socijalističkog saveza. Osim tih 'srpsko-crnogorskih' mitinga, održavani su i 'slovenski' mitinzi... U novembru 1988, pa u februaru i martu 1989 došlo je do 'albanskih' masovnih protesta, okupljanja i demonstracija na Kosovu".⁹⁴ Kad ga je, još pre nego što se okrenuo protiv Miloševića, Boris Mužević u privatnom razgovoru, u Kumrovcu, upitao zbog čega tako oštro nastupa protiv Slovenaca, Šuvar je objasnio da su slovenački zahtevi dobri i demokratski, ali su ulazili u nepotrebne konflikte sa svima, tako da se nije moglo doći do dogovora, dok je Milošević jedini koji je uistinu pravi komunista sposoban za razgovore s drugim republikama i da s njima uskladi interese.⁹⁵ No, pri tome ne treba zaboraviti da je Šuvar izabran u Predsedništvo upravo zbog savezništva s Miloševićem. Hrvati su u svojoj kolebljivosti predložili dva kandidata, Šuvara i reformistu Ivicu Račana, a na tajnom glasanju, Šuvaru su glasove obezbedili Srbi. Po mišljenju Andrije Čolaka, Šuvar je bio ubeđen da može SKJ da promeni u modernu partiju koja bi raspetljala jugoslovenski čvor, istovremeno je njegovo kritikovanje Slovenaca bilo inspirisano iz Saveza boraca i Vojske; dok je Milošević želeo tzv. "čvrstu", odnosno centralizovaniju državu, Kučan je želeo približavanje evropskoj demokratiji.⁹⁶

Šuvarova kalkulacija o istovremenom odstranjivanju Miloševića i Kučana nije uspjela, tako da ostaje otvoreno pitanje šta bi se dogodilo u slučaju da lideri srpskog i slovenačkog Saveza komunista više ne bi bili članovi saveznog Predsedništva. A Sedamnaesta sednica je bila direktna poruka Miloševiću da njegova politika neće ići glatko s obzirom na to da prilikom glasanja o poverenju u Predsedništvu CK SKJ podršku nije dobio samo član privržen Miloševiću, Dušan Čkrebić

94 Stipe Šuvar, *Nezavršeni mandat. Na udaru "antibirokratske revolucije", drugi tom* (Zagreb: Globus, 1989), 49–50.

95 Boris Mužević, *Prvo pretepeni (Prvopretučeni)*, 27. januar 2021.

96 Andrija Čolak, *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju* (Beograd: Laguna, 2017), 23.

(protiv Miloševića su se, istina tiho, počeli pojavljivati prvi glasovi opozicije i u Srbiji, ali ih je on do marta 1991. uspešno obuzdavao i minimizirao). Čkrebić je zbog toga dao ostavku, ali je – zbog Miloševićevog stava da o poverenju članu Predsedništva može da glasa samo njegova baza (dakle, u tom slučaju, srpski komunisti) – nakon mesec dana je opozvao svoj čin jer mu je poverenje izglasao CK SK Srbije. Sednica je ostala medijski zapažena po dva događaja – slovenački član CK SKJ Vinko Hafner je tokom svog izlaganja prstom zapretio Miloševiću, rekavši: “Druže Miloševiću, dobro razmisli o tome koji si put izabrao”, a Makedonac Vasil Tupurkovski je nakon glasanja (o poverenju) izjavio: “Bojim se da je jedna republika izgubila, a pobedila je neprincipijelna koalicija.” Sintagma o neprincipijelnoj koaliciji ostala je potom glavni prigovor na račun svih republika koje su se suprotstavljale ponovnoj centralizaciji Jugoslavije i velikosrpstvu. U vreme Sedamnaeste sednice i još dugo nakon nje takva koalicija nije postojala, glasanje je pre predstavljalo splet okolnosti i plod trenutnog uverenja pojedinih članova CK SKJ. Miloševića su tada podržali Makedonci pod vođstvom Milana Pančevskog (zbog bojazni od svojih Albanaca i njihovih zahteva, s tim što je dogmatski Pančevski bio vatreni zagovornik i prenosilac Miloševićevih stavova), Crnogorci pod vođstvom Vidoja Žarkovića i Bosanci (uključujući i njegove zahteve za ustavne promene u Srbiji).

Dok se na velikim uličnim mitinzima događala “volja naroda”, počelo se i sa televizijskim prenosima partijskih plenuma, kako bi se “pokazalo narodu ko se i sa koliko žara bori za istinu, pravdu, reforme. Ali narod nije jedan, naroda je mnogo i svaki od njih stvara svoju sliku o tome ko je u pravu u bespoštednom ratu koji između sebe vode partijske vrhuške već razjedinjene Jugoslavije”.⁹⁷ Praksa neposrednih televizijskih prenosa partijskih plenuma počela je sa Šesnaestom sednicom CK SKJ o Kosovu 29. i 30. jula 1988; trajala je 20 sati, a pred ekranima pratilo ju je više miliona ljudi, beogradski *NIN* ju je nazvao

97 Andrija Čolak, *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju*, 17.

“Besana noć Jugoslavije”. Vrhunac te svojevrsne televizijske dramaturgije odigrao se u trenutku usvajanja amandmana na slovenački ustav u septembru 1989. godine. Sednica CK SKJ dan uoči usvajanja amandmana u slovenačkoj Skupštini, 26. septembra vukla se cele noći, a neposredno je prenošena na televiziji. Stvoren je dramatičan utisak kao da u celoj Jugoslaviji, zbog usvajanja amandmana, počinje vanredno stanje. Na sednici je prevladao stav da su ti amandmani u suprotnosti s ustavom, a sa organizovanim pritiskom na slovenačke članove želelo se postići da se SK Slovenije izjasni protiv amandmana, pa tako odloži, odnosno, onemogućí njihovo usvajanje u slovenačkoj Skupštini. Protiv takvog zaključka na sednici CK SKJ su, osim slovenačkih članova, glasali i hrvatski. Sednica je bila bez efekta, a usvajanje amandmana podstaklo je nove mitinge, u Titogradu se okupilo oko 50.000 ljudi, koji su pretili oružjem. Efekat neposrednih prenosa iskorišćen je i u vreme XIV kongresa, u januaru 1990. A u to vreme su već dve republike bile višestranačke, pa je uprkos tome što je SKJ još uvek bio “odgovoran” za Jugoslaviju, pažnja medija se postepeno počela usmeravati na nove političke snage.

U suprotnosti sa CK SKJ, sednice Predsedništva CK SKJ su u velikoj meri i dalje bile tajne i tek samo selektivno otvorene za novinare, a o tome se odlučivalo usput. Nije bila reč samo o prirodi tajnosti, već o naglašavanju poruka: koga će novinari prikazati ili preuzeti, a koga ne, kome će dati za pravo, a kome u žučnim raspravama neće. Nakon prve otvorene sednice, pune međusobnih optužbi, dopisnica Tanjuga je ispotiha rekla: “Uskoro ćemo vas zamoliti da opet zatvorite svoje sednice”.⁹⁸

Posledice Miloševićevih političkih pobeda počele su da pokazuju rezultate i u Predsedništvu CK SKJ. Na mitinzima (istina, nisu svi bili samo nacionalistički, 5. oktobra 1988. je pred Skupštinom zbog loše situacije protestovalo i nekoliko hiljada radnika iz Rakovice, a radnički štrajkovi su počeli da se množe), počele su i tzv. “prozivke”

98 Franc Šetinc, *Vzpon in sestop (Uspon i silazak)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988), 298.

pojedinih članova Predsedništva. U ranu jesen 1988, kada je na ostavke bilo prinuđeno vojvođansko rukovodstvo, u Predsedništvu je ostavku dao Boško Krunić. Novo vojvođansko rukovodstvo je odmah počelo da traži Šuvarovu ostavku (što se nije dogodilo). Već u oktobru je, uprkos podršci crnogorskog rukovodstva, Milošević neuspešno pokušao da sruši Vidoja Žarkovića i Marka Orlandića, kako bi ih zamenio mladim, odanijim političarima. Pošlo mu je za rukom nekoliko meseci kasnije, u januaru 1989, kada su, pod pritiskom antibirokratske revolucije, obojica dali ostavke.

Predsedništvo SFRJ se s neposrednim uličnim pritiscima suočilo u februaru 1989, upravo zbog Kosova i slovenačkih reakcija tim povodom. Kosovu su tokom osamdesetih godina bile neposredno posvećene brojne sednice, a posredno je bilo predmet rasprava i konflikata gotovo povodom svake druge teme. Demonstracije i prolivanje krvi u Pokrajini, Predsedništvo SFRJ je 20. februara pokušalo da zaustavi "određenim angažovanjem jedinica JNA na Kosovu", kako je to formulisano. Na vanrednoj sednici Predsedništva CK SKJ 26. februara 1989. zato su raspravljali o informaciji da je na Kosovu pojačano prisustvo milicije, a 52. korpus JNA spreman da stupi u Pokrajinu. Na sednici je došlo do novog konflikta između Miloševića i Muževića. Milošević je Slovencima prigovorio da s podrškom Kosovu, zabijaju nož u leđa Srbiji, a Mužević je Miloševića uporedio sa Staljinom. Situacija je uzavrela u naredna dva dana. U Sloveniji je, 27. februara organizovan masovni skup u Cankarjevom domu, pod naslovom "Za mir i suživot i protiv uvođenja vanrednog stanja na Kosovu". Organizovala su ga različita udruženja i opozicione organizacije. Kao i na skupu, Kučan je nastupio i na televiziji. Promiloševićevski studenti su 28. februara organizovali demonstracije ispred Skupštine SFRJ u Beogradu. To je bio odgovor srpske politike na skup u Cankarjevom domu. Preko dana se okupilo više od 100.000 ljudi, dovezeni su i radnici iz fabrika. Masa je zahtevala hapšenje Azema Vlasija. Oko 7 sati uveče zahtevali su stav Predsedništva CK SKJ. Preplašeno Predsedništvo je ovlastilo Miloševića da formuliše pet tačaka i da ih pročita pred demonstrantima. Tokom dana pred njima su se izređali brojni govornici, kao

i dežurni predsednik Predsedništva SFRJ Raif Dizdarević, koji je bio izviždan. Milošević je pobeđnički nastupio oko 21.30. Obećao je hapšenje albanskih lidera, do čega je nakon toga i došlo (Vlasi je uhapšen 2. marta, suđenje mu je počelo u septembru, na kraju je pomilovan, a iz zatvora je pušten u aprilu 1990). Protiv Slovenije Srbija je početkom marta uvela ekonomski rat. Slovenija je rudarima (u Starom Trgu) i dalje pomagala, takođe i uhapšenima, kojima su, uz finansijsku pomoć republike pomagali slovenački advokati. Na sednicama Predsedništva CK SKJ u više navrata tražene su informacije o stanju uhapšenog Vlasića, jer je to bio prvi slučaj tokom 30 godina, da se u zatvoru nalazi politički funkcioner.

Amandmani na srpski ustav proglašeni su 29. marta, što je u Srbiji proslavljeno masovnim mitinzima, a na Kosovu su počele demonstracije. Predsedništvo CK SKJ i Predsedništvo SFRJ su se, kao i nebrojeno puta do tada sastali na zajedničkoj sednici, da bi pred javnost izašli s apelom na jedinstvo. A sednica nije išla baš glatko, Dizdarević je odbacio zajedničko saopštenje, po rečima Čolaka, rečima: "Vi radite svoj posao, mi ćemo svoj".⁹⁹

S novim saveznicima Milošević se latio Hrvatske, kad je na sednici Pokrajinskog komiteta govoreno o ugroženosti Srba u Hrvatskoj, a rasprava se prenela i na Predsedništvo. Tu su rasprave, istina, nešto izgubile na oštini, jer je Milošević 8. maja postao predsednik srpskog Predsedništva, a bio je tu i prosrpski blok, zbog smena postignutih tzv. antibirokratskom revolucijom i promenama na Kosovu. Milošević je ono što je ranije govorio na sednicama Predsedništva počeo da govori javno, a samo malo kasnije od preuzimanja predsedničkog mandata, 22. maja, događanja u Sloveniji označio je fašistoidnim¹⁰⁰, a na 600. godišnjici Kosovske bitke, 28. juna, pred dva miliona okupljenih Srba i državnim vrhom, zapretio poznatim rečima koje su najavljujvale rat i

99 Andrija Čolak, *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju*, 344.

100 Boris Jež, *Yu, nikoli več? (Yu, nikad više?): [Bela knjiga o razpadu Jugoslavije]* (Ljubljana: Slon, 1994), 186.

kraj jugoslovenstva: “Šest vekova kasnije, danas, opet smo u bitkama i pred bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene”¹⁰¹

Tokom leta se se, povodom kadrovskih smena, ponavljale uglavnom iste teme, s istim neuspehom, jer su Srbi sa sedam glasova i povremenim savezništvima usmeravali temu rasprave. Pri kraju leta na red je opet došla Slovenija, tada zbog toga što je zabranila tzv. miting istine, kojim je Milošević pokušao da sruši i slovenačko rukovodstvo. Za posledicu je to imalo da srpski SSRN zatraži prekid svih odnosa sa Slovenijom, a Srbija, Vojvodina i Kosovo su Kučana i Janeza Kocijančiča proglasili za “nepodobne da bi bili članovi CK SKJ, jer su navodno ohrabivali srpske nacionaliste, unosili razdor u SKJ i namerno kreirali loše međunacionalne odnose”. Šest članova Predsedništva je zbog sukoba između Slovenije i Srbije od dežurnog predsednika Pančevskog tražilo hitno sazivanje sednice CK SKJ, a on se tome odupirao. Na kraju je došlo do dvodnevne sednice, koja je završena 28. decembra. Na sednicama Predsedništva, kao i na zasedanju CK SKJ, u međuvremenu se raspravljalo u kontekstu priprema i sadržaja Kongresa. Tri suprotstavljene struje (srpska, slovenačko-hrvatska i “federalna”) praktično se nisu slagale ni u čemu, što je bio znak, kao što su javne rasprave i polemike prognozirale, da Kongres neće biti teško očekivano rešenje, već krah.

Zalaganja da SKJ zbog jugoslovenske krize sazove vanredni kongres trajala su zapravo od 1988, ali su se slovenački i još neki predstavnici u saveznim partijskim organima tome istrajno suprotstavljali. Posledično, Kongres je održan u godini kada bi se i inače morao održati, ali sa atributom “vanredni”, kako bi se ukazalo na kritično stanje u Partiji i jugoslovenskom društvu. Do Kongresa su konačno došli vojvođanski komunisti, koji su ga u januaru 1989. na vanrednoj Konferenciji SK Vojvodine i zvanično zahtevali.

101 Dragan Štavljanin, “Trideset godina od Miloševićeve najave ratova na Gazimestanu”, *Radio Slobodna Evropa* 28. 6. 2019. Pristupljeno: 26. 3.2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-gazimestan-milosevic/30026025.html>.

Slovinci su ostali usamljeni u zahtevu da se SKJ preobrazi u savez samostalnih organizacija i time, prestane da važi tzv. demokratski centralizam. Pre saveznog, održavali su se republički kongresi i konferencije. Pokazao se da su reformske snage i u nekim drugim republičkim organizacijama slabe i heterogene. Demokratski centralizam, taj klasični princip komunističkih partija, ukinut je samo na kongresima slovenačkih i hrvatskih komunista. U BiH je s pravom malo ublažen u odnosu na manjine, dok su makedonski, srpski, crnogorski i SK u JNA ustrajali na njemu. Slično je bilo i povodom pitanja o razdvajanju partije od države. Deklarativno su svi bili za, a kod konkretnih opredeljenja, poput, na primer, mogućnosti “spoljnog” nadzora opozicije nad radom skupštine, vlade, parlamenta i predsedništva, opredelili su se samo slovenački i hrvatski komunisti.

Slovenački kongres u decembru 1989. odvijao se u senci rumunske revolucije, osokoljenih nastupa opozicije protiv SKS; Kučan je, između ostalog, izjavio da je Jugoslavija na rubu građanskog rata, do čega je dovela bezobzirna, ultimativna politika, kojoj se iz oportunitizma niko ne želi suprotstaviti. Ključna je pak bila tvrdnja da SKS na svoj XI kongres dolazi kao jedina komunistička stranka na vlasti koja se, bez pritiska demonstracija i masovnog gneva sugrađana, odlučila za stranački pluralizam i najavila izbore (uprkos tome što su Slovencima u saveznom Predsedništvu svo vreme govorili da će ih pomesti sopstveni narod, SKS je kao pojedinačna stranka na izborima potom i pobedio, a zbog predizborne opozicione koalicije Demos, nije sačuvao vlast). Rukovođenje SKS nakon Kučana preuzeo je dr Ciril Ribičič i pripremljen je predlog demokratskih reformi za celu Jugoslaviju. Program je sadržavao garantovanje ljudskih prava, višestranačje, ukidanje verbalnog delikta i prekid političkih sudskih procesa, sređivanje prilika na Kosovu uz poštovanje jugoslovenskog ustava, neposredne izbore, kao i reformu federacije i SKJ, kao saveza samostalnih subjekata. Na XIV kongres SKJ slovenačka delegacija je, unatoč tome što je sačuvala ime, u suštinskom smislu otišla kao predstavnik socijaldemokratske stranke. SK Srbije se na republičkom kongresu istina opredelila za slobodno političko udruživanje, ali samo na demokratskoj socijalističkoj

osnovi. Založio se za federativnu Jugoslaviju, u kojoj republike ne bi mogle da budu “tek toliko, koliko im odgovara”, dok bi federalni organi bili osnaženi. Odbačena je teza o republikama kao državama. U SKJ bi, po principu “jedan čovek, jedan glas”, bio očuvan princip demokratskog centralizma. Hrvatski SK se, slično kao slovenački, opredelio za stranački pluralizam. Jugoslavija može opstati samo kao savez slobodno udruženih naroda i narodnosti, u kome republike imaju izvornu suverenost. U BiH su isto tako ostali pri principu demokratskog centralizma, koji bi dobio moderniju interpretaciju. Kad je reč o međunacionalnim odnosima, u SKJ ne bi smelo da dođe do preglašavanja. Bili su protiv konfederalne Jugoslavije, političkog organizovanja na nacionalnoj osnovi, dok bi o višestranačju trebalo da odluče građani. Bili su za princip “jedan čovek, jedan glas” i protiv depolitizacije JNA. Makedonci su bili za avnojevsku i federativnu Jugoslaviju, višestranački pluralizam ocenili su tek kao jednu od mogućnosti političkog pluralizma, o čemu bi odlučivali građani. Crnogorci su višestranačje početkom 1989. godine smatrali nerealnom političkom opcijom, da bi krajem godine u SK Crne Gore o tome već počele polemike. Tada već promiloševićevska kosovska organizacija bila je protiv konfederalizma i “administrativno-birokratske” interpretacije samostalnosti republika i pokrajina. U isto tako Miloševiću podređenom vojvođanskom SK opredelili su se za jedinstveni SKJ, demokratski centralizam, jedinstveno jugoslovensko tržište, politički pluralizam nestranačkog tipa sa SSRN kao krovnom organizacijom. Organizacija SK u JNA opredelila se za jedinstvenu i federativnu Jugoslaviju, SKJ, kao jedinstvenu političku organizaciju s modernizovanim demokratskim centralizmom, protiv višestranačja i protiv depolitizacije JNA. Reforme u državi mogle bi da se sprovedu isključivo na osnovu jugoslovenstva i socijalizma.

CK SKJ je imenovao poseban odbor za pripremu kongresnih dokumenata, vodio ga je sekretar Predsedstva CK SKJ Štefan Korošec. Odbor je trebalo da pripremi opštu kongresnu deklaraciju, koja bi predstavljala sintezu svih stavova, a istovremeno bi bila i prelazni dokument do donošenja novog programa SKJ. O dokumentu je u

decembru 1989. raspravljao CK SKJ i prihvatio njegov nacrt. Konačnu verziju trebalo je da usvoji kongres. Istina, CK je raspravljao i o izveštaju o radu CK SKJ između XIII i XIV kongresa. Već je u toj raspravi dolazilo do polemika o uzrocima jugoslovenske krize. U raspravi o dokumentu, koji je dobio naslov "Novi projekat za demokratski socijalizam u Jugoslaviji", došlo je do srpskog napada na slovenačke učesnike zasedanja, povodom stavova XI kongresa SKS. Kritikovali su ih zbog toga što, osim asimetrične države žele i asimetričan SK. Srbija na to neće pristati i zaštititi svoje interese.

Dokument je, istina, nudio teorijsku mogućnost za kompromis. Opredelio se za politički pluralizam i napuštanje partijskog monopola. Jugoslavija bi istrajala na avnojevskim principima, odnosno federaciji u kojoj suverenost pripada federalnim jedinicama, istovremeno i građanima Jugoslavije. Napustila bi se dogovorna i uvela tržišna privreda i pluralizam vlasništva. I dalje bi društveni temelj ostalo samoupravljanje, a u SKJ "novi" demokratski centralizam. Naglasak je dobila i ekološka problematika. U međunarodnim odnosima Jugoslavija bi ostala nesvrstana, ali bi "izrazila i želju" za uključivanje u evropske integracije. SK bi se preobrazio u modernu i demokratsku organizaciju s obnovljenim socijalističkim programom. Prioriteti nakon kongresa bi, osim obnove organizacije, bilo donošenje novog ustava, međunarodnog akta o ljudskim pravima, ukidanje verbalnog delikta, višestranački izbori, radikalne privredne reforme i ostvarivanje jugoslovenskog programa o Kosovu, otpočinjanje postupka za prijem u Savet Evrope, kao i za uključivanje Jugoslavije u evropske i svetske integracije.

Kongres se održavao od 20. do 22. januara 1990. u Centru "Sava" u Beogradu. Polemike su trajale od samog otvaranja Kongresa i nadalje, kako u tri komisije (za reformu političkog sistema, za reformu privrede, za preobrazbu SKJ), tako i u plenumskom delu. U središtu su bili dijametralno suprotni stavovi slovenačke i srpske delegacije, sa dva potpuno različita koncepta, a Slovencima su se povodom nekih pitanja pridruživali hrvatski delegati. Svi slovenački predlozi su bili odbijeni u izrazito neprijateljskoj atmosferi. Da je neko u tom trenutku

predložio da Slovenci dobiju kafu, verovatno bi većina u dvorani podigla crvene kartone. Uprkos tome, ili upravo zbog toga, za procenu i odluku kada i kako otići, bilo je potrebno puno zrelosti i poznavanja odnosa u Jugoslaviji. Po tom pitanju u slovenačkoj delegaciji nije postojalo jedinstvo. "Mladokomunisti" su na Kongres gledali izrazito taktički, u brizi za sopstvene karijere želeli su da se što pre otarase jugoslovenstva. Stari, iskusni komunist Vinko Hafner, pripadnik predratne i ratne generacije, prema odlasku je bio skeptičan, ali je na njega pristao. Verovatno je imao u vidu kakve bi to posledice imalo za nekadašnju revolucionarnu partiju, koja je u nemogućim ratnim uslovima obnovila Jugoslaviju i ostvarila njenu komunističku federativnu viziju. Sonja Lokar je pri odlasku plakala, a fotografija s njenim suzama preplavila je jugoslovensku štampu. Kučan i Ribičič su istrajali na tome da bi trebalo izabrati pravi trenutak, da bi i Jugoslaviji i svetu bilo jasno za šta se Slovenci zauzimaju. Kučan ovako govori: "Tokom noći smo održali sastanak celokupne slovenačke delegacije i na njemu je prevladalo stanovište da brižljivo moramo odabrati trenutak odlaska, jer naša odluka o odlasku mora biti razumljiva ne samo nama, već i slovenačkoj, pa i jugoslovenskoj i međunarodnoj javnosti. 'Mladokomunisti', Pahor, Balažic i drugi su i dalje nestrpljivo pritiskali: 'Idemo, idemo, šta će nam reći kod kuće?' Istrajao sam na tome da ćemo to učiniti, kad tako bude odlučio šef delegacije Ciril Ribičič. Treba istrajati do kraja, ako hoćeš da uopšte primete za šta se zalažeš i u čemu su te razlike u stavovima, zbog kojih se nije moguće identifikovati s njima. I Ćiro (Ciril Ribičič, op. a.) jeste to dobro razumeo i odlično izveo. Često me nisu razumevali kada sam istrajavao na tome da je za tako radikalne odluke neophodno biti argumentovan i dosledan Pa i kasnije u raspravama o zakonu o referendumu (mislilo se da je insistiranje na stavu da je referendum uspeo, ako za nezavisnost glasa većina svih birača, a ne samo većina izašlih na referendum, op. a.). Nervoza, nestrpljenje i neargumentovanost pri tako velikim odlukama nemaju tu šta da traže. Kao ni naglost. Treba se boriti, ako želiš da uopšte znaju tvoje stavove. Treba biti istrajan, imati i taktiku. Ako popustiš već pri prvom sučeljavanju i izbegavaš sukobe,

ionako misle da si krpa, da su argumenti nerelevantni, kao i da nisi spreman da odgovornost snosiš do kraja.”¹⁰²

Slovenačka delegacija je, istina, računala i na mogućnost da bi joj, s policijom ili vojskom odlazak bio onemogućen, ili da će se pred hotelom okupiti “mitingaši” i tako sprečili odlazak. To se nije dogodilo. Silvo Komar, koji je bio zadužen za bezbednost delegacije, dogovorio se s jugoslovenskim ministrom za unutrašnje poslove Petrom Gračaninom da im odlazak neće ometati i da će ih policija štititi. Gračanin je, istina, bio Miloševićev čovek, ali je kao stari partizanski general u ovome održao reč. Milošević ih je optuživao da su sve isplanirali, pa čak i unapred otkazali sobe. Njegov vatreni crnogorski pristalica Momir Bulatović, koji je zajedno s Milom Đukanovićem došao na vlast u antibirokratskoj revoluciji i predsedavao je jednom sednicom, tvrdio je da ga je Kučan ceduljicom podsticao da što više skрати raspravu i stavi predloge na glasanje, što je bila zamka, odnosno spletka, jer šta god da bi uradio, ništa ne bi promenilo planiranu odluku Slovenaca da odu. Tokom Kongresa sve vreme je zasedalo Predsedništvo CK SK Jugoslavije, gde je na Kučana vršen snažan pritisak da Sloveneci povuku amandmane na osnovni dokument, odnosno, da praktično pristanu na srpsko-miloševićevski koncept centralizovanog SKJ. Kučan se sa svojim iskustvom bez teškoća suprotstavljao pritiscima, pa su sastanci bili bez efekta. Odbacivanje svakog slovenačkog amandmana većina u dvorani propraćala je burnim aplauzom. Većina je pljeskala i dok je delegacija odlazila. Šta je to značilo do svesti im je doprlo tek narednih dana. Delegacija je iz Centra “Sava” otišla u hotel *Interkontinental*, tamo je održala konferenciju za štampu i novinari-ma objasnila svoje odluke i potom, u senci kongresne zbrke do koje je došlo, mirno otputovala iz Beograda.¹⁰³

102 Božo Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik* (Ljubljana: Modrijan, 2015), 159.

103 *30 let odhoda slovenske delegacije s 14. kongresa ZKJ (30 godina od odlaska slovenačke delegacije s 14. kongresa SKJ)*, 22. januar 2020, okrogla miza (okrugli sto) (Sonja Lokar, Janez Kocijančič, Lev Kreft, Milan Kučan, Božo Repe in Ciril Ribičič). Razgovor je vodio Dušan Balažič. <https://www.youtube.com/watch?v=IqF5JdqHdvY>.

Prelomilo se na slovenačkom amandmanu koga je u ime slovenačke delegacije predložio Janez Kocijančič, o preobrazbi SKJ: umesto formulacije “treba da se preobrazi u modernu, jedinstvenu, demokratsku političku organizaciju”, trebalo bi da stoji da je SKJ partija “ravnopravnih republičkih organizacija SK koje se slobodno udružuju u SKJ”. Predlog je odbačen sa 1156 glasova protiv i 169 gasova za. Nakon glasanja reč je dobio Ciril Ribičič, koji je naglasio da ne samo da na Kongresu nisu želeli da prihvate slovenačke amandmane, već ni minimum koji bi omogućio autonomnost, samostalnost i ravnopravnost republičke organizacije, kao i da ne žele da budu saodgovorni za agoniju SKJ. Slovenački delegati uz opšti aplauz, napustili su dvoranu u Centru “Sava”.

Međutim, to je samo deo priče. Ono što je bilo važno u nastavku jeste bilo to da Slovenci na kraju nisu ostali usamljeni. Prekinuti Kongres napustila je i hrvatska delegacija. Ona je, zbog hrvatsko-srpskog nacionalnog sastava bila u mnogo težem položaju. U kontekstu slovenačko-hrvatskih odnosa i dogovaranja o savezništvu u federaciji (kasnije i o zajedničkom osamostaljivanju) bio je to jedan od retkih zaista značajnih hrvatskih poteza. Da su Hrvati ostali, realizovao bi se Miloševićev predlog da Kongres nakon odlaska Slovenaca ustanovi novi kvorum i nastavi sa radom, kao da se ništa nije dogodilo. Slovenački Savez komunista bi jednostavno bio “otcepljen”, ili, kako je rekla jedna od srpskih delegatkinja: neka Slovenci idu, neka napuste Kongres “i neka puste nas primitivce da sami organizujemo Partiju onako kako znamo”.

U tom smislu je predsedavajući Momir Bulatović želeo da se nastavi s radom, kao da se ništa nije dogodilo, ali je Ivica Račan, u ime većine hrvatskih delegata predložio da se Kongres prekine, analizira nastala situacija i njeni uzroci, i predlože moguća rešenja, pa da tek nakon toga Kongres nastavi s radom. Tome se suprotstavio Milošević i predložio da se konstatuje novi kvorum i nastavi sa radom. U pauzi vršen je pritisak na Račana da povuče predlog, ali on nije pristao. U nastavku, zasedanje je vodio Milan Pančevski, koji je predložio usvajanje do tada predloženih dokumenata i nastavak Kongresa kada to

odluči CK SKJ, a do tada bi organi SKJ nastavili da rade. Hrvatska delegacija nije za to glasala, ali je uprkos tome Pančevski predloge proglasio prihvaćenim, čime se nastojao stvoriti utisak da Kongres nije okončan i da će se nastaviti.

Slovenački predstavnici su odnose sa SKJ “zamrzli” do konferencije CK SK Slovenije, početkom februara. CK SK Slovenije je postupak delegata već narednog dana u celosti podržao, a 2. februara i Konferencija CK SKS. Usvojen je zaključak da je XIV kongres za slovenačke komuniste završen, a kratici SKS dodata je dopuna imena: Stranka demokratske obnove. Za Račana i hrvatski SK situacija je bila znatno teža. Pod određenim uslovima je, nakon povratka delegacije, Račan odobravao nastavak Kongresa, deo članstva ga je kritikovao zbog toga što hrvatska delegacija nije bila tako radikalna kao slovenačka, a srpski komunisti u Hrvatskoj da naseda slovenačkom separatizmu. CK SKH je konačno odobrio postupanje delegacije. U Srbiji je sve interpretirano tako da su separatistički Slovenci naišli na otpor većine jugoslovenskih komunista, kao i da je jedinstveni SKJ ključni činilac jedinstvene SFRJ. Makedonski i bosanski komunisti su bili, pod određenim uslovima i bez isključivanja, za nastavak Kongresa. Do toga nije došlo, SKJ je na XIV kongresu uistinu prestao da postoji, iako su se ostatak Predsedništva CK SKJ i samog CK SKJ, i naročito, Organizacija SKJ u JNA, do maja trudili da bude nastavljen. Kao alternativni, takođe nije uspeo pokušaj da propali SKJ nadomesti SKJ – Pokret za Jugoslaviju, iako mu se krajem 1990. godine pridružila i Organizacija SKJ u JNA. Da Pokret ne može uspeti postalo je jasno već početkom juna, kad su se SK Srbije i SSRN Srbije udružili u Socijalističku partiju Srbije. Od tri stuba, SFRJ je tako ostala još samo na JNA.

A sudbina Predsedništva CK SKJ nakon Kongresa? Predsednik Pančevski je u početku nastavio da radi kao da se ništa nije dogodilo, kao da je samo Kongres odložen i odmah je, već sledećeg dana, sazvao sednicu. Na njoj nije bilo Slovenaca i samo jedan Hrvat. Uprkos tome pojavio se zahtev, da bi trebalo CK SKJ i Predsedništvo odmah raspustiti. Pančevski se tome suprotstavljao. Situaciju je plastično opisao Čolak: “Pančevski je, naravno, žestoko branio Centralni komitet

i Predsedništvo i insistirao na njihovom radu i aktivnosti, kao da se ništa nije dogodilo. Čak je uporno tvrdio da je Korošec i dalje sekretar Predsedništva, 'samo da je sad uzeo godišnji odmor'?!¹⁰⁴ Sednice krnjeg Predsedništva su u januaru, februaru i martu i dalje sazivane, samo su dve ili tri među njima nazivane "konsultativnim sastancima" i sa njih su davane izjave za javnost. Srpski blok je, istina, istrajavao na tome da su to bile "normalne" sednice. U pozadini su nakon Kongresa trajala nastojanja Miloševićevih pristalica i JNA da se nekako organizuju "komunisti iz Slovenije" (Srbi koji su tamo živeli, penzionisani oficiri i slično) i njihovi predstavnici dovedu u najviše organe SKJ, takođe i u Predsedništvo. Istovremeno je vršen pritisak na predstavnike hrvatskih komunista – koji su, neobavezno, na "konsultativne" sastanke povremeno još uvek slali jednog svog predstavnika – da se vrate u organe i podrže nastavak Kongresa. Tu je teren bio "mekši", jer je u predstavničkim organima bilo mnogo Srba iz Hrvatske. Nastavak Kongresa i pre toga, sazivanje sednice CK SKJ su takođe bile glavne teme sastanaka. Hrvatski predstavnici su, istina, učestvovali u izradi dokumenta, koga je u vezi s mogućim nastavkom Kongresa sačinilo Predsedništvo CK SKJ, ali su bili protiv toga da se objavi (Predsedništvo ga je, uprkos tome objavilo). Sve zajedno presekao je Ivica Račan izjavom za *Borbu*, 9. marta, da je Kongres okončan i da nema vremena da polemische s Predsedništvom, jer se SKH-SDP priprema za izbore. Podele u krnjem Predsedništvu su se nastavile, ovog puta bez Slovenaca i Hrvata. Jači blok predstavljali su Srbi, Crnogorci, Vojvođani, Kosovari i JNA, a slabiji Makedonija i Bosna i Hercegovina. Sednica CK SKJ je u krnjem sastavu održana 30. marta, ali je bila samo predstava za javnost. Makedonci i Bosanci su početkom aprila na sednicama svojih centralnih komiteta zahtevali ostavke Predsedništva CK SKJ, ali su na sednice krnjeg Predsedništva i dalje odlazili. One su se u aprilu i maju održavale i dalje, iako im više nisu prisustvovali neki iz srpskog bloka, koji su preuzeli druge dužnosti.

104 Andrija Čolak, *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju*, 507.

Predsedništvo je nekako opstajalo u životu, prvenstveno zbog kalkulacije da bi se XIV kongres mogao nastaviti. Početkom maja se na "radno-konsultativnom sastanku" sastalo 98 članova CK SKJ i odlučilo da će nastavak Kongresa biti 26. maja.¹⁰⁵ U nekom krnjem sastavu se "kongres" u Centru "Sava" u Beogradu krajem maja zaista nastavio i čak najavio da će 25. septembra početi XV kongres.¹⁰⁶ Upravo tih dana raspao se SSOJ, Ante Marković je najavio osnivanje svoje stranke, a u Sloveniji i Hrvatskoj su se nakon izbora konstituisale nove vlasti bez reformisanih komunista. Na Kongresu nije bilo nijednog Slovenca, iz Hrvatske su došli Srbi, isto i sa Kosova; iz Makedonije nekoliko delgata iz Kumanova i Prilepa. Nastupilo je samo devet govornika. Predsedništvo SKS-SDP je poslalo pismo da nije spremno sudelovati u "stvaranju privida o jedinstvu koga nema, a još manje pristati na vraćanje starog pod plaštom novog". Predsedništvo SKH-SDP je Kongres obavestilo da se za njih završio još pre četiri meseca.¹⁰⁷ Kongres je, istina, raspustio i sve organe CK SKJ, uključujući i Predsedništvo.

IZVORI

ARHIVE

1. Arhiv Republike Slovenije: Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I (Odeljenje za dislociranu arhivsku građu) (bivši arhiv CK SKS).

NOVINSKI IZVORI

1. *Komunist* (slovenačko izdanje)
2. *Delo*
3. *Delavska enotnost*
4. *Dnevnik*
5. *Nedeljski dnevnik*
6. *7 dni*
7. *Vjesnik*
8. *Danas*
9. *Ekonomaska politika*

105 "Kraj vanrednog 26. maja početak novog krajem juna", *Borba*, 9. 5.1990.

106 Milena Dražić, "Okončan 14. vanredni kongres SKJ", *Novosti* 8, 31. 5. 1990.

107 Janja Klasinc, "Včera j in nikoli več" ("Juče i nikad više"), *Delo*, 28. 5. 1990. 1.

10. *NIN*
11. *Primorski dnevnik*
12. *Borba*
13. *Start*
14. *Gospodarski vestnik*
15. *Teleks*
16. *Večer*

BILTENI

1. Bilten Tanjuga
2. Republiški informativni bilten (Slovenija)

AUDIOVIZUELNI IZVORI

1. Arhiv RTV; Stane Dolanc u razgovoru s političkim aktivom Dalmacije (snimak), septembar 1972.
2. *The Death of Yugoslavia /Smrt Jugoslavije*. Prvi deo. Ljubljana: Con film: Dnevnik, 2008.

OBJAVLJENE ZBIRKE IZVORA

1. *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije: Beograd, 11–13. III 1969: stenografske beleške*. Knj. 6. Beograd: Komunist, 1970.
2. *Dokumenti: referat, rezolucije, statut ZKJ, završna reč, sastav organa SKJ. Savez komunista Jugoslavije. Kongres (13; 1986; Beograd)*. Ljubljana: Komunist, 1986.
3. Magnetogram 54. sednice Predsedništva SRS, 24. 11. 1981, rasprava Mitje Ribičiča. Arhiv predsednika RS.
4. Petranović, Branko, Momčilo Zečević. *Jugoslavija 1918–1984, zbirka dokumenata*. Beograd: Rad, 1985.
5. *10. kongres ZKS. Zveza komunistov Slovenije. Kongres (10; 1986; Ljubljana)*. Ljubljana: Komunist, 1987.
6. *Referat; Resolucije; Statut ZKJ; Sklepna beseda: dokumenti, sprejeti na dvanajstem kongresu ZKJ, 26.-29. junija 1982*. Ljubljana: Komunist, 1982.
7. *Trinaesti kongres SKJ, magnetofonske beleške, knjige 1–4*. Beograd: Komunist, 1988.

CITIRANA LITERATURA

1. Čolak, Andrija. *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju*, Beograd: Laguna, 2017.

2. Repe, Božo. *Rdeča Slovenija: tokovi in obrazi iz obdobja socializma (Crvena Slovenija: tokovi i lica iz perioda socijalizma)*. Ljubljana: Sophia, 2003.
3. Repe, Božo. *Milan Kučan, prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
4. Šetinc, Franc. *Vzpon in sestop (Uspon i silazak)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988.
5. Šušvar, Stipe. *Nezavršeni mandat. Na udaru "antibirokratske revolucije", drugi tom*. Zagreb: Globus, 1989.

CITIRANI NOVINSKI ČLANCI

1. Flegar, Vojko. "ZKJ med kongresoma. Šest strank čaka na Godota" ("SKJ između kongresa. Šest stranaka čeka Godoa"). *Delo*, 13. 1. 1990.
2. Grom, Nace. "Kongres kritike in poziva na spopade" ("Kongres kritike i poziva na sukobe"). *Dnevnik*, 6. 7. 1986.
3. "Opasnosti federalizacije", *Vjesnik*, 11. 7. 1986.
4. "13. kongres Zveze komunistov Jugoslavije". *Delo*, 30. junija 1986.

UPOTREBLJENA LITERATURA

1. *Osamnaesta sednica CK SK Srbije. Zadaci SKS u ostvarivanju ustava i daljoj izgradnji i jačanju jedinstva i zajedništva u SR Srbiji*. Beograd, 1982.
2. Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*. OKO, Sarajevo, 1999.
3. Dizdarević, Raif. *Put u raspad. Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
4. Đukić, Slavoljub. *Kako se dogodio vođa. Borbe za vlast u Srbiji posle Josipa Broza*. Beograd: Filip Višnjić, 1992.
5. Horvat, Branko. *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi*. Zagreb: Globus, 1985.
6. Jež, Boris. *Yu, nikoli več? (Yu, nikad više?): [Bela knjiga o razpadu Jugoslavije]*. Ljubljana: Slon, 1994.
7. Jović, Borisav. *Knjiga o Miloševiću*. Beograd: Nikola Pašić, 2001.
8. Jović, Borisav. *Zadnji dnevni SFRJ. Odlomci iz dnevnika) Poslednji dani SFRJ. Odlomci iz dnevnika)*. Ljubljana: Slovenska knjiga, 1996.
9. Kadrijević, Veljko. *Moje viđenje raspada: vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993.
10. Kutoš, Aleksander. *ZKJ: ustanovitev in razvoj (SKJ: osnivanje i razvoj)*. Maribor: Obzorja, 1974.

11. Mamula, Branko. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID, 2000.
12. Nenadović, Aleksandar. *Razgovori s Kočom*. Zagreb: Globus, 1989.
13. Pauković Davor. "Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije". *Suvremene teme* Vol 1, No 1, 2008.
14. Pavlović, Dragiša. *Olako obećana brzina*. Zagreb: Globus, 1988.
15. Perović, Latinka. *Ljudi, događaji, knjige*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000.
16. *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Zbornik radova, ur. Latinka Perović, Marija Obradović i Dubravka Stojanović, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
17. Perović, Latinka (ur.). *Slučaj Ivan Stambolić*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001.
18. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Beograd: Nolit, 1988.
19. Pleterski, Janko, Danilo Kecić, Miroljub Vasić (etc.). *Zgodovina zveze komunistov Jugoslavije (Istorija Saveza komunista Jugoslavije)*. Ljubljana: Komunist: Državna založba Slovenije, 1986.
20. Plut-Pregelj, Leopoldina, i Aleš Gabrič i Božo Repe. *The repluralization of Slovenia in the 1980s: new revelations from archival records*. Seattle: The Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2000.
21. Ramet, Sabrina P. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*. Bloomington: Indiana University Press, 1992.
22. Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel. The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the War for Kosovo*. Boulder: Westview Press, 1999.
23. *Beyond Yugoslavia. Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, Zbornik radova, ur. Sabrina P. Ramet i Ljubiša S. Adamovich. Boulder: Westview Press, 1995.
24. Repe, Božo. *"Liberalizem" v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1992.
25. Repe, Božo. *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije (Sutra je novi dan: Slovenci i raspad Jugoslavije)*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
26. Repe, Božo. *Milan Kučan: prvi predsjednik Slovenije*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.
27. Ribičič, Ciril, Zdravko Tomac. *Federalizam po mjeri budućnosti*. Zagreb: Globus, 1989.
28. Silber, Laura, Allan Little. *Smrt Jugoslavije*. Ljubljana: Co Libri, 1996. (Izvornik: *The Death of Yugoslavia*. Penguin Books, BBC Books, London, 1995)
29. Stambolić, Ivan. *Rasprave o Srbiji 1979–1987*. Zagreb: Globus, 1988.
30. Stambolić, Ivan. *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Ilića*. Beograd: Radio B92, 1995.

31. Sundhaussen, Holm. *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*. Mannheim: Taschenbuchverlag, 1993.
32. Šetinc, Franc. *Vzpon in sestop (Uspon i silazak)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1989.
33. Šetinc, Franc. *Zbogom, Jugoslavija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993.
34. Zimmermann, Warren. *Izvor Pogube. Jugoslavija in njeni uničevalci. Zadnji ameriški ambasador pripoveduje, kaj se je zgodilo in zakaj*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.

INTERVJUJI I SVEDOČENJA

1. Muževič, Boris. *Prvo pretepeni (Prvopretučeni)*. 27. januar 2021. https://www.youtube.com/watch?v=SPzFUvYY_NO.
2. 30 let odhoda slovenske delegacije s 14. kongresa ZKJ (30 godina od odlaska slovenačke delegacije s 14. kongresa SKJ), 22. januar 2020, okrogla miza (okrugli sto) (Sonja Lokar, Janez Kocijančič, Lev Kreft, Milan Kučan, Božo Repe in Ciril Ribičič). Razgovor je vodil Dušan Balažič. <https://www.youtube.com/watch?v=Igf5JdqHdvY>.

CITIRANI NOVINSKI I REVIJALNI TEKSTOVI I TEKSTOVI SA INTERNETA

1. Bijelić, Krste. *Nin*, 30. 6. 1986;
2. Dražić, Milena. "Okončan 14. vanredni kongres SKJ", *Novosti* 8, 31. 5. 1990.
3. Klasinc, Janja. "Včeraj in nikoli več" ("Juče i nikad više"). *Delo*, 28. 5. 1990.
4. "Kraj vanrednog 26. maja početak novog krajem juna". *Borba*, 9. 5. 1990.
5. "Novo jedinstvo za teška vremena" (bez potpisa). *NIN*, 29. 6. 1986.
6. Štavljanin, Dragan. "Trideset godina od Miloševićeve najave ratova na Gazimestanu", *Radio Slobodna Evropa* 28. 6. 2019. Pristupljeno: 26. 3. 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-gazimestan-milosevic/30026025.html>.

Prevela sa slovenačkog Seška Stanojlović

Božo Repe

PRESEDNIŠTVO SFRJ: BEZ AUTORITETA I HARIZME

U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI se pitanje ko će naslediti Josipa Broza Tita u vođenju zemlje počelo postavljati tokom šezdesetih godina. Po prvom posleratnom ustavu iz 1946. godine koji je kopirao sovjetski ustav iz 1936. godine, funkciju kolektivnog predsednika države obavljao je Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, naslednik Predsedništva AVNOJ. Biral ga je Narodna skupština i njoj je i bio odgovoran. Prezidijum je imao predsednika, šest potpredsednika, sekretara i (najviše) 30 članova, kao i (osim donošenja zakona) znatna ovlašćenja, na primer, raspuštanje skupštine i potvrđivanje zakona, ocenjenjivanje usklađenosti republičkih zakona sa saveznim ustavom, imenovanje predsednika vlade, imenovanje ambasadora (na predlog vlade), ratifikaciju međunarodnih ugovora, proglašavanje vojnog stanja i mobilizacije, raspisivanje referendum a i još neka.¹⁰⁸

Formalno, Prezidijumu su bili podređeni i predsednik vlade i vlada. Realno, najmoćnija politička ličnost bio je predsednik vlade, Josip Broz Tito, koji je istovremeno bio i ministar odbrane. Tito je predsednik države postao 1953¹⁰⁹, njegova je vlast još više ojačala, jer je istovremeno ostao i predsednik vlade (sada Saveznog izvršnog veća – SIV) i vrhovni komandant oružanih snaga. Biran je između članova Savezne narodne skupštine, svaki njegov mandat bio je vezan za mandat skupštine, odnosno do izbora nove skupštine, skupština je mogla da ga opozove pre isteka mandata. U ustavnom zakonu nije, međutim, bilo navedeno koliko puta je jedan kandidat mogao da bude biran.¹¹⁰ Po ustavu iz 1963. godine, funkcija predsednika države i predsednika vlade su razdvojene. Mandat predsednika je bio ograničen na dva

108 Ustav FNRJ, 73–76. član.

109 Ustavni zakon, 1953.

110 Ustavno uređenje Jugoslavije, *Gospodarski vestnik* (Ljubljana, 1959), 88–90.

četvorogodišnja mandata, ali to ograničenje nije važno za Josipa Broza Tita.¹¹¹

Do 1966. godine verovalo se da će ga naslediti Aleksandar Ranković. Nakon tzv. Brionskog plenuma, kada je Ranković morao da napusti sve funkcije, prevladao je stav da Tita ne može da zameni samo jedan čovek. Među političarima iz najužeg Titovog kruga, istina, najozbiljniji kandidat da ga nasledi bio je Edvard Kardelj, koji je za Tita bio osoba od najvećeg poverenja i koji je koncipirao većinu promena u unutrašnjem razvoju Jugoslavije i u njenoj spoljnoj politici (nesvrstanost). Ali, istovremeno, u više navrata suprotstavljao se Titovim stavovima. Iako je povremeno taktizirao, kako bi politički preživeo, bio je jedan od retkih političara koji nije direktno služio Titu, već revoluciji.¹¹² Odnosno, kako je revoluciju video u nekom periodu. U Moskvi su ga smatrali socijaldemokratom, pa ga i procenjivali izrazito negativno, što je bilo važno, naročito krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, kad se Tito ponovo snažno približio Moskvi, dok je, tome nasuprot, Kardelj za uzorima tragao u skandinavskim socijaldemokratijama. Povremene napetosti s Titom dostigle su vrhunac tokom pedesetih i šezdesetih godina, kad se Tito odlučivao između centralizma i federalizma, a personalno između njega i Rankovića. Ponešto od konfliktne atmosfere su, istina, između starih revolucionarnih drugova uneli i odnosi između Titove supruge Jovanke Broz i Pepce Kardelj. Kardeljevi su naime, tokom pedesetih i prve polovine šezdesetih godina bili Titovi susedi u Užičkoj ulici na Dedinju. Pepca se nija mogla pomiriti s ambicioznom mladom “domaćicom”, koja je iznenada postala “prva drugarica” i sticala sve veći uticaj na sve starijeg Tita.¹¹³ Kad je reč o politici, Tito je prihvatio Kardeljevu ideju o republikama kao državama unutar federacije, sa zaštitnim mehanizmom jedinstvenog Saveza komunista, JNA kao branika, ne samo Jugoslavije

111 Ustav SFRJ, 1963.

112 Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2020), 380.

113 Božo Repe, *Rdeča Slovenija: tokovi in obrazi iz obdobja socializma* (Ljubljana: Sophia, 2003), 249.

prema vani, već i socijalističkog društvenog poretka unutra i Tita kao (doživotnog) predsednika države i partije, kao i vrhovnog komandanta oružanih snaga. Taj je princip uspostavljen s “Kardeljevim” ustavom, 1974. godine. Na taj je način Jugoslavija kupila nešto mirnih, a što se tiče standarda ljudi najuspešnijih godina, po ceni visokih spoljnih dugova, dok su se odnosi između Tita i Kardelja primirili. Kardelj je umro pre Tita (1979), s tim što je već deceniju ranije bilo jasno da neće naslediti Tita. To bi i inače bilo teško, jer je kao čovek bio načitan i analitičan, ali suvoparan i bez harizme, privržen normativizmu. U vlasti samoj po sebi nije uživao na način kako je u njoj uživao Tito. Osim toga, u Srbiji zbog ustava nije bio omiljen, što je posebno bilo vidljivo u brojnim napisima u srpskoj štampi u vreme Miloševićevog medijskog rata tokom osamdesetih godina.

Tako je, s amandmanima (XX–XLII) na ustav iz 1963. godine, 1971. godine, kao kolektivno rukovodstvo države ustanovljeno Predsedništvo SFRJ.¹¹⁴ Veoma je mnogo rasprava, kako ga sastaviti i kakva bi bila – generalno za Titovog života – njegova uloga, bilo u i Skupštini i u drugim organima. Takođe, kakva bi bila njegova funkcija u odnosu na druge organe (vlade, skupštine), da li da članovi budu “samo” predstavnici republika, ili ih treba potvrditi i Savezna skupština, takođe i o broju članova (obe pokrajine su zahtevale veći – 3+2). Na kraju je o tome odlučio Tito.¹¹⁵

Predsedništvo su činili predsednici skupština republika i autonomnih pokrajina, po dva člana iz svake republike, kao i po jedan iz autonomnih pokrajina. Članovi su birani u republičkim i pokrajinskim skupštinama na zajedničkoj sednici svih veća, a procedura kandidovanja je, kao i u slučaju svih ostalih izbora išla posredstvom SSRN, a formalno je kandidate mogla direktno da predloži i grupa poslanika. Ustavni amandmani su, polazeći od istorijske uloge Josipa Broza

114 Ustav SFRJ, 1963.

115 Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, *Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991. Tom 1 (januar – mart 1991): od mira do rata* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, 2011), 10–11.

Tita predvideli takođe, da ga Savezna skupština na predlog republičkih i skupština autonomnih pokrajina izabere na položaj predsednika Predsedništva i istovremeno predsednika SFRJ. Kao predsednik Republike bio je istovremeno vrhovni komandant oružanih snaga i predstavljao je SFRJ u inostranstvu. Tako je Predsedništvo, koje je počelo s radom polovinom 1971. godine, do ustava iz 1974. godine imalo 23 člana, a zbog nedorečene uloge među najjačim političarima nije za njega postojalo veliko interesovanje. U Sloveniji, na primer, za članstvo u saveznom Predsedništvu nije želeo da se kandiduje Edvard Kardelj koji je poručio da želi da se posveti radu u Predsedništvu SKJ, kao i da mu se čini, da je bolje da se kandiduje neko mlađi.¹¹⁶ Proces kandidovanja je, istina, u Sloveniji izazvao zaoštrenu političku krizu i posledično, političke čistke (tzv. slučaj 25 poslanika), jer je, nakon odbijanja Edvarda Kardelja, i grupa od 25 poslanika podnela svoju kandidaturu. Ona je na to imala pravo, ali je samovoljnim postupkom posegnula u kadrovski monopol uskog, neformalnog vrha slovenačke politike (tzv. republička koordinacija), koji je odlučivao o svim važnim stvarima. Predsedništvo je počelo sa radom polovinom 1971. godine. Ustavom iz 1974. godine članstvo je svedeno na njih devetoro: po jedan predstavnik iz svake republike i autonomne pokrajine i, po položaju svaki predsedavajući Predsedništva CK SKJ, ali bez prava glasa (na osnovu ustavnih amandmana iz 1988. godine, pod pritiskom rastuće demokratizacije, Predsedništvo CK SKJ je mesto člana u državnom Predsedništvu, izgubilo). Procedura izbora je ostala ista, birani su u republičkim skupštinama i skupštinama autonomnih pokrajina, a Skupština SFRJ je proglašavala izbor i sastav. Tito je po ustavu dobio poseban status, jer je u 333. članu (jednog od najdužih ustava na svetu), bilo precizirano ovako:

“Polazeći od istorijske uloge Josipa Broza Tita u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, u stvaranju i razvoju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, razvoju jugoslovenskog

116 Božo Repe, *“Liberalizem” v Sloveniji* (Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992), 208–212.

socijalističkog samoupravnog društva, ostvarivanja bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, učvršćivanju nezavisnosti države i njenog položaja u međunarodnim odnosima i u borbi za mir u svetu, u skladu s izraženom voljom radnih ljudi i građana, kao i naroda i narodnosti Jugoslavije – Skupština SFRJ, na predlog skupština republika i skupština autonomnih pokrajina može izabrati Josipa Broza Tita za predsednika Republike bez ograničenja trajanja mandata”.¹¹⁷

*O radu Predsedništva SFRJ je 1975. godine donet prvi poslovnik, koji je zatim, nakon Titove smrti promenjen.*¹¹⁸ *Poslovnik se u početku činio nevažnim, ali što je situacija u Predsedništvu postajala konfliktnija, sve su se više pozivali na njega, iako ga je svako tumačio na svoj način. U principu, Predsedništvo je trebalo da deluje po principu saglasnosti, ali je bilo predviđeno i glasanje, s prostom većinom prisutnih članova, ili, pak, prilikom važnijih pitanja s dvotrećinskom većinom (na primer, pitanje uvođenja vanrednog stanja, bezbednosna i odbrambena pitanja, promene ustava, odbacivanje ili odlaganje zakona koje je donela Skupština SFRJ). Predsednici Predsedništva su formalno imali samo proceduralnu ulogu sazivanja i vođenja sednica, ali su sa zaoštavanjem krize neki od njih stalno preuzimali sve veća ovlašćenja. Najviše je u tom smislu istupao Borisav Jović koji je, bilo u ime ostvarivanja srpskih interesa, bilo u ime ostvarivanja ispotiha postignutih dogovora sa vrhom JNA, koristio, kako potpredsedničku, tako i predsedničku funkciju, što se lepo vidi iz njegovih memoara.*¹¹⁹

U prvom sastavu Predsedništva po ustavu iz 1974 (mandat im je trajao do 1979), bilo je devet članova: Josip Broz Tito (predsednik Predsedništva i predsednik SKJ), Vidoje Žarković (Crna Gora), Stevan Doronjski (Vojvodina), Fadil Hodža/Fadil Hoxha (Kosovo), Lazar Koliševski (Makedonija), Cvijetin Mijatović (BiH), Petar Stambolić (Srbija), Vladimir Bakarić

117 Ustav SFRJ, 1974.

118 *Poslovnik o radu Predsedništva SFRJ, 7. 2. 1981, Službeni list SFRJ 6/81.*

119 Borisav Jović, *Zadnji dnevni SFRJ. Odlomki iz dnevnika* (Ljubljana: Slovenska knjiga, 1996).

(Hrvatska), Edvard Kardelj (Slovenija) – nakon smrti zamenio ga je Sergej Kraigher.

Drugi sastav (1979–1984) nije se bitno promenio, razlog za promenu samo je bila smrt dvojice članova. Stevana Doronjskog je zamenio Radovan Vlajković, a Vladimira Bakarića, Mika Špiljak (1983). Žarković, Koliševski, Hodža, Mijatović, Stambolić i Kraigher, mandat su obnovili. Godišnje promene u oba mandata su bile kod “dežurnog” predsednika Predsedništva CK SKJ koji je bio član po položaju, ali bez prava glasa.

Treći sastav (1985–1989): Veselin Đuranović (Crna Gora); Radovan Vlajković (Vojvodina), Sinan Hasani (Kosovo), Lazar Mojsov (Makedonija), Branko Mikulić (BiH) i posle njega nakon godinu dana Hamdija Pozderac pa potom Raif Dizdarević, Stane Dolanc (Slovenija), Josip Vrhovec (Hrvatska), Nikola Ljubičić (Srbija).

Četrti, poslednji sastav: Borisav Jović (Srbija), Janez Drnovšek (Slovenija), Stipe Šušar, nakon njega Stjepan Mesić (Hrvatska), Bogić Bogićević (BiH), Vasil Tupurkovski (Makedonija), Nenad Bućin, nakon njega Branko Kostić (Crna Gora), Dragutin Zelenović, nakon njega Jugoslav Kostić (Vojvodina), Riza Sapundžija (Riza Sapunxhiu), nakon njega Sejdo Bajramović (Kosovo).¹²⁰

Nakon Titove smrti predsednik Predsedništva je imao jednogodišnji mandat, a izmenjivali su se 15. maja. Prvi predsednik je kratko vreme, od Titove smrti (4. maj 1980) do redovne smene, 15. maja, bio Makedonac Lazar Koliševski, a sledili su Cvijetin Mijatović iz BiH (1980/1981), Sergej Kraigher iz Slovenije (1981/1982), Petar Stambolić iz Srbije (1982/1983), Mika Špiljak iz Hrvatske (1983/1984), Veselin Đuranović iz Crne Gore (1984/1985), Radovan Vlajković iz Vojvodine (1985/1986), Sinan Hasani s Kosova (1986/1987), Lazar Mojsov iz Makedonije (1987/1988), Raif Dizdarević iz BiH (1988/1989), Janez Drnovšek iz Slovenije (1989/1990), Borisav Jović iz Srbije (1990/1991) i

120 Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, *Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991. Tom 1 (januar – mart 1991): od mira do rata* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, 2011), 14–16.

Stjepan Mesić iz Hrvatske, koji svoj mandat, zbog raspada države nije okončao (jun 1991/oktobar 1991).

Do Drnovška i Mesića, svi predsednici su bili stari partizanski kadrovi, bilo još iz predratnih revolucionarnih vremena, bilo iz NOB.

Do sloma u izboru došlo je u poslednjoj garnituri, kad su pojedini članovi već bili birani na neposrednim izborima. Prvi od njih je bio Janez Drnovšek koji je bio izuzetno nekonvencionalan i samozatajan predsednik. U izvesnom smislu je bio deo političke elite, ali ne njenog vrha, bio je delegat u Saveznom veću Savezne skupštine, godinu dana je radio kao ekonomski savetnik u jugoslovenskoj ambasadi u Kairu, a doktorat je uradio na temu Jugoslavije i Međunarodnog monetarnog fonda. Pre izbora bio je rukovodilac podružnice jedne banke u Trbovlju. Kao kandidat SSOS iz Zagorja, u Sloveniji je pobedio favorita zvanične politike Marka Bulca, uglednog i uticajnog političara, predsednika Privredne komore. Već po preuzimanju funkcije predsednika, nekim je potezima veoma iznenadio srpsku politiku i JNA, između ostalog, preuzeo je i rukovođenje Savetom za zaštitu ustavnog poretka, što je obično bila funkcija potpredsednika (u to vreme, Borisava Jovića). U Savetu su sedeli najvažniji ljudi jugoslovenskog vrha. Tri člana Predsedništva, predsednik vlade, ministar odbrane i ministar unutrašnjih poslova, rukovodioci sve tri tajne službe: Službe državne bezbednosti (SDB), Vojne kontraobaveštajne službe (KOS) i Službe za istraživanja i dokumentaciju (SID) Ministarstva za spoljne poslove.¹²¹ Drnovšek je govorio četiri strana jezika, između ostalih, španski, s američkim ambasadorom Vorenom Cimermanom (Warren Zimmerman) redovno je igrao tenis, davao nekonvencionalne intervju stranim novinama, zbog čega je u više navrata u Predsedništvu bio kritikovan, najpre od Jovića, zbog intevjua *Špiglu* (*Der Spiegel*). Tom listu je izjavio da će njegova orijentacija biti tržišna privreda i demokratija, a optimistička najava da će ukinuti vanredno stanje na Kosovu, nije se ostvarila (neke mere su istina, na sednici 24.

121 Janez Drnovšek, *Moja resnica: Jugoslavija 1989 – Slovenija 1991* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996), 30–31.

maja 1989, ukinute, između ostalih su ograničene zloglasne “izolacije” – zatvaranje politički sumnjivih u logore, ali nisu ukinute u celosti; 20. februara je čak na Kosovo poslata vojska, iako Drnovšek za to nije glasao, ali je u Sloveniji uprkos tome, oštro kritikovan – a stanje se zbog prisustva vojske, prividno, na neko vreme primirilo). Drnovšek je, takođe, najavio da će se zauzimati za dijalog i strpljenje. Izrazito je podržavao ekonomske reforme i približavanje evropskim integracijama. Iako je podržavao slovenačku politiku, pokušavao je da traži razumno rešenje za jugoslovensku krizu i dogovor. Bio je u stalnom sukobu s Jovićem, koji je najpre zagovarao centralizovanje Jugoslavije, a zatim, ispotiha, radio na ostvarivanju plana o Velikoj Srbiji. Njegov (Drnovšekov) moto je bio da je Jugoslavija moguća u Evropi, ili je neće biti, što je na kraju predsedničkog mandata, u maju 1990, rekao i medijima. Oni su ga dobro prihvatili, posebno strani, nakon početne sumnjičavosti i – s izuzetkom srpskih – većinom i jugoslovenska štampa. *Borba* je 15. maja, na kraju njegovog mandata zapisala da će mu budućnost dati više za pravo od tadašnje jugoslovenske realnosti, a zagrebački *Danas* da Drnovšek sigurno ispunjava uslove za Evropu, pitanje je, međutim, da li ih ima i država koju je godinu dana vodio.

Suprotno od njega, Stipe Mesić, izabran već na višestranačkim izborima u Hrvatskoj, bio je izraziti predstavnik republičke separatističke politike. U Predsedništvo je, nakon dvomesečnog otezanja sa zamenom – Hrvatska je opozvala Stipu Šuvara – došao sa mesta predsednika vlade, a imenovao ga je hrvatski Sabor. U principu se, kako je sam zapisao zauzimao za uspostavljanje saveza suverenih država koje bi zajedno pristupile EU.¹²² U najtežem položaju bio je Bogić Bogićević iz BiH, poreklom Srbin, “ne po zanimanju”, koji nije hteo da slepo prati srpski blok, pa je i onemogućio da on prevlada.

Nakon Titove smrti Predsedništvo je trebalo da deluje po principu kolektivnog odlučivanja i odgovornosti, usklađivanjem svoji stavova. Sednice je sazivao predsednik, a u njegovom odsustvu,

122 Više o tome: Stipe Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija: politički memoari* (Zagreb: Mislavpress, 1994).

potpredsednik. Tu je odredbu, u vreme dok je predsednik bio Slovenac Janez Drnovšek (1989–1990), u trenutku njegove odsutnosti pokušao da iskoristi potpredsednik Borisav Jović, u septembru 1989, prilikom usvajanja amandmana na slovenački ustav. Predsedništvo je deo nadležnosti s područja bezbednosti moglo da prenese na ministra odbrane. U hitnim situacijama Predsedništvo je moglo da deluje i u nepotpunom sastavu. Predsedništvo je o pitanjima iz svoje nadležnosti odlučivalo javnim glasanjem i prostom većinom svojih članova. Dvotrećinskom većinom (a i taj se član često nije poštovao), o privremenim merama, o određivanju izvora sredstava za odbranu u vanrednim okolnostima, o odluci za predlog o otpočinjanju postupka za promenu ustava SFRJ, o odlaganju objavljivanja zakona, ili zadržavanju primene propisa Saveznog izvršnog veća, i o usvajanju poslovnika o radu Predsedništva. Predsednici su se manjali po određenom redu, reč je bila o automatizmu, pa za to nisu postojali unutrašnji izbori.

Nakon Titove smrti u Predsedništvu (slično je važno i za druge savezne organe) više nije bilo političara s jugoslovenskom harizmom, sve je više bila reč o predstavnicima republika koji su zagovarali isključivo nacionalne stavove. A i sistem je bio koncipiran tako da "čistih" federalnih funkcija, takvih na koje bi mogli doći ljudi nezavisno od volje republika, tzv. republičkom ključu, više nije bilo. Poslednji uticajni političari na saveznom nivou koji su, na različitim funkcijama još uvek razmišljali u jugoslovenskim kategorijama, bili su Stipe Šušvar, Branko Mikulić, Raif Dizdarević (svi takođe, veoma ideološki opterećeni), Ante Marković i delimično i savezni sekretar za odbranu Veljko Kadijević, ali koji je počeo da paktira s Miloševićem. Miloševića su u drugoj polovini osamdesetih Srbi i vrh JNA pokušali učiniti Titovim naslednikom, za šta on nije imao realne mogućnosti. U tom cilju bilo je skovano čak više pesama, između ostalih i stihovi: *Sad se narod naveliko pita, ko će nama da zameni Tita. / Sad se znade ko je drugi Tito, Slobodan je ime ponosito.* Milošević je prema oceni Viktora Mejera (Meier), švajcarskog novinara i pronicljivog analitičara prilika u Jugoslaviji, imao protiv sebe u jesen 1987, "ako ne uzmemo u obzir gotovo sve nesrpske narode u Jugoslaviji, i polovinu

Centralnog komiteta, beogradsko građanstvo, liberalno intelektualno okruženje u Beogradu, srpske starosedeoce u Vojvodini i najmanje polovinu Crnogoraca”.¹²³ Međutim, bila je reč o tzv. neprincipijenim savezništvima, koja su se, uz Miloševiću dvostruku igru (Velika Srbija / centralizovana Jugoslavija), kao i s uspešnom mitingaškom politikom i potom, promenom srpskog ustava, za dve godine korenito promenile. Još uoči majske smene predsednika Predsedništva 1989. godine Milošević je u “svim glavnim saveznim ustanovama mogao da računati s glasovima Srbije, Vojvodine, Crne Gore i Kosova”.¹²⁴ Tome bi trebalo dodati da je u to vreme već nastajala i tiha Miloševićeva koalicija sa (pro)srpskim, ili centralizmu sklonim vrhom JNA. No, ideja da bi Milošević mogao da postane novi Tito u tim je procesima brzo pokopana, a odnos snaga se na najbolji način pokazivao u Predsedništvu SFRJ, što je na kraju, zbog razmere 4:4, dovelo i do njegove blokade.

Sve veća raspadnutost federacije pokazivala se i u odnosu prema Beogradu kao glavnom gradu. Političari iz većine republika (izuzetak je bila Crna Gora i delimično Makedonija), posao u Beogradu shvatali su kao “privremen”, porodice se uglavnom nisu selile sa njima, preko vikenda i praznika su odlazili kući, boravak u svojoj republici produžavali za još koji dan zbog “konsultacija”, sastanaka i učestvovanja u domaćem političkom životu. Već od sedamdesetih godina Beograd realno više nije bio savezni centar, gde bi živeli predstavnici svih jugoslovenskih naroda, družili se međusobno i “odrađivali” politiku na neformalnim susretima, mesto, gde bi političar jednostavno, morao da bude ako želi da ostane na vrhu. Sa usponom nacionalizma u Srbiji Beograd je izgubio i tradicionalnu gostoljubivost, postao je mesto nacionalističkih mitinga, na kojima su izvikivane antialbanske i antislovenačke parole, dolazilo je i do fizičkih obračuna (pogledati poglavlje “Predsedništvo CK SKJ”).

Savezna skupština je bila ustrojena tako da bez konsenzusa nije bilo moguće doneti nijednu značajnu političku odluku, što je bio

123 Viktor Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija* (Ljubljana: ZPS, 1996), 71.

124 Isto, 124.

zaštitni mehanizam za republike, ali je istovremeno, u zaoštrenim međunacionalnim odnosima, to značilo i njenu blokadu. Takva je ostala do raspada Jugoslavije. Slično je važno za Savezni ustavni sud i još neke institucije, čije su se odluke, zbog nedorečenosti ustava i dvosmislenog zakonodavstva mogle blokirati. Savezna vlada se dugo svodila samo na ekonomske teme, a u političke odnose između republika nije se htela uplitati više nego što je to bilo nužno, a i vojsku je, uprkos megalomanskim projektima koji su potkopavali budžet, ostavljala u privilegovanom položaju, koga je ustanovio Tito. Tek je Ante Marković pokazao šire jugoslovenske političke ambicije.

Tokom prve polovine osamdesetih Predsedništvo se suočavalo s kosovskom krizom i neuspešnim rešavanjem jugoslovenske ekonomske krize. Stenogrami, zapisnici i novinski izveštaji pokazuju da su to bile najčešće teme. U drugom mandatu pridružile su im se Slovenija i mitingaška politika, a Jugoslavija je već bila potpuno destabilizovana. Predsedništvo, koje ni ranije nije imalo neku posebnu težinu, počeli su da nagrizaju međusobni sukobi i vređanja, trebalo je da igra ulogu "vatrogasca"¹²⁵, pa se nije moglo odupreti ni mitinzima, ni pobedonosnom pohodu Miloševića, niti uspostaviti kontrolu nad JNA, koja je sebe smatrala najvišim i nedodirljivim čuvarom Titove Jugoslavije.

Ta garnitura je računala na to da se jugoslovenska kriza može prevazići novim ustavom. Zahtevi za reviziju ustava iz 1974. godine su, naime, bili sve snažniji, pa je i savezno rukovodstvo popustilo uz argument da se ekonomski sistem ne može promeniti bez promene ustava. Predsedništvo SFRJ je 12. novembra 1986. usvojilo nacrt predloga za izmene, pri čemu se pozvalo na Dugoročni program ekonomske stabilizacije, na odluke XIII kongresa SKJ (uključujući i zahtev za uređivanje pitanja "jedinstva i suživota" u Srbiji), na Kritičku analizu funkcionisanja političkog sistema, kao i na zaključke Savezne konferencije SSRN od 23. maja 1986, kojima je takođe bio izražen zahtev za promenu ustava (Predsedništvo Konferencije je, naime, u posebnoj

125 Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*. (Sarajevo: OKO, 1999), 198.

knjizi sabralo niz predloga koji su bili u vezi sa jugoslovenskim sistemom, iskazani u završenoj Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema). U predlogu koji je sadržavao 27 tačaka, kao područja gde su bile neophodne promene navedeni su privreda i društveno vlasništvo; politički sistem (takođe i usklađivanje i pojednostavljivanje izbornog sistema); odnosi u federaciji (jedinствeno jugoslovensko tržište s jedinstvenim poreskim sistemom, jedinstvenim tehnološkim razvojem; jedinstveno i efikasno sprovođenje saveznih zakona, mera Saveznog izvršnog veća (SIV) i skupštine; dugoročno i stabilno finansiranje JNA, kao i ostvarivanje principa odgovarajuće zastupljenosti republika i pokrajina u starešinskom kadru). Prema predlogu Predsedništva, Federacija je trebalo da uređuje: osnove sistema državne uprave, osnove sistema državnih rezervi, osnove sistema javnog informisanja, osnove SDK, osnove u organizovanju tehnoloških sistema (PTT, železnica, elektroprivreda), sredstva za JNA, za zaštitu i uređivanje životne sredine, proizvodnju i korišćenje nuklearne energije, osnove obrazovnog sistema, U normativnom delu ustava trebalo bi takođe utvrditi gde ustavni položaj Srbije i autonomnih pokrajina nije u skladu s osnovnim principima ustava SFRJ.¹²⁶ Na kraju je, uz velike polemike, dve godine kasnije usvojeno samo malo izmena, prvenstveno u ekonomskoj sferi. Ustavna rasprava tako jugoslovenski konflikt nije rešila, samo ga je još više iskomplikovala.

Pratimo li agoniju Jugoslavije tokom poslednjeg mandata Predsedništva, najčešće teme čestih noćnih sednica i teških međusobnih sporenja njegovih članova, kao i zajedničkih sednica s predsednicima predsedništava republika, išle su ovim redom: Kosovo, Slovenija, ponovno otvaranje pitanja ustava, višestranački izbori koje je vojska želela da spreči, sukobi u Hrvatskoj (više o tome u poglavlju "Jugoslovenska narodna armija"), referendum u Sloveniji, razoružavanje paravojnih jedinica, pokušaji JNA i srpskog rukovodstva da se uvede vanredno stanje, neizbor Mesića za predsednika, rat u Sloveniji, pregovori

126 Predlog da se pristupi promenama ustava SFRJ, Bg. 16. 1. 1987, Arhiv predsednika RS.

s evropskom Trojkom;¹²⁷ slično je i kod nekadašnjih aktera koji su napisali memoare, odnosno objavili izvode stenograma i zakulisnih razgovora i zbivanja, na primer, Jović, Mesić, Drnovšek, Dizdarević.

Među navedenim i još nekim drugim temama bila bi, bar teoretski, opet dugoročno najznačajnija rasprava o novom ustavu koji bi definisao budućnost Jugoslavije. Nakon donošenja amandmana na slovenački ustav, u septembru 1989, i nakon što se vrh JNA sa srpskim rukovodstvom nije odlučio na dogovorenu intervenciju u Sloveniji, posebna stručna komisija pri Predsedništvu SFRJ, sastavljena od predstavnika svih republika, početkom oktobra je pripremila inicijativu za novi jugoslovenski ustav. Nacrt je završen polovinom decembra 1989, a Predsedništvo je nameravalo da se o spornim pitanjima sačine alternativni predlozi. Kako je, kad je reč o ustavnom konceptu, Slovenija otišla najdalje i istovremeno bila u centru ustavnih sporova, još pre toga, krajem oktobra u Ljubljani je došao potpredsednik Predsedništva Borisav Jović, da bi sa slovenačkim Predsedništvom, odnosno celokupnim rukovodstvom pregovarao o ustavnim promenama (pritom i o drugim sukobima između Slovenije i federacije, kao i između Slovenije i Srbije). Koncept asimetrične federacije, koji je Slovenija nudila već neko vreme (u suštini, tad je već bila prevladala ideja o konfederaciji), označio je kao “novost u našem razmišljanju”, ali ga je odbacio jer, navodno, na taj način više ne bi bilo moguće “skrpiti” federaciju. Takođe je odbacio slovenački predlog da najpre republike izmene svoje ustave, pa da se zatim dogovaraju o saveznom. Po njemu, to bi značilo “pristajanje na poništavanje ustava SFRJ i likvidaciju Jugoslavije”.¹²⁸

Prednacrt ustavnih izmena koga je pripremila Predsedništvo bio je napisan komplikovano, dvosmisleno i maglovito. Istina, pretpostavljao je da će novi ustav biti donet uz saglasnost republika (kao

127 Janez Zajc, *Seje predsedstva SFRJ: od maja 1989. do marca 1992* (Diplomska naloga. Ljubljana, 2001); Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, *Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991. Tom 1 (januar – mart 1991): od mira do rata*.

128 Božo Repe, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana: Modrijan, 2002).

alternativu, dozvoljavao je očuvanje dotadašnjeg ustava), društveno-politički sistem bi se i dalje zasnivao na socijalističkoj samoupravnoj demokratiji, ali koja bi dozvoljavala “politički pluralizam na socijalističkim osnovama”. Uvela bi se tržišna privreda, a odnosi u federaciji bili bi u skladu sa “zahtevima moderne, efikasne i demokratske federacije”. Federacija bi trebalo da obezbeđuje teritorijalni integritet, bezbednost, ustavni sistem, jedinstveno tržište i mogućnosti za razvoj nerazvijenih.¹²⁹

Slovenačke vlasti su, nakon što je predlog analizirala ustavna komisija slovenačkog Predsedništva, predložene polazne osnove saveznog Predsedništva, odbacile, jer je nesklad između polaznih osnova bio prevelik, a ni stepenovanje krize nije omogućavalo trezvenu raspravu. Predložile su da Predsedništvo SFRJ odredi rok do koga bi republike formulisale svoje polazne osnove za raspravu, a one predloge za izmene u političkom i ekonomskom sistemu, koji se mogu jednoglasno usvojiti odmah, usvojiti u formi amandmana na ustav iz 1974. Privredna reforma koju je pripremao novi premijer Marković ne bi dakle, bila povezana s izmenama ustava, onako kako je to bilo i s amandmanima iz 1988. godine.

Nastojanja da se novim saveznim ustavom uredi odnosi u Jugoslaviji i nakon toga sprovedu savezni izbori, bez nade u uspeh, potrajali su još nekoliko meseci, a savezno Predsedništvo je bilo prisiljeno da poštuje stav o tome da svaka republika pripremi svoj predlog, a onda bi se o njima pregovaralo. Slovenija i Hrvatska su u drugoj polovini 1990. godine (već nakon višestranačkih izbora i smene vlasti) počele da pripremaju predlog konfederalnog ugovora (Nacrt ugovora o Jugoslavenskoj konfederaciji – savezu jugoslavenskih republika). U suštini, bila je predviđena carinska i monetarna unija, zajedničko tržište, usklađivanje infrastrukture, sloboda kretanja ljudi i roba i zajednički vojni kontingent u slučaju ugroženosti. Ako Jugoslavija u Evropsku

129 Prednacrt – Predlog da se pristupi promeni ustava SFRJ, donošenjem novog ustava, Predsedništva SFRJ, 17. 11. 1989, preuzeto prema: Božo Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 1, Opozicija in oblast* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2002).

zajednicu ne bi mogla da uđe kao celina, tu bi mogućnost imala svaka republika posebno. Šta bi se s takvom jugoslovenskom zajednicom dogodilo, ako bi stvarno došlo do pojedinačnog pristupa EZ, samo je, naravno, nagađanje za tzv. *if history*, ali takav scenario s obzirom na tadašnju situaciju (EZ je bila kao politička zajednica tek u nastajanju), nije bio naročito verovatan. Ostale republike su pri formulisanju svojih predloga polazile od reformisanog koncepta federacije (tzv. moderne federacije, za koju su se formalno zauzimale i JNA i Srbija), naravno, s različitim pristupima i nijansama.

Nakon slovenačkog referenduma u decembru 1990. pitanje saveznog ustava postalo je irelevantno, iako razmišljanja o njemu u Beogradu nije bilo napušteno. Pitanje budućeg uređenja Jugoslavije trebalo je da se reši u januaru i februaru 1991. na pregovorima Predsedništva SFRJ s predsednicima (predsedništava) republika, na kojima su učestvovali i predsednik savezne vlade Ante Marković, ministar odbrane i neki drugi predstavnici vlade. Sastanci nisu doveli do rešenja, zbog čega su krajem marta počeli sastanci samo predsednika (predsedništava) republika, što je bio cilj Slovenije i Hrvatske, koje su polazile od koncepta "avnojevske" Jugoslavije, po kome se o sudbini Jugoslavije moraju dogovoriti njeni narodi, i da to nije stvar pregovaranja sa saveznim organima. Sastanci republičkih predsednika počeli su 27. marta u Splitu, na kojima su učestvovali: Hrvatska – Franjo Tuđman, Srbija – Slobodan Milošević, BiH – Alija Izetbegović, Slovenija – Milan Kučan, Crna Gora – Momir Bulatović, Makedonija – Kiro Gligorov. Sledili su sastanci, 4. aprila u Beogradu, 11. aprila na Brdu kod Kranja, 18. aprila na Ohridu, 29. aprila na Cetinju. Poslednji sastanak održan je 6. juna u Stojčevcu u BiH, na kome je raspravljano o Platformi o budućoj jugoslovenskoj zajednici koju su pripremili Kiro Gligorov i Alija Izetbegović i koja je predstavljala kompromis između federacije i konfederacije. Svi sastanci, uključujući i poslednji, bili su neuspešni. Nacrt Izetbegović – Gligorov je bio nekako poslednji pokušaj rešavanja nerešivog, za šta se zalagala i EZ. U Beogradu su 30. maja boravili predsedavajući EZ Žak (Jacques) Santer i predsednik izvršne komisije Žak Delor (Jacques Delors) koji su se sastali s republičkim

rukovodiocima, u cilju iniciranja rešenja. Njima je nacrt predložen ranije. Nacrt Izetbegović – Gligorov je u suštini bio neka varijanta asimetrične federacije, što je Slovenija neuspešno predlagala još u jesen 1989 (autorstvo nacрта pripisivali su sebi i Ante Marković, potom i Ejup Ganić, član Predsedništva BiH). Jugoslavija bi funkcionisala po principu 2+2+2. Srbija i Crna Gora bile bi centar federacije ili konfederacije, Makedonija i BiH, nekako na pola samostalne, a Slovenija i Hrvatska unutar takve tvorevine suverene do mere za koju procene do je za njih u redu. Zašto su ga predložile baš BiH i Makedonija Vera Katz objašnjava time što je BiH bila predmet prećutne podele između Hrvatske i Srbije, Makedoniju bi u slučaju raspada države direktno ugrožavala Grčka, a obe republike su imale i složenu unutrašnju nacionalnu strukturu. Nacrtom su, znači, pokušali da izbegnu rat.¹³⁰ Još pre nego što se o nacrtu raspravljalo, oštro ga je napala srpska štampa, da je, navodno, namerno ili slučajno protiv Srbije, da je najpre bio predstavljen strancima, da je reč o “poličkom očaju” zbog najavljenog otcepljenja Slovenije i Hrvatske.¹³¹ Protiv su bili i ostali predsednici (predsedništava) republika, a podržao ga je deo zapadne diplomatije. Model asimetrične federacije (“Jugoslavija à la Carte”) pojavio se i u planu lorda Karingtona (Carrington) za rešavanje jugoslovenske krize, 18. oktobra 1991.¹³² Predsedništvo SFRJ je trebalo da bude središnji organ za rešavanje jugoslovenske krize. Tome, kako je pokazao žalostan kraj Jugoslavije, nije bilo ni približno doraslo ni u jednom sastavu, a ponajmanje u poslednja dva (isto važi i za ostale savezne organe). Nemoć se na sednicama i u (ne) donošenju odluka pokazivala tokom svake veće krize. A vizuelno, najočiglednije na antislovenačkom mitingu ispred Savezne skupštine 28. februara 1989. u Beogradu,

130 Vera Katz, “Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović – Gligorov), Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive”, V: *Prilozi*. Sarajevo, 2013, 208–209.

131 *Politika*, 2. jun 1991.

132 Vera Katz, “Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović – Gligorov), Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive”, 223.

gde su razularene srpske mase, pred očima jugoslovenske i svetske javnosti tadašnjeg predsednika Predsedništva Raifa Dizdarevića, tokom njegovog javnog nastupa izviždale i nadglasale s parolama i zahtevima da nastupi Milošević, što se i dogodilo. On je i u govoru pokazao u kom pravcu će ići srpska, a s njom i jugoslovenska politika. Javno je obećao hapšenje kosovskih lidera, čija je imena izvikivala ulica, što se potom i dogodilo. Sledeći korak, već s najavom rata, na isti način, tada na organizovanoj proslavi, povukao je četiri meseca kasnije, na Gazimestanu. Nemoć Predsedništva se samo stepenovala. U martu 1991, kad se na zahtev rukovodstva JNA raspravljalo o uvođenju vanrednog stanja (između prvog i drugog dela sednice Veljko Kadijević je tajno posetio Moskvu), drugi deo sednice se 14. i 15. marta odvijao u podzemnom bunkeru JNA na Dedinju, gde je Predsedništvo praktično bilo uhapšeno (videti više u poglavlju "Jugoslovenska narodna armija"). Jugoslovenski sistem se u Predsedništvu SFRJ konačno sloomio kad u maju 1991. za predsednika nije izabran hrvatski član Stipe Mesić. Iako je bila reč o protokolarnom činu, na koga su već bili pozvani predsednici (predsedništava) republika, došlo je do blokade. Zbog srpskog ukidanja obeju pokrajina i nejasnoće o tome ko predstavlja Kosovo, Skupština SFRJ na sednici 10. maja nije potvrdila kandidate za Predsedništvo SFRJ (umirovljenog zastavnika i prodavca lutrije Sejda Bajramovića s Kosova, Branka Kostića iz Crne Gore i Jugoslava Kostića iz Vojvodine). Zbog reakcija javnosti i zapadnih političara potom je, na sledećoj sednici 16. maja, nakon odlaganja početka sednice u više navrata i u atmosferi punoj manipulisanja i različitih pritisaka, kandidati su konačno "u paketu" potvrđeni, iako je to bilo u suprotnosti s ustavom SFRJ. Srbija je, naime, pre toga ustavnim promenama ukinula kosovsku autonomiju, kosovsku Skupštinu (ona je, istina, ilegalno delovala i dalje, njeni pojedini članovi i drugi albanski funkcioneri su tada slovenačko rukovodstvo molili za azil u Sloveniji koji im je bio i odobren) i kosovsko Predsedništvo. Zatim je srpska Skupština u njihovo ime predložila Bajramovića za člana saveznog Predsedništva (umesto Rize Sapundžije). I on je zajedno s ostalima potvrđen, a da li je ova kandidatura bila sporna, naknadno je trebalo da presudi

Ustavni sud, dok bi on u međuvremenu delovao kao punopravni član Predsedništva. Manje sporno je, bar formalno, bilo u slučaju vojvođanskog predstavnika, jer su vojvođanska Skupština i Predsedništvo postojali i dalje, ali su bili potpuno podređeni Skupštini Srbije. Iako hrvatska, slovenačka i albanska delegacija potvrđivanju kandidata u Saveznoj skupštini nisu prisustvovala, rezultati su proglašeni valjanim. Kako se potvrđivanje kandidata odigralo samo dan nakon sednice Predsedništva, na kojoj je trebalo da Stipe Mesić bude izabran (ona je održana 15. maja), srpska Skupština je kao predstavnika Kosova delegirala svog potpredsednika Vukašina Jokanovića, dok je Crnu Goru na sednici predstavljao predsednik crnogorskog Predsedništva Momir Bulatović.

Mesić se dan uoči zamene predsednika Predsedništva u medijima zauzeo za promenu Jugoslavije i izjavio da će biti “poslednji predsednik Jugoslavije”, što je izazvalo oštre reakcije u srpskoj štampi, ali i kritike u zapadnim diplomatskim krugovima. Milošević, Kadijević, Bulatović, Jugoslav Kostić, Jović i Vukašin Jokanović 13. maja su se dogovorili da ne izaberu Mesića. U Predsedništvu je na taj način došlo do blokade – četiri srpska glasa protiv četiri ostalih. Bulatović se, istina, prilikom glasanja uzdržao, s obrazloženjem da Skupština SFRJ, zajedno sa drugim novim kandidatima za nove članove Predsedništva, nije potvrdila ni crnogorskog kandidata Branka Kostića, ali je to bila samo politička kozmetika: uzdržani glas bio je u suštini glas protiv. De facto je Predsedništvo SFRJ tim činom prestalo da funkcioniše, opstajalo je samo forme radi.

Nakon blokade Predsedništva sastajao se samo srpski deo, ostala četiri člana su ostajala u svojim republikama, nastojeći da usklađuju svoje aktivnosti. Mesić se 20. maja sam proglasio za predsednika Predsedništva, o čemu je obavestio zapadne države i uredovao je iz Zagreba. Predsedništvo je time, u suštini izgubilo svaku simboličnu i operativnu ulogu, uključujući i formalnu komandu nad vojskom, zbog čega je vrh JNA u Sloveniji dobar mesec kasnije, nakon proglašenja nezavisnosti, intervenisao na osnovu odluke savezne vlade, a ne odluke Predsedništva.

Tokom intervencije JNA u Sloveniji, 28. i 30. juna 1991, u Beograd i Zagreb došla je tzv. Trojka Evropskog saveta i postigla da 1. jula Stipe Mesić bude izabran za predsednika Predsedništva SFRJ, što je počelo da funkcioniše tek prilikom nastavka pregovora 7. jula 1991. na Brionima. Prva sednica Predsedništva nakon usvajanja tzv. Brionske deklaracije održana je 12. jula. Sednica, najavljena za 16. jul nije održana, jer srpski deo nije želeo da ide na Brione, gde ju je sazvao Mesić, tako da je zatim održana 18. jula u Beogradu (na njoj je doneta odluka o povlačenju JNA iz Slovenije). Zajedno s predsednicima republika, Predsedništvo se još sastalo 22. jula u Ohridu (sve vreme između sednica stizali su izveštaji o sukobima u Hrvatskoj). Dogovoreno je samo da se što pre postigne sporazum o funkcionisanju federacije u prelaznom razdoblju i to na osnovu predloga koga je pripremila Savezno izvršno veće (učesnici sastanka trebalo je da predlog prouče do sledeće sednice), kao i da se počne s pripremanjima za traženje rešenja budućih odnosa. Mesić i Tuđman su zahtevali da se vojska u Hrvatskoj povuče u kasarne, što nije bilo prihvaćeno. U Beogradu se 26. jula savezno Predsedništvo ponovo sastalo samo, a 30. jula u proširenom sastavu s predsednicima republika (s izuzetkom Tuđmana koji nije hteo da dođe zbog sukoba u Hrvatskoj). Na sednici je trebalo prihvatiti ili odbaciti predlog SIV o prelaznom funkcionisanju federacije, ali je u središte pažnje došao rat u Hrvatskoj. Sednice članova Predsedništva su održane još 31. jula, 2. 6. i 13. avgusta (u međuvremenu je, u neuspeloj misiji boravila "Trojka" Evropskog saveta – Hans van den Broek (Broek), Žak Pos (Jacques Poos) i Žoao de Deus Pinheiro (Joao de Deus Pinheiro)); 20. i 22. avgusta (u međuvremenu je došlo do neuspešnog državnog udara u SSSR, koji je u suštini najavio njegov raspad. Predsedništvo se ponovo sastalo zajedno s predsednicima republika, ali učesnici nisu mogli da se dogovore o funkcionisanju države. Na sledećoj sednici, 28. avgusta, Predsedništvo je moralo da odluči da li će prihvatiti predlog o Konferenciji o Jugoslaviji, koju je dan ranije predložio ministarski savet EZ; prihvatanju se suprotstavljao srpski blok, zbog toga što su, navodno, neophodna savetovanja po republikama. Pod pritiskom EU, na 140. sednici Predsedništva 1. septembra odluka

o Konferenciji je usvojena (tada su u Beogradu bili posebni izaslanik EZ za Jugoslaviju, holandski ambasador u Parizu Henri Vajnands (Henry Wynaendts) i tročlana diplomatska misija EZ). Predsedništvo SFRJ, SIV, predsednici svih šest republika i predstavnici EZ odluku su potpisali u Beogradu 2. septembra u 1.20 ujutro. Sledile su sednice 3. i 6. septembra 1991. Na potonjoj prihvaćen je Mesićev govor za Konferenciju koja se odvijala u Hagu. U govoru je najavljivao politički dogovor o budućnosti Jugoslavije na sledećim principima: poštovanje prava svakog naroda na samoopredeljenje, poštovanje demokratski izražene volje naroda i republika da uredi svoj status u skladu sa sopstvenim specifičnim i realnim interesima, princip ravnopravnosti svih opcija bez nametanja tuđe volje i upotrebe sile, princip legalnosti na osnovu koga bi se politički izražena volja naroda pravno uobličila, a morao bi biti obezbeđen i legalni postupak za njeno ostvarivanje.

Sledeća sednica Predsedništva nakon Haške konferencije, 7. septembra, bila je planirana za 10. septembar, ali Mesiću nije pošlo za rukom da je sazove. Trebalo je da se održi na Brionima, čemu se opet protivio srpski blok, koji je čekao u Beogradu. U znak revanša, sednicu "krnjeg" Predsedništva (bez Mesića i Drnovšeka) sazvaio je za 3. oktobar Branko Kostić. Na njoj je doneta odluka da Predsedništvo deluje u situaciji ratne opasnosti, znači, u svakom sastavu koji je moguć, ali su kasnije bosanski član Bogić Bogićević i makedonski član Vasil Tupurkovski svoje odluke opozvali. Na Zapadu je to smatrano državnim udarom, iako Jugoslavija u stvarnosti više nije postojala. Usledilo je još nekoliko sednica, kojima su osim srpskog bloka prisustvovali Bogićević i Tupurkovski, a zatim su se sastajali još samo članovi srpskog bloka. Na poslednju zajedničku sednicu svih članova, Predsedništvo je prisilila EZ, tokom nastavka mirovne konferencije u Hagu, 18. oktobra 1991. Van den Bruk je, naime, Predsedništvo još uvek smatrao vrhovnim komandantom JNA. Kako je uoči sednice Predsedništva s Tuđmanom, Miloševićem i Kadijevićem potpisao već drugi mirovni sporazum (prvog je potpisao Piter Karington u Igalu), tražio je od Predsedništva da potpiše dekret da JNA odmah i bezuslovno prestane s borbama. Prethodne sednice nepotpunog Predsedništva Karington

nije priznao. Predsedništvo je potpisalo predlog Karingtona i Van den Bruka o bezuslovnom prekidu vatre, deblokadi kasarni u Hrvatskoj i evakuaciji vojske iz kasarni. Crnogorski član Predsedništva Branko Kostić sednicu je napustio, a nakon nje iz Predsedništva je definitivno istupio slovenački član Janez Drnovšek. Deo Predsedništva je došao na Hašku konferenciju 25. oktobra (bez Drnovšeka i Bogičevića), ali su tamo bili samo posmatrači. Predsedništvo (takođe, bez Drnovšeka) učestvovalo je na Haškoj konferenciji 5. novembra, na kojoj su takođe bili i predsednici republika i predstavnici savezne vlade. Konferencija nije bila uspešna. Srpski deo Predsedništva se i dalje sastajao u Beogradu, a Mesić je kao predsednik delovao u Zagrebu. Poslednje pismo predsedavajućem OUN i državicima sveta poslao je 22. oktobra 1991, a zatim je 5. decembra na zasedanju hrvatskog Sabora podneo ostavku, pa mu je 8. decembra, po odluci Sabora, funkcija prestala.

IZVORI

ARHIVI

1. Arhiv Jugoslavije
2. Arhiv Republike Slovenije:
 - Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I (bivši CK ZKS): Odeljenje za dislociranu arhivsku građu I (bivši CK SKS)
 - Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo II (bivša RK SZDL): Odeljenje za dislociranu arhivsku građu II (bivša RK SSRN)
 - Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo III (bivši RSNZ): Odeljenje za dislociranu arhivsku građu III (bivši SSRN)
3. Arhiv Vlade Republike Slovenije
4. Arhiv predsednika Republike Slovenije (bivši P SRS i P RS)
5. Arhiv Državnega zbora Republike Slovenije: Arhiv Državnog veća Slovenije
6. Arhiv Ministrstva za zunanje zadeve: Arhiv Ministarstva za spoljne poslove
7. Osebni arhiv Milana Kučana: Lični arhiv Milana Kučana
8. Osebni arhiv Marjana Šiftarja: Lični arhiv Marjana Šiftara
9. Osebni arhiv Špele Furlan: Lični arhiv Špele Furlan
10. Osebni arhiv avtorja: Lični arhiv autora

11. Arhiv RTV Slovenija
12. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. ICTY The Unified Court Records (UCR) database:
 - <http://ucr.irmct.org/>
 - https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/en/160324_judgement.pdf

OBJAVLJENE ZBIRKE IZVORA

1. Andrić, Milan, Tomislav Jovanović (ur.). *Interventni zakoni, društveni dogovori, rezolucije i mere za sprovođenje ekonomske stabilizacije: (savezni, republički i pokrajinski – sa napomenama, sudskom praksom, zvaničnim objašnjenjima i stručnim uputstvima za praktičnu primenu)*. Beograd: "Svetozar Marković", 1983.
2. Bethlehem, Daniel, Marc Weller (eds.). *The "Yugoslav" Crisis in International Law, Part I, General Issues*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
3. *Koga voliti? Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji* Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja "Edvard Kardelj", 1990.
4. *La crise en Yougoslavie : position et action du Saint-Siège: (1991–1992)*. Cité du Vatican: Librairie Éditrice Vaticane, 1992.
5. Nikolić, Kosta, Vladimir Petrović. *Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991. Tom 1 (januar – mart 1991): od mira do rata*. Beograd: Institut za savremenu istoriju : Fond za humanitarno pravo, 2011.
6. Nikolić, Kosta, Vladimir Petrović. *Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991. Tom 1 (januar – mart 1991): rat u Sloveniji*. Beograd: Institut za savremenu istoriju : Fond za humanitarno pravo, 2012.
7. Petranović, Branko, Momčilo Zečević. *Jugoslavija 1918–1984: zbirka dokumenata*. Beograd: Rad, 1985.
8. Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 1, Opozicija in oblast*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2002.
9. Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 2, Slovenci in federacija*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.
10. Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 3, Osamosvojitvev in mednarodno priznanje*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2004.

CITIRANA LITERATURA

1. Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*. Sarajevo: OKO, 1999.
2. Drnovšek, Janez. *Moja resnica : Jugoslavija 1989 – Slovenija 1991*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.

3. Jović, Borisav. *Zadnji dnevni SFRJ. Odlomki iz dnevnika*. Ljubljana: Slovenska knjiga, 1996.
4. Katz, Vera. "Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović – Gligorov), Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive". V.: *Prilozi*. Sarajevo, 2013.
5. Mesić, Stipe. *Kako je srušena Jugoslavija: politički memoari*. Zagreb: Mislavpress, 1994.
6. Meier, Viktor. *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.
7. Nikolić, Kosta, Vladimir Petrović, Vladimir. *Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991. Tom 1 (januar – mart 1991): od mira do rata*. Beograd: Institut za savremenu istoriju: Fond za humanitarno pravo, 2011.
8. Pirjevec, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2020.
9. Repe, Božo. *Rdeča Slovenija: tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Sophia, 2003.
10. Repe, Božo. *"Liberalizem" v Sloveniji*. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.
11. Repe, Božo. *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
12. Zajc, Janez. *Seje predsedstva SFRJ: od maja 1989. do marca 1992*. Diplomaska naloga. Ljubljana, 2001.

CITIRANI NOVINSKI ČLANCI

1. "Yugoslav survey: a record of fact and information". Beograd: *Jugoslovenski pregled*, 1960.
2. "Österreichische außenpolitische Dokumentation: Texte und Dokumente". Wien: *Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten*, 1992.

CITIRANI POVEZANI IZVORI

1. Ustava FLRJ (73–76 člen).
2. http://www.arhivyu.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fvrj.html [Dostupno: 30.4.2021].
3. Ustavni zakon 1953.
4. http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_sfrj_1963.html [Dostupno: 30.4.2021].
5. Ustav SFRJ, Predsednik republike, III poglavje, 1974.

6. [https://sl.wikisource.org/wiki/Ustava_Socialisti%C4%8Dne_federativne_republike_Jugoslavije_\(1974\)/Organizacija_federacije#III_poglavje_-_Predsednik_republike](https://sl.wikisource.org/wiki/Ustava_Socialisti%C4%8Dne_federativne_republike_Jugoslavije_(1974)/Organizacija_federacije#III_poglavje_-_Predsednik_republike) [Dostupno: 30. 4. 2021].
7. Predsedništvo Jugoslavije
8. https://sl.wikipedia.org/wiki/Predsedstvo_Jugoslavije [Dostupno: 30. 4. 2021].

SPECIJALIZIRANE NOVINE I REVIJE

1. *Republiški informativni bilten*, Republiški komite za informiranje Ljubljana (izdaje od 1975. do 1990), Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana.

KORIŠČENA LITERATURA

1. Baker III, James A. *The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace 1989–1992*. New York: G. P. Putnam's Sons, 1995.
2. Brglez, Alja... et al. *Janez Drnovšek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.
3. Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*. Sarajevo: Oko, 1999.
4. Dor, Milo. *Leb wohl, Jugoslawien: Protokolle eines Zerfalls*. Salzburg, Wien: Müller, 1993.
5. Drnovšek, Janez. *Moja resnica*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
6. Đukić, Slavoljub. *Kako se dogodilo vođa. Borba za vlast u Srbiji posle Josipa Broza*. Beograd: Filip Višnjjić, 1992.
7. Glenny, Misha. *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*. New York: Penguin Books, 1996.
8. Horvat, Branko. *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus, 1989.
9. Hudelist, Darko. *Kosovo. Bitka bez iluzija*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1989.
10. Janša, Janez. *Premiki. Nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
11. Jović, Borisav. *Poslednji dani SFRJ: izvodi iz dnevnika*. Beograd: "Politika", 1995.
12. Jović, Borisav. *Knjiga o Miloševiću*. Beograd: "Nikola Pašić", 2001.
13. Jović, Dejan. *Država koja je odumrla – uspon, kriza i pad četvrte Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej; Beograd: Samizdat B92, 2003.
14. Jerković, Adamir (ur). *Sjećanja na Aliju Izetbegovića*. Sarajevo: Almada, 2010.
15. Kadrijević, Veljko. *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*. Beograd: "Politika", 1993.
16. Mamula, Branko. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID, 2000.
17. Meier, Viktor. *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: ZPS, 1996.
18. Mesić, Stipe. *Kako je srušena Jugoslavija*. Zagreb: Mislav press, 1994.

19. Milošević, Slobodan. *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ, 1989.
20. Mimica, Aljoša, Radina Vučetić (ur.). *Dokumenti prošlosti. Odjeci i reagovanja (Politika, 1988–1991)*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2002.
21. *Osamnaesta sednica CK SK Srbije. Zadaci SKS u ostvarivanju ustava i daljoj izgradnji i jačanju jedinstva i zajedništva u SR Srbiji*. Beograd, 1982.
22. *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Zbornik radova, ur. Latinka Perović, Marija Obradović i Dubravka Stojanović, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
23. Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel. The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the War for Kosovo*. Boulder: Westview Press, 1999.
24. Repe, Božo, Darja Kerec. *Slovenija, moja deželca. Družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
25. Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
26. Repe, Božo. *Milan Kučan: prvi predsednik Slovenije*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.
27. Silber, Laura, Allan Little. *Smrt Jugoslavije*. Ljubljana: CO LIBRI, 1996.
28. *Slovenia in the 1980s, New revelations from Archival Records.*, Seattle: The Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2000.
29. Stambolić, Ivan. *Rasprave o Srbiji 1979–1987*. Zagreb: Globus, 1988.
30. Stambolić, Ivan. *Put u bespuće*. Beograd: Radio B92, 1995.
31. Sundhassen, Holm. *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*. Mannheim: Taschenbuchverlag, 1993.
32. Šetinc, Franc. *Vzpon in sestop*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1989.
33. Šetinc, Franc. *Zbogom, Jugoslavija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993.
34. Vernet, Daniel, Jean-Marc Gonin. *Le rève sacrifié, Chronique des guerres yougoslaves*. Paris: Seuil, 1994.
35. Wynaendts, Henry. *L'engrenage. Chroniques Yougoslaves, Juillet 1991–Aout 1992*. Paris: Denoël, 1993.
36. Zečević, Miodrag. *Frontiers and Internal Territorial Division in Yugoslavia*. Belgrade: The Ministry of Information of the Republic of Serbia, 1991.
37. Zimmermann, Warren. *Izvor Pogube. Jugoslavija in njeni uničevalci. Zadnji ameriški ambasador pripoveduje, kaj se je zgodilo in zakaj*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.

Prevela sa slovenačkog Seška Stanojlović

Božo Repe

JUGOSLOVENSKE VLADE: (NE)PREMOSTIVI RAZLIČITI INTERESI

U POSLERATNOJ JUGOSLAVIJI (Demokratska Federativna Jugoslavija, Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija) bilo je ukupno 14 vlada. Najpre je vladom rukovodio Josip Broz Tito i to u četiri mandata (7. 3. 1945 – 30. 3. 1963). Tito je ustavnim zakonom iz 1953. postao predsednik države, ali je ostao i predsednik vlade, koja je od tada nosila zvaničan naziv, Savezno izvršno veće (SIV). Tim promenama njena je funkcija oslabljena, nije bila reč o telu koje bi realno bilo nezavisna grana vlasti u odnosu na skupštinu i predsednika države, a još manje u odnosu na najviše organe Saveza komunista. Predsednici vlada su svi od reda naravno, bili članovi Saveza komunista, a u celokupnom posleratnom periodu među njima je bila samo jedna žena.

Tita je nasledio Petar Stambolić iz Srbije (30. 6. 1963 – 19. 5. 1967); sledio je Mika Špiljak iz Hrvatske (19. 5. 1967 – 18. 5. 1969); Mitja Ribičič iz Slovenije (18. 5. 1969 – 30. 7. 1971); Džemal Bijedić iz BiH (30. 7. 1971 – 18. 1. 1977, koji je imao dva mandata, ali drugi nije završio zbog avionske nesreće u kojoj je poginuo); Veselin Đuranović iz Crne Gore (15. 3. 1977 – 16. 5. 1982, takođe s dva mandata); Milka Planinc iz Hrvatske (16. 5. 1982 – 16. 5. 1986); Branko Mikulić iz BiH (16. 5. 1986 – 16. 3. 1989, kao prvi posleratni predsednik koji nije završio svoj mandat) i Ante Marković iz Hrvatske, koji je bio poslednji predsednik vlade do raspada Jugoslavije (16. 3. 1989 – 14. 7. 1992).¹³³ Marković je istina, ostavku dao još 20. decembra 1991, i nakon toga više nije vodio vladu.¹³⁴

Nakon što je Jugoslavija napustila sovjetski tip socijalizma i uvela samoupravljanje, počeo je i stalni sukob dvaju ekonomskih koncepata.

133 Arhiv Jugoslavije, Premijeri, 2008.

134 Predrag Tasić, *Kako sam branio Antu Markovića* (Skopje. Mugri 21, 1993), 154.

Prvog je zagovarala Srbija koja je želela povratak snažnoj ulozi centra (centralizovan planski sistem i distribucija), a drugog, Slovenija i Hrvatska koje su želele više decentralizacije i moderniji privredni sistem. Centralizovanim sistemom su takođe težile i nerazvijene republike, jer je omogućavao administrativnu preraspodelu sredstava od razvijenih ka nerazvijenima. Privredna reforma iz 1965, u kontekstu političkih promena šezdesetih godina prednost je dala “slovenačkoj orijentaciji”, koju je trebalo da sprovede posebna radna grupa pod vodstvom Borisa Kraighera (koji je dve godine kasnije poginuo u saobraćajnoj nesreći). Reformu su inače zvali i “Kirina reforma” (po Kiru Gligorovu, tadašnjem sekretaru za finansije u saveznoj vladi).¹³⁵ Reforma je u početku mnogo obećavala, a potom je propala i osnovni cilj – modernu samoupravno-tržišnu privredu – nije ostvarila. Razlozi za to su brojni, u prvom redu ideološki i politički, iako je reč bila i o veoma šematskoj osnovi i brojnim neskladima.¹³⁶ Iako se samoupravni socijalizam s radničkim savetima u preduzećima trebalo da zasniva na odlučujućoj ulozi radnika, stvarna podela moći u preduzećima bila je mnogo manje demokratska. “Odlučujuću ulogu je imala politička vlast, menadžeri su takođe imali značajan uticaj zbog poslovnih informacija, a radnici su, kao formalni nosioci samoupravljanja realno bili bez moći i u podređenom položaju”.¹³⁷ Početkom sedamdesetih počeo je da važi i nov način društvenog planiranja, čije je ishodište bio Zakon o udruženom radu, koga je Savezna skupština donela 25. novembra 1976. Privreda se prestrojila u osnovne organizacije udruženog rada, organizacije udruženog rada i složene organizacije udruženog rada

135 Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady: sjećanja* (Zagreb. Profil multimedija, 2011), 271.

136 Jože Prinčič, Neven Borak. *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991 (Iz reforme u reformu. Slovenačka privreda 1970–1991)* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006), 127–143.

137 Aleksander Lorenčič, *Od sanj o 'drugi Švici' v kapitalizem brez človeškega obraza. Pot gospodarske osamosvojitve in tranzicija slovenskega gospodarstva (Od snova o "drugoj Švajcarskoj" do kapitalizma bez ljudskog lica. Put privrednog osamostaljivanja i tranzicija slovenačke privrede)* (Tipkopis, 2021), 22.

(oour, our, sour), koje su trebalo da usklađuju međusobne interese i određuju uzajamna prava i obaveze. Sistem "dogovorne ekonomije", kako je nazivan, težio je tome da se preduzeća između sebe dogovaraju, a ne da se takmiče, što je bilo u suprotnosti s ciljevima privredne reforme, odnosno uvođenjem tržišne privrede s društvenom svojinom. Preduzeća su u inostranstvu i uopšte, postajala nekonkurentnija, cene su rasle, jer je cena konačnog proizvoda bila onakva kakvom su je izračunali, a ne onakva kakvu bi formirali konkurencija i tržište. Nov privredni sistem doneo je preduzećima drugačiju perspektivu, trošeći mnogo energije za razne reorganizacije, dok je suština ostala ista. OOUR-i su ostale mala preduzeća, organizovana po starom. Još i 1986. godine su predstavljala temelj dogovorne ekonomije. U preduzećima su zbog nove organizacije, približno pola radnog vremena provodili na sastancima. Već na startu novog sistema, polovinom sedamdesetih godina, efektivno radno vreme se prepolovilo i iznosilo do pet sati na dan. Dogovorna ekonomija se održala sve do raspada zemlje. Privredni sistem, uspostavljen ustavom iz 1974, i Zakonom o udruženom radu je tako jugoslovensku privredu, umesto da je poboljša, pogoršao.

Vlade su u jugoslovenskom privrednom sistemu počele da stiču veću samostalnost tek nakon što više nije bilo Titovog autoriteta i nakon što su počeli otvoreni međurepublički sporovi. Oni su delom bili, s jedne strane, posledica objektivnih trvenja između saveznih vlasti i republičkih zahteva, što je karakteristično za sve nadnacionalne tvorevine, kao i za sadašnju Evropsku uniju (EU). A, reč je o ključnom pitanju koje obezbeđuje opstanak takvih zajednica, odnosno o uravnoteženju univerzalnih građanskih prava (u ovom slučaju, jugoslovenskih), nacionalnih prava (znači, prava republika i pokrajina) i obaveza, naročito vlade da obezbede efikasno upravljanje državom u korist sviju.

Iako je politička prekretnica i što se tiče Saveznog izvršnog veća bila Titova smrt, međunacionalni sporovi su se počeli pokazivati znatno ranije, a u njima je – posebno u privrednoj sferi – centar međurepubličkih obračuna počela da postaje i savezna vlada. To je bila

posledica odnosa između republika i federacije koji su se ubrzano menjali, što je počelo krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina ustavnim amandmanima, da bi se proces okončao ustavom iz 1974. godine. Osnažena moć republika i uspon tzv. partijskog liberalizma u Sloveniji, u Hrvatskoj i u Srbiji, počela je da dovodi do permanentnog konflikta između savezne vlade i republika. Vladine odluke su uticale neposredno kako na život ljudi, tako i na ekonomski položaj republika, zbog čega je počela da postaje meta kritika, kako republičkih politika (političara), tako i medija, što se, ne kao poslednje, pokazivalo i u tome što su nekada apstraktna lica u karikaturama počela da dobijaju obrise konkretnih funkcionera.

Prvi koji je tu promenu osetio još sedamdesetih godina, kad je Tito još uvek imao autoritet da zaustavi političke procese i moć za smenu političara i celih rukovodstava, bio je Mitja Ribičič, jedini Slovenac na čelu savezne vlade. Kao prvi od posleratnih predsednika savezne vlade našao se na udaru masovne kritike domaćih (slovenačkih) medija i politike i u direktnom škipcu da odlučuje između nacionalnih interesa i funkcije na saveznom nivou, koju je bio u obavezi da obavlja u korist cele federacije. S tim su se potom suočavali svi njegovi naslednici, a naročito nakon Titove smrti, tokom osamdesetih godina, na kraju najviše Ante Marković.

Ribičič, koji je u nezavisnoj Sloveniji saslušan i u parlamentu (sumnjičen je za povezanost s posleratnim streljanjima i torturama nad političkim zatvorenicima, s tim što su optužbe odbačene), tokom sedamdesetih i ranih osamdesetih važio je za nekonvencionalnog i liberalno orijentisanog političara. Kasnije je postao i popularan autor epigrama, jedan od poznatijih, nakon osamostaljenja Slovenije bio je: "Dva obraza, ena rit, je slovenski konvertit" ("Dva obraza, jedno dupe – slovenački je konvertit"). Poznat je i njegov stav da se sa suprotstavljenim idejama treba boriti argumentima, što je izrazio motom "knjigom na knjigu", koga je sročio u znak protivljenja sudskom progonu Alije Izetbegovića (ovaj je, zbog knjige *Islam između istoka i zapada* 1983. godine bio osuđen na visoku zatvorsku kaznu, na osnovu tzv. "verbalnog delikta"). Ribičič je na partijskim sastancima branio i tada najpopularnijeg

jugoslovenskog komičara, Miodraga Petrovića Čkalju koga su hteli partijski da gone zbog toga što je imitirao Ribičiča, ismejavajući ga. Zvao ga je, na primer, u kancelariju i pitao ga, da li zna koliko su poskupele krompir i paradajz, a zatim, imitirajući Ribičičev glas, od toga pravio šou. O sebi je Ribičič govorio da je bio “čovek kratkih izjava i dugačkih demantija”, jer je stalno morao da objašnjava šta je mislio sa svojim izjavama. Za JNA je jednom rekao da je “slon koji mnogo ždere i malo paka”. Vrh JNA optužio ga je zbog toga da je protiv investicija i modernizacije vojske, pa je morao u vodećem vojnom magazinu *Narodna armija* da napiše 15 stranica dug članak, gde je objašnjavao da se upravo zalaže za modernizaciju, da mu se čini nenormalnim da oficiri ne mogu da putuju u inostranstvo i da nemaju normalan život.

Ribičič je, po raznim kombinacijama, vladu preuzeo zato što liberalno orijentisan predsednik slovenačke vlade Stane Kavčič nije hteo da ide u Beograd (njegov uslov je bio da u vladu dođu najmoćniji ljudi iz republika, op. a.). Ribičič je u rad vlade uneo niz promena. Uprkos otporima iznutra, delimično je SIV otvorio za medije. Novinari nisu neposredno prisustvovali sednicama, već su pratili njen tok u susednoj sobi, a dogovor je bio da ne objavljuju stvari u vezi s vojskom i spoljnom politikom, odnosno o onome što se ubrajalo u državnu tajnu, čega su se novinari držali. On je bio uveren da bez podrške medija na svojoj funkciji ne bi daleko stigao.¹³⁸

Netom po preuzimanju funkcije potkačila ga je tzv. “cestna afera”, koja je pod upitnik stavila da li će u vladi opstati i pre nego što ju je kako treba preuzeo. Vlada je naime, odlučila da Sloveniji ne odobri drugi zajam za dve deonice autoputa (Hoče–Levec i Postojna–Razdrto), jer je prvi upravo dobila, a drugi bi trebalo da usledi u sledećem paketu, nakon što Međunarodna banka za obnovu i razvoj, koja je zajmove davala, prekontroliše stanje na terenu. Zajam je, međutim, vlada dodelila za one puteve koji u prethodnim finansijskim paketima nisu bili obuhvaćeni, prvenstveno zbog loše pripremljenih projekata

138 Video intervju Cirila Ribičiča z Mitjem Ribičičem, 5. januar 2006, hrani pisec (čuva autor).

(Beograd–Novi Sad, Sarajevo–Zenica, Peć–Priština), ili zbog toga što republike nisu imale obezbeđena sredstva za sopstveni ulog. Za zajam je naime, bilo neophodno 60-postotno sopstveno finansiranje samih republika. Većina odluka koja se ticala auto-puteva bila je doneta još pod prethodnom vladom, a ova poslednja, pod Ribičičevom, koji je vladu vodio tek dva meseca. Vlada je o tome raspravljala baš uoči letnjih odmora, a slovenački predstavnik se unapred izvinio što joj neće prisustvovati. Odluka je dovela do masovnih protesta u Sloveniji, kako političke, tako i opština i običnih ljudi. Televizija je prikazivala nepregledne kolone ljudi, koji su se po letnjoj vrućini valjali od graničnih prelaza prema unutrašnjosti, objavljivala ljutite komentare šofera, kao i izjave “da Sava teče nadole prema Beogradu” (odnosno, da se Slovenija iskorišćava). Novinari su dobili zadatak “da idu na zmijolike serpentine, odnosno na najzahtevniji deo ceste prema Primorskoj i snimaju što veće gužve”, što usred leta nije bilo teško. Slične sugestije dobili su i novinski izveštači, a i časopisi su bili puni sličnih prikaza. Odvijali su se sastanci društveno-političkih organizacija i organa po celoj Sloveniji, sa kojih su slovenačkom i Saveznom izvršnom veću, Skupštini, pa i drugim republičkim organima upućivani telegrami s pitanjima, protestima, izrazima ogorčenja i nezadovoljstva zbog odluke SIV. Tih se dana, uprkos tome što su trajali odmori, sastalo 25 slovenačkih opštinskih skupština (kasnije i više), koje su same ili zajedno s opštinskim društveno-političkim organizacijama raspravljale o odluci SIV i svoje mišljenje prosledile gore spomenutim organima. I hrvatska vlada je na početku bar posredno podržala slovenačku i zahtevala da savezna vlada još jednom razmotri svoju odluku. Tito je događaje video kao neprihvatljiv nacionalizam. Na Šesnaestoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva CK SKJ, koja je pod hitno sazvana za 7. avgust 1969, na Brionima, “cestna afera” je oštro osuđena, slovenačko rukovodstvo se pocepalo, predsednik slovenačke vlade Stane

Kavčič je ostao usamljen i glavni krivac, iako je položaj predsednika vlade održao.¹³⁹

Po Ribičičevom mišljenju, cestna afera je bila nepotrebna, jer se savezna investiciona politika ni u čemu bitnom nije promenila. Naoko je izgledala kao borba protiv centralizma, a u suštini reč je bila o, kako svedoči, prvom jugoslovenskom pokušaju da se politikom mitingašenja promene odluke zvaničnih organa; odnosno, ono što je kasnije činio Milošević, samo što je njemu to uspevalo. Nijedna republika nije podržala Staneta Kavčiča, naravno, iz različitih razloga. Na sednici Politbiroa pobeđila je politika savezne vlade. Ribičič je istina, na sednici Izvršnog biroa ponudio ostavku, kao i da se odluka u vezi sa zajmom promeni, ako ostali misle da je to neophodno, ali to nije prihvaćeno (ostavku je ponudio i Kavčič, ali takođe nije bila prihvaćena). Da su savezni organi tada popustili, to bi predstavljalo nekontrolisani prodor republičkih ambicioznih politika u saveznu politiku, jer je svaka republika želela ponešto: Hrvatska, vanbudžetsko finansiranje turizma, BiH, investicije povezane s vojskom, Crna Gora, sredstva u vezi s prugom Beograd–Bar, u Srbiji bi počelo zaoštavanje problema s Kosovom (što se kasnije i dogodilo) i tako dalje. “Morao sam da preuzmem odgovornost za stvari u Jugoslaviji, a na koje nisam imao nikakav uticaj.” No, kako funkcionise sistem jezgrovito mu je objasnio Džemal Bijedić, dok je u kabinetu preuzimao Ribičičeve poslove, koji mu je na dugačko i naširoko govorio o problemima, brigama i planovima vlade, što ga je čekalo: “Veži konja gde ti aga kaže”.¹⁴⁰

Ranih sedamdesetih godina, porazom “liberalizama”, kad je prećutno napuštena privredna reforma, na saveznom nivou se afirmisao autarhičan razvojni model, kome je za opstanak bila neophodna

139 Božo Repe, *“Liberalizem” v Sloveniji* (Ljubljana: Borec, 1992); Božo Repe, Jože Princič, *Pred časom: portret Staneta Kavčiča (Ispred vremena: portret Staneta Kavčiča)* (Ljubljana: Modrijan, 2009); *Moć in nemoć slovenskega liberalizma*, dokumentarni film, 9. januar 2016. (*Moć i nemoć slovenačkog liberalizma*, dokumentarni film, 9. januar 2016 <https://www.rtv slo.si/4d/arhiv/174381495?s=tv>).

140 Video intervju Cirila Ribičiča z Mitjem Ribičičem, 5. januar 2006, hrani pisec (čuva autor).

prisilna (politička) koncentracija sredstava i zaduživanje u inostranstvu. Za taj su period karakteristične razvojna nepokretljivost i težnja za favorizovanjem teške industrije. To se zbivalo u vreme kad je u svetu, zbog tzv. naftnih šokova dolazilo do novog talasa povećavanja razlika između razvijenih i nerazvijenih, a Jugoslavija je, kao i brojne druge zemlje u razvoju, ušla u veliko spoljno zaduženje. Distribucijom dugova trebalo je smanjiti razlike među republikama i pokrajinama, koje su zagovarale različite razvojne modele i na taj način ublažiti političke tenzije.

Ustavom iz 1974. godine došlo je do ustavne (pre)raspodele ekonomskih funkcija federacije (fiskalna decentralizacija, formulisanje zajedničke politike preko Veća republika i pokrajina u Saveznoj skupštini, direktno dogovaranje između federalnih jedinica). "Federiranje federacije" kako su to zvali, započeto je već ustavom iz 1963. godine kad su društvene djelatnosti, kultura, nauka, obrazovanje, zdravstvo, republički budžeti ("potrošnja") prešli u isključivu nadležnost federalnih jedinica, nastavljeno je reformom 1965, a završeno ustavom 1974.

Različiti ekonomski interesi su se usklađivali u komplikovanom institucionalnom sistemu, koga su karakterisali dugotrajni postupci, koji su dovodili do brojnih konfliktnih situacija. Država je nastojala da ovlada privrednim životom mrežom samoupravnih sporazuma, društvenih dogovora i klasičnim državnim intervencionizmom. Kako je način dogovaranja loše, ili uopšte nije funkcionisao, vlade su se zapetljavale u sve većem i većem administriranju. Tržište i tržišni kriterijumi su uvek tretirani kao sekundarni, dopunska poluga privrednog delovanja. Za privredu tokom osamdesetih godina je karakteristično beznadežno administriranje, zbog čega su avioni iz svih glavnih gradova republika za Beograd svaki put bili prepuni privrednika koji su tamo putovali za razne dozvole.

Jedini istinski, odnosno najsnažniji vezivni element između republika, bila je trgovina, a mnogo manje preduzeća, jer ih je najveći broj delovao na teritoriji republika i pokrajina, gde su bila i osnovana. Broj preduzeća koje su subjekti iz jedne republike osnivali u drugim republikama, bio je neznatan. Isto važi i za bankovni sistem.

Samo dve banke, Jugobanka i Ljubljanska banka, imale su podružnice diljem cele Jugoslavije. Fiskalni sistem je decentralizovan, a federacija se delimično finansirala doprinosima republika i pokrajina. Jedini savezni fond bio je namenjen kreditiranju manje razvijenih. Međutim, pri saveznom budžetu i Fondu za nerazvijene u praksi je došlo do opsežnog sistema posebnih računa, koji su korišćeni za vanbudžetsko finansiranje na nivou federacije. Taj sistem je ukupnim obimom sredstava čak prevazilazio sredstva saveznog budžeta. Omogućavao je vođenje politike preraspodele, za koju na osnovu ustava i zakona nije bilo mesta u saveznom budžetu. Među fiskalno najopterećenijim republikama bile su Slovenija i tzv. uža Srbija, a čisti primaoci sredstava su bili Crna Gora i Kosovo.

Osim budžeta federacije i posebnih računa Fonda za manje razvijene, postojao je još jedan važan izvor preraspodele – to je bila Narodna banka Jugoslavije (NBj). Ona je obavljala niz fiskalnih poslova mimo svojih nadležnosti, odnosno prekoračujući svoje nadležnosti. Finansirala je prioritetne delatnosti i sprovodila selektivno kreditiranje, predviđeno saveznom planom i saveznom ekonomskom politikom. Jugoslovenskoj privrednoj zajednici su za njeno funkcionisanje bila neophodna velika arbitražna pretakanja sredstava, koja su se odvijala preko NBj, saveznog budžeta, vanbudžetskih fondova i Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih. Mobilnost radne snage (unutrašnji protok) bila je jednostrana, odvijala se od manje razvijenih ka razvijenijima, i bila je veća od mobilnosti kapitala.¹⁴¹

Osim neuspešnog privrednog sistema, ključni razlozi za ekonomske teškoće Jugoslavije bile su velike nesavladive razlike u razvijenosti, a za koje je rešenje svako video na svoj način. Slovenija i razvijeniji deo Jugoslavije nisu mogli da preuzmu ulogu "lokomotive", koja bi jugoslovensku privredu izvukla iz krize (po uzoru na italijanski sever), jer se ekonomska politika u Beogradu ravnala prema većinskom, manje

141 Borak, Neven. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije (Ekonomski aspekti delovanja i raspada Jugoslavije)*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče (Naučni i publicistički centar), 2002.

razvijenom ili nerazvijenom “jugu”. Nerazvijeni delovi su ključni problem videli u “sukobu interesa između onih koji imaju sirovine i onih koji proizvode gotove proizvode”. Kad je polovinom osamdesetih Dijana Plestina strpljivo intervjuisala više od 80 uticajnih ekonomista, sociologa, politikologa i političara iz svih republika, među njima i one najodgovornije za regionalni razvoj, odgovor svih bio je približno isti: “Svaka republika je sama odgovorna za svoj razvoj i, razumljivo, stvari vidi drugačije (...) Ekonomski interes se preklapa s političkim interesom svake republike (...) Što je možda dobro za Sloveniju, nije dobro za Crnu Goru (...)”.¹⁴² To se pokazalo već u vreme vlade Veselina Đuranovića, koji je smatran tolerantnim, ali kolebljivim političarom. Đuranović je stalno nastojao da pronade kompromise, a njegov najveći problem je bio u tome što nije bilo jasnih uputstava Predsedništva CK SKJ i Predsedništva SFRJ. I on je podnosio ostavku, ali intervenisao je Tito i to sprečio. Kako više nije postojao Titov autoritet, a Jugoslavija se našla u ekonomskoj krizi, to se u delovanju vlade sve više prepoznavalo. Posebno je Đuranovićev problem bio to što se kao političar iz male republike koja je spadala u nerazvijene, u vladi nije znao suočiti sa stalnim konfliktima između predstavnika razvijenih i nerazvijenih. Zbog toga je zaduživanje u inostranstvu bilo politički najneproblematičnija orijentacija.

Različite interese bilo je teško premostiti: za manje razvijene rešenje je bilo u solidarnosti, državnoj preraspodeli sredstava preko Fonda za nerazvijene i drugih fondova, interventnih formi nepovratne pomoći u kriznim situacijama, otpisu dugova i poreza, izdržavanju tzv. društvene nadgradnje (školstva, socijale, uprave) sredstvima saveznog budžeta i pojedinih republika, kao i u administrativnom određivanju cena. Za Sloveniju i Hrvatsku rešenje je bilo u poštovanju tržišnih zakonitosti, uključujući i slobodno formiranje cena i pravo na ulaganja u skladu s ekonomskim, a ne političkim kriterijumima. Ovo je, naravno, šematski prikaz, jer su, kako unutar obe najrazvijenije

142 Dijana Maria Plestina, *Politics and inequality: a study of regional disparities in Yugoslavia*, doktorska disertacija. Berkeley: University of California, 1987.

republike postojali privredni subjekti koji ne bi mogli da podnesu tržišnu konkurenciju, tako su unutar privredno manje razvijenog dela države, postojala i propulzivna preduzeća i privredne grane. Ti su zahtevi tokom osamdesetih delimično uvažavani tako što su republike deo sredstava koje su bile obavezne da uplate u Fond za nerazvijene, koristile u formi direktnih investicija, ali je realizacija bila mala, jer ambijenti za investicije u nerazvijenim delovima nisu bili povoljni. Istovremeno su iz nerazvijenih delova, na osnovu političkih dogovora u Beogradu pristizali zahtevi za izgradnju konkretnih infrastrukturnih objekata (škola, zdravstvenih i domova kulture) koje bi finansirale razvijene republike.

Sve vlade iz osamdesetih godina, uključujući i poslednju, premijera Ante Markovića nastojale su da razlike ublaže, ali su istovremeno popuštale političkim pritiscima nerazvijenih, kao i socijalnim pritiscima iz cele zemlje.

U drugoj polovini osamdesetih godina kao faktor između razvijenih i nerazvijenih pojavila se tzv. uža Srbija (Srbija bez autonomnih pokrajina). Ona se tokom celog posleratnog perioda razvijala na nivou jugoslovenskog proseka. Krajem sedamdesetih godina taj se nivo počeo snižavati, na šta je prvi glasnije upozorio tadašnji predsednik Izvršnog veća Srbije u referatu na zajedničkoj sednici Saveznih društvenih saveta, u julu, na Brdu kod Kranja.¹⁴³ Tezu da Srbiju iskorišćavaju Hrvatska i Slovenija polovinom osamdesetih u nacionalističkoj formi razvio je akademik Kosta Mihailović, a pojavila se i u Memorandumu SANU. Srbi su, takođe, bili uvereni da su žrtve politike prema nerazvijenima, jer, navodno, moraju da nose velik deo tereta za održavanje Kosova, a istovremeno da pomažu i drugim nerazvijenim. Zvanično je takva ocena prihvaćena u društvenom planu Jugoslavije za priod 1986–1990, što je saveznoj vladi omogućavalo donošenje mera kojima bi se poboljšao položaj Srbije. Tako se, na primer, izrazito povećavao broj u dugoročne kredite pretvorenih kratkoročnih kredita iz primarne emisije NBJ srpskim bankama i preduzećima, snižene su

143 Ivan Stambolić, *Rasprave o Srbiji 1979–1987* (Zagreb: Globus, 1988).

carine i druge uvozne dažbine (nerazvijene srpske opštine izjednačene su sa Kosovom i drugim manje razvijenima), proširena su prava za pokrivanje negativnih kursnih razlika i inostranih robnih kredita za proizvodnju nekih proizvoda u Srbiji (veštačka đubriva, bakar, crna metalurgija), opštine koje je pogodio zemljotres na Kopaoniku dobile su specijalne dugoročne pogodnosti, neki projekti (na primer, zlosrećni projekat *Jugo-Amerika*) oslobođeni su brojnih obaveza, budžet federacije je sufinansirao srpske rezerve i namensku proizvodnju (vojni industriju), smanjen je doprinos koga je morala da plaća NB Srbije NB Jugoslavije i sl. Od svih tih projekata medijski je bio najpoznatiji (na svoj način, i zabavan) malerozni projekat *Jugo-Amerika*. Reč je o projektu fabrike “Crvena zastava” iz Kragujevca da na američkom tržištu plasira automobile marke “yugo”. Trebalo je da to bude najjeftiniji auto koji se mogao kupiti u SAD i zbog toga hit, jer bi se kupovao kao drugi ili treći auto u domaćinstvu. Projekat je u potpunosti propao, a postao je tema brojnih duhovitih zgodbi i humorističkih komentara, s tim što je auto doživeo i veliku filmsku slavu. “Nastupao” je u bar deset filmova i tv-serija. Najpoznatiji su *Umri muški III* s Brusom Vilišom (Bruce Willis) u glavnoj ulozi, *Dragnet* s Tomom Henksom (Tom Hanks) (u filmu je označen kao “poklon socijalističke države Američi”) i *Ko je ubio Monu – (Drowning Mona)* u kome je čak kriv za smrt omražene glavne junakinje, jer su na “yugu” otkazale kočnice pa je sleteo u reku Hadson.

Mišljenja o tome da li je Srbija stvarno počela da zaostaje za jugoslovenskim prosekom u ekonomskim studijama su različita. Jedan od tada vodećih ekonomskih teoretičara iz Srbije Ljubomir Madžar ocenjuje da nije odstupala od proseka, kao i da nije imala razloga da veruje da je nerazvijene republike iskorišćavaju. Istovremeno, Madžar navodi mehanizme (“fondove”) koji su bili u korist razvijenih, poput Fonda za kreditiranje izvoza, Fonda za kontrolu cena i Fonda visoke carinske zaštite.¹⁴⁴ Činjenica je, ipak, da je srpskom rukovodstvu

144 Ljubomir Madžar, “Ko koga eksploatiše” u Popov, Nebojša (ur.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. (Beograd: Republika, 1996), 171–200.

s takvom interpretacijom pošlo za rukom da (Srbija) dobije poseban status i dobije mnogo dodatnih sredstava, dok se istovremeno počela ratosiljati obaveza prema nerazvijenima, da ih, navodno, ne može snositi. Boniteti koje je dobila su u godinama 1986–1989. ukupno iznosili između 2 i 2,5 milijarde dolara, odnosno u proseku nešto manje od 1,3 odsto jugoslovenskog društvenog proizvoda, odnosno 5,6 odsto srpskog. Udeo je, istina, 1989. godine pao na 0,13 odsto, a u međuvremenu se kretao između 1,5 i 2 odsto jugoslovenskog društvenog proizvoda. To je, ionako već preopterećenu privrednu barku još više nagnulo na stranu izdržanih delova Jugoslavije.¹⁴⁵

“Dogovorna ekonomija” je u krizu ušla već krajem sedamdesetih godina, kad je godišnja inflacija prelazila 20 odsto, ali je jugoslovenska vlada uzimanjem stranih zajmova to prikrivala sve do Titove smrti. U to vreme jugoslovensku vladu vodio je Crnogorac Veselin Đuranović i u njegovom mandatu Jugoslavija se najviše zadužila: prema približnoj proceni, za osam milijardi tadašnjih dolara; u godini 1981–1982, prvi put nije mogla da otplati dospeli dug u visini od 5,5 milijardi dolara, a krajem osamdesetih godina je dugovala blizu 20 milijardi dolara. Zaduživanje je, istina, počelo i pre Đuranovića, zaduženost Jugoslavije se u periodu 1972–1981, povećalo za više od 17 milijardi dolara, ali je istina da je do najvećeg skoka u zaduživanju došlo tokom 1977–1982. godine (godine 1975, 6,5 milijardi, krajem 1979. godine, već 15 milijardi, samo za kamate država je godišnje plaćala milijardu dolara). Razlozi za takav tempo zaduživanja nalazili su se u osetnom pogoršanju u tekućem delu platnog bilansa. Trgovinski deficit se s 1,7 milijarde dolara 1973. godine povećao na čak 7,9 milijardi dolara 1979. godine. Osim toga, na zaduživanje su uticali i visokopostavljeni investicioni ciljevi petogodišnjeg društvenog plana za period 1976–1980, koji su se 1979. godine za već više od polovine pokrivali isključivo kreditima. Finalna potrošnja je godišnje za 7 odsto bila veća od BDP. U to vreme je došlo do mnogo skupih “političkih” investicija, na primer, fabrika

145 Neven Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002).

aluminijuma u Obrovcu, petrohemijski kombinat DINA, ili železara u Smederevu. Problem dakle, nije bio toliko u zaduživanju samom, koliko u nedovoljnom privrednom rastu, s još nepovoljnijom perspektivom i u nekontrolisanim finansijama (prema podacima Svetske banke, sada je među 20 najzaduženijih država na svetu, njih 16 iz Evrope, čak ih je 10 najviše zaduženih, ali je uglavnom reč o visokopropulzivnim ekonomijama; a “jugoslovenski pravac”, poslednjih godina najviše je sledila Grčka.

Prikrivena ekonomska kriza naglo je eksplodirala netom po Titovoj smrti. Dve godine zaredom Jugoslavija je imala 40-postotnu inflaciju i 1,4 milijardu dolara trgovinskog deficita sa Zapadom. Zajmovi, koje je dobijala bez većih problema zbog Titove međunarodne političke uloge, doprinosili su, istina, političkoj stabilnosti zemlje tokom poslednjeg perioda njegove vladavine, ali jugoslovenska kriza nije bila samo posledica zaduživanja i sistema, već i – kako je 1982. godine zapisao, prema Jugoslaviji i Titu izrazito kritičan novinar Karl Gustaf Štrem (Carl Gustaf Ströhm) – nesposobne ekipe koja je vladala u Beogradu.¹⁴⁶ Tita je smatrao odgovornim zbog toga što se putem u veliko zaduživanje krenulo pod njegovim vođstvom. Štrem je na pitanje, može li Jugoslavija da preživi bez Tita, pokušao da odgovori još 1976. godine u knjizi *Ohne Tito: Kann Jugoslawien überleben*. Strana štampa je, istina, u prvom periodu nakon Titove smrti prema Jugoslaviji bila obzirna, a problem je prevashodno videla u autarhičnoj privredi i krhkom autoritetu savezne vlade. Ona je, uistinu, za krizu bila potpuno nespemna i s njom se poduhvatala birokratskim merama, koje ni sama nije mogla da objasni. “SIV je doneo odluku o izmeni odluke o privremenom produžavanju važnosti odluke o ostvarivanju ciljeva i zadataka zajedničke emisije i monetarne politike i zajedničkih osnova kreditne politike za 1980. godinu”, ovim je citatom ljubljanski *Dnevnik* plastično ilustrovao način delovanja vlade.¹⁴⁷ Vlada je i realno bila uklještena u sistemu u kome je godišnji budžet “do poslednjeg

146 *Republiški informativni bilten* (Ljubljana: Republiški komite za informiranje, 1982).

147 *Republiški informativni bilten* (Ljubljana: Republiški komite za informiranje, 1981).

decimala” određivalo Veće republika i pokrajina, a SIV je svoje planove morao da usklađuje s “devet partnera”, kako je 22. marta 1982, prilikom usvajanja usklađenog srednjeročnog plana za *Politiku* izjavio Zvozne Dragan.¹⁴⁸ Dodatni problem za vladu bilo je i to što se na osnovu odluka predsedništava CK SKJ i SFRJ, operativno morala da se angažuje i u uvođenje vanrednog stanja na Kosovu. Poslati tamo vojsku i policiju je bilo znatno lakše nego rešavati socijalnu i ekonomsku situaciju koja je umnogome i dovela do demonstracija, iako je taj aspekt u velikoj meri ostajao u senci optužbi za nacionalizam, želje za otepljenjem i “kontrarevoluciju”.

Zbog nemogućnosti da vraća dugove Jugoslavija je u jesen 1982. počela da pregovara s Međunarodnim monetarnim fondom (MMF) i drugim poveriocima, jer bi u protivnom morala da proglasi bankrot. U jugoslovenskom političkom vrhu, istina, tinjala je nada da će prijateljske zemlje dugove, u celosti ili delimično, otpisati, ali Tita, koji bi to mogao da postigne, više nije bilo. Nekada velikodušne SAD koje su na MMF imale najveći uticaj, postale su u početku najnemilosrdniji poverilac, ali su zatim procenile da je bolje da Jugoslaviji ponude pojas za spasavanje, naravno, pod strogo definisanim uslovima. MMF je već 1981. godine odobrio zajam od dve milijarde dolara, a zajmove su dali i Austrija, Kuvajt, Francuska i Savezna Republika Nemačka, što, međutim, nije bilo dovoljno ni za kamate. Osim pregovora sa MMF, odvijali su se i pregovori s 563 komercijalne banke kojima je Jugoslavija dugovala. SAD su potom zajedno sa 15 zapadnih država organizovale program sanacije, u koji su uključile blizu 500 komercijalnih banaka, koje su mu pristupile više-manje prvenstveno pod pritiskom politike i garancija MMF. Prvi sporazum o odgodi zajmova i uzimanju novih, zaključen je u leto 1983. Godine 1983. dobila je više od 3,5 milijarde dolara kredita koje je odobrilo 15 zapadnih zemalja.¹⁴⁹

Vidljivi pokazatelji krize početkom osamdesetih godina bili su 30-postotna devalvacija dinara (jun, 1980), a narednih godina, rastuća

148 *Republički informativni bilten* (Ljubljana: Republički komite za informiranje, 1982).

149 *Republički informativni bilten* (Ljubljana: Republički komite za informiranje, 1983).

inflacija, nedostatak nafte i nekih osnovnih životnih potrepština. Već je Đuranovićeva vlada bila prisiljena na usvajanje niza mera koje su naišle na otpor stanovništva u republikama, u Sloveniji i Hrvatskoj najviše mera o centralizaciji deviza (izvoznici su 76 odsto zarade morali preneti na NBJ). Kad je vladu preuzela Hrvatica Milka Planinc (16. maj 1982 – 15. maj 1986), Jugoslavija, znači, već nije mogla da otplaćuje dugove (trend se video već 1980. godine, kad je stopa zaduženosti jugoslovenske države prevazišla 40 odsto deviznog priliva i vrtoglavo rasla). Nastup Milke Planinc koja je uopšte bila prva žena na čelu neke socijalističke vlade, primljen je s naklonošću domaće javnosti, kao i domaće i strane štampe. U sastavu vlade strani posmatračići videli su nekoliko snažnih ličnosti (iskusni Lazar Mojsov kao ministar spoljnih poslova, admiral Branko Mamula kao odbrambeni, i Stane Dolanc kao ministar unutrašnjih poslova – od Dolanca se naročito očekivalo da će rešiti krizu na Kosovu). Trebalo je da Milka Planinc u “balkanskom koktelu” (*Mesađero Veneto – Messaggero Veneto*) osnaži moć savezne vlade. Očekivalo se da će igrati važniju ulogu od Saveza komunista (*Noje Cirher Cajtung – Neue Zürcher Zeitung*), bez obzira što je početak njenog mandata bio osenčen XII kongresom SKJ. Španski *El Pais*, koji joj je posvetio komentar na celoj stranici čak je napisao da je Milka Planinc odlučnija od britanske “čelične ledi”, kao i da je Jugoslovenima, poput Čerčila (Churchill), obećala “znoj i suze”.¹⁵⁰ Jugoslovenska štampa je bila manje obzirna, njenu je vladu unapred videla kao žrtvovanu, novog dežurnog krivca i “ekipu otpisanih”.

Samo nakon godinu ipo dana vladavine, za italijansku La Stampu Milka Planinc je izjavila je da je njen cilj, ne samo kako da reši jugoslovensku krizu, već i da kako očuva Titov sistem.¹⁵¹

Što se tiče odnosa između vodećih političkih organa u federaciji, strateška rešenja za izlazak iz krize trebalo je tražiti u državnom i partijskom predsedništvu, potom potvrđivati u Skupštini, a vladi bi bile prepuštene samo “operativne” mere. Osim toga, tu su bili “dežurni

150 *Republički informativni bilten* (Ljubljana: Republički komite za informiranje, 1982).

151 *Republički informativni bilten* (Ljubljana: Republički komite za informiranje, 1983).

mandati”, koji su onemogućavali efikasni rad: “Za četiri godine mandata Saveznog izvršnog vijeća i mene kao njegove predsjednice izmijenila su se četiri predsjednika Predsjedništva SFRJ: Petar Stambolić, Mika Špiljak, Veselin Đuranović, Radovan Vlajković; četiri predsjednika Skupštine: Raif Dizdarević, Vojo Srzentić, Dušan Alimpić, Ilijaz Kurteshi; četiri predsjednika skupštinskih odbora (s kojima je SIV imao neophodnu i ponekad veoma značajnu suradnju u izradi važnih zakona ili dokumenata)... Izmijenila su se i četiri predsjednika Predsjedništva CK SKJ: Mitja Ribičič, Lazar Mojsov, Draža Marković i Ali Shukriu. Na kraju mog mandata (maj 1986) Vidoje Žarković bio je predsjednik Predsjedništva CK SKJ, po položaju postao je i član Predsjedništva SFRJ. Bio je najangažiraniji i najuporniji član Predsjedništva u ojcenama o radu SIV-a; a posebno o pitanjima o kojima smo imali čak i potpuno različit pristup, među njima i nekim, za daljnji razvoj ključnim pitanjima”.¹⁵²

Političari su govorili o “stabilizaciji” ekonomije, “nagomilanim privrednim problemima” i slično. Reč kriza se do polovine osamdesetih u političkom govoru nije upotrebljavala, pa su situaciju kao krizu počeli da označavaju tek pojedini slovenački, hrvatski, pa i srpski ekonomisti, zauzimajući se istovremeno za uvođenje tržišne privrede. Polovinom osamdesetih godina postalo je jasno da je, kako je napisao Branko Horvat, politički sistem postao glavna smetnja privrednog i društvenog razvoja.¹⁵³ Naravno, nije bio jedini koji je došao do te spoznaje, a glavna posledica povećane kritike je bio stav da bi trebalo promeniti savezni ustav, pri čemu je opet svaka republika imala svoju računicu, u kojima privreda nije bila najvažnija. Spoznaja je proizašla iz neuspeha tzv. Kraigherove komisije (grupu od oko 300 političara i ekonomista, koju je vodio slovenački političar Sergej Kraigher, član Predsedništva SFRJ i 1981/1982. i predsednik Predsedništva). Komisija je trebalo da nađe izlaz iz krize. U analizi je polazila

152 Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady: sjećanja*, 280.

153 Branko Horvat, *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi* (Zagreb: Globus, 1985).

od postojećih pravnih postavki: Ustav SFRJ iz 1974, Zakon o udružnom radu, 1976. i Rezolucije X i XI kongresa SKJ – 1978 i 1982. Zaključci i predlozi komisije su bili sabrani u tzv. Programu dugoročne ekonomske stabilizacije.¹⁵⁴

Stežanje kaiša administriranjem je tako postala karakteristika vlade Milke Planinc, što je i najviše ostala u sećanju tadašnjih generacija. Na nivou svakodnevnog života vlada je racionalisala neke životne namirnice i uvela bonove (ulje, šećer, brašno, prašak za pranje). Kako je uvoz nafte zadovoljavao potrošnju samo za nekih 290 dana godišnje, za naftu, odnosno benzin je već vlada Đuranovića u poslednjoj godini mandata ograničila vožnju u skladu s brojevima na registarskim tablicama, po sistemu “par-nepar” (to je inače pripisano vladi Milke Planinc), koja je uvela bonove (40 litara mesečno, svakom vlasniku automobila). Restrikcije su uvedene i za uvoz, naročito “luk-suzne” robe, u šta su, među ostalim, spadali revije, časopisi i južno voće. Za svaki izlazak iz zemlje bio je uveden depozit, koji se povećavao s brojem putovanja, jer su oni koji su to sebi mogli da dozvole išli u kupovine u Austriju i Italiju. U pograničnim selima i gradićima na drugoj strani granice masovno su se počele otvarati trgovinice za jugoslovenske kupce.

Snabdevanje i prevoz bili su samo deo svakodnevnih briga građana. Dimenzije krize mogu se videti iz podataka koje je potpredsednik vlade Zvone Dragan, koji je vodio pregovore s MMF, predstavio na zatvorenom sastanku Odbora za ekonomske odnose s inostranstvom i Odbora za kreditno-monetarne odnose u jugoslovenskoj Skupštini (pre toga su o tome raspravljala i oba predsedništva). Dragan je bio potpredsednik savezne vlade od jula 1979. do maja 1984, na tom je položaju zamenio Andreja Marinca i bio je jedini iz Đuranovićeve vlade koji je na istoj funkciji ostao i u vreme Milke Planinc. Izdržao je pola mandata. Zahtevi MMF da bi se nastavilo s odobravanjem

154 Andrić, Milan, Tomislav Jovanović (ur.), *Interventni zakoni, društveni dogovori, rezolucije i mere za sprovođenje ekonomske stabilizacije: (savezni, republički i pokrajinski – sa napomenama, sudskom praksom, zvaničnim objašnjenjima i stručnim uputstvima za praktičnu primenu)* (Beograd: Svetozar Marković, 1983).

zajmova Jugoslaviji 1983. godine bili su sledeći: povećanje kamatnih stopa za 30 odsto, ograničavanje bankarskih plasmana, devalvacija dinara za 12,5 odsto plus 1,5 odsto svakog meseca i još dodatno u odnosu na povećanje cena; povećanje cena energije za 40 odsto, transporta za 50 odsto, stanarina za 95 odsto i blokiranje određenog postotka sredstava za javnu potrošnju. Na burnoj sednici 2. i 3. jula 1983. Milka Planinc je katastrofalnu situaciju otkrila i Veću republika i pokrajina i zapretila da će dati ostavku ukoliko se plan MMF ne bude prihvatio. U tom je trenutku svaki od 20 miliona Jugoslovena “dugovao” inostranstvu 850 dolara. Nasuprot tvrdoj realnosti, stajale su emocije: diktat stranog kapitala, rasprodaja Titovog nasleđa i nezavisnosti i slično. Najglasniji su bili iz onih republika koje je spasla socijalizacija dugova. Država je, naime, preuzela jemstvo za dugove bez obzira na to ko je do njih doveo i na taj način prevalila teret na razvijene republike. Skupština, koja nije bila sposobna da usvoji nijedan suštinski zakon i najdelikatnije odluke prepuštala je vladi, na kraju je popustila, ali je sukob ostavio duboke posledice. Predsednik Skupštine Raif Dizdarević je tako optuživao Dragana da je stajao na stanovištu da je jedini izlaz prihvatanje onoga što traži MMF, iza čega bi trebalo da stane deo slovenačke privrede, kao i da MMF tajnim kanalima dobija najpoverljivije informacije, odnosno, da je unapred znao jugoslovensku poziciju.¹⁵⁵ Dragan je to doživeo kao optužbu da izdaje Jugoslaviju.¹⁵⁶ U Dizdarevićevoj knjizi takođe piše da se ni on, niti svi ostali koji su bili na njegovoj liniji, nisu stvarno udubili u uzroke za krizu jugoslovenske likvidnosti.

Milka Planinc bila je još pod znatno gorim unutrašnjim udarom i medija i politike. Zapravo se na njoj počela prelamati “partijska država”. Iako nije osećala direktni pritisak partijskih organa na svakodnevni rad, njihov negativizam bio je očit: “Od vremena do vremena oni održe sjednicu iz koje se vidi da promatraju i kritiziraju SIV

155 Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja* (Sarajevo: OKO, 1999), 103–108.

156 Razgovor B. Repe – Zvone Dragan, 15. 5. 2021.

na onom što je negativno. Ništa se nije moglo provesti da nije bilo i negativno.”¹⁵⁷ Predsedništvo CK SKJ, kada ju je pozivalo na odgovornost, pozivalo se na to da je članica CK SKJ. Zbog pitanja kompetencija i negativnog stava oba predsedništva prema vladi Milka Planinc je Predsedništvu SFRJ dva puta nudila ostavku: 11. aprila 1985, i nekoliko meseci kasnije, 20. i 21. novembra 1985. Njezina ostavka bila je reakcija na odluku Predsjedništva CK SKJ da sazove sjednicu s problemom inflacije na dnevnom redu, jer je to bila “kap koja je prelića čašu nerazumijevanja razlike uloge vlade od uloge Predsjedništva CK”. Na prvoj sednici Predsedništva SFRJ uverili su je da odustane i da će sednica Predsedništva CK SKJ biti “mobilizacijska”. No, sednica je završila pretnjama, da će radnici izaći na ulice i ocenom, da “SIV ništa drugo ne radi nego samo indeksira inflaciju”. Na drugoj sednici Predsedništva SFRJ članovi su se o ostavci izjašnjavali pojedinačno i na kraju tražili da odustane od takve odluke i da izdrži do kraja mandata, jer bi ostavka mogla izazvati krizu u društvu.¹⁵⁸ Obećali su da će Predsjedništvo poduzeti odgovarajuće mjere da se odnosi u federaciji usklade i da se riješe problemi oko neophodne koordinacije svih organa Federacije za provedbu Stabilizacijskog programa.

Radikalne mere zbog kojih je Milka Planinc dobila nadimak “jugoslovenska čelična lady”, na kraju su sprečile jugoslovenski bankrot, stabilizovale devizne rezerve i obnovile poverenje stranih poverilaca tako da su zajmovi ponovo počeli da pritiču. Godine 1983, nakon usvajanja mera u Skupštini, Jugoslavija je dobila 6,5 milijardi dolara za kupovinu neophodnih sirovina i materijala za reprodukciju kao i za otplatu kamata, ali je već naredne godine morala da zamoli za novi zajam, naravno, s novim oštrim zaštitnim merama. Međutim, postojao je i interes, naročito SAD, kako je prvi konstatovao ambasador u SAD Budimir Lončar, da se Jugoslavija očuva i posle Titove smrti, naravno,

157 Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady: sjećanja*, 62.

158 Sastanak članova Predsjedništva SFRJ, održan 11. travnja 1985, transkript; Sastanak Predsjedništva SFRJ 20. i 21. studenog 1985, u Palači federacije u Beogradu, transkript u: Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady: sjećanja*, 298–335.

pod uslovom da prihvati zaštitne mere. Lončar je sa svojim vezama u SAD inače imao važnu ulogu u lobiranju za kredite. “Nemogućnost reprogramiranja dugova i slaba finansijska potpora zapadnih banaka, gurali su Jugoslaviju prema Istoku, što su u američkoj administraciji prepoznavali kao problem...”¹⁵⁹ Dragan je u razgovoru s potpredsjednikom Džordžom Bušom (George Bush) čuo sličnu stvar. Ali, što se tiče mera, Amerikanci su bili nepopustljivi, a i MMF ih je često diktirao veoma konkretno, recimo u slučaju racionalizacije nafte i benzina s bonovima. Mere su predstavnici MMF u Beogradu proveravali na mesečnom nivou.¹⁶⁰

Dragan je, istina, bio na meti kritika u zatvorenim političkim krugovima na najvišim organima (da pregovara na kolenima, da prodaje državu, zaključuje trule sporazume, da je prozapadno orijentisan, da prihvata prvenstveno ono što je “u interesu kapitala” i sl.). Javnost za njegovu ulogu u pregovorima uglavnom nije ni znala. Težinu kritika i uklještenosti između zahteva MMF i pritiska Skupštine, oba predsedništva, kao i pojedinih republika, nosila je Milka Planinc, koja je istovremeno nosila i teret lobiranja, primanja stranih delegacija, poseta (uključujući sve lidere evropskih zemalja i SAD).¹⁶¹ Finansijsko spasavanje Jugoslavije teklo je inače dugo i u konfliktu različitih međunarodnih interesa. “Savezni sekretar Lazar Mojsov jednom je prilikom američkom ambasadoru Davidu Andersonu prigovorio kako sve ide sporo, kako se skupina ‘Prijatelja Jugoslavije’ pretvara u skupinu koja je nedovoljno prijateljska, koja pritišće, traži velike kamate i postavlja teže uvjete od onih koje imaju neke druge države. Kina je Jugoslaviji nakon kratkih pregovora odobrila povoljan zajam od 150 milijuna dolara; zapadne komercijalne banke nakon teških, višemesečnih pregovora, dale su tek 185 milijuna. Jugoslavija neće popustiti pod prijetnjama i ucjenama, zemlja koja je utjecajna i ugledna među tolikima,

159 Tvrтко Jakovina, *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta* (Zaprešić: Faktura, 2020), 362.

160 Zvone Dragan, *Od politike do diplomacije* (Ljubljana: Modrijan, 2018), 65–75.

161 Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady: sjećanja*, 280.

što je Jugoslavija demonstrirala tijekom samita Nesvrstanih u New Delhiju, to ne mora dokazivati”.¹⁶²

Ocene rada Milke Planinc kao predsednice vlade različite su i kontradiktorne. Uglavnom, da je bila efikasna, precizna, koncentrisana na esencijalna pitanja, da je bila politički mudra, ali sa druge strane, bez iskustva za takvu funkciju, da nije bila dorasla za vladu, nije imala znanja, da je njena najveća greška, koju su joj podmetnuli, da je preuzela dugove republika i slično.¹⁶³

Nakon Milke Planinc vladu je preuzeo Branko Mikulić, bosanski političar hrvatskog porekla, koji je prethodno bio bosanski premijer, a prepoznatljivost i ugled stekao je naročito organizacijom Olimpijskih igara u Sarajevu. Vladu je vodio od 16. maja 1986. do 16. marta 1989, i bio je prvi posleratni jugoslovenski premijer koji je podneo ostavku. Mikulić je želeo da nastavi reformsku politiku, sastavio je vladu od pretežno mladih ljudi koji su dolazili iz preduzeća. U njegovo vreme samoupravna frazeologija se pod teretom okolnosti preobratala u konkretniji jezik, kao što je već rečeno, počeli su se upotrebljavati termini kriza, štrajkovi (umesto “obustava rada”), kritike stavova po kojima je politički sistem postao glavna smetnja ekonomskog i društvenog razvoja počele su da slabe. Mikulić je naišao na teške socijalne otpore, kao i na kritike kako nerazvijenih, tako i razvijenih, a naročito sistematski su ga, preko orkestriranih medijskih napada, rušili iz Miloševićeve Srbije. U vreme njegovog mandata je javna potrošnja ponovo počela da prevazilazi rast dohotka, opterećenje privrede se povećavalo, dok se ekonomski rast približavao nultoj stopi.

Mikulić je pokušao sa dva stabilizaciona programa koji su se zasnivali na programiranoj inflaciji (prvi je uveden u junu 1986, a drugi u novembru 1987), ali je vlada od njih odustala (od prvog u martu 1987, a od drugog u maju 1988). Propao je isto tako i program spoljne likvidnosti iz 1985, koga je zahtevao MMF i koji se temeljio na napuštanju

162 Tvrтко Jakovina, *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta*, 366–367.

163 Tvrтко Jakovina, “Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti”, u Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady: sjećanja*, 12–13.

kontrole cena i ograničavanja plata i kredita, kao i snižavanja troškova u javnom sektoru – odnosno s tzv. “politikom tri nominalna sidra”. Godine 1986. bankrotirali su bankovni sistemi u Makedoniji, Crnoj Gori i na Kosovu, čemu su sledili sve veći pritisci za solidarnost u prelivanju sredstava, pokrivanju gubitaka i potreba u privredama nerazvijenih republika. Iako je Mikulić obećao obaranje inflacije za 90 odsto, trend je išao u suprotnom pravcu. U oktobru 1988. vlada je popustila pod pritiscima, što je proizvelo talas hiperinflacije. Ona je, krajem 1989. godine, pre nego što je Ante Marković počeo s privrednom reformom, dostigla 2678 odsto. Broj preduzeća u stečaju počeo je da raste, kao i broj štrajkova i nezaposlenost (sa 174, 1982, na 1685, 1987, odnosno od 10.997 štrajkujućih, na njih 288.686).¹⁶⁴

Glavni politički razlog za Mikulićevu ostavku bila njegova bezizlazna ukleštenost. Na jednoj strani, pritiskao ga je Međunarodni monetarni fond koji je diktirao vođenje ekonomske politike, onako kako je to činio u vreme Milke Planinc, pa je saveznu vladu naterao da napusti kontrolu cena, vodi limitirajuću politiku plata i kredita, kao i da snizi troškove u javnom sektoru. Na drugoj strani, trpeo je socijalni otpor radnika, dok je na trećoj strani bila, od realnosti odmaknuta, politička elita u organima koji su donosili odluke (oba predsedništva, ali i Skupština), prožeta mentalitetom snažne Titove Jugoslavije, koja je pritisak zapadnih poverilaca na socijalističku Jugoslaviju doživljavala kao napad na nju i mešanje u unutrašnje poslove.

Politički razjedinjen partijski i državni vrh se, uprkos spoznanjima struke, s odlukama o korenitim promenama kolebao gotovo do kraja osamdesetih godina. Tek je krajem 1988. godine prigrlio nov model socijalizma s tržišnim zakonitostima. Zato je, nakon kolektivne ostavke savezne vlade Branka Mikulića, 30. decembra 1988, vladu preuzeo Ante Marković, takođe Hrvat iz Bosne, koji je postao i poslednji jugoslovenski premijer. Marković je diplomirao elektrotehniku na

164 Jože Prinčič, “Gospodarski vidik osamosvajanja Slovenije (1986–1991)” (“Ekonomske aspekte osamosvajanja Slovenije (1986–1991)”. U: *Slovenska osamosvojitvev 1991: pričevanja in analize: simpozij Brežice*, 21. in 22. junij 2001 (*Slovenačko osamosvajanje 1991: svedočenja i analize: simpozijum Brežice*, 21. i 22. jun 2001). 33–56.

zagrebačkom tehničkom fakultetu i obavljao rukovodeće funkcije u hrvatskoj privredi i politici, a između 1986. i 1988. bio je predsednik Predsedništva SR Hrvatske. Po osnovnom opredeljenju bio je prevashodno menadžer kome nije manjkalo ni samopouzdanja.

Zbog haotične situacije i političkih blokada u državnom i partijskom predsedništvu i raspolućenosti u Saveznoj skupštini, činilo se da će njegova vlada imati moćniju poziciju u odnosu na dve prethodne, a Marković je i brzo pridobio i podršku EZ i SAD, koje su želele da očuvaju Jugoslaviju, provedu je kroz reforme i demokratizaciju i otvore joj (i to još u situaciji blokovske podele) vrata u EZ. Izrazitu podršku i naklonost je, nakon što je direktoru MMF Mišelu Kamdesusu (Michel Camdessus) predstavio svoj program, stekao i od MMF, dok je više dilema imao američki predsednik Džordž Buš. Zapadne banke su Markoviću obećale finansijsku podršku, ako se program bude ostvarivao.

Vlada je u početnoj fazi zaista stekla operativnu moć. Ali o sistemskim promenama još uvek se odlučivalo po starom i, u velikoj meri u skladu sa starim ideološkim obrascima. Kako Predsedništvo SFRJ, tako i Predsedništvo CK SKJ često su držali sednice o ekonomskoj situaciji, koja su ekonomskim pitanjima posvećivale mnogo rasprava čak i kad ta problematika nije bila na dnevnom redu. U vreme dogovaranja o tome da vladu preuzme Marković i potom, tokom njegovog mandata, samo je CK SKJ privrednim problemima posvetio Tri-naestu sednicu, 20. 2. 1988; Četnaestu sednicu, 11. 5. 1988; Petnaestu sednicu, 27. 6. 1988 – na njoj je Ante Marković kao budući premijer vatreno zagovarao tržišnu orijentaciju; Sedamnaestu i Osamnaestu sednicu, 18. i 19. 10. 1988. Tek na Devetnaestoj sednici, 12. 12. 1988, na kojoj je uvodni referat imao sekretar Predsedništva CK SKJ, Slovenac Štefan Korošec, koji je, podržavajući Markovića, zahtevao da se Jugoslavija prilagodi standardima EZ, većina se članova makar verbalno složila s reformom, uvođenjem tržišnih zakonitosti i postepenom privatizacijom.¹⁶⁵ No, Marković je uskoro postao svestan da ni u partij-

165 ARS, fond sednice CK SKJ, dislocirana jedinica I.

skim organima ni u Predsedništvu realna moć više ne stanuje; izgubio je interesovanje za besplodne rasprave i više im nije ni prisustvovao.

Komplikovanosti jugoslovenske privredne i opšte situacije u poslednjem periodu Jugoslavije trebalo bi dodati još i interesne konflikte između pojedinih republika. Sa sistemom društvenog dogovaranja, po ustavu iz 1974. godine, republike su, mimo federacije, mogle međusobno da usklađuju interese i rešavaju konflikte, naročito one između razvijenih i nerazvijenih. Početkom osamdesetih godina je, primera radi, došlo do veoma zaoštrenog odnosa između Slovenije i BiH. Slovenački zahtev je bio da BiH (i inače, nerazvijeni) dobijaju 50 odsto sredstava direktno iz Fonda za nerazvijene, a 50 odsto bi Slovenija, odnosno razvijeni, ulagali direktno u zainteresovana preduzeća, pre svega u energetiku, sirovine i poluproizvode. Takođe, Slovenci su smatrali da bi Makedonija i BiH u narednom petogodišnjem periodu morali da dobiju prelazni status i izaći iz kruga nerazvijenih. Bosanci su, s druge strane, zaključivali da bi to značilo da postaju sirovin-ska baza za Sloveniju i da Slovenija ne želi da oni prestrukturiraju privredu u pravcu prerađivačke industrije (iako je i u bosanskom vrhu većinski zagovaran daljnji razvoj energetike i teške industrije, koje su već činile više od 70 odsto). Slovenački interes za promenu statusa nije bilo toliko u rasterećivanju Fonda za nerazvijene, koliko u želji za promenom odnosa između razvijenih i nerazvijenih, što bi omogućilo koncipiranje jugoslovenske ekonomske politike više po meri razvijenih i tržišta. Prelaskom BiH u razvijene, to bi se i dogodilo. Slovenački politički vrh se (bar u početku), zbog privrednih teškoća takođe suprotstavljao organizaciji velikih sportskih priredbi, uključujući i Olimpijske igre u Sarajevu, a bosanski je u tome video slovenačku bojazan da će Slovenija dobiti konkurenta u zimskom turizmu. Među Slovencima je, naime, postojalo veliko oduševljenje zbog Olimpijskih igara, Jože Trbovc iz Kranja je i pobedio na konkursu za maskotu i izradio čuvenog Vučka. I slovenačka preduzeća su masovno učestvovala u izgradnji objekata i pripremanja za igre. No, Raif Dizdarević je u slovenačkom odnosu prema BiH video "odnos bogatog prema

siromašnom i nezrelom rođaku”.¹⁶⁶ Sve zajedno, pak, ilustruje velike disparitetne razlike u Jugoslaviji, koje je upravo u to vreme opisivala Dijana Plestina. Nije nevažno pomenuti i subjektivna osećanja, jer su se svi u Jugoslaviji osećali iskorišćenim, kako razvijeni, tako i nerazvijeni, uključujući i Sloveniju koja je u to vreme ostvarivala dve trećine konvertibilnog priliva celokupne zemlje. A, zbog raspada Jugoslavije nikad nećemo (sa)znati, da li su, bar s ekonomskog stanovišta razlike realno bile nepremostive. I ne na poslednjem mestu, republike su sa svojim različitim potencijalima bile i znatno kompatibilne, da su samo želele da tragaju za zajedničkim tačkama interesa i dogovarati se o tome šta će ko da razvija (to je uistinu, bio plan “liberalnih” ekipa iz Slovenije, Hrvatske i Srbije). Politički i nacionalistički aspekt je bio u raspadu dominantan, što konačno pokazuje sukob između Srbije i Slovenije krajem osamdesetih godina koji je prešao u sferu ekonomije i dodatno doveo do toga da je ionako krhko jugoslovensko tržište postalo još lomljivije.

Glavni razlog za srpski ekonomski rat protiv Slovenije bio je zapravo politički. Sveopšti sukob, kako politički tako i medijski prešao je u ekonomsku sferu nakon skupa u Cankarjevom domu, u februaru 1989, i nakon toga se još stepenovao posle usvajanja amandmana na slovenački ustav, u septembru 1989. RK SSRN Srbije je pozvala na ekonomski i uopšte bojkot Slovenije, a bojkot su podržali i predsednik srpskog Predsedništva Slobodan Milošević, srpska Skupština i srpska Privredna komora. Prema anketi Privredne komore Slovenije (PKS), 229 srpskih preduzeća prekinulo je odnose sa slovenačkim preduzećima, a posebno su bili pogođeni izvoz tekstila, pukućstva, bele tehnike, električnih aparata, kozmetike i proizvoda prehrambene industrije. Slovenija je tokom 1988. godine u Srbiji kupila robe u vrednosti 2,1 milijarde dolara (8,8 odsto svih kupovina), a prodala za 2,6 milijarde (8,1 odsto ukupne prodaje), a naravno da su odnosi i na drugi način bili znatno isprepleteni (zajednički nastup na inostranim tržištima, izvoz preko partnera iz jedne ili druge republike i sl.). Finansijska potraživanja

166 Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*, 79–82.

slovenačkih preduzeća prema Srbiji iznosila su 205,2 miliona dolara. Prema oceni PKS, ako bi prodaja u Srbiji opala za 100 odsto, u Sloveniji bi se proizvodnja smanjila za 15 odsto, a neto osobni dohoci za 13,8 odsto, što su u postojećoj krizi bile veoma visoke brojke.¹⁶⁷ Slovenija je na blokadu odgovorila na svim nivoima, ali bez većeg uspeha. Njeni zahtevi da reaguju savezna vlada i drugi savezni organi ostali su bez efekta, iako je bila reč o obezbeđivanju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Slovenačka vlada je tako, na primer, predlagala saveznoj da privilegovanim srpskim preduzećima u spoljnotrgovinskoj sferi uskrati mogućnost da otkazuju aranžmane sa slovenačkim preduzećima (Srbija je imala više od 40 posto sveg jugoslovenskog klinškog izvoza, odnosno izvoza u SSSR i istočnoevropske socijalističke zemlje, koji se odvijao na osnovu razmene sirovina i roba, a država je to plaćala preduzećima po dogovorenom tečaju). Vlada bi, po slovenačkom predlogu, zadržala i sredstva iz Fonda federacije, namenjena za intervencije na području Srbije (regresi za veštačko đubrivo, kamate u poljoprivredi, isplate izvoznih stimulacija, kursne razlike i sl.), srpskim bankama obustavila isplate kamata na deponovane devizne uloge i sredstva za sanaciju banaka, a isto tako da, do normalizacije ekonomskih odnosa sa Slovenijom, obustavila isplatu sredstava za namensku proizvodnju za JNA svim preduzećima u Srbiji koja sprovode blokadu.

Efekti bojkota su na kraju ispali manji od predviđanih, jer se Srbija ponašala selektivno, pa je blokadu sprovodila tamo gde je za nju bilo najmanje štete, računajući da slovenačke protivmere neće biti tako brze i efikasne, pa da će zbog toga bojkot postići svoj cilj. Sprovodjenje bojkota kontrolisale su srpske političke institucije, a pratili su ga

167 "Poročilo o glavnih smereh delovanja IS v mandatnem obdobju 1986–1990, 5. 5. 1990" ("Izveštaj o glavnim pravcima delovanja IV u mandatskom periodu 1986–1990, 5. 5. 1990"). U: Borak, Neven (ur.). *Od kapitalizma do kapitalizma: izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX stoletju*, 1997. 549–563. "Analiza efekta blokade protoka robe u Jugoslaviji", *Izveštaj Skupštine SRS i Skupštine SFRJ za delegacije i delegate*, br. 2, 1990.

zahtevi za smenu rukovodećih kadrova u onim preduzećima koja još uvek saraduju sa Slovenijom.

Savezna vlada protiv Srbije nije intervenisala, jer za to nije imala dovoljno političke moći, a Marković je verovatno računao da će se stvari srediti same po sebi kad zažive reformske mere. Zaista mu je još 1989. godine pošlo za rukom da u Saveznoj skupštini prođu osnovni zakoni, na kojima je počeo da nastaje nov ekonomski sistem. Neke od normativnih promena pri usvajanju tržišnih zakonitosti, istina, bile su uvedene još pre nego što je Marković preuzeo vladu, odnosno, amandmanima na jugoslovenski ustav 1988. godine. I povećana centralizacija, koja se razvijanima nije sviđala, bila je u kontekstu odnosa u korist reformskih napora Markovićeve vlade. Na toj osnovi on je sam postigao promene zakona o preduzećima, bankama i drugim finansijskim organizacijama, računovodstvu, finansijskom poslovanju, radnim odnosima, spoljnotrgovinskom poslovanju, robnim rezervama, NBJ, hartijama od vrednosti. Zalagao se i za promenu ustava.¹⁶⁸ Uz pomoć zapadnih država i s podrškom stranih finansijskih institucija do kraja 1989, kad je polovinom decembra predstavio sveobuhvatan reformski program, postigao je nešto uspeha, jer se je popravila spoljna likvidnost Jugoslavije, devizne rezerve su dosegle 5,8 milijardi dolara, a ukupni dug je bio smanjen na 16,2 milijarde dolara. Ali, osnovni problem ekonomske politike ostala je inflacija.

Program je morao da obezbedi najpotpunije funkcionisanje tržišta roba, kapitala i rada, zbog čega je trebalo provesti i političke reforme i uspostaviti pravnu državu (između ostalog, podelu vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku). Reforma je trebalo i da obezbedi ravnopravnost svih oblika svojine, definiše titulara svojine i omogući transformaciju jednog oblika svojine u drugi.

Osnovne smernice za vođenje ekonomske politike u 1990. godini, kako je u decembru 1989. naveo Marković, bile su: realizacija sistemskih promena, uspostavljanje institucija, mehanizama i infrastrukture

168 Program ekonomske reforme i mere za njegovu realizaciju u 1990 godini, v. *Ekonomska reforma i njeni zakoni*, Beograd, 1990, 5–44.

novog privrednog sistema, stvaranje uslova za vođenje makroekonomske politike, transformacija društvene svojine u društveni kapital, zamena dotadašnjeg sistema raspodele sa sistemom u kome će osnovni poslovni rezultat biti dobit (profit), a cena rada utvrđena na osnovu kolektivnih ugovora, reforma države i stvaranje uslova za njeno funkcionisanje. Tim merama prešlo bi se u sistem "modernog socijalizma".

Tekuća ekonomska politika bi se usredsredila prvenstveno na zauzdavanje inflacije, razdvajanje monetarnih i fiskalnih funkcija, identifikaciju deficita i njihovo saniranje iz realnih izvora. Ostvarivanje ekonomske politike za 1990. godinu trebalo je da počne odmah (znači, 18. decembra 1989), uvođenjem konvertibilnog dinara. Jedan novi konvertibilan dinar vredeo je 10.000 starih. Tečaj dinara bi se u narednih šest meseci vezao za nemačku marku u odnosu 1:7. Taj potez je imao najveći medijski i psihološki efekat na građane, jer je, što nije nevažno, Jugoslovenima za kratko vreme vratio samopouzdanje, s kojim su nekad putovali u inostranstvo. Tada su zamrznute i cene u elektroprivredi, naftnoj industriji, crnoj i obojenoj metalurgiji, železničkom transportu, cene uglja, PTT-usluga, lekova i komunalne infrastrukture. Monetarnu politiku je trebalo razdvojiti od fiskalne i kreditne funkcije (realno je to značilo, između ostalog, ukidanje selektivnih kredita NBJ i kredita federacije iz primarne emisije po bilo kom osnovu). Plate se ne bi povećavale (Marković je očekivao 1-postotni porast mesečno, odnosno 13 odsto od decembra do decembra). Budžet bi se punio od carinskih prihoda i novih poreza na proizvode koji su do tada bili neoporezovani, poreza za finansiranje JNA i poreza iz sredstava za ličnu potrošnju koji bi se povećao za 2,5 odsto. Budžet bi, bez novih obaveza, iznosio 7,5 odsto društvenog proizvoda, a s prenetim obavezama, 10,4 odsto. Najveći deo budžeta namenjen je JNA (4,6 odsto nacionalnog dohotka), za Kosovo i nerazvijene išlo bi 0,4 odsto društvenog proizvoda. Budžet se više ne bi zaduživao kod NBJ.

U vođenju makroekonomske politike za Markovića je bilo ključno već spomenuto razdvajanje nadležnosti između monetarne i fiskalne politike, kao i sređivanje sfere ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Zbog toga je bilo neophodno da se brzo dosegne i samostalnost NBJ i

njenog guvernera u vođenju monetarne politike, jedinstven poreski sistem i osnove poreske politike na nivou federacije, kao i razdvajanje nadležnosti Skupštine i Saveznog izvršnog veća.

Iako veliki optimista, Marković je bio svestan i velikih teškoća koje su bile kako materijalne, tako i političke prirode. Nivo društvenog proizvoda Jugoslavije je bio niži od 3000 dolara po stanovniku, a veliki deo društvenog proizvoda odlazio je za otplatu kamata na zajmove i glavnice; akumulacija je bila nedovoljna (to se moglo popraviti jedino stranim ulaganjima). Reformu je otežavala i privredna struktura, koja je imala veliki višak zaposlenih, nisku produktivnost i uglavnom bila zasnovana na velikim nefleksibilnim preduzećima, koja nisu bila u stanju efikasno da prate promene na svetskom tržištu. Trgovina je bila nedovoljno prilagođena tržišnim osnovama privređivanja. Bilo je jasno da bi pod hitno trebalo likvidirati brojna preduzeća, što bi za sobom povuklo povećanje nezaposlenosti, a time i velike socijalne potrebe.¹⁶⁹

Za reformu su opasnije od privrednih bile političke smetnje. Jugoslavijom je vladala ideološki zadržta nomenklatura, idejno i egzistencijalno vezana za socijalizam jednopartijskog tipa, koje je u odlučujućoj meri uticala na privredu i nije želela reforme. Osim toga, nacionalne protivrečnosti bile su već toliko zaoštrene, da je država kao celina funkcionisala još jedino prema vani. Uprkos tome – istina, uz brojne primedbe – Markovićev program u većini organa je makar verbalno, bio prihvaćen. Slično se dogodilo i u republikama. Sloveniju, koja je u Markoviću videla pomak politike u njenom pravcu, bila je zabrinuta zbog koncentracije ovlašćenja u saveznoj vladi i u NBJ. U programu im je smetala i mogućnost za organizovanu, namernu i plansku

169 Ante Marković, *Jugoslovenske promene: Govori i izlaganja Ante Markovića, predsednika Saveznog izvršnog veća* (Beograd: Borba, 1990); Drago Buvač, "Plače v delnice!: nasvet Anteju Markoviću (Plate u deonice)". *Delo*, št. 40, 18. feb. 1989, str. 24; France Černe, "Ante Marković ante portas". *Večer*, št. 52, 4. mar. 1989, str. 26; Bogomil Ferfila, "Temelji preнове gospodarskega sistema: gradivo Zveznega izvršnega sveta" ("Temelji obnove privrednog sistema: materijal Saveznog izvršnog veća"), *Delavska enotnost*, br. 1, 13. jan. 1989, 8–9.

preraspodelu svih unutrašnjih i još većeg (dodatnog) dela spoljnih dugova, koji se od nosilaca gubitka i dugova nisu mogli namiriti, zbog čega se preraspodela odvijala preko saveznog budžeta kao preuzimača dugova i gubitaka, od platežno nesposobnih ka platežno sposobnima. Kako je osnovni princip finansiranja federacije po kriterijumu udela u društvenom proizvodu, odnosno nacionalnom dohotku, prenet takođe i na pokrivanje dugova i gubitaka, još je veći teret reforme pao na najrazvijenije. Govorili su da Marković neće moći da obezbedi nezavisnu ulogu NBJ, da čuva državni monopol nad devizama, da u programu nisu definisani svi efekti i da je zbog toga osnovni cilj, odnosno potpuno zaustavljanje inflacije, teško dostižan, a zbog mnogo otvorenih ili slabih tačaka uspeh programa nije izvestan. Neki ekonomisti su već iskazivali dilemu povodom visine kursa, jer im se činilo da je u odnosu na marku, prenizak. Uprkos rezervama, slovenačka Skupština je 19. decembra 1989, prihvatila Markovićeve program, ali s primedbom da će uspeti da se realizuje samo uz dosledno poštovanje ustavnosti i zakonitosti, kao i u atmosferi razuma i poverenja u njegove izvršioce.

Podrška Slovenije je bila posebno važna u početnom periodu, jer je bila najrazvijenija republika, a veliki deo slovenačkog nacionalizma proizlazio je iz stanja u privredi. Marković je dobio podršku i u Hrvatskoj i u drugim republikama. Nerazvijene je pridobio tezom da jugoslovenski privredni konvoj plovi toliko brzo koliko brzo plovi njegova najsporija lađa. Ambivalentniji odnos imala je Srbija, koja ga je u početku takođe podržala. Međutim, s Miloševićevom kalkulacijom da će (mu) pomoći u centralizaciji Jugoslavije, što je bilo u korist Srbije, a onda će mu poći za rukom da ga smeni. Ali, uskoro se predomislio i počeo sistematski da ruši Markovića. Reformski program nije se sviđao Srbiji, jer je smatrala da će s njim Srbija previše da izgubi (između ostalog i zbog smanjivanja klirinškog tržišta).

I JNA je u početku podržala Markovića. Iako joj je rezao sredstva, u njemu je videla šansu za spas Jugoslavije, a osim toga, još se 1988. izborila za poseban porez. Ali, svoj poseban status pokazivala je i tako što ministar odbrane Veljko Kadjević nije Markovića smatrao svojim

šefom, na sednice je dolazio kad mu se prohte, a u određenim periodima izostajao je i po više puta zaredom. Armija je uz pomoć onih koji su je podržavali izigrala Markovića i prilikom nabavke oružja u Sovjetskom Savezu (oružje je, potom, obilato korišćeno u Bosni). Potpredsednik vlade Aleksandar Mitrović rekao je Markoviću da će za potrebe JNA nabaviti neke rezervne delove, a potpisao se ispod ugovora o petogodišnjoj narudžbi aviona, helikoptera i raketnih sistema.¹⁷⁰

Ako srpski ekonomski rat protiv Slovenije na početku možda i nije ciljao Markovića, mada mu je rušio autoritet, kao i tržište, odlučujući udarac mu je zadao drugi. Reč je o srpskom upadu u monetarni sistem, koji je dospao u javnost u januaru 1991. Narodna banka Srbije je iz primarne emisije, namenjene poravnavanju zbog inflacije i drugih finansijskih potreba, odjednom povukla sav novac, namenjen za celogodišnju stabilizaciju finansija. Razlog za to, u prvom redu je bio to što se Milošević, koji je u decembru 1990. pobedio na izborima, nedugo potom suočio s masovnim protestima studenata i opozicije, pa mu je hitno bio potreban novac za plate i penzije i njihovo povećanje, kako bi zadovoljio javnost i zadržao većinu na svojoj strani. To je učinio u pravom trenutku (naime, kulminaciju su demonstracije dosegle u martu). Tako je srpska vlast razdelila 18,2 milijardi dinara (oko 2,5 milijarde tadašnjih nemačkih maraka). Marković je tada zatražio sankcije protiv Srbije, ali bez uspeha. Reagovale su i ostale republike, naročito Slovenija i Hrvatska, koje nisu htele da uplate u Fond za nerazvijene. Reč je bila o znatno manjim iznosima (Slovenija 175 miliona dolara, a Hrvatska 220 miliona dolara), pa je to bio kraj kratkoročne finansijske discipline i, inače krhkog Markovićevog autoriteta, kao i kraj reformi. Konvertibilnost dinara se nije održala, Marković je, istina, nastavio s nekim reformskim merama, počela je i privatizacija, a u junu je Slovenija proglasila nezavisnost, a vlada odobrila intervenciju JNA. Intervenciju za obezbeđivanje granica trebalo je da izvedu jedinice Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove i pogranične jedinice JNA, ali je Vojska odobrenje vlade iskoristila za

170 Predrag Tasić, *Kako sam branio Antu Markovića*, 151.

dugo priželjkivano disciplinovanje Slovenije, pa je iz kasarni u Sloveniji i Hrvatskoj poslala tenkove i pokušala da zauzme strateške tačke po celoj republici i u Ljubljani (između ostalih, i međunarodni aerodrom Brnik). To je dovelo do slovenačkog otpora, sukoba i kraja Jugoslavije. Marković je zbog toga optuživao JNA, da je zloupotrebila položaj i pokušao da smeni Kadijevića, ali tek na sednici 18. septembra, samo nekoliko sedmica pre nego što je 7. oktobra istekao moratorijum na slovenačko osamostaljenje. Međutim, nije uspeo. To u tadašnjoj situaciji više i nije imalo nikakvog uticaja, jer Kadijević s vladom nije saradivao još od leta, a zbog promašene intervencije u Sloveniji to je bio i kraj njegovog savezništva s Miloševićem. Zahtev za ostavkom je, između ostalog, Marković objasnio na sledeći način: "(...) Nakon toga što se dogodilo u Sloveniji i donošenje odluke o napuštanju jedinica JNA Slovenije i granica, cela eskalacija sukoba se prenela na Hrvatsku, a svi smo svedoci toga, da geneza sukoba ne prestaje, ona ide dalje na Bosnu i Hercegovinu (...) Činjenica je da je tokom rata u Hrvatskoj došlo do napuštanja neutralne pozicije jugoslovenske armije. Ona ne samo da je u angažovanju prevazišla svoja ovlašćenja, već se involvirala u građanski rat (...) To je građanski rat u kome jedna armija sudjeluje protiv jedne republike (...) To je tragedija ove zemlje, tim pre što sam ja osobno jako mnogo ulagao napora da Armija zadrži svoj općejugoslovenski karakter (...)" Kadijević je samo lakonski uzvratio da Marković svoju krivicu prebacuje na druge.¹⁷¹ Uistinu, savezna vlada postojala je samo na papiru, jer nije imala nikakvu moć (od 19 članova ostalo ih je samo 12), a Markoviću su u Beogradu i direktno fizički pretili. Vlada je optuživana za izdaju, srpski političari su pozivali na Markovićev linč, tražili su ga Šešeljevi četnici. U takvim okolnostima ostao je u Beogradu do decembra, zatim je sazvaio ostatak vlade i dao ostavku. Operativno vođenje (ostatka) vlade preuzeo je potpredsednik Aleksandar Mitrović, a i većina ostalih ministara je istrajala do 17. jula 1992, kad je predsednik vlade Savezne Republike Jugoslavije, u kojoj su ostale Srbija i Crna Gora, postao Milan Panić, američki bizni-

171 Predrag Tasić, *Kako sam branio Antu Markovića*, 150.

smen srpskog porekla. Markovićev odlazak u decembru 1991. interpretiran je kao "dopust". Odleteo je u Zagreb, gde se u Tuđmanovom nacionalističkom okruženju isto tako nije osećao prijatno i u početku se krio u stanu, ali je na kraju bio ostavljen na miru. Zatim je u Gracu osnovao preduzeće, provodeći većinu vremena tamo, baveći se poslovima, ne pojavljujući se u javnosti. Neko vreme savetovao je makedonsku vladu, a 2003. svedočio je pred Haškim sudom protiv Miloševića, gde je potvrdio da su mu, kako Milošević, tako i Tuđman potvrdili da su se u Karađorđevu sporazumeli o podeli Bosne. Umro je 2011. godine u Zagrebu.

U vreme kad su reforme bile na vrhuncu Ante Marković je bio ubeđen da promene u privredi mogu da promene i politiku, ali je ta kalkulacija bila pogrešna. U situaciji, kad su u republikama vlast preuzele samo nacionalne stranke i bez jasne perspektive za savezne izbore, pokušao je da se etablira kao spasonosni jugoslovenski političar. Zbog toga nije prihvatio Tuđmanovu ponudu da pređe na hrvatsku stranu. Osnovao je svoju stranku, a JNA mu je pomogla u osnivanju televizije YU-TEL koja je emitovana iz Sarajeva. Uživao je podršku dela jugoslovenskih intelektualaca (UJDI) i jugoslovenski orijentisanih građana, ali na talasu republičkih nacionalizama to je bilo isuviše malo da bi bilo šta suštinski mogao da promeni. I njemu nije uspelo da od Izvršnog veća u raznorodnoj Jugoslaviji sačini efikasnu federalnu vladu, a kamoli da spase državu.

IZVORI

ARHIVI

1. Arhiv Jugoslavije
2. Arhiv Republike Slovenije
3. Arhiv Vlade Republike Slovenije
4. Arhiv predsednika Republike Slovenije (bivši P SRS i P RS)
5. Arhiv Državnog zbora Republike Slovenije (Arhiv Državnog veća Republike Slovenije)
6. Arhiv TV Slovenija

ZVANIČNI DOKUMENTI, OBJAVLJENE ZBIRKE IZVORA

1. Andrić, Milan, Tomislav Jovanović (ur.). *Interventni zakoni, društveni dogovori, rezolucije i mere za sprovođenje ekonomske stabilizacije: (savezni, republički i pokrajinski – sa napomenama, sudskom praksom, zvaničnim objašnjenjima i stručnim uputstvima za praktičnu primenu)*. Beograd: Svetozar Marković, 1983.
2. Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 2, Slovenci in federacija*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije. (*Izvori o demokratizaciji i osamostaljenju Slovenije. Deo 2, Slovenci i federacija*). Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije, 2003.
3. “Ustava SFRJ in SRS iz leta 1963” – *Uradni list SRS*, Ljubljana, 1963. (“Ustavi SFRJ i SRS iz 1963. godine” – *Službeni list SRS*, Ljubljana, 1963.
4. *Ustava SFRJ iz leta 1974* – Center za samoupravno normativno dejavnost, Dopisna delavska univerza, Ljubljana, 1974 (*Ustav SFRJ iz 1974. godine* – Centar za samoupravno i normativno delovanje, Dopisni radnički univerzitet, Ljubljana, 1974).

CITIRANI USMENI I AUDIOVIZUELNI IZVORI

1. Moč in nemoč slovenskega liberalizma, dokumentarni film, 9. januar 2016. (Moč i nemoć slovenačkog liberalizma, dokumentarni film, 9. januar 2016 <https://www.rtvsllo.si/4d/arhiv/174381495?s=tv>).
2. Razgovor Božo Repe in Zvone Dragan, 15. 5. 2021, hrani pisec (čuva autor).
3. Video intervju Cirila Ribičiča z Mitjem Ribičičem, 5. januar 2006, hrani pisec (čuva autor).

CITIRANI SPECIJALIZIRANI ČASOPISI I REVIIJE

1. Buvač, Drago. “Plače v delnice!: nasvet Anteju Markoviću (Plate u deonice)”. *Delo*, št. 40, 18. feb. 1989, str. 24.
2. Černe, France. “Ante Marković ante portas”. *Večer*, št. 52, 4. mar. 1989, str. 26.
3. *Delo*
4. *Dnevnik*
5. *Dnevnik*, 10. marca (marta) 1981, citirano po *Republički informativni bilten*, leto XII, št. 48, 11 marca (mart) 1981.
6. “Dragan: za kaj je odgovoren ZIS” (“Dragan: Za šta je odgovoran SIV”), *Politika*, 22. 3. 1982, citirano po *Republički informativni bilten*, letnik XIII, št. 54, 23. marca (mart) 1982.
7. “Dve vprašanji Milki Planinc in Zvonetu Draganu” (“Dva pitanja Milki Planinc i Zvonetu Draganu”), *Duga*, 18. junij 1983, povzeto po *Republički informativni bilten*, XIV št. 118, 22. junija 1983.

8. "Govori jugoslovanska Thatcherjeva (Tačerova)", *La Stampa*, 6. 10. 1983; citirano po *Republiški informativni bilten*, leto XIV, št. 191, 8. novembra 1983
9. "Milka Planinc bolj odločna kot 'železna lady'" ("Milka Planinc odlučnija od 'čelične lady'"), *El País*, 10. junij 1982, citirano po *Republiški informativni bilten*, 10. junija 1982, leto XIII, št. 111
10. "Razpad titoizma se spreminja v krizo političnega sistema" ("Razpad titoizma se pretvara u krizu političkog sistema"), Carl Gustaf Ströhm, *Die Welt*, 18. novembra 1982, citirano po *Republiški informativni bilten*, XIII, št. 204, 23. novembra 1982.
11. *Republiški informativni bilten*, Republiški komite za informiranje Ljubljana (izdaje 1980–1990).
12. *Večer*

CITIRANA LITERATURA

1. Andrić, Milan, Tomislav Jovanović (ur.). *Interventni zakoni, društveni dogovori, rezolucije i mere za sprovođenje ekonomske stabilizacije: (savezni, republički i pokrajinski – sa napomenama, sudskom praksom, zvaničnim objašnjenjima i stručnim uputstvima za praktičnu primenu)*. Beograd: Svetozar Marković, 1983.
2. Borak, Neven. *Ekonomske vidiki delovanja in razpada Jugoslavije (Ekonomske aspekti delovanja i raspada Jugoslavije)*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče (Naučni i publicistički centar), 2002.
3. Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*. Sarajevo: OKO, 1999.
4. Dragan, Zvone. *Od politike do diplomacije*. Ljubljana: Modrijan, 2018.
5. Jakovina, Tvrtko. *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta*. Zaporešić. Faktura, 2020.
6. Lorenčič, Aleksander. "Aspects of economic transition illustrated by examples from Slovenia, Serbia and Croatia". *Études balkaniques: revue trimestrielle*. Let. 52, št. 3/2016, 499–526.
7. Lorenčič, Aleksander. "Life in the second Yugoslavia through the prism of selected indicators: The Slovenian experience". *Review of Croatian history*. Let. 11, št. 1/2015, 101–120.
8. Planinc, Milka. *Čisti računi željezne lady: sjećanja*. Zagreb. Profil multimedija, 2011.
9. Plestina, Dijana Maria. *Politics and inequality: a study of regional disparities in Yugoslavia*. Doktorska disertacija. Berkeley: University of California, 1987.
10. Prinčič, Jože, Neven Borak. *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991 (Iz reforme u reformu. Slovenačka privreda 1970–1991)*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.

11. "Program ekonomske reforme i mere za njegovu realizaciju u 1990 godini", u: *Ekonomska reforma i njeni zakoni*, Beograd, 1990, 5–44.
12. Repe, Božo. *"Liberalizem" v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1992.
13. Repe, Božo, Jože Prinčič. *Pred časom: portret Staneta Kavčiča (Ispred vremena)*. Ljubljana: Modrijan, 2009.

KORIŠČENA LITERATURA

1. Arrighi, Giovanni. *Dolgo dvajseto stoletje. Kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Sophia, 2009.
2. Bannock, Graham et al. *Dictionary of economics*. London: The Economist: Profile books, 2003.
3. Barisitz, Stephan. *Banking in Central and Eastern Europe 1980–2006. A comprehensive analysis of banking sector transformation in the former Soviet Union, Czechoslovakia, East Germany, Yugoslavia, Belarus, Bulgaria, Croatia, the Czech Republic, Hungary, Kazakhstan, Poland, Romania, the Russian Federation, Serbia and Montenegro, Slovakia, Ukraine and Uzbekistan*. London and New York: Routledge, 2008.
4. Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.
5. Bilandžić, Dušan. *Jugoslavija poslije Tita: (1980–1985)*. Zagreb: Globus, 1986.
6. Borak, Neven. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002.
7. Borak, Neven. *Iskanje Guliverja ali kako preživeti? (Potraga za Guliverom, ili kako preživeti?)*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
8. Borak, Neven. *Spočetje ekonomske samostojnosti (Začeci ekonomske samostalnosti)*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
9. Bučar, France. *Resničnost in utvara (Realnost i utara)*. Maribor: Obzorja, 1986.
10. Chomsky, Noam. *Profit pred ljudmi: neoliberalizem in globalna ureditev (Profit pred ljudima: neoliberalizam i globalni poredak)*. Ljubljana: Sanje, 2014.
11. *Privatization, liberalization and destruction: recreating the market in Central and Eastern Europe*, Zbornik radova, ur. Laszlo Csaba. Aldershot: Dartmouth, 1994.
12. *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, Zbornik radova, ur. Zdenko Čepič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
13. Ferfila, Bogomil. "Temelji prenove gospodarskega sistema: gradivo Zveznega izvršnega sveta" ("Temelji obnove privrednog sistema: materijal Saveznog izvršnog veća"). *Delavska enotnost*, br. 1, 13. jan. 1989, 8–9.
14. Denitch, Bogdan D. *Limits and Possibilities. The Crisis of Yugoslav Socialism and State Socialist Systems*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1990.

15. Glaurdic, Josip. *The Hour of Europe. Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. New Haven & London: Yale University Press, 2011.
16. *Jugoslawien am Ende der Ära Tito*, Zbornik radova, ur. Klaus-Detlev Grothusen. München; Wien: Oldenbourg, 1983.
17. Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*. Sarajevo: Oko, 1999.
18. Dragan, Zvone. *Od politike do diplomacije*. Ljubljana: Modrijan, 2018.
19. Ekspoze predsednika SIS Ante Markovića u povodu razmatranja programa ekonomske reforme i mjera za njegovu realizaciju u 1990. godini na zajedničkoj sjednici Saveznog vijeća i Vijeća republika i pokrajina Skupštine SFRJ, 18. 12. 1989. U: Marković, Ante. *Jugoslovenske promene: govori i izlaganja Ante Markovića, predsednika Saveznog izvršnog veća. Savezno izvršno veće, sekretarijat za informacije*. Beograd: Borba, 1990.
20. Fikfak, Jurij et. al. *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami (Biti direktor u doba sicijalizma: između ideje i prakse)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
21. Horvat, Branko. *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi*. Zagreb: Globus, 1985.
22. Judt, Tony. *Povojna Evropa 1945–2005 (Posleratna Evropa 1945–2005)*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
23. Lampe, R. John. *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
24. Lorenčič, Aleksander, Jože Prinčič. *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
25. Lorenčič, Aleksander. *Od sanj o 'drugi Švici' v kapitalizem brez človeškega obraza. Pot gospodarske osamosvojitve in tranzicija slovenskega gospodarstva (Od snova o "drugoj Švajcarskoj" do kapitalizma bez ljudskog lica. Put privrednog osamostaljanja i tranzicija slovenačke privrede)*. Tipkopolis, 2021.
26. Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004) (Raskid sa starim i zametak novog: tranzicija slovenačke privrede iz socijalizma u kapitalizam)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
27. Madžar, Ljubomir. Ko koga eksploatiše. V: Popov, Nebojša (ur.) *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika, 1996.
28. Marković, Ante. *Jugoslovenske promene: Govori i izlaganja Ante Markovića, predsednika Saveznog izvršnog veća*. Beograd: Borba, 1990.
29. Meier, Viktor. *Zakaj je raspadla Jugoslavija (Zašto se raspala Jugoslavija)*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.

30. Mirić, Jovan. *Sistem i kriza: prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije*. Zagreb: CEKADE, Centar za kulturnu djelatnost, 1984.
31. Perović, Latinka (et. al.). *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017.
32. Perović, Latinka (et. al.). *Srbija u modernizacijskim procesima XX. veka*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
33. Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter raspad Karadorđevićeve in Titove Jugoslavije (Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj i raspad Karadorđevićeve i Titove Jugoslavije)*. Koper: Lipa, 1995.
34. Plestina, Dijana Maria. *Politics and inequality: a study of regional disparities in Yugoslavia*. Doktorska disertacija. Berkeley: University of California, 1987.
35. "Poročilo o glavnih smereh delovanja IS v mandatnem obdobju 1986–1990, 5. 5. 1990" ("Izveštaj o glavnim pravicima delovanja IV u mandatskom periodu 1986–1990, 5. 5. 1990"). U: Borak, Neven (ur.). *Od kapitalizma do kapitalizma: izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX stoletju*, 1997.
36. Prinčič, Jože. "Gospodarski vidik osamosvajanja Slovenije (1986–1991)" ("Ekonomski aspekti osamostaljanja Slovenije (1986–1991)"). U: *Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize: simpozij Brežice*, 21. in 22. junij 2001 (*Slovenačko osamostaljanje 1991: svedočenja i analize: simpozijum Brežice*, 21. i 22. jun 2001).
37. Prinčič, Jože, Neven Borak. *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.
38. Prinčič, Jože. *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*. Ljubljana: Modrijan, 1997.
39. Program ekonomske reforme i mere za njegovu realizaciju u 1990 godini. v: *Ekonomska reforma i njeni zakoni*, Beograd, 1990, 5–44.
40. Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel. The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the War for Kosovo*. Colorado: Westview Press, Boulder (treće, dopunjeno izdanje), 1999.
41. Ramet, Sabrina P. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*. Indiana: University Press, 1992.
42. Repe, Božo. *"Liberalizem" v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1992.
43. Repe, Božo. *Jutri je nov dan: Slovenci in raspad Jugoslavije (Sutra je novi dan: Slovenci i raspad Jugoslavije)*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
44. Repe, Božo, Darja Kerec. *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih (Slovenija, moja domovina: društvena revolucija tokom osamdesetih godina)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
45. Repe, Božo, Jože Prinčič. *Pred časom: portret Staneta Kavčiča (Ispred vremena: portret Staneta Kavčiča)*. Ljubljana: Modrijan, 2009.

46. Repe, Božo. *Milan Kučan: prvi predsjednik Slovenije*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.
47. Ribičič, Ciril, Zdravko Tomac. *Federalizam po mjeri budućnosti*. Zagreb: Globus, 1989.
48. *Yugoslavia: a Fractured Federalism*, Zbornik radova, ur. Dennison Rusinow. Washington: Wilson Center Press, 1988.
49. Szekely, Laszlo. *Jugoslavija. Struktura raspadanja: ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*. Beograd: Rad, 1990.
50. Silber, Laura, Allan Little. *Smrt Jugoslavije*. Ljubljana: CO LIBRI, 1996.
51. Simmie, James, Jože Dekleva. *Yugoslavia in turmoil: after self-management?* London; New York: Pinter, 1991.
52. Stokes, Gale. *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe Since 1945*. Oxford University Press (druga izdaja), 1994.
53. Stambolić, Ivan. *Rasprave o Srbiji 1979–1987*. Zagreb: Globus, 1988.
54. Sundhaussen, Holm. *Experiment Jugoslawien: von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*. Mannheim: Taschenbuchverlag, 1993.
55. Tasić, Predrag. *Kako sam branio Antu Markovića*. Skopje: Mugri 21, 1993.
56. West, Richard. *Tito and the rise and fall of Yugoslavia*. New York: Carroll & Graf, 1999.
57. Wimmer, Michaela, Stefan Braun. *Brennpunkt Jugoslawien: der Vielvölkerstaat in der Krise. Hintergründe, Geschichte, Analysen*. München: W. Heyne, 1991.
58. Županov, Josip. *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus, 1983.

Prevela sa slovenačkog Seška Stanojlović

Aleksandar R. Miletić

ARBITRARNI KONSTITUCIONALIZAM: USTAVNI SUD JUGOSLAVIJE, 1988–1991.

USTAVNI SUD JUGOSLAVIJE (USJ) uveden je u sistem saveznih institucija ustavom iz 1963. i tek je osnivanjem ove (nominalno) nezavisne sudske instance obezbeđen jednak formalni status republičke i savezne vlasti. Od uvođenja USJ, viši organi vlasti na saveznom nivou više nisu mogli administrativnim odlukama derogirati odluke donete na nivou republika članica. Statusna jednakost vlasti na nivou savezne države i na nivou država članica preduslov je sistema njihove međusobne kontrole koji se nalazi još u štivu osnivača američkog federalizma iz XVIII veka i u pravnoj nauci uglavnom postoji saglasnost da se bez nje ne može govoriti o postojanju istinskog federalizma.¹⁷² Federalni sistem vlasti ne može da postoji kad je jedna vlast potčinjena drugoj, bez obzira na domen njihovih ingerencija. Kenet Vear je u svojoj klasičnoj studiji o federalnom ustrojstvu vlasti rezonovao da, kada je regionalna vlada podređena federalnoj, reč je o modelu devolucije vlasti; kada je federalna vlada podređena regionalnim vladama, reč je o konfederativnom uređenju.¹⁷³ U novije vreme kriterijum jednakog statusa, ponovo afirmiše Džon Lou koji smatra da ovaj princip ne treba razvodnjavati koncepcijama o podeljenom suverenitetu.¹⁷⁴ Jedno od spornih pitanja američkog federalizma sada, upravo je pitanje o

172 “Federalist Paper No. 51”, u: *The federalist: a collection of essays, written in favour of the new Constitution, as agreed upon by the Federal Convention*. II volume (New York: J. and A. M’Lean, 1788), 116–122.

173 Citirano u John Law, “How Can We Define Federalism?”, *Perspectives on Federalism*, Vol. 5, issue 3, 2013, 103.

174 Isto, 101.

(ne)jednakosti statusa federalne vlade i vlade država članica. Brojni autori smatraju da je balans moći poremećen u korist federalne vlade i da se već dugo vremena unazad više ne može govoriti o njihovom jednakom statusu.¹⁷⁵

U slučaju jugoslovenske socijalističke države, poremećeni balans moći i nejednaki pravni status savezne i republičkih vlasti su bili norma u periodu između 1946. i 1963. To je očigledno već iz odredaba ustava iz 1946. i ustavnog zakona iz 1953, koji propisuju da savezni organi (Prezidijum Narodne skupštine, kasnije Savezna narodna skupština, Savezno izvršno veće i njegovi pojedinačni sekretari) mogu da ukinu ili obustave važnost zakona, propisa i naredbi republičkih organa vlasti.¹⁷⁶ U SAD, u sličnim situacijama sporenja u vertikalnoj osi, odluku donosi Vrhovni sud, koji je, iako organ federalne vlasti, bar u načelu nezavistan u donošenju odluka. U jugoslovenskom slučaju takva nezavisna institucija je uvedena tek ustavom iz 1963, koji predviđa da u slučajevima nesaglasnosti ili spora između republičkih i savezne vlasti odluku donosi Ustavni sud.¹⁷⁷ Uvođenjem Ustavnog suda u pravni sistem socijalističke Jugoslavije republički i savezni organi vlasti bili su statusno izjednačeni, savezni organi više nisu bili "stariji" od republičkih i, kao što je već pomenuto, nisu više mogli samovlasno poništavati odluke i zakone na republičkom nivou.

Posle federalno-konfederalnog preuređenja jugoslovenskog konstitucionalnog uređenja ustavnim amandmanima 1968–1971, i ustavom iz 1974, USJ je bio jedna od nekoliko ustanova u kojima formalno nije uspostavljen princip kosenzualnog donošenja odluka. Republičke delegacije u Saveznoj skupštini su birale po dvoje sudija USJ, pokrajinske po jednog, dakle, ukupno je bilo 14 sudija, ali sud odluke nije donosio konsenzusom, već većinom glasova sudija koji su ostvarili

175 Malcolm Feeley, Edward L. Rubin, "Federalism: Some Notes on a National Neurosis", *UCLA Law Review* 41/1994, 903–952.

176 Videti čl. 74, 130. i 131. Ustava od 1946. i čl. 16, 34, 89 i 95 Ustavnog zakona od 1953.

177 Videti čl. 241, 244–51. Ustava od 1963.

kvorum na sednici. Ova specifičnost delovanja USJ imaće svoje neposredne posledice tek u vreme zaoštavanja jugoslovenske krize, kad je priziv ove sudske instance bio poslednja linija odbrane konstitucionalnih osnova jugoslovenske državne zajednice, ali i prostor za manipulaciju preglasavanjem. Pre konačnog intenziviranja jugoslovenske krize, delokrug rada USJ bio je uglavnom usredsređen na svakodnevne problema sa kojima su se suočavali građani SFRJ. Od 179 odluka i mišljenja USJ objavljenih u godišnjaku iz 1988, 46 ih je bilo povodom problematike radnog prava (zaposlenja, visine prihoda, ostvarivanja prava na penziju itd.), 37 je bilo povodom stambene problematike, a 23 tumačenja su se odnosila na sudskoprocenu problematiku delovanja redovnih sudova.¹⁷⁸ Samo dva slučaja su u sebi sadržavala, u to vreme sve aktuelniju nacionalnu tj. etničku problematiku. i to povodom definisanja službene upotrebe jezika u ustavima SR Hrvatske i SAP Kosovo.

USJ je u svom Mišljenju od 22. decembra 1987 (broj 59/86), ustanovio da je definisanje službene upotrebe jezika naroda i narodnosti u kosovskom ustavu narušavalo odredbe ustava SFRJ koji je insistirao da u navođenju tih jezika najpre bude naveden jezik naroda, pa onda jezik narodnosti. U ustavu SAP Kosova naveden je na prvom mestu albanski, a zatim srpsko-hrvatski i turski jezik, pa je USJ smatrao da Savezna skupština treba da preduzme odgovarajuće korake u pravcu otklanjanja ovih neustavnih odredaba iz ustava SAP Kosova.¹⁷⁹ Mišljenje USJ povodom odredbe o službenoj upotrebi jezika u SR Hrvatskoj doneto je 7. decembra 1988 (br. 15/85), većinom glasova. U tom mišljenju stoji da je formulacija o zvaničnom jeziku u čl. 138. ustava SRH višeznačna i kao takva protivna odredbama saveznog ustava. Formulacija iz hrvatskog ustava određuje “hrvatski književni jezik”, kao službeni jezik. U istoj rečenici, međutim, taj jezik se određuje kao “standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski”. USJ je odbacio ovu formulaciju zato

178 *Odluke i mišljenja USJ 1988* (Beograd: USJ, 1989).

179 Isto, 379–381.

što iz nje nije bilo jasno da li je u Hrvatskoj u službenoj upotrebi bio jedan ili dva jezika.¹⁸⁰ Dakle, u formativnom periodu Miloševićeve antibirokratske revolucije i početku zaoštavanja krize u međurepubličkim i međunacionalnim odnosima (1987–1988) jako malo državno-pravnih kontroverzi iz domena identitetskih ili etničkih odnosa dobijalo je epilog na USJ.

Slični zaključak proizilazi iz godišnjaka USJ za 1989, u kojem je bilo samo 86 obrazloženih mišljenja i odluka. Opet je struktura predmeta takva da ukazuju na sasvim redovne okolnosti i svakodnevne probleme iz domena radnih odnosa, stanarskog prava, ekonomsko-trgovinskih pitanja itd.¹⁸¹ Jedina odluka iz korpusa tada aktuelnih identitetskih pitanja koje je razmatrano bilo je vezano za odredbe ustava SAP Kosovo koje garantuju pravo upotrebe i isticanja zastava naroda i narodnosti u ovoj pokrajini. Pošto je pitanje upotrebe zastava na čitavom prostoru SR Srbije bilo regulisano ustavom te republike, USJ bio je na stanovištu da je odredba ustava SAP Kosovo bila u suprotnosti sa tim ustavom, ali i sa nekim odredbama ustava SFRJ, pa je mišljenjem br. 210/85 od 25. januara 1989. traženo da se te odredbe preinače.¹⁸² Inače, u septembru 1989. pred USJ počeo je i proces razmatranja slovenačkih amandmana, ali ova materija je objavljena tek u godišnjaku za 1990. godinu.

Ivan Kristan, sudija USJ delegiran iz Slovenije izneo je u svojim memoarima da u ovom periodu postaje jasno da u ovoj instituciji postoji "prosrpski lobi", tj. većina koja donosi odluke shodno diktatu koji dolazi iz Beograda. Po njemu, Miloševićev režim je tokom 1989. pored dvojice sudija delegiranih iz Srbije ostvarivao i manji ili veći uticaj i na sudije delegirane iz Crne Gore, Vojvodine, s Kosova i po jednog sudiju delegiranog iz Hrvatske (Srbin Dušan Štrbac) i BiH (Srbin Milovan Buzadžić). To je bilo tačno osam sudija koji su mogli da donose kvalifikovane odluke većinom u kolektivu od 14 sudija. Kristan je u

180 Isto, 377–378.

181 *Odluke i mišljenja USJ 1989* (Beograd: USJ, 1990).

182 Isto, 177–178.

svojim memoarima pisao da je “problem” sa personalnim sastavom USJ, osim etničke pristrasnosti, dolazio i od činjenice da su sudije uglavnom sa svojim porodicama živele u Beogradu i da su često pristajali uz većinsko opredeljenje, koje je u ovo vreme bilo na strani Miloševićevog režima.¹⁸³

Međutim, da li je USJ u svakom pojedinačnom slučaju, bez rezerve i do kraja instrumentalizovan u političke svrhe i lišen profesionalnog integriteta, kako sugerise Kristan? Neke odluke suda pokazuju da to nije uvek bilo tako i o tim odlukama piše i sam Kristan u svojim memoarima. Recimo, kada je član Predsedništva SFRJ iz Srbije Borisav Jović pokušao da izdejstvuje mišljenje USJ o nacrtu slovenačkih amandmana 26. septembra 1989, dakle dan uoči njihovog izglasavanja u skupštini SR Slovenije, to mu je samo donekle pošlo za rukom. Naime, koristeći se uticajem na pomenute sudije Buzadžića i Štrbca, on uspeva da izdejstvuje sednicu USJ, ali Sud većinom glasova odbija da se izjasni po pitanju ustavnosti nacrta amandmana. Obrazloženje se odnosilo na činjenicu da USJ može da odlučuje samo o važećim propisima, a ne o onim koji su samo anticipirani u formi nacrta.¹⁸⁴ Srpskom rukovodstvu koje je upravo tada sprovodilo aktivnu političku kampanju u partijskim i državnim telima protiv nameravnih amandmana, odluka o njihovoj suprotnosti sa ustavom SFRJ bila bi od najvećeg značaja. Pa ipak, Sud je većinom glasova odbio da se o tome izjasni. Ipak, samo dva dana docnije ta principijelnost je bila izneverena.

Proceduralni prestup odnosio se na činjenicu da je u ovom slučaju postupak USJ iniciralo Savezno veće Skupštine SFRJ 28. septembra 1989, dan nakon donošenja amandmana i u vreme dok još uvek nisu bili objavljeni u službenom *Uradnom listu SR Slovenije*. Amandmani (IX–XC) citirani su iz dnevnih novina, što je neprihvatljiva praksa u bilo kom domenu merodavnog odlučivanja o ustavnoj materiji. Pa

183 Ivan Kristan, *Osamosvajanje Slovenije: Pogled iz Ljubljane in Beograda* (Ljubljana: GV Založba, 2013), 70.

184 Isto, 68.

ipak, USJ je na sednici održanoj 4. oktobra 1989. prihvatio ovaj predlog za ocenu ustavnosti i započeo postupak davanja mišljenja. Sastavni deo procedure bila je i javna rasprava koja je održana 5. decembra 1989. i na koju je pozvano 11 jugoslovenskih eksperata iz domena ustavnog prava. Odazvala su se samo trojica, od kojih su Gavro Perazić sa Univerziteta u Titogradu i Pavle Nikolić sa Beogradskog univerziteta naročito istrajno pokušavali da ospore amandman X koji je proklamovao da se SR Slovenija nalazi u SFRJ “na temelju trajnog, celovitog i neotuđivog prava na samoopredeljenje, koje uključuje takođe i pravo na otcepljenje”. Kristan navodi da su Perazić i Nikolić osporavali slovenačko pravo na samoopredeljenje principom konzumacije prava, naime, činjenicom da je ovo pravo iscrpeno tako što je već jednom (1943), tj. već dvaput (1918, i 1943), bilo konzumirano slovenačkim opredeljivanjem za prvu i drugu Jugoslaviju.¹⁸⁵

Od osamdeset jednog amandmana za koje je proveru ustavnosti tražilo Savezno veće, USJ je na kraju razmatrao samo šest amandmana. Kristan slavodobitno u svojim memoarima navodi da je povodom pomenutog amandmana X zaslugom njegove razmene argumenata sa pomenutim pravnim ekspertima, većinsko mišljenje u USJ prevagnulo na njegovu stranu. Odlučivanje o ustavnosti pomenutih amandmana je održano 16–18. januara 1990, a za neustavnost tog amandmana glasalo je samo troje od prisutnih 13 sudija.¹⁸⁶ S obzirom na to da je ovo pitanje najviše uznemiravalo javnost u Srbiji i režim Slobodana Miloševića, neko bi mogao rezonovati da gorepomenut “prosrpski lobi” o kome govori Kristan, ipak nije delovao isključivo po automatizmu političke svrsishodnosti. Da bi se dobila celovita slika o motivima većine u USJ, trebalo bi ipak uzeti u obzir odluke USJ o preostalim pet od ukupno 89 amandmana koje je izglasala slovenačka skupština. Naime, iako je deklarativni amandman X, kako tvrdi Kristan, bio “odbranjen”, odnosno bilo je potvrđeno pravo na samoopredeljenje Republike Slovenije, ipak je za delove amandmana LXVIII i LXXII,

185 I. Kristan, *Osamosvajanje Slovenije*, 70–76.

186 Isto, 77.

koji propisuju način na koji se to pravo može koristiti, bilo utvrđeno na toj istoj sednici da se nalaze u suprotnosti sa saveznim ustavom. Tumačenje USJ je bilo, da se o pitanju promena granica SFRJ aktom proglašenja suverenosti i nezavisnosti ne može odlučivati bez saglasnosti svih republika i pokrajina i odluke Savezne skupštine. Po tumačenju USJ, sva pitanja u vezi sa ostvarivanjem prava na samoopredeljenje i otepljenje jesu materija ustava SFRJ, a ne ustava pojedinačnih republika.¹⁸⁷

Ovim tumačenjem su suštinska pitanja postupka i odlučivanja o pitanju samoopredeljenja zadržana u institucijama savezne države, što je u znatnoj meri komplikovalo slovenački eventualni put ka nezavisnosti. Sudije USJ su se u donošenju ove odluke pozivale na član 5, stav 1 i 3, koji su propisivali teritorijalnu celovitost SFRJ i činjenicu da se promena granica SFRJ ne može izvesti bez saglasnosti svih njenih republika i pokrajina. Takođe, članom 283 (tačka 4) i članom 285 (tačka 6) ustava SFRJ bilo je propisano da odluku o promeni granica SFRJ donosi Savezno veće Skupštine SFRJ. Dakle, regulisanje pitanja u vezi sa samoopredeljenjem Slovenije nije bilo deo ingerencija slovenačkih, već saveznih institucija. Sve dok se SFRJ mogla i dalje smatrati funkcionalnom državom, ustavno načelo o konsenzualnom načinu donošenja odluke o promeni granica te države bilo je u pravnom smislu održivo. Kada je Badinterova komisija u tumačenju razvoja jugoslovenske krize stala na stanovište da se SFRJ nalazila u stanju disolucije (Mišljenje br. 1 od 29. novembra 1991)¹⁸⁸ otvarale su se mogućnosti drugačijeg interpretiranja sadržaja člana 5. ustava SFRJ.

Postupak odlučivanja o suštini sadržaja slovenačkih amandmana u USJ je, i pored očigledne političke instrumentalizacije, ipak znatnim delom bio zasnovan na čvrstim ustavnopravnim osnovama. Uostalom, sudije iz Slovenije Ivan Kristan i Radko Močivnik su u

187 *Odluke i mišljenja USJ 1990* (Beograd: USJ, 1991), 216–222.

188 Alain Pellet, "The Opinions of the Badinter Arbitration Committee A Second Breath for the Self-Determination of Peoples", *European Journal of International Law*, Vol. 3, issue 1, 1992, 182–184.

svom izdvojenom mišljenju povodom Odluke USJ od 18. januara 1990. izneli isključivo razloge formalne prirode i proceduralne manjkavosti. Ni na jednom mestu se nisu dotakli suštinske pravne interpretacije gorepomenutih članova ustava SFRJ.¹⁸⁹ Božo Repe smatra da su slovenački amandmani jednim delom i refleksi slovenačkog rukovodstva na srpske amandmane iz marta 1989, kojima je već bio načet ustavni poredak SFRJ.¹⁹⁰ Ako usvojimo ovo rezonovanje, tada bi srpske jednostrane odluke o menjanju ustavne konfiguracije pokrajina u martu 1989. delovale poput pravnog precedenta u anglosaksonskom pravu. Naime, kada se određeni pravni princip jednom povredi, ili po prvi put uvede u praksu i kada sudske instance ne ponište tu novinu, ona postaje izvor prava, ili, u našem slučaju, narušavanja prava. Inače USJ je o amandmanima na srpski ustav odlučivao u postupku koji se odvijao istovremeno sa postupkom odlučivanja o slovenačkim amandmanima (od 4. oktobra 1989. do 18. januara 1990).

Nažalost jurisprudencije, a u prilog Kristanovom stavu, da je u USJ postojala prosrpska većina, postupak odlučivanja po pitanju srpskih amandmana nije podrazumevao istu meru principijelnosti, prisutnu u odlučivanju o slovenačkim amandmanima. Naime, o najvažnijim prekršajima formalnog (u smislu procedure donošenja) i materijalnog prava (u smislu sadržaja pozitivnih pravnih propisa), a u oblasti narušavanja ustavnog položaja autonomnih pokrajina, USJ je odbio da se izjasni, tačnije, odbio je da ove aspekte sadržaja srpskih amandmana uzme u razmatranje. Predloge da USJ raspravlja o ovim pitanjima je na obrazložen način izneo sudija Ivan Kristan. Karakter formalnih zamerki, po njemu, bio je takav da bi se one morale uzeti kao suštinsko opterećenje u smislu utvrđivanja njihove ustavnosti. Činjenica da je kosovska skupština usvojila predložene amandmane u uslovima vanrednog stanja uz tenkove i vojne i policijske snage na ulicama Prištine, u najvećoj meri dovodi u pitanje zakonitost i ustavnost

189 *Odluke i mišljenja USJ 1990*, 223–224.

190 Božo Repe, *Milan Kučan: Prvi predsednik Slovenije* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019), 112.

ovih promena.¹⁹¹ Može li se naime, najviši zakonski akt jedne zemlje menjati tako radikalno u uslovima vanrednog stanja?

Materijalne zamerke koje je iznosio Kristan odnosile su se na činjenicu da je amandmanima promenjen odnos ingerencija ustavnih sudova na nivou pokrajine, SR Srbije i USJ, kao i ukidanja prava autonomnih pokrajina da daju saglasnost na promenu republičkog ustava. Kristan smatra da je ovo poslednje bilo nelogično u smislu, da su prema važećim propisima autonomne pokrajine i dalje davale saglasnost na promenu Ustava SFRJ. Takođe, po njemu, problematična je bila ingerencija Ustavnog suda Srbije i Skupštine Srbije da ukinu ustave autonomnih pokrajina, što je u potpunosti menjalo karakter ustavnih odnosa propisanih saveznim ustavom. Umesto ulaženja u meritum ovih pitanja, USJ je bez obrazloženja odlučio da nijedno od njih ne uzme u razmatranje, tako da je Ivan Kristan bio prinuđen da svoje neslaganje dostavi u vidu izdvojenog mišljenja na odluku USJ.¹⁹²

Iz čitavog korpusa srbijanskih amandmana (IX–XLIX) USJ je ustanovio da je u samo tri amandmana (XX, XXVII, XXXIX) bilo materije koja je protivna ustavu SFRJ. To su bile odredbe vezane za mogućnost ograničavanja kupoprodaje nepokretnosti, koje su propisivale primat ćirilice nad latinicom u službenoj upotrebi i odredba vezana za određivanje delegatske baze za izbor delegata u Savezno veće Skupštine SFRJ.¹⁹³ Stiče se utisak da je ovo urađeno forme radi, da bi se stekao privid nepristrasnosti u odlučivanju po pitanju srpskih amandmana. Osim o srpskim i slovenačkim, USJ je tokom januara 1990. donosio mišljenja i odluke i o ustavnosti hrvatskih, makedonskih, kosovskih, vojvođanskih, bosanskohercegovačkih i crnogorskih amandmana. Izuzev amandmana na ustav SR Crne Gore, za koje je u celosti ustanovljeno da su u skladu sa ustavom SFRJ, kod svih drugih republika i pokrajina ustanovljeno je po nekoliko amandmana koji su neustavni. Tematika se uglavnom nije ticala pitanja koja su

191 *Odluke i mišljenja USJ 1990*, 232–3.

192 *Isto*, 233–235.

193 *Isto*, 229–231.

bila zapaljiva u smislu međuetničkih odnosa ili preuređenja odnosa sa saveznom državom.¹⁹⁴ U slučaju amandmana na ustav SAP Vojvodine i Kosova nalazimo da su kao neustavne odredbe bile definisane one koje su uređivale primat službene upotrebe ćirilice u Vojvodini i pravo pokrajinskih organa da određuju način upotrebe zastava naroda i narodnosti na području Kosova.

Rad USJ tokom 1991. i struktura predmeta o kojima je raspravljao ukazuju na dramatični kontekst poslednjih meseci postojanja zajedničke jugoslovenske države. U godišnjaku USJ za tu godinu, od 165 donetih presuda samo njih 47 se odnosilo na redovne ili svakodnevne probleme funkcionisanja društva ili institucija u SFRJ, preostalih 118 slučajeva odnosilo se na vanredne okolnosti nastale deklaracijama i konkretnim aktima “razdruživanja” i osamostaljivanja Slovenije i Hrvatske. Članovi USJ iz ove dve jugoslovenske republike učestvovali su u radu suda i nakon proglašenja nezavisnosti njihovih država, nakon 25. juna 1991. Naime, u sklopu mirovnih pregovora pod pokroviteljstvom Evropske zajednice, kojim je okončan kratkotrajni rat u Sloveniji, tzv. Brionskom deklaracijom od 7. jula 1991, bio je uveden tromesečni moratorijum na primenu odluke o nezavisnosti ove dve republike. Sve do 8. oktobra Hrvatska i Slovenija su formalno priznavale suverenitet SFRJ, a njihovi predstavnici učestvovali u radu saveznih organa. Kao što se vidi iz Kristanovih memoara, tzv. evropska Trojka i vlasti u Sloveniji insistirali su na aktivnom učešću i na kooperativnosti slovenačkih sudija u radu USJ.

Kristan u svojim memoarima piše da u vreme rata u Sloveniji nije bio u Beogradu gde se vratio tek u julu 1991. On otkriva da se u zauzimanju stavova na sudu u nastupajućem periodu sve vreme konsultovao sa Milanom Kučanom, uzimajući u obzir trenutne i strateške interese slovenačke države u nastajanju.¹⁹⁵ Tako je, recimo, na sve načine pokušavao da spreči da pitanje ustavnosti odluke Predsedništva SFRJ o povlačenju JNA iz Slovenije dođe na dnevni red USJ. Državni

194 Isto, 225–228, 236–245.

195 I. Kristan, *Osamosvajanje Slovenije*, 85, 90.

interes Slovenije je bio da se ova odluka ne dovodi u pitanje. Takođe, eventualno proglašavanje odluke Predsedništva za neustavnu, stvorilo bi izgovor vojnim krugovima da preuzmu ingerencije izvršne vlasti u zemlji.¹⁹⁶ USJ se o ovom pitanju izjasnio tek u oktobru 1991, zauzimajući formalističko stanovište da, i pored očiglednih prekršaja ustavnih normi, o ovoj odluci Predsedništva ne može da raspravlja zato što nije bila objavljena u službenim novinama.¹⁹⁷

Do sredine 1991. instrumentalizacija USJ poprima takve razmere da na mesto sudija iz Srbije i Hrvatske dolaze Ratko Marković i Vladimir Šeks istaknuti državni funkcioneri i političari iz rukovodstva stranaka (SPS i HDZ) koje su bile na vlasti u ove dve republike. Šeks u svojim memoarima navodi da je odluka o njegovom delegiranju u USJ došla lično od Franje Tuđmana, dok je Marković bio uključen u sve ustavnopravne projekte Miloševićevog režima od 1989, do Rambujea.¹⁹⁸ Obojica su u svojstvu eksperata za ustavnu materiju, a kao deo izvršne ili zakonodavne vlasti svojih republika prethodno učestvovali u pripremi akata čija se ustavnost utvrđivala na USJ. To je dovodilo ne samo do svojevrsnog sukoba interesa, već i do krajnje paradoksalnih situacija u smislu raskoraka između predočenog i faktičkog odnosa prema saveznoj državi, u čijoj službi su ove sudije bile. Šeks, recimo, u svojim memoarima ističe da je, kao koautor i saradnik u pisanju većine hrvatskih ustavnih deklaracija i zakona koji su negirali postojanje Jugoslavije, imao ozbiljan problem da 5. jula 1991. kao novi sudija USJ položi zakletvu pred ustavom te zemlje¹⁹⁹. I Šeks, poput Krista-

196 Isto, 88–90.

197 *Odluke i mišljenja USJ 1991* (Beograd, USJ, 1991), 279.

198 Vladimir Šeks, *1991.: Moja sjećanja na stvaranje Hrvatske i domovinski rat* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 2015), 45–46. O Markovićevom radu na amandmanima na Ustav Srbije videti u transkriptu njegovog svedočenja na suđenju Slobodanu Miloševiću u Haškom tribunalu od 20. januara 2005: <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20%2815%29/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%202020.%20januar%202005.pdf>.

199 Vladimir Šeks, *1991.: Moja sjećanja...*, 160.

na ističe da je njegovo učešće u radu USJ bilo posledica međunarodnog posredovanja evropske Trojke i da ga treba sagledavati u kontekstu dogovorenog tromesečnog prelaznog perioda – moratorijuma u okviru kojeg je trebalo stvoriti preduslove za sprovođenje razdruživanja Slovenije i Hrvatske.²⁰⁰

Ipak, Šeksov boravak u Beogradu završio se već 16. jula kad on, navodno samoinicijativno napušta položaj sudije USJ. Rezinirano tvrdi da je u odlučivanju o slovenačkim i hrvatskim ustavnim aktima i deklaracijama o nezavisnosti, na ovom sudu ostajao potpuno usamljen. Naime, dvojica slovenačkih sudija Kristan i Močivnik u to vreme se još uvek nisu bili vratili u Beograd, koga su napustili u vreme kratkotrajnog rata u Sloveniji, a drugi sudija iz Hrvatske, Hrvoje Bačić bio je navodno lojalan većinskom mišljenju u USJ i izvan političkih kombinacija koje su dolazile iz Zagreba. Šeks za njega kaže da je, iako delegiran iz Hrvatske već 30 godina živio u Beogradu i da je to imalo uticaja na njegovo opredeljivanje.²⁰¹ Na osnovu godišnjaka USJ za 1991, Vladimir Šeks je učestvovao samo na jednoj sednici USJ koja je bila održana 10. jula te godine. Od pet odluka koje su donele na toj sednici, dve su se ticale Hrvatske, a u ustavnopravnom smislu najznačajnija odluka odnosila se na ustavni zakon za provedbu ustava Republike Hrvatske od 21. februara 1991, koji je proglašen neustavnim²⁰². Kako sam svedoči u svojim memoarima, Šeks je tom prilikom na sudu otvoreno isticao da je on “glavni autor” tog zakona.²⁰³

Već je napomenuto da su u godišnjaku USJ za 1991. preovladavale odluke koje su se odnosile na vanredne okolnosti prouzrokovane kontroverznim zakonima, deklaracijama o nezavisnosti i suverenosti. Od

200 Isto, III.

201 V. Šeks, 1991.: *Moja sjećanja...*, 45, 175.

202 *Odluke i mišljenja USJ 1991*, 271–272.

203 “Žestoko sam sa svom mogućom pravnom argumentacijom branio hrvatski Ustavni zakon, dokazujući uporno da nije suprotan Ustavu SFRJ. U jednom trenutku mi je srpski sudac Ratko Marković dobio da tako strasno branim taj zakon ‘kao da sam mu ja otac’. Odgovorio sam mu da je pogodio i da sam ja ‘glavni’ autor tog Ustavnog zakona.” Isto, 176.

118 tih odluka, 47 se odnosilo na akte donete u Hrvatskoj, 29 na akte donete u Srbiji i 26 na one donete u Sloveniji. Samo 15 odluka odnosilo se na akte donete u BiH, Makedoniji, Crnoj Gori, Kosovu i Vojvodini. Sva akta koja su se odnosila na deklaracije o nezavisnosti, ili obustavljanje dejstva saveznih zakona u Sloveniji i Hrvatskoj, USJ je ukinuo, ili ih proglasio neustavnim. To se odnosilo i na akte srpskih vlasti u domenu narušavanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, ili neovlašćenog posezanja za primarnom emisijom u uslovima platnog prometa SFRJ.²⁰⁴ Ova su pitanja spadala u red političkih prioriteta Miloševićevog režima, a embargo za slovenačku robu ili mogućnost nametanja taksi za robu koja je dolazila iz drugih republika zauzimali su važno mesto u populističkoj frazeologiji Miloševićevog režima. Stiče se utisak da je USJ, uprkos svoj instrumentalizaciji njegove uloge, u odlučivanju po suštini pravne materije akata, donosio odluke ravnajući se po principima struke. Zloupotrebe i manipulacije su se odvijale u proceduri koja je prethodila davanju pravnog mišljenja, dakle ne u samoj pravnoj ekspertizi.

Period tromesečnog moratorijuma (jul–oktobar 1991) bio je poslednji period kada u radu USJ učestvuju slovenačke sudije Kristan i Močivnik. Uzajamna nervoza i podgrejane tenzije međuetničkih odnosa imale su izraza i u odnosu prema njima. Srpske vlasti, srpska javnost i Ratko Marković lično bili su naročito ozlojeđeni držanjem Ivana Kristana, koji je najupornije zastupao slovenačke interese u USJ.²⁰⁵ Kristanu su nepoznata lica u dva navrata ulazila u službeni stan i menjala bravu na vratima u službenom stanu koga je imao na raspolaganju na Novom Beogradu. Kada se 23. jula vratio u Beograd, nije mogao ući u svoj stan nego je prespavao u hotelu. Sutradan se

204 *Odluke i mišljenja USJ 1991*, 75–76, 111–112, 124–126, 167–168, 181–182, 215–216, 230–233.

205 Ratko Marković, “Svedočenje u Haškom tribunalu na suđenju Slobodanu Miloševiću od 13. januara 2005”, 615–616. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20%2814%29/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%202013.%20januar%202005.pdf>.

izvinio kolegama što je na sednicu USJ došao neobrijan. Nakon intervencije, stan mu je vraćen na korišćenje, ali samo do 2. avgusta kad je u njega useljen milicioner saveznog SUP, a Kristanu obezbeđena hotelska soba u kojoj je ostao do kraja boravka u Beogradu.²⁰⁶ Na anegdotskom nivou zanimljivo je i svedočenje Vladimira Šeksa koji kaže da je u Beograd doputovao sa automatskim pištoljem marke škorpion u prtljagu²⁰⁷. Navodno je sa tim pištoljem i dve ručne bombe radi lične sigurnosti dolazio i na sednicu USJ, kad je oružje pokazao Ratku Markoviću²⁰⁸.

USJ je držao sednice i tokom 1992, naime, zaključno sa 27. aprilom te godine. U godišnjaku USJ koji pokriva ovaj četvoromesečni period ima samo 96 odluka, od toga, ne više od devet pripadaju, uslovno rečeno, redovnoj problematici delovanja jedne takve ustanove. U odlučivanju o pravnim aktima koja se odnose na neredovne ili vanredne okolnosti prozrokovane procesom secesije i kasnije disolucije jugoslovenske države, USJ je uglavnom bio usmeren na zakonodavne akte Republike Hrvatske. Od 87 “vanrednih” odluka, 65 su se odnosile na akta i propise koji su donošeni u Hrvatskoj.²⁰⁹ Samo četiri odluke su se ticale slovenačkog zakonodavstva koje, sa stanovišta ustava SFRJ, tokom 1991. i 1992, nije bilo ništa manje sporno, neustavno ili “secesi-oističko” od zakonodavstva Republike Hrvatske. Očigledno, Slovenija više ni teritorijalno, ni institucionalno nije smatrana realnim dome-nom ingerencije USJ i to je korespondiralo sa političkom strategijom Miloševićevog režima, koji je bio preokupiran rešavanjem statusa srpskog naroda u Hrvatskoj.

206 I. Kristan, *Osamosvajanje Slovenije*, 86–87, 91–92.

207 V. Šeks, *1991.: Moja sjećanja...*, 158.

208 “Nakon glasovanja otvorio sam kožnu torbu da u nju stavim svoje papire. Preko puta mene sudac Marković je primijetio: ‘Opa, kolega, vidim da imate jake dokaze.’ Kako sam otvorio torbu, vidio je na dnu pištolj škorpion i dvije ručne bombe. Dodao sam: ‘Ove dokaze spremam za neke druge ‘razgovore’, a ovo imam ‘da se nađe’. Može zatrebati s obzirom na mjesto na kome se nalazim. Ostali su nijemo promatrali naš ‘dijalog.’”, V. Šeks, *1991.: Moja sjećanja...*, 176.

209 *Odluke i mišljenja USJ 1992* (Beograd: USJ, 1992).

Mišljenje USJ upućeno Skupštini SFRJ 14. februara 1991 (br. 4/1–91) pruža dobar rezime efekata delatnosti ove sudske instance i uticaja koga je imala na ustavnopravno ravnanje između pravne materije na pokrajinskom, republičkom i saveznom nivou. U ovom obraćanju stoji da republičke i pokrajinske vlasti (sa izuzetkom bosansko-hercegovačke) nisu u predviđenom roku uskladile tekst svojih ustavnih amandmana sa saveznim ustavom, a na osnovu odluka i mišljenja USJ. Takođe, USJ ukazuje na to da ni savezne vlasti nisu uskladile svoje zakone sa amandmanima na ustav SFRJ, koji su usvojeni 1988. Novi ustavi Hrvatske i Srbije su samo još dodatno poremetili odnos neusklađenosti ustavne materije na svim nivoima. Opšta složenost okolnosti po USJ iziskivala je promene i usaglašavanje ustavne materije na svim nivoima, uključujući i ustav SFRJ.²¹⁰ Dakle, ne samo što je bila reč o problematičnom personalnom sastavu ljudi koji su bili sve vreme politički instruisani i često u sukobu interesa, i ne samo što je USJ bio često instrumentalizovan od Miloševićevog režima, već ni tako donete odluke niko, izuzev BiH rukovodstva, nije smatrao za shodno da poštuje. USJ je do kraja svog postojanja radio u kolektivu od 11 sudija. Dvojica slovenačkih sudija su posle isteka moratorijuma, u oktobru 1991. prestala da dolaze na sednice, Vladimir Šeks je Beograd napustio još u julu te godine. U radu suda je do kraja učestvovao pomenuti Hrvoje Bečić, delegiran iz Hrvatske, a lojalan okruženju u kome je proveo veliki deo svog života. Šeks u memoarima pominje da je neposredno po njegovom odlasku u Hrvatsku otišao i kosovski sudija koji se posle toga bavio advokaturom u Istri.²¹¹ Međutim, kosovski sudija Pjeter Kolja zaveden je u godišnjaku USJ u odlukama i mišljenjima ovog tela sve do aprila 1992.

Kakav se zaključak može izvesti o ulozi koju je USJ odigrao u poslednjim epizodama postojanja SFRJ? U kontekstu profesionalnog integriteta ove ustanove teško je dati jednoznačan ili jednostavan odgovor. U domenu odlučivanja o suštini pravne materije retko

210 *Odluke i mišljenja USJ*, 1991, 267–9.

211 V. Šeks, 1991.: *Moja sjećanja...*, 176, 80.

se gde može naići na otvorenu pristrasnost, ili na propust u smislu neutemeljenosti odluka ili mišljenja USJ na tekstu ustava SFRJ. Instrumentalizacija ove ustanove odigravala se u proceduri koja je prethodila meritornom odlučivanju. Na primer, o formalnim i materijalnim prekršajima normi saveznog ustava u srpskim amandmanima iz 1989. USJ je jednostavno i bez obrazloženja odbio da se izjasni. O odluci Predsedništva SFRJ da povuče JNA iz Slovenije takođe je odbio da se izjasni, s obrazloženjem da ova odluka nigde nije objavljena. S druge strane, postupak donošenja mišljenja o slovenačkim amandmanima 1989, ovaj sud je prihvatio iako oni u trenutku pokretanja procedure još uvek nisu bili objavljeni u službenoj publikaciji, već su citirani iz dnevnih novina. Kad je bio u prilici da se meritorno izjašnjava, USJ je svaki put donosio odluku u skladu sa sadržajem ustava SFRJ. Gotovo sva akta Republike Srbije koja su dolazila na ovaj sud bila su ocenjena kao protivna ustavu. Među ovim odlukama su i neke do kojih je srpskom režimu bilo veoma stalo, kao u slučaju određivanja primata ćirilice u javnoj upotrebi, prometa nepokretnosti na Kosovu, zakona koji je omogućavao korišćenje primarne emisije Narodne banke Jugoslavije, uvođenja ograničenja u trgovini i posebnih taksu na robu iz drugih republika. Sve ove odluke, uz ogromni korpus zakonodavstva iz svih jugoslovenskih republika i pokrajina bile su tokom poslednje dve godine postojanja zajedničke države proglašene za neustavne. Takav intenzitet narušavanja ustavnog poretka SFRJ svakako ukazuje na to da je ta država u faktičkom smislu prestala da postoji davno pre formalnih događaja sredinom ili krajem 1991.

IZVORI I LITERATURA

1. “Federalist Paper No. 51”, u: *The federalist: a collection of essays, written in favour of the new Constitution, as agreed upon by the Federal Convention*. II volume, New York: J. and A. M’Lean, 1788.
2. Marković, Ratko. “Svedočenje u Haškom tribunalu na suđenju Slobodanu Miloševiću od 13. januara 2005”, 615–616. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20%2814%29/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%202013.%20januar%202005.pdf>.
3. *Odluke i mišljenja Ustavnog suda Jugoslavije 1988*, Beograd: USJ, 1989.
4. *Odluke i mišljenja Ustavnog suda Jugoslavije 1989*, Beograd: USJ, 1990.
5. *Odluke i mišljenja Ustavnog suda Jugoslavije 1990*, Beograd: USJ, 1991.
6. *Odluke i mišljenja Ustavnog suda Jugoslavije 1991*, Beograd: USJ, 1991.
7. *Odluke i mišljenja Ustavnog suda Jugoslavije 1992*, Beograd: USJ, 1992.
8. Šeks, Vladimir. *1991.: Moja sjećanja na stvaranje Hrvatske i domovinski rat*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 2015.
9. Feeley, Malcolm, Edward L. Rubin. “Federalism: Some Notes on a National Neurosis”. *UCLA Law Review* 41/1994, 903–952.
10. Kristan, Ivan. *Osamosvajanje Slovenije: Pogled iz Ljubljane in Beograda*. Ljubljana: GV Založba, 2013.
11. Law, John. “How Can We Define Federalism?”. *Perspectives on Federalism*, Vol. 5, issue 3, 2013, 89–120.
12. Pellet, Alain. “The Opinions of the Badinter Arbitration Committee A Second Breath for the Self-Determination of Peoples”. *European Journal of International Law*, Vol. 3, issue 1, 1992, 178–185.
13. Repe, Božo. *Milan Kučan: Prvi predsjednik Slovenije*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.

Vlaho Bogišić

JUGOSLOVENSKI LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD: IZLAZAK NA GLAVNA, ENCIKLOPEDIJSKA VRATA

NA SAMOME PRAGU sedmoga, epiloškoga desetljeća jugoslavenske državne konstitucije, u trenutku kada predsjednik Tito, ključni reformator njezinih institucija iz Beograda odlazi u Ljubljanu na liječenje, s kojega se više neće vratiti, u Zagrebu je 23. siječnja 1980. potpisan Društveni dogovor o izradi i financiranju drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*.²¹² Da je bila riječ o iznimno važnom aktu, osim što ga s jednom institucijom, Jugoslavenskim leksikografskim zavodom iz Zagreba, potpisuju Skupština SFRJ i skupštine svih osam njezinih konstitutivnih jedinica, šest republika i dvije pokrajine, pokazuje i zaglavlje u kojemu se poziva na sam ustav kao njegov temelj. Zaključno se dosljedno tome kaže da se pitanje promjena dogovora pokreće i donosi na isti način kako je i usvojen. No, kada potkraj toga desetljeća iz Skupštine SR Srbije krene osporavanje *Enciklopedije Jugoslavije*, Jugoslavenskog leksikografskog zavoda (JLZ), njegova utemeljitelja, te društvene i političke platforme na kojoj je pokrenut i pola jugoslavenskog konstitucijskog doba djelovao, već je bila riječ o dekonstrukciji, a ne proceduri, pri čemu se i bez distance moglo razaznati kako je taj, enciklopedički fenomen uzet da bi se na općem raspravnom planu dovelo u pitanje, ne samo ono što je njegovu egzistenciju neposredno omogućilo nego i smisao povijesnog procesa koji je doveo do koncepcije kakvu je ta institucija zagovarala, a sadržan je u njezinu prvom nazivu – Leksikografski zavod FNRJ.

Zavod je pokrenut 1950. uredbom Vlade FNRJ, koju je, kao i imenovanje direktora Miroslava Krleže, hrvatskog književnika i erudita, potpisao sam Tito. Federalistička ideja izravno preuzeta u naziv zamišljene

212 “Društveni dogovor o izradi i financiranju drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*”. *Službeni list SFRJ*, br. 8 (1980), 255 – 258.

“savezne budžetske ustanove” nije bila formalna. Krležu, bez kojega će Zavod također ostati u, po jugoslavenske konstrukte fatalnom desetljeću, obično se, a i ne bez razloga, uzima njezinim utemeljiteljem, pa je utoliko i njegova federalistička koncepcija, kao i društveni položaj, važna pri razumijevanju inicijative, kada je riječ o dosezima, ali i ograničenjima. Krleža se zarana, već u prvom desetljeću jugoslavenskog komunističkog pokreta profilirao u svojevrsnu kulturnu ikonu ljevice, otpočevka međutim, u konfliktnim epizodama, ne samo s oprečnim idejnim polom, već i s mnogim od protagonista komunističke doktrine, što će za posljedicu imati dramatičan prijepor oko staljinističkih praksi pred sam napad Osovine na Jugoslaviju, te se ne pridružuje ni Titovim partizanima. U početnom razdoblju druge, Titove jugoslavenske konstitucije Krležin je društveni položaj stoga nesiguran i nejasan. I to ne samo iz osobnih i političkih razdora povezanih sa staljinističkim karakterom pokreta, već i nadalje i s obzirom na njegov početni kulturnopolitički postav. Krleža je ustrajao na lenjinističkom načelu “podunavske federacije sovjetskih republika”, koja je implicitno bila otvorena i za sastavnice izvan “južnoslavenskog” kruga, ali je kao vlastitu kulturnu osnovu nesumnjivo imala cjelinu južnoslavenskog idioma (uključujući bugarsku sastavnicu) kao “civilizaciju” s drugom, tisućljetnom potvrdom specifične “južnoslovenske” participacije u kompaktnom istočnomediteranskom prostoru.

Titova je vlast odmah, početkom 1946, razmjerno dugo, šest mjeseci, zadržala Krležu u Beogradu. Bila je riječ o svojevrsnom azilu, dok se sa Zagrebom ne raspravi napetost koja je u republičkom političkom vodstvu rasla spram njega, ali i ne razmotri što i kako Krleža kao prostor vlastitog djelovanja vidi i planira. Krleža je tada izradio i elaborat o mogućim i potrebnim kulturnim pothvatima.²¹³ U dostupnom, sačuvanom dijelu toga rukopisa ne govori se izravno o enciklopediji, ali je, primjerice, način na koji razumijeva otpornu cjelinu “ovoga naroda” evidentno idejni predtekst enciklopedijske sinteze. Taj se “narod”, kaže, “već u VI stoljeću upleo u borbu između Vizanta i Rima, koja ga se – da citiram Bruknera – ‘nije ništa ticala’. To da se ta borba Vizanta i Rima toga naroda ne tiče ništa to je narod znao vjekovima i sam i zato se nastojao svakako

213 Čengić, Enes. *Krleža post mortem 2* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 213–218.

emancipirati od ove borbe. Svetosavsku crkvu osnovao je katolik, bogumili su se inspirirali na bugarskim vrelima, staroslavjanska perioda borbe i glagoljica svakako su opozicioni simptomi spram Vizanta i Rima podjednako. Narod je živio isprečrtan državnim granicama i frontovima, razbijen na tridesetak dijalekata, on se formirao pod tiranijom od tridesetak suvereniteta raznih dinastija i rasa, ali ako se taj problem javlja kao intelektualna, po pojedinim narodnim intelektualcima određena formula, on ne djeluje nikada u interesu tuđinskih koncepcija". Kada se ubrzo zbilja potvrdilo da "tuđinske koncepcije", pa ni u mreži komunističkog internacionalizma, nemaju prođu, budući da se Tito s uspjehom odupro ruskim presezanjima, Krležinom je pristupu dano povjerenje. Povjerena mu je, tako, velika izložba jugoslavenske srednjovjekovne umjetnosti u Parizu, čijem se uspjehu, pa čak i iz kruga insajdera kakav je bio Milovan Đilas²¹⁴, pridaje argumentacijska snaga za pristup realizaciji ideje o enciklopediji. Nema sumnje da je ta izložba bila važna, pa i u toj "nevidljivoj" dimenziji, jer vlastitu dokumentaciju o problemima što ih je s njom imao, Krleža spominje čak i u svojoj oporuci, ali opet nije bila važna tek kao pokazatelj mogućnosti, već i nespornost, koji su se po svoj prilici prenijeli i u izvedbu enciklopedije, odnosno niza enciklopedijskih izdanja što će ih Leksikografski zavod izraditi.

Ubrzo se, naime, pokazalo da društveni i upravni rasporedi jugoslavenske konstitucije kulturne i znanstvene djelatnosti lociraju u republičke, odnosno nacionalne okvire. Krleži je to bilo dobro poznato, jer je savezni "savjet" kao neformalno ministarstvo kulture vodio Marko Ristić, a i sam je kao potpredsjednik Jugoslavenske akademije iz Zagreba bio u "međukademijskom savjetu", pokušavajući relaksirati tvrdi, tradicionalni okvir nacionalnih paradigmi, kakvih su se, u redizajniranome "socijalističkom" okviru nastavile držati akademije, univerzitetske katedre i Matice. Zanimljivo je pritom da su svojedobno početkom stoljeća upravo Akademije u Zagrebu i Beogradu bile prilično napredovale u provođenju zamisli o zajedničkoj, "jugoslavenskoj" enciklopediji²¹⁵.

214 Ibidem, 209.

215 Janković, Dragoslav. "Jedna srpsko-hrvatska kulturna akcija". *Lexis* (Leksikografska istraživanja, šapirografirano 1) br. 1 (1986), 217–228.

Pothvat je, barem formalno, zaustavilo izbijanje rata, no, umjesto da su se za prve jugoslavenske konstitucije te paradigme približavale, sve su više postajale poprište prijepora i to s naglašenim političkim projekcijama, posebno takvima koje su politgenezom povezivale vlastitu legitimaciju s imaginiranjem razlika iz prošlosti. Tako je već tijekom priprema spomenute pariške izložbe Krleža došao u konflikt s nekima od njezinih konzultanata, koji su se odupirali atribucijskom gledištu da bi, primjerice, freske iz istoga srednjovjekovnoga razdoblja na prostornim rubovima predočenoga jugoslavenskoga kruga, ili "svijeta", od Kastva do Ohrida, imale snažnu integrativnu idejnu i stilsku potku. Inzistiranje na graničnosti vlastitoga nacionalnog područja po sebi nosi ambiciju protezanja, prevladavanja njegove atribucije na opću, zajedničku, barem do mjere da su "druge" atribucije i kada se etabliraju kolateralne i proizašle iz nje. Vrlo se ozbiljnim ograničenjem pokazao i pokušaj da Matice utanače tzv. Novosadski dogovor o jeziku. U takvom je ambijentu bio podložan kontekstualnim "učitavanjima" već razmjerno dugi statutarni položaj Zavoda kao anomalije, odnosno institucije o kojoj de facto skrbi Federacija, sve dok početkom sedamdesetih njezina "osnivačka prava" Savezno izvršno vijeće ne relegira SR Hrvatskoj. Pa i kada se u njegovu imenu državni, federalni atribut pretvara u kulturni, "jugoslavenski" okvir (1963), nesporednici koji su oko toga povremeno obnavljani tipološki se održavaju praktično do kraja, ma koliko društvo, čiji je probitak ustanova trajno zastupala i tumačila, prolazilo kroz ozbiljne, pa i ustavno verificirane promjene.

Institucijska asimetrija nije se ogledala tek u koncepcijskom pogledu, ide li primjerice, enciklopedijska djelatnost u znanstveni ili kulturni sektor, već i na funkcionalnoj razini. Sjedište Zavoda bilo je u Zagrebu, što je provedbi zamišljenog programa donosilo i radne poteškoće, nepovezane sa simboličkim odmakom od očekivane beogradske adrese velike većine zajedničkih, ne samo političkih institucija. Kada 1981. Zavod u središtu Beograda, nasuprot palače Srpske akademije nauka i umetnosti, otvori reprezentativni salon, ustanova u Zagrebu još nije lokacijski zbrinuta, štoviše to se uopće neće dogoditi za jugoslavenskoga razdoblja; JLZ je sva četiri svoja desetljeća proveo kao

podstanar, i to na više zagrebačkih punktova. Ni kada je njegovo formalno sjedište u palači Matice hrvatske 1977. ozbiljno stradalo u požaru, pristup rješavanju te situacije nije se značajnije promijenio. Krleži se s pravom tada činilo da se odnos prema njemu osobno, kao individualnoj figuri čiji se potencijal izvodi iz provizorija, a ne sustavne integriranosti, prije svega pristupu Titovu krugu kao centru moći, prenosi i na instituciju koja mu je povjerena. Pri još važnijoj kadrovskoj ravnoteži pokazalo se da je u Zagreb teško privući stručnjake iz drugih kulturnih centara, napose iz Beograda. Dok je ta vrsta kadrovanja u Beogradu, ne samo u akademskim, već i umjetničkim, sportskim i drugim, i to ne samo “saveznim” institucijama, izvođena gotovo spontano, ovdje, unatoč Krležinom autoritetu i osobnom magnetizmu, a i resursima kojima je za to raspolagao, nije bilo interesa. Zavod je doduše u republičkim centrima djelovao preko tzv. republičkih redakcija *Enciklopedije Jugoslavije*, no one, pa ni kada po spomenutom društvenom dogovoru dobiju određen status, ni po svome razmjeru, a ni po ambiciji nisu mogle apsolvirati funkcionalnu razliku koju enciklopedija u vlastitoj metodi artikulacije nosi u odnosu na zajednicu kojom se bavi, pa i u smislu njezine ustavne samorazumljivosti.

Krleža je svoje uzore u enciklopedijskom poslu nalazio ponajprije u francuskim enciklopedistima – kazat će Ivo Cević 1984, kada preuzme odgovornost za taj sustav – “koji su svojom enciklopedijom afirmirali i novu znanstvenu paradigmu i inicirali socijalna previranja: Francusku revoluciju. Upravo ta spoznaja o pretapanju dviju komponenti: znanstvenosti i klasno osviještenog socijalnog angažmana, osnova je krležinskog poimanja enciklopedistike”. Ceviću je jasna i dinamička dimenzija toga procesa, to, “da vrijeme donosi nove znanstvene spoznaje i inovacije enciklopedičkih prosedea”²¹⁶, ali se, ističe, od “osnovnih načela”, kako ih je Krleža artikulirao, ne kani odustati. Problem modernizacijske, prosvjetiteljske ambicije toga pothvata u jugoslavenskom konstitucijskom i kulturnom razmjeru povezan je i s prihvaćanjem njegove društvene, i to ne samo kao kritičke sastavnice,

216 Cević, Ivo. “Interview s dr. Ivom Cevićem.” Razgovarao Vlaho Bogišić. *Studentski list*, br. 856, 7. ožujka, 1984, 5–7.

definiranju tko su zapravo “enciklopedisti”. Premda su stručni enciklopedijski priručnici iz prvoga razdoblja JLZ – o šumarstvu, poljoprivredi, tehnici, medicini, pomorstvu, geografiji, fizičkoj kulturi – nadomještali univerzitetske udžbenike u sve širem prostiranju visokih učilišta, akademska je zajednica zadržavala prešutni otklon od enciklopedije kao “društvene mreže”, držeći se kulturne predodžbe o njoj kao kanonskom alatu oko kojega bi sama arbitrirala. Krleža već 1956. u formalnim konzultacijama s vrhom Partije u Hrvatskoj aludira na “nivo naših intelektualaca”: Kada bi publicirao samo mali dio primjedbi na njihove tekstove, oni bi svi otišli.²¹⁷ Zavod je inicijalno pokrenut “sa zadatkom da sakuplja i obrađuje leksikografski i drugi materijal za izdavanje enciklopedija”. Razumije se da se pritom računalo i na to da će ih izdavati, ali je naglasak na dokumentacijskoj osnovi kakve dotada nije bilo. Pretpostavka da bi Zavod trajno mogao samostalno osiguravati takvu osnovu za svoja izdanja, naprosto nije bila realna. Dapače, impozantni pothvat retrospektivne bibliografije periodike iz svih jugoslavenskih zemalja od početka štampe, prikupljene i obrađene paralelno s editiranjem prvoga izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* (u osam svezaka 1955–72), neće se ni približno ponoviti.

Tito je povodom završetka rada na *Enciklopediji Jugoslavije* došao u Zagreb, odlikovao Zavod i Krležu, ali i javno naglasio da zna “i za teškoće na koje su nailazili – financijskog, političkog, pa ponekad i nacionalnog karaktera”.²¹⁸ Kada, samo nekoliko mjeseci nakon Titove smrti izađe prvi svezak drugoga izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*, za kojega su rukopisi bili definirani dok je još bio na liječenju, u javnost je opet izbio takav, tipično “politički” i “nacionalni” prijevor. Beogradske su novine razglasile da su članci o Albancima i albansko-jugoslavenskim odnosima koncipirani i priređeni na pogrešan način, ponajprije stoga što te pojmove uzimaju s obzirom na cjelinu albanskog narodnog i kulturnog korpusa,

217 Vojnović, Branislava, ur. *Zapisnici Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske 1955 – 1959* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2010), 201–204.

218 “Jugoslavenski leksikografski zavod (1950–1975)”. *Bilten Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 25. obljetnica, br. 9–10 (1975).

a ne s težištem na albansku zajednicu u Jugoslaviji. “Sve što nastaje u Enciklopediji”, komentirao je Krleža tu raspravu s urednikom svojih djela Enesom Čengićem, “u skladu sa samoupravnim dogovorima, nastaje odozdo iz baze. Prema tome centralna redakcija je u takvim stvarima gotovo nemoćna.”²¹⁹ Krleža se zapravo referira na promjene koje su se ubrzano događale u transferima samoupravnih praksi u sva područja društvenog života. Tek nešto ranije (1977), kada je prvi put u nekoj ediciji JLZ, trećem izdanju *Opće enciklopedije* JLZ, društveni i kulturni život Crnogoraca bio obrađen pod njihovim narodnim imenom,²²⁰ javni su prijepori te vrste uzimani s više opreza. Ustavne su reforme načelno relaksirale formu o kojoj govori Krleža, ali su, s druge strane, kompoziciju enciklopedijske platforme dovele do takve razine složenosti da se pri samoodržanju više trebala baviti sobom, nego onime čime se kao sadržajem zapravo trebala baviti. To, drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije* bilo je zamišljeno kao svjetski presedan, trebalo je prema jedinstvenom rukopisnom predlošku izaći u šest različitih nizova, ćirilicom i latiničnom, slovenskom i makedonskom, ali i jezicima manjina, albanskom i mađarskom, te u skraćenom formatu na engleskom. Da se to doista i dogodilo – a sudeći po tome što je od svakog predviđenog niza objavljen najmanje jedan svezak, nije bila riječ tek o elaboratskoj projekciji – Jugoslavija bi bila ostavila još jedan dokument velikih društvenih energija kojima je raspolagala, ne uspijevajući pritom obrazložiti prave razloge njihove monumentalnosti.

Krizu tako zamišljene produkcije pokazao je još tijekom izvedbe veliki broj tiskanih svezaka, također “ugovorno” projiciranih prema razmjeru od 30.000 raspačanih kompleta prvoga izdanja. Budući da je potražnja za prvim svescima osnovnog niza bila skromna, a za inačicama praktično beznačajna, skladište je sve do institucijskog finala ubrzano raslo u desecima tisuća novih primjeraka. Poslije će taj metaforički mastodont otisaka neželjenog pamćenja poslužiti za famu o kulturocidu, kada skladište, kao neperspektivna roba koju nitko ne želi preuzeti,

219 Čengić, Enes. *S Krležom iz dana u dan 4* (Zagreb: Globus, 1985), 286.

220 Šentija, Josip. *S Krležom poslije '71* (Zagreb: Školska knjiga, 2011), 234–236.

bude reciklirano u stari papir. Mnogo je ozbiljniji aspekt postjugoslavenske kulturne regresije povezan s enciklopedijom to, da se ne samo fragmenti tih nizova, nego ni iz njih fragmentirani “separati” neprijeporni i poslije nedosegnute razine, kao ni usporedni paralelni nizovi, poput također nedovršene, a zahtjevne i pouzdane *Likovne enciklopedije Jugoslavije*, ni u jednoj od nacionalnih sredina čijoj su emancipaciji bitno pridonijele, gotovo uopće ne uzimaju u obzir. Naime, dok je u prvome razdoblju, do svoga “jubileja” (1950–75), djelovao više na općem, “prosvjetiteljskom” programu, Zavod će svoj finalni uzlet, kao institucija iz svoga naslovnog “jugoslavenskog” čvora izravnije posvetiti etabliranju i prožimanju kulturnih posebnosti toga kruga. U svojoj aplikaciji za Krležinu vodeću ulogu, koja mu je povjerena tek 1983, kada je institucija već u svoj naziv integrirala i Krležino ime, Ivo Cević konstatira kako se u tu rekonstrukciju i prema Krležinu mišljenju krenulo sa “Zavodom koji je u programskom, kadrovskom i materijalno-financijskom smislu bio desetkovan i dezorganiziran”. Pravna i poslovna stabilizacija ustanove trebala je omogućiti “dugogodišnju programsku osnovu stručnoznanstvenog rada do kraja stoljeća”. O programskom karakteru toga plana svjedoče nizovi koji su pokrenuti ili zamišljeni, ali i pojedinačna izdanja (*Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, 1983, zapravo je zasebna monografija izvedena iz *Enciklopedije Jugoslavije*!), radilo se na izradi *Leksikona jugoslavenske muzike* i *Hrvatskog biografskog leksikona*, *Sportskog leksikona* i *Filmske enciklopedije*, ali se ta specifična i duhu “samoupravnog” strukturiranja zajednice ugođena projekcija na poseban način zrcali u jezičnoj sferi. Pored *Osmojezičnog enciklopedijskog rječnika*, razmišljalo se o *Desetojezičnom rječniku naroda i narodnosti Jugoslavije*! Tako bi se s “integriranim alfabetarom” svih svojih izdanja i rječnikom modernih govora iz kojih nastaju, i JLZ kao sustav dubinski povezo s onom davnom Krležinom introspekcijom o “trideset dijalekata” iz kojih se krenulo u pisanu povijest.

Među osporavanjima enciklopedijskog sustava koji je vodio, Krleža je ostao posebno zatečen upravo “jezičnom” krizom, tek neizravno, preko njega, povezanom sa Zavodom. Dok je apostrofiranje suspektosti biografija pojedinih angažiranih stručnjaka ili način obrade

biografija, posebice negativnih povijesnih persona, uglavnom apsolvirao suverenom argumentacijom, kada je sredinom šezdesetih izbila velika kontroverzija o “nazivu i položaju jezika”, potaknuta uključivanjem hrvatskih kulturnih institucija u raspravu o ustavnim amandmanima, njegov je način prevladavanja neuralgičnih fenomena iz kataloga nacionalnih samorazumijevanja doveden u kušnju. Bio je pritom posebno zbunjen, jer je gotovo potpuno isti “amandman” koji je već bio u raspravi prigodom donošenja novog ustava (1963) tada, samo tri godine kasnije, ali i nakon započetog procesa “demokratizacije” društva, tako snažno doveden u pitanje. Do “promjene” je, međutim, došlo upravo iz tog društvenog prostora, a to će se, razumije se, odraziti i na funkcioniranje JLZ. Dok je “politika” dotad djelovala iz zatvorenog, komitetskog ambijenta, poduprtog sigurnosnim aparatom, kojemu su Krleža i drugi nositelji projekata od posebne važnosti imali pristup, “otvaranje” je kulturnim elitama omogućilo da potiču kritična pitanja, s upitnim dosegom u ostvarenju svojih ciljeva, ali i značajnim potencijalom u kreiranju okruženja. Krležina se pronicljivost u razumijevanju društvenih kriza potvrdila i u tom slučaju. Zavod je simbolički izašao iz njegova doba i svijeta dvadesetak godina kasnije s jezičnim dokumentom o “Jeziku srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom” (1988), kritički utemeljenom na način da ga je raspravno izazovno, ako ne i teško pobiti, osim na način koji je prešutno prihvaćen u referentnom krugu: da ga se zaboravi.

Da li je o toj novoj vrsti “društvenog” ugovaranja, “prešutnom dogovoru”, već bila riječ i kada je zastupnik u Skupštini SR Srbije (1989) Miloš Laban pozvao na prekidanje svake suradnje s JLZ – jer Srbija, kako je tvrdio, “de facto tri desetljeća financira propagandu protiv nas samih”, odnosno promiče falsifikate koji su “protiv srpskog naroda”²²¹ – jednom će se možda ispitati pri razmatranju pitanja o tome zašto “jugoslavenska zajednica”, bez obzira na konstitucijske okvire, nije uspjela prepoznati govor kojim se sporazumijevala kao vlastiti jezik – jer je o tome riječ kada se govori o enciklopediji. Miloš Laban bio je tek glasnogovornik

221 “Sporna enciklopedija”. *Vjesnik*, 27. IX 1989, 7.

toga poraza, kako je to odmah prepoznao Boris Dežulović: “Pokušavajući dokazati da reljef kamenog mletačkog lava predstavlja drvenog trojanskog konja, on je, premda matematičar, u slobodno vrijeme, dakle, povjesničar, enciklopedist i ekonomist, zapravo rušio sam reljef. Pod krinkom borca za istinu i novac (kronološki, zapravo obrnuto) on mini-
ra jedan od naših posljednjih velikih zajedničkih projekata. Nažalost, to nije samo nastavak 'našeg obračuna s njima'. U integrativnoj ulozi Njegove i naše Jugoslavike netko je, međutim, sebe htio predstaviti kao zalutalu kariku lančića kojem je jedina svrha da drži nacionalni privjesak okrenut na tamnu stranu.”²²² Kako god bilo, Jugoslavija je iz svoga povijesnog prostora izašla na velika, enciklopedijska vrata.

BIBLIOGRAFIJA

1. Brozović, Dalibor, i Pavle Ivić. *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1988.
2. Cević, Ivo. “Interview s dr. Ivom Cevićem”. Razgovarao Vlaho Bogišić. *Studentski list*, br. 856, 7. ožujka, 1984.
3. Čengić, Enes. *Krleža post mortem 2*. Razgovor s Milovanom Đilasom, Sarajevo: Svjetlost, 1990.
4. Dautović, Sava. *Krleža, Albanci i Srbi (u Enciklopediji Jugoslavije)*, Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2000.
5. Dežulović, Boris. “Labanova nacionalna matematika”. *Nedjeljna Dalmacija*, 27. kolovoza, 1989.
6. “Društveni dogovor o izradi i financiranju drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*”. *Službeni list SFRJ*, br. 8 (1980).
7. “Jugoslavenski leksikografski zavod”. *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. VI, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1990.
8. “Jugoslavenski leksikografski zavod (1950–1975)”. *Bilten Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 25. obljetnica, br. 9–10, 1975.
9. Klobučar Srbić, Iva (ur.). *Bibliografija izdanja Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (1950 – 2015)*. Zagreb: Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 2015.
10. Vojnović, Branislava (ur.). *Zapisnici Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske 1955–1959*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2010.

222 Dežulović, Boris. “Labanova nacionalna matematika.” *Nedjeljna Dalmacija*, 27. kolovoza, 1989, 20.

II

**Socijalističke
republike i
autonomne
pokrajine**

Drago Roksandić, Slobodan Bjelica, Dušan Janjić,
Memli Krasniqi, Dragan Markovina, Božo Repe,
Radenko Ščekić, Jasmina Trajkoska Navomoski

ZA/PROTIV SFR JUGOSLAVIJE

U OVOME DIJELU u središtu pozornosti su promjene u jugoslavenskim socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama od smrti Josipa Broza Tita u Ljubljani, 4. V. 1980. godine pa najkasnije do 29. XI. 1991. godine, kada je Badinterova komisija – na jugoslavenski Dan Republike – obznanila da “the Socialist Federative Republic of Yugoslavia is in the process of dissolution”.²²³ Uređivački odbor ove knjige povjerio mi je zadatak urediti ovaj njezin III. dio. Dogovoreno je da se za svaku nekadašnju republiku i pokrajinu naruči poseban članak koji bi trebala/o napisati autorica/autor iz zemlje o kojoj piše, a da urednik na temelju pristiglih radova, koji će u cijelosti biti objavljeni na projektnom portalu, napiše autorski problemski intonirani tekst koji će biti fokusiran na osobno izabrane temeljne aspekte svih situacija u desetljetnom rasponu. Urednik je bio dužan predložiti Uređivačkom odboru teze glede koncepcije i sadržajnih žarišta koje su autoricama/autorima priloga trebale orijentaciono pomoći pri oblikovanju vlastitih priloga.²²⁴

Razdoblje od 1980. godine do danas u istraživačkom, napose historiografskom smislu, posvuda je predmetno (redovito ne i metodološki) povijest sadašnjice (*l’histoire du temps présent*). K tome, čak i onda kada istraživački pristupi (samo)zadanim temama iziskuju suočavanja s dužim trajanjima u obzorjima koja su mnogo šira od nacionalnih, ishodišta su u pravilu etnocentrička. “Drugi” su češće predmet

223 Alain Pellet, “The Opinions of the Badinter Arbitration Committee A Second Breath for the Self-Determination of Peoples”, *European Journal of International Law*, 3/1992., 178–185, cit. na str. 183.

224 Vidjeti urednički “Prijedlog tema za obradu u svim republičkim/pokrajinskim priložima”.

povijesti odnosa, naročito kada je riječ o etničkim susjedima unutar istih političkih granica ili preko tih granica, a rjeđe povod za asimetričnu komparaciju.²²⁵ Nacionalno historiografsko istraživanje povijesti sadašnjice pa i bliske prošlosti je posvuda, *volens volens*, prepleteno s aktualnim izazovima političke i svake druge društvene naravi. Stoga dijaloška komunikacija među sugovornicama/sugovornicima redovito pretpostavlja najmanje sociopolitičkih konteksta. Budući da ova knjiga treba doprinijeti širenju dijaloških prostora u postjugoslavenskom “makrokozmosu” (tako zasićenu “viškovima” nesavladane prošlosti!) izabrani pristup cjelini III. dijela činio nam se najprikladnijim. Suradnice, odnosno suradnike nije bilo lako dogovoriti, ali se u tome ipak uspjelo zalaganjem više članova Uređivačkog odbora, odnosno suradnika u projektu, kojima dugujemo zahvalnost, a još veću autoricama/autorima priloga.

Urednički prilog ograničava se neke od ključnih tema krize jugoslavenskog društva kao što su, *prvo*, pravni, politički i ekonomski aspekti socijalističkog samoupravljanja od Ustava iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine do 1990./1991. godine, *drugo*, kontroverze u vezi sa statusom Saveza komunista Jugoslavije, odnosno republičkih i pokrajinskih Saveza komunista u istom razdoblju, *treće*, kontroverze u vezi s državnopravnim statusima republika i pokrajina, njihovu institucionalnom razvoju i političkim prioritetima, *četvrto*, o republikama i pokrajinama, odnosno, narodima i narodnostima kao akterima jugoslavenske krize i njezina ratnog raspleta, *te, peto*,

225 V. Vladimir Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820 – 2005)* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2005), 365. Jedna od njegovih zaključnih konstatacija je sljedeća: “...prolazeći kroz Scile i Haribde agresije, sučeljena s brojnim izazovima, Hrvatska je izgubila svoj negdašnji položaj u krugu razvijenijih zemalja svijeta. Ona je premašila 2005. godine nivo dostignut 1989., ali javnost očekuje brži povratak u krug razvijenih! To nije lak zadatak: zaduženi smo i najveći dio proizvodnog i financijskog kapitala nalazi se u stranim rukama. U tim uvjetima samo nova gospodarska strategija može dati rezultate koje javnost očekuje.” Također, vidi: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004).

o prijeporima i promjenama odnosa prema Titovoj baštini u krizi i raspadu SFR Jugoslavije. Njegov sadržaj najvećim je dijelom izveden subjektivnim, urednikovim čitanjem sadržaja spomenutih priloga kolegica i kolega povjesničara, odnosno, stručnjaka u različitim društvenim znanostima. Izvođenje je također autorski artikulirano, a urednik je sam isključivo odgovoran za sadržaj ovog priloga.

Kada je riječ o političkim odnosima, valja uvijek iznova imati na umu da je SFR Jugoslavija 1974. godine ustavno definirana članom 1., koji distingvira "vlast" i "samoupravljanje": "Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i socijalističkih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti." Analogno su definirane socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine (čl. 3. /"Socijalistička republika je država zasnovana na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti."/ i čl. 4. /"Socijalistička autonomna pokrajina je autonomna socijalistička samoupravna demokratska društvenopolitička zajednica zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, u kojoj radni ljudi i građani, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava, a kad je to u zajedničkom interesu radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti Republike kao celine Ustavom Socijalističke Republike Srbije utvrđeno — i u Republici."/). Što ta distinkcija konkretno znači, kada je riječ o političkim odnosima, iziskuje kako problematizaciju tako i interpretaciju. Zadržat će se tek na jednom aspektu.

Što ta distinkcija između vlasti i samoupravljanja konkretno znači, kada je riječ o političkim odnosima, iziskuje kako problematizaciju

tako i interpretaciju.²²⁶ Zakon o udruženom radu (1976.) te svi zakoni, podzakonski i drugi akti s njima u vezi omogućili su sudjelovanje, doslovno, milijuna ljudi u “samoupravljanju”, “upravljanju” pa vlasti, sve do republičkih i pokrajinskih skupština, logikom “pluralizma samoupravnih interesa”.²²⁷ Velika većina njih nisu bili članovi Saveza komunista Jugoslavije pa u mnoštvu slučajeva, vjerojatno, ni bilo koje druge društveno-političke organizacije. Drugim riječima, minimum socijalne mimikrije omogućavao je u to doba legalizaciju stavova, interesa, praksi i aspiracija u institucijama sistema – odozdo prema gore, ali i odozgo prema dolje – koji nikakve veze nisu morali imati s normativnim vrijednosnim poretkom iz 1974., odnosno 1976. godine. (Time se ne želi obesmisлити pitanje o političkim disidentima, odnosno o političkoj opoziciji na rubovima ili preko rubova poretka. Ono također iziskuje posebnu elaboraciju.)²²⁸ Drugim riječima, Zakon o udruženom radu bio je *de facto* akt legalizacije “pluralizma interesa”, dakle, ne nužno “pluralizma samoupravnih interesa”. Monopol vlasti Saveza komunista Jugoslavije, odnosno republika i pokrajina, koji je

226 Sociološka i politološka literatura s time u vezi najvećim dijelom potječe iz 1980-ih godina. Nakon 1990-te bitno je proriđena, a u historijskoj znanosti prije je izuzetak nego pravilo. Posebno je indikativno bilo istraživanje Vladimira Arzenšeka, *Struktura i pokret* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, 1984.), koji je istraživao distribuciju moći u radnim organizacijama u Sloveniji od 1969. do 1981. godine i dokazao postojanje trajne hijerarhijske strukture moći. Najveća je moć uprave, a najmanja moć radnika, s tendencijom povećanja jaza, nasuprot normativnim intencijama. Inače, teorijski je predmet njegove studije kritika lenjinističke partije u sistemu socijalističke demokracije.

227 Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* (Beograd: Komunist, 1977.).

228 Obzirom na periodizaciju za koju se autor opredijelio, vrijedilo bi učiniti nešto što ovom prilikom neće biti moguće izvesti, tj. sravniti ključne odredbe Ustava SFR Jugoslavije iz 1974. godine s pravorijecima Badinterove komisije. Razumije se da njezina zadaća nije bila pisati novi ustav zemlje u stanju raspada, ali ostaje otvoreno pitanje kako su njezini pravorijeci korespondirali s ključnim odredbama Ustava SFR Jugoslavije, neovisno o ustavnim promjenama koje su u to doba već bile izglasane u (bivšim) republikama.

bio političke, faktično i ekonomske, državnosigurnosne i vojne vlasti relativizirao je dosege pluralno orijentiranih praksi i aspiracija vrlo različitih provenijencija, ali su se u perspektivi 1980-ih godina iz njih uveliko fermentirala iskustva koja će se najkasnije 1989/1990. godine programirati i institucionalizirati u višestranačju. Nakon 1966. – 1974./1976. pa sve do 1990. godine spomenuta se monopartijska koncentracija vlasti se ekskluzivno policentrično rekonfigurirala, daka-ko, na jedan način za Titova života, a na drugi nakon njegove smrti. Ovdje je posebno pitanje što se zbiva sa samoupravljanjem za Titova i Kardeljeva života, naročito kada je riječ o legislativno proklamiranom cilju “ovladavanja radnika proširenom reprodukcijom”.

Godine 1960-te i 1970-te u povijesti Jugoslavije velikim dijelom pro-tekle u traženju konstitucionalnih formula koje su trebale zajamčiti opstojnost i napredak državne zajednice nakon Titove smrti. Međutim, dubinske promjene u jugoslavenskom društvu, gospodarstvu, u jugosla-venskom kulturnom prostoru sve ubrzanije su se zbivale segmentarno u granicama socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokra-jina te, nasuprot tome, u imaginarnim, točnije, fantomskim granicama naroda i narodnosti Jugoslavije, koje su u više slučajeva postale naciona-lističkim opsesijama u ratnom raspadu državne zajednice.²²⁹ U nekim slučajevima jedne i druge granice su se u osnovi podudarale, a u nekima drugima to je manje bio slučaj: U Sloveniji je 1981. godine živjelo 97,2% Slovenaca, a u Makedoniji 95,2% Makedonaca. U Bosni i Hercegovini živjelo je 81,5% Muslimana, a u Hrvatskoj 78% Hrvata te u Srbiji 76,2% Srba. U usporedbi s drugima, najmanje je Crnogoraca živjelo u Crnoj Gori – 69%. Slično crnogorskom slučaju, 70,8% Albanaca živjelo je na Kosovu i, nasuprot tome, 90,3% Mađara u Vojvodini.²³⁰

229 Hannes Grandits et al., “Fantomске границе: ново промишљање простора и актера у времену”, *Вojна крајина у савременој историографији. Зборник радова с међународним судјеловањем*, ur. Drago Roksandić i Vedran Muić (Zagreb: FF press i Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2021.), 263–286.

230 Paul Garde, *Život i smrt Jugoslavije*, Zagreb: Ceres, 1996.), 109–120 (“Nacionalnosti”).

Stotinjak godina ranije, u uvelike drugačijim političkim granicama, a unutar prostora republika i pokrajina iz 1981. godine, etnokonfesionalne razdjelnice ponegdje su korespondirale s ovima iz 1981. godine, a ponegdje su se oštro razlikovale. Ne ulazeći u usporedbe, bitno je da su se do 1981. godine – velikim dijelom u vezi s promjenama u FNR/SFR Jugoslaviji nakon 1945. godine – republička i pokrajinska društva, neovisno o oscilacijama, etnonacionalno sve više homogenizirala. Decentralizacijski trendovi u razvoju političkog sistema te njegova kapilarna samoupravna raščlanjenost imali su različite učinke. Ovdje je važno istaknuti da su s jedne strane mogli podržavati procese etnonacionalnih koncentracija u granicama socijalističkih republika, odnosno, pokrajina, a negdje su ih mogli bitno usložnjavati. U potonjem slučaju često su bili izvorište egzistencijalnih drama pa i tragedija nakon 1990. godine.

To je bilo najuočljivije u Bosni i Hercegovini. Iako je u njoj živjelo 81,5% Muslimana u SFR Jugoslaviji, bili su 39,5% stanovništva Republike, Srbi 32%, Hrvati 18,3% te nacionalno neopredijeljeni Jugoslaveni 7,9%. Prostorna disperzija svake od ovih zajednica odnose je činila još složenijima.

Složeni su bili i hrvatsko-srpski etnodemografski odnosi u Hrvatskoj. Udio Srba u stanovništvu Hrvatske nakon 1941. – 1945. godine postupno se smanjivao, ali su etnodemografski odnosi postajali sve složenijima. Jedni i drugi u sličnim razmjerima napuštali su predjele svojih tradicionalnih agrarnih koncentracija i migrirali, prije svega, u gradska središta koja su tek s modernizacijskim promjenama u socijalističkoj Hrvatskoj izrazitije postajala etnodemografski složenije zajednice. Dakle, neovisno o postupno sve manjem udjelu Srba u stanovništvu Hrvatske, etnodemografska slika Republike postala je još složenijom. Slično je bilo i Crnoj Gori, Makedoniji itd.

BOSNA I HERCEGOVINA

Sažimajući svoju ocjenu uspjeha i neuspjeha u razvoju Bosne i Hercegovine u 1980-im godinama, Dragan Markovina karakterizira ideologiju Saveza komunista Bosne i Hercegovine i to je jedino mjesto u

njegovu članku koje se referira na “samoupravljanje”: “Sve to uz vladajuću partiju koja tvrdoglavo i više od ijedne druge republičke partije inzistira na političkim suđenjima i samoupravnom jugoslavenstvu te ideji kompromisa u ime opstanka zajedničke države.” “Tvrdoglavost” je bila bespredmetna u republici u kojoj su se brojne radničke masovne “obustave rada”, odnosno “štrajkovi” u sve kraćim rokovima iz društvenih pretvarali u etnokonfesionalne pokrete.²³¹

Raspad Saveza komunista Jugoslavije na njegovu 14. izvanrednom kongresu, održanu u siječnju 1990. godine, osjetno je ubrzao raspad Saveza komunista Bosne i Hercegovine, koji je inače bio bitno oslabljen “aferom Agrokomerc”, koja je izbila 25. siječnja 1987. godine i koja je bila mastodontski primjer poslovanja mjenicama bez novčanog pokrića, ali s političkim pokrićem na najvišim razinama vlasti u Bosni i Hercegovini pa i Jugoslaviji. Tome je još više doprinijela “afera Neum” iz 1988. godine, kojom je u javnost izbila tajna o 557 povlaštenih kredita bosanskohercegovačkim političkim moćnicima svih nacionalnosti za izgradnju kuća za odmor u jedinom bosanskohercegovačkom mjestu na obali Jadranskog mora, Neumu. Afere su koincidirale sa sve težom ekonomskom i političkom krizom u Jugoslaviji, koja je povratno dodatno razorno djelovala na bosanskohercegovačko društvo i privredu.

Neizbježna velika smjena kadrova na Desetom kongresu Saveza komunista Bosne i Hercegovine, održanu u Sarajevu, u prosincu 1990. godine, nije rezultirala i nužnim promjenama u političkoj ideologiji, programskoj orijentaciji i nadasve održivoj viziji Bosne i Hercegovine u kaotičnom raspadu jugoslavenske federalne zajednice. Time je bilo prouzročeno fragmentiranje svih lijevo obnoviteljskih pokreta različitih provenijencija, kojima je kao i Savezu komunista Bosne i Hercegovine bio zajednički ideal transnacionalne države ravnopravnih konstitutivnih naroda, ali koji su se na različite načine morale distancirati od “korumpirane” “crvene buržoazije” na vlasti.

231 Jake Lowinger, *Economic Reform and the 'Double Movement' in Yugoslavia: An Analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism in 1980s. A Dissertation submitted to Johns Hopkins University in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy* (Baltimore, Maryland, October 2009).

Bosanskohercegovački komunisti su nakon raspada Saveza komunista Jugoslavije htjeli, slično hrvatskima, što bržim raspisivanjem višestranačkih izbora za 25. i 27. ožujka 1990. godine osigurati optimalne učinke prednosti statusa koje su kao stranka na vlasti desetljećima stvarali, k tome, prednosti uspjeha koje su postigli od 1945. do 1990. godine unapređujući Bosnu i Hercegovinu kao što ona nikada ranije u svojoj modernoj povijesti nije bila unaprijeđena itd. U tome nisu uspjeli. Kako se socioekonomska kriza neprestano pogoršavala, a pokušaji komunista da deetniziraju/dekonfesionaliziraju političku kulturu u tranzicijskim uvjetima doživjeli slom odlukom Ustavnog suda Bosne i Hercegovine od 12. lipnja 1990. godine. Njome je bilo legalizirano pravo na stvaranje političkih stranaka s nacionalnim i vjerskim atribucijama, a zakazan je bio i novi datum održavanja višestranačkih demokratskih izbora, 18. prosinac 1990. godine. Na njima su premoćno pobijedile etnokonfesionalno formirane stranke (SDA, SDS i HDZ), koje su svaka pojedinačno “osvajale” “svoje” biračko tijelo, izbjegavajući pritom međusobne sukobe i fokusirajući se u sva tri slučaja na Savez komunista Bosne i Hercegovine kao stranku koju je prema njihovu uvjerenju bilo nužno politički i povijesno delegitimirati.

Tablica 1. Izborni rezultati stranaka nasljednica republičkih Saveza komunista 1990. godine²³²

	Stranka	% glasova	Br. poslaničkih mjesta	% mjesta	Datum izbora
Bosna i Hercegovina	SK BiH-SDP	12,4	19/240	7,8	18.11.1990.
Slovenija	ZKS-SDP	17,5	14/80	17,5	8.4.1990.
Hrvatska	SKH-SDP	25,2	73/356	20,5	23.4.1990.
Makedonija	SKM-PDP	21,8	31 /120	25,8	11.11.1990.
Crna Gora	SKCG	56,1	83/125	66,4	9.12.1990.
Srbija	SPS	46,0	194/250	77,6	9.12.1990.

232 Alfredo Sasso, “Hipoteke prošlosti, dileme sadašnjosti i Savez komunista Bosne i Hercegovine između višestranačke reforme i izbora”, *Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja za budućnost*, ur. Nermin Kujović and Alfredo Sasso (Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020.), 130.

Savez komunista Bosne i Hercegovine osjetno je oslabio i Savez reformskih snaga Jugoslavije. Ovaj je bio konstituiran na velikom mitingu na Kozari, 29. srpnja 1990. godine i unio je novu energiju u reformski orijentirani dio biračkog tijela. Ipak je također bio preslab da bi sa svoje strane presudnije utjecao na zaustavljanje procesa etno-konfesionalizacije bosanskohercegovačke politike i društva *in toto*.

U Bosni i Hercegovini je došao do svoga punog izražaja još jedan aspekt tranzicijske politike, koji je modelski bio oblikovan u Poljskoj, dakako, u drugačijim uvjetima. O tome piše Alfredo Sasso: "U tranziciji ka višestranačkom sistemu, pogotovo ako se odvija u multietničkoj zemlji, pažljiv institucionalni plan i vremenski raspored i redosljed osnivačkih izbora jednako su neophodni i krucijalni. Za razliku od drugih država Centralne i Istočne Evrope, Jugoslavija u cijelosti nije imala nikakve pregovore 'za okruglim stolom' između vladajuće partije i snaga opozicije o osnovnim uslovima višestranačkog sistema: o zakonu o političkom udruživanju, mehanizmima podjele vlasti, izbornom sistemu, itd. Pluralizam se u Jugoslaviji pojavio iz haotičnog podržavnog natjecanja između republičkih ogranaka SKJ, koje se intenziviralo s kraja 1980-tih oko sukoba u kojem su uglavnom učestvovala rukovodstva Srbije i Slovenije. Od 1989. do 1990. godine svaki ogranak SKJ uspostavio je vlastite uslove i raspored za izbore koji će se održati na podržavnom nivou, a višestranačka tranzicija iskorištena je kao sredstvo za povećanje demokratskog legitimiteta republičke sfere i narodne podrške njihovoj vladavini. Za razliku od toga cjelodržavni jugoslavenski izbori, koje je predviđala savezna vlada, stalno su odlagani, a na koncu nikad nisu ni održani. Međutim, u slučaju Bosne i Hercegovine, SK BiH pristupio je višestranačkom procesu uz značajne zadržske i sporost. To se u početnoj fazi, do februara 1990. može pripisati ideološkoj rigidnosti, a u kasnijoj, do juna 1990, strateškoj neodlučnosti. Za vrijeme Kongresa u decembru 1989. godine, smjernice SK BiH o pluralizmu u suštini su ostale konzervativne"²³³

(Više: <http://www.yuhistorija.com/book/3/3.5%20Markovina,%20Bosna%208otih.docx>)

233 Alfredo Sasso, "Hipoteke prošlosti, dileme sadašnjosti i Savez komunista Bosne i Hercegovine između višestranačke reforme i izbora", *Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja za budućnost*, uredili Nermin Kujović and Alfredo Sasso (Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020.), 70–90.

CRNA GORA

U crnogorskom slučaju, prema Radenku Šćekiću, samoupravni socijalizam razvijao se u društvu čija je kultura pamćenja aktivno sezala do crnogorske plemenske tradicije na prijelazu 19. u 20. stoljeće. “Iako pod komunističkim režimom, u kome se razvijao samoupravni socijalizam, u biti je bilo sačuvano sjećanje na plemensko uređenje sa početka vijeka, koje se preplitalo sa poslijeratnim društveno-političkim inženjeringom Komunističke partije.” Kada je pak Crna Gora u finalnoj fazi jugoslavenske krize postala poprištem “antibirokratske revolucije” u kolovozu i rujnu 1988. godine, samoupravljačke parole postale su instrumentima negacije temeljnih vrijednosti istoga tog socijalističkog samoupravljanja i nadasve retradicionalizacije crnogorskog društva: “Od samog početka održavanja skupova njihova karakteristika je bila demagoški populizam, a propagandno se tvrdilo da su to spontani pokreti i okupljanja naroda, iako se ipak radilo o organizovanom pokretu. Radi boljeg i efikasnijeg propagandnog djelovanja taj pokret se vješto koristio nezadovoljstvom naroda zbog dešavanja na Kosmetu, kao i teškom ekonomskom situacijom i predstavljao se kao pokret usmjeren na savladavanje krize, odnosno, kao pokret sa prvenstveno socijalnim zahtjevima. Na mitinzima su bile dosta brojne parole o samoupravljanju, borbi protiv birokratije, protiv “odnarođenih” funkcionera.” To je također sve u vezi sa samoupravljanjem u Crnoj Gori 1980-im godina.

Prema istom autoru, “(e)konomska neefikasnost političkog sistema u SR Crnoj Gori 80-tih godina u početku je izgledala kao prolazna ekonomska kriza, kao još jedna u nizu dotadašnjih. Opšta nelikvidnost privrede, ogromni troškovi, neefikasna, skupa i glomazna administracija, zanemarljivo ulaganje i uvođenje novih tehnologija činili su da crnogorski izvozni proizvodi budu često nekonkurentni na svjetskom tržištu. Povratak velikog dijela gastarbajtera u zemlju nakon svjetske ekonomske krize 70-tih imao je za posledicu i drastično smanjen priliv deviza. Rasli su inflacija i nezaposlenost s porastom gubitaka u privredi, a opadali su proizvodnja i životni standard stanovništva. Narastajuća ekonomska kriza, neizbježno je sve više

praćena narastanjem krize i u svim drugim oblastima života – naročito u međunacionalnim odnosima. Uporedo sa narastanjem krize i sve očiglednijim ispoljavanjem nemoći vodećih političkih elita da sprovođenjem reformi nađu izlaz iz nje, narastalo je i nezadovoljstvo naroda stanjem u zemlji, slabio ugled i uticaj SKJ i političkih rukovodstava i raslo nepovjerenje u sistem koji nije bio u stanju da nađe izlazak iz krize.” Budući da su u očima crnogorske javnosti najodgovorniji za dugotrajnu krizu crnogorskog društva bili oni koji su u razdoblju poslije 1966. godine bili istovremeno i ključni agensi procesa crnogorskoga nacionalnog samoosvješćivanja, val “antibirokratske revolucije”, koji je, k tome, bio usmjeravan prema žarištima društveno-gospodarske i političke krize u Crnoj Gori i Jugoslaviji, preplavio je i Crnu Goru. Kao “očidač” poslužila je skupina kosovskih Srba i Crnogoraca, predvođena Miroslavom Šolevićem, “sekretarom Odbora za odlazak kosovskih Srba i Crnogoraca na protestne mitinge van Pokrajine”. Nakon uloga koje ta skupina imala u izvođenju niza “mitinga istine” širom Srbije i njezinih pokrajina, Kosova i Vojvodine, koji su Slobodanu Miloševiću omogućili da populističkim pučevima osigura ogromnu vlast u Srbiji, Kosovu i Vojvodini te punu kontrolu nad funkcioniranjem kadrova iz Srbije, Kosova i Vojvodine u savezним tijelima, organima i organizacijama. Ista ta skupina dobila je s istog mjesta zadatak “mitinzima istine” i pokretanjem “antibirokratske revolucije” u Crnoj Gori osigurati analogne promjene kojima je Milošević smjerao osigurati “četvrti” glas od ukupno osam u (kon)federaliziranim jugoslavenskim organima i organizacijama. Ona ništa ne bi učinila da u samoj Crnoj Gori nije bilo mnoštva onih kojima je bila potrebna njezina pojava da bi se i sami mogli oglasiti.

Iako se 16. sjednica CK SKJ u srpnju 1988. godine izjasnila protiv “izvoza” “mitinga istine” iz Srbije, u Titogradu je na Miloševićev rođendan, 20. kolovoza, režiran masovan skup po istom obrascu. “Antibirokratska” retorika se na njemu prepletala sa srpskom nacionalističkom retorikom, s bojovnom naglascima, potičući u crnogorskoj javnosti najprizemnije porive. Slični skupovi su uslijedili na drugim stranama Crne Gore. Iako je crnogorsko rukovodstvo uspjelo spriječiti

munjevito zamišljene kadrovske promjene u 1988. godini, izostale su jugoslavenske i crnogorske inicijative kojima bi se spriječio sljedeći val “antibirokratskih” pohoda, koji su kulminirali sukobom s interventnom milicijom kod Žute grede, odnosno mitingom u Titogradu, 10. i 11. siječnja 1989. godine, kojim je iznuđena kolektivna ostavka crnogorskih rukovodstava: “Dvodnevni protestni miting preko sto hiljada radnika, studenata, omladine i građana završen je oko 14 časova 11. januara 1989. godine nakon što su prihvaćeni svi njihovi zahtjevi. Tadašnji potpredsjednik Skupštine SR Crne Gore B. Tadić je saopštio da su u skladu sa zahtjevima učesnika mitinga, podnijeli ostavke: Predsjedništvo SR Crne Gore, Predsjedništvo CK SK Crne Gore i njegovi izvršni sekretari, zatim Predsjedništvo RK SSRN, predsjednik Skupštine SR Crne Gore, kao i članovi predsjedništva SFRJ i CK SKJ iz Crne Gore: V. Đuranović, V. Žarković i M. Orlandić, te izvršni sekretar Predsjedništva CK SKJ, M. Filipović. ““Ispunjeni su svi zahtjevi, narod je pobijedio”, rekao je između ostalog, čestitajući oduševljenoj masi izvojevanu pobjedu, Momir Bulatović. On je dalje istakao: “Crnogorsko rukovodstvo je izgubilo parnicu sa narodom. Krahirala je jedna pogrešna politika, u kojoj su se fabrikovali stavovi, koja se kitila retoričkim cvijećem, a iza toga nesrazmjerno malo stajali rezultati činjenja. Za prekid sa takvom politikom nije bila dovoljna opomena ni ono što se, zbog opravdanog nezadovoljstva radnih ljudi, građana, mladih i studenata, poput političkog zemljotresa događalo od 7. do 10. oktobra prošle godine. Morao se zbog svega toga ponovo okupiti narod.”²³⁴ Uzvici, pjesme, skandiranje i natpisi na transparentima reflektovali su i samu raznolikost zahtjeva i stavova prisutnih na mitingu. Kretalo se od socijalnih zahtjeva za poboljšanje ekonomskih uslova, nacionalističkih parola, preko napada na tadašnje crnogorske rukovodioce...”

Iako su u “događanju naroda” u Crnoj Gori sudjelovali brojni akteri različitih političkih orijentacija i aspiracija te iako su neki i to ključni među njima – ovisno o promjenama u “odnosima snaga” u Crnoj Gori i izvan Crne Gore – mijenjali svoje nacionalnopolitičke i druge

234 Pobjeda, 12. januar 1989., 5.

prioritete pa i ciljeve sve do državnog osamostaljenja Crne Gore 2006. godine, godine 1989. godine pobjednik je bio Slobodan Milošević. Posljedice njegova “prekoračivanja” granica Srbije s pokrajinama Kosovom i Vojvodinom u SFR Jugoslaviji, uvelike u stanju raspada, bile su katastrofalne. Srbiju se više nije moglo preglasavati u saveznim organima i organizacijama, a Jugoslavenska narodna armija potencijalno je bila, kao što će ubrzo i postati, njezin saveznik.

Budući da je epicentar promjena u Crnoj Gori bio u Univerzitet-skom komitetu SK CG, a javni nosioci promjena pretežno mladi ljudi, zajednička sjednica Predsjedništva CK SK CG i Predsjedništva Univerzitet-skog komiteta SK CG, održana 10. prosinca 1988. godine, mogla je stvarati dojam “generacijskog obrata” u crnogorskoj Partiji suočenoj s izazovom višestranačja: “Nakon promjena u Crnoj Gori u januaru 1989. godine, oslanjajući se na mehanizme i infrastrukturu, norme i pravila prethodnog režima, obavljena je određena raspodjela funkcija kojom je trebalo pomiriti i zadovoljiti aspiracije i želje učesnika prevrata i jednog dijela administracije vlasti, kojoj je bilo neophodno da bi sistem i institucije normalno funkcionisali. Može se reći da je postojalo izvjesno raspoloženje glavnih političkih lidera proizašlih iz januarskog prevrata da Savez komunista Crne Gore već u aprilu 1989. godine na svom Desetom vanrednom kongresu raspravlja, barem deklarativno, o političkom pluralizmu. (...) Iako su na svom poslednjem kongresu (X vanredni, održan aprila 1989. godine) komunisti Crne Gore vodili raspravu i o političkom pluralizmu, odnosno o potrebi i mogućnostima uvođenja višestranačkog sistema, prevagnula je ocjena ‘da više partija ne znači i više demokratije’, pa se shodno tome moglo tumačiti da se demokratija može ostvariti i bez višestranačja i na taj način ući u tranziciju.” Ipak, politička pluralističnost masovnog pokreta koji je legitimirao promjene u crnogorskom establišmentu obvezala je novo rukovodstvo crnogorskih komunista da se suglasi s konstituiranjem Demokratskog foruma, koji su činili predstavnici svih političkih subjekata siječanjskih i poslijesiječanjskih promjena i koji je trebao osigurati uvjete za otvorenu raspravu o svim

ključnim pitanjima budućnosti Crne Gore i Jugoslavije, što je situaciju u Crnoj Gori činilo različitom od situacije u Srbiji.

Međutim, na prvim višestranačkim izborima u Crnoj Gori, u prosincu 1990. godine, Savez komunista Crne Gore je uvjerljivo pobijedio bez reformskog dodatka svome imenu. Programski je također više inzistirao – paradoksalno – više na kontinuitetu sa “starim poretkom” nego na diskontinuitetu, ali se na drugome dijelu svoga 11. kongresa (22. lipnja 1991. – ponovo, simboličan datum) ipak opredijelio za novi naziv, Demokratska partija socijalista. S njime je i na drugim višestranačkim izborima, 1992. godine, stranka osvojila apsolutnu većinu u Crnogorskom parlamentu: “... nadmoć DPS još uvek je bila dovoljna da osvoji apsolutnu većinu u Parlamentu (46 od ukupno 85 mandata). Zanimljivo je da je poslanička lista ove stranke privukla na decembarskim republičkim izborima 1992, kao i na prvim višestranačkim izborima 1990, više birača nego liste svih drugih partija predstavljenih u Crnogorskom parlamentu. Komparativno posmatrano, DPS je jedina partija u postkomunističkim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope koja je uspela na drugim višestranačkim izborima sačuvati apsolutnu većinu u Parlamentu koju je izvojevala na prvim višepartijskim izborima.”²³⁵ Neovisno o svemu što bi se moglo reći o toj apsolutnoj većini, ona se očito rekonstituirala u strahotama ratnog raspada Jugoslavije i aktivnog sudjelovanja Crne Gore u savezništvu sa Srbijom u osvajačkim pohodima na Hrvatsku.

(Više: <http://www.yuhistorija.com/book/3/3.6%20oradenko%20Sce-kic.docx>)

235 Vladimir Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003. godine* (Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju – Nacionalni demokratski institut za međunarodne odnose, 2013.), 38.

HRVATSKA

Tomislav Badovinac, neumorni predsjednik Saveza društava “Josip Broz Tito” Hrvatske uredio je dvije knjige posvećene Zagrebu i Hrvatskoj u “Titovo doba” s osamdesetak svjedočanstava i znanstvenih priloga o Hrvatskoj kakva je bila od 1945. do 1990. godine u očima ljudi koji su je i sami stvarali ili koji su danas uvjereni da se o njezinoj povijesnoj baštini mora kritički misliti.²³⁶ Pišući svoj prilog o Hrvatskoj za ovo izdanje, koristio sam i brojne druge radove, ali su me ove dvije knjige posebno intrigirale zato što su ih pisali ljudi koji su na različite načine bili identificirani s “Titovom Hrvatskom”, odnosno “Titovom Jugoslavijom”, nerijetko s kritičkih, čak vrlo kritičkih stajališta (Milan Kangrga, Predrag Matvejević itd.).²³⁷

Budući da je Titovo ime u simboličkom smislu nerazlučivo od socijalističkog samoupravljanja, provjeravao sam što se s njime u vezi može u njima pročitati. Razmjerno često ga se spominje, ali redovito nekako usput i na brzinu, kao nešto o čemu u knjigama ovakvih naslova nema smisla kritički pisati, ali više nema nikakva smisla ni glorificirati.²³⁸ Glorifikaciji je najbliži Adolf Dragičević, koji, inače, neovisno o ugledu nije bio miljenik “sistema”: “Izbor novog i boljeg pao je na *radničko samoupravljanje*, ali samo na tri njegove važne funkcije: *donošenje odluka većinskim demokratskim nadglasavanjem, kontroli njihova izvršenja* i

236 Tomislav Badovinac, *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba* (Zagreb: Savez društava Josip Broz Tito Hrvatska, 2004.), 476 str.; Isti, *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije* (Zagreb: Savez društava Josip Broz Tito Hrvatska, 2008.), 570 str.

237 Daleko najplodniji hrvatski povjesničar na teme povijesti Hrvata u Jugoslaviji je Ivo Goldstein. Za potrebe ovog rada izdvojio sam studiju Zdenka Radelića *Hrvatska u Jugoslaviji od 1945. do 1991. Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006. i 2008.), 701 str., koja je mnogostrukošću problematika, sadržajnošću i egzaktnošću uvida u kontroverzne teme inače nezaobilazno referentno štivo.

238 Druga takva “prešućena” tema, s dvije eksplicitne iznimke (Ivan Perić i Dejan Jović) su Srbi u Hrvatskoj. V. Drago Roksandić, *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija* (Zagreb: Prosvjeta, 1996.) i Isti, “Srbi u Hrvatskoj (1989 – 1991): između lojalnosti, neposlušnosti i pobune”, *Neposlušnost*, prir. Snježana Prijjić-Samardžija – Petar Bojanić (Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2011.).

raspolaganju ostvarenim приходima. Četvrtu, zapravo prvu i najvažniju funkciju – funkciju *pripremanja* odluka – zadržala je i nadalje partijska i državna birokracija, koristeći se obrazovanim stručnjacima.”²³⁹ On je opravdanima smatrao i temeljne intencije Ustava SFRJ iz 1974. i Zakona o udruženom radu 1976.: “Novina je bila u zakone utkana mogućnost i potreba umrežavanja gospodarskih subjekata, čak i samih osnovnih organizacija udruženog rada različitih poduzeća. Korespondiralo je to sa svjetskim zaokretom u kojem tradicionalno rascjepkano zajedništvo zamjenjuje, kako ga njegov istaknuti teoretičar Manuel Castells naziva, postmoderno umreženo društvo. Usput se ipak namekala i afirmirala hrvatska menadžerska elita: uspješnim prodorom na svjetska tržišta, osnivanjem i razvojem internih znanstvenih instituta, praćenjem i usvajanjem tehnoloških inovacija, te mijenjanjem strukture proizvodnog tijela školovanjem i zapošljavanjem specijaliziranih stručnjaka.”²⁴⁰ Nasuprot njemu, sam Tomislav Badovinac u “Predgovoru” iste knjige, smatrajući da je povijesno bila opravdana orijentacija na razvitak samoupravnog socijalizma, izriče porazne ocjene. Izdvajam tek neke, ključne među njima: “...razvitak samoupravljanja i njegova uspješnost sve su više gubili na efikasnosti, a nedostajala su i prijeko potrebna rješenja za proturječne poteškoće i adekvatno daljnje usmjerenje. (...) Najvažniji uzročnik i najodgovorniji je Savez komunista.”²⁴¹ Prema Badovincu, nije se uspjelo transformirati Savez komunista iz “državne rukovodeće organizacije u vodeću idejno-političku snagu” pa je neizbježna posljedica bilo “jačanje birokratskih tendencija i poistovjećivanje s ulogom samoupravljača, nametanjem svojih rješenja, koja nisu uvijek bila potpuno suglasna sa samoupravljačima i daljnjim razvitkom samoupravljanja. ... kreirani su zakonski okviri koji nisu bili

239 Adolf Dragičević, “Pogovor”, u: *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac (Zagreb: Savez društava Josip Broz Tito Hrvatska, 2008.), 549–570, citat na str. 556.

240 Isto.

241 Tomislav Badovinac, “Predgovor”, u: *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac (Zagreb 2008.), 7–18, citat na str. 16–17.

najsretnije rješenje, jer nije bilo materijalne osnove za nametnute dosege svijesti samoupravljača. Bio je to Zakon o udruženom radu (ZUR, 1976. godine). Taj je zakon izazvao razjedinjavanje umjesto povezivanja osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR). Razdrobljene su tehnološke cjeline poduzeća. (...) Zbog toga je proizvodnja stagnirala, a javna potrošnja bujala, pa su poduzeća iz godine u godinu raspolagala sve manjim dohotkom i akumulacijom.”²⁴² Badovinac je apostrofirao i učinke republičko-pokrajinskog *liberum veto* u savezним organima i organizacijama: “Želja da se sve odluke u federaciji donose konsenzusom umanjila je njenu efikasnost i smanjila mogućnost rješavanja znatnih teškoća. (...) Ustav iz 1974. godine omogućio je da se republike osamostale kao samoupravne socijalističke republike, a one su se, nažalost, osamostalile kao nacionalističko-šovinističke republike, suprotstavljene jedne drugima.”²⁴³

Kada je riječ o intelektualnim kritikama iskustava sa socijalističkim samoupravljanjem u Hrvatskoj od 1980. do 1990. godine, valja istaći da su sustavna istraživanja brojnih znanstvenika – izdvajam asocijativno tek neka imena – poput sociologa poput Rudija Supeka, Josipa Županova, Srđana Vrcana, ekonomista Vladimira Stipetića, Dragomira Vojnića i Marijana Korošića, pravnika Eugena Pusića i Nikole Viskovića te politologa Jovana Mirića, ali i ljudi poput Stipe Šuvara i Dušana Bilandžića, koji su svojim posebnim statusom između političke elite i znanstvene zajednice, svatko na svoj način, neumorno upozoravali na otvorena pitanja i svakovrsne probleme s kojima se suočavaju hrvatsko i jugoslavensko društvo.

242 Isto.

243 Isto.

Tablica 2. Stanovništvo Jugoslavije, Hrvatske i Hrvati²⁴⁴

Godina	Stanovništvo Jugoslavije	Hrvati u Jugoslaviji		Stanovništvo Hrvatske	Hrvati u Hrvatskoj	
		Broj	%		Broj	%
1948.	15.772.098	3.784.353	24,0	3.779.858	2.975.399	78,7
1953.	16.396.573	3.975.550	23,5	3.936.022	3.128.661	79,5
1961.	18.549.291	4.239.809	23,1	4.159.696	3.339.890	80,3
1971.	20.522.972	4.526.782	22,1	4.426.221	3.513.647	79,4
1981.	22.424.711	4.428.043	19,8	4.601.496	3.454.661	75,1
1991.	23.472.000	4.664.292	19,8	4.784.265	3.736.356	78,1

Zaustavit ću se na Županovljevoj kritici: "...pri konstrukciji samoupravnog projekta politička elita /je/ polazila od sociološki pogrešne teorije društvene promjene:

- 1) Društvena promjena predstavlja oštar prekid s postojećom stvarnošću – promjena znači isključivo diskontinuitet;
- 2) Promjena ne niče iz postojeće stvarnosti – nju otkriva, nameće odozgo revolucionarna avangarda;
- 3) Promjena se nameće putem novih institucija, a to znači da je proces promjene visoko institucionaliziran;
- 4) Budući da su nove institucije definirane u pravnim normama, one su glavni mehanizam društvene promjene. Drugim riječima, proces promjena uzima karakterističan oblik: projekt – realizacija.”²⁴⁵

Kada je riječ o organizacijskoj razini samoupravljanja, Županov je odavno upozoravao na važnost njegova izostalog ishodišnog uporišta: "U izboru organizacijske razine jugoslavenski "projekt" potpuno zanemaruje razinu radne grupe. Samoupravljanje je centrirano na razinu radne organizacije s tendencijom da se samoupravljanje centrira na globalnu razinu (delegatski sustav). To je sasvim suprotno sociološkim kriterijima da se samoupravljanje centrira na onu razinu gdje su informiranost i motivacija najjače.”²⁴⁶ Budući da je ono nor-

244 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji od 1945. do 1991. Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006. i 2008.), 538.

245 Josip Županov, *Poslije potopa* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995.), 15.

246 Josip Županov, *Poslije potopa* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995.), 17.

mativno i organizacijski bilo usmjereno u sasvim oprečnom pravcu, promašaji u njegovu razvoju morali su biti, prema Županovu, razmjerno mnogo veći: “Prenošenje samoupravljanja, odnosno njegova težišta, na globalnu razinu (“ovladavanje radnika proširenom reprodukcijom” i slične parole) ima još manje izgleda za uspjeh negoli samoupravljanje na razini poduzeća. To se odražava u potpunom promašaju delegatskog sustava, tj. u neuspjehu delegacija da usmjeravaju rad izabranih delegata. Delegatski sustav dobio je regresivni karakter, jer on zamjenjuje demokraciju u društvu, blokira razvoj demokratskog političkog sustava i osigurava političku elitu od demokratske političke kontrole.”²⁴⁷ Županovljeva kritika bar u nekim svojim aspektima koincidira s Badovinčevom, koja je nesumnjivo drugačije usmjerena: “...neki bitni elementi “dogmatskog marksizma” ostali su nepromijenjeni. To su: apsolutno negativan odnos prema privatnom vlasništvu, koje je nespojivo sa socijalizmom pa i samoupravnim socijalizmom, i stoga negativan stav prema privatnoj privredi i poduzetništvu, ambivalentan stav prema tržišnom privređivanju; neprijateljski stav prema seljaštvu; teorija o klasnoj borbi i radničkoj klasi; prihvaćanje jednopartijskog sustava i monopola Partije (teorija avangarde); prihvaćanje koncepta diktature proletarijata; čvrsto zastupanje demokratskog centralizma u Partiji i sl.”²⁴⁸

“Avangarda”, Savez komunista Hrvatske, kao i svaki drugi u republikama i pokrajinama te Savez komunista Jugoslavije – u kojima su statusno posvuda prevladavali srednji slojevi, ljudi kojima najvećim dijelom inače više nije bilo pretjerano stalo do “eksperimenata” – očito nisu vidjeli svoju budućnost u labirintima samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, delegatskog sustava itd. Obnova nacionalne države i građanskog društva im je ionako bila na “dohvat ruke” poslije svih kriznih šokova u 1960-im, 1970-im i 1980-im godinama pa se svaki Savez komunista, republički i pokrajinski, nakon što je obesmišljen nesumnjivo prevladani “demokratski centralizam”,

247 Josip Županov, *Poslije potopa* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995.), 18.

248 Josip Županov, *Poslije potopa* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995.), 24.

fragmentirao na manje-više sve političke stranke koje su nastale donošenjem odluke o održavanju demokratskih, višestranačkih izbora. U Hrvatskoj je tu odluku, u najboljoj partijskoj maniri, u prosincu 1898. godine donijeli Predsjedništvo CK SKH, CK SKH pa potom 11. kongres SKH, 13. prosinca. Slijedeći je na redu bio Republički sekretarijat za upravu i pravosuđe koji je 5. veljače 1990. godine izdao predstavnicima osam političkih stranaka rješenja o registraciji i tek na koncu Sabor SR Hrvatske, koji je 15. veljače usvojio neophodne ustavne amandmane i Zakon o izboru i opozivu odbornika i zastupnika.

Prvi krug glasanja bio je zakazan za 22. i 23. travnja, a drugi za 6. i 7. svibnja 1990. godine: "U utrci za 351 zastupničko mjesto sudjelovalo je 1705 kandidata, 33 političke stranke i 16 raznih udruženja. S 42 posto dobivenih glasova HDZ je osvojio 205 (58 posto) zastupničkih mjesta. Drugi najbolji rezultat polučio je SKH-SDP s 26 % osvojenih glasova i 107 mandata (30 posto). Slijedila je koalicija narodnog sporazuma KNS s 15 posto glasova i 21 mandatom (5.9 posto). Posljednja stranka koja je prošla izborni prag bila je Srpska demokratska stranka (SDS) koja s 1,6 posto glasova osvaja 5 (1,4 posto mandata). Ostatak mandata je išao nezavisnim kandidatima i nacionalnim manjinama. Na temelju izbornih rezultata 30. svibnja iste godine konstituiran je prvi višestranački Sabor – dan koji se do 2001. <https://hr.wikipedia.org/wiki/2001>. godine slavio kao Dan državnosti. Taj je Sabor donio mnoge povijesno važne odluke, između ostalog i hrvatski Ustav 22. prosinca 1990. te Ustavnu odluku o samostalnosti i nezavisnosti 25. lipnja 1991. godine te Odluku o prekidu državnopravnih sveza s bivšom SFRJ 8. listopada 1991., kojom je Hrvatska i *de facto* postala samostalna i neovisna država."²⁴⁹

249 V. https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_parlamentarni_izbori_1990. |pristup: 1.11.2021./ Na drugim parlamentarnim izborima, održanima 9. travnja 1992. godine, Socijaldemokratska partija Hrvatske pala je s drugog na peto mjesto, s 5,52% glasova i 11 mandata (7,97%) V. https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_parlamentarni_izbori_1992. |pristup: 1.11.2021./.

MAKEDONIJA

Jasmina Trajkoska Navomoska – kumulativno navodeći probleme funkcioniranja ekonomskog sistema i posebno uvjeta poslovanja u Makedoniji u 1980-im godinama – na prvo mjesto stavlja “iskrivljeno” djelovanje tržišta, na drugo neučinkovitost pa i bespredmetnost planiranja, na treće opću zatvorenost tržišta u granicama Republike i Federacije, potom administrativnu raspodjelu zajmova i deviza te, nasuprot tome, socijalizaciju anuiteta i gubitaka u poslovanju, neizbježno nerealne cijene, kamate i devizne tečajeve i nakon svega navedenog “nepoštovanje samoupravnih sporazuma i samoupravnih dogovora” a s njima u vezi anomalije u stjecanju i raspodjeli dohotka, opću preopterećenost privrede i, na kraju, nisku radnu disciplinu i neodgovornost za greške u radu i poslovanju.

Mjere ekonomske politike u Makedoniji koje su bile poduzimane sa ciljem rješavanja konkretnih problema, prema autorici, redom su bile neučinkovite jer su se ograničavale na specifične probleme, a pritom se previđalo da parcijalni pokušaji njihova rješavanja mogu smanjiti jedne, a povećati druge. K tome, sklonost njihovoj dubinskoj analizi i traženju uzroka u 1970-im, 1960-im godinama itd., vodila je ispitivanju uzroka koji su bili stariji od problema na dnevnom redu, što je dodatno usložnjavalo donošenje odluka i u konačnici imalo paralitički učinak. Time se sve zaoštrenije postavljalo pitanje poimanja samoupravljanja u odnosu spram “objektivnih ekonomskih zakonitosti”, države kao agensa ekonomske politike, smisla i implikacija zamjene domaće akumulacije inflacijom i stranim kreditima, pogrešnih procjena faktora proizvodnje te, u konačnici, neizgrađenosti ekonomskog sistema. Drugim riječima, ideološko-politički limiti sprječavali su razvitak samoupravnih odnosa u tržišno orijentiranoj privredi, tako da se kasnih 1980-ih i službeno zaključilo da samoupravno-socijalistički utemeljeni “ekonomski sistem ne pruža izlaz iz krize”.

Težište traženja izlaska iz krize pomaklo se prema tehnološkim inovacijama pa je 1989. godine pripremljen “Nacrt programa za sprovođenje strategije tehnološkog razvoja SFR Jugoslavije u SR Makedoniji”, s težištima na informatici, biotehnologiji, fleksibilnim proizvodnim

sistemima, industrijskoj opremi, kemijskim proizvodima, farmaceutskim proizvodima, električnim strojevima i aparatima, vozilima, poljoprivrednim strojevima, alatima, turizmu i prehrambenim proizvodima. Međutim, ključni akteri donošenja odluka u normativno socijalističkosamoupravnom političkom i ekonomskom sistemu u Makedoniji i dalje ostaju Partija i Država. Oni imaju monopol vlasti pa tako i odlučivanja o razvojnoj politici.

Takav monopol vlasti tek donekle modificiraju Sindikati u kasnim 1980-im koji nastoje izražavati i zastupati interese radnih slojeva u procesima donošenja odluka. Od 1986. do 1989. godine inače jačaju pritisci "odozdo" u vezi s realnim iznosima osobnih dohodaka, ali i uvjetima rada i poslovanja, koji se sve učestalije odnose i na načine donošenja odluka u radničkim savjetima i drugim tijelima samoupravljanja i upravljanja te koji izražavaju gubitak povjerenja u odgovorne te, u konačnici, u politički i ekonomski sistem. Sve učestaliji štajkovi postupno dobivaju i sve izraženija politička obilježja: "Zahtevi se odnose na: smenjivanje rukovodstava fabrika, brzu primenu reformi u političkom i ekonomskom sistemu, zaustavljanje socijalnog raslojavanja i bogaćenja koje nije rezultat rada, preduzimanje politika koje će zaustaviti inflaciju itd."

Pritom se neizbježno zanemaruje razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u Makedoniji, a sve su usporeniji procesi udruživanja rada i sredstava u jugoslavenskim razmjerima. U spomenutom "Nacrtu" stoga su tek normativno proklamirani razvojni ciljevi kojima je udruženi rad trebao do 2000. godine u potpunosti ovladati društvenom reprodukcijom, razvijajući socijalističko-samoupravne društveno-ekonomske odnose s težištem na izgradnji "integralne i kreativne ličnosti", sa ciljem ubrzanijeg smanjivanja razlika u stupnju razvijenosti SR Makedonije u odnosu na jugoslavenske prosjeke itd.

Kada je riječ o samoupravljačkim iskustvima i političkoj kulturi makedonskih građana, istraživanja su potvrđivala da je iskustvo neposrednog oblikovanja stavova i iskazivanja interesa pojedinaca utjecalo na razmjerno visoku razinu artikuliranog javnog opredjeljivanja i djelovanja pojedinaca, dakako, u korelaciji s različitim sociopsihološkim

faktorima. Prema istraživanjima javnog mnijenja iz 1981. godine 75,9% građana SR Makedonije bilo je mišljenja da je nacionalizam najveća opasnost za budućnost jugoslavenske socijalističke samoupravne federacije. Kada su 1990. godine amandmanom na Ustav SR Makedonije legalizirani politički pluralizam, ukinuta ograničenja na stjecanje privatne imovine, liberalizirano tržište itd., itd., vrijednosne orijentacije makedonskih građana bile su nakon cijelog desetljeća produžene i sve dramatičnije krize jugoslavenskog društva i jugoslavenske državne zajednice suštinski drugačije usmjerene.

Vrlo sadržajan prikaz promjena u Makedoniji od 1980. do 1990. godine sasvim rubno se bavi Savezom komunista Makedonije, odnosno komunistima u makedonskoj politici tog doba. Međutim, navedeni su podaci iz istraživanja makedonskoga javnog mnijenja 1979. i 1981. godine, koje, pored ostalog, provjera percepciju lika komunista među ispitanicima. Mnogima su oni tada još uvijek trebali biti "ljudi posebnog kova", ali to oni koje su ispitanici na ovaj ili onaj način poznavali očito nisu bili: "Ovo je period u kojem Savez komunista ima potrebu da preispita svoj položaj među građanima i radnim ljudima ... Zanimljiva je činjenica iz podataka koji ukazuju na to da, iako su neke škole mišljenja govorile da je "vreme komunista prošlo, i u ovoj fazi oni ne bi trebalo da se razlikuju od ostalih građana", građani i radni ljudi u SR Makedoniji to nisu mislili – njihov najčešći stav je bio da je komunista čovek koji je to iz ličnog uverenja i bez lične koristi, da se u svojoj sredini ističe iskrenošću i skromnošću, odgovornim odnosom pri izvršavanju radnih zadataka, nesebičnošću i spremnošću da se bori za napredno i pravedno, ima marksistički pogled na svet itd. U prethodnoj anketi 1979. godine, na pitanje: "Da li bi po vašem mišljenju kriterijumi za prijem u savez komunista trebalo da budu stroži od sadašnjih?" 61,8% ukupnog broja ispitanika i 68,6% anketiranih članova Saveza komunista dalo je potvrđan odgovor."²⁵⁰

250 Nužno je upozoriti na opasku Zagorke Golubović iz 1985. godine glede istraživanja javnog mnijenja u zemljama "realnog socijalizma": "... u zemljama "postojećeg socijalizma" u koje spada i Jugoslavija, postoji veliki uticaj ideologije na formiranje stavova, te se ne može izbeći pitanje: šta predstavljaju dobijeni stavovi

Takvim orijentacijama javnoga mnijenja donekle korespondiraju i radnička ponašanja u štrajkovima koji su u razdoblju 1980. – 1990. godine važan fenomen u makedonskom društvu. Koliko god štrajkovi bili nov fenomen političke participacije, koliko god se radnici javno očitovali na dotada nove načine pa i iskazivali otpor političkom sistemu, bili su “i dalje pod velikim uticajem SKJ”.

Međutim, na prvim višestranačkim izborima u Makedoniji 1990. godine Savez komunista Makedonije – Stranka za demokratski preobražaj dobila je 25,83% glasova i 31 zastupničko mjesto, a Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija – Demokratska partija za makedonsko nacionalno jedinstvo (VMRO-DPMNE) 38,63% glasova i 38 zastupničkih mjesta. Unatoč tome što je Makedonija izašla iz Jugoslavije bez rata, reformiranim komunistima u percepciji makedonskoga biračkog tijela više nije pripadala budućnost.²⁵¹

(Više: <http://www.yuhistorija.com/book/3/3.4%20jasmina%20trajkovska.docx>)

SLOVENIJA

Prema Boži Repeu, na slovensku odluku o “razdruživanju” iz Jugoslavije odlučujuće su utjecale razlike u pogledu na, prvo, Jugoslaviju kao savez samostalnih država ili unitarnu državu s jugoslavenskom nacionalnom integracijom u perspektivi, drugo, glede političkog sistema, na razlike u pogledu razvitka demokratskoga, višestranačkog parlamentarnog sistema ili na održanje monopartizma s ustavno zajamčenim povlasticama partije na vlasti, treće, glede ekonomskog sistema, na uvođenje tržišnih zakonitosti i pluralizma vlasništva ili pak formalno samoupravne, a stvarno državno dirigitirane privrede s dubioznim društvenim

— da li stvarno mišljenje ispitanika, ili ono što oni misle da se od njih očekuje (pogotovo ako su članovi SK).” (Zagorka Golubović, “Kako se informiše jugoslovenska javnost o pisanju o jugoslovenskom samoupravljanju”, *Revija za sociologiju*, 1–4/1986., 196–200, citat na str. 197).

251 Etem Aziri, “Izborni sistemi i izbori u Republici Makedoniji. Prošlost, sadašnjost i izazovi za budućnost”, *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 1/2013, 7–21. Citat sa str. 12.

vlasništvom i četvrto, za ili protiv europskih integracija u situaciji kada je nestao strah od povijesnih “neprijatelja” Nijemaca i Talijana, što je opravdavalo slovensko opredjeljenje za Jugoslaviju i kada je sve više rastao strah od Srba i njihovih političkih ciljeva.

U takvu problemskom rasteru teško je izdvojiti specifično samoupravnu problematiku, bilo da je riječ o iskustvima kojih se trebalo odreći ili o onima koja su imala mjesta u budućnosti. Međutim, neovisno o tome kako bi tko izvan Slovenije 1980-ih, ali i danas, kada je riječ o 1980-im, prihvatio ovako ekskluzivno formulirane alternative, neupitna je činjenica da je sistem socijalističkog samoupravljanja u Sloveniji prije 1980-ih godina rezultirao mnogo više pluraliziranom političkom kulturom nego što je ona bila bilo gdje drugdje u Jugoslaviji i, što je možda i važnije, legitimirao institucionalne aktere koji su na različite načine prelazili monopartijski dozvoljene granice “pluralizma samoupravnih interesa”. Autor navodi politička “iskakanja” Saveza socijalističke omladine Slovenije, Socijalističkog saveza radnog naroda Slovenije, Marksističkog centra Centralnog komiteta Saveza komunista Slovenije te strukovnih društava pisaca, politologa, sociologa itd. Oni su na različite načine u prvoj polovici 1980-ih godina utjecali na dubinske unutarnje promjene u biću Saveza komunista Slovenije i stvorile potrebne pretpostavke za njegovu reformsku transformaciju na osnovama radikalnog otklona od “titoističke” ideologije.

Pored unutarnjih promjena, ništa manje važni bili su uzastopni neuspjesi ključnih jugoslavenskih aktera, koji su bili usredotočeni u Predsjedništvu CK SKJ i Predsjedništvu SFRJ, a u suštini već funkcionalno paralizirani sustavnom svakogodišnjih rotacija na čelnim mjestima, da se dogovore o bilo čemu što je ustavno bilo u nadležnosti savezne države i to u situacijama permanentnih kriza koje su tangirale i Jugoslaviju kao cjelinu i svaku njezinu građanku/svakog njezina građanina kao pojedinca.

Oficijelno se vodstvo slovenskih komunista sve do početka 1989. godine trudilo da ne radikalizira svoje stavove u odnosu spram drugih u Savezu komunista Jugoslavije koji su bili reformski orijentirani: “U januaru 1989. Predsedništvo CK SKS je još uvek zagovaralo tezu po kojoj je vizija

SKS razvoj nestranačkog pluralizma, u kome će SSRN da bude politički parlament 'prostor za demokratsko izražavanje, suočavanje i nadmetanje inicijativa i programa i kontrolu njihovih sprovedilaca', dok bi kao temelj društvenog uređenja ostali socijalizam i samoupravljanje. SSRN bi se preoblikovao, zajedno sa savezima u nastajanju, dok bi se iz klasičnog parlamentarnog sistema preuzelo nadmetanje projekata i programa i afirmisala politička odgovornost njihovih nosilaca i realizatora."

Interno, u "najužem rukovodstvu" već tada je bila prevladala bitno drugačija politička orijentacija, koja je radikalno prelazila granice socijalističkog samoupravnog konstitucionalizma: "Istovremeno je u najužem rukovodstvu SKS zaključeno da je neophodno da se SK organizuje kao moderna stranka, kao i da se pripremi za stranačku utakmicu, a tiho napuštanje ideje o nestranačkom pluralizmu pred članstvom je opravdavallo time što se situacija promenila, što se slovenačko društvo pluraliziralo, što je za prelazak u demokratsko uređenje potrebna legitimna vlast koja bi se temeljila na 'vremenski ograničenoj, podeli i demokratski kontrolisanoj strukturi institucija vlasti', zbog čega bi 'političkim subjektima trebalo omogućiti da sami odluče o tipu političke organizacije (pokret, savez, stranka i sl)." Budući da je još 1986. godine 60% slovenskih građana, prema istraživanju javnog mnijenja – nasuprot brojnim kritičkim distanciranjima spram institucionalnih političkih aktera – "imalo poverenje u sistem socijalističkog samoupravljanja", otvara se pitanje što je to delegitimiralo socijalističko samoupravljanje u samoj Sloveniji, neovisno o jugoslavenskim prijemorima s njime u vezi, odnosno, zašto ono bar u nekim svojim važnim aspektima nije moglo preživjeti kraj komunističkog monopartizma. Nije li odgovor bar dijelom u antikomunističkoj mobilizaciji javnog mnijenja koja je nužno bila ne samo srbofobna i jugoslavofobna u ljeto 1991. godine nego je preusmjeravajući se prema novim "strateškim partnerima", Nijemcima i Talijanima, *a limine* odbacivala u suštini sve što je Slovence vezivalo za jugoslavensku socijalističku baštinu? Povijesni je paradoks ipak u tome da socijalističko samoupravljanje nigdje u Jugoslaviji nije bilo toliko produktivno kao u Sloveniji.

Božo Repe je u svom prilogu o Sloveniji od 1980. do 1990. godine posvetio razmjerno najviše pozornosti promjenama u Savezu

komunista Slovenije. Polazeći od tvrdnje da je funkcija predsjednika Predsjedništva CK SKS u Sloveniji bila najvažnija u političkom sistemu, njegova je interpretacija promjena uvelike personalizirana, s fokusom na toj sistemski najutjecajnijoj osobi. Od 1982. do 1986. godine čelni čovjek Partije u Sloveniji bio je Andrej Marinc, koji je mjesto na vrhu slovenske političke hijerarhije osigurao sudjelovanjem u obračunu s "liberalnim" Stanom Kavčičem, naslijedivši ga na mjestu predsjednika slovenskoga Izvršnog vijeća (1972. – 1978.). Kao i u više drugih slučajeva, političku karijeru je nastavio u Beogradu kao potpredsjednik Saveznoga izvršnog vijeća (1978. – 1979.) i potom kao član Predsjedništva CK SKJ (1979. – 1982.). Nakon stjecanja potrebnog saveznog iskustva vratio se u Ljubljano i zamijenio Franca Popita na mjestu predsjednika Predsjedništva CK SKS, što je ostao sljedeće četiri godine (1982. – 1986.). Iz perspektive promjena koje su se zbile u drugoj polovici 1980-ih godina, Marinc je oličavao, s jedne strane, politiku kontinuiteta (npr., podrška teškoj industriji u kriznim godinama) i kontroliranog diskontinuiteta, npr., ograničavanje korištenja represije u spornim slučajevima, promjena odnosa prema "tamnim" stranama komunističke prošlosti (istraživanje tzv. Dachauških procesa), dijaloško otvaranje medija, ali i pregovaračko kontroliranje oporbenih glasila ("Mladina"), pokretanje "Nove revije" itd. Članovi Predsjedništva CK SKS bili su praktično svakodnevno na "terenu", "sektorski" su se otvoreno raspravljali problemi itd. Unutrašnje biće Saveza komunista Slovenije se postupno mijenjalo, ali je rukovodstvu nedostala jasnija dugoročnija orijentacija.

Marinc je imao odlučujuć utjecaj u usuglašavanju "starih" i "mladih" da Milan Kučan preuzme čelno mjesto u Savezu komunista Slovenije na njegovu X. kongresu, u travnju 1986. godine. Iako je kongresna retorika bila i dalje tradicionalno revolucionarna, legalizirane su reforme kojima će se samo dvije godine kasnije, 1988., otvoriti pitanje nestranačkog pluralizma, a uskoro zatim najaviti i mogućnost "smjenljivosti vlasti", što je kulminiralo odlukom XI. (izvanrednog) kongresa Saveza komunista Slovenije, u prosincu 1989., da se socijaldemokratizira. U tom se smislu radikalno drugačije postavili i pitanje njegova statusa u Savezu komunista Jugoslavije, a slovenski delegati izabrani

za XIV. izvanredni kongres SKJ dobili su jasne instrukcije kako braniti novi stranački identitet pa i po cijenu istupanja iz Saveza komunista Jugoslavije, a ovaj put sve to pod vodstvom Kučanova nasljednika na čelnom mjestu, Cirila Ribičića.

Kučanovo shvaćanje društvenih, gospodarskih i političkih reformi u suštini je imalo malo što u vezi sa “slovom” i “duhom” Ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine osim državnopravno shvaćenog prava na samoodređenje, uključujući i pravo na odcjepljenje, dakle, federalizma kako ga je spomenuti Ustav definirao. Težište reformi je bilo na pluralnoj, dijaloškoj demokratizaciji, za kreativan odnos prema otvorenim pitanjima u društvu, za tehnološki razvoj korespondentan svjetskim trendovima te, napose, za orijentaciju ka europskim integracijama (“Evropa zdaj!”). Tražio je načine kako osigurati jugoslavenske formule za ostvarenje temeljnih ciljeva reformske slovenske politike. Ništa više od toga.

Tablica 3. Odnos članstva SKJ i stanovništva Jugoslavije 1978. godine (u %)²⁵²

Republika/pokrajina	Stanovništvo u SFRJ	Članstvo u SKJ	Članovi SK u strukturi stanovništva	Razlika: članstvo u SKJ – stanovništvo u SFRJ	
	ukupno	18,7	16,3	6,5	-2,4
BiH	Hrvati	/	/	4,1	-8,7
	Muslimani	/	/	6,0	-5,7
	Srbi	/	/		+9,8
Crna Gora	2,6	3,6	10,3	+1,0	
Hrvatska	20,9	17,0	6,2	-3,9	
Makedonija	8,3	6,7	6,1	-1,6	
Slovenija	8,3	6,2	5,6	-2,1	
Srbija	Uža Srbija	25,1	33,4	9,9	+8,3
	Kosovo	6,8	4,5	4,9	-2,3
	Vojvodina	9,2	11,2	9,1	-2,0
SFRJ	100	100	7,5	/	

252 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji od 1945. do 1991. Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006. i 2008.), 520.

Inače, "SKJ je u vreme Titove smrti, kao jedina i rukovodeća politička stranka, imao 2,117.083 članova, što je 9,5 posto stanovništva. U prve tri godine nakon Titove smrti broj članova je još porastao, ali je u drugoj polovini osamdesetih počeo da opada, naročito drastično u Sloveniji, gde se članstvo i inače vrtelo oko manje brojke, oko 6 odsto stanovništva. I SKS je u postitovski period ušao još uvek kao monolitna i masovna partija (najviše članova, 126.737 imao je 1983.), sa svojim glasilom (*Komunist*), Marksističkim centrom, Političkom školom, opštinskom i međuopštinskom mrežom i osnovnim organizacijama u svakom preduzeću i ustanovi. Već dugo, međutim, nije bio radnička stranka, već stranka srednje klase: činovnika, učitelja i drugih koji su članstvo povezivali s napredovanjem u karijeri."

Artikulirajući svoj reformski program, Kučan je bio receptivan za alternativnu kulturu, civilno društvo, različita društva i glasila, a nakon 1988. i za dijalog s jezgrama političkih stranaka u nastajanju. To mu je osiguralo i respektabilan međunarodni status, ali i duboko podijeljene, većim dijelom nesklone reakcije u partijskim establišmentima republičkih Saveza komunista te, napose, u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, koja je u slovenskom javnom mnijenju u to doba sve učestalije bila predmet žestokih kritika.

Usponom Slobodana Miloševića za čelnog čovjeka Predsjedništva CK Saveza komunista Srbije 1987. godine i lansiranjem "antibirokratske revolucije" u Srbiji s ambicijom da je proširi na cijelu Jugoslaviju, započele su s obje strane bitke za podršku drugih u Jugoslaviji. Dubinska raslojavanja su počela i ranije, nakon Titove smrti, kada je s puno oklijevanja i s polovičnim dogovorima usuglašen dokument "Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije", a kasnije i dokument o reformi političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Sve je to bilo nedovoljno pa je slovenska delegacija na XIV. izvanrednom kongresu Saveza komunista Jugoslavije pripremila prijedloge niza demokratskih reformi za cijelu Jugoslaviju: "To se odnosilo na garantovanje ljudskih prava, višestranačje, ukidanje verbalnog delikta i obustavljanje političkih sudskih procesa, sređivanje stanja na Kosovu uz poštovanje jugoslovenskog ustava, neposredne

izbore i reformu federacije i SKJ, kao saveza samostalnih subjekata. Svi predlozi SKS su odbačeni u izrazito neprijateljskoj atmosferi, zbog čega su se delegati odlučili za napuštanje, koje su izveli veoma promišljeno, jer su hteli da Jugoslaviji i svetu pokažu da se stvarno bore za reforme i da nije reč samo o taktiziranju.”

Iako je Ante Marković, predsjednik Saveznoga izvršnog vijeća, bio uvjeren da će svojom reformskom politikom održati i stabilizirati jugoslavensku državnu zajednicu, to više nije bilo izvedivo u stubokom promijenjenim realnostima u Jugoslaviji 1990. godine.

S druge strane, “(u) unutrašnjim procesima u Sloveniji, uticaj SK je polovinom osamdesetih godina bivao sve slabiji, a broj članova se počeo smanjivati. Za to je postojalo više uzroka. S demokratizacijom društva, smanjivala se važnost članstva, na rukovodeće položaje u društvu (osim u politici i još nekim sferama) moglo se doći bez partijske knjižice. Izlazak iz partije bio je takođe bez ikakvih posledica, što je posebno uticalo na veliki deo pasivnog i politički nezainteresovanog članstva. Nemoć u traženju odgovora na ekonomsku i društvenu krizu nagrizao je ugled dotad vodeće političke organizacije. (...) Na osipanje članstva uticale su takođe, i reforme u stranci, kao i mogućnost političkog angažovanja izvan SK, u raznim organizacijama civilnog društva i novonastajajućih saveza.”

Finale: “Na izborima SKS-SDP se našao u neobičnoj situaciji. Iako je pojedinačno bio pobjednička stranka, finansijski je praktično bankrotirala (inflacija je već sredinom osamdesetih pojela mnogo novca, predviđenog za novu zgradu), a savete svojih ekonomista da osnuje preduzeća i tako obezbedi stabilne finansijske izbore, rukovodstvo nije poslušalo. Politička škola je već ranije zatvorena, časopis *Komunist*, koji je krajem osamdesetih bio malo čitan, iako već sasvim solidan časopis za koga su pisali čak i opozicioni autori, propao je takođe (nasledila ga je revija *Evropa* koja nije imala dug život). Svi zaposleni, uključujući i funkcionere, morali su na Zavod za zapošljavanje (početkom devedesetih godina to je u Sloveniji bilo drugo preseljenje, nešto ranije dogodilo se to samo radnicima Iskre.”

(Više: <http://www.yuhistorija.com/book/3/3.7%20Slovenija%20Repe.docx>)

SRBIJA

Prema Dušanu Janjiću, autoru izuzetno sadržajne pa i opsežne studije o Srbiji u navedenom razdoblju, jedna od temeljnih karakteristika političkih promjena u Srbiji u 1980-im godinama bilo je “odustajanje od izgradnje društva na idealima socijalizma, samoupravljanja, decentralizacije, nacionalne ravnopravnosti, “bratstva i jedinstva” i miroljubivog rešavanja sukoba”. Razumije se da se sva ova “odustajanja” u Srbiji nisu zbivala istovremeno, a još su manje bila linearne naravi, a nikako nisu bila ograničena samo na Srbiju. Što je kriza srpskog i jugoslavenskog društva bila veća, brojniji su bili “spoljni” i “unutrašnji neprijatelji”, a kriteriji za identifikaciju “neprijatelja” određivali su se i dalje, kao i u Titovo vrijeme, njihovim arbitrarno utvrđenim odnosom prema “razvoju samoupravnog socijalističkog sistema” itd. Identifikacija “neprijatelja” bila je monopol ključnih aktera u vrhu Saveza komunista Srbije u suradnji s ključnim akterima civilne i vojne sigurnosne i obavještajne zajednice. Situacijske promjenljivosti kriterija redovito su bile u vezi s procjenama “odnosa snaga” u samoj Srbiji, dakako, s pokrajinama te u Jugoslaviji i svijetu. Smisao procjena “odnosa snaga” bio je u zadržavanju monopola vlasti i moći. Otuda su promjene u vođenju politike – koliko god bile verbalno i/ili normativno legitimirane “generalnom linijom” Saveza komunista Jugoslavije – redovito bile daleko od bilo kakve dosljednije reformske politike u krizama prezasićenom društvu: “To je rezultiralo urušavanjem “socijalističkog samoupravnog sistema” i Jugoslavije, kad je SK sam okončao svoje postojanje, a time i svoju vladavinu”.

Kako je politički prioritet cijelo desetljeće bilo konstituiranje Srbije kao republike ravnopravne ostalima u Jugoslaviji, točnije, konstituiranje Srbije kao države, intencije Ustava SFRJ iz 1974. godine bile su zazorne ne samo u državnompravnom nego ništa manje u samoupravnom smislu i doživljavane kao “ugrožavanje postojeće podele vlasti te i veliki rizik za tadašnje moćnike”. Deklarativno pozivanje na socijalističko samoupravljanje, što je bilo zajedničko svim političkim akterima, neovisno o međusobnim odnosima, ipak se kretalo u širokom luku od dogmatski iskazivanog pravovjerja do kritičke

afirmacije s težištem na potrebi da se “žrtvuje značajne oblike samoupravljanja i samorukovođenja u interesu efikasnog rukovođenja i političke discipline”.

Moram nešto dodati neovisno o Dušanu Janjiću. Josip Broz Tito izabrao je biti sahranjen u Beogradu, u “Kući cveća”, gdje mu je i danas grob u sastavu Muzeja Jugoslavije. Bila je to njegova vlastita odluka. Iako, izgleda, nije bio optimist glede budućnosti socijalističke Jugoslavije, odnosno bilo kakve Jugoslavije, ne bi se moglo reći da je želio da mu grob bude u glavnom gradu nezavisne Republike Srbije. Koliko je puta u Beogradu kao i na mnogo drugih mjesta u Jugoslaviji rekao: “Mi smo more krvi prolili za bratstvo i jedinstvo naših naroda. E, nećemo nikome dozvoliti da nas dira ili da nam ruje iznutra, da se ruši to bratstvo i jedinstvo.” Očito je htio da Beograd bude i ostane simbol takvoga jugoslavenskog “bratstva i jedinstva”.

Međutim, način na koji se na Brionima, 1966. godine, obračunao sa svojim godinama najpouzdanijim suradnikom, Aleksandrom Rankovićem, pogodio je konzervativnu Srbiju, koja je itekako znala što su “dvorski pučevi”, a način na koji se obračunao 1972. godine s partijskom “liberalnom” Srbijom Marka Nikezića, Mirka Tepavca, Latinke Perović i cijele plejade drugih isto tako mladih, obrazovanih, svijetu otvorenih ljudi pogodio je nesravljivo teže tu drugu Srbiju, okrenutu budućnosti. Ustav SFR Jugoslavije iz 1974. godine, koji je bio pisan za Jugoslaviju poslije Tita, sadržavao je mnoštvo utopijskih projekcija koje i nisu morale imati izravnih praktičnih implikacija, kao što ih nisu ni imale, ali je u (kon)federaliziranoj državnoj zajednici petrificirao statute Srbije i njezinih pokrajina, Kosova i Vojvodine, na način koji je u uvijek mogućoj krizi dubljeg dosega, mogao/morao imati učinak *Zeitbombe*. Implementaciju konstitutivnih odredbi povjerio je k tome starim, ratnim kadrovima, Draži Markoviću i Petru Stamboliću, koji ni u Srbiji, a pogotovo izvan Srbije nisu dobivali baš laskave epitete kada je riječ o njihovim shvaćanjima ravnopravnosti naroda i narodnosti. Iako je percepcija “trećeg čovjeka” srpske politike u to doba

Kada je umro, Beograd mu se odužio, zajedno sa Srbijom i Jugoslavijom, ali i velikim dijelom svijeta, na način koji je postao i ostao paradigmatičan. Ipak, nije trebalo dugo čekati da razni Beogradi i razne Srbije počnu, nerijetko bez puno obzira pa i bez imalo obzira, svoditi svoje račune s “bravarom”. Takvih koji su to htjeli bilo je na raznim stranama Jugoslavije, ali prvenstvo je bilo beogradsko, a to je svugdje u Jugoslaviji shvaćeno prije svega kao početak bitke za drugačiju Jugoslaviju. K tome, erupcija albanskog nacionalizma u proljeće 1981. godine – neovisno o tome zašto je i kako do nje došlo – unazadila je srpsko-albanske/albansko-srpske odnose za čitava desetljeća i domino-efektom poremetila ionako komplicirane odnose između i unutar republika i pokrajina.

Od tada će sve što se zbiva i radi u Beogradu biti stalno izloženo podozrivostima s raznih strana. Paradoks je bio u tome da u krizi koja je sve duže trajala i koja se očitovala na sve više načina rješenja nigdje nisu bila tražena logikom ustavnih načela, iako su se svi pozivali na Ustav i Zakon o udruženom radu, ali je svaki pokušaj sa srpske strane da se među republikama i pokrajinama usuglasi stavove o rektifikacijama koje neće dovoditi u pitanje temeljne ustavne odredbe, a regularit će odnose između Srbije kao republike i Kosova i Vojvodine kao pokrajina na pravno suvisao i održiv način u suštini odbijan. Savezno usuglašavanje stavova često se svodilo na “nečiji” *liberum veto* jer su i konstitucionalni problemi odnosa Srbije i pokrajina stalno dobivali drugačije kontekste.

Dušan Janjić je svojim tekstom predočio kako se Srbija u deset godina, od 1980. do 1990., našla u vjerojatno najtežoj situaciji u svojoj suvremenoj povijesti, prije svega zbog neodgovornosti vlastite partijsko-državne nomenklature – s neodlučnim i kasnije podmuklo ubijenim Ivanom Stambolićem – koja je definitivno uobličena na Osmoj sjednici CK SK Srbije 23. i 24. rujna 1987. godine, zahvaljujući (mis) kalkulacijama neodgovornih u Srbiji, obje pokrajine, JNA, ali i u Predsjedništvu CK SKJ, u nekim glavama zasigurno.

Populistički stampedo koji je orkestrirao novi moćni čovjek Srbije, Slobodan Milošević, u raznim je inscenacijama (“antibirokratska

revolucija”, “mitinzi istine”, “događanja naroda”) kao i *Wild West* operacijama (embargo slovenskih proizvoda, potom upad u jugoslavenski monetarni sistem itd.), učinio je odbojnom svaku jugoslavensku državnu zajednicu, doslovno rasplamsao srbofobske nacionalizme, kojih je također na raznim stranama manje ili više aktivnih uvijek bilo i, povratno, inicirao jezive ratove koji su trebali proširiti granice Srbije i okupiti sve Srbe u jednoj državi.²⁵³

Nedovršena, ali uvelike i promašena socijalistička modernizacija Srbije od 1945. do 1980. godine, mogla je kao i u slučaju nekih drugih republika i Kosova, biti ishodište drugačijih strategija razvoja i društveno-političkih sistema, primjerenijih njezinoj zbilji i potencijalima te jugoslavenskom, europskom pa i globalnom okruženju. Zašto to nije postala, ne samo u srpskom slučaju, možda je “boljševički” naslutio Josip Broz Tito na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (1964.): “Kao što je u uslovima buržoaskog društva nacionalizam, u stvari, samo jedan oblik ispoljavanja buržoaskih klasnih interesa, tako je u uslovima našeg društva nacionalizam pretežno oblik ispoljavanja birokratizma i raznih hegemonističkih težnji. Međutim, kad se već pojavi, čak i sa ovim novim obilježjem, on stihijno teži da se ‘poveže’ sa ‘klasičnim’ buržoaskim nacionalizmom i da se posluži njegovim ideološkim arsenalom. Birokratski karakter ovog nacionalizma najbolje se vidi po tome što on, u stvari, najčešće teži da parolom ‘nacionalnih interesa’ zamaskira pomenuti otpor razvitku sistema društvenog

253 “Milošević, koji je godinama unazad na svim partijskim forumima raspredao priču o značaju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, ostaće na kraju zapamćen po nametanju ekonomskog embarga Republici Sloveniji u decembru 1989. Principijelni recentralista se ne bi drznuo da uvede takav embargo posle obične političke međusobice koju je imao sa slovenačkim rukovodstvom.” Ili: “Verovatno najizrazitiji primer Miloševićevog urušavanja institucija zajedničke države predstavlja upad u monetarni sistem SFRJ i primarnu emisiju Narodne banke Jugoslavije u decembru 1990 – januaru 1991. Tom prilikom je Republika Srbija nelegalno “pozajmila” dinarski iznos u protivvrednosti od 1,4 milijardi tadašnjih dolara za potrebe budžetskih isplata.” (Aleksandar Miletić, “Generacije srpskih (re)centralista, 1968–1990: Opravdani zahtevi ili put u raspad Jugoslavije?”, http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c3.html /pristup: 1.11.2021./.

samoupravljanja, jačanju uloge neposrednih proizvođača i predstavlja najveću prijetnju nacionalizmu i hegemonizmu svake vrste...”²⁵⁴

Doduše, u izvrsnom prilogu Milana Gavrovića “Hladni rat poslije hladnog rata” u Badovinčevu *Titovu dobu*, stoji: “Negdje pri kraju Titova života, netko je (vjerojatno neka obavještajna služba) Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije dostavio tekst predavanja, koje je savjetnik za nacionalnu sigurnost američkog predsjednika Jimmyja Cartera, Zbigniew Brzezinski, održao u Stockholmu ili Amsterdamu ... Gospodin Brzezinski je tom prilikom rekao da se komunistički režim u Jugoslaviji može srušiti tako da se kreditima potiče sklonost njegova rukovodstva investicijama i potrošnji. (...) U riječima gospodina Brzezinskog lako su se mogle prepoznati komunističke elite u svim jugoslavenskim republikama. (Nakon reforme iz godine 1965., federacija više nije investirala ništa.) (...) Samo koju godinu kasnije, nakon Titove smrti, zapadni su financijeri, točno po receptu gospodina Brzezinskoga, obustavili Jugoslaviji kredite, pa je zemlja ostala s velikim nezavršenim investicijama i bez dovoljno deviza za uvoz sirovina, repmaterijala i nafte. (...)”²⁵⁵

(Više: <http://www.yuhistorija.com/book/3/3.7%20Slovenija%20Repe.docx>)

254 “Izveštaj J. B. Tita na VIII kongresu SKJ”, u: Branko Petranović – Momčilo Zečević, *Jugoslavenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Drugi tom 1943 – 1986* (Beograd: Prosveta, 1987.), 372.

255 Milan Gavrović, “Hladni rat poslije hladnoga rata”, *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije* (ur. Tomislav Badovinac), Zagreb: Savez društava Josip Broz Tito Hrvatska, 2008.), 187–188. Budući da je riječ o neproverljivu dnevničkom zapisu, registrirat ću u bilješci da je Kiro Gligorov Dušanu Bilandžiću 28. IX. 1980. godine pričao kako je rastao inozemni dug od jedne i pol milijarde dolara 1972. godine na “16 do 18” milijardi 1980. godine: “Počelo je tako da je ministar financija Srbije, Petar Kostić, bez suglasnosti federacije, za željezaru Smederevo digao zajam od milijardu dolara.” (Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memorarski zapisi 1945–2005*. (Zagreb: Prometej, 2006.), 206.

KOSOVO

Memli Kasniqi je u svom prilogu ukazao na teškoće u praktičnom konstituiranju delegatskog sistema, kako s organizacijskog tako i s funkcionalnog stajališta. Pritom je najveći problem bila pasivnost izabranih delegata, "koji nisu bili spremni da otvore diskusiju o raznim socijalnim i ekonomskim problemima". Drugačije je bilo sa samoupravno sporazumnim povezivanjem kosovskih osnovnih organizacija udruženog rada u složenu organizaciju udruženog rada. Tako je stvorena, na primer, "Trgovina Kosova" s 10.000 zaposlenih i godišnjim prometom od 12 milijardi dinara, odnosno 614,861.196 američkih dolara po tekućem tečaju. Bili su to sporazumi koje su podržavale pa i poticale pokrajinske vlasti.

Inače, koristeći različite odredbe Zakona o udruženom radu, "mnoge" organizacije udruženog rada, "iako su radile sa gubitkom", povećavale su plaće zaposlenih, isplaćivale nezarađene naknade itd.

Demonstracije na Kosovu u proljeće 1981. godine, 11 i 26. ožujka te 1, 2, i 3. travnja 1981. godine" bile su na saveznoj, republičkoj i pokrajinskoj razini dobile kvalifikaciju "kontrarevolucionarnih" i to zato što su "napale socijalistički samoupravni sistem, ugrozile teritorijalni integritet i nezavisnost SFR Jugoslavije", odnosno zato što su "usmerene protiv ustavnog poretka, socijalističkog samoupravnog sistema, politike bratstva i jedinstva, kao i protiv slobode, nezavisnosti i teritorijalnog integriteta SFR Jugoslavije". Pokrajinski komitet Saveza komunista Kosova, nastojeći svim svojim silama, ali i argumentima smiriti uzbuñjenu masu, istovremeno se morao protiviti "svakom pokušaju srpskih i crnogorskih nacionalista da iskoriste situaciju stvorenu nakon studentskih demonstracija". Međutim, upravo je sa savezne razine (Stane Dolanc, član Predsjedništva CK SKJ) uočeno da je ekonomska kriza dodatno utjecala na masovno izražavanje nezadovoljstva.

Studentski prosvjedi u Prištini, gradu u kojem je studiralo 40.000 studenata, a koji su izbili zbog loše prehrane i smještajnih uvjeta 11. i 26. ožujka 1981. godine, odmah su izazvali alarm na svim razinama

vlasti na Kosovu, u Srbiji i posvuda u Jugoslaviji.²⁵⁶ Prosvjedi su se pretvorili 1., 2. i 3. travnja u masovne demonstracije na Kosovu s mnoštvom različitih parola, među kojima je najuočljivija bila “Kosovo – Republika”. Kada se ima na umu da je stanovništvo Kosova u prosjeku inače bilo najmlađe u Jugoslaviji te da je, prema Krasniqiju, od 88.000 članova Saveza komunista Kosova njih 42% bilo mlade od 27 godina i da su Albanci činili 65% njegova članstva, masovna protestna mobilizacija mladih imala je već sama po sebi dalekosežne posljedice. K tome, bili su to prvi masovni prosvjedi “odozdo” u zemlji koja je još uvijek proživljavala dubinske sociopsihološke učinke Titove smrti, ali i u kojoj je potencijalno “vrilo” na sve strane. Pokrajinskim čelnicima je bilo bitno zaštititi ustavni položaj Pokrajine pa su i sami drastično zaoštrili svoje ocjene zbivanja i poduzeli tome adekvatne mjere represije. Prema Krasniqiju, “(k)lasifikacija studentskih demonstracija 1981. kao kontrarevolucionarn(ih), uprkos činjenici da nije bilo poziva za rušenje socijalizma kao društveno-političkog poretka, i kao nacionalističk(ih) i iredentističk(ih), usmerenih protiv ustavnog poretka i teritorijalnog integriteta SFRJ, bili su osnova zvanične politiku SK Jugoslavije, SK Srbije i SK Kosova, što je samo produbilo jaz između Albanaca i Srba. Kao početak stvaranja antialbanskog raspoloženja u SR Srbiji i SFR Jugoslaviji, nije označavala samo brutalna upotreba sile od strane policijskih jedinica koje su došle na Kosovo i vojske, već i upotrebom ovih događaja kao okidača za napad i promenu političke elite u SAP Kosovo.”

Masovni zahtjevi za proglašenje Kosova republikom dijelom su proistjecali iz uvjerenja da bi se ispunjenjem tog zahtjeva lakše rješavali temeljni razvojni problemi Kosova u Jugoslaviji, a Dušan Dragosavac (sekretar Predsjedništva CK SKJ) je 15. travnja 1981. nedvosmisleno

256 Profesor Hajredin Hodža istakao je radi tom prilikom da Moskovsko sveučilište 34.700 studenata, Beogradski univerzitet 200.000, a Sveučilište u Tirani 7.000 studenata. (Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës, Fondi: *Presedništvo PK SK Kosova 1983*, kut. 311, Mbledhja e Pestë e Komitetit Krahinor të Lidhjes së Komunistëve të Kosovës, më 3 shkurt 1983, diskutimi i prof.dr. Hajredin Hoxha, 8/AB.).

je isključio takvu mogućnost pozivajući se na višestruke ustavne prepreke. Mnogi Albanci na Kosovu shvatili su to kao izraz pojačane konfrontacije državnog vrha s njima.

Sljedećih godina, do 1985. godine, ključni akter u razvijanju institucija i primjeni normi sistema socijalističkog samoupravljanja bio je Savez komunista Kosova. Kako je djelovao pod dvostranim pritiskom – s jedne strane iz Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Jugoslavije, a s druge strane pod pritiskom pasivne rezistencije većine kosovskih Albanaca, odnosno korupcije, zloupotrebe funkcionerskih položaja, kašnjenja u samoupravnim procedurama itd. – rezultati su bili vrlo ograničenog dosega.

Još manji su bili 1986. godine kada su se na saveznoj razini preplele inicijative za društvoekonomске reforme i ustavnopravne promjene. Bilo je važno što je Predsjedništvo SFRJ “zahtevalo da se tokom ustavnih promena ne samo poštuju već i ne menjaju neki principi kao što su: politika bratstva i jedinstva i ravnopravnost svih naroda i narodnosti; socijalistički samoupravni sistem; savezni propisi i ustavni položaj republika i pokrajina itd.”

Unatoč manjkavostima u organizaciji i funkcioniranju sistema socijalističkog samoupravljanja na Kosovu, kosovska privreda je 1985. godine bilježila porast industrijske proizvodnje od 16,4%, a po prvi put je ostvarila pozitivni trgovinski bilans s inozemstvom od 11,9 milijuna američkih dolara. Iako je u to vrijeme potpisano 110 samoupravnih sporazuma o udruživanju finansijskih sredstava i radne snage između različitih organizacija udruženog rada s Kosova i jugoslavenskih republika, malo ih je bilo realiziranih. Kasnila su i sredstva iz Saveznog fonda za razvoj nedovoljno razvijenih, kasnile su poticajne mjere, a bilo je i drugih razloga odlaganjima.

Razvitak autonomije Kosova u razdoblju od 1966. do 1974. godine te u godinama koje su slijedile do smrti Josipa Broza Tita u svijesti mnogih kosovskih Albanaca, ali nesumnjivo i mnogih drugih u Srbiji i Jugoslaviji u jugoslavenskoj partijskoj nomenklaturi, vezivao se prije svega za Tita samog. O tome svjedoči i Memli Krasniqi: “... o procesu nacionalne afirmacije Albanaca i novom statusu Kosova

svedočile su ne samo dve posete J. B. Tita Kosovu (1975. i 1979), već i činjenica da je Štafetu mladosti, koja je organizovana u čast rođendana (25. maja) predsednika SFR Jugoslavije, Josipa Broza Tita, poslednji put, 25. maja 1979. godine, uručila predstavnica Saveza socijalističke omladine Kosova, Sanija Hiseni. ... Kosovo i njegove predstavnike podržavao je predsednik SFR Jugoslavije, Josip Broz Tito, posebno od sedamdesetih godina, do kraja svog života. To se videlo i u slučaju kad je na zajedničkoj sednici oba veća jugoslovenske skupštine, 15. maja 1979. godine, objavljen novi sastav Predsedništva SFRJ, pri čemu je J. B. Tito, izrazio posebnu zahvalnost Fadilu Hodži, za doprinos uspešnom radu Predsedništva SFRJ.”

Mnogi, ne samo među Srbima, nalazili su i nalaze u tome dokaz Titovoj opsjednutosti “slabom Srbijom u jakoj Jugoslaviji”, iako bi se moglo suglasiti, nasuprot tome, sa Stipom Šuvarom: “Htio je mir i blagostanje, te ravnopravnost ljudi i naroda kako u zemlji kojoj je stajao na čelu, tako i u cijelom svijetu. I najviše po tome ostaje u historijskom pamćenju naroda, te pripada i budućnosti.”²⁵⁷ Nasuprot svim pokazateljima o trendu sve većeg relativnog zaostajanja Kosova za razvijenijim jugoslavenskim republikama i pokrajini Vojvodini, neporecivi su bili pokazatelji i još više iskustvo epohalnih promjena u kosovskoj zbilji u socijalističkoj Jugoslaviji, napose u Titovo doba.

Međutim, kada je riječ o ustavnom statusu Kosova, kao i o mnoštvu drugih ključnih pitanja opstojnosti socijalističke samoupravne Jugoslavije, održiva je i danas dijagnoza koju je prije punih četrdeset godina Jure Bilić izrekao Dušanu Bilandžiću 22. siječnja 1981. godine: “...cijeli /je/ sistem godinama građen u svjetlu opasnosti od raspada poslije Tita. Strah od budućnosti.”²⁵⁸ Ustav SFR Jugoslavije iz 1974. godine svojim hipernormativizmom, u kojemu je socijalistička

257 Stipe Šuvar, *Hrvatski karusel. Prilozi političkoj sociologiji hrvatskog društva* (Zagreb: Razlog, 2004.), 216 (“Riječ u Kumrovcu, 4. svibnja 1999.”).

258 Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005.* (Zagreb: Promej, 2006.), 218. Frano Barbieri, također prema Dušanu Bilandžiću, bio je ciničniji: “...aktualni problem Jugoslavije prijelaz s monarhije (Tita) na republiku...” (Isto, 206).

samoupravljačka utopija bila gusto istkana refleksima realpolitičkog “odnosa snaga” u multinacionalnoj državnoj zajednici, nije mogao biti toliko potrebno pouzdano konstitucionalno uporište jugoslavenskog društva u suočavanju s neizbježnim, dalekosežnim reformama. Njegova je upitnost bila tim veća što se njegova samoupravljačka komponenta, koja je trebala biti jamstvo održivosti (kon)federalne konstrukcije, već u ishodištu, sa Zakonom o udruženom radu (1976.), pretvorila u interpretacijski rašomon, odnosno u kapilarno prepletenu mrežu u jugoslavenskom gospodarstvu i društvu, koja je stvarala mnogo više novih problema nego rješavala one zbog kojih je bila ozakonjena.

Predsjedništvo Pokrajinskog komiteta SK Kosova i Predsjedništvo SAP Kosovo – dakle, u partijsko-državnoj simbiozi, kao i drugdje u republikama i pokrajini Vojvodini – inicirali su 1980. i 1981. godine mnoštvo društveno-gospodarskih promjena unutar Pokrajine, u Srbiji, sa čelništvima drugih republika i u Federaciji koje su trebale osigurati dugoročnija rješenja za temeljne razvojne probleme Pokrajine, imajući na umu njezin status manje razvijenosti. Učinci su bili krajnje ograničeni, a stanje u Pokrajini sve napetije, tim više što je i u Srbiji, koja se i sama sve teže nosila s gospodarskom krizom, napose u svojim gigantima (metalurgija, automobilska industrija itd.), konstitucionalna problematika u posttitovskim uvjetima ponovo dolazila u žižu interesa.

Od 1981. pa nadalje, prema ponuđenoj periodizaciji (1982. – 1986., 1987. – 1989., 1989. – 1990., odnosno 1991.), srpsko-albanski/albansko-srpski odnosi na Kosovu ne prestaju se usložnjavati pa i zaoštavati u serijama nacionalističkih, odnosno šovinističkih paroksizama. Ne ulazeći u interpretacije koje su ovdje ponudili Memli Krasniqi, Slobodan Bjelica i Dušan Janjić o svojim priložima o Kosovu, Vojvodini i Srbiji, važno je istaći da su jednostranim faktičnim i legislativnim ukidanjem sa srpske strane Ustavom iz 1974. godine višestranu zajamčenih pokrajinskih autonomija 1988. i 1989. godine, nasiljem dotada neviđenih razmjera u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i otporom kosovskih Albanaca te podrškama koje su dobivali na raznim stranama zemlje, ali i u svijetu, već tada bile stvorene sve nužne pretpostavke

za međunarodno oktroirano državno osamostaljenje Kosova. Pritom je činjenica da je 23. prosinca 1989. godine konstituiran Demokratski savez Kosova s Ibrahimom Rugovom na čelu, čiju su jezgru velikim dijelom činili bivši članovi Saveza komunista Kosova, u potonjem razdoblju uspio razviti paralelnu vlast na Kosovu imala presudan učinak.

(Više: [http://www.yuhistorija.com/book/3/3.3%20Kosovo%201980-89,%20Memli%20Krasniqi%20\(ovlasceni%20prevod\).docx](http://www.yuhistorija.com/book/3/3.3%20Kosovo%201980-89,%20Memli%20Krasniqi%20(ovlasceni%20prevod).docx))

VOJVODINA

Raspravljajući o problemima socijalističkog samoupravljanja u Vojvodini ranih 1980-ih godina, Slobodan Bjelica se referira na njih načelno, apostrofirajući ih legitimacijski princip u politici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije prema socijalističkim autonomnim pokrajinama u njezinu sastavu. Tako je CK SKS u siječnju 1982. godine “probleme u ostvarivanju zajedništva” u Republici interpretirao prvenstveno kao “izraz zastoja u razvoju samoupravnih socijalističkih odnosa i nedoslednosti u ostvarivanju Ustavom utvrđenih odnosa i odgovornosti”. “Jedinstvo i zajedništvo” u Republici ponovo su bili predmet spora na sjednici CK SKS u studenom 1984. godine u raspravi o zadacima Partije u “daljem razvoju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja”. Tom je prilikom uvodničar Bogdan Trifunović istakao da su postignuti “određeni rezultati” u ostvarivanju “jedinstva i zajedništva” i to prije svega u “samoupravnom udruživanju rada i sredstava na celoj teritoriji SR Srbije”, ali da “suštinske” razlike u shvaćanju odnosa Republike i pokrajina ostaju. Spomenuta sjednica završena je usvajanjem stavova kojima je zajednički okvir ostao “razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja”, a disonantni tonovi o onome što je bilo najspornije su ostali.

Neovisno o velikim pa čak i golemim svakovrsnim razlikama između Vojvodine i Kosova, zbivanja u Vojvodini te u odnosima između Vojvodine i Srbije od 1980. do 1990. godine bila su uvelike kondicionirana odnosima između Kosova i Srbije. Tome je glavni razlog to što su obje pokrajine u Ustavu SFRJ i vezanim ustavnim aktima imale isti status. Kako su u raspravama o ustavnom statusu pokrajina mnogo

češće na dnevnom redu bile kosovske teme nego vojvođanske, način rješavanja jednih neizbježno je utjecao na način rješavanja drugih jer su inače mnogo važniji bili državnopravni aspekti problematike i njihovi refleksi na raznim područjima nego bilo što drugo. Kako je vojvođanska i srpska svakodnevica nametala druge agende, razna otvorena pitanja teže su se rješavala zbog opterećenja spomenutim aspektima.

Već u proljeće 1981. godine “neprijateljska i kontrarevolucionarna akcija” na Kosovu korištena je u Srbiji kao argument za preispitivanje ustavnog statusa pokrajina. Takav je pristup vrlo brzo odlučno odbijen s vojvođanske strane na najvišoj razini partijskog i pokrajinskog predsjedništva, ali je pitanje ostalo medijski otvoreno. Ipak nije bilo moguće izbjeći trojno propitivanje normativnih i praktičnopolitičkih aspekata, među kojima su se izdvajali općenarodna obrana i društveno planiranje. Tom prilikom se nakon dugotrajnih rasprava uspjelo usuglasiti bar neke stavove (npr., glede Zakona o državljanstvu u SR Srbiji). U 1982. godini fokus se pomakao na odnose unutar Saveza komunista Srbije, Kosova i Vojvodine, što je bio sastavni dio problematike promjena unutar Saveza komunista Jugoslavije. To će ponovo postati tema rasprave 1985. godine. Procedura usvajanja Zakona o unutrašnjim poslovima i Zakona o općenarodnoj obrani trajala je do početka 1984. godine. Problematika daljnjeg razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja došla je na dnevni red na izmaku iste godine. Zakonodavna djelatnost nastavljena je i 1985. godine kada su usklađeni propisi glede prostornog i društvenog planiranja. Radna grupa Predsjedništva CK SKJ, koju je vodio Milan Kučan, uključila se u rasprave čelnih ljudi Srbije, Kosova i Vojvodine, podržavši u konačnici stajališta republičkog rukovodstva. U svibnju 1986. godine usklađena su partijska statutarna rješenja, što je prema mišljenju Ivana Stambolića, otvaralo put prema ustavnim promjenama. Političko ozračje u Srbiji inače se tada promijenilo povlačenjem Petra Stambolića i Draže Markovića u mirovinu, a novi “duet” činili su Ivan Stambolić i Slobodan Milošević. Međutim, u razgovorima 1986. i 1987. nisu usuglašena stajališta u vezi s ustavnim promjenama, što nije spriječilo Skupštinu SR Srbije da ih u rujnu 1987. inicira. U istom mjesecu, 24. rujna, na

Osmoj sjednici CK SK Srbije, dramatično se raspao “duet” Stambolić – Milošević, a iz pozadine je ponovo izbilo u prvi plan pitanje odnosa Srbije i Kosova. Stambolić je bio uvjeren da je s kosovskim rukovodiocima usuglasio stavove glede ustavnih promjena. Vojvođanski članovi CK SK Srbije su kao i kosovski šutke olakšali Miloševićev obračun sa Stambolićem, očito u uvjerenju da će lakše moći braniti svoje shvaćanje vojvođanskih interesa u pregovorima s Miloševićem. Međutim, Miloševićeva opća čistka nepodobnih kadrova u Srbiji i zaoštreni odnos prema Kosovu nisu naviještali bolje dane ni u odnosima Beograd – Novi Sad. U Novi Sad je 9. srpnja stigla poznata skupina s Kosova i odbivši razgovor u pokrajinske SSRNV započela s javnim skupom, koji je repertoarom parola i načinom komuniciranja narušio novosadske urbane uzuse. Četrnaestog srpnja, na sjednici CK SK Srbije, već je bilo na “optuženičkoj klupi” vojvođansko rukovodstvo. U dramatičnim sljedovima zbivanja od srpnja do listopada u Novom Sadu i posvuda po Vojvodini postupno se “uličnom demokracijom” i mnoštvom političkih udara i protuudara, s ambivalentnim reakcijama iz saveznih središta, stvorila situacija u kojoj su pokrajinski čelnici morali odstupiti 6. listopada 1988. godine. Paralelno s pritiscima na Kosovu stvorene su bile pretpostavke da se 28. ožujka u Skupštini SR Srbije usvoje amandmani na Ustav SR Srbije. Istovremeno je “čistkom” u Vojvodini smijenjeno nekoliko tisuća “autonomaša”, a vojvođanski politički pejzaž dobio potpuno novo obličje.

(Više: <http://www.yuhistorija.com/book/3/3.2%2objelica.docx>)

ZAKLJUČAK

“Komunistička partija Jugoslavije će se i dalje boriti za bratsku, slobodnu i ravnopravnu zajednicu svih naroda Jugoslavije. Boriće se podjednako protiv velikosrpskih hegemonista, koji teže ponovnom ugnjetavanju drugih naroda Jugoslavije, kao što će se boriti protiv onih koji bi za interese bilo koje imperijalističke sile pokušali da seju razdor i smetaju bratskoj slozi naroda Jugoslavije.”²⁵⁹ Josip Broz Tito objavio je ovo borbena opredjeljenje kao čelni čovjek Komunističke partije Jugoslavije i komandant Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije nakon što je u Bihaću, 27. XI. 1942. godine obznanjena “Rezolucija o osnivanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije”.²⁶⁰ Učinio je to u vrijeme kada je bilo krajnje upitno hoće li uopće biti moguće stvoriti bilo kakvu Jugoslaviju “poslije rata”. Oglasio se u vrijeme kada je na strani Antifašističke koalicije bila izglednija obnova Kraljevine Jugoslavije. Stoga je njegovo nedvosmisleno izjašnjavaње za “bratsku, slobodnu i ravnopravnu zajednicu svih naroda Jugoslavije” davalo je “antifašističkoj” atribuciji Narodnooslobodilačkog pokreta i AVNOJ-a mnogo sadržajnije i obvezatnije program pa i pretpostavljalo povijesno dalekosežnije posljedice.

Što je konkretnije značilo “bratsku, slobodnu i ravnopravnu zajednicu svih naroda Jugoslavije”, stoji u “Deklaraciji Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije”, “dne 29 studena 1943 u Jajcu”, pod t. 4: “da se Jugoslavija izgradi na demokratskom federativnom principu kao državna zajednica ravnopravnih

259 [Josip Broz] Tito, “Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe”, *Proleter*, god. XVII., br. 16, decembar 1942. (V. Branko Petranović – Momčilo Zečević, *Jugoslavenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Prvi tom. 1914 – 1943.* (Beograd: Prosveta, 1987.), 741–747. (citata sa str. 747).

260 V. Branko Petranović – Momčilo Zečević, *Jugoslavenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Prvi tom. 1914 – 1943.* (Beograd: Prosveta, 1987.), 725–738.

naroda”.²⁶¹ U “Odluci Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu”, usvojenoj istog dana, u preambuli se kaže: “Na osnovu prava svakog naroda na samoodređenje, uključujući pravo na otcepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima, i u skladu sa istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, ... Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije donosi sledeću Odluku: (...) 2. Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikad više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenačke, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.” Suštinski je važna bila i t. 4: “Nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbedit će se sva nacionalna prava.”²⁶²

Smrću Josipa Broza Tita izravnim je gubitnikom bio Savez komunista Jugoslavije onakav kakav je u osnovi bio definiran Programom i Statutom, koji su usvojeni na VII. kongresu (22. – 26. travnja 1958.). U programskoj preambuli relativiziran je smisao dokumenta koji ga je trebao usmjeravati u njegovoj “vodećoj političkoj ulozi”: “On nije kodeks dogmi i konačnih istina. Naša buduća društvena praksa i naučna misao u celini prevazilaziće, ispravljajući; a možda i negirati pojedine konkretne stavove, poglede i formulacije, i upravo time afirmirati revolucionarni duh i stvaralačku koncepciju Programa Saveza komunista Jugoslavije. To će činiti društvena praksa i naučna

261 Isto, 796.

262 Ova odluka implicira načelno pravo na punu ravnopravnost pripadnika svih naroda Jugoslavije na području cijele zemlje kao i na punu ravnopravnost naroda, očito u smislu građana saveznih zemalja, u svojoj saveznoj zemlji. Jamstvo ravnopravnosti ljudi iskazano je i na jedan i na drugi način. Vrlo je važna i formulacija t. 4 odluke 3 jer je u njoj riječ o nacionalnim pravima nacionalnih manjina, a ne o manjinskim pravima pripadnika nacionalnih manjina.

misao savremenih socijalističkih snaga u čitavom svetu.”²⁶³ Prvenstvo “društvene prakse” je u svega nekoliko godina učinilo najveći dio ovog dokumenta bespredmetnim, a promjene koje su uslijedile u suočavanju s neizbježnošću proturječno shvaćanih “reformi” od 1960-ih do 1980-ih godina dovele su u pitanje ne samo “neposrednu socijalističku demokratiju” nego i socijalizam kao svjetski proces, kako ga je Program tada već bio shvaćao. Jedino što će doći na dnevni red mnogo prije nego bilo koja druga tekovina socijalizma u Jugoslaviji bio je sam Savez komunista Jugoslavije.

Njegovo je “iščeznuće” programski bilo bitno drugačije zamišljeno. U dijelu Programa “Rukovodeća uloga i stalna svesna akcija Saveza komunista Jugoslavije”, pored ostalog, stoji: “Vodeća politička uloga Saveza komunista Jugoslavije postepeno će, u perspektivi, iščezavati sa razvijanjem i jačanjem sve obuhvatnijih oblika neposredne socijalističke demokratije. To iščezavanje će ići uporedo s objektivnim procesom odumiranja društvenih antagonizama i svih oblika prinude koji su istorijski izrasli iz tih antagonizama. No da bi se ti ciljevi postigli, potrebna je stalna svesna akcija komunista, kroz sve oblike socijalističke demokratije i organizacije radnog naroda. Antagonističke snage još nisu oslabljene do te mere da bi prestale biti opasnost za opstanak socijalizma.”²⁶⁴ Svojevrsni je povijesni sarkazam da se Savez komunista Jugoslavije raspao na način koji je isključio mogućnost razvitka bilo kakva socijalizma, ali i opstanka bilo kakve Jugoslavije.

Time je obesmišljeno i sve ono što je nakon 1945. godine stvoreno kao trajnija pa i trajna humanistička vrijednost. Cijena pobjede (“stvarni gubitci”) u narodnooslobodilačkom ratu s ovako proklamiranim ciljevima bila je 1,014.000 ljudskih života, prema Bogoljubu

263 *Program Saveza komunista Jugoslavije usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22. – 26. aprila 1958.* (Beograd: Komunist, 1980.), 7–8.

264 *Program Saveza komunista Jugoslavije usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22. – 26. aprila 1958.* (Beograd: Komunist, 1980.), 233.

Kočoviću, odnosno, 947.000, prema Vladimiru Žerjaviću.²⁶⁵ Ovakvo jezivo visoka cijena obvezivala je jugoslavenske komuniste – ako ništa drugo – da ne dozvole da se u slučaju konzumiranja prava na samoopredjeljenje i odcjepljenje ponove užasi Drugoga svjetskog rata. To je najmanje što su morali osigurati deset godina nakon smrti Josipa Broza Tita. Međutim, nije bilo prošlo ni deset godina kada je Slobodan Milošević na Gazimestanu, 28. lipnja 1989. godine, pred, navodno pred dva milijuna ljudi, pred čitavom Predsjedništvom SFRJ, s Janezom Drnovšekom na čelu, pred predsjednikom Predsjedništva CK SKJ Milanom Pančevskim itd., izjavio: “Opet smo pred bitkama i u bitkama. One nisu oružane, mada ni takve nisu isključene.” Što se moglo očekivati od sviju onih koji su već tada bili uvjereni da je poništavanje temeljnih vrijednosti stvorenih u federativnoj i socijalističkoj Jugoslaviji *conditio sine qua non* bila kakva boljitka njihova naroda, oslobođenog bilo kakvih jugoslavenskih referenci.

Nećemo moći provjeriti istinitost navoda Daniela Verneta i Jean-Marc Gonina o sadržaju privatnog razgovora jednoga francuskog diplomate sa slovenskim premijerom Lojze Peterleom početkom 1991. godine, koji ga je pokušao uvjeriti da odlože proglašenje neovisnosti da ne bi time natjerali Hrvatsku da učini isto i time dade povoda srpsko-hrvatskom ratu. Peterle je, ponavljam – navodno, odgovorio: “Cela fait des décennies qu'ils en rêvent: laissez-les donc se battre!”²⁶⁶

Puno drugih citata s raznih strana savezne države u raspadanju iz tih godina moglo bi se navesti, a neki od njih već su postali dio *grand narratives* u raznim izvođenjima i radi različitih potreba. Raspad jugoslavenske državne zajednice još uvijek nije stavljen *ad acta*, iako vjerojatno nikome, neovisno o nostalgijama, nije stalo do njezine obnove.

265 Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji* (London: Naše delo, 1985.), 124–125; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989.), 116–117.

266 Daniel Vernet – Jean-Marc Gonin, *Le rêve sacrifié. Chronique des guerres yougoslaves* (Paris: Éditions O. Jacob, 1994.), 131.

IZVORI I LITERATURA

1. Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës, Fondi: *Presedništvo PK SK Kosova 1983*, kut. 311, Mbledhja e Pestë e Komitetit Krahinor të Lidhjes së Komunistëve të Kosovës, më 3 shkurt 1983.
2. Arzenšek, Vladimir. *Struktura i pokret*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, 1984.
3. Aziri, Etem. "Izborni sistemi i izbori u Republici Makedoniji. Prošlost, sadašnjost i izazovi za budućnost". *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 1/2013, 7–21.
4. Badovinac, Tomislav. "Predgovor", u: *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac, Zagreb, 2008., 7–18
5. Bilandžić, Dušan. *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005*. Zagreb: Prometej, 2006.
6. [Broz, Josip] Tito. "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe". *Proleter*, god. XVII., br. 16, decembar 1942.
7. Dragičević, Adolf. "Pogovor", u: *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac, Zagreb: Savez društava Josip Broz Tito Hrvatska, 2008., 549–570.
8. Garde, Paul. *Život i smrt Jugoslavije*. Zagreb: Ceres, 1996.)
9. Gavrović, Milan. "Hladni rat poslije hladnoga rata". *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac, Zagreb: Savez društava Josip Broz Tito Hrvatska, 2008., 187–188.
10. Golubović, Zagorka. "Kako se informiše jugoslovenska javnost o pisanju o jugoslovenskom samoupravljanju". *Revija za sociologiju*, 1–4/1986., 196–200.
11. Grandits, Hannes et al., "Fantomske granice: novo promišljanje prostora i aktera u vremenu", *Vojna krajina u suvremenoj historiografiji. Zbornik radova s međunarodnim sudjelovanjem*, ur. Drago Roksandić i Vedran Muić, Zagreb: FF press i Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2021., 263–286.
12. Hrvatski parlamentarni izbori 1990. https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_parlamentarni_izbori_1990. /pristup: 1.11.2021./
13. Hrvatski parlamentarni izbori 1992. https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_parlamentarni_izbori_1992. /pristup: 1.11.2021./
14. Kardelj, Edvard. *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Beograd: Komunist, 1977.
15. Kočović, Bogoljub. *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. London: Naše delo, 1985.
16. Lowinger, Jake. *Economic Reform and the 'Double Movement' in Yugoslavia: An Analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism in 1980s. A Dissertation submitted to Johns Hopkins University in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy*. Baltimore, Maryland, October 2009.

17. Miletić, Aleksandar. "Generacije srpskih (re)centralista, 1968–1990: Opravdani zahtevi ili put u raspad Jugoslavije?", http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c3.html /pristup: 1.11.2021./
18. Pellet, Alain. "The Opinions of the Badinter Arbitration Committee A Second Breath for the Self-Determination of Peoples". *European Journal of International Law*, 3/1992., 178–185.
19. Petranović, Branko – Momčilo Zečević. *Jugoslavenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Prvi tom. 1914 – 1943*. Beograd: Prosveta, 1987.
20. Petranović, Branko – Momčilo Zečević. *Jugoslavenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Drugi tom. 1943 – 1986*. Beograd: Prosveta, 1987.
21. *Program Saveza komunista Jugoslavije usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22. – 26. aprila 1958*. Beograd: Komunist, 1980.
22. Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji od 1945. do 1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006. i 2008.
23. Roksandić, Drago. *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija*. Zagreb: Prosvjeta, 1996.
24. Roksandić, Drago. "Srbi u Hrvatskoj (1989 – 1991): između lojalnosti, neposlušnosti i pobune", *Neposlušnost*, prir. Snježana Prijic-Samardžija – Petar Bojanić (Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2011.)
25. Sasso, Alfredo. "Hipoteke prošlosti, dileme sadašnjosti i Savez komunista Bosne i Hercegovine između višestranačke reforme i izbora". *Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja za budućnost*, ur. Nermin Kujović and Alfredo Sasso, Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020., 128–152.
26. Stipetić Vladimir. *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820 – 2005)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2005.
27. Šuvar, Stipe. *Hrvatski karusel. Prilozi političkoj sociologiji hrvatskog društva*, Zagreb: Razlog, 2004.
28. *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.
29. Vernet, Daniel – Jean-Marc Gonin, *Le rêve sacrifié. Chronique des guerres yougoslaves*. Paris: Éditions O. Jacob, 1994.
30. Žerjavić, Vladimir. *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989.
31. Županov, Josip. *Poslije potopa*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995.

III

Međurepublički odnosi

Husnija Kamberović, Milivoj Bešlin,
Aleksandar R. Miletić, Adnan Prekić

ODNOSI JUGOSLOVENSKIH REPUBLIKA I POKRAJINA

JUGOSLAVENSKA FEDERACIJA SE poslije 1980. suočila sa novim izazovima: decentralizacija države i liberalizacija unutar vladajućeg Saveza komunista tokom šezdesetih i sedamdesetih godina pokazale su rezultate nakon Titove smrti. Od kraja šezdesetih republička rukovodstva su se sve češće susretala i razgovarala ne samo o međusobnim odnosima nego i o odnosima u federaciji.²⁶⁷ Time je prekinuta dotadašnja praksa susretanja republičkih rukovodstava na sjednicama saveznih institucija, što je otvaralo prostor za sve samostalnije funkcioniranje republičkih vladajućih elita. Već početkom 1970. predsjednik Skupštine Srbije, Dragoslav Draža Marković, žalio se kako susreti pojedinih republičkih rukovodstava sve češće poprimaju karakter “međudržavnih posjeta”. Tada se također naglašavalo da “među narodima, odnosno republikama Jugoslavije postoje ne samo različiti, nego i određeni objektivni protivrječni interesi”,²⁶⁸ te da se te protivrječnosti ne mogu savladavati pritiskom iz federacije, zbog čega se krenulo u reformu federacije uvođenjem tzv. principa dogovaranja republika. Pokazalo se, međutim, da je to dogovaranje bilo opterećeno nepovjerenjem republika prema saveznim institucijama, što je vodilo postepenom osamostaljivanju republičkih rukovodstva, a taj se proces intenzivirao nakon Titove smrti, 1980. godine. Tito je,

267 Aleš Gabrič, “Odnos slovenske politike prema ‘maspoku’”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/2010, 13. Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić. Politička biografija*. Drugo, dopunjeno izdanje. (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017), 119–120.

268 *Dogovaranje i odgovornost. O dogovaranju socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina u ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji i odgovornost organa, organizacija i pojedinaca u obavljanju Ustavom utvrđenih zadataka u organima federacije* (Beograd: BIGZ, 1982), 18.

naime, do tada imao ulogu neospornog autoriteta i vrhovnog arbitra u sporovima u zemlji. Posle njegove smrti svi problemi u funkcionisanju jugoslovenske federacije bili su mnogo očigledniji, umjesto "bratstva i jedinstva" sve se češće počelo govoriti o "zajedništvu" koje se, međutim, teško uspostavljalo,²⁶⁹ a pojedinačni sukobi republičkih rukovodstava s vremenom će postati sistemski problem funkcionisanja federacije.²⁷⁰ Republike su sve više vodile računa samo o republičkim interesima, a o procesima u drugim dijelovima federacije zanimali su se jedino onda kada su ti procesi mogli negativno uticati na stanje u vlastitoj republici. Ova briga samo o interesima vlastite republike otežavala je funkcioniranje državne vlasti, i to svih državnih institucija, uključujući i saveznu vladu. To je možda najbolje iskazao Branko Mikulić na jednoj sjednici Presjedništva SFRJ 1984, kad je kritizirao republike i pokrajine čiji su predstavnici u saveznim institucijama "demonstrirali isključivo republičke interese. Svako uzima svoj papir, čita svoju molitvu, čita zaključke te i te republike izbjegavajući rješavanje problema".²⁷¹ Sve je manje bilo spremnosti za postizanjem konsenzusa, a bez toga nije bilo moguće očuvati Jugoslaviju.²⁷²

Neuspjeh ekonomske reforme iz šezdesetih godina i sve ozbiljniji problemi u ekonomijama svih republika, u kontinuitetu su generalisali probleme u funkcionisanju federacije. Sistemski problemi

269 Ivo Goldstein, *Hrvatska 1990.–2020. Godine velikih nada i gorkih razočaranja* (Zagreb: Profil, 2021), 19.

270 Svjedočanstva o tome nalazimo u brojnim diskusijama u vrhu države i partije, posebno krajem osamdesetih godina. Vidjeti: Andrija Čolak, *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju* (Beograd: Laguna, 2017).

271 Dženita Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić. Politička biografija 1965–1989.* (Sarajevo: Institut za historiju, 2020), 137–138.

272 Latinka Perović je jednom izjavila kako je "Jugoslavija bila naša prva Evropa, vi ste tu sa različitim narodima, tu morate da se sporazumevate, da postizete konsenzus, da tražite neki zajednički interes, da dolazite do sporazuma, da poštujuete pravila". *Snaga lične odgovornosti* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (Svedočanstva, knj. br. 32), 2008), 123.

jugoslovenske ekonomije biće mnogo vidljiviji nakon Titove smrti i sve intenzivnijeg procesa “zatvaranja” u republičke granice. Na ekonomskom planu bilo je pokušaja uspostavljanja novog ekonomskog modela koji bi izvukao zemlju iz krize u koju je sve više zapadala. Jedna od tih inicijativa bio je i prijedlog Komisije za pitanja ekonomske stabilizacije, kojom je predsjedavao Sergej Kraigher. U zaključcima ove komisije, navodi se da su “međurepubličke razlike jamčile da se neće poduzeti ništa za prihvatanje i provedbu preporuka iz Kraigherova izvješća”.²⁷³ To je bio način funkcionisanja tadašnjih republičkih elita, ali su taj model koristili i intelektualci koji su republička zatvaranja koristili za svoje djelovanje u slučaju kada su bili proganjani u svojim sredinama. *Kritička inteligencija* u Srbiji je tokom osamdesetih postala vrlo glasna, a odgovor iz Hrvatske je uslijedio tzv. *Bijelom knjigom* u maju 1984. godine.²⁷⁴ Činjenica da se na jednom republičkom partijskom savjetovanju (Hrvatska) kritiziraju (najvećim dijelom) intelektualci iz druge republike (Srbija), bila je signal za uzbu- nu onima koji su svoje djelovanje usmjeravali isključivo u republičke i nacionalne okvire zanemarujući jugoslavenski kontekst. “Srpski politički vrh savjetovanje je doživio kao pritisak iz Hrvatske, jer se iz svega napisanog i izrečenog (na tom savjetovanju) moglo zaključiti da komunisti u Srbiji ne vide navedene probleme, ili se s njima ne znaju nositi”.²⁷⁵ Ipak, budući da tada još uvijek ni srbijanskom ni hrvatskom rukovodstvu nije odgovaralo dalje zaoštavanje odnosa, efekat *Bijele knjige* nije bio preveliki na hrvatsko-srbijanske međurepublič-

273 Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.–2005.* (Zagreb: Golden marketing – Tahnička knjiga, 2009), 411. O jugoslavenskoj krizi tokom osamdesetih vidjeti i: Marijan Korošić, *Jugoslavenska kriza* (drugo izdanje) (Zagreb: Naprijed, 1989).

274 *Bijela knjiga Stipe Šuvara. Originalni dokument Centra CK SKH za informiranje i propagandu od 21. ožujka 1984.* (Zagreb: Večernji posebni proizvodi, 2010) *Bela knjiga – 1984. Obračun sa “kulturnom kontrarevolucijom” u SFRJ*, prir. Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, Đoko Tripković (Beograd: Službeni glasnik i Institut za savremenu istoriju, 2010).

275 Hrvoje Klasić, *Mika Špiljak. Revolucionar i državnik* (Zagreb: Ljevak, 2019), 209.

ke odnose: budući da je kritika bila usmjerena prije svega na kritičku inteligenciju u Srbiji, te bi, po njihovoj ocjeni, dalje insistiranje moglo značiti slabljenje položaja srbijanskog rukovodstva, koje je i samo bilo pod pritiskom kritičke inteligencije; osim toga, ni hrvatskom rukovodstvu nije bio u interesu takav kritički pristup prema događajima u drugim republikama. “Ako se danas iz Hrvatske kritizira Srbija, onda se sutra isto može dogoditi i Hrvatskoj, ne samo iz Srbije nego i iz drugih krajeva.” *Bijela knjiga* je “trebala učvrstiti jugoslavensko jedinstvo i time uspostaviti neku vrstu jugoslovenske javnosti. Sada je to bilo prekinuto”.²⁷⁶ *Bijela knjiga* je bio jedan od posljednjih pokušaja mijenjanja jedne republike u poslove druge republike. Nakon toga stvari su definitivno krenule u drugom pravcu i republičke političke elite su sve više svoj uticaj svodile isključivo u republičke granice, što je stvaralo prostor za jačanje nacionalizma koji će konačno privesti Jugoslaviju njenom historijskom kraju početkom devedesetih godina.

Ovo svodenje interesa i moći republičkih vladajućih elita na republičke, a manje na opće jugoslavenske interese, vodit će konfrontaciji među republikama, do kojih je tokom osamdesetih dolazilo povodom nekoliko krupnih pitanja i odvijale se u nekoliko etapa: odnosi između razvijenih i nerazvijenih republika i ustavna reforma federacije dominirali su tokom čitave decenije, dok su identitetska pitanja bila posebno izražena od sredine osamdesetih, da bi na kraju (1989–1991) bile vidljive i neke ideološke konfrontacije unutar naizgled jedinstvene vladajuće jugoslavenske partije.²⁷⁷ Bilo je, dakle, sasvim jasno da su u pozadini međurepubličkih nadmetanja tokom osamdesetih godina stajali znatno dublji interesi, koji su s vremenom izlazili na političku površinu, a republički predstavnici, koji su radili u

276 Dejan Jović, *Jugoslavija. Država koja je odrumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)* (Zagreb: Prometej, 2003), 350.

277 Boris Mosković, “Partija kao arena za sukobljavanje. Hrvatska i konfrontacije između čelnih jugoslavenskih komunista krajem 1980-ih godina”, *Komunisti i komunističke partije: Politike, akcije, dabate* (Zagreb–Pula: Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile, 2019), 61–82.

saveznim institucijama, krajem osamdesetih su se već počeli osjećati nesigurnim.²⁷⁸

U prvoj etapi počeli su svi iskazivati nezadovoljstvo statusom svoje republike u jugoslavenskoj federaciji, što je postepeno stvaralo osjećaj međurepubličkog, a potom i međunacionalnog neprijateljstva, umjesto saradnje. Zagrebački politolog Jovan Mirić je to definirao kao proces stvaranja svijesti “kako smo u Jugoslaviji ugroženi jedni od drugih: Hrvati od Srba, Slovenci od južnjaka, Makedonci od sjevernjaka, Srbi od Hrvata, Albanci od velikosrba, kršćani od islamskih fundamentalista...”²⁷⁹ Taj diskurs “unutarnjeg neprijatelja” je vidljiv već u junu 1980, kada su iz Bosne Hercegovine tvrdili kako je ova republika zapostavljena u saveznom vrhu, te je čak bilo prijedloga da zbog te marginalizacije članovi Saveznog izvršnog vijeća (SIV) iz Bosne i Hercegovine, podnesu ostavke.²⁸⁰ Predstavnici ovih struktura tvrdili su da i dalje ne postoji razumijevanje za njihove probleme i da se nedovoljnim ulaganjima u nerazvijene dijelove Jugoslavije, ograničava njihov dalji razvoj. Sa druge strane, predstavnici koji su dolazili iz “razvijenih” republika objašnjavali su da ulaganjem u razvoj nerazvijenih, otežavaju dalji razvoj Jugoslavije. Postajalo je sve jasnije da modeli dogovaranja republika i pokrajina “u ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji”,²⁸¹ koji su postojali unutar Skupštine SFRJ, teško funkcioniraju.

Pitanje odnosa razvijenih i nerazvijenih dijelova Jugoslavije uticalo je na međurepubličke odnose. Kada je Slovenija počela izražavati sumnju u svrsishodnost održavanja Olimpijade u Sarajevu, Bosna i

278 Božo Repe, *Milan Kučan. Prvi predsjednik Slovenije* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019), 45.

279 Jovan Mirić, *Sve se mijenja, kriza ostaje. Izbor članaka i intervjua* (Zagreb: VSNM Zagreb – Plejada, 2018), 87.

280 Diskusija Raifa Dizdarevića na sjednici Predsjedništva SR BiH, 5.6.1980 u: Raif Dizdarević, *Put u raspad – Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u rasprava-ma iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011), 43.

281 *Dogovaranje i odgovornost*, 5.

Hercegovina je to doživljavala kao “odnos bogatog prema siromašnom i nedozrelom rođaku”,²⁸² dovodeći to u vezu s već ranije često ispoljavanim razlikama Slovenije i Bosne i Hercegovine u saveznim institucijama oko pitanje ekonomske ravnopravnosti u Jugoslaviji. Rukovodstvo Bosne i Hercegovine je slovenačke sumnje u Olimpijadu doživljavalo kao pokušaj zaustavljanja razvojnih projekata (a takvim je predstavljana Olimpijada) i kao slovenački strah da bi Bosna i Hercegovina sa izgrađenim olimpijskim objektima mogla postati središte zimskog turizma u Jugoslaviji. Na sastanku dva rukovodstva 17. novembra 1980. predsjednik CK SK Bosne i Hercegovine Nikola Stojanović je pokušavao pokazati koliko je, pak, važno da republike sarađuju, jer su one odgovorne za funkcioniranje federacije.²⁸³ Iznio je podatke da Bosna i Hercegovina od Fonda za nerazvijena dobije 40 odsto sredstava koja je već uplatila u fond, a 60 odsto je sredstava iz drugih republika, a Raif Dizdarević, tada predsjednik Predsjedništva SR BiH je već tada kazao kako se osjeća “da su počela i neka druga podvajanja po tom osnovu razvijeni – nerazvijeni”, što je samo po sebi nagovještavalo da se razmirice između razvijениh i nerazvijениh republika neće zaustaviti samo na ekonomskim pitanjima. Na saveznoj razini se 1981. priznaje kako je nemoguće ostvarivati ravnopravnost u situaciji kad jedne republike umjesto dogovaranja traže “isključivo ispunjavanje svojih zahtjeva”.²⁸⁴ Tako će se tokom osamdesetih godina stalno zaoštrevati odnosi između republika, i to na ekonomskim i političkim pitanjima, a pojedini pokušaji građenja dublje saradnje su na kraju izgubili dah.

Šta je generiralo ove konflikte republičkih elita? Nesumnjivo je to bila situacija na Kosovu, oko čega će se razvijati oštre debate i koja će se pokazati kao ključni generator svih ostalih dimenzija jugoslavenske

282 Raif Dizdarević, *Put u raspad*, 49.

283 Arhiv Slovenije, CK SKS, IV/4244, Magnetogram razgovora med delegacijama SR Bosne i Hercegovine in SR Slovnije – dne 17. novembra 1980. na Brdu pri Kranju.

284 *Dogovaranje i odgovornost*, 13.

krize tokom osamdesetih godina.²⁸⁵ Iz Srbije su počeli prigovarati drugima u Jugoslaviji da nedovoljno podržavaju borbu Srbije za vraćanje jedinstva u ovoj republici. U svojim neobjavljenim dnevnicima Draža Marković je, pišući o diskusijama vezanim za stanje na Kosovu na sjednici CK SK Jugoslavije, održanoj u aprilu 1981, zapisao, kako su svi sudionici u diskusiji bili “otvoreni i jasni” s izuzetkom Bosanaca (Bran-ko Mikulić, Hamdija Pozderac, Nikola Stojanović) “koji nisu mogli zauzeti drukčiji stav, ali su ga nastojali ‘omekšati’ kroz ukazivanje na mnoge slabosti koje su najviše došle do izražaja na Kosovu, prisutne i drugdje”, te naglašavali da “ne treba zaboraviti da su autonomne pokrajine konstitutivni elemenat federacije”.²⁸⁶ Dva mjeseca kasnije Marković je pisao da na sjednici Predsjedništva CK SKJ “Bosanci (...) pokazuju ‘puno razumevanje’ za situaciju i uslove ‘u kojima se bore albanski drugovi na Kosovu’”.²⁸⁷ To ukazuje na to da je u rukovodstvu Saveza komunista Srbije postojalo nepovjerenje prema stavovima drugih republika o stanju na Kosovu i to nepovjerenje će otvoriti probleme u odnosima među republikama. Na trodnevnom plenumu CK SK Srbije u decembru 1981, koji se održavao povodom zaoštrene situacije na Kosovu, izneta je teza o “Srbiji kao Republici svih Srba u Jugoslaviji”, što je značilo i Srba u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Ta teza, koja je bila posve u suprotnosti sa idejom koju su početkom sedamdesetih zastupali srpski liberali (“svaka pretenzija na staranje o svim Srbima u Jugoslaviji iz Socijalističke Republika Srbije bio [bi] čist nacionalizam” – Marko Nikezić), zaoštrila je međurepubličke odnose. Reagirala su rukovodstva u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini i od tada se odvijao konflikt republičkih elita, koji je bio primjetan čak i u razdobljima kad bi savezna elita uspijevala nametati poli-

285 Holm Sundhaussen, *Jugoslavien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011: Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen* (Wien/ Köln: Weimar Böhlau Verlag, 2012), 26–229; Marie-Janine Calic, *A History of Yugoslavia* (Translated by Dona Geyer) (Purdue University Press, 2019), 258–260.

286 Istorijски arhiv Beograda, Lični fond Draže Markovića, *Dnevnik*, Box 9, 30. 4. 1981.

287 Isto, 10. 7.1981.

tiku saradnje. Početkom 1982, održano je niz sjednica Predsjedništva CK SKJ na kojima se diskutiralo o stavovima iznesenim na plenumu srbijanskih komunista u decembru 1981. godine.²⁸⁸ U diskusijama se nisu štedjele riječi, ali se, ipak, tada nije otišlo suviše daleko u međusobnom razilaženju, jer je srbijansko rukovodstvo nastojalo svojim zaključcima donekle ublažiti diskusije koje su se čule na plenumu. Pokazalo se da tada srbijansko rukovodstvo nije imalo saveznika niti u jednoj republici, ali je to značilo da se u Srbiji otvara prostor za preispitivanje statusa pokrajina.

RAZLIČITA VIĐENJA ORGANIZACIJE JUGOSLAVIJE I FUNKCIONIRANJA VLASTI

Dominantno pitanje u međurepubličkim odnosima tokom osamdesetih godina bila je ustavna reforma, oko čega su se u početku republike i pokrajine podijelile na one koji su podržavali veću centralizaciju i na one koji su težili većoj decentralizaciji. Neki smatraju da su u centralističkom taboru postojali liberalni (Srbija) i konzervativni (Bosna i Hercegovina i Crna Gora) centralisti, jednako kao što su se među decentralistima prepoznavali liberalni (Slovenija i Vojvodina) i konzervativni (Hrvatska, Makedonija i Kosovo) decentralisti,²⁸⁹ pri čemu je s vremenom, unutar ovih dviju grupa dolazilo do promjena: početkom osamdesetih, Bosna i Hercegovina je bila bliže centralistima, da bi na kraju decenije ipak bila dio decentralističkog tabora. U ovo vrijeme se još nije pravljalo u kategorijama “federalisti” i

288 AJ, CK SKJ; III /7332; AJ, CK SKJ, III/334; AJ, CK SKJ, III/339.

289 Sabrina P. Ramet, *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada* (Zagreb: Alineja, 2005), 32; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 580; Dejan Jović je to promatrao kroz opciju ustavobrantelja i ustavoreformatora (Dejan Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla*). S vremenom se odnos snaga mijenjao, pa je predsjednik savezne vlade Branko Mikulić sredinom 1988. govorio o odnosu 6:2 (sve republike i pokrajine na jednoj, a Slovenija i Hrvatska na drugoj strani). Dženita Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić. Politička biografija 1965–1989*. (Sarajevo: Institut za historiju, 2020), 175.

“konfederalisti”, jer se konfederalizacija kao prijedlog pojavljuje tek krajem osamdesetih, i to u redovima intelektualaca u Sloveniji, da bi početkom devedesetih godina, nakon sloma jednopartijskog sistema, rukovodstva Slovenije i Hrvatske predlagala to kao jedno od rješenja za jugoslovensku krizu. U međuvremenu, Srbija je prednjačila u zahtjevima za centralizacijom države i umanjnjem prava autonomnih pokrajina. Zapravo, konzervativni deo srbijanskog rukovodstva oko Draže Markovića je bio trajno nezadovoljan statusom pokrajina, još od ustavnih amandmana krajem šezdesetih i ustava iz 1974. godine. To nezadovoljstvo je kulminiralo 1977, pojavom tzv. *Plave knjige* u kojoj su isticane pravne kontradikcije i suštinske manjkavosti neusaglašenih funkcija republičke i pokrajinskih vlasti. Zahtevi za vraćanjem funkcija Republici Srbiji su na dnevnom redu ponovo inicirani u maju 1981, kada Ivan Stambolić počinje agresivnu kampanju za “rešavanje” statusa pokrajina. Ti prijedlozi su se pojavili najprije u novembru 1984, na plenumu CS SK Srbije, a potom i 1986, u poznatom Memorandumu SANU, što će izazvati negativne reakcije u drugim dijelovima Jugoslavije. Da bi se procesi koliko-toliko držali pod kontrolom, Skupština SFRJ je u oktobru 1986. odlučila da se krene u izradu amandmana na savezni ustav i imenovala Ustavnu komisiju na čelu sa Hamdijom Pozdercem. Jedno od pitanja o kojem je Ustavna komisije trebalo da raspravlja ticalo se i federalnih odnosa i posebno odnosa autonomnih pokrajina prema Srbiji. Početkom 1987. godine Predsjedništvo SFRJ je zvanično podnijelo prijedlog ustavnih promjena. Tome je prethodilo dugotrajno i višemjesečno balansiranje između različitih i često proturječnih zahtjeva federalnih jedinica. U međuvremenu je Hamdija Pozderac zbog afere *Agrokomerc* uklonjen sa političke scene, a diskusije o ustavnim promjenama su dodatno zaoštrile međurepubličke odnose. Iako je ustavna reforma inicirana željom da se stvori efikasniji državni sistem, diskusije su pokazale da bi jačanje saveznih nadležnosti moglo promijeniti i odnose među republikama, zbog čega su se na kraju amandmani iz 1988. najmanje ticali suštine jugoslavenskog federalizma i uglavnom su bili usmjereni

u pravcu otklanjanja već prevaziđenog sistema samoupravljanja.²⁹⁰ Međutim, pritisak na ustavne promjene je bio snažan u Srbiji. Te promjene je trebalo da se odvijaju u pravcu smanjivanja prava autonomnih pokrajina, pa je čak u oktobru 1988. i savezno Predsjedništvo popustilo pod tim srbijanskim pritiskom.²⁹¹ Do većih ustavnih promjena će doći 1989, i već tada na scenu stupaju i prijedlozi o konfederalizaciji Jugoslavije.

KONSENZUS U ODLUČIVANJU I ZAGRIŽENI RECENTRALISTI

Uz rasprave o ustavnim promjenama odvijale su se i diskusije o načinu donošenja odluka u državnim institucijama, na čemu će prvo doći do konfrontacije Slovenije i Srbije. Princip odlučivanja konsenzusom na razini države zapao je u duboku krizu i sve više počinjao blokirati funkcioniranje države. Dio političkih snaga koje su težile recentralizaciji jugoslovenske države, uglavnom iz Srbije, pokušavao je odbaciti široki princip konsenzusa prilikom donošenja odluka, tvrdeći da konsenzus onemogućava efikasno donošenje odluka na saveznoj razini i prijeti jedinstvu zemlje, dok je dio političkih snaga, predvođenih Slovenijom, ljubomorno čuvao republičko pravo veta. Diskusija koja se razvila na Četrnaestoj sednici CK SKJ, u oktobru 1984, može poslužiti kao dobra ilustracija ovih državno-pravnih sporenja. Glavni protagonist sa srpske strane bio je član CK Draža Marković, sa slovenačke su to bili Andrej Marinc i France Popit. Marković je još tokom sedamdesetih godina nastupao sa centralističkih pozicija, tako da je on na ovoj sednici rekapitulirao stavove po kojima je već bio poznat u jugoslovenskim krugovima.²⁹²

290 Robert M. Hejden, *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, S engleskog prevela Gordana Vučićević. (Beograd: Samizdat 92, 2003), 49.

291 Živan S. Marelj, *Ukidanje autonomnosti Vojvodine. Početak razbijanja Jugoslavije* (Beograd: Dan Graf, 2020), 99.

292 Aleksandar R. Miletić, "Generacije srpskih (re)centralista, 1968–1990: Opravdani zahtevi ili put u raspad Jugoslavije?", Portal YU Historija, dostupno na: http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c3.html.

Povod za diskusiju bili su negativni komentari koje je član CK SKJ Andrej Marinc izneo na račun prednacrt, tj. teza za unošenje promena u Dugoročni program ekonomske stabilizacije koje su došle iz Srbije i intervjuua koga je Borislav Srebrić, potpredsednik SIV, dao nedeljnom izdanju *Borbe*, desetak dana pre sednice CK SKJ. Dok pomenuti prednacrt traži veće ingerencije za organe federacije, u Srebrićevom intervjuu se naročito kritikuje opšte zastupljeni princip konsenzusa, kao načina za donošenje odluka na federalnom nivou.²⁹³ Srebrić je u intervjuu objašnjavao tehničke probleme sa kojima se federalne vlasti suočavaju u nastojanju da budu efikasne, uz balast “usaglašavanja” koji prethodi donošenju svake operativne odluke. Konsenzus se problematizuje u ovom intervjuu, ne samo kao opterećenje u procesu donošenja odluka, već i kao nešto što je u osnovi protivno demokratskim načelima: “Tu je sada pitanje da li je konsensus demokratski ili antidemokratski oblik, s obzirom da majorizuje manjinu”.²⁹⁴ Ne treba naglašavati da takvo rezonovanje nije moglo biti podudarnije sa koncepcijama koje je Draža Marković zastupao i razvijao tokom prethodnih 15 godina.

Marković će u odbrani Srebrićevih argumenata izneti jedno od opštih mesta svoje recentalističke političke doktrine. On je, naime, često isticao da je insistiranje na konsenzusu u donošenju svih odluka, u stvari, protivno ustavu. Autori ustava iz 1974, su, po Markoviću, predvideli konsenzus za ograničeni broj pitanja od opšteg značaja, a ne za donošenje svih odluka na svim nivoima ingerencija saveznih organa. Ovakva primena konsenzusa izvirgavala se u svoju suprotnost:

293 14. sednica CK SKJ. *Ostvarivanje ekonomske politike u 1984. Godini i zadaci Saveza komunista u donošenju i ostvarivanju ekonomske politike za 1985. godinu.* (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1984), 23–26, 100–105, 107–108. Videti takođe Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (IV izdanje) (Boulder (CO): Westview Press, 2002), 15–16.

294 Blažo Šarović, “Kako do pravih promena?” Intervju Borislava Srebrića, *Borba*, 6–7. oktobar 1984, 280–281.

“[...] jedan dobar princip, koji treba da garantuje ravnopravnost i da obezbedi određene interese, proširio se i pretvorio u svoju suprotnost. Zbog toga što bismo hteli da budemo još 'ustavniji' nego što Ustav kaže, još 'ravnopravniji' nego što smo Ustavom zapisali, još 'demokratskiji' nego što smo se dogovorili mi postizemo suprotan efekat [...] jer proširujemo to pitanje ravnopravnosti van Ustava. [...] Mi kritikujemo SIV da on nije odlučan i ne izlazi sa predlozima. SIV prećutno radi po principu jednoglasnosti, suprotno ustavu. Ovo je najbolji primer da je više od Ustava isto tako protivustavno, kao i manje od Ustava.²⁹⁵

U domenu razmatranja “demokratskosti” primene principa konsenzusa, Marković, dakle, ima rezonovanje istovetno napred citiranim, Srebrićevom. Odlučivanje većinom glasova koje je, po Markoviću, “najdemokratskije”, je u jugoslovenskim institucijama postalo u tolikoj meri nepoželjno da je za njega uveden pežorativni izraz “naglasavanje”. U uslovima ekonomske krize koja je produbljivala jaz između bogate Slovenije i manje razvijenih republika na jugu, čini se da su Marković i drugi srpski funkcioneri bili ubeđeni da bi za efikasniju intervenciju federalnih organa mogli dobiti podršku manje razvijenih republika.

Pomenuta sednica CK SKJ bila je povod za diskusije u republičkim partijskim forumima. U oblasti primene principa “usaglašavanja”, Ivan Stambolić je na savetovanju u CK SKS, 22. oktobra 1984, ukazivao na štetne posledice rasprostranjivanja ovog principa u gotovo svim domenima odlučivanja u Federaciji.²⁹⁶ Konsenzus se tako proširio iz oblasti određivanja i upravljanja opštim ciljevima razvoja, gde je njegova primena, po Stamboliću, opravdana i potrebna, i na domen sprovođenja, pa čak i kontrolu sprovođenja. Savezni saveti su, nastavlja Stambolić, postali “međurepublički komiteti”, a napredovao je i razvoj “republičko-pokrajinskih nauka” koje su bile u službi pružanja podrške za političke stavove njihove zajednice.²⁹⁷

295 14. sednica CK SKJ, str. 101–102.

296 “Zadatke čitati iz života,” *Politika*, br. 25524, 24. oktobar 1984.

297 Isto.

Kao što je već pomenuto, savetovanje na kome je Stambolić izneo ove stavove održano je i da bi se diskutovalo o aktuelnim polemičkim tonovima sa Četrnaeste sednice CK SKJ, održane prethodne sedmice. Stambolić u svom izlaganju stavlja naročiti akcenat i pruža bezrezervnu podršku nastupu Markovića. Otišao je i korak dalje, pa je značajan broj Markovićevih stavova proizvoljno promovisao kao stanovište koje je zauzeo CK SKJ. Očigledno je da je po pitanju kritike principa konsenzusa u odlučivanju u organima Federacije postojalo jednoglasje među srpskim rukovodiocima.²⁹⁸ Izgleda, takođe, da je srpsko stanovište protiv prekomerne primene konsenzusa, nailazilo i na podršku u drugim republikama. U pismu koje je Predsedništvo SFRJ poslalo Saveznoj skupštini 13. novembra 1984, a povodom utvrđivanja politike društveno-ekonomskog razvoja zemlje za 1985, našla se i preporuka koja je gotovo u celosti sledila pravac Markovićevog i Stambolićevog rezonovanja.²⁹⁹

Ova činjenica ukazuje na to da su srpski kadrovi imali u vidu širu jugoslovensku koncepciju u okviru koje su očekivali podršku za svoje stavove i za promenu ekonomskih odnosa u zemlji. Naime, otkako su u Jugoslaviji počela da rastu inflatorna kretanja, sve više se produbljuje jaz između manje razvijenih i razvijenih republika, u prvom redu Slovenije. Raif Dizdarević u svojim memoarima sa izvesnom dozom gorčine opisivao je pregovore sa slovenačkom stranom oko strukture razvojne politike u BiH, koju su Slovenci hteli da uslovljavaju. Dizdarević se kritički osvrnuo i na slovenačku politiku “čuvanja stečenih pozicija i povlašćenog položaja u privredi”. Naime, razvojem inflatornih kretanja na šteti su bile republike u kojima su “dominirale energetika, bazna industrija, proizvodnja sirovina, polufabrikata i hrane”, jer je cene tih proizvoda određivala savezna vlada. Takva

298 Aleksandar R. Miletić, *Generacije srpskih (re)centralista*.

299 “Predsedništvo ističe potrebu striktnog poštovanja ustavnih odredbi u rešavanju pitanja za koja je potrebna saglasnost republika i pokrajina, uz istovremeno suprotstavljanje zahtevima za primenu konsenzusa tamo gde to Ustavom nije predviđeno.” U: “Pismo Predsedništva SFRJ Skupštini Jugoslavije: Konsenzus samo po Ustavu”, *Borba*, 14. novembar 1984.

je bila struktura privrede u BiH, ali i u Srbiji i drugim manje razvijenim republikama.³⁰⁰

Nasuprot njima, slovenačka ekonomija koja je proizvodila pretežno finalne proizvode za potrebe jugoslovenskog tržišta, izvlačila je profit u uslovima inflacije. Cene ovih proizvoda u maloprodaji nisu bile pod kontrolom države i to su predstavnici drugih republika smatrali za svojevrsni monopol i nezasluženu privilegiju. Dizdarević kaže da je bosanska strana koristila ovaj argument protiv slovenačkih kritika na račun ekonomske politike u BiH. Državna intervencija bio je jedini put za promenu takvih ekonomskih odnosa, a slovenački tipični odgovor BiH rukovodstvu bilo je njihovo etiketiranje etatizmom. Naime, France Popit je, uz izvesnu meru nadmenosti, rezonovao da je pristajanje uz etatizam nešto čemu po pravilu pribegavaju oni koji su nerazvijeni, naime, “onaj ko teško živi uvijek je spreman da podrži etatističke mjere koje će mu poboljšati život”.³⁰¹

Predlog stavova za pomenutu Četrnaestu sednicu CK SKJ, 1984, sadržavao je takođe kritički odnos prema očuvanju monopola; naime, “energično se suprotstaviti onima koji brane neopravdano stečene pozicije, monopolski i privilegovani položaj”. Ovo saznajemo iz izlaganja slovenačkog člana CK SKJ Andreja Marinca, koji je ovakve zahteve odbacio ukoliko “se pod ovakvom formulacijom podrazumevaju razvijenije republike i autonomne pokrajine ili organizacije udruženog rada koje izvoze”.³⁰² U kontekstu otklanjanja monopolskog položaja u formiranju cena, Ivan Stambolić je u uvodnom izlaganju na Sedamnaestoj sednici CK SKS, 28. septembra 1984, govorio o potrebi “bržeg otklanjanja granskih i teritorijalnih dispariteta cena” na nivou organa federacije.³⁰³ Srpski rukovodioci su verovatno očekivali

300 Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije* (Sarajevo: Svjetlost, 2000), 76, 80.

301 Isto, 80–81.

302 *14. sednica CK SKJ*, str. 25–26.

303 “Međutim, neophodne su i odgovarajuće mere u federaciji, kao što su, pre svega, promene u deviznom sistemu i brže otklanjanje granskih i teritorijalnih

da će, ukoliko se princip konsenzusa ukloni iz kolektivnog odlučivanja na jugoslovenskom planu, biti u stanju da dobiju podršku iz manje razvijenih republika za svoje projekte. Naime, ekonomske blagodeti tzv. monopola i privilegija, uživala je samo Slovenija i možda donekle Hrvatska, znači, u jugoslovenskim okvirima srpska nastojanja za promenu *statusa quo* mogla su naići na podršku. Boško Krunic svedoči da je slična polarizacija između interesa republika koje su proizvodile sirovine i energente i izvoznika, postojala i u periodu na prelasku iz 1987. u 1988.³⁰⁴ Međutim, do dolaska Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji, preglasavanja po tom osnovu i pokušaji donošenja jednostranih mera nisu bila na dnevnom redu srpskih rukovodilaca.

Vojvođanska epizoda Miloševićeve “antibirokratske revolucije” prošla je gotovo bez protivljenja Predsedništva SFRJ i organa SKJ. Štaviše, u događajima u oktobru 1988, vojvođansko “autonomaško” rukovodstvo je iz ovih foruma i institucija bilo požurivano da podnese ostavku. Prva otvorena protivljenja Miloševićevoj politici došla su iz slovenačkog rukovodstva u novembru 1988, a povodom intenziviranja krize na Kosovu. Hrvatski pokušaj postizanja kompromisa s Miloševićem, tzv. hrvatska šutnja o najbitnijim pitanjima unutrašnje krize u Jugoslaviji, trajala je sve do januara 1989. Do početka samostalnog istupanja hrvatskog rukovodstva na jugoslovenskoj pozornici, došlo je više zbog agresivne propagandne kampanje protiv Stipe Šuvara koju je Milošević pokrenuo u medijima pod svojom kontrolom, nego što je to bio principijelni odgovor na narušavanje ustavnog okvira na kome je počivala jugoslovenska federacija. S druge strane, slovenačko protivljenje Miloševiću bilo je od početka usmereno na zaštitu ljudskih prava Albanaca na Kosovu i institucionalnih mehanizama jugoslovenskog federalnog-konfederalnog uređenja, propisanih ustavom iz 1974. Principijelni stav slovenačkog rukovodstva dobio je i široku podršku

dispariteta cena, naročito cena električne energije i nekih proizvoda bazno-sirovinskog sektora, pa i smanjenje obaveza u podsticanju bržeg razvoja nedovoljno razvijenih.” U: AS, CK SKS, f. 399, 17. sednica CK SKS, 28. septembar 1984.

304 Boško Krunic, *Decenija zamora i raskola* (Novi Sad: Prometej, 2009), 86.

intelektualnih krugova i političkih organizacija u nastajanju u ovoj republici, što je manifestovano skupom podrške albanskim rudarima u Trepči, u Cankarjevom domu u Ljubljani 27. februara 1989. Milan Kučan je na ovom skupu izjavio da se “Jugoslavija brani u Trepči” i to je svakako, u ustavnopravnom smislu bilo tačno.

“Hrvatska šutnja” koja je u određenoj meri trajala još od potresa koji su pratili razračunavanje sa maspokom sedamdesetih godina prošlog veka, pomerila je žarište jugoslovenskog konflikta sa srpsko-hrvatske na srpsko-slovenačku ravan. Otvoreni konceptualni sukob srpskog i slovenačkog rukovodstva traje tokom čitave 1989, a u decembru dostiže kulminaciju nakon zabrane nameravanog protestnog zborna kosovskih Srba i Crnogoraca u Ljubljani. Skup, koji je mitingaški entuzijazam “antibirokratske revolucije” trebalo da prenese na teren najrazvijenije jugoslovenske republike zabranile su slovenačke vlasti, a Miloševićev odgovor je bio zavođenje ekonomskog embarga na slovenačku robu. Ovo je bilo u kontradikciji sa kontinuiranim Miloševićevim recentralističkim zalaganjima za ukidanje međurepubličkih ekonomskih barijera. Milošević, koji je godinama unazad na gotovo svim partijskim forumima insistirao na značaju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, ostao je na kraju zapamćen po nametanju ekonomskog embarga Republici Sloveniji u decembru 1989. Zapravo, ako se sledi hronologija Miloševićevih javnih nastupa, temat o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu naći će se poslednji put u njegovom izlaganju na Konferenciji SK Srbije, u novembru 1988;³⁰⁵ embargo Sloveniji je proglašen samo godinu dana kasnije, u decembru 1989. Tom brzinom su Miloševićeve “principijelne” koncepcije preinačavane u sopstvenu potpunu suprotnost.

Reputaciji jednog recentraliste, takođe, ne ide u prilog kontinuirano protivljenje odlukama i merama savezne vlade – SIV, na čelu sa Antom Markovićem. Kad je Draža Marković na pomenutoj sednici CK SKJ 1984. tražio veće ingerencije za savezne organe vlasti, to je bilo u vreme vlade Milke Planinc i sadržavalo je principijelno zalaganje za

305 Slobodan Milošević, *Godine raspleta* (Beograd: BIGZ, 1989), 278.

određeni profil institucija, bez obzira koja (čija) kadrovska kombinacija je u tom trenutku na vlasti. Da je Milošević bio principijelni recentralist, morao bi da podrži autoritet saveznih organa vlasti, bez obzira na njihov personalni sastav. Takve principijelnosti, međutim, kod njega nije bilo. Verovatno najizrazitiji primer Miloševićevog urušavanja institucija zajedničke države predstavlja upad u monetarni sistem SFRJ i primarnu emisiju Narodne banke Jugoslavije, decembar 1990 – januar 1991. Tom prilikom je Republika Srbija nelegalno “pozajmila” dinarski iznos u protivvrednosti od 1,4 milijarde tadašnjih dolara za potrebe budžetskih isplata. Recentralista Pavlovićevog ili Stambolićevog kova, sigurno ne bi u ustavu Republike Srbije, koji je donet u vreme postojanja savezne države 28. septembra 1990, uneo odredbu kojom se proklamuje da je ova federalna jedinica “suverena i nezavisna”. Srđa Popović je u svojoj čuvenoj raspravi ukazivao i na član 2. stav 1. pomenutog ustava koji omogućuje zavođenje posebnih taksi i posebnog poreza na promet robe proizvedene u drugim jugoslovenskim republikama. Na ovaj način je embargo prema slovenačkoj robi ne samo legalizovan, nego je i utemeljen u najvišem zakonodavnom aktu. Model embarga i trgovinskog protekcijonizma mogao se dalje primenjivati i prema privrednim subjektima iz drugih republika.³⁰⁶

Šta je onda ostalo od Miloševićevog deklarativnog recentralizma posle 1989. godine? U nategnutoj formi, njegove neuspele kombinacije preglasavanja na XIV kongresu SKJ u januaru 1990, i u Predsedništvu SFRJ, mogle bi se izvoditi kao krajnje konsekvence dugoročnog razvoja recentralističkih koncepcija u Srbiji. To bi bila ona “logika” o kojoj govori Latinka Perović, logika unutrašnjeg konflikta koja se nije mogla kontrolisati i koja je vodila oružanom sukobu. Bliski saradnik Miloševića u to vreme, Borisav Jović, navodi da je Miloševićovo insistiranje na sazivanju XIV partijskog kongresa imalo za cilj da se upotrebi glasačka snaga delegata iz Srbije i srpskih delegata iz

306 Srđa Popović, “Kako smo branili Jugoslaviju”, u: Sonja Biserko (priređivač), *Milošević vs. Jugoslavija* (knj. 1) (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004), 11–40.

drugih jugoslovenskih republika.³⁰⁷ To je, dakle, trebalo da bude prva efikasna realizacija dugogodišnje priče o “efikasnom”, “većinskom”, “najdemokratskijem” načinu donošenja odluka, uz prenebraganje “nedemokratske” prakse konsenzusa i usaglašavanja. Jović dodaje da se Milošević u proceduri organizovanja kongresa nije konsultovao ni sa kim. To je, ipak, potpuno odudaralo od načina donošenja odluka i priprema za forume prethodnih recentralista. Principijelni sukob srpskog i slovenačkog rukovodstva i na ovom kongresu je predodredio dalji razvoj jugoslovenske krize.

BOSNA I HERCEGOVINA I SRBIJA – DISONANTNI TONOVI

Diskusije o funkcioniranju federacije odvijale su se u atmosferi stvorenoj događajima na Kosovu i nemogućnošću efikasnog rješenja kosovskog pitanja, što je već početkom osamdesetih izazivalo nezadovoljstvo lidera u Srbiji, čiji su mediji počeli optuživati druge u Jugoslaviji, posebno rukovodstva u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i medije u tim republikama, da se nedovoljno angažiraju u vezi s istinitim informiranjem o stanju na Kosovu i ne pružaju dovoljno podrške naporima za stabilizaciju prilika u toj pokrajini.³⁰⁸ U Bosni i Hercegovini su izračunali da je tokom 1981, u raznim medijima u Srbiji bilo 430 članaka okarakteriziranih kao napadi na Bosnu i Hercegovinu.³⁰⁹ To je izazvalo reakcije “prozvanih” republika i njihovih medija. Na sjednici Predsjedništva CK SK BiH 20. jula predsjednik Nikola Stojanović je smatrao da zbog napada srbijanskih medija treba organizirati sastanak s rukovodstvom Srbije, kako bi se razjasnila dilema da li srbijansko rukovodstvo stoji iza tih napada. “Jer”, rekao je Stojanović svom srbijanskom kolegi Tihomiru Vlaškaliću, “to [napadi

307 Borisav Jović, *Knjiga o Miloševiću* (Beograd: IKP “Nikola Pašić”, 2001), 52–54.

308 U ovim optužbama prednjačili su tjednici *NIN* i *Duga*, te dnevne novine *Politika* i *Politika ekspres*.

309 Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza: Memoarski zapisi 1945–2005*. (Zagreb: Promej, 2006), 232.

srbijanskih medija] je poprimilo takvog maha da objektivno iza toga neko stoji”.³¹⁰

O tome je bilo razgovora na sastanka predstavnika CK SK Srbija i BiH 28. septembra 1981. godine.³¹¹ Stojanović je na ovom sastanku iznio “utisak” da iza napada srbijanskih medija stoji rukovodstvo Srbije. “Prateći tekstove u štampi i emisije na televiziji (...) stekao sam vrlo neprijatan utisak o postojanju jedne vrste crno-bijelog odnosa u sredstvima informisanja iz Srbije prema Bosni i Hercegovini”, te da se u Bosni i Hercegovini komunisti pitaju, “da li vi [srbijansko rukovodstvo] stojite iza takve opšte orijentacije štampe prema SR Bosni i Hercegovini”. Stojanović je naglasio da je rukovodstvo BiH odmah zauzelo jasan stav o Kosovu (“da se radi o albanskom nacionalizmu i iredentizmu”, to je “urađeno prije nego što je bilo gdje u Jugoslaviji izrečena takva ocjena”), a u srbijanskim medijima se šire glasine kako u Bosni “teferiče i uživaju” dok se na Kosovu odvija prava drama za srpski narod. “To je nedopustivo”, naglasio je Stojanović. On je optužio srbijansku štampu, koja se masovno distribuira i po BiH (“50 posto štampe u BiH je štampa iz Srbije i Hrvatske”) da ne objavljuje stavove rukovodstva BiH o Kosovu, “a onda napada na Republiku [BiH] zbog toga što, kako se kaže, tih stavova nema”.

Na ovom sastanku sa srbijanskom delegacijom 28. septembra, Nikola Stojanović je kazao: “Bosna i Hercegovina je, zbog svojih istorijskih uslova, protiv svakog nacionalizma. Kada je riječ o njenom odnosu prema Albancima, neki naši stavovi su zasnovani ne na onome što se dešava na Kosovu, nego i na onome što se dešava i što se počelo dešavati Albancima koji žive u Bosni i Hercegovini, kojih sada

310 Arhiv Bosne i Hercegovine, Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Magnetofonski snimak sa 93. sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta SKBIH 20. 7. 1981.

311 Autorizovani magnetofonski snimak razgovora drugova iz Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Bosne i Hercegovine, 28. 9. 1981. (Ovaj snimak sam dobio od Nikole Stojanovića).

u Sarajevu ima 15–20 hiljada.³¹² Kada smo se dogovarali o slanju sastava milicije, Bosna i Hercegovina je odredila 500 pripadnika milicije, a iz drugih republika – isključujući Srbiju, sveukupno 800. Tada smo rekli da će Bosna i Hercegovina, ako ustreba, dati i više, odnosno koliko god treba, a takva instrukcija je data i našem sekretaru. Jer, nama je jasno šta ta zbivanja znače, da je riječ o odbrani naše zemlje i revolucije”. Stojanović naglašava da Bosna daje najviše policijaca za intervencije na Kosovu “mada to nismo htjeli ni da spominjemo, niti da to postavljamo kao pitanje, jer time Bosna i Hercegovina brani i sebe i socijalističku Jugoslaviju.” Stojanović potom naglašava: “Samo na osnovu najmonstruoznijih namjera mogu se izjednačavati stavovi Bosne i Hercegovine sa stavovima i držanjem Tirane u odnosu na Kosovo, i govoriti o nespремnosti Bosne i Hercegovine na konkretnu akciju. Pri tome mislim na stavove političkog rukovodstva [Bosne i Hercegovine] i na spremnost naroda [u BiH] da se bori protiv svega onog što dovodi u pitanje socijalistički samoupravni razvoj Jugoslavije.” Stojanović je čak izašao sa tezom da se u srbijanskim medijima, i njihovom pisanju o stanju na Kosovu, primjećuju prvi znaci detitoizacije, i naveo primjer jednog teksta u kojem se za stanje na Kosovu optužuje federacija: “Podrška, koju je kosovsko rukovodstvo dobilo od federacije (misli se na vrijeme tokom šezdesetih, kada je Kosovo dobilo status pokrajine, op. H. K.) možda i nije bila presudna za ono što će se kasnije dogoditi, ali je sigurno bila ključni činilac koji je onemogućavao Socijalističku Republiku Srbiju da na cijeloj teritoriji Republike ostvaruje svoja ustavna ovlašćenja, a Savez komunista Srbije da obezbijedi jedinstvenu politiku u Republici i ponese odgovornost za cjelinu njenog ostvarenja.” Stojanović je u tom tekstu vidio poziv za preispitivanje čitave jugoslavenske politike prema Kosovu, odnosno poziv za detitoizaciju politike prema Kosovu, a to je smatrao jako opasnim za odnose u Jugoslaviji.

312 Nije sasvim jasno zašto je Stojanović ovako uvećao broj Albanaca u Sarajevu. Prema popisu stanovništva 1981. u Sarajevu je bilo 4396 Albanaca.

Ispostaviće se da će kosovsko pitanje biti ključni izazov u svim daljim pregovorima o očuvanju jugoslavenske federacije, pri čemu su Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Vojvodina uporno istrajavale na očuvanju pokrajinskih autonomija, što su smatrali važnim kao dijelom borbe za poštovanje ustava. U Bosni i Hercegovini su ovu borbu za očuvanje autonomije Kosova smatrali važnom karikom u borbi za očuvanja interesa BiH kao republike. “Bosna i Hercegovina ne bi mogla biti ravnopravna ako se ne bi borila, u svim slučajevima, za ravnopravnost svih republika i pokrajina. Nje kao republike, bez odnosa ravnopravnosti, nema u Jugoslaviji.”

Dok su Bosanci naglašavali principijelnost u osudi albanskog nacionalizma, ali i ukazivali na potrebu očuvanja postojećeg stanja ravnopravnosti odnosa u jugoslavenskoj federaciji, Srbijanci su ukazivali na to kako se “pisanje o Kosovu u bh štampi svodi na nešto načelno. Nije se ulazilo u problem [albanske] inteligencije koja je [...] svoj poziv vidjela u provođenju nacionalizma”. Špiro Galović, jedan od članova Predsjedništva CK SK Srbije, iznio je uvjerenje u Srbiji “kao da su nas drugi, ne svi, donekle ostavili bez dovoljno podrške (...) Istina je to da se bosanskohercegovačka štampa zadovoljila načelnim osudama nacionalizma na Kosovu i posle prešla na to da piše o radnim akcijama vojnika i omladine. Treba da se piše o radnim akcijama vojnika i omladine, da se vidi da se nešto menja u raspoloženju, ali ne možete izostaviti analizu čitavog niza neprijatnih stvari”. Odgovor Nikole Stojanovića je bio vrlo oštar: najpre je naglasio da srbijanska javnost ne može znati šta bh štampa piše, jer se bh štampa ne prodaje u Srbiji. “Stanovništvo u Srbiji je moglo steći predstavu o stavovima Bosne i Hercegovine samo kroz [srbijansku] štampu, koja ne objavljuje ni stavove rukovodilaca Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Otkud oni [stanovnici Srbije] znaju da su to samo načelni stavovi? Vaša štampa tvrdi da se u Bosni i Hercegovini seiri (zabavlja se, posmatra nešto sa zadovoljstvom, op. H.K), da ona ima stavove kao Tirana i kako može drugačije to stanovništvo da cijeni to što čita ili gleda? Dio bosanskohercegovačke javnosti čita vašu štampu i susreće se na televiziji sa emisijama u kojima se plasira takvo viđenje naših [navodnih] stavova.”

Špiro Galović se nije dao: nastavio je priče o tome da u Bosni i Hercegovini mediji ne predstavljaju pravu sliku događaja na Kosovu. “U tom pogledu, [u Srbiji] postoji uverenje zasnovano na analizama da je tu [tj. u pisanju bh štampe] naglašena pozitivna komponenta – treba sad ići u susret nečem pozitivnom, treba stimulirati pozitivno, nemoj ono što je negativno sada da stavljaš na dnevni red, treba pre svega imati poverenje u Albance itd., kao da mi [u Srbiji] nemamo poverenja u Albance na Kosovu.”³¹³

Iako se činilo da se na ovom septembarskom sastanku stvari o pisanju štampe i kada je riječ o Kosovu, ali i o drugim pitanjima vezanim za odnose između dvije republike, stavljaju pod kontrolu, ipak nije bilo baš tako. Na sjednici P CK SK BiH 11. decembra 1981. Stojanović kaže kako napadi srbijanskih mediji na BiH zbog stavova oko Kosova nisu slučajni i da su zabrinjavajući: “Susreo sam jednog druga iz Saveza komunista Srbije koji kaže: ‘Pripremamo sjednicu Centralnog komiteta, jako sam zabrinut, ne znam kako će se završiti.’”³¹⁴ Ta sjednica (plenum) CK SK Srbije održana je 24–26. decembra 1981, i na njoj je izneseno niz primjedbi na račun pokrajina.³¹⁵ Pokrajine su reagirale (posebno Vojvodina), drugi u Jugoslaviji su počeli podržavati stavove Vojvodine (neki i posve nekritički). Tako je bilo i u BiH, gdje su stavovi CK SKS vrlo ozbiljno shvaćeni. Taj plenum je ocijenjen kao prvo javno ispoljavanje srpskog nacionalizma u srbijanskoj političkoj eliti poslije Titove smrti i kao prvi udar na Jugoslaviju.³¹⁶ Prema izvještajima očevidaca, ali ne i prema redigiranom stenogramu, na plenu-

313 Autorizovani magnetofonski snimak razgovora drugova iz Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Bosne i Hercegovine, 28. 9. 1981.

314 Arhiv Bosne i Hercegovine, Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Magnetofonski snimak sa 103. sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta SKBIH, 11. 12. 1981.

315 O ovom plenumu Draža Marković u svom dnevniku bilježi: “Na ovoj sednici Srbija je prestala ćutati i skinuto je pravo drugih da se mešaju i vrše pritisak na odnose u Srbiji; skinuto je tutorstvo nad Srbijom.”, Istorijski arhiv Beograda, Lični fond Draže Markovića, *Dnevnik*, Kutija 9, 27. 12. 1981.

316 Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, 89–90.

mu je, između ostalog, iznesena i teza da je “Srbija republika srpskog naroda u Jugoslaviji”, pa prema tome i Srba iz BiH i Hrvatske, a Draža Marković, tada predsjednik Skupštine SFRJ, oštro je govorio o BiH, a izbjegavao je i spomenuti Muslimane kao narod.

Iako su najoštrije reakcije bile iz Vojvodine, diskusije na ovom srbijanskom plenumu su dovele i do reakcija u svim dijelovima Jugoslavije, pa i u BiH, budući da je izneseno i mišljenje da je tim plenumom SK Srbije “jedinstvo Jugoslavije ozbiljno ugroženo”, kako je to otvoreno izjavio Stane Dolanc na sjednici Predsjedništva CK SKJ 7. januara 1982. godine. Iako su neki diskutanti na ovoj sednici saveznog Predsjedništva jugoslavenskih komunista bili blagi, smatrajući da ne treba otvarati diskusiju o stavovima CK SK Srbije, neki Bosanci su ipak upozorili srbijansko rukovodstvo. Mikulić je govorio o neprihvatljivosti “izvjesnih teza koje se tiču međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji (...), zatim isticanje principa nacionalnog [kao] apsolutnog principa (...) u donošenju odluka o formiranju republika”, dok je Nikola Stojanović otvoreno počeo govoriti o napadima medija iz Srbije na rukovodstvo u BiH. “Mi imamo hajku iz dijela sredstava javnog informisanja prema Bosni, sada u zadnje vrijeme i pojedinim ličnostima itd. (...) Hoćemo li se sada i mi opredijeliti i dozvoliti (...) da se naša sredstva informisanja isto tako ponašaju.” Stojanović je spomenuo i kako se u Bosni gleda na to što se na plenumu SK Srbije ne spominju Muslimani kao narod i slično. Nikola Stojanović i Hamdija Pozderac su kritizirali stavove Draže Markovića i Petra Stambolića, tvrdeći da njihove diskusije na plenumu CK SK Srbije ugrožavaju suverenitet republika (BiH), dovode jedan narod (Muslimane) u neravnopravan položaj i tako dalje. Tako je diskusija o Kosovu odmah otvorila brojna druga pitanja odnosa u jugoslavenskoj federaciji, a na pitanju BiH i Muslimana to se najočitije moglo vidjeti. “Ima drugova koji ne mogu preko usta nikako prelomiti [riječ] Muslimani (...) I u Bosni se ta pitanja [zašto se negira identitet Muslimana] postavljaju, zašto 40 godina posle revolucije da se Republika Bosna i Hercegovina tretira kao vještačka tvorevina”, rekao je Hamdija Pozderac, a Nikola Stojanović je naglasio kako to više nije samo pitanje Muslimana, nego i Srba i Hrvata u BiH,

“odnosno srpskih i hrvatskih nacionalista, i ne samo njih nego i poštenih građana koji kažu da bi ovo trebalo razjasniti, šta znači to [nespominjanje Muslimana u diskusiji Draže Markovića na srbijanskom plenumu SK].” Lazar Mojsov je pokušavao ublažiti odnose, tvrdeći kako je ipak riječ o lapsusu, te da Marković nije mislio negirati ravnopravnost Muslimana i osporavati državnost Bosne i Hercegovine.³¹⁷

Početak ove decenije, kada su u pitanju međurepublički odnosi Srbije i Bosne i Hercegovine, obilježen je ovim oštrim diskusijama, da bi tokom decenije ti odnosi prolazili kroz različite faze, ali su bili opterećeni, s jedne strane slikom o Bosni i Hercegovini kao tamnom vilajetu, koja je građena u srbijanskim medijima, te pitanjima osporavanja nacionalnog identiteta Muslimana, što se povremeno sredinom osamdesetih pojavljivalo ne samo u krugovima nacionalističke inteligencije u Srbiji,³¹⁸ i nastojanjem rukovodstva Bosne i Hercegovine da se predstavi kao najdosljedniji branitelj jugoslavenskih vrijednosti, ali bez političkog paternalizma iz Srbije. Kraj decenije je obilježen još jednom aferom koja je pokazala koliko je Srbija imala “arogantan odnos prema Bosni i Hercegovini, njenim liderima i institucijama”: riječ je o ilegalnom djelovanju srbijanskih obavještajaca u istočnoj Bosni 1989. godine, koji su širili lažne vijesti kako bi narušili međunacionalne odnose u tom dijelu Bosne i Hercegovine. “Neki članovi republičke vlasti (u Bosni i Hercegovini) otvoreno su izražavali zabrinutost zbog politike koja se vodila u Srbiji, ali sami nisu zauzimali nikakve antisrpske stavove.”³¹⁹ To će definitivno narušiti odnose između ove dvije republike uoči kraja jugoslavenske države.

317 Arhiv Jugoslavije, CK SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa III sednice Predsedništva CK SKJ, 7. 1. 1982.

318 O tome videti Jasna Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma (Beograd: Edicija Reč, 2004).

319 Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina. Između Tita i rata* (Beograd: Samizdat b92/Edicija Samizdat, 2005) 154.

AUTONOMIJA POKRAJINA – KLJUČ REŠENJA

Pitanje položaja autonomnih pokrajina u Srbiji dominiralo je u međurepubličkim odnosima tokom osamdesetih godina. Iako je to pitanje imalo dublju istoriju, ono je otvoreno u svojoj punoći nakon Titove smrti. O tome nedvosmisleno svedoči i Ivan Stambolić u odgovorima na pitanja publiciste Slobodana Inića. Stambolić je u ovom spisu memoarskog karaktera, objavljenom 1995. godine, postupno jačanje pozicije Srbije u jugoslovenskoj unutrašnjoj politici dovodio neposredno u vezu sa Titovom smrću i sa događajima na Kosovu 1981. godine.³²⁰ I Raif Dizdarević u svojim memoarima uzima pobunu na Kosovu kao okidač koji je srpske rukovodioce usmerio ka odlučnijem nastupu u organima federacije.³²¹ Stambolićevo izlaganje na sednici CK SK Srbije 6. maja 1981. godine, u vreme kada je albanska pobuna na Kosovu tek savladana, bilo je u celosti intonirano u duhu dokazivanja ispravnosti politike prema pokrajinama koju su 1977. zagovarali on, Draža Marković, Dušan Čkrebić i Petar Stambolić i autori *Plave knjige* 1977.³²² Možda i iz razloga da se ne bi insistiralo na 1974. godini, jer bi to značilo preispitivanje samog ustava, Stambolić se uporno vraća na 1977. U Stambolićevom govoru, uz principijelne opaske ima i gorčine zbog popustljivosti tadašnjeg srpskog rukovodstva koje navodno nije istrajalo na tome da se problemi sa pokrajinama tada isteraju na čistac. Tadašnji kompromis, da se po pitanju autonomije pokrajina ništa ne preduzima, Stambolić naziva prihvatanjem “iluzije” da su se oko nečega usaglasili. U svom izlaganju, on se čak četiri puta vraćao na “višemesečne rasprave 1977. godine:

“Kada smo ovih dana na zajedničkoj sednici predsedništava CK SK Srbije i SR Srbije razmatrali uzroke i posledice događaja na Kosovu, drug Minić se založio da se ti problemi stave na dnevni red sasvim

320 “I što je vreme, nakon Titove smrti, više odmicalo, to su stavovi Srbije sve više dobijali na težini.” Ivan Stambolić, *Put u bespuće* (Beograd: Radio B92, 1995), 25. “Za nas u Srbiji rešavanje odnosa Srbije i pokrajina, posle pobune na Kosovu, bilo je od životnog značaja [...] Isto, 113.

321 Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, 88.

322 Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji* (Zagreb: Globus, 1988), 20–27.

onakvi kakvi jesu, da se vidi suština stvari i da se preduzme rešavanje'. Rasprave koje smo vodili 1977. godine, međutim, išle su upravo obratno – pojedini drugovi su želeli da se rešavaju stvari, a da se pri tome ne razjasni suština stvari. [...] Tada nismo jasno i odlučno rekli da SAP Vojvodina i SAP Kosovo imaju svoju republiku, svoju državnu zajednicu SR Srbiju.³²³

U ovom govoru, Stambolić je izrazito kritički nastrojen prema periodu razvoja odnosa sa pokrajinama od 1977. godine nadalje, kad je došlo do značajnog udaljavanja tzv. uže Srbije i njenih pokrajina. On tvrdi da je to za posledicu imalo to da je 1981. godine Republika Srbija imala uspešniju saradnju sa drugim jugoslovenskim republikama nego sa sopstvenim pokrajinama. Uticaj analiza sadržanih u *Plavoj knjizi* prepoznaje se u Stambolićevom ukazivanju na nelogičnosti delegatskog sistema, u kome delegati i funkcioneri pokrajina učestvuju u rešavanju svih političkih i ekonomskih problema tzv. uže Srbije, dok su s druge strane, republički funkcioneri retko kad uopšte u prilici da posete neku od pokrajina. Sugerisući ton Stambolićevog izlaganja kao da implicira da se stvari moraju vratiti ponovo na 1977. godinu i da bi argumenti i principijelnost srpske strane sad trebalo da budu na mnogo višem nivou.

Sličnu intonaciju ima i Stambolićevo izlaganje na sednici CK SKS, održanoj u decembru 1981.³²⁴ I u ovom izlaganju on se na nekoliko mesta vraća na 1977. godinu kao na prekretno mesto u razvoju politike prema pokrajinama. Na mnogo određeniji način Stambolić govori da su tadašnje pogrešne procene o ustavnopravnom položaju pokrajina "velika odgovornost" rukovodstva Srbije ("naša velika odgovornost"). On dodaje i da pokušaj "kontrarevolucije" na Kosovu 1981. ne bi predstavljao takvo iznenađenje za rukovodstvo Srbije da pomenu te procene iz 1977. nisu bile tako pogrešne. U ovom govoru Stambolić poziva na jedinstvo Republike u okviru koga podjednako oštro osuđuje manifestacije separatizma u vojvođanskom i kosovskom ruko-

323 Isto, 24.

324 Ivan Stambolić, *Rasprave*, 55–62.

vodstvu. Na posredan način, on potcrtava i da se u vremenu posle Tita i Kardelja moraju pronaći nova rešenja za pokrajine.³²⁵ Inače, u pomenutoj knjizi *Put u bespuće*, Stambolić je poput Draže Markovića pokazao koliko je bio opterećen i frustriran formalnim pitanjima protokola i procedure na Kosovu. On piše da su posetama republičkih funkcionera prethodili dugotrajni pregovori sa predstavnicima pokrajina, kao da je bila reč o međudržavnim odnosima. Stambolić je, takođe, bio ozlojeđen činjenicom da je na pokrajinskim skupovima na koje je dolazio kao najviši republički funkcioner, kao predsednik republičkog Izvršnog veća, bio formalno pozdravljen tek na samom kraju liste protokola, “posle poslednjeg pokrajinskog funkcionera uvrštenog u tu listu”.³²⁶

Pitanje autonomnih pokrajina bilo je nezaobilazno i na Osamnaestoj sednici CK SKS, u novembru 1984. godine. Stambolić u izlaganju ponovo insistira na “potpunijem konstituisanju SR Srbije kao republike”. Njegova logika je jednostavna: naime, ono što doprinosi jačanju pojedinačne republike doprinos je učvršćivanju SFRJ. Na ovoj sednici zabeležena je i njegova poznata metafora “o sustanarima i podstanarima”. Iz ove metafore sasvim se jasno naglašava da pokrajine ne mogu biti potčinjene, ali ne mogu biti ni ravnopravne sa republikom:

“Socijalističke autonomne pokrajine i narodnosti nisu podstanari u Srbiji, ali mi u njoj nismo ni sustanari. Za jedinstvo Republike bio bi poguban i prvi i drugi odnos. Možda se meni samo čini da se ponekad kod ponekih ljudi zalaganje za jedinstvenu SR Srbiju, sa Ustavom

325 “Bezbroj puta smo ponovili jedni drugima odredbe Ustava, pozivali smo se na Zakon o udruženom radu, na reči drugova Tita i Kardelja. Sve je to u redu. Ali, sada valja da proučimo šta smo zaista napravili, moramo pažljivo analizirati gde nas vodi to što smo uradili odstupajući od generalnih opredeljenja, a misleći uvek da ispravno čitamo sva ta dokumenta. Drugova Tita i Kardelja, u čiju smo reč verovali, čijom se mišlju i delom i dalje rukovodimo, na žalost, više nema među nama, da oni to učine umesto nas. Sad to moramo sami.” Isto, 61.

326 Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, 78–79.

utvrđenom autonomijom njenih pokrajina, doživljava i izaziva više straha no zahtev, parola 'Kosovo – Republika.'"³²⁷

Počev od 1986. godine čini se da se Stambolićeva retorika prema Kosovu delimično ublažava. Umesto bespogovornih zahteva i frustracije stanjem stvari u njegovim govorima se sada nalaze i pozitivni primeri saradnje do kojih dolazi na relaciji republika – pokrajina. Ovaj “napredak” u odnosima, Stambolić je u to vreme i kasnije objašnjavao pozitivnom klimom koja je nastala smenom političkih generacija na Kosovu.³²⁸ Kosovsko partijsko rukovodstvo, koje se od maja 1986. godine konsoliduje oko Azema Vlasija i Kaćuše Jašari, očigledno je bilo po volji Stambolića. On je, opet, sa svoje strane, isticao da su ove kadrovske promene bile posledica pravilne politike koju su republičke vlasti zauzimale prema Kosovu u prethodnih pet godina. U svojim naknadnim uspomenu Stambolić navodi brojne oblasti u kojima je u tom periodu došlo do otopljanja odnosa i do međusobne saradnje i uzajamnosti: od zajedničkog zakonodavstva do saradnje u ekonomiji i na političkom planu. On naročito ističe da je u tom periodu došlo do statutarnog objedinjavanja organizacije SK na čitavoj teritoriji Republike.³²⁹ Bez obzira na političke smene generacija na Kosovu i pozitivnih promena do kojih je dolazilo u međusobnoj komunikaciji, Stambolić je nesmanjenim žarom nastavio da u pregovorima sa

327 “Završna reč Ivana Stambolića. Uvek smo bili partija promena”, *Politika* br. 25556, 25. novembar 1984.

328 Na zajedničkoj sednici predsedništava SFRJ i CK SKJ, 5. marta 1986, Stambolić ističe: “Ja mislim da mi možemo zajednički zaključiti i složiti se da je u ovom periodu od pet godina u Savezu komunista Kosova, u njegovom rukovodstvu, pobedila jedna nova jugoslovenska politička orijentacija, da je zauzet jedan novi politički kurs koga nosi jedno novo rukovodeće jezgro.” Stambolić, *Rasprave*, 155. Na ovu temu Stambolić je na sličan način rezonovao i kasnije: “Na toj osnovi jačaju snage zajedništva i spremnost na delotvornu saradnju. Tako je došlo do kadrovske obnove u kosovskom rukovodstvu. Dolaze mlađi, obrazovaniji, politički neopтереćeni ljudi jugoslovenske orijentacije. Potiskuju protagoniste stare politike, a rehabilituju neke od kritičara te stare politike.” Stambolić, *Put u bespuće*, 89.

329 Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, 89–90.

drugim republikama priprema ustavne promene u domenu smanjenja pokrajinskih ingerencija. U osnovnim pitanjima ustavne konsolidacije Republike njegova nastojanja se mogu pratiti sve do poslednjih trenutaka njegovog aktivnog bavljenja politikom. Nepunih deset dana pre Osmе sednice CK SKS on je pred svim većima Skupštine SR Srbije držao ekspozе u kome je obrazlagao predlog promena ustava SR Srbije. Za ove promene on je prethodno uspeo da dobije pristanak rukovodstava ostalih republika i obe pokrajine.³³⁰

Dragišа Buca Pavlović, jedan od najbližih saradnika Ivana Stambolića, pored Slobodana Miloševićа, bio je takođe zaokupljen pitanjem pokrajina. Pavlović se na položaju predsednika Gradskog komiteta SK Beograda nalazio relativno kratko vreme, od maja 1986. do događaja vezanih za Osmu sednicu (1987). U široj javnosti uglavnom nije poznato da je Pavlovićevo smenjivanje s tog položaja bila ključna tačka dnevnog reda pomenute sednice. Govor koji je Buca Pavlović održao tom prilikom predstavlja verovatno poslednju odsudnu odbranu najznačajnijih tekovina i vrednosti jugoslovenskog socijalizma na srpskoj političkoj pozornici. Međutim, on je za sve vreme aktivnog bavljenja politikom takođe ustrajno insistirao na smanjenju pokrajinskih ingerencija, pa se i on može posmatrati u kontinuitetu prakse srpskih recentralista. U ovoj oblasti on ideološki razrađuje postojeće koncepcije Draže Markovića i Ivana Stambolića. Kod Pavlovića tako nalazimo i elemente ustavnopravne argumentacije vezane za uspostavljanje jedinstvenog ekonomskog i državnog prostora unutar SR Srbije, i insistiranje na ravnopravnosti SR Srbije u odnosu na druge republike unutar federacije. On uzima za primer Društveni plan SR Srbije i insistira na tome da bi ovaj dokument morao da se odnosi na čitavu teritoriju Srbije. Naime, u odgovarajućoj zakonskoj regulativi stoji da društvene planove donose “društveno-političke zajednice”, a područje uže Srbije nije nikada i nigde bilo definisano kao takva zajednica. Pavlović napominje da iz formalnopravnih razloga i zbog protivljenja pokrajina čitavu deceniju nije donet društveni plan SR Srbije što

330 Ivan Stambolić, *Rasprave*, 241–253.

ukazuje na značajnu obespravljenost ove republike u odnosu na druge jugoslovenske republike.³³¹

Značajan deo Pavlovićeve argumentacije u pogledu rešavanja kosovskog problema odnosi se na saradnju sa kosovskim institucijama.³³² U domenu političke, kulturne i ekonomske saradnje sa Kosovom, Pavlovićevi stavovi na ovaj način u najvećoj meri korespondiraju sa stavovima Ivana Stambolića, u periodu 1986–1987. O saradnji sa Kosovom Pavlović je iscrpno govorio i na Osmoj sednici, kada je takva retorika već bila “prevaziđena” u nacionalističkoj grupaciji koja se oformila oko Slobodana Miloševića.³³³

Slobodan Milošević se u užem krugu srpskog rukovodstva nalazio od kraja 1983. godine i sve do posete Kosovu Polju aprila 1987. godine nije pokazivao naročiti interes za tzv. kosovsko pitanje. U zbirci njegovih javnih nastupa, na prvi pomen kosovskog problema nailazimo tek u junu 1986, na savetovanju predsednika okružnih komiteta SKJ. O krizi na Kosovu, osim ostalih tema, Milošević govori i političkom aktivu Kragujevca u decembru 1986. Iako je kod Ivana Stambolića u to vreme već došlo do značajnog ublažavanja retorike prema Kosovu, Milošević je još uvek govorio starim jezikom kojim su se pojave na Kosovu određivale neposredno posle pobune 1981. Dok Stambolić ukazuje na moguće puteve saradnje sa novim pokrajinskim

331 “Samoupravna, delegatski organizovana država kao što je SR Srbija, mora da igra svoju ulogu u privrednom razvoju – u principu onako i onoliko koliko i druge republike; upravljanje podrazumeva planiranje i ostvarivanje planiranog, takođe i usklađivanje funkcionisanja pojedinih delova sa celinom i obrnuto. Stoga je neophodno da postoji jedan Društveni plan SR Srbije, ali nikako kao mehanički zbir tri odvojena plana koji se dodiruju jedino u materijalima za sednice foruma. U protivnom, strategija i politika materijalnog razvika SR Srbije biće, kao i do sada, nepredvidljiva rezultanta razvojnih i drugih ambicija tri njena izdvojena i nepovezana dela; značilo bi to slabije privredne rezultate i za pokrajine i za takozvanu užu Srbiju i za samu Jugoslaviju kao celinu sastavljenu od ravnopravnih (nikako raznopravnih) delova.” Isto, 27–29.

332 Isto, 25–27, 36.

333 Dragiša Pavlović, *Olako obećana brzina* (Zagreb: Globus, 1988), 173–174.

rukovodstvom, kod Miloševića su pojave na Kosovu žigosane jednostavno kao “kontrarevolucija”, a rešavanje problema kao “uklanjanje posledica kontrarevolucije”.³³⁴ Izuzimajući ova dva uzgredna pominjanja situacije na Kosovu, u kojima se možda prepoznaje zametak buduće oštre Miloševićeve retorike, problematika južne autonomne pokrajine SR Srbije izgleda da nije preterano okupirala Miloševića na početku njegove političke karijere.

O Miloševićevoj nezainteresovanosti za Kosovo svedočio je i Ivan Stambolić. Navodno, i njega (Stambolića) ubeđivao je da se okanu pokrajina i da se okrenu rešavanju jugoslovenskih problema.³³⁵ Može zvučati paradoksalno da su problemom pokrajina u tom periodu bili mnogo više okupirani njegovi kasniji protivnici Draža Marković, Ivan Stambolić i Buca Pavlović – političari koje je Milošević uklonio iz politike zbog navodnog protivljenja rešavanju kosovskog problema.

U domenu praktične politike, a naročito posle događaja u Kosovu Polju 1987, prioriteti Miloševićevog recentralizma u celosti su se izmenili. Najpre, treba primetiti da je u periodu 1987–1989. delokrug njegovih aktivnosti sa pitanja federacije u potpunosti preusmeren na pitanja pokrajina i drugih unutrašnjih pitanja SR Srbije. Čini se kao da su “događanje naroda”, “antibirokratske revolucije” i razračunavanje s “kontrarevolucijom” na Kosovu u celosti potisnuli bavljenje pitanjima odnosa u saveznoj državi. Čak i u domenu “rešavanja” kosovskog pitanja, Miloševićevi metodi svakako ne odgovaraju politici koju su tokom 1986. i 1987. godine zastupali Ivan Stambolić i Dragiša Buca Pavlović.

Dok su Stambolić i Pavlović od marta 1986. bili istrajni na putevima saradnje sa umerenim rukovodstvom Kosova, Milošević je to rukovodstvo u događajima posle Osme sednice izložio političkom pritisku, a kasnije i formama represije. U novembru 1988. najistaknutiji pokrajinski partijski rukovodioci Kaćuša Jašari i Azem Vlasi intervencijom iz Beograda odstranjeni su iz kosovske partijske organizacije. Vanredno stanje na Kosovu je uvedeno u februaru 1989, a u martu je uhapšen

334 Slobodan Milošević, *Godine raspleta*, 97–98, 121–124.

335 Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, 165.

Azem Vlasi. Amandmanima na ustav Srbije iz marta 1989. znatno je ograničena automija Kosova i Vojvodine. Procedura menjanja tada važećeg ustava Srbije iz 1974. podrazumevala je saglasnost skupština Vojvodine i Kosova, koja je na Kosovu isposlovana u okolnostima vanrednog stanja, pretnje represijom i vojske i policije na ulicama. Saglasnost Vojvodine bila je prethodno osigurana, kad je u nasilnim demonstracijama u oktobru 1988. smenjeno rukovodstvo na čelu sa Boškom Krunićem.

Miloševićovo razračunavanje sa pokrajinama poremetilo je tadašnji odnos snaga u Predsedništvu SFRJ i drugim državnim i partijskim telima. Srbija je tada od osam glasova koji su pripadali subjektima federacije imala tri glasa kojima se od januara 1989. pridružio i crnogorski. Kosovsko i vojvođansko rukovodstvo su nakon toga u sklopu jugoslovenske krize izgubili subjektivitet. Aludirajući na Minhenski sporazum iz 1938. Boško Krunić je u svojim memoarima događaje oko Miloševićevog preuzimanja vlasti u Vojvodini metaforički odredio kao "Mali Minhen". Krunić je pritom mislio na kapitulantsko ponašanje saveznih partijskih i državnih organa, naime, predsedništva SFRJ i CK SKJ u vreme tzv. antibirokratske revolucije, kao i na kasniji ratni rasplet jugoslovenske krize.³³⁶ Jugoslovenski "Minhen" je, poput žrtvovanja Čehoslovačke Hitleru zarad evropskog mira, podrazumevao teritorijalne koncesije Miloševiću unutar Srbije sa nadom postizanja mira u ostatku Jugoslavije. U oba slučaja nade za postizanje mira pokazale su se neosnovanim.

Ali, nije Kosovo bilo jedina pokrajina čiji se status dovodio u pitanje, budući da je sa otvaranjem pitanja statusa Kosova u Srbiji u pitanje doveden i status Vojvodine. Latentni sukob rukovodstava u Novom Sadu i Beogradu, otvoren već 1981. godine, prolaziće kroz različite faze i završiti 1988. likvidacijom autonomije Vojvodine kao političkog subjekta i elementa jugoslovenskog federalizma. Do eskalacije je došlo 1984. na Osamnaestoj sednici CK SK Srbije, na kojoj su žigosani procesi dezintegracije koji "razaraju jugoslovensku federaciju i

336 Boško Krunić, *Decenija zamora i raskola* (Novi Sad: Prometej, 2009), 185–189.

prete razbijanjem Srbije”. Republičko rukovodstvo, u kome su presudnu ulogu igrali konzervativni centralisti Dušan Čkrebić i general Nikola Ljubičić, u pokrajinama i njihovom statusu prepoznalo je opasnost. Pokrajinska rukovodstva su uzvratila optužbom protiv srbijanskog političkog vrha za etatizam i nacionalizam. Situaciju su zaoštrili i beogradski mediji koji već tada počinju pripremu javnog mnjenja u smeru nacionalističke homogenizacije. Prateći svoje ustavne obaveze – garancija pokrajinskih autonomija – savezni vrh je radio na smirivanju strasti i formiranjem Istražne komisije u proleće 1985. godine. Četiri godine kasnije, jugoslovensko rukovodstvo ostaće nemoćno, ćutke posmatrajući nasilni i protivustavni napad Srbije na pokrajinske autonomije. Ipak, već tokom krize 1984–1985. godine, srbijanski vrh je postigao jednu važnu pobedu. Ustavne promene su stavljene na dnevni red, pokrajinske autonomije stavljene su pod znak pitanja i one neće biti skinute sa dnevnog reda sve do faktičkog ukidanja autonomija 1989. godine.³³⁷ Time je tzv. srpsko pitanje četiri godine posle Titove smrti bilo otvoreno, nacionalistička homogenizacija, tada samo na pitanju pokrajina, postignuta, a sinhronizovanim delovanjem političkih, intelektualnih i medijskih elita pripremljen je teren za dolazak Slobodana Miloševića na vlast. Bila je to velika pobeda republičkog rukovodstva, na čelu sa Nikolom Ljubičićem i Dušanom Čkrebićem, nad pokrajinskim političkim strukturama. Opasnost koja se nad njih, ali i nad čitavom Jugoslavijom nadnela, malo je ko u tom trenutku anticipirao i u Novom Sadu i u Prištini.

Formiranjem Istražne komisije koja bi ispitala mogućnosti ustavnih promena, problem na relaciji Srbija – pokrajine nije rešen. Beogradski mediji su nastavili nacionalističku kampanju koja je 1985. godine u fokusu držala kontroverzni “slučaj Martinović”, zlostavljanja žitelja srpske nacionalnosti na Kosovu. Srpska i jugoslovenska javnost je dovedena u stanje emocionalne potresenosti, a antialbansko,

337 Petar Atanacković, “Srbija iz tri dela mora biti cela. Položaj pokrajina i ustavne reforme u Srbiji 1980-ih godina: pozicija Vojvodine”, u: *Slobodni i suvereni. Umetnost, teorija i politika – knjiga eseja i intervjua o Kosovu i Srbiji*, ur. V. Knežević, K. Lukić, I. Marjanović, G. Nikolić (Novi Sad: Cenzura, 2013), 144.

posredno i antipokrajinsko raspoloženje bilo je značajno povećano. Slika nasilnika Albanca i srpske žrtve bila je svakodnevno u beogradskim medijima. Krajem iste godine kosovski Srbi su se “samoorganizovali” i, do ukidanja pokrajinskih nadležnosti zvanični Beograd će ih koristiti kao političku snagu srpskog nacionalizma, pre svega protiv Vojvodine i Crne Gore. Dolasci delegacije kosovskih Srba u Beograd, nasilni upadi u institucije i očigledna podrška srbijanskih službi bezbednosti i medija, doveli su političku situaciju do usijanja. Posle poznate nacionalističke peticije iz januara 1986, koja je protiv stanja na Kosovu objavljena u opozicionim i sve otvorenije desno orijentisanim *Književnim novinama*, u septembru iste godine SANU je izašla sa poznatim Memorandumom. Teze o srpskoj ugroženosti u Jugoslaviji i neravnopravnom položaju Srbije u federaciji pale su na plodno tlo već homogenizovanog javnog mnjenja. Pokrajinske autonomije su označene kao ključni problem, a njihovo ukidanje kao glavni politički cilj. Srbija se konsenzualno pripremala da na temelju “odnosa snaga” protivustavno preuredi odnose u federaciji. Umereni deo partijskog rukovodstva na čelu sa Ivanom Stambolićem, koji je već počeo pregovore sa pokrajinskim čelnicima o dogovorenoj ustavnoj reformi, bio je delegitimiziran i nepopularan. Memorandum će biti veliki udarac Stamboliću i njegovom konceptu da se ustavne promene sprovedu mirnim, institucionalnim putem uz saglasnost svih subjekata jugoslovenskog federalizma. S druge strane, vojvođansko rukovodstvo je pojavu jednog agresivno nacionalističkog dokumenta, kakav je bio Memorandum SANU, dočekalo kao povod da optuži republički vrh za podršku politici opasnih namera koju je donosio ovaj dokument.³³⁸

Činjenica je da je republičko rukovodstvo Srbije realne probleme na Kosovu koristilo kako bi menjalo ustavni status Vojvodine, koja je po svim parametrima, i ekonomskim i političkim, bila među najuspešnijim elementima federacije.³³⁹ Već u drugoj polovini osamdesetih

338 Petar Atanacković, “Srbija iz tri dela mora biti cela”, 144–145.

339 Živan Marelj, *Ukidanje autonomnosti Vojvodine, početak razbijanja Jugoslavije* (Beograd: Dan Graf, 2020).

glavna oštrica je usmerena ka većinski srpskoj, iako multietničkoj Vojvodini, kao ekonomski značajno razvijenijoj od ostalih delova Srbije. Rukovodstvo Vojvodine je bilo svesno da će pasti kao prva žrtva sukoba Beograda i Prištine, zbog čega se protivilo radikalnijim ustavnim promenama, što je dodatno iritiralo republičko rukovodstvo koje ih je optuživalo za podršku albanskom separatizmu.³⁴⁰ Tako su stvarane kulise za nasilno rušenje vojvođanske autonomije.

Pitanje pokrajinske autonomije, percipirano u državnom vrhu Srbije kao ključni problem funkcionisanja republike, posebno je bilo radikalizovano, kao što je rečeno, demonstracijama na Kosovu (1981), “slučajem Martinović” (1985) i najzad, dovedena do vrhunca ubistvom više vojnika JNA u kasarni u Paraćinu (1987), koje je izvršio albanski vojnik sa Kosova. Atmosfera nacionalističke homogenizacije i zahtev za ponovnim “ujedinjenjem” Srbije, koju su pokrajine “razbijale”, bio je smatran prvorazrednim političkim ciljem. Ipak, deo rukovodstva Srbije optužio je predvodnike kampanje, novinsku kuću *Politika*, za raspirivanje mržnje, čime se posredno ciljalo na Slobodana Miloševića, koji ju je preko svojih kadrova kontrolisao. Otvoren je sukob koji se završio porazom umerenog predsednika Predsedništva Srbije Ivana Stambolića na Osmoj sednici srbijanskog partijskog vrha (1987) i potonjim izborom Slobodana Miloševića za neprikosnovenog partijskog, ali i nacionalnog lidera. Pokrajinsko rukovodstvo Vojvodine nije želelo da bira stranu, ostajući u sukobu unutar tzv. uže Srbije neutralno, znajući da se Stambolić i Milošević ne razlikuju suštinski u namerama prema pokrajinskim autonomijama.³⁴¹ Pitanje modela rušenja autonomija tada nije uzimano u razmatranje, jer se nasilne i radikalne metode koje će novoustoličeni režim u Beogradu primeniti biti sasvim nove i izvan dotadašnjih kompromisnih (dogovornih) obrazaca političkog delovanja u drugoj Jugoslaviji.

340 Boško Krunic, *Decenija zamora*, 22.

341 Đorđe Stojić, *Osmo sednica. Kako je Slobodan Milošević pobedio, a Srbija istorijski izgubila* (Beograd: Dan Graf, 2014).

Na samom početku 1988. novo republičko i pokrajinska rukovodstva nastavili su pregovore o ustavnim promenama, započete u vreme Stambolića, kako bi se povećala funkcionalnost Srbije kao specifične federalne jedinice. Kada je dogovor na relaciji republičko i dva pokrajinska rukovodstva postignut, sukob je obnovljen zbog zahteva srbijanskog vrha da se promene ubrzaju, a njihov stepen značajno produbi i time sasvim ograniči i derogira pokrajinska autonomija. Tome su se rukovodstva pokrajina, a posebno Vojvodine, nedvosmisleno usprotivila. U leto 1988. počela je u svim beogradskim medijima, podstaknuta s republičkog vrha, do tada nezabeležena propagandna kampanja protiv pokrajinskih rukovodstava, a pre svega vojvođanskog. Svakodnevene teške optužbe i otvorene pretnje nisu slomile pokrajinski vrh, čak su ga homogenizovale. Kad pritisak preko medija i partijskih foruma nije urodio plodom, krenulo se u organizaciju masovnih uličnih demonstracija sa ciljem nasilnog obaranja vojvođanskog rukovodstva. Tako je početkom jula 1988. grupa od nekoliko stotina Srba sa Kosova "samoorganizovano" došla u Novi Sad, demonstrirajući ispred zgrade pokrajinske Skupštine. Relativno mali broj okupljenih, ignorancija domicilnog stanovništva i još uvek nedovoljno jasno artikulisani zahtevi, ne bi izazvali veću pozornost da nije bilo manipulacije beogradskih medija. Naime, jedan kratkotrajni incident, isključivanjem struje demonstrantima, kako bi se sprečio govor mržnje, nekarakterističan za dotadašnji javni diskurs u Jugoslaviji, dobio je u opširnim izveštajima medija u Beogradu krajnje dramatičan ton. Iz dana u dan, različitim montažama i manipulacijama planski je podizana politička temperatura u Srbiji. Pritisak na neposlušni pokrajinski vrh je rastao. Započeta kontrakampanja političkih aktiva SK Vojvodine i medija lojalnih pokrajinskom rukovodstvu nije davala rezultat, jer je ostajala u granicama starih obrazaca i delegitimisanih formula, dok je režim u Beogradu koristio novu homogenizujuću snagu u društvu – nacionalizam i brutalniji pristup medijima uz beskrupuloznu propagandu modernijeg tipa.³⁴²

342 Boško Krunić, *Decenija zamora*, 114; Milivoj Bešlin, "Vojvodina u Jugoslaviji: Borba za autonomiju", *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, priređeno od W. Hoepken, F. Bieber,

Znak za početak radikalnijeg obračuna sa neposlušnim pokrajinskim vrhom dao je lično novoustoličeni lider Srbije Slobodan Milošević u intervjuu najuticajnijem nedeljniku u zemlji *MIN*, u julu 1988. godine. On je rekao da delovi pokrajinskih rukovodstava žele da “pokrajine u daljoj ili bližoj perspektivi budu države”, zbog čega “vode pregovore za osvajanje nekih prava, koja, ako budu osvojena, predstavljaju osnovu za cepanje Srbije na tri samostalna i međusobno odvojena dela – na tri države”. Time su pokrajinski vrhovi Vojvodine i Kosova direktno optuženi za separatizam, što je u severnoj pokrajini, naseljenoj pretežno srpskim stanovništvom, bila optužba koja je ozbiljno uzdrmla ionako okrnjeni legitimitet Pokrajinskog komiteta SKV. Uz svakodnevnu propagandu medija u Beogradu, koji su, nakon Miloševićeve pobeđe, stavljeni pod potpunu kontrolu, kako bi se bez ostatka stavili u funkciju politike novog kursa, najavljena su dalja okupljanja građana po Vojvodini, nazvana “događanjem naroda”.³⁴³

Paralelno sa vaninstitucionalnim, rastao je i institucionalni pritisak na pokrajinsko rukovodstvo. Išao je u dva smera: pokušaj stvaranja podela u PK Vojvodine i preotimanja “baze” pokrajinskoj partiji, odnosno, pokušaj da opštinski i gradski komiteti partije počnu da traže smenu vlastitog pokrajinskog partijskog rukovodstva u Novom Sadu. Druga forma institucionalnog pritiska išla je iz samog republičkog vrha koji je na Dvanaestoj sednici CK SK Srbije konstatovao da je reč o krizi izazvanoj konfliktom između “demokratskih aspiracija naroda” i “birokratske odbrane ... pokrajinske naciokratije”, nazvane pogrdno “foteljašima”. Legalno rukovodstvo SAP Vojvodine je optuženo i za “drsko demonstriranje državnosti... na zamišljenoj granici na autoputu Beograd – Novi Sad”, sa ciljem stvaranja “vojvođanskog naroda”, kao i za podršku “albanskoj iredenti”. Ove i slične optužbe za antisrpsvo izgovarane prvi put u javnom diskursu druge Jugoslavije u

L. Perović, D. Roksandić, M. Velikonja (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 279–324.

343 Dimitrije Boarov, *Politička istorija Vojvodine* (Novi Sad: Agencija CUP, 2001), 213–214.

atmosferi višegodišnje nezaustavljive antialbanske histerije i uzavrelog nacionalizma, bile su poziv na linč pokrajinskih čelnika koji nisu pristajali na Miloševićev predlog o dobrovoljnom samoukidanju vojvođanske autonomije i nadležnosti. Propaganda režima u Beogradu karakteristična sve vreme tokom devedesetih godina XX veka, posebno intenzivno primenjivana tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, postulirana je i najpre primenjena prema Vojvodini. Kako se ta propaganda širila i narastala, tako je dobijala sve ekstremnije oblike, izričući optužbe poput one o uspostavi “antisrpske osovine Zagreb – Novi Sad – Ljubljana”.³⁴⁴

Kad je u Beogradu procenjeno da je pokrajinsko rukovodstvo uzdrmano i temeljno kompromitovano, a građani dovoljno homogenizovani i nahuškani protiv njega, krenulo se tokom druge polovine avgusta u sledeću fazu mitinga po Vojvodini. Broj mitinga, kao i prisutnost građana su eksponencijalno rasli iz dana u dan, bes okupljenih ljudi je, takođe, rastao, a rizici od žrtava koje bi pale u sukobu demonstranata i policijskih snaga, koje su još uvek bile pod pokrajinskom komandom, svakog dana sve veći. Prvi put u drugoj Jugoslaviji i Srpska pravoslavna crkva se aktivno uključila u politička zbivanja. Osnovne organizacije SKV su sve češće otkazivale poslušnost neposrednom partijskom rukovodstvu u Vojvodini, izdvajajući se time iz političkog sistema i stavljajući se pod kontrolu republičkih partijskih struktura protiv pokrajinskih. Mesta naseljena kolonostima: Bačka Palanka, Titov Vrbas, Nova Pazova bili su centri otpora pokrajinskom rukovodstvu.³⁴⁵

Savezni politički vrh, koji je 1945. garantovao nepovredivost vojvođanske autonomije, delovao je zbunjeno i nezainteresovano tokom blitzkriega koga je Srbija pod Slobodanom Miloševićem izvršila na Vojvodinu. Iako je doveden u pitanje ustavni poredak federacije, posebno nakon što je Srbija ulične metode počela u avgustu da izvozi

344 Petar Atanacković, “Srbija iz tri dela mora biti cela”, 148–151.

345 Boško Krunić, *Decenija zamora*, 135–141; D. Boarov, *Politička istorija Vojvodine*, 215.

i u druge republike (najpre u Crnu Goru), savezni politički centar je delovao nedovoljno zainteresovano, nadajući se da će Milošević svoj pohod završiti pokoravanjem pokrajina. Sredinom septembra savezno rukovodstvo je pokušalo da posreduje u sporu Srbije i Vojvodine, ali je medijacija završena neuspešno, uz konstataciju da su razlike nepremostive. Međutim, svi apeli da se sve violentniji mitinzi obustave, kao i svakog dana sve uzavrelija kampanja u medijima, ostajali su bez odjeka, jer je savezna država svoju aktivnost ograničila na molbe i apele. Pravi modus operandi saveznih organa video se tokom završnog čina destrukcije vojvođanske autonomije, koji je počeo 25. septembra 1988. Ponovni miting kosovskih Srba u Novom Sadu prošao je, za razliku od prethodnog, sa daleko većom podrškom lokalnog stanovništva, širokom dobrodošlicom građana Novog Sada, partijskih organizacija u unutrašnjosti Vojvodine i posebno važnom potporom nekoliko velikih fabrika, među njima najznačajnija – novosadski "Jugolatt". Odred savezne policije koji je poslat u prestonicu Vojvodine, iako je bilo jasno da se na ulici ruši ustavni poredak države, dobio je zadatak da interveniše samo u slučaju ozbiljnijeg krvoprolića.³⁴⁶

Poslednji čin u rušenju autonomije Vojvodine odigrao se petog oktobra 1988. godine. Prethodnog dana Predsedništvo PK SKV je pokušalo da pozove na odgovornost ključne organizatore mitinga, lokalno rukovodstvo u Bačkoj Palanci, Mihalja Kertesa i Radovana Pankova. Njihov odgovor na to je bio skup od 10.000 ljudi koji se uputio u Novi Sad sa zadatkom konačnog rušenja rukovodstva SAP Vojvodine i dovođenjem novog, koje bi bilo lojalno Beogradu. Uz snažnu podršku beogradskih medija i sekretara CK SK Srbije Zorana Sokolovića, u Novom Sadu se okupilo više desetina hiljada ljudi, dovezenih iz svih krajeva Vojvodine, ali i Srbije, čak i iz Crne Gore. Protestanti su kamenicama i jogurtom gađali zgradu Izvršnog veća Vojvodine, simbol pokrajinske autonomije, zbog čega je kasnije čitav događaj dobio naziv – jogurt revolucija. Izolovano pokrajinsko rukovodstvo je tražilo pomoć i Republike i saveznih organa. Uprkos obećanjima, pomoć

346 Petar Atanacković, "Srbija iz tri dela mora biti cela", 152.

nije stigla. Naprotiv, savezne institucije, kao garanti pokrajinskih autonomija, pojačavali su pritisak i ubrzavali čelne ljude Vojvodine da se povuku.³⁴⁷ Sledećeg dana, 6. oktobra, svi članovi vojvođanskog rukovodstva i predstavnici Vojvodine u saveznim institucijama podneli su ostavke. Bio je to potpuni trijumf politike srbijanskog vrha. Neposlušne vojvođanske rukovodioce ubrzo su zamenili Miloševići lojalisti. Medijska kampanja protiv smenjenog rukovodstva nastavljena je i u mesecima koji su sledili i bila je usmerena na pripremu javnosti za konačno dokidanje autonomnih prava Vojvodine. “Radikalne kadrovske promene”, kako su se nazivale, kao i raskid sa “autonomaškom politikom”, dovele su na ključne pozicije u Vojvodini najkonzervativnije zagovornike centralističke politike.³⁴⁸ Novi pokrajinski kadrovi, kao i do juče kosmopolitski vojvođanski mediji, preko noći su postali najgorljiviji promoteri nacionalističke politike i svakodnevnog govora mržnje. Na ulici proizvedenu realnost, trebalo je usaditi u najšire slojeve stanovništva. Tako je Vojvodina postala važna logistička baza u daljem pohodu Slobodana Miloševića na Jugoslaviju. Prvi na redu su bili SR Crna Gora i SAP Kosovo.³⁴⁹

Nakon oktobarske nasilne smene pokrajinskog rukovodstva, ustavne promene i faktičko ukidanje autonomije Vojvodine bili su samo formalnost. Konačni čin se odigrao u martu 1989, kad su usvojeni amandmani na ustav SR Srbije, kojima je autonomija dveju pokrajina svedena na minimum, suštinski je prestala da postoji. Tako je Autonomna pokrajina Vojvodina i svojom voljom prestala da bude politički subjekat u arhitekturi jugoslovenskog federalizma, a ubrzo i bilo kakav subjekat. Ekonomski novinar i publicista Dimitrije Boarov tvrdi da se Vojvodina kao “istorijska regija sa srpskom autonomističkom tradicijom i sa više od 40 odsto stanovnika koji nisu ni Srbi ni Crnogorci, svenarodnom voljom odriče stečenih prava, traži od srpske nacionalne centrale

347 Živan Marelj, *Ukidanje autonomnosti Vojvodine*, 99–103.

348 Dimitrije Boarov, *Politička istorija Vojvodine*, 216–217; Petar Atanacković, “Srbija iz tri dela mora biti cela”, 152–154.

349 Milivoj Bešlin, “Vojvodina u Jugoslaviji”, 279–324.

da nema pravo da samostalno odlučuje ni o jednom bitnom političkom pitanju, zahteva da poreze koji se sakupe na njenoj teritoriji raspoređuje i troši neko van Vojvodine, da njene privredne firme (...) izgube poslovnu samostalnost i sopstvene finansijske račune (...) Političko samoubistvo Vojvodine je izvedeno zbirnim dejstvom strahovitog političkog i medijskog pritiska iz Beograda, te uzdržanošću ostalih političkih centara u Jugoslaviji iz straha da će i oni doći na red”.³⁵⁰

Ubrzo nakon smene pokrajinskog rukovodstva i ustavnih promena, usledila je jedna od najtemeljnijih čistki u istoriji Vojvodine. Ne postoje egzaktni podaci, ali se procenjuje da je tokom i nakon tzv. antibirokratske revolucije u pokrajini smenjeno oko 40.000 političkih funkcionera, visokih državnih činovnika, šefova policije, sudija, direktora zdravstvenih, kulturnih, prosvetnih, naučnih i informativnih centara. U privredi je smenjeno oko 80 odsto rukovodećeg kadra; samo u dotadašnjoj vojvođanskoj prestonici, Novom Sadu, smenjeni su čelni ljudi svih pet banaka, kao i direktori pošte, železnice, Naftagasa... Nijedan urednik informativnih kuća nije se zadržao, menjane su čitave redakcije i to na svim, do tada, službenim jezicima u pokrajini. Ukinuti su vojvođanski investicioni i penzionski fondovi, a sredstva su prebačena u republički centar.³⁵¹

CRNA GORA I SRBIJA

Identitetska pitanja su bila važna u odnosima Bosne i Hercegovine sa Srbijom i Hrvatskom, ali i u odnosima Srbije i Crne Gore sredinom osamdesetih godina. Ta su pitanja pokrenuta već sredinom šezdesetih godina, nakon smjene u vrhu crnogorskog partijskog rukovodstva. Staro, “partizansko” rukovodstvo u Crnoj Gori tada su naslijedili predstavnici mlađe generacije, koji su afirmisanje crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta definisali kao jedan od prioriteta svoje politike. Njihovu aktivnost dodatno će pokrenuti okupljanje određenih kulturnih i intelektualnih elita iz Beograda, koje na platformi

350 Dimitrije Boarov, *Politička istorija Vojvodine*, 217.

351 Milivoj Bešlin, “Vojvodina u Jugoslaviji”, 279–324.

podrške Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Crnoj Gori, sve glasnije osporavaju crnogorski identitet. Novo partijsko rukovodstvo već na IV kongresu SK Crne Gore (mart 1965) ističe neophodnost definisanja nove kulturne i nacionalne politike socijalističke Crne Gore, zbog čega je formirana i posebna komisija koja je imala zadatak da “preispita idejne orijentacije kulturnog stvaralaštva u okvirima sopstvene nacije”.³⁵² Na tragu ovih zaključaka, partijska komisija je pripremila elaborat u kome je analizirala aktuelnu kulturnu politiku socijalističke Crne Gore sa planom daljeg razvoja. U elaboratu je konstatovano da se ne može dozvoliti negiranje ni crnogorske nacije, ni postojanje crnogorske nacionalne kulture.³⁵³ Ti stavovi ponovljeni su i na V kongresu Socijalističkog saveza radnog naroda Crne Gore (mart 1966), kada je konstatovano da se zbog nedovoljne posvećenosti ovim pitanjima došlo do paradoksa da Crnogorci imaju naciju, a nemaju nacionalnu kulturu. U tom kontekstu, afirmisanje i razvoj crnogorske nacionalne kulture bio je jedan od osnovnih zadataka razvoja kulturne politike. Po njihovoj ocjeni, to je bio preduslov ravnopravnog tretmana crnogorske nacije na jugoslovenskom prostoru.³⁵⁴ Već prve najave afirmisanja crnogorskog kulturnog i nacionalnog identiteta otvorile su rasprave i dileme u srpskim intelektualnim i kulturnim krugovima. U beogradskim *Književnim novinama* ta je aktivnost ocjenjena kao “sumnjiv i opasan zahtijev”, kojim se navodno pokušava razdvojiti jedinstven kulturni prostor na, kako su oni tvrdili, “ultracrnogorski i ultrasrpski”. Sa druge strane, u zagrebačkom *Vijesniku* inicijativa crnogorskih vlasti ocjenjena je kao “oslobođenje crnogorske kulture od prisvajačkih ambicija i aspiracija srpske kulturne politike”.³⁵⁵

352 Jadranka Selhanović, *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje. Dokumenta 1970–1985* (Podgorica: Državni arhiv Crne Gore, 2015), 9.

353 Komisija CK SKCG – Aktuelna pitanja naše kulturne politike i idejni problemi u oblasti kulture, februar, 1966, Državni arhiv Crne Gore (u nastavku DACG), Arhivsko odjeljenje za istoriju radničkog pokreta (u nastavku AOIRP), CK/1967.

354 Jadranka Selhanović, *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje*, 11.

355 Aktuelne političke informacije – sektor za informisanje CK SKCG, 18. februar 1967, DACG, AOIRP, CK/1967.

Disonantni tonovi koji su stizali iz dva najznačajnija jugoslovenska politička centra jasno su ukazivali da će proces etabliranja crnogorskog identiteta i nacionalne kulture biti prevashodno političko pitanje. Na to su ukazali i čelni ljudi crnogorskog partijskog rukovodstva, koji su nakon prvih reakcija iz Beograda zaključili da je riječ o "idejama velikosrpskog nacionalizma koji crnogorsku kulturu smatra dijelom srpskog kulturnog nasljeđa".³⁵⁶ Ti stavovi potvrđeni su i u dokumentu "Aktuelna pitanja razvoja crnogorske kulture", koji je krajem 1970. godine usvojen na sjednici Centralnog komiteta SK CG. Crnogorski partijski vrh u ovom dokumentu je poručio da će nastavak afirmisanja crnogorske nacije i kulture biti ključni zadatak partijskog rukovodstva, uz poruku da će se boriti protiv svih koji negiraju ili osporavaju crnogorsku nacionalnu individualnost. Procesi započeti krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih trajno će odrediti karakter odnosa između crnogorskog i srbijanskog partijskog rukovodstva. Dok će, sa jedne strane, crnogorsko rukovodstvo insistirati na tezi da je crnogorska nacionalna kultura autohtona i posebna, i da je kao takvu treba afirmisati i unaprijediti, određeni krugovi iz Beograda konstantno će pokušavati da dokažu da su crnogorska nacionalna kultura i identitet dio srpskog kulturnog prostora, i da stoga nema razloga za bilo kakvo otvaranje i dalju problematizaciju kulturnih i identitetskih pitanja Crne Gore.

Narativ kojim se osporavao crnogorski nacionalni i kulturni identitet, prvi put će organizovan i artikulisan javni iskaz dobiti tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu. Realizacija ovog projekta obnovljena je nakon 1968. godine i dolaska novog rukovodstva Saveza komunista Crne Gore, predvođenog Veselinom Đuranovićem. Ideji izgradnje Mauzoleja oštro se usprotivio vrh pravoslavne crkve u Crnoj Gori koji je dobio otvorenu podršku sinoda SPC i dijela intelektualaca iz Beograda, od kojih je najveći dio njih bio porijeklom iz Crne Gore. Ipak, za razliku od vrha SPC i dijela intelektualaca iz Beograda,

356 Aktuelne političke informacije – sektor za informisanje CK SKCG, 18. februar 1967, DACG, AOIRP, CK/1967.

vrh Saveza komunista u Srbiji³⁵⁷ podržao je partijske kolege iz Crne Gore. Komisija za međunacionalne odnose CK SK Srbije saopštila je da je “vrh SPC vjeru koristio kao osnov za nacionalnu hegemoniju srpstva prema onim dijelovima Jugoslavije u kojima je pravoslavlje dominantna vjera”.³⁵⁸ Partijsko rukovodstvo Srbije podršku crnogorskom rukovodstvu potvrdilo je i prilikom susreta u junu 1970. godine u Titogradu. Na zajedničkoj sjednici predstavnika Centralnog komiteta SK Crne Gore i SK Srbije pružena je podrška daljem procesu izgradnje mauzoleja na Lovćenu. Član CK SK Srbije, Predrag Ajtić saopštio je tada da priča koja je iz Beograda pokrenuta oko izgradnje mauzoleja na Lovćenu nije nikakvo “umetničko-estetsko pitanje, već platforma za djelovanje unitarističkih i velikosrpskih snaga”. Ajtić je poručio da je obaveza srpskog partijskog rukovodstva da osudi i odbaci kao neprihvatljivu “svaku manifestaciju paternalističkog, dušebrižničkog i pokroviteljskog stava i odnosa prema odlukama samoupravnih organa u SR Crnoj Gori”, objašnjavajući da takvo postupanje šteti Srbiji i srpskoj naciji.³⁵⁹

Okolnosti su značajno promijenjene nakon 1972. godine i smjene takozvanih *liberala* na čelu SK Srbije. Novo partijsko rukovodstvo Srbije, iako je načelno ukazivalo na sve pokušaje radikalizacije, u praksi nije učinilo ništa na spriječavanju sve otvorenije kampanje iz Beograda, koja je relativizovala i negirala crnogorski nacionalni identitet. To prepoznaju i u vrhu crnogorske vlasti. Marko Špadijer, član Predsjedništva CK SKCG na sjednici u septembru 1985. godine tvrdi da “ispoljavanje velikosrpskog nacionalizma u odnosu na Crnu Goru ima dugu tradiciju, ali da je u posljednje vrijeme posebno militantan”. Po njegovom mišljenju, srpski nacionalisti svoju ideologiju

357 Veoma je važno naglasiti, da je u periodu od 1968–1972. godine, na čelu SK Srbije bila takozvana liberalna struja koju su personifikovali: Marko Nikezić, Latin-ka Perović, Bora Pavlović, Mirko Tepavac i Koča Popović.

358 Dragutin Papović, “Odnosi Crne Gore i Srpske pravoslavne crkve tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja”, *Matica*, br. 69, 2017, 233.

359 Jadranka Selhanović, “Mauzolej – Partija – Crkva”, *Arhivski zapisi*, br.1, 2013, 203.

zasnivaju na negiranju crnogorske nacije i da “raspirivanjem nacionalističkih strasti stvaraju paternalističku klimu koja šteti međunarodnim odnosima”.³⁶⁰

U pokušaju da smiri sve otvorenije napade iz Beograda, crnogorsko partijsko rukovodstvo iniciralo je seriju sastanaka s republičkim rukovodstvom Srbije. Po podacima iz Centralnog komiteta Crne Gore, serija konsultativnih sastanaka sa kolegama iz Srbije održana je tokom 1981. godine, kada su održana dva, jedan u Titogradu, drugi u Beogradu, na kome su “razmjenjene informacije i mišljenja o najaktuelnijim idejno-političkim pitanjima”.³⁶¹ Intenzivna kampanja, koja je u javnom životu Srbije vođena protiv crnogorskog rukovodstva i najznačajnijih političkih odluka vezanih za proces jačanja crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta, nalagala je potrebu organizovanja novog susreta. Početkom 1985. godine, crnogorsko partijsko rukovodstvo pripremiло je platformu sa četiri ključne teze, koja je trebalo da bude osnova za pregovore sa partijskim rukovodstvom Srbije. Kandidovane teme bile su: *Realizacija dugoročnog programa ekonomske stabilizacije; Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema; Ostvarivanje idejnog i akcionog jedinstva SKJ; Analiza jednog broja pitanja iz oblasti kulture, nauke, obrazovanja i informisanja*.³⁶²

U pripremnim tezama za sastanak sa kolegama iz Srbije, čelni ljudi SK Crne Gore objašnjavali su da je u prethodnom periodu bilo pojačano djelovanje partijskih struktura iz Srbije “na razračunavanju sa nacionalizmom u sopstvenim redovima”. Primjećuju da se može govoriti o nekim “pozitivnim trendovima”, jer je, kako zapažaju, u medijima u Srbiji “sve manje senzacionalističkih i neprihvatljivih napisa o stanju u Crnoj Gori”. Ipak, u partijskom vrhu smatraju da se ne može govoriti o prestanku kampanje protiv Crne Gore, već samo o zatišju

360 Jadranka Selhanović, *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje*, 260.

361 Predsjedništvo CK SKCG – Teze za razgovor sa drugovima iz CK SK Srbije, januar 1985, str. 2, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

362 Predsjedništvo CK SKCG – Teze za razgovor sa drugovima iz CK SK Srbije, januar 1985, str. 3, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

koje je prouzrokovano aktuelizacijom nekih drugih tema i “slabijoj aktivnosti samozvanih crnogorologa, specijalizovanih da pronalaze vruće teme i provokativne sagovornike u Crnoj Gori i van nje”. U toj kampanji ističu medije koji povremeno ili u kontinuitetu senzacionalističko izvještavaju o Crnoj Gori: *Novosti 8*, *Večernje novosti*, *Politika ekspres*, *Duga*, a povremeno i *NIN*.³⁶³ Crnogorsko partijsko rukovodstvo poseban problem vidi u načinu tretiranja crnogorske prošlosti, koja se tumači u okviru teze da je “crnogorski narod dio srpskog naroda, pa je crnogorska nacija izmišljena”. Za njih je naročito problematičan projekat *Istorija srpskog naroda*, u kome se, po njihovoj ocjeni, negira postojanje crnogorske nacije. Problematizuju se i detalji projekta, naročito prisvajanje crnogorskih dinastija Vojislavljevića, Balšića i Crnojevića, za koje se navodi da su srpske dinastije, dok se za neke crnogorske gradove tvrdi da su “srpski”, a slično je i sa ostacima materijalne kulturne baštine. Ništa manje problema ne prepoznaju i u književnosti gdje se izdvaja knjiga Jovana Deretića *Istorija srpske književnosti*, u kojoj se savremeni crnogorski pisci (Zogović, Banjević, Đonović, Pekić) tretiraju kao srpski pisci. Problem sa svojatanjem savremenih crnogorskih pisaca posebno je zanimljiv zbog činjenice da je autor knjige Jovan Deretić, član najužeg rukovodstva SK Srbije. Kao poseban problem koji opterećuje odnose dviju socijalističkih republika istaknuta je uloga jednog broja intelektualaca, porijeklom iz Crne Gore, koji, kako se kaže, “koriste svaku priliku da negiraju crnogorsku samobitnost i osporavaju njen identitet”.³⁶⁴

O predloženoj platformi za razgovore sa političkim vrhom SR Srbije raspravljalo se i na posebnoj sjednici Predsjedništva CK SKCG u maju 1985. godine. Marko Špadijer, član Predsjedništva CK SKCG objašnjavao je da crnogorska delegacija u razgovoru sa kolegama iz Srbije mora ukazati i jasno se odrediti prema “sve naglašenijim negiranjima

363 Predsjedništvo CK SKCG – Teze za razgovor sa drugovima iz CK SK Srbije, januar 1985, str. 3, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

364 Predsjedništvo CK SKCG – Teze za razgovor sa drugovima iz CK SK Srbije, januar 1985, str. 6, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

crnogorske kulturne prošlosti, sa pozicija velikosrpskog nacionalizma, zbog čega treba odlučno reagovati na sve pokušaje paternalizma". Špadijer je ukazao i na potrebu objašnjavanja nekih historiografskih tema koje se obrađuju u srpskim naučnim institucijama, u kojima se osporava autokefalnost crnogorske crkve, negira postojanje crnogorske nacije. Zaključuje da je konstantna politizacija i zloupotreba ovih tema "komunistički neprihvatljiva i ima šovinistički prizvuk koji upućuje na mržnju dva naroda".³⁶⁵ Svetozar Durutović, član Predsjedništva CK SKCG složio se sa stavovima Špadijera, ocjenjujući da crnogorska kultura i identitet imaju "podstanarski" položaj u srpskoj historiografiji i kulturi. Predlagao je da se kolegama iz Srbije ukaže na opasnost politizacije ovih pitanja, koja bi, po njegovoj ocjeni, trebalo da budu predmet interesovanja isključivo stručne i naučne javnosti. Za njega je posebno bilo problematično izlaganje akademika i istoričara Vase Čubrilovića u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti. Durutović cinično komentariše Čubrilovićev nastup, navodeći da je "čuvao onu bombu koja mu nije eksplodirala 1914. godine i da ju je bacio na Crnogorce 1985. godine usred Crnogorske akademije nauka i umjetnosti".³⁶⁶

Sastanak crnogorskog i srpskog partijskog rukovodstva održan je u Beogradu 9. oktobra 1986. godine u kabinetu predsjednika Predsjedništva SR Srbije Ivana Stambolića. Tokom ovog sastanka, čelni ljudi Srbije pokušavali su na sve načine da izbjegnu raspravu o identitetskim pitanjima koja je delegirala crnogorska delegacija. Srpski zvaničnici pokušavali su da stave fokus na pitanja ekonomskih reformi, odnosa na Kosovu i sl. U dijelu u kome su odgovarali na otvorenu kampanju negiranja crnogorskog identiteta iz Beograda, uvjeravali su kolege iz Crne Gore da oni ne mogu uticati na određene intelektualne, medijske i kulturne krugove koji šire negativnu kampanju o

365 Stenografske bilješke 149. sjednice Predsjedništva CK SKCG – izlaganje Marka Špadijera, 31. maj 1985, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

366 Stenografske bilješke 149. sjednice Predsjedništva CK SKCG – izlaganje Svetozara Durutovića, 31. maj 1985, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

Crnoj Gori. Ta argumentacija nije bila prihvatljiva Miljanu Radoviću, predsjedniku Predsjedništva CK SKCG, koji je saopštio da je članovima partije teško objasniti “da ne možemo da kanališemo te tokove i da nijesmo jedinstveni oko nekih krupnih političkih i istorijskih pojava”.³⁶⁷ Radović je ipak umjeren i ne želi otvoren sukob sa kolegama iz SK Srbije. Vjerovatno iz tog razloga pokušava djelimično relativizovati ono što u crnogorskim partijskim strukturama nazivaju “velikosrpski nacionalizam”. U izlaganju Radović osim problema srpskog nacionalizma potencira i opasnost od navodnog crnogorskog, muslimanskog i hrvatskog nacionalizma. Ovakav pristup nije imanentan samo Radoviću, jer se slični stavovi mogu pronaći i u nekoliko partijskih izvještaja iz druge polovine osamdesetih, u kojima crnogorski komunisti osim srpskog, prepoznaju i opasnost od crnogorskog, muslimanskog, albanskog i hrvatskog nacionalizma.³⁶⁸ Međutim, kad objašnjavaju primjere svakog od navedenih nacionalizama oni se ograničavaju isključivo na pojedinačne slučajeve, incidente i nemaju obilježja, intenzitet i institucionalnu podršku kao u slučaju srpskog nacionalizma. To ne smeta Radoviću da na sastanku u jedan koš stavi opasnost od svakog nacionalizma, tvrdnjom da “šačica nacionalista može da truje odnose između naroda”. Prvi čovjek Predsjedništva CK SKCG i pored toga konstatuje da je najveći problem način na koji određene kulturne institucije i mediji u Srbiji predstavljaju situaciju u Crnoj Gori, kao i način na koji se u Srbiji tretira crnogorski kulturni i nacionalni identitet.³⁶⁹

U ime srpskog rukovodstva, kolegama iz Crne Gore odgovorio je Slobodan Milošević predsjednik Predsjedništva CK SK Srbije. Milošević se samo u uvodnom dijelu izlaganja načelno složio sa stavovima

367 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Miljana Radovića, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

368 Rezime sa rasprave proširene sjednice Predsjedništva CK SKCG u vezi tretiranja crnogorskog nacionalnog pitanja, Titograd, 22. feb 1987, DACG, AOIRP, CK SKCG/1987/1015.

369 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Miljana Radovića, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

crnogorskih kolega, ali je njihova konkretna interesovanja pokušao tumačiti kao dio šireg društvenog ambijenta i ekonomske krize koja je pogađala Jugoslaviju. Prvi čovjek partijske organizacije Srbije smatrao je da su ograničeni uspjesi u ekonomskom rastu i loši rezultati u reformama osnovni razlog za sve druge političke probleme. Osim ekonomskih problema, Milošević je u stanju koje je vladalo na Kosovu prepoznavao ključne razloge za ono što je sam nazvao "lošom idejno-političkom i bezbjednosnom situacijom". Na konkretne zamjerke iz Crne Gore o procesu institucionalnog negiranja crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta, Milošević je odgovorio tezom o "artikulisanju antisocijalističke i antikomunističke desnice koja postaje sve glasnjija". Po njegovom tumačenju došlo je do okupljanja i objedinjavanja "građanske desnice, dogmatskih snaga i anarholiberala iz sedamdesetih" koji, po njegovom tumačenju, imaju za cilj razbijanje Jugoslavije. Pojasnio je da su se svi ti stavovi najbolje očitovali u Memorandumu SANU gdje su jasno definisana tri cilja ovih snaga: "Napad na lik i djelo druga Tita; uvođenje višepartizma; dovođenja do ovakve pozicije srpskog naroda." Milošević, bez obzira na to što jasno prepoznaje sve napade koji iz srbijanskih institucija kulture idu prema Crnoj Gori, cijelu situaciju pokušava da relativizuje, objašnjavajući da je riječ o mnogo složenijim i komplikovanijim procesima koji nemaju veze sa Crnom Gorom. Milošević precizno objašnjava da je došlo "do sprege između jednog broja članova Akademije i Udruženja književnika Srbije u jedinstveni politički centar". Pojašnjava da su četiri člana Srpske akademije nauka i umetnosti: Mihiz (Borislav Mihajlović), Dobrica (Ćosić), Bečković (Matija) i Isaković (Antonije) u Udruženju književnika Srbije, zajedno sa Mihailom Markovićem i Ljubom Tadićem, stvorili jezgro organizacije koja "istupa sa pozicije građanske desnice". Ipak, Milošević ni u jednom trenutku ne osuđuje stavove ovih intelektualaca o Crnoj Gori, niti stavove SANU i Udruženja književnika. Tvrdi da je aktivnost ove grupe mnogo složenija i da su u CK SK Srbije već pokrenuli široku akciju njihove marginalizacije, odnosno "hvatanja u koštac sa ovom antikomunističkom opozicijom". Tvrdnjama da je djelovanje intelektualnih krugova iz SANU i

Udruženja književnika Srbije usmjereno na destabilizaciju SK Srbije i “dugoročni problem ekomomske stabilizacije i probleme Kosova”, Milošević pokušava relativizovati kontinuiranu kampanju ovih krugova prema crnogorskom kulturnom i nacionalnom identitetu. On ni u jednoj rečenici ne spominje Crnu Goru i ono što predstavnici crnogorskog državnog i partijskog rukovodstva prepoznaju kao nedozvoljeno ponašanje prema Crnoj Gori koje dolazi iz Beograda. Milošević sve te tvrdnje relativizuje i priču svodi na problem djelovanja “građanske desnice”, koja, po njegovom uvjerenju, radi protiv Saveza komunista, zbog čega sugerije da se “ne puca bez potrebe iz velike artiljerije”.³⁷⁰ Slične stavove na tom sastanku iznosi i Bogdan Trifunović, predsjednik RK SSRN Srbije, koji podržava Miloševićeve stavove, izbjegavajući da odgovori na konkretna interesovanja crnogorske strane.³⁷¹

Članovi crnogorske delegacije pokušali su da izbjegnu relativizaciju ovog pitanja i da vrate raspravu na ključne teme. Prvi je to učinio predsjednik crnogorske Skupštine Velisav Vuksanović koji je na početku izlaganja tražio da se “ne odlažu pitanja oko kojih postoje različita mišljenja i mimoilaženja”. Vuksanović je poručio da ne treba potcjenjivati napade koji se pojavljuju u “sredstvima informisanja i institucijama kulture”, podsjećajući na primjere u kojima se u beogradskim medijima “čerečilo partijsko rukovodstvo po crnogorskim opštinama i rehabilituje četništvo”.³⁷² Ramiz Bambur predsjednik RK SSRN Crne Gore takođe je upozorio na opasnost od ignorisanja ovih problema, saopštavajući da je cijela godina prošla bez konkretnih rezultata. Kao i njegovi prethodnici on je ukazao na negativnu kampanju

370 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Slobodana Miloševića, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

371 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Bogdana Trifunovića, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

372 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Velisav Vuksanović, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

medija iz Srbije, podsjećajući da niko iz Crne Gore ne može uticati na uređivačku politiku *Politike*, *Novosti* i drugih medija koji su “opsjednuti Crnom Gorom i navodno ekscesnim prilikama”, kao i nizu drugih dezinformacija koje se pojavljuju u srpskim medijima³⁷³. Na osnovnu temu sastanka vratio se i predsjednik Predsjedništva Crne Gore Radivoje Brajović koji je kazao da on “ne može da zaobiđe pitanje javnog informisanja, zbog toga što očigledno tu postoji problem”. Od kolega iz Srbije, tražio je razumijevanje, jer je to pitanje od ključnog značaja za Crnu Goru, pošto se iz beogradskih medija informiše cijela Jugoslavija, koja na osnovu tih stavova može izvesti pogrešne zaključke o Crnoj Gori. Po ocjeni Brajovića, negativna kampanja o Crnoj Gori u srbijanskim medijima “pravi veliku političku i društvenu štetu”. Objasnjavao je da se u Beogradu i beogradskim medijima svaka inicijativa koja znači korak naprijed u afirmisanju crnogorske kulture “dočekuje na nož”. Nastavlja, da to najčešće čine ljudi koji su porijeklom iz Crne Gore, a da beogradski mediji takve stvari “iz raznoraznih razloga a često i iz računa plasiraju na naslovne strane”. Ni demanti zvaničnih organa Crne Gore na česte izmišljotine ne daju rezultate, jer, kako ističe Brajović, “to što se raščisti nikako da dođe na stranice onoga lista koji je izmislio aferu, koji se služio falsifikatima i neistinama”.³⁷⁴

Interesovanje crnogorske delegacije za probleme osporavanja nacionalnog i kulturnog identiteta Crne Gore, kao i pokušaje političke instrumentalizacije određenih tema, pokušao je da objasni prvi čovjek Srbije – Ivan Stambolić, predsjednik Predsjedništva Srbije. Po njegovom tumačenju, srpski državni vrh po tom pitanju nije mogao ništa da učini. Objasnjavao je crnogorskim kolegama da će nešto pokušati da promjene, uz ogradu da je dosta skeptičan da li će to donijeti neki rezultat. Najavio je da će pokušati da “operativno, dnevno rade” na tom problemu, da prave nešto bolju atmosferu, da

373 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Ramiza Bambura, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

374 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Radivoje Brajović, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

“pomalo pritiskaju”, pa će onda i tih problema biti manje. Stambolić je sve pokušavao relativizovati, navodeći da se “objavljuje sve i svašta, da je javnost na to oguglala i da se ne uzbuđuje mnogo, jer je u Beogradu te stvari teško kontrolisati”. Svoje stavove Stambolić je objašnjavao pravljnjem paralela sa medijskim napisima o Sloveniji i Hrvatskoj, primjećujući da je štampa htjela “da ih zavadi i sa tim republikama”. Takve medijske napise nazvao je žutom štampom, koja je po njemu, “šarlatanska i kaubojska”.³⁷⁵

Ukratko, sastanak republičkih rukovodstava nije riješio niti problematizovao nijedno suštinsko pitanje u odnosima između dvije republike. Za razliku od niza pripremnih sastanaka crnogorske delegacije, u kojima su problematizovali pitanje odnosa prema Crnoj Gori, njenom identitetu i kulturi, u direktnim razgovorima nije otvorena nijedna tema iz tog korpusa. Uopštene konstatacije o ekonomskim problemima, društvenim procesima i sličnim temama, ukazuju na to da nije bilo iskrenog interesovanja da se pokrene razgovor o suštinskim temama. To potvrđuje i šturo saopštenje državne agencije *Tanjug* koja je sa sastanka prenijela uopštene konstatacije o “dosljednim promjenama u političkom i ekonomskom sitemu (...) razmjeni mišljenja o ključnim pitanjima razvojne i ekonomske politike (...) značaju samoupravnog povezivanja organizacija udruženog rada na ekonomskim osnovama i sl.”³⁷⁶

Za manje od godinu, pokazaće se da su poruke koje su crnogorski rukovodioci čuli u Beogradu bile samo najava mnogo šireg plana koga je koordinisao Slobodan Milošević. U septembru 1987. godine dolazi do sukoba u vrhu SK Srbije, u kome će odnos Beograda prema Kosovu i samoj jugoslovenskoj federaciji biti jedna od ključnih tačaka sukoba. Milošević je brzo nakon preuzimanja svih poluga vlasti uspio da stavi pod svoju kontrolu partijsko rukovodstvo Prištine i Novog Sada. U konačnom rješavanju jugoslovenske krize, Milošević je pokušavao da

375 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Ivana Stambolića, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

376 “Odlučno za dugoročni program”, *Pobjeda*, 10. okt. 1986. str. 1.

na sve načine obezbjedi kontrolu u najznačajnijem tijelu jugoslovenske federacije – Predsjedništvu SFRJ. Za taj plan bilo mu je potrebno 4 ili 5 glasova, sa tri koja je već obezbjedio (Srbija, Vojvodina, Kosovo) bio mu je neophodan i glas Crne Gore.

Miloševićev plan za Crnu Goru podrazumijevao je izazivanje nestabilnosti organizovanjem masovnih protesta koji su trebali da pokažu da crnogorsko partijsko rukovodstvo nema legitimitet za očuvanje vlasti. Realizacija tog plana započeta je tokom avgusta i septembra 1988. godine, kad u Crnoj Gori dolazi do organizovanja takozvanih “mitinga solidarnosti”. Ovim okupljanjima, koja su organizovali i koordinisali pojedinci bliski Miloševiću, navodno je iskazivana podrška i solidarnost sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu. Mitinzi su organizovani u Titogradu, Nikšiću, Kolašinu i na Cetinju. Zvanična dokumenta crnogorske službe Državne bezbjednosti, kao i svjedočenja njenog prvog čovjeka u tom periodu – Vlada Kekovića, nedvosmisleno potvrđuju da su pojedinci iz Srbije, prevashodno iz srpske tajne službe imali ključnu ulogu u organizovanju ovih protesta. Neposredni izvršioци i organizatori masovnih okupljanja na kojima se tražila ostavka crnogorskog rukovodstva bili su pojedinci iz opštinskih i republičkih organa vlasti, ali su najvažniju ulogu imali rukovodeći ljudi najznačajnijih privrednih organizacija, koji su koordinisali izlazak radnika na ulice.³⁷⁷

Crnogorsko partijsko i državno rukovodstvo imalo je informacije o načinu organizovanja protesta, ali su oni i dalje bili duboko ubjeđeni da je radničko nezadovoljstvo generisano isključivo njihovim lošim ekonomskim položajem. Zbog toga su formalno podržavali zahtjeve demonstranata, ali je vrh partijskog rukovodstva Crne Gore bio jasan da se na ulici ne mogu rješavati problemi. Nakon uspješnih ali neefikasnih demonstracija u avgustu i septembru 1988. godine, Slobodan Milošević je već u oktobru 1988. godine, uz podršku određenih bezbjednosnih struktura i jednog broja pojedinaca iz Crne Gore, organizovao masovne demonstracije protiv crnogorske vlasti. Vještim

377 Opširnije o tome u: Vlado Keković, *Vrijeme meteža 1988–89* (Podgorica: Grafo Crna Gora, 2007).

medijskim nastupom ovaj pokušaj političkog puča predstavljen je kao borba radnika za njihova prava, bolje uslove rada, veće plate i slične populističke poruke kojima se prikrivala osnovna funkcija masovnih protesta protiv crnogorskog partijskog rukovodstva. Ohrabreni podrškom koju su imali iz federacije, crnogorsko državno i partijsko rukovodstvo ovoga puta reagovalo je odlučno. Iste večeri doneta je odluka da policijske snage razbiju demonstrancije. U tome su uspjeli, pa je narednih dana većina aktivnosti demonstranata organizovana uglavnom u krugu fabrika. Crnogorsko partijsko rukovodstvo je za ovaj čin bilo ohrabreno i stavovima Centralnog komiteta SKJ, koji je na vanrednoj sjednici Predsjedništva dao punu podršku crnogorskom rukovodstvu. Istaknuto je da partijsko rukovodstvo razumije i uvažava sve opravdane zahtjeve građana koje se odnose na mnoge primjere loše prakse (“birokratizam, društvene deformacije, manipulacije i sl.”), ali da pojave koje se dešavaju u Crnoj Gori imaju i neka druga obilježja. Tako se u stavovima Predsjedništva CK SKJ vide ocjene o opasnosti od “pojava nacionalizma u Crnoj Gori” koje urušavaju ideju bratstva i jedinstva kao “temelja zajedničkog života i prosperiteta svih naših građana”. Ocjenjeno je da su te “nacionalističke snage pokušale iskoristiti protestni skup u Titogradu da bi pučističkim metodama smjenile rukovodstvo SR Crne Gore i ugrozile njen ustavni položaj kao rano-pravne članice jugoslovenske federacije. Zloupotrebljavajući gostoprinstvo crnogorskog naroda i djelujući na platformi srpskog nacionalizma, takve militantne grupe i pojedinci u savezu sa svojim istomišljenicima u Crnoj Gori, sve agresivnije dovode u pitanje postojanje crnogorske nacije, njene istorije, kulture”³⁷⁸.

Ispostaviće se da će masovna okupljanja koja su od ljeta i jeseni 1988. godine organizovana po Crnoj Gori biti samo priprema za glavni udar Miloševića na partijsko i državno rukovodstvo Crne Gore. Početkom januara 1989. godine na ulice su najpre izašli radnici kompanije “Rodoje Dakić”, da bi im se brzo pridružili i članovi studentskih organizacija sa Univerziteta Crne Gore, kojima su kasnije počeli da

378 “Podrška rukovodstvu Crne Gore”, *Pobjeda*, 9. okt. 1988. 1.

se pridružuju i radnici iz drugih kompanija, kao i veliki broj građana. Kako je objavljivala *Pobjeda*, razlog njihovog okupljanje pred republičkim parlamentom bila su neispunjena obećanja iz oktobra 1988. godine. Organizacioni odbor je poručio da je osnovni zahtjev demonstranata kompletna ostavka republičkog rukovodstva. Ipak, svoje zahtjeve dodatno su uobličili u šest zahtjeva koje je organizacioni odbor predao crnogorskom partijskom i državnom rukovodstvu: 1. Da Predsjedništvo CK SKCG podnese kolektivnu ostavku; 2. Da ostavke podnesu članovi Predsjedništva CK SKJ iz Saveza komunista Crne Gore; 3. Da Predsjedništvo Crne Gore podnese kolektivnu ostavku; 4. Da ostavku podnese član Predsjedništva SFRJ iz Crne Gore; 5. Da ostavku podnese predsjednik Skupštine Crne Gore; 6. Sprovesti promjene u izbornom sistemu unutar Partije. Reporteri sa lica mjesta procjenjivali su da se pred crnogorskom Skupštinom sakupilo oko 40.000 građana, a da je njihovo nezadovoljstvo počelo da raste nakon 19.30 sati kada je član organizacionog odbora, asistent sa Ekonomskog fakulteta u Podgorici – Momir Bulatović saopštio da republičko rukovodstvo neće prihvatiti njihove zahtjeve. Bulatović je učesnicima mitinga poručio da je “ovaj miting organizovao i izveo narod, a da najviši rukovodioci ili ne osjećaju potrebu ili nemaju hrabrosti da stanu sa vama licem u lice, brk u brk”.³⁷⁹

Snažan pritisak koji je izvršen na crnogorsko rukovodstvo pokolebao je predstavnike vlasti, koji su 11. januara 1989. godine popustili zahtjevima demonstranata. Ispred okupljenih se pojavio potpredsjednik crnogorske Skupštine i saopštio im da su svi članovi Predsjedništva Crne Gore podnijeli ostavke, da su isto učinili i predsjednik Skupštine i Predsjedništvo crnogorske partije, a nešto kasnije ostavku je podnio i član Predsjedništva Jugoslavije iz Crne Gore. Isto su učinili i crnogorski predstavnici u partijskom vrhu Jugoslavije. Te noći, na vanrednoj sjednici CK SK Crne Gore doneta je i odluka o sazivanju X vanrednog kongresa SKCG koji je zakazan za maj 1989. godine.³⁸⁰

379 “Narod traži ostavke”, *Pobjeda*, 11. jan. 1989, 1.

380 “Usvojene ostavke, kongres u maju”, *Pobjeda*, 12. jan. 1989, 1.

Pod uticajem struktura koje su organizovale i koordinirale mitinge po crnogorskim gradovima, izabrani su članovi novog rukovodstva Crne Gore: Veselin Vukotić – koordinator Predsjedništva CK SKCG; Branko Kostić – predsjednik Predsjedništva; Radoje Kontić – predsjednik Izvršnog vijeća.

Tranzicija vlasti okončana je na X kongresu SKCG, kada je politička struja koja je imala apsolutnu podršku Slobodana Miloševića preuzela ključne pozicije u partijskim i državnim organima. Na X kongresu Momir Bulatović je izabran za predsjednika Predsjedništva CK SKCG, a Milo Đukanović za sekretara Predsjedništva. Već na samom kongresu čule su se poruke po kojima je bilo apsolutno jasno da će novo crnogorsko rukovodstvo slijediti Miloševićev koncept preuređenja jugoslovenske federacije. Tezama o “odnarođenom režimu” koji je zaboravio interese radničke klase, novo partijsko rukovodstvo ponavljalo je stavove na kojima je i Milošević izgradio svoj partijski autoritet. Veselin Vukotić, koordinator Predsjedništva CK SKCG objašnjavao je učesnicima kongresa da je “posljednjim događajima razgolićena apsurdnost i sterilnost vladajuće politike, čiji su temelji bili dominantno ideološki, umjesto racionalno-ekonomski”. Vukotić je objašnjavao da se bivše partijsko rukovodstvo udaljilo od članstva, od svakodnevnog života, zbog čega se “narod samoorganizovao suspendujući institucije sisteme i svrgnuo otuđeno rukovodstvo koje nije imalo hrabrosti da se u januaru pojavi pred narodom”. Poručio je da se takav rasplet događaja ne može tumačiti kao “posrbljavanje i nacionalna rasprodaja Crne Gore, već odluka da se vrati dostojanstvo crnogorskoj naciji”.³⁸¹ Novi put crnogorskog rukovodstva dobio je podršku i partijskog rukovodstva Srbije. Jedan od najbližih saradnika Miloševića iz tog perioda, Zoran Sokolović – sekretar Predsjedništva CK SK Srbije, obraćajući se učesnicima kongresa saopštio je da događaji u Crnoj Gori predstavljaju veliki doprinos borbi protiv birokratskih snaga i otvaranju demokratskih procesa. Naglasio je da Savez komunista

381 “Začetak racionalne i realne politike”, *Pobjeda*, 26. april 1989, 1.

može biti vodeća društvena snaga samo ako “ima povjerenje radničke klase i naroda, ako je zajedno sa narodom i u narodu”.³⁸²

Promjenama na X kongresu SKCG okončan je proces preuzimanja vlasti dijela partijskog rukovodstva koji je podržavao politiku Beograda i način preuređenja odnosa u jugoslovenskoj federaciji, za koji se zalagao Slobodan Milošević. Na talasu socijalnog nezadovoljstva, ali i uz jasnu podršku bezbjednosnih struktura iz Srbije, na vlast je došla politička garnitura koja je bila bezrezervno odana Miloševiću. Koristeći socijalno nezadovoljstvo radnika, ova grupa je uspjela da preuzme vlast na priči o neophodnosti ekonomskih reformi, navodno otuđenim i birokratizovanim političkim elitama i demokratizaciji društva. Ispostaviće se da su njihovi reformski kapaciteti bili ograničeni, i da je cijela priča o demokratizaciji i ekonomskim reformama, bila samo populistička varka građana koja je ovoj grupi omogućila preuzimanje vlasti.

Sve što se od kraja šezdesetih godina dešavalo između Crne Gore i Srbije ukazuje na to da je u odnosima dvije socijalističke republike postojalo očigledno nerazumijevanje za rješavanje temeljnih pitanja koja su opterećivala odnose Titograda i Beograda. Bez obzira na konstantne poruke o uvažavanju, razumijevanju, prijateljskim i bratskim odnosima Crne Gore i Srbije, razlike u doživljaju i tumačenju nacionalnog i kulturnog identiteta Crne Gore očigledno su bile najozbiljniji problem koji je opterećivao odnose između dvije socijalističke republike. Za razliku od perioda sa kraja šezdesetih, kada su na čelu Srbije bili predstavnici takozvane liberalne struje, sve ono što se dešavalo u drugoj polovini sedamdesetih i tokom osamdesetih potvrđuje tezu o nerazumijevanju i neslaganju srpskih kulturnih i intelektualnih elita sa procesom afirmisanja crnogorskog kulturnog i nacionalnog identiteta. To potvrđuju i događaji povezani sa konsultativnim sastankom crnogorskog i srpskog rukovodstva u oktobru 1986. godine. Tok i dinamika tog susreta jasno upućuje na to da dvije strane nemaju razumijevanje za rješavanje ključnih problema koji opterećuju odnose između dviju zemalja. Sa jedne strane, crnogorsko rukovodstvo u nekoliko

382 Isto.

pripremnih sastanaka, ali i tokom samih razgovora sa kolegama iz Srbije, precizno detektuje sve pokušaje osporavanja crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta određenih krugova iz Beograda. Oni od kolega iz Beograda traže jasno određenje prema tim pitanjima, ali i konkretno djelovanje na suzbijanju tih pojava. Sa druge strane, srpsko partijsko rukovodstvo te primjedbe crnogorskih kolega pokušava da relativizuje i da ih tumači u nekom širem kontekstu. Njihovo objašnjenje da ne mogu uticati na djelovanje određenih kulturnih i intelektualnih elita iz Beograda, više je nego upitno. Međutim, čak i da prihvatimo to tumačenje kao tačno, ostaje otvoreno pitanje, zašto takve pojave srpsko rukovodstvo nije osudilo. Predstavnici državnog i partijskog rukovodstva Srbije ostaju nijemi na sve primjedbe crnogorskih kolega, bez jasnog određenja prema problemima na koje su oni ukazivali. Suština takvog pristupa srpskog političkog rukovodstva biće potvrđena tokom narednih godina, kad će novo rukovodstvo Srbije na čelu sa Slobodanom Miloševićem koordinisati aktivnosti koje će kroz takozvanu antibirokratsku revoluciju u januaru 1989. godine dovesti do kolektivne ostavke crnogorskog partijskog i državnog rukovodstva.

ZAKLJUČCI

Odnosi između republičkih i pokrajinskih partijskih i "državnih" rukovodstava tokom osamdesetih sve su jasnije ukazivali na nedostatak međusobnog povjerenja u jugoslavenskoj federaciji. Na historijskoj sceni su počeli dominirati procesi čiji je cilj bio zatvaranje u republičke okvire, s jedne strane, ali su se razvijale i ambicije objedinjavanja pojedinih nacionalnih zajednica preko republičkih granica, s druge strane. Pokušaji saradnje na kulturnom polju u okviru međurepubličkih zajednica kulture, kojima bi se nacionalne politike držale izvan glavne političke scene, nisu urodili plodom. Na nivou državne zajednice, jugoslavenski federalno-konfederalni ustroj iziskivao je beskrajno strpljenje u "usaglašavanju stavova" republika i pokrajina i krajnje racionalno rezonovanje o prednostima, a ne samo ograničenjima koje takva državna zajednica pruža. Kako su odmicale osamdesete bilo je sve manje tog strpljenja i sve manje spremnosti za takvo racionalno promišljanje.

Proporcionalno rastu krize povjerenja među republikama jačao je nacionalizam, koji će u drugoj polovici osamdesetih snažno zahvatiti i vladajući Savez komunista, te se krajem osamdesetih prelići na ulice i na kraju dovesti do rušenja države u krvavim ratovima.

Nekoliko pitanja je dominiralo u odnosima među republikama i pokrajinama tokom osamdesetih godina. Ekonomska pitanja, ispoljavana kroz odnos razvijenih i nerazvijenih dijelova Jugoslavije, bila su samo jedan segment koji je dovodio do nesporazuma, ali se pokazalo da su i čisto ekonomska pitanja često poprimala političke dimenzije. Nesporazumi između Slovenije i Bosne i Hercegovine oko Olimpijade, kao i neke klasične ekonomske afere s kraja osamdesetih, dovodile su do političkih konfrontacija. Kontrola cena sirovina i energenata koja je u uslovima visoke inflacije pogađala interese manje razvijenih republika često se, takođe, nalazila na dnevnom redu međurepubličkih sporjenja. Ipak, pored brojnih problema ekonomske politike i neusaglašenih stavova po mnogim pitanjima, svakako najveći izazov za stabilnost SFRJ dolazio je od kontinuirane ozlojeđenosti srbijanskog partijskog i državnog rukovodstva zbog ustavnog aranžmana iz 1974. godine. Od druge polovine sedamdesetih, pa sve do Osme sednice 1987, srbijanski recentralisti neprestano su insistirali na ograničenju autonomije na pokrajinskom nivou i proširenju ingerencija organa vlasti na saveznom nivou. Pitanje statusa autonomnih pokrajina, pokrenuto događajima na Kosovu iz 1981. godine, podijelit će jugoslavensku federaciju: u Vojvodini će se na pitanju statusa Kosova braniti status Vojvodine, u čemu se i uspijevalo sve do 1988. godine, kada je pod medijskim, političkim i pritiskom uličnog nasilja jugoslavenski vrh popustio i omogućio dolazak na vlast u Vojvodini "beogradskih lojalista", koji će izvršiti potpunu destrukciju pokrajinskih autonomija tokom 1989–1990. godine.

U Bosni i Hercegovini je republička elita shvatila da bi promjenom statusa Kosova naredna meta mogla biti upravo ova republika, zbog čega su uporno istrajavali na očuvanja statusa pokrajina. To je postepeno zaoštravalo njene odnose sa Srbijom, koja je medijski nastojala potkopati bosanskohercegovačko jedinstvo. Osim toga, konfrontacija Srbije sa ostalima u Jugoslaviji pojačana je u drugoj polovini

osamdesetih, posebno sa Slovenijom i Hrvatskom, zbog snažne slovenačko-hrvatske podrške očuvanju autonomije Kosova.

Srbija je u odnosima sa Crnom Gorom, slično kao u odnosu prema Bosni i Hercegovini, koristila razne medijske kanale za osporavanje legitimiteta crnogorskog republičkog rukovodstva i čak crnogorskog kulturnog i nacionalnog identiteta. U drugoj polovini osamdesetih održano je nekoliko sastanaka između partijskih rukovodstava Crne Gore i Srbije, kako bi prestala kampanja koja se vodila prema Crnoj Gori, ali bez rezultata.

Sistem konsenzualnog donošenja odluka u SFRJ okončan je jednostranim aktima koje je preduzimao Slobodan Milošević, najpre u domenu preuređenja ustavnog položaja pokrajina i promeni režima u Crnoj Gori, a zatim i u odnosima na nivou savezne države (trgovinski embargo Sloveniji, upad u platni sistem). Od maja 1990, u projektu razaranja institucija i sistema vrednosti na kojima je počivala SFRJ, pridružio mu se i Franjo Tuđman sa Hrvatskom demokratskom zajednicom (HDZ) koja je pobedila na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj.

Republike su se tokom osamdesetih sve više zatvarale u svoje granice. Slučaj sa *Bijelom knjigom* je pokazao da republičke elite vode računa ne o jugoslavenskim nego o partikularnim republičkim interesima. Želja za konsenzusom je sve brže nestajala, a bujanje nacionalizma u drugoj polovici osamdesetih je pokazalo da je bilo nemoguće kontrolirati nacionalističke vjetrove unutar pojedinih republika, što je na kraju i dovelo do dramatičnih i krvavih ratnih obračuna početkom devedesetih godina.

IZVORI

ARHIVSKI FONDOVI

1. Arhiv Bosne i Hercegovine,
2. CK SK Bosne i Hercegovine
3. Arhiv Jugoslavije,
4. CK SKJ
5. Arhiv Slovenije,

6. CK SK Slovenije
7. Arhiv Srbije
8. CK SK Srbije
9. Državni arhiv Crne Gore
10. Arhivsko odjeljenje za istoriju radničkog pokreta, fond CK SK Crne Gore
11. Istorijski arhiv Beograda
12. Lični fond Draže Markovića.

OBJAVLJENI IZVORI

1. *14. sednica CK SKJ. Ostvarivanje ekonomske politike u 1984. godini i zadaci Saveza komunista u donošenju i ostvarivanju ekonomske politike za 1985. godinu*, Beograd: Izdavački centar Komunist, 1984.
2. *Bijela knjiga Stipe Šuvara. Originalni dokument Centra CK SKH za informiranje i propagandu od 21. ožujka 1984*. Zagreb: Večernji posebni proizvodi, 2010; *Bela knjiga – 1984. Obračun sa “kulturnom kontrarevolucijom” u SFRJ* (prir. Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, Đoko Tripković). Beograd: Službeni glasnik i Institut za savremenu istoriju, 2010.
3. Dizdarević, Raif. *Put u raspad. Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.
4. Milošević, Slobodan. *Godine raspleta*, Beograd: BIGZ, 1989.
5. Selhanović, Jadranka. *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje 1970–1985*, Podgorica: Državni arhiv Crne Gore, 2015.
6. Stambolić, Ivan. *Rasprave o SR Srbiji*, Zagreb: Globus, 1988.

NOVINE

1. Borba
2. Oslobođenje
3. Pobjeda
4. Politika

LITERATURA

1. Andrijašević, Živko. *Crnogorska historija*. Podgorica: Pobjeda, 2020.
2. Anđelić, Neven. *Bosna i Hercegovina. Između Tita i rata*. Beograd: Samizdat B92/ Edicija Samizdat, 2005.

3. Atanacković, Petar. "Srbija iz tri dela mora biti cela. Položaj pokrajina i ustavne reforme u Srbiji 1980-ih godina: pozicija Vojvodine", u: *Slobodni i suvereni. Umetnost, teorija i politika – knjiga eseja i intervju a o Kosovu i Srbiji*, ur. V. Knežević, K. Lukić, I. Marjanović, G. Nikolić, Novi Sad: Cenzura, 2013, str. 137–156.
4. Bešlin, Milivoj. "Vojvodina u Jugoslaviji: Borba za autonomiju", u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, prir. W. Hoepken, F. Bieber, L. Perović, D. Roksandić, M. Velikonja, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2017, str. 279–324.
5. Bilandžić, Dušan. *Povijest izbliza: Memoarski zapisi 1945 – 2005*. Zagreb: Prometej, 2006.
6. Boarov, Dimitrije. *Politička istorija Vojvodine*. Novi Sad, 2001.
7. Calic, Marie-Janine. *A History of Yugoslavia*. (Translated by Dona Geyer), Purdue University Press, 2019.
8. Čolak, Andrija. *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju*. Beograd: Laguna, 2017.
9. Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost, 2000.
10. *Dogovaranje i odgovornost. O dogovaranju socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina u ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji i odgovornost organa, organizacija i pojedinaca u obavljanju Ustavom utvrđenih zadataka u organima federacije*. Beograd: BIGZ, 1982.
11. Dragović-Soso, Jasna. "Spasioci nacije": *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Edicija Reč, 2004.
12. Gabrič, Aleš. "Odnos slovenske politike prema 'maspoku'", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2010.
13. Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1990.–2020. Godine velikih nada i gorkih razočaranja*. Zagreb: Profil, 2021.
14. Hejden, Robert M. *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*. S engleskog prevela Gordana Vučićević. Beograd: Smizdat B92, 2003.
15. Jović, Borisav. *Knjiga o Miloševiću*. Beograd: IKP "Nikola Pašić", 2001
16. Jović, Dejan. *Jugoslavija. Država koja je odrumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej, 2003.
17. Kamberović, Husnija. *Džemal Bijedić. Politička biografija*. Drugo, dopunjeno izdanje. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017.
18. Keković, Vlado. *Vrijeme meteža 1988–89*. Podgorica: Grafo Crna Gora, 2007.
19. Klasić, Hrvoje. *Mika Špiljak. Revolucionar i državnik*. Zagreb: Ljevak, 2019.
20. Korošić, Marijan. *Jugoslavenska kriza* (drugo izdanje). Zagreb: Naprijed, 1989.
21. Krunić, Boško. *Decenija zamora i raskola*. Novi Sad: Prometej, 2009
22. Marelj, Živan. *Ukidanje autonomnosti Vojvodine, početak razbijanja Jugoslavije*. Beograd: Dan Graf, 2020.

23. Miletić, Aleksandar R. "Generacije srpskih recentralista, 1968–1990: Opravdani zahtevi ili put u raspad Jugoslavije?", Portal YU Historija, dostupno na: http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c3.html
24. Milošević, Slobodan. *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ, 1989.
25. Mirić, Jovan. *Sve se mijenja, krza ostaje. Izbor članak i intervjuua*. Zagreb: VSNM Zagreb – Plejada, 2018.
26. Mosković, Boris. "Partija kao arena za sukobljavanje. Hrvatska i konfrontacije između čelnih jugoslavenskih komunista krajem 1980-ih godina". *Komunisti i komunističke partije: Politike, akcije, dabate*. Zagreb – Pula: Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile, 2019.
27. Papović, Dragutin. "Odnosi Crne Gore i Srpske pravoslavne crkve tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja", *Matica*, br. 69, 2017.
28. Pavlović, Dragiša. *Olako obećana brzina*. Zagreb: Globus, 1988.
29. Popović, Srđa. "Kako smo branili Jugoslaviju", u: Sonja Biserko (priređivač), *Milošević vs. Jugoslavija* (knj. 1). Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2004, str. 11–40.
30. Prekić, Adnan. *Crvena ideja Crne Gore*. Podgorica: Matica crnogorska, 2020.
31. Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
32. Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel: The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (IV izdanje). Boulder (CO): Westview Press, 2002. (hrvatski prijevod: Ramet, Sabrina P. *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*. Zagreb: Alineja, 2005.
33. Ramet, Sabrina P. *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009.
34. Rastoder, Šerbo, Novak Adžić. *Moderna istorija Crne Gore*. I–III, Podgorica: Vijesti, 2020.
35. Repe, Božo. *Milan Kučan. Prvi predsjednik Slovenije*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.
36. Sarač-Rujanac, Dženita. *Branko Mikulić. Politička biografija 1965–1989*. Sarajevo: Institut za historiju, 2020.
37. Selhanović, Jadranka. "Mauzolej – Partija– Crkva". *Arhivski zapisi*, br.1, 2013.
38. *Snaga lične odgovornosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (Svedočanstva, knj. br. 32), 2008.
39. Stambolić, Ivan. *Put u bespuće*. Beograd: Radio B92, 1995.
40. Stojišić, Đorđe. *Osmo sednica. Kako je Slobodan Milošević pobedio, a Srbija istorijski izgubila*. Beograd: Dan Graf, 2014.
41. Sundhaussen, Holm. *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011: Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*. Wien/ Köln: Weimar Böhlau Verlag, 2012.

IV

Kriza i raspad

Vladimir Gligorov

POGREŠNI POLITIČKI ODGOVORI NA PRIVREDNU KRIZU

PRIVREDNI RAZLOZI NISU bili presudni za raspad Jugoslavije. Ali, nesposobnost da se osamdesetih godina na odgovarajući način odgovori na privrednu krizu svakako je doprinela gubitku poverenja u političku održivost zemlje. Ovde će najpre biti reči o privrednoj krizi, potom o pogrešnom političkom odgovoru na nju i, na kraju, o usponu privrednog nacionalizma i propasti poslednjeg pokušaja reforme. Tome sve-mu će prethoditi kratka metodološka napomena.³⁸³

ISTORIJA U REALNOM VREMENU

Privredna istorija, uostalom kao i druge koje se oslanjaju na društvene nauke, pristupa drugačije podacima, jer se oslanja na odgovarajuća teorijska saznanja. Možda je najjednostavnije reći da se istorijski događaji objašnjavaju kao da (i) pripadaju istom periodu vremena i (ii) kao da se ocenjuju u realnom vremenu. Zbog toga je moguće govoriti o očekivanjima, za razliku od traženja uzroka u prošlosti. Tako da se, u ovom slučaju, osamdesete godine posmatraju kao jedan trenutak u vremenu, kao jedan period zajedno sa dvema decenijama koje su prethodile. A očekivani se ishodi, među kojima je i onaj koji se i dogodio, vide kao niz izbora pred kojima se nalaze ljudi, zemlje, politika, kao i bilo koji drugi centar odlučivanja.

Uz to, i to je najvažnije, kako je reč o problemima koji se ponavljaju, što je pretpostavka naučnosti, korisna su i poređenja sa primerima ne samo iz prošlosti, nego i sa onima koji su, za istorijski period koji se posmatra, u budućnosti. Privredna kriza u Jugoslaviji je jedan od

383 Detaljna teorijska i metodološka osnova se nalazi u mom radu *Why Do Unions Collapse? The Fiscal Story*. Tamo se može naći i najveći deo literature. Političke razloge za raspad Jugoslavije prikazao sam u knjizi *Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia* iz 1994, gde se nalazi i spisak najvažnije literature. Kasnije objavljeni članci i knjige nisu preterano korisni za predmet ovog rada.

primera privrednih kriza, pa je uporediva ne samo sa privrednim krizama u prošlosti u toj zemlji, već i sa onima u drugim zemljama, kao i sa krizama koje su se pojavile na tom prostoru, ili u drugim zemljama kasnije. Konkretno, kriza s početka osamdesetih godina prošlog veka može se razumeti i na osnovu onoga što se zna o krizi sa kraja prve decenije XXI veka. Jer, ekonomska nauka ima teoriju ili teorije privrednih kriza. Ovo, opet, omogućava da se oceni politika koja je primenjena sa drugim putevima kojima se nije išlo.

Tako da je narativ ekonomske ili bilo koje druge istorije koja se oslanja na društvenu nauku bitno drukčiji od onoga u kome se povezuje niz događaja u vremenskom sledu. Dok istorijska nauka svakako ima metodologiju, nema teorije istorije na koju bi mogla da se osloni, kako bi objasnila zašto je došlo do toga do čega je došlo. Realna opasnost je da se voljno ili nevoljno prihvati fatalizam, dakle, da se sve što se dogodilo moralo dogoditi, što pristup društvenih nauka istorijskim podacima izbegava. Ova bi razlika trebalo da se vidi u ovom radu.³⁸⁴

NACIONALIZAM, LEVICA I LIBERALIZAM

Sa privrednom krizom iz 1981–82, sve počinje. Ona je koincidirala sa smrću Josipa Broza Tita. Ovo drugo je uticalo na političku konkurenciju u najširem smislu te reči, što će biti važno kasnije, kad se budu tražila odgovarajuća politička rešenja. Ali, za razvoj privredne krize su od većeg značaja bila systemska ograničenja. Sam sistem je uspostavljen kao odgovor na niz političkih kriza iz šezdesetih godina. A privredna politika koja je vođena sedamdesetih godina je bila tome prilagođena. Ni sistem ni politika nisu računali sa tim da može da izbije međunarodna finansijska kriza. Sa čijim posledicama zemlja nije znala kako da se nosi čitavu deceniju.

Literatura o jugoslovenskoj privrednoj i političkoj krizi je gotovo u potpunosti nezadovoljavajuća. Jer problem uravnoteženja razmene sa inostranstvom pretvorio se u čitavu deceniju nesposobnosti da se nađe rešenje. Jugoslavija ni u tome nije jedinstven slučaj. Slične

³⁸⁴ Videti i Dodatak 6.

probleme u isto vreme i iz sličnih razloga imale su i druge socijalističke zemlje, ali i zemlje u razvoju, na primer, u Latinskoj Americi. Razlozi nisu u svemu različiti, ali u ponečemu jesu.

Ključni problem nije teško videti. Jer, nije jedinstven i specifičan već je karakterističan za krize kursa i spoljnog duga gde god da se javljaju. Uz to, zemlja se suočavala sa sličnim problemima samo deceniju i nešto više pre toga, sredinom šezdesetih godina, i tada je postojalo razumevanje šta je (bilo) potrebno učiniti. Jedino što je to rešenje odbačeno, kako bi se prešlo na sistem i politiku koji su stajali na putu primene odgovarajućeg i poznatog rešenja, ukoliko se zemlja suoči sa sličnom krizom. Kao što se i dogodilo početkom osamdesetih.

Zbog toga je važno videti kako je razrešena kriza iz šezdesetih godina. Nju bi trebalo posmatrati kao primer tranzicione krize. Što je sada olakšano, jer imamo iskustvo transformacija socijalističkih zemalja posle 1989. Jugoslavija je šezdesetih godina prolazila kroz sličnu tranziciju, koja je međutim, bila neuspešna. Opsežna je literatura o tome šta se htelo privrednom reformom i koje su bile njene posledice, ali je najveći deo toga gotovo beskoristan.

Problem je bio kako da se pređe sa oslanjanja na bespovratna davanja iz SAD i nekih evropskih zemalja na kreditiranje uvoza i uopšte normalno finansiranje privrednih odnosa sa inostranstvom. Možda najpre ima smisla ukazati na neke mere privredne reforme, potom na neke od posledica, a na kraju na razloge odbijanja.

Cilj je bio uspostavljanje finansijskog sistema odnosa sa svetom, kako bi jugoslovenska privreda mogla da se razvija i napreduje kao otvorena i trgovačka, posebno u odnosu na evropske privrede, koje su se veoma brzo oporavljale od posledica svetskog rata. To je podrazumevalo promene u bankarskom sistemu, kao i promene u korporativnom sektoru. Cilj je bio da se preduzeća i banke ne oslanjaju na državno planiranje, koje je uglavnom ukinuto. Posebno ono na federalnom nivou. Težilo se uvođenju komercijalnog bankarstva i profitabilnih preduzeća. Moglo bi se reći da je cilj bio da se uvede tvrdo budžetsko ili, kako se govorilo, tržišno ograničenje (da aludiram na Janoša Kornaja).

Kako su granice otvorene i uveden bezvizni režim sa većinom evropskih zemalja, najpre sa onima na Zapadu, a potom i sa socijalističkim (sa određenim izuzecima), i konačno sa zemljama trećeg sveta, i kako je postojala potreba za radnom snagom u mnogim evropskim zemljama, pre svega u Nemačkoj, oko milion ljudi je emigriralo.³⁸⁵ Zemlja je potom razvila zavisnost od doznaka, pre svega u nemačkim markama, kao i od uvoza na koji se priliv stranih sredstava trošio.³⁸⁶ Takođe je i saradnja preduzeća u velikoj meri bila razvijena sa nemačkom i italijanskom privredom (recimo, u automobilskoj industriji i u proizvodnji trajnih potrošnih dobara). To su i inače dve privrede koje su vodeći trgovački partneri na Balkanu.

Nastao je problem sa korporativnim sektorom, sa njegovim oslanjanjem na tržište, zbog toga što su bili nejasni svojinski odnosi. Država se povukla iz vlasništva, ali je pojam društvenog vlasništva bilo teško odrediti dovoljno precizno, kako sa stanovišta investicionih odluka, tako i u poreskom i, u smislu raspodele prihoda od kapitala. Iz toga je proizašla najduža teorijska rasprava među jugoslovenskim ekonomistima, koja je bila jalova i nije bila od bilo kakve koristi.³⁸⁷ Ali je pro-

385 Može se zapaziti da su tranzicije posle 1989. u Evropi takođe išle uz masovne emigracije u razvijenije evropske zemlje. Što je posledica kako otvaranja tržišta rada tako i strukturnih promena u korporativnom sektoru uz promene u privrednoj politici.

386 Ovo je u prirodi stvari i nije prigovor zašto se priliv stranih sredstava nije trošio na domaću robu i usluge. Priliv novca iz inostranstva se može ili pokriti uvozom ili se reinvestirati u inostranstvo (recimo kroz povećanje deviznih rezervi). Naravno, uvoz mogu da budu kapitalna dobra koja vode povećanju izvoza, gde je ključna politika kursa.

387 Spor se može prikazati ovako: jedni su tvrdili da će preduzeća imati interes da ulažu iako ne mogu da prisvajaju dobit od tih ulaganja zato što će im rasti naknada za rad, dok su drugi tvrdili da je potrebno odrediti ili profitnu stopu ili ujednačiti cenu rada kako bi se obezbedilo da samoupravna preduzeća ulažu. Prvi, takozvani dohodaši, kritikovali su druge, takozvane profitaše, da teže da posredno uvedu državnu svojinu, dok su ovi odgovarali da dohodaši ne daju odgovor na to kako da se uravnoteže cena rada i cena kapitala. Odgovor dohodaša je bio da će to rešiti tržište.

blem bio stvaran. Prirodan korak bi bio uvođenje neke vrste deonica, što je međutim, naišlo na veliki otpor, ne samo unutar Komunističke partije, već i u javnosti. Konačni privredni cilj je bio prelazak na konvertibilni režim u međunarodnoj trgovini i finansijama.

Pre nego što pređem na otpore reformi potrebno je razjasniti osnove socijalističke dileme, da je tako nazovem. Naime, socijalističke privrede su se oslanjale na državno vlasništvo i mogu se smatrati državnokapitalističkim, u tom smislu što je država ubirala profit i ulagala ga u skladu sa određenim planom. To vodi problemima koji su poznati iz iskustva socijalističkog sveta kome Jugoslavija nije pripadala posle 1948.

Ukoliko, međutim, država ne investira, ko i zašto ulaže? Uzmimo da ulažu preduzeća u društvenom vlasništvu, ali da ne mogu da računaju na prihod od ulaganja – zašto bi preduzeća ulagala? Moglo bi se reći da bi posredno imala korist, jer bi se uvećao ukupni dohodak i zemlja bi bila razvijenija i bogatija, ali to podrazumeva određeni politički sistem, koji nije državnosocijalistički, kako bi se, takoreći, na makroekonomskom nivou uvidele mikroekonomske prednosti, prednosti u svakom pojedinom preduzeću, ulaganja koje nema za cilj dobit, već povećanje ukupnog dohotka. Na tom osnovu je nastao složeni sistem društvene svojine i političkog odlučivanja, kome je nedostajala prinudnost državnog socijalizma i podsticajnost tržišne privrede. Privredna reforma je imala za cilj da počne sa rešavanjima tog problema, što bi, ako bi se dosledno sledilo ono što je potrebno promeniti kako bi preduzeća bila motivisana da ulažu, dovelo do tranzicije slične onoj u socijalističkom svetu dve decenije kasnije.

Naravno, tržišnost preduzeća donekle rešava problem motivisanosti da se ulaže u meri u kojoj postoji odgovarajuća tražnja. Ukoliko postoji potreba da se proširi proizvodnja, kako bi se zadovoljila povećana tražnja, to bi moglo da podstakne na dodatna ulaganja i zapošljavanje, kako bi se izašlo u susret povećanim tržišnim zahtevima. To bi moglo da vodi i povećanim zaradama zaposlenih, sa čim se uglavnom i računalo kad se obrazlagao sistem udruženog rada koji je dobio konačni oblik u Zakonu o udruženom radu.

To je bila sistemska zamena za napuštenu reformu. Ostao je problem koji će biti važan u vreme krize – kako finansirati ulaganja? Reformom je uvedeno komercijalno bankarstvo, koje je i zadržano, koje opet nije moglo biti osnov zarade po osnovu ulaganja, bar ne na neposredan način, zbog čega je, u krizna vremena, istovremeno imalo ograničene mogućnosti i bilo izvor sporova, posebno među republikama i pokrajinama.

Problem je ipak i pre svega, bio u legitimnosti reformi. U kasnijim tranzicijama ovo je problem koji je najpre rešavan. Zemlje koje su napuštale socijalizam podršku za mere promene sistema tražile su na izborima. Ovo nije bilo moguće, ili bolje rečeno, tome se u Jugoslaviji nije težilo. Reforma je, međutim, dovela do političkog razlikovanja u interesima unutar partije, a i u društvu, kao i između republika i pokrajina.

Tri spora su, verovatno, najvažniji: oko privatizacije, društvene nejednakosti i nacionalne pravde.

Mada nisu postojali planovi za privatizaciju državne i društvene imovine, postojala je strepnja u javnosti da bi to mogao da bude sledeći korak u reformi. Primer koji je upao u oči je bila privatizacija državnih automobila. Potom neki nagoveštaji da bi mogla biti osnovana privatna preduzeća sa većim brojem zaposlenih i u prerađivačkoj industriji i u trgovini. Otpor tim eventualnim planovima bio je jedna od središnjih tema studentskog bunta u junu 1968. Mnogi uticajni intelektualci u čitavoj toj reformi videli su zapravo nameru “nove klase” da privatizuje zajedničku, društvenu imovinu. Unutar partije, opet, postojala je bojazan da bi se time konačno promenio odnos snaga u samoj partiji i da bi prevladali mlađi nad starijim kadrovima. Jer je i inače nastupala smena generacija. Protiv eventualne, iako neplanirane privatizacije bili su i marksisti okupljeni oko časopisa *Praxis*. Otpor tržištu i povećanom uticaju srednje klase, ili sitne buržoazije, bila je jedna od njihovih tema.

Problem je, međutim, bio stvaran nezavisno od motivacije onih koji su se za njegovo rešavanje zalagali. Naime, bilo je potrebno valjano definisati preduzeće, ako ni zbog čega drugog, da bi bile jasne

poreske i druge javne obaveze. I još važnije, da bi se regulisalo kako preduzeća nastaju i nestaju. Primera radi, postojali su zakoni o bankrotstvu, koji međutim, nikad nisu bili primenjeni, jer nije uopšte bilo jasno šta činiti sa imovinom i sa zaposlenima. Tako da je kasnije, u vreme krize, bilo veoma mnogo preduzeća čiji su računi bili zamrznuti gotovo neprestano, a koja su svejedno opstajala, iako uopšte nije bilo jasno ni rukovodstvu niti zaposlenima koji su njihovi stvarni poslovni izgledi.

U tom kontekstu je bila važna rasprava o tržištu rada i o raspodeli ostvarenog dohotka. Kako su se preduzeća razlikovala po tome koliki je doprinos ostvarenom dohotku poticao od rada, a koliko od kapitala, postojale su značajne razlike u naknadama za rad u preduzećima koja su bila profitabilnija od drugih, ili koja su bila kapitalno intenzivna. Ovo i zbog toga što nije bilo jasno koja je motivacija zaposlenih da ulažu u proširenje proizvodnje i uopšte u rast preduzeća. To je takođe vodilo sklonosti da se ulaganja finansiraju zaduživanjem, a ne iz sopstvenih sredstava. To će se pokazati značajnim kad dođe do krize.

Drugi je spor bio o društvenoj nejednakosti. Ovo je verovatno, bila centralna poruka studentskih demonstracija 1968. U osnovi su bile velike demografske promene u zemlji koja se relativno brzo urbanizovala i industrijalizovala. Ideološki je spor bio o odnosu ideala i stvarnosti, dakle, o tome koliko društveni razvoj odstupa od socijalističkih ideala. Milovan Đilas koji je verovatno prvi otvorio taj problem, najpre člankom "Anatomija jednog morala", a potom knjigom *Nesavršeno društvo*, koja zastupa neki vid liberalizma. Ali, prigovor da su vlasti napustile revolucionarne ideale i dale prednost ličnim i kolektivnim interesima je ostao, kako u intelektualnoj tako i u široj javnosti.

Za razliku od nekih drugih socijalističkih zemalja, uključujući i Sovjetski Savez, jugoslovenski disidenti su težili da budu ulevo od ljudi na vlasti. U prvima je tržište bilo izvor rešenja, u Jugoslaviji su disidenti u njemu videli izvor problema. Tako je pokušaj reforme, koja je potencijalno mogla da dovede do tranzicije, kakva će biti viđena u

Istočnoj Evropi dvadesetak godina kasnije, doveo do socijalnog i do otpora u javnosti, što je uticalo na to da se od reforme odustalo. Prigovor je bio da se to radi kako bi se legalizovalo bogaćenje ljudi na vlasti, nove klase, takoreći, a ne da bi se rešavali stvarni privredni i politički problemi. Taj odnos privatnog i društvenog, ličnog i javnog je bio u osnovi nerazumevanja reformskih namera i razlog za levičarsku kritiku promena pred kojima se zemlja nalazila.

Treći je spor svakako, bio najozbiljniji. Reč je o pravičnoj raspodeli koristi i troškova između republika i nacija.³⁸⁸ Ovde ima smisla ukazati na različite pristupe komunističkih rukovodstava u Srbiji i u Hrvatskoj. Srpsko rukovodstvo sa kraja šezdesetih godina težilo je liberalnijim rešenjima. Pre svega kad je reč o tržišnim reformama. Za razliku od Miloševićevih nacionalista sa kraja osamdesetih godina, srpsko je rukovodstvo krajem šezdesetih bilo spremno da razgovara sa rukovodstvima drugih republika i pokrajina praktično, sa sasvim otvorenim dnevnim redom. Pretpostavka je bila da Srbiji odgovara dalja liberalizacija tržišta, kao i demokratizacija i otvaranje jugoslovenske privrede i politike uopšte. Srbija, kako je govorio Marko Nikezić, nema posebnih interesa. Ovo je trebalo razumeti kao ponudu da se o uređenju države i privrede razgovara otvoreno i slobodno. Što nije nailazilo na razumevanje kod srpskih nacionalista ni tada niti kasnije.

Ovo nerazumevanje i neslaganje je veoma važno da bi se razumelo ono što se događalo u Srbiji. Jugoslavija je bila ustrojena kao multinacionalna država, gde se vođenje računa o interesima sopstvene nacije podrazumevalo. Uostalom, pripadnost naciji, u smislu etničke grupe, bio je osnova za političko napredovanje. Tako da je srpsko rukovodstvo vodilo računa o srpskim interesima kao i svako drugo. Tu su postojala dva pristupa. Jedan je bio, da je za srpski narod, koji je nastanjen gotovo na celoj teritoriji Jugoslavije, liberalni pristup privredi i politici najpovoljniji. Dok je alternativni pristup bio teritorijalan u tom smislu, da bi bilo potrebno da "svi Srbi žive u jednoj državi", da

388 Pod nacijom se ne podrazumeva narod ili politička zajednica, već etnička grupa.

ne bi bili manjina ni u jednoj. Za prve je Jugoslavija bila rešenje srpskog pitanja, a za druge, problem.

Hrvatsko rukovodstvo bilo je pod pritiskom nacionalista koji su, slično kao i u Sloveniji, isticali da su privredni sistem i politika u neskladu sa njihovim interesima, interesima Hrvata i Slovenaca. Kasnije će posebno biti sporan Fond za nerazvijene, kojim su vršeni transferi manje razvijenim republikama i pokrajini Kosovo, dok je na prelomu između šezdesetih i sedamdesetih u prvom planu bio devizni režim. Uz poreski sistem. Ovo će biti važno u deceniji pre privredne krize, pa ima smisla ukazati na predmet spora. No, krajem šezdesetih, u hrvatskom, pa i u makedonskom rukovodstvu, preovladavale su liberalnije struje. Svi oni će, kao i srpsko rukovodstvo, biti smenjeni početkom sedamdesetih godina.

Kako je zemlja postala otvorena za svet i pre svega za okolne zemlje na zapadu i severu, došlo je, sa jedne strane, do masovne emigracije u nemaloj meri iz manje razvijenih područja u Hrvatskoj, ali i drugde, i sa druge strane, a gotovo istovremeno, do rasta turističke privrede. Bankarski sistem je prilagođen tome tako da je mogao da nudi depozite u stranom novcu, uglavnom u nemačkim markama, i da odobrava kredite sa deviznim učešćem. To je otvorilo pitanje deviznog, i režima kursa. Hrvatski je prigovor bio da se nemačke marke, hrvatske nemačke marke, sele u Beograd u zamenu za dinare po nepovoljnom kursu, a u uslovima ubrzane inflacije. Uz to je išao i najstariji hrvatski prigovor da je poreski sistem nepravičan i da se hrvatskim novcem finansira razvoj, pre svega Srbije. Slovenački prigovor je bio sličan, uz zahtev da se centralna vlada ne meša u zaduživanje Slovenije, kako bi se ulagalo u slovenačku infrastrukturu. Bez obzira na sličnost u političkim prigovorima, ponašanje slovenačkih preduzeća i pre svega Ljubljanske banke bilo je drugačije i zapravo je bilo usklađeno s mogućnostima koje je sistem transfera iz inostranstva i unutar zemlje omogućavao.

Rezultat ovih sporova je bio (i) da se od reforme i zapravo tranzicije, odustalo (ii) da se prešlo na sistem kontribucija u federalni budžet, u kome nije ostalo mnogo više od administracije i vojske, dok je (iii) *de facto* uveden fiksni kurs u uslovima relativno ubrzane inflacije.

Većina republičkih rukovodstava je smenjeno i na vlast su došli ljudi u koje je Josip Broz Tito imao poverenje. Kako već biva u takvim čistkama, na vlast su došli oportunisti sa minimalnim razumevanjem privrednih problema, ali i sa velikim međusobnim nepoverenjem i sa povećanim oslanjanjem na autoritarizam. I to baš kad je bio na zalasku, po sili prirode.

IZ STABILNOSTI U KRIZU

Sistem koji je uspostavljen sedamdesetih godina promenom ustava, 1974, i usvajanjem Zakona o udruženom radu, 1976, kao i kasnije bankarskom reformom, 1977, bio je neka kombinacija mera predviđenih privrednom reformom, uz one koje je trebalo da izađu u susret prigovorima razvijenijih republika.

Najjednostavnije je to sažeti u (neformalni) sistem fiksnog kursa (uz povremene devalvacije), uz realno negativnu kamatnu stopu na kredite.

To podrazumeva da je inflacija kod kuće brža nego u zemlji čiji se novac koristi, a to je bila Nemačka. Iz toga su sledile dve posledice. Jedna je bila implicitna subvencija dinarskih kredita, jer su kamatne stope bile niže od stope inflacije. Druga je bila, da su dinarski krediti finansirani zaduživanjem u inostranstvu, jer je kurs bio fiksiran ili realno precenjen pa su kreditori na njima zarađivali bez obzira na inflatorna kretanja u zemlji i u svetu. Prigovor, međutim, da se nemačke marke sele u Beograd ostao je, što će kasnije uticati na razlike u pristupu i sporove o politici kursa u suočavanju sa privrednom krizom.

Ovaj je sistem pogodovao izvozu turističkih usluga, jer su bile konkurentne, budući da turisti nisu snosili troškove ubrzane inflacije, a ulaganja su se isplatila, jer se teret duga u dinarima smanjivao sa rastom cena. Naravno, to je pogodovalo uvozu, pa je spoljnotrgovinski deficit veoma mnogo povećan. Stabilan dinar je takođe postao de facto konvertibilan, jer su ga prihvatale menjačnice u inostranstvu. Napuštenom reformom je, naravno, bilo predviđeno da se konvertibilnost dinara zasniva na pozitivnoj realnoj kamatnoj stopi. Postignuto

je da je ona ostvarena uz negativnu realnu kamatnu stopu i uz rast spoljnog duga.

Ovo je, naravno, bilo neodrživo. Jugoslavija nije bila jedina zemlja koja se koristila sličnom privrednom politikom. Kako su svetske realne kamatne stope, zbog ubrzane inflacije jednim delom uzrokovane rastom cena nafte, bile niske gotovo tokom čitave decenije, socijalističke zemlje i neke zemlje u razvoju oslanjale su se na sličan sistem zaduživanja, kako bi se održala privredna i društvena stabilnost. I kako često biva u tim okolnostima, kratkoročna zaduživanja u inostranstvu rasla su za račun dugoročnih, kako bi se ovi drugi refinansirali. što je dodatni problem ukoliko dođe do promene u monetarnim uslovima, kao što je i došlo.

Spoljni dug nije bio veliki u odnosu na ukupnu proizvodnju. Ako je ceniti po podacima sa kraja osamdesetih, verovatno ne mnogo više od 30 posto bruto domaćeg proizvoda (nivo duga kao i BDP se nisu previše promenili tokom cele decenije). To međutim, nije dovoljno da bi njegovo finansiranje bilo održivo. Potrebno je da se zbog promenjenih okolnosti u spoljnotrgovinskoj razmeni i u međunarodnim finansijama obezbedi odgovarajući priliv stranih sredstava, kako bi se finansirali dugovi, a da to ne podrazumeva njihov neprestani rast. I to rast koji je brži od rasta proizvodnje i izvoza. To podrazumeva promenu kursa, dakle devalvaciju, kako bi se uticalo na porast izvoza i na smanjenje uvoza. Obično krize kursa bivaju rešavane upravo njegovom korekcijom. To bi trebalo da dovede, kao što je obično i slučaj, do promene u izvorima finansiranja korporativnog sektora. Preduzeća bi trebalo da se više oslanjaju na ulaganja u deonice, a manje na dug. Ovo zato što se devalvacijom ne podstiče samo izvoz već se povećava i interes za ulaganja u postojeća, ili u nova preduzeća budući da je imovina posle devalvacije jeftinija.

Pojednostavljeno rečeno, zemlja može da dođe do potrebnih sredstava iz kojih će vraćati strane dugove većim izvozom i prodajom imovine. Ovo drugo nije neophodno, ukoliko se promenom kursa i eventualno drugim merama kojima se olakšava poslovanje sa inostranstvom otvore mogućnosti stranih ulaganja. Da je tako, videlo se

krajem osamdesetih kad su sprovedene reforme vlade Ante Markovića. U relativno kratkom vremenu je priliv stranih sredstava bio dovoljan da se značajno smanji teret spoljnog duga. I zapravo su zemlje koje su nastale iz raspada Jugoslavije nasledile relativno male strane dugove koji stoga nisu predstavljali problem u njihovim odnosima sa inostranstvom.

Problem u Jugoslaviji je bio taj što preduzeća nisu mogla da se oslone na tržište kapitala, koga nije bilo. A nije ga bilo, ne samo zato da stranci ne bi mogli da ulažu, već i zato što nije bilo svojine i tako ni imovine kojom bi se moglo trgovati. Tako da su preduzeća imala izbor, ili da ulažu sopstvena sredstva, ili da se zadužuju. I jedno i drugo je zapravo bilo potrebno dodatno podsticati, jer nije bilo u neposrednom interesu preduzeća da ulažu u druga preduzeća, ili da osnivaju nova. Ovo je bio sistemski problem samoupravne privrede kako je bila uređena posle odustajanja od reforme i donošenjem novog ustava i ostalih sistemskih zakona.

Obično krize kursa ne predstavljaju dugoročan problem. Mogu naravno da dovedu do značajnog privremenog gubitka proizvodnje i zaposlenosti, ali izvoz bi trebalo da se poveća, a uvoz smanji, dok bi umanjena vrednost imovine trebalo da podstakne strana ulaganja. Ukoliko se obezbedi da privredna i pre svega, fiskalna politika ne podrivaju novouspostavljeni kurs, i uz sredstva Međunarodnog monetarnog fonda, održivost stranog duga bi trebalo da se obezbedi i dalji privredni oporavak ne bi trebalo da izostane.

U Jugoslaviji to nije bio slučaj, jer su prekid pristupa finansijskom tržištu, uz nemogućnost da se otvori tržište kapitala doveli do toga da su sredstva i uslovi Međunarodnog monetarnog fonda izazvali produženje privredne stagnacije. Uz rastuću nezaposlenost i nesolventnost preduzeća koja su u sve većoj meri zavisila od kredita centralne banke (to su takozvani selektivni krediti). Tako da je čitav proces stabilizacije potrajao i zasnivao se prvenstveno na depresijaciji kursa, kako bi se obeshrabrio uvoz i obezbedilo smanjenje trgovačkog deficita uz postepeno ubrzanje inflacije. Sve do hiperinflacije iz 1989.

Sistem društvene svojine, koga nije jednostavno opisati, stajao je na putu rešavanja krize, koja nimalo nije bila ni izuzetna ni nepoznata. Mnoge zemlje su prolazile kroz krize kursa. I zapravo je Međunarodni monetarni fond uspostavljen, kako bi kao neka svetska centralna banka pomogao zemljama koje su dolazile u situaciju da moraju da promene kurs da bi usaglasile svoju spoljnu trgovinu i izvršavale svoje međunarodne finansijske obaveze. Bilo je potrebno uspostaviti spoljnotrgovinsku ravnotežu uz podršku otplate dugova putem povećanih stranih ulaganja.

Jednostavno rečeno, zemlja koja nagomila spoljni dug koji kreditori ne žele da nastave da finansiraju pod održivim uslovima, trebalo bi da, uz kratkoročnu kreditnu podršku Međunarodnog monetarnog fonda (i) uravnoteži uvoz i izvoz, što podrazumeva devalvaciju, i (ii) finansiranje zaduživanjem zameni stranim ulaganjima, dok se ne normalizuju kreditni odnosi s inostranstvom, što može da podrazumeva i prodaju imovine.

Jugoslovenska privredna politika je morala da se prilagodi promenjenim okolnostima na svetskom finansijskom tržištu samo uz uravnoteženje spoljne trgovine. Do toga je došlo relativno brzo, jednim delom i putem kvantitativnih restrikcija. Ostao je, međutim, problem likvidnosti i solventnosti korporativnog sektora, jer je i dalje morao da se oslanja na dug kao sredstvo finansiranja. Pri čemu se računalo sa tim da se to postiže s negativnom realnom kamatnom stopom, što je sistem koje je uveden odustajanjem od reforme. Kako su uslovi zaduživanja u inostranstvu promenjeni i strani su krediti bili skupi, značajno je morala biti smanjena investiciona aktivnost. A sa tim, i privredni rast i zaposlenost. Za to naprosto nije bilo rešenja u sistemu kakav je uspostavljen odustajanjem od privredne reforme.

Tako da je osamdesetih godina privreda stagnirala uz rastuću nezaposlenost. Privremeno povećanje nezaposlenosti je uobičajeno u krizama kursa, jer je potrebno da se poveća izvozni, za račun sektora koji proizvodi robu i usluge za domaće tržište. To ide uz otpuštanja i nova zapošljavanja. Uz to dolazi do smanjenja realne nadnice kao posledice povećane ponude rada. S vremenom bi zaposlenost trebalo da

se obnovi i nadnice da se povećaju. U jugoslovenskoj privredi je bilo teško obezbediti realno smanjenje nadnica, što se vidi u neprestanom ubrzavanju inflacije uz neprestanu depresijaciju kursa. Tako da nije došlo do značajnog povećanja izvoza, već do smanjenja uvoza, uz otpor da se realno umanje nadnice – pa je iz godine u godinu rasla nezaposlenost. I u krajevima gde je uvek bila prisutna, ali i u Sloveniji gde je bila puna zaposlenost, uz priliv radnika iz drugih krajeva Jugoslavije, zapravo sve do izbijanja krize, a i u njenim prvim godinama.

I kriza kursa i kriza na tržištu rada uticale su na pritisak u razvijanim republikama da se obustave transferi manje razvijenim republikama i pokrajinama. Kako to nije bio preterano veliki trošak, bilo je predloga da se odustane od sistema kontribucija u savezni budžet, u skladu sa udelom svake republike i pokrajine u ukupnoj proizvodnji i dohotku, pa da oni budu jednaki za sve članice federacije. Ili, bar da se usklade uplate u savezni budžet sa sredstvima koja se iz tog budžeta troše kod kuće. Na način, da se slovenačka sredstva troše u Sloveniji i tako redom. Ovo su rasprave slične onima u Evropskoj uniji između država koje su neto uplatioci u zajednički budžet i onih koji su neto korisnici. To da Hrvatska, primera radi, uplaćuje više u savezni budžet nego što se iz tog budžeta vraća u Hrvatsku, bio je jedan od glavnih argumenata za dokaz o nepovoljnom položaju Hrvatske i za nedostatak “čistih računa”, kako se govorilo. Kako je savezni budžet uglavnom bio trošen na odbranu i na saveznu administraciju, ti su prigovori imali veći retorički efekat, a manje su bili stvarni prigovor.

Problem su bile i obaveze prema inostranstvu. One su uglavnom bile decentralizovane, a strani poverioci su tražili da budu zajedničke: da svi odgovaraju podjednako za sve strane dugove. O tome nije bilo moguće postići dogovor sve do 1988. godine, što je već bilo kasno, a i pokazalo se kao nepotrebno posle uvođenja reformi s kraja 1989, i otvaranja vrata stranim ulaganjima. Tako je posle cele decenije rasprava, rešen problem stranog duga koji je mogao biti rešen na samom početku izgubljene decenije.

DRŽAVA PRE DEMOKRATIJE

Kako je privredna kriza bila sistemski problem – to jest, politika izlaska iz krize je bila ograničena sistemskim rešenjima – bila je svakako potrebna takozvana strukturna reforma, kako bi se doveli u red ne samo finansijski odnosi sa inostranstvom, već i da bi se uspostavio održiv sistem ulaganja i poslovanja. To je zahtevalo promene u ustavnom uređenju, jer je ono detaljno regulisalo i društvenu svojinu i sve privredne odnose u samoupravnim preduzećima i u celokupnom društvu. Međutim, nije postojala saglasnost da se izvrše potrebne promene u ustavu. U najvećoj meri zbog toga što je postojala bojazan da bi se poremetili odnosi snaga između republika i pokrajina.

Ovo nije bilo zato što je došlo do privredne krize, već je bilo posledica načina na koji su rešeni nacionalistički sporovi sa kraja šezdesetih godina. Tako da je otvaranje ustavnih pitanja vodilo razmatranju odnosa republike Srbije sa pokrajinama, a onda i odnosa među republikama, jer su Slovenija i Hrvatska bile nezadovoljne svojim položajem. Rešenje koje se nametalo bila je neka vrsta demokratizacije, ali to nije imalo podršku ni kod koga, mada iz različitih razloga.

Ovo je tema koja je nezavisna od privredne krize, mada ju je ta kriza učinila središnjom. Ovde ima smisla samo ukazati na zablude u vezi sa demokratijom, koje su jedne motivisale da je predlažu, a druge da je odbiju. Sada postoji ne samo iskustvo drugih demokratizovanih zemalja u Evropi, već i iskustvo država nastalih na raspadu Jugoslavije. Tako da možemo da sudimo o tome koliko je odbijanje demokratije imalo smisla.

Osnovni problem je bio u tome što se mislilo da će demokratija, ako bi se uvela, dovesti do tiranije većine. Oni koji su se nadali da će biti u većini, u tome su videli prednost demokratskog odlučivanja, a oni koji su strepeli da bi ostali u manjini, smatrali su da im demokratija zapravo garantuje da neće imati nikakav politički uticaj. Verovatno je najgora verzija ovakvog neshvatanja demokratskog sistema ona u dejtonskoj Bosni i Hercegovini. Kako ne bi bilo većine i manjine, zemlja je, i to po međunarodnom sporazumu ustanovljena tako da je demokratija na nivou države u najvećoj meri ograničena i zapravo

onemogućena. Pretpostavlja se da će na nivou države etničke skupine biti predstavljene jedinstveno, svaka svojom partijom, pa da će onda postojati stalna većina sa najvećim uticajem stranke najveće etničke grupe, a to su Bošnjaci. Čak i u tom slučaju, koalicione mogućnosti su takve da gotovo da su izjednačeni izgledi svih etničkih grupa da utiču na politički ishod, svakako dugoročnije posmatrano. Ukoliko se, međutim, uzme u obzir da postoji politička konkurencija i unutar etničkih grupa, i ukoliko ne postoji nespremnost da se politički sarađuje, demokratski sistem bi trebalo da obezbedi praktično jednake izgleda da se ostvare interesi, kako društvenih tako i etničkih grupa.

Kao što vidimo na iskustvu nemalog broja višenacionalnih zemalja, uključujući i bivše socijalističke zemlje, manjinske partije su veoma često koalicioni partneri u vladama tih zemalja. Čak i u zemljama gde postoje uslovi za prevlast dvopartizma, manjinski uticaj je vidljiv u samim strankama, jer je u političkoj konkurenciji svaki glas uticajan. Sve političke stranke su koalicije i sve vlade su takođe koalicione, ako ne u svakom mandatu, svakako u određenom političkom ili demokratskom ciklusu.

Ista zabluda je bila prepreka demokratizacije same Jugoslavije. Mada je postojala i dodatna zaštita u vidu veoma decentralizovanog federalizma. Međutim, u javnim nastupima i zalaganjima za demokratizaciju iznosile su se računice o eventualnom uticaju pojedinih nacija u sistemu "jedan čovek jedan glas", gde bi svi glasali za svoju etničku stranku. Pa bi, računalo se, to bilo povoljno za većinski narod, odnosno za narod koji ima relativnu većinu u Jugoslaviji, a to su Srbi. To je bio jedan od argumenata u Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti. To je opet bio izvor strahovanja manjinskih naroda, ne samo u Jugoslaviji već i u pojedinim republikama. Srbi bi bili manjina u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori i tako redom. Tako da je demokratizacija poželjna ukoliko se njome postiže da je sopstvena nacija u većini, a inače je poželjnije da se promene granice kod osamostaljivanja naroda.

Ovo je pogrešno, jer se računalo sa jednopartijskim sistemima na nacionalnoj osnovi, koji nisu u skladu sa demokratskom političkom

konkurencijom. Kako sada imamo iskustva postsocijalističkih demokratizovanih zemalja, to nije samo teorijski odbranjiva tvrdnja. Dodatna je bila greška u tome što se na demokratske odluke gledalo kao na jednokratne. Dakle, ishodi na prvim izborima, koji bi lako mogli biti usklađeni sa nacionalnom homogenizacijom, vide se kao konačni, kao da se u demokratijama glasa jednom za svagda. Demokratija je, međutim, sistem u kome se menjaju mišljenja, interesi i koalicije. Tako da pobjeda nacionalističke partije u jednom izbornom ciklusu ne mora da vodi trajnoj dominaciji te partije, ukoliko se naravno demokratija održi. U nekoliko izbornih ciklusa trebalo bi da se razluče interesi i da se stvore mogućnosti za uticaj svih interesa. U osnovi svake demokratske politike su pojedini, jasno je manjinski, interesi koji se udružuju, stupaju u koalicije, kako bi se obezbedila većina.

Šta činiti ako demokratizacija Jugoslavije nije moguća, jer je očekivani ishod nezadovoljavajući za neke od članica federacije? Odgovor je da se ide na demokratske izbore u republikama. To je na kraju i bio izbor koji je napravljen u Sloveniji i Hrvatskoj, dok su druge republike i pokrajine u tome kasnile. Posebno je srpsko kašnjenje imalo velike posledice. U Srbiji je preovladalo mišljenje da je potrebno najpre izgraditi državu, pa potom je demokratizovati. Najpre se težilo ustavnim promenama u jednopartijskoj skupštini, kako bi se ograničile autonomije Vojvodine i Kosova, a potom se računalo na odlučujući uticaj u Savezu komunista, kako bi se ostvarila promena u odnosu snaga u federaciji, a tek na kraju se pribeglo izborima, koji na početku nisu ni bili demokratski u pravom smislu te reči. Alternativa, koja je odbačena, bila je da se traže demokratski izbori, pa da se po sticanju potrebne legitimnosti rešavaju i unutrašnji odnosi u Srbiji i u jugoslovenskoj federaciji.

Ovde je potrebno reći i da jugoslovenske vlasti nisu imale nikakvu ideju o tome kako bi se rešavala politička kriza. Vlada Ante Markovića je pošla od pretpostavke da će privredna stabilizacija dovesti i do političkih promena koje će biti motivisane privrednim uspesima, a tu je bio i očekivani pozitivan doprinos Sjedinjenih Američkih Država i Evropske unije. Tako da nije bilo nikakve ideje o tome, kako doći do političke podrške ekonomskoj tranziciji. Alternativa koja se nametala

bilo je uspostavljanje neke vrste okruglog stola, što je već bilo isprobano u socijalističkim zemljama koje su bile na putu tranzicije. Ta je prilika propuštena. Opet zato što nije postojala jasna predstava o prednostima demokratije.

PRIVREDNI NACIONALIZAM

Privredna kriza nije bila takva da nisu bila poznata rešenja. Problem je bio u tome što, ne samo da su privredni i politički sistem bili lišeni odgovarajućih sredstava kojima bi se iz krize izašlo, već je i javnost bila sklona pogrešnoj identifikaciji problema i stoga i predlaganju pogrešnih mera privredne politike. Sistemske prepreke su posledica napuštene reforme, a ideološke to što su prevlast imale neke kombinacije nacionalizma i marksizma, ili naprosto, odbacivanja tržišne privrede. Ovo poslednje je vidljivo u nemalom broju zagovornika povećanog protekcionizma kao rešenja za privrednu krizu. Ovo nije neuobičajeno u krizama kursa i održivosti stranog duga i sreće se svuda gde se te krize javljaju. Privredni nacionalizam nije neuobičajen ni u drugim okolnostima. Tako da to nije neka posebna jugoslovenska pojava.

Ovde ima smisla uporediti tranzicije u zemljama državnog socijalizma sa onom do koje je trebalo da dođe u Jugoslaviji. U evropskim socijalističkim zemljama je došlo do urušavanja korporativnog sektora, što je bila posledica njegove neefikasnosti, a u nekim od tih zemalja je to bila i posledica krize spoljnih dugova. Uz pokret za demokratizaciju išao je i skup privrednih reformi koje su u osnovi bile iste kao one od kojih je Jugoslavija odustala šezdesetih godina. Otvaranje privrede uz normalni režim kursa, uz komercijalni bankarski sistem i uz privatizaciju, kako bi se rešila kriza u korporativnom sektoru. Uz istovremeni zahtev za pristupanje Evropskoj uniji. Nezavisno od toga ko šta misli o pojedinim merama privredne politike i o programima i sprovođenju privatizacije, ne može se osporavati da su problemi ispravno identifikovani i rešenja su načelno bila adekvatna. Tamo gde su se zemlje i javnosti dvoumle, čitav proces je trajao duže i koštao više.

U Jugoslaviji je privredna kriza pogrešno identifikovana. Ovo je od velike važnosti u politici uopšte, i u tome značajnu ulogu imaju i

oni koji imaju uticaj u javnosti. Do najveće promene je došlo u Srbiji. Bez obzira što je liberalnije rukovodstvo otišlo zajedno sa privrednom reformom i sa nagoveštajima političkog pluralizma, interesi srpske privrede su bili u nemaloj meri usklađeni sa otvorenošću jugoslovenske privrede. I zapravo je trebalo očekivati da će se na privrednu krizu odgovoriti zahtevima za još većom otvorenošću i za dodatnim strukturnim promenama. Ovo je u izvesnom smislu i bio slučaj, ali je u javnosti i u partiji jačao pritisak zagovornika protekcionizma. Slično je bilo i u drugim republikama i pokrajinama. Ovo nije neočekivano kad je reč o onima koji su težili podizanju granica unutar Jugoslavije, ali je bilo prilično nerazumljivo da bi to bilo u interesu Srbije.

Svejedno, tome se težilo. U Beogradu je jedan od problema bio bankarski sistem. U drugim republikama i u pokrajinama je uglavnom postojala jedna dominantna banka (u Hrvatskoj dve), dok je prisustvo banaka iz drugih federalnih jedinica bilo ograničeno. U Beogradu je bilo više banaka, kako srpskih, tako i jugoslovenskih i onih iz drugih republika i pokrajina. Ovo nije neočekivano, imajući u vidu da je reč o glavnom gradu gde je smeštena i centralna banka. Ali, bilo je mišljenja da bi trebalo da se objedine srpske banke, a kasnije i da se ograniči delovanje jugoslovenskim i drugim bankama. Tako su spojene Beogradska i Invest banka, a cilj je bio da se preuzmu i druge. U ovom poslednjem se nije uspelo, što je samo doprinelo frustraciji u srpskim političkim krugovima. Na kraju je posebno smetala Ljubljanska banka, pa je ona prerasla u Slavija banku, postajući tako srpska a ne slovenačka. Sve je to završeno neuspešnim bojkotom slovenačke robe, ali tada je zemlja već bila verovatno nepovratno na putu raspada.³⁸⁹

Postojala je takođe široko rasprostranjena zabluda da bi slovenačka privreda bila u veoma teškom položaju ukoliko bi izgubila srpsko

389 Postojala je široko rasprostranjena zabluda da bi slovenačka privreda bila u veoma teškom položaju ukoliko bi izgubila srpsko tržište. Tako da se računalo da bi bojkot uvoza iz Slovenije uticao na promenu politike slovenačkih vlasti. Očekivalo se takođe da će se slovenačka privreda suočiti sa velikim problemima i sa dubokom recesijom ukoliko se Slovenija izdvoji iz Jugoslavije. Sve je to, naravno, bilo pogrešno.

tržište. Tako da se računalo da bi bojkot uvoza iz Slovenije uticao na promenu politike slovenačkih vlasti. Očekivalo se takođe da će se slovenačka privreda suočiti sa velikim problemima i sa dubokom recesijom ukoliko se Slovenija izdvoji iz Jugoslavije. Sve je to naravno bilo pogrešno.³⁹⁰

Detalji ovde nisu važni. Od značaja su izvori pogrešne identifikacije problema i ubeđenost da se znaju rešenja. Ovo je, naravno, problem u društvenim naukama, tako da nije reč o nečemu što je ili izuzetno ili nepoznato. I u slučaju ocene korisnosti demokratije kao i u predlozima rešenja privredne krize jasni su, naravno, interesi koji utiču na pristrasne ocene i predloge rešenja. Ali je takođe nedvosmisleno, da su društvene nauke bile u nemaloj meri neuspešne u razumevanju prirode krize i u predlaganju rešenja. Posebno je to depresivno kad se uzme u obzir da je kriza trajala čitavu deceniju. I da nije reč o problemu koji je nepoznat i za koji rešenja nisu poznata.

Tako da je nesposobnost da se ispravno identifikuje problem i da se predlože rešenja posledica oslanjanja na pogrešan pristup, ili model, ili teoriju, ili ideologiju. Za nacionaliste je problem bio u Jugoslaviji, a za društvene naučnike u negativnom uticaju liberalizma, ili ideologije tržišne privrede. Iz toga su sledili pogrešni predlozi rešenja: napuštanje jugoslovenske privrede, jer su u njoj privilegovani drugi; ili, pojačana državna intervencija, recimo ponovnim uspostavljanjem državnog investicionog fonda; ili, unutrašnje carine kako bi se ujednačili uslovi privređivanja; ili, protekcionizam u odnosu na razvijene privrede iz kojih se najviše uvozi i kojima se najviše i duguje. Na kraju se došlo dotle da se težilo nacionalizaciji carinskih prihoda, koji su bili gotovo jedini neposredni izvor prihoda saveznog budžeta.

Ovde nije mesto da se detaljnije razmatra uticaj ideologije, bilo koje, a posebno nacionalističke, ali je nesumnjivo da je to stajalo na putu razumevanju privredne krize i potrebnim mera da se ona prevaziđe.

390 Vidi dodatke dole.

PONOVNA PROPAST REFORME

Poslednji pokušaj da se reši privredna kriza i da se politički stabilizuje Jugoslavija jeste reforma s kraja osamdesetih godina. U vreme pre te reforme jugoslovenska vlada je, uglavnom depresijacijama kursa dinara, pretežno izraženom u nemačkim markama, i inflatornim posledicama koje su sledile, težila da uravnoteži spoljnotrgovinsku razmenu i uspostavi ravnotežu na računu bilansa plaćanja. Spoljni dug je u međuvremenu uglavnom stagnirao. Jedino što je 1988. Međunarodni monetarni fond zahtevao da članice federacije solidarno preuzmu obavezu prema ukupnom spoljnom dugu, ili bar prema onom delu koji se ne može smatrati ulaganjima jedne ili druge vrste. Ovo nije bilo popularno u razvijenijim republikama. No, razvoj u sledećih godinu dana je pokazao da su njihove primedbe bile uglavnom neopravdane.

Nova vlada Ante Markovića, koja je bila sastavljena uglavnom od slovenačkih i hrvatskih predstavnika, kao i nova uprava centralne banke, gde je takođe slovenački uticaj povećan, zaustavila je inflaciju, koja je na kraju 1989. prešla u hiperinflaciju, zamrzavanjem kursa preko noći. Uzet je kurs koji je preovladavao na crnom tržištu stranim novcem, što je i bilo najbolje. Razlog za to je bilo to što je u hiperinflaciji bekstvo iz domaćeg novca brzo i veliko, tako da crni kurs stranog novca zapravo realno iskazuje relativne cene u privredi, kao i sklonost ljudi da štede i ulažu. Tako da se fiksnim kursem gotovo trenutno zaustavlja inflacija. Do toga je zaista i došlo. Sličnu je operaciju kasnije izveo Dragoslav Avramović, ali pre njega i centralna banka Hrvatske i mnoge druge zemlje. Poljska gotovo istovremeno sa Jugoslavijom. Ovo je naravno, bilo deo privredne reforme iz šezdesetih godina. Ovi su primeri potrebni da bi se videlo da nije reč o nekom istorijski specifičnom rešenju, već zapravo o meri koja se uobičajeno koristi kako bi se zaustavila hiperinflacija.

Takođe, što je važno zbog značaja krize spoljnog duga i uticaja koja je ona imala na čitavu deceniju privrednih kretanja i političkih sporova, priliv stranog kapitala je bio dovoljno veliki da je vlada otkupljivala dug sa izgledima da ga sasvim eliminiše. Mada to, naravno, u uslovima kad je privreda uglavnom koristila nemačku marku kao stvarni

novac, nije bilo ni neophodno niti poželjno. Izbili su, međutim, drugi problemi koji su doveli do kraha reforme koja nije uspela da obezbedi podršku pre svega, srpskog rukovodstva, ali i u zemlji u celini. Tu je važan taj nedostatak demokratske legitimnosti koga nije bilo u drugim evropskim zemljama u tranziciji (ili u većini njih; Rusija je poseban slučaj kao i još neke druge zemlje).

Prvi je problem bio rast nadnica. Ovo nije neočekivano u stabilizacijama putem fiksnog kursa. Dok se inflacija zaustavlja, cena rada često nastavlja da raste. Ovo može da učini kurs neadekvatnim, mada ne relativno brzo. U uslovima kad je priliv stranih ulaganja veliki, to ne mora da bude problem u kratkom periodu, pa i u sledećih nekoliko godina. Jugoslovenska reformska vlada nije dočekala da se suoči sa tim problemom, mada ga je bila svesna.

Drugi je problem bio u velikom padu industrijske proizvodnje, u prvoj polovini 1990. Takođe je bilo potrebno odlučiti šta da se radi sa subvencijama poljoprivredi, jer je stabilizacija uticala na njihove troškove. Privreda se suočila sa tranzicionom recesijom koja je bila prisutna u svim sličnim reformama u evropskim socijalističkim zemljama. Bila je prisutna i u privrednoj reformi šezdesetih godina. Savezna vlada je gledala da nađe način da stimuliše proizvodnju, što je verovatno bio nepotreban pokušaj, ali nije doživela da vidi efekte mera koje je predlagala i u nekim slučajevima i sprovodila.

Najvažniji je, međutim, problem bio u parafiskalnoj ulozi centralne banke. Ovo je potrebno dodatno objasniti. Naime, republički i savezni budžeti su uglavnom težili da budu uravnoteženi, ako se ostave po strani zaduživanja u inostranstvu. S obzirom na sistem u kome je realna kamatna stopa negativna, bilo je potrebno da centralna banka pomaže novčanom emisijom i preduzeća i budžete. Tome je pomagala, mada nije izvorno imala za cilj da omogući, Služba društvenog knjigovodstva koja je vršila posao platnog prometa. Tako da je bilo moguće političkom intervencijom odlučiti da se novac uputi na jedan ili drugi račun, uključujući i budžete. Eventualne probleme u višku obaveza bi pokrivala centralna banka. Tako da je centralna banka bila parafiskalna ustanova, gde

su se finansijski odnosi uravnoteživali preko inflatornog poreza. Stvarni novac, rezervni novac, bila je nemačka marka.

Sa fiksnim kursom i sa stabilizacijom cena, dakle, sa uklanjanjem inflacije, nemali broj preduzeća, banaka i budžeta našli su se u finansijskim teškoćama. Savezna vlada je imala prećutna očekivanja, nadanja je verovatno prava reč, da će to primorati republičke vlasti da prionu na fiskalnu i druge reforme. Što bi svakako bilo neophodno da bi privreda počela da se oporavlja. Umesto toga je došlo do upada u monetarni sistem i do štampanja novca preko Službe društvenog knjigovodstva. Time su veoma brzo istrošene devizne rezerve i prekinuta su nesmetana plaćanja u odnosima sa inostranstvom. Tako da je reforma koja je započeta u decembru 1989, propala već u decembru 1990. Posebno se pod fiskalnim pritiskom našla srpska vlada, pa je ona najviše doprinela finansijskom slomu. Nisu samo rezerve centralne banke praktično nestale, već i strana devizna štednja građana. To je problem koji će se rešavati godinama i u nekim slučajevima decenijama kasnije.

ISHODI I ZAKLJUČCI

To je otprilike, istorija privrednih neprilika Jugoslavije od sredine šezdesetih godina do godine raspada. Nije reč o nekim posebnim i istorijski jedinstvenim problemima, tako da je primer raspada te zemlje uporediv sa mnogim drugim političkim unijama koje se nisu održale. Sama privredna kriza je gotovo trivijalna, a pokazala se nerešivom. Takođe, demokratizacija i pridruživanje Evropskoj uniji su bila rešenja koja su se nametala. Politički interesi, koji su ovde donekle ostavljeni po strani, nisu bili usklađeni sa tim političkim rešenjima. Pogotovo u Srbiji, što je gotovo neshvatljivo, ali je istorijski tačno. Tako da je istorijska novina samo to neshvatljivo nerazumevanje sopstvenih interesa i političkih puteva u Srbiji. A, lutanje se nastavlja.

DODATAK 1: KRIZA KURSA I STRANIH DUGOVA

Postoji nekoliko generacija teorija krize kurseva. Jugoslovenski slučaj je dosta jednostavan, tako da je i osnovni Krugmanov model sasvim dovoljan da se razume o čemu je reč.

Kada je kurs realno precenjen, recimo zato što je inflacija brža nego što je opravdano, kada je kurs fiksiran za neki strani novac, u ovom slučaju za nemačku marku, isplati se promeniti dinare za marke dok centralna banka ne odluči da devalvira kurs dinara, kako bi zaštitila devizne rezerve, a potom kupiti te jeftinije dinare ili imovinu koja je takođe jeftinija u stranom novcu i zaraditi. Ili robu, jer se devalvacijom smanjuju cene u izvozu. Privredna aktivnost i zaposlenost se obično smanje, ali recesija ne bi trebalo da traje duže vreme. U Jugoslaviji je proizvodnja stagnirala gotovo celu deceniju. Zašto? Zato što su i precenjenost kursa i prepreka izlasku iz krize bili ugrađeni u privredni sistem. O tome sam pisao 1982. u tekstu koji je kasnije i objavljen, ali mi sada nije dostupan tu gde se nalazim.

U osnovi je bio sistem subvencionisanja ulaganja i potrošnje zaduživanjem u inostranstvu. Strani dug je kreditirao dinarska ulaganja koje je inflacija obezvređivala, jer je kurs bio praktično fiksiran ili je inflacija bila brža od depresijacije kursa. Obaveze po kreditima su izvršavane kratkoročnim zaduživanjem, pa su ti dugovi rasli kao udeo u ukupnom stranom dugu. Ovome je potrebno dodati i deviznu štednju na osnovu koje su takođe finansirani dinarski krediti. Privreda i domaćinstva su praktično prešla na nemačku marku kao stvarni novac.

Tom sistemu je došao kraj kada su posle 1979, drastično porasle kamatne stope na dolarske kredite, pa onda i na sve druge. Računato po tim novim kamatnim stopama jugoslovenski strani dugovi su postali neodrživi. Jer ako bi bili refinansirani kratkoročnim kreditima to bi, ako bi se nastavilo, dovelo do toga da veliki deo stranih dugovanja dospeva na naplatu gotovo odmah. Uz neizbežnu devalvaciju i krediti u dinarima su postali neodrživi. Posebno zato što su i investiciona i potrošačka ponašanja bila sračunata na osnovu kamatne stope koja je, u najmanju ruku niža od stope rasta dohodaka preduzeća, domaćinstava i države.

Na osnovu tih viših kamatnih stopa svi su dohoci bili značajno umanjeni, što ne bi trebalo brkati sa njihovom neodrživošću. Bilo je dosta napisa u kojima su uzroci problema pogrešno identifikovani. Tvrđilo se da su ulaganja bila neefikasna ili neisplativa i da je to zato

što su bila državna ili politički motivisana. Da li je zaista bilo tako, znalo bi se da je otvoreno tržište kapitala, pa da su ta preduzeća mogla da promene vlasnike i da prođu, ako je neophodno kroz poslovnu rekonstrukciju. To nije bilo moguće jer se svojinom nije moglo trgovati. Tako da je sistem društvene svojine bio uzrok da je prolazna kriza kursa postala kriza sistema.

Koliki su bili strani dugovi? U odnosu na ukupnu proizvodnju zemlje oni su verovatno bili negde između četvrtine i trećine. Između 18 i 20 milijardi dolara u čitavom periodu od početka krize do reforme iz 1989. Od toga su verovatno između petine ili četvrtine bili kratkoročni krediti. To je relativno mala zaduženost i posebno je mali udeo kratkoročnih obaveza. Ukoliko je, međutim, potrebno finansirati ih iz povećanog izvoza robe i usluga, to podrazumeva značajna prilagođavanja posredstvom korekcije kursa. Ovo je lakše ukoliko uz povećani izvoz dođe i do povećanih stranih ulaganja, zato što je posle devalvacije imovina jeftinija a izvoz povoljniji. U drugim zemljama u tranziciji posle 1989. došlo je upravo do stranih ulaganja i do značajnog porasta izvoza.

Strana ulaganja nisu bila moguća tako da je bilo neophodno oslanjanje na sredstva Međunarodnog monetarnog fonda koja su bila uslovljena merama privredne politike, koje nisu davale željene rezultate, jer nije bilo jednostavno slediti ih u sistemu koji nije bio usklađen sa njima. Tako da je kriza kursa i dugova trajala gotovo čitavu deceniju uz rdave ukupne privredne rezultate. Otvaranjem vrata stranim ulaganjima, kriza bi verovatno bila okončana relativno brzo. Pre svega zato što strane finansijske obaveze nisu bile velike.

Na kraju osamdesetih i u prvoj godini devedesetih kad je kurs stabilizovan i omogućena su strana ulaganja, strani dug je prestao da bude problem. Ali su i privredno i političko stanje stvari pogoršani, tako da nije bilo ni volje niti vremena da se prođe kroz proces prilagođavanja, kroz tranziciju kao u drugim socijalističkim zemljama.

DODATAK 2: TRANSFERI

Verovatno najviše neslaganja, naročito tokom poslednjih godina pred raspad zemlje, bilo je oko transfera razvijenijih republika manje razvijenim republikama i pokrajinama preko Fonda za nerazvijene. Mada nije bilo nepoznato da se posledice transfera po privredne aktivnosti ne završavaju na finansijama, jer postoje i očigledne privredne posledice.

Potrebno je sagledati ukupne posledice transfera koje se sastoje od, sa jedne strane, efekta supstitucije i, sa druge strane, efekta na dohotke. Prvi utiče povoljno po primaoca transfera, što se vidi, ako se zamisli da je reč o transferima u robi. Ako je reč o transferima u novcu, kao što i jeste, to bi trebalo da utiče negativno na tražnju davaoca, jer, recimo, transferi Slovenije Kosovu umanjuju dohodak u Sloveniji, pa tako i tražnju. Drugi efekat, efekat na dohotke, može da utiče povoljno po davaoca pomoći, što se vidi ako se zamisli da je reč o novcu koji povećava tražnju primaoca za uvozom. Kosovo će, primera radi, uvoziti više slovenačke robe zato što je dobilo novčani transfer iz Slovenije. Kako postoje i druge republike i pokrajine to može da bude složenije, ali ako se samo uzmu u obzir oni koji daju novac i oni koji ga primaju, konačni uticaj na dohotke i jednih i drugih zavisice od njihove međusobne trgovine. Ukoliko, recimo, primaoci transfera uvoze više nego što izvoze, trebalo bi da je neto efekat transfera pozitivan po republike koje su uplaćivale u Fond za nerazvijene. To ne znači da je bilo ko na gubitku, već da su svi na dobitku, uključujući i davaoce pomoći. Ovo pogotovo ukoliko se carinama štiti proizvodnja i u razvijenim i u nerazvijenim republikama i pokrajinama, pa se posledice transfera na dohotke ne prelivaju preko granica zemlje.

Ne postoje valjani proračuni ukupnih posledica pomoći nerazvijenim republikama i pokrajinama. Posredno se može oceniti da razvijeni nisu bili na gubitku, jer se razlika u razvijenosti, izražena u dohotku po glavi stanovnika, nije smanjivala u Jugoslaviji. Kosovo je zaostajalo u dohotku po glavi stanovnika, ali iz demografskih razloga. Inače je stopa rasta bila bar isto toliko brza kao u zemlji u celini.

Tako da su kritike iz razvijenih republika bile neutemeljene. Može se raspravljati, da li bi se iste posledice mogle postići i kreditima ili neposrednim ulaganjima. I da li bi to bilo efikasnije od budžetskih transfera. Ovo je naravno, zavisilo od promene sistema, jer je tržište kapitala bilo zabranjeno. A kreditiranje je bilo nedovoljno isplativo, jer su realne kamatne stope u dinarima bile negativne usled ubrzane inflacije.

DODATAK 3: **CARINSKA ZAŠTITA**

Carinska unija utiče na komparativne prednosti pojedinih regija. Manje razvijene članice jugoslovenske federacije isticale su da je jugoslovensko tržište zatvoreno i da iz toga korist vuku razvijenije republike. Teorijski je moguće da raspored komparativnih prednosti otvorene privrede bude drukčiji nego u carinskoj uniji. Primera radi, republike i pokrajine koje nemaju izlaz na more trebalo bi da imaju komparativne prednosti u industriji i u poljoprivredi, ukoliko ne bi bile članice jugoslovenske carinske unije. Unutar carinske unije, međutim, industrijalizacija bi mogla da bude prednost razvijenijih regija za račun manje razvijenih, iako ove druge nemaju prednost u uslugama iz, recimo, geografskih razloga. Osamdesetih godina je udeo industrije u ukupnoj proizvodnji bio nešto iznad 30 posto, a udeo poljoprivrede iznad 10 posto. Ako se uzme u obzir da je poljoprivreda imala veći udeo u ukupnoj proizvodnji u manje razvijenim republikama i na Kosovu, moglo bi se zaključiti da su verovatno razvijenije republike bile industrijalizovanije nego što bi bile izvan jugoslovenske carinske unije, dok je Srbiji jugoslovenska carinska unija odgovarala za razliku od manje razvijenih krajeva koji su bili manje industrijalizovani nego što bi bili izvan jugoslovenske carinske unije. I jedni i drugi recimo unutar Evropske ekonomske zajednice.

Iz toga bi trebalo zaključiti da su razvijeniji delovi zemlje verovatno imali veći udeo prerađivačke industrije nego što bi to bio slučaj izvan jugoslovenske carinske unije. Ukoliko bi druge regije bile manje industrijalizovane, u dužem periodu vremena to bi moglo da bude posledica da im komparativne prednosti u jugoslovenskoj carinskoj uniji nisu bile usklađene sa onima u uslovima otvorene privrede.

Ukoliko se uzme u obzir stepen industrijalizacije, moglo bi da se zaključi da je srpska privreda imala koristi od jugoslovenske carinske unije, a takođe i slovenačka. Ova druga je verovatno bila industrijalizovanija, nego što bi bila kao članica Evropske unije, dok je Srbiji jugoslovenska carinska unija pogodovala upravo u skladu sa njenim komparativnim prednostima u industriji i poljoprivredi. Ovo je verovatno tačnije kada je reč o užoj Srbiji, nego o Vojvodini. Kosovo, Makedonija i Bosna i Hercegovina su verovatno bile manje industrijalizovane nego što je u skladu sa njihovim komparativnim prednostima u okolnostima otvorene privrede.

DODATAK 4: **POREZI**

Poreski sistem je bio predmet kritike, jer računi nisu bili listi, kako se govorilo. To je svakako bilo tačno, budući da nije bilo neke dosledne poreske politike. To je naravno, od odlučujućeg značaja za legitimnost države i vlasti. U Jugoslaviji se na prigovore odgovaralo smanjenjem potrošnje savezne države, tako što su smanjivane njene obaveze u različitim oblastima društvenog staranja. Tako da se savezni budžet sveo na finansiranje administracije i vojske i transfere manje razvijanima. U skladu sa tim su umanjeni i izvorni prihodi koji su se u najvećoj meri svodili na carine i porez na promet koji su prikupljale republike i pokrajine. Mimo toga su bili doprinosi iz republičkih budžeta, uglavnom u skladu sa udelom u ukupnom dohotku zemlje, uostalom kao što su bili i savezni udeli u porezu na promet.

Ključna posledica takvog sistema je gubitak međuzavisnosti građana čitave zemlje, jer nisu članovi istog osiguravajućeg društva, da se tako izrazim. To vodi i gubitku interesa da se učestvuje u donošenju zajedničkih odluka. Posebno onih koje su regulatorne, a nemaju jasne fiskalne posledice. Tako da se umanjuje fiskalna i zakonodavna legitimnost zajedničke države.

Ukupni teret savezne države nije bio veliki, oko 7 posto takozvanog bruto društvenog proizvoda, koji je verovatno za oko 10 posto manji od bruto domaćeg proizvoda. Ako se izuzmu izdaci za vojsku i odbranu, što je do 5 posto društvenog proizvoda, to verovatno nije ni 2 posto

bruto domaćeg proizvoda u režimu iz osamdesetih godina. Ukoliko bi se smanjili izdaci na vojsku u skladu sa značajnim smanjenjem rizika po nacionalnu bezbednost, teret savezne države bi bio relativno mali.

Ukoliko bi se ukinuli transferi manje razvijenim privredama i njihovim budžetima, koji su bili izvan budžeta, do čega je donekle i došlo pred sam raspad zemlje ukidanjem Fonda za nerazvijene, savezna bi država predstavljala mali fiskalni teret njenim članicama. Postavilo bi se pitanje čemu služi jer nije zajednica rizika, da se tako izrazim.

Odgovor bi zavisio od postojanosti komparativnih prednosti unutar jugoslovenskog privrednog prostora i od raspodele koristi od transfera iz fondova Evropske unije u procesu pridruživanja i posle toga članstva. Ako se ceni po regionalnom razvoju u drugim zemljama u tranziciji, razvijeniji delovi i regije koje su bliže Evropskoj uniji uglavnom su prošli bolje. Uz to oni koji imaju veće uslove za razvoj sektora usluga.

Iz čega sledi da bi verovatno svi a posebno razvijeniji i Srbija prošli bolje posle transformacije i pridruživanja Jugoslavije Evropskoj uniji.

DODATAK 5: **PROTEKCIONIZAM**

U srpskoj javnosti je bilo rasprostranjeno uverenje da bi slovenačka privreda bila suočena sa velikim teškoćama ukoliko bi izgubila srpsko tržište. Jer je imala koristi od ograničene konkurencije usled carinskih i necarinskih mera zaštite. Jer ko bi kupovao slovenačku robu ako bi morala da se prodaje na recimo evropskom tržištu? I ko bi je kupovao u Srbiji da može da uvozi iste proizvode sa drugih tržišta a da nema carinske zaštite?

Ovo je bilo i opravdanje protekcionističkih mera koje su srpske vlasti počele da uvode na slovenačku robu. One su imale za cilj smanjenje finansijskog prisustva na srpskom tržištu, neformalni bojkot slovenačke robe i uvođenje poreza na promet slovenačke robe. Sve sa ciljem da se ostvari politički uticaj na slovenački otpor ustavnim promenama i posebno onim koje bi se ili su se odnosile na ustavni položaj pokrajina i posebno Kosova.

Reč je o nesporazumu. Male se privrede, kakve su bile i ostale sve jugoslovenske privrede, ne suočavaju sa ograničenom tražnjom na svetskom ili evropskom tržištu. Jer je njihova ponuda robe suviše mala da bi uticala na cene u izvozu i tako i na cene na velikom tržištu. Problem je uvek u ponudi, to jest u tome da li neka mala zemlja ima šta da proda na svetskom tržištu.

Slovenačka privreda se posle 1991. veoma brzo prilagodila evropskom tržištu i uglavnom je nadoknadila srpsko i jugoslovensko tržište za par godina. Da li bi tranzicija bila još bezbolnija jer bi pad proizvodnje i zaposlenosti bili manji, to je teško reći. Nema međutim sumnje da srpska privreda nije imala nikakve koristi od protekcionističkih mera i pre i posle raspada zemlje.

DODATAK 6: ŠTA BI BILO

Ono što se dogodilo, čini se kao da se nužno dogodilo. Jer, mora da ima uzrok, pa je stoga nužna posledica. Otuda istorijski fatalizam, to jest verovanje da je raspad Jugoslavije, budući da se dogodio, bio neminovan. Pa nema smisla pitati kako bi izgledao alternativni ishod. Bar ne u istorijskom smislu.

Sa stanovišta društvene nauke, međutim, nije besmisleno zapitati se, da li bi jugoslovenske zemlje prošle bolje da je zemlja sprovela tranziciju i postala članica Evropske unije?

Ukoliko se pretpostavi da bi (i) došlo do promene komparativnih prednosti u skladu sa velikim evropskim tržištem i ako bi se (ii) sačuvala geografske i istorijske veze unutar Jugoslavije, trebalo bi da zbog razloga pod (i) manje razvijene zemlje prođu bolje nego u socijalističkoj Jugoslaviji, dok bi zbog razloga pod (ii) razvijenije zemlje trebalo takođe da prođu bolje, jer bi zbog razloga pod (i) ubrzale prelazak na razvijenije oblike privređivanja.

Unutar EU bi monetarni problemi bili umanjeni zbog članstva u monetarnoj uniji, a fiskalni sistem bi bio rasterećen izdacima za vojsku i značajan deo administracije. Dodatna prednost bi bili transferi iz evropskog budžeta koji bi bili od koristi i razvijenijim zemljama posredstvom mehanizma koji sam objasnio u Dodatku 2.

NAPOMENA O IZVORIMA

1. Značajniji radovi o jugoslovenskoj krizi se mogu naći u mojoj knjizi *Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia* iz 1994. koja se može naći na engleskom i na srpskom na Peščaniku.
2. O teoriji raspada zemalja i političkih unija sam pisao više puta a pregled teorije i nekoliko najznačajnijih primera se može naći u radu *Why do Unions Collapse? The Fiscal Story* koji je pisan paralelno sa ovim napisom.
3. O sistemskim preprekama tranziciji u Jugoslaviji sam prvi put pisao 1969. u tekstu "Socijalizam kao granica" koji je preštampan u knjizi *Socijalistički žanr* iz 1985.
4. O neuspelim pokušajima reformi i tranzicija u socijalističkim zemljama pisao sam u knjizi *Gledišta i sporovi o industrijalizaciji u socijalizmu* iz 1984.
5. O privrednoj krizi sam pisao u dužem radu "Privredna kriza u Jugoslaviji" (naziv po sećanju) iz 1982. koji je objavljen (mislim) 1986. u zborniku u izdanju Instituta ekonomskih nauka.
6. Neki od kasnijih radova koji se bave razvojem pojedinih republika i Kosova su objavljeni u knjizi *Neoclassicism in the Balkans and Other Essays* iz 2015.
7. O sporovima u ekonomskoj nauci u Jugoslaviji sam pisao u "Yugoslav economics facing reform and dissolution" u: H.-J. Wagener (ed.), *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe* iz 1998.
8. Podaci koji se navode u radu su dostupni u mojim radovima i posebno u izveštajima Međunarodnog monetarnog fonda i u neobjavljenoj studiji OECD-a. Neke sam naveo u radu "Jugoslavija i razvoj" objavljenom u knjizi Helsinškog odbora *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* iz 2017.
9. Po dostupnosti je verovatno najbolji izvor serija izveštaja o Jugoslaviji koje je gotovo jednom godišnje objavljivao OECD. Tako da se kriza može pratiti iz izveštaja u izveštaj. OECD ih je učinio dostupnim za čitanje na svojoj internet stranici.

V

**Kratka hronologija
ključnih događaja
osamdesetih godina
u slici**

Smrt Josipa Broza Tita, maj 1980. Predsedništvo SFRJ kraj Titovog odra (s leva na desno): Vidoje Žarković, Petar Stambolić, Stevan Doronjski, Lazar Koliševski (predsedavajući), Fadilj Hodža, Vladimir Bakarić, Sergej Krajger, Cvijetin Mijatović

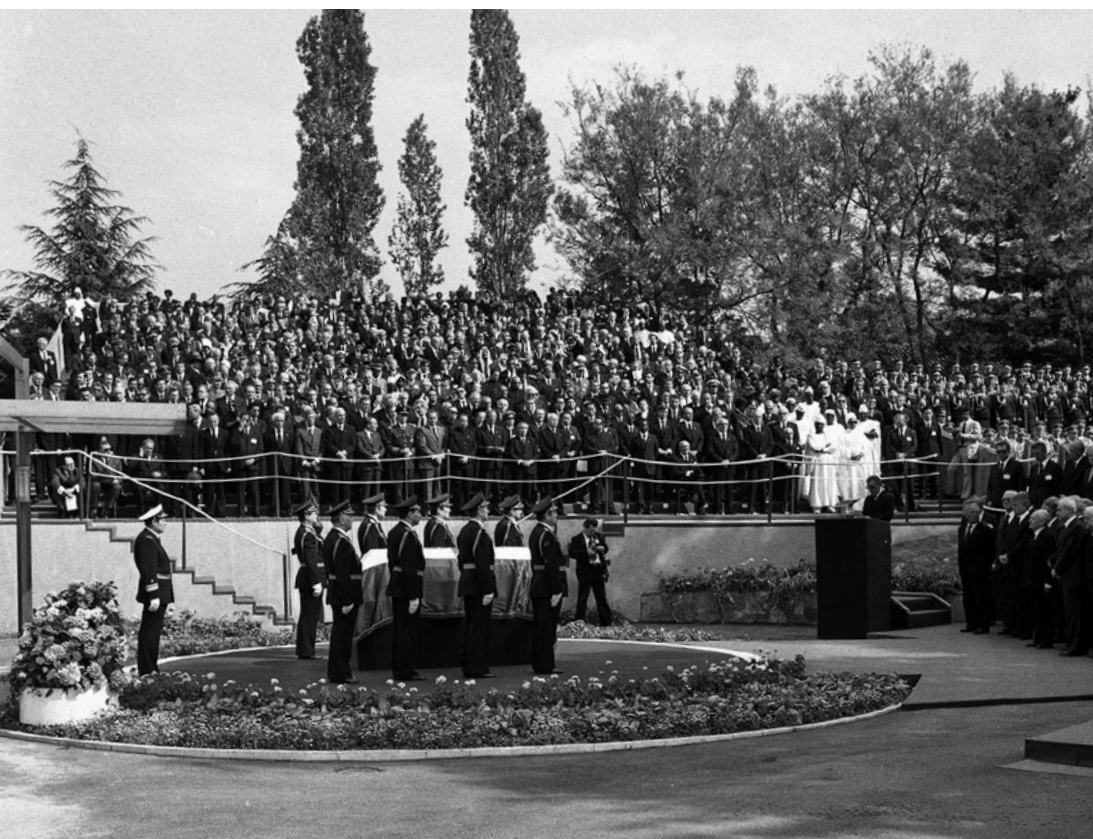

Neverica: građani na vest o smrti J.B. Tita.

Svetski "samit" na Dedinju: Leonid Brežnjev (SSSR), Margaret Tačer i princ Filip (UK), palestinski lider Jaser Arafat i mnogobrojni drugi strani državnici (dole)

fotografije: Arhiv Jugoslavije (Fond 112, Fotodokumentacija Tanjuga)

Od studentske menze (11. marta 1981.) do masovnih protesta studenata i građana uz brutalnu državnu represiju: Kosovo 1981–1990.

foto: arhiv Državne agencije Kosova

foto: Arhiv Jugoslavije

foto: wikipedia.org

foto: Arhiv Jugoslavije

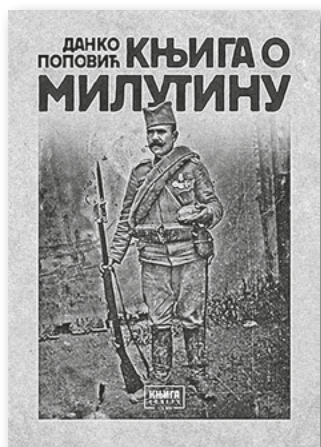

foto: Arhiv Jugoslavije

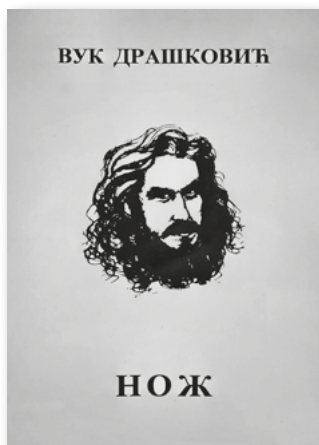
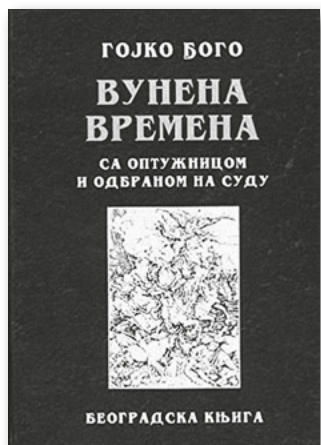
foto: SNP

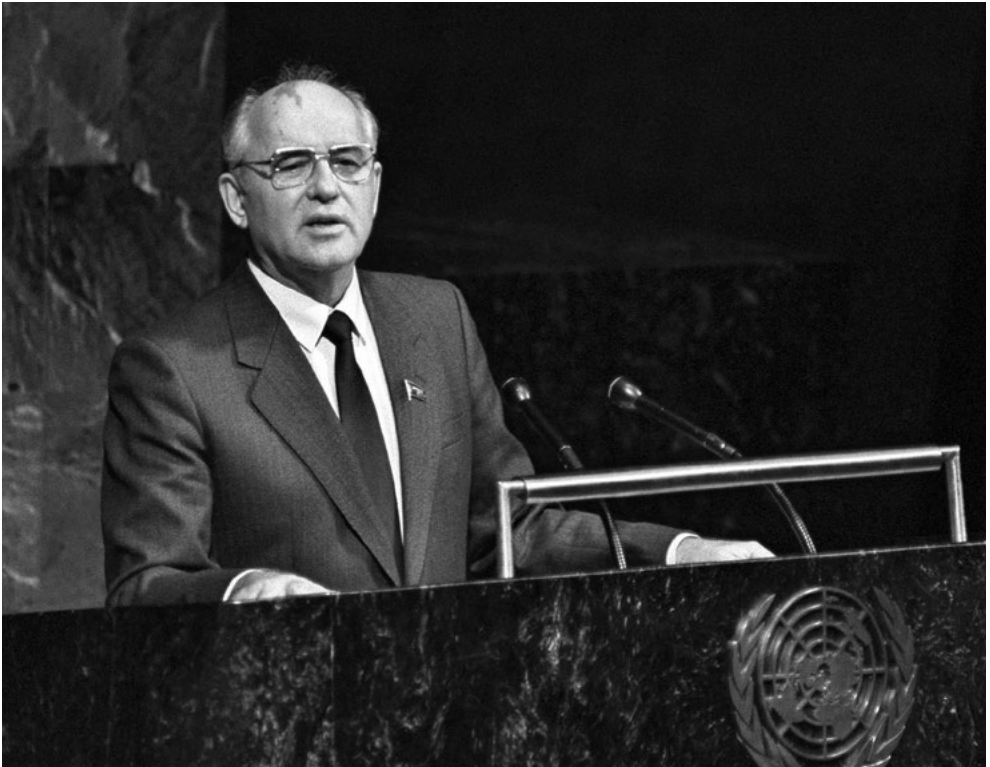
Prodor nacionalizma u kulturu: Drama Jovana Radulovića Golubnjača (1982.) i književna produkcija u velikim tiražima

Stipe Šušar: "Bijela knjiga" kao pokušaj obračuna sa nacionalizmom

foto: Vreme arhiv

Vesnik promena na Istoku: Mihail Gorbačov

foto: un-photo

Moćni glas nedogmatske levice: Miroslav Krleža

foto: Arhiv Jugoslavije

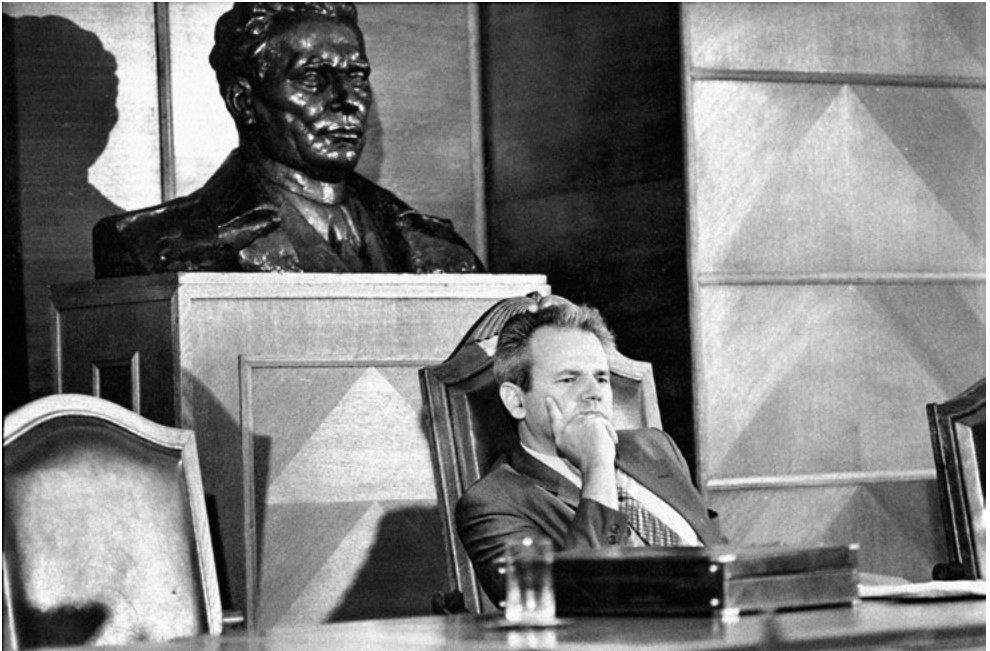
Realizator i strateg velikosrpskog projekta: Slobodan Milošević i Dobrica Ćosić

foto: Draško Gagović / Vreme arhiv

"Niko ne sme da vas bije": Slobodan Milošević u Kosovu Polju, proleće 1987.

foto: Imre Sabo / Vreme arhiv

Pobednik i poraženi: Slobodan Milošević (gore) i Ivan Stambolić (dole levo) na Osmoj sednici CKSK Srbije, septembar 1987.

foto: Draško Gagović / Vreme arhiv

foto: Slobodan Dimitrijević / NIN

foto: Arhiv Jugoslavije

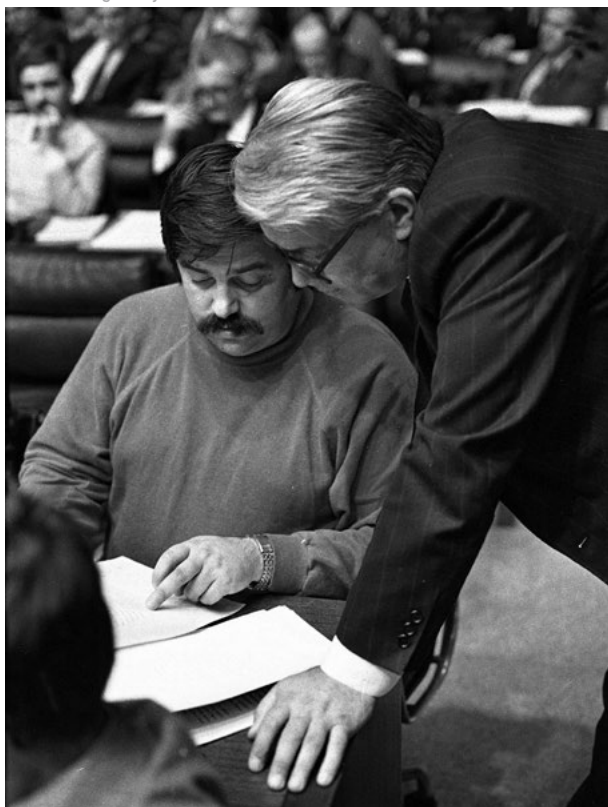

foto: Arhiv Jugoslavije

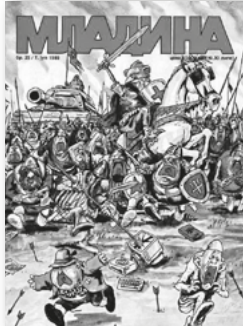
foto: Draško Gagović / Vreme arhiv

Zasedanja bez rezultata – jedna od mnogobrojnih sednica CKSK Jugoslavije: Kolj Široka i Azem Vlasi (gore), Vasil Tupurkovski (levo) i Borisav Jović (iznad)

Akter "procesa četvorici" u Ljubljani: Janez Janša

foto: Arhiv Jugoslavije

Zloupotreba armije: savezni sekretar za narodnu odbranu gen. Veljko Kadijević

foto: Arhiv Jugoslavije

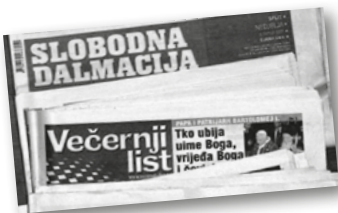

Slovenačko nacionalno pitanje: Dimitrij Rupel

foto: Vreme arhiv

Ideološko konvertitstvo: Ljubomir Tadić

foto: Dragoslav Simić

Štampa u SFRJ: Od procvata novinarstva do ratnog huškanja

*“Dogadjanje naroda”
1988–1989:
“jogurt-revolucija” u
Vojvodini i protesti u
Crnoj Gori koji su doveli
do smene rukovodstava u
Novm Sadu i Titogradu*

*fotografije:
Arhiv Jugoslavije*

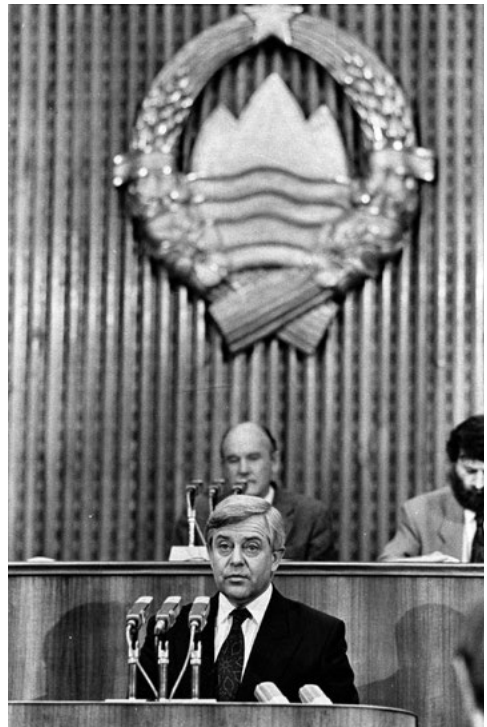

*Najmasovniji skup podrške Miloševiću:
miting na Ušću, jesen 1988.*

printscreens: youtube.com

*Dosledan otpor velikosrpskom
nacionalizmu: Milan Kučan*

foto: Vreme arhiv

Dugotrajni štrajk rudara u Starom Trgu (Kosovo), zima 1989.

foto: Oral History Kosovo

Podrška iz Slovenije rudarima na Kosovu: miting u Cankarjevom domu

printscren: youtube.com

*Najava oružanog sukoba:
Slobodan Milošević na
Gazimestanu 28. juna 1989.
fotografije: Draško Gagović / Vreme arhiv*

Novi zvuk u jugoslovenskoj muzici

“Laibach”

wikipedia.org

Koja, “Disciplina Kičme”

foto: stanislav milojković / facebook.com

“Pankrti”

foto: facebook.com

"Paket aranžman"

foto: Branko Gavrić

"EKV"

foto: wikipedia.org

"Bijelo Dugme"

foto: wikipedia.org

"Riblja Čorba"

Džoni Štulić, "Azra"

"Prjavo Kazalište", omot ploče

"Haustor", plakat

last.fm

"Zabranjeno pušenje"

frontslobode.ba

foto: Dražen Kalenić

Lepa Brena, spot "Jugoslovenka"

printsreen: youtube.com

*Iskorak u konceptualnu
umetnost: Marina
Abramović
foto: moma.org*

Zakasneli pokušaj reformi: Ante Marković
fotografije: Arhiv Jugoslavije

Kraj Saveza komunista Jugoslavije: XIV vanredni kongres u Beogradu, januar 1990.

VI

**Uspješna
diplomacija malih
rezultata**

Tvrtko Jakovina

SFRJ I SVIJET OD TITOVE SMRTI DO SMRTI JUGOSLAVIJE

EZ, GORBAČOV I JUGOSLAVIJA (LJETO 1991)

NA SASTANKU KOLEGIJA u kabinetu saveznog sekretara za inozemne poslove SFRJ Budimira Lončara 31. kolovoza 1991, nakon nekoliko užurbanih dana kada se govorilo samo o prilikama u Sovjetskom Savezu, svi su se mogli posvetiti onome što je sada bila najozbiljnija europska kriza nakon Drugog svjetskog rata. Zemlje Europske zajednice (EZ) donijele su 27. kolovoza 1991. u Bruxellesu Deklaraciju o Jugoslaviji, jednu od najvažnijih kada je o krizi u Titovoj Federaciji riječ. Ponovo je podvučeno da ne odobravaju nasilno mijenjanje granica, upozoreno je na negativnu ulogu dijela Jugoslavenske narodne armije (JNA) u jugoslavenskoj krizi, civilni vrh države pozvan je da vojsku stavi pod svoje zapovjedništvo. Predloženo je i da se u Den Haagu sazove mirovna konferencija o Jugoslaviji. Europska je zajednica embargo na izvoz oružja svim zaraćenim stranama uvela već 5. srpnja 1991. Bio je to odlučniji korak u odnosu na sve prethodne izjave, pa je ova probudila ograničeni optimizam u Ulici kneza Miloša u središtu Beograda.

Na kolegiju je toga jutra uvodnu riječ dobio šef kabineta saveznog sekretara, dr. Damir Grubiša. Grubiša je već bio u otkaznom roku. Hrvatski kadar, Grubiša je posljednjim zrakoplovom iz Beograda letio u Ljubljano, četiri dana nakon što je u kabinetu Budimira Lončara izlagao o reakcijama na Deklaraciju.³⁹¹ U Zagrebu je već 17. srpnja 1991. stvorena Vlada demokratskog jedinstva. Deklaracija iz Bruxellesa do tada je dobila pozitivan odjek u stranim medijima. Pohvalno i usuglašeno s naglascima Deklaracije govorio je njemački ministar vanjskih poslova Hans Dietrich Genscher. Ukoliko Srbija ne prihvati prijedlog EZ, mogli bi biti prihvaćeni slovenski i hrvatski zahtjevi za samostalnošću. Stav

391 Razgovor s Damirom Grubišom, 4. 10. 2020.

EZ za održavanje konferencije podržavale su i SAD. Problem za jugoslavensku stranu predstavljali su “kategorični” zahtjevi Srbije i JNA da se u misiju EZ koja dolazi na područje Jugoslavije ne uključuju Nijemci i Talijani. Saveznim diplomatima bilo je važno objasniti tim krugovima, kako u misiju dolaze civili, “da to nema nikakve veze s prošlošću”. Ulazak ovih država u jugoslavensku krizu, bio je koristan; njihovo iritiranje povezivanjem s Drugim svjetskim ratom, moglo je samo odmoći. Desetljećima kasnije, a pogotovo nekoliko godina nakon raspada SFRJ, prošlost, Nijemci, Drugi svjetski rat, povijesne nepravde, postale su stalna pratnja, a katkada i jedini sadržaj politike na prostoru europskog jugoistoka. Priprema sukoba manipuliranjem povijesnim narativima u samoj zemlji trajala je već neko vrijeme.

Za saveznog sekretara za vanjske poslove Lončara, Deklaracija je bila povijesan događaj, hrabri korak Zajednice. Savezno izvršno vijeće (SIV) priznalo je inicijativu za organiziranje konferencije i to jednoglasno i brzo.³⁹² Suglasnost su morali dati i ostali akteri, republike, ali bila je to prilika za sve, u svemu se osjećala ozbiljnost. Četiri republike suglasnost su dale brzo; Srbija i Crna Gora su čekale. Jugoslavenska diplomacija trebala je učiniti sve da se u tim sredinama ne stvori dojam da odlaze u Haag kao na mjesto gdje je njihova odgovornost unaprijed pretpostavljena. Sve je to bio “spasonosni pokušaj” da se “spasi Jugoslavija”, smatrali su u vrhu SSIP. Konferencija o miru znači pokušaj očuvanja zemlje. Konferencija koja bi u fokusu imala raspad države, bila bi skup o ratu, jer raspada države bez krvoprolića neće biti, smatrali su u vrhu SSIP.³⁹³ Fokus razgovora mora biti na većoj autonomiji i suverenosti republika, s perspektivom ulaska u asocijaciju europskih država. EZ treba pomoći preustrojstvu jugoslavenskih društava, ne samo stvaranju mira. EZ je odlučila postati krojač jugoslavenskog odijela. Kada je tomu već tako, govorio je Lončar, onda bi trebali “nabaviti sve potrebne stvari da bi to novo odijelo dobro stajalo (...) ugraditi socijalnu i ekonomsku kompo-

392 BL, SSIP, Kabinet saveznog sekretara, Str. pov. br. 426962. Stenografske beleške sa sastanka Kolegijuma saveznog sekretara, održanog 31. augusta 1991. godine.

393 Isto.

mentu". Mada su i "univerzalne vrijednosti" KESS (Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji) u svjetlu sastanka u Parizu bile dobrodošle, EZ je, podvukao je savezni sekretar, mogla Jugoslaviju izliječiti, "uz tješnje povezivanje s njom kroz asocijaciju, kroz primanje u Savjet Europe, kroz ekonomsku i organizaciono-financijsku pomoć".

S obzirom na prilike u kojima je zemlja bila, očekivanja od Konferencije zvučala su gotovo nestvarno. Takva bi očekivanja bila prevelika čak i da je EZ trebala razgovarati s discipliniranim i kooperativnim političarima, čak i da je postojalo stvarno znanje, kapaciteti i volja ispuniti sve što je traženo, sugerirano, obećavano. Stanje na terenu bilo je posve suprotno, volje za razgovorom nije bilo, ginulo se, kaos i mržnja, rat, bili su ono što je SFRJ proživljavala.

Optimizam i velika očekivanja od EZ postojala su i ranije, nakon završetka sastanka europske Trojke, ministara vanjskih poslova Nizozemske H. Van den Broeka, ministra Luksemburga J. Poosa i portugalskog ministra João D. Pinheira koji su 7. srpnja 1991. došli dogovoriti mjere u skladu s odlukama Dvanaestorice u Haagu od 5. 7. 1991, i zaključaka Brijunskog dogovora od 30. 6. 1991. Tim se sporazumom JNA obvezala povući u vojarnje, a Hrvatska i Slovenija na tri mjeseca zamrznuti odluku o proglašenju neovisnosti od 25. lipnja 1991. Izjava Trojke u SSIP je ocijenjena pozitivno. Sve što je EZ poručivala bio je demokratski dijalog, odricanje od upotrebe sile, poštovanje ljudskih prava, zalaganje za tržišnu privredu, uspostava pravne države, reforme.³⁹⁴ Prekid vatre u Sloveniji, koja je istoga dana kad i Hrvatska, 25. 6. 1991. proglasila neovisnost, trebalo je konsolidirati. Slovenci su svoju odluku odmah pretvorili u zaključak i počeli preuzimati granične prijelaze. Hrvatska je objavila da je tek "započela proces razdruživanja".³⁹⁵ EZ je željela nešto učiniti, ali na terenu nije bilo ni volje niti mogućnosti da se ubijanje i rušenje sustava zaustavi. Od 15. svibnja 1991., kada je hrvatski član Pred-

394 BL, SSIP, Izvještaj o posjeti "Trojke" ministara vanjskih poslova Evropske zajednice Jugoslaviji, 7. 7. 1991. godine, Beograd 11. 7. 1991.

395 Božo Repe, *Milan Kučan. Prvi predsjednik Slovenije* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest UMHS, 2019), 251–254.

sjedništva Stipe Mesić trebao, formalizmom, preuzeti mjesto predsjednika Predsjedništva SFRJ, u čemu je onemogućen, bilo je jasno da savezne institucije gotovo uopće ne funkcioniraju. Vlada Ante Markovića nije imala utjecaj na JNA i ministra obrane generala Veljka Kadijevića. Sve što je činio SSIP u normalnim bi okolnostima moglo biti puno, ali ministarstvo vanjskih poslova više nije imalo zemlju koju bi predstavljalo i povlačilo je poteze koji su bili diplomatski promišljeni, ali nisu imali stvarnu političku relevantnost. Odluke su se donosile drugdje.

Od neuspjelog izbora Stjepana Mesića, preko proglašenja samostalnosti dvije republike, intervencije europske Trojke, uvođenja tromjesečnog embarga Slovenije i Hrvatske na odluku o samostalnosti (i izbora Stjepana Mesića na čelo Predsjedništva SFRJ, kao i suglasnosti da će međunarodne granice SFRJ biti pod nadzorom slovenskih organa, koji će, kao i do tada, raditi po saveznim propisima), bilo je sve jasnije da savezni organi ne mogu funkcionirati, kako ne kontroliraju saveznu vojsku, ali ni veće dijelove zemlje. JNA je sve više postajala vojska najveće republike. Iz JNA su bježali novaci koji nisu bili Srbi, sve više časnika ne-Srba tražilo je otpust ili je odlazilo. Vojska se postupno posve stopila s politikom šefa Srbije Slobodana Miloševića, koji je utjecao na sve Srbe u zemlji, zagovarajući promjenu granica republika i govoreći o ugroženosti najveće nacije. Savezna se partija, Savez komunista Jugoslavije, raspao početkom 1990. Promjenu unutarnjeg ustroja zemlje, Srbija je već učinila ukidanjem autonomije pokrajina 1989, ostvarujući ono što je zastupala već niz godina. S druge strane, u drugim sredinama, posebno Sloveniji i Hrvatskoj, vodstva su bila posve uvjereni da je očuvanje Jugoslavije nemoguće, ali i nepotrebno, neuskladivo s interesima tamošnjih naroda. Jugoslavija se potrošila, a želja za samostalnošću u zemlji natopljenom nacionalizmom bila je dominantna. U svibnju 1991. Sandžaklije, Muslimani, donijeli su odluku da u slučaju secesije neke od jugoslavenskih republika imaju pravo razmisliti o vlastitim potezima. Sulejman Ugljanin došao je u Zagreb, baš kao što su novinari kosovskih medija dobili mogućnost da nakon "kronike dana" Radio Zagreba (od 1990. Hrvatskog radija) na albanskom jeziku čitaju vlastite vijesti, što u Prištini nisu mogli. Bili su to događaji bez presedana. O granicama i podjeli

razgovarati se moglo očito samo oružjem. Ono što je EZ nudila bio je možda spas, ali bez stvarne želje partnera na terenu da se on prihvati.

Europska zajednica, zaključivali su u SSIP, postala je “najprisutniji činilac u rješavanju jugoslavenske krize zahvaljujući ponuđenom konstruktivnom pristupu, saglasnom našim vlastitim opcijama i deklariranim stavovima” svih aktera. Sve se podudaralo i s više puta izgovorenom željom Jugoslavije da se uključi u “europske integracijske tokove”. Europska zajednica je željela biti partner, nudila je “izdašnu financijsku podršku reformskom programu SIV, kao i za pristupanje pregovorima o pridruženom statusu Jugoslavije (asocijaciju)”. Delores i Santer govorili su o 4–5 milijardi dolara, nudili perspektivu ulaska u asocijaciju, što je sve moglo imati “višestruko povratno djelovanje”.³⁹⁶ Upotreba sile JNA protiv jedne republike stvorila je ogorčenje u dijelu EZ, posebno u Austriji i Njemačkoj, pisalo je u izvještaju SSIP iz početka srpnja 1991, i dovela do erozije povjerenja u snagu demokratskih skupina, kao i eroziju podrške jedinstvu i teritorijalnom integritetu Jugoslavije.

Bilo kakav je optimizam tih dana bio nerealan. Posve realne bile su boljke koje je Jugoslavija imala, sustavne greške, nereformiranost, zapreteni problemi. Puno toga što se u ljeto 1991. odigralo odredili su ili barem ubrzali događaji u Sovjetskom Savezu. Kolovoz 1991. postao je ključni mjesec Hladnog rata, odnosno točkom njegovog stvarnog završetka. Baš kao što su promjene u Moskvi pokrenule sve ono što je tako brzo dovelo do kraja jedne povijesne epohe, tako su zbivanja nakon pokušaja prevrata u Sovjetskom Savezu odredila kojim će putem Istočna Europa, ali i svijet. Sovjetski vođa, predsjednik Mihail Gorbačov 19. kolovoza 1991, bio je u vili “Zora”, kada je stavljen u kućni pritvor. Nejasno je i sada zašto Gorbačovljevi tjelohranitelji nisu reagirali, zašto su telefonske veze s vanjskim svijetom ostale otvorene, je li sve bio pokušaj da Gorbačov pokaže svijetu i liberalima kako je nezamjenjiv u sve-mu što se u svijetu događa? Gorbačov je 21. kolovoza 1991, po propasti

396 BL, SSIP, Kabinet saveznog sekretara, Str. pov. br. 423816. Stenografske beleške sa sastanka Kolegijuma saveznog sekretara održanog 16. jula 1991. godine; Božo Repe, *Milan Kučan. Prvi predsjednik Slovenije*, 239.

udara, došao u Moskvu i rekao kako je doletio u “novu zemlju”.³⁹⁷ Sovjetski Savez se raspadao. Poruka predsjednika SAD Georga H. W. Busha iz Kijeva početkom kolovoza 1991, koja je upozoravala Ukrajince da Amerika neće podržavati neovisne lokalne despotije umjesto udaljenih tiranija, sada je bila zastarjela, odraz načina razmišljanja koji više nije bio potreban.³⁹⁸ Baš takav je bio i stav državnog tajnika SAD Jamesa Bakera u Beogradu 22. 6. 1991, kada je razgovarao sa svim zainteresiranim faktorima u jugoslavenskoj krizi. Događaji su se dramatično ubrzali, hladnoratovski obziri više nisu bili potrebni.³⁹⁹

Do 27. kolovoza 1991. priznate su tri baltičke republike, Estonija, Latvija i Litva i to, slično kao i nešto kasnije u slučaju Hrvatske i Slovenije, tako da su se najprije priznale međusobno (Ljubljana i Zagreb 25. 6. 1991), potom ih je priznao Island (Hrvatsku i Sloveniju 19. 12. 1991), a onda i ostale države EZ. Tri baltičke države imale su još kraći i lakši put: Island ih je priznao istoga dana kada su to učinile i međusobno, Ruska Federacija, uz Dansku i Finsku, priznala ih je 23. 8, a onda su 26. 8. to učinile sve zemlje Europske zajednice. Sovjetski Savez mirno je promijenio granice.⁴⁰⁰

Ta su zbivanja nakratko posve zakrila događaje u Jugoslaviji. Drama u još uvijek drugoj najjačoj državi na svijetu, bila je najvažnija za čovječanstvo. Borisav Jović, član Predsjedništva SFRJ svoju izjavu, opreznu, pročitao je i zvučao je hladno, birokratski, neinventivno. Puno jasniji bili su neki srpski političari, koji su zbivanja u Forsosu i Moskvi opisali događajem “lošim za demokraciju, ali dobrim za Srbiju”. Rušenje onih političara koji su Sovjetski Savez gurali prema konfederaciji, slabila bi i mogući pritisak na Srbiju da pristane na nešto slično u Jugoslaviji, ili bi

397 William Taubman, *Gorbachev. His Life and Times* (New York: Simon and Schuster, 2017), 614, 617, 621; Odd Arne Westad, *The Cold War. A World History* (New York: Basic Books, 2017), 610–613.

398 Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009), 492.

399 Božo Repe, *Milan Kučan. Prvi predsjednik Slovenije*, 245–248.

400 History of Latvia. *100 Years. Diana Bleiere, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Antonijs Zunda*. Ed. Paul Goble (Riga: Domas Speks, 2014), 453–454.

najmanje izazivalo niz neugodnih reakcija.⁴⁰¹ Franjo Tuđman, predsjednik Hrvatske, govorio je bez pripremljenog papira i zvučao je nespremno, nemušto, ne ostavljajući dojam da do kraja jasno može iskazati što bi sve događaji u Moskvi mogli značiti. Ipak, Hrvatska nije, a Srbija jest podržala pučiste; moguće je da je kasnije rusko vodstvo s Borisom Jeljcinom pamtilo kako je vijesti iz Forosa srbijansko vodstvo pohvalilo.⁴⁰² Sovjetski Savez nije bio ravnopravan partner Americi, ali je još bio “ravnopravni nositelj samouništenja svijeta”. Za Jugoslaviju je sve što se u Moskvi događalo, bilo važno kao faktor koga rasplet tamošnje krize “direktno pogađa zbog niza kompleksa sličnosti s njegovim problemima”, rekao je savezni sekretar Lončar.⁴⁰³

Propast puča bila je stvarni kraj Hladnog rata. Stare, Staljinove, metode su istrošene, pisao je u svom dnevniku polonist s Filozofskog fakulteta u Zagrebu Zdravko Malić. Mogla je to biti opomena i za “naše usijane generalske glave”.⁴⁰⁴ Nakon sloma u Moskvi i neočekivano mirnog raspleta sovjetske krize, uspoređivanje Jugoslavije i Sovjetskog Saveza prestalo je biti važno.⁴⁰⁵ Mnogi su se do tada bojali da bi eskalacija nacionalizma u SSSR, konfederiranje države, posebno zahtjevi Ruske Federacije za samostalnost, mogli negativno djelovati na Jugoslaviju, prije svega traženje Srbije da se osamostali. Njemački politički krugovi nisu bili spremni podržati rušenje Gorbačova, jer bi tada na vlast došli “čvrsto-

401 Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005*, 493; Josip Glaurdić, *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije*, 189.

402 Mario Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990–1997* (Zagreb: Nakladni zavod “Globus”), 75. Mate Granić, tada potpredsjednik Vlade, a kasnije dugogodišnji ministar vanjskih poslova RH, Gorbačova u svojoj knjizi spominje samo jednom, kao čovjeka koji je uspostavio dobre odnose s Helmutom Kholom i H. D. Genscherom. (Mate Granić, *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike* (Zagreb: Algoritam, 2005), 25).

403 BL, SSIP, Kabinet saveznog sekretara, Str. pov. br. 423816. Stenografske beleške sa sastanka Kolegijuma saveznog sekretara održanog 16. jula 1991. godine.

404 Zdravko Malić, *Noć bez sna. Dnevnik devedesetih* (Zagreb: Disput, 2019), 191.

405 Josip Glaurdić, *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije* (Zagreb: Mate, 2011), 190.

rukaši”, nove države bile bi nestabilne, a stanovništvo vjerojatno prisiljeno na veliku seobu.⁴⁰⁶ Ovakve procjene iz kasnog proljeća 1990. činile su se validnima. Validne su i ostale, ali samo za Jugoslaviju, gdje, kako su njemački krugovi u Ministarstvu vanjskih poslova iznosili, “ako se inzistira na uskogrudnom principu nacionalne države” velika seoba će biti realna, a u današnjoj “Europi je nezamisliva”. Nezamislivo je, međutim, postalo realno. Rusija je željela neovisnost, ali nije se borila za Ruse koji su ostali živjeti izvan Federacije. Kriza koja je bujala u Jugoslaviji, ostala je jedina. Mihael Gorbačov je dao ostavku na položaj generalnog sekretara KP SSSR, Boris Jeljcin ga je ponizio u Vrhovnom sovjetu 23. 8. 1990. Sovjetski Savez zapravo više nije postojao. Doduše, Mihael Gorbačov u rujnu je pozvao vođe Hrvatske i Srbije, Franju Tuđmana i Slobodana Miloševića u Moskvu, ali i taj je sastanak – gdje je Milošević govorio engleski, a Tuđman komunicirao na ruskom, prošao bez rezultata.

Dramatična kriza dotadašnjeg modela ponašanja u Moskvi nekima je bila jasna i nešto ranije. Sovjetski ministar vanjskih poslova Eduard Ševardnadze izgovorio je u Poljskoj još u lipnju 1988, kako je utrka sa Zapadom za Sovjetski Savez izgubljena. Ostalo je to nepoznato i opoziciji i disidentima u Istočnoj Europi, ali i jugoslavenskim čvrstorukašima, pa vjerojatno i dijelu sovjetskog vodstva. Istočna Europa Sovjetima je sve manje bila važna posljednjih godina Hladnog rata. Značilo je to da i poseban jugoslavenski položaj između dva bloka znači sve manje. Ono što je Sovjete u satelitima činilo važnim bila je Crvena armija, no od položaja hegemonu su odustajali. Jugoslavenske analize iz 1988. sugerirale su kako će SSSR nastojati prema “integracijama funkcionalnog tipa”, koje će “sve češće dolaziti umjesto teritorijalne integracije”.⁴⁰⁷ Sovjeti će svemu dati samo primjer i nastojati se ne miješati više od promatrača, pokušati gurati jedinstveni privredni prostor na prostoru kontinenta. Sovjetski partijski i politički vrh bio je načisto da vojska ulogu u

406 BL, SSIP, Služba za istraživanje i dokumentaciju, Str. pov. br. 264, 26. 6. 1990, Informacija: Neka zapadna reagovanja na tekuće prilike u Jugoslaviji i njihovog upoređivanja sa stanjem u SSSR-u.

407 BL, SSIP, UMES, Podsetnik o aktualnim kretanjima u Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV) i odnosima SFRJ – SEV, 1988.

zbivanjima u Istočnoj Europi neće imati. Tako 10.000 crvenoarmejaca u Mađarskoj, Poljskoj ili Istočnoj Njemačkoj nisu učinili ništa kada su tamo započele promjene, a imperij se rušio. Gorbačov je govorio o ekologiji, zajedničkom europskom domu, suradnji, svijetu u kojem će u jednu Europu srasti i Sovjetski Savez i Istočna Europa. Gorbačovljeve ideje bile su više ideje vizionara, nego praktičnog političara.⁴⁰⁸ U stanju u kakvom je bila sovjetska država, možda se ponešto od toga može i razumjeti. Sovjetsko vodstvo smatralo je da bi u slučaju duboke krize državu bilo moguće sačuvati jedino sačuva li se njezino središte, "imperijski centar", koji je opstao i u vremenu nakon Revolucije 1917, i građanskog rata u Sovjetskoj Rusiji, upravo ono što je sporazum u Brest-Litovsku definirao kao rusku jezgru. Ne znači to da je Gorbačov želio raspad Sovjetskog Saveza, već prije "novi socijalizam" u novoj Europi koja će valorizirati iskustvo Hladnog rata i priznavati samo mogućnost da je razmišljao poput ruskog državnika, a ne samo sovjetskog vođe. Moglo bi to objasniti zašto je Crvena armija ostala pasivna u trenutku kada su se granice pomicala, a imperij prestao postojati. Rusija Borisa Jeljcina željela je samostalnost, a nije bila spremna ratovati za Ruse izvan Rusije.

Sovjetski Savez bio je prva briga cijeloga svijeta, ali tamo je vodstvo Federacije željelo izbjeći rat, vodstvo najveće republike željelo je neovisnost u postojećim granicama, a vojska se pokazala profesionalnom, ostala je poslušna civilnim vlastima i nije se pretvorila u samostalnog čimbenika. U Jugoslaviji, barem što se tiče najveće republike i JNA, bilo je posve drukčije. Vojska se postupno, dijelom i zbog Miloševićeve sposobnosti da se u različitim situacijama predstavi zaštitnikom različitih, čak disparatnih interesa, pretvorila u rezervnu srpsku vojsku. U jugoslavenskom je vojnom vrhu do propasti puča postojalo očekivanje da će se autentična revolucija, koju su, po takvom tumačenju, proveli sovjetski i jugoslavenski narodi, na kraju opstati. To bi jamčilo opstojnost snaga koje su se opirale raspadu Jugoslavije na platformi unitarne države, što se najviše približavalo Miloševićevoj viziji Velike Srbije. JNA je od Titove smrti 1980, postajala sve samostalnija u javnim nastupima, doživljavala se kao jedina stvarna savezna ustanova, osjećali su se pozvanima da

408 Odd Arne Westad, *The Cold War. A World History*, 586.

stvaraju jugoslavensku svijest, iza koje je najčešće stajalo prilično dvojbeno shvaćanje društva, demokracije, pa i slobode. Vojska u Jugoslaviji željela je osigurati stabilno financiranje, ali nije bila spremna, pa ni u stanju, iskočiti iz sustava u kojem je bila odlično integrirana.⁴⁰⁹ Tek kada se sustav počeo raspadati, general Veljko Kadrijević počeo je tražiti novog financijera i gospodara, u čemu je pomoglo što je većina časnika JNA bila Srba. Srba, međutim, nikada nije bilo dovoljno da zadominiraju Jugoslavijom na način na koji su to Rusi (i Ukrajinci), mogli sa Sovjetskim Savezom. Unatoč velikom broju Srba u Armiji, dijelom su zakasnili s takvim nastojanjem i u vojsci. Rasplet krize u Sovjetskom Savezu u kolovozu 1991. otežao je položaj zagovornicima jugoslavenskog jedinstva na miloševićevskim ili centralističkim konceptima, ali je i ubrzao ratne operacije na jugoslavenskom, prije svega hrvatskom, prostoru.

Hrvatska je u ljeto 1991. postajala glavno, vrlo krvavo bojište. Rat u Sloveniji je bio gotov, JNA se iz sjeverozapadne republike povlačila, propali su i konvoji predsjednika republika koji su trebali pronaći dogovor, a zapravo su tako produbili procese dezintegracije stavljajući saveznu vladu i organe na marginu. Konačno, od ljeta 1991. više nije bilo niti zajedničkih natjecanja jugoslavenskih klubova. U Zagrebu je 19. 8. 1991. podmetnut pakleni stroj nedaleko Židovske općine u Palmotićevoj ulici i na zajedničkoj židovskoj grobnici na Mirogoju. Na televizijama se govorilo o tome kako je "srpski narod koljački", ali da "svi Hrvati nisu zli". Od Srba u Hrvatskoj tražilo se da se pridruže Zboru narodne garde, koja se osnovala. "A o Jugi u *"Polityci"* članak pod naslovom: *Tisuću malih ratova. (...). O Jugoslaviji se po svijetu danas piše više nego ikad. Stereotip balkanskog krvoločnog primitivizma svijetu je zanimljiviji i, valjda, potrebniji nego sve što kao kulturni subjekt jesmo i značimo. Meštrovíćevo kamenje i bronce, Krležini tekstovi drek su na šibici u usporedbi s Tuđmanovim gardistima i Miloševićevim dobrovoljcima. Svijet nas hoće primitivne i mi mu se takvi spremno nudimo.*"⁴¹⁰ Do ljeta 1991. sve ono što

409 CWIHP, US Department of State, Bureau of Intelligence and Research, Intelligence Research Report, Yugoslavia: Prospects for the Federation; IRR No. 145, January 22, 1988.

410 Zdravko Malić, *Noć bez sna. Dnevnik devedesetih*, 191–192.

je tijekom prethodnih desetljeća u službenim krugovima i na van bilo uglavnom zatumljeno, sada je eksplodiralo. Jugoslavija je bila u potpunom kaosu i vjerojatno baš nikakvi potezi takvo stanje nisu mogli urediti, ohladiti, smiriti, čak i da je postojala volja.

Damir Grubiša je, uz Ana Mariju Bešker, šeficu Analize i planiranja u SSIP koja je napisala dokument, trebao uredu predsjednika Predsjedništva SFRJ Stipi Mesiću predati poziv da UN upute u SFRJ “plave kacige”, koje su se trebale angažirati u Hrvatskoj. Međutim, baš kao što su Budimira Lončara u Hrvatskoj kasnije smatrali problemom, tako je i Grubiša, kako mu je rekao bivši predsjednik vlade Hrvatske i utjecajni HDZ-ovac, Josip Manolić, “stigmatiziran kao jugonostalgičar”. Protiv njega su “rovirili ustaše”, pa bi bilo dobro da se skloni. Grubišina žena mu je već dobila otkaz u Okružnom javnom tužiteljstvu, kao i brojni drugi suci u hrvatskom pravosudnom sustavu, ali je on postao šef Analize i planiranja, a onda i šef kabineta ministra vanjskih poslova Hrvatske Zvonka Šeparovića (ministar od 15. 4. 1991. do 27. 1. 1992). Bila je to sudbina velikog dijela kadrova koji su iz jugoslavenske diplomacije prelazili u Hrvatsku i politike koje su, ne samo u Hrvatskoj, ostavljale posljedice za naredna desetljeća, pretvarale građane Hrvatske u Hrvate i ne-toliko-dobre-Hrvate, a prije svega pokazivale kaos i nepravde u kojem se sve događalo.

Tako su u srpnju 1991. sve izjave Saveznog sekretarijata za inostrane poslove zvučale pomalo apartno, nepovezane s realnosti na terenu. Ivo Komšić, bosanskohercegovački profesor i političar, početkom srpnja 1991. priopćenjem je kao potpredsjednik SDP BiH, reagirao povodom rata u Sloveniji. Stranka je u vodstvu imala veliki broj onih koji su bili na strani metoda Armije, koji su odobravali silu, pristajali uz ocjene kako je slovensko vodstvo “fašistoidno”. Odstupalo je to od stava da se vojska mora depolitizirati, da se kriza treba rasplesti mirno i dogovorom.⁴¹¹ Krajem srpnja Ivo Komšić je u Kiseljaku, većinski hrvatskom gradu u blizini Sarajeva, gledao zapjenjene, dugo vremena nesretne građane, koji su godinama bili onemogućavani, u strahu reći što su ili tko su. Sada su ono odra-

411 Ivo Komšić, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH* (Zagreb: Prometej, 2006), 425–426.

nije željeli mijenjati s hrvatstvom i katoličanstvom. Govorili su im prikriveni autokrati i “bolesno ambiciozni poslušnici sistema”, dojučerašnji suradnici vlasti, često i “neradnici, probisvijeti, pijanice i kavgadžije”.⁴¹² Takav je okvir bio u Bosni i Hercegovini, koja je kasnila za onim što se već dogodilo u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, ali taka je bila cijela zemlja.

Jugoslavenska su se društva raspadala kako se već raspadaju velike zajednice, različitih nacionalnosti, religija, različitog stupnja razvitka, ekonomski iscrpljena društva oko kojih se obruč koji im je pomagao da ostanu skupa, onaj Hladnog rata, popustio. Pronaći sintezu, zajedničku vanjsku politiku iz okvira koji nije postojao, nije bilo moguće. Sun Yatsen Kinu je uspoređivao sa zdjelom od pijeska: “Protresi je i ona će se raspasti.” Takva je u tome trenutku bila Jugoslavija. Ono što je Kinu okupilo bio je nacionalizam. Jugoslaviju je prije svega konačno nacionalizam razdvojio.⁴¹³ Raspad zemlje mirnim putem nije moguć, mislio je savezni sekretar Budimir Lončar, mada je sve zemlju pretvorilo u važan faktor svjetskih zbivanja devedesetih, “po negativnoj strani svoga stanja”.⁴¹⁴ Bilo je tužno kako se o Jugoslaviji raspravljalo na KESS, kako stvari mora rješavati “Trojka” EZ, kako je zemlja koja je “od tvorca mira (...), kreatora novog stanja” postala prvi klijent mehanizama koja je sama predlagala stvoriti. Konferencija koja je u Den Haagu organizirana i od rujna 1991. trajala pod predsjedanjem britanskog političara, lorda Carringtona, nije dovela do bilo kakvog rezultata. U međuvremenu su ratne operacije u Hrvatskoj trajale.

KRAJ DETANTA, TITOVA SMRT I SOVJETSKA INTERVENCIJA U AFGANISTANU (1979–1980)

Od trenutka kada je Josip Broz Tito 1948. godine na Zapadu prestao biti doživljavan kao najodaniji Staljinov sljedbenik, pitanje sudbine Jugoslavije u trenutku kada nositelja režima više neće biti na životu,

412 Isto, 51.

413 Piter Kalvokorezi, Gaj Vint, *Totalni rat* (Beograd: IRO “Rad”, 1987), 470.

414 BL, SSIP, Kabinet saveznog sekretara, Str. pov. br. 423816. Stenografske beleške sa sastanka Kolegijuma saveznog sekretara održanog 16. jula 1991. godine.

bilo je neprestano postavljano, u svakoj analizi, u svim promišljanjima stranih službi, poglavito onih koji su u Jugoslaviji imali ozbiljne interese. Titova bolest i stvarni odlazak u svibnju 1980. koincidirao je s jednom od najozbiljnijih kriza u međunarodnim odnosima, sovjetskom intervencijom u Afganistanu, što je dovelo do kraja detanta i početka tzv. Drugog hladnog rata, zaoštavanja u međusobnim odnosima dvaju lagera. Detant, razdoblje sedamdesetih, za jugoslavensku je diplomaciju predstavljao vrijeme kada su se ciljevi jugoslavenskih politika, apela, zagovora, najednom počeli ispunjavati. Odnosi s međunarodnim faktorima s kojima je zemlja u prethodnom razdoblju imala poteškoće ili nezatvorena pitanja, sada su se popravili, uredili. Tito je otišao u Vatikan i Italiju, s kojom je granična crta konačno dogovorena sporazumom u Osimu 1975. Tito je bio u Njemačkoj 1974. godine, u posjetu koji je završio spominjanjem prijateljstva između dvije države. U Francuskoj je primljen na spektakularni način 1977, što je bilo simbolično obzirom na dugo vrijeme hladnijih veza zbog Alžira. S Kinom nije bilo dobrih odnosa veći dio Maove vladavine, ali je onda Tito pozvan u Kinu 1977, gdje je bio prvi strani državnik koji je posjetio još neizgrađeni Maov mauzolej na Trgu nebeskog mira. Kineski vođa Hua Guofeng došao je u Jugoslaviju 1978, nakon što su Kinezi povukli savjetnike iz Albanije, na opći užas Envera Hoxhe. Mada su odnosi sa susjedima bili najlošiji dio jugoslavenskog diplomatskog napora – prije svega prema Bugarskoj i Albaniji, a s Grcima je ostajao prijepor zbog Makedonije, sa zapadnim su se susjedima stvari brzo popravljale. Veliki je doprinos u tome smjeru bila Konferencija o europskoj sigurnosti i suradnji, koja se održala 1975, s istaknutom ulogom Jugoslavije, koja je i nagrađena odlukom da se prvi idući sastanak KESS održi 1977. u Beogradu. Jugoslavija je, u dogovoru s drugim neutralnim i nesvrstanim zemljama pokrenula NN grupu zemalja koje su često bile katalizator europskih politika podijeljenih između suprotstavljenih blokova. Time je europeizirana politika nesvrstavanja, ali još važnija bila je mogućnost da s nekim drugima, prije svega Austrijom, vidljivo pokrene rješavanje manjinskog pitanja Slovenaca i Hrvata.

Nesvrstani su bili jedna od najtrajnijih jugoslavenskih vanjskopolitičkih orijentacija. Tek osamostaljene zemlje, koje su brižno čuvale mladu i teško stečenu neovisnost, tražile su način da opstanu između suprotstavljenih blokova, a njima se, štiteći vlastitu neovisnost i međublokovski položaj, Jugoslavija pojavila kao snažan, agiln, partner. Važna komponenta politike nesvrstavanja bilo je i jačanje multilateralizma, pa su Nesvrstani davali značajan podstrek jačanju Ujedinjenih nacija. Na ovim su se točkama mogle prepoznati brojne zemlje Trećeg svijeta, iako sve politiku aktivne miroљjubive egzistencije nisu prihvaćale jednako, ostajući više na crti filozofije, no akcije. Za Jugoslaviju, Pokret, koji je velikim dijelom sama osmislila i u njemu bila najaktivnija, bila je programska i akcijska platforma. Posljednje velike vanjskopolitičke akcije Josipa Broza Tita putovanjima po Bliskom istoku, kako bi umirio odnose između Egipta i ostalih Arapa koji su odbijali Camp David, a sve kao dio široke akcije da se kubansko nastojanje da Pokret, uz pomoć radikalnih zemalja pretvori u stratešku rezervu sovjetskog bloka, obilježili su kraj sedamdesetih.

Događaj koji je sve promijenio zbio se u zemlji koja je bila, baš kao Jugoslavija, socijalistička, nesvrstana i nije, naravno, bila članica Varšavskog ugovora. Dva mjeseca nakon što je predsjednik Afganistana princ Daud (22. veljače 1978) posjetio Kupare kod Dubrovnika i Kotor, razgovarao s Titom o sastanku članova Koordinacionog odbora Pokreta nesvrstanih u svibnju, Daud je ubijen. U događaju koji su isprva i sovjetski mediji nazivali pućem, da bi se onda sve pretvorilo u Travanjsku/Aprilsku (Saur) revoluciju, odnosi između Washingtona i Moskve najednom su gotovo pa blokirani. Sastanak Koordinacionog biroa nesvrstanih tako nije održan u Afganistanu, ali je ministarski sastanak, jedan od delikatnijih zbog dolazećeg kubanskog domaćinstva Šeste konferencije PNZ u rujnu 1979, održan u Beogradu i izazvao je veliku pozornost i ambasadora SAD u Beogradu Lawrencea Eagleburgera, kao i posebnog izaslanika predsjednika Jimmyja Cartera kod Tita, ambasadora Averella Harimana. Potom su samim krajem 1979. godine jedinice Crvene armije umarširale u Afganistan. Mada je malo vjerojatno da su postojale intencije da se intervenira drugdje, uđe u Balučistan, izravno ugrozi Perzijski

zaljev, sve je izazvalo Carterovu doktrinu i paniku u svijetu. Sjedinjene Američke Države su oglasile da će reagirati protiv bilo koje sile koja bi namjeravala zadominirati područjem Zaljeva i ugroziti putove dostave energenata. Ugrozilo je to odnose Kine i Sovjetskog Saveza, Indije i Kine. Pakistan je 1979. postao nesvrstan, baš kao što je nakon pada šaha, članstvo zatražio i Iran. Nesvrstani, kako je govorio Josip Vrhovec, od 1978. do 1982. savezni sekretar za vanjske poslove, bili su najveće žrtve zaoštavanja odnosa. Indijcima, koji su bili u dobrim odnosima sa Sovjetima, a u trajnoj napetosti s Pakistancima, trebalo je tumačiti da je intervencija – intervencija, da jedino strogo pridržavanje izvornih načela nesvrstavanja može svima biti korisno i zaštita od samovolje velikih. New Delhi, međutim, nije bio spreman reagirati kao Jugoslavija, jer su zbivanja u Afganistanu bila od najveće strateške važnosti za Potkontinent. Svijet je ulazio u fazu opasnog zaoštavanja, koje je dodirivalo Jugoslaviju u delikatnom trenutku kad je Tito odlazio u bolnicu.

Tito je intervenciju Crvene armije u Kabulu osudio: “(...) *ovakav postupak je napad i na nesvrstane zemlje (...) Dobro je poznato kako mi gledamo na ovakve slučajeve. Mi se s tim ne možemo pomiriti, ne možemo biti suglasni da se jedna zemlja miješa u unutrašnja pitanja druge zemlje, bez obzira na to što bi netko iz te zemlje javio nekom drugom da treba doći pomoći. Mi smo protiv toga, jer to može biti bilo tko.*”⁴¹⁵ Predsjednik SFRJ govorio je ono što je zapravo od Drugog svjetskog rata bila glavna mantra jugoslavenskog režima, a nakon 1948. postao fetiš, osnovno načelo, najviša vrijednost koju su čuvale i vojska i vanjska politika i ideologija koju je zemlja stvarala. Prva reakcija na događaj bila je, istina, nešto umivenija, no što su političari između sebe komentirali. U povodu vojne akcije SSSR u Afganistanu jugoslavenski vrh pozvao se na poštovanje Povelje UN, suverena prava na nezavisnost, samostalnost, teritorijalni integritet svake države, protiv intervencija i nametanja tuđe volje.⁴¹⁶ Kao i obično u takvim slučajevima, Jugoslavija je govorila o sebi. Ovo-

415 JV, SSIP, Nacrt zabilješke o razmišljanjima druga Predsjednika povodom poruke predsjednika Cartera, 30. prosinac 1979. (datacija rukom).

416 JV, SSIP, Kabinet PSS I. Goloba, 6. siječanj 1980.

ga puta, bilo je i niz drugih koji su u događajima u Afganistanu, vidjeli Jugoslaviju. Na izvanrednoj sjednici Savjeta NATO 15. 1. 1980. Warren Christopher, zamjenik državnog tajnika SAD, govorio je o mogućnosti da se kriza prelije “posebno na Jugoslaviju”. Tito je bio u bolnici, izgledi za njegov oporavak bili su maleni. Američki novinari u regiji dobili su “instrukciju svojih redakcija” da izvještavanjem stvaraju “atmosferu simpatija” prema Jugoslaviji.⁴¹⁷ Kada je Tito preminuo, *New York Times* je napisao kako je Tito “izabrao najgori trenutak” za konačni odlazak. *Christian Monitor Observer* prikazivao je Jugoslaviju kao uciviljenu udovicu kojoj prilazi Rus i šapće: “Ja sam tvoj davno izgubljeni ujak, ja ću se za tebe brinuti.”⁴¹⁸

Panika je isprva bila posvuda i u Jugoslaviji. Titova bolest i Afganistan značili su da se vojska stavlja u stanje pojačane pripravnosti, ali velike panike na površini nije bilo. Strahove su pojačavale američke novine, koje su nesvrstani Afganistan i nesvrstanu Jugoslaviju, obje s komunističkim režimima, obrađivale u istim člancima. Što ako Jugoslavija postane tako nestabilna, da se pronađu snage koje će pozvati Sovjete? Takvi su – stvarni ili prenaplašeni strahovi – motivirali i poneke dobre poteze. Još 1975. grčki je premijer Konstantin Karamanlis moguću nestabilnost na svojim sjevernim granicama, jednom kada Tita ne bude, iskoristio da učini nešto teško zamislivo i nimalo popularno: da popravi odnose s Ankarom pokvarene nakon turske intervencije na Cipru. Jugoslavija koja bi postala saveznica Sovjeta, tj. Bugara, mogla je destabilizirati odnose na cijelom Balkanu.⁴¹⁹ Sada je NATO jasno poručio da će u slučaju ugrožavanja Jugoslavije, američka vojna reakcija biti nužna. Američke analize iz siječnja 1980. zaključivale su da, unatoč činjenici da su Sovjeti prešli granicu i izvršili invaziju na “non-Warsaw Pact

417 JV, SSIP, Služba za istraživanje i dokumentaciju, Str. pov. br.98, 30. siječanj 1980. (Pregled obavještajnih elemenata za procenu bezbednosnog položaja SFRJ posle sovjetske vojne akcije u Avganistanu.).

418 Zaccaria 2014: 275.

419 FRUS, 1973–1976, Vol. XXX, dokument 51, Memorandum of Conversation, Helsinki, July 30, 1975 (Ford –Caramanlis).

Marxist-led state”, preslikavanje prilika iz Azije na Jugoistočnu Europu ipak nije jednostavno.⁴²⁰

Titovo se zdravstveno stanje samim početkom godine dramatično pogoršalo. Zbog toga je 11. siječnja 1980, dva dana prije dramatične operacije kojom mu je odrezana noga, u Palači Federacije na Novom Beogradu održana sjednica oba predsjedništva – države i CK SKJ. Razgovaralo se samo o Afganistanu. PNZ trebao je reagirati, sve je trebalo “dinamizirati”, zaustaviti agresiju na nesvrstani Afganistan. Jugoslavija je preuzela na sebe ulogu da se o svemu Pokret oglasi, da intervenciju osudi. Zapadni političari, kao britanski ministar lord Carrington 16. 5. 1980. u Beču je govorio kako jedino NZ mogu prisiliti Sovjete na povlačenje iz Afganistana. Isto je govorio Bruno Kreisky, austrijski kancelar, upozoravajući da se detant raspada, dok Nesvrstani šute.⁴²¹

Za istočne države, sve što je Jugoslavija nastojala, bila je hinjena briga za PNZ, a zapravo rad u korist Kine i Zapada, kako su govorili u Istočnom Berlinu. Bugarski lider Todor Živkov komentirao je, kako je sve samo nastavak poznate “nimalo komunističke, već nacionalističke i oportunističke” politike, jednake još od “kontrarevolucije u Mađarskoj”, do Afganistana.⁴²²

Titovo se zdravstveno stanje u narednim mjesecima stabiliziralo, mada je zapravo prestao biti predsjednik. Nade u oporavak nije bilo. Stabilizirala se i situacija u svijetu, jer se sukob nije prelijevao izvan Afganistana, mada su se iz zemlje izljevale stotine tisuća izbjeglica. Jugoslavenska diplomacija vodila je bitku za očuvanje vlastite neovisnosti, koju je željela postići osudom invazije na Afganistan. Titov pogreb, kada jednoga dana taj trenutak dođe, bit će prilika za afirmaciju jugoslavenske politike. Inzistiranje na ministarskom sastanku Nesvrstanih, prije

420 NIC 15–79, Prospects for Post-Tito Yugoslavia, 28/1/1980.

421 JV, SSIP, Kabinet SS, Str. pov. br. 669/1, 21. lipanj 1980. (Razgovor SS druga Josipa Vrhovca sa ministrom inostranih poslova tanzanije Mkapom, 2. juna 1980. u Dar es Salamu.).

422 JV, SSIP, Služba za istraživanje i dokumentaciju, Str. pov. br. 98, 30. siječanj 1980. (Pregled obavještajnih elemenata za procenu bezbednosnog položaja SFRJ posle sovjetske vojne akcije u Avganistanu.).

roka, bila je nova jugoslavenska mantra, nastojanje kojim su trebali slomiti otpore u Indiji, a još više u Havani, koji su bili konzervativniji od Sovjeta, štetočine interesima Pokreta.⁴²³ Postao je to najveći diplomatski pothvat jugoslavenske diplomacije na samom početku osamdesetih, koji je koincidirao sa zapadnim interesima.

Pogreb doživotnog šefa jugoslavenske države 8. svibnja 1980. bio je jedan od najvećih u povijesti čovječanstva. Došli su svi i to svi na najvišoj razini. Činjenica da je američki predsjednik Jimmy Carter bio nespremno otići u Jugoslaviju na Titov pogreb, kako se spekuliralo mjesecima prije maršalove smrti, ocijenjena je kao “krivi signal Sovjetima” da SAD “snažno ne podupiru” Jugoslaviju. Odlazak na isto mjesto gdje se moglo očekivati i sovjetski vođa Leonid Brežnjev, američku je stranu stavljalo u nemoguću situaciju. Izbjeći susret bilo bi krivo, pristati na susret isto tako. U isto vrijeme, predstavnicima velikih investitora iz SAD sugerirano je da dođu na pogreb – na kraju je došao i David Rockefeller – da se ohrabre posjete državnog tajnika, da FBI pod stroži nadzor stavi predstavnike “imigrantskih terorističkih skupina”.⁴²⁴ Javno je trebalo izražavati povjerenje u sposobnost vlasti SFRJ da situaciju održe mirnom i nastojati ne iritirati Jugoslaviju prevelikom spekulacijom da bi uskoro mogli postati nova meta sovjetskog pritiska ili intervencije. Mediji su na tome tragu i izvještavali. Predsjednik Carter u pismu generalnom sekretaru KPSS Leonidu Brežnjevju sam je napisao da SAD i saveznici, neovisnost, jedinstvo i teritorijalni integritet “nesvrstane” Jugoslavije smatraju ključnim. Tko god nakon Titove smrti bude vodio jugoslavensku vladu, mora ostati slobodan izabrati kojim će to putem biti. Stoga očekuju da nijedna strana neće utjecati na koheziju i “tradicionalno” neovisnu vanjsku politiku Beograda.⁴²⁵ Ovakve su poruke opetovane stal-

423 JV, SSIP, Kabinet SS, 21. svibanj 1980. (Zapisnik o razgovoru saveznog sekretara J. Vrhovca i MIP-a Velike Britanije lorda Karingtona u Beču 16. maja 1980. godine u rezidenciji britanskog ambasadora); Pirjevec 1995:420.

424 CWIHP; Memorandum for Zbigniew Brzezinski, January 16, 1980. Tito's Health; Checklist (January 17, 1980).

425 CWIHP, Draft Letter Carter – Brezhnev, 1/26/1980.

no, ili su ulazile u analize američkih odnosa sa Sovjetskim Savezom i nakon što se u Washingtonu promijenila administracija i na vlast došao Ronald Reagan. Jugoslavenski gospodarski problemi zemlju su učinili osjetljivijom za sovjetske pritiske, što je znala i jugoslavenska strana, ali je i u američkom interesu bilo “zaustaviti bilo kakvu propadanje ekonomske pozicije Jugoslavije” koja bi zemlju izlagala Sovjetima.⁴²⁶

KRIZNE GODINE: DRUGI HLADNI RAT, DRUGI REAGANOV MANDAT, PERESTROJKA 1981–1989.

Tranzicija, od bolesnog Tita do Tita koji je i mrtav, bila je organizirana, a u propagandnom ju je smislu vodstvo SFRJ odradilo savršeno. Tito je ispraćen kao nijedan lidera Hladnog rata, Jugoslaviji je dao potreban dobar publicitet. Potom je žalovanje završilo, a onda se pokazalo da Tita samo fizički nema. On je i dalje ostao jedna od uporišnih točaka legitimacije režima i to toliko doslovno, da je otežavao transformaciju Federacije. “I poslije Tita, Tito”, s jedne je strane, čuvala je one koji su se bojali promjena sustava koji je ostavio Tito, ustava 1974. Sve koji su smatrali da sustav treba što prije reformirati, osuvremeniti, ovakva je primijenjena ideologija titoizma, u vrijeme kada Tita nema, onemogućavala. Srpski nacionalizam onakva je jugoslavenska struktura onemogućavala da se do kraja razmaše, bez obzira što Srbi kao najveći narod nisu u zemlji bili najslabiji, već najjači. Režim je očajnički trebao reformu, ali je pitanje je li za stvarnu promjenu ikada bilo snage, a napose, nakon promjena početkom sedamdesetih. U isto vrijeme, kvazi konfederalni sustav stvorio je moćne republičke centre, sustav se “republikanizirao” i početkom osamdesetih nije bilo baš nikakvih mogućnosti da se centralizira bez da to dovede Srbiju u sukob s većim dijelom zemlje.⁴²⁷

Roy Jenkins, predsjednik Europske komisije u ime Europske zajednice u Beogradu je 28. i 29. veljače 1980. došao zaključiti poseban ugovor

426 CWIHP; Natioanl Securtiy Decision, Directive number 75, January 17, 1983; U.S. Relations with the USSR.

427 CWIHP; Political Leadership in Yugoslavia: Evolution of the League of Communists (U), A. Ross Johnson, November 1983; Rand corporation.

Jugoslavije i Bruxellesa, koji je uskoro i potpisan. Bio je to jasan signal da je EZ tu spremna podržati Jugoslaviju nakon što Tita jednom ne bude. Udovoljilo se i traženju SFRJ Komisiji, da se rasprave Europskog parlamenta o Jugoslaviji privremeno ograniče, što je Emilio Colombo, predsjednik Europskog parlamenta, odobrio.⁴²⁸ Jugoslavija je među europskom devetoricom imala više snažnih zagovornika, od kojih su Italija, Francuska i Njemačka bile osobito aktivne. Izvještaji Bruxellesa o tijeku promjena u Beogradu nikada nisu bili osobito kritični, mada je za sve bilo razloga. Cijene energije su rasle na međunarodnom tržištu, produktivnost jugoslavenskih poduzeća bila je sve lošija i manje konkurentna, krediti su početkom osamdesetih došli na naplatu, inflacija je počela nagrizati stabilnost jugoslavenskog sistema, trgovine su bile ispražnjene od južnog voća, čokolade. Prijedlozi da se stvori snažnija središnja vlast i sistem jedinstvene ekonomske regulative bio je sugeriran iz Bruxellesa, a onda i pokušavan na razini savezne vlade, ali bio je nedostatan, neadekvatan i već je previše zadirao u ustavne prerogative svake republike. Jugoslavija i prije toga već dugo, gotovo po završetku revolucionarne i opsadne faze u društvu, nije bila sposobna provesti reforme koje bi dirnule u brojne interesne skupine.⁴²⁹ Osamdesetih je godina to bilo još teže. Takve značajne reforme, doduše, mnoga društva nastala raspadom Jugoslavije, nisu ni sama bila sposobna provesti desetljećima kasnije.

Jugoslavija je svoje izloženosti uvijek bila svjesna, ali je daleko bolnija bila izloženost nestabilnoj ekonomiji, krizi koja je Jugoslaviju jela iznutra. Jugoslavensko je društvo u vidljivu, tešku ekonomsku situaciju ušlo kratko nakon Titove smrti. Nastojanja vlada Milke Planinc (1982–1986) i Branka Mikulića (1986–1989) nisu bila uspješna i životni je standard tijekom osamdesetih neprestano padao. Tijekom 1987. eksplodirale su “obustave rada”, štrajkovi, kakvih je povremeno bilo u zemlji i ranije, ali

428 Benedetto Zaccaria, “The European Community and Yugoslavia in the Late Cold War Years 1976–1989”, *Disintegration and Integration in East-Central Europe: 1919–Post-1989*, ur. Wilfried Loth, Nicolae Păun; (Nomos Verlagsgesellschaft mbH, 2014), 273–277.

429 Isto.

nikada se nisu brojale u stotinama i obuhvatile cijelu državu. Američki krugovi početkom 1988. analizirali su neslanalaženje vlade Branka Mikulića, predsjednika SIV nakon Milke Planinc. Prva žena premijerka neke socijalističke države Milka Planinc, uspostavila je "jasnu političku platformu, čvrsto nadzirala pravodobnost i korake vladine zakonodavnog programa, efikasno osigurala usvajanje u parlamentu čak i najtežih odluka". U tome smislu bila je daleko spretnija od Mikulića. Ekonomija je bila osnovni problem jugoslavenskog društva, ali režim u osnovi nije izgubio potporu. "Paradoksalno, slabost ugrađena u sustav predstavljala je snagu tijekom razdoblja društvene napetosti", jer su pritisci teško mogli biti usmjereni prema centru.⁴³⁰ Dijelovi stanovništva nisu ni imali tradiciju kritike vlasti. Zemlja je, unatoč inflaciji, osjećaju da sustav ne može ponuditi rješenja, ipak ostajala razmjerno stabilno društvo, u kojem je režim postao permissivniji, pa su neka područja kulture, umjetnosti, omladinskog života, naprosto buknila.

Tako su s jedne strane, Sjedinjene Države, kao i ostale zapadne zemlje, zagovarale zapravo slične politike kao i Europska komisija i Jugoslaviju podržavale. Jugoslavensku su nesvrstanu politiku podržavali, podržavan je teritorijalni integritet, ohrabrivane su reforme, osiguravani su sporazumi s onim članicama EZ koje su tijekom osamdesetih ušle u članstvo, Grčkom, Španjolskom i Portugalom.⁴³¹ Sovjetski Savez i zemlje Lagera, bile su važni ekonomski partneri i osim marginalno, iz Bugarske (i Albanije, kao posebnog slučaja), nije bilo posebnih napada na SFRJ. Osjećaj da je Hladni rat tu, postojan, bez obzira na brojne jasne signale da je Sovjetski Savez u krizi, da vodstvo ostarje-

430 CWIHP, US Department of State, Bureau of Intelligence and Research, Intelligence Research Report, Yugoslavia: Prospects for the Federation; IRR No. 145, January 22, 1988. Prepared by Adrian Harmata. ("Paradoxically, weaknesses inherent in the system constitute strengths during periods of social restraint, deflecting and diffusing political pressure before it becoems system threatening").

431 Benedetto Zaccaria, "The European Community and Yugoslavia in the Late Cold War Years 1976–1989", *Disintegration and Integration in East-Central Europe: 1919 – Post-1989*, ur. Wilfried Loth, Nicolae Păun; (Nomos Verlagsgesellschaft mbH, 2014), 278.

log Brežnjeva, pa kratka vodstva Jurija Andropova i Konstantina Černjenka, teško može biti pogodno za vođenje imperija u krizi, strahovi od netaknutog carstva, ogromne vojne sile, nedovoljno primjetnog nezadovoljstva stanovništva, bili su dovoljni da se zapravo ne čini puno. Hladni rat Jugoslaviju je držao izvana, čvrsto stezao. Okvir je osamdesetih bio dovoljno čvrst da se ne dobiva poticaj za promjene, čak iako bi one mogle spasiti režim i zemlju.

Bez obzira što je uvjerenje u opstanak režima u Jugoslaviji bilo postojano, što je postalo jasno da Sovjetski Savez ni u trenutku ulaska u Afganistan, nema namjeru intervenirati u drugim dijelovima svijeta, neutralgičnost Jugoslavije i jugoistoka Europe, bila je prisutna u mnoštvu diplomatskih i vojnih analiza. Ratna vježba NATO od 7–11. studenog 1983, nazvana Able Archer, kada se u zamišljenoj situaciji kriza od iračko-iranskog bojišta razlijeva na Balkan, gdje se destabiliziraju prilike na Kosovu, pa eksplodira zbog pritiska pro-sovjetskih snaga, bila je indikativna. Sama činjenica da je rat s Bliskog istoka najprije zahvatio Jugoslaviju, a onda Finsku i doveo do nuklearnog sukoba, sam po sebi nije imao osobito značenje. Činjenica da je Able Archer 1983. doveo do krize koja je bila najbliža nuklearnom holokaustu, osim one 1962. i Kubanske raketne krize, označio je zapravo pravi preokret u razdoblju koje se obično naziva Drugim hladnim ratom.⁴³² Panika u Kremlju, gdje se počelo vjerovati da Zapad zaista planira iskoristiti vojnu vježbu kao krinku da bi prvi udario nuklearnim oružjem na Moskvu, bila je ilustracija kako se određene nestabilnosti nikada ne rješavaju, kako su špijunske igre u Hladnom ratu nesavršene i opasne.

Odnosi sa Sjedinjenim Državama nakon Titove smrti ostali su dobri, intenzivni, mada su posjeti na najvišoj razini bili sve više jednosmjerni. Dok su tijekom sedamdesetih Nixon, Ford i Carter došli u Jugoslaviju, sada su se s američkim predsjednicima jugoslavenski najviši političari uglavnom susretali samo u Washingtonu. Mika Špiljak i Josip Vrhovec, članovi Predsjedništva SFRJ, bili su u Bijeloj kući 1984. i 1988, a brojni su bili susreti i s drugim najvišim američkim dužnosnicima. Posjete

432 Odd Arne Westad, *The Cold War. A World History*, 586–587.

su puno više značile SFRJ, ali su ih SAD koristile da reafirmiraju, kao i uvijek, “jugoslavenski teritorijalni integritet i poštovanje nesvrstanosti”, kao i da pruže financijsku pomoć. Jugoslavija je i dalje dijelila Varšavski ugovor od Jadrana, njezina velika vojska nije pripadala Sovjetima, nastupala je samostalno i imala dugogodišnju suradnju s Amerikom. U tome smislu, SAD su toga puta trebale odgovoriti pozitivno na traženje pomoći u nacrtima izgradnje mlaznih motora za nadzvučne lovce.⁴³³ Državni tajnik Alexander Haig u rujnu 1981. došao je u Beograd i, između ostalog, razgovarao i o prilikama u Angoli, napose kubanskim snagama koje su tamo.⁴³⁴ Kubanske vlasti tražile su 1983. od Jugoslavije veliku količinu automatskih pušaka, što Jugoslavija nije odbila, ali o prodaji je trebala konačno odlučiti kada se prilike u Latinskoj Americi smire, kako ovakva transakcija ne bi samo pojačala napetosti. Bio je to jasan signal onima koji su Kubu smatrali jednom od glavnih sigurnosnih prijetnji. Kratko iza toga, u rujnu 1983, potpredsjednik George H. W. Bush došao je u Beograd. Tada je pozvao predsjednika Predsjedništva SFRJ da posjeti Washington.⁴³⁵

Posjeta Mike Špiljaka 30. siječnja 1984. bila je prva na razini formalnog šefa države od Titove smrti i posljednjeg dolaska u Washington, 1978. Jugoslavija je bila i jedina zemlja socijalističkog svijeta, u kojoj su, osim SSSR, održane Zimske olimpijske igre (u Sarajevu). Špiljak je dolazio u trenutku kada su sukobi na Bliskom istoku pojačani, kada su Balkan i Sredozemlje postajali sve zanimljiviji supersilama, sa sve više otvorenih kriznih žarišta. “Pri sadašnjoj konstelaciji snaga, u kojoj pozicija naše zemlje ostaje važan činilac i uz našu spremnost i odlučnost da se odupremo eventualnoj agresiji, nijedna od supersila, bez obzira na poznate dugoročne ambicije prema nama, ne može računati da jednostrano i bez rizika poremeti postojeći balans u Evropi i na Balkanu.”

433 CWIHP, Visit of Yugoslav President Mika Špiljak, January 30, 1984; Hrvoje Klasić, *Mika Špiljak, revolucionar i državnik* (Zagreb: Ljevak, 2019), 193–197.

434 Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata* (Zagreb: Fraktura, 2011), 557–558.

435 Hrvoje Klasić, *Mika Špiljak, revolucionar i državnik*, 191–193.

Jugoslavija se vidjela kao “faktor strateške ravnoteže i stabilnosti”.⁴³⁶ Odnosi dviju zemalja već duže su vrijeme dobri i u stalnom usponu. Imalo je to pozitivan utjecaj i na druge. Sjedinjene Američke Države su nastojale ojačati koheziju Zapada, ali i bilateralne odnose nasuprot multilateralnih, što je bilo vidljivo i u pristupu pojedinim članicama Nesvrstanih. Potom je 1985. predsjednica Saveznog izvršnog vijeća Milka Planinc došla u Washington, a Josip Vrhovec, član Predsjedništva SFRJ, s Ronaldom Reaganom je u Bijeloj kući 1988. najprije razgovarao “oko slučaja pukovnika Hawarija”, gdje je Jugoslavija pomogla SAD da locira skupinu arapskog terorista, palestinskog gerilca koji je podmetnuo bombu na TWA avionu, od Rima do Atene. Bomba nije eksplodirala, ali važniji je bio nastavak uspješne suradnje na suzbijanju ekstremne emigracije u SAD. Takvi incidenti nisu se više ponavljali, ali protesti nezadovoljnih Hrvata, Srba, a sve više i češće i Albanaca, nisu se smanjivali.⁴³⁷

Sve do samog kraja desetljeća, sve dok Istočna Europa nije počela provoditi vlastitu perestrojku, Jugoslavija je mogla računati na svoj položaj, naslanjati se na ugled kojeg je stjecala. Sve dok je Istok Europe bio čvrsto sovjetski, nije važno bilo niti stanje ljudskih prava, Kosovo, baš ništa što Jugoslavija nije radila dobro. Tek kada je počeo popuštati hladnoratovski obruč, stvari su se promijenile. Polovicom 1990. jugoslavenska je strana obavještajnim radom došla do podataka kako Austrija i dalje podržava tržišnu privredu, pluralizam i demokraciju, ali ne treba više spominjati potporu “jedinствenoj” državi. Mnoge “nove snage” u državi traže drugo, pa bi austrijski političari naprosto trebali prestati

436 BL, SSIP, IV uprava, Str. pov. br. 449995, Platforma povodom zvanične posvete predsjednika Predsedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Mike Špijljaka Sjedinjenim Američkim Državama od 31. januara do 4. februara 1984. godine, Beograd 27. 12. 1983. godine.

437 JV, SSIP, Pov. br. 431832, 27. svibnja 1988. Izveštaj o poseti člana Predsedništva SFR Jugoslavije Josipa Vrhovca SAD, 5. i 6. maja 1988, Zabeleška o razgovoru člana Predsedništva SFRJ Josipa Vrhovca sa predsednikom SAD Ronaldom Reaganom 6. maja 1988. godine.

ponavljati ono što će se skoro “možda morati” revidirati.⁴³⁸ Švicarcima su američki kontakti izražavali zabrinutost i realnu opasnost raspada, pa i “libanonizacije” SFRJ. Rat između Srbije i Hrvatske vodit će traženju pomoći izvan države, što će destabilizirati širi europski prostor. Stoga su sugerirali da se još uvijek podržava savezna vlada.

Unutar Pokreta nesvrstanih već neko sve vrijeme Jugoslavija je trebala pojačani trud da bi progurala vlastite inicijative. Sazivanje ministarskog sastanka PNZ zbog intervencije Sovjetskog Saveza u Afganistanu prije plana, bila je Pirova pobjeda, ali važniji je bio trud, poglavito nakon što je bilo jasno da se agresija neće prelijevati. Indija je, konačno, sama imala više razloga zašto pustiti Sovjetski Savez na miru. Indijski motivi nisu bili isti kao kubanski, ali obje važne zemlje u Pokretu su tada mislile drukčije od Jugoslavije. Potom je, nakon što se stišao “hipe” poslije Titova pogreba, sve više pitanja bilo usmjereno na jugoslavenski vrh. Tko zapravo vlada? Tko su članovi Predsjedništva i tko u ime Jugoslavije pregovara? U Pokretu koji je osnovala i koji je predstavljao najjačiji simbol samostalnog položaja na međunarodnoj sceni, činilo se da Jugoslaviji gubi uporišta.⁴³⁹ Prvo je Jugoslavija početkom osamdesetih odustala od svoga starog načela da osudi agresora, bez obzira tko je to. Irak je 1980. bio agresor na Iran, ali je u Iraku bio sekularni režim, dok je u Iranu šaha smijenila revolucionarna, klerikalna skupina. U tome smislu Jugoslavija je bila baš kao i većina svijeta i gotovo svi Arapi, ali je potpora inicijalnom prijedlogu da se 1983. samit Nesvrstanih održi u Bagdadu, unatoč činjenici da su po glavnom gradu Iraka padali projektili, narušila povjerenje u Beograd, barem u dijelu nesvrstanih. Irak je bio tržište za jugoslavenska poduzeća i u trenucima pada proizvodnje, činjenica da je tamo radilo oko 20.000 Jugoslavena, a vrijednost poslova

438 BL, SSIP, Služba za istraživanje i dokumentaciju, Str. pov. br. 264, 26. 6. 1990, Informacija: Neka zapadna reagovanja na tekuće prilike u Jugoslaviji i njihovog upoređivanja sa stanjem u SSSR-u.

439 Benedetto Zaccaria, “The European Community and Yugoslavia in the Late Cold War Years 1976–1989”, *Disintegration and Integration in East-Central Europe: 1919 – Post-1989*, ur. Wilfried Loth, Nicolae Păun; (Nomos Verlagsgesellschaft mbH, 2014), 267.

bila oko 10 milijardi dolara, značila je puno za jugoslavensko gospodarstvo, pa i posebne interese Jugoslavenske narodne armije.⁴⁴⁰ Konačno se od Iraka kao domaćina sedme konferencije odustalo, pa se izbjegao i bojkot posjeta velikog broja šefova država. Domaćinstvo, pa onda i predsjedanje PNZ Indije (konferencija je bila u New Delhiju), nije bilo osobito inventivno.

Nesvrstani na Jugoslaviju nisu počeli zaboravljati, ali nastojanje tadašnjeg saveznog sekretara Raifa Dizdarevića, da na Ministarskom sastanku PNZ u Angoli isposluje Jugoslaviji domaćinstvo osme konferencije Pokreta, završilo je neuspjehom.⁴⁴¹ Konferencija 1986. bila je nagrada i prvi veliki međunarodni ispit za Zimbabve, koji je tek šest godina bio neovisan. Zimbabve su gurali Kubanci, dugo godina jedni od glavnih oponenta jugoslavenskog pristupa PNZ. Tako je sve izgledalo kao gubitak utjecaja u Pokretu, kojeg sigurno nije pojačala činjenica da je u Harareu Jugoslaviju predstavljao političar kojeg nitko izvan zemlje nije poznao, jednogodišnji predsjednik Predsjedništva SFRJ, ali i prvi Albanac na toj funkciji, Sinan Hasani. Još je ozbiljnije bilo to što se Zimbabve radikalizirao i tako se sve češće sukobljavao s jugoslavenskim pogledima na nesvrstavanje. U svijetu koji je upravo započeo veliku transformaciju unutar Hladnog rata, Zimbabve zbog svo- ga međunarodnog neiskustva, a onda i nevoljkosti da prigrli promjene koje je otvarala transformacija u Kremlju po dolasku Mihaela Gorbačova na vlast (u ožujku 1985), Pokret je vodio tradicionalno, neorganizirano, nespreman na promjene. Jugoslavensko veleposlanstvo u Harareu za vrijeme predsjedanja bilo je pojačano, kao i jugoslavensko zanimanje da se poljuljane pozicije povrate. "Položaj Jugoslavije u Pokretu je bitan i presudan element našeg ukupnog međunarodnog položaja", govorio je 1986. na sjednici Predsjedništva SFRJ, u kojem su bila tri bivša ministra vanjskih poslova, jedan od njih, Josip Vrhovec. "Da nemamo ovaj položaj u Pokretu, mi bismo se sigurno sretali s drugačijim odnosima i većim pritiscima u svijetu, a prostor za naše međunarodno dje-

440 Mirko Ostojić, *Zapisi iz diplomatije* (Sarajevo: NIŠTRO "Oslobođenje", 1989), 57.

441 Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, 601–614.

lovanje bio bi sužen.”⁴⁴² Kako su se prilike u zemlji pogoršavale, kako se sve češće o Jugoslaviji pisalo loše, vanjska politika bila je sve važnija.

Odnosi između Srba i Hrvata posljednjih su godina bili mirni, za što su američki analitičari pohvalili “umjereno hrvatsko vodstvo”. Izraženija pokretanja u Sloveniji s *Novom revijom* za sada su režim i sustav propitivala, ali nisu ugrožavala. Jedina ozbiljnija prijetnja bilo je Kosovo.⁴⁴³ Tamo je nezadovoljstvo i stvarni i imaginarni strah Srba i Crnogoraca, angažiranje savezne policije, koje je strašilo Albance, odvajanje Albanaca od Jugoslavije, osjećaj da ne pripadaju Federaciji, udaralo na same temelje SFRJ. Zapravo, za strane promatrače, pitanje represije, kršenja ljudskih prava, posebno države koja je o tome toliko govorila, pretvaralo se u problem kojeg su američki krugovi, pa i oni skloni Beogradu, sve teže mogli tolerirati. Rast srpskog nacionalizma, isprva zbog Kosova, ali onda uopće, “konačno je mogao” senzibilizirati Hrvate. Intervencija saveznog centra u jednoj od “slavenskih republika” bila je politički daleko delikatnija, smatrali su američki analitičari, od angažmana u pokrajini s većinskim neslavenskim življem. Dapače, za razliku od promjena koje su počele u Sovjetskom Savezu s Gorbačovom, jugoslavenški konzervativci pokazali su se još manje dinamičnim i inovativnim, no povijesno konzervativniji, ortodoksni Sovjeti.

Mikulićev odstup, do kojega je došlo početkom 1989, otvorio je proces reformi ekonomije, kako su analitičari u State Departmentu i predvidjeli, pa i konsolidacije saveznih organa. Ante Marković, višegodišnji direktor jedne od najvećih hrvatskih tvrtki, SOUR “Rade Končar” i dvostruki predsjednik Republičkog izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske, izabran je na Mikulićevo mjesto, zagovaran od zagovornika reformi i liberalizacije. Ante Marković, imao je solidno razumijevanje ekonomije, ali, pokazalo se, za politiku, posebno ono što se događalo u republikama, pojedininim

442 JV, Predsedništvo SFRJ, Br. 216, 30. lipnja 1986, Informacija sa sednice Saveta Federacije održane 16. juna 1986. godine.

443 JV, SSIP, Pov. br. 431832, 27. svibnja 1988. Izveštaj o poseti člana Predsedništva SFR Jugoslavije Josipa Vrhovca SAD, 5. i 6. maja 1988, Zabeleška o o razgovoru člana Predsedništva SFRJ Josipa Vrhovca sa predsednikom SAD Ronaldom Reaganom 6. maja 1988. godine.

centrima moći, vjerojatno nije bio dokraja dorastao. Vanjskom politikom Marković se nije bavio puno, pa je resor u tome smislu bio samostalniji, no što bi to bio u nekim drukčijim podjelama. Jugoslavenska diplomatska uloga krajem osamdesetih godina počela se na određeni način također konsolidirati, onoliko koliko je sve bilo do onih koji su unutar sustava bili za te politike zaduženi. Još u vrijeme Raifa Dizdarevića, koji je savezni sekretar za vanjske poslove (1984–1987) kao prvi Musliman i prvi političar iz Bosne i Hercegovine, započele su pripreme za sastanak ministara vanjskih poslova balkanskih zemalja. Činjenica da su se te države okupile 1988, na samom početku mandata Budimira Lončara, bila je ocijenjena čudom, nadom za dio Europe koji je rijetko i slabo surađivao. Bio je to jedan od signala da se konci počinju sabirati, da se zemlja mora sabrati, a diplomacija je pokušavala dati svoj doprinos.

Na europskom kontinentu, osim prema Bruxellesu, Jugoslavija je bila jedan od motora unutar grupe “NN” zemalja. Nesvrstani i neutralni u Europi, i u trenutku zaoštavanja između dvije supersile za vrijeme prvog mandata predsjednika Reagana, svjesni da zanimanja za obnovu detanta neće biti, nastojali su prekinuti održavanje mira po obrascu “kontroliranog blokovskog nadmetanja”. Bila je to skupina država u kojoj je Jugoslavija bila aktivna, a djelovala je u društvu nekih od najuglednijih europskih država. Tijekom osamdesetih sastanci na ministarskoj razini NN grupe država, bili su institucionalizirani, česti.⁴⁴⁴

NOVO “PROLJEĆE NARODA” I OPORAVAK KOJI JE KASNIJ (1988–1991)

Odluka saveznog sekretara za vanjske poslove Budimira Lončara da tijekom Ministarskog sastanka Pokreta nesvrstanih 1988. pristane da domaćin devete konferencije PNZ bude Jugoslavija, nije došla bez određenog rizika. Pokret je godinama u zemlji bio napadan, nazivali su ga megalomanskim i propalim, smatrali da se nedemokracija

444 BL, SSIP, IV uprava, Str. pov. br. 449995, Platforma povodom zvanične posete predsjednika Predsjedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Mike Špijljaka Sjedinjenim Američkim Državama od 31. januara do 4. februara 1984. godine, Beograd 27. 12. 1983. godine.

nesvrstanih prelijeva na Jugoslaviju, koja se boji europskog društva i civiliziranog svijeta. Kritika je velikim dijelom izvirala iz nemogućnosti sagledavanja svijeta i provincijalizma koji je ionako bio imanentan najvećem dijelu stanovništva. Europski položaj Jugoslavije nesvrstavanje je trebalo upravo naglasiti, pojačati, učiniti zemlju koja je malo toga mogla ponuditi, atraktivnom. Predsjedavanje Pokretom trebalo je naglasiti da je Jugoslavija još uvijek važna, pokretač, faktor, kako Beograd može Pokret modernizirati, uskladiti s kretanjima u svijetu, prilagoditi ga novom vremenu. Konferencija koja će se održati u Europi pokazala je i odmak od radikalnih politika pojedinih vidljivih članica, ali je bila i simbolični povratak Nesvrstanih na kontinent gdje je sve započelo – i Hladni rat, ali i Pokret. Sve manje podijeljena Europa, sve jasnije profilirana Europska zajednica, kao važan ekonomski čimbenik, sve je to naglašavalo Europu, ali i novoj ulozi Beograda davalo veći značaj i poticaj. Motivi jugoslavenske strane bili su također višestruki. Diplomacija Jugoslavije trebala je poslati poruku i vlastitoj javnosti, pokazati kako je Beograd još relevantan, kako bi bilo naopako da se stečeni kapital u globalnim odnosima, izgubi. Deveta konferencija PNZ počela je u Beogradu 4. 9. 1989, u prisustvu 102 zemlje članice, 10 zemalja promatrača i 20 država gostiju. Na iduće tri godine, do 1992, SFRJ je trebala ponovo predsjedavati PNZ, što su odobrali svi; na Zapadu, na onom što je bio Istok i u većini PNZ.

Na sastanku zajedničkog savjeta za suradnju EZ i Jugoslavije 27. 11. 1989. Budimir Lončar objavio je europskim partnerima da je Jugoslavija više no ikad zainteresirana za razumijevanje i potporu Europe i otvorena za nove forme suradnje. Ono što 1980. nije bilo moguće, sada jest. Jugoslavenska je diplomacija bila spremna, nastojala je pokazati da se ne boji hvatanja ritma promjena i na Istoku i na Zapadu, za kojim je zaostajala. Bolje poznavanje svijeta, iskustvo međunarodne politike, multilateralna politika i UN, važnost sigurnosti na Sredozemlju, sve su to trebale biti jugoslavenske teme i komponente koje bi zemlja unosila kao popudbinu novoj Europi i svijetu koji se stvarao. Sve je to izgledalo logično, baš takve su bile i sugestije zapadnih prijatelja SFRJ.

Savezna diplomacija, bez obzira na kritike iz pojedinih dijelova SFRJ, prije svega Srbije, podržavala je Radnu zajednicu Alpe-Jadran, u kojoj

od 1978. godine sudjeluju SR Slovenija i Hrvatska. Talijansku proaktivnu politiku krajem osamdesetih, koja je nastojala za stvaranjem Trijagonale (Austrija-Italija-Jugoslavija), koja je uskoro prerasla u Kvadrilateralu (pa Pentagonalu i Heksagonalu; Mađarska, Čehoslovačka, Rumunjska), ocjenjivala je važnim iskazom ostvarenja politika koje su trasirane u Helsinkiju 1975. godine. Pet država Europe, u ljeto 1990, bile su spremne podržati načela Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji kao vladavinu prava, parlamentarnu i pluralističku demokraciju, slobodnu tržišnog natjecanja za sve.⁴⁴⁵

Dok su blokovi bili aktualni, NN grupa bila je jedan od načina djelovanja Jugoslavije u Europi. Krajem osamdesetih, sve veće povezivanja EZ i prestanak hladnoratovske podjele, hladio je interes Austrije ili Švedske za NN grupu, ali je to još bio način na koji su ostvarivani odnosi s pojedinim važnim europskim zemljama. Jugoslaviji i Austriji NN grupa bila je klasični primjer katalizatora, pokazatelja kako dobra multilateralna suradnja može pomoći u rješavanju bilateralnih pitanja.⁴⁴⁶

Što se tiče diplomacije, stvari su se tako slagale razmjerno uredno: Balkan, Nesvrstani, Europa, Europska zajednica, bilateralna. Dobri su bili odnosi sa Sjedinjenim Državama, bez obzira što su vidljiviji bili znakovi po kojima SAD krajem osamdesetih Jugoslaviju sve manje primjećuju. Nakon posjete Mihaela Gorbačova Jugoslaviji 1988. konačno se u sovjetsko izjašnjavanje za Beogradsku i Moskovsku deklaraciju iz 1955. i 1956. nije više sumnjalo. Ekonomski su odnosi bili dobri, čak 34 posto jugoslavenskog izvoza bilo je u SSSR, a 19 posto uvoza, uglavnom energenata, koji su se plaćali klirinškim dolarima, dolazilo je s toga tržišta.⁴⁴⁷ Način na koji je diplomacija komunicirala prema zemlji, bio je također usuglašen s promjenama u svijetu, ali i suglasan međunarodnoj zajednici,

445 BL, Nacrt (Prvi sastanak Pentagonale).

446 Tvrtko Jakovina, "The Evolution of the Yugoslav Non-alignment: How Yugoslavia Abandoned its Opposition to Neutrality" *Notion of Neutralities*, ur. Pascal Lottaz i Herbet R. Reginbogi (London: Lexington Books, 2019), 254.

447 NIC, 15–83, Yugoslavia: An Approaching Crisis, 26/1/1983.

obziran prema promjenama i usmjeren ka ugrađivanju Jugoslavije u promjene koje su trajale. Postizani su uspjesi, ali rezultati su bili maleni.

Istočna Europa dugo je trunula, vlasti u većini država imale su sve manje kredibiliteta, ali stanovništvo je bilo više rezignirano nego borbeno u traženju promjena. Mraz se počeo topiti promjenama u Kremlju. Nakon toga počela su, vjerojatno tek uz izuzetak Poljske, polagana i ne osobito hrabra kretanja u istočnoeuropskim državama, koja su kasnije, kako to biva, često vrlo romantično interpretirana. U Mađarskoj se dogodila “ispregovarana revolucija”, koju su izveli komunisti iz liberalnog krila vladajuće partije. Promjene u Poljskoj došle su nakon dogovora i kompromisa dotadašnjeg vladajućeg PURP i sindikata “Solidarnost”. U Mađarskoj nije bilo nikakvih demonstracija ili masovnog traženja promjene. Niti u jednoj od zemalja nekadašnjeg Varšavskog ugovora stvarno stanje Sovjetskog Saveza nije bilo poznato. Svi su smatrali da je sovjetska intervencija još uvijek moguća, da je Brežnjevljeva doktrina, formulirana nakon 1968, još uvijek na snazi. Bilo je, istina, naznaka da je individualni put u socijalizam, kakav je potvrđen Jugoslaviji tijekom Gorbačovljeva posjeta Jugoslaviji, bio doista najava dubinske promjene u sovjetskoj politici. U Istočnoj Njemačkoj demonstracije desetaka tisuća ljudi, prije svega u Leipzigu, mogle su stvoriti dojam da se o ujedinjenju i promjenama u Berlinu pitalo građane Istočne Njemačke. Većina je građana ipak ostala kod kuće i čekala što će se dogoditi. Poslije pada Zida u Berlinu 9. studenog 1991, počeo se stvarati dojam, kako je sve započelo promjenama u Njemačkoj. “Sve je započelo okruglim stolom”, točno su upozoravali Poljaci. Konačno, u isto vrijeme kada su se izbori u Poljskoj odigrali, istoga je dana došlo do intervencije Narodne armije (KNA) u Kini, na Tienanmenu. Sve je, tako, moglo krenuti u različitim pravcima, da je u Moskvi bio drukčiji igrač.

ZAKLJUČAK

Diplomacija Titove Jugoslavije svoje najveće uspjehe ostvarila je puno prije posljednjeg desetljeća postojanja države. Diplomacija socijalističke Jugoslavije nije u osnovi učinila ništa što bi je moglo otpisati ili označiti kao nedoraslu zbivanjima u trenutku kada se Federacija raspadala, kada je svijet prolazio kroz transformaciju Hladnog rata. Pokazala je, međutim, koliko je vanjski osigurač bio neobično važan za jugoslavensku zajednicu, ali i koliko su sile destrukcije, ili ideologija nacije i ksenofobije, bili snažniji u odnosu na bilo što što je toga trenutka u postojećim strukturama već bilo trulo.

Obrana države nakon 1948. u trenutku kada su na jugoslavenskim granicama ubijane stotine vojnika u nizu provokacija iz sovjetskih satelita, sposobnost da se država preorijentira, pronađe način zadržati svoju ideologiju, prilagoditi je novim okolnostima, približiti se Zapadu, sve je to uzrokovalo brzo sazrijevanje diplomacije u kojoj su mnogi kadrovi bili novi, s partizanskim zaledem. Slijedili su potezi za koje je bila potrebna ne samo hrabrost, već i sigurnost u jugoslavenski položaj. Sklapanje Balkanskog ugovora s dvjema članicama NATO, 1953. i 1954, pokazivalo je i duboku samouvjerenost u vlastiti položaj, ideologiju, potporu onih koji ipak nisu glasali na slobodnim izborima za vlast, koja je u Beogradu bila manje od deset godina. Izlazak u veliki svijet, svijet izvan Europe i Amerike, ono što je vodilo prema Nesvrstanima, bio je gotovo istovremen, ali za takav poduhvat trebalo je slomiti gotovo endemsku provincijalnost, zatvorenost, osjećaj posebnosti. Način na koji je to učinjeno, bio je također jedinstven, jer su mase, zborovi, uključeni u Titove turneje "Galebom" i tako su otvaranje svijetu, učinili dijelom vlastitih traženja.

U vrijeme detanta sedamdesetih godina, niz dugo vremena otvorenih pitanja SFRJ je uspjela rasplesti, zatvoriti. Imala je korektne odnose s obje supersile, a onda je odnose s Njemačkom podigla na zadivljujuću razinu, potpisala je konačno razgraničenje s Italijom, normalizirala odnose s Vatikanom, a krajem razdoblja, Tito je otišao u Peking. Bio je to i završetak dugogodišnjeg ideološkog sukoba. Tito je od svoga konobara, koji ga je pratio na tome putovanju, zatražio da mu natoči brijunsko

vino "Ružicu" s Vange. "Jeste li mogli zamisliti da ću na Kineskom zidu piti moje vino 'Ružicu', rekao je i nazdravio maršal Jugoslavije. Samo u tome su desetljeću tri američka predsjednika bila u Jugoslaviji, a Tito, dva puta u Americi, susreti sa sovjetskim liderima bili su redoviti. Kriza je nastupila godinu ili dvije nakon Titove smrti, ali u međunarodnim se odnosima ogledala prije svega zbog dramatičnog pogoršanja odnosa u zemlji, ekonomskog pada, pa onda i opće nestabilnosti.

Polovicom svibnja 1990, Budimir Lončar, savezni sekretar za vanjske poslove, na sjednici Predsjedništva SFRJ istaknuo je, kako ga brine rušenje čitavog sustava koje je na djelu u zemlji, omalovažavanje svega što je ostvareno. Ono što je nekada Jugoslavija bila u stanju, da se nakon 1948, evolutivno izgradi kao alternativa real-socijalizmu, pa s nesvrstanimi kao alternativa blokovskoj podjeli, da postanu pokretači uravnoteženog kretanja u europskim zbivanjima kakva se odvijaju sa završetkom Hladnog rata, bilo je izgubljeno. Zemlja koja je inspirirala, postala je bijedna, žaljena, neefikasna.⁴⁴⁸ Internacionalizacija jugoslavenske krize, pokušaj da se zemlja "integrira u novu evropsku arhitekturu ili ćemo biti izolirani od demokratskih evropskih tokova, kojima pripada budućnost", bila je rasprava za neko drugo podneblje i neke druge okolnosti.⁴⁴⁹ Nastojanje da se iskoriste sve komparativne prednosti, sav nekadašnji ugled, da se iskoristi vodeća uloga u Nesvrstanimi, aktivna uloga u OESS, veliki ugled u UN, dobri odnosi sa svim važnim faktorima međunarodnih odnosa, uključujući EZ, ništa nije imalo utjecaja na zemlju, jer diplomacija, zapravo, nikada nije djelotvorna u zaustavljanju procesa raspada iznutra. Na Miroslava Šolevića ili Mihaelja Kertesa, na one koji su u Crnoj Gori tijekom mitinga solidarnosti u Titogradu 20. 8. 1989. uzvikivali "Hoćemo Ruse" – što su kasnije propagandisti pokušali prevesti u "hoćemo gusle" – EZ ili "ljudska dimenzija" Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji u Parizu, pokapanje Hladnog rata na dnu Sredozemlja, sve to nije bilo važno.

448 BL, SSIP, Izlaganje saveznog sekretara B. Lončara na sednici Predsedništva SFRJ 16. maja 1990.

449 BL, Međunarodni položaj Jugoslavije, izlaganje u Skupštini; 13. 6. 1991.

Velika, sistemska kriza, na sve je odnose u državi djelovala daleko više. Vrijednost su dobile davne ideje, koje su djelovale, ako ne već na cjelinu vanjske politike, onda na mnoge koji su u diplomaciji radili. Razilaženja između uvijek urednije vanjske politike, u odnosu na unutarnje prilike, postajala su sve izraženija. Obično su uvijek ministri vanjskih poslova ugodniji, popularniji, finiji, od onih koji vode mnoge druge resore. Činovnici u vanjskim poslovima obično bolje govore jezike, bolje se odijevaju, poznaju svijet i lakše mogu zbivanja staviti u perspektivu, znaju bolje kako je to kod kuće, kako drugdje. Nije to značilo da su se vanjski poslovi mogli odvojiti od ukupnih događanja u zemlji, ili da oni koji su u vanjskim poslovima radili nisu imali vlastite stavove o onom što se događalo oko njih. Međutim, želja ili uputa saveznog sekretara budućim diplomatima prilikom odlaska u inozemstvo 21. 9. 1990, da pokušaju zatomiti vlastite stavove, da se ugledaju na Bavarsku i SR Njemačku, ostajala je samo želja, pusta nada u mogućnost da se država neće raspasti, da će odlazak biti uredan. Niti su jugoslavenske republike bile poput Bavorske, niti je SFRJ bila SR Njemačka.

Raspad Jugoslavije doveo je do ratova kakvi se na europskom tlu nisu vodili od Drugog svjetskog rata. Nikakvo uvođenje embarga na prodaju oružja EZ ili UN, nikakve međunarodne promatračke misije ili angažmani velikih sila, do određene točke nisu imali upliva na ono što se na terenu događalo. Ti su sukobi odredili i stanja u državama koja su nastala raspadom SFRJ. Stvoreni su režimi koji prečesto i previše podsjećaju na ono što se događalo u Jugoslaviji i to ne na ono što je u Jugoslaviji bilo najbolje. Mnogi od strahova iz kasnih devedesetih, tri desetljeća po raspadu SFRJ postali su gotovo notorni: nacionalizam je jednako jak, korupcija je opće mjesto, vladavina prava je jedva vidljiva, marginalni položaj u svijetu vrijedi za sve. Napredovanje je i dalje moguće jedino uz stranačku iskaznicu, ekonomska neefikasnost je posvemašnja, kompanije koje su nekada gradile posvuda, sada su posvuda propale, društva imaju velikih poteškoća s provođenjem bilo kakvih reformi. Ono čega zasigurno nema jest važna i vidljiva vanjska politika. Istočna Europa i prostor bivše Jugoslavije početkom trećeg desetljeća XXI stoljeća traže odgovor svoga različitog razvoja u odnosu na ono što je tijekom Hladnog

rata bio Zapad. Je li sve posljedica Hladnog rata i sovjetskog imperijalnog zagrljaja, ili, u jugoslavenskom slučaju, prisutnosti, ili je pak riječ o supstancijalno različitom dijelu Europe i drukčijih Europljana.

BIBLIOGRAFIJA

DOKUMENTI

1. BL, Budimir Lončar, Privatna zbirka saveznog sekretara za vanjske poslove SFRJ (1988–1991) i višestrukog veleposlanika SFRJ, Zagreb. Riječ je uglavnom o materijalima iz Diplomatskog arhiva Srbije (DA MIP RS).
2. CWIHP, Cold War International History Project Document Reader, from National Collapse to National Communism, Yugoslavia; Compiled by Mircea Munteanu, Woodrow Wilson International Center for Scholars, December 2006.
3. JV, Josip Vrhovec, Privatna zbirka saveznog sekretara za vanjske poslove SFRJ (1978–1982), člana Predsjedništva SFRJ, Zagreb. Riječ je uglavnom o materijalima iz Diplomatskog arhiva Srbije (DA MIP RS).
4. FRUS, *Foreign Relations of the United States 1977–1980 Vol. XX, Eastern Europe, Yugoslavia*; US Government Publishing Office, Washington 2015.
5. NIC (National Intelligence Council); Yugoslavia. *From National Communism to National Collapse, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990*, Washington, NIC 2006–004, December 2006.

KNJIGE

1. Glaurdić, Josip. *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije*. Zagreb: Mate, 2011.
2. Granić, Mate. *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike*. Zagreb: Algoritam, 2005.
3. History of Latvia. *100 Years. Diana Bleiere, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Antonijs Zunda*. Ed. Paul Goble. Riga: Domas Speks, 2014.
4. Jakovina, Tvrtko. *Treća strana Hladnog rata*. Zagreb: Fraktura, 2011.
5. Kalvokorezi, Piter, Gaj Vint. *Totalni rat*. Beograd: IRO "Rad", 1987.
6. Klasić, Hrvoje. *Mika Špiljak, revolucionar i državnik*. Zagreb: Ljevak, 2019.
7. Komšić, Ivo. *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*. Zagreb: Prometej, 2006.
8. Malić, Zdravko. *Noć bez sna. Dnevnik devedesetih*. Zagreb: Disput, 2019.
9. Mićunović, Dragoljub. *Život u nevremenu II. U političkom vrtlogu*. Knjiga druga: 3 februar 1990 – 25. januar 2001. Beograd: Arhipelag, 2014.
10. Nobilo, Mario. *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.-1997*. Zagreb: Nakladni zavod "Globus", 2000.

11. Ostojić, Mirko. *Zapisi iz diplomatije*. Sarajevo: NIŠTRO "Oslobođenje", 1989.
12. Packer, George. *Our Man. Richard Holbrooke and the End of the American Century*. London: Jonathan Cape, 2019.
13. Pirjevec, Jože. *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.
14. Ramet, Sabrina P. *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009.
15. Repe, Božo. *Milan Kučan. Prvi predsjednik Slovenije*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest UMHIS, 2019.
16. Taubman, William. *Gorbachev. His Life and Times*. New York: Simon and Schuster, 2017.
17. Westad, Odd Arne. *The Cold War. A World History*. New York: Basic Books, 2017.

ČLANCI

1. Jakovina, Tvrtko. "The Evolution of the Yugoslav Non-alignment: How Yugoslavia Abandoned its Opposition to Neutrality". *Notion of Neutralities*, ur. Pascal Lottaz i Herbet. R. Reginbogin, London: Lexington Books, 2019. 239–266.
2. Zaccaria, Benedetto. "The European Community and Yugoslavia in the Late Cold War Years 1976–1989". *Disintegration and Integration in East-Central Europe: 1919 – Post-1989*, ur. Wilfried Loth, Nicolae Păun; Nomos Verlagsgesellschaft mbH, 2014. 264–283.

PRILOZI1. RADNA ZAJEDNICA ALPE-JADRAN 1988.⁴⁵⁰

ZEMLJA/POKRAJINA/REPUBLIKA	BROJ STANOVNIKA	POVRŠINA	GLAVNI GRAD
Bavarska	10.959.203	70.546	Munchen
Furlanija-Juljska krajina	1.233.984	7.845	Trst
Gradišće	269.771	3.965	Železno (Eisenstadt)
Gornja Austrija	1.269.540	11.980	Linz
Gyor-Sopron	421.742	4.012	Gyor
Hrvatska	4.601.469	56.538	Zagreb
Koruška	536.727	9.533	Celovec (Klagenfurt)
Lombardija	8.891.652	23.856	Milano
Slovenija	1.891.896	20.255	Ljubljana
Štajerska	1.186.525	16.387	Graz
Trentino-Alto Adige	873.413	13.613	Trento
Vas	280.465	3.337	Szombathely
Veneto	4.345.047	18.368	Venecija
Salzburg	442.301	7.154	Salzburg
Somogy	359.600	6.082	Kaposvar
Zala	260.400	3.287	Zalaegerszeg

2. REPUBLIČKO-POKRAJINSKA ZASTUPLJENOST
KADROVA U SSIP-u, 3. KOLOVOZ 1987.⁴⁵¹

	ukupno	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Vojvodina	Kosovo
Rukovodeći kadar	152 %100	19 12.5	17 11.2	27 17.7	14 9.2	21 13.8	32 21.1	14 9.2	85 5.3
Diplomatski kadar	815 %100	92 11.28	90 11.04	129 15.83	80 9.82	59 7.24	267 32.76	55 6.75	43 5.28
Ostali kadar SSIP	2350 %100	264 11.23	174 7.40	323 13.74	125 5.32	89 3.79	1149 48.89	139 5.93	87 3.70

450 *Vjesnik*, 15. prosinca 1988. U zajednicu je kasnije ušla i Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina. Velika se polemika vodila oko ulaska Crne Gore.

451 Savezni društveni savjet za međunarodne odnose, 9. 11. 1987, Informacija o kadrovskom stanju u SSIP-u. (Na čelu Savjeta tada je Jakša Petrić.) Osobna arhiva Budimira Lončara.

Prema sistematizaciji kadrova u SSIP-u, bilo ih je 2.522; 1276 u zemlji (525 diplomatskih) i 1.246 u DKP (480 diplomatskih). Popunjeno je 2.350 (nepopunjeno 172). U stalnom radnom odnosu bilo je 1885 djelatnika, 465 bilo je na određeno vrijeme.

Starosna struktura zaposlenih smatrana je nepovoljnom, jer je mlađih od 30 godina bilo 220 (9.36%), do 40 godine života 880 (37.44%), od 40–50 godina 586 radnika (24.93%), a između 50 i 60 godina starosti čak 581 ljudi (24.47%). Preko 60 godina imala su 83 radnika (3.35%).

U rukovodećem kadru BIH je imala SS, Hrvatska zamjenika, a podsekretar je bio Makedonac, a od četiri pomoćnika saveznog sekretara dvojica su bili iz Srbije, po jedan iz Hrvatske i BiH.

Ambasadora u SSIP-u je bilo 11 (4 iz Slovenije, 3 iz Hrvatske, po jedan iz ostalih republika i pokrajina).

U SSIP-u je radilo 683 ženske osobe, što je bilo gotovo 29% ukupno zaposlenih, ali su veleposlanice bile tek dvije žene u Gvineji i Danskoj i jedna šefica KIC-a u Beču.

3. DIPLOMATSKI SASTAV SAVEZNOG SEKRETARIJATA VANJSKIH POSLOVA PO REPUBLIKAMA I POKRAJINAMA 1987. GODINE.⁴⁵²

REPUBLIKA/POKRAJINA	SSIP	DKP	UKUPNO	VSS (diplomati) 1987. godine	VSS (diplomati) 1976. godine
Bosna i Hercegovina	118	146	264	122	148
Crna Gora	86	87	173	104	112
Hrvatska	154	169	323	149	209
Makedonija	48	77	125	91	83
Slovenija	29	60	89	66	63
Srbija	594	556	1150	385	304
Vojvodina	71	68	139	68	53
Kosovo	34	53	87	48	86
UKUPNO	1134	1216	2350	1033	1058

452 U svim se dokumentima spominje SSIP, Savezni sekretarijat inostranih poslova. DKP je kratica za diplomatsko-konzularni personal. Osobna arhiva Budimira Lončara.

4. GEOGRAFSKI RASPORED DIPLOMATSKO-KONZULARNIH PREDSTAVNIŠTAVA SFRJ 1987.⁴⁵³

	Susjedne zemlje	Ist. Europa i NR Monglija	Zap. Europa	SAD i Kana- da	Azija	Afrika	Latinska Amerika	Austra- lija i Novi Zeland	UKUPNO
Ambasade	10	5	12	2	20	24	13	2	82
Generalni konzulati	8		8	7			1	2	26
Konzulati	1		8	1		1	1	1	12
KIC	1		2	1					4
Stalne misije		1	2						4
Stalne delegacije			2						2
UKUPNO	20	6	34	11	20	25	15	5	136
Počasni konzulati	1		1	2		1	11	1	17

5. REPUBLIČKO-POKRAJINSKA STRUKTURA PRIMLJENIH RADNIKA S VSS 1.1.86. – 15.2.87.⁴⁵⁴

REPUBLIČKO-POKRAJINSKA STRUKTURA PRIMLJENIH RADNIKA S VSS 1. 1. 1986. – 15. 2. 1987.	BROJ
Bosna i Hercegovina	13
Crna Gora	6
Hrvatska	16
Makedonija	7
Slovenija	8
Srbija	45
Vojvodina	9
Kosovo	0
UKUPNO	104

Od 1. siječnja 1986. do 15. veljače 1987, u službu je primljeno ukupno 96 novih ljudi. Od svih s VSS primljeno je 16 iz Hrvatske, a 45 iz Srbije, tek 8 iz Slovenije. VSS je ukupno imalo 1.034 djelatnika, što je značilo 44% ukupno zaposlenih (50 od ukupnog broja imalo je tzv.

453 KIC – kulturno informativni centar. Bilo ih je četiri, u Beču, Kölnu, New Yorku i Parizu. Osobna arhiva Budimira Lončara.

454 Isto.

“priznatu” VSS). Većina su bili pravnici, pa ekonomisti, politolozi, osobe sa završenim FF itd. Ova tablica donekle može ilustrirati trend primanja (delegiranja) republičkih dužnosnika.

6. BROJ RADNIH JEDINICA U SSVP 1987. ⁴⁵⁵

SEKTORA	9
SLUŽBI	13
UPRAVA I NJIMA USPOREDIVIH JEDINICA	29
ODJELA	1
UPRAVA U OKVIRU SLUŽBI /SID I SL. VEZE)	5

7. SISTEMATIZACIJA I POPUNJENOST RADNIH MJESTA DKP SFRJ 1987. ⁴⁵⁶

DIPLOMATSKO-KONZULARNA PREDSTAVNIŠTVA	SISTEMATIZACIJA	POPUNJENO
Ambasadori	86	83
Otpravnici poslova-ministri savjetnici	6	5
Ministri-savjetnici	25	24
I savjetnici	15	15
Savjetnici	80	77
I sekretari	62	54
II sekretari	41	38
III sekretari	27	21
Atašei	20	18
Generalni konzuli	26	22
Šefovi konzulata i savjetnici	9	9
Šefovi konzulata savjetnici	3	4
Konzuli-savjetnici	11	9
Konzuli	44	40
Vicekonzuli	17	15
Šefovi delegacija-ministri savjetnici	2	2
Direktori KIC-eva	4	4
Ukupno diplomatsko-konzularnih poslova	478	440

455 Osobna arhiva Budimira Lončara.

456 Isto.

8. PREGLED RASPOREDA AMBASADORA PO
REPUBLICKO-POKRAJINSKOJ PRIPADNOSTI I
REGIJAMA, NA DAN 1. KOLOVOZA 1987.

SR/SAP	UKUPNO	ISTOČNA EUROPA	ZAPADNA- EUROPA	SJEVERNA AMERIKA, N.ZELAND	BL.ISTOK I SREDOZ.	AFRIKA	AZIJA	LATINSKA AMERIKA
BiH	11	DDR	Grčka Danska Švedska		Sirija Kuvajt	Nigerija		Panama
CRNAGORA	11	SEV -Moskva Bugarska		Kanada	Alžir Jordan	Tanzanija Zair Somalija		Meksiko Kuba
HRVATSKA	14	ČSSR Albanija Poljska	Italija Cipar Francuska		Libija	Kenija Angola Uganda		Gvajana
MAKEDONIJA	10	Rumunjska	V.Britanija Finska Belgija		Tunis Irak	Gvineja Mozamb.	Sri Lanka	Brazil
SLOVENIJA	10		Vatikan EEZ, OUN, Gen.	Australija	Egipat	Zambija Sudan Etiopija	Kina	Kolumbija
SRBIJA	13		SR Njemačka Austrija Turska Norveška	SAD -OUN New York	Libanon	Zimbabve	Filipini Iran	Argentina Urugvaj Venecuela
KOSOVO	5		Španjolska Nizozems. Švicarska			Gabon	Tajland	
VOJVODINA	11	SSSR Mađarska	Portugal			Gana Mali	Bangladeš Indonezija Vijetnam	Ekvador Nikaragva Peru
UKUPNO	85							

9. PREGLED RASPOREDA AMBASADORA PO REPUBLIČKO-
 POKRAJINSKOJ PRIPADNOSTI, REGIJAMA I KATEGORIJAMA
 PREDSTAVNIŠTAVA⁴⁵⁷, NA DAN 21. LIPNJA 1990.⁴⁵⁸

Sr/sap	Stanje nakon 20. 6. 1990.	Istočna Europa	Razvij. zemlje Zapada i Japan	Bl.istok i sredozem	Afrika	Azija	Latinska Amerika
BiH	12		SAD I Italija I Švedska II Španjolska II Kanada II	Tunis III	Zimbabve III Gana III	J. Koreja II Bangladeš III Sri Lanka III	Panama III
CRNA GORA	11	Bugarska II	Japan I	Jordan III Cipar III Maroko III	Nigerija II Etiopija III Zambija III Mozambik III	Burma III Pakistan III	
HRVATSKA ⁴⁵⁸	13		New York I Francuska I Austrija II Danska III Sv. Stolica III	Egipat II Kuvajt II	Uganda III	Indonezija II Filipini III Malezija III	Čile II Argentina II
MAKEDONIJA	10		Belgija II Finska III	Irak I Turska II Iran II Libanon III	Sudan III	Tajland III	Urugvaj III Venecuela III
SLOVENIJA	13		SR Njem. I Australija II Nizozem. II Portugal III	Libija II UAE II	Kenija III Tanzanija III Zair III	Indija I	Meksiko II Peru III Nikaragva III
SRBIJA	13	Poljska II ČSFR II	V. Britanija I EEZ II Grčka II Norveška III	Alžir II Sirija III		Mongolija III	Brazil II Ekvador III
KOSOVO	3		Švicarska II			NR Kina I DNR Koreja III	
VOJVODINA	4	DDR II Mađarska II			Mali III	Vijetnam III	
KVOTA SSIP	2				Gvineja III		Kolumbija III
UKUPNO	81						

457 Najveća kategorija predstavništva značila je i veći koeficijent plaće. Prva je, primjerice, bila koef. 4.0, a dužnosnici su imali 5. Niže su bile za II., III. kategoriju, generalne konzulate itd.

458 U odnosu na istu tablicu ali s prikazom stanja 25. listopada 1990. Hrvatska je imala jedno veleposlaničko mjesto manje u Istočnoj Europi (mjesto veleposlanika u Albaniji). Izgubila je Kuvajt i Dansku. Još ranije iz Poljske se vratio B. Puharić.

Diplomatska su predstavništva bila rangirana u tri kategorije.

U ljeto 1990, trajala je procedura za imenovanje veleposlanika u SSSR, Albaniji, Rumunjskoj, Stalnoj misiji OUN u Genevi, Stalnoj misiji pri SEV u Moskvi i na Kubi.

Predviđalo se zatvaranje veleposlanstava u Gvajani i Somaliji ili snižavanje njihovog stupnja.

Devedesetih je otvoreno veleposlanstvo u Seulu, Južna Koreja.

10. PREGLED RASPOREDA GENERALNIH KONZULA PO REGIJAMA, SA ZASTUPLJENOŠĆU SR/SAP, 1. KOLOVOZ 1987.

SR/SAP	UKUPNO	ISTOČNA EUROPA	ZAPADNA EUROPA	AMERIKA I AUSTRALIJA
BiH	3		Zürich (Švicarska), Vojna misija (Zap. Berlin)	Chicago (SAD)
CRNA GORA	2		Goeteborg (Švedska)	San Francisco (SAD)
HRVATSKA	5		Milano (Italija), Salzburg (Austrija), Hamburg (SR Njemačka)	Pittsburgh (SAD), Vancouver (Kanada)
MAKEDONIJA	2			Melbourne (Australija), Toronto (Kanada)
SLOVENIJA	5		Celovec (Austrija), Trst (Italija), Stuttgart (SR Njem.), Frankfurt (SR Njem.)	Cleveland (SAD)
SRBIJA	5	Temišvar, Rumunjska	München (SR Njemačka), Strasbourg (Francuska)	New York (SAD), Sidney (Australija)
KOSOVO	1		Istanbul (Turska)	
VOJVODINA	2		Graz (Austrija), Solun (Grčka)	
UKUPNO	25	1	15	9

Kurzivom su istaknuta predstavništva i GK koji su prestali djelovati krajem osamdesetih.

11. PREGLED RASPOREDA GENERALNIH KONZULA PO
 REGIJAMA, SA ZASTUPLJENOŠĆU SR/SAP, 21. LIPANJ 1990.

SR/SAP	UKUPNO	ISTOČNA EUROPA	ZAPANDNA EUROPA	AMERIKA I AUSTRALIJA
BiH	3		Milano, Italija Istanbul, Turska München, SR Njemačka	
Crna Gora	2		Goeteborg, Švedska	New York, SAD
Hrvatska	5		Zurich, Švicarska Hamburg, SR Njemačka	Vancouver, Kanada Pittsburgh, SAD San Francisco, SAD
Makedonija	4		Frankfurt, SR Njemačka Salzburg, Austrija	Toronto, Kanada Melbourne, Australija
Slovenija	3		Trst, Italija Celovec, Austrija	Cleveland, SAD
Srbija	3	Temišvar, Rumunjska	Stuttgart, SR Njemačka	Chicago, SAD
Kosovo	0			
Vojvodina	1	Pečuh, Mađarska		
UKUPNO	21	2	11	8

Tijekom 1990. predviđano je ponovno otvaranje generalnog konzulata SFRJ u Sidneyu, Australija. Konzulat je bio zatvoren zbog napada konzula na hrvatske prosvjednike na zgradu predstavništva 1987.

Osim ovih generalnih konzulata, SFRJ je imala niz običnih konzulata: u Perthu (Australija), Lionu (Francuska), Bariju (Italija). Konzulat je postojao u Bengaziju (Libija). U SR Njemačkoj rade konzulati u Düsseldorfu, Nürnbergu, Mannheimu, Dortmundu, Freiburgu. Konzulat je postojao i u Malmöu (Švedska). Iako u popisu svih diplomatskih i konzularnih predstavništava stoji i generalni konzulat u Sao Paulu, on nije naveden u tabelarnim prikazima, kao ni onaj u Sežani.

Počasni konzulati postojali su u Montrealu (Kanada), Kansas Cityju, New Orleansu i Jacksonvilleu (SAD), Balzanu (Malta), Antofagasti (Čile), Chaci i Rosariu (Argentina), Cochambambi i Santa Cruzu (Bolivija), Guatemala Cityju (Guatemala), Reykyaviku (Island), Tegusigalpi (Honduras), Kingstonu (Jamaica), San Joseu (Costa Rica) i Qwacklandu (New Zealand).

12. PREGLED VELEPOSLANIČKIH MJESTA SFRJ 1989. GODINE ⁴⁵⁹

Zemlja	Ime i prezime	God. rođ.	Nacionalnost	Fakultet	Radni staž	Prethodno zaposlenje
EUROPA						
Albanija	Novak Pribičević	1938.	Srbin (SRH)	Pravo	27	SSIP
Austrija	Miloš Krstić	1931.	Srbin	VŠ	36	SSIP
Belgija	Kuzman Dimčevski	1929.	Makedonac	Pravo	34	SSIP
Bugarska	Milenko Stefanović	1932.	Crnogorac	Pravo	30	Vlada SRCG
Danska	Ana Jovanović	1937.	Hrvatica	Ekonomski	27	Soc. savez SRBiH
Francuska	Božidar Gagro	1938.	Hrvat	Filozofski	27	Vlada SRH
Finska	Ivan Toševski	1929.	Makedonac	Novin-diplom.	34	SSIP
Grčka	Vladimir Sultanović	1939.	Jugoslaven	Dr. ekonomije	25	CK SK BiH
Nizozemska	Zvonimir Kostić	1930.	Srbin	Narod. obrana	38	SS za obranu
Italija	Dušan Štrbac	1929.	Srbin	Novin-diplom.	34	SSIP
Cipar	Petar Bošković	1931.	Crnogorac	Mr. politolog	27	Predsj. CK SKJ
Mađarska	Rudolf Sova	1934.	Hrvat (Vojvodina)	Pravo	29	Predsj. CK SKJ
DDR	Milan Predojević	1936.	Srbin	Ekonomski	28	SSIP
SRNJ	Milan Dragović	1941.	Srbin	Strojarstvo	25	Skupština SR Srb.
Poljska	Branko Puharić	1941.	Hrvat	Ekonomija	24	RTV Zagreb
Portugal	Dušan Vučić	1933.	Crnogorac	Pravo	31	Predsjed. SFRJ
Rumunjska	Boro Denkov	1937.	Makedonac	Pravo	23	Član SIV-a
SSSR	Milan Vereš	1928.	Srbin	Pravo	35	SSIP
ČSSR	Dušan Rodić	1932.	Srbin (SRH)	Pravo	31	SSIP
Norveška	N. Radovanović	1927.	Srbin	Novin-diplom.	36	SSIP
Švicarska	Jovan Pečanović	1933.	Srbin	Mr. politolog	31	SSIP
Švedska	Zlatan Kikić	1937.	Jugoslaven	Ekonomija	26	SSIP
Turska	Vladis. Jovanović	1933.	Srbin	Politologija	28	SSIP
Vatikan	Štefan Cigoj	1935.	Slovenac	Politologija	28	Predsj. SSRN SRS
UK	Mitko Čalovski	1930.	Makedonac	Novin-diplom.	39	Član SIV-a

459 Nedjeljna Borba, 11–12. ožujak 1989.

Zemlja	Ime i prezime	God. rod.	Nacionalnost	Fakultet	Radni staž	Prethodno zaposlenje
AZIJA I OCEANIJA						
Australija	Boris Cizelj	1932.	Slovenac	Dr. ekonomije	21	Cent. za zem. u raz.
Novi Zeland	Vojislav Savin	1929.	Srbin	Novin-diplom.	32	SSIP
Afganistan	Momčilo Drašković	1933.	Crnogorac	Pravo	24	SSIP
Bangladeš	Kalman Feher	1940.	Mađar	Pravo	23	NIŠRO "Forum"
Filipini	Zoran Andrić	1938.	Srbin (SRH)	Dr. politolog	28	IV SRH, Rep. savj.
Burma	Branko Vuletić	1934.	Srbin	Filozofski	30	SSIP
Indonezija	Đorđe Jakovljević	1930.	Srbin	Medicina	29	Sav. komis. za zdrav.
Indija	Živojin Jazić	1927.	Srbin (SRH)	Pravo	38	SSIP
Irak	Stojan Andov	1935.	Makedonac	Ekonomija	28	Skupština SFRJ
Iran	Mirko Žarić	1929.	Srbin	Novin-diplom.	40	SSIP
Japan	Tarik Ajanović	1928.	Musliman	Ekonomija	37	SSIP
Jordan	Zoran Popović	1949.	Crnogorac	Filologija	17	Pobjeda, uredn.
Kina	Zvone Dragan	1939.	Slovenac	Ekonomija	28	Skupština SFRJ
NDR Koreja	Miodrag Bogičević	1932.	Srbin	Filozofija	28	Inst. za jezik, BiH
Kuvajt	H. Dervišbegović	1943.	Musliman	Tehnički	20	IV Skupštine BiH
Libanon	Stanislav Lazarević	1928.	Srbin	Pravo	41	SSRN Srbije
Malezija	Zoran Jašić	1939.	Hrvat	Dr. ekonom.	27	Prof. ekon. fakult.
Mongolija	Dimitrije Krivokapić	1931.	Crnogorac	Filozofski	34	SSRN Crne Gore
Pakistan	Josip Franić	1930.	Hrvat	Pravo	34	Vijeće SSJ
Sirija	Darvin Kostanjšek	1931.	Hrvat (BiH)	Viša šk.UDB	36	Predsj. SRBiH
Šri Lanka	Vančo Andonov	1928.	Makedonac	Novin-diplom.	38	IV SRM
Tajland	Đon Široka	1928.	Albanac	Filološki	39	Sav.sek.za inform.
Vijetnam	Mihajlo Hornjak	1929.	Rusin	Filozofski	31	SSIP

Zemlja	Ime i prezime	God. rod.	Nacionalnost	Fakultet	Radni staž	Prethodno zaposlenje
SJEVERNA I LATINSKA AMERIKA						
SAD	Živorad Kovačević	1930.	Srbin	Mr., novin-dipl	35	Član SIV-a
Kanada	Vladimir Pavičević	1938.	Crnogorac	Pravo	28	SSIP
Bolivija	Svetislav Rajević	1934.	Srbin	Pravo	32	SSIP
Brazil	Branko Trpenovski	1934.	Makedonac	Filozofski	29	Prof.strojars. fak.
Čile						SSIP
Ekvador	Pavle Živković	1930.	Srbin	Pravo	32	SSIP
Gvajana	Marin Geršković	1936.	Hrvat	Politologija	19	Savez.sek. za zn.
Kolumbija	Radomir Zečević	1936.	Crnogorac	Filozofski	23	SSIP
Kuba	Mihajlo Popović	1934.	Crnogorac	Strojarstvo	36	Alimin. komb.Titogr.
Meksiko	Slavko Šuković	1938.	Crnogorac	Pravo	25	SSIP
Nikaragva	Dušan Trifunović	1932.	Srbin	Pravo	31	SSIP
Panama	Emir Humo	1935.	Musliman	Dr.elektroteh.	27	Elektroteh. fakultet
Peru	Ladislav Varga	1936.	Mađar	Filozofski	24	SSRN Vojvodine
Venecuela	Milan Vukos	1932.	Srbin	Filozofski	34	RTV Beograd
AFRIKA						
Alžir	Borislav Milošević	1936.	Crnogorac	Pravo	31	Predsj.CK SKJ
Angola	Živadin Jovanović	1938.	Srbin	Pravo	26	Predsjed. SFRJ
Egipat	Milan Zupan	1927.	Slovenac	Diplom.škola	41	SSIP
Etiopija	Ivan Seničar	1935.	Slovenac	Filozofski	26	IV SR Slovenije
Gabon	Čedomir Štrbac	1940.	Srbin	Dr.prava	26	Prof.FF Novi Sad
Gana	Lazar Čović	1933.	Srbin	Pravo	28	Skup.SAP Vojvod.
Gvineja	Ljiljana Todorova	1934.	Makedonka	Dr. filozof.	30	Filološ.fak., Skopje
Libija	Milutin Galović	1932.	Jugoslaven	Ekonomija	28	SSIP
Kenija	Bohum. Bernašek	1934.	Čeh	Mr. ekonom.	31	ZG v.sajam
Mali	Branko Zeković	1933.	Crnogorac	Filozofski	26	SSIP

Zemlja	Ime i prezime	God. rod.	Nacionalnost	Fakultet	Radni staž	Prethodno zaposlenje
Maroko	Bratislav Krstić	1937.	Srbin	Pravo	29	SSIP
Mozambik	Andov Mojsov	1947.	Makedonac	Pravo	17	IV SR Makedonije
Nigerija	Vlatko Ćosić	1935.	Hrvat	Šumarstvo	28	RTV Sarajevo
Somalija	Dragoljub Kontić	1929.	Crnogorac	Novin-diplom.	35	SSIP
Sudan	Dušan Zavašnik	1928.	Slovenac	Novin-diplom.	35	SSIP
Tanzanija	Branko Lukovac	1944.	Crnogorac	Ekonomija	22	Skupština SR CG
Tunis	Luan Starova	1941.	Albanac	Filozofski	26	Filološ. fak., Skopje
Uganda	Hrvoje Skoko	1935.	Hrvat	Dr.ekonomije	25	Jugo inspekt, Zgb
Zair	Žarko Milutinović	1930.	Crnogorac	Pravo	37	SSIP
Zambija	Jelko Žagar	1928.	Slovenac	Novin-diplom.	39	Skupšt. SR Sloven
Zimbabve	Dušan Litvinović	1932.	Srbin	Pravo	25	SSIP

Momčilo Drašković bio je otpravnik poslova u Kabulu, Svetislav Rajević u Bogoti, a Bratislav Krstić u Rabatu.

Ukupno je Hrvata bilo 10, ali uključujući i one iz BiH i Vojvodine.

13. PREGLED REPUBLICKO-POKRAJINSKE PRIPADNOSTI RUKOVODEĆEG SASTAVA SSIP-a 26. RUJNA 1990:

	BiH	CG	HRV.	MAK.	SLO.	SRB.	KOS.	VOJ.	UKUPNO
Dužnosnici			1			1			2
Podsekret.	1								1
Pomoć. SS		1	1	1	1	1	1		6
Ambasadori	1		3	1	3	3		1	12
Savjet. SS	4	3	2	2	1	4		1	17
Ukupno	6	4	7	4	5	9	1	2	38
%	15.79	10.53	18.42	10.53	13.16	23.68	2.68	5.26	
Načelnici Polit. Upr.	2	1	6	2	2	4		2	19
%	10.53	5.26	31.57	10.53	10.53	21.05	0	10.53	
Načelnici Nepolit. Up.		1			1	4		1	7
%		14.29			14.29	57.13		14.29	

14. PREGLED REPUBLIČKO-POKRAJINSKE PRIPADNOSTI
SASTAVA DKP 25. LISTOPADA 1990:

	BiH	CG	HRV.	MAK.	SLO.	SRB.	KOS.	VOJ.	SSIP	UKUPNO
Ambasad	11	8	12	8	11	14	4	4	2	74
Gen.Konz	3	2	2	3	2	3		2		17
Otpr.Posl				1		2	1	1	1	5
Konzuli	2		2			3		2		9
Direkt.Kic			1		1	1				3
Šef.Dkp	15	10	18	12	14	23	5	9	2	108
%	13.89	9.26	16.67	11.11	12.96	21.29	4.63	8.33	1.85	
Ministri savjetnici	5	3	5	1		8				22
I savjetnici, suradnici ambasad	5	1	5	1		13	1			26
UKUPNO	25	14	28	14	14	44	6	9	2	
%	16.02	8.97	17.95	8.97	8.97	28.21	3.85	5.78	1.28	

VII

Društvo

Vesna Pusić

DRUŠTVENE PROMJENE: ZAVIDNA DINAMIČNOST I KREATIVNOST

ZA MOJU GENERACIJU, rođenu u pedesetim godinama dvadesetog stoljeća, osamdesete su bile “najbolje godine našeg života”. U tim smo godinama završavali škole pa već i magisterije i doktorate, imali djecu, kućili se i radili na svojim još uvijek novim radnim mjestima, za koja nismo imali nikakve sumnje da nam neupitno pripadaju. Nisu svi nužno baš bili zadovoljni radnim mjestom na kojem su se zaposlili, ali nitko nije strepio da neće dobiti bar neki posao. Ekonomska kriza se osjećala posvuda i ispreplitala je našu svakodnevicu. Čekali smo u repovima pred dućanima za kavu, detergent, toilet papir; zbog nestašice benzina vozili svoje nove ili rabljene “četvorke” (automobil marke Renault 4) svaki drugi dan po sistemu par-nepar, ovisno o broju registarskih tablica. Inflacija je brzo proždrala uštedevinu onima koji su je imali. Ali naša generacija je uglavnom imala kredite, koje je inflacija čudesno smanjivala, naročito ako si dio plaće na vrijeme pretvorio u njemačke Marke. Bez sumnje naši životi su se promijenili u odnosu na vrijeme prije osamdesetih i znali smo, svjesno ili podsvjesno, da idemo prema nečem novom i nepoznatom i da će to od nas zahtijevati mnogo veći napor, angažman, ili barem ozbiljnu prilagodbu okolnostima koje dolaze. Mnogi od nas to su doživljavali kao izazov i kao tranziciju prema modernijoj, prosvjećenijoj i uređenijoj državi. Što je decenij više odmicao, više smo razgovarali o demokraciji. Ona se činila odgovorom na našu očito obezglavljenju vlast i državu, načinom da se rastvori i provjetri hermetična zaokupljenost države i partije samima sobom i najboljim modelom za izlazak iz ekonomske krize kojoj smo se malo smijali, a malo je se sramili čekajući u dugim redovima pred dućanima. Znali smo o demokraciji iz knjiga, iz medija i iz naših putovanja po zapadnom susjedstvu i po svijetu, ali je nikad nismo iskusili na svojoj koži i u svom dvorištu. Neki suzdržaniji i iskusniji bojali su se da bi višestranačje u Jugoslaviji

moglo dovesti do političkih podjela po etničkoj pripadnosti pa time onda i do etničkih sukoba. Ali većina nas je mislila da će to biti najbolji način da se riješimo krutih konzervativaca i autokrata iz partije i da se u državnu politiku uvede društvo. Društvo je u osamdesetima, za razliku od države, pokazivalo zavidnu dinamičnost i kreativnost.

Osamdesete su u Jugoslaviji započele snažnom eksplozijom. Ne onakvom kakvih će kasnije mnogo donijeti devedesete – eksplozijom granata i drugih vojnih projektila po hrvatskim, bosansko-hercegovačkim i kosovskim gradovima i selima. Ova prva prava eksplozija bila je političke prirode, ali je upravo ona bila uvod u sve tragedije devedesetih i, dvadeset godina kasnije, u prve nesigurne početničke korake prema liberalnoj demokraciji. Ta politička eksplozija bila je Titova smrt u svibnju 1980.

Do tog trenutka Jugoslavija je bila jednostranačka država, ali nije bila u pravom smislu diktatura. Mjereći diktatorski karakter države razinom i kvalitetom zaštite ljudskih prava, ona je bila neka vrsta "benevolentnog totalitarizma". Nakon prvih poslijeratnih godina eksperimenta sa staljinizmom i staljinističkim metodama i nakon raskida sa Sovjetskim Savezom 1948., od sredine '50ih benevolentni totalitarizam je značio mogućnost države da u svakom trenutku intervenira u privatnu sferu građana, ali država uglavnom to nije činila. Sve veća stvarna decentralizacija stvorila je uvjete u kojima je uvijek u nekoj od republika vladao liberalniji i prosvjećeniji režim od prosjeka pa se tu moglo objavljivati i javno djelovati slobodnije nego drugdje u zemlji. Ti arbitrarni, neformalizirani prostori slobode omogućili su razvoj umjetnosti, društvenih znanosti i humanističkih disciplina – temelja sve snažnijeg i kreativnijeg društva. Možda bi bilo preciznije reći društava jer, iako je postojala živa interakcija umjetničkih, akademskih i intelektualnih elita iz različitih republika, društva su se u pojedinim republikama razvijala više jedna pored drugih nego li u nekoj snažnoj interakciji i asimilaciji. U '60ima su se počele nazirati promjene i u političkoj eliti. Tito pa i Kardelj imali su neprikosnovenu ulogu u stabiliziranju i razvijanju jugoslavenskog političkog sustava. No u tim godinama javlja se simultano u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji,

Makedoniji i na Kosovu mlađa generacija političara, nešto drugačijeg profila i značajno drugačijeg javnog diskursa. Njihova glavna zajednička karakteristika bila je da su bili suviše mladi da bi mogli svoj politički legitimitet crpsti iz sudjelovanja ili neke bitnije uloge u narodno-slobodilačkoj borbi. Zato su taj legitimitet morali tražiti u planovima za budućnost, u viziji slijedeće faze političkog razvoja Jugoslavije. Iako nisu izlazili na višestranačke izbore, ova nova generacija političara bila je na izborima unutar vlastite stranke. Da bi ostvarili svoje ideje o slobodnijem tržištu, modernijem upravljanju, liberalnijoj politici, "čistim računima" unutar jugoslavenske federacije, morali su se uspeti na vodeće pozicije unutar vlastite partije. Sukobi i otpori su često bili veći od onih između stranaka u višestranačkim demokracijama. Dodatak su bile dvije bitne razlike: konačne odluke je donosio vrh stranke a ne građani i gubitak podrške je značio odlazak iz politike a ne pripremanje za slijedeće izbore. No za razliku od klasične diktature, benevolentni totalitarizam je donekle ipak bio osjetljiv na raspoloženje u javnosti. Ova nova generacija političara prepoznala je tu mogućnost i počela se obraćati javnosti. Po prvi puta teme o kojima su govorili političari i način na koji su govorili bili su sličniji onome o čemu su ljudi brinuli u svojoj svakodnevici, o čemu su razgovarali u obiteljima i s prijateljima. Dotadašnji meta-govor politike činio ju je izoliranom i uglavnom nerazumljivom za većinu građana. Postojali su "specijalisti" za čitanje između redova, no za većinu je politika bila nešto sasvim drugo i daleko od stvarnog života. Ljudi su se suočavali s posljedicama bez da su razumjeli odakle točno one dolaze. Novi političari su govorili o nepravdama, slobodi mišljenja i izražavanja, transparentnosti proračuna i državnih financija, stručnim umjesto političkih kriterija u izboru direktora poduzeća, pravu republika da planiraju vlastitu infrastrukturu. Manje su govorili o klasnoj borbi i povijesnoj ulozi radničke klase, a više o plaćama u tvornicama. Iako im nisu trebali glasovi građana, podrška javnosti je bila izvor njihovog legitimiteta i otvorila im je put prema vodećim pozicijama u vlastitim republikama. To su bili ljudi približno istih godina, politički liberalniji, ekonomski moderniji i uglavnom usredotočeni na napredak

i racionalno upravljanje vlastitim republikama, koje će u konačnici rezultirati napretkom cijele Jugoslavije. Iako su imali snažne timove i karizmatička vodstva u svojim republikama i pripadali istoj političkoj stranci, začuđujuće su malo međusobno komunicirali preko republičkih granica. U njihovoj partiji bilo je vrlo malo horizontalne komunikacije i komunikacijski kanali su tekli gotovo isključivo vertikalno: od republičkih vodstava prema Titu i obrnuto.⁴⁶⁰

U određenom smislu novi političari su se pokazali previše uspješnima za svoje vlastito dobro i za dobro svog projekta slijedeće faze razvoja zemlje. Bilo je dobro imati podršku javnosti, ali ne i preveliku podršku javnosti. Početkom '70ih svi su smijenjeni sa svojih dužnosti i politički u potpunosti onemogućeni. Tito se dosta dugo dvoumio oko te odluke.⁴⁶¹ No kad je ona konačno donesena, partija nije previše eksperimentirala. Koristila je prokušane stereotipe o pojedinim republikama kao objašnjenje i opravdanje za smjene: Slovenci su bili tehno-menadžeri, Hrvati nacionalisti, Srbi liberali, a Makedonci prebliski srpskom liberalnom rukovodstvu. Iako se radilo o ljudima s vrlo sličnom vizijom daljeg razvoja Jugoslavije, za njihovu smjenu korištene su i za jugoslavenske uvjete "pred-moderne" diskvalifikacije.

Ti su događaji odredili prirodu '80ih pa vrlo vjerojatno i sudbinu Jugoslavije. No tada kada su se odvijali, izgledali su samo kao jedno od mnogih stezanja čelične šake u razdoblju nešto manje benevolentnog totalitarizma. Jugoslavenske republike a time i cijela Jugoslavija izgubili su kompletnu generaciju političara u naponu snage. Stara garda je ponovno preuzela kormilo, a mlađima u partiji je poslana poruka da samo poslušni i manje kreativni preživljavaju.

Kako bi donekle neutralizirali nezadovoljstvo u društvu proizvedeno ovim smjenama i političkim čistkama, stara garda jugoslavenskih političara je 1974. pristala na donošenje novog Ustava. Na tome su posebno inzistirali Tito i Kardelj. Ironija je bila u tome da je taj

460 Vesna Pusić, "Korijeni hrvatskog političkog identiteta". *Erasmus, Časopis za kulturu demokracije*, br.15; Zagreb: Erasmus gilda, veljača 1996., 3–8.

461 Miko Tripalo, *Hrvatsko Proljeće* (Zagreb: Globus, 1990).

Ustav sankcionirao mnoge stavove i zahtjeve mladih, netom smijenjenih političara: veći stupanj decentralizacije države, garancije prava na samoopredijeljenje republika, veće ovlasti za republike i pokrajine i njihovu izraženiju "državnost". Miko Tripalo iz grupe smijenjenih hrvatskih "proljećara", bio je jedan od koautora nacрта Ustava iz 1974. Ova vrsta nedosljednosti, međutim, bila je sasvim u skladu s Titovom dotadašnjom politikom: izmjenjivanje razdoblja liberalnije otvorenosti i stezanja politike čvrste ruke. Ali vremena su se promijenila i "toplo-hladna" tehnika nije više najbolje funkcionirala. Policijska represija je kratkoročno spriječila otpor. No atmosfera u društvu je postala drugačija. Smijenjena mlađa generacija političara imala je podršku javnosti ne samo radi sadržaja svojih zahtjeva, već i radi drugačijeg, izravnijeg javnog govora, političkog stila, tipa leadershipa, novih, životnih tema, zdravorazumskog pristupa. Ustav iz 1974. nije mogao to nadoknaditi. Osim toga on je sa sobom donio i kukavičje jaje koje je dodatno narušilo Titov autoritet među građanima. Tim je Ustavom Tito određen kao doživotni predsjednik Jugoslavije. Kraj sve politike, zasluga, zaklinjanja na lojalnost, ta je ustavna odredba de facto zvučala starački jadno. Nitko naravno to nije javno govorio, ali društvo je tako čitalo ovu poruku. Više je priličilo karikaturnim trećesvjetskim diktatorima, nego lideru koji uživa podršku i povjerenje naroda.

U svojoj zanimljivoj knjizi *Jugoslavija, država koja je odumrla*⁴⁶², Dejan Jović razmatra cijeli niz uzroka raspada Jugoslavije. Najvažnijim smatra ideologiju odumiranja države koju je glavni jugoslavenski ideolog Edvard Kardelj uzeo ozbiljno i dosljedno provodio. Način na koji ju je provodio bila je stalna decentralizacija. Odgovor na svaku krizu ili dublji sukob bila je daljnja decentralizacija: prenošenje dodatnih ovlasti na republike i pokrajine, njihovo financijsko jačanje i sve veća samostalnost u odlučivanju. Jugoslavenska politička elita je toliko decentralizirala i oslabila funkcije države, smatra Jović, da se država više nije imala snage oduprijeti unutarnjim i vanjskim izazovima.

462 Dejan Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla* (Zagreb: Prometej, 2003).

Ustav iz 1974. bio je fatalni udarac u tom procesu.⁴⁶³ Glavna integrativna snaga Jugoslavije nakon toga više nisu bile institucije, već sam predsjednik države Josip Broz Tito.

Nema sumnje da su ovi procesi odigrali značajnu ulogu. No decentralizacija sama po sebi nije morala značiti raspad federacije. Ustav iz 1974. mogao je isto tako biti i podloga za moderniju, konsenzualnu državu koja se postepeno otvara demokraciji. Da bi se razvoj usmjerio u tom pravcu trebali su novi, moderniji lideri, ljudi koji bi se usudili misliti izvan zadanih okvira. Jugoslaviji je falila cijela jedna generacija političara koji su protjerani iz politike u čistkama početkom '70ih. Vodila ju je stara garda koja se izvještila u hladnoratovskom laviranju između Istoka i Zapada. Ona nije bila u stanju misliti o budućnosti u Europskoj zajednici i sličnim političkim iskoracima iz onog što je poznavala i u čemu se snalazila. Jednostavno rečeno, vodili su je političari koji nisu znali kako sići s vlasti i otići u mirovinu. Eliminiravši najbolje među svojim potencijalnim nasljednicima, stvorili su situaciju u kojoj nisu imali kome ostaviti zemlju. Ako je razdoblje od 1950. do 1973. bilo *vrijeme države*, mršava dekada '70ih bilo je *vrijeme privida*. Vrijeme je otišlo naprijed, društvo je otišlo naprijed, postojala je politička vlast i politička elita, ali nije bilo vođa koji su mogli povesti naprijed. Veliku ulogu u propasti Jugoslavije i to propasti na tako užasan i okrutan način, odigrala je činjenica da je njezina politička elita bila zaglavljena u prošlosti i da zemlju nije imao tko voditi u novom vremenu koje je već započelo.

To su bile okolnosti u kojima je smrt u nekoliko mjeseci uklonila Josipa Broza i njegovog vjernog suradnika Edvarda Kardelja s jugoslavenske političke pozornice. Nestao je i ustavno i faktički glavni integrator države. Nasljednici koji su ostali, bili su druga ili treća liga republičkih političara i aparatčika. Parola "I poslije Tita Tito" ili činjenica da je zemlju počelo voditi kolektivno predsjedništvo na čijem čelu se svake godine izmjenjivao drugi predsjedavajući iz jedne od federalnih jedinica, dovoljno govore da nasljednici nisu znali što raditi i da

463 Dejan Jović, *Jugoslavija: Država koja je odumrla*.

nitko od njih nije bio dovoljnog formata da preuzme glavnu ulogu i odgovornost za zemlju. Rasplamsale su se dotad prikrivene svađe oko Ustava iz 1974., odnosno sukob između federalista i centralista. Jović te dvije grupacije zove “ustavobranitelji” i “ustavoreformatori”.⁴⁶⁴ No rasprava je samo prividno bila o ustavu. Grupa iz stare garde srpskih političara, kojoj su se ubrzo pridružili i neki političari iz BiH i neki mlađi “tehnokrati” kao što je bio Slobodan Milošević, vidjeli su priliku da u općoj pometnji preuzmu vlast u Jugoslaviji. Oni će okončati *vrijeme privida* i stvoriti državu bitno drugačiju od one koja je bila definirana Ustavom. Obzirom da nisu imali pravu konkurenciju u drugim republikama, taj posao nije trebao biti previše težak. Prvu polovicu ‘80ih trajalo je pozicioniranje i pripreme za taj manevar i država i partija su se bavile same sobom.

Građane Jugoslavije je Titova smrt šokirala. Nogometaši i publika plakali su na hajdukovom stadionu u Splitu, ljudi su stajali u dugom špaliru uz željezničku prugu kojom je vlak prevezio mrtvo Titovo tijelo iz Ljubljane u Beograd, pjevali zagorsku pjesmu *Fala* na zagrebačkom željezničkom kolodvoru ... Više od žalosti za mrtvim predsjednikom, to je bio strah za vlastitu sudbinu, vlastitu budućnost. Društvo je, mnogo bolje od države i njenih predstavnika, osjećalo eksploziju neizvjesnosti koja je nastupila. Dok se politička elita unutar sebe borila za vlast i prevlast, narod je osjećao da bi se ta cijela stvar mogla razbiti njima o glavu.

Nakon Titove tijelo smrti postalo je još vidljivije da je društvo živi svojim autonomnim životom. Ljudi su se snalazili u nestašicama, ali firme su radile, tramvaji i autobusi su vozili, djeca su išla u škole, bolnice su funkcionirale, smeće se odvozilo ... Institucije su funkcionirale po nekoj inerciji bez prave kontrole i učešća državnih vlasti. Jedva da je itko primijetio kad je predsjednica vlade Milka Planinc dala pa povukla ostavku ili kad je na njezino mjesto došao Branko Mikulić,

464 Dejan Jović, *Jugoslavija: Država koja je odumrla*.

čovjek bitno različite političke provenijencije.⁴⁶⁵ Društvo je naučilo živjeti mimo države. Činjenica da su se vlasti bavile same sobom stvorila je atmosferu veće slobode. Nije to bila sloboda garantirana liberalnijim institucijama i zakonima. Bila je to sloboda nastala odsustvom države i funkcioniranjem institucija po inerciji. Sve je dobilo neki prizvuk privremenosti. Ali dok je to trajalo, mediji su postajali slobodniji, kazališna i glazbena scena revolucionarnije, akademska zajednica otvorenija i hrabrija. Televizijske kuće po republikama odgovarale su svojim republičkim, a ne saveznom vlastima. Vijesti više nisu bile uniformne i, primjerice, TV Beograd i TV Zagreb sasvim su različito izvještavali o nemirima na Kosovu već početkom '80ih, a naročito krajem desetljeća. Što se vlast više bavila sama sobom i zatvarala u unutrašnje sukobe, to je društvo bivalo slobodnije. Kao bonaca pred oluju, u tom kratkom razdoblju '80ih nastupilo je *vrijeme društva*.

RUŠENJE STUPOVA DRŽAVE I NJENOG IDENTITETA

Svađa oko vlasti formalno je preuzela oblik svađe oko Ustava. No daleko od toga da je to bila jedina fundamentalna institucija sistema koja je dovedena u pitanje i kritički propitivana. Liberalizacija koja je nastupila "odsustvom represije", otvorila je prostor kritičarima društveno-političkog sistema na mnogim razinama. "Društveno-politički sistem" bio je termin koji je označavao mješavinu državnih i društvenih institucija, oslonjenih djelomično na zakone a djelomično na ideologiju i ključnih u profiliranju države i društva. Neke od njih, kao samoupravljanje ili društveno vlasništvo, bile su specifično jugoslavenske. One su bile i bitni elementi "jugoslavenske posebnosti" (exceptionalism) koja se, kao nacionalni ponos, gradila od raskida sa Staljinom 1948.

465 Sabrina P. Ramet, *Balkanski Babilon: Raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada* (Zagreb: Alinea, 2005).

SAMOUPRAVLJANJE

Samoupravljanje je bila naročito zanimljiva institucija. Preuzeto je djelomično od anarhističkih autora XIX stoljeća i Pariške komune, a djelomično od modela radničke participacije u odlučivanju, koja je postojala i postoji u gotovo svim zapadnoeuropskim državama pa i šire po svijetu. Samoupravljanje je imalo važnu ulogu u liberalizaciji države. Ono je uvelo sudjelovanje radnika u odlučivanju u svim radnim organizacijama – tvornicama, tvrtkama, institucijama. Kroz mrežu mjesnih zajednica i općina uvelo je lokalnu teritorijalnu samoupravu. No industrijska demokracija i teritorijalna participacija nisu bili jedini ciljevi samoupravljanja. Globalno gledano, oni nisu bili ni glavni ciljevi. Samoupravljanju je bila namijenjena mnogo značajnija uloga: ono je trebalo biti zamjena za političku demokraciju i način da se potencijalni zahtjevi za demokracijom, koji su se s vremenom mogli pojaviti, što efikasnije i bezbolnije neutraliziraju. Zbog dvostruke uloga koja mu je bila namijenjena, samoupravljanje je postepeno padalo između dva stolca. U tvornicama je na radnike prebacivano odlučivanje o temama za koje nisu imali ni dovoljno znanja, ni dovoljno informacija da bi mogli kompetentno donositi odluke. Moć je odvojena od odgovornosti: radnici i radnički savjeti formalno su donosili konačne odluke i time za njih bili i odgovorni. No uprava je raspolagala relevantnim znanjem i informacijama i pripremala sadržaj odluka. Stvarna moć ležala je u rukama onih koji su nešto znali o temi. To je svakako bilo bolje s pozicije kompetentnog managementa, ali je istovremeno lišilo odgovornosti taj isti management za rezultate donesenih odluka.⁴⁶⁶ Radnici su, usprkos činjenici samoupravljanja, imali osjećaj bespomoćnosti: premale autonomije u odlučivanju na svom svakodnevnom poslu i frustracije glasanja o tehnološkim inovacijama, dugoročnim investicijama i financijskim planovima koje uglavnom nisu razumjeli. U sociološkim istraživanjima koja

466 Vesna Pusić, *Industrijska demokracija i civilno društvo* (Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1986).

su se provodila, ocjenjivali su svoj utjecaj kao “mali”.⁴⁶⁷ Istovremeno, industrijska demokracija nije mogla zamijeniti i nadomjestiti političku demokraciju. Pokušaj da se sve više odluka prebacuje na radničke savjete, oslabila je efikasnost radničke participacije i samo još jasnije ogolila činjenicu da cijelom modelu nedostaje ključni kontekst i okvir – politička demokracija. Društveni analitičari Josip Županov, Veljko Rus, Branko Horvat, Eugen Pusić i mnogi drugi počeli su sve jasnije i sve glasnije ukazivati na ozbiljne nedostatke pa i promašenost ovakvog modela koji je bio preširok i previše sveobuhvatan da bi zadovoljio kriterije radničke participacije, a preuzak i ograničen da bi bio demokracija. Županov je pisao o razilaženju između struktura odlučivanja i struktura moći u organizacijama i o krizi u koju postepeno upada jugoslavenski model.⁴⁶⁸ Neki kritičari, kao što se kasnije pokazalo, napadali su sustav s nekim drugim, zamršenijim motivima. Oni će se kasnije priključiti Slobodanu Miloševiću u njegovoj borbi za vlast svim sredstvima. No Rus, Županov, Horvat, Arzenšek, Rudi Supek i slični nisu imali nikakve zakulisne namjere i motive. Oni su jednostavno istraživali realnost i pokušavali naći izlaz iz slijepe ulice koja se već prilično jasno mogla vidjeti. Svoje kritičke analize započeli su i ranije, ali u ‘80ima više ih nitko nije zbog toga izbacivao s fakulteta, onemogućavao i napadao. Bar ne nitko tko bi im bio mogao ozbiljno naštetiti.

DRUŠTVENO VLASNIŠTVO

Druga posebnost jugoslavenskog sustava koja je postala predmetom kritike bilo je društveno vlasništvo.⁴⁶⁹ Donekle je ironično da je u tom vremenu društva, kad je država postajala sve slabijom i udaljenijom, na udar došlo upravo društveno vlasništvo. Ono se najčešće definiralo negativno: vlasništvo koje nije ni državno ni privatno. Još jed-

467 IDE – International Research Group: *Industrial Democracy in Europe*. (Oxford: Oxford University Press, 1981).

468 Josip Županov, *Sociologija i samoupravljanje* (Zagreb: Školska knjiga, 1977).

469 Andrija Gams, *O svojini*. (Beograd: izdanje autora, 1982).

na institucija po kojoj se Jugoslavija razlikovala od zemalja istočnog lagerskog i realnog socijalizma koje se nisu zamarale s finesama pa s vlasništvo jednostavno podržavile. Ako je ideja bila da država na kraju odumre, što bi rekao Dejan Jović objašnjavajući Kardelja, bilo je logično da ona svoje vlasništvo učini kolektivnim i prebaci na društvo. Predstavnik i zastupnik tog društva, međutim, bila je država, dok je čekala da odumre. To je bila još jedna prevara ili samozavaravanje sustava, smatrao je Andrija Gams. Društveno vlasništvo nije imalo titulara, nekoga tko bi mogao ustati i reći: to je moje i ja za to odgovaram. Bio je to još jedan primjer razdvajanja moći i odgovornosti. Država je de facto raspolagala vlasništvom, a odgovaralo je društvo – u ovom slučaju amorfnu kategoriju bez nositelja. I tako je u '80ima, kad je društvo došlo u prvi plan, konstatiralo da zapravo nema ništa i da se taj dugo njegovani koncept društvenog vlasništva mora raščistiti na jednu ili na drugu stranu. Neposredno se nije dogodilo ništa. Ali otvorena kritika društvenog vlasništva u '80ima, nagovijestila je ono što će se dogoditi deset godina kasnije. U pretvaranju društvenog vlasništva u '90ima u bilo državno, bilo (mnogo češće) privatno, ostvarile su se zloguke slutnje nekih analitičara iz kasnih '80ih. Umjesto transparentnog privatnog vlasništva i slobodnog tržišta, nastupila je otimačina kojom je upravljala sprega kriminala i novih političkih vlasti. No to je bilo kasnije, u 90ima, u autoritarnom prvom desetljeću "naših mladih demokracija".

BRATSTVO I JEDINSTVO

Bratstvo i jedinstvo bilo je također jedan od stupova identiteta jugoslavenske države, političke kulture i posebnosti. Ono je značilo zajedništvo različitih naroda, odnosno etničkih grupa koje su živjele u Jugoslaviji. Jedan od standardnih načina impresioniranja stranih političara i istraživača koji su dolazili u Jugoslaviju bilo je nabranje nacionalnosti, religija, pisama i jezika koji svi žive složno u harmoniji u jednoj državi. E pluribus unum! U 80ima to je postala već prilično otrcana fraza koja je izgubila značenje. No u vrijeme kad je nastala pa i koju deceniju kasnije, pojam bratstva i jedinstva imao je veliki

emocionalni naboj. U Drugom svjetskom ratu kvislinzi – nacistički i fašistički kolaboracionisti iz svih jugoslavenskih naroda, istrebljivali su pripadnike nekih drugih jugoslavenskih naroda, najčešće na najsvirepije moguće načine. Bratstvo i jedinstvo bilo je kolektivni emocionalni otpor toj traumi i netom proživljenom kaosu. Ono je bilo program za budućnost i neka vrsta kolektivnog iskupljenja od proživljene krvave prošlosti. Stvaralo je prostor da se zaboravi što je bilo i stvori entuzijazam za novo, drugačije društvo pa onda i nove, drugačije ljude. Kao i nacionalizam, populizam i svaki drugi oblik političke motivacije koji se obraća emocijama, bilo je snažno ali relativno kratkog daha. Došle su nove generacije koje nisu imale osobno iskustvo Drugog svjetskog rata i koje su ideološkim i emocionalnim konstruktima suprotstavljale racionalne interese.⁴⁷⁰ Još koju deceniju bratstvo i jedinstvo je figuriralo kao ideološki integrator u zemlji koja je, osim vojske i predsjednika, de facto imala sve manje integratora. Već krajem 60ih i početkom 70ih indirektno mu se suprotstavila jedna nova logika – politika čistih računa. Sintagmu je učinila slavnom Savka Dabčević-Kučar, predvodnica *Hrvatskog proljeća* i jedna od žrtava političkih čistki ranih 70ih. To je bio zahtjev za transparentnosti državnih financija, odgovornosti u trošenju budžeta i za jasnu sliku “ulaza i izlaza”, odnosno financijskog doprinosa svake federalne jedinice zajedničkoj državi i iznosa koji se iz te države vraćao pojedinoj republici i pokrajini. Ako se politička povijest može promatrati i kao izmjenjivanje razdoblja emocija i identiteta i razdoblja racionalnosti i interesa, politika čistih računa je bila metafora za racionalnost. Na neki način bila je preoptimistična što se otpornosti i stabilnosti države tiče. Solidarnost kao model smanjivanja razlika i dostizanja ujednačenijeg razvoja Jugoslavije, ali i kao emotivna kategorija, nije bila apsolvirana. Samo se termin istrošio, ali je ostala potreba za konsolidacijom društva. Pod krinkom ekonomske racionalnosti, političke elite u 80ima vodile su svoju borbu za političku dominaciju. Što se društva tiče, u 80ima

470 Albert O. Hirschman, *The Passions and The Interests: Political Arguments for Capitalism Before Its Triumph* (Princeton University Press, 1977).

termin bratstvo i jedinstvo varirao je između smiješnog i beznačajnog. Država nije imala neku rezervnu alternativu koju bi stavila na to ispražnjeno mjesto solidarnosti i empatije. No društvo, ili društva, su pronalazila svoje medije komunikacije. Novi val, rock i punk su glatko i bez zadržke putovali preko republičkih granica, intelektualci su se redovito nalazili, raspravljali, zajednički provodili istraživanja. Primjerice, grupa "Čovjek i sistem" okupljala je u Zagrebu intelektualce iz Ljubljane, Zagreba i Beograda, ali i iz nekih drugih sredina u Jugoslaviji. Strip i ilustracija proživljavali su svoju eksploziju na svjetskoj razini, a nove autorske zvijezde su međusobno surađivale, formirali su grupe i utjecali jedni na druge. Bratstvo i jedinstvo više nije imalo snagu otpora prema proživljenoj prošlosti. Iako je bilo namijenjeno društvu, ono je bilo dio državne/partijske ideologije i s njim je otišao još jedan stup i dio identiteta države. Samo društvo je s lakoćom pro našlo druge i drugačije kanale integracije. Ali za njih država više nije imala ni dovoljno snage, ni dovoljno sluha, ni dovoljno fleksibilnosti da ih pretvori i u vlastite integratore.

NESVRSTANOST VS BUĐENJE ISTOČNE EUROPE

Politika nesvrstanosti bila je bez sumnje jedna od najboljih političkih ideja poslijeratne Jugoslavije. Iako se radilo o vanjskopolitičkom konceptu, usmjerenom na međunarodne odnose, on je imao vrlo veliki utjecaj i na unutrašnju politiku i identitet zemlje u očima vlastitog društva. Osmišljena u ranim 1950ima, ideja nesvrstanosti bila je spasonosno rješenje za ogroman broj država "Trećeg svijeta" koje su netom izašle ili su bile u procesu izlaska ispod kolonijalne vlasti. Na svjetskoj političkoj pozornici nudio im se izbor između Amerike (SAD) i Rusije (SSSR) i, za one u bliskom susjedstvu, Kine. Po mnogočemu taj je izbor neugodno podsjećao na neokolonijalizam. U tim državama u to vrijeme živjela je polovica svjetskog stanovništva i obuhvaćale su cijeli afrički kontinent, veliki dio Azije i neke latinoameričke zemlje, od kojih neke tehnički nisu prethodno bile kolonije, ali su svrgavale razne oblike nametnutih diktatura. Pokret nesvrstanih nudio im je mogućnost da se ne priklanjaju nijednoj velikoj sili, a time a priori ni

ne konfrontiraju s drugim velikim silama. Oslobađao ih je prisile da se nedvosmisleno uključe u hladni rat. Istovremeno, zajedništvo im je davalo snagu da se u međunarodnim multilateralnim organizacijama postave uz bok velikih sila i postanu odlučujući faktor u izboru Glavnog tajnika UN i glasanju o mnogim važnim odlukama te organizacije.⁴⁷¹ Osnovne principe nesvrstanosti iznio je indijski premijer Nehru u svom govoru na konferenciji u Colombu 1954.g. Jugoslavija je vlastitu poziciju na koju je bila prisiljena spletom okolnosti, uspjela pretvoriti u globalni pokret. Raskid sa Sovjetskim savezom 1948. ostavio je Jugoslaviju bez “velikog zaštitnika” i jasne blokovske pripadnosti. Činjenica da joj je trebalo još nešto manje od deset godina da raskine sa staljinizmom u vlastitoj obradi pokazuje koliko je taj raskid za nju bio traumatičan pa i neočekivan.⁴⁷² No on je otvorio vrata drugim mogućnostima i savezima, mnogo tješnijoj suradnji sa Zapadom, razvojnoj, znanstvenoj, obrazovnoj i ekonomskoj suradnji s najbogatijim svjetskim demokracijama. Tektonski politički pomaci koji su prijetili uništenjem, de facto su omogućili da Jugoslavija zauzme jedinstveni politički položaj u svijetu. Nakon dolaska Hruščova na vlast u Sovjetskom savezu, postala je zanimljiva i potencijalni pa i povremeni partner i jednoj i drugoj svjetskoj sili, ali nije pripadala ni jednom bloku. Činjenica da je s tavom političkom orijentacijom preživjela i prosperirala, učinila je jugoslavenski model i međunarodni položaj privlačnim novonastalim državama. To je olakšalo okupljanje mnogih povijesnih lidera i njihovo zajedničko osnivanje Pokreta nesvrstanih. Svjetske političke okolnosti i povijesni trenutak bili su idealni za stvaranje takvog pokreta.

Na unutrašnjem političkom planu nesvrstanost se reflektirala kao pretvaranje Jugoslavije u svjetsku političku silu, ili barem bitan svjetski čimbenik. Iz prilično parohijalne države na periferiji Europe, pretvarala se u jednu od predvodnica svjetskog pokreta. Kroz programe

471 Tvrтко Jakovina, *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta* (Zagreb: Fraktura, 2020).

472 Martin Previšić, *Povijest Golog otoka* (Zagreb: Fraktura, 2019).

suradnje i razvojne pomoći s drugim članicama pokreta počeli su stizati strani studenti različitih rasa i kultura. Državnici iz cijelog svijetu su dolazili na međunarodne konferencije, ali i u bilateralne posjete. Razvijala se ekonomska suradnja s novim partnerima pa je tako primjerice u to doba Jugoslavija izvozila jednu trećinu svoje proizvodnje industrijskih strojeva u Indoneziju.⁴⁷³ Cijeli svijet je znao za Jugoslaviju. Ljudi iz drugih nesvrstanih zemalja smatrali su je uzorom i primjerkom koji žele slijediti. Državljeni zemalja Varšavskog pakta, od kojih su neki svakih tri-četiri godine dobivali dozvole da posjete Jugoslaviju kao turisti, gledali su na nju kao na prostor slobode, kontinuiranog razvoja i otvaranja. Kao što je rekao bivši ministar vanjskih poslova Mađarske Janos Martonyi u slobodnom razgovoru EU ministara vanjskih poslova na Cipru kojem sam i sama prisustvovala, kad su neki od mlađih kolega pokušali ugurati Jugoslaviju u istu kategoriju sa zemljama Istočnog lagersa, "U mojoj mladosti za nas je Jugoslavija bila Amerika!" Zapadne demokracije gledale su na Jugoslaviju kao na "socijalizam s ljudskim licem", odnosno kao na jednopartijsku socijalističku državu sa samostalnom politikom, s kojom se može i isplati surađivati. Sve je to u društvu stvorilo osjećaj ponosa, važnosti i samopouzdanja. Bili smo međunarodni politički faktor.

Osamdesete su, međutim, sa sobom donijele druge teme na međunarodnoj političkoj sceni. To nije bilo vrijeme Trećeg svijeta, nego vrijeme Europe. Iako su procesi koji su započeli u Istočnoj Europi u sedamdesetima, kulminirali tek 1989. simboličkim rušenjem Berlinskog zida, cijele osamdesete su bile prožete osjećajem da se u Europi sprema nešto veliko. Pritisnuta mnogo surovijim i ozbiljnijim diktaturama od jugoslavenske i svedena na satelite Sovjetskog saveza, društva u zemljama Varšavskog ugovora su postepeno mobilizirala kritičnu masu pobune. Od Mađarske revolucije 1956., Praškog proljeća zgaženog sovjetskim tenkovima 1968. i povremenih pobuna u Poljskoj, u tim je zemljama kontinuirano ključalo ispod površine. Jasno se artikuliralo u političke projekte kroz Povelju '77 Vaclava Havela

473 Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta*.

i grupe okupljene oko njega i poljski sindikat/politički pokret Solidarnost (1980.) predvođen Lehom Walensom, Adamom Michnikom, Tadeuszom Mazowieckim, Jacekom Kuronom, Bronislawom Geremekom i drugim mnogobrojnim pripadnicima poljske opozicijske elite – najboljima i najpametnijima što su Poljska pa i cijela Istočna Europe imale. Mnogi su faktori doprinijeli da su Čehoslovačka, Mađarska i Poljska u trenutku rušenja komunizma imale spremnu alternativnu političku elitu.⁴⁷⁴ Za razliku od nekih suvremenih analitičara⁴⁷⁵, smatram da su i otpor i pobjeda i tranzicija i vizija budućnosti bili autentični istočnoeuropski proizvod. Istočna Europe nije pokušavala imitirati Zapad, već se oslanjala na svoje povijesno iskustvo i svoju najbolju političku imaginaciju da bi osmislila vlastitu budućnost. Michnikova *Pisma iz zatvora* (1966.) i *Crkva i ljevica* (1993.), Havelova *Moć nemoćnih* (1978.) ili Hankisseve *Istočnoeuropske alternative* (1990.) bili su programatski tekstovi na kojima se gradila “nova Europe”. Zajedno s literaturom i esejima Czeslawa Milosza i Milana Kundere, vratili su fokus na Europu, ne više zamrznutu, dosadnu i predvidivu, već s novom energijom i autentičnošću. Iako Jugoslavija iz niza razloga nije imala svoju alternativnu političku elitu⁴⁷⁶, društvo je upijalo ideje koje su dolazile iz Praga i Varšave. Počelo se govoriti o Europskoj zajednici i ujedinjenju Europe, o demokraciji i ljudskim pravima, o civilnom društvu.

Za to su vrijeme na čelo mnogih članica Pokreta nesvrstanih došli neki sumnjivi diktatori, a jugoslavenska predvodnička uloga razvodnila se u sukobima i previranju u Trećem svijetu. To više nije bila podloga za globalnu relevantnost pa onda ni za osjećaj kolektivne važnosti i ponosa. Svjetska pozornost bila je usmjerena na kraj Hladnog rata, novu demokratsku Europu koja se rađa, a ne na pokret koji polako

474 Vesna Pusić, *Vladaoci i Upravljači* (Zagreb: Novi Liber, 1992) Timothy Garton Ash, *Mi građani 1989.* (Zagreb: Novi Liber, 1993).

475 Ivan Krastev and Stephen Holmes, *The Light that Failed* (New York: Pegasus Books, 2020).

476 Vesna Pusić, *Vladaoci i Upravljači*.

umire. I jugoslavensko društvo / društva sada je gledalo prema toj novoj Europi. Još jedan stup identiteta zemlje smrvilo je vrijeme. Na njegovo mjesto država više nije znala i nije mogla staviti nešto novo, izgraditi priključak na tu novu Europu koja se rađala.

FEDERACIJA

I konačno, federalna struktura države. Svojim pragmatičnim balansiranjem Tito je godinama uspijevaio održavati ravnotežu između republika i nacija različitih veličina, stupnja razvijenosti, BDPa po stanovniku, životnog standarda, pogleda i očekivanja od zajedničke države. Iako su srpski kadrovi dominirali u saveznim institucijama, naročito u sigurnosno-obavještajnom, obrambenom i diplomatskom aparatu, stvaranjem autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova donekle se uravnotežio odnos između federalnih jedinica. Sukob oko Ustava iz 1974. bila je de facto svađa oko federacije. Oni koji su napadali Ustav nisu se zalagali za korak naprijed u reformama, već su htjeli u svojim rukama koncentrirati moć i prevlast u cijeloj Jugoslaviji. Pogrešno su procijenili da je Tito bio jedini koji im je stajao na putu ostvarenja te zamisli. Brzo su eliminirani političari u Srbiji koji su se suprotstavili takvom nasrtaju na federaciju i otpočela je borba za vlast koja će dokrajčiti jugoslavensku državu. 1986. godine objavljen je Memorandum *Srpske akademije nauka i umetnosti* koji je bio ideološka, ali i psihološka pa i emotivna podloga rušenja federacije. Glavni motiv koji se provlačio kroz Memorandum bila je povijesna nepravda koju je, po mišljenju akademika, Srpski narod proživljavao i potreba da se drugačije riješi "srpsko pitanje" u Jugoslaviji. Ironija sudbine, a i povijesti, bila je da će na kraju te '80e biti posljednje godine u kojima će "svi Srbi živjeti u jednoj državi".

Autori Memoranduma koristili su mnoge i raznorodne argumente u svom napadu na postojeću državu. Kako je ona sve slabije funkcionirala to nije bilo ni teško. Mnogi od tih argumenata bili su uvjerljivi i privlačni. Čak se činilo da imaju priključak na uzbudljiva paralelna zbivanja u Istočnoj Europi. Primjerice, kritizirali su odsustvo demokracije i građanskih sloboda, kao i kršenje ljudskih prava. Anegdota

u kojoj sam u to vrijeme osobno sudjelovala, dobro ilustrira o čemu se zapravo radilo i kako je funkcionirao taj “demokratski populizam”. Nakon panel rasprave na kojoj su sudjelovali intelektualci iz Slovenije, Hrvatske i Srbije, jedan od autora budućeg Memoranduma okupio je nekolicinu nas mlađih slušatelja i predložio nam da formiramo grupu za zaštitu ljudskih prava. Tako nešto do tada nije postojalo i mi smo bili oduševljeni. Dogovoreno je da nastavimo s pripremama. S velikim entuzijazmom ispričala sam to svom ocu. On me nije kritizirao, nije se usprotivio, štoviše pohvalio je takvu inicijativu. Sugerirao mi je da na slijedećem sastanku predložim da prvi slučaj za koji ćemo se založiti bude onaj Adema Demaćija, kosovskog Albanca i političkog zatvorenika s najdužim zatvorskim stažem u Jugoslaviji. Na slijedećem sastanku to sam spremno i učinila. Nastao je tajac, promijenila se tema i grupa za zaštitu ljudskih prava više nikad nije spomenuta. Pokazalo se da starija generacija možda ipak nešto razumije i vidi što mi nismo razumjeli. Pokazalo se i da ćemo mi morati mnogo brže učiti i politički sazrijevati nego što smo planirali.

Iste te 1986. kada je objavljen Memorandum SANU, na čelo Saveza komunista Srbije došao je Slobodan Milošević. Politička platforma dobila je svog lidera. Naoko više tehnokrat nego političar, Milošević je u prvom redu bio zainteresiran za moć i vlast. Pred sobom je imao državu srednje veličine za europske razmjere, u kojoj de facto nitko nije bio na vlasti. Bio je potpuno bezobziran prema svakom tko mu je stajao na putu pa je tako 2000.g., po svemu sudeći dao ubiti svog dugogodišnjeg prijatelja i mentora Ivana Stambolića.⁴⁷⁷ Na svoj put osvajanja vlasti Milošević nije krenuo kao nacionalist. No već 1987. u govoru na Kosovu, gotovo da se pred televizijskim kamerama transformirao u nacionalistu i populistu.⁴⁷⁸ Na tom putu se nije zaustavio do trenutka kada su ga 2001. nove srbijanske vlasti ukrcale u avi-

477 Paula Bobanović, *Zločini Slobine obitelji: Zbog pisma završio u živom vapnu*, novinski članak na portalu Express 24sata.hr, 28.3. 2019.

478 Laura Silber, Allan Little, *The Death of Yugoslavia* (London: Penguin/BBC Books, 1996).

on koji ga je odveo na hašku optuženičku klupu za ratne zločine i u zatvor, iz kojeg se više nikada nije vratio.

Pod naletom agresivnog nacionalističkog populizma, federacija se raspala. Više nije moglo biti govora o ravnoteži i balansiranju. Slobodan Milošević prestrašio je jedan dio javnosti u Srbiji, ali je prestravio društva u ostalim jugoslavenskim federalnim jedinicama. Nitko nije želio živjeti pod njegovom vlašću. Iako u '80ima još nije bilo sasvim jasno kako će se stvari dalje razvijati, društva su se zabarikadirala u samoobrani. Federacija je postojala još samo na papiru. To je posebno bilo očito u Hrvatskoj i Sloveniji.

Država-partija bila je do te mjere zaokupljena sama sobom da nije ni primijetila kad ju je preuzeo Slobodan Milošević. On je krenuo sa svojom "jogurt revolucijom" (napad na vojvođansko vodstvo) i "događanjem naroda" u sustavno rušenje prvo pokrajinskih, a onda i republičkih vodstava diljem Jugoslavije. Narod se "događao" prvo vrlo organizirano, prevožen autobusima i vlakovima, ali s vremenom je masovna histerija uzela dovoljno maha da je nešto od tih događaja bilo i spontano.

Tako su u vrtlogu bezvlađa i populističke mobilizacije u tim '80ima definitivno skršeni glavni stupovi jugoslavenske države, identiteta i posebnosti: samoupravljanje, društveno vlasništvo, bratstvo i jedinstvo, nesvrstanost i federalna uravnoteženost države.

DRUŠTVO

Ostalo je društvo/društva. Ona su kroz medije, kulturu, znanost pa i privredu išla u korak s vremenom. Nedugo prije toga u svjetskoj literaturi i političko-teorijskim raspravama oživljen je stari termin iz teorije moderne države – civilno društvo. Isprva je bilo vrlo teško taj termin čak i prevesti na hrvatski i druge jugoslavenske jezike. Razumijevali smo "civilno" kao oprečno od "vojnog", ali ne kao neki posebni entitet i prostor građanske samosvijesti. Ni termin "građanski" nije se više najbolje uklapao. Do tada je on označavao pripadanje jednoj specifičnoj društvenoj klasi, a ne društvo u cjelini čiji je temelj institut građanina kao formalna kategorija. Općenito, jezik je bio odličan

pokazatelj situacije u kojoj su se našla jugoslavenska društva. Nisu postojali uvriježeni, standardizirani termini kojima bi se opisale nove pojave u društvu i imenovale promjene koje su se događale. Morali smo izmišljati riječi kako bismo iskazali što nam se događa i kud idemo. Mali primjer te “muke s jezikom” bilo je prevođenje rasprave Johna Stuarta Milla, *Razmatranja o predstavničkoj vladavini* (1989.) Iz kasnije perspektive čini se gotovo nevjerojatnim da smo potrošili mnogo vremena s terminima kao što je vladavina, civilno društvo, građanska prava, odgovornost vlasti u smislu polaganja računa građanima, promjenjivost vlasti i sličnima, koji jednostavno nisu postojali u našem političkom rječniku. Većina riječi, iako ne sve, su naravno postojale, ali je njihovo značenje bilo drugačije i nije prenosilo Millov smisao u opisu liberalno-demokratske države.

Ako nije bilo riječi, još manje je bilo pravne i institucionalne infrastrukture u koju bi se nove pojave mogle smjestiti.

CIVILNO DRUŠTVO

Pojam civilnog društva u našem intelektualnom prostoru, a u velikoj mjeri i globalno, oživio je svojim člancima i knjigama John Keane (1988.). Australac, londonski profesor, počeo je ponovno koristiti taj termin, ali s nešto drugačijim sadržajem od onog u klasičnoj političkoj teoriji. Civilno društvo više nije bio termin naprosto za društvo nasuprot državi ili građansko društvo. Keane ga je upotrebljavao da bi opisao pro-aktivno društvo, društvo koje djeluje na promjenu institucija, vrijednosti i odnosa i to ne nužno kroz klasične, uobičajene političke kanale. To je društvo isprepletено grupama i aktivistima koji se često bave jednom specifičnom temom – ženama, klimom, ljudskim pravima, pravima izbjeglica, samovoljom velikih banaka – i na toj temi mijenjaju društvo i okolnosti. Sredinom osamdesetih u Jugoslaviji se vodila velika rasprava o novim i alternativnim društvenim pokretima i civilnom društvu (Gledišta 1988., Pogledi 1988., Mladina 1987/88.). Neki su držali da je “civilno društvo” previše građanski (buržujski) pojam, proizašao iz liberalno-demokratske teorije države. Nove ili alternativne društvene pokrete smatrali su

revolucionarnijima i usklađenijima s marksističkim pristupom državi. Naročito značajan doprinos ovoj raspravi dali su brojni mladi slovenski teoretičari. Neki su čak išli tako daleko da negiraju kontinuitet između teorija novih društvenih pokreta i civilnog društva. No najznačajniji predstavnik te mlade generacije, Tomaž Mastnak ukazivao je⁴⁷⁹ na postojanje pa i nužnost kontinuiteta, bez obzira na zastarjelost konceptualnog aparata društvenih pokreta. Na temi civilnog društva dogodio se intelektualni procvat nove generacije, ali i pravi, praktični građanski angažman. On još nije imao svoju institucionalnu formu, ali je imao snažan glas i praksu.

Civilno društvo bilo je upravo pojam kakav je trebao da bi se označilo ono što se događalo u jugoslavenskim društvima. Ljudi su se okupljali oko nove glazbe, *Novog kvadrata* (skupina crtača stripova okupljenih oko zagrebačkog časopisa *Polet*), novih tema i drugačijih medija. Uz kulturu – glazbu, strip i ilustraciju i medije kao područja u kojima su '80e ostavile možda najdublje tragove i po kojima će se pamtiti, one su sa sobom donijele i neke druge nove teme i društvene pokrete.

FEMINIZAM

Koncem sedamdesetih (1978.) u Beogradu je održana velika međunarodna feministička konferencija. Bila je to prva takva konferencija u Istočnoj Europi i većina najslavnijih feminističkih imena iz cijelog svijeta bila je prisutna. Organizirale su je sociologinja Žarana Papić i direktorica Studentskog kulturnog centra u Beogradu Dunja Blažević. Iz svih tadašnjih republika i pokrajina sudjelovale su neke, uglavnom mlade žene. Većina ih je na početku stidljivo govorila o svojim iskustvima i istraživanjima. Tadašnje jugoslavensko zakonodavstvo bilo je vrlo liberalno što se reproduktivnih prava tiče, a i jednakost u plaćama i drugim pravima na papiru je izgledala dobro. Zato nije bilo tako jednostavno artikulirati stvarnu diskriminiranost žena u patrijarhalnom društvu s relativno naprednim zakonima. Sve jugoslavenske

479 Tomaž Mastnak, "Civilno društvo u čistom obliku", *Pogledi* 1, vol.18; Split 1988., 247–264.

učesnice uključujući mene, započinjale su svoja izlaganja prvih dana konferencije rečenicom “Ja nisam feministkinja, ali ...” Nakon tog “ali” slijedili su podaci o razlici u plaćama za žene i muškarce s istom razinom kvalifikacije koja je bila 25% u korist muškaraca⁴⁸⁰, o raspodjeli kućanskih poslova i poslova održavanja obitelji od kojih su žene obavljale cca 80%, o brizi o djeci koju su praktički u cijelosti obavljale žene. Tada kod nas još nitko nije prikupljao podatke o seksualnom uznemiravanju i zlostavljanju na poslu, na ulici i u obitelji. No postojali su podaci o silovanju, zastrašujuće ponižavajućem postupku dokazivanja tog zlodjela pred sudom i uvredljivo malim kaznama koje su zločinci osuđeni za silovanje dobivali na sudovima. Govorilo se o podržavanju patrijarhalnih stereotipa u medijima, školskim udžbenicima i javnom govoru. Mlade povjesničarke i antropologinje došle su s novim interpretacijama povijesnih činjenica i s novim činjenicama o kojima se nije učilo iz povijesti.⁴⁸¹ U raspravi s iskusnijim kolegicama sa Zapada, počele smo postepeno bolje razumijevati i teme i okolnosti u kojima se nalazimo. Nakon pet dana provedenih na konferenciji mnoge učesnice, uključujući i mene, počele su o sebi govoriti kao o feministkinjama. Za sada je to bio samo hrabri prvi iskorak u demistifikaciji termina. Feminizam je ismijavan na uobičajeni način kad se radi o ženskim pravima: o feministkinjama se govorilo kao o seksualno frustriranim, muškobanjastim, ružnim ženama, koje treba žaliti, a ne uzimati ozbiljno. Ova gotovo kolegijalna mizoginija bila je samo prva linija napada. Druga je nastupila u formi političkog preispitivanja tog opasnog zapadnog utjecaja na samoupravno socijalističko društvo. Ta je mogla imati i gore posljedice od podsmjeha.⁴⁸²

480 Vesna Pusić, “Žene i zaposlenost”, *Zbornik radova: Žena i društvo: Kultiviranje dijaloga*, 1987, 71–76.

481 Lydia Sklevicky, “Konji, žene, ratovi, itd.: Problem utemeljenja historiografije žena u Jugoslaviji”, u *Zbornik radova: Žena i društvo: Kultiviranje dijaloga*, 1987, 52–60.

482 Slavenka Drakulić, *Smrtni grijesi feminizma: Ogledi o mudologiji* (Zagreb: Moderna vremena, 1984); novo dopunjeno izdanje: *Smrtni grijesi feminizma* (Zagreb: Fraktura, 2020).

No po povratku s konferencije u Zagreb, sedam žena je odlučilo formirati prvu feminističku grupu u tadašnjoj Jugoslaviji. Grupa je formirana 1979., a s radom je u punom smislu započela 1980. Naišla je na mnogo veći odjek nego što je itko mogao pretpostaviti. Kako su prve članice bile sociologinje, filozofkinje, spisateljice, novinarke, teoretičarke književnosti, nije bilo neobično da su se po raznim medijima i publikacijama počeli pojavljivati brojni članci te prve grupe feministica. Sve su na neki način bile vezane za Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, bilo kao bivše studentice, bilo kao mlade nastavnice pa se tako tamo održao i prvi veliki zagrebački feministički skup. Odaziv je bio impresivan. Sve to izazvalo je oštru reakciju i mnoge napade. Bilo je zanimljivo da su oni u prvom redu dolazili od tadašnjih “opinion-makers” i uvaženih društvenih kritičara (I. Mandić, V. Tenžera), a ne od vlasti.⁴⁸³ S vlastima smo se sudarili nešto kasnije, kad je trebalo definirati način postojanja te prve feminističke grupe. Pravna i institucionalna struktura države nije poznavala i nije imala mjesta za takve pojave. Nevladine organizacije, društveni pokreti ili građanske inicijative bili su nepoznata pojava – nisu bili zabranjeni; jednostavno nisu postojali kao mogućnost. Još jedan primjer kaskanja države za društvom. Pritisak na grupu postajao je sve veći i javljala se kritika da se radi o ilegalnoj djelatnosti i agitiranju. Na kraju je spasonosno rješenje ponudio Rudi Supek, nekadašnji profesor većine utemeljiteljica, rodonačelnik hrvatske pa i jugoslavenske sociologije i predsjednik Sociološkog društva Hrvatske. Predložio je da se registriramo kao dio sociološkog društva. Tako je nastala sekcija *Žena i društvo* – de facto NGO prije postojanja NGOa, civilno društvo prije nego što smo i sami to znali i razumjeli. Pokret se širio brzo i kapilarno. Uskoro je tisuće žena bilo uključeno u neke aktivnosti vezane za ženska prava i žensku sudbinu. Nakon prve, relativno intelektualne grupe, došle su aktivistice, u prvi plan je mnogo snažnije izbilo nasilje nad ženama kao gorući problem društva. S vremenom su se slične grupe javile u Sloveniji, Srbiji, Bosni i Hercegovini ... Tragovi i

483 Slavenka Drakulić, *Smrtni grijesi feminizma: Oglеди o mudologiji*.

povijesni odjeci tih prvih ženskih civilnih inicijativa postoje i danas, četrdeset godina kasnije u novim državama nastalim nakon raspada Jugoslavije, u društvima koja, za razliku od država, ne mogu zanijekati svoj povijesni kontinuitet.

EKOLOŠKI POKRETI

Borba protiv zagađivanja i uništavanja prirode ima prilično dugu tradiciju u zemljama nastalim na području biše Jugoslavije, koja seže u 19. stoljeće. No kroz najduži dio svoje povijesti ona je bila vezana bilo za državu, bilo za znanstvenu zajednicu. Tek '70ih godina dvadesetog stoljeća, pod utjecajem svjetskih kretanja, javljaju se grupe građana i društveni pokreti koji zahtijevaju drugačiji odnos prema okolišu. Oni se obraćaju državi tražeći obustavu izgradnje hidroelektrana, regulaciju odlagališta smeća i ispuštanja otpadnih voda u more i rijeke, te obustavu planova za izgradnju nuklearne elektrane. Od države se traži da promijeni neke svoje najavljene planove. Nakon razdoblja zamiranja aktivnosti, sredinom '80ih ponovno se javljaju ekološki pokreti, ovaj put u nešto promijenjenim okolnostima krize države ili, kako ju označava analitičar ekoloških pokreta Oštrić, "krize legitimnosti sistema".⁴⁸⁴ Pokreti više ne traže promjene od države, već nastoje mobilizirati društvo za promjene. Ne toliko snažne i vidljive kao ženski pokret, ove inicijative stavljaju na dnevni red društva temu koja je do tada bila u potpunoj nadležnosti države.

Ekološke grupe se javljaju u tri oblika: 1. antinuklearni pokret; 2. samoorganiziranje građana i spontane lokalne protestne grupe; i 3. spontane omladinske grupe.⁴⁸⁵ Kako u '80ima država postaje sve udaljenija od javne scene, neke od tih inicijativa imaju značajan učinak usprkos svojoj relativnoj političkoj slabosti. Naročito nakon katastro-

484 Zoran Oštrić, "Ekološki pokreti u Jugoslaviji", *Socijalna ekologija*, siječanj-ožujak 1992., 83–100.

485 Zoran Oštrić, "Ekološki pokreti u Jugoslaviji" Wollfy Krašić, "Ekološke teme na stranicama časopisa Arena", *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, vol.13, br.1, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 2017., 128–146.

fe u Černobilu 1986. g., antinuklearne grupe uspješno se bore protiv izgradnje nuklearne elektrane u Hrvatskoj na Prevlaci. U razdoblju '80ih one se sve manje obraćaju državi, a sve više nastoje mobilizirati društvo, građane koji žive u ugroženim područjima, one koji možda godinama nisu primjećivali industrijsko zagađenje ili su se pomirili sa sudbinom divlje gradnje i improviziranih i nezaštićenih smetlišta. U to vrijeme šire sagledani problem globalnih klimatskih promjena još nije jedna od središnjih tema, čak ni u državama čiji ekološki pokreti su mnogo snažniji od jugoslavenskih. Primjerice, američki predsjednik Reagan za vrijeme svog mandata u '80ima tvrdi da je za zagađenje zraka odgovorno i drveće (!).⁴⁸⁶ Iz te perspektive činjenica da se u jugoslavenskim ekološkim pokretima govori o zaštiti okoliše, a ne još o klimatskim promjenama ne čini ih zaostalima za onim što se događa na globalnoj političkoj sceni. Ekološki pokret je najveći utjecaj u '80ima imao u Sloveniji. Ali gdje god je postojao u tom se razdoblju okrenuo od strategije upućivanja peticija državi, ka mobilizaciji za političku akciju. Ta će transformacija u kasnijem razdoblju višestranačja, olakšati da se ekološki pokreti transformiraju u političke aktere u užem smislu – zelene političke stranke.

MENAGERI

U suvremenoj političkoj teoriji manageri i ekonomija nisu prvo što pada na pamet kad se govori o civilnom društvu. U klasičnoj teoriji moderne države, međutim, ekonomska sfera je predstavljala srž društva, većinu onog što nije država. U Jugoslaviji '80ih sva poduzeća, s izuzetkom obrtnika i malih tvrtki s desetak radnika, bila su državna. No sa slabom državom, u kojoj nije jasno ni da li je ta "država", čiji pritisak neka tvrtka osjeća u svom svakodnevnom poslovanju, Federacija, Republika ili čak možda veći grad u kojem se tvrtka nalazi, pojam državne tvrtke dobio je novi sadržaj. U teoriji organizacije postoji dobro poznata spoznaja da, ako neku organizaciju ostavite

486 Peter Baker, Susan Glasser. *The Man Who Ran Washington: The Life and Times of James A. Baker III* (New York: Doubleday, 2020).

na miru da radi svoj posao, bez vanjskih pritisaka i političkog uplitanja, ona će najčešće početi raditi upravo to – svoj posao. Osamdesete, a naročito druga polovica osamdesetih, bile su još jedna potvrda te teorije. U Hrvatskoj i Sloveniji, gdje je pritisak države-partije postajao sve slabiji, čak su i sudovi učestalo sudili u skladu sa zakonom, a ne u skladu s političkim odlukama i pritiskom.⁴⁸⁷ Rezultat takve atmosfere osjećao se i u tvornicama i poduzećima. Upravljačke strukture sve su rjeđe bili politički podobni direktori s malo škole ali puno partijskog staža. Stasala je nova generacija managera, ambicioznih, obrazovanih i mnogo više prepuštenih samima sebi nego ikada ranije. U empirijskom istraživanju koje sam 1989. – 91. provela u 18 najuspješnijih tvornica u Zagrebu i u kojem je sudjelovalo 90 uspješnih managera, pokazalo se da ti ljudi sebe vide kao “prosvjećene tehokrate”.⁴⁸⁸ Vjerojatno pod utjecajem samoupravljanja, većina ih je još uvijek preferirala industrijsku demokraciju – pravo radnika na sudjelovanje u odlučivanju pa i donošenje ključnih odluka, ali tek na kraju dužih vremenskih razdoblja i temeljem izvještaja i rezultata uprave. 80% ih je bilo visoko obrazovano, 97% je smatralo da je upravljanje posebna profesija za koju treba posebno, dodatno obrazovanje, 85% ih je pokazivalo ambiciju da svoj posao rade uvijek bolje i efikasnije.⁴⁸⁹ Više od 95% isticalo je da uspješni manager mora biti poslovni čovjek, vođa i poduzetnik. Karakteristike kao što su političar, administrator, posrednik i koordinator, smatrali su bitno manje važnima. Sve to ukazivalo je, sociološki gledano, na stvaranje jedne nove društvene elite, sa svojim identitetom, vrijednostima i pravilima. Upravljači uspješnim tvornicama u ‘80ima nisu bili proizvod državne ekonomije i njoj svojstvenih kriterija političke podobnosti za rukovodeća mjesta u industriji.

487 Slučaj *Mladina* – Mark Thompson, *A Paper House: The Ending of Yugoslavia* (New York: Pantheon Books, 1992); Vladimir Primorac, “Može li se upropastiti hrvatsko pravosuđe?”, *Erasmus, Časopis za kulturu demokracije*, br.7; Zagreb: Erasmus gilda, Zagreb 1994., 23–32.

488 Vesna Pusić, *Vladaoci i Upravljači*.

489 Vesna Pusić, *Vladaoci i Upravljači*, 82.

Upravo je odsustvo države bilo ono što im je omogućilo da se probiju u prvi plan. Sloboda stvorena odsustvom pravila i pritiska – stara pravila su se sve manje primjenjivala, a novih još nije bilo – dozvolila je da organizacije rade ono za što su osnovane – svoj posao. Da bi preživjele u toj slobodi vakuuma vlasti, bez vanjske garancije i strukture, spasiti su se mogle jedino pozitivnom selekcijom upravljačkog kadra. Naglasak na kvalitetnim a ne podobnim managerima omogućio je ovim poduzećima da budu uspješna u kaosu nestajuće države. Industrijska upravljačka elita imala je mnogo potencijala, naročito u razdoblju političke tranzicije koje će nastupiti s devedesetima. U društvu bez demokratske tradicije i bez alternativne političke elite, uspješni manageri koji su se u prvi plan probili u '80ima mogli su biti vrlo koristan oslonac u ekonomskoj, ali i političkoj tranziciji. No, s možda izuzetkom Slovenije, politička tranzicija ni u jednoj od bivših jugoslavenskih republika nije provedena od diktature "benevolentnog totalitarizma" ka demokraciji. Obzirom na okolnosti rata i nasilja, možda to i nije bilo moguće. U svakom slučaju, prvi korak tranzicije bio je prema novoj autoritarnoj vlasti. Na početku nije bilo jasno koliko će ona trajati, ali njezin karakter bio je jasno vidljiv.⁴⁹⁰ Jedan od uspješnih direktora iz istraživanja vrlo precizno je opisao problem: "S političkim promjenama i dolaskom nove vlasti (1990.) politička lojalnost je postala vrlo bitna ... Bilo bi katastrofalno kad bi politička lojalnost nastavila igrati tako bitnu ulogu. ... To je najveća opasnost. Najmanje tolika opasnost kolika je bila i za bivšeg jednopartijskog sistema, to je izvjesno. ... Jedno je lojalnost sistemu – lojalnost prema demokraciji nije problem. Ono što je problem je zahtijevanje stranačke lojalnosti – lojalnost stranci na vlasti. Kad govorimo o zahtijevanju političke lojalnosti kao problemu, to je ono na što mislim."⁴⁹¹

Potencijali novonastale upravljačke elite koja je, zahvaljujući upravo nepovoljnim političkim okolnostima bila rezultat pozitivne selekcije, nisu iskorišteni. Od 18 generalnih direktora koji su bili na čelu

490 Vesna Pusić, *Demokracije i diktature* (Zagreb: Durieux, 1998), 59–82.

491 Vesna Pusić, *Vladaoci i Upravljači*, 143–144.

financijski najuspješnijih tvornica u siječnju 1990., do konca 1991. ostalo je njih 5.⁴⁹² Počišćeni su što po političkoj liniji ("komunjare"), što po etničkoj (Srbi). Ali to su bili samo prigodni izgovori. Do jučerašnji članovi Partije u velikim su brojevima prelazili u novu vladajuću Partiju u Hrvatskoj – HDZ i to nikome nije smetalo. Ono što je presudilo malo, ali korisnoj managerskoj eliti bila je opasnost da će oni stajati na putu velikoj privatizacijskoj pljački koja će uskoro uslijediti, kao i da je njihov autoritet proizlazio iz znanja i uspješnosti na poslu, a ne iz pripadnosti i lojalnosti Partiji na vlasti. Najdramatičniji pokušaj da se u političkoj tranziciji iskoriste uspješni industrijski upravljači bio je dolazak Ante Markovića na čelo vlade Jugoslavije u rano proljeće 1989. Elektroinženjer, legendarni direktor zagrebačke tvornice "Rade Končar" Marković je bio najistaknutiji predstavnik managerske elite. U 23 godine koliko je vodio "Končar" tvornica je narasla s 2 000 na 25 000 zaposlenih, među kojima je bilo 4 500 inženjera. Uspješan kao direktor velikog sustava, pokazao se uspješnim, kreativnim i uvjerljivim kada se kao predsjednik vlade uhvatio u koštac s galopirajućom inflacijom koja je u prvoj godini njegovog mandata (1989.) dosegla 2679% na godišnjoj razini.⁴⁹³ Uveo je konvertibilni dinar, stabilizirao bankarski sustav, gotovo prepolovio vojni budžet, bitno povećao udio saveznih sredstava u odnosu na republička u financiranju proračuna Federacije ... No sve to bilo je premalo i prekasno. Prvo je ušao u sukob sa Slobodanom Miloševićem oko sastava svoje vlade, a onda i oko Miloševićevog govora na Gazimestanu. Zatim je koncem 1991. de facto jedva pobjegao iz Beograda u Zagreb. No ni u Zagrebu nove vlasti za njega nisu našle mjesta. Čovjek koji je pokazao da može racionalno voditi nacionalnu ekonomiju, bio je i posljednji koji je pokušao spasiti Jugoslaviju. Koncem 1991. to mu nije bila preporuka. Ante Marković je došao prekasno ne samo da spriječi raspad Jugoslavije, već i da ublaži brutalni način na koji se to dogodilo. Dok se on borio s inflacijom i dogovarao pomoć s Međunarodnim monetarnim fon-

492 Vesna Pusić, *Vladaoci i Upravljači*, 131.

493 Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918 – 2008*. (Zagreb: Znanje, 2000), 645.

dom, država u čije ime je nastupao već je de facto bila nestala. Na vlast su u, formalno još uvijek republikama, došle nove političke stranke i novi vođe čiji programi više nisu imali veze ni s Jugoslavijom ni s Markovićem. Nove partije na vlasti nigdje u bivšoj Jugoslaviji nisu namjeravale dijeliti vlast. Stjecajem niza okolnosti jedino je nešto drugačija situacija bila u Sloveniji.

NACIONALISTIČKI POPULIZAM

Paralelno s jačanjem civilnog društva i pojavom sve većeg broja raznolikih društvenih grupa koje su osnažile njegovu potku, širio se i nacionalistički populizam. Njegov prvi javni politički predvodnik bio je predsjednik Saveza komunista Srbije Slobodan Milošević. Formalno gledano, Milošević je dolazio iz same srži države-partije i iz toga bi se moglo zaključiti da je nacionalistički populizam došao od države, a ne iz društva. Međutim, Milošević se razlikovao od ostalih tadašnjih političara. Svoju političku karijeru započeo je relativno kasno i svojim ponašanjem je pokazivao da mu se žuri. Možda je bio prvi koji je jasno vidio da u Jugoslaviji već nekoliko godina nema nikoga na vlasti i krenuo je osvojiti tu vlast. Beskonačno nadmudrivanje unutar institucija federacije i probijanje kroz okoštale partijske strukture zahtijevalo bi mnogo više vremena nego što je on bio spreman čekati. A sve je bivalo jasnije da to više i nije pravi put do vlasti. Milošević se okrenuo ka masovnoj mobilizaciji naroda. Za razliku od zagovornika civilnog društva koji su govorili o građanima i građanskim inicijativama, on je trebao gorljive mase na čijoj emocionalnoj energiji će se strelovito uspeti do vrhova vlasti. Trebao je “događanje naroda”. Događanje naroda je zahtijevalo masovnu mobilizaciju koja uvijek počiva na snažnoj kolektivnoj emociji. Tu nije bilo mjesta institutu građanina, pravnoj državi, poštivanju procedure i demokratskim institucijama. Sloboda, taj nejasni “predmet želje” u daljini, preveden je vrlo konkretno u “oni protiv nas!”. Milošević je svoj politički uspon započeo kao lukavi unutar-partijski operativac, a ne kao nacionalist. Nadmudrivao je svoje konkurente i beskrupulozno odbacivao dojučerašnje saveznike i suputnike. No u jednom trenutku je prerastao tu

razinu. Kao toliko puta na Balkanu (a i ne samo na Balkanu!) agresivni nacionalizam se pokazao kao logičan izbor i slijedeći korak. Bio je apsolutno uključujući za “naše” i apsolutno isključujući za sve ostale. Sav strah, neizvjesnost, siromaštvo i frustracija koju je narod osjećao mogli su se pretočiti u kolektivni bijes i mržnju prema Albancima (Hrvatima, Slovencima, Bošnjacima). Istovremeno, taj nacionalizam je nudio toplinu krda koje je pronašlo svog zaštitnika. Tu mobilizatorsku tehniku koristiti će u kasnijim desetljećima političke elite u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Sloveniji, Makedoniji pa i na Kosovu. Zajednički neprijatelj nacije biti će pripadnici druge nacije, ali s još više strasti proganjat će se “izdajnici u vlastitim redovima”. Izdajnici će biti svi koji se nisu podredili autoritetu vođe, koji zagovaraju ideje građanske države, kritiziraju nedjela vlastite strane i još se usuđuju o svemu tome govoriti javno. No Milošević i srbijanska politička elita u drugoj polovici osamdesetih bili su prvi koji su u tadašnjoj Jugoslaviji uveli takav pristup politici. Počevši od govora na Gazimestanu povodom 600 obljetnice poraza srpske vojske na Kosovu polju, u lipnju 1989., preko “antibirokratske revolucije” kojom su srušena vodstva u Vojvodini i Crnoj Gori, do prijetnje vlakovima koji će iz Srbije dovesti stotine tisuća demonstranata na ulice Ljubljane da sruše slovenske vlasti, Milošević je svima pa i samom sebi pokazivao što može učiniti emocionalna, zapaljiva nacionalistička retorika. Neki su praktični koraci u rastakanju federacije poduzimani i ranije. To je naročito bilo vidljivo na Kosovu, kako u svojoj knjizi detaljno opisuje Azem Vllasi.⁴⁹⁴ No masovna okupljanja su započela tek nakon Gazimestana. Gomile ljudi su slijedile Miloševića, urlale na mitinzima, mahale zastavama i transparentima, mrzile političare za koje većina do jučer nije znala ni da postoje. To je bila još jedna novootkrivena i na početku ne sasvim jasna prednost nacionalističkog populizma. On je učinio narod su-odgovornim. I kad vrijeme odnese vođe koji su iskoristili nezadovoljstvo, težak život i strah ljudi da bi ih usmjerili prema kolektivnoj mržnji, kad se slegnu strasti i prestane “događanje naroda”,

494 Azem Vllasi, *Kosovo: početak raspada* (Zagreb: Ljevak, 2016).

ostati će oni koje je ponijela kolektivna emocija; koji su prijetili i mrzili pa možda i sudjelovali u ratnim i mirnodopskim zlodjelima. Oni će morati pronaći način da racionaliziraju svoje nekadašnje ponašanje. Najlakše će to napraviti tako da ni sebi ni drugima nikad ne priznaju da su bili u krivu. Pronalaziti će stotine razloga zašto su zapravo bili isprovocirani, zašto su žrtve bile same krive za svoju sudbinu, zašto su oni obranili čast i slobodu vlastitog naroda, zašto su mnoge činjenice iz prošlosti zapravo laži i izmišljotine onih koji mrze njih i njihovu zemlju a priori ... Više od svega braniti će vođu koji ih je zaveo i učinio su-odgovornima za vlastitu politiku i želju za vlašću. Jer bra-neći vođu braniti će sebe i vlastitu prošlost.

To je taj dodatni osigurač koji populist, ne samo u bivšoj Jugoslaviji nego svi i svugdje, ugrađuju u svoju političku metodu. Masovnom emotivnom mobilizacijom koju obvezno zovu domoljubljem i rodoljubljem, osiguravaju da će vrlo teško biti osuđeni i potpuno odbačeni u vlastitoj zemlji čak kad ih i pregaze kotači povijesti. Štoviše, mnogi će se kroz vrijeme, iz kontroverznih političara kakvi su bili kad su bili na vlasti, u kolektivnoj svijesti građana transformirati u neupitne povijesne vođe. U samoobrani od vlastite loše ili kontroverzne prošlosti, društva će braniti i one koji su ih masovnom mobilizacijom i patriot-skom ucjenom učinili su-odgovornima za svoju politiku.

Osamdesete su jasno pokazale dilemu koja je do kraja tog desetljeća već bila ne samo podijelili Jugoslaviju i jugoslavenska društva, već ju je praktično gledano učinila neodrživom. To je bila opreka između civilnog društva u demokratskom kontekstu i populističkog nacionalizma. Ni jedna ni druga vizija budućnosti nisu bile vezane samo za neke republike. U svakoj su postojale i jedne i druge političke snage i društvene inicijative. Ali simbolično gledano, Milošević i srbijansko vodstvo predstavljali su populizam, a Kučan, Drnovšek i slovensko vodstvo – demokraciju.

TOTALITARIZAM ODOZDO

Osamdesete su bez daljnjega bile godine društva. Sve što se pozitivno, kreativno i kooperativno događalo, događalo se u društvu. Društva

su komunicirala jedna s drugim unutar Jugoslavije, ali i sa cijelim svijetom. Po mnogočemu nisu zaostajala za svijetom, a u nekim umjetničkim, kreativnim i akademskim dostignućima bila su u samoj svjetskoj avangardi. Ponovno oživljeni i redizajnirani pojam civilnog društva odlično se uklapao u ovu situaciju. Među analitičarima i u društvu općenito smatralo se samo po sebi razumljivim da civilno društvo znači nešto pozitivno, budućnosti okrenuto i inkluzivno. Bio je to gotovo sinonim za ljudska i građanska prava, ekološku osviještenost, emancipaciju žena, prava LGBTQ osoba (ili homoseksualaca, kako se tada govorilo) i drugih društvenih manjina i općenito proširivanje prostora slobode za sve veći broj obespravljenih ili diskriminiranih skupina.

U takvoj atmosferi jedan od začetnika i glavnih propagatora ideje civilnog društva u Jugoslaviji Tomaž Mastnak, objavio je 1987. g. svoj članak "Totalitarizam odozdo".⁴⁹⁵ Na primjeru represije protiv alternativne kulturne scene u Ljubljani, naročito pankera, obrazlagao je tezu da civilno društvo može biti i represivno, ograničavajuće i antidemokratsko. I prije tog članka neki autori su pisali o tamnoj strani civilnog društva⁴⁹⁶, ali Mastnakov tekst je bio prekretnica. U njemu se opisuje kako se policijska, dakle državna, represija nad pankerima i drugim pripadnicima alternativne kulturne scene koja je dominirala u sedamdesetima, u '80ima postepeno pretvorila u represiju koju je provodilo društvo. Umjesto hapšenja, premetačina i isljedničkog ispitivanja, nastupile su pritužbe susjeda, intervencije vlasnika lokala u kojima su se okupljali, reagiranje mjesne zajednice ili zajednica stanara. Revoltirani građani su pisali protestna pisma čitalaca i poduzimali kolektivne spontane akcije kako bi iz svojih sredina udaljili i riješili se tih čudno izgledajućih i nepodobnih osoba. Ti susjedi, radnici i ugostitelji bili su također civilno društvo koje je djelovalo spontano, samoorganizirano i neovisno od države. Razotkrivanje antide-

495 Tomaž Mastnak, "Totalitarizam odozdo", *Gledišta* 5/6, god.29, Beograd 1988.

496 Slavoj Žižek, "Pravci razvoja: Zašto nije vredno pisati o Agrokomercu", *Mladina* 29, Ljubljana 4.9.1987, 7.

mokratskog potencijala civilnog društva koje ne proširuje već ograničava ljudska i građanska prava raznih skupina, izazvalo je pravi šok. Civilno društvo se samo obračunava s vlastitim demokratskim potencijalima, tvrdio je Mastnak.⁴⁹⁷ Pojam i instituciju koju smo gledali kao spasonosnu u okolnostima nestajanja i onako hermetične države/partije, naslonjen na bogatu, protestnu i kreativnu dinamiku društva, u sebi je nosio zametak prijetnje slobodi i demokraciji. U '80ima civilno društvo je bio put ka demokraciji, a ne njezina negacija. Iz današnje perspektive poplave reakcionarnih, ekstremnih pa i nasilnih društvenih grupacija, od kojih svaka želi nekome oduzeti, uskratiti ili umanjiti neko pravo, ovakva vjera u civilno društvo djeluje naivno. No u Jugoslaviji '80ih to je bilo jedino na što se moglo osloniti.

Koliko je spoznaja koju je artikulirao Mastnak bila značajna i koliko će se pokazati značajnom u ratnim i post-ratnim devedesetima pa i u post-jugoslavenskim društvima do danas, spoznat ćemo kroz vrijeme. Zapravo je začuđujuće koliko je vremena bilo potrebno da to postane općeprihvaćena spoznaja, obzirom da se demonstracija antidemokratskog civilnog društva odvijala pred očima javnosti već u drugoj polovici '80ih. Okupljanje mase ljudi na populističkim mitinzima možda je u početku bilo organizirano. No s vremenom su se ljudi počeli skupljati spontano, urlati u "pravednom gnjevu" protiv neprijatelja, ma tko to bio i klicati vođama. Ta razjarena lica koja su prijetila, pozivala na rat, uništenje neprijatelja, pokoravanje, gaženje, bila su također civilno društvo. Ta činjenica je bila toliko zastrašujuća da jednostavno nije procesuirana. Civilne inicijative koje žele oduzeti prava etničkim manjinama, pripadnicima LGBTQ zajednice, zabraniti legalni pobačaj, otežati ženama da se zapošljavaju na plaćenim radnim mjestima; koje veličaju rasizam, vjersku netrpeljivost i mržnju prema imigrantima, iznikle su na javnoj sceni tek kasnije, u post-jugoslavenskim društvima. U dvadesetim godinama dvadesetprvog stoljeća, one su možda brojniji, a svakako glasniji dio civilnog društva. Da bi se demokratsko civilno društvo razlikovalo od ovih totalitarnih

497 Tomaž Mastnak, "Totalitarizam odozdo", 88.

skupina, bilo je nužno uvesti kriterij odnosa prema ljudskim i građanskim pravima. Temeljna razlika je u tome da demokratsko civilno društvo zagovara proširenje prava, a antidemokratsko oduzimanje i smanjivanje prava. No ta distinkcija se ni danas dosljedno ne primjenjuje. U '80ima ona još nije bila niti artikulirana. Totalitarne tendencije koje su dolazile iz društva bile su samo nagovještaj da desetljeće društva može sa sobom donijeti političke opasnosti s kakvima se do tada nismo susretali i koje mogu biti ozbiljna prepreka demokraciji u vremenu koje slijedi. Do kraja '80ih nije bilo jasno da će se Jugoslavija raspasti, ali je bilo očito da se sve mora dramatično promijeniti. Spoznaje o "totalitarizmu odozdo" poljuljale su dotadašnju vjeru u civilno društvo kao građanski, demokratski odgovor na represivnu, nedemokratsku, ali i nefunkcionalnu državu.

NASLJEDSTVO OSAMDESETIH

Konac osamdesetih, a naročito godine koje su slijedile, pokazale su kako je opasno bilo to vrijeme slabe i nestajuće države i difuzne, improvizirane slobode društva. Ni jedno ni drugo nije moglo trajati. Kad je došlo vrijeme tranzicije nije imao tko pregovarati. To nije bio jedini razlog, ali je bio jedan od najvažnijih razloga zašto se Jugoslavija raspala na tako brutalan i krvav način.

Ratovi u '90ima brutalizirali su društva u svim bivšim jugoslavenkim republikama. Nove države koje su izrasle na ruševinama one stare, krenule su u izgradnju svojih višestranačja i, u perspektivi, početničkih demokracija, s društvima u lošijem stanju, manje demokratskim i manje raznolikim od onog što je postojalo u '80ima. Trideset godina nakon što su završila '80e sa sigurnošću možemo reći da su one pokazale potencijale kojima raspolažu društva – kako kreativne, tako i prijeteće. Oni su bili i politički, ali najsnažniji su bili u području kulture i kontrakulture – medija, glazbe, stripa i ilustracije. To je ono što nam je trajno ostalo od osamdesetih. Pokazale su i pozitivnu, ali i destruktivnu ulogu koju u našim društvima mogu odigrati intelektualci, ta egzotična društvena grupa koja pod tim imenom postoji i uvijek je postojala samo u Istočnoj Europi i Francuskoj. Pokazale

su i da tadašnja država nije imala odgovore i nije se znala prilagoditi novom vremenu. Nove države koje su nastale nakon 1990., s izuzetkom Slovenije, nisu bile demokracije. Njihove vlasti su izabrane na višestranačkim izborima, ali način vladanja, procedure, pravosuđe, odgovornost vlasti, građanska jednakost i nediskriminacija nisu bili demokratski.⁴⁹⁸ Ni ekonomski ni politički te države u početku nisu funkcionirale ništa bolje od one na čijim ruševinama su nastale. Najviše su sličile modelu vladavine koji tada još nije imao ime. Pokušavalo se s “demokraturom” i sličnim pojmovima. No tek će Viktor Orban, decenijama kasnije, toj vlasti dati ime – neliberalne demokracije. U prvom razdoblju nakon tranzicije, zemlje Srednje Europe – Čehoslovačka, Poljska i Mađarska, uspostavile su funkcionirajuće demokracije. Zato se mislilo da su naše “diktature s demokratskim legitimitetom” rezultat djelomično rata, a djelomično zadnji trzaj autoritarne političke kulture naslijeđene iz stare države. U svakom slučaju, to je trebao biti završetak jedne ere, prije nego što se ostvari i stabilizira liberalna demokracija. Vrijeme će pokazati da stare navike umiru mnogo teže nego što se očekivalo. Naše “demokrate”, trideset godina kasnije izgledaju više kao nagovještaj onoga što dolazi, nego oproštaj od onoga što je prošlo. Populistički vođe i populistički način vladanja dominantni su u nekim od nekad najuspješnijih tranzicijskih zemalja Istočne Europe – Poljskoj, Mađarskoj, Sloveniji. Populistička desnica ojačala je diljem Europe pa i globalno i koristi agresivni nacionalizam kao sredstvo političke mobilizacije i kreiranja društvenih razdora.⁴⁹⁹ Što se civilnog društva i medija tiče, oni su promijenjeni do neprepoznatljivosti pod utjecajem novih tehnologija i društvenih mreža, ali još uvijek nismo dosegli onu kreativnost i raznolikost koju su pokazale osamdesete. To je razdoblje svjedočanstvo da društvo može i ima tih potencijala. Države su također u nekim aspektima napredovale od onoga što su bile u devedesetima. No u tom dije-

498 Vesna Pusić, *Demokracije i diktature* (Zagreb: Durieux, 1998), 59–82.

499 Anton Shekhovtsov, *Russia and the Western Far Right: Tango Noir* (London – New York: Routledge, 2018).

lu osamdesete nisu ostavile upotrebljivo nasljeđe, a sva kasnija iskustva s tim državama još nisu dosegla ona očekivanja i nade o kojima su sanjale osamdesete.

LITERATURA I REFERENCE

1. Baker, Peter, Susan Glasser. *The Man Who Ran Washington: The Life and Times of James A. Baker III*. New York: Doubleday, 2020.
2. Bobanović, Paula. *Zločini Slobine obitelji: Zbog pisma završio u živom vapnu*. novinski članak na portalu Express 24sata.hr, 28.3. 2019.
3. Cifrić, Ivan. *Socijalna ekologija: prilozi zasnivanju discipline*. Zagreb: Globus, 1989.
4. Drakulić, Slavenka. *Smrtni grijesi feminizma: ogledi o mudologiji*. Zagreb: Moderna vremena, 1984; novo dopunjeno izdanje: *Smrtni grijesi feminizma*; Zagreb: Fraktura, 2020.
5. Gams, Andrija. *O svojini*. Beograd: izdanje autora, 1982.
6. Garton Ash, Timothy. *Mi građani 1989*. Zagreb: Novi Liber, 1993.
7. *Gledišta 5/6*, tematski broj časopisa, god.29, Beograd 1988.
8. Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918 – 2008*. Zagreb: Znanje, 2000.
9. Hankiss, Elemér. *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press, Oxford University Press, 1990.
10. Havel, Vaclav. "The Power Of The Powerless". u V. Havel: *Living in Truth*. London: Faber and Faber, 1986.
11. Hirschman, Albert O. *The Passions and The Interests: Political Arguments for Capitalism Before Its Triumph*. Princeton University Press, 1977.
12. IDE – International Research Group: *Industrial Democracy in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
13. Jakovina, Tvrtko. *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta*. Zagreb: Fraktura, 2020.
14. Jović, Dejan. *Jugoslavija: država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej, 2003.
15. Keane, John. *Civil Society and the State*. London and New York: Verso Books, 1988.
16. Krašić, Wollfy. "Ekološke teme na stranicama časopisa Arena". *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, vol.13, br.1, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 2017., 128–146
17. Krastev, Ivan. and Stephen Holmes. *The Light that Failed*. New York: Pegasus Books, 2020.

18. Mastnak, Tomaž. "Civilno društvo u čistom obliku". *Pogledi* 1, vol.18; Split 1988., 247–264
19. Mastnak, Tomaž. "Totalitarizam odozdo". *Gledišta* 5/6, god.29, Beograd 1988, 80–90
20. Michnik, Adam. *Letters From Prison, and other essays*. Oakland: University of California Press, 1966.
21. Michnik, Adam. *The Church and The Left*. Chicago: University of Chicago Press, 1993.
22. Mill, John Stuart. "Razmatranja o predstavničkoj vladavini", u John Stuart Mill, *Izabrani politički spisi*, drugi svezak; Zagreb: Informator/Fakultet političkih nauka, 1989.
23. Oštrić, Zoran. "Ekološki pokreti u Jugoslaviji". *Socijalna ekologija*, siječanj-ožujak 1992., 83–100
24. *Pogledi* 1, tematski broj časopisa; vol. 18, Split 9/1988.
25. Previšić, Martin. *Povijest Golog otoka*. Zagreb: Fraktura, 2019.
26. Primorac, Vladimir. "Može li se upropastiti hrvatsko pravosuđe?". *Erasmus, Časopis za kulturu demokracije*, br.7; Zagreb: Erasmus gilda, Zagreb 1994., 23–32
27. Pusić, Vesna. *Industrijska demokracija i civilno društvo*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1986
28. Pusić, Vesna. "Žene i zaposlenost". *Zbornik radova: Žena i društvo: kultiviranje dijaloga*, 1987, 71–76
29. Pusić, Vesna. *Vladaoci i Upravljači*. Zagreb: Novi Liber, 1992
30. Pusić, Vesna. "Korijeni hrvatskog političkog identiteta". *Erasmus, Časopis za kulturu demokracije*, br.15; Zagreb: Erasmus gilda, veljača 1996., 3–8.
31. Pusić, Vesna. *Demokracije i diktature*. Zagreb: Durieux, 1998.
32. Pusić, Vesna. "Diktature s demokratskim legitimitetom". u V. Pusić: *Demokracije i diktature*, 1998., 59–82
33. Ramet, Sabrina P. *Balkanski Babilon: raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*. Zagreb: Alinea, 2005.
34. Shekhovtsov, Anton. *Russia and the Western Far Right: Tango Noir*. London – New York: Routledge, 2018.
35. Silber Laura, Allan Little. *The Death of Yugoslavia*. London: Penguin/BBC Books, 1996.
36. Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
37. Sklevicky, Lydia. "Konji, žene, ratovi, itd.: problem utemeljenja historiografije žena u Jugoslaviji" u *Zbornik radova: Žena i društvo: kultiviranje dijaloga*, 1987, 52–60.

-
38. Thompson, Mark. *A Paper House: The Ending of Yugoslavia*. New York: Pantheon Books, 1992.
 39. Tjednik *Mladina*, brojevi u godištima 1987–88.
 40. Tripalo, Miko. *Hrvatsko Proljeće*. Zagreb: Globus, 1990.
 41. Vllasi, Azem. *Kosovo: početak raspada*. Zagreb: Ljevak, 2016.
 42. Zbornik radova *Žena i društvo: kultiviranje dijaloga*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1987.
 43. Žižek, Slavoj. "Pravci razvoja: zašto nije vredno pisati o Agrokomercu". *Mladina* 29, Ljubljana 4.9.1987, 7.
 44. Županov, Josip. *Sociologija i samoupravljanje*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.

Alemka Lisinski

NOVINARSTVO I MEDIJI: IZAZOVI OSVOJENIH SLOBODA

OD UKIDANJA KROJNOG ARKA DO "KROJENJA" NOVE MEDIJSKE SCENE

U televizijskoj seriji "Crno-bijeli svijet" koja je 2020/2021. doživjela i svoju četvrtu sezonu, i postigla sjajnu gledanost i uspjeh na hrvatskom tržištu, a koju autorski/scenaristički potpisuju Goran Kulenović i Igor Mirković, tematiziraju se osamdesete godine na zagrebačkoj sceni (pop)umjetnička i medijska povezanost Zagreba i Beograda, uključivši i sve društvene fenomene te dekade – a sve u ruhu obiteljske serije. U stvari, mediji su na određeni način i glavni "likovi" ove priče u kojoj su protagonisti novinari i fotografi *Poleta*, *Studentskog lista*, *Danasa*, *Starta*, *Svijeta*, ili pak pioniri opozicijskog radija (Omladinski radio/kasnije Radio 101), glazbenici, i mladi glumci i glumice koji žive na liniji Zagreb – Beograd. Osim što je izvrsno napisana i režirana, serija pršti finom ironijom, ali i toplinom i humorom, poput vremeplovske televizijske čipke u kojoj je pristup likovima i tematici sličan načinu na koji je Dubravka Ugrešić u romanu *Štefica Cvek u raljama života* (1981) tretirala svoju naslovnu junakinju; baš poput Ugrešićeve, Kulenović i Mirković vole svoje likove, razumiju njihove veće i manje slabosti, *švejkovski* obrađuju ovo ključno desetljeće novije povijesti na jugoslavenskom prostoru, ne bježeći ni od jedne teme, od medija do JNA, od Partije do sitnih poduzetnika, od nacionalnog nezadovoljstva do umjetničke avangarde. I suprotno očekivanju, nostalgija nije glavni začim ovog odličnog televizijskog autorskog rada, nazvanog prema istoimenom velikom hitu zagrebačke novovalne grupe *Prljavo kazalište*, već je epoha oživljena na način da komunicira sa sadašnjošću – uostalom zato je serija i stekla tako širok krug publike. U četvrtoj sezoni jedan sredovječni bračni par doživljava krizu: muž je vojno lice, a supruga domaćica. Autori su u ovoj minijaturi sjajno provukli ulogu

tadašnjeg ženskog magazina *Svijet*, koji je tada vodila Đurđa Milano-
vić, glavna urednica koja je pripadala zagrebačkom feminističkom
krugu. Glavni uzrok za svoje iznenadne bračne probleme muž vidi u
supruginom predanom čitanju *Svijeta*, koji mu žena redovito “servi-
ra” kao primjer kako više ne želi živjeti kao bezglasna pratilja njego-
vog oficirskog karijernog puta, koji bi ih ovog puta iz Zagreba trebao
odvesti u Banjaluku. I tako, kroz više epizoda, ovaj ženski magazin,
koji se uspješno prodavao širom Jugoslavije u prosječno 220.000 pri-
mjeraka, “putuje” iz ruke u ruku likova “Crno-bijelog svijeta”, doživ-
ljavajući najrazličitije komentare, od pohvala novom feminističkom
duhu, do ironičnih primjedbi starijih Zagrepčanki koje se bune da
u njemu više nema krojnog arka (famozni krojni arak doista je i bio
tema žustrih rasprava unutar redakcije između zastupnica “starog” i
“novog” pristupa tzv. ženskim temama, uključivši modu). Feministki-
nje u *Svijetu* daju zaposlenje glavnoj junakinji serije, lektorici Mari-
ni, bez obzira na to što je trudna, a na kraju ovaj ženski dvotjednik i
“pomiri” posvađani bračni par koji će ostati živjeti u Zagrebu. Ovom
minijaturom – a takvih je životnih crtica serija prepuna – “Crno bijeli
svijet” govori o prelomnom desetljeću puno više nego brojne ozbilj-
ne političke interpretacije. Naime, u osamdesetima – usprkos jedno-
partijskom sustavu i nedostatku stvarne političke demokracije – jugo-
slavenska svakodnevnica je prošla kroz (r)evoluciju, počela se doimati
optimističnom, raznovrsnom, punom nade, različitih ideja i životnih
stilova. Društvo se počelo ozbiljno izvlačiti iz partijskog zagrljaja, a
isto se, i to vrlo ubrzano, počelo događati i s medijima.

U mnogočemu su osamdesete bile neka vrsta sretnog desetlje-
ća, *interregnum*, vrijeme “između” slabljenja i pada komunističkog
poretka i ponovnog – a u nekim slučajevima i prvog – uspostavlja-
nja građanske demokracije, višestranačja i tržišne ekonomije u Sred-
njoj i Istočnoj Europi, i državama formiranima nakon raspada SSSR.
Nade pojedinaca i cijelih društava bile su na vrhuncu, vjerovalo se da
budućnost može biti samo bolja. Na početku osamdesetih, 4. svibnja
1980, umro je Josip Broz Tito, doživotni jugoslavenski predsjednik – i
premda su sve republike bivše Jugoslavije prolazile kroz liberalizaciju

društvenog i političkog života, a time i medija – on se nije događao zbog stvarnog političkog samouvida vladajuće partijske klase da su promjene potrebne – već, između ostalog, zbog činjenice da je Titovom smrću nestalo snažnog leaderskog “ljepila” cijele države, pa su se sve interesne grupe, a ponajviše partija i vojska (JNA) počele ozbiljno brinuti za vlastitu poziciju, te su se posljedično znatno više bavile samima sobom no “neposlušnim” građanima.

Većina europskih komunističkih režima pala je na način (relativno) mirne predaje vlasti, u različitim vrstama “baršunastih” revolucija; istovremeno, mnogi jugoslavenski mediji veći dio ovog desetljeća vježbaju izazivački stav prema vlasti i partijski ustoličenim istinama – bez obzira je li riječ o socijalističkom samoupravljanju ili kultu druga Tita. Ipak, osamdesete nisu bila nepomućena idila tranzicije prema demokraciji. U to vrijeme svi tiskani mediji u Hrvatskoj i bivšoj Jugoslaviji bili su u nadležnosti Socijalističkog saveza radnog naroda, a kazneni je zakon sadržavao zloglasni članak 133, koji je kažnjavao “verbalni delikt” i “neprijateljsku propagandu”.

Viktor Ivančić, dugogodišnji karizmatični glavni urednik i novinar splitskog satiričkog tjednika *Feral Tribune* objašnjava drugu stranu osamdesetih – te ih uspoređuje s devedesetima i današnjim vremenom – za feljton *Hrvatska štampa 80-ih i danas*, koji je Jerko Bakotin u pet nastavaka objavio 2017. godine na portalu *Lupiga.com*: “Taj sistem poticao je poslušnost, bez sumnje. To nije bio demokratski sustav. Ne treba mitologizirati osamdesete godine zato što je došlo do stanovite liberalizacije cijelog sustava, pa i medijske scene, da ne kažem glazbene scene i tako dalje. Ipak je to bio – ne totalitaran poredak, jer nije zadržavao potpunu kontrolu – ali bez sumnje nedemokratski sustav. Naprosto, da bi se izborio za neki prostor slobode, ti si se morao ogriješiti i o pisane zakone. Mi smo svjesno u to ulazili, znali smo da će nas kačiti za verbalni delikt kada smo objavljivali neke stvari i svjesno si ulazio u te rizike. Međutim, ta pozicija nije bila toliko cinična kao današnja, tada su se znala pravila igre. Pravo ludilo nastaje devedesetih godina, kada imate ustavom formalno zajamčenu slobodu govora, višepartijski sistem i sve demokratske standarde, a zapravo imate

tiranski sustav koji progona slobodu govora na nacionalističkoj matrici, ali progona je bespoštedno. To je već prava društvena hipokrizija. Ona osamdesetih nije bila takva. Nije postojalo ni nešto drugo, što je nastalo devedesetih, a to je javna hajka. Nije postojao fenomen javnog linča. Tiho bi vas maknuli, smjenjivali urednike ili vas osudili, ali nije bilo takve harange, da vas netko isprepuca na ulici, a to je devedesetih bila najnormalnija stvar. Da vas ozloglase tako da vas onda pravедnici na cesti pretuku ili ubiju. To su, dakle, te razlike. Danas je, opet, treća stvar u igri – ostavit će vas bez posla.” Okružno tužiteljstvo u Splitu 26. kolovoza 1988, zbog *Ferala* zabranjuje *Nedjeljnu Dalmaciju*, prvi puta tijekom 45 godina postojanja splitske novinske kuće. Samo dva dana kasnije, Općinski sud u Splitu, s vijećem koji vodi sudac Branko Šerić, ukida zabranu, ali primjerci *Nedjeljne Dalmacije* nisu vraćeni na kioske. Prava priroda osamdesetih: puna demokracija još ne postoji, ali ni režim više nikoga ozbiljno ne onemogućava.

Bakotinov feljton ustvari je bio produžena verzija razgovora koje je ovaj novinar, publicist i putopisac 2012. snimio s četiri veterana hrvatskog tiskanog novinarstva, aktivnih u profesiji od osamdesetih godina – Marinkom Čulićem (*Danas* i *Feral Tribune*), Vladom Rajićem (*Vjesnik*), Viktorom Ivančićem (*Feral Tribune*) i Jasnom Babić (*Danas*, *Globus*, *Nacional*), za emisiju *Skrivena strana dana* Trećeg programa Hrvatskog radija, urednice Ljubice Letinić. Jasna Babić, cijenjena istraživačka novinarka osamdesetih i devedesetih u jugoslavenkom i hrvatskom novinarstvu (preminula 2017. godine), pregnantno je objasnila poziciju dva najvažnija politička tjednika u osamdesetima, zagrebačkog *Danasa* i beogradskog *NIN*-a. “*Danas* je za povijest hrvatskog novinarstva važan u najmanju ruku zbog toga što je to bio prvi relevantni politički list koji je konkurirao jednako važnom i vrlo dobrom beogradskom *NIN*-u. Utoliko je doista postojalo jugoslavenko tržište u kojem se mogla pojaviti i takva vrsta konkurencije. Premda je Hrvatska važila kao republika koja nije bila u stanju proizvesti jak politički časopis, *Danas* je pokazao upravo suprotno. Na kraju krajeva, moj posljednji tekst u *Danasu* – prije no što sam otišla u *Globus* – bio je naslovljen “Rat može početi” i zbog tog je teksta Tuđman

poludio. Tvrdio je da *Danas* širi paniku od rata te da nikakvog rata neće biti. Taj moj tekst je, dakle, najavio rat. Bilo je to negdje u danima nakon 17. kolovoza 1990. godine.

Bakotinovi sugovornici, poput brojnih novinskih profesionalaca, ali i medijske publike, smatraju da su, u formalno jednopartijskom sustavu u kojem nije postojala sloboda govora, mediji bili znatno relevantniji no što su danas. Je li tomu tako – i ako da – zašto? I kako je bilo moguće da su se u mnogim slučajevima – ti isti mediji, cvjetajući znakovi nadolazeće demokracije – u rekordnom roku pretvorili u ratne mašinerije. Na ova će – kao i na mnoga druga pitanja o medijima u osamdesetima – nastojati odgovoriti ovaj tekst, uzimajući u obzir i ishodišta razvoja medija u hrvatskom i jugoslavenskom društvu prije osamdesetih godina, ali i razočaravajuće pomake početkom devedesetih. Treba imati na umu da među zagovornicima nezavisnih, profesionalnih i odgovornih medija koji služe općem javnom interesu, od sredine šezdesetih godina prošlog stoljeća – bez obzira na tadašnji jednopartijski sustav – do današnjih dana postoji i ideološka razdjelnica na one koji vjeruju da mediji mogu ispuniti svoju informativnu i društvenu funkciju u komercijalnim medijskim okvirima, dok drugi smatraju da jedino tzv. neprofitni mediji doista mogu njegovati autonomno i nezavisno novinarstvo i tako služiti javnosti.

Postoji društveni konsenzus da su baš osamdesete najbolje godine hrvatskog i jugoslavenskog novinarstva, a i prodane naklade potkrepljuju ovu tezu – čak i kada “oduzmemo” veličinu jugoslavenskog tržišta i činjenicu da je u međuvremenu tiskano novinarstvo globalno doživjelo veliku krizu. Ponuda novina bila je izuzetno raznovrsna, tržište za tiskane medije prelazilo je republičke granice, za današnje pojmove u Hrvatskoj, ali i svugdje u bivšoj Jugoslaviji, bile su to nevjerojatne prodane naklade: tako je na primjer, u kasnim osamdesetima politički tjednik *Danas* dosizao i do 180.000 prodanih primjeraka, od toga je jedna petina prodavana izvan Hrvatske. Beogradski *NIN* imao je preko 200.000 prodanih primjeraka, dok se ljubljanska *Mladina* – kao alternativni magazin – prodavala u preko 100.000 primjeraka u Sloveniji i drugim republikama. Start je prodavan i u 200.000

primjeraka, Večernji list do 370.000, Vjesnik, stotinjak tisuća, a regionalne novine kao što je Slobodna Dalmacija u najboljim su danima dosizale nakladu od nevjerojatnih 150.000 primjeraka.

OSAMDESETE (IPAK) NISU PALE S NEBA

Desetljećima nakon Drugog svjetskog rata u bivšoj Jugoslaviji sve novine, kao i elektronički mediji, smatrani su prvenstveno ideološkom transmisijom politike. Njihov prvenstven zadatak bio je da informativno i ideološki usmjeravaju čitatelje. No, šezdesetih i sedamdesetih godina jugoslavenske novine, još uvijek u društvenom vlasništvu, počele su činiti male korake prema liberalizaciji, ali se i poslovnije ponašati. Osim što su se mediji razvijali u tehnološkom i profesionalnom smislu, počeli su formirati drugačije samorazumijevanje vlastite uloge u društvu, u smislu nezavisnog, pa i korektivnog društvenog dionika. Političke promjene ipak su ponajviše utjecale na profesionalizaciju i djelomično osamostaljivanje medija.

S obzirom na činjenicu da je Jugoslavija (SFRJ) bila jednopartijska, socijalistička država, promjene su bile nemoguće bez prešutne ili otvorene partijske podrške. Sredinom šezdesetih, u Jugoslaviji, dvije struje unutar Komunističke partije borile su se za prevlast; dogmatiku i centralističku vodio je Aleksandar Ranković, tada potpredsjednik Jugoslavije, naspram drugog krila komunističkog vodstva, koje je bilo reformski usmjereno, te tražilo decentralizaciju države odnosno veća prava za republike unutar federacije i određene elemente slobodnog tržišta. Predsjednik Josip Broz Tito javno se 1962. založio za decentralizaciju i praktički podržao reformiste, a u reformskom duhu donesen je i novi jugoslavenski ustav (1963) i održan VIII Kongres SKJ 1964. godine. Beogradska autorica, osnivačica i predsjednica Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, Sonja Biserko, u svojem radu *Uloga medija u pripremi rata* pregnantno opisuje kako borba za Titovo nasljeđe započinje još sedamdesetih godina, kada postaje jasno da Jugoslaviju nije moguće sačuvati kao centraliziranu federaciju. "Međutim, Srbi su Jugoslaviju videli samo kao takvu, te su svaki pokušaj njezinog reformiranja doživljavali kao napad na srpski narod.

Tu su i ključni datumi 'demoniranja' centralističke države: Brionski plenum (1966), studentske demonstracije (1968), prve albanske demonstracije (1968), te usvajanje 'konfederativnog' Ustava (1974)."

U tom smislu, u Hrvatskoj je bila najznačajnija pojava *Hrvatskog proljeća*, društvenog pokreta za političku i upravnu decentralizaciju s nacionalnim predznakom (pokret je bio heterogen, i djelomično nacionalistički), ali i za liberalizaciju političkoga i gospodarskog života. U ovom su razdoblju razne kulturne institucije širile svoju slobodu djelovanja, a to su činili i mediji. Slomom *Hrvatskog proljeća* potkraj 1971. i početkom 1972. godine proces jačanja medija bio je prekinut, ali sje-me je bilo posijano. Istodobno je bio ugušen i pokret za liberalizaciju Komunističke partije i društva koji su u Srbiji od 1969. do 1972. vodili Marko Nikezić i Latinka Perović, a potom sa suradnicima smijenjeni pod optužbom za anarholiberalizam. U ovom su razdoblju silno važne bile i velike studentske demonstracije u lipnju 1968. godine u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i Ljubljani, koje su kritizirale crvenu buržoaziju, komunističke povlastice i tražile socijalnu pravdu i reformu socijalizma. Najsnažniji protesti bili su u Beogradu, gdje su trajali punih tjedan dana; policija je i tukla studente i zabranila sva javna događanja; a oni su se pak sakupili na Filozofskom fakultetu gdje su držali debate i govore, i dijelili primjerke zabranjenog magazina *Student*. Mlade su podržali poznati umjetnici i intelektualci, poput režisera Dušana Makavejeva, glumca Steve Žigona i pjesnikinje Desanke Maksimović, koji su kasnije imali problema zbog svojeg angažmana. Tito je uspio zaustaviti ove prosvjede održavši svoj poznati televizijski govor 9. lipnja, ustvrdivši da su "studenti u pravu", i obećavši društvene reforme. No, u narednim godinama, studentski lideri trpili su policijski progon, a među njima je najpoznatiji bio filmski autor Lazar Stojanović.

Razvoj novinske profesije u tom razdoblju pratilo je i osnivanje brojnih novih i razvoj već postojećih novinskih publikacija u cijeloj Jugoslaviji; dolazi i do buma revijalnih izdanja – tada se, na primjer, razvija zagrebački dvotjednik *Start*, i srpski magazin *Duga*, koji osamdesetih postaju jednim od najvažnijih i najutjecajnijih novina u Jugoslaviji. Sredinom šezdesetih snažno se izdvojio i zagrebački *VUS*

(*Vjesnik u srijedu*), kao politički tjednik koji se počeo zalagati za elemente tržišne ekonomije – tzv. “čiste račune” među republikama, što se smatralo hrvatskim nacionalističkim pristupom – te za neke principe građanskog društva, što se tada karakteriziralo gotovo kontrarevolucionarnim djelovanjem. Unutar istog razdoblja razvijaju se pod okriljem Saveza omladine i omladinski listovi poput *Omladinskog tjednika*, *Poleta*, *Pop Expressa*. Profiliraju se i novine koje se bave kulturom poput *Telegrama*, a 1971. počinje izlaziti i *Hrvatski tjednik*, sa životnim vijekom od travnja te godine do zabrane u prosincu. Svakako je bio zanimljiv i *Studentski list*, glasilo Saveza studenata u kojem su radili brojni mladi novinari – svjetonazorski mnogi od njih “šezdesetosmaši” – koji su bili aktivni i poslije u osamdesetima, u jugoslavenskom medijskom procvatu. Na jednoj strani, nacionalno, tržišno i građanski probuđeni novinari – a neki i nacionalistički usmjereni – a na drugoj, autori i autorice s vjerom u lijevu političku ideju, u bolji socijalizam, s filozofskim uporištem u Frankfurtskoj školi i jugoslavenskom *Praxisu*, privučeni novim društvenim pokretima – feminizmom, antiratnim i hipi pokretom. Ova se društvena, ideološka i medijska razdjelnica u različitim oblicima zadržala sve do danas. Mediji u osamdesetim godinama, sve do pojave Miloševića, uz mnoge druge razloge, imali su svoj zlatni trenutak i zato, jer je među urednicima i novinarima, neovisno o nacionalnoj i političkoj boji, i svjetonazorskom usmjerenju, postojao neizgovoreni minimalni društveni konsenzus o prioritetima – borba za slobodu govora, izgradnja i čuvanje profesionalnih uzusa struke i otvaranje prostora demokracije. Da je ovaj konsenzus bio čvršće građe, imao bi šanse sačuvati se i kroz devedesete, i ‘isplovati’ prema sadašnjosti u vidu profesionalnih medija, različitih žanrova i svjetonazorskih pozicija. Na žalost, to se nije dogodilo.

Savezni mediji, prvenstveno zbog svoje ideološko-političke važnosti širenja jedinstvene, iz centra odaslane političke poruke, poput novina *Komunist* i *Borba*, ili pak izvještajne agencije *Tanjug*, dobivali su puno više sredstava od republičkih medija. No, 1968. godine polako se počeo rušiti centralistički model, pa je tako te ključne godine Ivo Bojanić, direktor RTV Zagreb, donio odluku da se prekine zajednički

TV dnevnik s RTV Beograd i da se emitira samostalni zagrebački.⁵⁰⁰ U drugoj polovici šezdesetih dinamičnije će se započeti razvijati radio i televizija na području cijele Jugoslavije, dosta se ulagalo u odašiljače pa je tako na primjer, do kraja 1971. cijelo područje Hrvatske bilo pokriveno televizijskim signalom, što je rezultiralo i povećanim brojem televizora u kućanstvima. Godine 1961. uvedeno je i plaćanje obvezne TV pretplate. Slobode su rasle, pa je tako Savez novinara Jugoslavije 26. listopada 1967. zatražio od predsjednika Saveznog izvršnog vijeća (SIV) Miku Špiljka da se implementira ustavna odredba o javnosti rada svih državnih i javnih ustanova i predložili da se sjednice Saveznog izvršnog vijeća (SIV) otvore za novinare, što je Špiljak i prihvatio. Ta je praksa ubrzo, na intervenciju Tita i Kardelja koji su smatrali da je to “pretjerivanje” u primjeni ustavnih načela, napuštena.⁵⁰¹ Ova situacija izrazito podsjeća na današnje zakonsko pravo koje mediji – ne bez problema – ostvaruju kroz Zakon o pristupu informacijama, obvezujući javna i državna tijela na transparentnost njihovog rada.

Šezdesete godine XX stoljeća vrijeme su globalnog medijskog procvata, razvoja medijske samosvijesti – premda je ona naravno postojala i ranije. U remek-djelu klasičnog Holivuda (Hollywood), filmu Džona Forda (John Ford) *Čovjek koji je ubio Liberty Valancea* (1962) mali izdavač i novinar u zabačenom mjestu Divljeg zapada, čija je redakcija praktički *one-man band*, brani pravo na slobodno izražavanje svoje novine, opirući se ne samo interesnim pritiscima, nego i svirepim fizičkim nasrtajima lokalnog sadističkog revolveraša. Novinarstvo nikada nije bio benigni poziv, ali šezdesetih godina u razvijenom su se svijetu medijske slobode ipak počele tretirati kao jedno od temeljnih ljudskih prava. Što je to točno značilo za medije? Da je njihova misija prvenstveno okrenuta prema interesu tzv. opće javnosti, da nezavisnost od izvršne vlasti treba biti zakonski zajamčena, da

500 Josip Mihaljević, “Liberalizacija i razvoj medija u komunističkoj Hrvatskoj 1960-ih i na početku 1970-ih”, *Društvena istraživanja*, Vol. 24, 2, 2015.

501 Josip Mihaljević, “Liberalizacija i razvoj medija u komunističkoj Hrvatskoj 1960-ih i na početku 1970-ih”.

svaku povredu nezavisnosti medija treba rješavati sudska, a ne izvršna vlast, te da su sredstva javnog izvještavanja obvezna davati cjelovite informacije o državnim i javnim poslovima, kao i različite stavove o problemima koji muče državu i društvo, ili pak međunarodne odnose, kao i svijet globalno. Naravno, nikakve zakonske norme ne mogu do kraja osigurati novinarima profesionalizam, nezavisnu poziciju i samostalnost u radu; ovaj je poziv je svakodnevna bitka za te ciljeve, jer metode vanjskih pritisaka u suvremenom su okruženju mnogostrukije, isprepletene između oglašivača, politike i izdavača, a efekti ništa manje brutalni od onih koje je zbog teških batina trpio novinski urednik na Divljem zapadu.

SVE U DESET GODINA: OD NOVINARSKOG PROCVATA DO RATNOHUŠKAČKIH MEDIJA

Informativni prostor bivše Jugoslavije na početku osamdesetih strukturom je preslikavao, s jedne strane, daljnju partijsku potrebu za kontrolom medija, ali je nosio u sebi već i otisak pozitivnih pomaka druge polovice šezdesetih i početka sedamdesetih godina. Informativni prostor bio je podijeljen republičkim granicama – sve republike i autonomne pokrajine imale su svoje televizijske kuće (RTV Zagreb, RTV Sarajevo, RTV Ljubljana, RTV Beograd, dok je u Beogradu djelovala Jugoslovenska radio-televizija s beogradskim TV centrom). Također, republike su po uzoru na ideal dobre mogućnost kontrole velikih sustava imale po jedan ili više medijskih poduzeća – *Vjesnik* u Zagrebu, *Politiku* i *BIGZ* u Beogradu, *Oslobođenje* u Sarajevu, *Delo* u Ljubljani. Najčešće je jedan elektronički medij – a to je bila republička televizija – i jedna dnevna novina, u hrvatskom slučaju *Vjesnik*, u srpskom *Politika*, u slovenskom *Delo* itd., bio poluslužbeni glasnogovornik republičke vlade, a sve to pod budnom paskom republičkih vlasti. Republički partijski komiteti držali su redakcijske politike pod povećalom, prateći njihove pomake, ma kako mali bili. S obzirom da

se dobro razumio doseg i značaj televizije, čelnik televizije i sam bi najčešće bio član republičkog Centralnog komiteta.⁵⁰²

U drugoj polovici osamdesetih, postepena liberalizacija i promjena socijalne klime ohrabrila je veći broj novina i magazina u cijeloj bivšoj Jugoslaviji da se polako svjetonazorski – manje ili više otvoreno – opredijele za liberalniji pogled na društvo, s implicitnim idealom više-stranačja; ugledni hrvatski i jugoslavenski intelektualac Slavko Goldstein pozvao je na nužnost višestranačkih izbora krajem osamdesetih, upravo u zagrebačkom *Danasu*. U liberaliziranom govoru, odabiru autora, tema i u pristupu prednjačio je politički tjednik *NIN* u Beogradu, dvotjednik *Start* u Zagrebu i alternativni omladinski tjednik *Mladina* u Ljubljani. Mediji su njegovali različite strategije: tjednici *Danas* i *NIN* otvoreno su analizirali partijske politike, donosili ekonomske analize i kolumnističke kritike, među autorima – vanjskim suradnicima počela su se pojavljivati imena koja nikako nisu bili po partijskoj volji. Obrađivali su se i ekonomski slučajevi, bile su to opsežne priče koje su demonstrirale slomove partijske politike, a time i sveukupne državne politike. Jedna od većih bila je i, na primer, tema o propaloj industriji aluminijske u Obrovcu, o kojoj je npr. pisao *Danas*, demonstrirajući političko i partijsko nasilje nad ekonomskim preduvjetima za uspješno poslovanje – naime, bile su donesene pogrešne procjene o količini boksita koji se prerađuje u aluminij. I model financiranja je bio nepovoljan pa je za obrovačku tvornicu prije zatvaranja procijenjeno da manje troškove stvara ako ne proizvodi nego da radi.

Godine 1969. u Beogradu je s radom započeo Radio Beograd 202, TV Sarajevo počela je emitirati vlastiti program, a u Zagrebu je pokrenut magazin *Start* (1969–1991). *Start* je bio zanimljiv i žanrovski, nije bio politički tjednik, na određeni način ovaj se magazin ponašao kao da partije uopće nema, a svoj puni procvat doživio je upravo u osamdesetim godinama. Radile su se tzv. “bjelosvjetske” lifestyle teme,

502 Kuzmanović, Jasmina, “Media: The Extension of Politics by Other Means”, u *Beyond Yugoslavia/ Politics, Economics and Culture in a Shattered Community* (edited by Sabrina Petra Ramet and Ljubiša. S. Adamovich), Westview Press Inc., 1995., str. 83–98.

intervjuiralo velike intelektualce, zvijezde, domaće i globalne, putovalo se svuda i pisalo baš o svemu, od izvještaja o ženskoj seksualnosti autorice Shere Hite (tzv. Hite Report) do intervjuja s Olgom Hebrang, a sve to začinjenom tzv. duplericom u *Playboy* stilu. S današnjeg feminističkog aspekta, i dominirajućeg diskursa političke korektnosti mnogi bi se začudili kako su dvije feministkinje, poput Slavenke Drakulić i Vesne Kesić objavljivale tekstove u *playboyevskom* magazinu. No, visoka kvaliteta novinarstva, sjajna naklada i otvaranje novih sadržaja bila je prilika koja se nije smjela propustiti. *Start* je u osamdesetima ciljao na široku publiku, a zanimljivo je da je uredništvo tokom 1983. pa sve do polovine 1985. na svojim stranicama objavljivalo koliko je bila naklada prethodnog broja, pa se zahvaljujući takvoj transparentnosti može ustanoviti da je naklada dosegla 210.000 primjeraka.

U svakom broju *Starta* – kako ga opisuje Dragan Golubović u svojem tekstu na *Analiziraj.ba* – bile su zastupljene teme iz politike (vanjske i unutrašnje), kulture, tehnologije, zanimljivosti, zabave. Uredništvo je tokom 1985. naručilo istraživanje strukture svojih čitatelja. Podaci su objavljeni u kolovoškom broju, a analiza je pokazala da su čitatelji *Starta* uglavnom muškarci (74,4 posto), žene (24,6 posto), te da je 62,2 posto čitatelja imalo završenu visoku školu ili fakultet. Ovakva struktura čitatelja zahtijevala je ne samo zabavan sadržaj već i teme koje mogu zadovoljiti visok postotak publike s fakultetskom diplomom. Novinari *Starta* napravili su i razgovore gotovo sa svim ključnim ljudima s prostora bivše Jugoslavije i značajnim svjetskim imenima kao što su: Noam Chomsky, Susan Sontag, Saul Bellow, Arthur Miller, Günter Grass, Ruud Gullit, Michel Platini, Krzysztof Kieskowski ili Linus Carl Pauling, koji je u to vrijeme već bio dvostruki nobelovac, a poslije ga je magazin *New Scientist* stavio na listu od 20 najutjecajnijih znanstvenika svih vremena. Važnost *Starta* za ondašnje javno mnijenje predstavlja spremnost za otvaranje novih tema koje u današnjem društvu još predstavljaju nepopularno štivo. Intervju s američkom feministkinjom Glorijom Steinem, koji je u prosincu 1983. godine napravila Slavenka Drakulić, problematizira ulogu žene u društvu i jačanje feminističkog pokreta. U svibnju 1985. novinarka Dubravka

Tomeković u istom broju piše tekst “Prvi jugoslavenski gay-radio” u kojem prepričava *kontrakulturnu* emisiju *Frigidna utičnica* zagrebačkog Omladinskog radija, urednika i voditelja Seada Alića, u kojoj je jedan od gostiju bio i Toni Marošević, kulturna gradska figura iz osamdesetih, čovjek koji je imao hrabri *coming-out* svoje homoseksualne orijentacije, neovisno o brojnim negativnim reakcijama. Kasnije je Radio 101 razvio i ozbiljne političke emisije poput *Week Reporta* koji su radili sjajne novinarkе i autorice Zinka Bardić, Nataša Magdalenić Bantić i Lidija Šeparović, ali i posebne humorističke formate poput *Zločeste djece*, kultne emisije koju je od sredine osamdesetih do devedesetih radila grupa novinara njegujući mješavinu lokalnog i *pajtonovskog* humora, do suza nasmijavajući (samo) zagrebačku publiku, jer frekvencija nije omogućavala širi doseg.

Start je bio i jedna od prvih novina u bivšoj Jugoslaviji koji se bavio medijima samim, vlastitim profesionalnim svijetom. Serijal tekstova o domaćim i stranim novinama bio je tematski novitet, a razgovaralo se s osnivačima i urednicima najvećih novinskih kuća, kao što je na primjer, Hubert Beuve-Mery, osnivač časopisa *Le Monde*, Eugenio Scalfari, dugogodišnji urednik *L'Espresso*, ili Stephen Samuel Rosenfeld, urednik *The Washington Posta*. Raspad Jugoslavije može se jasno pratiti kroz temu kosovskih problema i analizu ekonomske situacije u zemlji, kao i kroz tekstove koji se bave porastom nacionalizma i naoružavanja. Redakcija je vrata otvorila i intelektualcima koji nisu predstavljali politički establišment. Objavljivani su razgovori sa Slavojem Žižekom, Zagorkom Golubović, Ivanom Supekom, Srđom Popovićem, Vladom Gotovcem i drugima. Na samom kraju dekadе, 1989. godine, u Startu su progovorili i vjerski lideri, najprije je objavljen intervju s tadašnjim patrijarhom Srpske pravoslavne crkve Germanom, a odmah poslije s kardinalom Franjom Kuharićem i reis ul-ulemom Huseinom Mujićem.

Slovenska *Mladina* sustavno je pak razarala partijske kultove – počevši s najvažnijim, a to je bio Titov kult, a zatim i Jugoslavensku narodnu armiju (JNA). Naročito su se bili “okomili” na štafetu, simbolički ‘moćnog’ falusoidnog oblika, izvrgnuvi ruglu ovaj običaj

njegovanja kulta ličnosti. Omladinci su trčali kroz cijelu Jugoslavije noseći i jedni drugima predajući Titovu rođendansku štafetu (tzv. štafetu mladosti), koja je jugoslavenskom predsjedniku svečano uručivana svake godine 25. svibnja (Dan mladosti), na mega stadionskom sletu u Beogradu, kojeg se ne bi postidjeli ni kineski komunisti. *Mladina* se povezala i s *Neue Slowenische Kunst (NSK)*, avangardnim art kolektivom koji je osnovala glazbena grupa *Laibach*, a čiji su članovi bili i likovna grupa *IRWIN*, kao i Teatar Sestara Scipion Nasice. *NSK* je 1987. pobijedio na natječaju za plakat za Dan mladosti usudivši se prezentirati “socrealistički” dizajn, a da je zapravo bila riječ o naci-kunstu. Podloga je bila slika naci umjetnika Richarda Kleina, njemačka zastava bila je zamijenjena jugoslavenskom, a umjesto orla postavljena golubica. Vlasti su ovaj potez interpretirale kao pokušaj da se Tita izjednači s Hitlerom. Savezne vlasti su *Mladinu* – koja je pokazivala otvoreni prezir prema Partiji, državi i socijalizmu, i bila potpuno alternativni magazin u svojem svjetonazorsko kulturnom odabiru – smatrale ozbiljnim državnim neprijateljem, te su stoga krajem osamdesetih događaji u vezi *Mladine* bili direktno povezani i sa slovenskom odlučnošću da se izbori za samostalnost. Kasniji slovenski premijer Janez Janša tada je pisao i nekolicinu kritičkih tekstova o Jugoslavenskoj narodnoj armiji, upravo u *Mladini*.

U kasnim osamdesetima određeni profesionalni medijski i demokratski standardi su već bili uspostavljeni, no nažalost Milošević je već bio u svojoj političkoj i medijskoj ratnoj ofenzivi. Pritisnuta atmosferom u zemlji, i serijom *baršunastih* revolucija i hrvatska komunistička vlast pristala je na višepartijski sistem u studenom 1989, s prvim demokratskim izborima u travnju 1990. Tadašnja Televizija Zagreb kao da je čekala svoju šansu, program se radio prilično profesionalno, bez obzira što je sistem u formalnom smislu još uvijek bio prilično rigidan. Televizija Zagreb je praćenje prvih višestranačkih izbora odradila vrlo dobro, uložena je napor da se predizborni tv program napravi prema pravilima struke. Ubrzo nakon izbora, nakon što je Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) formirala vlast, na Televizija Zagreb, koja je postala Hrvatska televizija, napravljena je ozbiljna

čistka novinara i urednika, po nacionalnom ključu, ali i na temelju političke pripadnosti. Naročito važnu ulogu u smjenjivanju srpskih i drugih nepoćudnih “kadrova” obavio je hrvatski filmski režiser Antun Vrdoljak koji je bio glavni ravnatelj Hrvatske radiotelevizije od 1991. do 1995. Program je “otklizao” u mahanje zastavom i šahovnicom, u doslovnom i tematskom smislu, te ubrzo i u pravi ratni program, jer je započeo oružani sukob.

U Hrvatskoj je komunistička vlast do zadnjeg časa bila nespremna čvrsto se postaviti prema Miloševićevom nacionalizmu i pokušaju dominiranja cijelom Jugoslavijom, te su to zagrebački mediji nazvali “hrvatskom šutnjom”. O medijskoj sceni osamdesetih, i svojem ukusu, u feljtonu Jerka Bakotina, Viktor Ivančić kaže: “U Hrvatskoj se prvi *Danas* suprotstavio toj politici Miloševića i tada je kroz *Danas* prekinuta ta famozna hrvatska šutnja. To je u tom periodu bilo važno za Hrvatsku. Ali, što se tiče stila, te me novine nisu privlačile. Radilo se o novinarstvu koje je meni bilo preanalitično, dok mi je splitsko novinarstvo osamdesetih bilo puno zanimljivije. Mislim da je bilo mnogo življe. Najprije, imali smo sreću zbog nekoliko urednika koji su u to doba radili u *Slobodnoj Dalmaciji*. U prvom redu mislim na Joška Kulušića koji je prepoznao nerv i puštao talentirane mlađe ljude i nove glasove da rade. Njegovala se reportaža, neki žanrovi koji su gore već bili odbačeni. Meni lično je bila mnogo interesantnija *Nedjeljna Dalmacija* od *Danasa*, bez obzira što je *Danas* imao veću nakladu. Radilo se o novinarstvu koje je bilo bliže ulici, a ne recimo, neka analiza rada Centralnog komiteta, pa kritična ovako ili onako, stalno si morao nagađati jesu li ovi za ovu ili onu struju u partiji. Splitske novine – i *Nedjeljna* i *Slobodna Dalmacija* – bile su životnije od *Vjesnika* i *Danasa*. Da ne govorim o beogradskom tjedniku *Intervju* čiji je prvi glavni urednik bio Aleksandar Tijanić. To su bile vrlo zanimljive novine. *MIN* je također bio dobar. Kasnije je sve to više-manje otišlo kvragu, ali bilo je relativno živo.”

U drugoj polovici osamdesetih, kada Milošević dolazi na vlast i uspješno guši većinu srpskih medija, zagrebački *Danas* ozbiljno, ali mirno i ne-nacionalistički preispituje tu politiku. Marinko Čulić,

jedan od uglednih *Danasovih*, a kasnije autora *Feral Tribjuna*, prisjeća se: “Žestoko smo reagirali. Jelena Lovrić ga je toliko gazila da je on navodno na kraju – ne navodno, nego stvarno, objavljeno je nekoliko puta – gazio *Danas*, dakle bukvalno bacio bi ga na pod pa gazio nogama. U vrijeme te famozne hrvatske šutnje – koliko god to bio neprecizan pojam – mi smo apsolutno prednjačili u tom suprotstavljanju. Da se neko vrijeme, godinu-dvije, osluškivao taj glas, možda bi otpor Miloševiću bio jači i kontroliraniji, jer kada je kasnije došlo do otpora Miloševiću, taj je otpor bio miloševićevski – nekontroliran, lud, nepametan. Mi smo imali mjeru, točno smo znali zašto ga kritiziramo, ne zato što je bio Srbin. Na kraju je ispalo da je to glavni problem.”

DRUŠTVENI POKRETI I RAZVOJ SLOBODNIH MEDIJA

Usporedo s medijima osamdesetih, u bivšoj Jugoslaviji počeo je razvoj društvenih pokreta odnosno civilnog društva. Na tom tragu naročito su bili tzv. omladinski mediji; *Polet*, glasilo Saveza socijalističke omladine već se krajem sedamdesetih počinje značajno mijenjati. Sve je više tekstova o glazbi – koja predstavlja zaseban društveno subverzivan fenomen – a mijenja se i medijski diskurs, u članke ulazi jezik ulice i mladih, a alternativni pogled na svijet izražava se i kroz novinsku grafiku i pristup fotografiji. U Rijeci izlazi *Val*, u Dubrovniku *Laus*, u Srbiji *NON – Nove omladinske novine*.

Vrlo angažiran medij na takvoj platformi bio je zagrebački Omladinski radio, osnovan 1984, kao službeni radio Saveza socijalističke omladine općine Trešnjevka, te je već tada bio umrežen s Ljubljanom i Beogradom preko ljubljanskog radija *Študent* i beogradskim omladinskim radijom, kasnije poznatijim kao B92. Omladinski radio, danas Radio 101 pomagao je u promicanju liberalno-demokratskih vrijednosti.

Dinamika razvoja jugoslavenskog feminizma nije se preklapala sa svjetskim trendovima, već je imala svoje vlastite tokove. Vesna Kesić u svojem tekstu objavljenom na portalu *Kulturpunkt* 2017. godine navodi kako je Jill Benderly u radu “Feminist Movements in Yugoslavia, 1978–1992” (u Bokovoy, Melissa K., Jill A. Irvine i Carol S.

Lilly /ur./: *State – Society Relations in Yugoslavia 1945–1992*, London, MacMillan) ponudila sljedeću periodizaciju temeljenu na specifičnim cijevima i akcijama. Prvi period, 1978–1985, pokrenut konferencijom Drug-ca žena, smatra se razdobljem stvaranja feminističkog diskursa; u njemu su se pokrenula i feministička istraživanja realiteta ženskog života u sociologiji i socijalnoj teoriji kakva su radile Anđelka Milić, Žarana Papić, Vesna Pusić, i dr., zatim radovi o ženskoj povijesti i povijesti feminističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji koje je istraživala Lydia Sklevicky. Tekstove o feminističkoj filozofiji objavljivale su Rada Iveković i Blaženka Despot, a ostvarili su se i značajni pokušaji da se reinterpreтира umjetnički i književni kanon u radovima brojnih znanstvenica i kuratorica, od Ingrid Šafranek i Jelene Zuppe do brojnih drugih autorica. Drugi period razvoja feminističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji, od 1986. do 1991, karakterizira feministički aktivizam tokom kojeg nastaju projekti direktne pomoći ženama žrtvama obiteljskog nasilja; a treće razdoblje, od 1991. nadalje, vrijeme je feminističkog suprotstavljanja ratu i nacionalizmima.

Razvoj feminizma utjecao je na razvoj novinarstva na jugoslaven-skoj medijskoj sceni, nove su teme naprosto buktile. Ženska seksualnost, radna prava, tretman ženskog tijela u medijima, sudjelovanje žena u politici, feministički pokret u svijetu, razgradnja patrijarhalnog odgoja, ženska povijest, i napokon ženska književnost – od Marguerite Duras do Slavenke Drakulić i Dubravke Ugrešić, ženske osobnosti i novi fenomeni odjednom su se izborili za pravo na javnost. U osamdesetima se definitivno događa zamah ženskog novinarstva, paralelan s procesom razvoja prvog perioda feminističkog pokreta. Vjerojatno i najjača novinarska imena ovog desetljeća bile su Slavenka Drakulić, Vesna Kesić, Maja Milles, Jelena Lovrić, Jasmina Kuzmanović, Ines Sabalić, Jasna Babić, Đurđa Milanović; one su velikim dijelom bile stupovi medija u kojima su radile ili surađivale, a rasap osamdesetih najbolje se možda i očitovao u nacionalističkim i antiženskim napadima i kampanjama u devedesetima, od kojih je najsnažniji tzv. slučaj “vještica” iz Rija koji podjednako govori o ženskoj drugotnoj poziciji u javnosti i društvu, kao i medijskom nasilju, koje je svoju

prodanu nakladu i nacionalističku homogenizaciju pokušao ostvariti prvenstveno preko ženskih leđa. Meredith Tax⁵⁰³ (američka spisateljica i organizatorica feminističkih akcija, objavila je tekst u uglednom američkom časopisu *The Nation* u svibnju 1993, o ovom slučaju.

“Hrvatske feministice siluju Hrvatsku” glasio je naslov u tjedniku *Globus* u prosincu 1992, koji je donio priču o pet “vještica” koje su – kako se tvrdilo u tekstu – da bi se nametnule kao politički disidenti i iz toga izvukle osobne koristi napravile niz sramnih radnji – prikri- le silovanje bosanskih žena i “tračale” svoju zemlju govoreći o medijskoj cenzuri u Hrvatskoj, pred međunarodnim PEN, uglednim tijekom koje globalno vodi brigu o ljudskim pravima. Pet žena-autorica stavljeno je na *Globusovu* optuženičku klupu: Vesna Kesić, Slavenka Drakulić, Jelena Lovrić, Rada Iveković i Dubravka Ugrešić. Tekst u *Globusu* popraćen je tablicom s osobnim podacima: njihovo podrijetlo (dokazujući da nisu čiste hrvatske krvi), političko opredjeljenje, zanimanje, adresa... Neke informacije su netočne, a autorice su optužene za prikrivanje informacija o srpskim silovateljskim logorima, iako su Drakulić i Kesić pisale o ratnim silovanjima. Zamjera im se da su zločine opisale kao zločine muškaraca nad ženama, a ne kao zločine Srba nad Hrvatima i muslimankama u Bosni. Također, “grieh” je što su puno objavljivale u inozemstvu, čitale stranu literaturu, previše se žalile i imale problematična gledišta. Tax citira paradigmatičan dio: “Gotovo bez iznimke, one su bile djevojčice komunizma! Djevojčice iz obitelji obavještajaca, policajaca, zatvorskih čuvala, diplomata, visokih državnih i partijskih činovnika. Ono malo među njima što je, kraj svoje teorijske pozicije i fizičkog izgleda, uspjelo pronaći životnog ili bračnog druga, izabralo je nešto po JUS: Srbina iz Beograda, Rada Iveković, Srbina (dva puta) iz Hrvatske, Slavenka Drakulić i Srbina iz Hrvatske Jelena Lovrić. To bi bilo nemoralno spominjati da nije, kad

503 Slavenka Drakulić, *Smrtni grijesi feminizma/Ogledi o mudologiji*, prošireno izdanje (uvod Zsofia Lorand: “Ulozi feminizma”; pogovor Meredith Tax: “Pet žena koje neće ušutkati”) (Zagreb: Fraktura, 2020).

se sad pogleda ovako na okupu, posrijedi sistematski politički izbor, a ne slučajni izbor po ljubavnoj sklonosti.”

Sukladno novim tržišnim medijskim uvjetima, potpis pod tekst protiv “vještica” – kao i na difamirajućem feljtonu o glumici Miri Furlan, koja je prethodno dobila otkaz u HNK, te je s mužem režiserom u tom trenutku već živjela izvan Hrvatske, proglašena je psihički nestabilnom osobom koja, u najmanju ruku, ne voli Hrvatsku – glasio je “*Globusov* investigativni tim”. Ta je novinarska oprema trebala garantirati ozbiljnost “istraživačkog” pristupa i prekriti medijsku harangu plaštom “anonimnog” ozbiljnog istraživačkog novinarstva, valjda poput onog u *The Economistu* ili njemačkom *Der Spiegelu*. Ustvari, bila je riječ isključivo o zaštiti identiteta proizvođača trača, klevete i javnog sramoćenja.

Između ovog teksta-potjernice koji je prekršio sve profesionalne i etičke norme, i zlatnih osamdesetih prošlo je samo nekoliko godina; i premda su se sve žene s “vještice” liste ostvarile intelektualno i karijerno, i danas pišući o Hrvatskoj i u Hrvatskoj, nestalo je one grupne ženske snage koja je postojala u javnom prostoru osamdesetih. U prvom američkom izdanju knjige Slavenke Drakulić *Cafe Europa* (1997) na omotu knjige stoji sljedeća rečenica: *Today in Eastern Europe the architectural work of revolution is complete; the old order has been replaced by various forms of free-market economy and de jure democracy*. Kratka i jasna rečenica o procesu društvenih promjena nakon pada komunizma, u koje se uklopio i pad novinarskih sloboda i intelektualne autonomije u razdoblju rata, a potom hvatanja vlaka za novi konzervativizam, nacionalnu zatvorenost i populistička politička “rješenja”.

U devedesetima je razvoj društvenih pokreta bio naročito važan, jer je upravo taj glas često nadomještao nedostatak medijskih i drugih kritičkih glasova. Vesna Kesić navela je u svojem tekstu da je u drugoj polovici osamdesetih, mlađa, “drugovalna” generacija aktivistica razvijala direktnu pomoć ženama. Bila je to generacija okrenuta praksi, organizirale su se ulične akcije, savjetovaništa za žene, 1990. skvotirale su jedan društveni prostor u kojem je nastala sigurna ženska

kuća (današnja Autonomna ženska kuća Zagreb). Godine 1991, u ljeto, u Zagrebu je osnovana Antiratna kampanja čiji su osnivači i osnivačice mahom aktivisti i aktivistice Svaruna i Ženske grupe Trešnjevka. Unutar programa koji obuhvaćaju mirotvorstvo, nenasilje, ekologiju, prigovor savjesti protiv služenja vojnog roka, djeluje i sekcija Žene za mir. Istodobno, u Beogradu se osniva Centar za AntiRatnu akciju. Ta dva projekta sustavno surađuju tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji i funkcioniraju kao "inkubator" za mnoge mirovne inicijative, uključujući antiratne feminističke grupe kao što su zagrebački i beogradski Ženski lobby, Centar za žene žrtve rata (Zagreb), Žene u crnom, Autonomni ženski centar (Beograd), Ženska infoteka, B.a.B.e., Medica Zenica i mnoge druge. Nije nimalo slučajno da su u vrijeme medijskih ratnih bubnjeva u devedesetima upravo ove ženske organizacije svojim aktivizmom i hrabrim javnim izvještavanjem predstavljale otpor vladajućem političkom i medijskom diskursu: u tom smislu naročito je važna uloga Žena u crnom u Srbiji.

MILOŠEVIĆEV USPON: MEDIJSKA HISTERIJA I STVARNI RAT

Početak osamdesetih, srpski su mediji, poput drugih u Jugoslaviji, postajali sve samostalniji i otvoreniji, no, nakon što se dogodila homogenizacija oko srpskog nacionalnog pitanja – u većini su se posvetili tom političkom cilju, igrajući vrlo važnu ulogu u cijelom procesu izazivanja, a kasnije i vođenja rata. Političkim ishodištem i čvrstom operacionalizacijom gušenja medija u svojem radu "Uloga medija u pripremi rata", Sonja Biserko kaže: "Albanske demonstracije na Kosovu 1981. iskorišćene su za otvaranje srpskog nacionalnog pitanja i za pokretanje srpske nacionalističke euforije. JNA otvoreno izlazi na političku scenu i u suštini vrši okupaciju Kosova. Srpska elita se ponovo vraća svom nacionalnom programu koji se na neformalnom nivou priprema već početkom sedamdesetih, a artikuliše u program 1986, kada je objavljen Memorandum Srpske akademije."

Memorandum Srpske akademije u današnje vrijeme zvuči kao naslov dokumenta koji će razumjeti i raspravljati intelektualci, političari i eksperti – međutim, dogodilo se upravo suprotno. U njemu

je sazdana bit sukoba i raspada danas bivše Jugoslavije, a njegov je sadržaj toliko puta ponovljen i prepričan u medijima da ga je mogao ponoviti i vrlo dobro razumjeti svaki odrasli građanin bivše države, neovisno o svojem obrazovnom statusu. Moglo bi se reći da je riječ o propagandnom materijalu koji je preplavio prvo srpsku, a potom alarmirao i sve druge republičke i nacionalne javnosti bivše države. Memorandum je srpsko nacionalno pitanje formulisao kao državno pitanje koje je moguće riješiti jedino stvaranjem nove države na temeljima stare Jugoslavije. Biserko objašnjava: "Osnovna teza za ovakav pristup sastojala se u tome da Srbi nakon raspada Jugoslavije ne mogu živjeti kao manjina u Hrvatskoj, odnosno u Bosni, pri čemu se u startu i hrvatsko i muslimansko pitanje dozivljavaju kao antisrpsko." Memorandum je tvrdio da se Srbija i srpski narod suočavaju i s tri dodatna problema: "ekonomskom zaostalošću Srbije, nerazriješenim pravnim statusom sa Jugoslavijom i pokrajinama, i genocidom na Kosovu". Dok su Srbi na Kosovu "žrtve fizičkog, političkog i pravnog genocida", u Hrvatskoj su oni "izloženi asimilaciji". Osnovna teza Memoranduma je da je jugoslavenska decentralizacija korijen krize cijele države, i problema srpskog naroda. Memorandum je tako vrlo precizno definirao glavne teme koje su u medijima dobile prvorazrednu važnost, i bile su ponavljane do iznemoglosti. Srpsko komunističko vodstvo podijelilo se naspram memorandumskih teza, a finalnu pobjedu na Osmoj sjednici CK SKS (rujan, 1987.) odnio je nacionalistički kurs Slobodana Miloševića i njegovog intelektualnog alter ega, glavnog ideologa, književnika Dobrice Ćosića.

Kao izuzetno sposoban populistički političar, Milošević je u Srbiji uspio dobiti masovnu podršku, i pretvoriti svoju politiku u masovni pokret. Svoj pohod na medije Milošević je započeo paradigmatski, s uglednim i tiražnim dnevnikom *Politika* koji je bio i relevantna društvena tribina. Biserko opisuje prvi Miloševićev udar, bilo je to "objavlivanje humoreske pod naslovom "Vojko i Savle" kojom su na naj-sramniji način napadnuti i suprotstavljeni ljudi koji se nisu priklonili Miloševiću. Pod iskrivljenim imenima krila su se dva akademika, Gojko Nikoliš, lekar i general, i Pavle Savić, svetski poznati fizičar.

Taj uvredljivi tekst imao je za cilj zastrašivanje sve glasnijih kritičara sistema. Ova afera je naišla na oštru osudu u jednom delu javnosti koja je zahtevala da se obelodani ime autora (koje ni do danas nije sa sigurnošću poznato). 67 novinara *Politike* je potpisalo peticiju, koju, međutim, nisu objavili ni *Politika* ni *Ekspres politika*. U sličnu kategoriju lažne narodne tribine pripadala je i *Politikina* rubrika *Odjeci i reagovanja* koja je nastala 1988, a ugašena je 1991, nakon što je ispunila svrhu političkog radikaliziranja u zemlji.

Milošević koristi *Politiku* u funkciji obračuna s političkim protivnicima već u jesen 1988. Paralelno sa čišćenjem Saveza komunista odvijaju se kadrovske promene u elektronskim i tiskanim medijima. *Politika*, kako piše Sonja Biserko, u njima ima dvojaku ulogu: "Miloševićevog poverenika za 'pročišćavanje' i disciplinovanje vlastite kuće, kao i u kadrovskom popunjavanju drugih redakcija u Beogradu koje su se suprotstavile politici Slobodana Miloševića." Svoju propagandnu mašineriju Milošević gradi s puno pažnje; vrlo brzo nakon njegove partijske pobjede *Ekspres* i *Večernje novosti* postaju glasnici režima, no vođa je vrlo brzo uvidio da *Politika* i državna televizija imaju svojim dosegom i reputacijom ozbiljnosti de facto imaju najveći utjecaj na javno mnijenje. Biserko zaključuje da je Milošević "pokazao mnogo veštine u pokoravanju ovog lista i može se reći da je to jedna od njegovih najvećih pobjeda u osvajanju i učvršćivanju, a kasnije i spasavanju vlasti". Unutar čistke u novinarstvu Milošević je smijenio oko 70 urednika, a uništene su i novine *NON* (*Nezavisne omladinske novine*), *Mladost* i *Student*, a s čelne pozicije Udruženja novinara Srbije otišao je i tadašnji predsjednik, Jug Grizelj, jedan od poznatih i cijenjenih jugoslavenskih novinara.

U to vrijeme dnevnik *Borba* preuzima palicu odgovornog novinarstva, objavljuje brojne teme koje *Politika* prešućuje. *Borba* je bila bliža saveznoj vladi na čijem je čelu tada bio Ante Marković. Milošević nije imao formalnu polugu za smjene i u ovom listu, jer je osnivač *Borbe* bila Savezna konferencija Socijalističkog saveza. Glavni urednik *Borbe* tada je bio Staša Marinković. Prema ocjeni Sonje Biserko *Borba* tada "posebno uspešno analizira tehnologiju osvajanja vlasti Slobodana

Miloševića". Bio je pokušaj da se *Borba* destabilizuje preko grafičkih radnika koje su *Politika* i *Ekspres politika* podsticali na štrajk. *Politika* tim povodom piše kako "Borbini grafičari pod izgovorom da im redakcija ne izmiruje dugovanja, u stvari, odbijaju uređivačku politiku ovog lista neprijateljskog prema Srbiji". I *NIN* se uključio u hajku protiv *Borbe* tako što je objavio tekst u kome neke od urednica *Borbe* optužuje da su "svojim čarima postigle karijeru preko kreveta, rešavajući tako i svoje stambene probleme". S vremenom, pritisci na *Borbu* nisu prestali, naknadno i finansijske prirode, sve do prestanka izlaska, u listopadu 1998, neposredno uoči NATO intervencije.

Odmah nakon Osme sednice CK SK Srbije (septembar 1987) dolazi do "diferencijacije", odnosno političkih obračuna u medijima. Ubrzo dolazi do smjenjivanja glavnih urednika *NIN*-a i *Duge*, naravno, ne bez otpora. Urednici i novinari se opiru, *NIN* dobiva brojne kvalifikacije kao "anarholiberalno glasilo, organ opozicije i raspirivač nacionalne mržnje". S obzirom da u *NIN*-u ne prihvaćaju Miloševićeva kadrovska rješenja, naposljetku je iz rada isključen najveći dio redakcije. Tako "očišćenom" *NIN*-u, Milošević daje svoj prvi veći intervju 30. juna 1988, koji predstavlja političku platformu novog nacionalnog programa. Milošević napušta svoju komunističku retoriku i postaje tumač ideologije o "ispravljanju poniženog srpskog naroda". *Politika* odmah nakon ovog intervjua u svojim prostorijama prima delegaciju SANU, izražavajući punu podršku njihovom programu iznijetom u Memorandumu. Poslije toga se prestaje s kritikom akademika, ali i s kritikom Memoranduma. Milošević se nakon obračuna s političkim neistomišljenicima okrenuo nacionalistima. Srušene su dva respektabilna stupa ozbiljnih medija, koji su imali reputaciju u cijeloj bivšoj Jugoslaviji. Počinje medijski, a uskoro i stvarni rat.

Tjednik *Duga* zauzimao je posebno mjesto u gami srpskih tiskanih izdanja i prije no što je u potpunosti podlegao Miloševićevoj okupaciji, smatrao se gotovo opozicijskom, slobodarskom i antikomunističkom novinom. No, dolaskom Miloševića na vlast, magazin se vrlo brzo nacionalistički konsolidirao. *Duga* se intenzivno bavila "hrvatskim temama", odnosno položajem Srba u Hrvatskoj, s političkim rakursom

na memorandumskim ishodištima. Svoje bavljenje zaokružila je specijalnim izdanjem *Srbi u Hrvatskoj* (srpanj, 1990). O Srbima u Hrvatskoj najčešće je pisao *Dugin* kolumnist Brana Crnčević, koji govori o “genocidnoj prirodi hrvatskog naroda” dok akademik i pisac Matija Bećković srpski narod u Hrvatskoj i Bosni zove “ostatkom zaklanog naroda”. U svakom slučaju, distribucija *Duge* značajno je podignuta u dalmatinskom zaleđu, Lici i Slavoniji kako bi “istina” doprla do svakog hrvatskog građanina srpske nacionalnosti. Istovremeno, u medijskom ratu srpski mediji i političari za Srbe u Hrvatskoj koriste metaforu “goloruki narod” – što se ubrzo pokazalo činjenično netočnim, jer je JNA započela naoružavanje Srba u Hrvatskoj već tijekom 1990. godine.

Svjeticionici slobodnih medija u Srbiji u devedesetima bili su Radio B92, dnevni list *Borba* i tjednik *Vreme*. Potonji je osnovala grupa srpskih liberalnih intelektualaca uključivši i uglednog odvjetnika Srđu Popovića. Prvi broj izašao je 29. listopada 1990, mjesec dana prije prvih višestranačkih izbora u Srbiji. U *Vremenu* su se okupili bivši novinari i urednici *Politike* i *NIN*-a, a slogan ovog sjajnog tjednika bio je – magazin bez laži, mržnji i predrasuda. Trideset godina glavni urednik *Vremena* bio je Dragoljub Žarković (preminuo 2020). U nekrologu Žarkoviću, autora Bojana Munjina u *Novostima*, tjedniku Srpskog narodnog vijeća u Hrvatskoj, između ostalog stoji: “Na trbuhu novinara *Vremena*, naročito njegova glavnog urednika, pekla se sudbina prvog nerezimskog i liberalnog tjednika u Beogradu početkom 1990-ih, ali i sudbina slobodnog novinarstva na razvalinama Jugoslavije i kasnije u Srbiji, u njenim turbulentnim godinama, sve do danas. Tjednik *Vreme*, na čijem je čelu Žarković stajao skoro tri decenije, od početka se principijelno borio protiv svake ideje rata i šovinizma, svih vrsta nepočinstava, kriminalne tranzicije i onoga “što je nama naša borba dala”. I premda devedesete nisu predmetom ovog teksta, ne treba zaboraviti da je medijski uzlet u osamdesetima dao snage brojnim medijima, od radija, preko tiskanih medija, a kasnije i digitalnih (portala) da izdrže ratno stanje, da plivaju protiv struje – da opstanu protiv želja vladajuće elite, a u nekim slučajevima i protiv prevladavajućeg raspoloženja u njihovom vlastitom okruženju. U *Vremenu* su pisali najbolji

srpski intelektualci, od novinara Miloša Vasića i Milana Miloševića, preko uglednih intelektualaca poput Vesne Pešić i Srđe Popovića, do publicista Stojana Cerovića i redatelja Lazara Stojanovića. U Hrvatskoj je to bio *Feral Tribune*, u Sarajevu *Dani*, politički tjednik koje je sjajno uređivao Senad Pečanin, a pisali su autori poput Miljenka Jergovića, Aleksandra Hemon, Mile Stojića, Semezdina Mehmedinovića i mnogih drugih. Bez obzira na razlike između ove tri novine, one su svakako dale sve od sebe da u teškom periodu devedesetih, a i kasnije, budu utočište za slobodno, kritičko i relevantno pisano novinarstvo, u otvorenoj svjetonazorskoj borbi za civilizirano društvo, lišeno opsesivnog nacionalizma i brojnih drugih predrasuda.

I ŠTO SADA?

Kakvu kulturu, a onda i medije, želi danas brojna publika na Balkanu sjajno opisuje Katarina Luketić u knjizi *Balkan: od geografije do fantazije* na primjeru glazbenog fenomena turbofolka. Luketić kaže: “Ta je shizofrena publika spremna jedan dan dizati ruku u znak ustaškog pozdrava, nositi crno i pjevati s Thompsonom, a drugi dan uskočiti u novo pripijeno, šljašteće ruho i prepustiti se turbo-terevenki uz hitove Arkanove udovice... Takva publika je odrasla u devedesetima, njoj je normalna slika društva ona koja uključuje nacionalizam, kriminal, tranzicijsko bogaćenje, uspon nove klase, i sl. U Srbiji je to publika koja nije putovala u inozemstvo, živjela je u izolaciji i siromaštvu, u Hrvatskoj je to publika odrasla na tuđmanističkim naracijama. Takvu su publiku formirali najviše mediji koji su tijekom posljednjih godina estradizacijom svakog sadržaja podržali novokomponirane, narotizirajuće i retardirajuće matrice kulture kakva je ova turbofolka.”

“Načelo demokracije”, kaže Montesquieu u svojoj knjizi *O duhu zakona*, “ne kviri se samo kada iščezne duh jednakosti, već i onda kada zavlada duh krajnje jednakosti, kada svatko želi biti jednak onima koje bira. Tada narod ne može podnositi čak ni onu vlast kojoj je ukazao povjerenje; on želi sve raditi sam, odlučivati umjesto parlamenta, vršiti vlast umjesto magistrata i ukinuti sve suce.” U svojoj knjizi *Erasmove poslovice i Cargo kultovi novog doba* autor Darko Polšek

dalje razmatra riječi ovog francuskog pravnika, političkog filozofa i prosvjetitelja, i navodi kako Montesquieu smatra da u uvjetima ekstremne jednakosti nitko više neće poštivati institucije, a tako će nestati i bilo kakve vrline. Kako se to dogodi? Montesquieu objašnjava da je jedan od načina za nestajanje vrline – ulagivanje narodu. “U tu nesreću narod pada kada oni u koje se pouzdaje, u želji da prikriju vlastitu iskvarenost nastoje iskvariti cijeli narod.” Primjerice, da prikriju svoje grijehе, političari narodu govore o njegovoj veličini, da prikriju vlastitu gramzivost, oni ga korumpiraju u cijelosti. Ova slika raspada demokracije vrlo nam je bliska u današnjoj eri populističke politike, koja ima i desno i lijevo ideološko lice, a uvijek se služi korupcijom očekivanja. I lijevi i desni obilato koriste ovu metodu: bez obzira očekuju li građani lak novac iz državne blagajne, ukidanje povijesnih (naročito rasističkih) nepravdi kroz rušenje/brisanje ‘nepodobnih’ spomenika, filmova ili književnih djela ili pak veliku patriotsku katarzu (MAGA i Brexit), i oživljavanje propalih radnih mjesta. Sve su te političke silnice istovremeno prisutne, u svim zemljama zapadne demokracije od Sjedinjenih Država i Velike Britanije do Mađarske i Poljske. Političke raspukline i potreba za novim rješenjima, kako za demokratske procese tako i za društvene nejednakosti kao da odjednom muče i cijeli razvijeni svijet, isti onaj u koji smo osamdesetih godina čežljivo gledali kao u apsolutnu i definitivnu uzdanicu za budućnost. U takvom okružju novinarstvo je uvijek istovremeno i željeni objekt korupcije, ali je i samo svezano u tom lancu, i svojim odnosom prema čitatelju, oglašivačima i izdavaču i samo može korumpirati vlastitu publiku ‘turbofolk’ pristupom. Iluzija je vjerovati da novine postaju “poštene” i “dobre”, ukoliko ne moraju misliti o profitu. Postoje sjajne i profesionalne novine koje su dio medijske industrije, i služe svojem čitatelju i općem javnom interesu, a istovremeno su izuzetno tržišno uspješne, kao što postoje i javni medijski servisi, poput BBC, koji ispunjavaju svoju funkciju. Tu su i alternativni neprofitni mediji – financirani od države ili različitih fondacija – koji svoju medijsku funkciju često vide u svjetonazorskom “partisan” pristupu, kao bitku za ciljeve pravde i slobode za određene društvene grupe, manjine, ili određen

pogled na društvo, na politički razvoj, i sl. Na prostoru bivših jugoslavenskih republika još uvijek je premalo medija koji bi mogli zaslužiti kompliment medijske institucije, i time odigrati ulogu brane protiv gubitka povjerenja u sve druge institucije – koje su se velikim dijelom srozale i prije nego što su se razvile. Sveopći se populizam ionako lakše izražava i snalazi na društvenim mrežama nego u medijima. Mediji koji vode brigu o istinitosti činjenica, i ne daju čitateljima laka koruptivna obećanja već sustavno brinu o širenju prostora različitih svjetonazorskih pozicija, slobode govora, demokracije, kulture i kreativnosti, ljudskih prava i tržišnih sloboda trebaju predane profesionalce za svakodnevne bitke. Još uvijek čekamo pozitivan medijski nastavak razigranih osamdesetih.

LITERATURA/IZVORI

1. Bakotin, Jerka: *Hrvatska štampa 80-ih i danas* (feljton u pet nastavaka).
2. Portal *www.lupiga.com*, 2017. (1. <https://lupiga.com/vijesti/feljton-hrvatska-stampa-80-ih-i-danas-zlatno-doba-novinarstva-i-njegova-propast>; 2. <https://lupiga.com/vijesti/feljton-hrvatska-stampa-80-ih-i-danas-poslusnici-su-ostali-poslusnici>; 3. <https://lupiga.com/vijesti/feljton-hrvatska-stampa-80-ih-i-danas-galaksija-koju-su-zgazili-tudjman-i-hdz>; 4. <https://lupiga.com/vijesti/feljton-hrvatska-stampa-80-ih-i-danas-slovinci-su-imali-vise-slobode-da-kazu-ono-stoje-nasa-generacija-mislila>; 5. <https://www.lupiga.com/vijesti/feljton-hrvatska-stampa-80-ih-i-danas-istinski-zelim-propast-nekim-medijskim-industrijama>).
3. Biserko, Sonja: *Uloga medija u pripremi rata*, *www.helsinki.org.rs*, srpanj 2002.
4. *Crno bijeli svijet* (TV serija), autori Goran Kulenović i Igor Mirković, 3. i 4. epizoda, sezona IV, 2021. godine (<https://www.imdb.com/title/tt3674454/>).
5. Drakulić, Slavenka. *Cafe Europa / Life After Communism*. New York, London: W. W. Norton&Company, 1996.
6. Drakulić, Slavenka. *Smrtni grijesi feminizma/Ogledi o mudologiji*, prošireno izdanje (uvod Zsafia Lorand: "Ulozi feminizma"; pogovor Meredith Tax: "Pet žena koje neće ušutkati"). Zagreb: Fraktura, 2020.
7. Fukuyama, Francis. *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.
8. Golubović, Dragan. *Zagrebački Start: Najvažniji magazin bivše Jugoslavije*. 2016. (<https://analiziraj.ba/zagrebacki-start-najvazniji-magazin-bvse-jugoslavije-1/>)

9. Kesić, Vesna. *Kako se kalio feminizam: od DRUG-ce žene do Građanke*. 2017. Portal www.kulturpunkt.hr (<https://www.kulturpunkt.hr/content/kako-se-kalio-feminizam-od-drug-ce-zene-do-gradanke>).
10. Kuzmanović, Jasmina. "Media: The Extension of Politics by Other Means", u *Beyond Yugoslavia/ Politics, Economics and Culture in a Shattered Community* (edited by Sabrina Petra Ramet and Ljubiša. S. Adamovich). Westview Press Inc., 1995., str. 83–98.
11. Luketić, Katarina. *Balkan: od geografije do fantazije*, Zagreb, Mostar: Algoritam, 2013.
12. Mihaljević, Josip. "Liberalizacija i razvoj medija u komunističkoj Hrvatskoj 1960-ih i na početku 1970-ih". *Društvena istraživanja*, Vol. 24, Num 2, 2015.
13. Mihovilović, Maroje. *Profesionalni novinar*. Zagreb: Profil, 2007.
14. Mirković, Igor. *Sretno dijete* (dokumentarni film), 2003. (https://www.imdb.com/title/tt0410657/?ref_=fn_al_tt_1).
15. Munjin, Bojan. "In memoriam / Dragoljub Žarković: Odlazak glavnog urednika svih novinara". *Novosti*, veljača 2020. (<https://www.portalnovosti.com/in-memoriam-dragoljub-zarkovic-odlazak-glavnog-urednika-svih-novinara>).
16. Pavelić, Boris. *Smijeh slobode. Uvod u Feral Tribune*. (Drugo, prošireno izdanje), Rijeka: Adamić d.o.o, 2015.
17. Polšek, Darko. *Erazmove poslovice i Cargo kultovi novog doba*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2016.
18. Rus-Mol, Štefan, Ana Zagorac Keršer. *Novinarstvo*. Clio, Beograd, 2005.

Dejan Kršić

KVADRATURA OSAMDESETIH

U STROGO KRONOLOŠKOM smislu pojava Novog kvadrata u cjelosti nesumnjivo pripada sedamdesetim godinama. Kad je 1976. pokrenuta nova serija *Poleta*, glavni urednik Pero Kvesić je na mjesto urednika stripa i ilustracije postavio mladog Mirka Ilića, koji je priliku za kontinuirano objavljivanje iskoristio angažirajući grupu kolega iz Škole primijenjene umjetnosti (Krešimir Zimonić, Igor Kordej, Emir Mešić). Ubrzo im se pridružuju kolege koje su mahom upoznali honorarno radeći u Zagreb filmu (Radovan Devlić, Ninoslav Kunc, Joško Marušić, Krešimir Skorzet). Pod imenom Novi kvadrat grupa djeluje od 1977, a onda im se pridružuju i dvojica “dislociranih članova”, grafički urednik beogradskog lista *Student* i revije *Vidici* Nikola Konstantinović i Ivica Puljak iz Osijeka. Njihova medijska vidljivost donosi poticaj domaćem novom stripu, organiziraju izložbe i vode se polemike. Ubrzo Kordej i Ilić dobivaju i prve dizajnerske poslove, grupa 1979. dobiva i nagradu Sedam sekretara SKOJ, da bi već pred kraj godine prestali sa zajedničkim radom. Iste je godine objavljen i tematski broj časopisa *Pitanja* pod nazivom *Strip – Novi kvadrat* s uvodnim tekstom Pere Kvesića,⁵⁰⁴ koji je kao simbolička nadgrobna ploča zacementirao važnost grupe, ali godinama ostao i jedina publikacija koja je tematizirala njihov rad.⁵⁰⁵

Zašto onda još jednom pisati o Novom kvadratu, pojavi o kojoj je toliko često pisano da se čini kako već sve znamo? Štoviše, otkud tema stripa (i ilustracije) u zborniku koji se bavi političkim aspektima socijalističke Jugoslavije osamdesetih godina? Povijest domaćeg stripa razmjerno je dobro dokumentirana nizom publikacija, prvenstveno entuzijasta i ljudi koji su profesionalno povezani sa stripom kao

504 Pero Kvesić, “Prethodnici bez nasljednika – strip u zagrebačkoj omladinskoj štampi”, *Pitanja*, br. 10 (Zagreb 1979), 6–10.

505 Veljko Krulčić 1990. objavljuje *Put u obećanu zemlju – 12 godina stripa u Poletu* (Zagreb: RS SOH), širi pregled domaćih i stranih stripova objavljenih u *Poletu*.

kritičari i izdavači, a daleko slabije od akademske povijesti umjetnosti. Mada je o stripu, kao i bilo kojoj drugoj umjetničkoj formi, gotovo besmisleno pisati ne obazirući se na širi društveni i politički kontekst, i u povjesničarsko-umjetničkim i u fanovskim i strukovnim publikacijama, dominantno se promatra tek unutrašnji razvoj samog medija, biografije autora i kritički pregledi pojedinih izdanja, bez političkog konteksta koji se javlja tek kao najopćenitiji okvir jednog vremena. Što, dakle, u tom kontekstu možemo reći o stripu, pojavi koja se još uvijek u “ozbiljnim” akademskim krugovima smatra efemernom i marginalnom.

INTERES ZA OSAMDESETE

Proteklih godina, na različitim kulturnim poljima – kulturalnih studija, velikih izložbi, popularne glazbe i mode – svjedočimo izraženom interesu za osamdesete godine XX. stoljeća. Popularna muzika još uvijek je znatnim dijelom ukorijenjena u izvođačima i produkcijskim stilovima osamdesetih, a holivudska industrija još uvijek izbacuje franšize tada započetih serijala. Kad tome dodamo *revival* vinilnih ploča i žanrova poput elektro-popa i post-punka, reizdanja i projekte u kojima se umjetnici vraćaju svojim starim albumima, kao da već tri decenije živimo u jako produženim osamdesetim. Ali taj popkulturni entuzijazam zakriva da su osamdesete – dekada čiji simbolički početak označavaju uspon Margaret Thatcher, Ronalda Reagana, iranska revolucija i dolazak ajatolaha Homeinija na vlast, “greed is good” logika *yuppie* generacije, pojava dizajnera i manekenki kao “superzvijezda”, vremena u kojem umjetnici postaju “brand”, a umjetnička djela neskriveno naglašavaju svoj robni karakter – i posljednja dekada prije (neo)liberalnog “kraja povijesti”. To ne znači da se važne stvari nisu događale i kasnije, ali u nekoj drugoj logici. Osamdesete su tako početak historijske sekvence za koju se već neko vrijeme čini da nizom događaja – od ekonomske krize 2008, preko uspona desnih populističkih pokreta, *Brexita* i izbora Donalda Trumpa, do pandemije koronavirusa – nužno dolazi svom kraju ali, poput čudovišta u horror filmovima, nikako ne umire i vraća se da nas progoni. Čuvenu izjavu

Margaret Thatcher “da nema takve stvari kao što je društvo”, konačno možemo shvatiti ne kao opis postojećeg stanja nego kao *dekret* neoliberalizma: *od sada društvo više ne postoji!* A pouka aktualne pandemije može biti i da taj živi mrtvac čije je ime neoliberalizam i ne može konačno umrijeti dok ponovo ne izumimo ono što zovemo društvo.

IZMEĐU TOTALITARNE PARADIGME I JUGONOSTALGIJE

Nakon desetljeća organiziranog društvenog zaborava i sistemskog brisanja prošlosti, bilo da je riječ o knjigama ili rušenju spomenika, kad su akademske institucije zazirale od takvih tema, a političke se neistomišljenike diskreditiralo optužbom za jugonostalgiju, posljednjih je godina interes za kulturu socijalizma i specifično osamdesetih, posebno intenzivan u medijskom i kulturnom prostoru država nastalih na području SFRJ. Od inicijalnog pop-kulturnog trenda vernakularne jugonostalgije *balkan-žureva*, kao protesta protiv nacionalističke i ratne politike, nakon pojave *Leksikona Yu mitologije* raširila se i moda jugonostalgije kao komercijalne eksploatacije kulturne memorije u obliku raznih *Historijskih čitanki*, *SFRJ za ponavljače*, *Titovih kuharica*, *Sretne djece* i *Sedmih republika*, pri čemu su nekadašnji akteri scene, a sada pripadnici postsocijalističkih medijskih elita, svaku obljetnicu koristili za neumorno prigodničarsko reintpretiranje vlastitog djelovanja.

Vrijedni inicijalni impulsi ozbiljnijih istraživanja došli su prije svega iz kustoskih projekata nezavisne kulturne scene te djelovanja mlađe generacije umjetnika i teoretičara, a danas se različitim aspektima socijalističke prošlosti bave i znanstveni radovi, objavljuju knjige, filmovi i TV serije. Održan je niz velikih medijski eksponiranih izložbi koje tematiziraju jugoslavensku kulturnu i umjetničku proizvodnju. Strana sveučilišta i akademski izdavači potiču proliferaciju “Yugoslav studies”, pa socijalistički *chic* danas služi kao svojevrsan “regionalni začim” u ponudi globalizirane kulturne trpeze.

Interes za osamdesete potenciran je time što su u kolektivnom imaginariju (post)jugoslavena upravo osamdesete, više nego ijedna druga dekada obilježene pop-kulturom – što se često svodi tek na

mitske topose poput *Zvečke*, *Poleta*, *Azre* i *Filma*, *Lapidarija* i Kulušića, SKC, sarajevske Olimpijade i *New Primitivesa* i sl. – pa su upravo to teme dokumentarnih filmova kao što su *Sretno dijete* (koji priču o novom valu fokusira na mitologiju *Zvečke*), *Kad Miki kaže da se boji* (zanimljivog dokumentarca o likovima iz Štulićevih pjesama), *Dugo putovanje kroz istoriju, historiju i povijest*, *Orkestar* i dokumentarnih TV serijala *Robna kuća* i *SFRJ za početnike*, te igrane humorističke serije *Crno-bijeli svijet*. Svi takvi projekti redovito se nalaze “između čekića i nakovnja” dveju tendencija koje prevladavaju u diskursu o socijalističkoj prošlosti i otežavaju trezveno promatranje tog razdoblja – s jedne strane tzv. “totalitarne paradigme”, koja prošlost svodi na sivom temperom slikanu svakodnevicu “olovnih vremena” pod totalnom kontrolom Partije; a s druge, različitih oblika komercijalne jugonostalgije koja vrhunce socijalizma vidi u individualnim konzumerističkim radostima, prilagođavajući tako sliku socijalizma vrijednostima aktualnog kapitalizma. Riječ je o kulturnim i medijskim proizvodima u kojima se različiti komadi jugoslovenske kulturne i robne proizvodnje i samo sjećanje na njih pokušavaju “tržišno reciklirati”, odvajajući ih od društvenog i političkog konteksta u kojem su nastali. Dva elementa apsolutno dominantna u postjugoslavenskom periodu, *antikomunizam* i *antijugoslavenstvo*, tek dodavanjem tog trećeg člana, koji djeluje naizgled benignije i prividno iskače iz konzervativno-nacionalističke slike, zatvaraju prostor hegemonijske kulture identitarnih zajednica postsocijalizma. Mada na prvi pogled imaju različite aktere, s jedne strane rigidni nacionalisti koji odbacuju doseg socijalističkog perioda gradeći za sebe status žrtve totalitarnog režima, a s druge, tolerantni neoliberalni “pop-kulturni jugonostalgičari” koji u kulturnim proizvodima prošlosti uživaju na način ironične svijesti *campa*, naravno da ta dva poteza – antikomunističkog brisanja prepisivanja povijesti, te apolitične jugonostalgije – ovise jedan o drugom, međusobno se podržavaju, dok ujedinjeni na svom ekstatičnom kolektivnom putu traumatičnog uključivanja u euroatlantske integracije iz identitarne vizure zajednički konstruiraju sliku totalitarne socijalističke Jugoslavije i komunizma kao proizvoda “drugog”,

strane kulture koja nije izvorno “naša”, koju su nam kao i “uvozne vrane”,⁵⁰⁶ uvijek nametnuli oni “drugi” (Srbi, Hrvati, komunisti itd.). Mada naoko nespojive, u aktualnom društvenom kontekstu takve različite tendencije sasvim dobro funkcioniraju i zajedno, pa tako na primjer, film *Orkestar* tanku priču o komercijalno uspješnoj karijeri popularnog tinejdžerskog benda, *Plavog orkestra*, pokušava pretvoriti u materijal dostojan filma napumpavajući sudbinu banda u metaforu raspada socijalističke Jugoslavije.

Trendovska tržišna sveprisutnost rasprodaje kulturne “jugonostalgije” kao i nova uklopljenost u akademsku kulturu predstavljaju način da se ne govori o političkim aspektima partizanske borbe, samoupravljanja, antiblokovske politike nesvrstanosti, odnosno modernističkog projekta univerzalne emancipacije. Riječ je o efektivnoj depolitizaciji kulturne prakse socijalizma kojom se, slaveći popularnu mitologiju socijalističkog potrošačkog društva (od *Ficé* do shoppinga u Trstu, *Vegete* i *Bajdere*, reklama, *levisica* i *YASSE*...) iz socijalizma brišu njegovi najveći dosezi (obnova zemlje, radnička prava, emancipacija žena, javno zdravstvo...) Socijalistička prošlost tako se destilira u *cultural memory* koja se lijepo uklapa u neoliberalne trendove “eksploatacije mrtvih”. Iz takve vizure, između popkulturne “jugonostalgičarske” apologije *EKV*, nekritičke estetske apoteoze Bogdana Bogdanovića i “bosanskog grba” koji nekadašnjoj državi pokazuje “bosanski psiho” Damir Avdić, nema nikakve suštinske razlike. I jedno i drugo služe tome da se period univerzalne emancipacije pod egidom komunističke ideje učini “nečitljivim”, da se onemogućući svako političko razumijevanje, da se njegovi najbitniji elementi mogu prešutjeti i tako na svoj način servisiraju društveni zaborav revolucionarne jezgre jugoslavenskog socijalističkog projekta.

506 Vidi dokumentarni film *Uvozne vrane – film o prirodi i društvu*, r. Goran Dević (Zagreb: ADU, 2003).

O ČEMU GOVORIMO KAD GOVORIMO O OSAMDESETIM?

Očito se ne može izbjeći činjenica kako je riječ o posljednjoj deceniji SFRJ, pa se u raznim pregledima osamdesete rekonstruiraju kao jednoznačna sekvenca koja počinje Titovom smrću, a završava historijskim rezom 1989, padom Berlinskog zida i raspadom SFRJ. Zagovornici “totalitarne paradigme” ponavljaju klišeizirane formule o “repressivnoj zajednici diktatora Josipa Broza Tita”, pa tako i da su tek “otopljanjem” nakon Titove smrti “oslobođeni resursi kulture” i omogućene kreativno živahne godine (koje se često karakterizira i kao “mitske”) novovalne scene. No, takvo tumačenje koliko je banalno toliko je i pogrešno, jer konkretna kronologija govori nešto sasvim drugo: ne samo da dinamika scene počinje već prije fizičke smrti Josipa Broza, nego su gotovo svi kreativni i infrastrukturni temelji punka i novog vala, u pop glazbi ali i stripu, likovnim umjetnostima i kazalištu postavljeni sedamdesetih. Svi važni protagonisti scene vizualnih umjetnosti iz šezdesetih i sedamdesetih, nastavljaju i razvijaju svoje djelovanje i u osamdesetim, pa je tako i nova medijska produkcija (u području dizajna, stripa, fotografije, filma, videa, televizije) omogućena pojavama u umjetničkoj i medijskoj praksi sedamdesetih. I razvoj novovalne pop-glazbene scene pripremljen je pojavom *Bijelog dugmeta* koje u lokalnim uvjetima djeluje kao snažan modernizacijski impuls, udarnički podiže domaću rock scenu na novu razinu, bilo da je riječ o audio produkciji, scenskom nastupu i opremi, dizajnu ploča ili izgledu izvođača. Kulturnu scenu na kalendarskom prelazu decenija dakle više odlikuje kontinuitet nego diskontinuitet i lom, koji su karakteristični za kraj osamdesetih i devedesete.

Historizacije kulturnih i umjetničkih zbivanja po decenijama – mada uobičajene u konceptualiziranju monografskih publikacija i velikih izložbenih projekata⁵⁰⁷ – predstavljaju jednu od najpovršnijih i uglavnom, rijetko na činjenicama utemeljenih metoda. Iako

507 Npr. *Pedesete u hrvatskoj umjetnosti* (Zagreb: HDLU, 2004); *Osamdesete! Slatka dekadencija postmoderne* (Zagreb: HDLU, 2015); *Šezdesete u Hrvatskoj – Mit i stvarnost* (Zagreb: MUO i Školska knjiga, 2018). Sedamdesete se očito doživljavaju kao neinteresantna decenija.

takav pristup odgovara našoj tendenciji za uvođenjem reda u kaotičnost povijesnih zbivanja, upravo ih time i izdaje. Povijest nije uredna, ne povinuje se kronologijama i našim čvrstim kalendarskim granicama (neovisno smatrate li da decenije počinju “nultom” ili prvom godinom), pa je još Arnold Hauser smatrao da XX. stoljeće počinje tek poslije Prvog svjetskog rata. Unatoč tome što su takve periodizacije uvijek nužno provizorne i ne treba ih shvatiti kao neupitne datosti, ipak mogu imati ulogu pomoćnog analitičkog sredstva, da dovedemo u vezu zbivanja na različitim područjima – politike, ekonomije, kulture... – te potvrdimo njihovu isprepletenost. A, kad je riječ o povijesti socijalističke Jugoslavije takvi su pristupi još važniji, jer do danas nemamo neku “definitivnu” knjigu političke – a još manje ekonomske ili kulturne – povijesti pa se različiti autori često razilaze u aspektima periodizacije društvenog, političkog i ekonomskog razvoja, a pojedini, poput Dušana Bilandžića, ovisno o političkoj konjunkturi, i u različitim vlastitim knjigama koriste različite periodizacije. Ako se ne možemo dogovoriti ni oko ključnih simboličkih momenata, još veće je razilaženje u njihovom tumačenju.

Naša politička historiografija koncentrira se na povijest partije, pa se i kultura promatra samo u odnosu na promjene službene politike. U takvoj historiografiji umjetnici se spominju isključivo u njihovim funkcijama političkih aktera, književnost se smatra relevantnom prvenstveno stoga što su i sami književnici svoje djelovanje shvaćali kao ulogu čuvara nacionalnog bića, dok se popularna kultura i subkultura tumače isključivo kao polje “otpora” i “bunta”, a vrijednost svakog umjetnika podupire njegovim navodnim subverzivnim djelovanjem. Simptomatično je da u knjizi *Jugoslavija i svijet 1968*, Hrvoja Klasića,⁵⁰⁸ nema niti jedne reference na svijet likovne umjetnosti, dizajna i pop kulture. Na samom početku knjige autor referira na dokumentarni film *Devalvacija jednog osmjeha* Vojdraga Berčića, ali isključivo kao slučaj političke hajke u kulturi. Može li slika o jednom takvom događanju kao što je '68, u Jugoslaviji biti cjelovita bez razmatranja ulo-

508 Hrvoja Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012).

ge popularne, medijske kulture i nove umjetnosti? Da, to je nezamislivo, ali očito i još uvijek moguće. Visoka povijest političkih foruma tako se ne pokušava povezati sa drugim aspektima života, pa kultura, umjetnost, svakodnevni život i historija “odozdo”, ostaju rezervirani za antropologe i kulturalne studije, izvan obzora naših historičara. Debatira se o “vesternizaciji” i vraćanju Istoku, te ostaje u logici opozicije “vlast” i “disidenti”, mada u Jugoslaviji nema klasičnog disidentstva sovjetskog odnosno istočnoevropskog tipa. Inzistira se na važnosti unutarpartijskih borbi, ličnih odnosa, “dvorskih intriga” i animoziteta, te međunacionalnih odnosa i sukoba, dok se zapostavlja i ono po čemu je SFRJ u sklopu djelovanja KPJ/SKJ u punom smislu *novum*: izum samoupravljanja, društvenog vlasništva i nesvrstanosti.

Nasuprot svemu tome, upravo bi nam ozbiljno i neklisišizirano promatranje kulture, prije svega materijalnih tragova popkulturnih praksi u periodu socijalističke modernizacije, moglo danas biti “kraljevski put” za otkrivanje sve kompleksnosti razvoja projekta jugoslavenskog samoupravnog socijalizma. Činjenica da danas – još uvijek – nije tako, svjedoči ne samo o traumatičnom odnosu prema tom vremenu, već i o nizu manjkavosti našeg akademskog sustava i nestanku kulturnih časopisa u kojima su takve interdisciplinarnе rasprave bile moguće.⁵⁰⁹

O STRIPU, KONAČNO

Kao što priča o osamdesetim često počinje smrću Tita, za Darka Macana osamdesete, “posljednje zlatno doba hrvatskog stripa”⁵¹⁰ (čemu danas samo možemo dodati i jugoslavenskog), započinju smrću starog majstora Andrije Maurovića (1901–1981), da bi se krajem decenije ugasila i SFRJ, a s njom i samoodrživo tržište stripa. U međuvremenu, između te dvije smrti, traje “zlatno doba”, blaženo nesvjesno kraja, u kojem se na velikom i još uvijek jedinstvenom tržištu stripo-

509 Kao što su *Kulturni radnik, Kultura, Delo, Marksizam u svetu, Treći program, Republika, Pitanja, Gordogan, Off, Quorum, Moment ..*

510 Darko Macan, “Posljednje zlatno doba”, *Osamdesete! Slatka dekadencija postmoderne*, ur. B. Kostelnik i F. Vukić (Zagreb: HDLU, 2015), 291–297.

vi objavljuju u velikim nakladama i brojnim publikacijama: specijaliziranim revijama, dječjim časopisima, omladinskom i studentskom tisku, ali i u dnevnim novinama, tjednim magazinima, kao i sve većem broju fanzina. U trenutku izgleda kao da je uspostavljen i svojevrsan kontinuitet, Macanovim riječima,

“tradicija stripa je još bila autohtona – domaći autori su čitali svoje prethodnike i radovi jedne generacije bili su, sljedbom ili pobunom, reakcija na radove prošle – a redakcije su bile otvorene eksperimentu”.

Nekolicina autora nove generacije počinje objavljivati u inozemstvu (Ilić, Kordej), a istodobno se objavljuju prvi albumi domaćih autora starije generacije (Bednjanec, Maurović, Radilović), prve monografije (*Hrvatski poslijeratni strip, 1984*, i *Maurović, 1986*, Veljka Krulčića; *Istorija jugoslovenskog stripa*, Slavka Draginčića & Zdravka Zupana, 1986). U Vinkovcima je 1984, pokrenut Salon YU stripa, a Zimonić iste godine inicira i osnivanje Društva autora stripa Hrvatske koje je ranih devedesetih (u opsesiji izlaska iz genitiva!) preimenovano u Hrvatsko društvo autora stripa, da bi zatim potihlo potonulo u pasivnosti.

Mada se često govori o izuzetnosti i iznenadnosti pojave Novog kvadrata razvoj novog stripa u domaćim okvirima ipak se ne javlja bez prethodnika i temelja.

Povijest domaćeg stripa obično se konceptualizira u “generacijama”, pri čemu je “prva” ona *začinjavaca*, autora koji počinju raditi tridesetih godina, kao što su Andrija Maurović i braća Walter i Norbert Neugebauer, kao predstavnici dvaju različitih usmjerenja: realističnog, akcionog stripa i humorističnog stripa stiliziranog crteža i duhovitog rimovanog teksta. “Drugu generaciju”, poslijeratnu, čine autori okupljeni oko *Plavog vjesnika* (Beker, Radilović, Delač, Dovniković). Ponikli mahom u *Kerempuhu* i oko Zagreb filma, kao generacija u stripu najviše domete ostvaruju u prvoj polovini šezdesetih u *Plavom vjesniku*, kad uz suradnju scenarista (Zvonimir Furtinger, Rudi Aljinović, Marcel Čukli) praktično uspostavljaju prototip kasnije vječno priziva-nog modela domaćeg realistično crtanog komercijalnog stripa. Upravo je pojava Novog kvadrata svojim stripovima kratke forme odredila

tzv. treću generaciju. Autor te sintagme, Ljubomir Kljakić naglašavao je da unutar svake starosne generacije postoje i autori koji rade na drugačiji način, pa taj pojam “podrazumeva jedan specifičan način izražavanja u stripu a ne starost autora”.⁵¹¹ Nakon njih se devedesetih javlja i “četvrta generacija”, koju je Krešimir Zimonić duhovito okarakterizirao *izgubljenom generacijom*, jer su prvenstveno angažirani na radu za strane izdavače i na taj način praktično izgubljeni za domaću strip scenu, ukoliko u uvjetima globalizirane kulturne proizvodnje i potrošnje uopće više i ima smisla govoriti o “domaćem stripu”.

VRIJEME LICENCNIH IZDANJA

Magazin *Plavi vjesnik*, ključno mjesto autora tzv. druge generacije, izlazi od 1954. do 1973. U svojim najboljim danima, tokom prve polovine šezdesetih godina, prodavao se i u 170.000 primjeraka, ali sredinom šezdesetih doživljava zaokret uredničke politike prema časopisu za tinejdžere koje sve više zanimaju druge teme, poput pop glazbe i mode, pa dolazi do smanjenja prostora za domaći strip. Afirmirani autori “druge generacije” tako polako prestaju s radom na stripu, potpuno se posvećuju animaciji i karikaturi. Julio Radilović mahom radi stripove za strane naručitelje, pa od 1977. i tijekom osamdesetih za nizozemskog nakladnika crta serijal *Partizani*, kako Macan ističe, njegov najopsežniji, a vjerojatno i najbolji serijal, ali simptomatično i jedini koji u samostalnoj Hrvatskoj godinama nije bio reprintan (tek je 2015. objavljeno integralno izdanje u tri knjige). U rezervatu stripa za djecu i mlade opstaje Ivica Bednjanec serijalima o tinejdžerima u *Modroj lasti* (od 1967, *Lastan, Jasna i osmoškolci, Genije*), a 1986. počinje crtati *Duricu*, popularni dječji strip objavljivan u časopisu *Smib*.

Istodobno na jugoslavenskom tržištu jačaju licencna izdanja, što je tendencija primjetna i u domaćem industrijskom dizajnu tih godina. Etablirane revije, kao što su *Politikin zabavnik* i *Kekec* ionako nisu

511 Zoran Đukanović, “Intervju sa Ljubomirom Kljakićem: Medijska kultura stripa”, *YU strip magazin*, br. 71, Beograd 1984; vidi i https://www.academia.edu/9831459/_Third_Generation_and_Beyond_Tre%C4%87a_generacija_i_posle_Novi_kvadrat_i_ostali_.

posvećivale pažnju domaćem stripu. Izdavački zavod Jugoslavija u Biblioteci Ara – Knjiga za decu, 1968–69, objavljuje strip sveske *Stanlio i Olio*, *Slonče Ćira*, *Tarzan*, *Korak – Tarzanov sin* i sl. U Novom Sadu izlaze *Panorama* (1965–71) i *Stripoteka* (1969–1991). Podnaslovljena *Jugoslovenska strip revija*, *Stripoteka* je tradicionalno bila orijentirana na licencna izdanja i tek osamdesetih počinje objavljivati domaće autore. Apsolutno najkomercijalnija, i najduže su se na tržištu održala izdanja *Zlatna serija* i *Lunov magnus strip* (oba Dnevnik, Novi Sad, 1968–1993) sa popularnim stripovima talijanske izdavačke kuće Bonelli (*Tex Willer*, *Zagor*, *Komandant Mark...*) koje su pravi ljubitelji stripa i u tom žanru smatrali šundom, da bi retrospektivno poprimili auru *campa* i nostalgije. U Vjesnikovoj kući, uz izdanja za djecu poput *Toma i Jerryja*, prvenstveno je riječ o sveskama iz serije *Super-strip biblioteka* u kojoj se od 1967. objavljuju radovi uglavnom engleskih i talijanskih autora, poput *Pauka*, *Čelične pandže*, *Diabolika* i *Uranele*, te western i ratni stripovi, a najveći uspjeh postiže serijal *Alan Ford* u briljantnoj adaptaciji Nenada Brixija. Prva epizoda “Grupa TNT” objavljena je 1970, da bi od 1975, u *Super-strip biblioteci* praktično ostao samo *Alan Ford*, a drugi stripovi izlaze tek sporadično.

Važna je pojava Ervina Rustemagića koji kao 19-godišnjak 1971. u Sarajevu pokreće strip magazin *Strip art*, a 1972, i privatnu agenciju Strip Art Features (SAF). U početku radi s manjim brojem stranih autora, čije stripove licencira na međunarodnom tržištu, ali ubrzo postaje ne samo važan posrednik za objavljivanje stranih stripova u Jugoslaviji, nego i za međunarodnu prodaju domaćeg stripa i uspostavljanje veza domaćih autora sa stranim autorima i izdavačima. Prva serija *Strip arta* izlazi do 1973. da bi 1979. krenula nova serija (s logotipom Mirka Ilića), pa je 1984. magazin na međunarodnom festivalu stripa u Lucci osvojio nagradu kao najbolji inozemni izdavač, ali je pod finansijskim teretom ipak ugašen dvije godine kasnije.

Gotovo svi domaći novinski izdavači u dinamičnom ritmu pokreću i ukidaju strip revije koje je teško i nabrojiti (*Zov*, *Zov strip*, *Bis*, *Popaj*, *RS Magazin*, *Cak i Cak ekstra*, *Denis*, *Eks Almanah*, *Super*, *Biser strip*, *Gigant*, *Strip zabavnik*, *Novi Strip zabavnik*, *Spunk*, *Spunk novosti*,

Spunk novosti – jugoslovenski strip itd.) Ti komercijalni časopisi, uglavnom bez profilirane izdavačke politike, nisu u kreativnom smislu puno utjecali na autore Novog kvadrata, pa to područje ostaje nevidljivo u pričama oko “autorskog stripa”, ali predstavlja nezaobilazan povijesni *background*. Uostalom, upravo je suprotstavljanje komercijalnog i autorskog, popularnog i elitnog, *manstreama* i alternative važan dio polemike oko novog stripa.

DRUGI STRIP – TUPKO I MAGNA PURGA

U tom periodu dominacije uvoznog i oseke domaćeg stripa ističe se pojava serijala kratkih strip pasica *Tupko* Nedjeljka Dragića, autora koji ne pripada generaciji oko *Plavog vjesnika* i poznat je prvenstveno kao autor nagrađivanih animiranih filmova (*Idu Dani, Tup-Tup, Dnevnik...*). *Tupko* je prvi put objavljen u *Večernjem listu* 1970. U duhu vremena karakteriziran kao *anti-strip* (u to doba se povodom Genre film festivala-GEFF puno govori o anti-filmu i anti-umjetnosti), predstavlja prije svega autorovo duhovito poigravanje sa granicama samog medija. U dnevnoj produkciji Dragić eksperimentira sa samom formom stripa, njegovim izražajnim sredstvima, grafičkim konvencijama i kodovima (dijaloški balončići, linije za predočavanje kretanja ili emocija, onomatopeje...) to jest, semiotičke postupke pretvara u sam sadržaj stripa. Midhat Ajanović će zapisati da je to “parodijska ili satirična dekonstrukcija estetskih konvencija (...) koja nije usmjerena rušenju nego obogaćivanju medija...”⁵¹² Bavi se načinom čitanja stripa pa *Tupko* nekad komunicira samo slikom, a nekad je sav u tekstu. Okvir tu nije tek puka linija koja odvaja pojedinačne kadrove, nego svojim oblikom, položajima i prostornim savijanjima postaje sastavni dio čitanja, prostora i značenja stripa. Lik iz stripa komunicira direktno s čitateljima, obraća se crtaču, žali na svoj položaj u stripu, svjestan svog stripovskog karaktera, pa i odnosa pasice stripa prema okolnom prostoru novinske stranice. Pojava takvog tipa

512 Midhat Ajanović Ajan, *Nedjeljko Dragić – Čovjek i linija* (Zagreb: HFS/DHFR, 2014), 48–50.

dnevnog stripa, u razmjerno konzervativnom i tržišno orijentiranom dnevnom listu, izazvala je podijeljene reakcije publike, proteste čitatelja, ali i reakciju intelektualne javnosti, pa se u medijima javljaju i tekstovi o “fenomenu” stripa. Ipak, zahvaljujući uredničkoj potpori *Tupko* je na stranicama *Večernjaka* izlazio godinu i pol dana, a zatim kraće vrijeme u *VUSu* i *Intervjuu*. I tu je važno istaknuti ulogu kontinuiteta i utjecaja scene, jer bez *Grge* Ice Voljevice koji je desetljećima redovito izlazio na posljednjoj stranici *Večernjeg lista*, ne bi bilo *Tupka*, dok je *Tupko* nužna referenca u radu jezgre članova Novog kvadrata na ispitivanju i pomjeranju granica medija, utjecaj prije svega – mada možda ne na prvi pogled očito – na Ilićeva ispitivanja medija stripa (*Debil Blues*, *Otvoreni strip*, *Shakti*, *Vodoravno i okomito*, *Na istoj strani...*), a u humorističnim oblicima stripovske metajezičnosti na *Kuncovu Sjenu* i *Devlićeve Huljice*, još uvijek, možda i neopravdano, svojevrsnim zaštitnim znakovima njihovih opusa.

Ljubljanski ilustrator, fotograf i dizajner Kostja Gatnik od 1967. objavljuje ilustracije i kratke stripove, a 1970–71. oblikuje politiziranu studentsku reviju *Tribuna*. Njegov rad, poput nešto ranijeg dizajna Mihajla Arsovskog za magazine *Polet* i *Pop express*, pod utjecajem pop-arta i psihodelije odlikuje kršenje modernističkih pravila internacionalnog stila, koja upravo u tom trenutku i u jugoslavenskom dizajnu postaju *mainstream*. Kao pasionirani čitatelj i autor stripova Gatnik dolazi pod utjecaj američkog undergrounda pa su njegovi stripovi objavljavani pod pseudonimom *Magna Purga* “bili nešto sasvim novo i drukčije od svega viđenog u domaćoj produkciji”.⁵¹³ Te kratke stripove, uglavnom od jedne table, objavljuje mahom u *Tribuni*, a prikupljeni su u zbirci *Danes in nikdar več*, prvom albumu alternativnog stripa u Jugoslaviji, objavljenom 1977. u izdanju ljubljanskog ŠKUC-a (urednik i autor predgovora Igor Vidmar).

Za seriju *Magna Purga* i sam kaže da je nastala kao zafrkancija, stripovski odgovor na različite pojave koje su mu uglavnom išle na živce, ukratko, nešto što nije doživljavao jako važnim. Taj tip alternativnog,

513 Krulčić, *Put u obećanu zemlju*, 1990, 11.

underground stripa, opičenog, često crnog humora, zasnovanog na ironiziranju malograđanštine, mitova nacionalne kulture, ali i samog medija stripa, njegovih klišeja i žanrova (na primjer, super-junaka), predstavljat će kreativni proboj na jugoslavenskoj strip sceni i imati svoj odjek ili barem paralelu u prvom albumu Marka Breclja i sastava *Buldožer, Pljuni istini u oči* (objavljenom u izdanju izdavačke kuće Alta 1975, uz financijsku potporu Studentske organizacije Forum i ŠKUC), čiji je omot oblikovan u formi novina, sadrži satirične komentare kroz strip i lažne reklame, za omotice ploča neuobičajeno tiskan na više stranica i na žučkastom nepremaznom papiru, u jednoj boji. Kao autor je potpisan Slavko Furlan, ali je nesumnjivo riječ i o kolektivnom proizvodu članova benda i kruga prijatelja.

NA PUTU PREMA KVADRATU

Istodobno sa zalazom “velike” domaće strip produkcije, pod utjecajem *underground* stripa i kao kritika komercijalne orijentacije velikih izdavača, već od kraja šezdesetih omladinska i studentska glasila poput *Omladinskog tjednika* i *Studentskog lista* počinju posvećivati pažnju stripu kao mediju i objavljivati radove mladih autora (Ratko Petrić, Nikola Marangunić, Pero Kvesić, Krešimir Skozret...) Uz prijevode teoretičara poput Umberta Eca, objavljuju se tekstovi o novom američkom stripu (Crumb, Spiegelman, Gilbert Shelton...), klasicima poput Fostera i Raymonda, superjunacima, a u dva navrata i o francuskom novom stripu – Reiseru, Willemu, Wolinskom te Crepaxu. Nakon *Omladinskog tjednika* Skozret objavljuje u tinejdžerskom magazinu *Tina*, pa u Kvadrat ulazi kao razmjerno iskusan autor. I drugi autori Novog kvadrata objavljuju i prije *Poleta*. Prvu ilustraciju u *Omladinskom tjedniku* Ilić objavljuje 1973, a 1976, u *SL*-u i prve stripove *Slikovnica za diktatore* i *Slikovnica o velikom i malom*.

Uz to jača i teorijski interes za strip, pa se 1974. godine pojavio *Pegaz – revija za istoriju i teoriju stripa i ostalih vizuelnih medija koji se izražavaju grafičkim putem*, prvo u izdanju Kulturnog centra Beograda, a zatim novosadskog Foruma. Mada je glavni interes urednika Žike Bogdanovića klasični narativni strip, američkih i domaćih autora, kao što

su Maurović i Đorđe Lobačev, u *Pegazu* br.6, 1975, u kojem je preveden i čuveni esej Ariela Dorfmana i Armanda Mattelarta, "Kako čitati Paju Patka ili Volt Dizni kao porobljivač duša", objavljeni su i *Sve-mironi* Lazara Stanojevića ("jedno ostvarenje sasvim posebnog tipa (...) koje domaće stvaralaštvo konačno uvodi u moderne tokove svet-skog stripa") i *Luna*, prvi službeno objavljeni strip Krešimira Zimonića, "prvi primer jednog domaćeg autora koji svojim radom, sa neosporno puno mašte i dobrog ukusa, urasta u jednu od najzanimljivijih struja savremenog evropskog stripa".

Iste godine časopis *Kultura* svoj 28. broj posvećuje "panorami eseja o stripu domaćih i stranih autora". Vjerojatno prvo izdanje nekog domaćeg časopisa u potpunosti posvećeno teorijskom promišljanju stripa priredio je Ranko Munitić, a uz prijevode donosi tekstove Vere Horvat Pintarić, Branka Belana, Bogdana Tirnanića i samog Munitića. Autor predgovora Miloš Nemanjić govori o "pritisku akademske i univerzitetske kulture" zbog kojeg se strip, film, televizija "bore za svoju kulturnu legitimnost", te podjeli na sferu "legitimne kulture (...)" koja nosi zaštitni znak akademije odnosno univerziteta (muzika, slikarstvo, kiparstvo, književnost, kazalište...) i "sfere delatnosti: film, fotografija, džez, dodajmo i strip, koje se bore za svoju legitimnost".

Ljubomir Kljakić, koji će biti izuzetno značajan za promišljanje i afirmaciju novog stripa, u beogradskom *Studentu* (br. 29, 1975) objavljuje temat *Novi strip*. U ljubljanskom *Ekranu* Igor Vidmar 1976, objavljuje prvu iscrpnu bibliografiju tekstova, knjiga i časopisa posvećenih stripu, a 1977. uređuje tematski broj *Tribune* posvećen stripu, *Stripbuna*. U zagrebačkoj Galeriji Nova 1977. održana je izložba Maurovićevih radova i objavljen katalog s tekstovima Mladena Hanzlovskog "Maurović i mi" i Vere Horvat Pintarić "Zagrebačka škola stripa", što značajno doprinosi javnoj percepciji stripa kao umjetničke forme. Sljedeće godine je Kulturno društvo klub devete umetnosti iz Ljubljane ustanovilo nagradu za strip koja je po njemu nazvana "Andrija".

NOVI VAL NOVOG KVADRATA

Dok je jezgra novog kvadrata (Ilić, Kordej, Zimonić, Mešić) bila povezana pohađanjem ŠPU, drugi članovi su bili manje vjerojatni te uglavnom i dosta stariji. S Devličem, Kuncom i Marušićem povezuju se preko honorarnog rada u Zagreb filmu, tako da je Novi kvadrat više bio oblik *organizacije prijateljstva* u kojem su zajednički rad i druženje bili čvrsto povezani, nego skupina definirana jednim stilom ili generacijski. Stoga je značajno da su među samim članovima Kvadrata postojale velike razlike, ne samo u načinu crtanja, nego i samom pristupu stripu. Kod Ilića, ranog Kordeja i Mešića, uočljive su transpozicije utjecaja autora oko Les Humanoides Associés i časopisa *Metal Hurlant*. Zimonića zanima lirski strip neskriveno umjetničkih pretenzija, dok se Devlič i Kunc u *Huljicama* i *Sjeni*, svojim centralnim radovima kvadratovskog doba, bave reduciranim oblicima geg-stripa s društvenim komentarom, često ubacujući i metastripovske elemente. Joško Marušić se prvenstveno bavio rubnom formom stripa, karikature i ilustriranog vica, koje osamdesetih redovito objavljuje u tjedniku *Danas*, kao komentare aktualnih političkih i društvenih zbivanja.

Pojavom Novog kvadrata *Polet* je, u razmjerno kratkom trenutku, postao središte produkcije novog stripa. Članovi Novog kvadrata ubrzo objavljuju i u drugim listovima i časopisima (*Pitanja, SL, Student, Mladost, Vidici, Laus, Mladina, Fokus...*) ali i strip revijama komercijalnih izdavača koje su do tad gotovo isključivo objavljivale strane stripove (*Yu strip, Stripoteka, Spunk...*) Njihov uspjeh, afirmacija stripa medijskim nastupima i organiziranjem izložbi, potiču opći interes za (novi) strip. Stripu se iz svojih razloga vraćaju i stariji autori poput Bekera i Dovnikovića, a javlja se niz mladih autora, pa gotovo sve omladinske publikacije otvaraju svoj prostor novom stripu, što praktično širom Jugoslavije rezultira i pojavom niza sljedbenika i epigona. Novi kvadrat postaje sinonim novog stripa. U tekstu povodom 20-godišnjice Novog kvadrata na tu se tendenciju kritički osvrnuo Darko Macan:

“I tako je uskoro svatko radio strip *à la* Novi kvadrat, bez da je išta shvatio. I tako smo (...) dobili desetke, stotine možda, pokušavača koji

su crticama ispunjavali tablu po tablu, nemajući što reći, ali čineći to na strašno pretenciozan način”.⁵¹⁴

Utoliko Novi kvadrat nesumnjivo predstavlja svojevrsan novi val prije samog *new wavea*, *novovalne* glazbene scene, pojava koje dobro potvrđuju tezu da mediji ne posreduju neki ranije postojeći sadržaj nego ga svojim djelovanjem stvaraju. Prvenstveno tiskani – gutenbergovski – mediji u punom smislu stvaraju javnost, svojom prezentacijom, recepcijom i refleksijom stvaraju određenu scenu. A, dizajn i mediji kao sredstva (re)produkcije suvremenog medijskog, industrijskog društva ne stvaraju tek proizvod nego prije svega same korisnike, potrošače, i njihove nove potrebe i interese. Autori stripa prvo stvaraju *sebe kao autore*, zatim *publiku* za strip, a time i *druge autore*. *Polet* je odigrao ključnu ulogu time što je pružio prostor i omogućio kontinuirano objavljivanje, ali javna recepcija i širenje utjecaja odvijala se zahvaljujući drugim publikacijama “policentričnog i decentraliziranog, ali i objedinjenog i zajedničkog jugoslavenskog umjetničkog prostora”.⁵¹⁵ Tako je 1978. u beogradskom *Studentu* objavljen separat pod nazivom *Treća generacija?* sa istoimenim tekstom Ljubomira Kljakića, čime se taj pojam uvodi u promišljanje domaćeg stripa.⁵¹⁶ Iste godine omladinski list *Mladost* raspisuje prvi “Konkurs za mladi jugoslovenski strip” na kojem Ilić dobiva prvu nagradu, a u Galeriji SKC održana je izložba *Jugoslovenski mladi strip*. Tekstom u *Vjesniku* Veselko Tenžera hvali pojavu Novog kvadrata koji stvara “jednu posve novu optiku u našoj kulturi, jedan pogled na svijet oslobođen onih kmetskih intelektualnih fusnota, jedan dijalog sa svijetom i ljudima”. Sljedeće godine izlazi i tematski broj časopisa *Vidici* posvećen stripu, *Strip Vidici*, koji je priredio Nikola Kostandinović, a uključuje i novi Kljakićev tekst, “Quo vadis treća generacija?”⁵¹⁷ Aktualne pri-

514 Darko Macan, *Vampiri u Hrvata – Fenomen Novog kvadrata*, 10. 11. 1999.

515 Ješa Denegri, “Unutar i izvan 'socijalističkog modernizma'”, u: Irena Lukšić (ur.), *Šezdesete* (zbornik), Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2007, 47– 67.

516 Ljubomir Kljakić, “Treća generacija?”, *Student* br. 15, Beograd, 20. 5. 1978.

517 Ljubomir Kljakić, “Quo vadis treća generacija?”, *Vidici* br. 2, Beograd, 1979.

mjere novog stripa u svoja esejistička promišljanja uključuje i Srba Ignjatović u knjizi *Poetizam stripa* (Izdavački centar Revija, Osijek 1979). Iako Darko Glavan svoje polemičke tekstove oko odnosa *mainstreama* i alternative u stripu objavljuje u VUSu i zatim *Poletu*, čitava diskusija će se odvijati u daleko širem jugoslavenskom okviru, tekstovima objavljivanim u *Vidicima*, *Studentskom listu*, *Studentu*, *YU stripu* itd., tako da ipak postoji i jedan *bonus* ili *profit* tih kritičkih napada. Polemike omogućuju formuliranje pojmova i šire utvrđivanje pozicija, u kulturnim borbama, ne tek oko stripa, nego i uloge medija te položaja kreativnih djelatnosti u području popularne kulture.

I interes komercijalnih izdavača za domaći strip nesumnjivo je potaknut uspjehom tzv. novog stripa. Tako je *Yu strip* (Dečje novine, Gornji Milanovac, 1978–87) u cjelosti posvećen domaćem stripu, ali i informiranju i edukaciji o stripu, ima rubriku škole za crtače i prostor namijenjen objavljivanju radova mladih autora. Vjesnikova kuća od 1981. do 1983. objavljuje *Strip magazin*, s kombinacijom klasičnog, modernog i novog stripa, te domaćih i stranih autora, dok je *Naš strip* (1983–84) isključivo posvećen domaćim autorima. *Stripoteka* i *Spunk* počinju objavljivati radove domaćih autora pa je od 1983. do 1986. Kordej prvi autor službeno zaposlen u udruženom radu, u novosadskom Marketprintu, sa zvanjem strip crtača.

Mada je u krugu učenika ŠPU Zimonić bio pokretač rada na stripu, kasnije je Mirko Ilić nesumnjivo figurirao kao ključni član grupe, organizacioni i medijski motor. Iako su Kunc, Marušić i Devlić u *Poletu* objavili više radova, upravo je on najčešće doživljavao medijske napade i prvenstveno su se oko njegovog pristupa stripu vodile užarene medijske polemike (Darko Glavan, Anton Gomišček, Zlatko Gall, Želimir Košćević, Igor Vidmar...). Zamjeralo im se ortodoksnost, ezoteričnost, hermetizam, nekomunikativnost (što je prilično čudna optužba obzirom na utjecaj koji je njihovo djelovanje izazvalo), elitizam i izlaganje stripa po galerijama – uz ključnu samostalnu Ilićevu izložbu koju već 1977. otvara u Galeriji SC, a *Vjesnik* je u godišnjem rangiranju najvažnijih kulturnih događaja stavlja na nevjerojatno drugo mjesto, održane su izložbe u Koprivnici, Beogradu, Rijeci i

Dubrovniku. Diskutiralo se o *mainstreamu* i alternativni, a kritizirana je orijentacija na strip od jedne table kojoj je, uz novi senzibilitet i želju da što više autora objavi svoje radove, svakako kumovala i sama priroda objavljivanja u omladinskom tisku.

Doista, Ilić se bavio vrlo specifičnim oblikom stripa i prije svega na vrlo specifičan način. U biti, bilo je to kontinuirano ispitivanje medija stripa i pokušaji probijanja njegovih granica, uz gotovo stalno mijenjanje tehnika, stilova i pristupa, slijedeći ideju da eksperimentalni pristup ne dozvoljava postojanje nekog unaprijed definiranog rezultata. Nasuprot tome, njegovi kritičari zagovaraju potrebu razvoja klasičnog – *mainstream* – narativnog stripa za koji tad u omladinskom tisku nisu postojali gotovo nikakvi uvjeti, ali su se brzo upravo autori poput Kordeja i Devlića počeli baviti takvim dužim narativnim formama, serijalima povijesne ili znanstveno-fantastične tematike. Neumorni Kordej uz samostalne radove i suradnju s Ilićem u okviru dizajnerskog studija SLS, brzo počinje raditi za strane naručitelje. Krajem osamdesetih u Grožnjanu David Simić i Zoran Leko formiraju studio kojem se Kordej pridružuje i predvodi grupu dvadesetak autora, crtača i scenarista (među kojima su bili i tada mladi Darko Macan, Edvin Biuković i Goran Sudžuka, ali i veterani poput Devlića), koji su radili stripove i ilustracije za njemačko tržište. Kordej 1991. odlazi u Dansku pa 1997. u Kanadu, gdje nastavlja raditi za velike američke izdavače kao što su Dark Horse i Marvel.

A Ilić, nakon što je napravio neke izvanredne i u svjetskim okvirima jedinstvene formalne proboje u formatu stripa, nove kreativne izazove traži na drugim poljima, novinskoj – političkoj – ilustraciji i grafičkom dizajnu (plakati, omotnice ploča, naslovnice tjednika *Danas*, oblikovanje knjiga...). Iako su se i drugi članovi Novog kvadrata, prvenstveno Kordej i Kunc profesionalno bavili i dizajnom, Ilić je jedini napravio radikalni prelaz iz strip crtača i ilustratora u dizajnera – mada su mu često osporavali da je dizajner. U svom dizajnerskom radu Ilić s jedne strane, koristi formativno iskustvo stripa, a s druge, kontinuirano bježi od njega, ispituje druge pristupe i tehnike. Niz je plakata rješavao koristeći svoju crtačku vještinu, ali to

korištenje iskustva stripa seže i s onu stranu realističnog crteža stiliziranih, čvrstih obrisa i vidi se u nizu radova na kojima su, mada realizirani drugim tehnikama, poput fotografije ili fotomontaže, uz maksimalnu kondenzaciju ideje na minimalnom broju slika uočljivi narativni principi stripa.

Utoliko je u kronološkim osamdesetim, od inovativnog stripovskog opusa kojim je potaknuo entuzijazam nove generacije oko mogućnosti tog medija i kojim se od objavljivanja stripa *Survival* ne bavi, puno važnija njegova uloga novinskog, tj. prije svega magazinskog ilustratora. U trenutku kad u svibnju 1978. prekida urednički rad u *Poletu* Ilić već redovito objavljuje ilustracije i u zagrebačkom *Startu*, magazinu koji svojom neobičnom poviješću utjelovljuje i neke specifičnosti kulturne i medijske politike u bivšoj Jugoslaviji.

Pokrenut 1969. kao automobilski magazin namijenjen vozačima, u trendu seksualne liberalizacije kasnih šezdesetih na tzv. *duplerici* objavljuje fotografije obnaženih žena, što je gotovo do gašenja lista ostao njegov prepoznatljiv zaštitni znak. Na mjesto glavnog urednika 1973. godine dolazi Sead Saračević, uvodi teme iz kulture i dovodi nove autore koji na ozbiljniji način pišu o popularnoj kulturi, a posebna se pažnja posvećuje veoma dugačkim intervjuima s domaćim i stranim ličnostima, bilo da je riječ o političarima ili umjetnicima. U novinskoj kući *Vjesnik* posvećivana je velika pažnja novinskoj grafici i unapređenju tehnologije tiska, pa je *Start* od samog početka tiskan u tehnici bakrotiska, a oblikuju ga renomirani grafički urednici poput Zorana Pavlovića i Fadila Vežzovića. Za redizajn magazina 1978, Saračević poziva Romana Cieslewicza, jednog od tada najuglednijih i najavangardnijih evropskih dizajnera. Kako se list sklappao iz crno-bijelih i kolor araka, a kolor se uglavnom koristio za fotografiju, crno-bijela ilustracija je imala važno mjesto, pa je uz glavnu temu za nju bila rezervirana čitava stranica, koju godinama ispunjava upravo Ilić, a često se u broju pojavljivalo i nekoliko manjih ilustracija. Tako u *Start* dolaze i drugi iz Novog kvadrata, prije svega Igor Kordej, dok Devlić i Skozret češće rade za druga *Vjesnikova* izdanja.

Do tad je našim tiskom dominirala karikatura, a prostor za ilustraciju bio rezerviran za one "likovnjačke", uz eseje, feljtone i priče. I u *Startu* je ilustracija u početku bila vezana za erotsku priču i karikaturu. Ponekad su to bili radovi poznatih likovnih umjetnika kojima je to bila prilika za dodatnu zaradu, ali se često – poput Josipa Vanište – nisu željeli potpisivati. Te je radove odlikovala težnja da budu lijepe, naglašene lirske atmosfere, politički neproblematični, svakako ne kritični, ili da zahtijevaju razmišljanje. Mada je već ranije Fadil Vejzović napravio niz sjajnih ilustracija pravu prekretnicu predstavljaju upravo radovi mladog Ilića i Kordeja koji donose drugačiji tip novinske ilustracije, po kojoj *Start* postaje prepoznatljiv. Stripom istrenirani u konciznosti duhovitih komentara, njihovi radovi više nisu nešto neobavezno, što se stavi ako treba popuniti prostor, nego dio uredničke prezentacije marijala, ravnopravan novinskom tekstu, a često i bolji od njega. Mada su Ilićevi radovi bili idejno i vizualno provokativni, uredništvo je u vrijeme njegovog kontinuiranog angažmana (1978–1985) odbilo objaviti samo jednu ilustraciju (uz tekst na temu Golog otoka, koji je objavljen).

Od 1976. do 1980. stabilna naklada *Starta* je između 180.000 i 200.000 primjeraka. Na jubilarnom, 300. broju, dolazi novi glavni urednik Mladen Pleše koji će voditi list sljedećih sedam godina i koji u redakciju dovodi velik broj bivših novinara *Poleta* (Denis Kuljiš, Ratko Bošković, Rene Bakalović, Vladimir Cvitan, Slavenka Drakulić, Marjan Jurleka, Ivan Cico Kusić...). Novu uredničku politiku obilježava spektakularizacija popularne kulture i alternativnih fenomena, od nove mode, gay scene, do video-spotova i novokomponiranih narodnjaka. Međutim, upravo u tom periodu, a posebno 1984–1988. naklada se, mada za današnje prilike i dalje visoka, smanjuje. Nesumnjivo je riječ o tome da su se promijenile društvene i medijske okolnosti, ali to dijelom pokazuje i da su podizalaženje publici, trivijalnost i komercijalizacija pogrešna urednička politika.

IZVAN KVADRATA

Nakon Ratka Petrića koji, koristeći svoj položaj grafičkog urednika već 1969, na posljednjoj stranici *Omladinskog tjednika* objavljuje svoje “antistripove”, u Zagrebu su se kasnije i drugi grafički urednici omladinskog tiska, ponekad zabavili kratkim stripovskim formama, ili oblicima ilustracije nalik stripu. Tako je grafički urednik *Studentskog lista* Vjekoslav Fabić Holi autor nekoliko plakata prepoznatljivog obrisnog crteža, ali mu je vjerojatno najpoznatiji rad omot LP-ja *Bolero* (1985) grupe Haustor, svojevrsna posveta ili referenca na *Corta Maltesea*. Drugi grafički urednik *Studentskog lista*, Boro Ivandić krajem sedamdesetih objavljuje strip *BWA*, svojevrsan medijski produkt umjetničkog projekta pod istim nazivom, jedinstvenog križanca pop arta i konceptualne umjetnosti, satire na dominaciju svjetskih korporacija i suvremenu umjetnost. U sklopu *V aprilskih susreta* u SKC 1976, realizira projekt “reklamni panoi kao strip protiv epp”, a njegovu izložbu u Galeriji SC činila je samo nagomilana ambalaža s logotipom fiktivne korporacije BWA. Stripovi su bili uglavnom bez teksta, visoko kontrastna crno-bijela grafika i neobični kadrovi asocijali su na filmske kadrove, a glavni lik bio je bez izražene fizionomije i vrlo često s revolverom u ruci. Zanimljivo da je u doba Novog kvadrata u *Poletu* objavljeno i sedam njegovih stripova bez naziva, te da je Ivan Doroghy nagovarao članove Novog kvadrata da prime i Ivandića. Danas možemo nagađati o razlozima zašto se to nije dogodilo. Ako uzmemo u obzir da kvadratovci druge autore nisu primili zbog ocjene kvalitete njihovog rada i ozbiljnosti angažmana, u slučaju Ivandića nesumnjivo je riječ i o drugačijem interesu za sam medij stripa, pa ga u *Pitanjima* Kvesić karakterizira kao “autora koji nije imao što tražiti u Novom kvadratu”. Nažalost, Ivandić je devedesetih otišao u Pariz a zatim Berlin, gdje se bavi slikarstvom, pa njegovi rani umjetnički i dizajnerski radovi i stripovi gotovo da i ne postoje u službenoj kulturnoj memoriji ove sredine. Kako su njegovi stripovi na artistskoj liniji naglašenog grafizma sirovog stila, koji će kasnije promovirati *Shoebizz* i *Zzot*, a ne preciznosti “gustih crtica” Novog kvadrata, utoliko je čudnije da za novije generacije ne predstavlja nikakvu referencu.

U vrijeme glavnog urednika Ivana Cice Kustića (1981–82) *Polet* je opet ponešto promijenio uredničku politiku, a time i grafiku. Kako svjedoči grafički urednik Ivan Doroghy, Kustić je imao ideju izdavati art-rokerski magazin pod naslovom *Egoist*, ali kako to financijski nije bilo moguće, ideja se svela na strip seriju *Shoebizz*, objavljivanu pod pseudonimima Dr. Paul & D.C. Paulin, svojevrsan konceptualni i dizajnerski pristup stripu.

“Glavni junak stripa je bila je neka priglupa nerealizirana i frustrirana rock 'zvijezda' koja sanja o svjetskoj karijeri. (...) Kustiću taj strip nije bio dovoljno besmislen pa je predložio da krenemo sa strip serijom *Headhunterz* u kojoj lica govore nepostojećim jezikom, a radnja i dijalози su još besmisleniji”.

Doroghy i Kustić su zajedno već radili stripove u *SL*-u, a i kasnije će objaviti nekoliko sličnih projekata, među kojima je *Headhunterz* bio najradikalniji, ali će upravo *Shoebizz* mnogi smatrati ne samo najboljim prenošenjem aktualne ikonografije (post)novovalne pop-muzičke scene u strip, nego i jednim “od najneobičnijih stripova koji je ikad nastao u ovom podneblju”.⁵¹⁸ Crtan kombinacijom naglašeno plošnog crteža, snažnim kontrastima oštih linija i nepravilnih crnih površina, sa prepoznatljivom dizajnerskom sviješću o važnosti kontraforme, uz posve banalne i namjerno priglupе dijaloge urbanih likova koji sanjaju o karijeri i životu glazbenih zvijezda, u *Shoebizzu* se prepliću pop-rock ikonografija, ironija, banalnost svakodnevice i pesimizam. Pun privatnih referenci sadržaj često nije razumljiv, ali upravo stoga postaje grafički ekvivalent pop pjesmama koje nas više nego literarnom kvalitetom tekstova pogađaju prvo svojom sirovom energijom, formom a tek onda detaljima koje možemo prepoznati, ili se s njima identificirati. U nekoliko navrata crteži iz stripa javljali su se kao ilustracije pa i naslovnica *Poleta*, a eho tog vizualnog stila, samo u boji, vidi se i na seriji Doroghijevih naslovnica časopisa *Pitanja* (1982–83).

518 Krulčić, *Put u obećanu zemlju*, 1990, 27.

POSILIJE KVADRATA

Od Kugla glumišta i njegovih različitih kasnijih frakcija, Novog kvadrata, preko novovalnih bendova, do različitih umjetničkih grupa i organizacija (Grupa šestorice, *Podroom*), tandema (Greiner& Kropilak Mailart office, Bachrach & Krištofić, Studio imitacija života/Krici i šaputa-nja...) manje ili više formaliziranih kolektiva (Nova Evropa/NEP) i privremenih inicijativa, osamdesete su i vrijeme kolektivnog umjetničkog djelovanja. U nedostatku dokumentacije, često na marginama interesa galerija i muzeja, njihovo djelovanje uglavnom ostaje u sferi *privatnih mitologija*. Tako je i sa neformalnom umjetničkom organizacijom ZZOT koja se danas pojavljuje prvenstveno kao usputna natuknica u biografijama nekadašnjih članova.⁵¹⁹ Zanimljivo je da u inače vrijednoj knjizi *Dizajn i nezavisna kultura 520* o ZZOT-u stoji tek natuknica o "intermedijalnoj djelatnosti", što je moguće objasniti samo shvaćanjem autora, prema kojem to baš i ne spada u dizajn pa i nije relevantno za temu knjige. Doista, prilično je teško odgovoriti na osnovno pitanje, da li je doista riječ o strip grupi ili skupini umjetnika koji se bave različitim medijima, a strip je samo jedno od u tom trenutku dostupnih sredstava.

ZZOT nastaje sredinom osamdesetih u širem krugu ljudi koji gravitiraju oko kulturnog pogona Studentskog centra, Galerije SC, Kugla glumišta i *Haustora*, kad neformalno druženje nekolicine – kako se obično kaže, alternativnih – umjetnika iz različitih područja, prelazi u umjetničku suradnju koja je 1984. formalizirana osnivanjem ZZOT-a. Pretpovijest grupe seže u projekt novog uređenja Kluba SC koji 1983. pod nazivom Grupa Novac zidnim crtežima realiziraju Helena Klakočar, Mirjana Vukadin i Željko Zorica. Iz njihovog temeljnog interesa za strip i srodne grafičke medije proizilazi i šira, multimedijalna djelatnost ZZOT-a i njegovih članova – bavili su se animiranim filmom, kazalištem, scenografijom, grafičkim dizajnom itd. Već i u tom

519 Inicijalni članovi su bili Helena Klakočar, Željko Zorica, Kruno Mavar, Nina Haramija i Milan Manojlović Mance, a kasnije im se pridružuju Kruno Mavar, Dragan Ruljančić, Mirjana Vukadin i Miljenko Sekulić Sarma.

520 *Dizajn i nezavisna kultura*, ur. Maroje Mrduljaš i Dea Vidović (Zagreb: UPI2m Books, 2010).

medijskom nomadizmu sadržano je puno *zeitgeista* osamdesetih. U periodu kad *Polet* pod vodstvom glavnog urednika Mladena Babuna nije pokazivao neki interes za domaći strip, redakcija ustupa prostor upravo njihovim radovima, pa je nakon pojedinačnih stripova 1984. u *Poletu* objavljen i separat sa stripovima i manifestom grupe.

Rane osamdesete su na domaćoj umjetničkoj sceni obilježene pojavom stilskog postmodernizma i dominacijom “novog slikarstva”. Mada ta domaća “nova slika” nije imala baš uvjerljive autore na polju slikarstva, neki njeni samosvojniji oblici javljaju se izvan centra likovne proizvodnje i kod autora od kojih to ne bi očekivali, pa su zanimljiva rješenja ostvarili upravo dizajneri i strip crtači poput Borisa Bućana, Dalibora Martinisa, Doroghija i skupine ZZOT. Mada bi članovi ZZOT-a vjerojatno odbacivali direktnu vezu, njihovi radovi predstavljaju svojevrstu lokalnu transpoziciju impulsa novog ekspresionizma i *bad paintinga*, često naivnog i “nevještog” crteža (u čemu Zlatko Burić vidi srodnost s njemačkim pokretom Geniale Dilletanten). Riječ je o negiranju, destrukciji (ili možda dekonstrukciji?) klasičnih konvencija “dobrog” stripa. Kako kaže Saša Rakezić (aka Aleksandar Zograf), “njihovi radovi su nam izgledali ‘savremeno’, nešto kao novotalasna muzika uobličena u grafički izraz”. Iako ih povezuje snažan grafizam i ekspresivnost crteža, dok je *Shoebizz* neposredan ironičan komentar na novovalnu scenu, u procjepu ambicija, pretenzija i pretencioznosti koje se sudaraju sa svakodnevnim kaosom života, stripovi ZZOT-a su puno mračniji. Njihov humor je mračan pa i morbidan, ali i šašav i zagonetan, izražava podjednako duh apsurdna i melankolije, *noir* krimića i groteske, začudnosti i anarhije, dječjeg pogleda, ali i neke vrste socijalne kritike. Primjereno duhu vremena, njihova kritika je usmjerena na opću bijedu ljudskog stanja u suvremenom industrijskom društvu koje svima nudi obećanje sreće, istodobno kapitalističkom eksploatacijom stvarajući masovnu bijedu, žrtve otuđenja i depresije izazvane jurnjavom za ostvarenjem te sreće. U tom začudnom svijetu nema glamoura, pobuna završava neuspjehom, a likovi ostaju zarobljeni u rutini svakodnevice, u kojoj je *ljubav hladnija od smrti*.

Važno je napomenuti i da nakon desetljeća apsolutne dominacije muških autora na području stripa i animacije Helena Klakočar stoji na početku niza suvremenih domaćih strip autorica. I mada je teško reći u kojoj su mjeri kasnije generacije autorica i autora, poput onih okupljenih oko projekta *Komikaze*, direktno inspirirane stripovskom estetikom ZZOT-a, nesumnjivo je riječ o sličnosti senzibiliteta i svojevrsnom kontinuitetu vizualnog jezika.

U drugoj polovini osamdesetih godina jedan od medijski najvidljivijih novih autora je Milan Trenc. Pažnju publike privlači 1985. u *SL*-u strip verzijom humoristično-satiričnog radio serijala o zgodama *Milana Blentona*. Za razliku od kratkih formi Novog kvadrata i sirovosti ZZOT-a, Trencu zanima narativni strip u nastavcima, preciznog crteža, naglašene retro stilizacije, pa i parodiranja junaka iz francusko-belgijske produkcije, dok kombinacija fantastike i *film-noira* karakterizira njegove otvorene narative. Drugaćijeg crtačkog senzibiliteta, Trenc preuzima osnovnu lličevu pouku o novinskoj ilustraciji kao komentaru teme, pa je upravo u periodu burnih političkih zbivanja, od konca 1985, do njegovog gašenja 1991, bio praktično kućni autor *Starta*. Na retrospektivnoj izložbi održanoj u Galeriji Klovićevi dvori 2005. godine publika se mogla uvjeriti kako njegovi komentari tadašnje političke i društvene svakodnevice i dalje djeluju iznenađujuće svježje, a često i primjenjivo na aktualnu situaciju. Kako naglašava Marko Golub: "Njegov humor ni u jednom trenutku nije naivan ni banalan, a svaka priča ostavlja mnogo više za naslutiti od onog što se doslovno ilustrira. Ključ je u nadrealnom pomaku u odnosu na konvencionalno izvještavanje, koji je Trenc također koristio i u svojim stripovima kako bi za čitatelje prodrmao usvojene klasične modele stripovske naracije."⁵²¹

U *Startu* 1989, realizira i vizualni prilog *Titoland*, ironični komentar na tada već aktualano odbacivanje socijalističkog nasljeđa, s ironičnim prijedlogom o pretvaranju Kumrovca u zabavni park, praktično navještavajući kasnije projekte spektakularizacije socijalističkog

521 Marko Golub, "Milan Trenc: Retrospektiva 1980–2005. Strip, ilustracija, film" (Zagreb: *Radio 101*, 10.10.2005).

naslijeda.⁵²² U vrijeme gašenja *Starta* odlazi u New York, gdje radi ilustracije za najvažnije američke novine i magazine. U vrijeme sistematskog rasturanja SFRJ nastaje i dugo godina neobjavljeni strip *E.L.V.I.S. Files*, koji kroz priču smještenu u nacističu Njemačku govori o reakcijama “običnih” građana na uspon autoritarnih politika.

Među dizajnerima koje karakteriziramo kao “posljednju generaciju autodidakta” za temu stripa najrelevantnije je djelovanje Borisa Greinera i Stanislava Habjana kroz “ured za dizajn i poštanska pitanja” Greiner&Kropilak Mailart Office (od 1983), u kojem dolazi do samosvojnog prožimanja stripa, grafičkog dizajna i specifičnog oblika umjetničkog djelovanja. O tome najbolje svjedoči serija objavljivana na posljednjim stranicama *SL-a* tijekom 1988, i predstavljena “Izložbom posljednjih stranica” u Galeriji Događanja. Njihove stripove i ilustracije karakterizira postupak pretvaranja fotografije u visokokontrastnu fotokopiju, a minimalnu radnju čine apsurdno-poetični razgovori glavnih likova – Greinera&Kropilaka. Međutim, upravo zbog neodređene žanrovske pozicije – da li je to strip, književnost, dizajn ili konceptualna umjetnost? – njihov rad, mada izuzetno konzistentan, nije uključen u institucionalne narative suvremene umjetnosti, a nije valoriziran ni od stripovske kritike, pa se smješta u neodređeno i široko područje dizajna kojim su se, u užem smislu, također bavili.

Autor stripova, animiranih filmova, grafičar i ilustrator, Danijel Žeželj prve stripove objavljuje u drugoj polovici osamdesetih, a 1991. počinje suradnju sa Greinerom i Kropilakom, pa zajedničke radove potpisuju kao Slipa konfidenca. Dok je na fotokopiranju zasnovan vizualni izraz Greinera&Kropilaka svojevrsan retro melankoličan srednjoevropski oblik magičnog realizma, Žeželjev crtež je ekspresivan čak agresivan u izražavanju tenzija velegradskog života, pa je i

522 Taj prilog je 30 godina kasnije dobio svoj dodatni twist kad je kineska poduzetnica Jiang Yu, vlasnica pekinške kompanije Z-Run WellTon Industry, u procesu otkupa državne imovine medijima doslovno najavila kako će od kompleksa bivše političke škole u Kumrovcu napraviti zabavni park oslonjen na lik J. B. Tita, *Titoland*.

tom spoju možda više kumovala neka osobna veza poetskih senzibiliteta nego u strogom smislu stilska bliskost.

DEVEDESETE I DANAS

Dok se u postsocijalizmu naglasak redovito stavlja na tzv. zabranu stripa ranih poslijeratnih godina, ispod radara prolazi činjenica da je upravo komercijalna orijentacija medija, bilo da je riječ o šezdesetim ili devedesetim godinama bila puno dugotrajnija i štetnija. Sredinom osamdesetih inflacija je izdavačima zadala prvi udar, pa specijalizirani časopisi za strip jedan za drugim nestaju, a s tranzicijom situacija postaje još gora.

Za opći konzervativni kulturni zaokret simptomatično je da nakon *Komunističkog manifesta u stripu* Rodolfa Mancenara (1979) te izdanja *Marx, Freud, Lenjin i Einstein za početnike – u stripu* (1980), osamdesetih izlaze *Povijest u stripu* i *Povijest rocka u stripu*, dok se devedesetih stripom širi nacionalna mitologija kroz dva toma *Povijesti Hrvata u stripu*. Promjene možemo očitati i na drugim primjerima. Na valu “demokratizacije” koncem osamdesetih na kioscima se javljaju i eksplicitne erotske publikacije, pa tako *Dnevnik*, Novi Sad od 1988. do 1992. objavljuje seriju “stripova za odrasle” *SekStrip*, a *Vjesnik Erostrip* (1989). Izbor radova u *SekStripu* je karakteristično eklektičan, od klasika žanra potpisivanih pseudonimima W.G. Colber i Mancini, preko Georges-a Picharda (čiju je *Paulette* objavljivao i *Polet*) i začudnog *arty* fetišizma Alexa Varennea, do radova dvojice domaćih autora, Ahmeta Muminovića (ranije autor stripa *Valter brani Sarajevo*, a kasnije *Zelenih beretki*, stripa o ratu u BiH) i Miodraga Markovića. Političke i kulturološke promjene utječu i na ta, naizgled sasvim nepolitička izdanja. *Vjesnik* već nakon 10 brojeva, po dolasku Tuđmana i HDZ na vlast 1990, ukida svoje izdanje, dok je na izdanju *SekStrip Speciala* iz 1992, naslovnica prvi put tiskana ćirilicom. Za tranzicijske prilike karakteristično je da u Zagrebu od 1992, do 2000, u kombinaciji tipične muljaže i svojevrsne otimačine kulturnog naslijeđa izdavač M-Press/Art print objavljuje svoja izdanja *SekStripa*, *Biser stripa* te *Stripoteke*, sada s podnaslovom *Hrvatska strip revija*, osim imena preuzimajući i logotipe na naslovnoj stranici.

Doista može zvučati malo neobično da je britka politička ilustracija, kakvu su radili Ilić i Trenc, u “demokraciji” praktično postala nemoguća. Razlozi su dijelom politički, ali i povezani s politikom samih medija. Već osamdesetih, s novim procvatom stripa i političke novinske ilustracije, dolazi i do opadanja karikature. Nedjeljko Dragić smatra da je bila riječ o zasićenju, a možemo reći i da je novo vrijeme sve zaoštrenijih ideoloških stavova i dnevno-političke (zlo)upotrebe prošlosti poticalo sve plošniju političku komunikaciju i nije ostavljalo puno mjesta suptilnijim i duhovitim komentarima, pa su nakon karikature polako nestajali i ilustracija i strip⁵²³. Posebno u ratnim okolnostima, urednici su (pseudo)dokumentarizam fotografije snažnog senzacionalističkog naboja pretpostavljali intelektualno zahtjevnijoj, često i problematičnijoj ilustraciji. Jedna od prvih stvari koje je konzervativna vlast Franje Tuđmana i HDZ-a napravila nakon takozvanih prvih demokratskih izbora, bila je preuzimanje kontrole nad medijima ili njihovo gašenje. Politički dirigiranim ekonomskim pritiscima ugašeni su *Start* i newsmagazin *Danas*, pa tako nestaju dva važna tiskana medija koja su veliku pažnju posvećivala kulturi, umjetnosti i razvoju kreativne ilustracije. Za nestanak ilustracije ne možemo optužiti tek činjenicu da je “tiskanim medijima zavladao generacija urednika koji nemaju senzibiliteta za političku ilustraciju”. Štoviše, neke od ključnih ličnosti medijske scene u Hrvatskoj od devedesetih do sada još uvijek su one iste osobe koje su radile u *Poletu* i *Startu*. Današnje identitarne zajednice strukturno ne podnose bilo kakav oblik unutrašnje kritike, odmah ju proglašavaju neprijateljskom, pa su neki ostaci satirične političke ilustracije (i fotomontaže) bili mogući samo u listovima kao što su *Arkzin* i *Feral Tribune*, te posljednjih godina u *Novostima*, prvenstveno zahvaljujući transferu feralovaca, strip autora i ilustratora Alema Ćurina (1953–2020). Po povratku u Zagreb Trenc od 2010. objavljuje ilustracije u *Globusu* i na naslovnici subotnjeg priloga *Večernjeg lista*, *Obzor*; ali unatoč trudu i povremenim vizualno

523 Možemo reći da od devedesetih nestaju i originalni politički vicevi, a tek se u novije doba pojavljuju *memovi*, satirični vizualni komentari na društvenim mrežama.

zanimljivim rješenjima, one ne dosežu snagu njegovih ranijih radova, prije svega zbog redakcijskog izbora i tretmana tema koje treba ilustrirati. Magazini i novine pod direktnom ili posrednom kontrolom HDZ-a ponekad su također koristili ilustraciju, političku karikaturu, pa i strip, ali najčešće na veoma primitivan način, kao sredstvo promoviranja govora mržnje i demonizacije neprijatelja.

Tako dolazi do povratne sprege u kojoj se različiti aspekti osipanja međusobno podržavaju — novine ne objavljuju strip i ilustracije, autori ih sve manje proizvode, urednici i čitatelji zaboravljaju da se ilustracija može upotrijebiti na kreativan način, a autori gube kontinuitet i priliku za rad. Tako su devedesetih i do stripa glavna *dva putića*, koja se ponekad i isprepliću: dio autora se okreće produkciji strip fanzina (*Kvadrat, Endem, Stripoholic, Variete radikale...*), a oni kojima strip nije tek usputni hobi, orijentiraju se na strane izdavače, od proizvodnje za strano tržište do “gastarbajterskog” rada na daljinu za korporacije poput Marvela. Boraveći u Nizozemskoj Helena Klakočar 1999. za belgijskog izdavača objavljuje strip *Nemirno more*, u kojem kroz osobnu vizuru (odiseje Sredozemljem na katamaranu, dok iz ratom zahvaćene domovine stižu dramatične vijesti) progovara o raspadu Jugoslavije i sudbini apatrida. Mada je strip dobio nekoliko uglednih nagrada, zbog političkog konteksta hrvatsko izdanje se pojavilo tek 15 godina kasnije. U izdavaštvu časopise zamjenjuju tržišno isplativiji albumi u tvrdom uvezu, uglavnom reprinti starih majstora ili licencna izdanja, pa se i domaći autori okreću umjetnički ambicioznijim stripovima namijenjenih odrasloj publici.

Jedan zanimljiv pokazatelj pređenog puta, od alternative osamdesetih do današnje situacije, je činjenica da je 2016, medijski najprisutniji oblik stripa bio onaj u oglašavanju: *Hrvatko i Crna Luca* – superjunaci Hrvatske poštanske banke, kako njihov PR tekst kaže, “simpatični i pomalo autoironični heroji koji stvaraju bolje uvjete za život u Hrvatskoj”. Posebno je zanimljivo da ih je crtala Helena Janečić, autorica s margine domaće strip produkcije koja se inače u svojim radovima nabijenim pop-kulturnim referencama prvenstveno bavi *queer* tematikom i rodnim stereotipima kroz ironične komentare na stripovske superheroje (*Horny Dyke...*)

ODNOS PREMA POPULARNOJ KULTURI U SOCIJALIZMU

Mada se u doba socijalizma puno pisalo o popularnoj i masovnoj kulturi, za lijevu društvenu teoriju problem su, više od staljinizma, izazvali Adorno i Frankfurtska škola svojim odbacivanjem "industrije zabave", medijske i masovne kulture. Utoliko je, na primjer, kod tvrde filozofske jezgre *Praxisa* upečatljiv nedostatak interesa i razumijevanja uloge popularne kulture upravo u vremenu kad postaje sve značajnija.

Uobičajena postsocijalistička čitanja uloge popularne kulture u socijalizmu slijede klasične obrasce negiranja, ili slavljenja s dodatnom vrijednošću antikomunističkih ideoloških dodataka. Popularna kultura tumači se kao zadovoljenje na imaginarnom nivou onoga što nije bilo dostupno u stvarnom životu, te joj se pripisuje "subverzivno" djelovanje koje je unosilo "zapadne vrijednosti" individualizma i slobode (druge se vrijednosti ionako ne spominju). Čak i u tumačenju samih učesnika i svjedoka vremena ima puno izmišljanja "gore prošlosti" u kojoj se vlastito djelovanje prikazuje kao herojsko. Tako se izvlači i argument da su popularni mediji u Jugoslaviju "švercali tržište i potrošački mentalitet", pa je zanimljivo koliko ta retorika slijedi konzervativne kritičare iz razdoblja socijalizma koji su sijali moralnu paniku i u pop kulturi vidjeli nekompatibilnost sa "duhom socijalističke omladine", a zapostavlja stavove poput ekonomista Branka Horvata i političara Stipe Šuvara koji su naglašavali da je socijalističko društvo po definiciji i tržišno i potrošačko. Tako se s jedne strane, popularnoj kulturi pripisuje ono što su obavili populistički pokreti i nacionalističke elite instalirane u institucijama, a s druge, falsificira vrijednosna orijentacija najvećeg dijela jugoslavenske popularne kulture koja, i u radikalnim primjerima provokacije birokratskog sistema ipak nije bila antikomunistička ni antijugoslavenska. Dapače, riječ je o univerzalističkoj poziciji, prvenstveno mladih i obrazovanih ljudi, koji su temeljne vrijednosti socijalističkog samoupravljanja shvaćali ozbiljnije od cinične elite na vlasti.

Ipak, postojanje dinamične kulturne scene – tog "vanoficijelnog, ali ništa manje odredbenog momenta samog socijalističkog društvenog poretka" – danas nužno nameće pitanje: kako je sve to bilo moguće?

Dominantna priča kasnih osamdesetih je ona o novim društvenim pokretima, pa se pojava “civilnog društva” redovito smješta u kraj osamdesetih godina, koje se u postsocijalističkoj viziji reinterpreteraju kao neprekidno linerano napredovanje liberalizma, uz slavljenje civilnih inicijativa i udruga kao “vjesnika demokracije”. Ta dogma, da u socijalizmu nismo imali civilnu scenu, a sad je kao imamo, zapostavlja činjenicu da su različiti oblici doista civilnog društva postojali i u socijalizmu – od samog Socijalističkog saveza radnog naroda, do samoupravne strukture OUR-a i SOUR-a, samoupravnih interesnih zajednica (SIZ), pa tako i gradskih i republičkih omladinskih i studentskih organizacija, čiji tiskani mediji – svojom uredničkom politikom i podjelom na tzv. republičku i gradsku orijentaciju omladinske štampe – pokazuju i raznolikost njihovih političkih stavova. Danas postoji fantazma totalitarne političke kontrole, pa se tvrdi kako je bila riječ o cinizmu vlasti, a jedna teorija kojom se pokušava prevladati kognitivna disonanca činjenice da su sve te, po sistem navodno subverzivne aktivnosti bile podržane od institucija sistema, glasi da je komunistička vlast mladima ostavila igralište da se ne petljaju u druge – navodno “ozbiljnije” stvari. Kustosica beogradskog SKC-a Bojana Pejić kaže da ta teorija “ispušnog ventila” pretpostavlja nereálnu opoziciju “Njih” [tj. staljinista na vlasti] i “Nas”.

“Postoji teza da je SKC bio oaza, da je bio geto i da je bio ventil u čitavom sistemu. Ja ne verujem puno u tu tezu zbog toga što mislim da se time pridaje veći značaj državi nego što ga je ona imala u odnosu na kreiranje programa u SKC-u (...), mislim da je to malo naivna teza kao i taj piramidalni model, taj nekakav staljinistički model – tamo je vlast a mi smo ovde, pa sad kao vlast sve reguliše ono što mi radimo. Tako da tezu o ventilu ja još uvek ne mogu da prihvatim, a čujem je sve više...”⁵²⁴

U postsocijalističkom periodu često se s podsmjehom govori o “neuspjehu samoupravljanja”, ali upravo su logika društvenog samoupravljanja i postojanje infrastrukture omogućavali i samoorganiziranje

524 *Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti*, ur: Jelena Vesić, Zorana Dojić (Beograd: Prelom kolektiv, 2009), 130.

u kulturi. Simptomatično je da u impresumu Časopisa za društvena kulturna i politička pitanja *Vidici* stoji da “pripada studentima Beograda, Savezu socijalističke omladine i izdavaču, Predsedništvu Univerzitetske konferencije SSO Beograda”. Nisu samo država i Savez komunistički direktno financirali omladinske i studentske organizacije, republičku i gradsku, podjednako je važno da su u Zagrebu oba pogona omladinske, odnosno studentske, pa time i šire zagrebačke kulture bila vezana i na vlastite izvore prihoda: Studentski i Omladinski servis za posredovanje u zapošljavanju studenata, iz čijih se prihoda financirao niz kulturnih programa od kojih su neki bili i komercijalni. Tako su čitav Studentski centar (što uključuje Teatar &TD, Galeriju SC, MM Centar...) i obiman izdavački program CeKaDea u velikoj mjeri bili sufinancirani vlastitim sredstvima. Tako da je pitanje položaja i financiranja kulture i zabave mladih puno kompleksnije nego što se danas tumači.

Većina kulturnih pojava o kojima ovdje govorimo ne bi bila moguća, ili barem ne na taj način, “niti na Istoku niti na Zapadu”, ni pod rigidnom partijskom kontrolom, ali niti u okolnostima “slobodnog” tržišta. Bez infrastrukture socijalističkog civilnog društva ne bi bilo moguće organiziranje različitih inicijativa i grupa, kulturnih aktivnosti u studentskim centrima, omladinskog tiska i s njim povezanih umjetničkih scena (strip, novi val, fotografija, književnost itd), medija kao što su Radio Študent u Ljubljani i Radio 101 u Zagrebu, do toga da je ono što se naziva “slovenskom alternativom osamdesetih”, praktično do rasapa SFRJ u velikoj mjeri parazitiralo upravo na toj strukturi. No sve to nikako ne odgovara već debelo uvriježenim koncepcijama “totalitarne paradigme”. Mada, također je istina i da su određeni aspekti “socijalističkog civilnog društva” omogućavali i, riječima Tomaža Mastnaka, “totalitarizam odozdo”, represiju u kulturi kroz proteste “radnih ljudi i građana”, pri čemu su često osobni interesi i konzervativni stavovi bili maskirani retorikom o brizi za očuvanje socijalizma (kao što danas klerikalne udruge provode “totalitarizam odozdo” pozivajući se na brigu za očuvanje nacije). Ukratko, da bismo danas stvarno vidjeli, pa onda i shvatili osamdesete, moramo

ih gledati šire, razmatrajući samoupravne društvene odnose, ne kroz danas dominantnu nacionalnu optiku, nego kao kompleksne mreže odnosa, borbi za moć, solidarnosti i partikularnih interesa, koji su istovremeno i generacijski, kulturni, i privatni interesi određenih pojedinaca i profesionalnih skupina, ali nesumnjivo i klasni.

Devedesete su nam donijele neoliberalne mitove o kreativnim pojedincima u kulturnim i kreativnim industrijama, pa se ponekad slavni primjeri uspjeha Novog kvadrata i novog vala izvlače i kao uzori, uz pitanje i jadikovku zašto danas nemamo *nove valove* i *nove kvadrate*? Mada su individualni talenti i rad pripadnika tih i drugih skupina i autora neupitni, njihov uspjeh je omogućen postojanjem društvene infrastrukture. Upravo one koju smo u “nacionalnom oslobođenju” devedesetih uništili, a liberalni tržišni model ju ne može nadomjestiti ni izgraditi. Nije dakle opravdano, kao što se danas često čuje, “liberalizaciju društvenih vrijednosti” locirati isključivo u osamdesete ili instance poput *Poleta* i *Starta*, riječ je o kontinuiranom procesu, koji je imao svoje uspone i padove, ali i daleko više od nekog političkog diktata bio povezan s karakterom jugoslavenskog projekta socijalističke modernizacije, kontinuiranim procesima društvenih i političkih inovacija, modernizacije, urbanizacije, porasta obrazovanja i informiranosti, pa i protočnosti granica, bilo da je riječ o *gastarbajterima*, turizmu, filmovima i TV serijama, knjigama, časopisima, stripovima i glazbi koji su brzo prelazili granicu.

Kraj osamdesetih i postsocijalistički period generalno odlikuju upravo suprotne politike, zatvaranja, nacionalizma, ksenofobije i kulturnog konzervativizma. Umjesto univerzalističkog stava potenciraju se partikularni identiteti, umjesto internacionalnog naglašava se lokalno, pa je simptomatično kako sa prvih stranica dnevnih listova nestaje rubrika “vanjske i međunarodne politike”.

ZAŠTO OSAMDESETE DANAS?

Nužno nam se nameće i pitanje: zašto se danas bavimo “osamdesetim”? Zašto su nam toliko bitne? Možda nama, “svjedocima vremena”, te godine i djeluju istodobno tako privlačno i traumatično, jer su,

unatoč traumi Titove smrti, ekonomske krize i programa “stabilizacije”, rane osamdesete bile obilježene provalom kreativne energije, pa onda i optimizma, koji danas možemo podjednako tumačiti kao mladenački prkos i kao oblik eskapizma (do toga da ih se ponekad karakterizira i kao “bezbrizne godine”!)

Vidjeli smo kako teza, da su alternativna umjetnička i (sub)kulturalna produkcija tek “stvar osamdesetih” ne drži vodu, odnosno, vraća nas na pitanje što su uopće osamdesete i kad zapravo počinju? Možda počinju već sredinom sedamdesetih, ili “prave” osamdesete počinju tek kalendarskom sredinom desetljeća? Ili tad već počinju devedesete? Možda dio odgovora leži i u ideološkom stavu sadržanom u odgovoru na pitanje, želimo li te godine prije svega gledati kao “deceniju otopljanja” u kojoj se “zamišljalo život u ritmu muzike za ples”, ili deceniju rastućeg nacionalizma, međurepubličkih i međuetničkih napetosti? Možemo li te dvije suprotstavljene ideje istovremeno držati u glavi? Na koji su način one u svom vremenu bile povezane? Nameće se i pitanje, u kojoj su mjeri i na koji način, osim puko kronološki, osamdesete bile prethodnik i temelj devedesetih?

Naravno, kao odgovor na ta pitanja možemo ustvrditi i da “osamdesete ne postoje”. Upotreba takvog termina pretpostavlja razmjerno koherentnu cjelinu, dok je u povijesti SFRJ gotovo svaka decenija rascjepljena iznutra na dva prilično različita perioda, poprište suprotstavljenih tendencija. To je posebno očito u decenijama koje su glavna mjesta kulturne fascinacije: upravo su šezdesete i osamdesete obilježene trenucima značajnih društvenih, političkih i ekonomskih lomova, snažnim rascjepima koji onemogućuju da ih se bez napora promatra kao jedinstvenu, “organsku” cjelinu. Odnosno, možda upravo te rascjepe trebamo vidjeti kao ono konstitutivno za te decenije i razvoj društva.

Ako su postjugoslavenske zemlje, od devedesetih nadalje, osvojile nominalno višestranački parlamentarni sustav, a pritom izgubile gotovo sve ostalo – od vlasništva nad privredom do privida suvenosti, doživjele pad BDP-a, porast nejednakosti i smanjenje stanovništva – možemo se upitati, ne toliko o historijskom smislu te transakcije i tko se sve na njoj okoristio, nego kako smo to dopustili? Gdje je historija izletila

iz tračnica? Ne leži li tu pravi razlog našeg interesa za “osamdesete”? Ne pokušavamo li u pojavama i događajima tih godina uporno pronaći neki smisao, opravdanje ili barem prihvatljivo objašnjenje, neku “historijsku nužnost”, za sve ono što nam se događalo od tada do danas?

U postsocijalističkom periodu nova konstrukcija povijesti je, uz jezik, ključan dio državotvorne politike, a historiografija važan ideološki aparat nove nacionalne države. Kroz institucionalni, akademski, izdavački i muzejski pogon kultura i umjetnost (uključujući i popularnu kulturu) i njihova historizacija istodobno su teren i sredstvo u borbama za novo prošivanje prošlosti. Nije li nam ono što se naziva “Osamdesete” danas toliko važno upravo zbog toga što se određivanjem njihovog značenja *danas* vode borbe za redefiniranje prošlih i legitimaciju suvremenih društvenih zbivanja, ideološke borbe u kojima svi akteri imaju svoje političke i ideološke interese. Dok je evidentno zašto revizionističkim, nacionalističko-konzervativno-desničarskim ili zapadno-liberalnim, pogledima odgovara korištenje Tita kao prošivnog boda za krpanje “totalitarne” slike SFRJ i “osamdesetih”, podjednako bi trebalo biti jasno zašto *pristup s lijeva* ne smije pristati na takvu igru historijske naddeterminacije i ključne uloge velikih ličnosti. Nužno je ponovo prisvojiti vlastitu povijest, priznati otvorenost i temeljnu fluidnost povijesnih zbivanja i odgovornost svih aktera, a ne pristajati na pojednostavljene narative “Yugoslav studies” zapadnog akademskog pogona.

* * *

Za pomoć u nastanku ovog teksta zahvaljujem Ivanu Doroghyju, Zlatku Gallu, Marku Golubu, Borisu Greineru, Mirku Iliću, Agati Juniku, Mariji Juza, Darku Macanu, Kornelu Šeperu.

LITERATURA

1. Ajanović – Ajan, Midhat. *Nedjeljko Dragić – Čovjek i linija*. Zagreb: HFS/ DHFR, 2014.
2. *B... znači Bordo – Borivoj Dovniković Bordo*. Zagreb: SKD Prosvjeta, 2006.
3. Golub, Marko. *Kritička kartografija – tekstovi o suvremenoj umjetnosti i dizajnu*. Zagreb: HS AICA, Durieux, 2016.
4. Hlevnjak, Branka. *Ivica Bednjanec između stripa, ilustracije i dizajna*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009.
5. Krulčić, Veljko. *Hrvatski poslijeratni strip*. Pula: Istarska naklada, 1984.
6. Krulčić, Veljko. *Put u obećanu zemlju – 12 godina stripa u Poletu*. Zagreb: RS SOH, 1990.
7. Kršić, Dejan. *Mirko Ilić – strip | ilustracija | dizajn | multimedija 1975–2007*. Zagreb: AGM & Profil, 2008.
8. Kunc, Ninoslav. *Novi kvadrat – 40 godina poslije*. Zagreb: ULUPUH, 2020.
9. *Osamdesete! Slatka dekadencija postmoderne*, ur. Branko Kostelnik i Feđa Vukić. Zagreb: HDLU, 2015.
10. Požar, Cvetka. *Stoletje plakata – Plakat 20. stoljetja na Slovenskem*. Ljubljana: MAO, 2015.
11. Senjković, Reana. *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2008.
12. *Strip u Primijenjenoj*. Zagreb: UBU, 2013.

TEKSTOVI

1. Đukanović, Zoran. “Treća generacija’ i posle – Novi kvadrat i ostali”.
2. https://www.academia.edu/9831459/_Third_Generation_and_Beyond_Tre%C4%87a_generacija_i_posle_Novi_kvadrat_i_ostali
3. Đukanović, Zoran. “Ležernost saživljenog eklekticizma (Da li je to ptica? Da li je to avion? Ne, to je vrisnuti do neba i ostati miran)”
4. https://www.academia.edu/16512766/Le%C5%BEernost_sa%C5%BEivljenog_eklekticizma_Da_li_je_to_ptica_Da_li_je_to_avion_Ne_to_je_vrisnuti_do_neba_i_ostati_miran
5. Kvesić, Pero. “Prethodnici bez nasljednika – strip u zagrebačkoj omladinskoj štampi”. *Pitanja*, br. 10, Zagreb 1979, 6–10.

WEB IZVORI

1. Strip knjižara *Asteroid B6I2*
2. http://skab6I2.com/index.php?site=bsp_edicije&slovo=A
3. <http://www.safcomics.com>

Zlatko Gall

JUGOSLAVENSKA GLAZBA – IZMEĐU NOVOG VALA I NOVOG “NARODNJAKA”

SVE JE ZAPRAVO počelo u šezdesetima; tom burnom desetljeću kojeg svijet pamti po hladnom ratu, golemom ekonomskom uzletu u ratu porušene Europe, bujanju pop i supkulture “baby boomera”, buntovnim studentima, tehnološkim inovacijama, borbi za građanska prava, seksualnoj revoluciji... Za jedne “šezdesete” su bile i ostale mitsko desetljeće rađanja “vrlog novog svijeta” a za druge decenij “klasičnog jungovskog košmara” kad je stara kultura, nemoćna u naraslim zahtjevima za osobnim slobodama, odustala od stega prethodnog razdoblja i popustila pred ekstremnim odstupanjima od društvenih normi.

Kako su “šezdesete” izgledale kod nas? Pred koju godinu na to je pitanje pokušala odgovoriti velika izložba “Šezdesete u Hrvatskoj – mit i stvarnost” u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt. Pokrivajući razdoblje od 1958. do 1971. godine bio je to opsežan izložbeni projekt pod vodstvom Zvonka Makovića koji je napunio sve raspoložive prostore MUO-a u osamnaest tematskih dionica analizirajući hrvatske šezdesete u području umjetnosti, kulture, arhitekture, fotografije, dizajna, književnosti, kazališta, glazbe, filma...

Zašto su baš spomenuti datumi odabrani za “flankiranje” opsežnog izložbenog projekta ali i razmatranja “fenomena šezdesetih” na domaćem tlu? Stoga što je “fenomen” i naših šezdesetih određen kucijalnim političkim događanjima. Odnosno, kako je zapisao Zvonko Maković, tek “nakon Sedmog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, kada se partija liberalizirala”, stvoreni su neki temeljni uvjeti za gospodarske te kulturne promjene koje će uslijediti u kasnijem desetljeću. Zaključna pak godina je – jednako očekivano – 1971. u kojoj se

brutalno obračunalo i s hrvatskim “nacionalizmom” i sa “liberalnim građanstvom”.⁵²⁵

Kao godine najvećeg prosperiteta, šezdesete su do danas ovijene nostalgичnom (često i nekritičnom) koprenom te odavno dio mitske “bolje prošlosti”. Baš kao i jednako mitske osamdesete. No, s druge strane, naličje šezdesetih je i jednopartijsko pravovjerje, notorni članak 133. Krivičnog zakona koji sankcionira verbalni delikt i delikt mišljenja, cenzura koja je sveprisutna... Ipak i u takvim političkim okolnostima slobodoumniji “partijci”, balansirajući na rubu, zagovaraju goleme pomake u umjetnosti – *Nove tendencije* su pravi primjer toga – te u kulturi nagovješćujući pozitivne procese bez kojih ne bi bilo ni popularne niti “visoke” kulture veoma visokih dometa.

Uostalom, glasi točna dijagnoza, “nepobitno je da se na ovim prostorima bolje živjelo nego u nekim drugim zemljama socijalizma”⁵²⁶, no, negativno i pozitivno, gospodarski rast, kulturološko otvaranje prema svijetu, utemeljenje jednog novog potrošačkog društva te prateće popularne i visoke kulture, ne mogu se sagledati izvan šireg političkog te sociokulturnog aspekta. I zato u razmatranju “liberalnih šezdesetih” valja krenuti od Sedmog kongresa SKJ koji je u zaključcima najavio i stvaranje “socijalizma s ljudskim likom”, odnosno stvaranje nekog jugoslavenskog hibridnog modela zapadnjačkog potrošačkog društva uz liberalizaciju života i postupno bujanje pripadajuće popularne kulture. Vrijeme je to prvih domaćih šlagerskih festivala kao burevjesnika popularne kulture i konzumerizma, modnih revija koje propagiraju radove domaćih kreatora i tvornica, popularne glazbe, televizijskih show programa, produkt dizajna, robnih kuća, osmišljenih urbanističkih i arhitektonskih projekata te, naravno sukladno rastu kupovne moći, stvaranja potrošačke kulture sa “socijalističkim predznakom”. Isti se uzlet događa i u “visokoj kulturi”. Recimo, već 1961. Milko Kelemen pokreće u Zagrebu Muzički biennale na kojem

525 Zvonko Maković u katalogu/monografiji *Šezdesete u Hrvatskoj – mit i stvarnost* (Zagreb: Školska knjiga, 2018.).

526 Ibid.

gostuju najveća imena suvremene glazbe poput Stockhausena i Johna Cagea, a – znakovito je – koju godinu ranije osnivaju se i *Nove tendencije*, jedan od krucijalnih pokreta na području likovnosti. Godine 1959. utemeljena je umjetnička grupa *Gorgona*, događaju se i izvaninstitucionalni projekti poput “Crvenog peristila” 1968., Galerija SC-a u Zagrebu promovira cijelu jednu likovnu novu scenu konceptualnih umjetnika...

Naše šezdesete su i “fićo” i “vespa”, “šuškavac” kao statusni odjevni simbol nabavljen u Trstu te brojni predmeti domaćeg produkt dizajna, pa u prisjećanju na dekadu posebno mjesto imaju domaći dizajneri, arhitektura i urbanistička rješenja. “Želi li se izdvojiti neku ideju ili ostvarenje kako bi se (...) naznačilo bitne karakteristike dizajna šezdesetih godina u Hrvatskoj, onda svakako treba primijetiti kako se i tijekom tog desetljeća rješavao možda najveći i najvažniji problem urbanih sredina – udomljavanje ogromnog broja novopridošlih stanovnika”, zapisao je Feđa Vukić.⁵²⁷ Šezdesete su donijele eksploziju “kolektivnog stanovanja”, nastaje Novi Zagreb ali i gradnja novih četvrti u većini jugoslavenskih gradova a paralelno s njima razvija se svijest ne samo o novoj arhitekturi i urbanizmu već i o dizajnu. Stoga je 1964. u Zagrebu i utemeljen Centar za industrijsko oblikovanje ne bi li što više promicao ulogu domaćeg dizajna i domaćih dizajnera. Nažalost, mnogo više na razini teorije negoli prakse no tih godina ipak nastaju vrsni primjerci produkt dizajna Bernarda Bernardija, Davora Grünwalda... te grafičkog dizajna koji na velika vrata ulazi u pop kulturu (sjajni primjerci su rad Mihajla Arsovskog na flower-power rješenjima u *Pop Expressu* ili albuma prvijenca Arsena Dedića “Čovjek kao ja”).

Šezdesete se dakle ne može sagledati bez “interdisciplinarnosti”, odnosno bez prožimanja elitne i popularne kulture, pionirskih komada produkt dizajna, arhitekture, fotografije i grafičkog dizajna te “bilješka vremena”. A oni su i pionirska marama i traperice/rebatinke iz

527 *Gorgona* (Zagreb: Meandar, 1996.).

Trsta, gramofonske ploče te stripovi, revijalni tisak i domaći VIS-ovi; pravi simboli rastuće potrošačke kulture.

Moglo bi se reći da je “fenomen šezdesetih” završio istekom osamdesetih. Djeluje li ova tvrdnja apsurdnom? Možda, no za neko drugo tumačenje dobrodošla je misao povjesničara Dragana Markovine koji je kazao da u Hrvatskoj, kao i drugamo u Jugoslaviji, “do socijalističkog sustava nema modernizacije kao koncepta”. Te nastavio: “obrazovanje širih masa je bilo od 60-ih do sredine 80-ih. To je 25 godina, u premalom društvu se ukorijenilo. Da je bilo još 20 godina, mislim da bi (danas) drukčije razgovarali”.⁵²⁸

Proces “modernizacije” započet u šezdesetima bio je zapravo logičan za politički sustav jugoslavenskog “socijalizma s ljudskim likom”. U pravu je stoga Jure Vujić kad veli da se Jugoslavija u svijetu “rado predstavljala kao najotvorenija i najviše prozapadno orijentirana socijalistička zemlja pa je silno ulagala u međunarodni imidž. “...Nakon destalinizacije u svim je zemljama komunističkog bloka, pa i u Jugoslaviji, uslijedilo razdoblje koje povjesničari nazivaju “proces intenzivne okcidentalizacije”, tijekom kojega se selektivno i ograničeno puštala kontrolirana distribucija zapadnjačkih intelektualnih i glazbenih kulturnih proizvoda. (...) Titoistički je režim kombinirao elemente represije i ispušnog ventila. Jedna od još nedorečenih priča u tom smislu (u osamdesetima – op. Z. G.) ostaje uloga jugoslavenske kontrakture i tzv. novog vala.”⁵²⁹ Aleksandar Raković ide još dalje pa tvrdi da se “sasvim osoben primer u razvitku rokenrola dogodio u socijalističkoj i nesvrstanoj Jugoslaviji koja je balansirala između Istoka i Zapada”. Naime, veli, “Jugoslavija je do kraja šezdesetih u rokenrol muzici videla jedan od integrativnih faktora za mlade Jugoslovene,

528 Dragan Markovina na promociji svoje knjige *Jugoslavija u Hrvatskoj (1918. – 2018.) – od euforije do tabua* održane 10. ožujka 2019. u splitskoj kinoteci “Zlatna vrata”.

529 Jure Vujić, “Sjaj i bijeda novog vala” (*Vijenac* br. 549.).

progresivnu potvrdu za jugoslovensku politiku mira, neutralnosti, jednakosti i ljubavi među ljudima svih boja kože”.⁵³⁰

Stara krilatica koja veli da je svaki novi val sazdan i od stare vode, vrijedi i za pojavu hrvatskog odnosno jugoslavenskog novog vala i punka koji su obilježili kraj sedamdesetih i osamdesete.

Sedamdesete se, kada je riječ o jugoslavenskoj “zabavnoj” te pop-rock glazbi, najčešće doživljava kao ne baš odveć nadahnutu tampon zonu između dviju vraški uzbudljivih dekada. Dakako uz neke iznimne, utjecajne ili za diskografsku industriju veoma važne sudionike scene. Poput, recimo Arsena Dedića koji je bljesnuo niskom albuma (“Arsen 2”, “Homo Volans”...) a koji su dali novo značenje i poticaj šansoni/autorskoj pjesmi, grupe *Time* koja je svojim prvijencem svjedočila o prihvaćanju tadašnjih angloameričkih trendova (prog-rock), Josipe Lisac s albumom “Dnevnik jedne ljubavi” – kao ultimativnim dokazom svojevrstne evolucije šlagera prethodne dekade u pop (pa i rock) iskaz – te, last but not least, *Bijelog dugmeta*.

Sedamdesete su donijele afirmaciju autorskog rocka koji je 1968. simbolično etabliran prvijencem *Grupe 220* “Naši dani” a potom i utemeljenjem takozvane “sarajevske pop škole” predvođene *Indexima*. Već početkom sedamdesetih balansirajući između festivala zabavne glazbe sa vlastitim brojevima (“Pružam ruke”) ili pop-rock skladbama drugih autora (“Svijet u kojem živim”, “Sanjam”, “Balada”, “Sve ove godine”...) te ambicioznijih projekata oplahnutih prog-rockom (poput “Plime”, “Ugasila je plamen”...), *Indexi* su naime do 1973. presudno utjecali na mnoge aktere sarajevske (jugoslavenske) pop scene. Posebice skladbama iz najkreativnijeg razdoblja od 1969. do 1973. kada nastaje njihov apsolutno najbolji diskografski projekt: EP s tri skladbe – “Plima”, “Povratak Jacka Trbosjeka i ostalog zla” te “Ugasila je plamen”. Naslovni broj EP-ja do danas je vrijedan pažnje zbog svojeg psihodeličnog ruha, iznimnog gitarskog zvuka Bode Kovačevića, odličnog aranžmana s gudačima i – dakako – s Davorinom Popovićem u top

530 Aleksandar Raković, *Rokenrol u Jugoslaviji 1956 – 1968. – Izazov socijalističkom društvu* (Beograd: Arhipelag, 2011.).

formi. Nažalost, visoke dosege “Plime” i “Ugasila je plamen” *Indexi* su kasnijih godina rijetko ponavljali.

Kratka “kohabitacija” s gradskim rivalima *Pro Artama*, grupom naglašenije zabavnoglazbene sklonosti, prethodila je prvom autorском albumu *Indexa* “Modra rijeka” (iz 1978.); albumu daleko ambicioznijem od ranijih singlova. Nažalost karijera *Indexa* uz česte izmjene glazbenika u grupi (kojoj su čvrsto jezgro ostali pjevač Davorin Popović Pimpek, gitarist Slobodan Boda Kovačević i basist Fadil Redžić) u osamdesetima je bila mnogo manje uzbudljiva uz sve veća priklanjanja zabavnoglazbenom mainstreamu. U kojem su nerijetko nastajale skladbe, kako sam odavno napisao u jednom prikazu karijere benda, s vrhunskim A frazama i humpa-cumpajućim refrenima.

Unatoč tome značaj *Indexa* za utemeljenje “sarajevske pop škole” bio je golem. Vidjelo se to i u sedamdesetima i u slijedećoj dekadi kada Sarajevo nisu samo obilježile Zimske olimpijske igre održane 1984. godine već i veoma živa “BeHa” glazbena scena. A u njoj su osim već etabliranih imena poput Zdravka Čolića, Kemala Montena, Seida Memića Vajte, Nede Ukraden (koja je u prethodnoj dekadi, djelujući s Nikolom Borotom Radovanom u grupi *Kamen na kamen*, postala predvodnica domaćeg folk-popa) i metalci *Divlje jagode* predvođeni brzoprstim gitaristom Seadom “Zeletom” Lipovačom, *Vatreni poljubac*, *Hari Mata Hari...* te brojni novi akteri mahom izrasli iz sarajevskog “new primitiv” pokreta.

Novi primitivizam je bio lokalni sarajevski odgovor na novovalnu i punkersku scenu koja se etablirala u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. Bio je nadahnut istim anglosaksonskim izvorima no uz ironičan odmak djelom i pod utjecajem Micićevog zenitističkog “barbarogenija”⁵³¹. Ključni poticaj Novom primitivizmu dala je 1981. radijska emisija “Primus”

531 Barbarogenij je pojam koji se pojavljuje u avangardističkom časopisu *Zenit – internacionalna revija za umetnost i kulturu* (1921. – 1926.) kojeg je (najprije u Zagrebu a potom u Beogradu) uređivao Ljubomir Micić. Barbarogenij zaziva balkansku muževnost i čistoću kao odgovor na dekadenciju Zapada i način njegovog ozdravljenja.

urednika i voditelja Bore Kontića⁵³² emitirana na drugom programu Radio Sarajeva te kasnije veoma popularne televizijske emisije “Top liste nadrealista”⁵³³. Naime vodeći akteri pokreta pojavili su se u “Primusu”/“Top listi nadrealista” kao glumci a potom i kao utemeljitelji najznačajnijih novoprimitivnih grupa: *Zabranjenog pušenja*, *Elvis J. Kurtovich & His Meteors* i *Crvena jabuka*.

Zabranjeno pušenje je tijekom osamdesetih – sve dok se band 1992. nije podijelio na dva dijela: beogradsku frakciju s Neletom Karajlićem iliti Nenadom Jankovićem i priučenim basistom redateljkom Emirom Kusturicom te zagrebačku sa Sejom Sexonom (Davorom Sučićem) – imalo blistavu karijeru. Prvijenac “Was ist Walter” iz 1984. bio je ozbiljno “pismo o namjerama” potvrđeno godinu kasnije iznimnim albumom “Dok čekaš sabah sa šejtanom” (Jugoton). Kritičar Anđelo Jurkas je u svojoj knjizi *Bez rocka trajanja – glazbeno dešifriranje Balkana* o prvijencu zapisao: “Levitirajući između zabavne amaterske humorističke družine ‘Top-liste nadrealista’, fore i fazona oformljenih kroz supkulturni pokret Novi primitivizam, Nenad Janković aka Nele Karajlić, Davor Sučić aka Sejo Sexon, Zenit Đozić aka Fu-do i Elvis J. Kurtović lupili su temelje kroz hrkljuš rock and roll. Dugujući partizanskim filmovima jednako kao i anarhoidnim *Pythonima*, stanje svijesti pretočeno u nekoliko energičnih akorda, njihovo je rokanje na slijednim albumima udomilo pitoreskne narodne likove...”⁵³⁴

Da su se na drugom dvostrukom albumu “Dok čekaš sabah sa šejtanom” (Jugoton, 1985.) umjesto 18 skladbi našli samo “Djevojke kojima

532 Radijska emisija “Primus” (“Top lista nadrealista”) Bore Kontića emitirana na programu Radio Sarajeva bila je svojevrsni medij za iskaz slobodnijeg mišljenja i alternativnih ideja (naravno, u granicama dopuštenoga) nove mlade generacije te neslužbeni promotor ideja Novog primitivizma.

533 “Top lista nadrealista” sarajevska je “alternativna” humoristična serija nastala početkom osamdesetih najprije kao radijska emisija (“Primus”) a potom i kao TV serija s političkom satirou u formi skeča. Serija se uglavnom stvarala u skeč formatu i prikazivala je političku i društvenu satiru.

534 Anđelo Jurkas, *Bez rocka trajanja – glazbeno dešifriranje Balkana* (Zagreb: Znanje 2010.).

miriše koža”, “Ibro dirka” s tekstom koji je – kao i većina pjesama s albuma – gotovo pa predložak za filmsku priču, višeznačna “Nedjelja kad je otišo Hase” ili “Sanjao sam noćas da te imam”, bio bi to već album za pamćenje. Album se naprosto može nazvati ultimativnim albumom Novog primitivizma. Primjerice, naslovna tema donijela je ironijom ozračene citate *Stones*a uz lokalna sidrenja (u bluesu i rocku omiljene) teme o mefistovskoj prodaji duše vragu, “Dok jezdiš ka Alemanji” objedinila je punk i oporu gastarbajtersku temu dok glazbeno slojeviti “Brut” ima elemente punka i postpunka uz “angažirani” tekst o mladom karijeristi... Bila je to i zvučna potvrda riječi Seje Sexona koji je komentirajući prva dva albuma *Pušenja* kazao: “mene ne zanimaju note, nego energija”.

Elvis J. Kurtovich (Mirko Srđić) nastupnim albumom “Mitovi i legende o kralju Elvisu” (ZKP RTV Ljubljana, 1984.) i njegovim nasljednikom “Da bog da crk’o rok’n’rol”, naglasio je ironijski i humorom nabijenu stranu Novog primitivizma pretvorivši fliperski “Pinball Wizard” grupe *The Who* u sarajevsku uličnu igru “ćize blize” (“Ćiza wizzard”) i pretumbavši “Honky Tonk Women” *Rolling Stones*a u hanume iz Bašćaršije (“Bašćaršy hanume”). Album prvijenac je baš po doktrini Novog primitivizma bio realiziran kao imaginarna radijska emisija o “velikanu rock and rolla” Elvisu J. (čitano namjerno pogrešno kao “džej”) Kurtoviću.

I *Crvena jabuka* predvođena Draženom Ričlom svojim nastupnim albumom kombinacijom odlika Novog primitivizma i power-popa pogurala se u prvi red pokreta, no smrt Ričla i basiste Aljoše Buhe u prometnoj nesreći promijenila je stilistiku grupe koja se predvođena Zlajom Arslanagićem i Draženom Žerićem Žerom okreće prema lukrativnom pop-rocku.

Medijski i komercijalni uspjeh “prvoboraca” pokreta – čemu svako pogoduje vještina promotora i menadžera Gorana Marića znanog i pod tipičnim novoprimitivnim pseudonimom Malkolm Muharem, ironičnom posvojenicom imena menadžera *Sex Pistols*a Malcolma McLarena – bio je poticajan za sarajevsku scenu na kojoj se javljaju

brojni talentirani sljedbenici (*Kongres, Bombaj štampa...*), ali i sve više popu okrenuti epigoni (Merlin, *Valentino...*).

S izvornim korijenima u Novom primitivizmu *Plavi orkestar* nakon albuma prvijenca "Soldatski bal" (Jugoton, 1985.) postaje pak svejugoslavenska tinejdžerska atrakcija i nova blistava zvijezda pop mainstreama. Primjerice, na njihovom beogradskom potpisivanju albuma "Soldatski bal" okupilo se više od četiri tisuće oduševljenih fanova pa su – kao u vrijeme beatlemanije u Velikoj Britaniji – za održavanje reda bili zaduženi i pripadnici milicije i vatrogasci. Predvođen ljepuškastim pjevačem i autorom Sašom Lošićem Lošom, *Plavi orkestar* je vješto kombinirao stilizacije pop-narodnjaka ("Suada", "Što će nama šoferima kuća"...), koji je ubrzo zbog goleme popularnosti posve izgubio možebitni izvorni ironijski odmak, tinejdžerskog popa ("Bolje biti pijan nego star", "Goodbye Teens"...) te medijsku promotivnu strategiju Gorana Bregovića i *Bijelog dugmeta*. Nakon uspjeha prvijenca prodanog u blizu šeststo tisuća primjeraka i euforičnih turneja koje su Lošu promovirale kao zvijezdu tinejdžerske publike, drugim albumom "Smrt fašizmu" (1986.), zacijelo potaknuti i Bregovićevim očijukanjima s političkim temama, pokušavaju (uz ne baš uvjerljivi alibi ironije) lansirati i stilski trend "new partisans". U retrospektivnom sagledavanju albuma ali i rane blistave karijere *Plavog orkestra*, Saša Lošić će kazati da nisu kanili biti balkanski Beatlesi već "neka vrsta elektro-sevdaha" te da je album "Smrt fašizmu" bio projekt samoodbrane od sladunjavosti i masovne histerije tinejdžera iz cijele Jugoslavije. Unatoč propasti nesuđenog modnog stila i ovaj je album prodan u golemoj nakladi od tristo tisuća primjeraka kao još jedna potvrda popularnosti *Plavog orkestra*, zaraznog šarma Lošićevih skladbi ("Fa, fa fašista nemoj biti ti", "Jovanka", "Puteru, puteru", "Sava tiho teče"...) ali i diskografskog buma u osamdesetima.

Teza da je do pojave *Bijelog dugmeta* domaća rock scena bila marginalna diskografska pojava a nakon njih – kao i koncertna produkcija – postala veliki biznis, svakako drži vodu. Diskografska industrija (zagrebački Jugoton i Suzy ali i beogradski PGP RTB te ZKP RTV Ljubljana i mariborski Helidon) u sedamdesetima ima golem rast, što je

s jedne strane dokaz narasle kupovne moći i standarda građana a s druge približavanje ukusu nove tinejdžerske publike.

“Oni koji su praktički iz prve otkrili čarobnu formulu općeprihvaćena narodnog rock’n’roll a nazvanog “pastirski” (D. Vrdoljak), jesu Goran Bregović, Željko Bebek i društvo s logom *Bijelog dugmeta*. Duboko u tradiciji podneblja iz kojeg su poniknuli, a koje je mudrima nudila sve prednosti križopuća kultura (poput Jugoslavije u malome) smjesta su osvojili tržište prodavajući svoj – to je samo rock’n’roll – recept na veliko! Prve naklade preko sto tisuća primjeraka dugosvirajućih ploča u povijesti domaće pop diskografije potakle su mnoge epigone...” Ove riječi Siniše Škarice⁵³⁵ precizno smještaju *Bijelo dugme* u samo središte uzleta domaće (jugoslavenske i hrvatske) pop-rock diskografije tijekom sedamdesetih i većim dijelom osamdesetih. *Bijelo dugme* je zapravo svojevrsna kopča koja spaja obje ove dekade kao konstanta pop-rock mainstreama odnosno glavnog toka koji je dobivao ili pak uzrokovao mnoge sporedne rukavce. U slučaju punka i novog vala čak i prave bujice.

Jer, veli vremesna pop-kulturna pouka: kakav mainstream – takova i alternativa. Bez golemih naklada (i zarade) koju su diskografima donosila izdanja *Bijelog dugmeta* i epigona od *Divljih jagoda* do tinejdžerske pop-rock atrakcije *Srebrenih krila* (u koje u osamdesetima valja ubrojiti i sarajevski *Plavi orkestar*) te pop grupa poput *Novih fosila* ili *Magazina* (koji su nastavili evoluciju festivalskog šlagera prema suvremenom pop iskazu nadahnutom inozemnim skupinama poput *Ricchi e poveri* ili *ABBA-e*) zasigurno ne bi bilo ni odluke diskografa o objavljivanju potencijalno isplative rockerske “alternative”. Potom, *Bijelo dugme* je postalo referentna točka “alternativi” za željeni otklon

535 Siniša Škarica, *Tvornica glazbe – priče iz Dubrave; knjiga druga: 1970. – 1989.* (Zagreb: Croatia records, 2019.). Škarica je bio dugogodišnji urednik domaćeg programa u Jugotonu a od osamdesetih pa nadalje autor brojnih (diskografskom nagradom “Porin” nagrađenih) kompilacija, opsežnih monografskih boksova te prigodnih bilješki i eseja koji su većim djelom sabrani u knjigama *Kad je rock bio mlad – Priča s istočne strane 1956. – 1970.* (Zagreb: VBZ, 2005.) te *Tvornica glazbe – Priča iz Dubrave – Knjiga prva: 1947. – 1969. te Knjiga druga: 1970. – 1989.*

od mainstreama. Baš kao što su za britanske punkere to bili prog-rock “dinosaurski” sedamdesetih poput *Yes*, *Emerson Lake & Palmera*, *Genesis*, *Pink Floyd*...

No, vratimo se za tren *Bijelom dugmetu*.

Najprije do devedesetih omotana mitom i divinizirana, a u devedesetima osporavana, diskografija *Bijelog dugmeta* ipak danas vapi za hladnijom valorizacijom. Koja je, nota bene, možda tek sada moguća. I zbog povijesne distance ali i notorne činjenice da, bez obzira na dioptriju kojom se ona očitavala, leća ne smije biti zamućena slinavom nostalgичnom emocionalnošću, traumatskim sarajevskim ratnim iskustvom, ni dnevnom politikom koja je dominirala u devedesetima. Upravo su to naime bila polazišta iz kojih je usred rata nastao i skandalozni publicistički “osvrt” na Bregovićev lik i djelo, te karijeru i diskografiju *Dugmeta*.

“Osamdesete su za rock godine njegove konačne zrelosti. Kroz sedamdesete on još uvijek pobolijeva od mladenačke nekritičnosti, često i pubertetskog zanosa. Istina, tu su već prvi album *Timea*, Josipin ‘Dnevnik jedne ljubavi’, *Buldožeri*, povremeni bljeskovi *Indexa*, naravno *Bijelo dugme* i, prije svega, već neupitna vještina izvođenja. Pa ipak bi se moglo reći da je domaći rock iz reproduktivnih šezdesetih (...) iz dječjih pelena uskočio u dobro skrojeno novovalno odijelo”, piše Škarica.⁵³⁶ Kako točno!

Jedan od bitnih razloga za spomenuto “odrastanje” odnosno “tranziciju” zgodno je 1981. dijagnosticirao Veselko Tenžera u predgovoru knjige *Ništa mudro*, autorizirane biografije *Bijelog dugmeta* iz pera Darka Glavana i Dražena Vrdoljaka⁵³⁷. “Pojava rock grupe *Bijelo dugme* imala je u našoj kulturi učinak elementarne nepogode. Naša je estrada odjednom zagrmjela ritmovima koji su mladenačku lavu

536 Ibid.

537 Darko Glavan i Dražen Vrdoljak, *Ništa mudro – Bijelo dugme: autorizirana biografija* (Zagreb: Polet rock, 1981). Glavan i Vrdoljak – utemeljitelji hrvatske rock kritike te najutjecajniji kritičari tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća – autori su prve biografije jednog rock izvođača objavljene u Jugoslaviji.

jednog naraštaja pokrenuli u bujice zanosa (...) I kada su 'veseli Bosanci' zasvirali na našoj estradi, već dobrano zagađenoj krepanim tonovima jedne pljesnive osjećajnosti, publika je dočekala svoj zvuk, po mjeri svojega doba. Za razliku od mnogih drugih rock grupa, koje su iz rocka pokušale napraviti tradicionalistički rezervat namijenjen mučenicima novoga, *Bijelo dugme* je svojim moćnim zvukom zasjeklo dubinski, u najšire mase slušateljstva...”

Svi što duže pamte doista mogu svjedočiti o razmjerima euforije koja je pratila turneje *Dugmeta* poslije objavljivanja drugog albuma “Što bi dao da si na mom mjestu” (Jugoton, 1985.) te uprijeti prstom na dokazni materijal o kojem govori Tenžera: Bregovićevo otkrivanje “šifre kolektivne osjećajnosti”. Zbog kojih je, kako s pravom napominje Tenžera, kao nikada do tada, “cijeli jedan naraštaj počeo komunicirati njegovim rock-lozinkama”. Taj drugi album *Dugmeta* potaknuo je, kako su mediji pisali, pravu “dugmemaniju”, o čemu svjedoči ne samo prodana naklada od dvjesto tisuća primjeraka već i koncerti poput onog u Sarajevu koji je okupio petnaest tisuća fanova ili u Beogradu gdje je grupa tri puta rasprodala sva mjesta u dvorani “Pionir”. Na pitanje zašto su Bregović i *Bijelo dugme* bili tako uspješni zanimljiv odgovor je dao kritičar Ante Perković ustvrdivši da je Goran Bregović u posljednjih petnaestak godina postojanja Jugoslavije “bio isto što i Ivan Meštrović u Kraljevini SHS po završetku Prvog svjetskog rata – svojevrsni v. d. državnog umjetnika, veliki sintetizator koji je stavljajući nacionalne elemente u zapadnjačku formu skoro uspio stvoriti mitsku, nikad dokučenu jugoslavensku kulturu”⁵³⁸.

Osporavatelji zasluga *Bijelog dugmeta* za svojevrsnu emancipaciju rocka od šlagerско-estrаdnog skrbništva najčešće zaboravljaju nepobitnu činjenicu da su golem uspjeh prvih singlova (“Top”, “Da sam pekar”, “Selma”) i albuma prvijenca te masovne histerije koja je pratila promotivnu turneju “Što bi dao da si na mom mjestu”, urbi et orbi (što će reći i urednicima radijskih programa i kulturnih rubrika; diskografima i menadžerima-kramarima) pokazali da je (i) rock

538 Ante Perković, *Sedma republika – pop kultura u YU raspadu* (Rockmark, 2018).

“oplahnut” folklornim elementima profitabilna roba. Ili, da bi bez golemog komercijalnog uspjeha *Bijelog dugmeta* tadašnji diskografski div Jugoton teško pod svoje uzeo i beogradsku punkersko-novovalnu trojku s *Paket aranžmana* i ključne protagoniste zagrebačke punk-novovalne scene.

Držati *Dugme* i Bregovića na isteku sedamdesetih i na samom početku osamdesetih tek za relikte iz jurskog razdoblja rockerske prošlosti, značilo bi ipak tek doslovno prepisivanje importiranih stereotipa o “povijesnom” britanskom sudaru “rock dinosaura” i punk alternative. Konačno, i na “Doživjeti stotu” (Jugoton, 1980.) i već diskografski dokumentiranom zapisu koncerta iz “Kulušića”, *Bijelo dugme* se nije predstavilo kao truplo iz formalina, nego kao grupa koja je svjesna novog doba i njegovih trendova. Uostalom, “Ha, ha, ha” – skaposkočica s ironičnim tekstom – rađena je na osnovi pozajmica *The Beata*, a hvatanje novog priključka (nakon Bregovićevega odsluženja vojnog roka) s glavnim tokovima svjetske scene potvrđeno je i pripadajućom vizualnom ambalažom ali i novim aranžmanima očitim na koncertnom albumu iz “Kulušića”⁵³⁹.

Zamjerke upućene Bregoviću i *Dugmetu* da je svojim folk-rock hibridom s prvih albuma odnosno “pastirskim rockom”, presudno pridonio izvlačenju jugoslavenskog rocka iz njegovog urbanog zavičaja i prebacivanju u kontekst seoskih ili u najboljem slučaju prigradskih veselica, samo dijelom drže vodu. Jer sve do pojave *Bijeloga dugmeta* jugoslavenski “urbani rock” nije ni postojao kao relevantna diskografska činjenica. Rock je – s izuzetkom ljubljanskih *Buldožera* kao ekscesa ili “greške u sustavu” – bio mahom istoznačnica za “progresivce”

539 Glazbeno-scenski centar “Kulušić” (GSC “Kulušić”) bio je koncertni klub u Zagrebu kojim je do 1987. upravljao Savez socijalističke omladine Hrvatske. Tijekom osamdesetih bio je omiljena pozornica za nastupe rock i novovalnih grupa. U “Kulušiću” je stoga snimljen niz koncertnih albuma, a među najpoznatijima su oni iz 1981. – “Ravno do dna” grupe *Azra*, “Film u Kulušiću” – live grupe *Film*, te *Bijelog dugmeta* album “5. april 1981”. Koncertne albume su u “Kulušiću” snimali mnogi od najpoznatijih protagonista rock scene osamdesetih poput *Buldožera*, *Leba i soli*, *EKV* i *Električnog orgazma*.

odnosno “klasično obrazovane” instrumentaliste poput *Korni grupe* i simfo-jazz rockere uvjereni da je Chuck Berry (od kojeg je Bregović mirne duše prepisao i himnički “Rock And Roll Music”) tek primitivni zabavljač kojeg ne izvlači ni onih nekoliko tonova pozajmljenih od velikog Ludwiga u “blasfemičnoj” “Roll Over Beethoven”.

Diskografija *Dugmeta* dakako nije bila ujednačena već je, štoviše, podijeljena u tri odvojene faze. Prvu čine albumi populističkog timbra iz sedamdesetih nastali zbrajanjem hard rock-klišēja i folklornih citata, no na svakom od albuma nakon prvijenca Bregović je također potpisao i barem jednu autorsku “grand-baladu”. Bio je to za mnoge i ključni dokaz njegovog autorskog talenta i umijeća stilizacija. “Bitanga i princeza” (Jugoton, 1979.) objavljena na samom prijelazu desetljeća kreativni je i komercijalni trijumf prve faze, a “Doživjeti stotu” (Jugoton) iz 1980. pak solidan album svjestan bolje prošlosti, ali i aktualnih zbivanja na svjetskoj sceni te promjena na domaćem “urbanom parteru”. “Uspavanka za Radmilu M.” (Jugoton, 1983.), unatoč još uvijek solidnoj razini i pozitivnom prolaznom vremenu bilježi napukline, no pravi početak autorskog sunovrata krenuo je s albumom “Bijelo dugme” (Diskoton, 1984.) poznatijem po slici na ovitku s “Kosovkom djevojkom”.

Prvi album za Diskoton i bez Željka Bebeke, osim hitoidne “Padaju zvijezde” – sročene kao klon vanhalenovske uspješnice “Jump” – te “Lipe cvatu”, nije dao značajnije nove priloge. Sličan je i rezultat dviju sljedećih studijskih albuma – “Pljuni i zapjevaj, moja Jugoslavijo” (Diskoton, 1986.) – s dvije hit-teme “Hajdemo u planine” i “Ružica si bila...” te “Ćiribiribela” (Diskoton, 1988.), na kojoj se našla i jedna od presudnih skladbi za kasniju Bregovićevu karijeru – “Đurđevdan”. Razlog postupnog gašenja *Dugmeta* bio je u prestanku funkcioniranja banda kao cjeline te transformaciji *Bijeloga dugmeta* u Bregovićev prateći orkestar skupljen za novi album i turneju. Istina, za koncertnih seansi koje su pratile objavljivanje “Ćiribiribele” Brega je na pozornici glumio The Edga, prizivajući sekvence iz tada aktualnog filma/albuma *U2* “Rattle And Hum”, no umjesto priključka na nove inspirativne (trendovske) uzore *Dugme* se tek šlepalo sporednim kolosijecima.

Konačno, Bregovića je očito već tada više zanimala medijska manipulacija te dražkanje političkih općih mjesta u granicama dopuštenoga (posebice u skladbama “Hej, Slaveni”, “Kosovska”, gostovanje narodnog heroja Svetozara Vukmanovića Tempa te simbolično spajanje zbora “Prvo beogradsko pjevačko društvo” i dalmatinske klape “Trogir”...) negoli prava stilska ili žanrovska perestrojka *Dugmeta*. Zna li se za lakoću kojom je u devedesetima odbacio habit gitarskog rock-junaka i prekrajanja ostavštine *Bijelog dugmeta* u pastiš balkanskog world musica, posljednja se diskografska etapa banda može tumačiti i kao očita spoznaja Bregovića da je “rokerskom” segmentu karijere došao kraj.

Potom, Bregovićeva se formula “pastirskog rocka”, koji je očiju-kao s “narodnjačkim”, u drugoj polovini osamdesetih potrošila i zbog konkurenata s obje strane sintagme folk-rock. S jedne strane “urbaniju” publiku su privukli *Azra* te novi val a s druge pak mnogi klonovi (Merlin, *Divlje jagode*, *Plavi orkestar*...) te novi hibridni šlagerški pop-narodnjak kojemu je najveća i najutjecajnija svejugoslavenska zvijezda bila Lepa Brena.

“Naknadna pamet” je i u slučaju Bregovića i *Bijelog dugmeta* imala i drugačije zaključke. Čak i one s političkim predznakom. Jer, za dio komentatora razlaz *Bijelog dugmeta* kao “ultimativnog jugoslavenskog benda” dogodio se taman početkom raspada države u kojoj su bili glavna i najpopularnija rock grupa. U tom je kontekstu spominjana i Bregovićeva slutnja rata jer je 1988. na posljednjem albumu *Dugmeta* u uvodnom broju kazao “Ako se sutra zarati / Moja mala što ćemo ja i ti / Vrata zaključati / Prozore spustiti”.

Nije se jedino kod Bregovića i *Dugmeta* tijekom devedesetih detektirala “slutnja rata”. Tako povjesničar Dragan Markovina piše: “Na muzičkom planu, album *Ekatarine Velike* ‘Par godina za nas’, iz 1988. gotovo da je proročanski najavio što će se desiti. Da bi nakon njega Branimir Štulić, objavio svoj prvi samostalni album bez *Azre*, nazvavši ga ‘Balkanska rapsodija’. Poznat kao netko tko najavljuje društvenu i političku katastrofu, Štulić je snimio kontemplativni album, prepun arhaičnog zvuka, ukorijenjenog u balkanski melos. Podsjetilo je to na

potez očajnika, koji se konačno suočio s onim što mu se činilo izglednim, distanciravši se i zvukom, ali i samim naslovom od konteksta koji ga je okruživao. U vrijeme dok su kompletnoj hrvatskoj javnosti usta bila puna Europe i europskih vrijednosti, Štulić se okrenuo omraženom Balkanu. Pojmu tek nešto manje nepopularnom od Jugoslavije, na kojoj je također nastavio inzistirati. No album koji je ipak znakovitošću posljednje pjesme obilježio tu godinu, bio je zajednički projekt Zorana Predina i Arsena Dedića, naslovljen 'Svjedoci priče'. Spojivši u zadnjoj pjesmi, pod nazivom 'Domovina', njih dvojicu i Boru Đorđevića, ovaj album ostao je spomenik posljednjim utopističkim pokušajem da se jedna tonuća kultura očuva...⁵⁴⁰

Bora Đorđević – kojem je sam Arsen na isteku osamdesetih posvetio duhovite no pokazalo se proročke stihove “Lako je Đorđeviću rokeru iz Čačka / meni teče staračka a njemu boračka”⁵⁴¹ – svojim je izjavama i djelovanjem “prvoborca” nabujalog Miloševićevog radikalnog nacionalizma već na samom početku devedesetih “demantirao” tezu o “spomeniku posljednjim utopističkim pokušajem da se jedna tonuća kultura očuva”. Štulić pak kao da je svojim samostalnim projektima, izjavama i holandskim egzilom, sustavno radio na demontaži vlastitog mitskog statusa heroja pa i proroka novog vala.

Mada je u razmatranju hrvatske ali i jugoslavenske glazbene scene u osamdesetima u prvom planu novi val, najplodnije diskografsko desetljeće u povijesti domaće (najšire shvaćene) “popularne glazbe” očitivalo se u svim žanrovskim i stilskim ograncima.

Veterani poput Huseina Hasanefendića Husa i njegovog negdašnjeg gitariste iz prve postave *Parnog valjka*, vješto hvataju vlak za “novo doba”. *Parni valjak* već albumom “Gradske priče” (CBS/Suzy 1979.) najavljuje priključak na novi val da bi godinu kasnije albumom

540 Dragan Markovina, “1989. u jugoslavenskom kaleidoskopu” (“Slojevitosti 1989” – posebno izdanje *Časopisa za povijest Zapadne Hrvatske*, Rijeka, 2014.).

541 Arsen Dedić je duhovitu opasku kazao za zajedničkog nastupa s Borom Đorđevićem na koncertu održanom u beogradskom Teatru na Terazijama 6. ožujka 1967. Koncert je kao “piratsko izdanje” objavljen na albumu “Arsen & Bora Čorba Unplugged '87.”.

“Vruće igre” (CBS/Suzy, 1980.) i ovitkom (na tragu crno-bijelih odjevnih stilizacija britanskih predstavnika 2 Tone ska pokreta) potvrdio uskakanje u novi zvuk. Svjedočilo je tome i uvrštavanje na album dviju Štulićevih pjesama (“Kad Miki kaže da se boji” i “Ne udaraj me nisko” bili su zapravo rezultat kratkotrajne suradnje Husa i Štulića neposredno prije osnivanja *Azre*) te potpuno odustajanje od negdašnjih hard-rock stilizacija nadahnutim grupama poput *Status Quo*. Jurica Pađen je pak sa svojom grupom *Aerodrom* nakon kratkog očajukanja s modificiranim prog/sympho-rockom na prvijencu “Kad misli mi vrludaju” (Jugoton, 1979.) zaplovio ravno u novovalne pop vode albumima “Tango Bango” (Jugoton, 1981.) i godinu kasnijim “Obične ljubavne pjesme” (Jugoton, 1982.). Grupa *Film* – u čijoj je prvoj postavi bio i Štulić kao gitarist – popularnost je stekla tipičnim novovalnim rockom s urbanim temama i melodioznim refrenima, *Atomsko sklonište*, *Stijene*, *Metak* (s početka desetljeća) imali su svojih uspona i padova a veliku novost na sceni donijela je *Plava trava zaborava* (iza koje je, kao grupe vrhunskih glazbenika koji su umijeće pekli u raznim grupama sedamdesetih, stajao glazbeni kritičar Dražen Vrdoljak) svojim coverima countryja i country-rocka koje je postupno mijenjao i autorski materijal.

Albumi iz osamdesetih Arsena Dedića ili Drage Mlinarca svojevrsna su konstanta “autorske pjesme”, zabavnom glazbom i dalje vladaju Mišo Kovač, Tereza, Oliver Dragojević ali i šlagerske pop formacije poput *Novih fosila* i *Magazina*, jazzom pak drma neumorni Boško Petrović... No glavni pečat desetljeću ipak daju novi izvođači izravno nadahnuti (ili stilski okrznuti) punkom, novim valom, novim romantizmom, art-rockom druge (ili treće) generacije, mutirajućim heavy-metalom... Riječki dvojac *Denis & Denis* postaju prve domaće electro-pop zvijezde, a *Tutti Frutti Band*, *Neki to vole vruće*, *Xenia*, *Dorian Gray*, *Stidljiva ljubičica*, *Cacadou Look*, *Osmi putnik*... povremeno postižu velike komercijalne uspjehe. Od novih producenstkih zvijezda u prvom planu su Mato Došen, Tihomir Tini Varga (u čijem švedskom studiju snimaju mnogi vodeći protagonisti scene osamdesetih), Željko Brodarić Jappa (negdašnji član splitskog *Metka*) te Ivan

Piko Stančić (koji paralelno svira bubnjeve sa *Psihomodo popom*, *Filmom...*). Novovalni zvuk nadahnut aktualnim britanskim i američkim uzorima ali još više novim zanimanjem za retro zvukovnicu powerpopa, američkih singer-songwritera, rockabillyja, pionirskog rock and rolla..., najbolje su utjelovili *Animatori* predvođeni Krešom Blaževićem i *Đavoli* Nene Belana dok je *Boa* uspješno brodila putem novoromantičarskog art-rocka. *SexA* i *Trobecove krušne peći* bili su pak iznimno zanimljivi predstavnici alternative s kultnom publikom, podrškom kritike ali ne i (posve očekivano) komercijalnim uspjehom i ugovorom s diskografima.

Navlas se isto događa i u Srbiji. O žanrovskom šarenilu scene u osamdesetima svjedočili su metalci *Kerber*, niška *Galija* – koja je najodaniju publiku i do danas jaku fan-base imala (sic!) u Bosni i Hercegovini, novosadska *Laboratorija* (najprije nazvana *Laboratorija zvuka braće Vranešević*) sklona transžanrovskom iskazu, blues formacija *Point Blank* ali i najzvučnija imena mainstreama.

Riblja čorba koja je krenula uzlazno 1979. singlovima “Lutka sa naslovne strane” i “R’n’R za kućni savet” nakon albuma prvijenca “Kost u grlu” iz iste godine te dvije godine kasnijeg “Pokvarena mašta i prljave strasti” (oba na etiketi PGP RTB), postala je – uz *Bijelo dugme* i *Parni valjak* – mega uspješan band te okosnica jugoslavenskog mainstream rocka. Ako je Bregović u osamdesetima bio žanrovski kameleon srednje struje i nekih sporednih trendovskih pritoka, Hus i *Parni valjak* tipični fini dečki s urbanog partera, Bora Đorđević i *Čorba* su bili rasna rock grupa koja je javno iznosila “pokvarenu maštu i prljave strasti” svog glavnog autora i frontmana te prskave rock riffove uigranog banda. “Tajna” uspjeha *Riblje čorbe* koja je punila sve dvorane od Triglava do Gevgelije bila je u šarmu i uličnoj mudrosti Đorđevićevih stihova o alkoholu, ljubavi, likovima sa dna te buntovništvu rockerskog bohema, što je – i kad nije imalo izravnih veza sa politikom i problema sa cenzorima⁵⁴² – bilo shvaćeno kao zvučna pljuska soci-

542 *Riblja čorba* je tijekom karijere često imala problema s tekstovima koji su bili ili politički obojeni (primjerice u “Na Zapadu ništa novo” u kojoj su bili stihovi “za

jalističkom moralu. Formula je sjajno funkcionirala na prvim dvama albumima te (možda još bolje) na njihovim nasljednicima “Mrtva priroda” (1981.), “Buvlja pijaca” (1982.), koncertnom “U ime naroda” (1982.), “Večeras vas zabavljaju muzičari koji piju” (1984.), no nakon odlaska Momčila Bajagića Bajage koji počinje uspješnu samostalnu karijeru, *Riblja čorba* kao da vozi s uključenim automatskim pilotom. Na samom koncu osamdesetih Đorđević se često suočava sa optužbama za “verbalno vrijeđanje patriotskih socijalističkih osjećanja građana”⁵⁴³. U godinama raspada Jugoslavije i Miloševićevog radikalnog nacionalizma “Bora Čorba (je) postao srpski Thompson i počeo pokazivati svoje nacionalšovinističko lice pozivajući na krstaške ratove, proglašavajući se autentičnim četničkim vojvodom. Tog je trenu prestao postojati mit o zabavnom uličnom pjevaču i čovjeku koji živi od provokativnih rima”⁵⁴⁴.

Odmetnuvši se od *Riblje čorbe* nakon neočekivanog uspjeha samostalnog albuma “Pozitivna geografija” (PGP RTB, 1984.) premijerno predstavljenog u zagrebačkom klubu “Kulušić”, Momčilo Bajagić Bajaga je od ljepuškastog ritam gitariste popularnog rock banda ubrzo postao zvijezda jugoslavenskog pop-rocka. I slijedeći albumi “Sa druge strane jastuka” (1985.), “Jahači magle” (1986.) i “Prodavnica tajni” (1988.) objavljeni za beogradskog nakladnika, bili su jednako uspješni

ideale ginu budale” te “kreteni dižu bune i ginu” izazvala je osude SUBNOR-a Sarajeva i Saveza socijalističke omladine Bosne i Hercegovine zbog “vrijeđanja tekovina narodnooslobodilačke borbe”, “Slušaj sine, obriši sline, “Kako je lepo biti glup”, “Pravila, pravila”, “Ja ratujem sam”...) ili kritika socijalističkog morala (“Mangupi vam kvare dete”)... Petar Janjatović u biografskoj jedinici o *Ribljof čorbi* u *Ex-Yu rock enciklopediji*, (Beograd 2007.) navodi da se “početkom 1986. godine na sednici Komisije Predsjedništva CK SKJ za informativno-propagandno delovanje čak raspravljalo o tekstovima *Riblje čorbe*”.

543 Petar Janjatović u *Ex-Yu rock enciklopediji* spominje podignutu optužnicu javnog tužioca zbog “uzmemiravanja javnosti” nakon Đorđevićevog recitiranja svojih pjesama 1987. u beogradskom Sava centru, no tužba je odbačena jer je riječ o već ranije objavljenim tekstovima.

544 Anđelko Jurkas, *Bez rocka trajanja – glazbeno dešifriranje Balkana* (Zagreb: Znanje, 2010.).

projekti eskapističkog pop mainstreama (posve različitog od Đorđevićevih “akcijašenja”) u kojem su u suživotu bili natruhe bluesa i jazza, nježne balade i prpošni rock and roll.

Sličnu poetiku no s naglašenim kantautorskim štihom je u osamdesetima upražnjavala još jedna velika jugoslavenska zvijezda – Đorđe Balašević. “Đorđe Balašević je bio i ostao maestralan pesnik sa, prosto, neverovatnim darom da sve maštovitosti vojvođanskih sudara kultura, mentaliteta, običaja i naravi dočara na način koji neće nikog uvrediti ili ostaviti ravnodušnim. Poštujući tradiciju i svačije prošlosti on izgleda lenjo ali strašno efektno stvara sliku sveta što je korak od zbilje ali predstavlja oazu obarajućeg šarma i intime koja (ipak) još u svakome živi”, pisao je 1982. u vrijeme objave albuma “Pub” Petar Peca Popović.⁵⁴⁵ Doduše i Balašević je u ratne devedesete ušao sa posprdnim pjesmama i tekstovima o “odmetnutim” Slovincima a na turneji s kraja osamdesetih neukusno komentirao kosovske događaje, no njegova pjesmarica u osamdesetima je bila i ostala impresivna. Reklo bi se i antologijska. Na pola puta između pjesnika i kozera Arsena Dedića i duhovitog pučkog zabavljača za zahtjevniju publiku, Đorđe Balašević je tijekom osamdesetih (ali i u kasnijim dekadama) karijeru izgradio ne samo na kantautorskom talentu već i na “lalinskom šarmu” momka iz susjedstva. Tako običnog i posve lišenog garda velike zvijezde. “...Balašević je i u negdašnjoj državi (baš kao i danas na ‘razdruženim’ prostorima) bio turbo uspješna zvijezda s odanim sljedbeništvom među narodima i narodnostima. ‘Tajna’ njegova estradnog uspjeha bila je navlas ista formuli od koje je Lepa Brena napravila najprofitabilnije estradno poduzeće: draškanje balkanskih emocija. Konačno, ono što je Lepa Brena na isteku osamdesetih bila za vozače kamiona, supruge vojnih lica i milijunsku masu uzgojenu na Čkaljinom humoru i ‘Nedeljnim popodnevim’ iz beogradskog studija, Balašević je bio za generaciju šezdesetosmaških nekonformista, neudate intelektualke, gimnazijalke s naklonošću prema Jesenjiniu i tinejdžersku publiku u tranziciji od narodnjaka/šlageraša

545 Petar Popović: *Rock 82* od 5. svibnja 1982.

prema Bregoviću i Dediću. Đole je bio najžilavija metafora jugoslavenske estrade: ušće svih njenih općih mjesta. Njena sama esencija. Obrazac Balaševićevih putujućih igrokaza upriličenih kao križanac koncerta, poetskih ćavrljanja i dramaturgije 'Vesele večeri' (red pjesme, red humora) bio je i ostao estradno stilizirani nekonformizam uz dosljedno i lalinski 'šeretsko' oživotvorenje mota: 'uvek na ivici – nikada u marici'. Zar je onda čudo da je Balaševića tako rado kao trendovski bedž nosila publika koja je bila 'prestara za rock and roll a premlada za funkcionarsku mirovinu'..." pisao sam 2003.⁵⁴⁶

Početak osamdesetih Oliver Mandić je na jugoslavensku pop scenu uveo "bowievsku" androginiju te funky-soul-pop stilizacije koji su ga promovirali kao novu ikonu (ne samo) beogradske urbane scene. Između pametno domišljenih pop melodija, funka s face-liftingom bliskog "plastic funku" Davida Bowiea – što se pokazalo iznimno utjecajnim i za kasniji opus Dina Dvornika te, još i više, *Songkillersa* – te provokativnog imagea i skladbama dvosmislenih i erotičnih tekstova, Mandić je snimio niz uspješnih albuma poput prvijenca "Probaj me" (1981.), "Zbog tebe bih tucao kamen" (1982.) te "Dođe mi da vrisnem tvoje ime" (1985.). Sličnim tragom no naslonjena na britanski "new wave" brodila je i Slađana Milošević kao neka vrsta jugoslavenske Toyah te Bebi Dol (Dragana Šarić) sklona alter-popu s elementima novovalnog art-rocka. Oni su pak već na početku desetljeća objeručke prihvatili novi val.

Ima mnogo simbolike u činjenici da je u isto vrijeme dok u velikom studiju Radio Beograda zvanom "Šestica" *Bijelo dugme* započelo snimanje albuma "Doživjeti stotu" u beogradskom studiju splitskog "Beogradanina" Enza Lesića nastajao mitski "Paket aranžman". Ili točnije snimke triju novih beogradskih bendova (neupitnih ikona jugoslavenskog novog vala) *Šarla akrobate*, *Idola* i *Električnog orgazma*. Slučaj je htio da je tih dana (mjeseci) u Beogradu često poslom boravio tadašnji ključni urednik Jugotona Siniša Škarica te snimke beogradske

546 Zlatko Gall, *Kako Iggyju reći Pop a Dylanu Bob – ogledi iz rock i pop-kulture* (Zagreb: Profil 2009.).

trojke “prepakirao” u Jugotonov album nazvan Paket aranžman”. Jer, napisao je godinama kasnije Škarica, “bilo je jasno da je spomenuta trojka, koliko god isticali međusobnu različitost i početnu netrpeljivost (...) proizvedena praktički istovremeno, po istoj matrici novog zvuka i glazbenog svjetonazora, zaslužila naziv barjaktara beogradske alternativne scene”. Naime, veli Škarica, “bili su neka vrsta odgovora na nabujalu struju zagrebačkog novovalnog trija – *Azre, Filma i Haustora*”.⁵⁴⁷

Spomenuta paralela je posve točna mada se spomenutoj zagrebačkoj trojci valja pridružiti i *Prljavo kazalište* koje albume tada objavljuje na Jugotonu konkurentskoj gradskoj etiketi Suzy.

U Ljubljani – kao neslužbenoj prijestolnici jugoslavenskog punka – još od rujna 1977. pod vodstvom Petra Lovšina i Gregora Tomca – djelovali su *Pankrti*. Prvi singl s pjesmama “Lepi in prazni” i “Lublana je bulana” (ŠKUC, 1978.) objavili su pak godinu kasnije dok su se prave punkerske budnice “Anarhist”, “Tovarši jest vam ne verjamem” i spomenuta “Lublana je bulana” kasnije našle i na utjecajnoj kompilaciji “Novi punk val 78–80”⁵⁴⁸. Njihov nastupni album “Dolgcajt” (ZKP RTV Ljubljana) izlazi 8. veljače 1980. te i danas slovi (uz prvijenac *Buldožera* i *Laibachov* prvijenac) kao jedan od najznačajnijih albuma u povijesti slovenskog rocka te krucijalan album jugoslavenskog punka. Mada se u (tada se govorilo “angažiranim”) tekstovima ćutila polemičnost i kritiziranje nekih pojava u jugoslavenskom društvu u ondašnjoj Jugoslaviji, album je dobio nagradu “Sedam sekretara SKOJ-a”, koju je tada dodjeljivao Savez socijalističke omladine Hrvatske. Sudeći po jednoj kasnijoj izjavi Pere Lovšina, nitko od članova grupe nije došao u Zagreb preuzeti nagradu no i onda i danas u zraku

547 Siniša Škarica, *Tvornica glazbe – priče iz Dubrave; knjiga druga: 1970 – 1989.* (Zagreb: Croatia records, 2019.).

548 “Novi punk val 78 – 80” (ZKP RTV Ljubljana, 1981.) kompilacijski je album kojeg je sastavio ljubljanski kritičar i promotor punka Igor Vidmar kaneći ponuditi reprezentativan presjek hrvatskih i slovenskih punk i novovalnih bendova. Na album su uvrštene skladbe hrvatskih izvođača *Prljavog kazališta, Parafa, Termitta, Problema* te slovenskih *Pankrta, Buldoga, Berlinskog zida* i *Grupe 92.*

je lebdjelo pitanje kako je jedan punk sastav dobio nagradu u Hrvatskoj. Više je razloga tome.

Krajem sedamdesetih a posebice u osamdesetima, uspostavljena je čvrsta “rockerska” (čitaj: punkersko novovalna) veza između Ljubljane, Zagreba i Beograda. Kao novodobna oživotvorena krilatica (makar po novovalnoj glazbi skovana) o “bratstvu i jedinstvu”. Kratki nastup *Pankrta* na izložbi stripova Mirka Ilića u zagrebačkom Studentskom centru krajem 1977. (koji je odavno postao mitski datum, baš kao i prvi londonski nastup *Ramonesa* za britansku punk scenu) bio je okidač koji je doveo do osnutka mnogih zagrebačkih punk skupina. I famozni YURM odnosno Jugoslavenski rock moment⁵⁴⁹ koji se tijekom osamdesetih održavao i u Zagrebu ali i gostovanja beogradskih glazbenika u zagrebačkom “Kulušiću” pod imenom “Pozdrav iz Beograda” te uzvratni posjet zagrebačkih bendova Beogradu, čvrsto su cementirali bliske veze ključnih protagonista novovalne i rock scene iz dviju republičkih metropola. Rezultat je bio samo naizgled neočekivan: *Električni orgazam*, *Šarlo akrobata odnosno EKV i Disciplina kičme*, *Idoli*, *Bajaga...* bili su popularniji u Zagrebu negoli u Beogradu koji je pak obožavao *Film*, *Parni valjak* i *Psihomodo pop* (iako su ovi potonji sve do objave prvijenca “Godina zmaja” iz 1988. imali status demo-banda). Sarajevski “novoprimitivci” *Zabranjeno pušenje* i Elvis J. Kurtovich te *Crvena jabuka*, mariborski *Lačni Franz* i ljubljanski *Videosex* a potom i *Borghesia* i *Laibach*, splitski *Đavoli*, riječki *Parafi*, *Xenia*, *Denis & Denis*, beogradska *Riblja čorba*, *Bajaga*, Oliver Mandić, *U škripcu*, *Laki pingvini*, *Piloti*, *Beograd*, *Zana*, *Van Gogh*, *EKV*, *Disciplina kičme* i *Partibrejkers*, vinkovačke *Majke* i Satan Panonski, pulski *KUD Idijoti* i *Messerschmitt*, vojvođanske *Boye*, *Luna*, *Pekinska patka*,

549 O značaju YURM-a kao promotivnog kanala za mlade izvođače svjedoči tekst Bore Kokana iz *Studija* (svibanj 1985.) u kojem piše: “Valja se držati za slamku povjerenja kako nam je ovogodišnji YURM ponudio najbolje od dvjesto prispjelih grupa i kako iz tog tuceta treba očekivati nasljednice grupa kao što su bile one koje su afirmirali prošli YURM-ovi: *Xenia*, *U škripcu*, *Animatori*, *Laki pingvini*, *Elvis J. Kurtovich* i njegovi *Meteori*, *Dorian Gray*, *Psihomodo pop*, *Kongres*, *Videosex*, *Trotakt projekt*, *SexA*, *Trobecove krušne peći*, *Automobili...*”.

Obojeni program, Rex Ilusivii, *La Strada*, *Instant karma...*, koprivnički *Overflow*, skopski jazz-rockeri *Leb i sol* te *Arhangel* i *Mizar* – potvrdili su postojanje svejugoslavenske pop-rock scene, njenu visokokvalitetnu produkciju, žanrovsko šarenilo te goleme prodane naklade nosača zvuka. Pa i onih nestvarnih 700 tisuća primjeraka albuma Daniela Popovića na kojem je bila eurovizijska “Džuli”.

Osamdesete su, uostalom, dale dobar broj antologijskih albuma jugoslavenske rock scene.

I danas, baš kao i u vrijeme zvjezdane popularnosti Johnnija Štulića i *Azre* koncertni album “Ravno do dna” (Jugoton, 1982.) snimljen u paklenoj atmosferi zagrebačkog “Kulušića” zvuči kao nepatvoreno remek djelo! “Ravno do dna” nije samo sjajan koncertni album, impresivan dokument jednog banda i – još i više – vremena: on je, prije i poslije svega, svojevrsni “the best of” i Štulića i *Azre* i zagrebačkog ogranka novog vala. Više je razloga tome... Izvedbe u “Kulušiću” bile su i svojevrsan popravni ispit za trapavo realiziran studijski prvijenac koji je bio fascinantno pismo o namjerama i dokaz iznimnog Štulićevog autorskog talenta. Na albumu “Ravno do dna” našlo se 11 od 12 pjesama s prvijenca (izostavljena je samo “Žena drugog sistema”) što će reći zgoditci poput “Jablana”, “Uradi nešto”, “Vrijeme odluke”, “Krvave Meri”, “Gracije”, “Tople usne žene”, “Iggyja Popa”... Sa dvostrukog albuma “Sunčana strana ulice” našli su se također ključni brojevi iz Johnnysteve “zagrebačke faze” s upečatljivim urbanim vinjetama poput “Užas je moja furka”; skladbe obdarene razornom dijagnozom “smrdljivi grad zatvara podrum, smrdljivi grad zatvara ulice, smrdljivi grad je zadovoljan sobom...”. “Sunčana strana ulice” je koncertnom albumu dala i iznimne Štulićeve ljubavne pjesme (“Provedimo vikend zajedno”), nove sugestivne urbane sličice (“041”) ali ponajviše gnjevne političke i socijalne teme (“Poljubio me..”, “Kurvini sinovi”, “Poljska u mome srcu”, “Užas je moja furka”...). “Ravno do dna” bio je album eruptivne snage ali i precizno konstruiran koncertni projekt koji je želio naglasiti i “svađalački” i moralizatorski Johnnysteve diskurs s pomakom autorskog fokusa od “malog čovjeka” i zagrebačkog okruženja ka “velikim istinama” koje su obilježile “Sunčanu stranu ulice”.

Jedan od nezaobilaznih albuma u zvučnici osamdesetih je nažalost i jedini album *Šarla akrobate* "Bistriji ili tuplji čovek biva kad..." (Jugoton, 1981.) odnosno Milana Mladenovića, Koje i Vda. Kabaretska minijatura koja otvara album te prvi broj "Pazite na decu 1" sa svojim jazzy-avant štihom, furioznim ritmom, "zappizmom" i pseudooperetnim (ili crkvenim) vokalom te narativom i kakofoničnom završnicom, na prvu su pokazali da je *Šarlo akrobata* jedinstvena i neponovljiva pojava na negdašnjoj rock sceni. "Fenomen", "Sad se jasno vidi", "Ravno izjutra" pankoidni su brzaci moćnog trija žešći od većine brojeva tadašnjih konkurenata uz neočekivane obrate koji više duguju avangardi (posebice u "Sad se jasno vidi") negoli obrascima trominutnog "bukačkog" punka. Još je neobičnije strukturirana "Ljubavna priča" koja počinje kao free-jazz tema solima basa i bubnja, razvija se kao bizarna laganica s neobičnim tekstom a onda svako malo plane kao eksplozivni broj. "Čovek" kao da je došao s albuma avangardista à la Hugh Hopper prije negoli "buka" preraste u pankoidni broj koji "ekstenziju" ima i u temi "Bes". A onda opet ska/reggae u "OOO" koja se stapa s "Problemom" te je, uvjetno rečeno, barem jednim svojim dijelom odrađena kao "konvencionalan broj". "Ja želim jako" vraća u prostor – ovog puta melodioznog – punka po guštu i uhu punkersko-novovalne publike. Album pak zaključuje sjajna "Pazite na decu 2", realizirana – poput cijelog albuma – kao glazbeni tok misli na neobaveznom studijskom sessionu.

Iz *Šarla akrobate* nastala su dvije nove grupe koje su – svaka u svom žanrovskom polju – svakako obilježili jugoslavensku glazbu osamdesetih. Dušan Kojić Koja je osnovao *Disciplinu kičme* nastavivši drugim sredstvima svoje osebujne avangardne fuzije funka, rocka, punka, noisea, rapa, jazza... koje su se dale naslutiti i na albumu *Šarla akrobate*. Tijekom osamdesetih (prije odlaska u London početkom novog desetljeća) snimio je sedam albuma te na svakome od njih ponudio drsko originalan, anarhoidni, agresivan te nekomercijalan materijal kojeg su hvalili i kritika i Kojina narasla kulturna sljedba.

Ekatariini Velikoj iliti *EKV* prethodila je pak 1982. *Katarina II* koju su nakon razlaza *Šarla akrobate* osnovali Milan Mladenović i gitarist

Dragomir Mihailović Gagi. Grupa se “ekipira” dolaskom klavijaturistice Margite Stefanović, basiste Bojana Pečara i bubnjara Šarla *akrobate* Ivana Vdovića Vda te 1984. objavljuje eponimni prvijenac. Odlaskom Vda i Gagija te dolaskom bubnjara Ivana Fece Firčija mijenjaju ime u *Ekatarina Velika* i drugim albumom “Ekatarina Velika” (1985.) udaraju temelje prepoznatljivom novom zvuku i stilistice koja će obilježiti sva njihova izdanja u osamdesetima. Prepoznatljiv Mladenovićev vokal, gitarska svirka i osebujna poetika u tekstovima koji su nerijetko i kroz apstraktne slike bili do srži urbani te dinamična ritam sekcija i Magine klavijature, ubrzo su *EKV*-u donijeli hitove i sljedbu diljem Jugoslavije. Skladbe poput “Tatoo”, “Oči boje meda”, “Budi sam na ulici”, “Modro i zeleno”, “Hodaj” “Ti si sav moj bol”, “Novac u rukama”, “Zemlja”, “Ljubav”... odnosno albumi “Ekatarina Velika” (1984.), “S vetrom u lice” (1986.), “Ljubav” (1987.) i “Samo par godina za nas” (1988.) neizostavni su dio novovalnog soundtracka osamdesetih.

VIS *Idoli* su preko noći nakon “Paket aranžmana” i skladbe “Malčiki” postali medijske zvijezde i miljenici novovalne publike, no oni “pravi *Idoli*” bljesnuli su albumom “Odbrana i poslednji dani” (Jugoton, 1982.): najboljim i najzrelijim albumom jugoslavenskog rocka osamdesetih. Album naime funkcionira i kao zaokružena konceptualna cjelina – nadahnuta istoimenom knjigom Borislava Pekića – i kao zbirka pojedinačnih “samostojećih” pop naslova. Višeslojne skladbe u kojima ispod površinskog sloja zamamnih melodija – baš kao i kod Pekića – stoje dublji sadržaji, nije baš bilo po mjeri najšire publike. “Odbrana i poslednji dani” je namjerno predstavljen kao nekomercijalan, artistski projekt koji, inzistiranjem na cjelovitosti priče ali i odsustvu promotivnih video-spotova za pojedinačne pjesme, kao da je vrištao – ovo nije album za svakoga. Dojmu “artizma” su svakako dodatno kumovali i ćirilčno pismo (posve neuobičajeno za tadašnje rock bandove), ovitak na kojemu je umjesto fotografije grupe bio “neatraktivni” detalj s pravoslavne ikone dok se “miris tamjana” osjećao i u (sjajnoj!) “Moja si”. “Odbrana i poslednji dani” ima vrhunski glazbeni sadržaj: žestoki “Kenozoik”, gorko-slatku “Poslednji dani”, mističnu “Moja si”, fascinantnu “Senke su drugačije” – koja objedinjuje stilizacije dragačevskih

trubača i marševski ritam, prozračnu "divjanovsku" laganicu "Nebeška tema", romantičnu folkom ogrnutu "Rusiju" garniranu maštovitim "kraftwerkovskim" elektro-zezalicama, ironične rockabilly minijature "Igrale se delije" i "Jedina (Uzurukzurlu)"... Album je i završio veličanstveno kako je i počeo: najprije Šaperovom temom "Odbrana" (s mantričnim ponavljanjem "Isus je naš maj", kako se tema u izvorniku i trebala zvati) a onda i novovalnim "up tempo" biserima "Gde si sad, cica maco" i "Glavna ptica" te pospanom Divljanovom klavirskom minijaturom "Hajde, sanjaj me, sanjaj".

Prije negoli je objavljen album prvijenac ("Haustor", Jugoton 1981.) grupa *Haustor* je 1981. snimila singl sa Sacherovom "Moja prva ljubav" koja je godinama ostala njihov najpoznatiji i najprepoznatljiviji broj te donekle "ukrala show" skladbama snimljenim na nastupnom albumu. Njega je, kao i singl "Moja prva ljubav" producirao Husein Hasaneferić Hus dok je album znakovito najavljen Sacherovom pjesmom "Radio" i Rundekovom "Crni žbir". Naime, album je gotovo ravnopravno donio skladbe *Haustorovih* dviju autora Darka Rundeka i Srđana Sachera. Izvorni vinilni album trebao je imati i skladbu "Radnička klasa odlazi u raj" no ona je uklonjena iz političkih razloga te se na prvijencu umjesto nje našla već dobro znana "Moja prva ljubav". Unatoč tome prvijenac zorno sugerira pravce u kojima će se razviti pjesmarica *Haustora* te osobne autorske poetike Darka Rundeka i Srđana Sachera. Iako je kasniji studijski "Treći svijet" bio zaokruženiji i bolje produciran, upravo prvijenac i danas predstavlja sve temeljne odlike *Haustorovog* pionirskog propitkivanja forme "pop skladbe", odnosno prožimanje utjecaja punka, Kariba, novog vala, vodvilja... Osim hita "Moja prva ljubav" i novovalnog "Radio" bliskog poetici *Specialsa* ili *Selectersa*, koji su kao i poliritmična "Noć u gradu" s elementima vodviljske drame pokazivali Sacherovu sklonost ka oslušivanju aktualnih glazbenih vibracija i njihovo posvajanje u samosvojan autorski iskaz, album je dao cijeli niz neobičnih brojeva. Istovremeno "na ti" sa svjetskim kurentima i posve drugačiji od dominantne domaće novovalne struje. Rundekov "Crni žbir" je bio pak slojevit broj naglašenog bubnja s neočekivanim zvučnim umetcima i upečatljivim puhačima,

“Duhovi” temeljito ozračeni ska/reggaeom, “Mijenjam se” novovalna tema u orbiti *Filma* a također novovalna “Tko je to” čak bliska *Talking Headsima*.

I treći akter mitskog “Paket aranžmana” *Električni orgazam* u osamdesetima je objavio izniman album. U jesen 1983. Ivan Stančić Piko i Srđan Gojković Gile su pod jakim utjecajem newyorške scene, nazvavši se *Hijene*, snimili materijal za album “WooDoo za početnike”. Album nije bio objavljen no svojevrsnu nadgradnju i finalizaciju dobio je upravo “Distorzijom” (Jugoton, 1986.). Album su otvorile “Vudu bluz” i “Lui Lui”. Prva je garažna psihodelija kakva se može naći na boku psihodelično-garažnih “Nuggetsa” s rujućim basom, praskavim gitar-skim riffom i upečatljivim Giletovim vokalom... “Lui Lui” je, naravno, cover amblematskog broja *Kingsmena* i garažnog rocka, odsviran s adrenalinom koji doslovno šiklja iz svakog odsviranog tona. Pršteće gitare – na tragu fražiranja starih *Stonesa* – i usna harmonika daju bitan “touch” rhythm and bluesa a naglašen bas u repetitivnom riffu neodoljivu “rokersku” čvrstoću. “Svaka nova noć” je još jedna garažna tema koja ima jednostavnu shemu uz višeglasja i melodiju na tragu “beat” bandova šezdesetih, dok laganica “Ša la la” sa slide gitarom ulazi u prostor country-rocka. “Debela devojka” – zadnji broj na vinilnoj A strani i veliki radijski hit – rasna je pak pržilica bazičnog rocka sa balansiranim uplivima šezdesetih i punk/novovalnih konstrukcija. Originalnu B stranu vinila otvara još jedan hit – “Ja sam težak kao konj” – s riffom koji je maštovita kombinacija početka “Baby Come Back” *Equalsa* i “Osmijeha” *Grupe 220* a za njim slijedi garažni rockabilly “Vidim svoj lik”. Praskava “Ne postojim” je još jedan zgoditak i bitno mjesto u diskografiji *Orgazma*, “Horor Bugi” dokaz snalaženja Gileta i društva u klavirskom boogieu, a “Hej ti” čvrsti rocker nadahnut garažom i *Stonesima* s konca šezdesetih. Kraj je pripao još jednom megahitu – “Kapetan Esid”; laganici također nadahnutoj klasičnim baladama *Stonesa*. Album “Distorzija” kao i velika većina albuma s one ultimativne rang liste najznačajnijih izdanja iz osamdesetih pokazuju razmjerno brzu genezu od punka do postpunka, novovalnog

(konceptualnog) art-rocka, garažnog rocka oplahnutog punkom, okretanja korijenskoj R'n'R i R'n'B "americani"...

Partibrejkersi su prigrlili ova dva potonja žanrovska rukavca i na tri albuma u osamdesetima (nazvana jednostavno "Partibrejkers I", "II" i "III") demonstrirali praskavi "korijenski" rock and roll križan s garažom i pankerskom žestinom. Prepoznatljiviji vokal pjevača Zorana Kostića Caneta koji je više izvikivao tekst negoli ga pjevao te gitara Nebojše Antonijevića Antona i manijakalna ritam sekcija, nudili su jednostavni efektni bazični rock and roll; istovremeno i arhaičan i moderan.

No vratimo se punku. U ogledu "Spori in spopadi druge Slovenije" Gregor Tomc piše: "U državi u kojoj je tako malo prostora predviđenoga za sistemski nepredviđeno i nepredvidljivo, vidim značaj punka u širenju autonomnog javnog djelovanja za slobodno djelovanje i stvaranje."⁵⁵⁰ Riječ je, veli Tomc, o djelovanju i stvaranju koje se javlja mimo države i njenih transmisivskih institucija i koji osnažuje civilno društvo. "Punk (naime) širi prostor autonomnog djelovanja za svoje pripadnike. Naglasak nije na izgradnji pravednijeg društva, niti na većoj stvarnoj slobodi. Ne pokušava djelovati kroz postojeće državne institucije, ne kritizira postojeće s pogledom na vladajuće vizije budućnosti, ne konfrontira (proklamirane – op. Z. G.) ideje sa stvarnošću – kako je to započelo sa studenstkim pokretom. Za razliku od drugih, recimo revizionističkih pokreta, punk nije ni državotvoran (...)"⁵⁵¹.

Riječi Gregora Tomca, uglednog sociologa, aktiviste i utemeljitelja kulturnih *Pankrta*, upiru prstom u prostor u kojem su punkerski "bunt" odnosno alternativna djelatnost (u granicama dozvoljenoga) bili mogući. Doduše ne svuda u Jugoslaviji jer ono što je prolazilo u Sloveniji (i Hrvatskoj) do konca osamdesetih nije prolazilo u Bosni i Hercegovini (koju su zbog tvrdih političkih stavova mediji nazivali i

550 *Punk pod Slovenci*, zbornik radova (Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984.).

551 *Ibid.*

“mračnim vilajetom”). U Sloveniji (a i Hrvatskoj te Srbiji) u osamdesetima je najviše do izražaja došla svojevrsna “decentralizacija” pa “alternativa tako djeluje u okruženju u kojem najčešće stupa u interakciju s političkim akterima” (G. Tomc), posebice s omladinskim organizacijama poput studentskih centara. Naravno, sve dok takva decentralizacija i autonomija djelovanja ne dovodi u pitanje sam politički sustav i postojeći ideološki monolit.

Osamdesete su stoga i vrijeme bujanja omladinskog tiska i omladinskih (rockerskih) klubova poput zagrebačkih “Kulušića” i “Lapidarija”, riječkog “Palacha”, pulskog “Uljanika”, splitskog “TOK-a”... te (omladinskih) supkultura. U prvom redu upravo zbog “punk identiteta koji je krajem sedamdesetih samo naznačen i utopljen u širi ‘novi val’ glazbe, da bi se u svojoj drugoj generaciji vratio neovisno o sceni domaćih glazbenih aktera”, kako piše Benjamin Perasović.⁵⁵² No, veli, “sredinu osamdesetih obilježava fragmentacija i već krajem osamdesetih ‘crossover’ proces, tako da su se heavy metal (već fragmentiran na speed, death, trash), dark/gothic, hard-core, rockabilly i drugi pravci i osamostaljivali tvoreći zasebne identitete i međusobno miješali. Nogometni huliganizam postaje dijelom urbane supkulturne scene također sredinom osamdesetih, a kasnije slijede i hip-hop (...) Šminkeri, hašomani, punkeri, koraši (vezani uz ‘hard core’ glazbeni stil – op. Z.G.), metalci, rockabillicari, darkeri, raperi, raveri – samo su neki od onih najpoznatijih zajedničkih nazivnika koji su se pojavljivali u Hrvatskoj (...) Glazba i složeni svijet (od podzemlja do establishmenta) koji je oko glazbe i životnog stila stvoren i u nas su omogućili većinu navedenih supkulturnih “zajedničkih nazivnika”...”⁵⁵³.

Novi val ali i ukupna scena osamdesetih je sa svojim “bratstvom i jedinstvom” po urbanitetu, supkulturnim grupama i rocku – za razliku

552 Benjamin Perasović, *Subkultura i hrvatski kontekst* (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2002.).

553 Ibid.

od povremenog punkerskog “ekscenog” propitkivanja⁵⁵⁴ – donijela poželjan “ispušni ventil” po mjeri i potrebi desetljeća kojeg je obilježila golema ekonomska kriza i početak umiranja zajedničke države. A spomenuti je “ventil” funkcionirao. Posebice kad je, polako ali sigurno, u drugoj polovini osamdesetih novi val mahom pobjegao od “angažiranosti” u hedonizam ili učinio presudne korake prema popu kao industriji masovne amnezije. Zorni dokaz tome donosi usporedba prva dva albuma *Prljavog kazališta* ali i geneza *Parafi* od prvoboraca punka⁵⁵⁵ do novovalnog post-punka, *Idola* od veličanstvenog višeznačnog albuma “Odbrana i poslednji dani” (Jugoton, 1982.) do (godinu kasnije) “Čokolade” ili pak Johnnyja Štulića i *Azre* koji su se od najuvjerljivijih predstavnika novog vala na isteku dekade pretvorili u vlastitu karikaturu.

554 Najčešće teme kritike u punkerskim tekstovima odnosile su se na kritiziranja političkog sustava u granicama dopuštenog poput birokracije (u pjesmi “Veze i poznanstva” *Prljavog kazališta*), SUBNOR-a i njihovog mitologiziranja NOB-a (posredno u skladbi “Bog nima telefona” *Lačnog Franza* i *Pankrta* u “Računajte z nami”), omladinskih profesionalnih aktivista (*Pankrti* u skladbi “Sedamnaest”, “Jest sem na liniji”), “dirigirane” samoupravno-socijalističke idile (*Prljavo kazalište* u “Sretno dijete”, “U mojoj općini problema nema”, *Parafi* “Živjela Jugoslavija”...).

555 *Parafi* su u Rijeci “krenuli” sa punkom u isto vrijeme kad i glavni predstavnici punka u Velikoj Britaniji. Prvi nastup održali su na Belvederu u Rijeci 31. prosinca 1976. a nastupni album “A dan je tako lijepo počeo” 1980. O albumu i njegovom značaju govorio je i punk aktivist i promotor Igor Vidmar, ujedno jedan od producenata albuma, kazavši da su “bili anticipacija dolazeće krize, u smislu preteče društvene deziluzije i nastojanja društveno podređenih slojeva da na bilo koji način izraze svoju individualnost”. Glazbeni kritičar Bojan Mušćet je pak napisao: “*Parafi* su ključna pojava punk i novovalne eksplozije u gradu (Rijeci – op. Z.G.) a uz djelovanje toga banda nastala je bogata scena, nadovezali su se fotografi, dizajneri, modni kreatori, novinari, strip crtači, ogroman broj novih glazbenih sastava i svi drugi koji su obilježili propulzivnost riječkoga novovalnog naraštaja. Što je najbolje, *Parafi* su sve to uspjeli uraditi dvaput, s dvije postavbe – s prvom koja je iznjedrila punk na području bivše Jugoslavije, i s drugom koja je na istom području definirala novovalne postpunk idiome.”

Primjerice, prvijenac *Prljavog kazališta* (“Prljavo kazalište”, Suzy, 1979.) bio je prvorazredni produkt hrvatskog (jugoslavenskog) punka u njegovim formativnim godinama; album koji je 1979. (godinu nakon singla “Televizori”) uhvatio duh vremena te tinejdžersku izravnost i sirovu energiju primordijalnog rocka (i punka) pretvorio u niz brojeva. “Ja sam mladić u najboljim godinama”, “Veze i poznanstva”, “U mojoj općini problema nema”, “Subotom uvečer”, “Sretno dijete”, “Neki dječaci”..., uz ironičan odmak zrcale generacijsku frustraciju okruženjem. Već godinu kasnije Jasenko Houra i band se na doduše sjajnom i utjecajnom albumu “Crno-bijeli svijet” (Suzy, 1980.) priklanjaju pomodnom ska iskazu (bez njegovih političko-društvenih britanskih konotacija) i apolitičnim temama šireći izvorni punkerski zvuk prema power-popu, novovalnom ska i bazičnom pop-rocku.

Spomenuti primjeri zgodna su ilustracija tvrdnji poput one Vulićeve da je “kontrolirano toleriranje novih avangardnih zapadnih trendova pa i punk-rock-glazbe” bilo i “simuliranje društvene zbilje”⁵⁵⁶ te svojevrsno kanaliziranje i usmjeravanje omladinskog bunta ka “hedonističkom eskapizmu”. Tim prije što novovalna – a posebice punkerska – “scena” nije imala temeljna “klasna” obilježja kao scene SAD-a i Velike Britanije. Ili, kako to piše Benjamin Perasović: “Zbog oblikovanja društvenih slojeva u nas, zbog specifičnosti socijalno-političkog konteksta sedamdesetih godina i kasnije, ali i zbog načina na koji je prenošena i stvarana rock-kultura, u Hrvatskoj je nemoguće govoriti o hipi pokretu ili punku s tako naglašenim razlikovanjem radničke i srednje klase kojima bi ovi stilovi trebali isključivo pripadati. To ne znači da socioekonomski status roditelja uopće ne utječe na tip supkulturalizacije aktera, ali takav stav jasno izbjegava determinizme i poštuje stvarnost u kojoj hrvatski supkulturni akteri najčešće ne predstavljaju niti jedan društveni sloj posebno...”⁵⁵⁷

556 Jure Vujić, “Sjaj i bijeda novog vala” (*Vijenac* br.549).

557 Najčešće teme kritike u punkerskim tekstovima odnosile su se na kritiziranje političkog sustava u granicama dopuštenog poput birokracije (u pjesmi “Veze i poznanstva” *Prljavog kazališta*), SUBNOR-a i njihovog mitologiziranja NOB-a (posredno u skladbi “Bog nima telefona” *Lačnog Franza* i *Pankrta* u “Računajte

Prljavo kazalište s prva tri albuma, *Film*, rana *Azra*, *Haustor*, *Patrola*, *Animatori*, *Đavoli*, *Parafi*, *Boa*, *SexA*, *Trobecove krušne peći*, *Xenia...* i mnogi drugi dokaz su kreativnog uzleta novovalnog zvuka u Hrvatskoj koji je – barem kada je rock u pitanju – obilježio osamdesete i postao ključni razlog njihove (ne samo glazbene) mistifikacije.

Slično je bilo i drugamo.

U Vojvodini je bljesnula uzbudljiva nova scena s nizom projekata snimljenih na Radio Novom Sadu ili u studiju (“laboratoriju zvuka”) braće Vranešević.⁵⁵⁸ *Pekinska patka* (osnovani 1978.) bili su među prvim jugoslavenskim punk grupama pa su 1979. objavili nastupni singl “Biti ružan, pametan i mlad” suočivši se sa problemima cenzure, a dvije godine kasnije također za Jugoton (svoj jedini) album “Strah od monotonije”, prodan u nakladi od 35 tisuća primjeraka. *Boye* su pak 1988. kao prvi pravi domaći “grrrl power” band objavile alter pop album “Dosta! Dosta! Dosta!” (PGP RTB). *Luna* je nesumnjivo bila jedna od najznačajnijih novosadskih grupa osamdesetih. Sa Slobodanom Tišmom i Ivanom Feceom Firčijem, dvojicom bivših članova *La Strade* te dvama članovima raspuštene *Pekinske patke* početkom osamdesetih plijene pažnju kritike pa Petar Luković 1982. o njima piše: “*Luna* je danas – verovatno – najzreliji novosadski sastav iz ove generacije: njihova muzika čudna je simbioza avangardnih utjecaja alternativne scene i odblesak pop filozofije, uz siguran ritam i potresne vokale”.⁵⁵⁹ Kritičar Aleksandar Žikić bio je još precizniji: “*Luna* je bila zaokružen koncept, čvrst po svim šavovima, što je vrlo retko.

z nami”), omladinskih profesionalnih aktivista (*Pankrti* u skladbi “*Sedamnaest*”, “*Jest sem na liniji*”), “dirigirane” samoupravno-socijalističke idile (*Prljavo kazalište* u “*Sretno dijete*”, “*U mojoj općini problema nema*”, *Parafi* u “*Živjela Jugoslavija*”...).

558 Bogomir Mijatović, *NS Rokopedija – Novosadska rok scena 1963 – 2003* (Novi Sad: SWITCH, 2005) i *Ilustrovana enciklopedija rok muzike u Vojvodini 1963 – 2013*, (Novi Sad: SWITCH, 2013).

559 Petar Luković, *Duga* br. 213 od 24. travnja 1982.

Generalno gledano, *Luna* je neverovatan eksces koji se zaista dogodio! Takvi događaji pomeraju stvari napred, bez njih sve stoji u mestu.”⁵⁶⁰

La Strada – koje je 1979. okupio Tišma, raspustio 1981. osnovavši *Lunu* da bi ponovo predvodio band 1985. – unatoč samo jednom objavljenom albumu, istoimenoj ploči objavljenoj 1987. (M produkcija Radio Novog Sada, 1987.), oslanjanjem na prepoznatljiv zvuk grupe *Luna* donijela je “klasičan pop/rok album s nekoliko radijskih hitova među kojima je najveći ‘Okean’...”⁵⁶¹

Slovenska scena je pak u osamdesete ušla i s kantautorima poput Janija Kovačića i Andreja Šifrera, jazz-rock formacijama poput *Predmestja*, punkerima (*Pankrti, Otroci socijalizma...*), novovalnim pop atrakcijama poput *Videosexa* a na isteku dekade bljesnula *Laibachom, Borghesiom, Miladoyka Youneed...* Mariborski *Lačni Franz* nije se izravno naslanjao na punkersko-novovalne obrasce, no svojim “kolektivnim kantautorstvom” i karizmatičnim pjevačem i autorom Zoranom Predinom bio je svojevrsna “iznimka koja potvrđuje pravilo”. Preciznije, samosvojna pojava kojoj je tektonski “poremećaj” na tadašnjoj pop-rock sceni omogućio djelovanje mimo struje te medijsku pozornost. Sve to vrijedi i za ljubljanski *Buldožer* koji je predvođen Markom Brecljem i Borisom Beleom nastupnim albumom “Pljuni istini u oči” (PGP RTB 1975. i Helidon 1977.) u domaći rock unio ironiju i sarkazam Franka Zappe, uvrnuti humor i ambicioznu svirku s elementima jam-sessiona i instrumentalnih free formi. Subverzija, odnosno provokacija (više upućena satiričnom i ironijskom komentiranju malograđanskih normi negoli eksplicitno politička) kao jedna od radnih metoda pri nastanku svakog albuma dovela je i do odgode objavljivanja drugog albuma “Zabranjeno plakirati” koji se, nakon što ga je PGP RTB odbio objaviti zbog spornih tekstova, našao 1977. na etiketi Helidona. Glazba za film *Živi bili pa vidjeli* (1979.) koja je dala himničku

560 Predrag Popović, Saša Rakezić i Goran Tarlać, *Ogledala Lune* (Beograd: Društvo ljubitelja popularne kulture 2017.).

561 Bogomir Mijatović, *NS Rokopedija – Novosadska rok scena 1963 – 2003. i Ilustrovana enciklopedija rok muzike u Vojvodini 1963 – 2013.*

pjesmu “Novo vrijeme” zaključila je udarni trolist albuma *Buldožera* iz vremena Marka Brecelja. “Izlog jeftinih slatkiša” (1980.) s Borisom Beleom kao glavnim autorom i frontmanom nastavio je niz albuma koje je svejugoslavenska rock kritika – a posebice ona u Hrvatskoj – dočekala hvalospjevima.

Baš kao i pojava *Laibacha* u alternativnim krugovima. Osnovani 1980. u industrijskom Trbovlju kao glazbena “ekspozitura” avangardističke družine Neue Slowenische Kunst te na početku karijere nadahnuti zvukovnicom britanskih grupa poput 23 *Skidoo*, avangardnim noiseom te apsolutnim otklonom od ikonografije rocka uz propitkivanja veza između totalitarnih sustava (politike) i umjetnosti, *Laibach* se od samog početka nameće kao jedinstvena pojava. Već samim imenom, njemačkim nazivom Ljubljane, ranim zabranjenim projektom “Rdeći revirji” kojim su se kanili narugati lokalnim političkim strukturama Trbovlja, maljevičevskim crnim križevima prigrljenim kao simbol te pseudouniformama i pjevanjem na njemačkom jeziku (što je shvaćeno kao “naci provokacija”), od samog su početka dobili naljepnicu trajnog incidenta. Incidentan je bio i njihov prvi nastup u Ljubljani 1982. na “Novom rocku” te u Zagrebu gdje su na projekcijskom platnu prikazali i Tita i muško spolovilo.

Problemi sa zabranama u zemlji nisu ih spriječili da sa engleskom grupom *Last Few Days* krenu na turneju koja im donosi golemu pozornost europskih medija iznenađenih provokativnošću grupe koja dolazi – kako su pisali – “iza željezne zavjese”. Sve više koriste simbole Trećeg Reicha bilo da ih dekontekstualiziraju ili slažu u “nove slike” što se uz “naci” ime *Laibach* (koje je čak i zabranjeno) kod dušebrižnika socijalističkog morala i kod čuvara tradicije NOB-a drži za ultimativan dokaz otvorenog zagovora nacističke ideologije. Prvi album “Laibach” 1985. je stoga objavljen bez ispisanog imena grupe. No zanimanje europskih medija je sve veće pa nakon potpisivanja ugovora s engleskim diskografom Mute records *Laibach* objavljuje album “Opus Dei” koji također dobiva golemi publicitet zbog sudskog spora s istoimenom katoličkom organizacijom. Albumom “Laibach” definitivno

izlaze na globalnu scenu kao – kako je zapisao jedan britanski kritičar – najkontroverznija i najoriginalnija svjetska rock grupa.

Bez “slovenskih provokacija” i u Makedoniji se događaju velike promjene. Tamošnja (skopska) scena osim *Leba i soli* kao prvoboraca jugoslavenskih fusion-folk ili jazz-rock (ali i pop-rock) iskaza, u osamdesetima daje niz zanimljivih postpunkom nadahnutih grupa. *Mizar* nakon uobičajenih rokerskih početaka polovinom desetljeća mijenja pravac stvarivši osebujan glazbeni pastiš dark/gothic rocka, bizantskog misticizma, pravoslavnih (staroslavenskih) crkvenih pjevanja i makedonske folklorne tradicije. Na istom je tragu bila i grupa *Padot na Vizantija* koju je predvodio kasniji “mizarovac” Goran Trajkovski. I *Arhangel* osnovani koncem osamdesetih naslanjaju se na *Mizar* ali iz njihove rane “rokerske” faze uz nadahnuće hard-coreom i alter-rockom grupa *Husker Du*, engleskim *Smithsima* pa i beogradskom *EKV*.

Iako je *Kazalište “Crno bijeli svijet”* prodalo u danas nezamislivoj nakladi od 150 tisuća primjeraka, iako su Johnny i *Azra* bili općeprihvaćeni “od Triglava do Gevgelije”, *Riblja čorba* palila i žarila, *Plavi orkestar* i Bajaga posterima i pločama napunili djevojačke sobe a Bregović još uvijek bio velika zvijezda rock mainstreama, “ispod žita”, odnosno s mnogo manje medijske podrške, živjela je i stara festival-ska zabavna glazba. Primjerice, u Hrvatskoj, a i na cijelom prostoru Jugoslavije, golema je zvijezda i dalje bio Mišo Kovač. Album “Ti si pjesma moje duše” (Jugoton, 1986.) bio je, recimo, dio svojevrsne hitoidne trilogije (zajedno s godinu ranijim “Ostala si uvijek ista” te godinu kasnijim “Malo mi je jedan život s tobom”) kojom je Mišo Kovač držao neprikosnovenu poziciju najpopularnije pjevačke zvijezde bivše države. Četiri godine ranije čvrsto je cementirana dobitna diskografska formula koja je kombinirala dalmatinske pjesme Dušana Šarca i pop-šlager hitoidnog Đorđa Novkovića snimljene mahom s pop-rock postavom vrhunskih glazbenika (Milo Vasić, Pif Bogunović, Vedran Božić, Davor Černigoj, Mato Došen)... Mišo je nizao hitove kao na pokretnoj traci pa su i na albumu “Ti si pjesma moje duše” bila pjesme šlagerskih pop stilizacija koje su zrcalile i natruhe countryja, karipskih sazvučja, narodnjačkih fraza te pokazivale djelotvornost Mišine estradne

strategije: zvijezdu skrojenu po mjeri masa. Kao netko tko je istovremeno i neupitna zvijezda i momak iz susjedstva; megatar koji je tu nadohvat ruke i netko s kim se može veoma lako poistovjetiti. Čak ako i nisi Dalmatinac. Fenomen Miše Kovača zacijelo barem malo duguje i činjenici da je uživao u ulozi prvosvećenika vlastitog kulta. Posebice na sceni gdje je bio i ostao karizmatički majstor ceremonijala držeći na kratkoj uzici publiku koja je koncerte završavala u deliričnom raspoloženju.

Dok je Mišo Kovač vladao zabavnoglasbenom festivalsko-šlager-skom scenom usporedno s njom javila se nova "supkultura": produkcija novog, šlageriziranog "narodnjaka" kojemu je glavna zvijezda i promotorica bila Lepa Brena. Unatoč podužim esejima i osvrtima u *Startu*, *Danasu*, gorljivom zagovoru novog vala i punka u *Poletu*, *Studentskom listu* ali i regionalnim omladinskim i specijaliziranim glazbenim glasilima (*Val*, *Omladinska Iskra*, *Džuboks*, *Ritam...*) novi val je ipak u drugoj polovini osamdesetih bio "samo" glazba urbane manjine. Ona druga – većinska – publika priklanjala se (ipak) ili zabavnoj glazbi festivalske produkcije (Miše Kovača, Olivera Dragojevića, Tereze, *Magazina*, *Novih fosila...*), pop-rock mainstreamu *Dugmeta*, *Riblje čorbe*, *Parnog valjka*, Bajage i *Prljavog kazališta* ili – još i više – novom "narodnjaku" Lepe Brene.

Ako je Bregoviću pošlo za rukom da frazama "ja sam seljačko dijete" svoj "pastirski rock" proda i publici koja je u poskočici "Tako ti je mala moja kad ljubi Bosanac" vidjela simboličnu voznu kartu za doskok iz sela do grada, Brenina je fuzija zabavnoglasbenih produkcijskih standarda i narodnjaka, jasno i glasno govorila: "Mile voli disko a ja kolo šumadijsko." Uz neizgovoreni dodatak na tragu onog Jaggerovog "but I like it!"

Narodnjak Fahrete Jahić alias Lepe Brene – koju je svojevremeno tada najpopularniji Srb-Hrv kolumnist Aleksandar Tijanić nazvao "ministricom optimizma" odnosno "Petrom Pan osamdesetih"⁵⁶² – bio

562 U eseju "Petra Pan osamdesetih" (*Šta će biti s nama*, Zagreb: Globus, 1988.) Aleksandar Tijanić piše: "Umesto da ih plaši ozbiljnom erotikom, što je klasična

je idealan proizvod za publiku umornu od krize, inflacije te stabilizacije i racionalizacije koje je zagovarala Savezna vlada. Posebice za onu s jednom nogom na (gradskom) asfaltu a drugom (emocionalnom) još uvijek na blatnjavoj rodnoj grudi. Skladbe koje su jednako uspješno funkcionirale i u sportskim halama i u krčmama, nosile su u sebi (da se poslužim Tenžerinom opaskom o *Bijelom dugmetu*) novu “šifru kolektivne osjećajnosti”. Baš kao i “optimizam” kojeg spominje Tijanić, bili su poželjni model glazbenog eskapizma u državi koju je sve više proždирala ekonomska i politička kriza. Brenine “poruke” lišene bilo kakve ideologije i “pametovanja” bile su idealna glazbena roba koja je na već solidno složenom diskografskom tržištu mogla ići ruku pod ruku s najkomercijalnijim pop izdanjima (*Plavog orkestra* ili Daniela Popovića, *Magazina* i *Novih fosila*) te “rockerskim” hit izdanjima *Dugmeta*, *Čorbe*, *Bajage*, *Valjka*...

U drugoj polovini osamdesetih novi val se tako našao u škarama između Breninog narodnjaka, festivalske zabavne glazbe i “rockera” opće prakse pa nije daleko od istine tvrdnja da je samo urbana manjina u većim gradovima ostala vjerna novom valu, “alternativi” i punku. Ako je u vrijeme formativnih godina domaćeg punka i novog vala Jugoslavija bila naizgled čudan spoj socijalizma, državnoga kapitalizma (sa uspješnim tvrtkama poput “Gorenja”, “Končara”, “RIZ-a”, “Ei Niš”, “Jugoexporta”, “Iskre”, “UNIS-a”...) te pravog zapadnjačkog kulta potrošačkog društva, u drugoj polovini osamdesetih ekonomska kriza te popuštanje partijske stege trebali su otvoriti prostor za slobodniji iskaz čak i političkih alternativnih promišljanja. Iliti dovesti do veće “angažiranosti” i slobodnijeg iskaza kritike u tekstovima. Uostalom,

greška estradnih zvezda, Jahićeva nudi obećanje kroz igru, otkriva nevinost koja traži zaštitu (...) Njena monumentalnost u ranoj fazi, izgled i snaga karijatide, bile su atavistički mamac. (...) Bez obzira što je laka za slušanje, jednostavna za gledanje, a nema potrebe ni za razmišljanje – ona predstavlja obrazac perfektnog i demokratskog idola (...) Njena komunikacija s publikom najviše podseća na strasnu vezu Argentinaca i Eve Peron. Breni je takođe oproštena slava, bogatstvo, luksuz, zatim činjenica da se i danas na koncertima vidi marka njenog donjeg veša: ona ostaje, i bukvalno, oličenje jugoslovenskog sna.”

osim nekoliko medijskih razvikanih slučajeva⁵⁶³ punkeri i novovalci nisu imali većih problema u iskazu svojih umivenih “kritika”. Pače, kao da je državne cenzore više mučio Bora Đorđević negoli punkeri. Štulićeva *Azra* je na albumima objavljivala (blago) politizirane skladbe poput “Kurvinih sinova” i “Poljske u mom srcu” no u vrijeme kosovskih nemira iz 1981., razorne inflacije, ekonomske krize, pada standarda i očitog početka nove centralizacije (na 19. plenumu CK SK Srbije 1982. proglašava teritorijalno jedinstvo SR Srbije), odnosno memoranduma SANU (1986.) i dolaska Slobodana Miloševića na vlast (1987.) te notornog “događanja naroda”, vojvođanske “jogurt revolucije” i smjena lokalnih rukovodstava u Vojvodini, na Kosovu i u Crnoj Gori – kod hrvatskih punkera i novovalaca uglavnom vlada muk. Kao da je, s izuzetkom *Laibacha*, cijela jedna generacija/scena bila uvjerena da je “hedonizam” i “apolitičnost” pravi iskaz političkog stava: gađenja prema onome što (nekoć jednopartijski dirigrana a potom nacionalističkim ekstremizmom podgrijana) prljava politika u svojoj suštini jeste. Potom, raspadanje Partije i monolitnosti jednopartijskog sustava, slućeni kraj Hladnog rata nakon Gorbačovljevoeg zaokreta i “perestrojke”, bujanje demokratskih ideja i iza “željezne zavjese”, kao da su dodatno politički demotivirale odnosno umrtvile očekivani izravniji angažman “jezičavih” punkera i novovalaca. Koji je – ako ga je i bilo – bio šaputav baš kao i tadašnja službena politika famozne “hrvatske šutnje”. Kao da je novi val – koji je za svoje “prve petoljetke” od 1977. do 1982. dao čvrste temelje onome što se zove “urbana kultura” i umjetnost, a alternativnom iskazu zametke liberalizacije u kulturi...

563 Medijski najpoznatiji skandali vezani uz punk i novi val bili su privođenje ljubljanskog punk aktiviste Igora Vidmara zbog bedža s prekrizhenom svastikom i porukom “Nazi punks fuck off” te epizoda s ljubljanskom punk grupom *Četvrti Rajh*. Osamdesete su ostale upamćene i po “slučaju” *Zabranjenog pušenja* kojeg je umalo karijere koštala doskočica s pokvarenim pojačalom i riječi “crk'o nam Marshall”, po povremenim cenzorskim intervencijama zbog tekstova pjesama poput “Maršala” *Idola*, problemima s cenzurom tekstova *Riblje čorbe* te djelovanju *Laibacha* i Neue Slowenische Kunsta na isteku desetljeća.

– prepustio mjesto nekom novom zapljuskivanju ustajale vode pop-rockerskog “mainstreama” te bujici skorašnjeg “dancea” i turbo-folka.

U svojoj referentnoj knjizi *Rokenrol u Jugoslaviji 1956–1968*. Aleksandar Raković⁵⁶⁴ u poglavlju “Vreme električarskog rokenrola 1961 – 1968.” piše: “Kako su šezdesete promicale, sve jasnije su uočavana generacijska razilaženja starih i mladih Jugoslovena. Omladina koja je bila socijalistička govorila je protiv deformacija u društvu, zalagala se da ignorantski odnos starijih prestane i tražila više slobode za svoje stvaralaštvo.” Bio je to društveni kontekst koji je pomogao pojavi a onda i bujanju domaće rock i pop produkcije.

Parafrazirajući Rakovića, moglo bi se kazati da je, “kako su osamdesete promicale”, bilo sve jasnije da su šezdesete konačno završile. I da je nekoć slućeno rađanje “vrlog novog svijeta” koje se poput Arijadnine niti provlačilo kroz osmo desetljeće skonćalo prepuštajući se deceniju novog “jungovskog košmara”.

564 Aleksandar Raković, *Rokenrol u Jugoslaviji 1956 – 1968. – Izazov socijalistićkom društvu.*

VIII

Intelektualci

Nadežda Čačinović

ULOGA INTELEKTUALACA: IZMEĐU “MOĆI ISTINE” I “ISTINE MOĆI”

TKO SU ZAPRAVO ti “intelektualci” i što je njihova “uloga” pa da ih tematski izdvajamo i pretpostavljamo neki njihov poseban učinak i poslanje?⁵⁶⁵

Pitanje koje se zapravo postavlja je pitanje o prirodi javnosti tamo gdje postoji kontrola nad novinama, radijem i televizijom, izdavačkim poduzećima, pa valjda i nad okupljanjima.

Prvo razdoblje o kojem mogu suditi s nešto sigurnosti počinje u šezdesetim godinama SFR Jugoslavije, u razdoblju kada su se uvijek iznova pojavljivali, pa onda i ukidali tzv. “prostori slobode” ili, drugim riječima, mogućnosti pisanja i govorenja, slikanja i tako dalje: ako već ne protiv službenih diskursa, pravila, institucija onda, u najmanju ruku, na drugačiji način no što je do tada bilo moguće.

Naravno i prije su postojale različite mogućnosti. Sveučilišni profesori uvijek su imali stanovitu slobodu u odabiru predmeta izlaganja. U prirodi sustava bilo je da je sloboda bila *veća* što je tema imala *manje* dodira sa službenim pozicijama. Odstupanja u tumačenju marksizma sigurno su bila opasnija nego dopušteno izlaganje o nečem sasvim drugom, na primjer, Tomu Akvinskome. Pisci i drugi umjetnici, koji su bili ovako ili onako prihvaćeni od vladajućih kao “naši”, to jest “njihovi” mogli su izražavati svoje stavove u neformalnim kontaktima, u privilegiranom druženju ali donekle i javno jer su bili iznad sumnje i cenzure.

Svaka pojedinačna osoba tih krugova imala je različite mogućnosti. Krleža je neiscrpni izvor istraživanja, uvijek iznova se raspravlja

565 Kratka napomena o prirodi ovoga oglada: smjera opisu nekih značajki, isticanju općih karakteristika uz ilustrativne pojedinosti, ne obuhvatnoj povijesti ni završnoj analizi.

o tome što je radio, što je propustio učiniti, koga je zaštitio, kakve je poruke posredovao i, koliko učinkovito.

Nastavljajući s podsjećanjem na elementarne strukture intelektualnoga djelovanja, podsjećam na to da hegelovsko nasljeđe u marksizmu (kao i osnovna pretpostavka dijalektike klasne borbe i neumitnosti njezinoga odvijanja) moguće promjene smješta u sustav, djelovanje je vezano uz prepoznavanje nužnih uvjeta, ne u moral. Lenjinska je gesta, međutim, čisti aktivizam kao i čitava retorika borbe i žrtvovanja za bolju budućnost. Nešto se zahtijeva od nas, nešto moramo raditi: iako nema eksplicitnoga pozivanja na moral, moralni je pritisak stalno prisutan – sve do monstruoznoga opravdanja postupaka protiv uobičajenih moralnih zasada. Intelektualci se možda pouzdaju u *moć istine*, ali su i predmet *istine moći*.

Nesporno najpoznatiji disident socijalističke Jugoslavije, Milovan Đilas, mogao je prije disidentstva s položaja visokog funkcionara objaviti u novinama *Borba* bez poteškoća niz krajnje kritičnih tekstova (pa čak dovesti u opasnost one koji su te tekstove zdušno obrađivali i širili misleći da je to sada obavezna linija), sve dok ga drugovi nisu zaustavili. Legitimacija režima bila je u proklamiranoj namjeri izgradnje boljeg društva, to jest socijalizma i to na poseban, jugoslavenski način: različit od ponekad jače, a ponekad blaže osuđivanih staljinističkih, dogmatskih itd. načina u drugim državama realnog socijalizma. Nije bilo slobodnih izbora, ali legitimaciju je svejedno trebalo razvijati; teorijske su rasprave bile oblik vođenja borbe za premoć unutar vladajućih struktura. Područje kulture ponekad je igralo ulogu pokusnog poligona za inovacije, za demonstraciju posebnosti i otvorenosti Jugoslavije.

Politički je pritisak na umjetnike bio prisutan u dvije varijante: (a) umjetnost ne smije napuštati svoje područje i miješati se u politiku, te (b) umjetnost mora biti posrednica ispravnih stavova. Pritom se te varijante nipošto ne mogu svrstati samo na lijevo i samo na desno. U realnim okolnostima ne baš demokratski upravljači nakon rata brzo su shvatili da je najjednostavnije nastaviti s *građanskim neutraliziranjem umjetnosti*, dakako uz cenzuriranje eventualnih političkih

momenata; lakše, nego se mučiti nadziranjem učinka umjetničkoga angažmana. Pogotovo nakon što više nije bilo vanjskog pritiska staljinizma (obaveza prihvaćanja sorealizma kao stila također je neutraliziranje angažmana), a unutrašnji staljinizam je želio pronaći neke svoje legitimacijske varijante. Filozofija je mogla izbjeći marksizam i suvremenost kao filološko-povjesničarska djelatnost i to su i radili na odgovarajućim katedrama. Suvremeno čitanje Marxa bilo je opasnije: a to je poduzela na primjer, grupa oko časopisa *Praxis*.

Postojali su dakle, različiti načini na koje se odstupalo – moglo odstupati – od službenoga i propisanoga. Nije na jednoj strani, vlast sve zabranjivala, niti su, na drugoj strani otpor pružali samo junački disidenti. Poteškoće u dopiranju do istine nisu samo izvanjske zapreke.

Danas smo suočeni s prilikama u kojima intelektualci gube učinak. Moć kritike ostaje učinkovita kritika moći, ali kao da ju je danas teže locirati. Osnovna gesta intelektualca ostala je ista: govorenje u vlastito ime novim riječima, na način koji skreće pažnju i navodi na razmišljanje.

Uvjerena sam da je u posebnoj i možda neponovljivoj konstelaciji različitih faktora, silnica, odnosa moći osamdesetih godina prošlog stoljeća moguće jasno razabrati određeni broj likova, koji su svojim govorom, svojom pojmovnom strategijom omogućili promjene – ili pak olakšali tranziciju u drugačiji sustav, bez obzira na njihove pojedinačne namjere i predodžbe.⁵⁶⁶

Intelektualcima u ovom tekstu smatram one koji su bili *neovlašteni govornici*, koji nisu govorili u ime ili u službi postojećih institucija već su koristeći javni prostor ili polu-javni prostor, a zapravo ga *stvarajući*, predstavljali i predočavali nešto do tada nečuvano.

566 Ovakvim odabirom ostavljam po strani posve drugačiju definiciju intelektualca i inteligencije od one koju su G. Konrad i I. Szeleny uveli u raspravu kada su govorili o putu inteligencije do zadobivanja klasne moći u zemljama realnoga socijalizma (usp. György Konrád, Iván Szelenyi, *Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht* Frankfurt a/M: Suhrkamp, 1978), koja je, dakako, pobudila potrebne samokritične rasprave.

U definiranju takvog temeljnog nekonformizma često se, i često posredstvom pisanja Michela Foucaulta, upućuje na grčki pojam *parezija* (transkribirano obično kao parrhesia). Foucault je 1983/84 predavao o “Hrabrosti za istinu”, odnosno filozofijskoj formi govorenja istine čija su strukturalna obilježja otvorenost, odvažnost, angažman, spremnost na rizik – govorenje bez obaziranja na moguću reakciju ali govorenje kao praktično miješanje u život zajednice. Intelektualci o kojima pišem nisu, naravno, mogli biti u potpunosti i uvijek vjerni takvom “parezijskom paktu” no, da bih ih smatrala predmetom ovoga prikaza, morali su to raditi barem malo...

Posebnost njihove uloge nažalost je i u tome da su velikim dijelom bili *nestajući posrednici*, katalizatori. Točnije rečeno, nepriznati čimbenici.⁵⁶⁷ Njihovi se putovi kasnije, u devedesetima, razlikuju pa i potpuno razilaze. Stanoviti kontinuitet sačuvan je u ulozi *aktivistkinje*: koristim ženski oblik, jer su to većinski i bile žene; razvila se uloga *eksperta*,⁵⁶⁸ gdje je kontinuitet također prisutan (uz modifikacije) i ona ostaje pretežno muška. I u tim oblicima postoji parezijsko djelovanje.

Tipologiju iz razloga obuhvatnosti valja dopuniti i likom novinara-književnika. Veselko Tenžera, na primjer, koji je umro sredinom osamdesetih, tako je stvorio za sebe u javnosti poseban prostor i stanovitu slobodu. I kod njega i kod drugih novinara i novinara-književnika (upečatljivi Igor Mandić) možemo govoriti o subverzivnom učinku, ali

567 Navodim zapažanje Zdravka Malića, dnevnički zapis od 9. 12. 92: “Novinska pera perušaju Puhovskog zbog njegovih izjava na njemačkoj televiziji, gdje je navodno (nisam provjeravao) govorio o ovdašnjoj vladavini krajnje desnice. Ta pera smatraju da se o hrvatskim prilikama može govoriti samo pod uvjetom da najprije popljuje sve srpsko. To pljuvanje dođe kao ulaznica-propusnica za hrvatski javni prostor (...) Netko piše da Puhovskog treba ‘izbaciti iz hrvatske utrobe’, a sve u ime nove demokracije. Linč čovjeka koji je kao malo tko zaslužan za likvidaciju prethodnog režima...”, Zdravko Malić, *Noć bez sna. Dnevnik devedesetih* (Zagreb: Disput, 2019), 365.

568 Mnogi su autori kritičnih tekstova, naravno, smatrani prije svega stručnjacima; tek u kasnijoj ulozi to postaje poluneutralna uloga.

tu nije nužno bilo parezijske namjere: prije stanovite lakoće, cinizma, ezopovskih formulacije. Kod mnogih je bilo riječi o pravu na zabavu, bilo je tu podsmijeha, nepridržavanja pravila...

U tekstu ću se koncentrirati na element neovlaštenosti koji se sastoji iz nastojanja da se onima koji imaju moć govori istina – i to ne kao samo-svrha, kao gesta, već s namjerom proizvođenja stanovitoga učinka, stanovite promjene.

Doživljaj krize je u osamdesetim godinama bio neupitan. Razlike su nastajale u određivanju uzroka te krize i naravno u predlaganju rješenja o svladavanju krize ili izlasku iz nje...

Kriza je bila središnji doživljaj na svim razinama i za svakoga. Neki- ma u vidu snalaženja u nestašicama, a za druge središnja pitanja su pitanja bila ona uređivanja poslova zajednice: demokracije, ljudskih prava, drugačijih procedura izbora pa, naravno, i pitanja ekonomije: vlasništva, tržišta...

To ne znači da subverzivni učinak nije mogao biti vezan i uz dva tematska kruga posredovana preko fenomena kulture. Jedan se bavio pokušajem *konstruiranja srednjoeuropskog identiteta*, a drugi *postmodernom*.

U raspravi o Srednjoj Europi očit je bio pokušaj da se nađe nešto treće mimo zapadno/istočne podjele. Gradio se mit o kontinuitetu europskih vrijednosti Srednje Europe iz kojega su, naravno, bili isključeni nacizam i fašizam, očito također eminentno srednjoeuropski proizvodi. Naravno da je najvrjednije toga nasljeđa, da su Kafka, Kraus, Musil, Freud, Broch sjajni pratioci u vrijeme krize... No ideološki konstrukt neke srednjoeuropske poveznice koje nas čini različitim od ostalih pokazao se upravo takvim, ideološkim konstruktom – iako još uvijek preživljava u bastardnom obliku liberalne demokracije, ili barem u uvjerenju da, što god radili pripadamo Europi, pa ne moramo puno brinuti.

U raspravama o postmoderni očiti su bili pokušaji sudjelovanja u cutting edge raspravi na "Zapadu", uz stanovito previđanje vrlo upitne

pripadnosti modernom svijetu.⁵⁶⁹ “Parezijska” jezgra ipak je postojala: ona je sadržana u kritici tzv. velikih narativa, a službena slika svijeta službene pripadnosti socijalizmu zasnovana je na jednom od najuspješnijih velikih narativa.

Ironija je što je nakon 1990. zavladao drugi veliki narativ: o kraju povijesti i jednom jedinom modelu organiziranja zajednice i društva, po diktatu tržišta.

Treći tematski krug, onaj koji je izravno promišljao izlaze iz krize, u nekim je aspektima također imao svojstva previđanja, zanemarivanja konteksta, no svakako mnogo manje: riječ je o *raspravama o civilnom društvu*. U njima se tražila mogućnost djelovanja, *mogućnost promjena u okolnostima kada (još) nije bilo demokratskih institucija*. Ponajprije početna mogućnost *deliberacije*, promišljanja: za razliku od političkog djelovanja na pretpostavci neupitne pripadnosti: to jest, nacionalističkog programa – ili da napišem u skladu s uvjerenjem nosioca toga programa – na pripadanju nekoj naciji.⁵⁷⁰ I ovdje valja izbje gnuti pogrešnu optiku sagledavanja rasprava koja nastaje, jer mi znamo što se dogodilo 1989.

Tema civilnog društva bila je i općejugoslavenska i vođena je u izravnom kontaktu s međunarodnom zajednicom istraživača. Kao upečatljivu ilustraciju posvemašnje proširenosti raspravljanja, navodim tematski broj splitskoga časopisa *Pogledi*⁵⁷¹ koji već govori o *novim* raspravama o civilnom društvu. Tu su, naravno, čak dva teksta

569 “Moderna”, “racionalizam zapadne kulture” u Weberovom smislu pretpostavlja razvijenu autonomiju različitih područja, ekonomija funkcionira ekonomski, pravosuđe po vladavini prava itd... Kada se suprotstave “klasna borba” i “postmoderna” očito je da nedostaju posredni članovi. Kao i rasprava o Srednjoj Europi i ova je bila predmet niza tematskih brojeva i izbora tekstova uglavnom na visokoj razini....

570 Tzv. nevladine organizacije, čitava NGO scena, zasebno su poglavlje, s usponom i rastom, različitim oblicima ovisnosti, ali i različitim epizodama hrabrosti i junaštva.

571 *Pogledi*, časopis za kritičku teoriju društva i kulture, 18/1, Split 1988.

Johna Keanea,⁵⁷² ali i veliki blok slovenskih tekstova o civilnom društvu : sve to jest svjedočanstvo o raspravljanju na visokoj razini: raspravljanju koje nikada nije dovedeno do kraja, već jednostavno prekinuto. Tražiti rješenje od aktivnosti civilnoga društva, s jedne strane je značilo implicitno pretpostavljanje da sustav nije totalitaran, jer tu te dimenzije više ne bi bilo; s druge strane, naravno, i jasno očitovanje da se "redovnim putem" ne može slobodno djelovati. Osim spomenutoga Keanea dobri su sugovornici za ovdašnje prilike bili i Andrew Arato i Jean Cohen, vezani uz Agnes Heller i njezin teorijski krug, ali autori o kojima se raspravljalo su bili i Rawls, Nozick, Sandel, Walzer i mnogi drugi. U svakom slučaju, rasprave su otišle mnogo dalje od onih koje su potakli *compromesso storico* i tzv. eurokomunizam.

Neki su nosioci rasprave prešli u pred-političko,⁵⁷³ a onda i izravno političko djelovanje – nastojeći omogućiti ("facilitirati" u žargonu nevladinih organizacija) uvođenje demokratskih procedura, a onda i sudjelujući u njima.

Inicijativa za demokratsku preobrazbu (UJDI) je formalno ustanovljena 2. 2. 1989, ali su oni koji su preuzeli vodeće funkcije imali iza sebe već dugu povijest različite vrste intelektualnoga angažmana. Ekonomist Branko Horvat tako je, kao savjetnik brojnih stranih vlada i priznati autoritet za ekonomiju socijalizma⁵⁷⁴ doživljavao (ili mogao doživjeti) izravni učinak svojih prijedloga: ovakvim potezom izlazi iz pozicije eksperta i ulazi u izravnu zajedničku akciju. Složeni teorijski rječnik filozofa Žarka Puhovskog preveden je u programska načela za široku uporabu. UJDI nije sakupljao sljedbenike jugoslavenstva, nego ljude koji su preispitali da li je Jugoslavija mogući okvir za drugačije društvo.

572 U Keaneovoj knjizi *The Life and Death of Democracy* (London, 2009) nacionalistička ugroza demokracije ilustrirana je Srbijom i Dobricom Ćosićem.

573 Inicijativa za demokratsku preobrazbu UJDI, a onda oprezne pripreme za višestranačje....

574 Njegova knjiga *The Political Economy of Socialism*, 1982, najprije objavljena vani (u Jugoslaviji tek 1984), učinila ga je čak kandidatom za Nobelovu nagradu za ekonomiju....

U definiciji intelektualne djelatnosti najveće poteškoće nastaju kod određivanja odnosa između pojedinaca i eventualnih kolektivnih akcija i inicijativa koje su poticali ili osnivali. Postoje i kolektivni poduhvati koji su, iako kolektivni, uvijek bili akcija pojedinaca, poput interdisciplinarnih skupova *Čovjek i sistem* na kojima su rasprave ipak presudno određivali umni pravnik Eugen Pusić i borbeni sociolog Rudi Supek. Ta je skupina djelovala već od 1971.

Mada sam sklona smatrati da nacionalistička motivacija presudno ograničava posebnu ulogu intelektualca, jer ga vezuje uz neupitne i neispitane danosti, očito je da u okolnostima nijekanja, potiskivanja i zabranjivanja nacionalne pripadnosti, intelektualni iskazi identificiranja i pripadnosti "izmišljenoj zajednici" imaju posebni, pa i subverzivni učinak – pri čemu je očito da činjenica povijesnog nastanka, konstruiranosti nacionalnog identiteta, ne umanjuje učinkovitost onoga što je nastalo, niti se opravdanim nijekanjem prirodne i vječite zadanosti nacionalne pripadnosti ona naprosto skida s dnevnoga reda.

Dijalektika prepoznavanja nacionalnoga i namjera nadilaženja toga okvira stvaraju različite varijante. Grupa oko časopisa *Mladine* svoj je program osamostaljenja Slovenije formulirala drugačije od one oko, također slovenske *Nove revije*,⁵⁷⁵ u Srbiji je proces približavanja partijsko-državnog vodstva i SANU također imao različite faze. U Hrvatskoj je bilo puno prešutnog okupljanja, mijenjanja navika, drugačije jezičke prakse, rehabilitacije nekih knjiga i autora i slično; sada znamo više o nejavnoj aktivnosti, pa i aktivnoj sprezi sa zabranjenim inozemnim skupinama, ali nacionalistički manifesti kao da su već obavljeni 1971, i ranije.

Postoje i preklapanja: 1983, predloženo je revidiranje školskih programa i uvođenje tzv. "zajedničke jezgre" u čitavoj Jugoslaviji. Otpor u Sloveniji, na primjer, bio je jamačno motiviran obranom nacionalnih posebnosti, ali je mobilizirao najširi mogući krug i stvorio zametak

575 "Europa zdaj" s jedne, i dubine identiteta, s druge strane. Da ne govorimo o razlici između nacionalnoga programa koji priziva prošlost i npr. slovenskoga koji počinje ab ovo.

niza inicijativa koje možemo smatrati inicijativama civilnoga društva (vrlo je istaknutu ulogu u toj raspravi imao na primjer Rastko Močnik, antinacionalistički marksist).

Otpor nacionalističkom unificiranju neusporedivo je uspješno i sažeto izrazio Srđa Popović: "Ja sam advokat, a ne Srbin." Drugi su svoju intelektualnu ulogu potresanja uobičajenih predodžbi provodili nešto drugačije. Zdravko Grebo, kasnije legenda okupiranoga Sarajeva, dobro se uklapao u satiru *Top liste nadrealista*, ali je razmjerno dugo svojom kritikom nastupao i na partijskim forumima, čak i s prijedlogom da se Socijalistički savez preobrazi u pluralističko-oporbeni čimbenik. Bizantolog Ivan Đurić u napomeni uz zagrebačko izdanje svojeg *Sumraka Vizantije*⁵⁷⁶ ne može ne komentirati da se ovo novo izdanje pojavljuje "zalaganjem kuće čije je sedište izvan moga 'užeg' zavičaja. Ohrabruje ova istina i mene, a nadam se da će, bez obzira koliko skromno, uliti hrabrosti i svima koji veruju u jugoslovenski zajednički kulturni prostor. Želim da verujem da taj čin predstavlja zapravo normalan postupak i da se on objašnjava neophodnošću otpora balkanskim provincijalizmima i bavljenjima isključivo sobom, a ne ulaženjem u tuđe vilajete ili 'izdajom' ovog ili onoga naroda. Uostalom, u *Sumraku Vizantije*, srećom, nema govora ni o jednoj od naših nacionalnih povesti, ali ima i o delovima južnoslovenskih zemalja u kontekstu širih, mediteranskih i evropskih zbivanja". Ivana Đurića vodila je neke vrste *noblesse oblige* (u smislu i nasljedne pripadnosti intelektualnoj eliti) u izravno političko nametanje: 277.348 glasova na predsjedničkim izborima 1990, i treće mjesto ne može se smatrati neuspjehom no, ostaje slijepa ulica. Njegov zaoštreni kritički stav vodi ga konačno u emigraciju, a od tamo u *Erasmus* za 11. broj pristiže tekst o usudu knjige: na povijesnom materijalu...

Jovan Mirić, profesor u Hrvatskoj, nije mislio polazeći od toga da je Srbin, kada je nastojao domisliti izlaz iz krize, ali mu je na kraju ta pripadnost izvana nametnutim identificiranjem postala sastavnica

576 Ivan Đurić, *Sumrak Vizantije* (Zagreb: Naprijed, 1989).

djelovanja.⁵⁷⁷ Profesor lingvistike Milorad Pupovac tako je postupno prinuđen preuzeti poziciju političkoga Srbina.

Neki od sudionika rasprava osamdesetih godina bili su u svojoj prošlosti dio revolucionarnoga pokreta, borci. Mada su se, na primjer, poput Veljka Rusa, tijekom desetljeća u više navrata razilazili s vladajućima, a onda odbili moguće preuzimanje političkih uloga, izravno su sudjelovali u tranziciji: Veljko Rus, na primjer, u pisanju novoga slovenskoga ustava: da bi se onda povukli, jer nije bilo kontinuiteta u raspravi, jer je zapravo rasprava o tome što raditi naprasno prekinuta: preuzimanjem gotovog modela.

Dileme te generacije ilustrirat ću “hrvatskim” primjerom: Josipom Županovom. U tekstu “Kamo ide jugoslavensko društvo” iz 1983, u “zaključnim napomenama” kada autor napušta retoriku trezvene analize i piše: “Naravno, ako se izlaz iz ekonomske krize bude i dalje tražio u linearnim restriktivnim mjerama, ako se društvo prepusti autoritarnoj inerciji, sistem će otplutati natrag u društvo oskudice i na kraju u neotradicionalno društvo. Ne treba ništa poduzeti pa da proces završi takvim ishodom: dovoljno je pustiti da stvari teku kako teku. Ali time nipošto ne želim sugerirati da će proces doista tako završiti. Procesi transformacije sistema, koje sam ukratko naznačio u ovom napisu, nisu ireverzibilni, oni se mogu okrenuti. No za to je potrebna akcija. I još više, potrebna je demokratska alternativa izlaska iz krize. Birokratskim restrikcijama i jalovom administriranju treba suprotstaviti vulkansku energiju i stvaralačku domišljatost milijuna ljudi. Sad nije vrijeme da se suspendira samoupravljanje čekajući na povoljna vremena – naprotiv, sada je vrijeme da samoupravljanje pokaže sve svoje mogućnosti. I položi svoj historijski ispit.”

Ovo naglašeno povjerenje u “unutrašnje” mogućnosti sistema kao da je naknadno dodano trijeznoj analizi lošeg stanja.

577 O Mirićevom razumijevanju vlastite uloge najbolje govori sam u jednom predgovoru svojoj knjizi kada kaže da je uvijek nastojao da ga ne primijete kako bi mogao pisati ono što smatra potrebnim.

Traženo demokratsko rješenje nije bilo moguće unutar barokne strukture samoupravljanja koja je funkcionirala tako da je na kraju krajeva odlučivala (čak i morala odlučiti) nesamoupravna instancija, partijsko rukovodstvo: ali nastajali su bezbrojni prijedlozi reformiranja.

U ovom kontekstu se pokazala revolucionarnost traženja klasičnih liberalnih prava, traženja prava uobičajenih u liberalnim demokracijama, ljudskih prava, pouzdanih procedura.⁵⁷⁸ Formula "jedan čovjek jedan glas" je dakako, bila osporavana na različite načine: u razvijenom samoupravljanju imali smo veliku količinu prilika u kojima su odlučivali – glasali, no u osamdesetima priznato ili nepriznato, riječ je bila o granicama u kojima će se provoditi taj temeljni demokratski princip i koliko se smije osporavati Jugoslavija kao jedna izborna jedinica...

Feminizam je značajan dio slike. I tu je polazište jasno određeno, ali upravo u negiranju (gotovo u cijelom pokretu) prirodno danoga i neupitnoga. Dijalektika između osobnoga progovaranja i kolektivne akcije je pritom ponešto drugačije nego u drugim političkim pokretima, kao što je patrijarhalno nasljeđe ograničavalo sudjelovanje žena u parezijskom paktu. Ograničavalo, iako ne posve onemogućavalo. U svakom slučaju: raspon stavova i učinka feministkinja može se predstaviti već i jednostavnim nabranjem nekolicine tada već aktivnih: tu su Lydia Sklevicky i Rada Iveković, Svetlana Slapšak i Žarana Papić, sve feministkinje, a niti jedna od njih ograničena na "single issue" pokret već sve spremne promisliti moguću promjenu cjeline.

Ipak, od samoga početka osnovni je kritički učinak feminizma ukazivanje na razliku između *proklamiranoga* i *činjeničnoga*.

578 To traženje nije bilo zasnovano nužno na apsolutiziranju tih dostignuća nego uvjerenju da je "proizvođenje viška moći" u sistemu realnoga socijalizma pored ostaloga i kočnica reforme odozdo (usp. Žarko Puhovski: *Socijalistička konstrukcija zbilje* (Zagreb: Pitanja/Školska knjiga, 1990), s tekstovima iz osamdesetih godina) i da treba pronaći posrednu polugu. Godina 1989. je i pokazala da je došlo do sloma proizvodnje viška moći, ne do revolucije.

Ravnopravnost i jednake mogućnosti iz temeljnih dokumenata nisu opstali pred iskustvom svakodnevnoga života.

Generalno: uvijek valja imati na umu ipak ograničene mogućnosti posredovanja neslaganja, otpora, drugačijega stava u osamdesetim godinama.⁵⁷⁹ Nije bilo Interneta, ni socijalnih mreža već stalno ponavljanih pokušaja osvajanja postojećih mogućnosti: nalaženja “prostora slobode”.

Napadi i osporavanja također su bili od velike pomoći u prenošenju drugačijih stavova.

Što je pomoglo u stvaranju prostora za intelektualne inovacije? Pomanjkanje jedinstvene politike suzbijanja kritike: zbog toga što su odluke donošene u republikama; oficijelna potpora intenzivnom raspravljanju zbog pokušaja marksizacije – redogmatizacije početkom osamdesetih koji je izazvao (uglavnom)⁵⁸⁰ suprotni učinak; jasna svijest o krizi potaknuta očitom disfunkcionalnošću: na primjer, nestašicama. Forum za intelektualce bili su znanstveni skupovi, ljetne škole, časopisi, alternativne radijske stanice, dnevne novine,⁵⁸¹ ali postupno i do tada kontrolirani središnji mediji.

Pišući nakon nekoliko desetljeća i u potpuno drugačijem kontekstu, udaljenim pogledom, teško je objasniti iznimnost tadašnje intelektualne rasprave.

579 Umjesto brojnih primjera ovdje navodim zbornik *Šta da se radi* I, II koji je uredio a na kraju i sam izdao Dušan Bogavac 1986, tri godine nakon što su prilozi sakupljeni i razgovori vođeni. To se događalo 1983, “uz dopuštenje” unutar institucija: Dušan Bogavac je bio urednik u *Komunistu* i računao je isprva na normalnu proceduru objavljivanja. Materijali objavljeni u drugom dijelu: recenzije, prepiska sa vlastima, prosvjedi itd. pokazuju, s jedne strane, potrebu da se nekako odgovori na postojeće stanje, ali onda i granice slobode.

580 Iako je bilo pokušaja unošenja npr. altiserovske ili neke druge strogoće u marksističku teoriju: po samorazumijevanju s kritičkom namjerom a ne zbog bliskosti vlasti. Pozni izdanci marksističke filologije.

581 Poseban kuriozitet su bile rubrike “pisma čitatelja”: u nekima huškačke, u nekim su se pak objavljivala duga i vrlo promišljena i argumentirana pisma....

Moglo bi se reći da je ovaj tekst odabirom da bude podsjećanje na parezijsku ulogu intelektualaca potpuno promašio ono što se događalo osamdesetih: sukrovnju intelektualaca – proizvođača riječi i ideja za rat, nasilje i nekontroliranu tranziciju koja je razorila mnoga dostignuća.

Jednom starom sintagmom koja ipak pogađa stanje stvari: *strašni simplifikatori* su prevladali. Kada stvar samo pojednostavimo, vidimo da je nacionalistička retorika bila prije svega konformistička jer je moć već umnogome bila u republikama, učvršćena na nacionalnom principu, a ostatak nadnacionalnoga, primjerice JNA, ostao bez prave nadređene kontrole i ubrzo renacionaliziran. Nacionalistima nije bila u prvom planu demokratska procedura već jačanje postojećih podjela.

Kriza osamdesetih u Jugoslaviji nije bila kriza drugih zemalja realnog socijalizma. Već desetljećima tu su se isprobavale razne reforme, tržišni principi, a zbrku je povećavalo sve što je proizlazilo iz korištenja posebnog položaja: transfera znanja sa Zapada na Istok, obilnih kredita koji su se koristili mimo ekonomske logike i još mnogo toga. Složene analize poput onih Veljka Rusa ni prije 1989. nisu dopirale do donositelja odluka. No, tko bi pomislio da će od svih analiza mogućih proizvodnih temelja socijalizma, varijanti otvaranja spram svjetske ekonomije, mogućih radikalnih promjena⁵⁸² na kraju ostati javno proklamirani tržišni fundamentalizam, a u praksi zaštita posebnih interesa.

Kao što ni demokratske procedure nisu spriječile prenošenje stečene moći i utjecaja iz jednoga u drugi sustav.

U tumačenju bliske povijesti nije razumno očekivati mirnu procjenu. No, prikazivanje onoga što se događalo kao podjelu između zagovornika i rušitelja Jugoslavije, između komunista – "komunjara" i zastupnika slobodnog društva, doista nije pojednostavljenje nego falsifikat.

582 Za rasprave o tim a i drugim ovdje spomenutim aspektima osamdesetih usp. na primjer tematske blokove časopisa *Naše teme*: 12/79; 4–4/1987, 6–7/1987, 12/1988, 1–2/1989, izv. broj s antologijom tekstova 1957–1987 (1987); ili sasvim sažeto, izbor tekstova koje je priredio Marijan Korošić: *Quo vadis Jugoslavijo?* (Zagreb: Naprijed, 1989) (Jerovšek, Korošić, E. Pusić, Puhovski i drugi).

Aleksandra Đurić Bosnić

ODGOVORI INTELEKTUALACA NA DRUŠTVENU I POLITIČKU KRIZU U SRBIJI

U DELU *Izdaja intelektualaca*, objavljenom 1927. godine, Žilijen Benda⁵⁸³ piše o intelektualcima, svojom savremenikima, koji su napustili ideje idealizma i humanizma, odustali od odbrane univerzalnih vrednosti i odabrali da budu gorljivi zagovornici političkih (nacionalnih i klasnih) interesa i strasti. Benda je, napominje Filip David, svoju studiju pisao u vreme nastajanja italijanskog fašizma, "imajući dobar uvid u delovanje nacionalistički orijentisanih francuskih, nemačkih i italijanskih intelektualaca". *Izdaja intelektualaca*, kao prihvatanje partikularnih i nacionalnih zapovesti, motivisana isključivo pragmatičnim interesima, a udaljena od slobode, demokratije, istine i humanosti, služenje političkim strastima režima u usponu i manifestovanje bespogovorne lojalnosti političkim vođama, jeste dominantni model koji je uspostavljan i uspostavljen i u Srbiji uoči raspada Jugoslavije, a potom i ratova devedesetih.

Važno je napomenuti da je jedan deo srpskih intelektualaca u tom prelomnom vremenu ostao odan ideji jugoslovenstva. Ovi intelektualci su, zajedno sa kolegama iz ostalih jugoslovenskih republika, bili okupljeni u Udruženju za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI). UJDI je osnovan 2. februara 1989. godine u Zagrebu, na inicijativu Branka Horvata i grupe profesora sa tamošnjeg Filozofskog fakulteta (Predrag Matvejević, Žarko Puhovski, Milorad Pupovac, Predrag Vranicki). Među članovima Saveta UJDI bili su i intelektualci i umetnici iz Srbije i Vojvodine: Bogdan Bogdanović, Radivoje Lola Đukić, Jug Grizelj, Andrija Krešić, Miroslav Pečujlić, Vesna Pešić, Nebojša Popov, Koča Popović, Nada Popović-Perišić, Laslo Sekelj, Mirko Simić, Svetlana Slapšak, Ljubomir Tadić, Aleksandar Tijanić, Zoran Vidaković,

583 Žilijen Benda, *Izdaja intelektualaca* (Beograd: Socijalna misao, 1996).

Tibor Varadi, Laslo Vegel i Ljubiša Ristić. Objašnjavajući jugoslovensku krizu nedostatkom demokratije i rastućom političkom neodgovornošću, članovi UJDI su preobražaj društva videli pre svega kao rezultat intelektualne i moralne, a ne političke, delatnosti. "Model za koji se zalagao UJDI pretpostavljao je 'subnacionalni' koncept (shvaćen kao anacionalni), koji polazište ima u pojedincu, a ne u 'neupitnoj i zadanoj' zajednici ili kolektivitetu koji se, u jugoslavenskom slučaju, odnose na nacionalnu pripadnost. U tom smislu, građanin bi vršio svoje pravo glasa kao *citoyen* i na republičkoj i na saveznoj razini, odnosno u dvodomnom modelu koji je predlagao UJDI to bi vršio u oba doma. Ipak, usvajanjem tog ustavnog modela UJDI se izložio kritikama kako onih republika koje su željele demokratsku transformaciju, ali ne i Jugoslaviju (Slovenije i Hrvatske), tako i onih koje su željele Jugoslaviju, ali ne i demokratski sistem (Srbije)."⁵⁸⁴ Ova nape-
tost konačno je uticala i na odvajanje beogradskog dela UJDI. Sve u svemu, delujući na uskom i marginalizovanom intelektualnom prostoru, uz očigledni deficit političke operativnosti, UJDI se, ipak, pokazao kao nedovoljno efikasan i zakasneli projekat.

S druge strane, kako u "Prilogu raspravi o uzrocima i oblicima ispoljavanja nacionalizma u SR Srbiji"⁵⁸⁵ navodi Dušan Janjić, među većinom etabliranih intelektualaca velikosrpski nacionalizam se javljao kao potreba za ostvarenjem srpskog nacionalnog interesa, sa primarnim tezama da su Srbija i srpstvo ugroženi, da upravo ova ugroženost inicira potrebu i poziv za okupljanje svih Srba i puno nacionalno jedinstvo Srbije, da Srbija nikada u novijoj istoriji nije bila u težem položaju, budući planski destruirana od albanskog iredentizma, pokrajinskog autonomaštva i antisrpske kampanje u drugim republikama, sa ciljem da je svedu na nekadašnji Beogradski pašaluk.

584 Mila Orlić, "Od postkomunizma do postjugoslovenstva. Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu", *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 48, No. 4, 2011, 108.

585 D. Janjić, "Prilog raspravi o uzrocima i oblicima ispoljavanja nacionalizma u SR Srbiji", u: *Savez komunista u borbi protiv antisocijalističkih delovanja i antikomunističkih ideologija*, Beograd, Izdavački centar Komunist, 1986.

Prema Sonji Biserko, najveća slabost jugoslovenske države pokazala se u tome što nije uspela da, tokom kolapsa političkog sistema, konflikte konvertuje u otvorene dijaloge, pregovore i kompromise: “Nespremnost za rešavanje otvorenih pitanja i otpor promenama doveli su do homogenizacije srpskog naroda na nacionalnoj osnovi, koji je rekonstrukciju Jugoslavije u novim okolnostima doživljavao kao gubitak svoje jedinstvene države. Instrumentalizovanje etničkog identiteta (srpskog) pod parolom “prvo država, pa onda demokratija”, blokiralo je demokratizaciju i sprečilo nužnu pluralizaciju interesa. Srpska elita se ponovo vraća svom nacionalnom programu koji se na neformalnom nivou priprema već početkom sedamdesetih, a artikuliše u program 1986, kada je objavljen Memorandum Srpske akademije”⁵⁸⁶.

Uparedo sa tim počela je da se odvija i kosovska drama koja je, kako primećuje Biserko, suštinski i do kraja ogolila jugoslovensku krizu. Kosovski problem je instrumentalizovan za političku mobilizaciju svih Srba, a aktivnosti su koordinisane iz Beograda. Glavnu ulogu je imao Dobrica Ćosić, što je i zabeležio u svojim *Dnevničkim zapisima*. Ćosić je organizovao *Peticiju* koju potpisuje 215 srpskih intelektualaca (uključujući i nekolicinu predstavnika Srpske pravoslavne crkve), među kojima i Antonije Isaković, Tanasije Mladenović, Živorad Stojković, Mihajlo Đurić, Mića Popović, Predrag Palavestra, Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški, Nebojša Popov, Zagorka Golubović i drugi. Interesantno je da se u Peticiji prvi put tematizuje “genocid” nad Srbima s ciljem stvaranja etnički čistog Kosova, budući da se usled različitih pritisaka, u prethodne dve decenije, sa Kosova iselilo preko 200.000 Srba i Crnogoraca.

U jesen 1986. godine nastaje strateški dokument kojim su se artikulisala “aktuelna društvena pitanja u našoj zemlji”, odnosno, dokument koji je artikulisao srpski nacionalni program – Memorandum

586 Sonja Biserko, “Srpska elita i realizacija srpskog nacionalnog programa”, *Kovanje antijugoslovenske zavere* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006).

SANU. Godinu dana ranije, na sednici Akademije 24. maja 1985. done-
ta je odluka o izradi Memoranduma, a 13. juna iste godine oformljen
je i Komitet zadužen za kreiranje ovog dokumenta. Među 16 članova
Komiteta bili su i Pavle Ivić, Antonije Isaković, Dušan Kanazir, Mihaj-
lo Marković, Dejan Medaković, Radovan Samardžić, Miomir Vukobra-
tović, Vasilije Krestić, Kosta Mihajlović i Stojan Ćelić. Završni pasu-
si nacрта Memoranduma jasno ekspliciraju ambicije njegovih auto-
ra: “Prvi uslov našeg preobražaja i preporoda je demokratska mobi-
lizacija celokupnih umnih i moralnih snaga naroda, ali ne samo za
izvršavanje donesenih odluka političkih foruma, nego i za stvaranje
programa i projektovanje budućnosti na demokratski način, čime bi
se prvi put u novijoj istoriji na opštedruštvenom zadatku stvarno sje-
dinjavali znanje i iskustvo, savest i hrabrost, mašta i odgovornost na
osnovama dugoročnog programa: Srpska akademija nauka i umetno-
sti i ovom prilikom izražava svoju spremnost da se svesrdno i celoku-
pnim svojim snagama založi na ovim sudbonosnim zadacima istorij-
skim nalogima naše generacije”⁵⁸⁷. Dobrica Ćosić, formalno, nije bio
član ovog Komiteta, ali je, po sopstvenom priznanju, jednim tekstom
od 16 stranica uticao na nastanak teksta Memoranduma.

Period između 1986. i 1999. moguće je, dakle, označiti kao period
intenzivne ideološke pripreme, a uloga kreatora “nove realnosti” pri-
pala je upravo intelektualnoj eliti, tada najpopularnijim književnici-
ma, umetnicima, naučnicima i novinarima⁵⁸⁸. U tom smislu složili
bismo se sa formulacijom Olivere Milosavljević da je aktivnost i uklju-
čenje intelektualne elite davalo privid objektivnosti, da je istovreme-
no značilo odmak od političkog govora i sugerisalo neprikosnoveni
važenje “stručnog govora” i, utoliko, imalo veću težinu od otvorenog
govora političkih propagandista, iako se sadržina njihovih iskaza svo-
dila na isto. “Da bi se politička imaginacija realizovala, a tada još uvek
imaginarna, nova, nacionalno i teritorijalno ujedinjena i snažna Srbi-

587 Memorandum SANU, nacrt, jesen 1986.

588 Videti opširnije u: Aleksandra Đurić Bosnić, *Kultura nacije: između krvi i tla* (Sara-
jevo: University Press, 2016).

ja postala istorijska činjenica i realnost, nužno je bilo ubrzanje procesa homogenizacije i to pre svega raspirivanjem straha od zajedničkog života sa drugima – argumentacijom iz prošlosti, prepoznavanom u sadašnjosti i predviđanom u budućnosti.”⁵⁸⁹

Pet godina nakon sastavljanja Memoranduma akademici, pisci i naučnici našli su se u situaciji određivanja u odnosu na rat: u izjavama većina članova SANU rat je bio shvaćen kao “nužnost” i kao nametnuti usud, kao još jedno iskušenje namenjeno srpskoj naciji, koja od agresije mora da se brani agresijom i na “genocid” da odgovori “nužnom odbranom”. U tom smislu, istoričar Vasilije Krešić je konstatovao: “Oni koji srpskom narodu poriču pravo na zemlju kraj svih dokaza da je zemlja njihova, istorija je to pokazala, spremni su na genocidno uništavanje tog naroda. Srbi su toga postali svesni pa je sigurno da će svoja prava, svoje živote i svoja dobra, a to znači i svoju zemlju braniti na način koji će biti primeren agresiji.”⁵⁹⁰

Ipak, novembra 1991. objavljen je apel grupe akademika koji se eksplicitno suprotstavljaju ratu, formulacijama koje mu poriču svrsishodnost i koje upućuju na nepoverenje u one koji rat vode ali i u one koji ga “svesno ili nesvesno potpiruju”, kao i u “pobede” koje generišu nove ratove. Grupa akademika ovim apelom zahteva “mir, u kojem neće biti progonjene ili obespravljene nacionalne, političke ili verske grupe” i u “kojem neće vladati propaganda smrti”.⁵⁹¹

Akademija se ubrzo ogradila od ovog saopštenja uz jasno izrečen stav tada generalnog sekretara Dejana Medakovića da nije reč o zvaničnom stavu institucije. Neke od izjava srpskih akademika i pisaca, nastalih kako u periodu ideološke pripreme krajem osamdesetih, tako i u “omasovljavanju” novog ideološkog koncepta i “apologije” ratnih

589 Olivera Milosavljević, “Upotreba autoriteta nauke – javna politička delatnost SANU (1986–1992)”, Beograd, Ogleđi, *Republika* 1 – 31. 7. 1995, Peščanik.

590 Izjave pisaca i akademika objavljivane u periodu između 1986. i 1992. navedene su prema istraživanju O. Milosavljević, “Upotreba autoriteta nauke: Javna politička delatnost SANU (1986–1992)”.

591 *Vreme*, 25. 11. 1991.

dejtava objavljivanih mahom u *Politici* i *Književnim novinama*, nedvosmisleno upućuju na njihovu oblikovnu učinkovitost i društveno-političku prijemčivost i prihvaćenost. Danas nam ovi stavovi zvuče kao “opšta mesta” tadašnje političko-ideološke prakse ali i kao ishodišni punktovi jednog visoko ideologizovanog sociokulturnog obrasca koji je uskoro postao realnost.

Tako se 1987. u tekstu objavljenom u *Književnim novinama* samo nekoliko godina pre no što će postati predsednik SR Jugoslavije, Dobrica Ćosić pita: “Zašto je danas srpski narod, iako u najtežem položaju u Jugoslaviji, narod prema kojem se najviše politički podozreva u susednim narodima? Zašto se on čini istorijskim krivcem, ne poštuju njegove vrednosti, zašto se najviše mrzi?”⁵⁹² Gotovo identično mišljenje o ovom problemu imali su i Matija Bećković, i Antonije Isaković. Bećković je konstatovao: “Narodi koji nisu imali svoju državu u Jugoslaviji su je dobili a Srbi su je izgubili.”⁵⁹³ A. Isaković, iste godine, isto u *Politici*: “Mi ćemo izaći kao pobednici, jer za ovih četrdeset godina srpski narod je bio u podređenom položaju...”⁵⁹⁴

Uz kvalifikaciju da je “sa ruskim, jevrejskim i jermenskim”, srpski narod danas u “najtežem položaju”⁵⁹⁵. Ćosić je ukazivao na gorući problem “antisrpstva” i kreiranja globalne zavere protiv srpskog naciona. Za Matiju Bećkovića srpska pitanja su pokrenuli i otvorili drugi: “Uspravili su nas udarcima, otreznili uvredama, probudili nepravdama, rasvetlili i ujedinili koalicijama...”⁵⁹⁶ Za Milorada Pavića “Srbija je ponovo (kao Izrael) okružena neprijateljima.”⁵⁹⁷ A Čedomir Popov postavlja retoričko pitanje: “Ko zna, možda je hrišćanskoj civilizaciji

592 *Književne novine*, 1. 5. 1987.

593 *Politika*, 21. 8. 1990.

594 *Politika*, 13. 9. 1990.

595 *Književne novine*, 1. 11. 1990.

596 *Politika*, 2. 8. 1991.

597 *Politika*, 13. 9. 1991.

kojoj i sami pripadamo potreban novi grešni narod koji će iskajavati sve neoprostive grehe čovečanstva.”⁵⁹⁸

Olivera Milosavljević nalazi da je za ostvarenje ovako koncipiranih ideja o nacionalnom programu i preporodu bilo neophodno intenziviranje procesa homogenizacije a ovaj proces je omogućen “raspirivanjem straha od zajedničkog života sa drugima.”⁵⁹⁹ Realizovanje ovako osmišljenog nacionalnog preporoda podrazumevalo je sadejstvo, koordiniranost i bezuslovnu kompatibilnost u mišljenju i delanju između elite, vođe i naroda koji je tokom 1991. sve direktnije proglašavan istorijskim subjektom nacionalnoistorijskih zahvata. Efikasnosti ovog delotvornog trojstva prilagođena je i retorika akademika kao već proklamovane i nesumnjive “umne elite”. Korelaciju “naroda” Srbije i rukovodstva pisci Dejan Medaković i Antonije Isaković videli su kao odnos međusobne pune podrške i razumevanja.

Upravo u kontekstu analize fenomena nesumnjivo generisanog nasilja devedesetih na teritoriji nekadašnje Jugoslavije, Zundhausen ukazuje da će u budućim sudskim procesima biti neophodno uspostavljanje kriterijuma u stepenovanju krivice i razlikovanju između “prestupnika za pisaćim stolom”, aktera i od samog početka saučesnika i posmatrača. Jer, upravo su “prestupnici za pisaćim stolom”, bilo iz uverenja, ili iz opurtunizma, smatra Zundhausen, kreirali duhovni kontekst koji je dao legitimitet, pa tako i podsticaj, primeni nasilja u celokupnom društvenom kontekstu: “Bila su to ona duhovna lica, književnici, naučnici, koji su iz uverenja, potrebe za potvrđivanjem, nadmenosti ili slepila, velike delove društva zastrašivali genocidnim toposima, scenarijima ugroženosti, teorijama zavere i terali u histeriju (ili, kako se u međuvremenu kaže, u kolektivnu histrioničku poremećenost ličnosti).”⁶⁰⁰

598 *Politika*, 5. 9. 1992.

599 Olivera Milosavljević, “Upotreba autoriteta nauke: Javna politička delatnost SANU (1986–1992)”, Beograd, *Ogledi, Republika* 1 – 31. 7. 1995, Peščanik.

600 Isto.

Uz konstataciju da se u slučaju postjugoslovenskih ratova politička nevinost umetnosti još jednom predočava kao himera, Zundhausen generisanje nasilja kulturom, naukom i umetnošću objašnjava razvijanjem kolektivne autohipnoze i samopercepcije kolektivno žrtvovanog naroda re-kreiranjem “ratnih sećanja”, mitova o žrtvama, a pre svega mita o porazu-pobedi na Kosovu 1389. Ovako ponovo stvorenim sećanjima i mitovima javnost je bila dosledno ideologizovana i manipulirana stalnim kreiranjem ksenofobičnih amalgama.

Prema Zundhausenovom tumačenju, nasilje se, uvek i svuda, objašnjava preplitanjem i sadejstvom opšte krizne situacije, antropološke, sociopsihološke, ali, neizbežno, i kulturne ravni na kojoj “ulazi u igru ‘software’ grupe, koji se usvaja u sklopu socijalizacije i/ili medijske indoktrinacije: društveno posredovane percepcije, obrasci tumačenja i ‘iskustva’ (u naučnom sociološkom smislu). Pandorina kutija sa svojim scenarijem pretnji, teorijama krivice i zaverama, s predstavama o žrtvovanju, fantazijama o odbrani i klišeima junaka”⁶⁰¹.

U odnosu na problem ideologizovanih kultura u zatvorenim društvima morfološka, gradivna struktura ideoloških matrica mogla bi se označiti upravo kao niz društveno posredovanih percepcija (stavova), obrazaca, tumačenja i tendenciozno preoblikovanih iskustava sa krajnjom svrhom usmeravanja i profilisanja “grupnog mišljenja” u pravcu konkretnog društvenog angažmana i delanja.⁶⁰²

Za nedeljničnik *Vreme*, jula 2013, istoričarka Latinka Perović dala je intervju, istovremeno analitično i rekonstruktivno konotiran: “Mase su se uglavnom okupljale oko jednog cilja: stvoriti veliku državu u kojoj će živeti ceo srpski narod. To je uvek bio prioritet srpske politike koji se, bez obzira na istorijske okolnosti, nije menjao još od devetnaestog veka: on je određivao ne samo odnose u Jugoslaviji, nego i, ako hoćete, odnos Srbije prema Evropi (...) iako bi to za nju bilo bolje,

601 Isto, 488.

602 U kontekstu fenomena međuslovljenosti grupnog mišljenja i nasilja Zundhausen upućuje na studiju Irvinga Janisa, *Victims of group think: Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascoes* (Boston, 1972).

Srbija nije prespavala pad Berlinskog zida. Nažalost, na tu epohalnu promenu Srbija je reagovala vraćanjem na svoj devetnaestovekovni san: brutalnim ratom koji je dugo pripreman (...) ne sme se zaboraviti ni to da se Srbija spremala za rat u trenutku kada niko nije očekivao propast Sovjetskog Saveza, što je veoma važna činjenica. Zbog toga što su oni koji su pripremali rat verovali da će u jugoslovenskom sukobu imati Rusiju na svojoj strani. Negde 1987. godine sam razgovarala sa tadašnjim potpredsenikom SANU Antonijem Isakovićem, sa kojim sam se, inače, do tada povremeno viđala. Odmah je krenuo da mi objašnjava kako Slovenci i Hrvati ne žele Jugoslaviju i kako je konačno došlo vreme da i Srbija reši svoje pitanje... "Izvini", prekinula sam ga, "vi to hoćete rat?" "Da", potvrdio je, "ali, on neće biti vođen na teritoriji Srbije (...) Poginuće nekih 86.000 ljudi". "Ali, kojih to 86.000 ljudi, pobogu?! Čijih glava?", pitala sam."⁶⁰³

Svedočenje Latinke Perović zapravo su rekonstrukcije ideološke pripreme i ustoličavanja jednog autoritarnog režima kao i njegovih podrazumevajućih odlika: populističke animacije u vidu generisanja energije mase i njene mobilizacije (mitinzi, "događanja naroda"), masovne čistke neistomišljenika, ilegalna opoziciona glasila, iskrivljeno i ideološki funkcionalizovano shvatanje patriotizma i "izdaje", jasno opredeljenje ka ratu kao "nametnutom" i "jedinom mogućem rešenju" zarad očuvanja najvišeg cilja – teritorijalnog i nacionalnog jedinstva.

Ova "emacipacija nacionalnog kolektiva" realizovala se veoma učinkovito putem instrumentalizacije umetnosti. Kako nalazi M. Dragičević Šešić, kroz umetnička dela plasirani "ne samo agresivni, nego i tzv. pozitivni nacionalizam" generišu uslove za pijedestalizovanje nacije, njenog značaja, snage i moći: "Od dela koja glorifikuju narod, preko dela koja opevaju njegovu tragičnu sudbinu, mistifikuju ili opravdavaju pojedine događaje, posebno u književnoj formi, pa do novokomponovanih pesmica i to onih koji se smatraju 'vrednostima' u tom domenu."⁶⁰⁴

603 *Vreme*, 18. 7. 2013.

604 Milena Dragičević Šešić, "Instrumentalizacija umetnosti", u: *Interkulturalnost u multietničkim društvima* (Beograd, 1995), 365.

Navedena teorijska tumačenja raspada jugoslovenskog državnog prostora ali i ratom pokrenute i ostvarene destrukcije celokupnog sociokulturnog konteksta, zahvaćenog i dugo godina prožimanog etičkim, estetičkim, ideološkim i političkim kolapsom sugerise nekoliko pretpostavki: najpre, entropija koja je razarala kulturni i društveni kontekst u Srbiji bila je, od strane intelektualnih elita, planiran i planski vođen proces utemeljen u etnonacionalističkim pretenzijama i ambicijama sa krajnjim ciljem autoizolacije koja bi uspostavljenoj vlasti omogućila dugovečnost i trajnost i, potom, kultura u Srbiji u ovom periodu kao kultura koja je poprimila sve karakteristike kulture zatvorenih društava uspostavljena je (uključujući i obrazovni i medijski sistem) kao dominantni državno-ideološki aparat.

Budući konsekventno zatvaran, kulturni sistem u Srbiji ovog vremena uspostavljen je kao primarno statičan, određen animozitetom i strahom prema kulturnim sistemima u okruženju, vanvremen i vanistoričan, zaklonjen pseudotradicijom, ponovo uspostavljenim i svrsishodno oživljenim i dopisivanim nacionalnim mitovima, usmeren ka održanju jedinstva kolektiviteta i, najzad, nesklon svakom obliku kritičkog mišljenja (kao potencijalno ugrožavajućeg) pa, dakle, i svakom vidu pluralizma, od etičkog i estetičkog do egzistencijalnog.

Kada je reč o kulturi u Srbiji u periodu između 1987. i 2000, jasno je da je balans (ukoliko smo skloni da teorijski stav o istovremenom dejstvu i ravnoteži međusobno suprotstavljenih sila u kulturama prihvatimo) grubo narušen zarad imperativnog uspostavljanja "kohezije" zajednice, kao potencijalno pogodnog tla za uspostavljanje i održavanje jednog ideološkog konstrukta koji je bio moguć upravo sukcesivnim razvijanjem i punim ostvarenjem autoizolacije, za koji je, međutim, svaki "dotok hranljivih materija" i svaka autentična i ideološki neuslovljena kulturološka razmena sa okruženjem značila potencijalno razarajuću toksičnost otvorenosti. Posledice ovako intenzivno narušenog balansa na relaciji zatvoreno – otvoreno i nedvosmislenog opredeljenja ka autoizolaciji ispostaviće se kao ekstremno destruktivne, dugotrajne i, po svojim efektima, razorne ne samo po društveno-politički nego i kulturni sistem Srbije. A pad u orgiju agresivnosti

značio je u isti mah i neminovan pad u orgiju banalnosti, kako u etičkom, tako i u estetičkom smislu, kako, dakle, u egzistenciji, tako i u kreaciji. Ovakvo transferisanje nacionalnog prioriteta iz polja kulture u sferu politike, ali i obrnuto, i do danas je u Srbiji ostalo neprevladano iskušenje.

LITERATURA

1. Benda, Žilijen. *Izdaja intelektualaca*. Beograd: Socijalna misao, 1996.
2. Biserko, Sonja. "Srpska elita i realizacija srpskog nacionalnog programa", *Kovanje antijugoslovenske zavere*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
3. Čolović, Ivan. "Sve je počelo u Srbiji", *Zid je mrtav, živeli zidovi*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2009.
4. Dragičević Šešić, Milena. "Instrumentalizacija umetnosti", *Interkulturalnost u multietničkim društvima*. Beograd, 1995,
5. Đurić Bosnić, Aleksandra. *Kultura nacije: između krvi i tla*. Sarajevo, University Press, 2016.
6. Janis, Irving. *Victims of groupthink: Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascoes*. Boston, 1972.
7. Janjić, Dušan. "Prilog raspravi o uzrocima i oblicima ispoljavanja nacionalizma u SR Srbiji", u: *Savez komunista u borbi protiv antisocijalističkih delovanja i antikomunističkih ideologija*, Beograd: Izdavački centar Komunist, 1986.
8. *Književne novine*, 1. 5. 1987; 1. 7. 1989; 15. 7. 1989; 1. 11. 1990.
9. Memorandum SANU, nacrt, jesen 1986.
10. Milosavljević, Olivera. "Upotreba autoriteta nauke – javna politička delatnost SANU (1986–1992)", Beograd, Ogledi, *Republika* 1–31. 7. 1995, Peščanik.
11. Orlić, Mila. "Od postkomunizma do postjugoslovenstva. Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu". *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 48, No. 4, Zagreb, 2011, str. 98–112.
12. *Politika*, 13. 9. 1988; 26. 5. 1990; 21. 8. 1990; 13. 9. 1990; 10. 10. 1990; 26. 11. 1990; 26. 7. 1991; 27. 7. 1991; 2. 8. 1991; 9. 8. 1991.; 9. 5. 1991; 13. 9. 1991; 16. 10. 1991; 5. 9. 1992.
13. *Vreme*, 25. 11. 1991; 18. 7. 2013.
14. Zundhausen, Holm. *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd: Clio, 2008.

Vera Katz

POKUŠAJ MARGINALIZIRANJA INTELEKTUALACA U BOSNI I HERCEGOVINI

OSAMDESETIH GODINA XX stoljeća jugoslavensko društvo prolazilo je kroz duboku krizu u svim oblastima djelatnosti, što se različito reflektiralo u pojedinim republikama i pokrajinama. Na primjeru Bosne i Hercegovine u ovom radu je analiziran utjecaj inteligencije na javno mnijenje povodom nekoliko događaja koji su uzburkali jugoslavensku javnost, a među najznačajnijim bilo je objavljivanje nacrta Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU), zatim biranje predsjedavajućeg Predsjedništva Saveza književnika Jugoslavije, komentari na nekoliko knjiga, civilno služenje vojnog roka, rehabilitacija pojedinih ličnosti, ekološki pokreti... (Ne)reagirane bosanskohercegovačke inteligencije na te pojave analizirano je na osnovu pisanja dnevnog lista *Oslobođenje*, organa Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine (SSRN BiH), novina s najvećim tiražom i čitateljstvom, putem kojeg je Savez komunista BiH (SK BiH) nastojao kreirati javno mnijenje u bosanskohercegovačkom društvu. O mišljenju dijela inteligencije o nekim pojavama se samo u tragovima naslućivalo u objavljenim kritikama vodećih bosanskohercegovačkih političara, a čitatelj može razumjeti te napise ako je već upoznat "o čemu čaršija priča". Za ovaj rad su pregledana tri mjeseca *Oslobođenja* (septembar – novembar 1986. god. XLIII), iz dana u dan, u nadi da se pronađu komentari istaknutih intelektualaca iz BiH s osvrtom na spomenute događaje u jugoslavenskom/bosanskohercegovačkom društvu.

Debate u umjetničkim, a posebno književnim krugovima trajale su već godinama prije 1986, s jačim ili slabijim intenzitetom, a njihova povezanost u jugoslavenskom okviru, ali i sa umjetnicima i književnicima iz inozemstva, otvarali su neke nove poglede na suvremeni svijet. Međutim, čitatelji *Oslobođenja* bili su kontinuirano izvještavani

samo o onome što je Savez komunista smatrao neprihvatljivim i to bez imenovanja autora i njihovih djela, na primjer:

“U proteklom periodu kod nas je dolazilo do nesporazuma između politike i umjetnosti, odnosno stvaralaca u ovoj oblasti. Posebno je dolazilo do izražaja u pojedinačnim slučajevima kada su neki roman-sijeri, dramski pisci ili filmski stvaraoci posezali za temama iz naše novije historije. Naravno, ne zbog tema – iako su drame naše prošlosti, posebno naše novije historije, još svježije u pamćenju, a pojedine konotacije tih drama nepredvidive u svojim posljedicama – nego zbog neumjetničkog tj. političkog ili češće politikantskog pristupa tim temama. (...) Pri tome se jednostavno 'zaboravlja' da su, na primjer, i Francuska buržoaska revolucija, i Oktobar, i naš ustanak 1941. i AVNOJ bili u datom vremenu i datim okolnostima 'stvar' i tzv. tekuće politike; da je u svemu tome participirala i lijeva inteligencija bilo kao historijski saveznik radničke klase ili kao njen sastavni dio, ali nikada kao elita.”⁶⁰⁵

Da se u BiH rasplamsala za vlast vrlo neugodna diskusija o jeziku, koja uvijek prati uzburkane međunacionalne odnose, posredno se saznaje iz djelatnosti SSRN BiH, preko kojeg je Savez komunista vidio mogućnost djelovanja na najširoj društvenoj osnovi. Tako: “Kao društveno i stručno tijelo, juče je u Sarajevu konstituisan Koordinacioni odbor Predsjedništva Republičke konferencije SSRN BiH za pitanja jezika i jezičke politike. Ovom značajnom društvenom činu prethodilo je više rasprava u okviru Centralnog komiteta SK BiH i Republičke konferencije SSRN BiH o aktuelnim pitanjima jezika i jezičke politike, u kojima je upravo i predloženo formiranje jednog stalnog tijela koje bi pratilo i razmatralo ukupnu jezičku politiku u Republici.”⁶⁰⁶ U novinskom izvještaju sa ovog sastanka nije precizirano koji su problemi potakli osnivanje ovog “stručno-političkog tijela”, ali je bilo

605 Ištuk, Hrvoje, “Na dnevnom redu – Politika i stvaralaštvo: Proroci 'neumitnog sukoba'”, *Oslobođenje*, br. 13726, Sarajevo, 5. 9. 1986, 2.

606 Kršlak, L. “Iz RK SSRN BiH: Jezik – briga društva”, *Oslobođenje*, br. 13748, Sarajevo, 27. 9. 1986, 2.

jasno nastojanje da se te rasprave stave pod kontrolu ovog Odbora, za koji se konstatovalo da "(...) u svom radu ima čvrst oslonac i sigurnu orijentaciju. To su principi i zaključci književnojezičke politike u BiH, koje je društvena praksa u proteklih deset godina verificovala kao jedino ispravan put u rješavanju naših složenih jezičkih problema u višenacionalnoj zajednici kakva je Bosna i Hercegovina. Stoga će dosljedno provođenje principa i zaključaka književnojezičke politike u duhu zajedništva uz stalno diferenciranje prema separatističkim i unitarističkim težnjama, biti naš osnovni zadatak".⁶⁰⁷ U tekstu nisu spomenute, između ostalog, primjedbe hrvatskih intelektualaca da u bosanskohercegovačkim medijima preovladavaju srpski jezik i ćirilica, da je hrvatski jezik marginaliziran kao i hrvatski pisci, ali je naglašeno da, "u nizu aktuelnih tema kojima će Odbor posvetiti pažnju pomenućemo problem učenja i upoznavanja makedonskog i slovenačkog jezika i jezika narodnosti na srpskohrvatskom jezičkom području te kritičku analizu jezičkih odrednica u *Enciklopediji Jugoslavije*, zatim pitanja standardizacije srpskohrvatskog jezika, probleme nastave stranih jezika, nastavu u jugoslovenskim dopisnim školama u inostranstvu, stanje i probleme kadrovske razvoja u lingvistici BiH itd.",⁶⁰⁸ dakle, o svemu drugom će Odbor raspravljati osim o onome što je u diskusijama među književnicima prevladavalo.

Vidne srpsko-hrvatske nesuglasice u BiH, koje su najglasnije dolazile iz književnih krugova, Savez komunista je predstavio kao riješene: "Sve prognoze skeptika da do povjerenja i jedinstva među bosanskohercegovačkim piscima neće doći pale su definitivno u vodu. Aktiv Saveza komunista Podružnice pisaca grada Sarajeva prihvatio je nedavno na svom sastanku nacrt novog statuta Udruženja kojim su apsolvirane sve ranije kritičke primjedbe na račun Predsjedništva Udruženja i njegovih komisija. Prihvaćen je i osnovni zahtjev da se Skupštini dade daleko veća samoupravna uloga kako bi pisci mogli neposredno odlučivati o svim vitalnim pitanjima rada svoga

607 Isto.

608 Isto.

cehovsko-sindikalnog udruženja i konačno donositi odluke u najširem forumu. (...) Sama činjenica da su odbačeni pokušaji da se borba za veću samostalnost i demokratičnost u radu Udruženja predstave kao 'nacionalni sukob', jer niti jedna od grupa nije bila niti je 'nacionalno čista', tako da se pokazalo i dokazalo da pisci u BiH nisu na toj osnovi bili razjedinjeni, a da sada djeluju jedinstveno. (...) Pisci Bosne i Hercegovine i kod bosanskohercegovačkih izdavača ne uživaju ugled, nemaju dobar status. On je u skladu sa mrzovoljnim priznanjem da oni 'nisu komercijani' A time je sve rečeno. (...) Otvaranje istinske samoupravne perspektive, osujećenje svih 'režija', mogućnost kritike svih slabosti, situiranje odlučivanja i izbora u antički forum – Skupštinu svih članova – od društvene organizacije kakva je Udruženje književnika BiH učiniće sada jednu novu, poletniju organizaciju, koja će smoći snage i načina da riješava svoje staleške probleme od kojih društvo neće 'boljeti glava'”⁶⁰⁹

Vrlo brzo nakon usvajanja Statuta, održana je Skupština Udruženja književnika BiH iz čijeg je izvještaja bio zanimljiv dio koji govori o izboru predsjedavajućeg Saveza književnika Jugoslavije, polemici koja se već dugo vodila i u ostalim republičkim udruženjima:

“Dobar dio jučerašnje Skupštine protekao je u raspravi oko kandidata predsjedavajućeg Saveza književnika Jugoslavije. S obzirom da je nakon Maribora Udruženje književnika Srbije ponovo kandidovalo Miodraga Bulatovića i na taj način dovelo ostala udruženja u pat poziciju, juče je nakon iscrpne diskusije i različitih gledanja na ovaj problem nakon izglasavanja (25 za, 13 protiv, 6 suzdržanih) podržana kandidatura Miodraga Bulatovića. Mada je izglasano povjerenje Bulatoviću, Skupština je dala mandat svojoj delegaciji da konstruktivnim naporom doprinese prevazilaženju postojećeg stanja u Savezu književnika Jugoslavije i da podrži kandidata koji udovoljava kriterijima

609 Alić, Dž. “Stvaraoci i društvo: Protiv lažne 'monolitnosti'”; *Oslobodenje*, br. 13765, Sarajevo, 14. 10. 1986, 5.

kadrovske politike Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije”,⁶¹⁰ što Bulatović svakako nije udovoljavao.

Da je podijeljenost među jugoslavenskim piscima postajala sve dublja očitovalo se i na međunarodnom Oktobarskom susretu pisaca u Beogradu, na kome su pisci iz 25 država svijeta raspravljali na temu “Apokalipsa kao fikcija i stvarnost”. “I tako, dok su pisci iz SAD, Kanade, SSSR-a, Gane (...) danas govorili o tome da je beogradski skup izrazio jedinstvenu zabrinutost za sudbinu svijeta, želju da njegove poruke odu u svijet, a njihove riječi na savjest miliona, pojedini jugoslovenski autori su tom istom svijetu iskazali još jednom svoju stalnu opsjednutost dušebrižništvom za sudbinu sopstvene nacije. Ako domaći pisci nisu mogli bez te preokupacije, onda su je bar mogli rasištiti sami među sobom”.⁶¹¹ Priču o kandidaturi Bulatovića *Oslobođenje* je nastavilo izvještajem sa Skupštine Društva književnika Vojvodine, na kojoj mu je izglasano nepovjerenje (31 glasom protiv, dva su bila za Bulatovića i četiri uzdržana).⁶¹² Kako Udruženje književnika Srbije “cjelokupno stoji nedvosmisleno iza svog kandidata”, na sjednici Predsjedništva Saveza književnika Jugoslavije Husein Tahmišćić je izjavio: “ (...) da je Savez na mariborskoj skupštini bio pred rasulom, a da je danas on već s druge strane rasula”, a “predstavnici Vojvodine, Slovenije, Hrvatske i Kosova – udruženja koji su glasali protiv Bulatovića – jasno su potencirali da se odbijanje kandidature Miodraga Bulatovića ne smije prebacivati na međunacionalne odnose. Tako se ponavljanjem već dobro poznatih stavova, osmomjesečna vrteška oko izbora predsjedavajućeg Saveza književnika Jugoslavije nastavlja. I dalje četiri udruženja podržavaju Bulatovića, a četiri ne”.⁶¹³ Mada

610 Vlačić, Z, Mašić, J. “Skupština Udruženja književnika BiH, Osvojeni novi prostori djelovanja”, *Oslobođenje*, br. 13768, Sarajevo, 17. 10. 1986, 6.

611 Kosanović, J. “Oktobarski susreti pisaca u Beogradu: Apokalipsa kao fikcija i stvarnost”, *Oslobođenje*, br. 13772, Sarajevo, 21.10.1986, 7.

612 Vijuk, D. “Skupština Društva književnika Vojvodine protiv kandidature Bulatovića: Kandidat za diobe”, *Oslobođenje*, br. 13777, Sarajevo, 26. 10. 1986, 5.

613 Kosanović, J. “Iz Saveza književnika Jugoslavije: Dokle status kvo?”, *Oslobođenje*, br. 13786, Sarajevo, 4. 11. 1986, 7.

je *Oslobođenje* kontinuirano izvještavalo o ovom pitanju, isključivo iz Srbije, izostala je barem kratka biografija kandidata ili komentar zašto je Udruženje književnika BiH podržalo Bulatovića. Tako je i ovo pitanje ostavljeno “da čaršija priča”, kako je to uvijek okarakterizirala vlast, ostavljajući čitatelje površno informiranim u svom službenom dnevnom listu, mada je redakcija mogla samo prenijeti “Bulatovićev intervju dat jednom italijanskom glasilu kojeg je objavio tadašnji sarajevski književni časopis *Dalje*”.⁶¹⁴

Vrlo slična situacija ponovila se i sa objavljivanjem nacrtu Memoranduma SANU. Prema uputama osnivača lista, SSRN BiH, redakcija *Oslobođenja* je stajalište prema ovom dokumentu prepustila drugima, tj. prenijela je izvješće sa sjednice Komisije CK SK Srbije za idejno djelovanje u kulturi, na kojoj je na samom početku uvodnog izlaganja konstatirano:

“Kultura je uvek bila i ostala pogodno tlo za ispoljavanje nacionalističkih, uopšte antikomunističkih tendencija i pojava (...) Nije samo Udruženje književnika tribina na kojoj se zastupaju antisocijalističke ideje. I među članovima drugih udruženja umetnika kao i među kulturnim radnicima pojavljuju se tendencije različite vrste. Šta zapravo znači kritika koju Muzeju savremene umetnosti u Beogradu upućuju neki likovni umetnici, a koji se svodi na zahtev za promenu jugoslovenskog karaktera ove ustanove i njeno pretvaranje u isključivo srpsku ustanovu likovne umetnosti. (...) Naročito zabrinjava širenje nacionalističkih stavova u svakodnevnom životu mnogih ljudi pa i članova SK od izražavanja otvorenih simpatija za ličnosti koje javno ispoljavaju nacionalističke stavove do vraćanja nekim davno zaboravljenim običajima iz porodične i nacionalne tradicije koje već imaju ili mogu dobiti nacionalistički prizvuk (...)”⁶¹⁵

614 Vijuk, D. “Skupština Društva književnika Vojvodine protiv kandidature Bulatovića: Kandidat za diobe”, *Oslobođenje*, br. 13777, Sarajevo, 26. 10. 1986, 5.

615 “Komisija CK SK Srbije za idejno djelovanje u kulturi: Odlučnom akcijom protiv antisocijalizma i nacionalizma”, *Oslobođenje*, br. 13760, Sarajevo, 9. 10. 1986, 4.

Učesnici sastanka spomenute Komisije žestoko su napali “tzv. memorandum o stanju u jugoslovenskom društvu”, ističući da je objelodanjen “u strahu od konsolidacije redova Saveza komunista do kojeg dolazi nakon 13. kongresa SKJ – idejni protivnici su postali nestrpljivi i požurili su da se svim sredstvima ispolje na političkoj sceni. Da se ne radi ni o kakvim slučajnostima pokazuje i činjenica da je došlo do personalne unije između jednog dela uprave Udruženja književnika Srbije i nekoliko članova Srpske akademije nauka i umetnosti. U toj vezi ili bolje reći sprezi došlo je do pojave stavova koji inače ne sadrže mnogo novoga, već predstavljaju izvesnu kodifikaciju poznatih gledišta sa pozicija građanske desnice. U mnogim stavovima prepoznaju se dobro poznata mišljenja pojedinih ljudi koji se odavno nalaze u sukobu sa politikom SK”.⁶¹⁶ Prema opširnom izvještaju, učesnici sastanka su se detaljno osvrnuli na sve navode iz teksta Memoranduma u kojem se osporavalo socijalističko samoupravljanje, revolucija, AVNOJ, Tito (...) te na “najveći deo memoranduma posvećen problemima međunacionalnih odnosa u Federaciji uz obilato manipulisanje položajem srpskog naroda u jugoslovenskoj federaciji u celom posleratnom periodu”.⁶¹⁷ Zaključak sastanka je bio da se “akcijom a ne samo rečima članovi SK, sve organizacije i rukovodstva, moraju voditi posebno borbu protiv svakog antisocijalističkog i nacionalističkog istupanja u svakoj sredini i za snaženje demokratske i nacionalne ravnopravnosti”, jer su već konstatirali “da je nacionalizam rezultat i tolerantnog odnosa prema njemu. Dokle god bude bilo pristajanja na neke privremene saveze sa pojedinim kamufliranim nosiocima nacionalizma, ta vrsta tolerantnosti će se svetiti. Namnožilo se mnogo ‘tekstopisaca’ koji žele slavu preko noći. Pišu po principu ‘što gluplje, nacionalističkije, primitivnije i bučnije, to bolje’. Oni postaju članovi Udruženja književnika Srbije i po pozivu, da bi se uvećala glasačka mašina.”⁶¹⁸ U svojoj uredničkoj kolumni, glavni i odgovorni

616 Isto.

617 Isto.

618 Isto.

urednik *Oslobođenja* osvrnuo se na politička dešavanja u Jugoslaviji koristeći se spomenutim Tanjugovim izvještajem, ali vješto izbjegavajući riječ memorandum, međutim dao je vrlo oštru opasku na račun dijela članstva Saveza komunista:

“Zapravo, taj ‘prezir’ jednog broja pripadnika Saveza komunista prema idejnoj i političkoj borbi i suprotstavljanju otvorenom i javnom, individualnom i organizovanom, ideolozima i aktivistima, evidentno neprijateljskih orijentacija i platformi – ili je tragična naivnost ili je, pak, koketiranje, odnosno svojevrsna pritajena kolaboracija sa onima sa kojima niko čestit i dobronamjieran, a pogotovo komunisti i intelektualci ne mogu biti u Savezu, ni koegzistenciji.”⁶¹⁹

Prema izvješću sa sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta SK BiH njegovi članovi nisu otvoreno osudili stavove iz Memoranduma već su se nejasno oglasili, “da su u posljednje vrijeme u izrazitoj eskalaciji različite kontrarevolucionarne snage i ideologije od kojih su neke izrazito antikomunistički nastrojene”.⁶²⁰ Da o konkretnim slučajevima nacionalističkog ponašanja neko drugi govori, Predsjedništvo CK SK BiH je prepustilo novinski prostor *Oslobođenja* Komisiji CK SK Srbije za međunacionalne odnose,⁶²¹ Komisiji CK SK Srbije za informisanje i propagandu,⁶²² Predsjedstvu Odbora SUBNOR Novog Beograda,⁶²³ koji su nedvosmisleno osudili nacionalistički sadržaj Memoranduma. Umjesto Predsjedništva CK SKBiH, ali ne i bez njegovog znanja, o Memorandumu je nadahnuto pisao glavni i odgovorni urednik *Oslobođenja*:

619 Mišić, I. “Ovom prilikom. Pouke i poruke”, *Oslobođenje – Nedjelja*, br. 13762, Sarajevo, 11. 10. 1986, 13.

620 “Predsjedništvo CK SKBiH: Neprihvatljivi koncepti opozicije”, *Oslobođenje*, br. 13765. Sarajevo, 14. 10. 1986. 1.

621 “Međunacionalni odnosi u SR Srbiji. Bez nadvikivanja sa nacionalistima”, *Oslobođenje*, br. 13766, Sarajevo, 15. 10. 1986, 4.

622 “Kriva prizma nacionalizma”, *Oslobođenje*, br. 13769, Sarajevo, 18. 10. 1986, 3.

623 “Povodom ‘memoranduma’ SANU: Borci traže ostavku A. Isakovića”, *Oslobodjenje*, br. 13770, Sarajevo, 19. 10. 1986, 2.

“Kongresni budilnik predugo zvoni i, očito, za one koji se nisu pre-nuli trebalo bi obezbijediti ozbiljnu provjeru sluha za idejna i politička kretanja”, jer “iz prevratničkih laboratorija u kojima se dugo eksperimentisalo ekstraktima kominforma, đilasovštine, rankovićevštine, ‘šezdesetosmih’, pa mračnih maspokovskih godina, preko anarholiberalizma i kosovskog nacionalizma, za sve to vrijeme uz kleronacionalističko kađenje tamjanima bogougodnog skrbništva za zabludjelu pastvu, uz pripomoć spolja u različitim trenovima, radili su noževi, a grešnici su prerastali u otpadnike, uz sve molitve na kraju je izmilio i taj famozni Memorandum – Frankeštajn koji bi trebalo zlehudu prošlost, njene grijehе i zablude, prevare i gubitke da pretvori u izbavljenje i izlazak na svijetle staze ‘civilizacijskih tekovina i zakašnjelog zadovoljenja pravde’. (...) Taj Memorandum, kome su njegovi tvorci, inače dugo već marljivi rabotnici na kompromitaciji revolucionarnih tekovina KPJ/SKJ, NOB-a, AVNOJ-a, otpora IB, socijalističke samoupravne demokratije, titovskog koncepta rješenja nacionalnog pitanja i, napokon, zaneseni strasni zagovornici detitoizacije (‘Ne može se pokretati pitanje ustavnog ustrojstva SFRJ dok se ne otvori pitanje Titove uloge i odgovornosti’ – A. Isaković) nastojali da pribave naučnu habilitaciju, da mu daju dostojanstvo i autoritet zaogrćući ga togom Srpske akademije nauka, u raspravama koje su pokrenute u kompetentnim partijskim i tijelima drugih društveno-političkih organizacija u SR Srbiji, Beogradu i drugim republikama i pokrajinama, već je okvalifikovan na pravi način i smješten tamo gdje mu je zapravo mjesto – u smetljarniku prevratničkih podvala.”⁶²⁴

Tako je bosanskohercegovački novinar umjesto Centralnog komiteta SK BiH nakon skoro mjesec dana od objavljivanja Memoranduma (24. i 25. 9. 1986, *Večernje novosti*, Beograd) u *Oslobodenju* objavio konkretnu kritiku ovog dokumenta, ali i on je to učinio poslije intervjua uglednog književnika i revolucionara Oskara Daviča datog *Oslobodenju*, u okviru književne manifestacije “Susreti Zija Dizdarević” u

624 Mišić, I. “Savez komunista. Vrijeme je za konkretnu akciju”, *Oslobodenje*, br. 13771, Sarajevo, 20. 10. 1986, 2.

Fojnici. Na novinarsko pitanje: “Zanima nas kako gledate i na najnovije pokušaje iz Srpske akademije nauka i umetnosti da se napadnu temelji AVNOJ-a?”, Davičo je odgovorio: “SANU ili Srpska akademija nauka i umetnosti nije naučna i umetnička ustanova, to je leglo šovinizma, nacionalizma, to je prljava banda mangupa. To kažem javno misleći na Antonija Isakovića i njegovo društvo tamo i na onaj njihov memorandum o AVNOJ-u u kome negiraju vrednost i značaj kao dokumentu o novoj Jugoslaviji jer navodno tamo nije bilo legalnih predstavnika Srbije. Šta su za njih ti legalni predstavnici Srbije, valjda ne dražinovci, valjda ne nedićevci i ljotićevci.”⁶²⁵

U intervjuu *Politici*, akademik Pavle Savić je o učešću predstavnika srpskog naroda u AVNOJ-u rekao:

“Uostalom, na onoj čuvenoj slici posle Prvog zasedanja AVNOJ-a ja sam još jedini od živih. Zar to nije dokaz da smo bili zastupljeni? Ja sam onaj sa šubarom, a bili su i Vlada Zečević, Veselin Masleša, Jovan Popović, Simo Milošević, Radovan Mijušković, Milentije Popović... Mislim da su ovo sad prosto ulične insinuacije.” Izostavljanje imena Tita i Kardelja u publikaciji SANU, izdatoj povodom stogodišnjice, Pavle Savić je nazvao – najoriginalnijom svinjarijom. “Moje je najintimnije, najpotpunije, najdublje uverenje”, dodao je “da nas ne bi ni bilo da nije bilo heroizma ovog naroda, Komunističke partije i Tita na njenom čelu. (...) Mnogi su ćutali kada je taj džin bio živ, a sada su počeli da unovčuju ‘prilog’ Narodnooslobodilačkoj borbi. To nije nauka, to je profiterstvo. To nema veze sa naučnim obavezama akademika. Mnogi od njih nose glave na ramenima samo zato što je zajednički otpor omogućio da žive. A i mi koji živimo, živimo slučajno, jer su pali drugi umesto nas.”⁶²⁶ Između ostalog, akademik Savić je podsjetio: “Bio sam predsednik Srpske akademije nauka i umetnosti deset godina, bez dva meseca (od 1971. do 1981), i još i onda sam, sve do svoje ostav-

625 Mašić, J. “Meni je teško boriti se”, *Oslobođenje – Nedjelja*, br. 13766. Sarajevo, 15. 10. 1986, 6.

626 “Intervju Pavla Savića *Politici*: ‘Memorandum – tempirana bomba’”, *Oslobođenje*, br. 13777, Sarajevo, 26. 10. 1986, 2.

ke, signalizirao javnosti da ima neprijateljskog rada u Akademiji, da ima sila sa kojima ja ne želim da saradujem i da ih pokrивam. I ja sam se distancirao. No, i tada i danas i uvek treba čuvati ugled Akademije, odvajati žito od kukolja.”⁶²⁷

Gostujući na Beogradskom univerzitetu, Ivan Stambolić, predsjednik Predsjedništva SR Srbije, iznio je svoje mišljenje:

“Prema tzv. memorandumu, srpskom narodu ne preostaje ništa drugo nego da ‘ustaje na noge’, zato što ga, tobože, mrze braća, što je, tobože, klet da bude gubitnik, što mu je rukovodstvo kompromisno. Tako proističe da je Jugoslavija njegova golgota i na Kosovu i u Vojvodini i u Hrvatskoj, Bosni, svuda. Ukratko, ovaj dokument bi se mirne savesti i mnogo tačnije mogao nasloviti ‘in memoriam’, udarac s leđa Jugoslaviji, Srbiji, socijalizmu, samoupravljanju, ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu (...) On u suštini staje na stanovište suprotno interesima Srba u čitavoj Jugoslaviji.”⁶²⁸

Preneseni tekstovi iz Srbije na temu Memoranduma bili su izuzetno kritični i dokument su odbacivali kao neprihvatljiv, dok iz Hrvatske tijekom analizirana tri mjeseca nije objavljen u *Oslobođenju* nijedan članak sličnog sadržaja.

Međutim, iz Hrvatske je objavljen jedan napis o inicijativi za rehabilitaciju dr. Miloša Žanka, pokrenute od strane SUBNOR-a Hrvatske, o čemu je govorio Drago Dimitrović, sekretar Predsjedništva CK SK Hrvatske u intervjuu *Slobodnoj Dalmaciji*: “O odnosu Hrvatske prema Žanku dovoljno govori činjenica što je priznanje Žanku poteklo od SUBNOR-a Hrvatske. Što se tiče Predsjedništva CK SKH prema boračkoj inicijativi treba reći da ono ne želi da se javlja kao nekakav tutor. To ne bi bilo u skladu s društvenim opredjeljenjem da svatko ostvaruje sopstvenu društvenu ulogu, iako se međusobno informiramo.” U podužem intervjuu sekretar Predsjedništva CK SKH je govorio o pojavi da dio jučerašnjih revolucionara širi putem novina i knjiga

627 Isto.

628 “Ivan Stambolić na Beogradskom univerzitetu: ‘Memorandum – udarac s leđa Jugoslaviji’”; *Oslobođenje*, br. 13782, Sarajevo, 31. 10. 1986, 4.

uvjerenje o besperspektivnosti jugoslavenskog projekta. “Ne znam što bi govorili da su još na funkcijama”, rekao je Dimitrović. “Osobno ne smatram ozbiljnim doprinosom i ponašanjem na to što se 40–50 godina uspješno živi uz ovu revoluciju, stekne visoka mirovina, a onda se odrekne od nje. Revolucije, dakako, a ne penzije. Mislim da se ti ljudi odriču svoga života. A što se njihova vizionarstva tiče, šteta što ga nisu upotrijebili onda kada su sa svojih pozicija i te kako mogli uočiti embrione današnjih problema”, zaključio je Dimitrović.⁶²⁹

Na temu rehabilitacije pojedinih ličnosti odredilo se i Predsjedništvo SUBNOR Beograda: “Boračka organizacija je završila svoj dio posla kada je reč o rehabilitaciji dr Miloša Žanka. Dodjeljivanjem plakete SUBNOR-a Jugoslavije jasno je stavljeno do znanja da je Žanko neopravdano optužen i politički diskvalifikovan na Desetoj sjednici CK SK Hrvatske 1970. godine. Mislimo da je sada red da Savez komunista preuzme korake za dalju Žankovu rehabilitaciju – istakao je uvodničar Veljko Dimić. On je dodao da bi slično trebalo postupiti i u drugim slučajevima političkih diskvalifikacija kao što se dogodilo sa Jovom Šotrom i drugima. Međutim, upozoravamo na opasnost, a određenih indikacija za to ima, može doći do pojave masovnih zahteva za rehabilitaciju, čak i onih pojedinaca koji pokušavaju u svemu da ušičare.”⁶³⁰

Potvrda ovih stavova došla je i od Dušana Čkrebića, člana Predsjedništva CK SKJ: “Savez komunista je preispitivao svoje stavove i, tamo gdje je smatrao da je opravdano, preinačavao je svoje ranije donete odluke. Takvih je slučajeva bilo u BiH, Srbiji, Sloveniji, a i kod drugih. (...) Moje lično mišljenje je da je Žanko ostao dostojanstven, uzdržan i nenametljiv. On, koliko znam, nikada i nije bio van Saveza komunista i sada je njegov član. Mislim da Žanko zaslužuje puno priznanje za pošten, hrabar i komunistički stav bez obzira na neke moguće razlike. On je ostao dosledan Savezu komunista i nije tražio nikakve

629 “Drago Dimitrović o ‘slučaju Žanko’: Test jednog vremena”, *Oslobođenje*, br. 13729, Sarajevo, 8. 9. 1986, 3.

630 “Predsjedništvo SUBNOR-a Beograda o idejnim kretanjima: Odlučno graditi jedinstvo”, *Oslobođenje*, br. 13780, Sarajevo, 29. 10. 1986, 3.

konjunkturane alternative. Druga je stvar da li bi trebalo još nešto učiniti oko 10. sednice CK SK Hrvatske i njene ocene. Ali, tim pitanjem treba da se pozabavi CK SK Hrvatske, naravno, ako smatra da o tome još nije rečeno sve što je potrebno.”⁶³¹ A o Šotri je Čkrebić rekao da ga je lično poznao i da je u četiri navrata na najvišim forumima Srbije pokretao pitanje njegove rehabilitacije: “Lično sam oko toga bio angažovan, kao i još jedan broj drugova iz Predsjedništva CK i SR Srbije. Nismo tada želeli da to ide u javnost, jer smo mislili i polazili od toga da će tako Pokrajinskom komitetu SK Kosova biti lakše da donese odluku o preispitivanju ranije donetih odluka. Do danas to nije učinjeno i lično mislim da to nije dobro. (...) Kada se pominje Šotra, nezaobilazna je i sudbina Kadrija Reufija, koji je iz CK SK Srbije isključen odlukom CK SK Srbije, a u međuvremenu je umro. To ostaje u nadležnosti CK SK Srbije.”⁶³²

Prema pisanju *Oslobođenja*, SUBNOR Bosne i Hercegovine nije se javno oglasio o žustrim polemikama među književnicima, o Memorandumu, o rehabilitaciji spomenutih ličnosti, ali ni o samom postupku ispravljanja učinjenih grešaka prema pojedinim ljudima u BiH. Prikrivajući podjele unutar svojih redova te prebrojavajući ratne žrtve prema nacionalnoj pripadnosti, oni su se vraćali revolucionarnim danima i nastojali iskustva iz Narodnooslobodilačke borbe prenijeti na mlade ljude. Međutim, ostali su na retorici iz pedesetih godina: “Ni kiša u Sarajevu i gusta magla na Crepoljskom, gdje je održan 23. Skojevski sastanak nisu spriječili brojne mlade sa članom Savjeta Federacije Cvijetinom Mijatovićem na čelu da svojim hodom ožive staze sjećanja. Juče su se ponovo sastali predratni skojevci, pioniri, omladina i borci i na trenutak se podsjetili na predratne skojevske sastanke na Crepoljskom. Iako je od ratnog vihora proteklo punih 40 godina, sjećanja na Crepoljskom živo su i upečatljivo prepričana

631 “Dušan Čkrebić o rehabilitaciji: Nema potrebe za generalnim preispitivanjem”, *Oslobođenje*, br. 13806, Sarajevo, 24. 11. 1986, 3.

632 Isto.

mladima, riječima koje su govorile o prošlosti za budućnost.”⁶³³ Na kraju je novinar dodao da su se mladi poslije evociranja uspomena na ovaj događaj zabavili uz sarajevske pop-rock grupe *Dino Banana*, *Maratonci* i *Urbana plemena*, što im je svakako bilo mnogo bliže od sjećanja revolucionara. I dok su borci Novog Beograda glasno zahtijevali ostavku Antonija Isakovića,⁶³⁴ Predsjedništvo Republičkog odbora SUBNOR BiH raspravljalo je “o informaciji o provođenju 17. kongresa *Stvaralaštvo mladih o temi NOB i socijalistička revolucija* i mogućnosti da se ova akcija integriše sa akcijom *Titovim stazama revolucije*. Ideja nije loša, ali je ona u ovom trenutku, čini se, teško ostvariva, jer je aktivnost *Titovim stazama revolucije* namijenjena za djecu u osnovnim školama, dok je akcija koju vodi SUBNOR, a od ove godine i Konferencija rezervnih starješina BiH, šireg dometa i ona obuhvata omladinu od 7 do 27 godina. Takođe je rečeno da se neke opštine nemarno odnose prema ovoj akciji. Iznenadjuće je da opštine kao što su Trebinje, Bihać, Livno, Mostar, Prijedor, Titov Drvar i još neke posljednjih nekoliko godina nisu poslale nijedan rad s ovom tematikom. Tema ove godine je Fočanska republika. Zato ima razloga, jer se slavi 45-godišnjica Fočanskih propisa. Razgovarano je i o tome da konkursa sa ovom tematikom ima 78, pa je predloženo da se u okviru SSRN BiH preispita ovo mnoštvo konkursa i pokuša pronaći prava mjera”.⁶³⁵ Na istoj sjednici Predsjedništva RO SUBNOR postavljeno je pitanje: “Zašto se u dosadašnjem periodu, 40 godina nakon rata, nisu obilježila i sva stratišta paralelno sa podizanjem spomenika palim borcima. Podatak da na teritoriji Bosne i Hercegovine ima 1014 stratišta u kojima je registrovano 446.717 žrtava dovoljno sam po sebi govori. Isto tako poznato je dosad da je samo 77.610 žrtava identifikova-

633 Dautefendić, R. “Na Crepoljskom održan ‘Skojevski sastanak’: Prošlost poklonjena budućnosti”, *Oslobođenje*, br. 13749, Sarajevo, 28. 9. 1986, 2.

634 “Povodom “memoranduma” SANU: Borci traže ostavku A. Isakovića”, *Oslobođenje*, br. 13770, Sarajevo, 19. 10. 1986, 2.

635 Vejzagić, M. Predsjedništvo Republičkog odbora SUBNOR-a BiH. Stratišta opomene; *Oslobođenje*, br. 13768. Sarajevo, 17. 10. 1986, 3.

no, odnosno naznačeno koje je nacionalnosti, dok o 367.107 žrtava nema ni tih podataka. Samo je 36 opština u potpunosti obilježilo sva stratišta. Na pitanje da li treba u ovom vremenu obilježavati stratišta i ponovo se vraćati ovoj problematici, borci odlučno kažu da treba, treba radi pouke i poruke mladim naraštajima.”⁶³⁶

Poruke mladima su poslone i sa proslave 40-godišnjice prve savezne omladinske akcije Brčko – Banovići, povodom koje je otvorena izložba fotografija i svečano ispraćen voz za Beograd sa hiljadu tona uglja iz banovićkih ugljenokopa: “Na pruzi su radili omladinci iz svih krajeva Jugoslavije. Mnogim od njih pruga je bila put u novi život, velika kovačnica bratstva i jedinstva, ali i škola samoupravljanja. Pruga je neraskidivo povezala omladinu svih naših naroda i narodnosti, kao što ih je zbratimila zajednička narodnooslobodilačka borba. Izgradnjom omladinske pruge porušene su sve barijere koje su privredu BiH odvajale od ostalih krajeva zemlje. Od 7. novembra 1946. (kada je krenuo prvi voz) do danas tom prugom su prošle hiljade i hiljade vozova i vagona, hiljade i hiljade putnika, koji su dolazili i odlazili iz Banovića, a pruga je ostala.”⁶³⁷

Međutim, omladina rođena šezdesetih godina, kojima su se obraćali SUBNOR BiH, Socijalistički savez i Savez komunista, imala je sasvim drugačije interese i poglede na svijet, daleko od ratne generacije i onih rođenih ranih pedesetih godina, s kojima nije dijelila ista sjećanja, već je pripadala modernom svijetu obrazovanja, ponašanja, zabave, odijevanja, svjetonazora na valu, između ostalog, TV serijala “Top lista nadrealista” koja je kroz satiru i skečeve problematizirala društvenu i političku stvarnost jugoslavenskog/bosanskohercegovačkog društva, zatim muzičkih grupa *Zabranjeno pušenje*, *Bijelo dugme* i mnogih drugih iz BiH i Jugoslavije. Osim toga, u to vrijeme je svakodnevno u *Oslobođenju* objavljivana reklama: “Računalo Apple IIc, radna memorija 128K, ugrađena disketna jedinica, 80 kolonski prikaz,

636 Isto.

637 “Četiri decenije pruge Brčko–Banovići – mladost za primjer”; *Oslobođenje*, br. 13790. Sarajevo, 8. II. 1986, 1.

serijski komunikacijski priključci, BASIC interpreter u ROM-u, koji u potpunosti zadovoljava obrazovni standard usvojen za škole SR Hrvatske – desetogodišnje iskustvo garancija je kvalitete. Obratite nam se direktno!!! Velebit Apple...”⁶³⁸ Ako većina i nije bila u mogućnosti koristiti nove tehnologije, postojalo je saznanje o njima i želja da se krene u tom pravcu.

Da se nastojao pojačati značaj revolucije u socijalističkom društvu svjedoči objavljivanje brojnih feljtona. Za tri mjeseca u *Oslobođenju* je objavljeno jedanaest feljtona, svaki u prosjeku po deset nastavaka, na temu Narodnooslobodilačkog rata, na primjer *Sjećanje na Miru Cikotu, Tragedija u Kerestincu, Pod zastavom španske republike, Sjećanje na Lazara Latinovića, KPJ u Bihaću od ustanka do I. zasjedanja AVNOJ-a, Sjećanje na Miru Popara, Savjetovanje u Ivančićima, Tako je nicala pruga, Božidar Jakac: Sjećanja na dane avnojevske* i drugi. Osim feljtona, zabilježene su promocije edicija sa sjećanjima na revoluciju,⁶³⁹ zatim knjige o ratu,⁶⁴⁰ opširne informacije o održavanju naučnih skupova o Partiji,⁶⁴¹ organiziranje i povezivanje kulturno-umjetničkih manifestacija,⁶⁴² jubilarno izdanje djela Mladena Oljače: *Molitva za moju braću i Kozara*,⁶⁴³ itd. Bez obzira na prisutnost brojnih sadržaja iz Narodnooslobodilačkog rata, Komisija CK SK BiH za istoriju i Koordinacioni odbor Predsjedništva Republičke konferencije SSRN BiH su na zajedničkoj sjednici iskazali nezadovoljstvo nači-

638 “Računalo Apple IIc...”, *Oslobođenje*, br. 13736, Sarajevo, 15. 9. 1986.

639 Arnautović, M. “Promovisan zbornik sjećanja *Hercegovina u NOB-u 1941–1942. godine: Svedočanstva o revoluciji*”, *Oslobođenje*, br. 13755, Sarajevo, 5. 10. 1986, 2.

640 “Govor člana Savjeta Federacije i narodnog heroja Uglješe Danilovića prilikom promocije knjige *Od ustanka do pobjede: Naknadne istine spletkaroša*”, *Oslobođenje*, br. 13773, Sarajevo, 22. 10. 1986, 2.

641 Mandić, I, Preradović, R. “Završen naučni skup o radu i razvoju partijske organizacije u Bihaću: Odgovor na dileme”, *Oslobođenje*, br. 13763, Sarajevo, 12. 10. 1986, 2.

642 Kebo, A. “Stalne kulturno-umjetničke manifestacije u Hercegovini: Veće programsko obogaćivanje”, *Oslobođenje*, br. 13765, Sarajevo, 14. 10. 1986, 2.

643 M. J. “Nova izdanja Oljačinih romana”, *Oslobođenje*, br. 13767, Sarajevo, 16. 10. 1986, 8.

nom obilježavanja značajnih događaja i ličnosti: “U nekim se sredinama stavovi ili ne poštuju, ili otvoreno narušavaju. Ovom zajedničkom sjednicom zapravo je započela ozbiljna rasprava o Kalendaru obilježavanja značajnih događaja i ličnosti u SR BiH do dvijehiljadite godine.”⁶⁴⁴ Kalendar je proširen brojnim događajima iz NOR-a. Mada se na jednoj od sjednica Predsjedništva CK SKJ otvoreno upozorilo: “Ne živi se od slave. Savez komunista ne može živjeti od minulog rada”,⁶⁴⁵ međutim, bosanskohercegovačko vodstvo se kretalo ustaljenim stazama, kao da nije bilo spremno prihvatiti realnost društveno-političkog života u dubokoj ekonomskoj krizi.

Nositelji rukovodećih funkcija u Bosni i Hercegovini smatrali su da utjecajem na novinare mogu spriječiti za vlast neprihvatljive tekstove, stoga su u organizaciji Republičke konferencije SSRN BiH sazvali savjetovanje o aktualnim zadacima javnih glasila u BiH, u čijem radu je sudjelovalo šest stotina novinara, urednika i dopisnika republičkih, općinskih i glasila udruženog rada, kao i dopisnika listova izvan BiH. Zbog važnosti savjetovanja *Oslobođenje* je prenijelo izlaganja Kažimira Jelčića, predsjednika RK SSRN BiH i Milana Uzelca, predsjednika Predsjedništva CK SK BiH. Glavna poruka je bila da “sredstva informisanja imaju značajne zadatke u ostvarivanju ustavne uloge Socijalističkog saveza, posebno njegove uloge društvene kontrole (...) jer, bez Socijalističkog saveza Savez komunista bio bi odvojen od masa, kao što bi Socijalistički savez bez vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista bio prepušten djelovanju raznih opozicionih snaga koje, naročito u posljednje vrijeme, to i otvorenije pokazuju”.⁶⁴⁶ S obzirom na činjenicu da su obrazovani ljudi u BiH sve više kupovali i čitali *Politiku*, *NIN*, *Dugu*, *Književne novine* i u međusobnom razgovoru upući-

644 “NOB u zbornicima – Više uređivačke odgovornosti: Komisija CK SKBiH za istoriju razmatrala primjedbe na neke tekstove iz edicije *Hercegovina u NOB*”, *Oslobođenje*, br. 13804, 4.

645 “Treća sjednica CK SKJ: Jak Front – jaka Partija, *Oslobođenje*, br. 13762, Sarajevo, 11. 10. 1986, 2.

646 Smajlović, Lj. Šarac, A., Habul, E. “Riječ Kažimira Jelčića: Kritika koja nudi rješenja”, *Oslobođenje*, br. 13783, Sarajevo, 1. 11. 1986, 2.

vali jedni druge na pojedine tekstove, Kažimir Jelčić je rekao: “Bosna i Hercegovina je područje koje je uvijek bilo otvoreno za plasman informativnih sadržaja iz svih sredina Jugoslavije, posebno onih na srpskohrvatskom jeziku, i ona će tako i otvorena i ostati. Dobro bi bilo s tim u vezi da ima više razumijevanja za plasman novinskih i drugih izdanja iz Bosne i Hercegovine na širem jugoslavenskom prostoru. Suštinsko je da razvijemo saradnju i komunikaciju među glasilima u Jugoslaviji.”⁶⁴⁷ Kada je govorio da se “u okviru takozvanog mirovnog pokreta zagovara služenje civilnog vojnog roka, ukidanje sankcija za neizvršavanje vojne obaveze i slično, onda je to objektivno, u današnjim svjetskim prilikama usmjereno na slabljenje JNA i cijelog sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite”,⁶⁴⁸ izostavljajući ime inicijatora tog pokreta i da li imaju sljedbenike u BiH. Uglavnom, govorilo se “o nekim listovima”, “o nekim ljudima”, “o jednoj našoj republici” i slično, mada je već upozoreno na sjednici CK SKJ: “Zalažući se za konkretnu, jasnu raspravu, Kučan je ocijenio da je stepen uopštenosti na koji smo navikli u našim dokumentima doveo do toga da ti dokumenti nikoga više ne iritiraju, ne provociraju, ne motiviraju. Svako misli da se radi o drugome, a ne o njemu a svi zajedno mislimo da se to odnosi na Federaciju (...).”⁶⁴⁹ Vodeći funkcioner SSRN BiH nije se izjasnio na novinarsko pitanje: Šta misli o inicijativi Udruženja novinara Slovenije da se iz Kodeksa novinara Jugoslavije briše stav o “svjesnoj privrženosti ideji marksizma-lenjinizma”? Neodređeno je odgovorio: “Za izmjene ovog dokumenta izjasnila se i Skupština novinara Jugoslavije, pa u okviru te rasprave treba sagledati i inicijativu slovenačkih novinara.”⁶⁵⁰ Mada je već u septembru na sjednici CK SK Srbije bilo rečeno da se “nacionalisti kreću na svojoj liniji

647 Isto.

648 Isto.

649 “Treća sjednica CK SKJ: Jak Front – jaka Partija”, *Oslobođenje*, br. 13762, Sarajevo, 11. 10. 1986, 2.

650 Smajlović, Lj. Šarac, A., Habul, E. “Riječ Kažimira Jelčića: Kritika koja nudi rješenja”, *Oslobođenje*, br. 13783, Sarajevo, 1. 11. 1986, 2.

socijalne vertikale – dakle od akademije nauka do stadiona”,⁶⁵¹ Jelčić je o “negativnostima u sportu”, misleći na BiH, izjavio: “Socijalistički savez je još 1982. godine izašao s jasnim stavovima, nema potrebe mijenjati ih ili prilagođavati. Sad je u toku akcija u opštinskim konferencijama i sportskim organizacijama o onome što je pokrenuto prije četiri godine, a može se očekivati da dobijemo nova razmatranja kako prevazilaziti nagomilane probleme”.⁶⁵² Na istom savjetovanju, Milan Uzelac je ponovio stavove Jelčića, nije se ni moglo očekivati drugačije. Parafrazirajući Kardelja, “tu gdje jesmo, mi nismo izašli iz parlamenta, nego iz revolucije”, na novinarsko pitanje: “Značajan dio inteligencije je pasivan. Koliko se to može dovesti u vezu s tezom o navodnom sukobu inteligencije sa Savezom komunista?”, Uzelac je odgovorio: “Ne znam ko je izmjerio tu pasivnost. Mislim, naprotiv, da je situacija obrnuta i da je inteligencija aktivna, kao uostalom i najveći dio radnih ljudi i građana i da se nosi sa problemima s kojima se društvo suočava. Međutim, s jednim dijelom inteligencije SK sigurno jeste u sukobu, a to bi trebalo precizirati i jasno naznačiti gdje se taj sukob javlja i zašto.”⁶⁵³ Na pitanje da li je Kosovo prisutno kao jugoslavenski, a ne samo problem SR Srbije, Uzelac se umjesto odgovora osvrnuo na pisanje štampe, naime, “da su glasila iz BiH uglavnom odražavala stav Republike na platformi zaključaka najviših partijskih i državnih organa”, ali je ocijenjujući informisanje o vođenju akcije, rekao da je štampa iz BiH možda nedovoljno pisala o ovim pitanjima. Međutim, Uzelac je iznio i ocjenu da “sve ono što se piše o Kosovu nije uvijek i podrška akciji Saveza komunista”.⁶⁵⁴ Na upite novinara o neizjašnjava vanju bosanskohercegovačkih političara o pojedinim aktualnim pita-

651 “Idejna borba u javnim glasilima: Bal bez maski”, *Oslobodenje*, br.13744, Sarajevo, 23. 9. 1986, 3.

652 Smajlović, Lj. Šarac, A., Habul, E. “Riječ Kažimira Jelčića: Kritika koja nudi rješenje”, *Oslobodenje*, br. 13783, Sarajevo, 1. 11.1986, 2.

653 Smajlović, Lj. Šarac, A., Habul, E. “Riječ Milana Uzelca: Strategija se provjerava u praksi”, *Oslobodenje*, br. 13783, Sarajevo, 1. 11. 1986, 2.

654 Isto.

njima, predsjednik CK SK BiH je rekao: “Postoje šaputanja da Bosna i Hercegovina nije zauzela stav oko slučaja Žanko i njegovoj rehabilitaciji. Bosna i Hercegovina neće zauzimati nikakav stav. A zašto bi se to radilo? Ako postoji potreba, stav treba da zauzimaju CK SK Hrvatske i Jugoslavije.”⁶⁵⁵ S obzirom na pisanje *Oslobođenja*, ta “šaputanja” o neizjašnjavanju nisu bila bez razloga, jer se vrh bosanskohercegovačke vlasti nije izravno odredio prema spomenutim događajima, već posredno prenošenjem izvještaja sa sastanaka društveno-političkih tijela isključivo iz SR Srbije. Tako su čitatelji *Oslobođenja* bili detaljno upoznati sa društveno-političkom situacijom u Srbiji, a da nisu bili informirani šta se to uistinu dešava u bosanskohercegovačkom društvu. Uzelac je sigurno bio svjestan ozbiljnosti prelamanja srpsko-hrvatskih odnosa u BiH, umnožavanja rasprava s nacionalnom pozadinom i udaljavanja među narodima, ali i sve glasnijih negativnih komentara koji su dolazili iz drugih republika, te je izjavio:

“Pritisak na Savez komunista BiH teče u dva pravca: u prvom planu je teza o dogmatskoj, čvrstorukaškoj politici, dogmatskom jezgru, najtvrdem bastionu neostaljinizma itd. Istovremeno, napad je usmjeren na razbijanje međunacionalnih odnosa, na ovu veliku tekovinu koju smo u ratu i u decenijama poslije rata gradili i izgradili, a koja bi se kratko dala označiti da se politika ravnopravnosti, bratstva i jedinstva realizuje kao zajednički život, a ne život jednih pored drugih, kao očovječen život slobodnih ljudi u jednoj demokratskoj zajednici, a ne uzajamna tolerancija ili trpeljivost nacionalno isparcelisanih, odvojenih i zatvorenih cjelina. Otuda, jako žestok napad na zajednički život u svim sferama rada i odlučivanja, na zajedničke institucije u obrazovanju, nauci, kulturi, informisanju, sportu.”⁶⁵⁶

Postojanje međunacionalnih podjela u Bosni i Hercegovini, za koje su vladajuće strukture smatrale da se uvoze iz drugih republika, nije iznošeno u javnost, već se pokušalo prebroditi zagovaranjem “pojačanog idejno-političkog rada”, za što komunističko rukovodstvo nije

655 Isto.

656 Isto.

imalo snage, te se ostajalo na nejasnoj retorici jer su se ukupna idejna i društveno-politička gibanja reflektirala i unutar komunističkog članstva, što je Savezu komunista oduzimalo “udarnu snagu”. Kada su vodeći partijski političari u svojim govorima spominjali “grešnike”, “otpadnike” i “noževe” (...), intelektualci su znali na koje autore knjiga se aludira, ali im je bilo onemogućeno da daju svoje komentare u najtiražnijem bosanskohercegovačkom listu. Osim nemogućnosti pisanja za široko čitateljstvo, intelektualci su bili gurnuti i na dno liste poreskih obveznika: “Danas među poreske obveznike spada zanemarljivo mali broj radnika. Isti je slučaj s pripadnicima takozvanih intelektualnih profesija: ljekari, profesori univerziteta, inženjeri i slično, koji su ne tako davno bili u vrhovima poreskih lista, a danas se samo poneko od njih nađe, onaj kome ide na ruku moneta, konjunktura ili izuzetna stvaralačka plodnost. Pripadnici slobodnih zanimanja: umjetnici, pisci, filmski radnici takođe jedva sastavljaju kraj s krajem, a i tamo gdje zakorače preko neoporezivog limita često su suočeni sa drastičnim obavezama koje zahvataju i po 80 posto teško zaradenog autorskog honorara.”⁶⁵⁷

Često se Bosna spominje kao “tamni vilajet”, a u ovom istraživanju, u vrijeme kada su vođene polemike u ostalim republičkim novinama i tjednicima, *Oslobođenje* je prenosilo iz njih bez pravog komentara odabrane sadržaje, mada je imalo vrsne novinare, ali i obrazovane ljude koji bi imali što reći o stanju u bosanskohercegovačkom društvu. Urednici i redakcije bili su na teškom zadatku između želje da učine novine profesionalnim i aktualnim i bosanskohercegovačkih partijskih struktura koje su diktirale dozvoljeno. To je bilo vrijeme bosanskohercegovačkih kadrova na vrhu jugoslavenske izvršne i partijske vlasti – Branka Mikulića, predsjednika SIV-a i Milanka Renovice, predsjednika Predsjedništva CK SKJ, a vodeći partijski funkcioneri u BiH su vrlo ozbiljnu situaciju predstavljali uvjerenjem da se jugoslavenska/bosanskohercegovačka kriza može prevazići provođenjem kongresnih odluka, njegujući sjećanja na revoluciju, “energičnom borbom

657 Muhić, F. “Intelektualci na dnu liste”, *Oslobođenje*, br. 13753, Sarajevo, 2. 10. 1986, 3.

protiv unutrašnjeg neprijatelja”, “odlučnom akcijom protiv antisocijalizma”, “borbom protiv poruka mržnje”, “istinom protiv insinucija”, itd. Mada je bosanskohercegovačka vlast bila zaslužna za to da Bosna dobije epitet “tamnog vilajeta”, u kojem se ništa ne dešava, intelektualci, bolje reći književnici i umjetnici, bili su sastavni dio jugoslaven-ske scene. Pokretani su književni časopisi, vođene žestoke polemike o pojedinim piscima i njihovim djelima, na primjer, o Andriću i Selimoviću; organizirane tribine, održavane pozorišne predstave, kao uoči novembarskih praznika premijera predstave *Hidrocentrala u Suhom Dolu*, Ive Brešana, u Narodnom pozorištu u Sarajevu, koja je izazvala nezapamćen interes publike, ali i negativnu kritiku u *Oslobođenju*.⁶⁵⁸

Kao i prethodnih godina, obilježavanje novembarskih praznika započelo je u Mrkonjić Gradu, u kojem su “Mrkonjićani ponosni na ovu istorijsku noć prije 43 godine, kada je ovaj grad u srcu porobljene Evrope obezbijedio nesmetan rad prvom bosanskohercegovačkom parlamentu. Sa područja ove opštine u jedinicama narodnooslobodilačkog rata učestvovalo je 1860 boraca, pod zastavom slobode koju je razvila Komunistička partija Jugoslavije i drug Tito na bojištima širom zemlje. U toku te slavne i teške četverogodišnje oružane borbe u temelje slobode sa područja mrkonjićke opštine položilo je svoje živote 530 boraca, među kojima i tri narodna heroja”.⁶⁵⁹ Uz prisustvo delegacije SR BiH, “u Mrkonjić Gradu otvorena je izložba skulptura akademskog vajara Rade Gašića iz Sarajeva, kao i izložba fotografija pod nazivom *Kozarska epopeja*, na kojoj oko 300 fotografija vjerno dočaravaju stradanja i patnje naroda Kozare u Drugom svjetskom ratu. Održano je i književno veče na kome je promovisana zbirka poetskih radova pjesnika-seljaka Đure Stipanovića iz sela Podbrdo kod Mrkonjić Grada. Svečanosti u Mrkonjić Gradu biće nastavljene sutra na platou Spomen-doma ZAVNOBiH-a velikim časom isto-

658 Korenić, B. “Razorna moć jezika – Ivo Brešan: *Hidrocentrala u Suhom Dolu*, režija Jakov Sedlar”, *Oslobođenje*, br. 13806, Sarjevo, 24. 11. 1986, 5.

659 Žuna, Z. Kelava, P. “U Mrkonjić Gradu obilježena 43-godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: Pod zastavom slobode”, *Oslobođenje*, br. 13807, Sarajevo, 25. 11. 1986, 1.

rije ferijalaca Republike pod nazivom *O vreloom danu na dlanu što okom Titovim planu*, kao i prijemom učenika u pionirsku i omladinsku organizaciju”.⁶⁶⁰ “Slobodarske svečanosti” bile su u funkciji odgovora “građanskoj desnici” pobrojavanjem uspjeha u privrednom razvoju usprkos ekonomskoj krizi: “Od nekadašnje siromašne bosanske kasa-be Mrkonjić Grad je izrastao u moderan industrijski grad u kome je zaposleno 5400 radnika. Ono što valja istaći jeste i podatak da nijedna mrkonjićka organizacija održenog rada po devetomjesečnom obračunu nije iskazala gubitak. Takođe, u ovoj godini puštena je u pogon i Tvornica gornjih dijelova obuće, u kojoj će posao dobiti 450 radnika. Završene su dvije stambene zgrade sa 33 stana, a riješeno je i pitanje snabdijevanja žitelja ovog grada vodom. Puštena je u rad moderna i savremeno opremljena veterinarska stanica i, u Radnoj organizaciji Šumarstvo i prerada drveta pušten je u rad još jedan proizvodni pogon za drugu fazu pilanske prerade drveta u koju je investirano oko 150 miliona dinara. Radne knjižice je dobilo 50 mladih radnika. Cilj njenog puštanja u rad je povećanje proizvodnje kolonijal-stolica namijenjen američkom tržištu, a njima je praktično i zaokružen proces proizvodnje. U tekućem srednjoročnom stasanju, realizacijom programa modernizacije i proširenja proizvodnih kapaciteta posao će dobiti novih 800 radnika. Također, do kraja ove godine očekuje se završetak radova na magistralnom putu Rogolji – Barači, te puštanjem u upotrebu telefonske centrale u Mjesnoj zajednici Barači i uključivanjem 1000 pretplatnika na automatsku telefonsku centralu.”⁶⁶¹

Glavna svečanost povodom 25. novembra održana je u Sarajevu u prisustvu člana Predsjedništva SFRJ Hamdije Pozderca, članova Savjeta Federacije iz BiH, delegacije Savjeta SR BiH, Ustavnog suda, komande Sarajevske armijske oblasti, Republičkog štaba teritorijalne odbrane, Akademije nauka i umjetnosti BiH, Grada Sarajeva i ostalih organizacija, udruženja i zajednica. Mada je 25. novembar prema službenom nazivu imenovan kao Dan državnosti BiH, koji je kao takav

660 Isto.

661 Isto.

ustanovljen 1969. godine, u *Oslobođenju* je 1986. na centralnoj manifestaciji upotrebljavan naziv “Državni praznik SR BiH”. Na svečanoj sjednici pod sloganom *Oslonci – revolucija i vlastite snage*, Mato Andrić, član Predsjedništva SR BiH, “najprije je pozvao prisutne da minutom ćutanja odaju poštu preminulim vijećnicima AVNOJ-a i ZAVNO-BiH-a i preminulim revolucionarima”, a u svom govoru naglasio: “S dužnom pažnjom i revolucionarnom odgovornošću moramo se vraćati AVNOJ-u i ZAVNOBiH-u, našoj revoluciji, kao izvorištu nemjerljivih historijskih veličina i nikada dovoljno sagledanih značenja. Oni su bili i ostali nepresušno vrelo inspiracije za sve one koji se bore za slobodu i pravednije društvene odnose. I za naš dalji revolucionarni hod od bitnog značaja je kako ćemo braniti, njegovati i razvijati te tekovine”, a kao odgovor na ekonomsku krizu, Andrić je dodao: “Oslonac na vlastite snage bio je i ostao glavni postulat naše orijentacije. To zahtijeva maksimalnu mobilizaciju svih organizovanih socijalističkih snaga našeg društva na jedinstvenoj platformi. To nam je i do sada omogućavalo da u Bosni i Hercegovini postignemo rezultate koji su bitno izmijenili uslove rada i življenja i predstavljaju realnu osnovu da se u narednom periodu naša republika još brže razvija”, i na kraju svog govora poručio: “Slobodni smo da koračajući Titovim putem provedemo naše zadatke, prebrodimo prepreke i time stvorimo prostore za bolji život na osnovama socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i ravnopravnosti svih naših naroda i narodnosti.”⁶⁶² U sklopu proslave Dana državnosti u Muzeju revolucije Bosne i Hercegovine u Sarajevu bila je otvorena izložba *Život i djelo Ise Jovanovića (1906–1986)*, u suradnji sa Muzejom socijalističke revolucije Vojvodine, “povodom obilježavanja 80. godišnjice rođenja ovog istaknutog revolucionara i bliskog saborca druga Tita”.⁶⁶³ U brojnim novinarskim crticama “s terena” zabilježeni su događaji povodom praznika, a u jednoj od njih

662 “Svečana sjednica povodom 25. novembra, državnog praznika SR BiH: Oslonci – revolucija i vlastite snage”, *Oslobođenje*, br. 13808, Sarajevo, 26. 11. 1986, 1.

663 “Juče u Muzeju revolucije u BiH u Sarajevu: Život i djelo Ise Jovanovića”, *Oslobođenje*, br. 13807, Sarajevo, 25. 11. 1986, 10.

je zapisano: "Četiri dana, u drugoj polovini novembra 1966. godine, Tito je boravio u Sarajevu, tuzlanskom basenu, Posavini i Semberiji. Sjećajući se i poslije 20 godina svih detalja dragog susreta sa Titom, Semberci će danas ovaj događaj trajno obilježiti otkrivanjem spomen-ploče na Poljoprivrednom dobru *Semberija* u Novom Selu".⁶⁶⁴ Povodom Dana državnosti i Dana Republike, u Bosanskom Petrovcu, rodnom gradu Skendera Kulenovića, otvorena je Spomen-kuća ovog istaknutog revolucionara i književnika, uz već postojeće spomen muzeje: *Tito u petrovačkom kraju*, *Titov voz na planinskom prevoju Oštrej* i *Spomen muzej Jovana Bijelića*.⁶⁶⁵ To je bila prilika da Milan Uzelac, predsjednik Predsjedništva CK SK BiH, odgovori na neke neprihvatljive stavove koji dolaze iz intelektualnih krugova: "Upravo snagom svoje autentičnosti, naša NOB i socijalistička revolucija okupila je najširi krug intelektualaca, sve što je bilo progresivno i talentovano u kultura svih naših naroda i narodnosti. Krupna i dostojanstvena figura Skendera Kulenovića svojim životom i pjesničkim djelom stoji kao opomena da neće i ne smiju proći oni koji bi danas željeli da procjenjuju istoriju, da našu revoluciju prikažu kao neku neprirodnu grešku u istorijskom toku, da je suze i svedu joj značaj na partijsku borbu za vlast i slično. To je logika onih koji pod vidom nauke ili umjetničkog stvaralaštva žele da kukavičluk tuđinskih slugu i moralnu bijedu kvilinga dignu na pijedestal istorije, koji su trebali da obezbijede njen 'normalan' građanski tok. (...) Napisano je podosta literature o 1948. godini i Golom otoku i sukobu sa Staljinom. A Skender je, dosljedan sebi, o tome svoju bitku riječ davno rekao u satiričnoj poemi *Zbor derviša*. Sve ovo dobro je imati u vidu radi vremena u kojem živimo, radi razjašnjavanja dilema pred kojim stojimo, radi bržeg i jasnijeg prepoznavanja revolucionarnih ideologija usmjerenih na sukobljavanje umjetnosti i revolucije, politike i kulture, Saveza komunista i

664 Ademović, F. "Podsjećanja: Praznik u Semberiji", *Oslobođenje*, br. 13809, Sarajevo, 27. II. 1986, 5.

665 Mandić, J. "Svečanosti u Bosanskom Petrovcu: Sloboda stvaralaštva iz kolijevke humanizma", *Oslobođenje*, br. 13806, Sarajevo, 24. II. 1986, 2.

inteligencije. Razumije se, ne bi dobro bilo pojednostavljivati odnos politike i kulture i poricati da na tom području nisu moguće greške i nesporazumi, ali je zato potrebno kritičkom mišlju smjelo rasvjetljivati sva otvorena pitanja tog odnosa.”⁶⁶⁶ Aludirajući na polemike koje su se u BiH vodile u vezi sa životom i djelom Ive Andrića i Meše Selimovića, Uzelac je konstatirao: “Skender pripada književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, po onoj logici po kojoj svaki pjesnik vezan za zavičaj, po tematici i jezičkom izrazu kojim je progovorio, ali je Skender i muslimanski, i srpski, i hrvatski, i jugoslavenski pjesnik, i istovremeno, pjesnik naše revolucije.”⁶⁶⁷

I dok se poručivalo o potrebi “rasvjetljavanja svih otvorenih pitanja” sa već tradicionalnih proslava socijalističkih praznika organiziranih prema istom 40-godišnjem scenariju, bosanskohercegovačko društvo su preplavila različita viđenja prošlosti i rješenja za budućnost, od onih koji su slijedili partijsku ideologiju, preko zagovornika da Jugoslavija može prevazići ekonomsku i političku krizu u međurepubličkom dogovoru, do onih koji nisu vidjeli mogućnost opstanka jugoslavenske države. Na poseban su način članovi akademske zajednice na bosanskohercegovačkim univerzitetima, pogotovo na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, pokazali najveća razmimoilaženja u pogledima na aktualnu politiku i buduća rješenja, s tim što su najviše pažnje u javnosti privukli sljedbenici nacionalističkih teza. Bez obzira na to što su vladajuće strukture onemogućavale intelektualce da komentiraju različite pojave, događaje i ekonomsku krizu na stranicama *Oslobođenja*, bosanskohercegovačko društvo bilo je aktivnim sudionikom jugoslavenske stvarnosti sredinom osamdesetih godina.

Za samo dvije godine nakon XIV Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu, kada je u svijet odasлана slika sretnog i uspješnog društva, prošla je nezapaženo kandidatura Beograda za Ljetne olimpijske igre 1992. godine, glavnog grada Jugoslavije, u koju se Bosna i Hercegovina zaklinjala. U *Oslobođenju* je prenijeta samo vijest s porukom: “Gostima i

666 Isto.

667 Isto.

publici iz celog sveta nudimo otvorenu Jugoslaviju, bez viza, bez formalnosti, mogućnost da Beograd 1992. godine bude istinski susret prijateljstva Istoka i Zapada, Severa i Juga.”⁶⁶⁸ Međutim, događaji su se vrlo brzo odvijali i do Ljetnjih olimpijskih igara u Barceloni država Jugoslavija je polako nestajala s karte evropskih zemalja, a u *Oslobođenju* je već u prvom januarskom broju 1990. iz zaglavlja bio izbrisan slogan “Druže Tito mi ti se kunemo”.

668 “Danas odluka o domaćinu Letnjih olimpijskih igara 1992: Beogradska pozivnica prijateljstva”, *Oslobođenje*, br. 13768, Sarajevo, 17.10.1986, 1.

Vladimir Milčin

MAKEDONIJA: NEZAVRŠENA PROŠLOST

OSUĐENI NA PRIVREMENOST

Da li su 8. septembra 1991. godine, na dan proglašenja nezavisnosti, političari i građani okupljeni na skopskom trgu pomišljali da će Republika Makedonija biti samo privremeno ime, da će tek 8. aprila 1993. godine biti primljena u UN pod privremenom referencom Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija (BJRM), da će 19. februara 2019. godine biti primorana da promeni ustavno ime u Republika Severna Makedonija, da bi bila primljena u NATO, i da će 7. decembra 2020. godine Bugarska blokirati početak pristupnih pregovora Makedonije i Evropske unije? Tome su prethodile tvrdnje bugarskih vlasti da je makedonska nacija produkt komunističkog inženjeringa, ozvaničenog na Prvom zasjedanju Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM), 2. avgusta 1944. godine, kao i da je proslava 11. oktobra, Dana ustanka, politička provokacija. Na kraju je Sofija isporučila zahtev da definiciju “bugarski fašistički okupator” Skoplje zameni definicijom “nemački nacistički okupator Kraljevine Jugoslavije i privremena bugarska administracija sastavljena uglavnom od Makedonaca”!

Decenijama se u federativnoj Jugoslaviji živelo u verovanju da su pitanja – šta su Makedonci i čija je Makedonija – jednom zauvek dobila odgovor i da je prošlost završena. No, sredinom osamdesetih godina počelo je da se javno piše i govori o onome o čemu se ranije samo šaputalo, ili, zbog čega se u pijanstvu svađalo, a ponekad i tuklo u kafani koja se i sada nalazi ispod prostorija Društva književnika. Započelo je javno preispitivanje belih mrlja makedonske istorije, uključujući prećutkivanje ili izvrtnje događaja, dokumenata i ljudskih sudbina. Ulogu ledolomca odigrao je nedeljnik *Mlad Borec* sa novim glavnim urednikom Nikolom Mladenovim.

NA POČETKU, SPOR O KRAJNEM CILJU NOB U MAKEDONIJI

Neformalna grupa intelektualaca⁶⁶⁹ okupljena u Akcionom narodnooslobodilačkom komitetu (ANOK) uputila je 9. decembra 1943. godine Prigovor Manifestu Glavnog štaba makedonske Narodnooslobodilačke vojske (NOV) i Partizanskih odreda (PO). ANOK prigovara Glavnom štabu da nije nadležan da odlučuje o političkim pitanjima, osnovnim principima i ciljevima borbe i da je jedino nadležno Narodno sobranje koje još uvek nije zasedalo. Odnosno, da Manifest Glavnog štaba ima samo privremeni karakter i da rizikuje da ga po nekim pitanjima koriguje Narodno sobranje, što bi okrnjilo autoritet Štaba i Narodnooslobodilačke borbe u očima naroda i dalo materijal protivnicima da govore da je cela borba neozbiljna. "Zato je potrebno da se unapred jasno i precizno razgraniče dužnosti i prava oba tela." ANOK prigovara i to što se u Manifestu ne naglašava veza između NOB i prethodnih etapa makedonske narodne borbe za oslobođenje i ujedinjenje. I na kraju, ANOK smatra da krajnji cilj makedonske narodnooslobodilačke borbe nije slobodna Makedonija u okviru slobodne Jugoslavije, jer bi to donelo slobodu i ravnopravnost samo trećini Makedonije, one koja je do 1941. godine bila u granicama Kraljevine Jugoslavije.

"U ovom trenutku, zemlja je lakša našim pokojnicima, mnogobrojnim narodnim herojima koji su pali i rasejali kosti po celoj Makedoniji. Oni već vide kako sviće naša sloboda, vide družbu starih Ilindenaca Goce Delčeva i današnjih Ilindenaca – mlade makedonske vojske, i vide postavljene temelje za ostvarenje ideala dva pokolenja, dve epohe – slobodnu i ujedinjenu Makedoniju. (...) Makedoniju su podelili, ropstva su se menjala, ali borba makedonskog naroda nije prestala. Kad su svi porobljeni narodi Jugoslavije ustali protiv današnjeg neprijatelja celog čovečanstva, makedonski narod se priključio toj borbi. On je u njoj video mogućnost da pomogne opštoj borbi svih porobljenih naroda i celog slobodoljubivog čovečanstva i da ostvari

669 Kiro Gligorov, Blagoja Hadži Panzov, Emanuel Čučkov, Kiril Petrušev, Lazar Sokolov....

svoj vekovni nacionalni ideal. I eto, kao rezultat trogodišnjih krvavih borbi, makedonski narod je vezao svoju sudbinu sa sudbinama svih jugoslovenskih naroda, pomogao je krvlju i borbom da se dođe do nove, bratske, demokratske i federativne Jugoslavije. (...) Živela naša mila makedonska federalna država! Živela federativna, demokratska Jugoslavija, zajednički krov bratskih južnoslovenskih naroda!" – otvorio je zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Makedonije najstariji delegat Panko Brašnarov.

Predsednik Prezidijuma ASNOM Metodija Andonov – Čento nije bio član KPJ, ali je uživao ogroman ugled borca za nacionalno oslobođenje. Robijao je u vreme Kraljevine Jugoslavije, a bugarska okupatorska vlast ga je 1942. godine internirala u logor. Po izlasku iz logora, na poziv Glavnog štaba priključio se partizanima. U pratnji članova Prezidijuma Emanuela Čučkova⁶⁷⁰ i Kirila Petruševa,⁶⁷¹ Čento se 24. juna 1944. godine sastao na Visu sa Titom i otvorio je pitanje ujedinjenja Makedonije (Vardarska, Pirinska i Egejska), a Tito je odgovorio da to pitanje nije prioritetno i urgentno. Čento je kasnije imao nesuglasice sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom i Lazarom Koliševskim i protivio se odlasku 15. Makedonskog korpusa na Sremski front, umesto na Solun. Podneo je ostavku 14. marta 1946. godine, a već 14. jula je uhapšen ispred svoje kuće u Prilepu, ali vlast je objavila da je Čento uhapšen na grčkoj granici u pokušaju bekstva u Grčku. Sudska trojka, Panta Marina, Lazar Mojsov i Kole Čašule osudila ga je na 11 godina zatvora.⁶⁷² Pušten je uslovno posle 9 godina i 4 meseca. Do smrti se nije odrekao ideje o samostalnoj i ujedinjenoj Makedoniji.

670 Dana 7. marta 1945. godine imenovan za ministra u Privremenoj saveznoj vladi. Njegovi stavovi su bili ocenjeni kao nacionalistički, separatistički i antijugoslovenski, razrešen je i vraćen u Makedoniju.

671 Dana 6. avgusta 1944. godine imenovan za poverenika ASNOM za unutrašnje poslove, a 1945. godine za ministra unutrašnjih poslova u prvoj vladi Makedonije. Rezolucija IB zatekla ga je na funkciji ministra rada, sa koje je razrešen 26. oktobra 1948. godine, isključen iz KPJ i penzionisan.

672 Sva trojica su imali uspešne političke i diplomatske karijere na republičkom i saveznom nivou. Devedesetih godina Čašule je izjavio da je presuda bila doneta

Potpredsednik Prezidijuma Brašnarov, koji je u svom govoru pokušao da pomiri stavove ANOK i PK KPJ, uhapšen je 11. decembra 1950. godine. Početkom jula 1951. godine poslat je na Goli otok, gde je preminuo posle nekoliko dana.

Većina članova Prezidijuma Prvog i Drugog zasedanja ASNOM ležala je u skopskom zatvoru ili na Golom otoku. U Beograd su detaširani veteran Dimitar Vlahov i Kiro Gligorov, budući predsednik nezavisne Republike Makedonije. Gligorov je 1991. godine formulisao referendumsko pitanje: "Da li ste za suverenu i nezavisnu državu Makedoniju, s pravom na ulazak u budući savez suverenih država Jugoslavije?" Ovako formulisano pitanje podseća na spor iz 1944. godine koji nije bio rešen referendumom nego direktivom.

MAKEDONSKA INTELIGENCIJA

U godinama između dva svetska rata, kad je Makedonija bila deo Vardarske banovine, budući makedonski političari, intelektualci i umetnici su se školovali u Sofiji ili u Beogradu. Malo njih je stiglo do Beča ili do Moskve. U Skoplju je od 1920. godine funkcionisao samo ogranak Beogradskog univerziteta, katedra društvenih nauka, sa nastavom na srpskom jeziku.

Makedonski književni kružok u Sofiji funkcionisao je s prekidima od 1936. do 1942. godine. Pesnik Kole Nedelkovski i Venko Markovski⁶⁷³ pisali su na makedonskom, a ostali, uključujući i pesnika Vapcarova, na bugarskom – jeziku svog obrazovanja. Kružok je poluilegalno funkcionisao do streljanja Vapcarova u sofijskoj kasarni i policijskog

na najvišem nivou i da ju je preneo Vidoje Smilevski, leva ruka Koliševskog. Desna ruka je bio Strahil Gigov.

673 Pesnik, član Glavnog štaba i delegat na Prvom zasedanju ASNOM. Zbog podrške Rezoluciji IB zatvoren u skopskom zatvoru, a zbog poeme *Savremeni paradoksi* (1956) robijao na Golom otoku. Godine 1965. otišao na lečenje u Bugarsku gde je bio obasut počastima. Godine 1984. objavio je *Goli otok – ostrvo smrti*.

ubistva Nedelkovskog. Venko Markovski, Georgi Abadžiev⁶⁷⁴ i Vasil Ivanovski⁶⁷⁵ su se priključili makedonskim partizanima.

Prvi broj *Nove Makedonije* izašao je 29. oktobra 1944. godine. Pet meseci posle oslobođenja Skoplja, 3. aprila 1945. godine, otvoren je Makedonski narodni teatar, a 29. novembra 1946. godine otvoren je Filozofski fakultet, nukleus budućeg skopskog univerziteta.

Značajan deo makedonske inteligencije potiče iz Egejske Makedonije. Među književnicima, slikarima, režiserima, novinarima, istoričarima i univerzitetskim profesorima ima onih koji su u proleće 1948. godine, pre poraza Demokratske armije Grčke (DAG), evakuisani u uzrastu od dve do 14 godina. Najveći broj njih, oko 11.000, prihvatila je Jugoslavija. Posle Rezolucije Informbiroa, Jugoslavija je zatvorila granicu s Grčkom, a posle poraza 1949. godine, borci DAG i makedonskog Narodnooslobodilačkog fronta su preko Albanije bili transportovani u zemlje Istočnog bloka.

Sedamdesetih godina snimljeni su prvi filmovi o egejskoj temi: *Crno seme* reditelja Kirila Cenevskog, po romanu Taška Georgievskog, poreklom iz Egejske Makedonije, i dokumentarni filmovi *Australija*, *Australija* reditelja Stoleta Popova i *Tulgeš* reditelja Koleta Maneva, koji je kao dete izbeglica bio odveden u Rumuniju. Poslednji film o egejskoj drami je *Crveni konj* (1981) reditelja Stoleta Popova, ponovo po romanu Taška Georgievskog.

Kinematografija je odustala, ali književnost nije. Roman *Nebeska Timjanovna* (1988) Petrea M. Andreevskog (nije poreklom iz Egejske Makedonije) govori o golgoti grupe makedonskih rukovodilaca koji su 3. oktobra 1948. godine uhapšeni u Albaniji pod optužbom da su

674 Direktor Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju 1951/52. Autor scenarija za film *Mis Ston* i nekoliko istoriografskih romana.

675 Autor knjige *Zašto smo mi Makedonci posebna nacija*. Član BRP(k). Godine 1942. bugarski sud ga je osudio na 15 godina robije. 20. juna 1944. godine pobeo je iz zatvora i priključio se partizanima u Makedoniji. Delegat na Prvom zasjedanju ASNOM i prvi glavni urednik *Nove Makedonije*. U novembru 1945. godine, posle sukoba sa Koliševskim, vratio se u Bugarsku, gde je 1949. godine, u procesu protiv tzv. titoista osuđen na 12 godina strogog zatvora.

Titovi agenti i prebačeni u moskovski zatvor Ljubjanka. Na suđenju u Moskvi 1952. godine dobili su kazne u rasponu od 8 do 25 godina robi-je, u logoru Vorkuta. Oslobođeni su 1956. godine, a 1957. godine došli su u Makedoniju. P. M. Andreevski je prethodno (1980) objavio naj-čitaniji roman *Pirej* o deobama Makedonije i Makedonaca u godina- ma balkanskih ratova i Prvog svetskog rata. Oba romana ovog autora imala su i scenski život na sceni bitoljskog Narodnog teatra.⁶⁷⁶

KOLIŠEVSKI I KOLIŠEVIZAM

Lazar Koliševski je bio najmoćniji čovek u Makedoniji od 1945. do 1989. godine, sa prekidom od 1963. do 1972. godine, kada je predsed- nik Saveza komunista Makedonije (SKM) bio Krste Crvenkovski. Nje- mu je Tito poverio raščišćavanje sa Aleksandrom Rankovićem i UDB, ali Crvenkovski je bio odstranjen već 1972. godine u Titovom obraču- nu sa tzv. anarholiberalima /nacionalistima/ građanskom desnicom. Moć Koliševskog se obnovila i ostala maltene neokrnjena sve do 1989. godine, kad je SKM dobio i novo ime⁶⁷⁷ i novog lidera, Petra Goševa.

Posle objavljivanja *Borbe za Balkan* Svetozara Vukmanovića Tem- pa 1981. godine, Institut za nacionalnu istoriju je organizovao debatu o knjizi na koju je bio pozvan i Tempo, ali se on nije odazvao. Deset godina kasnije objavljen je polemički odgovor, knjiga *Pismo Tempu Vere Aceve*. “Tempova knjiga i njen sadržaj, u kome se pre svega tre- tiraju događaji iz NOB u Makedoniji, bili su izazov da napišem ovo pismo i da ga uputim autoru”, piše u predgovoru autorka, nosilac Par- tizanske spomenice i Ordena narodnog heroja. Knjigu je završila 8. aprila 1988. godine. Rukopis je najpre dala na uvid Tempu, ali se on nije oglasio 14 meseci. Na objavljivanje knjige morala je da čeka više od dve godine, jer izdavačke kuće u Makedoniji (direktori i glavni

676 Dramatizacija i režija Vladimir Milčin.

677 SKM–PDP.

urednici su po pravilu bili pisci) nisu smele objavljivati memoarsku građu bez odobrenja Koliševskog.⁶⁷⁸

Treće zasedanje ASNOM je 14. aprila 1945. godine predalo izvršne funkcije vladi na čelu sa Koliševskim, koji je rođen u gradiću Sveti Nikole, ali je odrastao u Kragujevcu. Najvažniji događaj u njegovom životu desio se u Beogradu 27. jula 1941. godine, kad je alarmirao Canu Babović da agenti Gestapoa privode okrvavljenog Aleksandra Rankovića. Grupa skojevaca izvela je uspešnu operaciju spasavanja organizacionog sekretara CK KPJ. Tako je Koliševski zadužio moćnog Rankovića koji je o njihovom prijateljstvu rekao: “Možda sam prema njemu bio pomalo sentimentaln kao čovek, ali eto – u pitanju je bio moj život. Bilo, pa se pamtilo!”

Početakom avgusta 1941. godine Koliševski je dobio direktivu od Rankovića da ode u Makedoniju sa delegatom CK KPJ Draganom Pavlovićem Šiljom, čiji je zadatak bio da “raščisti” sa sekretarom Pokrajinskog komiteta Metodijem Šatorovim – Šarlom. Šarlova krivica je bila u tome što je sproveo direktivu Kominterne da se makedonski komunisti priključe bugarskoj partiji posle kapitulacije Jugoslavije i bugarske okupacije istočne i centralne Makedonije.⁶⁷⁹ Već u septembru 1941. godine, Koliševski je bio oktroiran za člana PK KPJ, iako ga niko u partiji, ni u Makedoniji nije poznao. Na str. 48 u *Borbi za Balkan* Tempo piše da je formirano novo rukovodstvo u kome je odlučujuću ulogu odigrao Koliševski, a Vera Aceva pita: “Kako je mogao da odigra tu ulogu kad je novo rukovodstvo formirano 21. septembra, a Koliševski je uhapšen već 7. novembra?” Ali, Koliševski je ipak nešto preduzeo. U napisu “Bele mrlje makedonske povijesti” objavljenom u zagrebačkom nedeljniku *Start* 19. 8. 1989. godine Antun Kolendić⁶⁸⁰ piše

678 U jednoj fusnoti Aceva pominje razgovor u kome joj uticajna političarka Veselinka Malinska u poverenju kaže da pri CK SKM postoji grupa koja odobrava šta da se štampa, ali memoarsku građu odobrava lično Koliševski.

679 Direktiva je poništena posle napada Trećeg rajha na SSSR i Titovog protesta.

680 Kolendić je bio član Mesnog komiteta KPJ u Skoplju 1941. godine i šef partijske ćelije Prvog skopskog odreda.

da je Koliševski pre 11. oktobra, ceduljicom potpisanom pseudonimom *Mitre* naložio raspuštanje partijske ćelije skopskog partizanskog odreda zbog *frakcionaštva i nediscipline* i zbog toga što su komunisti u odredu *šarlovisti i autonomaši*. Koliševski nikada nije priznao da je Prvi skopski odred postojao, iako je u njemu bilo više od 40 partizana, komunisti i skojevaca.

Književnik Dimitar Solev, iz grupe modernista okupljenih oko časopisa *Razgledi*, objavio je 1980. godine roman o Vasilu Antevskom zvanim *Dren*, borcu skopskog odreda koji je posle raspuštanja odreda pao u ruke bugarske policije i zajedno sa saborcem, sekretarom Mesnog komiteta, Perišom Savelićem, osuđen na smrt vešanjem. Presuda je izvršena u noći između 18. i 19. avgusta 1942. godine u sofijskom zatvoru. Roman *Dren* je bio iskorak iz nametnute šutnje o postojanju odreda koji nije pretrpeo poraz od okupatora, već je bio rasturen odlukom oktroisanog moćnika.

Koliševski je 7. decembra 1941. godine podneo molbu za pomilovanje bugarskom caru Borisu III i smrtna kazna mu je preinačena u doživotnu robiju. Oslobođen je 7. septembra 1944. godine. Dakle, nije bio u Makedoniji ni na dan ustanka 11. oktobra 1941, ni na Prvom zasjedanju ASNOM, 1944. godine. Ipak je 2. avgusta 1952. godine dobio Orden narodnog heroja, a da nije ni pomirisao barut. Pedesetih godina prošlog veka građani Makedonije su klicali: "Nie, Makedoncite, Tito si go sakame!", ali klicali su i "Tito – Lazo!" Autor ovog teksta seća se da je 1952. godine išao u vrtić "Lazar Koliševski", koji je kasnije dobio ime "13. novembar", dan oslobođenja Skoplja.

NIE, MAKEDONCITE, TITO SI GO SAKAME!

Na svečanoj sednici održanoj 2. avgusta 1969. godine, "duboko svesni veličine dela i istorijskog značaja za stvaranje makedonske države i izražavajući bezgraničnu zahvalnost naroda Makedonije", delegati Sobrańja doneli su odluku da se novoustanovljena Zlatna spomenica ASNOM dodeli Josipu Brozu Titu. "Obeležavajući 25-godišnjicu Prvog zasjedanja ASNOM, dana kad je narod Makedonije u zajedničkoj borbi jugoslovenskih naroda ostvario vekovni ideal nacionalnog

oslobođenja i stvaranja svoje države, nastavljajući ideale Ilindena i odluke Prvog zasjedanja ASNOM o afirmaciji i uzdizanju nacionalne kulture u Makedoniji, doneli su i odluku da se u periodu 1970–1975. godine u 25 gradova SRM izgrade spomen-domovi kulture kao trajna uspomena na Prvo zasjedanje ASNOM.”

Spomen-dom kulture u Bitolju je zakasnio. Izgradnja je počela posle Titove smrti, u julu 1980. godine. Poslednja predstava u staroj zgradi pozorišta bila je jugoslovenska praiizvedba *Svečane večere u pogrebnom preduzeću* Ive Brešana. Opštinskim funkcionarima je neko iz teatra dojavio da se baš tada, posle Titove smrti, priprema “crna, reakcionarna komedija”. Bio je alarmiran i CK koji je poslao tri člana Ideološke komisije na generalnu probu. Posle probe, glumci su bili pozvani na razgovor. Ne sećam se da li sam i ja, kao reditelj predstave, bio pozvan, ali glumci su insistirali da prisustvujem i ja. Članovi komisije⁶⁸¹ su ubeđivali glumce da je predstava destruktivna i previše crna i da ne bi trebalo da se igra. Bio im je ponuđen oprostaj, jer su bili “izmanipulisani od autora i reditelja”, ali oni su jednoglasno odbili da se odreknu predstave: “Zar mislite da posle dva meseca rada ne znamo šta igramo?”

Krajem decenije, u maju 1989. godine, na Makedonskom teatarskom festivalu u Prilepu, održana je praiizvedba drame *Spiro Crne* Blagoja Risteskog.⁶⁸² Predstava nije bila proglašena najboljom, iako je dobila nagrade za najbolji tekst, režiju, scenografiju, muziku i jednu od nagrada za najboljeg glumca. Posle završetka festivala, Društvo za nauku i umetnost, Društvo istoričara i Društvo za makedonski jezik iz Prilepa su otvorenim pismom tražili da se predstava skine sa repertoara, kao “antimakedonska i štetna za makedonsku istoriju, jer plasira ideju suprotnu interesima makedonskog naroda i istorijskoj istini i omalovažava, minimizira i karikira svetle likove i tradiciju make-

681 Dimitar Solev, direktor Narodne i univerzitetske biblioteke, Georgi Stalev, pisac, profesor na Filološkom fakultetu i Strašo Todorčevski, sekretar Ideološke komisije.

682 Pesnik i dramski pisac, nedovoljno poznat na jugoslovenskom prostoru. Režiser je bio Vladimir Milčin.

donske istorije”. Predsedništvo Saveza boraca iz Prilepa podržalo je i njihove stavove i zahtev za bezuslovno skidanje predstave sa repertoara. Zatim je nedeljnik *Ekran* organizovao tzv. javno suđenje posle gostovanja predstave u Skoplju. U dnevniku *Večer* citiran je pisac i teatrolog Blagoja Ivanov: “(...) postoje vremena i generacije koje žive sa mitovima i umiru sa njima. Međutim, dolaze druge generacije koje ti mitovi zamaraju, pa počinje demitologizacija. Primer za to je ovaj tekst. Zato, niko ne može da zabrani predstavu osim publike koja to pravi jednostavno – ne dolazi da je gleda”. Aleksandar Aleksiev, pisac i teatrolog, posle bezmalo dve decenije, osetio je potrebu da se javno izvini reditelju Ljupču Toziji za suđenje njegovoj predstavi *Hamlet iz Mrduše Donje* u jesen 1970. godine: “Tada su razne ideološke komisije prinuđivale ljude sa dostojanstvom i autoritetom da govore protiv sebe. To se vreme ne sme ponoviti, to vreme ne vodi nikuda, neka to ostane daleka prošlost. Međutim, tada smo bili žrtve pojedinaca, a u ovom konkretnom slučaju ne javljaju se nekakve ideološke komisije, nego naučna društva, istoričari... Za mene je još strašnije ukoliko iza toga stoje neke druge, suptilnije manipulacije. Ali, verujem da iza ove lakrdije ipak stoje samo pojedinci.” Kao dvadesetjednogodišnjak, Aleksandar Aleksiev je 1949. godine bio poslat na Goli otok pod optužbom da je bio “član ilegalne studentske informbirovske organizacije”, ali je oslobođen posle godinu dana.

ZLATNE GODINE POZORIŠTA BEZ HEPIENDA

Pozorišna produkcija u Makedoniji osamdesetih godina bila je jedan od stubova jugoslovenskog pozorišta. Predstave su obilazile Jugoslaviju na gostovanjima i festivalima sa kojih su se vraćali sa nagradama. Goran Stefanovski se igrao na svim jezicima. Slobodan Unkovski je često režirao u Jugoslovenskom dramskom pozorištu, Ljubiša Georgievski je krstario širom Jugoslavije, a autor ovog teksta režirao je tri predstave na albanskom jeziku u Prištini. Pozorišta u Makedoniji bila su otvorena za pisce i režisere iz svih republika.

Skopski Teatar narodnosti (Albanska i Turska drama) prevazišao je republičke granice višekratnim učešćem na sarajevskom festivalu

MES sa predstavama rađenim po tekstovima makedonskih Albanaca i Turaka.⁶⁸³

Knjige Džordža Orvela nisu bile prevedene na makedonski kada je 1981. godine u prepunoj auli Filozofskog fakulteta (FF) u Skoplju, alternativna Teatarska radionica FF odigrala predstavu *Kako bi trupa Modre bluze prikazala Životinjsku farmu Džordža Orvela*. Teatarska radionica FF je od 1980. do 1984. godine napravila četiri predstave⁶⁸⁴ koje su prokrstarile Jugoslaviju, od Nove Gorice do Podgorice.

Pozorište u Makedoniji je osiromašilo 1987. godine kad se, izuzetno uspešni alternativni Romski teatar "Pralipe", koga je Rahim Burhan osnovao početkom sedamdesetih godina, preselio u Milhajm, kod Roberta Čulija, gde je dobio znatno bolje finansijske i prostorne uslove za rad.

U jesen 1988. godine predsednik opštine Kumanovo i predsednik Gradskog komiteta odlučili su da zatvore pozorište. Nezvanično objašnjenje bilo je da građanima Kumanova ne treba pozorište na nerazumljivom makedonskom jeziku. I jedan i drugi nisu očekivali žestoku reakciju u javnosti, a javnost je bila iznenađena mlakom reakcijom pozorišnog esnafa. Intervencija sa samog vrha partije dovela je do formiranja radne grupe koja je trebalo da napravi elaborat za novi teatar u okviru Doma kulture. Posle 12 meseci, Izvršno veće opštine Kumanovo saopštilo je "da se intenzivno radi na formiranju novog teatra i da se zato ne prihvataju i energično odbacuju svi protesti i insinacije koje plasiraju pojedini kulturni radnici da je zatvaranje vrata teatra u Kumanovu posledica kratkovidosti i arogancije birokratije!"

NEČASTIVI NA PRAVNOM FAKULTETU

U junu 1974. godine partijska organizacija Pravnog fakulteta isključila je profesora sociologije Slavka Milosavlevskog, posle čega mu je bio prekinut i radni odnos. Milosavlevski je posle pada Rankovića bio član Izvršnog komiteta CK SKJ, a 1969. godine izabran je za sekretara

683 Teki Derviši, Džabir Ahmeti, Resul Šabani i Irfan Beljur.

684 Režiser je bio Vladimir Milčin.

CK SKM. U jeku kampanje protiv liberalizma i nacionalizma našao se na udaru i podneo je ostavku na zahtev novog predsednika SKM Angela Čemerskog. Devedesetih godina je objavio desetak knjiga od kojih su najviše odjeka u javnosti imale *Sociologija makedonske nacionalne svesti*, u dva toma i, u koautorstvu sa Crvenkovskim, *Naš pogled na vreme Koliševskog*. Profesor krivičnog prava Đorđi Marjanović pao je u nemilost 1983. godine. U uvodnom referatu na XXI savetovanju Jugoslovenskog udruženja za krivično pravo i kriminologiju Marjanović se zalagao za ukidanje verbalnog delikta. Bio je izložen oštrim napadima establišmenta i partijski kažnjen, posle čega je istupio iz Saveza komunista i bio predsednik partije Liga za demokratiju, osnovane 21. novembra 1989. godine.

Trojica profesora Pravnog fakulteta koji su učestvovali ili pasivno posmatrali hajku na Milosavljevskog i Marjanovića, napredovali su nezadrživo u akademskim i političkim karijerama. Kambovski, Klimovski i Beličanec bili su članovi republičkog Izvršnog veća u drugoj polovini osamdesetih godina, kad je došlo do surove policijske intervencije u Vevčanima. Njihove karijere nisu bile ugrožene ni posle uvođenja višepartijskog sistema. Kambovski je bio ministar pravde u koalicionaloj vladi VMRO-DPMNE, DA i DPA⁶⁸⁵ i još uvek je nezaobilazan konsultant svih vlada. Klimovski je na vrhuncu političke karijere bio predsednik Sobranja od 1998. do 2000. godine. Beličanec je od 1986. do 1991. godine bio član i potpredsednik republičkog Izvršnog veća. Od 1985. godine predavao je Samoupravni udruženi rad, ali se od kraja 1991. godine prebacio na unosnije poslovno pravo. "Proslavio se" i kao jedan od "mozgova" privatizacije.

Vasil Tupurkovski je od 1983. godine predavao Međunarodno pravo. Njegov uspon od prvog omladinca do člana Predsedništva SKJ i Predsedništva SFRJ bio je brži, ali i kraći od karijere Koliševskog. Njegova kovanica o "neprincipijelnoj koaliciji", izgovorena na 18. sednici CK SKJ, u oktobru 1988. godine, katapultirala je njegove slike na šoferšajbne kamiona u Srbiji i na transparente "Tupurkovski, kako to

685 Lideri: Ljubčo Georgievski, Vasil Tupurkovski i Arben Džaferi.

gordo zvuči!" A, kad se u Predsedništvu SFRJ posle devetomartovskih događaja 1991. godine suprotstavio uvođenju vanrednog stanja, u Srbiji je svrstan među "grobare Jugoslavije". Još uvek član Predsedništva SFRJ, Tupurkovski je u Makedonskom narodnom teatru 4. marta 1991. godine organizovao manifestaciju "Mir u svetu – mir u zemlji! Pružite ruku, objavite mir!" sa učešćem umetnika iz svih republika i pokrajina. Godine 1993. objavio je knjigu *Istorija Makedonije: od drevnosti do smrti Aleksandra Makedonskog* i dečje slikovnice o Aleksandru i njegovom konju. Tupurkovski je bio začetnik populizma u Makedoniji.

SAHRANA JEDNOG LIBERALA

Čistka liberala, nacionalista, odnosno tzv. građanske desnice protekla se na osamdesete godine. Državna bezbednost vodila je grupni dosije "Plavi 9". Bili su prisluškivani i praćeni Krste Crvenkovski, Vera Aceva, Slavko Milosavljevski, predsednik Gradske konferencije SKM Ćamuran Tahir, profesori Pravnog fakulteta Tomislav Čokrevski i Milan Netkov i profesor Filozofskog fakulteta Dimitar Dimitrov.

Na pešačkom prelazu kod zgrade MANU, 17. septembra 1985. godine vozilo JNA je pregazilo Nešu Markoskog,⁶⁸⁶ nosioca partizanske spomenice i glavnog i odgovornog urednika makedonskog izdanja Komunističke partije do 1972. godine, kada je razrešen i stavljen na raspolaganje. Narednog dana, tokom prepodneva, grupa funkcionara nižeg ranga došla je u stan porodice Markoski da izrazi saučešće supruzi i ćerkama, ali su panično pobegli kroz kuhinju da bi izbegli susret sa prijateljima i istomišljenicima pokojnika iz grupnog dosijea "Plavi 9". A, na sahrani je padala u oči grupa pripadnika SDB koji su revnosno fotografirali sve koji su došli na sahranu liberala.

TAČKA PREOKRETA: VEVČANI, 1987.

Keith Brown, profesor antropologije na Državnom univerzitetu Arizone i dobar poznavalac Makedonije, objavio je 21. oktobra 2020.

686 Igrom slučaja, nesreća se dogodila pred očima glumca Branislava Lečića koji je svedočio na suđenju u Vojnom sudu u Skoplju.

godine tekst pod naslovom “Kako je afera Vevčani postala važna lekcija za današnje američke demonstrante”:

U avgustu 1987. godine rukovodstvo Komunističke partije je, bez lokalne saglasnosti, nametnulo veliki infrastrukturni projekat preusmeravanja vode iz vevčanskih izvora prema drugim naseljenim mestima. Vevčanci su u tome videli pretnju za budućnost svoje dece i započeli su građansku neposlušnost. Blokiral su ulice improvizovanim barikadama i svojim telima. Držali su Titove slike da bi stavili do znanja svoju lojalnost idealima zemlje. Njihova borba bila je protiv zloupotrebe državne moći. Vlast je odgovorila raspoređivanjem milicije koja je koristila i električne pendreke da bi rasterala nenasilne demonstrante. (...) Suočena sa gnevom Vevčanaca, vladajuća Komunistička partija je širila u medijima dezinformacije da bi bacila sumnju na karakter i motive demonstranata. Osvetila se vođama otpora blokiranjem pristupa obrazovanju ili zaposlenju njima i njihovim porodicama. Vevčanci su se suprotstavili naporima da budu učutkani. Nastavili su da kreativnim, nenasilnim otporom grade koaliciju saveznika širom Jugoslavije. Pozvali su umetnike, pesnike i novinare da se priključe njihovom cilju. Pozorišni reditelj Vladimir Milčin objavio je snažnu kritiku kolaborantstva makedonskih intelektualaca sa režimom 687 i pomogao je amaterskoj trupi iz Vevčana 688 da njena predstava stigne do šire publike. Slovenački pesnik Dane Zajc digao je glas protiv nasilja vlasti. 689 Crnogorski reditelj Krsto Škarnata ispričao je priču o Vevčanima u kratkometražnom filmu Hvala vam na slobodi. (...) Upornim ponavljanjem direktnog pitanja liderima partije, ko je dao naređenje da se upotrebi nasilje, Vevčanci su se suprotstavili autoritarizmu. Prozvali su sve koje su smatrali odgovornim, navodeći njihova imena na podsmešljivom spomeniku na seoskom trgu. (...) U maju 1989. godine Vevčanci su organizovali marš od sela do sedišta CK

687 “Nemoralno je biti pristojan”, intervju u zagrebačkom nedeljniku *Danas*, 22. 9. 1987.

688 Trupa *Pokloni se i padni!* igrala je na festivalu Mlad otvoren teatar u skopskom Domu mladih.

689 “Skepsa prema moći”, intervju u zagrebačkom nedeljniku *Danas*, 15. 9. 1987.

udaljenog 160 kilometara. Više od 2000 građana se okupilo i zahtevalo susret licem u lice sa rukovodstvom SK. U to vreme, veći broj uticajnih, reformski nastrojenih novinara, intelektualaca i političara se već priključio cilju Vevčanaca. Mesec dana kasnije ministar za unutrašnje poslove i njegov zamenik su bili prinuđeni da daju ostavke.

U duhu drevne vevčanske karnevalske tradicije, 8. avgusta 1990. godine, na trogodišnjicu policijske intervencije u Vevčanima, komunalni đubretar je metlom očistio kukuruznim lišćem pokrivenu betonsku ploču na kojoj su ispod natpisa *Bog vas ubio, pogani izrodi* bila urezana imena republičkih i opštinskih funkcionara odgovornih za policijsko nasilje: L. Koliševski, J. Lazaroski (predsednik CK SKM), G. Gogovski (predsednik Izvršnog veća), A. Andonovski (republički sekretar za unutrašnje poslove) itd.

MAKEDONSKI PARADOKS: DISIDENTI U SUP-U

Članovi IV Osnovne organizacije SK u RSUP su 7. septembra 1989. godine pokrenuli postupak za utvrđivanje odgovornosti predsednika Izvršnog veća Gogovskog zbog teške društveno-ekonomske i socijalne situacije, tolerisanja kršenja zakona u RSUP i korišćenja privilegija i olake primene sile i represivnih mera u vevčanskom slučaju, kad su prvi put upotrebljeni i električni pendreci. Odgovornost se tražila i zbog mlake reakcije republičkog Izvršnog veća na ćutanje jugoslovenske štampe o susretu dece izbeglica iz Egejske Makedonije, održanog u julu 1988. godine u Skoplju. Izvršno veće nije reagovalo ni na držanje jugoslovenske delegacije na međunarodnim konferencijama u Parizu i Ženevi o ljudskim pravima u maju i junu 1989. godine, na kojima nije bilo postavljeno pitanje o makedonskim nacionalnim manjinama u susednim zemljama, a nije reagovalo ni na inicijativu Skupštine SR Srbije za reviziju Zakona o dodeljivanju zemlje kolonista u Makedoniji i Kosovsko-metohijskoj oblasti. Reagovalo je samo Društvo književnika Makedonije.

“Otvaranje dela ovih ‘vrućih’ pitanja od strane zaposlenih u RSUP, za centre političke moći je značilo čin javne sumnje u vrhovni princip

na kojem je počivao makedonski partijsko-policijski projekat čija je politička metafora bio kult Lazara Koliševskog. Otud je reakcija na ovakav čin bila logična – brutalna politička represija prema *Osmorici*⁶⁹⁰ koja je simbolizovala osvetu moćnih, predstavljajući i direktnu pretnju svakom ko bi pokušao da na bilo koji način dirne u bezgrešnost ovog koncepta. Indiferentnost prema nastavljanju ovakve prakse, u jutro demokratskog preporoda društva, predstavlja hipoteku i pretnju po budućnost”, napisao je Aleksandar Dinevski, analitičar u DB.⁶⁹¹ *Osmorica* koji su u međuvremenu stavljeni na raspolaganje, 20. marta 1990. godine obratili su se otvorenim pismom delegatima Sobrajna: “Jedna od osnovnih dilema jeste, da li su od prvostepenog značaja obelodanjene zloupotrebe i deformacije, ili se radi o daleko suprotnijim pitanjima: čija je Služba bezbednosti, ko vuče konce u ovom zamršenom teatru i, konačno, kako je Lazaru Koliševskom polazilo za rukom da njom rukovodi decenijama? Zar ne treba otvoreno progovoriti o montiranim političkim sudskim procesima, o višegodišnjoj seči makedonske inteligencije i da li i dalje možemo biti indiferentni prema tragičnim sudbinama ljudi?”

ZAKASNELA DEBATA O KULTURI

Rukovodstvo zaboravljenog Socijalističkog saveza radnog naroda Makedonije (SSRNM)⁶⁹² za 5. i 6. oktobar 1989. godine sazvalo je Sabor kulturnih radnika SR Makedonije.⁶⁹³ Bio je to očajnički i zakašneli pokušaj da se zaustavi vreme i konzervira sistem političke kontrole nad kulturom. Sabor je trebalo da preraste u “trajni oblik društveno-političke, kulturne i stvaralačke akcije”. Bilo je najavljeno da će

690 Slobodan Bogoevski, Pavle Trajanov, Bedžet Bedžeti, Stanoja Bogeve, Grozdan Cvetkovski, Jovan Čaminski, Aleksandar Dinevski i Mile Ilievski.

691 “10 teza – Sve je bilo tajna!”, objavljeno u nedeljniku *Mlad borec* u jesen 1989. godine. Dnevne novine *Nova Makedonija* i *Večer* su odbile.

692 Socijalistički savez radnog naroda Makedonije se 1991. godine transformirao u Socijalističku partiju Makedonije.

693 U dvobroju 7–8/1989. časopisa *Kulturen život*, čiji je izdavač bila danas nepostojeća Kulturno-prosvetna zajednica Makedonije, objavljen je prilog sa izlaganjima.

na zasedanju planiranom za maj 1990. godine biti usvojen nacionalni program za razvoj kulture što se, naravno, nije desilo. Socijalistička partija Makedonije⁶⁹⁴ osnovana 22. septembra 1990. godine proglašila se pravnim naslednikom raspuštenog Socijalističkog saveza! Slede izvodi iz nekoliko govora.

“Ovo je veliki dan za makedonsku kulturu. Prvi put smo se okupili mi stvaraoci i kulturni radnici iz svih oblasti kulture, da se na ovoj slobodnoj tribini kroz demokratski dijalog izjasnimo o suštinskim pitanjima i problemima s kojima se svakodnevno suočavamo i da nađemo putokaz za budućnost. Mudar čovek je rekao: ‘Jezik je moja domovina.’ Mi ćemo danas proširiti ovu misao i reći ćemo: ‘Naša zajednička domovina jeste kultura.’ Naime, kultura, zajedničko nacionalno osećanje je ono što povezuje raskomadani makedonski narod, bez razlike u kojem bližem ili daljem delu sveta živi. (...) Ako ne štitimo to naše bogatstvo budnim očima i hrabrim srcem, ako nam ga oduzmu na prepad i drsko, ostaćemo praznih ruku, gluvi, nemi, slepi. Bićemo siročad na svetu, istorija će nam biti maćeha. Zato smo se okupili ovde, da se vidimo, da se prebrojimo, koliko nas je, kao što kaže pesnik, da izmerimo naš hod, kao što kaže drugi pesnik, i da iskoračimo napred. Pružamo bratsku ruku svim kulturnim radnicima Jugoslavije kako bi premostili sve prokletinje, sve mirakule i sve simbole zla koji žele da nas povuku natrag, da nas vrate u stare okove i nacionalne sramote i da sruše dostojanstvo slobode čoveka, najveće postignuće jugoslovenske revolucije. Mi smo za levi marš istorije!” (Paskal Gilevski,⁶⁹⁵ sekretar RK SSRNM i član DKM)

“Na kojoj smo koti civilizacijskog, kulturnog i demokratskog razvitka? Na kojem smo rastojanju od ostvarivanja klasno-revolucionarnih oslobođilačkih kulturnih ciljeva kako bi mogli da najbolje sagledamo staze kulturnog razvitka koji je pred nama? Koji su najznačajniji trendovi i najaktuelnija pitanja kulturnog razvitka i gde su, kakve su i kolike su naše

694 Osnivač je bio večiti savezni i republički poslanik Ljubisav Ivanov Dzingo, jedan od najmoćnijih tajkuna u nezavisnoj Makedoniji.

695 Predsednik Saveta Struških večeri poezije u vreme vevčanske afere.

uzajamne koordinate jedinstvenog jugoslovenskog kulturnog prostora i naše univerzalne komunikacije? Kakav je odnos kulturnog stvaralaštva i kulturne politike?” (Tome Momirovski, književnik, predsednik Kulturno-prosvetne zajednice i nekadašnji republički sekretar za kulturu)

“Ne može se reći da se u ovih 45 godina slobodnog života nije stvorilo dovoljno imena stvaralaca iz likovnog i sveukupnog kulturnog života sa potrebnim autoritetom. Naprotiv, među njima je i veliki broj moćnika koji su postali deo političkog života, koji su se odvojili od života i od naroda, pa ih ne zanima ni njegova sudbina ni život sutra. Oni su se izdvojili samozadovoljno i sebično i pomešali su kriterijume u stvaralaštvu.” (Petar Mazev, slikar i profesor na Fakultetu likovnih umetnosti)

“Malo je reći da je postojanje Makedonije istorijska realnost, treba podvući da je Makedonija kao nezavisni nacionalni subjekat istorijska činjenica čija je osnovna zaštitna argumentacija postojanje bogato razgranate kulturne prošlosti i veoma produktivne sadašnjosti, bez obzira na krizne periode kroz koje danas prolazi. (...) Nažalost, nedostatak stamenijeg nacionalnog programa usporava naš istorijski razvitak. Ipak, odmah ćemo ponoviti i podvući: kultura se tu javlja kao inovativna i efikasna dopuna, kao kompenzacija posebne vrste, nadomeštaj propuštenog, neodrađenog, nesagledanog, nedefinisanog. Ta protejska moć kulture da vrši ulogu apsolutnog nadomeštanja u logici procesa nacionalnog razvoja je bazična činjenica. Može da se pomisli, ponekad, da je makedonsko gledište i u uslovima slobodnog nacionalnog razvitka, u nekim etapama tog razvitka, bilo dosta često zamagljivano, limitirano, blokirano. Nesumnjivo, onda je i kultura bila omalovažavana, obesmišljavana, ostavljena van koncepta i vizija, diskreditovana. Nije na odmet i malo prisećanja: u našoj memoriji ostali su skromni podaci o moćnicima koji su masakrirali kulturu SRM kroz žestoku i nemilosrdnu seču sposobnih kadrova, preko demagoških zalaganja za egalizaciju stvaralačkog čina u duhu nekakvog iskrivljenog marksizma (proglašavanjem fizičkog radnika jedinim stvaraocem), preko represije koju su sprovodili anacionalni visoki partijski i državni funkcionari nad stvaraocima

koji su negovali nacionalnu temu. (...) Ali danas, negacije makedonske samobitnosti i makedonske države i nacije se postepeno premeštaju iz spolja prema unutra. Rušenje Makedonije, njene istine, njene stabilnosti (ekonomske, političke, kulturne) počinje da se vrši podmuklo, perfidno, lukavo, preko novih petih kolona i trojanskih konja. I tu kultura kao najslobodnija teritorija duha treba da ponudi prva sagledavanja o načinu makedonske samozaštite. Javno se plasiraju tvrdnje o SRM kao bankrot-republici, o makedonskoj naciji se govori da je oktroirana, kominternovsko-vatikanska kompromisna solucija, da su Makedonci u Jugoslaviji parazitska, nerentabilna nacija koja se hrani na jaslama Federacije. Drugi antimakedonski centri u Jugoslaviji izmišljaju žarišta srbofobije u SRM kako bi imali pravo na eventualni pretekst za bilo kakav opravdan oblik agresije i intervencije. Neki naši beogradocentri asistiraju ovim ružnoćama negiranjem najvrednijeg u oblasti literature kod nas – Egejske teme. I tako se odvija problematika našeg dana i mi zatvaramo oči i uši pred brojnim nedoličnim pretnjama.” (Gane Todorovski,⁶⁹⁶ književnik i profesor Filološkog fakulteta)

Autor ovog teksta, Vladimir Milčin, dobio je reč posle odlaska funkcionera: “Sabor kulturnih radnika održava se tokom kulminacije krize u našoj zemlji koja se nalazi na raskršću starog i novog. Horizont je dramatično otežao raznim pretnjama koje uznemiravaju mračnom perspektivom da nam se prošlost vrati kao budućnost. Naša sadašnjost je groteskna: odgovori, kojima su nas ubeđivali i umalo nas ubedili da su večiti i univerzalni pokazali su se kao zablude. Ono što je dugo bilo prećutkivano danas dobija oblik psovki, a ono što je bilo izgovarano na sav glas kao parola danas nam zvuči kao besmislica. A ipak, čini se da ova sredina oficijalno još uvek živi po inerciji već mrtvih kanona. Izuzeci, klince novog mišljenja i delovanja samo potvrđuju preovlađujuću orijentaciju koja svom snagom pokušava da održi neodrživo stanje stvari. Ta orijentacija, diktirana od politike, političara i ideologa, još uvek ima

696 Predsednik DKM, predsednik saveta Struških večeri poezije, član MANU od 1997. godine.

svoje podržavao ce i navijače u drugim društvenim slojevima, pa ih ima i među nama, kulturnim radnicima. Oni koji još uvek priželjkuju kulturu kao večitu pratilju politike, bez obzira kakav alibi nude za to, pa i onaj o politici kao prvom i vrhovnom branitelju nacionalne samobitnosti, prave sve nas saučesnicima u marginaliziranju Makedonije, Makedonaca i narodnosti koje žive u njoj. Ta marginalizacija je postigla to da poslednjih godina budemo duhovna periferija Jugoslavije. A Evropa je samo daleki san i zbog toga što nekima evropeizacija znači zlo zato što ugrožava njihovu nesposobnost. Dominacija politike nad kulturom ostavila je duboke ožiljke u našoj svesti koja tek u zadnje vreme pokušava da uspostavi kontinuitet i jedinstvo nacionalne istorije i kulture kao istorije i kulture svih Makedonaca, bez obzira na državne granice. Kultura je samo delimice kompenzirala nedostatak interesovanja politike o sudbini, osećanjima i samosvesti Makedonaca van SRM. Tu ravnodušnost diktirala je inferiorna politika, čija je glavna preokupacija bila da svojim podanicima usađuje osećaj zadovoljstva i sreće, jer žive u najsavršenijem od svih svetova pod rukovodstvom onih čija dalekovidost i mudrost ukida potrebu i obavezu da i mi podanici kritički mislimo o ovom malenom svetu. Za nas je do juče bilo veoma važno da vrhunskim kulturnim manifestacijama prisustvuju i trećerazredni funkcionari. Zar se ne stidimo toga što slušamo istrošene i izbledele govore pre nastupa najvećih pesnika sveta? Zar poezija nije bila uvređena prisustvom opštinskih siledžija u počasnim redovima Struških večeri poezije? Moramo dokazati da je ova tribina slobodna, treba da osvojimo tu slobodu, a to znači i da priznamo i vlastite zasluge i greške, prevazilazeći patetiku i melodramatiku romantičarskog i socrealističkog koji i danas ovde odzvanjaju u davno viđenoj scenografiji od morske pene i botanike. Pitam se: da li stvarno prepoznajemo vreme u kojem živimo?"

RAĐANJE NEVLADINOG SEKTORA

Posle kratkotrajne i zakasnele epizode sa Udruženjem za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI), čija je podružnica u Makedoniji

formirana u oktobru 1989. godine, intelektualci su odigrali vodeću ulogu u formiranju brojnih nevladinih i neprofitnih organizacija koje su okupljale građane svih nacionalnosti. Prioriteti su bili priznavanje Evropske zajednice i unutrašnja integracija multietničke i multikulture Makedonije. U novembru 1992. godine, u Ohridu, okupilo se više od 400 učesnika Međunarodne mirovne konferencije u organizaciji *Helsinškog parlamenta građana* i *Stalne konferencije lokalnih i regionalnih vlasti Evrope*. Jedan od zaključaka bio je zahtev za hitno priznavanje Makedonije koga nisu podržali samo učesnici iz Grčke.

RASKID

Selektorka Vida Ognjenović je za Sterijino pozorje 1992. godine odabrala predstavu skopskog Dramskog teatra *Černodrinski se vraća kući*, tandema Goran Stefanovski – Slobodan Unkovski i praizvedbu komada CZ Biljane Jovanović u režiji Vladimira Milčina u izvođenju bitoljskog Narodnog teatra. Oba makedonska pozorišta su u aprilu 1992. godine otkazala učešće na Pozorju. Jugoslavija u raspadanju postala je poprište rata. Pozorišta iz već nezavisne Makedonije, koju su tada mnogi smatrali oazom mira, nisu mogla da ignorišu krvoproliće, u požaru koga je zapalio Milošević. Savez suverenih država iz drugog dela referendumskog pitanja više nije bio moguć.

EPITAF

*Epitaf onome što je nestalo sa mapa. Bezbrojne su šanse za ropstvo, nikakve su šanse za slobodu. Spoljni zidovi se ruše, pa šta? Niču novi, unutrašnji, čvrsti zidovi duboko u nama. Iluzije privlače, sloboda plaši i odbija. Erupcija slobode? Otkrila nam se kao najkraći put iz jednog zatvora u drugi. Centralni zatvor ima zidine, ali nema granice. Oni koji će pobeći posle njegovog rušenja, rasejaće seme neslobode: San žrtve da bude dželat.*⁶⁹⁷

Sa makedonskog preveo Slobodan Marković

697 Iz drame CZ Biljane Jovanović.

Marko Zajc

SLOVENAČKI KRITIČKI INTELEKTUALCI I JUGOSLOVENSKA JAVNOST⁶⁹⁸

AKTERI

Nema nikakve dileme da Dimitrij Rupel i Tomaž Mastnak spadaju među najuglednije kritičke intelektualce slovenačkih (i jugoslovenskih) osamdesetih godina XX veka. Takođe je dobro poznato da su dolazili iz različitih intelektualnih tradicija, imali različite porive i motive, kao i različitu ulogu u civilnom društvu, odnosno (ili) političkoj alternativni “posttitovske” Jugoslavije i Slovenije. Uprkos tome, često su se susretali – kako u intelektualnom, tako i u prostornom smislu. Što se deveta decenija XX veka više bližila kraju, u više su se navrata nalazili na istim forumima i u istim publikacijama. Ta blizina sigurno nije bila prijatna, pa zbog toga nije neobično što nije trajala dugo. Između poznog proleća i jeseni godine 1986. imali su zanimljivu dodirnu tačku: zbog otvorene javne reči obojica su se našla pod mikroskopom medijske javnosti i vlasti u Sloveniji i Jugoslaviji.

Iako između Dimitrija Rupela i Tomaža Mastnaka razlika u godinama nije velika, nisu pripadali samo različitim intelektualnim strujama, već i različitim generacijama intelektualaca. Dimitrij Rupel (7. april 1946) imao je 1986. godine 40 godina, dok Tomaž Mastnak (25. oktobar 1953) nije još bio napunio 30 godina. Rupel je bio utoliko stariji da je mogao da učestvuje u intelektualnim previranjima tokom druge polovine šezdesetih godina. Na Filozofski fakultet u Ljubljani, gde je studirao uporednu književnost i sociologiju, upisao se 1964. godine. Godine 1966. studirao je u Velikoj Britaniji, a po povratku preuzeo je

698 Tekst je nastao u okviru istraživačkog programa P6–0281 *Idejno-politički i kulturni pluralizam i monizam u Sloveniji u XX veku*, koga je sufinansirala Javna agencija za istraživačku delatnost Republike Slovenije iz državnog budžeta.

odgovornost urednika *Tribune* (*Tribina*). Funkciju urednika obavljao je i u jesen 1968, kad je zbog pisanja *Tribune* s javnim apelom “Demokratija da – raspad ne” protestovala partizanka generacija kulturnjaka (Josip Vidmar, Matej Bor, Tone Svetina i dr.). Povod za reakciju kulturnjačkih korifeja bilo je objavljivanje pesme Iva Svetine *Slovenačka apokalipsa* (tamna, parodijska kritika partizanštine) i *Manifesta kulturne revolucije* Vojina Kovača-Chubbyja (kritika ugledne kulturne elite).⁶⁹⁹ Rupel je diplomirao 1970. godine, a 1971. upisao je postdiplomske studije u Bostonu (sociologija znanja). Godine 1972. pozvan je u vojsku, gde su ga, zbog proameričkih nazora isključili iz Saveza komunista. Doktorirao je 1976. s tezom *Slovenačka beletristika kao oruđe nacionalne emancipacije*. Godine 1980. postao je docent na Fakultetu za sociologiju, političke nauke i novinarstvo (FSPNN) i istovremeno se angažovao na osnivanju *Nove revije* (1982)⁷⁰⁰ koju je od početka budno pratila Služba državne bezbednosti.⁷⁰¹

Tomaž Mastnak je studirao na FSPNN, diplomirao je 1977. godine, kao student je sarađivao sa *Tribinom* i *Časopisom za kritiku nauke*.⁷⁰² Publicistička delatnost ga je vrlo rano dovela u sukob s vlastima. Prvu denuncijaciju zaradio je zbog “širenja lažnih vesti” 1975. Iste je godine osuđen i na 20 dana zatvora uslovno zbog “podsticanja verske netrpeljivosti” u članku objavljenom u *Tribuni*⁷⁰³. Između 1977. i 1982. bio je kao urednik za marksističku i društvenu literaturu zaposlen u Cankarjevoj založbi, od 1982. bio je zaposlen u Marksističkom centru Saveza

699 Vojin Kovač Chubby, “Manifest kulturne revolucije”, *Tribuna*, 23. 10. 1968, br. 2, 2; Ivo Svetina, “Slovenačka apokalipsa”, *Tribuna*, 23. 10. 1968, br. 2, 10.

700 Dimitrij Rupel (7. 4 1946), *slovenska pomlad*. <http://www.slovenska-pomlad,2?id=168highlight,=rupel>, pristupljeno 15. avgusta 2020.

701 Ana Šela, Darko Friš, “Nova revija u stegama Državne bezbednosti”, *Annales* 27 (2017), br. 4, 823–836.

702 Tomaž Mastnak (25.10. 1953): *slovenska pomlad si*. <http://slovenskapomlad.si/?id=128highlight=mastnak>, pristupljeno 15. avgusta 2020.

703 “Karakteristike novih društvenih pokreta u Sloveniji” (Analiza SDB, 1986), u: *Izvori o demokratiji i osamostaljivanju Slovenije* (I deo: opozicija i vlast), ur. Božo Repe (Ljubljana, 2002), 95.

komunista Slovenije, a od sredine osamdesetih u Naučnoistraživačkom centru Slovenačke akademije nauka i umetnosti (NIC SANU). Godine 1981. magistrirao je sa temom *Problemi marksističke analize i interpretacije staljinizma*. Knjigu *Ka kritici staljinizma*, koju je Mastnak napisao na temelju magistarskog rada, objavila je zadužbina “Krt” povodom XI kongresa Saveza socijalističke omladine Slovenije (SSOS), u oktobru 1982. u Novom Mestu. Mastnaka bismo mogli definisati kao “teoretičara i praktičara društvenih kretanja, jednoga od motora mirovnog pokreta, kao i člana više međunarodnih udruženja”⁷⁰⁴.

Dok je Dimitrij Rupel još veoma rano, zbog bliskosti zapadnim uzorima, kod vlasti stekao etiketu “građanske desnice”, Tomaž Mastnak je status kritičkog intelektualca zavredeo preko levih strujanja. Marksistička kritika staljinizma ga je (u atmosferi uspona “Solidarnosti” u Poljskoj, 1980/81) uvela u zapadnoevropski revizionistički marksizam,⁷⁰⁵ što je do sredine osamdesetih preraslo u postmarksističko idealiziranje civilnog društva, kao alternative jugoslovenskom socijalizmu (po Mastnaku: lokalni oblici staljinizma). Do sredine osamdesetih Dimitrij Rupel, osim spisateljskog delovanja, u jugoslovenskoj javnosti afirmisao se kao jedan od najprepoznatljivijih diskutanata o nacionalnom pitanju. Na primer: na poznatoj javnoj tribini Društva slovenačkih književnika, “Slovenački narod i slovenačka kultura”, 9. i 10. januara 1985, predstavio je referat pod istim naslovom.⁷⁰⁶ U novembru 1985. učestvovao je u radu 13. saziva Plenuma kulturnih radnika Oslobođilačkog fronta u Novoj Gorici, gde se raspravljalo o

704 Tomaž Mastnak (25. 10. 1953), *slovenska pomlad.si*.<http://www.slovenskapomlad.si/?id=mastnak>, pristupljeno 15. 8 2020.

705 Balazs Trencseny, Michal Kopeček, Luka Lisjak, Maria Falina, Monika Baar i Maciej Janowski, *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume II Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond*, Part I: 1918–1968 (Oxford: Oxford University Press, 2018), 371.

706 Dimitrij Rupel, “Slovenački narod i slovenačka kultura” (“Slovenski narod in slovenska kultura”), u: *Slovenski narod in slovenska kultura*, ur. Tone Partljič (Ljubljana, 1985), 16–30.

zajedničkom slovenačkom kulturnom prostoru.⁷⁰⁷ O slovenačkom nacionalnom pitanju Rupel je, slično kao i ostali novorevijaši, razmišljao o dugom istorijskom trajanju. Još je 1976. godine formulisao tezu o “slovenačkom kulturnom sindromu”. Slovenačka literatura je u prošlosti, u nedostatku društvene podele rada i nedostajuće društvene nadgradnje, obavljala čitav niz neliterarnih, odnosno neumetničkih funkcija. Pošto literatura ima tako visoku funkciju, upozoravao je Rupel, ona sebi obezbeđuje privilegovan položaj, pri čemu ne sme biti izložena nikakvom rujanju, ili poigravanju.⁷⁰⁸ Tokom osamdesetih godina Rupel je problematizovao problem konverzije kao glavnog instrumenta slovenačkog nacionalnog oslobađanja u prošlosti. Konverzija je postojala na samom početku postojanja slovenačkog naroda (prihvatanje hrišćanstva karantanijskih Slovenaca), a poslednju konverziju Rupel je video u “preobraćanju u (borbeni) ateizam”. S obzirom na to da je tadašnja Socijalistička Republika Slovenija bila najbliža idealu slovenačke države, Rupel je zaključivao da nijedna od konverzija kroz koje su Slovenci prolazili nije Slovence gurnula nazad, već im je omogućavala opstanak i napredak. A sa druge strane, princip konverzije omogućio je formiranje posebnog mentaliteta prilagođavanja i sublimacije, kao i racionalnost i otvorenost.⁷⁰⁹ Uzimajući u obzir njegovo tadašnje publicističko delovanje, njegove poglede na naciju mogli bismo da definišemo kao paternalističke. Rupel u svojim radovima referira na slovenački narod kao na relativno homogen entitet koji se tokom istorije razvija i preobraća.

U istom periodu Tomaž Mastnak se afirmisao kao međunarodni mirovni aktivist. Od 1984. godine sarađivao je s evropskom mrežom

707 Dimitrij Rupel, “Prispevek za 13. plenum kulturnih delavcev OF o enotnom slovenskom kulturnem prostoru” (“Prilog za 13. plenum kulturnih radnika OF o jedinstvenom slovenačkom kulturnom prostoru”), u: *Skupni slovenski kulturni prostor*; ur. Lojze Gostiša (Nova Gorica, 1985), 103–114.

708 Dimitrij Rupel, *Besede in dejanja: od moderne do postmodernizma (Reči i dela: od moderne do postmodernizma)* (Koper: Lipa, 1981), 210.

709 Dimitrij Rupel, *Besede božje in božanske (Reči božje i božanske)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1987), 105.

za dijalog između Istoka i Zapada. Veliku pažnju Mastnak je poklanjao pitanju civilnog društva u aktuelnom jugoslovenskom socijalizmu. Kako je definisao u svom referatu u Londonu 1986. godine, govoriti o civilnom društvu u socijalizmu znači govoriti o formiranju civilnog društva u socijalizmu, a ne o socijalističkom civilnom društvu. Formiranje civilnog društva u socijalizmu je moguće, po njegovom mišljenju, samo u sklopu opozicionog delovanja, jer konstituiše autonomno organizovano civilno društvo nasuprot državi. Reč “opozicija”, Mastnak je razumevao u društvenom, a ne u političkom smislu. Glavna karakteristika tako shvaćenog civilnog društva je njegova raznolikost. Civilno društvo je “pluralno i diversifikovano, istovremeno i parcijalno, fragmentisano, krhko, punktualno i epizodno, ograničeno i neposredno. Nije ni opšte, niti je opšti projekat i o njemu nije moguće govoriti uopšteno”.⁷¹⁰ Mastnak je prvenstveno ciljao na onaj deo civilnog društva koje je, između 1982. i 1986. našao prolaz u postojeći politički sistem u okviru SSOS, pod etiketom novih društvenih pokreta (NDP) – omladinske supkulture, mirovnjaka, feministkinja, homoseksualaca, ekologa, tragača za novom duhovnošću i sl.⁷¹¹ Polovinom osamdesetih godina izraz civilno društvo stekao je pravo da se udomi u medijskom podneblju i u političkom diskursu. Kasnije (1992), Mastnak je zaključio da su slovenački komunisti pokušali da pojam civilnog društva odomaće, odbacujući samo ono što se nije dalo uklopiti u ideologiju socijalističkog samoupravljanja, dok je savezni SK odlučno odbacivao ideju civilnog društva, kao kompromisa između snaga građanske restauracije i etatističko-birokratskih snaga. Među privrženicima civilnog društva Mastnak je 1992. godine razlikovao zagovornike političnosti i nepolitičnosti civilnog društva. Sam je, kao što se može videti iz gornjeg navoda, spadao u drugu gru-

710 Tomaž Mastnak, “Perspektive demokratije u Jugoslaviji”, *Problemi* 24 (1986), br. 262, 41–43.

711 Blaž Vurnik, *Med Marxom in punkom, vloga Zveze socialistične mladine pri demokratizaciji Slovenije 1980–1990 (Između Marksa i pank, uloga Saveza socijalističke omladine Slovenije u demokratizaciji Slovenije 1980–1990)* (Ljubljana: Modrijan, 2005), 259.

pu. Tvrdnje da su NDP nepolitični, po njemu, nije značilo negiranje politike. NDP nisu bili nepolitični zato što je politika nešto loše, već su zbog toga bili NDP, a politika je bila nešto drugo. U međuvremenu su zagovornici političnosti razumeli civilno društvo kao novu političku paradigmu (na primer, Frane Adam). U treću grupu zagovornika civilnog društva spadali su oni koji su civilno društvo videli u okvirima slovenačkog nacionalnog programa. Kao prvog zagovornika tog pravca Mastnak je identifikovao Dimitrija Rupela, a kao dokaz je navodio intervju s Dimitrijem Rupelom i Nikom Grafenauerom u reviji *Teleks* (10. jun 1986).⁷¹² Rupel je u tom intervjuu istakao važnost *Nove revije*, kao “prostora između” razmišljanja koje ne želi biti apologija, niti opozicija, jer mu je taj prostor između “na dugi rok, za konstituisanje slovenačkog naroda kao građanskog društva, neophodan preduslov”.⁷¹³ Građansko (civilno) društvo bi bilo postavljeno kao normativna kategorija, kao cilj, koga bi trebalo ostvariti da bi Slovenci mogli da žive normalnim životom.⁷¹⁴

SLUČAJ MASTNAK

Godina 1986. je bila u znaku izbora i redovnih kongresa društveno-političkih organizacija (SK, SSO, sindikati), kako na republičkim, tako i na saveznom nivou.⁷¹⁵ U reviji *Mladina*, koja je u to vreme već bila stekla status glasila kritičkog mišljenja, Miha Kovač je početkom godine obrazložio na očigledan način šta znače izbori u samoupravnom socijalizmu, po principu delegatskog sistema: na proleće “... biraćemo one, koji će birati one, koji će birati one, koji je birati one, koji će potom u Beogradu odlučivati...” Za samoupravnog birača, zaključuje

712 Tomaž Mastnak, *Vzhodno od raja. Civilna družba pod komunizmom in po njem (Istočno od raja. Civilno društvo u komunizmu i nakon njega)* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992), 63.

713 Janko Lorenci, “Nova revija: noćemo biti ne opozicija ne apologija” (Nova revija: nećemo da budemo ni opozicija ni apologija), *Teleks*, 10. 7. 1986, br. 28, 24.

714 Tomaž Mastnak, *Vzhodno od raja (Istočno od raja)*, 63.

715 Veljko Rus, “Družba slabi, družba oživlja” (“Država slabi, društvo oživljava”), *Teleks*, 1. 1. 1987, br. 1. str. 6.

Kovač, mogućnost da bude “prevaren” je četiri puta veća nego za njegovog kapitalističkog kolegu.⁷¹⁶ Na samom početku godine centralna sredstva javnog obaveštavanja obelodanila su vest da je Predsedništvo Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) podržalo inicijativu Predsedništva SFRJ i Branka Mikulića predložilo za kandidata za predsednika Saveznog izvršnog veća (SIV).⁷¹⁷ *Delo* je pisalo da će se o prvom čoveku budućeg SIV izjasniti radni ljudi i građani u okviru SSRN, u celoj Jugoslaviji: “Imaće mogućnosti da se temeljito upoznaju s njegovim dosadašnjim radnim rezultatima, i o njemu mogu da iznesu svoje mišljenje.” Na takve rasprave o nekom kandidatu u Jugoslaviji do tada nisu bili naviknuti, a uvođenje takve prakse trebalo je da predstavlja korak u pravcu demokratizacije kadrovske politike.⁷¹⁸ Radni čovek i građanin Tomaž Mastnak je poziv vlasti na javnu raspravu uzeo za ozbiljno. Za *Radio Študent* i *Mladinu* napisao je *Korak bliže demokratizaciji*. Mastnakovo mišljenje o kandidatu za najvišu izvršnu funkciju nije bilo ružičasto:

“Posebno možemo da istaknemo Mikulićev doprinos represiji, koja se iskazuje kao represija prema intelektualcima. Nije reč samo o sudskim procesima, već na prvom mestu o skandaloznoj osudi Šešelja na osam godina, pa tuzlanskog sociologa Soklića na pet godina, pa suđenje tzv. islamskim fundamentalistima, što je dovelo do čitavog talasa protesta, uznemirenja i negodovanja. Reč je i o zabrani knjiga i posebno, o bekstvu intelektualaca iz BiH, prevashodno u srpski egzil.”⁷¹⁹

Mastnakov prilog pročitao je na *Radio Študentu* 14. januara, a *Mladina* je trebalo da ga objavi 17. januara. Do objavljivanja u *Mladini* nije došlo, zbog pritiska političkih foruma uredništvo ga je (zajedno sa još

716 Miha Kovač, “Volitve na sončni strani Alp” (“Izbori na sunačanoj strani Alpa”), *Mladina*, 17. 1. 1986, br. 2. 15.

717 “Branko Mikulić kandidat za predsednika zveznoga izvršnoga sveta” (“Branko Mikulić kandidat za predsednika Saveznog izvršnog veća”), *Delo*, 7. 1. 1986, br. 4, 1.

718 Branko Podobnik, “Mandat na rešetu”, *Delo*, 8. 1. 1986, br. 5, 4.

719 Bojan Plešec, “Privilegirani in preganjani” (“Privilegovani i progonjeni”), *Teleks*, 17. 1. 1986, br. 29, 13.

dva teksta) povuklo. Usled iznenadnog povlačenja priloga, u tehničkom smislu nije bilo moguće zaključiti reviju, zbog čega je drugi broj *Mladine*, s datumom 17. januar 1986. izašao tek 24. januara 1986, a treći broj nije ni izašao.⁷²⁰

Po kasnijem pisanju novina, ljubljansko Javno tužilaštvo je krajem januara 1986. protiv Mastnaka podiglo optužni predlog, na osnovu čl. 112. Krivičnog zakona SR Slovenije. Mastnak je optužen za “sramoćenje najvišeg predstavnika druge republike”. Sudska rasprava je bila najavljena za 13. jun, ali je zbog zauzetosti Mastnakovog advokata pomerena za 10. jul.⁷²¹ Tokom juna i jula 1986. sudska rasprava koja se bližila inicirala je kritičke reakcije u javnosti. Rasprava o procesu protiv Mastnaka u slovenačkoj javnosti rasplamsala se u isto vreme dok je u Beogradu trajao XIII kongres SKJ (25–28. jun 1986). Povlačenje optužnice protiv Mastnaka zahtevali su istraživači Instituta za marksističke studije NIC SANU, Odbor Slovenačkog filozofskog društva, članovi zajedničkog Izvršnog odbora ŠKUC i FORUM, uredništvo revije *Problemi*, osnovna organizacija (OO) SK Radio Študenta, kao i pripadnici nezavisnog mirovnog pokreta, okupljeni na mirovnom plenumu u Ljubljani.⁷²²

Raspravna dvorana ljubljanskog Osnovnog suda je 10. jula 1986. godine bila ispunjena do poslednjeg mesta.⁷²³ Tomaž Mastnak se za odbranu dobro pripremio. Reč odbrane je u oktobru 1986. godine u celosti objavila mariborska studentska revija *Katedra*. Mastnak je tvrdio da optužni predlog ne odgovara istini, u tački koja precizira da je u inkriminisanom pasusu spominjao Branka Mikulića u vezi sa funkcijom predsednika Predsedništva Bosne i Hercegovine (BiH). U

720 Uroš Mahkovec, “Uvodnik”, *Mladina*, 17. 1. 1986, br. 2, 1.

721 B. G., “Preloženo sojenje obtoženemu avtorju” (“Odloženo suđenje optuženom autoru”), *Delo*, 14. 6. 1986, 5.

722 *Katedra*, jun 1986, br. 5/6, str. 1.

723 B. G., “Neznatna društvena nevarnost, Tožilec umaknil obtožni predlog” (“Neznatna društvena opasnost, Tužilac povukao optužni predlog”), *Delo*, 10. 7. 1986, br. 159, 9.

trenutku kad je tekst objavljen Branko Mikulić nije bio predsednik Predsedništva BiH, a Krivični zakonik ne propisuje da su i bivši predstavnici najviših republičkih ili pokrajinskih organa zaštićeni čl. 112. Elokventni teoretičar Mastnak, priuštio je sebi tankoćutnu kritiku vlasti. Tvrдио je da njegov tekst nije bio polemika s Mikulićem, već polemika sa zasnovanošću predloga za isticanje Mikulića kao mogućeg kandidata za predsednika SIV. Inkriminisan tekst ne govori o Mikuliću kao fizičkoj osobi, niti o Mikuliću kao predsedniku Predsedništva BiH: *“Mikulić se u mom tekstu pojavljuje samo kao književni lik, koga su izmislili drugi (podvukao T. M.)”* Optuženi je precizirao da su sve činjenice koje je preuzeo u svom tekstu prethodno već bile objavljene u jugoslovenskim sredstvima javnog obaveštavanja. Jedini izraz u spornom tekstu koji bi mogao biti sporan po čl. 112, razmišljao je Mastnak, mogao bi da bude “represija”. Međutim, po njegovom mišljenju, “represija”, ni u kom slučaju ne može da bude osramoćujuća kvalifikacija. Na leksičkoj ravni, ni u jednom slovenačkom rečniku ne mogu se naći razlozi koji bi pravdali povezivanje reči “represija” s vređanjem ili sramoćenjem. Takođe, pojam represija nema negativnu konotaciju u političkoj kulturi SFRJ, nastavio je Mastnak. Čak suprotno, represivne mere se prikazuju kao politička vrednost, Mikulić se u brojnim javnim nastupima zalagao za primenu represije, priznavao je da je u BiH primenjuju i, obećavao da će je primenjivati i ubuduće.⁷²⁴

Javni tužilac je istrajao na interpretaciji da je optuženi ispunio sve formalne karakteristike krivičnog dela, iako je bio uveren da je neopходno, zbog novih okolnosti, ponovo proceniti društvenu opasnost Mastnakovog čina. “Uz sve nagomilane probleme u našem društvu, koji su mnogo važniji od ovoga o čemu raspravljamo, kao i kritičkih ocena koje te probleme prate, kritika optuženog izrečena u uvredljivom tonu pokazuje se kao manje važna.” Javni tužilac je zbog toga primenio institut “neznatne društvene opasnosti” i povukao optužni predlog. Prema pisanju novinara *Dela*, rasprava je okončana burnim

724 Tomaž Mastnak, “Zagovor obtoženega” (“Obrana optuženog”), *Katedra*, oktobar 1986, br. 1, 10.

aplauzom.⁷²⁵ Ishod procesa protiv Mastnaka zabavljao je komentatore u medijima. Darko Štrajn se u *Mladini* pitao zašto je Mastnak uopšte pozvan na raspravu gde je pročitao svoj govor, da bi potom čuo mišljenje države po kome, zapravo nije opasan. Ponašanje države u procesu pokazalo je, istina, znake razuma, ali istovremeno reči tužioca se mogu oceniti kao simptom činjenice da država ne priznaje intelektualcima ravnopravan status u javnim debatama. U razvijenim demokratijama tako nešto ne bi se moglo dogoditi, bio je uveren Štrajn.⁷²⁶ Zašto je proces zaključen na tako neobičan način? Na to pitanje je odgovorio sam bivši optuženik u *Mladini*. Beogradska revija *Svet* je 20. avgusta objavila informaciju da je na adresu javnog tužioca Slovenije 23. juna stiglo pismo šefa kabineta predsednika SIV. U pismu je, navodno, izneto mišljenje Branka Mikulića, da se postupak protiv Mastnaka, po članu 112. KZS ne bi smeo voditi. Beogradski novinar je ljubljanskog tužioca, koji je pokrenuo postupak protiv Mastnaka, pitao da li je uvažio Mikulićevo mišljenje. Tužilac je potvrdio navode, da je progon Mastnaka obustavio po želji predsednika SIV. Beogradskom novinaru je poverio da će, u slučaju klevetanja visokog funkcionera, ubuduće kontaktirati oštećenu osobu i pitati je, da li ona želi da autor bude gonjen. Ako oštećeni funkcioner ne bude želeo pravosudno gonjenje, tužilac ga ne bi pokretao. Da li je Tomaž Mastnak bio zahvalan predsedniku savezne vlade? Nikako, bio je ogorčen. Predsednik SIV se umešao u sudski postupak, njegov gest uopšte nije bio demokratski. “Osećao bih se sigurnim kad bih mogao da računam na zakonitost, a ne na benevolentnost predstavnika vlasti”, objasnio je Mastnak, “ništa se lagodnije ne bih osećao kad bih morao da se bojim da će ovaj ili onaj funkcioner u presudnom trenutku biti loše volje.”⁷²⁷

725 B. G., “Neznatna društvena nevarnost. Tožilec umaknil obtožni predlog” (“Neznatna društvena opasnost. Tužilac povukao optužni predlog”), *Delo*, 10. 7. 1986, br. 159, 9.

726 Darko Štrajn, “Ali je predstava indikator demokracije?” (“Da li je predstava indikator demokratije?”) *Mladina*, avgust, 1986, br 25/26, 18.

727 Tomaž Mastnak, “Korak naprej k demokratizaciji” (“Korak bliže demokratizaciji”), *Mladina*, 5. 9. 1986, br. 27, 14.

SLUČAJ RUPEL

Jugoslovensku politiku je tokom 1985–86. sve više zaokupljala problematika Kosova,⁷²⁸ koja je po mišljenju Nika Milera (Nick Miller) tokom 1985. godine postala srpska nacionalna opsesija. Nakon što je u maju eksplodirala “afera Martinović”, srpska štampa je sve više pažnje posvećivala zbivanjima na Kosovu. Nizali su se izveštaji o otmicama, silovanjima, ubistvima i pritiscima Albanaca na srpsko stanovništvo na Kosovu, s namerom progona Srba. Srpski “nekonformistički” književnici i intelektualci su se aktivno uključili u rasprave o “genocidu nad Srbima”.⁷²⁹ U januaru 1986. “gotovo sva srpska kritička inteligencija” potpisala je peticiju kojom je zahtevana zaštita Srba na Kosovu. Kako je zaključio Nik Miler, u toj su se peticiji slile dve struje srpske intelektualne opozicije: legalistička i racionalna struja, utemeljena na slobodi izražavanja, i mitomanska, katarzična struja odbrane Srba na Kosovu.⁷³⁰ Kad je 26. februara 1986. o problemima iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova raspravljala Savezna skupština, u Skupštinu su upali predstavnici kosovskih Srba, koji su zahtevali uvođenje vanrednog stanja i ukidanje kosovske autonomije.⁷³¹ Do organizovanog zborovanja Srba u Prištini došlo je 20. juna,⁷³² a o iseljavanju Srba i Crnogoraca jugoslovenski komunisti su raspravljali i na XIII kongresu SKJ. Kongres je doneo posebnu rezoluciju o Kosovu, kojom je iska-

728 Jurij Hadalin, “Odnos varnostno-obveščevalnih služb do albanske manjšine v Jugoslaviji po izbruhu demonstracija na Kosovu leta 1981”, *Prispevki za novejšo zgodovino* (“Odnos bezbednosno-obaveštajnih službi prema albanskoj manjini u Jugoslaviji nakon izbivanja demonstracija na Kosovu 1981. godine”, *Prilozi za noviju istoriju*) 51 (2011), br. 1, 323–328.

729 Jasna Dragović Soso, *Saviours of the Nation, Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press, 2002), 115.

730 Nick Miller, *The Nonconformists: Culture, politics and nationalism in a Serbian intellectual circle, 1944–1991* (Budapest – New York: CEU Press, 2007), 267.

731 “Sami se moramo potruditi za ponovno zaupanje na Kosovu”, “Sami se moramo potruditi za ponovno poverenje na Kosovu”, *Delo*, 27. 2. 1986, br. 48, 5.

732 “Sporočilo PK ZK Kosova” (“Izveštaj PK SK Kosova”), *Delo*, 21. 6. 1986, br 144, 1.

zana zabrinutost zbog iseljavanja Srba, a najveća odgovornost za to pripisana je pripadnicima albanskog, većinskog naroda, iako su saodgovorni i pripadnici drugih naroda.⁷³³

U trenutku dok su oko Kosova narastale napetosti, a književničke svađe u Mariboru još nisu bile zaboravljene (28. jun), beogradska revija *Duga* objavila je intervju sa slovenačkim književnikom i profesorom Dimitrijem Rupelom. Intervjuu je *Duga* dala senzacionalistički naslov: "Ko svađa Srbe i Slovence". U intervjuu na pet stranica novinarka Zdenka Aćin i Dimitrije Rupel otvorili su više gorućih pitanja: slovenački kulturni sindrom, problematičan položaj Slovenije, odnos Slovenaca prema "Bosancima", sloboda govora. Rupel je izrazio neslaganje s mišljenjem srpskog intelektualca Ljubomira Tadića, koji je Jugoslaviju definisao kao konfederalnu tvorevinu, kojom dominiraju nacionalne birokratije i republički etatizmi. Rupel je, istina, pokazao razumevanje za Tadićevu osetljivost povodom Kosova, ali, kad to pročita Slovenac, to razume kao napad na slovenačku državnost. Rupel je upozorio da Slovenci na problem Kosova gledaju drugačije od Beograda. To što je na Kosovu zakonitost u krizi za Rupela nije problem (među)nacionalnih odnosa, već pravne države. Generalno, Rupelu se činilo da je vlast u odnosu na albanski nacionalizam preosetljiva. Ivan Cankar je uoči Prvog svetskog rata, zbog izjave o Austriji i govnu, dobio nedelju dana zatvora, a albanska mladež za slične grehe dobija dugotrajne zatvorske kazne.⁷³⁴ Prostdušno je priznao:

"Mladići koji viču 'Kosovo – Republika' mene ne uzbuđuju. Šta me briga što tamo neki dečko uzvikuje takve parole? I šta ako neko prepevava u kafani? Šta se to tiče države? Kod nas je, što se toga tiče, osetljivost veoma velika i sa njom samo raspirujemo vatru i proizvodimo kriznu situaciju kojom sve teže vladamo. Mislim da se Srbi

733 "Premagovanje predsodkov in nacionalističnih strasti" ("Prevazilaženje predrasuda i nacionalističkih strasti"), *Delo*, 30. 6. 1986, br. 151, 6.

734 Zdenka Aćin, "Ko svađa Slovence i Srbe", *Duga*, 28. 6. 1986, br. 332, 39.

moraju dogovoriti s Albancima kako da žive u državi i zajedničkoj republici...”⁷³⁵

Na reakciju srpske intelektualne i uopšte javnosti nije trebalo dugo čekati. Već u narednom broju *Duge* se (u pristojnom tonu) oglasio Ljubomir Tadić.⁷³⁶ Tadić je ponovio tezu koju, po sopstvenim rečima, ponavlja već devetnaest godina: umesto demokratije u Jugoslaviji postoji “naciokratija”, odnosno vladavina osam nacionalnih oligarhija. Kako su narod i nacionalna država alfa i omega svake politike, socijalizam i demokratija su samo etikete. Rupel tvrdi, konstatuje Tadić, da je za Jugoslaviju jedina perspektiva u konfederaciji, dok on (Tadić) zagovara federaciju. Konfederacija je, po Tadićevom mišljenju, već uvedena ustavom iz 1974. godine. Reč je o retrogradnom procesu, ceo svet zna za evoluciju od konfederacije ka federaciji, samo se u Jugoslaviji događa obratno (antidemokratska centralizacija). Problem Kosova je manifestacija krize jugoslovenskog društva, koja je u neposrednoj uzročnoj vezi s konstituisanjem “jugoslovenske konfederacije” i ustavnim statusom pokrajina u Srbiji. Tadić nema ništa protiv opredeljenja slovenačkog naroda za ili protiv Jugoslavije, ali upozorava da su srpskom narodu (i to samo njemu) s “konfederalizacijom” države nametnuta politička rešenja koja su ga dovela u nearavnopravan položaj u odnosu na druge narode u Jugoslaviji. Ovo njegovo stanoviše, naglašava Tadić, proizlazi iz elementarnog osećaja pravičnosti, a ne uskog nacionalnog osećanja. I sam je uvek osuđivao represivne

735 Igor Tratnik, “Kdo neti prepir med Slovenci in Srbi?” (“Ko potpiruje svađu između Slovenaca i Srba?”), *Teleks*, 13. 8. 1986, br. 33. 14.

736 Ljubomir Tadić (1925–2013), filozof, rođen u Crnoj Gori, učesnik partizanske borbe, između 1963. i 1975. profesor filozofije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 1968. simpatizer studentskog pokreta, “praksisovac”, od 1975. važi za disidenta, nakon 1981. saradnik Centra za filozofiju i socijalnu teoriju u Institutu za društvene nauke u Beogradu, 1984. jedan od osnivača Odbora za zaštitu slobode misli i izražavanja, 1989. saosnivač u Srbiji obnovljene Demokratske stranke (otac Borisa Tadića, predsednika Srbije 2004–2012). Videti: Ljubomir Tadić, *COURAGE, Collecting Colection*: <http://cultural-opposition.eu/registry/?uri=htt://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n14623>, pristupljeno 23. 9. 2020.

mere protiv mladih Albanaca. Oni koji nameravaju da odvoje Kosovo od Srbije, pa su mase mladih Albanaca gurnuli u avanturu pobune, još uvek su, po Tadićevom mišljenju, “zaštićeni kao retka divljač”.⁷³⁷

Intervju sa Rupelom i Tadićevo reagovanje izazvali su lavinu reakcija. Afirmisana istraživačica srpskih kritičkih intelektualaca Jasna Dragović Soso je polemiku koja je usledila definisala kao “jednu od najvećih polemika u jugoslovenskoj štampi nakon Drugog svetskog rata”. Po njenom mišljenju, Rupel i Tadić su nakon te javne rasprave “zvanično stekli status nacionalista”.⁷³⁸ U sledećem izdanju *Duga* je objavila devet neposrednih reakcija na Rupelov intervju i feljton o vojnoj upravi na Kosovu 1945. godine, koji je takođe bio iniciran Rupelovim intervjuom.⁷³⁹ Uredništvo *Duge* je priznalo da je očekivalo buran odjek u javnosti i iako se s mnogim Rupelovim stavovima ne slaže, nikad nije bilo u dilemi da li da intervju objavi. Kao što bi bilo glupo tvrditi da Slovenci misle isto što i Rupel, bilo bi naivno tvrditi da njegovi stavovi nemaju nikakav oslonac. Rupel je, po mišljenju uredništva, odgovarao hrabro i pošteno. Ako se uistinu želimo bolje upoznati, naglasilo je uredništvo, ne smemo biti gluvi za drugačije stavove.⁷⁴⁰ Među odjecima u *Dugi* nailazimo i na reakciju Matevža Krivica. Po njegovom mišljenju, potpirivanje spora između Slovenaca i Srba uspeva, kako nekim Slovencima političarima koji tvrdokorno brane *status quo* u Jugoslaviji i opiru se demokratizaciji, tako i nekim Srbima koji slovenačke pisce ruže kao “arijevce” (aluzija na Miodraga Bulatovića).⁷⁴¹

Burne reakcije iznenadile su i samog Rupela. U kasnijem intervjuu (1989. godine) za reviju *Start* Rupel je priznao da ga, nakon intervjuja za *Dugu* više nisu pozivali na susrete kulturnih stvaralaca u Beogradu. Dobio je više od 50 pisama-pretnji, a pretili su mu i telefonom.

737 Ljubomir Tadić, “Svađaju nas plotovi”, *Duga*, 12. 7. 1986, br. 324, 67–70.

738 Jasna Dragović Soso, *Saviours of the Nation*, 151.

739 Savo Drljević, “Poziv na pobunu”, *Duga*, 26. 6. 1986, br. 324, 67–70.

740 Uredništvo, “Popevka na fruli”, *Duga*, 26. 7. 1986, br. 324, 36.

741 Igor Tratnik, “Kdo neti prepri med Slovenci i Srbi?” (“Ko potpiruje svađu između Slovenaca i Srba?”), *Teleks*, 13. 8. 1986, br. 33, 15.

“Bilo je i odvratnih stvari, poput one kad su mi poslali isečak iz novina s mojom slikom, premazanog, možete misliti čime...”⁷⁴² Kao odgovor na žustre reakcije napisao je tekst, koga je *Duga* objavila 8. avgusta 1986. Rupel se tada za polemiku pripremio mnogo bolje, proučavajući kako istorijsku tako i sociološku perspektivu. Priznao je da je svojeglava osoba i da nije govorio ni u čije ime, osim u svoje, a prvenstveno nije želeo da ikoga provocira, ili vređa. Neobičnim mu se činilo da među onima koji su ga uveravali da ne razume Kosovo nije bilo nijednog Albanca – samo Srbi. U intervjuu je nastojao da izloži prevashodno problem političke i epistemološke arogancije, pa je zbog toga govorio o intelektualcima i razumevanju (po Maksu Weberu, “Verstehen”). Arogancija nije karakteristična samo za velike narode: Srbi se prema Albancima odnose kao prema građanima drugog reda, Albanac progona suseda Srbina ili Crnogorca, Slovenac je superioran u odnosu na “Bosanca”. Na toj tački svi narodi u Jugoslaviji su nalik Britancima u Indiji. Teškoće u odnosima na nivou većina – manjina (pri čemu su Albanci i Slovenci povremeno manjina, a povremeno većina) trebalo bi uređivati s velikom dozom osetljivosti i opreznosti, bio je uveren Rupel. Poređenje sa Trstom i Celovcem Rupel je upotrebio zbog toga da bi ukazao na relativnu vrednost istorijskih argumenata. Činjenica da živimo u istoj zemlji, po Rupelu, trebalo bi da omogući sporazumno i legalističko rešavanje sporova. Nasilje na Kosovu, u Sloveniji, ili u Beogradu je krivično delo iste vrste. Rupel se pribojava da pravna država neće moći da se afirmiše sve dok su sudovi pod političkom kontrolom, sve dok preduzeća ne budu samostalni ekonmski subjekti i dok narodi ne budu imali mogućnost samostalnog upravljanja sopstvenom sudbinom.⁷⁴³

Kad je Rupel govorio o albanskoj omladini koja izvikuje nacionalno-romantičarske parole, mislio je prvenstveno na kratkovidost verbalnog delikta, u zemlji gde se čovek kažnjava za nekoliko prostođušnih reči ne može biti previše demokratije. U intervjuu je, po

742 Zoran Petrović Piroćanac, “Dimitrij Rupel”, *Interview Start*, 1989, br. 1, 27.

743 Dimitrij Rupel, “Identitet nije žeton u igri”, *Duga*, 9. 8. 1986, br. 325, 36.

sopstvenim rečima, nastojao da prevashodno upozori na to da se ne može prihvatiti načelo o krivici ili nevinosti celokupnih naroda. Rupel je bio svestan složenosti situacije u jugoslovenskoj saveznoj državi. Šta preduzeti kad u okviru jedne republike dođe do spornih pojava koje opterećuju celu zemlju? Logičan odgovor bi bio: upotrebiti neku nad-republičku instancu koja bi u tom slučaju posredovala. Postojeće federalne institucije u jugoslovenskom slučaju su, po njegovom mišljenju, i izvorno republičke, dok bi se prave nepristrasne instance u Jugoslaviji tek morale uspostaviti. Nad-republičko posredovanje se obično pretvara u arbitriranje pojedine republike (ili više njih) u stvari druge republike.⁷⁴⁴

Polemika se nastavila u slovenačkom nedeljniku *Teleks*. *Teleks* je osnovala novinska kuća "Delo" 1977. godine. Već krajem sedamdesetih godina *Teleks* je privukao kolumniste i spoljne saradnike s različitim agendama: u reviji su objavljivali kako zvanični "partijski" intelektualci, tako i pripadnici intelektualne opozicije. Uredništvo je u više navrata organizovalo javne rasprave o gorućim društvenim pitanjima s različitim akterima. Jedan od prvih urednika *Teleksa* Jure Apih je reviju definisao kao medij čijim je posredstvom društvo komuniciralo sa samim sobom.⁷⁴⁵

S Rupelovim odgovorom, polemika je tek otvorena. Slovenački nedeljnik *Teleks* uporedio je *Dugin* urednički izbor sa sezonom kiselih krastavaca. S najezdom vrućine na plaži najbolje prijaju upravo jaki začini. Pitanje "ko potpiruje svađu između Srba i Slovenaca" ne ostavlja dilemu o tome da li je to svađa ili nije, nejasno je samo ko je potpiruje.⁷⁴⁶ Polemika između Tadića i Rupela dovela je takođe do polemike između beogradske revije *Duga* i zagrebačkog tjednika *Danas*. Zagrebački tjednik *Danas*, koga je izdavala *Vjesnikova* medijska kuća, takođe je eksponirao senzacionalistički karakter intervjuja. U tjedni-

744 Isto.

745 Intervju – Jure Apih, <http://www.apih.si/intervju-jure-apih-casnikar/>

746 Igor Tratnik, "Kdo neti prepri med Slovenci in Srbi" ("Ko potpiruje svađu između Slovenaca i Srba"), *Teleks*, 13. 8. 1986, br. 33, 15.

ku *Danas* najviše je pažnje posvećeno Rupelovom i Tadićevom razumevanju jugoslovenske federacije. Komentator Gojko Marinković je kritičke reči usmerio prvenstveno ka Tadićevim tezama. Istina je da je Srbija zbog dve pokrajine drugačija od ostalih republika. Na drugoj strani, ona je jedina republika koja u federaciji ima tri glasa. Tadić tvrdi da polazi od klasnih temelja. Da li bi se zaista u Jugoslaviji, u klasnom smislu, bilo šta bitno promenilo ako pokrajine više ne bi imale svoj glas u federaciji? Jugoslavija je po ustavu, osim što je zajednica ravnopravnih naroda, i zajednica udruženog rada. Zahtevi Srbije, da bude ravnopravna s ostalim republikama, potpuno su legitimni, ali neki zaboravljaju da se u tom slučaju ništa bitno ne bi promenilo – samo bi tri oligarhije bile zamenjene – jednom. Po Marinkovićevom mišljenju je, blago rečeno, licemerno, sebe smatrati marksistom, a govoriti jezikom pragmatizma. Licemerno je isto tako, zagovarati razvoj samoupravljanja, a stvarno zahtevati snažnu državu, ili kritikovati birokratiju zbog toga što je klasno podredila nacionalnom, a realno opstajati na poziciji nacionalnog. Ko potpiruje spor između Srba i Slovenaca? Niko, odgovorio je Marinković, Rupel je Slovenac, Tadić je Srbin, “pa nisu oni valjda srpski i slovenački narod”.⁷⁴⁷

U *Dugi* se ponovo oglasio Ljubomir Tadić, koji je u suštini ponovio svoje teze o “antidemokratskoj decentralizaciji” Jugoslavije ustavom iz 1974. godine i ograničenim suverenitetom Srbije.⁷⁴⁸ Glavni urednik *Duge* Grujica Spasović je konstatovao da se polemika preselila u druge medije. *Nedeljna Borba*, ljubljanski *Dnevnik*, Beograd 202, *Teleks*, *Nedeljna Dalmacija*, *Politika* i TV Beograd izveštavali su korektno. Izuzetak su predstavljala dva medija: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, gde je novinar Viktor Mejer (Meier),⁷⁴⁹ pisao “budalaštine” o tome da Slo-

747 Gojko Marinković, “Tko se spotiče o federaciju?”, *Danas*, 19. 8. 1986, br. 325, 20.

748 Ljubomir Tadić, “Nemam nikakve štace”, *Duga*, 6. 9. 1986, br. 327, 36.

749 Viktor Meier (1929–2014), švajcarski novinar, stalni dopisnik nemačkog dnevnika *Frankfurter Allgemeine Zeitung* za SFR Jugoslaviju, koji je 1995. godine (1999. na engleskom) objavio jednu od najpoznatijih knjiga o raspadu Jugoslavije. Viktor Meier, *Yugoslavia, A History of its Demise* (London: Routledge, 1999).

venci više ne vole došljake iz drugih republika, osim Albanaca koji prave dobar sladoled. Takođe, Spasović je optužio komentatora *Dana* Gojka Marinkovića da pokazuje simpatije za Rupelove stavove, da Tadiću podmeće izjave koje (on) nije izrekao, da je polemiku redukovao na neslaganje pojedinih Srba sa Rupelom, kao i da *Dugi* podmeće lansiranje informacije o slovenačko-srpskom sporenju. Da Marinković insinuiira da *Duga* želi da zavadi Slovence i Srbe, a zapravo je *Duga* uradila nešto potpuno suprotno. Objavila je 21 pismo na tu temu, a odazvali su se građani svih republika i pokrajina.⁷⁵⁰ Gojko Marinković je naravno, odbacio optužbe novinarskog kolege iz Beograda. Požalio se da se s revijom *Duga* već dugo ne može argumentovano polemisati, jer je taj medij “uvek u pravu”. Tvrдио je da se distancirao kako od Rupelovog, tako i od Tadićevog recepta za budućnost Jugoslavije. Reč je o pojedincima koji imaju dijametralno suprotne stavove i kao takvi reprezentuju dva pola: viziju unitarne, monolitne Jugoslavije i viziju krhke, konfederativne Jugoslavije.⁷⁵¹

ZAKLJUČAK

Prvi zaključak do koga možemo doći na osnovu analize oba slučaja je da je “afera Rupel” imala mnogo veći odjek u jugoslovenskoj javnosti, nego proces Mastnaku. Da li to znači da su nacionalizam i federacija bile više “vruće” teme od pitanja civilnog društva i slobode govora? Za oba slučaja je od izvanredne važnosti jugoslovenski kontekst. Slučajevi uključuju jugoslovenski kontekst, svaki na svoj način. Mastnakov slučaj je okrenut ka pravnoj i demokratskoj legitimnosti, a Rupelov ka nacionalnom pitanju u okviru jugoslovenske države.

“Afera Rupel” bila je moguća samo zbog postojanja svejugoslovenske javnosti, a afera Mastnak (i njen kraj) bila je moguća samo u poznom sistemu jugoslovenske federacije. To otvara pitanje razgraničenja slovenačke i jugoslovenske javnosti – možemo li govoriti o jedinstvenoj javnosti, ili o slovenačkoj i jugoslovenskoj javnosti, kao

750 Grujica Spasović, “Neko je, ipak, slep”, *Duga*, 6. 9. 1986, br. 327, 39.

751 Gojko Marinković, “Polemika nije uzaludna”, *Danas*, 9. 9. 1986, br. 238, 44.

nekakvom produžetku? Možemo li razdvojiti obe javnosti? I obrnuto, možemo li predstavljati slovenačku javnost bez jugoslovenske? Na mestu je i pitanje fokusa javnosti. Slovenačke revije su i tematski bile okrenute Sloveniji (bile su slovenačke i po sadržaju), dok su jugoslovenske teme obrađivale, bilo sa slovenačkog aspekta, bilo kao neku zonu u međuprostoru između unutrašnje i spoljne politike. Magazini, poput *Danasa* i *Duge* nastupali su kao jugoslovenske novine za jugoslovensko medijsko tržište, iako ih je određivao i republički ambijent u kojem su izlazili. Jugoslovenske javnosti nisu bile iste po svojoj strukturi, isto tako nisu bile jasno razdvojene kao javnosti pojedinih republika i pokrajina, a prevashodno su imale različit odnos prema simboličnom centru. Problematiku nacionalizma, odnosno nacionalnog pitanja možemo izdvojiti kao ključno. U tom trenutku svi koji su bili uključeni u polemiku stresali su sa sebe nacionalističke etikete, iako je interpretacija nacionalnog pitanja bila u centru njihove agende. U slučaju polemike povodom Rupelovog intervjua može se zapaziti da su svi učesnici odbacili poistovećivanje akata pojedinaca s celokupnim narodom, svi su tvrdili da se zalažu za demokratiju i svi su se zalagali za pravnu državu i pravičnost u Jugoslaviji.

IZVORI I LITERATURA

OBJAVLJENI IZVORI

1. Repe, Božo (ur.), *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (1. del: opozicija in oblast)* (Ljubljana, 2002).

NOVINSKI IZVORI

1. Danas – Zagreb, godišnjak 1986.
2. Delo – Ljubljana, godišnjak 1986.
3. Duga – Beograd, godišnjak 1986.
4. Katedra – Maribor, godišnjak 1986, 1987.
5. Mladina – Ljubljana, godišnjak 1986.
6. NIN – Beograd, godišnjak 1986.
7. Teleks – Ljubljana, godišnjak 1986, 1987.
8. Tribuna – Ljubljana, godišnjak 1968.

INTERNETSKI IZVORI

1. COURAGE, *Collecting Collections*: <http://cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n14623>, pristupljeno, 23. 9. 2020.
2. Mastnak, Tomaž (25. 10. 1953), *slovenska-pomlad.si*, <http://www.slovenska-pomlad.si/2?id=12&highlight=mastnak>, pristupljeno: 15. 8. 2020.
3. Rupel, Dimitrij (7. 4. 1946), *slovenska-pomlad.si*, <http://www.slovenska-pomlad.si/2?id=16&highlight=rupel>, pristupljeno 15. 8. 2020.

LITERATURA

1. Dragović Soso, Jasna. *Saviours of the Nation, Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press, 2002.
2. Hadalin, Jurij. "Odnos varnostno-obveščevalnih služb do albanske manjšine v Jugoslaviji po izbruhu demonstracij na Kosovu leta 1981", *Prispevki za novejšo zgodovino* 51 (2011), št.1, 323–328.
3. Mastnak, Tomaž. "Čemu osemdeseta". *Osemdeseta: Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov*, ur. Igor Španjol, Ljubljana, 2018, 17–30.
4. Mastnak, Tomaž. "Perspektive demokracije v Jugoslaviji". *Problemi* 24 (1986), št. 262, 41–43.
5. Mastnak, Tomaž. *Vzhodno od raja, Civilna družba pod komunizmom in po njem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
6. Meier, Viktor. *Yugoslavia, A History of its Demise*. London: Routledge, 1999.
7. Miller, Nick. *The Nonconformists: Culture, politics and nationalism in a Serbian intellectual circle, 1944–1991*. Budapest – New York: CEU Press, 2007.
8. Rupel, Dimitrij. "Prispevek za 13. plenum kulturnih delavcev OF o enotnem slovenskem kulturnem prostoru". *Skupni slovenski kulturni prostor*, ur. Lojze Gostiša, Nova Gorica, 1985, str. 103–114.
9. Rupel, Dimitrij. "Slovenski narod in slovenska kultura", v.: *Slovenski narod in slovenska kultura*, ur. Tone Partljič (Ljubljana, 1985), 16–30.
10. Rupel, Dimitrij. *Besede božje in božanske*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1987.
11. Rupel, Dimitrij. *Besede in dejanja: od moderne do (post)modernizma*. Koper: Lipa, 1981.
12. Rupel, Dimitrij. *Slovenski intelektualci, Od vojaške do civilne družbe*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.
13. Šela, Ana; Darko Friš. "Nova revija v primežu Službe državne varnosti", *Annales* 27 (2017), št. 4, 823–836.

14. Trencsényi, Balázs, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina, Mónik Baár, Maciej Janowski. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume II: Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part I: 1918–1968*, Oxford: Oxford University Press, 2018.
15. Vurnik, Blaž. *Med Marxom in punkom, vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije 1980–1990*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
16. Zajc, Marko. "Jezikovni tarzanizem, Slovenski jezik kot nacionalistični problem v začetku osemdesetih let", *Prispevki za novejšo zgodovino* 57 (2017), št. 2, 191–202.
17. Zajc, Marko. "Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji (in Slovenije v jugoslovanstvu) v začetku osemdesetih let", *Prispevki za novejšo zgodovino* 56 (2016), št. 2, 129–144.
18. Zajc, Marko. "Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s: propositions, theses, questions", *Südosteuropäische Hefte* 4 (2015), št. 1, 46–65.

Prevela sa slovenačkog Seška Stanojlović

Marko Zajc

NOVA REVIIJA I ODNOSI SA SRBIJOM

“OPOZICIONI” TON JE u *Novoj reviji* bio prisutan od samog njenog nastanka 1982, najpre više između redova, ali je sa svakim sledećim brojem revija postajala sve otvorenija. Kritički odnos prema postojećem sistemu postao je crvena nit u inače ideološki različitim prilozi-
ma u reviji. Autori u reviji su, po pravilu, bili odlučni zagovornici slovenstva i kritičari jugoslovenstva, ali je uprkos tome revija namenski bila otvorena prema jugoslovenskom prostoru: redovno su objavjivali dela kritičkih i zabranjenih autora s jugoslovenskog prostora, pogotovo iz Srbije. Čini se da je, svejedno, opozicioni stav revije imao prednost u odnosu na naglašavanje slovenstva, iako su teme uglavnom bile povezane. Dakle: postojeći sistem monopola “partije” ne omogućuje ni pravu demokratiju, niti pak zadovoljavajući način rešavanja nacionalnog pitanja.

Većinu (ne sve) saradnika *Nove revije* povezivao je sličan odnos prema fenomenu naroda/nacionalnosti. Novorevijaški teoretičari naroda nisu neutralni nego, u načelu, nepristrasna filozofska, odnosno sociološka teorijska oruđa koriste za “nacionalne ciljeve”. Karakteristično je izvorno mešanje različitih nivoa. Temeljite analize teoretskih rasprava kombinuju se s ličnim iskustvima i anegdotama, istorijski primeri se prepliću s opisima teškoća u socijalističkom društvu. Česta je i upotreba istorije s argumentacijom ambicioznih teza o prirodi i karakteru slovenačkog naroda.

Narod shvataju perenijalistički (kao trajan, prirodan fenomen), pa čak i primordijalno, kao etnički određen ljudski rod, na-rod.⁷⁵² A,

752 U prvoj napomeni 57. broja *Nove revije* (u daljem tekstu NR) Tine Hribar definiše pojmove: “Puk je masa nacionalno neizdiferenciranih ljudi, narod je skupina ljudi istog roda, puk kao narod tvori etniju, država je suverena politička vlast, nacija je presek naroda i države.” Videti: NR, 57, str. 3. Hribarovu definiciju pojmova, po našem mišljenju, možemo smatrati perenijalističkom i/ili primordijalnom.

nacija je sinteza etničke i društveno-ekonomske strukture. Nacija je sistem moći i istorijski subjekat (Ivan Urbančić).⁷⁵³ Teza je utemeljena na filozofskoj raspravi Dušana Pirjevca, "Pitanje naroda", objavljenoj u reviji *Problemi*, 1970. Iako Pirjevec ne pravi razliku između naroda i nacije, ipak identifikuje dva nivoa na kojima se narod iskazuje: "sklop etničkog, na-rođenog, na-rodnog, jednom reči, kao jezička kulturna zajednica" i "organizovana zajednica, kao pitanje moći, racionalizacije i upravljanja".⁷⁵⁴ Iako slična argumentaciji koju zagovara Urbančić, Pirjevčeva interpretacija naroda ostavlja drugačiji utisak. Za Pirjevca je otvorenost koja nastaje u međuprostoru između naroda i "na-roda" nešto pozitivno: "Što je pouzdanija razlika naroda i na-roda, utoliko će pouzdanija biti sudbina jezika i kulture, koji više neće biti tradicionalni jezik i kultura".⁷⁵⁵ Urbančićev diskurs je drugačiji, otvoreno nacionalistički, ističe naciju kao sistem moći koji ima svoj identitet u izvornom na-rodu i "završava se u osnivanju svoje sopstvene države".⁷⁵⁶

Novorevijaši su imali bliske veze s kritičkim intelektualcima u Jugoslaviji. Međutim, da li je tu bila reč o jugoslovenstvu? Čini se da su se novorevijaši povezivali "direktno", bez krivudanja kroz jugoslovenstvo. Kako su verovali u subjektivitet naroda, nisu se povezivali kroz ili uz pomoć nekakvog jugoslovenstva, već su ravnopravno ostvarivali veze s predstavnicima drugog narodnog subjekta. Očigledno je da je pri tome jedan nacionalni subjekat imao značajniju ulogu: Srbi. U *Novoj reviji* najveća pažnja posvećivana je srpskim kritičkim intelektualcima. Jugoslavija bleđi, u centar ulaze slovenačko-srpski odnosi, kao odnosi dvaju suverenih nacionalnih entiteta.

Kao što je primetio dobar poznavalac srpskih intelektualnih krugova, američki istoričar Nik Miler (Nick Miller), u Jugoslaviji je postojao

753 NR, 57, I, 1987, 30.

754 Dušan Pirjevec, *Pitanje poezije, pitanje naroda* (Maribor: Založba Obzorja, 2014), 132.

755 Isto. Pogledati i prilog Toneta Hribara u NR, br. 57.

756 NR, br. 57, 30.

jedan od prodornijih istoričnih “truizama” ideja, da su Srbi i Slovenci glavna osovina stabilnosti u Jugoslaviji – ako oni sarađuju, Jugoslavija će biti stabilna. Na tu se ideju, po Milerovom mišljenju, oslanjao i srpski pisac i nacionalni ideolog Dobrica Ćosić⁷⁵⁷, tokom osamdesetih.⁷⁵⁸ Službi državne bezbednosti možemo biti zahvalni što je zabeležila znameniti sastanak srpskih intelektualaca (D. Ćosić) s novorevišajima u gostionici *Mrak*, 15. novembra 1985.⁷⁵⁹ Na tom su se sastanku slovenački i srpski intelektualci navodno “razišli”, što je gotovo izvesno istina, ako mislimo na interpretaciju jugoslovenstva, ali nije istina, ako mislimo na zajedničku opozicionu platformu: suprotstavljanje “boljševičkom” režimu u Jugoslaviji.

Činjenica je da su Srbi imali posebno mesto i u znamenitom 57. broju *Nove revije*. Spomenka Hribar je bila jedina koja je jasno izrazila želju da Slovenci ostvare budućnost unutar Jugoslavije.⁷⁶⁰ Pod pretpostavkom, naravno, da budu ispunjeni određeni uslovi: kraj lenjinističkog odnarođivanja, suverenost Slovenaca do prava na otepljenje i odricanje od jugoslovenstva, koje se proklamuje kao bratstvo na osnovu boljševizma.⁷⁶¹ Imidž Srba u tekstovima 57. broja je prilično svetao. France Bučar je Kraljevinu Srbiju pre 1918. definisao kao državu s bogatom parlamentarnom tradicijom, s dosta demokratskih elemenata, kao bar formalno pravnu i demokratsku državu.⁷⁶² Marjan Rožanc je, zagovarajući nacionalni princip, ushićeno napisao:

757 O Ćosiću i njegovom odnosu prema Slovencima pogledati: Latinka Perović, *Srpski književnik, nacionalni ideolog i političar o Sloveniji i Slovencima*. V. Aleš Gabrič (ur.): “Slovenački put iz jednopartijskog u demokratski sistem”. V. *Pogledi*, 5, Institut za noviju istoriju, Ljubljana 2012, 191–202.

758 Nick Miller. *The Nonconformists, Culture, Politics and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944–1991*. (Budapest, New York: CEU Press, 2007), 310, 311. U daljem tekstu: Miller, *The Nonconformists*.

759 Arhiv Slovenije (AS), fond 1589/IV, tehnička jedinica (t.j.) 2637/37. Za gradivo se zahvaljujem dr Alešu Gabriču.

760 NR, 57, 90.

761 NR, 57, 101.

762 NR, 57, 151.

“Sve dok je nacionalno i dalje nacionalno, Srbin je nosilac *Dušanovog zakonika* (...), kmet i nacionalni borac kome najbolji evropski pesnici ispisuju besmrtnu ode, mučenički pohod preko albanskih planina i hiljadu puta personifikovan patriotizam.”⁷⁶³

Zanimljiv je i stav Ivana Urbančića o Memorandumu SANU. Urbančić je u drugoj napomeni svog teksta o Memorandumu, istina, očitao da je manjkav i nekoherentan, jer “briše razdelnicu između srpskog normalnog nacionalizma i jugoslovenskog unitarizma”. Uprkos tome, Urbančić ga prihvata “kao inicijativu za raspravu” i tvrdi da je, “pozitivan čin i izraz htenja za izlaskom iz sadašnje krize”.⁷⁶⁴ Štaviše, Urbančić se zgražava nad raspravom o Memorandumu u javnosti, koju definiše kao “površni novinski senzacionalizam” i “golo obračunavanje”.⁷⁶⁵ A, zanimljivo je da su 57. broju gotovo sasvim odsutni Hrvati. O Hrvatima niko nije raspravljao, ali je zato nešto prostora Urbančić posvetio makedonskoj, crnogorskoj i “bosanskohercegovačkoj” naciji. Tvrdio je da nemaju dovoljno snage da bi same stajale kao nacije unutar federacije i da ih zbog toga drži na okupu savezna država.⁷⁶⁶ Reč je o ideji koja je svakako povlađivala srpskim nacionalističkim intelektualcima.

Kako su novorevijaši videli problem nacionalizma? France Bučar je u intervjuu za *Mladinu*, u oktobru 1987, tvrdio da su u Jugoslaviji svi ti “neprijatelji”, od etatista, ekstremnih levičara, anarholiberala i desničara, dobili zajednički imenilac – nacionalisti.⁷⁶⁷ U 57. broju *Nove revije* pojavljuju se dve teze o nacionalizmu u Jugoslaviji: Marjan Rožanc je smatrao da nacionalizma uopšte nema. Jugoslavija nije u teškoća-

763 NR, 57, 206.

764 Peter Vodopivec naglašava da je Memorandum srpskih akademika sadržavao “više utemejenih i opštepoznatih kritika na račun komunističkog režima i jugoslovenskog političkog sistema”. Pogledati: Vodopivec, *Od Pohlínovog rečnika*, 477. Nacrt Memoranduma je, osim rasprave o “srpskom pitanju”, sadržavao i kritiku jugoslovenskog političkog i ekonomskog sistema. Pogledati: Soso Dragović, *Spasioci nacije*, 261.

765 NR, 57, 39, napomena 2.

766 NR, 57, 45.

767 *Mladina*, 2. 10. 1987, 9.

ma zbog nacionalizma, već “zato što nacionalnoga u Jugoslaviji uopšte nema; jer je nacionalno u Jugoslaviji još davno ubijeno i mrtvo”.⁷⁶⁸ A Urbančić je razvijao tezu o realsocijalističkom sistemu, koji deluje nacionalistički zbog dominacije političkog sistema/birokratije nad društvom svojih naroda. Taj unitaristički nacionalizam izaziva “republičke”, “separatističke” nacionalizme i tako se zatvara krug međusobnog nacionalističkog podsticanja. U najkraćem: za nacionalizme u Jugoslaviji kriv je politički sistem, koji istupa nad narodima, kao i protiv naroda.⁷⁶⁹

Prevela sa slovenačkog Seška Stanojlović

768 *NR*, 57, 205.

769 *NR*, 57, 38.

Radenko Šćekić

CRNOGORSKI INTELEKTUALCI I NJIHOV ODNOS PREMA JUGOSLAVIJI OSAMDESETIH

U VRIJEME KAD se pojavila, riječ inteligencija u društvenom smislu služila je za označavanje obrazovanog dijela društva koji ne pripada plemstvu. Njeni pripadnici, intelektualci, našli su se na površini društva zahvaljujući učenosti i kulturi, a ne po osnovu rodoslova. Kasniji pokušaji određenja pojma intelektualca podrazumijevali su visoku obrazovanost, kulturu i razne druge vrline.⁷⁷⁰ Intelektualac postaje sinonim za veoma obrazovanu ličnost, sa visokom kulturom i etikom, za nekoga ko “ima svoje ja i kičmu”. Naravno, ovakve teorijske definicije određene društvene kategorije u praksi i realnosti nemaju puno primjera. Naročito ne u totalitarnim ili ideološkim, jednopartijskim sistemima, gdje se inklinacija kritičkom duhu svrstava u “disidentstvo, reakciju, arhineprijatelja”. Ono što je zajednički imenitelj za mnoge društvene sisteme kroz istoriju je borba protiv kritičkog i slobodnog duha, protiv ideja, naročito ako su pretočene u nešto trajnije, pa ih je lakše širiti, poput knjige.⁷⁷¹ Tragika intelektualaca, pisaca, pjesnika

770 Sima M. Ćirković, *Živeti sa istorijom* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2020), 454.

771 Hajekove definicije intelektualaca (javnih intelektualaca) kao “profesionalnih prodavaca ideja iz druge ruke”, koji su ponosni što “ne posjeduju specijalno znanje o bilo čemu posebnom”, koji ne preuzimaju “direktnu odgovornost za praktične poslove”, za koje nije potrebno da “čak budu posebno inteligentni” da bi izvršili svoju “misiju”. Hajek je prije više od pola vijeka – što znači, prije sadašnje dominacije elektronskih medija – bio svjestan ogromne moći intelektualaca u formiranju javnog mnjenja i upozorio nas da je samo “puko pitanje vremena dok pogledi intelektualaca ne postanu vladajuća snaga politike”. Pitanje je da li su intelektualci neutralni prilikom svog izbora ideja kojima su spremni da se pozabave. Oni traže ideje koje povećavaju njihovu ulogu u državi zato što

obilježje je većine epoha, naročito socijalističke. Gdje su se prožimale romantičarske revolucionarne vizije, ljubavne tematike, razočaranja sistemom u ketmanskom, mimikrijskom duhu. “Dvorski” intelektualci, historičari, pisci i pjesnici predstavljali su marketing totalitarnih i autokratskih režima. Služili su za upotrebu, potporu određenih političkih ideja. Ili, bili progonjeni kao neposlušni, disidenti, otpadnici, kritičari i neprijatelji sistema. Prikrivena autoritarnost savremenog društva, kontrolisana i usmjeravana masovnim medijima kao sredstvom za promovisanje željenih ideja, dovodi potencijalno kritički duh u stanje koje možemo nazvati “ketman” (mimikrija).⁷⁷²

Crnogorska intelektualna elita je decenijama, tokom socijalističkog perioda, predstavljala uglavnom servis i apologete aktuelne vlasti. Predstavljala je nužnu potporu za javno potvrđivanje i afirmaciju ideološke politike i partijskih odluka u domenu obrazovanja, nake i kulture. Evidentno je da se tek od prvih godina višestranačja, može govoriti o nekom kritičkom otklonu, političkom otporu, intelektualnom buđenju, djelovanju i uticaju u javnom i političkom životu brojnih crnogorskih intelektualaca.

je država obično njihov glavni poslodavac, sponzor ili donator. Rejmond Aron u svom eseju “Opijum intelektualaca” analizira ne samo dobro poznatu razliku između revolucionarnog i reformističkog načina mišljenja, već – a to je relevantnije u ovom kontekstu – i razliku između “prozaičnog” i “poetskog” – Vaclav Klaus, *Itektualci i socijalizam*, više na: <http://katalaksija.com/2005/09/10/intelektualci-i-socijalizam-pogled-iz-ugla-jedne-post-komunisticke-zemlje-sme-stene-u-dominantno-post-demokratskoj-evropi/>.

772 Taj pojam povezan je sa knjigom Česlava Miloša *Zarobljeni um*, koja govori o položaju intelektualca u autoritarnim režimima, u kome on intimna uvjerenja zadržava za sebe, dok javno objavljuje ono što od njega traži politička elita. Savremenijim rječnikom kazano, takav položaj intelektualca u društvu naziva se “mimikrija”, odnosno prikrivanje sopstvenih uvjerenja radi opstanka, kako ličnog tako i profesionalnog. – više u: Radenko Ščekić, *Mediji i geopolitika* (Nikišić: Medijska kultura, 2019), 364.

IDEOLOŠKI INTELEKTUALNI APOLOGETIZAM I NEKONFLIKTNA INTELEKTUALNA ELITA

Nakon perioda monarhizma, crnogorsko društvo se posle 1945. susrelo sa ideološkom državom, koja je kontrolisala i usmjeravala javni život, obrazovanje i društvenu misao, pa time, u najvećoj mjeri, i intelektualnu djelatnost. Posleratne decenije odlikuje proces formiranja novog sistema vlasti, kao i formiranje novih obrazovno-kulturnih institucija u Crnoj Gori koje do tada nisu postojale. Od uspostavljanja novog društvenog sistema ideološku kontrolu nad kulturom, naukom i prosvjetom, pa time i nad djelovanjem intelektualaca, sprovodila je Uprava za agitaciju i propagandu pri Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ), odnosno, Agitprop. Na taj način su kulturna i prosvjetna politika bile rigidno politizirane i podređene izvršavanju ideoloških zadataka. Intelektualci su postali dio državnog i partijskog sistema, kao zaposleni u institucijama, i na taj način svoju egzistenciju i stvaralaštvo vezali za takvu vlast, postajući nužno njen servis. U skladu sa prirodom totalitarnog sistema, i intelektualci su postajali dio kontrolisane i ideološki funkcionalizovane društvene grupacije, koja je služila njegovoj afirmaciji i promovisanju partijskih mišljenja. Period tzv. samoupravnog socijalizma donosi izvjesnu decentralizaciju i prenošenje pojedinih nadležnosti sa saveznih na republičke organe vlasti. Ove promjene, a zatim i promjene u ustavnom sistemu, najdirektnije su se odrazile na direktivno upravljanje u oblasti kulture i ideologije, ali ne i na otklon od dogmatskog mišljenja ili modela kontrole partije nad svim oblastima javnog života.⁷⁷³ Posleratne decenije su ukazale na različite oblike

773 Umjesto Agitpropa, u junu 1956. godine formirana je Komisija za ideološki rad pri CK Saveza komunista Crne Gore (SKCG), a do 1958. godine formirane su komisije pri opštinskim komitetima SK. Zadatak ovih komisija bio je i da prate naučnoistraživački rad u Crnoj Gori, naročito društvene nauke, kao i da cjelokupnu kulturnu, naučnu i obrazovnu djelatnost u Crnoj Gori usmjerava u pravcu marksizma i socijalističkog samoupravljanja. Djelovanje komisija CKSK Crne Gore, koje su pratile rad redakcija listova i časopisa, kao i djelovanje pozorišta, bioskopa, knjižara, biblioteka, kulturno-umjetničkih društava, radija, političkih

učesća intelektualaca u sprovođenju zvanične ideologije, u kojima su crnogorski intelektualci učestvovali. Poseban uticaj i implikacije imali su rezultati XX sjednice CK SKCG, 1970. godine, kada je usvojen dokument “Aktuelna idejna i društveno-politička pitanja crnogorske kulture i njenog razvoja”. To je bio najvažniji programski dokument o razvoju kulture u Crnoj Gori tokom socijalističkog perioda. Ovim je programskim dokumentom bilo predviđeno otvaranje novih visokoškolskih institucija (a potom i univerziteta), osnivanje republičkog televizijskog studija, izdavanje dnevnog lista, snaženje radio-mreže, izdavanje *Istorije Crne Gore*, stvaranje uslova za izradu *Enciklopedije Crne Gore*, jačanje izdavačke djelatnosti, stipendiranje i specijalizacija mladih talenata, naučno istraživanje i marksističko vrednovanje prošlosti, kulturnog i istorijskog nasljeđa.⁷⁷⁴ Iako intelektualni angažman podrazumijeva povremeno i kritički odnos prema stvarnosti i pojavama, u ovom periodu manifestacije preispitivanja, ili javnog neslaganja sa zvaničnim stanovištima, ipak nije bilo. Već tada bi se moglo govoriti o višedecenijskoj tradiciji služenja intelektualaca sistemu vlasti i vladajućoj partiji u Crnoj Gori, odnosno, o “ideološki nekonfliktnoj intelektualnoj eliti” koja funkcioniše kao školovana posluga i servis jednopartijskog režima.⁷⁷⁵

Predsjedništvo CKSK Crne Gore formiralo je Komisiju za idejni i teorijski rad i ideološko obrazovanje u SK, a zadaci Komisije bili su: da angažuje časopise i revije u borbi za ostvarivanje novog ustava i odluka X kongresa SKJ i VI kongresa SK Crne Gore, da se reforma

škola (...) crnogorska vlast je 1958. godine formirala Komisiju za istoriju, čiji je cilj bio da rukovodi istorijskom naukom u Crnoj Gori. Ovo je bila jedina komisija u CK koja se bavila pitanjima samo jedne nauke. Komisija je određivala istraživačke prioritete, određivala rad Istorijskog instituta i kontrolisala rad crnogorskih istoričara – Dragutin Papović, *Institucije SK Crne Gore za definisanje i sprovođenje ideologije (1950–1989)* (Podgorica: Matica, broj 62, 2015).

774 Živko Andrijašević, “O intelektualcima, ideologiji, totalitarizmu” (prikaz) (Nikšić: MJSS, 2017), 92–100.

775 Više u: Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990* (Podgorica: Matica, 2015).

obrazovnog i vaspitnog sistema obavi u skladu sa načelima samoupravljanja, da se ideološko-vaspitni rad razvija na idejnim marksističkim osnovama i praksi samoupravnog socijalizma, i da se povede propagandna borba protiv svih antisamoupravnih i antisocijalističkih snaga. Komisija je analizirala udžbenike, planove i programe rada obrazovnih institucija, pratila i usmjeravala izdavačku djelatnost u Crnoj Gori. U okviru zakonske regulative unaprijeđena je ideološka kontrola nad medijima i izdavačkom djelatnošću, odnosno, kontrola nad javnim istupima intelektualaca.⁷⁷⁶ Kako bi se idejni zadaci u oblastima političkog sistema, kulture, nauke, obrazovanja i javnog informisanja što bolje sprovodili, Savez komunista Crne Gore je tokom osamdesetih proširio mrežu marksističkih centara. Marksistički centar i njegove sekcije okupljali su značajan broj crnogorskih intelektualaca i učestvovali u pisanju najznačajnijih programskih dokumenata, uključujući materijale i rezolucije za partijske kongrese.⁷⁷⁷ Republičke institucije, samoupravne organizacije, partijske ideološke komisije i centri, zakonska cenzura i masovni mediji činili su ogroman aparat koji je podržavao napore vlasti, odnosno Saveza komunista da ostvari političke ciljeve. Intelektualci su u ovom aparatu imali važnu ulogu. Oni su afirmisali politički i partijski sistem, a sa njim i sve njegove vrijednosti. Savez komunista Crne Gore je tokom osamdesetih u

776 Živko Andrijašević, "O intelektualcima, ideologiji, totalitarizmu" (prikaz).

777 Do 1985. godine funkcionisalo je 14 marksističkih centara: Marksistički centar CK SKCG, Marksistički centar Univerziteta "Veljko Vlahović", Marksistički centar "Nikola Kovačević" u Nikšiću, Centar za marksističko i društveno-ekonomsko obrazovanje "Milun Božović" u Titogradu i marksistički centri pri opštinskim komitetima SK u Ulcinju, Baru, Budvi, Kotoru, Herceg Novom, Cetinju, Bijelom Polju, Ivanogradu, Plavu i Pljevljima. U njima su angažovani brojni intelektualci. Predsjednik Savjeta Marksističkog centra CK SKCG 1986. godine bio je političolog i profesor Pravnog fakulteta dr Radovan Radonjić, a članovi, između ostalih, publicista Milija Stanišić, sociolog dr Novo Vujošević, pravnik mr Dragan Vukčević, ekonomista i pravnik dr David Dašić, sociolog dr Risto Kilibarda, fizičar dr Perko Vukotić, književnik Gojko Dapčević i pedagog dr Ratko Đukanović – Dragutin Papović, *Institucije SK Crne Gore za definisanje i sprovođenje ideologije (1950–1989)*, 2015, 246.

kulturnoj, naučnoj i vaspitno-obrazovnoj politici održao kontinuitet. Ciljevi koje je 1982. godine postavio VIII kongres SK Crne Gore u ovim oblastima bili su samo reafirmacija odluka VII kongresa SK Crne Gore. Prema Rezoluciji VIII kongresa cilj kulturne politike bio je potpuni preobražaj kulture na samoupravnim osnovama.⁷⁷⁸ Partijske komisije i marksistički centri organizovali su brojna savjetovanja i okrugle stolove sa kojih su pozivali na očuvanje socijalizma i prevladavanje krize. U septembru 1982. godine Komisija CK SKCG za idejno-teorijski rad zaključila je da je neophodno pojačati ideološke kriterijume u svim sferama stvaralaštva, kako bi se suzbio nacionalizam i afirmisale socijalističke vrijednosti.⁷⁷⁹ Borbu protiv ideoloških protivnika, naročito nacionalista, u oktobru 1982. godine podržao je Savjet Marksističkog centra CK SKCG.⁷⁸⁰ Tada je odlučeno da je neophodno reafirmisati socijalističku ideologiju u nauci i kulturi, jer je došlo do snažnog naleta nacionalističkih i religijskih osjećanja.⁷⁸¹ Komisija CK SKCG za idejno-teorijski rad je 13. maja 1985. godine održala raspravu o idejno-političkim pitanjima samoupravnog preobražaja crnogorske kulture na koju su pozvani brojni intelektualci.⁷⁸² Jedan od važnih zaključaka sa ovog sastanka bio je da je Savez komunista u obavezi da kulturu

778 Ratko Đukanović, "Kulturna politika između ciljeva i stvarnosti" (Titograd: Ovdje, februar, 1985), 5.

779 "Ima zalutalih u Savez komunista", *Pobjeda* (Titograd), 18. septembar, 1982, 5.

780 "Mnogo teorije, ali kakve?", *Pobjeda* (Titograd), 9. oktobar 1982, 5.

781 Komisija za idejni i teorijski rad i Komisija za razvoj SK i kadrovsku politiku CK SKCG organizovale su 9. septembra 1983. godine sjednicu na kojoj se govorilo o "Problemima djelovanja Saveza komunista u oblasti idejnog i teorijskog rada." U decembru 1983. godine Marksistički centar CK SKCG, Marksistički centar Univerziteta "Veljko Vlahović" i Nastavnički fakultet iz Nikšića, organizovali su skup na temu "Marksizam i socijalistička praksa u Jugoslaviji". Marksistički centar CK SKCG je u oktobru 1984. godine organizovao raspravu na temu "Idejno i akciono jedinstvo SKJ kao unutrašnje, pokretačke i kohezione snage socijalističkog samoupravljanja". (Papović, Matica, 2015).

782 CG-DACG, OSIO-PG, CKSK Crne Gore, Komisija za idejno-teorijski rad, Rezime sa sjednice održane 13. maja 1985.

usmjerava u skladu sa marksističkim vrijednostima. Početkom 1986. godine Marksistički centar CK SKCG organizovao je dva naučna skupa o socijalističkom samoupravljanju. Na prvom skupu se govorilo o “razvoju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa”, čiji je cilj bio afirmacija samoupravljanja u ekonomiji. Na drugom skupu se govorilo “O kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja”.⁷⁸³

Godine 1986. na IX kongresu SK Crne Gore usvojen je stav da će se sve socijalističke snage boriti za razvoj samoupravljanja u oblasti kulture, za idejnu dosljednost i za marksističku kritiku.⁷⁸⁴ Nakon IX kongresa, CK SKCG je 1986. godine izabrao nove članove u svoje ideološke komisije.⁷⁸⁵ Još početkom decenije crnogorska partijska vlast otvorila je javnu raspravu o pitanjima crnogorskog nacionalnog identiteta i kulture, u kojoj su učestvovali brojni intelektualci.⁷⁸⁶ U odnosu na

783 *Praksa*, 22 (1986), br. 2. Titograd.

784 IX kongres Saveza komunista Crne Gore (dokumenti) (Titograd: SK Crne Gore, 1986), 69.

785 “Manje sastanaka više akcija”, *Pobjeda* (Titograd), 12. jun 1986, 5; u Komisiju za idejni i teorijski rad, između ostalih, izabrani su: publicista Marko Špadijer (predsjednik), antropolog dr Božina Ivanović, novinar Veseljko Koprivica, kulturolog Novica Samardžić i sociolog dr Božidar Tadić. U Komisiju za idejno-politička pitanja razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja izabrani su, između ostalih: Budimir Barjaktarević (predsjednik), pravnik mr Dragan Vukčević, pravnik Slavko Lukić, politikolog dr Damjan Šečković i pravnik i potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća dr Mijat Šuković. U Komisiju za idejno-politička pitanja obrazovanja, nauke i kulture izabrani su, između ostalih: ekonomista Vesna Karadžić (predsjednica), književnik Janko Brajković, književnik Ratko Vujošević, pedagog dr Ratko Đukanović, inženjer elektrotehnike Novak Jauković, književnik Isak Kalpačina, biolog dr Gordan Karaman, političar Matija Novosel i slikar Slobodan Slovinić. (D. Papović, *Matica*, 2015).

786 Nakon održanog skupa pod nazivom “Etnogeneza Crnogoraca i marksističko određenje nacije” u Marksističkom centru u junu 1980. pokazano je da je ovo pitanje duboko podijelilo crnogorsku javnost na dva nepomirljiva pola – više u: Jadranka Selhanović, *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje* (Podgorica: Državni arhiv, 2015), 17.

intelektualce koji su potjecali iz drugih krajeva bivše Jugoslavije, crnogorski su brojčano bili uveliko najzastupljeniji u Titovu pokretu. Stoga nije nimalo slučajno što je komunistički režim imao jako uporište u poslijeratnoj Crnoj Gori, gdje je vladao možda najradikalniji oblik komunizma u usporedbi sa situacijom u ostalim republičkim režimima Titove Jugoslavije.⁷⁸⁷ U Crnoj Gori je, uprkos sve očiglednijim problemima u funkcionisanju političkog sistema i države uopšte, javni diskurs intelektualaca ostao nepromijenjen. Oni su i dalje zastupali stanovište da je politički sistem u Jugoslaviji dobar.⁷⁸⁸ Ovakav odnos crnogorskih intelektualaca prema sistemu vlasti nije predstavljao pravilo i u drugim jugoslovenskim republikama. Naime, u nekim republikama postojali su veoma disonantni intelektualni glasovi u odnosu prema sistemu i društvenoj stvarnosti. U Crnoj Gori takvih pojava nije bilo, što svjedoči o sklonosti intelektualaca ka dogmatskom promišljanju stvarnosti, pa i o sumnjivom utemeljenju njihovog intelektualnog kredibiliteta. Na osnovu toga se može zaključiti da su intelektualci bili samo najobrazovaniji sloj dogmatskog, jednumnog i

787 Nakon kratkog zatišja do kojega je dovela "Bijela knjiga" crnogorskih komunističkih vlasti 1973, "identitetska pitanja" ponovno izbijaju na površinu u drugoj polovini osamdesetih godina, kad dolazi do sveopće krize jugoslovenskog socijalizma. Polemika između dvojice predstavnika sukobljenih strana unutar kruga crnogorskih intelektualaca – jedni su zastupali posebnost crnogorske nacije, drugi su branili njezino srpsko izvorište – Sava Brkovića i Batrića Jovanovića iz 1986. nagovijestila je buduća prijelomna događanja u ovoj najmanjoj jugoslovenskoj republici – Stipe Kljajić, prikaz, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990* (Zagreb: *Časopis za savremenu povijest*, 2020), 335–338.

788 "U tom horu adoracija, bilo je intelektualaca koji su tvrdili da će socijalizam opstati i da samo treba učiniti nekoliko reformskih poteza kako bi izašao iz krize. Odbacivali su višestranački sistem i smatrali da je tzv. "pluralizam socijalističkih interesa" najbolje rješenje za jugoslovensko društvo. Intelektualci su faktički dan prije pada Berlinskog zida tvrdili da su nasljeđe revolucije i titoizam vrijednosti na kojima bi trebalo da počivaju jugoslovensko i crnogorsko društvo" – više u: Ž. Andrijašević, "O intelektualcima, ideologiji, totalitarizmu" (prikaz, *MJSS*, 2017, 92–100).

apologetskog kruga.⁷⁸⁹ Naravno, predstojeći period pluralizma tokom burnih devedesetih će napraviti diferencijaciju po ideološkoj ravni među crnogorskom intelektualnom elitom, koja će opet postati servis neke od ideologija i politika.

IDEOLOŠKE TRANSFORMACIJE

Kraj tog sistema započeo je mitinzima i medijskim manipulacijama u oktobru 1988. godine, da bi rušenje crnogorskog partijskog i državnog rukovodstva bilo s uspjehom izvedeno u januaru naredne godine, u tzv. AB (antibirokratskoj) revoluciji.⁷⁹⁰ Promjena partijske i državne garniture, a sa njom i odbacivanje pređašnje ideologije, dao je priliku mnogim intelektualcima, do tada odanim izvršiocima partijskih direktiva, da naprave radikalni otklon od ideologije koju su do tada zastupali.⁷⁹¹ Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (CANU)

789 Živko Andrijašević, "O intelektualcima, ideologiji, totalitarizmu" (prikaz).

790 Nakon sprovedene "antibirokratske revolucije" organizovani su svojevrsni demokratski forumi, susreti intelektualaca. Učesnici pomenutog Demokratskog foruma različito su gledali na rezultate AB revolucije: N. Kilibarda je stao u odbranu mladog crnogorskog rukovodstva, tvrdeći da je ono "impresioniralo narod koliko čistotom jezika, mudrošću i hrabrošću, toliko i zbog rušenja omraženog režima, a ne zato što će reformisati komunizam". Zastupajući tezu da je suverenitet naroda izvor svih suvereniteta, B. Šijaković je ustvrdio da još u Crnoj Gori nisu suvereni ni narod, niti ijedan pojedinac, a ni institucija. On je dodao da u Crnoj Gori nema ni demokratije, ni demokratizacije, već je na djelu liberalizacija, a kritički je govorio i o Savezu komunista. Član Predsjedništva RK SSRN Ž. Rakčević postavio je kao centralno pitanje, da li je prošlogodišnji januar značio borbu za vlast ili za radikalno mijenjanje sistema, dodajući da se on lično borio za ovo drugo. M. Popović, član Izvršnog odbora UJDI u Titogradu, složio se sa konstatacijom iz uvodnog izlaganja da je "ovog 10. januara došlo do polarizacije ne samo u rukovodstvu, nego i u široj javnosti". S. Perović je izrazio rezervu prema nekim tezama i hvalospjevima o januarskim događajima u Crnoj Gori, posmatrajući ih u kontekstu evropskih zbivanja, a "pošto je bio žrtva i stare i nove politike, te zbog neostvarivanja stavova X kongresa SK Crne Gore", odlučio je da vrati partijsku knjižicu – Branko Vojičić, Veseljko Koprivica, *Prevrat* 89 (Podgorica: LSCG, 1994), 315.

791 Živko Andrijašević, "O intelektualcima, ideologiji, totalitarizmu" (prikaz).

28. oktobra 1988. drži sjednicu posvećenu nauci i tehnologiji, a akademik V. Strugar je u svojoj besjedi protestne mitinge nazvao “političkim ustankom naroda” i, govoreći o mogućem ujedinjenju Crne Gore i Srbije, rekao: “Uprli su branioci institucija sistema u Crnoj Gori da ne dozvole da se Crnogorci poistovjećuju sa Srbima (...), stoga, “za komuniste u Crnoj Gori stvaranje sopstvene nacije je partijski zadatak.”⁷⁹² Intelektualci koji su godinama i decenijama podržavali jednopartijski sistem za manje od godinu dana postali su pobornici višestranačkog sistema i parlamentarizma. Od teoretičara marksizma i socijalističkog samoupravljanja neki su se preobratali u teoretičare liberalizma i pobornika tržišne ekonomije, dok su neki od doktrinarnih marksista postali nacionalisti i novoosvješćeni vjernici. Njihova idejna putanja ocrtavala je pravac kojim je početkom devedesetih godina XX vijeka išla većinska Crna Gora.⁷⁹³ Već tokom 1989. dolazi do otvorenih sukoba u javnom diskursu i u institucijama kulture, na osnovu ideološke diferencijacije intelektualaca, pa čak i poziva na progon i udaljavanje neistomišljenika, koji nisu na “novoj liniji” (D. Papović, 2015:434).⁷⁹⁴

Čvrsto vezivanje Crne Gore uz Miloševićev režim u Srbiji, te ideološko skretanje od socijalizma prema srpskom nacionalizmu, vodilo je konačnom zatvaranju socijalističkoga razdoblja u Crnoj Gori. Osim crnogorsko-srpskih podjela u Crnoj Gori, u toj republici osobito je prevladao jak osjećaj “jugoslavenskog socijalističkog patriotizma”, pa je Miloševićeva jugoslavenska vizija s kraja osamdesetih godina privukla

792 U intervjuu Pobjedi nekoliko godina kasnije, akademik Strugar, govoreći o svojoj knjizi Velika buna Crne Gore 1988–1989. istakao je: “Komunističko pravljenje političkog naroda da li se igdje iskazalo težim preinačavanjem duhovnosti nekog krvno srodnog ljudstva nego pri obradi Crnogoraca da bi postali posebna nacija, izdvojeni iz Srpstva? Pod dugotrajnom vlašću komunista namnožilo se Crnogoraca koji neće da se zovu i pišu Srbi (...) Crna Gora je zemlja i narod, društvo i država u Srpstvu. Crnogorci su Srbi” (Pobjeda, 26. februar 1992, 7).

793 Živko Andrijašević, “O intelektualcima, ideologiji, totalitarizmu” (prikaz).

794 Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990* (Podgorica: Matiča, 2015), 434.

i one snage koje se nisu izjašnjavale isključivo u prosrpskom duhu.⁷⁹⁵ Nestanak socijalističkog kompromisa na površinu je izbacio srpski i crnogorski nacionalizam, kroz čiju se političku dinamiku ogleda i odnos prema tekovinama komunističkog perioda.⁷⁹⁶ S vremenom se sve više dubio i širio jaz između polova intelektualnih elita. Komunistička partija, odnosno njena nasljednica Demokratska partija socijalista (DPS) u skladu sa svojim političkim potrebama, uzrokovanih unutrašnjim a češnje spoljnim faktorima – davaće primat jednom, a potom drugom polu. Primat se ogledao u finansijskoj potpori, institucionalnom jačanju, medijskoj logistici. Dok je pri tome “drugi pol” intelektualne elite uglavnom bio medijski satanizovan.

Direktno i otvoreno propagiranje političkih ideja i stavova predstavljeno je kao osnovni vid propagandnog djelovanja u Crnoj Gori, kako u višedecenijskom jednopartijskom životu, tako i u prvim godinama višepartizma. Međutim, iako su oblici difuzne propagande karakterističniji za društva sa dužom tradicijom političkog pluralizma i razvijenijim perfidnijim vidovima persuazivne/ubjeđivačke djelatnosti, ipak ni prostor Crne Gore nije ostao imun na njihovu upotrebu. DPS, kao formalna nasljednica SK CG je nastojala da se održi balansiranjem među svojim raznolikim glasačkim tijelom.⁷⁹⁷ Otklonom od politike vlasti u Beogradu tokom druge polovine devedesetih, vezujući se sve više za protivnike S. Miloševića, mijenjali su se i dotadašnji stavovi u pogledu državnog statusa Crne Gore. Koristeći se indirektno propagandnim djelovanjem i difuznom propagandom polako se u javnosti pripremao teren za prihvatanje ideje nezavisnosti, dugo godina

795 Stipe Kljajić. *Prikaz, Zagreb: Časopis za suvremenu povijest, 2020.*

796 Boris Ristović, “Šta je nama 13. jul”, *Vijesti*, 13. 7. 2020.

797 Još tokom burnih godina 1988, 1989, 1990. putem državne štampe su plasirani razni feljtoni, razgovori, teme (poput feljtona o Golom otoku, Milovanu Đilasu, “Velikoj Albaniji”, o komunističkim “lijevim greškama” u Crnoj Gori, Brijunskom plenumu, o životu i življenju supruga Josipa Broza, Edvarda Kardelja, Aleksandra Rankovića i dr.), preko manifestacije “Grad teatar” u Budvi, odnosno “Trga pjesnika” – a što je trebalo da predstavlja svojevrsnu pripremu javnosti za određenu planiranu politiku.

svojevrnsne tabu teme, "satanizovane" od DPS. U tom cilju, fokusiralo se na izmjenu dotašnje preovlađujuće svijesti većine građana. Javno se i dalje deklarirajući za državnu zajednicu sa Srbijom, osnivanje novih i podržavanje već postojećih organizacija i institucija koje su propagirale crnogorski nacionalni indentitet, njegovu različitost od srpskog i minimizirajući *srpsku bit* u Crnoj Gori.⁷⁹⁸ Fokusirajući se na pitanja crkve, jezika, istorije i kulture, nastojalo se takođe i skrenuti pažnja sa tema ekonomije, šverca, kriminala i sl., koje su inače predstavljale omiljene teme opozicije, rabljene kako u javnosti i medijima, tako i u crnogorskom parlamentu. Poslednja decenija XX vijeka i promjena državnog kursa tadašnje crnogorske elite manifestovala se na domene kulture i prosvjete. Istoriografija, kao dio obrazovanja i kolektivnog sjećanja jednog naroda, takođe je predstavljala teren za prikriveno propagandno djelovanje. Ulaskom u korjenite reforme obrazovnog sistema, u prvom redu jezika i istorije, prepoznavala se težnja ka indoktrinaciji, u prvom redu omladine, ka uticanju na emocije, potenciranje patriotizma, ljubavi prema Crnoj Gori, njenoj viteškoj istoriji, njenom značaju u međunarodnim odnosima i sl. "Decenijama je kroz obrazovanje projektovano poricanje svega što je crnogorsko, a u školskim udžbenicima smišljeno ignorisane činjenice ili su pak iskrivljavane radi negiranja crnogorskog nacionalnog bića, države i suštine crnogorske istorije", izjavio je tim povodom ministar prosvjete i nauke Crne Gore D. Kujović.⁷⁹⁹ Brojne postojeće i novoosnovane organiza-

798 "Hoće li Crnogorci zadržati crte nadmoći plemensko plemićke duhovne aristokratije i jesmo li kao pojedinci autoritarni a kao narod demokrate?" – samo su neka od pitanja kojima se bavi poznati crnogorski neuropsihijatar i tadašnji direktor Saveznog zavoda za zdravlje, Todor Baković. On u intervjuu za Pobjedu, između ostalog, kaže: "Crnogorac diše u dubokim amplitudama. Dug muk pa nagli skok. Upravo ovih godina, Crnogorac se budi iz prošlosti koja ga je priptomila i prevarila. Umjesto toga, on sve više počinje da osvaja neslućene prostore budućnosti. Počinje da se navikava na nju, jer ga ona strpljivo već dugo čeka" (*Pobjeda*, 12. april 1998, str. 7). Ovakvi i slični tekstovi i izjave išle su u pri-log propagiranju samosvojnosti, specifičnosti i snage crnogorskog etnosa.

799 Pobjeda, 1. decembar 2000, str. 5; Ministar prosvjete u Vladi RCG D. Kujović je još nešto ranije istakao da "kritičko preispitivanje programa i udžbenika istorije

cije, udruženja, izdavačke kuće, kulturno-umjetničke manifestacije i sl., uz medijsku podršku i prostor koji im je omogućavala vlast, propagandno su djelovali u cilju nametanja i stava o nemogućnosti daljeg života sa Srbijom i o potrebi za osamostaljenjem i izlaskom iz SRJ. Metoda balansiranja na problemu dihotomije crnogorstva i srpstva tekovina je komunističke tehnologije vladanja koju iskazuje stav M. Đilasa: “Za Crnu Goru je najbolje stanje ravnoteže. Jer, ona je kao klatno. Ako je gurneš prema crnogorstvu, ona će se vratiti prema srpstvu, i obratno”.⁸⁰⁰ Međutim, posleratna komunistička elita je, povodeći se motom “republika jednako nacija”, nastojala da osnivanjem institucija koje su se bavile proučavanjem i prezentovanjem istorije i kulture Crne Gore daju doprinos isticanju njene samosvojnosti. Institucije poput Akademije nauka (CANU), Univerziteta, Istorijskog instituta, i druge, dale su nemjerljiv doprinos afirmaciji kulturno-istorijske baštine Crne Gore.⁸⁰¹ Simptomatična je “upotreba” intelektualaca, raznih publicista, stručnjaka i eksperata za pojedine

nije samo postulat vremena, već oslobađanje od naslaga koje mogu biti zaklon razgovjetnom posmatranju istorije. Nastava istorije je bitan činilac u konstituisanju nacionalnog identiteta i zbog toga se mora osloboditi negativnih stereotipa u odnosu na druge narode koji vode etnocentrizmu” (*Pobjeda*, 2. februar 2000, Podgorica, str. 5).

800 Momir Bulatović, *Pravila ćutanja* (Beograd: Narodna knjiga-Alfa, 2004), 169.

801 Takođe se i Petar II Petrović Njegoš sagledava kroz prizmu važeće komunističke politike: “Dužni smo da tumačenje njegovog djela, pjesničkog i državničkog, oslobodimo balasti romantičarske i folklorne naivnosti, pravoslavne i građanske mitomanije”, riječi su Veljka Milatovića na otvaranju Njegoševog mauzoleja 1974. godine. (*Pobjeda*, 1. avgust 1974. str. 2). Na V kongresu Kominterne 1924. godine donesena je Rezolucija o razbijanju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i stvaranju nezavisnih republika. Na IV kongresu KPJ 1928. u Drezdenu u Rezoluciji o stvaranju nezavisne Crne Gore stoji: “Partija će najpotpunije pomagati sve akcije masa koje vode ka obrazovanju nezavisne Crne Gore.” Tito iz Pariza piše 1937. godine Milovanu Đilasu u Jugoslaviji: “Nije sada vrijeme diskutovati o tome da li postoji u Crnoj Gori nacionalno pitanje ili ne”, Josip Broz Tito, *Sabrana dela*, tom III, Beograd 1977. str. 140–141 (prema Vladimir Jovićević, Budimir Aleksić, *Crnogorsko pitanje* (Cetinje: Svetigora, 2003), 8.

oblasti, istoričara, književnika, analitičara, ljekara i drugih u potkrepljivanju i davanju legitimiteta određenom političkom stavu, programu, ideji. Tako je do druge polovine devedesetih bilo unosno “igrati na kartu srpstva”, zajedništva sa Srbijom, temi o Kosmetu ili jugoslovenstvu. Početak novog milenijuma je nametao i nove intelektualne “obrasce” u skladu sa novoproklamovanom politikom vladajuće elite. Podržavanje publikovanja brojnih istoriografskih izdanja koja su se bavila pitanjima iz bliže istorije Crne Gore, njihovim promovisanjem, davanjem u udarnim terminima u medijima mjesta za reportaže sa brojnih tribina, skupova, intervjua, književnih susreta i sl., nastojalo se svakodnevno uticati na stavove javnosti.

KORIŠĆENA BIBLIOGRAFIJA

ARHIVSKA GRAĐA

1. CG-DACG, OSIO-PG, CKSK Crne Gore, Komisija za idejno-teorijski rad, Rezime sa sjednice održane 13. maja 1985. (Državni Arhiv Crne Gore – Arhivsko odjeljenje Podgorica)

ŠTAMPA

1. *Pobjeda* (Podgorica), 2. februar 2000.
2. *Pobjeda* (Titograd), 18. septembar, 1982.
3. *Pobjeda* (Titograd), 9. oktobar 1982.
4. *Pobjeda* (Podgorica), 12. april 1998
5. *Pobjeda*, (Podgorica), 1. decembar 2000.
6. *Pobjeda* (Podgorica), 26. februar 1992.
7. *Vijesti* (Podgorica), 13. jul 2020.
8. *Praksa* br. 2. (Titograd), 1956.

LITERATURA

1. Andrijašević, Živko. “O intelektualcima, ideologiji, totalitarizmu” (prikaz). Nikšić: MJSS, 2017.
2. Bulatović, Momir. *Pravila ćutanja*. Beograd: Narodna knjiga-Alfa, 2004.
3. Đukanović, Ratko. *Kulturna politika između ciljeva i stvarnosti*. Titograd: Ovdje, 1985.

4. IX kongres Saveza komunista Crne Gore (dokumenti), Titograd: SK Crne Gore, 1986,
5. Jovičević, Vladimir, Budimir Aleksić. *Crnogorsko pitanje*. Cetinje: Svetigora, 2003.
6. Klaus, Vaclav. *Intelektualci i socijalizam*. Više na: <http://katalaksija.com/2005/09/10/intelektualci-i-socijalizam-pogled-iz-ugla-jedne-post-komunisticke-zemlje-smestene-u-dominantno-post-demokratskoj-evropi/>
7. Kljajić, Stipe. *Prikaz*. Zagreb: Časopis za suvremenu povijest, 2020.
8. Papović, Dragutin. *Institucije SK Crne Gore za definisanje i sprovođenje ideologije (1950–1989)*. Podgorica: Matica, 2015.
9. Papović, Dragutin. *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*. Podgorica: Matica, 2015.
10. Šćekić, Radenko. *Mediji i geopolitika*. Nikšić: Medijska kultura, 2019.
11. Vojičić, Branko, Veseljko Koprivica. *Prevrat 89*. Podgorica: LSCG, 1994.

IX

Verske zajednice

Srđan Barišić

TRADICIONALNE VERSKE ZAJEDNICE I DEZINTEGRACIJA JUGOSLAVIJE

USTAV FNR JUGOSLAVIJE, izglasan 31. januara 1946. godine, proklamovao je potpunu odvojenost verskih zajednica od države. Član 25. ustava, kojim se proklamuje odvajanje crkve od države, prenet je i u novi ustav od 13. januara 1956. godine. Novouspostavljena politička vlast ubrzo je demonstrirala svoj negativni stav prema religiji i verskim zajednicama, donošenjem niza sistemskih zakonskih propisa koji su marginalizovali, demonopolizovali, depolitizovali i ekonomski dodatno oslabili sve religijske organizacije u zemlji. Odvajanjem crkve od države, laicizacijom prosvete, odnosno odvajanjem škole od crkve i zabranom verskog obrazovanja u javnim školama država je direktno oslabila privrednu, javnu, političku i kulturnu moć i uticaj crkvene hijerarhije i religije na stanovništvo.⁸⁰² Ovaj postratni “administrativni tip državne politike” karakteriše odnos suprotstavljenosti, ili sukoba između državno-partijske birokratije i verskih zajednica, kao i nastojanje države da određenim merama do kraja suzi polje delovanja verskih zajednica, što ona vrlo brzo i uspeva, stavljajući ih pod svoj nadzor i kontrolu.⁸⁰³

Celokupno razdoblje od 1945. do 1970. godine moglo bi se podeliti na dva perioda: 1) period izražene represije državnih organa u odnosu na verske zajednice, sa jedne strane, i njihovog vidljivog otpora do 1953–54. godine, 2) period prilagođavanja i traženja održivog modela odnosa, od polovine pedesetih pa do polovine šezdesetih godina. U drugoj fazi, posle 1953–54. godine ideološki pritisak je postepeno

802 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva* (Beograd: IFDT, Filip Višnjic, 2005), 160.

803 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, 165–166.

popuštao.⁸⁰⁴ Sredinom šezdesetih godina, sa ekonomskom i političkom liberalizacijom socijalističkog društva, postepeno popušta jak politički pritisak na verske zajednice, odnosno dolazi do liberalizacije odnosa države i verskih zajednica, ali istovremeno dolazi i do lojalnijeg i kooperativnijeg odnosa verskih zajednica prema socijalističkoj državi.

OD ATEIZACIJE DO DESEKULARIZACIJE

Proces ateizacije započeo je odmah posle Drugog svetskog rata i imao je važnu legitimizacijsku ulogu novog socijalističkog poretka sa ciljem depolitizacije i denacionalizacije tradicionalnih etničkih i religijskih razmirica nasleđenih iz Kraljevine SHS/Jugoslavije. U početku, proces ateizacije nije dao neke radikalne rezultate s obzirom na identitetsku ukorenjenost tradicionalnih crkava u nacionalna bića južno-slovenskih naroda, kao i masovnu konvencionalnu religioznost. Efekti ateizacije prepoznatljivi su tek polovinom pedesetih godina, ali ne bi trebalo gubiti iz vida i doprinos značajnih strukturnih pokretljivosti u društvu koje su se paralelno odvijale: modernizacija tradicionalnog društva, odnosno sistemski organizovana i masovna industrijalizacija, urbanizacija i deagrarizacija.

Učinci procesa ateizacije i sekularizacije bili su najveći na tradicionalno dominantno pravoslavnim područjima, odnosno pokazalo se da je pravoslavlje bilo najmanje otporno na državni intervencionizam. Kao glavne uzroke "bega od crkve", Dragoljub Đorđević izdvađa tri događaja koji su bitno uticala na "opštu ambijentalnu pozadinu" sekularizacije pravoslavne religioznosti: 1) stradanje tokom Drugog svetskog rata, 2) boljševički režim koji nije imao isti "aršin" prema svim religijama, konfesijama i verskim zajednicama, pa su one različito prolazile u razdeobi oficijalne milosti, 3) unutrašnje slabosti

804 Radmila Radić, "Odnosi između Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u poslednjim decenijama pred raspad jugoslovenske države", *Pisati istoriju Jugoslavije: Viđenje srpskog faktora*, ur. Mile Bjelajac (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007), 285.

crkve kao institucije.⁸⁰⁵ Ovom ambijentalnom okviru autori dodaju i dva specifična uzroka koja su delovala na pospešivanje sekularizacije dominantno pravoslavnih prostora, 4) ideologizacija društvenih odnosa i 5) ateističko obrazovanje i vaspitanje.⁸⁰⁶

Ako se uzmu u obzir rezultati posleratnog popisa stanovništva 1953. godine, koji je tretirao i pitanje o konfesionalnoj pripadnosti, može se zaključiti da proces ateizacije u početku nije bio toliko efikasan. Čitavih 88 odsto ukupnog stanovništva i dalje se konfesionalno izjašnjava, odnosno samo 12 odsto stanovništva bilo je nereligiozno ili ateistički opredeljeno.⁸⁰⁷ Ovaj popis ukazao je na razlike po pojedinim republikama, koje će kasnije biti potvrđene u empirijskim istraživanjima religioznosti i vezanosti ljudi za religiju: najmanje religioznih bilo je u Crnoj Gori, odnosno u njoj je bilo najviše nereligioznih čak 32 odsto, u Beogradu je takođe u odnosu na ostale delove zemlje visok procenat nereligioznih 29,5 odsto, a najviše religioznih je na Kosovu i Metohiji i u Sloveniji.⁸⁰⁸

Uzimajući u obzir metodološka ograničenja, odnosno odsustvo uporedivog sintetičkog pokazatelja religioznosti (skale ili indeksa), rezultati sistemskih istraživanja religioznosti u socijalističkoj Jugoslaviji, znatno brojnijih za katolički religijski prostor, omogućavaju uvid u osnovne tendencije za određena konfesionalna područja. Već 1964. godine oko 70 odsto stanovnika deklarisalo se pozitivno u konfesionalnim terminima, a oko 30 odsto ispitanika nije navodilo svoju konfesiju (nereligiozni, ateisti). Krajem iste decenije, 1968. godine, već je nereligiozna orijentacija u jednom javnomnjenjskom ispitivanju većinska pojava, jer se 51 odsto ispitanika izjašnjava kao ateista,

805 Dragoljub B. Đorđević, Bogdan Đurović, "Sekularizacija i pravoslavlje: slučaj Srba", *Povratak svetog?*, ur. Dragoljub B. Đorđević (Niš: Gradina, 1994), 221.

806 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, 177.

807 Interesantno je da je pitanje o konfesionalnoj pripadnosti izostavljano na popisima stanovništva u socijalističkoj Jugoslaviji od 1953. do 1991. godine, odnosno upravo u periodu kada je opšta situacija oko religioznosti stanovništva išla naruku državno-partijskoj politici promovisanja ateizma (Blagojević, 2005:167).

808 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, 168.

a 39 odsto kao vernik. Istraživanja su dozvoljavala izvođenje konstatacije o značajno manjoj raširenosti (padu) klasične religioznosti na pravoslavno dominantnim prostorima kakva su bila područja tzv. uže Srbije i Crne Gore od nekih drugih, recimo konfesionalno dominantnih katoličkih, islamskih ili konfesionalno mešovitih prostora. Isti zaključak potvrdila su i kasnija istraživanja, tokom sedamdesetih.⁸⁰⁹

Empirijski evidentiran rekordni otklon ljudi od religije i Srpske pravoslavne crkve na pravoslavno homogenom, Crna Gora i uža Srbija, ili multikonfesionalnim prostoru, Vojvodina i Hrvatska, operacionalizovan je gubitkom značaja pravoslavlja kao moralne potke, ili motivacije za praktično ponašanje ljudi, smanjenim participiranjem ljudi u crkvenim obredima i crkvenom životu uopšte.⁸¹⁰ Na “nagli i strašni otpad od vere”, “opalu pobožnost” ukazivao je i sam patrijarh German u božićnoj i vaskršnjoj poslanici 1970. godine.⁸¹¹

Međutim, sa sve upadljivijom političkom i ekonomskom krizom jugoslovenskog socijalističkog sistema, tokom osamdesetih godina, dolazi do promene religioznosti stanovništva, čak i na pravoslavno homogenim konfesionalnim područjima Srbije i Crne Gore. Tadašnja javnomnjenjska istraživanja omogućavaju nam, i pored brojnih metodoloških ograničenja, relativno pouzdan uvid u postojanje pomenutog trenda. Krajem pomenute decenije, istraživanje na uzorku omladinske populacije pokazuje prosek od 34 odsto religioznih za čitav uzorak, što u poređenju sa rezultatima istraživanja religioznosti omladine u centralnoj Srbiji sprovedenog 1974. godine, a koja je iznosila 11 odsto, ili godinu dana kasnije 17 odsto, religioznost omladine je ovaj put izmerena na nivou od 26 odsto. Interesantno je da je u Vojvodini religioznost mladih bila 34 odsto, a na Kosovu čak 48 odsto.⁸¹²

809 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, 169–170.

810 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, 174.

811 Đoko Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve III: Za vreme Drugog svetskog rata i posle njega* (Beograd: JRJ, 2002), 143.

812 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, 224.

Javnomnjenjsko istraživanje sprovedeno polovinom 1990. godine pokazalo je da se razlika između, mada još uvek manjinskih religioznih ispitanika i ostalih, drastično smanjila, ali da su opstale ranije detektovane pravilnosti o različitoj religioznosti s obzirom na teritorijalno-nacionalne pretpostavke. Najreligioznije stanovništvo je na Kosovu (67 odsto), a zatim u Sloveniji (58 odsto), Makedoniji (51 odsto), Hrvatskoj (46 odsto), Crnoj Gori (čak 39 odsto). Konfesionalnu pripadnost u ovom istraživanju je na nivou uzorka navelo 84 odsto ispitanika, pri čemu iznenađuje podatak da najnereligioznija populacija u prethodnom period sada iskazuje najprošireniju identifikaciju sa pravoslavljem: 91 odsto Crnogoraca navodi svoju konfesiju, više od Albanaca (90 odsto) i Hrvata (87 odsto), Srba i Makedonaca (po 86 odsto).⁸¹³ Istraživanje je pokazalo da je visok stepen identifikacije sa odgovarajućom konfesijom i viši procenat vernika među pripadnicima nacionalnih manjina, nego među pripadnicima većinske nacije u lokalnoj sredini ili među sunarodnicima u "matičnoj" republici. Takav je slučaj bio, na primer, sa Srbima na Kosovu i Metohiji, sa Albancima u Makedoniji, muslimanima u Srbiji, Hrvatima u Bosni i Hercegovini, što je rezultat činjenice o homogenizirajućoj ulozi konfesija i religija određenih naroda. Ožvljavanje religioznosti početkom devedesetih godina je najočitije bilo kod pravoslavlja, s obzirom na decenjsko udaljavanje od religijsko-crkvenog kompleksa.⁸¹⁴

Posle rasta u osamdesetim godinama, klasična religioznost u socijalističkoj Jugoslaviji, merena indikatorom samoocene, početkom devedesetih dostigla je svoj maksimum. Konfesionalna samoidentifikacija tradicionalno je kod svih nacija u Jugoslaviji bila procentualno visoka i redovno je premašivala 80 odsto. Sa preciziranjem indikatora religioznosti, jasno je da konvencionalnu religioznost nije dovoljno meriti samo preko konfesionalne identifikacije i samodeklarisane religioznosti. Prema istraživanjima, u centralnoj Srbiji 83,5 odsto ispitanika identifikovalo se sa pripadnošću pravoslavlju, gotovo 30 odsto se

813 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, 226.

814 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, 229.

deklariralo kao religiozni, gotovo 20 odsto ispitanika veruje u boga, a jednom nedeljno posećuje crkvu samo 3,8 odsto ispitanika.⁸¹⁵⁸¹⁶

KONTEKST KONTRASEKULARIZACIJSKIH TENDENCIJA

Sredinom sedamdesetih godina na katoličkim konfesionalnim prostorima, a gotovo deceniju kasnije i na pravoslavnim, prepoznaje se tendencija zaustavljanja procesa ateizacije i prvi znaci deateizacije, odnosno desekularizacije. Ovaj trend kontekstualizovan je produbljivanjem političke i društveno-ekonomske krize tokom osamdesetih godina i sve težim materijalnim položajem naročito omladinskih društvenih grupa. Dragomir Pantić je naglašavao da je ubrzano obnavljanje religioznosti mladih u drugoj polovini osamdesetih godina rezultat produbljivanja društvene krize koja je posebno pogodila mladu generaciju, dovodeći do velike nezaposlenosti i osećanja odsustva perspektive.

Međutim, važno je i ukazivanje na činjenicu o teritorijalnoj i nacionalnoj homogenizaciji omladine, pri čemu se religijsko-crkveni kompleks pojavljuje u kompenzatorskoj i nacionalno zaštitnoj funkciji. Etnoreligijska legitimizacija novostvorenih država u ratnom sukobu na prostoru Jugoslavije najznačajnije je uticala na povratak u masovnim razmerama tradiciji, veri, naciji, nacionalnim veličinama i državotvornim idejama.⁸¹⁷

Povećanje religioznosti i naročito povećana konfesionalna identifikacija stanovništva ima i širi, nadnacionalni, kontekst koga, takođe, ne bi trebalo gubiti iz vida: opštu političku i kulturnu pluralizaciju društva tokom i posle raspada socijalizma u svetskim, posebno evropskim razmerama, opštu tendenciju desekularizacije u čitavoj Istočnoj Evropi, slom opšteprihvaćenih vrednosti, relativno povećanu diferenciranost duhovnih ponuda na religijskom tržištu, drugačije duhovne potrebe

815 Indikatori religioznosti koji se odnose na najvažnije dužnosti vernika i na poželjno versko ponašanje u određenoj verskoj organizaciji (posećivanje liturgije, crkve, pričešće, post, molitva) "jači" je pokazatelj konvencionalne religioznosti. Navedena ponašanja po rasprostranjenosti idu iza konfesionalne identifikacije, samodeklarirane religioznosti i verovanja u boga.

816 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, 230.

817 Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, 180.

mnoštva ljudi, potrebu za bogom kao potragu za srećom, nadom, utehom itd.

Značaj religijskih tradicija u očuvanju etničkog i kulturnog identiteta doveo je do toga da se religija pojavljuje kao politička činjenica. Transformacija (tzv. tranzicija) jugoslovenskog društva, koja je podrazumevala i liberalizaciju u odnosima između postkomunističkih država i verskih zajednica, u periodu snažnog oživljavanja nacionaliz(a)ma, otvorila je mogućnost ponovne instrumentalizacije religije u političke svrhe. Obnova religioznosti, bila je u funkciji legitimizacije, homogenizacije i mobilizacije nacija i država. Sa jedne strane, imamo nove političke elite koje su religiju koristile u svrhu sopstvene legitimacije i dalje, u manipulisanju širim društvenim slojevima, a sa druge strane, religijske zajednice koje su u povratku nacionalnom videle mogućnost svoje rehabilitacije, tj. reafirmacije. Nove političke elite forsirale su nacionalnu (preciznije nacionalističku) ideologiju u okviru koje je religija imala veoma značajnu ulogu, a verske zajednice su tu videle svoju mogućnost da se uz nacionalizam vrate na društvenu pozornicu nakon petodecenijskog marginalnog života u sekularizovanom ateističkom društvu. Tako dolazi do tešnijih veza verskih struktura sa strukturama vladajuće političke moći kroz nacionalistički program. Monopolizacija žrtve, mitologizacija i glorifikacija nacionalne istorije i sakralizacija politike i istorije, predstavljali su najvažnije diskurse aktivnosti crkveno-političkog nacionalnog programa.

Proces desekularizacije, čije prve obrise u Jugoslaviji prepoznamo početkom osamdesetih godina XX veka, a čije domete i efekte prepoznamo i sada u svim postjugoslovenskim društvima, po uzoru na Pitera Bergera (Peter Berger), ili još preciznije, Vjačeslava Karpova (Vyacheslav Karpov), mogli bismo okarakterisati kao kontrasekularizaciju, odnosno desekularizirajući proces koji podrazumeva učinke sekularizacije i javlja se kao svojevrсна reakcija na prošlu ili aktuelnu sekularizaciju ili ateizaciju, odnosno direktno je u vezi sa određenim sekularizacijskim tendencijama.

Od početka procesa desekularizacije u Jugoslaviji, s vremenom postaju upadljivije sve komponente (tendencije) kontrasekularizacije:

1) približavanje ranije sekularizovanih institucija religioznim normama, kako formalno, tako i neformalno, 2) oživljavanje religioznih verovanja i prakse, 3) povratak religije u javnu sferu (deprivatizacija), 4) oživljavanje religioznog sadržaja u različitim kulturnim podsistemi-ma (umetnost, filozofiju, književnost), 5) sa religijom povezane promene u “supstratu društva” (na primer, religijom uslovljene demografske promene, redefinisane teritorije i stanovništva prema verskoj osnovi).⁸¹⁸ Na ovaj “reakcionarni” karakter desekularizacije na prostoru bivše Jugoslavije, analizirajući religijske promene u postkomunizmu, ukazao je svojevremeno i Milan Vukomanović, isitičući da je tokom revitalizacije religije u Jugoslaviji došlo do svojevrstnog pomaka od negativne ka pozitivnoj politizaciji religije. Nakon pola veka procesa “religizacije politike”, tj. isforsirane “hiperpolitizacije” gotovo svih aspekata društvenog života, uključujući i religiju koja je bila ideologizovana u negativnom smislu, dolazi do promene smera istog procesa. “Povratak” tradicionalnoj religiji, pa i konzervativnoj religioznosti, javio se kao značajan faktor očuvanja nacionalnog identiteta, pri čemu je pozitivno vrednovanje tradicije, obožavanje nacionalne i religijske prošlosti dovelo do političke zloupotrebe veze između religije i nacije.⁸¹⁹ Na istu potencijalnu funkciju procesa desekularizacije, između ostalog, ukazao je Karpov analizirajući “desekularizacione režime”, ukazujući na slučaj kada režimi podržavaju kontrasekularne tendencije iz nereligijskih razloga: na konfliktnom prostoru bivše socijalističke Jugoslavije, radi homogenizacije nacionalno-religijskih skupina, religije kao resursa otpornosti ili odbrane ugrožene kulture.

Tradicionalne verske zajednice nastupile su kao odlučni “aktivisti desekularizacije”, a “akteri desekularizacije”⁸²⁰ su na uspostavlja-

818 Vyacheslav Karpov, “Desecularization: A Conceptual Framework”. *Journal of Church and State*, Vol. 52, No. 2/2010, 250.

819 Milan Vukomanović, *Sveto i mnoštvo* (Beograd: Čigoja, 2001), 99.

820 Karpov pravi razliku između aktivista i aktera desekularizacije: aktivisti desekularizacije su pojedinci i grupe koje su neposredno i aktivno uključene u proces obnavljanja značaja religije za društvene institucije i kulturu, a akteri desekularizacije su šire društvene grupe čiji se interesi, norme i vrednosti poklapaju sa

nje “desekularizacionog režima” reagovali uglavnom na dva načina: preobraćenje na “legitimnu” veroispovest i ritualne “pripadnosti bez vere”.⁸²¹ Na ovu tradicionalnu i konvencionalnu vezanost za religiju i crkvu, kao i činjenicu da konfesionalna/verska pripadnost nije identična sa religioznošću, svojevremeno je ukazivao i Srđan Vrcan⁸²², kao i Dragoljub Đorđević, koji je izdvojio gotovo identične oblike konfesionalne identifikacije: 1) tradicijsku povezanost za određenu veroispovest, i usled poistovećivanja religije i etnosa – bez religioznosti, ali s jasnom svešću o konfesionalnoj pozadini i 2) priznavanje konfesionalnog porekla, “religije po rođenju”, uprkos pomanjkanju razložne svesti o tome i sopstvene bezreligioznosti.⁸²³

MANIFESTACIJA KONTRASEKULARIZACIJE

Jugoslavija i Sveta stolica nisu imale diplomatske odnose od 1952. godine, pa sve do polovine šezdesetih, kada Beograd i Sveta stolica pristupaju pregovorima i 1966. godine potpisuju Protokol o razgovorima između predstavnika SFRJ i predstavnika Svete stolice⁸²⁴, a četiri godine kasnije uspostavljaju diplomatsku saradnju. Vrhunac dugog procesa mirenja predstavljala je poseta predsednika Josipa Broza Tita

interesima i vrednostima aktivista desekularizacije, koji pružaju pasivnu podršku desekularizaciji, tj. predstavljaju političku i socijalnu bazu kontrasekularizacije. (Karpov, 2010:251–252; Blagojević, 2015:22–24).

821 Karpov razlikuje nekoliko tipova masovnih reakcija na uspostavljanje i funkcionisanje desekularizacionih režima: 1) preobraćanje na “legitimnu” veroispovest, 2) inovaciono pronalaženje alternativa, 3) ritualna “pripadnost bez vere”, 4) religiozna ravnodušnost, 5) sekularistički bunt. (Karpov, 2010:258–259; Blagojević, 2015:26).

822 Srđan Vrcan, *Od krize religije k religiji krize* (Zagreb: Školska knjiga, 1986).

823 Dragoljub B. Đorđević, “Sociološki uvid u kulturu pravoslavlja (Srpsko pravoslavlje i SPC)”, *Teme*, Vol. XXIV, br. 1–2/2000, 164.

824 Protokolom su se jugoslovenske vlasti obavezale na poštovanje ustavom garantovanih prava svim vernicima i verskim institucijama, kao i priznanje jurisdikcije Svete stolice nad Katoličkom crkvom u Jugoslaviji. Sveta stolica se obavezala da će sputavati političko delovanje sveštenstva i reagovati na svako antijugoslovensko delovanje hrvatskih katoličkih sveštenika u emigraciji. (Klasić).

papi Pavlu VI u Vatikanu, u martu 1971. godine.⁸²⁵ ⁸²⁶ U isto vreme dolazi do opštije liberalizacije u crkveno-državnim odnosima, Katolička crkva obnavlja publikacije, među kojima je, kasnije veoma uticajno glasilo *Glas koncila*, zatim socijalne programe za mlade i slično.

U septembru 1975. godine u Solinu pored Splita započeto je obeležavanje niza jubileja u organizaciji Biskupske konferencije Jugoslavije, čiji je predsednik bio zagrebački nadbiskup (od 1983. godine kardinal) Franjo Kuharić, a potpredsednik splitsko-makarski nadbiskup i južnohrvatski metropolitane Frane Franić. Prvobitni jubilej "Hrvatske marijanske godine" (ili, "Jelenine godine"), koji se obeležavao u čast hiljadugodišnjice smrti hrvatske kraljice Jelene (975–1975), ali i hiljadugodišnjice izgradnje Crkve Gospe od Otoka u Solinu, u kojoj je kraljica Jelena sahranjena, u oktobru je doživeo transformaciju u jedan mnogo dalekosežniji jubilej "Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata", koji je zamišljen kao višegodišnji niz proslava različitih jubileja: krunisanje hrvatskog kralja Zvonimira 1075. godine, proglašenje vladarom hrvatskog kneza Branimira 879. godine.

U isto vreme, početkom osamdesetih godina, u vreme pokretanja kosovskog pitanja, unutar Srpske pravoslavne crkve stupa na scenu grupa mlađih teologa koji traže veću aktivnost crkve i izlazak iz letargije. Od 1981. godine sve su učestaliji i intenzivniji pritisci sveštenika i teologa prema vrhu Srpske pravoslavne crkve, obrazloženo nedovoljnom energičnošću prema vlastima. Upućuju se apeli, peticije i poruke sveštenstva vrhu crkve u kojima se traži da Srpska pravoslavna crkva izađe iz izolacije i bude aktivnije prisutna u društvu.

Kao vremenska odrednica početka povratka Srpske pravoslavne crkve na javnu scenu u literaturi se najčešće navodi 1982. godina, posebno "Apel", koji je potpisao 21 sveštenik⁸²⁷, upućen najvišim državnim

825 Josip Broz Tito bio je prvi predsednik jedne socijalističke države koga je papa primio u zvaničnu službenu državnu posetu.

826 Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (Westview Press, 2002), 92.

827 Među potpisnicima bila su i trojica najuglednijih teologa-monaha, Atanasije Jevtić, Irinej Bulović i Amfilohije Radović.

organima Srbije i Jugoslavije, Svetom arhijerejskom sabori i Sinodu. Apel je ukazivao na nužnost zaštite duhovnog i biološkog bića srpskog naroda na Kosovu i Metohiji.⁸²⁸ Primarni, inicijalni, društveno-politički kontekst ovog povratka Srpske pravoslavne crkve na javnu scenu jeste politička kriza manifestovana poznatim događajima na Kosovu prethodne godine. Od ovog javnog nastupa, podsticano daljim produbljivanjem političke i ekonomske krize jugoslovenskog socijalističkog sistema, Srpska pravoslavna crkva će sve glasnije i češće nametati pitanje Kosova, kao primarnu političku temu, zatim položaj Srba u drugim delovima Jugoslavije, naročito u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Period u kome je dužnost vrhovnog poglavara Islamske zajednice u Jugoslaviji obavljao Naim Hadžiabdić (1975–1987), podudara se sa procesima obnove u Islamskoj zajednici, koje je karakterisala masovna izgradnja džamija, prioritetno razvijanje veza sa islamskim svetom i afirmacija “muslimanske nacije” i njene kulture.⁸²⁹ Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina u Jugoslaviji je zabeležena relativno intenzivna izgradnja i obnova džamija. Novoizgrađene džamije bile su uglavnom rezultat rastuće ekonomske moći muslimana i poboljšanja standarda života, naročito u selima, a pomoć dobijena od stranih muslimanskih organizacija bila je simbolična i odnosila se ponajviše na velike projekte, kao što su zagrebački Islamski centar i rekonstrukcija Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu.⁸³⁰

Tokom sedamdesetih godina pojavila se nova generacija mlade muslimanske inteligencije, koji je došla ne samo sa bliskoistočnih univerziteta, nego i sa državnih univerziteta Jugoslavije; prvi magistri i doktori islamskih nauka vratili su se u Bosnu sa kairskog Al-Azhara, te univerziteta u Bagdadu, Kuvajtu i ostalih muslimanskih

828 Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II (Beograd: INIS, 2002), 303.

829 Dragan Novaković, *Islamska verska zajednica na jugoslovenskom prostoru 1878–1991* (Niš: JUNIR, 2015), 453.

830 *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u XX veku*, prir. Fikret Karčić (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2017), 112.

visokoškolskih institucija u inostranstvu.⁸³¹ Takođe, globalni trendovi u muslimanskom svetu i novi talas verske svesti, koji je započeo u novembru 1979. godine, doprineli su novoj samopercepciji muslimana u Jugoslaviji.

Od nekadašnjih stotinu medresa koje su postojale u Kraljevini Jugoslaviji, nakon 1945. godine ostale su samo dve, Gazi Husrev-begova u Sarajevu i Alaudin medresa u Prištini. Na krilima islamske obnove, 1984. godine otvorena je Isa-begova medresa u Skoplju, zatim Islamski teološki fakultet i žensko odeljenje Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu.⁸³²

Nakon 1970. islamska izdavačka delatnost u Jugoslaviji ubrzano se razvijala, a centar ove aktivnosti bio je u Sarajevu. Pored objavljivanja prevoda Kurana, hadisa i dela klasičnih i savremenih muslimanskih autora, pojavile su se i brojne periodične publikacije. Osim zvaničnog glasila *Glasnika Vrhovnog islamskog starešinstva/Rijaseta*, koji je publikovan od 1933. godine, od 1968. godine izlazi i *Zemzem*, list Udruženja učenika Gazi Husrev-begove medrese, a od 1970. godine u Sarajevu se publikuje dvonedeljni *Preporod*, koji s vremenom postaje glavni promoter islamske obnove. Iste decenije počeo je da izlazi mesečni magazin *Islamska misao*, a Udruženje Ilmije u Sarajevu redovno izdaje godišnji kalendar *Takvim*. Godine 1980. pojavili su se *Educata Islame* na albanskom u Prištini, *Elif* u Titogradu i *El-Hilal* na makedonskom, turkom i albanskom jeziku u Skoplju.⁸³³

Najevidentniji desekularizacijski pomaci prvobitno su bili vidljivi u SR Sloveniji, gde Katolička crkva⁸³⁴ i država prvi put uspostavljaju pri-

831 *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u XX veku*, prir. Fikret Karčić, 109.

832 *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u XX veku*, prir. Fikret Karčić, 113.

833 *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u XX veku*, prir. Fikret Karčić, 115.

834 Na odvojene "nacionalne" pristupe katoličkog sveštenstva u Sloveniji i Hrvatskoj i odsustvo saradnje i zajedničkog delovanja, ukazao je i svedočio Pavel Mojzes (Paul Mojzes, "The Role of the Religious Communities in the War in Former Yugoslavia", 15). Slično se može zapaziti i između nacionalnih struktura Islamske zajednice u Jugoslaviji, gde albanski deo strukture nema zapaženu saradnju sa bošnjačkim delom.

jateljske odnose. U decembru 1986. godine ljubljanski nadbiskup Alojz Šuštar postaje prvi jugoslovenski sveštenik kome je dozvoljena uskršnja čestitka na javnom radiju. Ubrzo su počele najave da će Uskrs biti državni praznik, makar u Sloveniji, da će se Teološki fakultet vratiti u okrilje Univerziteta u Ljubljani itd. U Sloveniji se počelo otvoreno pričati o sveštenicima koji su ubijeni za vreme Tita.⁸³⁵ Na polju izdavaštva dolazi do veoma značajne revitalizacije delatnosti. Tako, na primer, nakon što je pre Drugog svetskog rata Katolička crkva publikovala stotine periodičnih publikacija, a u periodu od 1945–1953. godine, samo tri publikacije (*Blagovest*, *Dobri pastir* i *Oznanilo*), 1987. godine Katolička crkva je publikovala 134 periodična glasila samo u Hrvatskoj.⁸³⁶

U intervjuu za crkveni časopis *Veritas*, u martu 1987. godine, zagrebački nadbiskup kardinal Franjo Kuharić okarakterisao je beogradski Protokol iz 1966. godine deplasiranim i indirektno se založio za međunarodni ugovor, tj. konkordat između Svete stolice i Hrvatske, odnosno Jugoslavije. Takođe, vrlo je oštro osudio vladajući poredak u SFR Jugoslaviji i SR Hrvatskoj, koji se zasniva na marksističkoj ideologiji i ateizmu i u kome se vernici osećaju kao “građani drugog reda”. Mesec dana kasnije, u uskršnjoj propovedi u zagrebačkoj katedrali, kardinal se “založio za Dobroslava Paragu i ljudska prava, posebno vjernika”, a na prolećnom zasedanju Biskupske konferencije Jugoslavije uvrstio je u dnevni red “Prijedlog Predsjedništvu SFRJ i SIV za dopunu ustavnih odredbi o zaštiti prava građana vjernika”.⁸³⁷ U isto vreme, kardinal Kuharić i mnogi biskupi zalagali su se za isključivu upotrebu hrvatskog jezika i pisma u svom društvu i za stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve, nezavisne od srpskog pravoslavlja.⁸³⁸

835 Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, 95.

836 Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, 91.

837 Darko Hudelist, “Katolička crkva u Hrvatskoj u XX stoljeću”, dostupno na https://yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt00c4.html.

838 David Steele, “Former Yugoslavia: Religion as a Fount of Ethnic Hostility or an Agent of Reconciliation?”, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 14: Iss. 5,

U novembru 1989. godine Komisija Biskupske konferencije Jugoslavije objavila je saopštenje kojim se zahteva progres u repluralizaciji, naglašavajući posebno glavnu ulogu uspostavljanja nezavisnog sudstva, a iste godine u Zagrebu osnovano je i Udruženje katoličkih novinara u Jugoslaviji.⁸³⁹ U Hrvatskoj i Sloveniji, katolički prelati zahtevali su obnavljanje (katoličkog) katehizisa kao obaveznog predmeta u javnim školama, kao i delegalizaciju abortusa.

U poruci za Vidovdan 1989. godine *Glas crkve*, glasilo Srpske pravoslavne crkve, izlaže svoj "Predlog srpskog crkvenonacionalnog programa", u kojem piše: "Stoji činjenica da je tokom poslednje dve godine došlo do otopljanja u odnosima Srpske Crkve i srpske politike i do promena, do kakvih nije došlo za pola veka od rata naovamo. Mi za sada nismo mogli ni očekivati više. Ali ne sme se sada na tome stati. Ne treba se bojati i zazirati od Crkve koja je vekovima bila najstabilniji stub srpskog naciona. Ni sada kao ni pre, Srpska Crkva neće partnerstvo sa državom, niti podelu političke vlasti. To je strano njenom duhovnom naznačenju. I mada se konkretno ne opredeljuje ni za jedan društvenopolitički poredak ni partiju, ona ne može biti potpuno apolitična... Zato predlažemo političkom vođstvu Srbije koje nastupa sa programom stvaranja demokratske evropske države da Crkvi povрати ulogu koja joj je nepravedno i nasilno oduzeta i tako ispuni prazninu koja je nastala njenim zapostavljanjem u društvu. Jer nema jake države bez jake Crkve!"⁸⁴⁰ U crkvenim glasilima sve češće se pojavljuju napisi kojima se podržavaju aktivnosti srpskog rukovodstva.

Nakon susreta članova Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve i predsednika Predsedništva SR Srbije, polovinom juna 1990. godine, u saopštenju sa ove posete se između ostalog navodi: "Raduje nas što možemo reći da će susret između prvog čoveka nove Srbije i srpskih pravoslavnih arhijereja, članova Svetog Arhijerejskog

Article 1, 1994. Dostupno na <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol14/iss5/1.12>.

839 Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, 95.

840 *Glas crkve*, br. 3, 1989.

Sinoda, biti jedno od svedočanstava da je tom teškom i ružnom periodu u životu Srpske pravoslavne crkve, bar što se Srbije tiče, došao kraj.”⁸⁴¹

Početakom 1990. godine, upriličen je televizijski prenos božićne liturgije iz Saborne crkve u Beogradu; dva i po meseca kasnije Uskrs je proslavljen “javno i slobodno kao opšti praznik”, a uveličan je otvaranjem Hrama Svetog Save, gde je održana prva uskršnja liturgija. Iste godine, prvi put posle Drugog svetskog rata, održava se svetosavski bal, kao i svetosavska akademija u Centru “Sava”, ali se prvi put dešava i da studenti Bogoslovske fakulteta spreče prikazivanje jedne pozorišne predstave, a Srpska pravoslavna crkva oštro zahteva da se ova predstava skine sa repertoara, što se i desilo.⁸⁴²

U okviru priprema obeležavanja 600-godišnjice bitke na Kosovu, prema tumačenju visokih crkvenih zvaničnika, jednog od najvažnijih događaja u modernoj srpskoj istoriji, tokom 1988. godine mošti kneza Lazara pronose se od Ravanice, preko eparhije zborničko-tuzlanske, šabačko-valjevske, šumadijske i žičke do Gračanice na Kosovu. U poslanici koju je povodom dolaska svetih moštiju cara Lazara izdao episkop šabačko-valjevski Jovan pominje se termin “nebeska Srbija”. Proslava godišnjice Kosovske bitke obeležena je i na dalmatinskom Kosovu, na Romaniji i u Drvaru.⁸⁴³

Kosovo postaje redovna tema u glasilima Srpske pravoslavne crkve; među nekolicinom autora, najistaknutiji je tadašnji jeromonah Atanasije Jevtić, čiji tekstovi narednih godina dobijaju sve istaknutije mesto i značaj u zvaničnim crkvenim glasilima.⁸⁴⁴ Tokom čitavog pomenu-

841 *Pravoslavlje*, br. 559, 1990.

842 *Pravoslavlje*, br. 558, 15. 6. 1990; br. 559, 1. 7. 1990.

843 *Pravoslavlje*, br. 537/8, 1–15. 8. 1989.

844 Među poznatim tekstovima svakako se mogu navesti: “Sa Kosova i oko Kosova”, iz 1982. godine, u kome se govori o istrebljivanju srpskog naroda na prostoru južne srpske pokrajine (*Pravoslavlje*, br. 366, 15. 6. 1982), zatim feljton, krajem 1983. godine, “Od Kosova do Jadovna”, u kome se prave paralele stradanja srpskog naroda u raznim delovima Jugoslavije (*Pravoslavlje*, br. 400, 404, 405, 1983. i 1984), tekst u više nastavaka tokom 1987. godine “Kosovski zavet” (*Glas*

tog perioda, redovno se objavljuju i arhivski dokumenti, praćeni prigodnim fotografijama o zločinima nad srpskim življem. U zvanićnom saopštenju sa zasedanja Svetog arhijerejskog sabora 1987. godine prvi put se upotrebljava reć "genocid" da bi se oznaćilo ono što se dešava sa srpskim narodom na Kosovu i delovima jugoistoćne Srbije.

Paralelno sa dominantnom kosovskom temom, u glasilima Srpske pravoslavne crkve već od 1984. godine sve češće se pojavljuju tekstovi o stradanju Srba tokom Drugog svetskog rata u Nezavisnoj državi Hrvatskoj i posebno u logoru Jasenovac. Konkretna povod predstavljalo je osvećenje crkve u Jasenovcu, kada je patrijarh German pozvao na praštanje, ali ne i na zaborav. U drugoj polovni osamdesetih godina tema o genocidu u Drugom svetskom ratu pridružuju se i napisi o aktuelnoj ugroženosti srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Uoć prvih višestranaćkih izbora u SR Hrvatskoj, u februaru 1990. godine održan je sastanak biskupa "Crkve u Hrvata", na kom su se biskupi jednoglasno složili u tome da na izborima treba glasati protiv reformiranih komunista (koje je predvodio Ivica Raćan) i da, u načelu, treba podržati hrvatsku nacionalnu i demohrišćansku opciju, ali nije bilo favorizovanja nijednog od hrvatskih polićara.⁸⁴⁵ Svojim prisustvom u parlamentu i sa državnim zvanićnicima u medijima katolićko rukovodstvo pokazalo je gotovo bezuslovnu podršku novoj vladi i njenoj nacionalistićkoj politici.⁸⁴⁶ U Bosni i Hercegovini, u julu 1990.

crkve, br. 2, 1987), feljton "Krstovdan Srba na Kosovu – crni kalendar – kosovska hronika stradanja Srba od šiptarskih zuluma", objavljivan od oktobra 1988. i tokom 1989. godine.

845 Prema tvrdnjama pojedinih autora, na samim izborima održanim u aprilu i maju 1990. godine Katolićka crkva u Hrvatskoj eksplicitno je podržala Franju Tuđmana i njegovu Hrvatsku demokratsku zajednicu: "s Kaptola je župnicima poručeno da na misama, tj. s oltara, instruiraju vjernike da na izbore izađu u što masovnijem broju (...) i da glasaju za HDZ". Darko Hudelist, "Katolićka crkva u Hrvatskoj u XX stoljeću", dostupno na https://yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt00c4.html.

846 David Steele, "Former Yugoslavia: Religion as a Fount of Ethnic Hostility or an Agent of Reconciliation?"

godine, hercegovački franjevci tražili su ukidanje zabrane političkog udruživanja po osnovu verskih ili etničkih afiniteta.⁸⁴⁷

Prva država koja je priznala Hrvatsku, 13. januara 1992. godine, bio je Vatikan. U biltenu Ureda za tisak Svete stolice objavljeno je 8. februara 1992. godine, uz uspostavu diplomatskih odnosa Svete stolice i Hrvatske: “Zadobivši slobodu i postignuvši priznanje neovisnosti od strane međunarodne zajednice, Hrvatska, vjerna vlastitim korijenima, iznova otkriva svoje jedinstvo s Apostolskom stolicom, koje traje već 13 stoljeća, želeći istodobno započeti novo razdoblje tih odnosa. Utemeljena na dragocjenom blagu vjere i povijesti, Hrvatska se sada otvara budućnosti, za koju želi da bude budućnost mira, napretka, pravde, prave ekumenske djelatnosti. Spontano se rađa želja da se kalvarija hrvatskoga naroda, uzrokovana okrutnim ratom koji je više mjeseci krvlju natapao njezine krajeve, pretvori u zoru novoga uskrsnuća za sve građane te ljubljene države.”⁸⁴⁸ Prema svedočenju ljudi iz *Veritasa*, sama Sveta stolica podržala je nezavisnost Hrvatske: “Ovo je zaista ponovo bio rat za ‘krst časni i slobodu zlatnu’, za povratak Hrista i slobode u Hrvatsku. (...) Crkvi je drago zbog povratka svog naroda iz dvostrukog ropstva – srpskog i komunističkog.”⁸⁴⁹ Umešanost Vatikana u prikupljanju međunarodne podrške za priznavanje Hrvatske i Slovenije bio je jedan od uzroka koji su bili u osnovi srpske tvrdnje da je Katolička crkva bila deo antisrpske i antipravoroslavne zavere.⁸⁵⁰

847 “Hercegovački su fratri bili u sukobu s dijecezanskim dijelom Katoličke crkve u Hrvatskoj (tj. sa zagrebačkim Kaptolom), a u političkom smislu zagovarali su ideologiju svehrvatskoga nacionalnog pomirenja”. Darko Hudelist, “Katolička crkva u Hrvatskoj u XX stoljeću”, dostupno na https://yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt00c4.html.

848 Darko Hudelist, “Katolička crkva u Hrvatskoj u XX stoljeću”, dostupno na https://yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt00c4.html.

849 Paul Mojzes, “The Role of the Religious Communities in the War in Former Yugoslavia”, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 13, Iss. 3, Article 4, 1993. Dostupno na <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol13/iss3/4>. 17.

850 David Steele, “Former Yugoslavia: Religion as a Fount of Ethnic Hostility or an Agent of Reconciliation?”, 12.

Saopštenja o teškim “gotovo okupacijskim uslovima” u kojima se nalazi Srpska pravoslavna crkva u Hrvatskoj i Sloveniji izdata su u dva navrata tokom 1990. godine. Sa majskog zasedanja 1990. godine, Sveti arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve upućuje zahtev nadležnim organima da se iz jama izvade posmrtni ostaci pobijenih u Drugom svetskom ratu i da se dostojanstveno sahrane. Tokom cele godine stižu izveštaji iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske o opelima nad žrtvama genocida, vađenju kostiju i njihovom ponovnom sahranjivanju. Ova praksa intenzivirala se tokom 1991. godine, koju je Arhijerejski sabor odredio za liturgijsko-molitveno obeležavanje pedesetogodišnjice stradanja Srpske pravoslavne crkve i genocida.⁸⁵¹ Tokom cele godine trajalo je sahranjivanje žrtava ustaškog terora u Bosni i Hercegovini: Žitomislić, Prebilovci, Ljubinje, Trebinje, Majeвица, Banjaluka itd.

Na redovnom zasedanju Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve, u maju 1991. godine, razmatralo se, između ostalog, i stanje u SAO Krajini i Hrvatskoj, te je upućen poziv pastvi da pomogne izgnanicima iz Hrvatske i upozorenje Srpstvu da u slučaju izbijanja širih sukoba “budu trezveni i čovečni”.⁸⁵²

Patrijarh Pavle, u oktobru 1991. godine, upućuje pismo lordu Karingtonu, predsedniku Međunarodne konferencije o Jugoslaviji, u kojem se navodi da, zbog genocida u prošlosti nad Srbima u Hrvatskoj i savremenih zbivanja na tom prostoru, Srbi ne mogu ostati u sastavu bilo kakve nezavisne Hrvatske, već moraju ući pod zajednički krov sa Srbijom i svim srpskim krajinama. “Vreme je da se shvati da žrtve genocida i njegovi negdašnji, a možda i budući vinovnici, ne mogu živeti zajedno.” Slično pismo, početkom novembra iste godine, bilo je upućeno i predsedniku i svim učesnicima Mirovne konferencije u Hagu. Delegacija sa vanrednog zasedanja Sabora SPC posećuje potpredsednika Predsedništva Jugoslavije dr Branka Kostića, i predsednika Srbije Slobodana Miloševića, i prenosi im zahtev da ni Predsedništvo Jugoslavije, ni predstavnici Srbije i Crne Gore ne dozvole u Hagu,

851 *Pravoslavlje*, br. 570, 15. 12. 1990.

852 *Pravoslavlje*, br. 581, 1991.

niti bilo gde drugde, da se srpskom narodu “nametne najtragičnije rešenje njegovog pitanja”.⁸⁵³

Organizovanjem ili učestvovanjem u raznim memorijalnim ceremonijama povodom otkopavanja kostiju stradalih Srba tokom Drugog svet-skog rata, zatim nošenjem moštiju kneza Lazara kroz nekoliko eparhi-ja, prenošenjem moštiju Nikolaja Velimirovića iz Amerike u Srbiju,⁸⁵⁴ evocirani su stari strahovi i mitovi koji su bili u službi mobilizacije i homogenizacije srpskog etnosa na prostoru bivše Jugoslavije. Osnovu za razumevanje savremenog srpskog nacionalizma predstavljala su dela Nikolaja Velimirovića, koji je postao najviše citirani teolog u nastupima sveštenstva Srpske pravoslavne crkve. Napisi iz njegovih najpoznatijih dela *Nacionalizam Svetog Save* i *Srpskom narodu kroz tamnički prozor* postaju bukvar srpskog nacionalizma i filetizma, a Crkva je sve učinila da se Nikolajeve mošti 1991. godine “konačno” vrate iz Amerike u Srbiju.

RATNI PERIOD

Tokom ratnih sukoba na prostoru socijalističke Jugoslavije, više puta dolazilo je do susreta verskih zvaničnika i zajedničkih apela za mir. Patrijarh Pavle i kardinal Franjo Kuharić sastali su se u maju 1991. godine u Sremskim Karlovcima, a nekoliko meseci kasnije u Slavon-skom Brodu. U organizaciji Konferencije evropskih crkava i Saveta evropske biskupske konferencije, krajem septembra 1992. godine, organizovan je susret patrijarha Pavla i kardinala Kuharića u dvorcu *Bossey* pored Ženeve, sa koga je upućen zahtev za momentalan prekid sukoba. Reis-ul-ulema Jakub Selimoski nije mogao prisustvovati zbog nemogućnosti napuštanja Sarajeva zbog opsade. Krajem novembra iste godine, reis-ul-ulema Selimoski, patrijarh Pavle i tadašnji sarajev-ski nadbiskup Vinko Puljić, sastali su se u Cirihu i poslali zajednički apel.⁸⁵⁵ “Apel za mir u Bosni i Hercegovini” pozivao je na prekid oru-

853 *Pravoslavlje*, br. 591, 592, 1991.

854 Postupak proglašenja Nikolaja Velimirovića za sveca otpočeo je 1985/86. godine.

855 *Religija, odgovornost i tranziciona Pravda*, prir. N. Knežević, B. Pantelić i S. Sremac (Novi Sad, Beograd: Centar za istraživanje religije, politike i društva, Hrišćanski

žanih sukoba, neometanu distribuciju humanitarne pomoći, zatvaranje svih logora i oslobađanje ratnih zarobljenika, prekid etničkih čišćenja, povratak izbeglica i raseljenih lica.

Bilo je i nekoliko samostalnih izjava zvaničnika verskih zajednica, koji su apelovali na zaštitu ljudskih prava i prekid sukoba. Tako su, na primer, katolički biskupi, na svom jesenjem sastanku 1991. godine, govorili o "ratnom zlu" i podržali "prava manjina unutar uspostavljenih granica".

Pored navedenih izjava opšte zabrinutosti za mir i ljudska prava, bilo je slučajeva priznanja i žaljenja u vezi sa određenim zločinima pripadnika sopstvene etničke grupe, kao i lične suzdržanosti u pogledu optužbi za krivicu drugih. Vladika Srpske pravoslavne crkve u Banjaluci Jefrem potpisao je apel kojim se osuđuju zlodela srpskih nacionalističkih snaga nad muslimana na molitvi u džamiji; kardinal Kuharić izrazio je tugu i protest zbog napada na muzej i rezidenciju mitropolita Srpske pravoslavne crkve u Zagrebu, tvrdeći da je ovaj čin zločin protiv Božjih zapovesti i protiv hrvatske demokratije; interesantna ilustracija uzdržanosti dolazi od muftije beogradskog nakon što je bomba eksplodirala u dvorištu njegove džamije, kada je na pitanje ko je kriv, rekao: "Ne znam ko je bacio bombu, ali znam da su Srbi ugasili vatru".⁸⁵⁶

Odnosi između dve najveće verske organizacije u Jugoslaviji, Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve, bili su od velikog značaja za višenacionalnu i viševersku zemlju sa izraženom tradicionalnom etnokonfesionalnom identifikacijom, u kojoj su odnosi između dve crkve bitno uticali na odnose između dve najveće nacije. Ni Srpska pravoslavna crkva, ni Katolička crkva ne snose direktnu odgovornost za otpočinjanje i vođenje ratova, ali je nemogućnost njihovog međusobnog dijaloga uticala na opštu klimu u zemlji i otvorila pitanje njihove moralne odgovornosti, odnosno disbalansa njihovih uloga kao hrišćanskih i kao nacionalnih institucija.

kulturni centar dr Radovan Bigović, 2014), 9.

856 David Steele, "Former Yugoslavia: Religion as a Fount of Ethnic Hostility or an Agent of Reconciliation?", 4.

Stvaranjem zajedničke jugoslovenske države, Katolička i Srpska pravoslavna crkva prešle su sa pozicija privilegovanih, u prethodnim državno i društveno-političkim okvirima, na pozicije ravnopravnih verskih zajednica. U odnosu Rimokatoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve “postoje ustaljene psihološke barijere”⁸⁵⁷, odnosno i kod jednih i kod drugih postoji mnoštvo nasleđenih predrasuda. Pored doktrinarnih razlika, pre svega *filioque* i *pontifex maximus*,⁸⁵⁸ uopšteno, pravoslavci teško prevazilaze iskustva iz prošlosti, kao što su Krstaški ratovi, Brest-Litovski sporazum, šizma u Antiohiji u XVIII veku i progon Pravoslavne crkve u Poljskoj od jedne katoličke vlade u periodu između dva rata, itd. Na lokalnom planu, stradanje vernika, sveštenstva i episkopata Srpske pravoslavne crkve tokom Drugog svetskog rata na teritoriji Nezavisne države Hrvatske i odnos, kako vrha tako i sveštenstva Katoličke crkve prema tom stradanju, obeležiće odnose dve verske organizacije u celoj drugoj polovini XX veka.⁸⁵⁹

Sve do početka šezdesetih godina bila je prava retkost da pravoslavni i katolički sveštenici stupaju u međusobne kontakte, a posebnu retkost predstavljao je susret biskupa i episkopa.⁸⁶⁰ Širi kontekst međureligijskog dijaloga u Jugoslaviji, svakako je činio Drugi vatikanski koncil (1962–65), koji je dao podsticaj ekumenskoj ideji u katoličanstvu i postavio temelje za međuhrišćanski dijalog. Tokom šesede-

857 Timoti Ver, “Pravoslavna crkva i ponovno ujedinjenje svih hrišćana”, *Pravoslavlje između neba i zemlje*, prir. Dragoljub B. Đorđević (Niš: Gradina, 1991), 72.

858 Odredbe Vatikanskog koncila iz 1870. godine ostavile su dubok trag kod pravoslavaca koji nikako ne mogu prihvatiti vrhunsku nadležnost i nepogrešivost pape, iako su katolici prihvatili da su ove vaticanske odredbe nepotpune i jednostrane, a Drugi vatikanski koncil doneo dogmatsku odredbu o nadležnosti episkopata.

859 Ovakav odnos između katolika i pravoslavaca prvenstveno je karakterističan za međureligijski odnos u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini. U Sloveniji su se susreti između pravoslavne i katoličke crkve održavali češće, a zbog istorijske neopterećenosti ti su susreti bili srdačniji.

860 Radmila Radić, “Odnosi između Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u poslednjim decenijama pred raspad jugoslovenske države”, 286.

setih godina XX veka papa Pavle VI i patrijarh carigradski Atenagora sreli su se tri puta: u Jerusalimu 1964, u Istanbulu i Rimu 1967. godine, a anateme iz 1054. godine uzajamno su povučene 7. decembra 1965. godine. Srpska pravoslavna crkva se upravo 1965. godine pridružila Svetskom savezu crkava u Ženevi, a 1968. godine patrijarh German je izabran za jednog od šest predsedavajućih.⁸⁶¹

Prvo organizovano ekumensko delovanje u svojoj biskupiji pokrenuo je biskup đakovački i bosansko-srijemski, naslednik nekadašnjeg velikog pobornika hrišćanskog jedinstva Josipa Jurija Štrosmajera (Strossmayer), Stjepan Baeuerlein koji je 1964. godine utemeljio Dijecezanski odbor za sjedinjenje crkava. Među pionire međuverskog dijaloga mogu se ubrojiti i mlađi studenti teologije u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu, koji su međusobno održavali pismene veze i razmenjivali čestitke za verske praznike. Tokom Drugog vatikanskog koncila, 1963. godine, bogoslovi Teološkog fakulteta u Ljubljani posetili su beogradske bogoslove, a delegacija zagrebačkih teologa posetila je Beograd naredne godine. Iste godine, poseta je uzvraćena.⁸⁶²

Prvi ekumenski molitveni susret, krajem januara 1966. godine, organizovao je splitski nadbiskup Frane Franić u splitskoj katedrali zajedno sa pravoslavnim sveštenikom. Od januara 1984. godine organizuje se u Zagrebu "Ekumenski molitveni hod po Zagrebu", u kome učestvuju katolici, pravoslavci, evangelici i baptisti. Molitveni pokret hrišćanskih žena u Vojvodini funkcioniše od 1975, odnosno 1977. godine, a okuplja reformate i katolike (osnivači), grkokatolike, pravoslavne, evangelike i metodiste.⁸⁶³

861 Srpska pravoslavna crkva bila je među poslednjim od pravoslavnih crkava koja se priključila ovoj međunarodnoj ekumenskoj asocijaciji. Patrijarh German je trpeo kritike od zilota u svojoj crkvi zbog saradnje sa organizacijom kojom dominiraju šizmatički protestanti, ali Srpska pravoslavna crkva je godinama primala finansijsku pomoć od Svetskog saveza crkava.

862 Juraj Kolarić, "Katoličko-pravoslavni odnosi (1965–1990)", *Pravoslavlje između neba i zemlje*, prir. Dragoljub B. Đorđević (Niš: Gradina, 1991), 177.

863 Juraj Kolarić, "Katoličko-pravoslavni odnosi (1965–1990)", 181.

Unutar Srpske pravoslavne crkve međuversku saradnju ometali su uticajni radikalni antiekumenski teolozi. Jedan od najuticajnijih bio je bivši profesor Bogoslovskog fakulteta Justin Popović, koji je živio u izolaciji u manastiru Čelije kod Valjeva. Njegova poslanica objavljena u Parizu 1971. godine, kao i studija o ekumenizmu, koju je objavio 1974. godine u Grčkoj, imale su veliki odjek. On je osuđivao obe grupe globalnog ekumenskog pokreta: tzv. “ženevski ekumenizam” i “rimski ekumenizam”; po njemu ekumenizam je moguć samo pod uslovom da se svi drugi hrišćani priklone učenju pravoslavlja i nikako drugačije. Drugi uticajni antiekumenski teolog u Srpskoj pravoslavnoj crkvi bio je Nikolaj Velimirović. Središnje mesto u razmišljanjima dvojice duhovnika činila je kritika humanizma, evropske civilizacije, materijalističkog duha i sl.

Među oštre protivnike međuverske saradnje svakako bi trebalo uvrstiti i učenika Justina Popovića, jednog od vodećih teologa Srpske pravoslavne crkve, Atanasija Jevtića, koji se kao tadašnji arhimandrit i profesor na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu, 1975. godine usprotivio ekumenskoj konferenciji i zajedničkim međuverskim molitvama. Teolozi u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, uz nekoliko izuzetaka, delili su Jevtićev stav⁸⁶⁴, mada to nikada nije bio zvaničan stav Srpske pravoslavne crkve.⁸⁶⁵

Tokom susreta zagrebačkog nadbiskupa kardinala Franje Šepera i patrijarha Germana u Sremskim Karlovcima, krajem juna 1968. godine, kardinal je predložio osnivanje mešovitog odbora pravoslavaca i katolika koji bi rešavao pitanja vezana za mešovite brakove. Patrijarh

864 Radmila Radić, “Odnosi između Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u poslednjim decenijama pred raspad jugoslovenske države”, 291.

865 Od svih zapadnih crkava, Srpska pravoslavna crkva imala je najprijateljskije odnose sa Anglikanskom crkvom. Još 1930. godine delegacija Srpske pravoslavne crkve učestvovala je na konferenciji anglikanskih i pravoslavnih teologa u okviru Lambetske konferencije u Engleskoj, kao i naredne godine na zajedničkoj anglikansko-pravoslavnoj komisiji u Londonu. Dijalog je započeo 1973. godine, ali je već 1977/78. godine zapao u krizu zbog zaređenja žena-sveštenica u nekoliko anglikanskih crkava.

German je u septembru 1985. godine prihvatio inicijativu, ali do prvog planiranog sastanka, zakazanog za 1986. godinu, nije došlo, jer je u međuvremenu u Bariju (Italija) održano IV zasedanje Komisije za dijalog između Pravoslavne i Katoličke crkve (maj – jun 1986), sa kojeg se delegacija Srpske pravoslavne crkve privremeno povukla iz protesta zbog navodnog prozelitizma Katoličke crkve, ali i zbog navodnog priznavanja Makedonske pravoslavne crkve od strane Vatikana.⁸⁶⁶

Međufakultetski simpoziji, na kojima učestvuju predstavnici Katoličkog bogoslovske fakulteta u Zagrebu, Teološkog fakulteta u Ljubljani i Pravoslavnog teološkog fakulteta u Beogradu, organizuju se od 1974. godine. Deveti ekumenski simpozijum održan je u jesen 1990. godine bez predstavnika teologa iz Zagreba.⁸⁶⁷ Iste godine, Srpska pravoslavna crkva odbija učešće u pomenutom “Ekumenskom molitvenom hodu po Zagrebu”.

U međuvremenu, polemika sa *Glasm koncila*, koju je započeo Atanasije Jevtić u jesen 1988. godine, rasplamsavala se i upravo 1990. godine objavljuju se posebno oštri napisi oko broja žrtava u logoru Jasenovac, zatim oko pokolja livanjskih Srba i slično. Pomenuto je da je u tom periodu *Pravoslavlje* već uveliko objavljivalo arhivske dokumente o genocidu nad Srbima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj.

U saopštenju sa konferencije srpskih pravoslavni episkopa i sveštenstva sa teritorije Republike Hrvatske, iz septembra 1990. godine, navodi se da Srpska pravoslavna crkva u Hrvatskoj deluje “pod veoma otežanim, gotovo okupacijskim uslovima”, i da je za takvo stanje odgovoran državni aparat Hrvatske. Takođe, osuđuju se *Glasm koncila* i Katolička crkva zbog otvorene podrške Hrvatskoj demokratskoj zajednici, i protestuje se zbog ugrožavanja srpskog pravoslavnog naroda u Hrvatskoj.⁸⁶⁸

Prema nekim navodima, kardinal Kuharić je, krajem maja 1989. godine uputio poziv na dijalog dve crkve, koga je Sabor Srpske

866 Juraj Kolarić, “Katoličko-pravoslavni odnosi (1965–1990)”, 182.

867 Juraj Kolarić, “Katoličko-pravoslavni odnosi (1965–1990)”, 183.

868 *Pravoslavlje*, br. 555 i 556, 1990.

pravoslavne crkve prihvatio i krajem juna uputio odgovor, ali daljih reakcija Katoličke crkve nije bilo.⁸⁶⁹

Srpska pravoslavna crkva je zamerala Katoličkoj crkvi prvenstveno to što su hrvatska crkvena štampa, Radio Vatikan i pojedini crkveni katolički predstavnici iskazivali podršku albanskom pitanju autonomije na Kosovu i Metohiji, zatim podršku Vatikana Makedonskoj pravoslavnoj crkvi, kao i kampanju za beatifikaciju Alojzija Stepinca i polemike koje su usledile oko broja ustaških žrtava u logoru Jasenovac i stradanje Srba u Nezavisnoj državi Hrvatskoj.

Naravno, slab dijaloški potencijal veoma brzo se dodatno urušio i nastupio je period međusobnih prozivanja, optuživanja i osuđivanja, kao i monopolizacije žrtve. Reis-ul-ulema Jakub Selimoski optužio je patrijarha Srpske pravoslavne crkve da je rekao jednu stvar radeći drugu, odnosno da je, iako je potpisao sporazum kojim se osuđuje ratni zločin, masakr muslimana opravdao tvrdnjom da su u Bosni i Hercegovini ugroženi Srbi i pravoslavljje. Hrvatski crkveni zvaničnici, takođe, optužili su patrijarha Pavla da je blagoslovio temelje novog pravoslavnog hrama koji se gradi na terenu na kome je prethodno stajala katolička crkva, u Lovasu, gradu u istočnoj Slavoniji koju su okupirali Srbi, a u kome nije bilo pravoslavnih stanovnika pre Drugog svet-skog rata. I Srbi i Hrvati optuživali su muslimane da im je cilj izgradnja islamske teokratije u Bosni i Hercegovini. Srpski pravoslavni episkopi optužili su da je demokratska, inkluzivna, međuetnička država o kojoj su govorili predsednik Izetbegović i njegova vlada, jednostavno pokriće za njihov stvarni cilj islamske države uređene šerijatskim zakonom.⁸⁷⁰ Hijerarhija Srpske pravoslavne crkve izdala je u decembru 1992. godine "Saopštenje o lažnim optužbama protiv srpske nacije u Bosni i Hercegovini", u kome su, uprkos pažljivoj dokumentaciji međunarodno priznatih organizacija, episkopi tvrdili da je reč o propagandi, osmišljenoj da satanizuje srpski narod.

869 Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, 319.

870 David Steele, "Former Yugoslavia: Religion as a Fount of Ethnic Hostility or an Agent of Reconciliation?", 7.

U septembru 1991. godine katolički omladinski časopis na naslovnoj strani objavio je poruku: "Spremni smo da umremo za svoju Domovinu." Splitski biskup Ante Jurić izjavio je da je, "dužnost svakog katolika da brani svoju domovinu aktivno. U trenutku poput ovog lažni pacifizam posredno jača agresore i razbojnike".⁸⁷¹

Mitropolit zagrebačko-ljubljanski Srpske pravoslavne crkve dobio je preteća pisma od Veteranskog društva Hrvatske u kojima se kaže da će prvi koji će biti napadnuti biti srpske vladike. Konačno, katolički sveštenici, od kojih su mnogi izbeglice iz okupiranih teritorija Hrvatske, poslati su kao vojni kapelani koji blagosiljaju vojnike i oružje na prvim borbenim linijama. Nekoliko sveštenika i brojni bivši katolički bogoslovi u Sarajevu, prihvatili su oružje i priključili se oružanim snagama.⁸⁷² Kada je kardinal Franjo Kuharić upitan⁸⁷³ šta misli o tome što se, na primer, franjevački kapelan fra Duka naoružan pridružio hrvatskim oružanim snagama, rekao je da to pomenuti nije učinio kao predstavnik crkve, već je to njegova privatna stvar. Kapelana crkveni autoriteti nisu sankcionisali.

Mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan, episkop sremski Vasilije, episkop žički Stefan i episkop osječko-daljski i baranjski Lukijan posetili su Centar za obuku srpskih dobrovoljaca u Erdutu, gde je tokom razgovora sa komandantom Željkom Ražnatovićem Arkanom "istaknuto da se Veliki sveti sinod Srpske pravoslavne crkve zalaže za mirno rešenje, ali ne na štetu srpskog naroda koji je ponovo na meti ustaškog zločina". U izveštaju o ovom susretu navodi se da su crkveni predstavnici "sa posebnim zadovoljstvom prihvatili kazivanje da se ovde nastavlja tradicija srpskog naroda, ne da bi jačao nacionalizam, već da se probudi decenijama gušeno pravoslavlje".⁸⁷⁴

871 David Steele, "Former Yugoslavia: Religion as a Fount of Ethnic Hostility or an Agent of Reconciliation?", 6.

872 David Steele, "Former Yugoslavia: Religion as a Fount of Ethnic Hostility or an Agent of Reconciliation?", 13.

873 Darko Pavičić, "Svećenik nije komesar", *Danas*, Vol. 10, No. 503 (8. oktobar 1991. godine), str. 28.

874 *Dnevnik*, 10. decembar 1991.

Svaka tradicionalna verska zajednica pažljivo je, brzo i precizno beležila i ukazivala na zločine pripadnika drugih etničkih grupa, ali vešto i tiho ignorisala ista nedela pripadnika sopstvene etnokonfesionalne zajednice.

SAKRALIZACIJA NACIONALNOG IDENTITETA

Sintagma “Crkva u Hrvata”, koja se jednako često koristila kao i izraz “biskupi hrvatskog jezičkog područja”, korišćena je unutar Katoličke crkve kao alternativa za formalni izraz Biskupska konferencija Jugoslavije. Izraz “Crkva u Hrvata” naročito je forsiralo uredništvo *Glasa koncila*, a on je bio znatno širi od pojmova “Katolička crkva u Hrvatskoj” i “Biskupska konferencija Jugoslavije” i odnosio se na sve Hrvate, kako u Hrvatskoj i regionu, tako i u dijaspori. Sintagmom “Crkva u Hrvata” naglašavao se nacionalni angažman Katoličke crkve u Hrvatskoj, naročito u periodu dok Hrvati nisu imali svoju državu, nego je upravo Katolička crkva u Hrvatskoj bila svojevrsni supstitut državnosti i jedinstva, te samog opstanka hrvatskog etnosa. Dolazi do izvesne sakralizacije etničke zajednice, jer se, prema takvom shvatanju, samim pokrštavanjem utjelovljuje ili inkarnira sam Hrist u nacionalnom biću, čime istorija i razvoj tog etnosa nužno dobija teološki aspekt. “Povijest hrvatskoga naroda je istodobno i povijest njegova spasenja.” Doktrina o utelovljenju Boga i Isusa Hrista u hrvatskom nacionalnom biću mirila je univerzalnost pojma Katolička crkva i nacionalno-politički angažman lokalne crkvene organizacije.⁸⁷⁵

Veoma je interesantan i inspirativan pokušaj analogije između Katoličke crkve u Hrvatskoj i Srpske pravoslavne crkve koju iznosi Kustić u svom komentaru “Ekumenska hrabrost i iskrenost naših biskupa”, objavljenom u *Glasi koncila* od 17. januara 1974, u kome se kaže da, ako Srpska pravoslavna crkva može biti eksplicitno i bez ikakvih kompleksa nacionalno orijentisana, onda takva takođe može biti i Katolička crkva u Hrvatskoj – pogotovo, kako je istaknuo, kada je

875 Darko Hudelist, “Katolička crkva u Hrvatskoj u XX stoljeću”, dostupno na https://yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt00c4.html

“osviješćena koncilskim duhom” i samim time “sve (...) svjesnija, ne samo u praksi nego i u teoriji, da ona ne može drukčije postojati nego utjelovljena u određen narod”. Kustić je tome još dodao: “Crkva ukorijenjena u hrvatski narod doista je hrvatska Crkva. To jest i to mora sve više biti. Isto vrijedi i za Crkvu koja je ukorijenjena u srpski narod. Jasno, i za Crkvu u slovenskom narodu.”

U okrilju Srpske pravoslavne crkve neguje se nacionalni kontinuitet, kult nacionalnih i verskih veličina i uopšte nacionalna istorija, nacionalno pismo⁸⁷⁶ i tradicionalni običaji i vrednosti. S produbljivanjem opšte krize i raspadom sistema, pravoslavlje sve više dobija na značaju za kulturnu i nacionalnu osobenost srpskog naroda i za njegovu homogenizaciju i identifikaciju u odnosu na druge nacionalne i konfesionalne pripadnosti; stvara se mogućnost da se deo latentnog nezadovoljstva građana iskaže kroz okretanje crkvi i religiji, dajući im određeni politički naboj. Crkva je tako postala utočište jednog dela političke i kulturne opozicije i pružila legitimitet jednom delu nacionalno orijentisane inteligencije.

Srpska pravoslavna crkva neprekidno zastupa stav o tome da je ona jedina u istoriji bila zaštitnica srpskog naroda i da ga nikad nije napustila, da se nalazi iznad države i da predstavlja vrhovnog moralnog arbitra, pa se samim tim njene namere i stavovi ne mogu dovesti u pitanje.⁸⁷⁷ Crkva i srpsko pravoslavlje sa slovenofilskom varijantom evropske organsko-organicističke misli, sabornošću i svetosavljem, javlja se kao osnovni izvor nacije i privilegovani čuvar nacionalne tradicije, kulture, istorijskog iskustva, jezika i dr.⁸⁷⁸

Koristeći Kosovo kao nerešeni problem unutar Srbije i Jugoslavije, Srpska pravoslavna crkva se ponudila kao uporište tradicionalne

876 Od godine obeležavanja 200-godišnjice rođenja Vuka Karadžića, odnosno 1987. godine, jedna od stalnih tema unutar Srpske pravoslavne crkve postaje ugroženost ćiriličnog pisma i insistiranje na njegovom hitnom povratku u život.

877 Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, 338.

878 Radmila Radić, “Odnosi između Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u poslednjim decenijama pred raspad jugoslovenske države”, 293.

nacionalne sigurnosti i središte nacionalnog života, potvrđeno vekovnim iskustvom, pošto je to jedina institucija koja “nikada kroz istoriju nije izneverila Srbe”. Kosovo je, osim opravdane brige crkve za sakralne objekte i zbog iseljavanja, sve manjeg broja vernika, pružalo delu jerarha tačku oslonca za konačan povratak crkve na javnu scenu. Sve su učestaliji glasovi o “tragičnom položaju srpskog naroda u Jugoslaviji”.

Uoči rata u Jugoslaviji, posebno u periodu od 1989. do 1991. godine, Srpska pravoslavna crkva ima značajnu ulogu u mobilisanju javnog mnjenja za srpske nacionalne interese koje je zastupalo političko rukovodstvo predvođeno Slobodanom Miloševićem. Povratak crkve na političku scenu išao je ruku podruku sa uzdizanjem nacionalističkih elita, o čemu svedoči i “Predlog srpskog crkveno-nacionalnog programa”, objavljen u *Glasi crkve* 1989. godine. Već dve godine kasnije, iz istog crkvenog glasila, moglo se saznati da, ne samo da nema “jake države bez jake Crkve”, nego da nema ni samog naroda: “U našoj obnovi duhovnog temelja neophodno je poći od toga da je Srpstvo niklo na Pravoslavlju i da bez njega nema niti može biti Srpstva. Srbi koji su prestali biti pravoslavni prestali su i da postoje kao Srbi.”⁸⁷⁹

Zbog svoje tradicionalne društvene uloge u definisanju nacionalnog subjektiviteta srpskog naroda, kao i involviranost u državni aparat sa kojim je tradicionalno u simbiotičkom odnosu⁸⁸⁰, Srpska pravoslavna crkva nije izgrađivala svoj politički identitet osamostaljeno i izdvojeno od državnog i nacionalnog. Nastankom Kraljevine SHS/Jugoslavije, Srpska pravoslavna crkva “sva urasla u svoju slavnu tradiciju i prožeta odanošću prema državi čijem je stvaranju i ona mnogo doprinela, nije mogla da shvati da nova država nije više srpska država i da njezina nacionalna uloga u novonastalim uslovima ne može biti ista sa onom koju je ona imala pre”.⁸⁸¹ Od osnivanja 1918. godine u Jugoslaviji su postojala “dva različita državna principa”, od kojih je

879 *Glasi crkve*, 1/1991.

880 Milan Vukomanović, *Sveto i mnoštvo* (Beograd: Čigoja, 2001), 103.

881 Đoko Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve III: Za vreme Drugog svetskog rata i posle njega*, 6.

jedan Jugoslaviju video kao proširenu Kraljevinu Srbiju, a drugi kao zajednicu južnoslovenskih naroda. Srpska pravoslavna crkva, koja je u sebi videla versku i nacionalnu zaštitnicu srpskog naroda, zastupala je prvi princip.⁸⁸² Potpuno se identifikujući sa Srbijom kao državom i sa Srbima kao narodom, Srpska pravoslavna crkva je predstavljala nacionalnu, a ne samo versku instituciju, a Jugoslaviju je doživljavala kao gubitak državnosti i nacionalnog identiteta srpskog naroda. Izjednačavanje nacije sa religijom, odnosno etničke pripadnosti sa konfesionalnom, zasnovano je na uverenju da je crkva duboko ukorenjena u nacionalnom biću, te da nacija ne može preživeti bez crkve. Ovaj spoj “eklezijastičkog i političkog nacionalizma” samoj naciji dodeljuje transcendentalnu vrednost i značaj.⁸⁸³

Polovinom maja 1968. godine, među zaključcima sednice Saveza komunista Bosne i Hercegovine nalazilo se sledeće: “praksa je pokazala štetnost raznih oblika pritisaka i insistiranja iz ranijeg perioda da se Muslimani u nacionalnom pogledu opredeljuju kao Srbi odnosno kao Hrvati, jer se i ranije pokazalo, a to i današnja socijalistička praksa potvrđuje da su Muslimani poseban narod”.⁸⁸⁴ Šest godina kasnije muslimanska nacija, odnosno kategorija “Muslimani”, uvedena je u novi jugoslovenski ustav kao šesta konstitutivna nacija Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini od tada egzistiraju tri konstitutivne nacije od kojih niti jedna nije u mogućnosti da se identifikuje sa samom federalnom republikom; na kraju, Muslimani su bili jedina konstituanta Jugoslavije koja nije bila direktno identifikovana sa jednom od konstitutivnih federalnih republika, te nije imala svoje nacionalne institucije.⁸⁸⁵

882 Radmila Radić, *Verom protiv vere (država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953)* (Beograd: INIS, 1995), 324. Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, 337.

883 Milan Vukomanović, *Sveto i mnoštvo*, 101.

884 Xavier Bougarel, “Od ‘Muslimana’ do ‘Bošnjaka’: pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana”, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova* (Sarajevo: Institut za historiju, 2009), 122.

885 Xavier Bougarel, “Od ‘Muslimana’ do ‘Bošnjaka’: pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana”, 123.

U tom kontekstu, Islamska zajednica (IZ) brzo se pretvara u svojevrsnu zamenu za nacionalnu instituciju bosanskih Muslimana. Središnja uloga islama u iskazivanju muslimanskog nacionalnog identiteta objašnjava kako je bosanska panislamistička struja, koja se reaktivirala tokom šezdesetih godina u okviru Islamske zajednice, te bila predmet represije komunističkih vlasti 1983. godine,⁸⁸⁶ uspela preuzeti vođstvo u nacionalnoj mobilizaciji bosanskomuslimanskog stanovništva početkom poslednje dekade XX veka.⁸⁸⁷ Islamska zajednica se posle 1980. godine u BiH pojavljuje kao jedina nacionalna institucija Bošnjaka.⁸⁸⁸

Stranka demokratske akcije, pod uticajem panislamističke struje, težila je da predstavlja ceo “muslimanski povijesno-kulturni krug” Jugoslavije i na taj način osigura političko jedinstvo muslimana u Jugoslaviji. Međutim, stvaranje albanskih, turskih i romskih političkih partija okončalo je ove panislamističke ambicije Stranke demokratske akcije, koja uspeva izvršiti odlučujući uticaj samo u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, odnosno u delovima jurisdikcije Islamske zajednice Jugoslavije u kojima dominira bošnjački nacionalni identitet.

U unutarstranačkom sukobu između zagovornika neobošnjaštva i panislamista, panislamistička struja je uživala ne samo podršku lidera Islamske zajednice, koja je smatrala da islam treba staviti u samo središte muslimanskog nacionalnog identiteta, već i bivših komunističkih intelektualaca koji su strahovali da bi usvajanje nacionalnog imena “Bošnjak” ugrozilo krhku ravnotežu između konstitutivnih nacija BiH.⁸⁸⁹

886 Stranska demokratske akcije (SDA) osnovana je 26. maja 1990. godine, a Alija Izetbegović, jedan od panislamističkih aktivista osuđenih na zatvorsku kaznu 1983. godine, izabran je za predsednika.

887 Xavier Bougarel, “Od ‘Muslimana’ do ‘Bošnjaka’: pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana”, 123.

888 Dženita Sarač, “Neuspjeh sekularizacije i jačanje religijskog identiteta početkom 1980-ih godina u Bosni i Hercegovini”, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 154.

889 Xavier Bougarel, “Od ‘Muslimana’ do ‘Bošnjaka’: pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana”, 124.

Razvijana je teza prema kojoj je bošnjački identitet omeđen sa četiri konstante: slovensko etničko poreklo, jezik, zemlja Bosna kao kulturno-politički prostor i islam kao verska i civilizacijska pripadnost.⁸⁹⁰ Međutim, često se prednost daje verskom, odnosno religijskom faktoru etničkog determinisanja i povezivanja, odnosno razvijala se teza da se muslimanska nacija, tj. bošnjačka nacija istorijski razvila putem religijske akulturacije kao versko-kulturna konfesionalna zajednica, zatim kao socijalna i na kraju kao etnička zajednica. Stoga, islam je kroz niz socijalno-istorijskih i kulturnih posredovanja profilisao etničku svest o zajedničkoj sudbini.^{891 892}

Prema reis-ul-ulemi Mustafi Ceriću, “mi bez islama, bez islamske civilizacije, bez islamske kulture – nismo niko i ništa”.⁸⁹³ Hilmo Neimarlija, druga vodeća ličnost Islamske zajednice, pokušao je preciznije definisati odnos između islama i bošnjačkog nacionalnog identiteta na jednoj konferenciji u Zagrebu, u aprilu 1994. godine: “Bošnjaci su muslimani. Po tradiciji, po kulturi, po vjeri svojih predaka, po vjeri pretežno najvećeg dijela Bošnjaka kojima unutarne i intimno i vlastitom praksom svjedoči. Bošnjaci su muslimani na način na koji su Hrvati katolici. (...) Mi naprosto više ne dozvolimo bilo kome, a ponajmanje sebi samima dilemu (...) jer je naše nacionalno biće, naš nacionalni identitet odredio sam islam ne kao vjera nego kao jedna od tri velike ili visoke ili svjetske kulture”.⁸⁹⁴

Prilikom stvaranja (obnavljanja) Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini istaknuto je da ona obuhvata “sve muslimane koji žive u Republici BiH kao i sve bosanske Muslimane koji privremeno ili trajno

890 Mustafa Imamović, “Identitet Bošnjaka u XX stoljeću”, u: Godišnjak BZK Preporod, Sarajevo, 2003, str. 9.

891 Fuad Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1991, str. 7.

892 Dženita Sarač, “Neuspjeh sekularizacije i jačanje religijskog identiteta početkom 1980-ih godina u Bosni i Hercegovini”, 161.

893 Xavier Bougarel, “Od ‘Muslimana’ do ‘Bošnjaka’: pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana”, 131.

894 Xavier Bougarel, “Od ‘Muslimana’ do ‘Bošnjaka’: pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana”, 131.

žive u inozemstvu”⁸⁹⁵, a ova etnička dimenzija je kasnije konkretnije institucionalizovana već u prvom stavu prvog člana ustava Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, donetom krajem novembra 1997. godine u Sarajevu: “Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je jedna i jedinstvena zajednica muslimana u Bosni i Hercegovini, Bošnjaka izvan domovine i drugih muslimana koji je prihvataju kao svoju.”⁸⁹⁶

Svesni nacionalnog potencijala verskih zajednica, socijalističke vlasti su bile pune podozrenja, opreza i nepoverenja prema tradicionalnim verskim zajednicama, te su na različite načine pokušavale da opstruiraju eventualno nacionalističko delovanje određenih struktura verskih zajednica, kao i da intenzivno kontrolišu što je moguće više delova i nivoa hijerarhije svake verske zajednice.

Tako se, na pimer, u izveštajima Komisije za odnose sa verskim zajednicama SR Bosne i Hercegovine, posebno u periodu 1980–1990. godine, upozorava na politizaciju verskih zajednica koje oponiraju socijalističkom razvoju, politizuju religiju, manipulišu verskim slobodama i verskim objektima, poistovećuju religijsko i nacionalno, povezuju se sa nacionalističkim i antisocijalističkim snagama, institucionalizuju versku obuku, dele građane na vernike i nevernike itd.⁸⁹⁷

Međutim, na prethodno pomenutom primeru Muslimana, jasno je da su određene aktivnosti republičkih i saveznih vlasti, u cilju sprečavanja daljeg negovanja i eventualne revitalizacije tradicionalnih veza između etničkog i konfesionalnog identiteta, upravo izazivale potpuno suprotan efekat. U nastojanju da Muslimane uputi ka zajedničkim republičkim institucijama koje bi ravnopravno delili sa ostala dva konstitutivna nacionalna identiteta u Bosni i Hercegovini, oni su ostavljeni kao jedina konstitutivna nacija bez nacionalnih institucija. Upravo takav pristup je

895 Izjava Obnoviteljskog sabora IZ BiH, reproducirana u listu *Ljiljan*, tom II, br. 19 (10. 5. 1993.), str.23.

896 Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, https://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1997.pdf.

897 Dženita Sarač, “Neuspjeh sekularizacije i jačanje religijskog identiteta početkom 1980-ih godina u Bosni i Hercegovini”, 167.

doprineo tome da se muslimani okreću identitetski najbližoj instituciji, odnosno ne samo najbližoj, nego i jedinoj instituciji muslimana, Islamskoj zajednici, što će posebno doći do izražaja osamdesetih godina.

Što se tiče nepoverenja prema Katoličkoj crkvi, čak i ako se uzme u obzir da je lokalno sveštenstvo bilo podeljeno po pitanju ustaša i nezavisnosti Hrvatske, bilo je svakako dovoljno to što je Vatikan imao jasan stav o komunizmu. Teškoće koje je crkva iskusila u Sovjetskom Savezu ostavile su dubok trag, i papa Pio XII prihvatila veoma snažnu antikomunističku poziciju.⁸⁹⁸

Problemi između jugoslavenskih komunističkih vlasti i Katoličke crkve počinju odmah nakon Drugog svetskog rata. U okviru opšte ateizacije i distanciranja javne sfere od religijskih institucija, ovaj odnos je bio dodatno opterećen kolaboracijom dela katoličkih sveštenika sa ustaškim vlastima tokom Drugog svetskog rata, te ulogom Vatikana u pomaganju ustaša prilikom bega nakon rata. U takvoj atmosferi brojni katolički sveštenici su neposredno nakon rata ubijeni, osuđeni i zatvoreni, a dobar deo crkvene imovine konfiskovan i nacionalizovan. Ključan trenutak radikalizacije odnosa vlasti i Katoličke crkve bilo je suđenje i zatvaranje zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca. Njegovo imenovanje kardinalom, pape Pija XII, 1952. godine, jugoslavenske su vlasti iskoristile kao povod za prekid diplomatskih odnosa sa Svetom stolicom. U godinama koje su sledile, sve do smrti Pija XII (1958) i Alojzija Stepinca (1960), međusobno nepoverenje bilo je sveprisutno. Komunističke vlasti nastavile su s pritiscima na crkvu u zemlji, a zauzvrat je Sveta stolica koristila svaku priliku da službenim i neslužbenim diplomatskim aktivnostima naštetiti ugledu Jugoslavije u svetu. Kao što je pomenuto, do "otopljavanja" odnosa dolazi nakon Drugog vatikanskog koncila i potpisivanja Protokola 1966. godine, zatim Titove posete Vatikanu 1971. godine.

Kao i neposredno pre, tako i tokom Drugog svetskog rata, Srpska pravoslavna crkva nije bila naklonjena komunistima, koje je smatrala

898 Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, 84.

bezbožnicima, već je bila monarhistički nastrojena, vezana za nacionalističku desnicu, četnički pokret Draže Mihailovića. Tu sklonost ispoljavala je u svojim obredima, na primer, pomenom kraljevog imena na liturgiji i posle završetka rata.⁸⁹⁹ U bespoštednom obračunu socijalističke države sa četničkim pokretom i monarhističkim uređenjem nakon Drugog svetskog rata, Srpska pravoslavna crkva izgubila je ideološko-političku, pa i materijalnu potporu države.

Tokom istorijskog razvoja Srpska pravoslavna crkva bila je usko vezana za državu, materijalno zavisna i nedovoljno otporna na državni pritisak. U dvovekovnoj modernoj istoriji Srbije uvek je vladao cezaropapizam, a ostao je i zvanična politika Kraljevine SHS/Jugoslavije prema svim verskim zajednicama, pa i prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi, sve do nestanka ove države. Nakon Drugog svetskog rata, dezorganizovana, proređena, sa uništenom materijalnom osnovom, bez međunarodnog zaleđa, sa hipotekom nosioca srpskog hegemonizma, Srpska pravoslavna crkva našla se prvi put u potpuno sekularnom državnom sistemu koji, ne samo da nije imao sluha za njene istorijske zasluge i nacionalni značaj, nego je upravo te karakteristike stigmatizovao kao društveno nepoželjne. U drugoj polovini XX veka Srpska pravoslavna crkva bila je svedena na svoju osnovnu funkciju, koja je, istina, bila redukovana i u njenom vršenju kontrolisana.⁹⁰⁰

Samo zarad puke interpretacije jednog od načina vlasti u kontrolisanju funkcionisanja verskih zajednica, navešćemo organizovanje "udruženja sveštenika", kako unutar pravoslavnih, tako i unutar katoličkih organizacionih struktura. Tako je, na primer, odmah nakon Drugog svetskog rata osnovan Savez udruženja pravoslavnih sveštenika SFRJ, koji je decenijama stvarao jaz između najnižih i najviših nivoa organizacione strukture Srpske pravoslavne crkve. Episkopat nije

899 Ove svakako ne bi trebalo izgubiti iz vida činjenicu da je u partizanskim jedinicama bilo pravoslavnog sveštenstva kao i veliki broj pravoslavnih vernika, naročito van Srbije, na prostoru Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

900 Latinka Perović, . "Sociopolitička i etničko-religijska dimenzija ratova u Jugoslaviji", *Nasilno rasturanje Jugoslavije: uzroci, dinamika, posledice*, priredio Miroslav Hadžić (Beograd: Centar za civilno-vojne odnose, 2004) 124.

pristajao na ovakav način organizovanja sveštenstva, iako su oni za to imali saglasnost državnih vlasti. Sveti arhijerejski sabor nije priznao organizovanje udruženja po republikama, već je zahtevao obnovu eparhijskih udruženja, koja su prethodno, preko Saveza eparhijskih udruženja, učlanjena u Savez udruženja.

Između ostalog, članovi Saveza kritikovali su klerikalizam u crkvi i tražili demokratizaciju crkvene uprave, zatim reviziju ustava Srpske pravoslavne crkve iz 1947. godine, kao i celokupnog crkvenog zakonodavstva. Savez, koji i sam nije bio priznat od Srpske pravoslavne crkve, kako se moglo i očekivati, stao je na stranu, takođe od episkopata nepriznate, Makedonske pravoslavne crkve.

Savez udruženja pravoslavnih sveštenika, organizovan od onih sveštenika koji su učestvovali u partizanskom pokretu, imao je veoma neprijateljski stav prema episkopatu⁹⁰¹, u kome, pak, "nijedan od tada živih episkopa Srpske pravoslavne crkve nije pokazivao simpatije za partizansku borbu".⁹⁰² Savez udruženja pravoslavnih sveštenika Jugoslavije prestao je da postoji 1990. godine.

Uspostavljanje ili osnivanje sveštениčkih udruženja koja funkcionišu mimo autoriteta viših organizacionih nivoa crkvene hijerarhije, jedna je od strategija koja je korišćena i u slučaju Katoličke crkve. Takođe, odmah nakon Drugog svetskog rata prvo udruženje formirano je u Istri, zatim u Sloveniji, a treće udruženje osnovano je u Bosni i Hercegovini. Već krajem 1952. godine gotovo svi sveštenici u Istri bili su članovi udruženja, oko 80 odsto sveštenika u Bosni i Hercegovini i 60 odsto u Sloveniji.⁹⁰³ Naredne godine osnovana su još tri udruženja sveštenika, u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori. Udruženja su osnovana paralelno sa republičkim strukturama i služila su, između ostalog, kao kanal za realiza-

901 Slobodan G. Marković, "Srpska pravoslavna crkva u Srbiji i država: klerikalizacija ili cazaropapizam", *Vera, znanje, mir*, ur. Milan Sitarski i Marinko Vučinić (Beograd: BOŠ, 2005), 168.

902 Đoko Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve III: Za vreme Drugog svetskog rata i posle njega*, 189.

903 Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, 89.

ciju državnih subvencija namenjenih za restauraciju onoga što je bilo uništeno u ratu. Sveštenska udruženja bila su integrisana u strukturu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ).⁹⁰⁴ Ova udruženja funkcionisala su do kraja sedamdesetih godina.

ZAŠTITA JURISDIKCIJE – SLUČAJ SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE

Tokom ratnih sukoba na prostoru socijalističke Jugoslavije devedesetih godina, prilikom potpisivanja prvih mirovnih sporazuma dolazi do značajnog razilaženja između Srpske pravoslavne crkve i političke elite. Nakon što je predsednik Republike Srbije Slobodan Milošević prihvatio Vensov mirovni plan, sazvano je vanredno zasjedanje Svetog arhijerejskog sabora,⁹⁰⁵ u januaru 1992. godine, sa kog je upućena poruka sledeće sadržine: “Ničije pogodbe sa nosiocima vlasti u Srbiji, koja nema mandat da istupa u ime čitavog srpstva, ili sa organima jugoslovenske federacije, ili sa komandujućim strukturama jugoslovenske vojske, ne obavezuju srpski narod kao celinu, bez njegove saglasnosti i bez blagoslova njegove duhovne Matere, Pravoslavne srpske crkve.” U poruci se podržava “zahtev naroda u Bosni i Hercegovini za slobodan život i samosvojno političko organizovanje”.⁹⁰⁶

Ubrzo zatim, dugotrajno (majsko) redovno zasjedanje Svetog arhijerejskog sabora iznedrilo je Memorandum Srpske pravoslavne crkve u kome se crkva “otvoreno ograđuje i distancira od ove i ovakve vlasti i njenih nosilaca”, jer partije na vlasti u Srbiji i Crnoj Gori kao naslednice strukture, organa, sredstava i načela posleratnog komunističkog

904 Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, 90.

905 Redovna zasjedanja Svetog arhijerejskog sabora, tradicionalno, sazivaju se jedanput godišnje između Vaskrsa i Duhova. Od decembra 1990. godine, u vreme prvih višestranačkih parlamentarnih izbora u Srbiji, kada je izabran novi patrijarh Srpske pravoslavne crkve (patrijarh Pavle), svake godine je održavano po jedno vanredno, po pravilu posle prvog, redovnog majskog zasjedanja. Izuzetak je bila 1992. godina kada su održana dva vanredna zasjedanja (jedno u januaru, pre redovnog, a drugo posle redovnog u decembru). Razlog je bilo prihvatanje Vensovog plana.

906 *Pravoslavljje*, br. 598, 1992.

sistema, ne omogućavaju ravnopravan demokratski dijalog u društvu, niti podelu odgovornosti i saradnju sa ostalima i ne dopuštaju Crkvi da zauzme mesto u društvu koje joj pripada. U Memorandumu su osuđeni i zločini izvršeni od bilo koje vojske, kao i napadi na humanitarne konvoje.⁹⁰⁷

Tokom cele 1992. godine Srpska pravoslavna crkva se ograđuje od zvanične državne politike i osuđuje njene nosioce. Prisustvo patrijarha Pavla na ceremoniji proglašenja SR Jugoslavije, 27. aprila 1992. godine, izazvalo je osude, kako unutar većinske crkve, tako i van nje, na koje je reagovao i sam patrijarh, ograđujući se objašnjenjem da je reč o pukom ceremonijalom, odnosno protokolarnom postupku. Uredništvo *Pravoslavlja* reagovalo je člankom pod naslovom “Crkva je iznad stranaka”, u kome se objašnjava da Srpska pravoslavna crkva mora da istupa u nekim slučajevima po službenoj dužnosti, ali da to ne znači da je pristala uz vladajući režim.⁹⁰⁸ Među značajnijim momentima manifestacije udaljavanja pozicija crkve i zvanične državne politike izdvajaju se govor patrijarha Pavla 14. juna ispred Saborne crkve i prisustvo na Vidovdanskom saboru demokratske opozicije u Srbiji, urednički komentari u *Pravoslavlju*, napisi u *Glasi crkve*, pismo episkopa raško-prizrenskog Artemija iz juna, podrška zahtevima studenata (...) Osnovu tih napada čini nezadovoljstvo Srpske pravoslavne crkve stepenom pažnje i pomoći koju vlasti u Srbiji i Crnoj Gori pružaju srpskom narodu u Bosni i Hercegovini.⁹⁰⁹

Vladajući režim oštro je napadnut i sa zasedanja Svetog arhijerejskog sabora 1993. godine, a iste godine, na Vidovdan, episkop Atanasije Jevtić uputio je “Apel” povodom “žrtvovanja Istočne Hercegovine”, u pregovorima sa hrvatskom stranom i u raznim varijantama Vens-Ovenovog plana.⁹¹⁰ Oštro se osuđivala popustljivost režima prema međunarodnoj zajednici u odbrani interesa “prekodrinskih Srba”.

907 *Pravoslavlje*, br. 605, 1. 6. 1992.

908 *Pravoslavlje*, br. 603, 1. 5. 1992; br. 605, 1. 6. 1992.

909 Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, 331.

910 *NIN*, 4. 6. i 9. 7. 1993.

Odnos Srpske pravoslavne crkve prema teritorijama nastanjenih Srbima koje su ostale van granica SR Jugoslavije, naročito Republici Srpskoj, najbolje ilustruje izjava mitropolita Amfilohija Radovića iz tog perioda: “Kičmena moždina tih Ujedinjenih zemalja već se zna i ona se – i pored svih tegoba – ponovo oblikuje, a to je Srbija i Crna Gora. Zatim tu spada istočna Hercegovina, jedan dobar deo Bosanske Krajine, Srpska Krajina (...) Konture tih srpskih zemalja već su se nazrele tako jasno u svim ovim zbivanjima i samo je velika nesreća što na vapaj i krik Srpske Krajine nije uslišeno u pravom trenutku (...)”⁹¹¹

U maju 1993. godine, u obraćanju vernicima prilikom proslave krsne slave Fočanske crkve, mitropolit Jovan istakao je značaj podrške koju je Sveti arhijerejski sabor pružio Republici Srpskoj, posebno u naporima da srpski narod konačno dobije svoju državu.⁹¹² Skupštini Republike Srpske na Palama, na kojoj se odlučivalo o prihvatanju mirovnog plana Kontakt grupe o Bosni i Hercegovini, prisustvovali su i mitropolit Nikolaj i episkopi Vasilije i Atanasije. Episkop Atanasije preneo je poruku Srpske pravoslavne crkve da se ne može ponovo pristati na desetkovanje srpskog naroda, a mitropolit Amfilohije uputio je početkom jula 1994. godine telegram podrške Skupštini Republike Srpske.

Sa episkopske konferencije Srpske pravoslavne crkve, 5. jula 1994. godine, upućen je “Apel srpskom narodu i svetskoj javnosti”, povodom pregovora o Bosni i Hercegovini, tačnije mirovnom planu Kontakt grupe, u kome se ističe sledeće: “Sa punom odgovornošću pred Bogom i svojim narodom i ljudskom istorijom pozivamo sav srpski narod da stane u odbrani vekovnih prava i sloboda svojih vitalnih interesa, nužnih za fizički i duhovni opstanak i ostanak na svojoj očevini i dedovini.” Kako se i očekivalo, episkopi su odbili predložene mape i izrekli stav o potrebi da se narod na referendumu izjasni o svojoj daljoj sudbini.⁹¹³

911 *Duga*, 20. april 1992.

912 *Pravoslavlje*, br. 633–4, 1–15. 8. 1993.

913 *Glasnik SPC*, oktobar 1994.

Odluka Vlade SR Jugoslavije da prekine političke i ekonomske odnose sa Republikom Srpskom (1994), prouzrokovala je sazivanje hitnog vanrednog zasedanja Svetog arhijerejskog sabora, a saopštenje koje je upućeno sa ovog zasedanja izazvalao je brojne komentare, kako u zemlji, tako i u inostranstvu, kao i osude Ekumenske zajednice crkava na račun Srpske pravoslavne crkve zbog javno ispoljenog nacionalizma. Nekoliko dana pre vanrednog zasedanja Sabora, poslanicima Skupštine Crne Gore obratila se Mitropolija crnogorsko-primorska sa zahtevom da odbace pomenutu odluku Vlade SR Jugoslavije.⁹¹⁴

Ovde valja pomenuti još jedan interesantan detalj: nakon što je svojim prisustvom na sastanku Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića krajem avgusta 1995. godine, a posebno potpisom spornog dokumenta, patrijarh Pavle dao legitimitet odluci, odnosno dokumentu, kojim se Slobodanu Miloševiću daje pravo da u Dejtonu pregovara u ime svih Srba, usledila je ozbiljna kriza u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, tokom koje je čak zahtevan opoziv najvišeg autoriteta. Na vanrednom zasedanju Svetog arhijerejskog sabora, održanom 21. i 22. decembra 1995. godine, potpis njegove svetosti proglašen je nevažećim. Sveti arhijerejski sinod izrazio je veliku zabrinutost povodom Dejtonskog mirovnog sporazuma i izjavio da potpis patrijarha smatra nevažećim: "Saopštavajući našoj javnosti tekst ovog svog obraćanja, upućenog međunarodnim činiocima, Sveti Arhijerejski Sinod oseća, takođe, svojom dužnošću da – zbog nastalih nedoumica ili čak pogrešnih interpretacija, dobronamernih i nedobronamernih – obavesti javnost da nedavni potpis Njegove Svetosti Patrijarha Srpskog na dogovoru predstavnika Republike Srbije, odnosno Jugoslavije, i Republike Srpske ni u kom slučaju ne znači da on lično, ili Crkva uopšte, stoje iza konkretnih inicijativa potpisinika."⁹¹⁵

Redovno zasedanje Svetog arhijerejskog sabora održano u maju 1996. godine iznedrilo je sledeću odluku: "Bez obzira na raspad versajske, odnosno SFR Jugoslavije, jurisdikcija Srpske pravoslavne crkve i

914 *Pravoslavlje*, 11. 8. 1994; *NIN*, 12. 8. 1994.

915 *Pravoslavlje*, br. 690, 1995.

dalje se prostire na sve pravoslavne na toj teritoriji.”⁹¹⁶ Vrh Srpske pravoslavne crkve insistirao je na monopolizaciji žrtve, odnosno tvrdnji da srpski narod po drugi put u svojoj istoriji preživljava genocid, te da je reč o odbrambenom, pravednom ratu. Kao jedino i konačno rešenje nacionalnog pitanja smatralo se ujedinjenje celog srpskog naroda, odnosno očuvanje objedinjene duhovne jurisdikcije Srpske pravoslavne crkve.

Tokom rata Srpska pravoslavna crkva je najčešće oscilirala između deklarativnog ekumenskog antiratnog stanovišta i stvarne podrške etnonacionalističkim političkim snagama, posebno u Republici Srpskoj. Zločini su oštro osuđivani, ali su oni koji su učinjeni od srpske strane najčešće tumačeni kao ekscesi. Pozivi za mir, pregovore i pronalaženje pravednih rešenja predstavljali su konstantu svih nastupa crkvenih predstavnika, ali se pod pojmom “pravednog rešenja” podrazumevalo uglavnom samo ono što je išlo u prilog interesima srpske nacije. Episkopat nije bio potpuno jedinstven po mnogim pitanjima, a nedostatak jasno definisanog stava Srpske pravoslavne crkve prema tekućim haotičnim događajima, prouzrokovao je brojne individualne i kolektivne proradne akcije koje su ne/činjene “u ime vere”. Blagosiljanje paravojnih jedinica na ratištima, slikanje naoružanih sveštenika sa oružjem i, češće, “srpskim junacima”, praćeno je upornim razvijanjem teorije “odbrambenog” ili “pravednog” rata.

Sam patrijarh je u obraćanju lordu Karingtonu i državnim zvaničnicima 1991. godine poručivao da se Srbi “oružjem u ruci izbore za opstanak u istoj državi sa maticom srpskog naroda”, odnosno da država “srpsku braću iz Hrvatske zaštititi svim legitimnim sredstvima, uključujući i oružanu samoodbranu srpskih života i svih srpskih kraja”. U “Apelu srpskom narodu i svetskoj javnosti”, upućenog 1995. godine sa Episkopske konferencije Srpske pravoslavne crkve, poručeno je da “kao narod i Crkva, duboko ukorenjeni u mučeničkoj zemlji Bosni i Hercegovini, mi danas ne možemo pristati, niti možemo nametnute nam u Ženevi odluke o procentima i mapama prihvatiti,

916 *Glasnik SPC*, jun 1996.

te da ostanemo bez svojih: Žitomislića na Neretvi ili Saborne crkve u Mostaru ili crkve Sopotnice na Drini, manastira Krke ili Krupe u Dalmaciji, Ozrena i Vožuće u Bosni, Prebilovaca u Hercegovini ili Jasegovca u Slavoniji”.⁹¹⁷

Zaokruživanje i sistematizovanje teorije “odbrambenog rata” završeno je 1996. godine, odnosno godinu dana nakon okončanja ratnih sukoba i predstavljeno je u štampanom izdanju na “Drugom bogoslovsko-filozofskom simposionu”, održanog u čast Sv. Petra Cetinjskog, “episkopa i ratnika”. Reč je o zborniku radova *Jagnje Božije i zvižer iz bezdana – filozofija rata*, u izdanju “Svetigore”, u kome se nalaze tekstovi najpoznatijih teologa Srpske pravoslavne crkve koji su razvijali “filozofiju rata” tokom devedesetih godina. Među svim autorima, možda je najinteresantniji vladika Atanasije koji tvrdi da “ima rata koji Bogu privodi”, te da je “bolji rat nego mir koji nas od Boga odvaja”. Međutim, možda su najinteresantniji delovi koji govore o istorijskoj odgovornosti: “Mi ne poričemo da je ovo bio naš rat i da su ga vodili Srbi. Za njega su krivi podjednako car Dušan koji je napustio ovde Konavle, dubrovačko primorje, te Pelješac. Kriv je i Milošević koji je izdao Srbe i nije vodio do kraja rat koji je poveo. Karadžić i Mladić su ‘mitske veličine’ jer su započeli sveto delo rata sa kojim ‘smrt ulazi u treći milenijum.”

ZAKLJUČAK

Tokom rata 1992–1995. godine, prema podacima verskih zajednica, na teritoriji Bosne i Hercegovine srušeno je i oštećeno više od 1000 džamija, 600 katoličkih crkava i kapela i desetine pravoslavnih crkava i manastira. Prema izveštaju Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, više od 700 džamija je potpuno uništeno.⁹¹⁸ Na primer, na području grada Banjaluke, tokom 1993. godine, srušeno je

917 *Glasnik SPC*, oktobar 1994. Navedeno prema Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd: Krug, 2001, str. 123.

918 Oštećeno je oko 600 katoličkih objekata, 120 pravoslavnih, a jedino je Jevrejska zajednica u BiH sačuvala svoje sinagoge. Radio Free Europe, 5. april 2004.

svih 15 džamija, a među njima i Ferhat-begova džamija, jedan od najznačajnijih i najlepših spomenika kulture u Bosni i Hercegovini.

Na Kosovu je početkom devedesetih godina bilo više od 500 aktivnih džamija, a tokom ratnih sukoba 1998–1999. godine uništeno je više od 200.⁹¹⁹ Na primer, u opštini Peć, tokom 1998. i 1999. godine, napadnuto je 36 džamija, od kojih polovina potiče iz perioda od XV do XVIII veka, dva sufijska hrama (tekije ili derviške zgrade), jedna medresa iz XVII veka, hamam iz XV veka, svih devet mekteba i istorijski arhiv i biblioteka islamske zajednice.⁹²⁰ Tokom druge polovine 1999. godine oštećeno je ili uništeno 76 pravoslavnih hramova na Kosovu i Metohiji.⁹²¹

Hramovi se nisu uništavali toliko kao religijski objekti, koliko kao nacionalni, etnički simboli prisustva određene zajednice na nekoj teritoriji.⁹²² Sakralna arhitektura ima snažnu ulogu u prenošenju religijskih poruka. Crkveni tornjevi, zvonici i minareti imaju veoma značajnu komunikacijsku funkciju. Pored vizuelne religijske poruke koju odašilju svojim dominantnim arhitektonskim gabaritima, crkvena zvona i ezan sa minareta koordinišu vreme i integrišu zajednicu u prostoru. Sakralni objekti, jednom od svojih osnovnih komunikacijskih funkcija kao što je integracija vernika u prostoru, predstavljali su manifestni simbol prisustva drugog, neprijateljskog entiteta i ratni cilj kojim se prekrajala istorija. Uništavanjem tih simbola, uništavao se duh i najznačajniji integrativni element zajednice. “Sakralizacija

919 Prema podacima Zavoda za zaštitu spomenika kulture Srbije, od 1998. godine i prvih sukoba na Kosovu do danas, uništeno je 115 objekata Srpske pravoslavne crkve, dok ne postoji precizno potvrđena cifra o broju uništenih islamskih verskih objekata na Kosovu. Procena Zavoda za zaštitu spomenika je da se radi o oko 40 džamija (RFE, 5. april, 2004).

920 “Razaranja kulturne baštine na Kosovu, 1998–1999”, <http://www.un.org/icty/bhs/cases/milosevic/documents/docpros/expert/kos-des-b.htm#7>.

921 <http://www.kosovo.net/sk/crucified/default.htm>.

922 Milan Vukomanović, “Religijska dimenzija jugoslovenskih sukoba”, *Vera, znanje, mir*, ur. Milan Sitarski i Marinko Vučinić (Beograd: BOŠ, 2005), 128.

nacionalnog identiteta dovela je do apsurdna da se i rušenje (tuđeg) hrama pretvara u čin “pobožnosti”, čin “borbe za vjeru”.⁹²³

Revitalizacija religije na našim prostorima deo je širih društvenih procesa u svetu i posebno u postsocijalističkim zemljama. Prodor svetog u javnu sferu išao je u dva uporedna modaliteta: u politizaciji religije i religijskog uopšte, i religizaciji političkog i politike. Kao i u nekim drugim zemljama centralne i istočne Evrope (na primer, u Poljskoj, Bugarskoj, Rusiji), “povratak” jugoslovenskih naroda religiji zbio se u uslovima produžene ekonomske, socijalne i političke krize, gde se okretanje ka tradicionalnoj religiji, pa i konzervativnoj religioznosti, javilo kao značajan faktor očuvanja etničkog, kulturnog i istorijskog identiteta tih nacija.⁹²⁴ U vreme revitalizacije religije tokom devedesetih došlo je do svojevrsnog pomaka od negativne ka pozitivnoj politizaciji religije, pri čemu je pozitivno vrednovanje tradicije, obožavanje nacionalne i religijske prošlosti dovelo ne samo do zastoja u procesu modernizacije (kriza duha moderniteta), već i do političke zloupotrebe veze između religije i nacije.⁹²⁵ Ne treba gubiti iz vida činjenicu da se šanse za revitalizaciju religije umnožavaju u onoj meri u kojoj svetovni odgovori pramašuju.

Značaj religijskih tradicija u očuvanju etničkog i kulturnog identiteta doveo je do toga da se religija pojavljuje kao politička činjenica. Transformacija (tzv. tranzicija) jugoslovenskog društva, koja je podrazumevala i liberalizaciju u odnosima između postkomunističkih država i verskih zajednica, u periodu snažnog oživljavanja nacionaliz(a)ma, otvorila je mogućnost ponovne instrumentalizacije religije u političke svrhe. Obnova religioznosti, bila je u funkciji legitimizacije, homogenizacije i mobilizacije nacija i država. Sa jedne strane, nove političke elite koje su religiju koristile u svrhu sopstvene legitimacije

923 Ivan Cvetković, *Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini* (Zagreb–Sarajevo: Synopsis, 2006), 229.

924 Milan Vukomanović, *Sveto i mnoštvo*, 99.

925 Milan Vukomanović, “Religija, konflikt, identitet”, *Filozofija i društvo*, br. XVI, 2000. 44.

i dalje u manipulisanju širim društvenim slojevima, a sa druge strane, religijske zajednice koje su u povratku nacionalnom videle mogućnost svoje rehabilitacije, tj. reafirmacije. Nove političke elite forsirale su nacionalnu (preciznije nacionalističku) ideologiju u okviru koje je religija imala veoma značajnu ulogu, a verske zajednice su tu videle svoju mogućnost da se uz nacionalizam vrate na društvenu pozornicu nakon petodecenijskog marginalnog života u sekularizovanom ateističkom društvu.

Rat u Jugoslaviji 1991–1995. godine nije predstavljao religijski rat *par excellence*,⁹²⁶ jer religijska pitanja nisu ni nominalno predstavljala uzrok sukoba, već je religija tu presvahodno služila kao jedina manifestna razlika između etnički srodnih naroda; ali, ne sme se zapostaviti ni činjenica o značaju religijskih tradicija na Balkanu u očuvanju etničkog i kulturnog identiteta. Shodno tome, iako verske institucije u SFRJ nisu direktno učestvovala u podsticanju sukoba, nisu ni oslobođene dela odgovornosti za svoje nedovoljno odlučne pokušaje sprečavanja produbljivanja sukoba. Posledice sukoba služe kao opomena da se svako treba angažovati onoliko koliko je moguće da bi doprineo sprečavanju takvih eskalacija.

LITERATURA

1. Benc, Ernst. "Veličina i slabost pravoslavlja", *Pravoslavlje između neba i zemlje*, priredio Dragoljub B. Đorđević. Niš: Gradina, 1991.
2. Berger, Peter. "The Desecularization of the World: A Global Overview", *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, ur. Peter Berger. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999.
3. Blagojević, Mirko. *Religija i crkva u transformacijama društva*. Beograd: IFDT, Filip Višnjić, 2005.
4. Blagojević, Mirko. *Vitalnost religije u (de)sekularizovanom društvu*. Beograd: Institut društvenih nauka, 2015.

926 Videti analize: B. Stojković (1994), "Sukob identiteta: Religijsko i nacionalno kao izvor i povod ratnih konflikata" u zborniku *Religija–rat–mir*, Niš: Gradina, str. 25–29; M. Vukomanović (2000), "Religija, konflikt, identitet", *Filozofija i društvo* br. XVI, Beograd: IFDT, str. 39–46.

5. Bougarel, Xavier. "Od 'Muslimana' do 'Bošnjaka': pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana", *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za historiju, 2009.
6. Cvitković, Ivan. "Religije, religijske zajednice i politika(e) na Balkanu", *Religije Balkana: susreti i prožimanja*, prir. Milan Vukomanović i Marinko Vučinić. Beograd: BOŠ, 2001.
7. Cvitković, Ivan. "Nacija, nacionalizam i religije Balkana", *Religije Balkana: susreti i prožimanja*, prir. Milan Vukomanović i Marinko Vučinić. Beograd: BOŠ, 2001a.
8. Cvitković, Ivan. "Religije i (ne)nasilje", *Religijski dijalog: drama razumevanja*, prir. Milan Vukomanović i Marinko Vučinić. Beograd: BOŠ, 2003.
9. Cvitković, Ivan. *Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini*, Zagreb–Sarajevo: Synopsis, 2006.
10. *Pravoslavlje između neba i zemlje*, prir. Dragoljub B. Đorđević. Niš: Gradina, 1991.
11. Đorđević, Dragoljub B, Bogdan Đurović, "Sekularizacija i pravoslavlje: slučaj Srba", *Povratak svetog?*, ur. Dragoljub B. Đorđević. Niš: Gradina, 1994.
12. Đorđević, Dragoljub B. "Sociološki uvid u kulturu pravoslavlja (Srpsko pravoslavlje i SPC)". *Teme*, Vol. XXIV, br. 1–2/2000, 161–175.
13. Đorđević, D. B., P. Stajić, D. Todorović. *Hrišćanstvo u 21. veku*, Novi Sad, Leskovac, Niš: Prometej, Leskovački kulturni centar, JUNIR, 2014.
14. Gredelj, Stjepan. "Klerikalizam, etnofiletizam, antiekumenizam i (ne) tolerancija". *Sociologija*, Vol. LXI, 2/1999, 143–164.
15. Halpern, Džoel M. i Dejvid A. Kajdikel. *Susedi u ratu (Jugoslavenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa)*. Beograd: Samizdat B92, 2002.
16. Hudelist, Darko. "Katolička crkva u Hrvatskoj u XX stoljeću". dostupno na https://yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt00c4.html.
17. *Jagnje Božije i zvijer iz bezdana*, prir. Radoš Mladenović i Jovan Čulibrk, Cetinje: Svetigora, 1996.
18. Karpov, Vyacheslav. "Desecularization: A Conceptual Framework". *Journal of Church and State*, Vol. 52, No. 2/2010, 232–270.
19. Klasić, Hrvoje. "SFR Jugoslavija kao inspirativan primjer ekumenizma". Dostupno na https://yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt00c7.html.
20. Kolarić, Juraj. "Katoličko-pravoslavni odnosi (1965–1990)". *Pravoslavlje između neba i zemlje*, prir. Dragoljub B. Đorđević, Niš: Gradina, 1991.
21. Kristo, Jure. "Relations between the State and the Roman Catholic Church in Croatia, Yugoslavia in the 1970's and 1980's". *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 2: Iss. 3, Article 2, 1982. Dostupno na <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol2/iss3/2>.

22. Marković, Slobodan G, "Srpska pravoslavna crkva u Srbiji i država: klerikalizacija ili cezaropapizam". *Vera, znanje, mir*, ur. Milan Sitarski i Marinko Vučinić, Beograd: BOŠ, 2005.
23. *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u XX veku*, prir. Fikret Karčić. Sarajevo: Centar za napredne studije, 2017.
24. Mojzes, Paul. "The Role of the Religious Communities in the War in Former Yugoslavia". *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 13, Iss. 3, Article 4, 1993. Dostupno na <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol13/iss3/4>.
25. Novaković, Dragan. *Verske zajednice na razmeđu vekova*. Beograd: Institut za političke studije, 2003.
26. Novaković, Dragan. *Islamska verska zajednica na jugoslovenskom prostoru 1878–1991*. Niš: JUNIR, 2015.
27. Perica, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford University Press, 2002.
28. Perić, Dimšo. *Crkveno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Centar za publikacije Dosije, 1999.
29. Perović, Latinka. "Sociopolitička i etničko-religijska dimenzija ratova u Jugoslaviji". *Nasilno rasturanje Jugoslavije: uzroci, dinamika, posledice*, prir. Miroslav Hadžić Beograd: Centar za civilno-vojne odnose, 2004.
30. Petrović, Vladimir. "Hantingtonova pastorčad: Religija među uzrocima ratova za jugoslovensko nasleđe". *Vera, znanje, mir*, ur. Milan Sitarski i Marinko Vučinić, Beograd: BOŠ, 2005.
31. *Religija, odgovornost i tranziciona Pravda*, prir. N. Knežević, B. Pantelić i S. Sremac. Novi Sad, Beograd: Centar za istraživanje religije, politike i društva, Hrišćanski kulturni centar dr Radovan Bigović, 2014.
32. Popović-Obradović, Olga. "Crkva, nacija, država – Srpska pravoslavna crkva i tranzicija u Srbiji". *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, ur. D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati, V. Pavićević, Knjiga II, Beograd: CEDET, 2004.
33. Powers, Gerard. "Religion, Conflict and Prospects for Peace in Bosnia, Croatia and Yugoslavia", *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 16: Iss. 5, Article 1, 1996. Dostupno na <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol16/iss5/1>.
34. Radić, Radmila. *Verom protiv vere (država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953)*, Beograd: INIS, 1995.
35. Radić, Radmila. "Crkva i "srpsko pitanje". *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Deo I, Beograd: Samizdat B92, 1996/2002.
36. Radić, Radmila. *Država i verske zajednice 1945–1970, I–II*, Beograd: INIS, 2002.

37. Radić, Radmila, "Odnosi između Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u poslednjim decenijama pred raspad jugoslovenske države". *Pisati istoriju Jugoslavije: Viđenje srpskog faktora*, ur. Mile Bjelajac, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.
38. Radulović, Marijana. "Studija slučaja: religijska (ne)tolerancija u *Glasi koncila i Pravoslavlju* (1989–1991)". *Nova srpska politička misao*, Beograd, 1–4/2001.
39. Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Westview Press, 2002.
40. Sarač, Dženita. "Neuspjeh sekularizacije i jačanje religijskog identiteta početkom 1980-ih godina u Bosni i Hercegovini". *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.
41. Slijepčević, Đoko. *Istorija Srpske pravoslavne crkve II: Od početka XIX veka do kraja Drugog svetskog rata*, Beograd: JRJ, 2002.
42. Slijepčević, Đoko. *Istorija Srpske pravoslavne crkve III: Za vreme Drugog svetskog rata i posle njega*, Beograd: JRJ, 2002.
43. *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Deo I, Beograd: Samizdat B92, 2002.
44. Steele, David. "Former Yugoslavia: Religion as a Fount of Ethnic Hostility or an Agent of Reconciliation?". *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 14: Iss. 5, Article 1, 1994. Dostupno na <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol14/iss5/1>.
45. Todorović, Dragan. "Srpska pravoslavna crkva na početku trećeg milenijuma". *Hrišćanstvo u 21. veku*, ur. D. B. Đorđević, P. Stajić, D. Todorović, Novi Sad, Leskovac, Niš: Prometej, Leskovački kulturni centar, JUNIR, 2014.
46. Tomanić, Milorad. *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*. Beograd: Medijska knjižara Krug, 2001.
47. Štobe, Hajnc-Ginter. "Religijske implikacije sukoba u Centralnoj i Istočnoj Evropi". *Hrišćanstvo, društvo, politika*, ur. Zorica Kuburić i Milan Vukomanović, JUNIR godišnjak VI, Niš: JUNIR, 1999.
48. Velikonja, Mitja. "In Hoc Signo Vincas: Religious Symbolism in the Balkan Wars 1991–1995". *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 21: Iss. 5, Article 2, 2001. Dostupno na <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol21/iss5/2>.
49. Velikonja, Mitja. "The Role of Religions and Religious Communities in the Wars in Ex-Yugoslavia 1991–1999". *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 23: Iss. 4, Article 1, 2003. Dostupno na <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol23/iss4/1>.
50. Ver, Timoti. "Pravoslavna crkva i ponovno ujedinjenje svih hrišćana". *Pravoslavlje između neba i zemlje*, prir. Dragoljub B. Đorđević, Niš: Gradina, 1991.

51. Vratuša-Žunjić, Vera. *Razvoj, religija, rat*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja, 1995.
52. Vratuša-Žunjić, Vera. "Stanje religioznosti u bivšoj Jugoslaviji neposredno pred rat 1991". *Sociološki pregled*, br. 4, 1996.
53. Vrcan, Srđan. *Od krize religije k religiji krize*. Zagreb: Školska knjiga, 1986.
54. Vukomanović, Milan. "Religion between Nationalism and Patriotism: The Case of the Serbian Orthodox Church", *Regional Contact*, XII, No. 13, Maribor: Institute for Ethnic and Regional Studies, 1998.
55. Vukomanović, Milan. "Religija, konflikt, identitet". *Filozofija i društvo*, br. XVI, 2000.
56. Vukomanović, Milan. *Sveto i mnoštvo*. Beograd: Čigoja, 2001.
57. Vukomanović, Milan. "Uloga religije u jugoslovenskim sukobima". *Nasilno rasturanje Jugoslavije: uzroci, dinamika, posledice*, prir. Miroslav Hadžić Beograd: Centar za civilno-vojne odnose, 2004.
58. Vukomanović, Milan. "Religijska dimenzija jugoslovenskih sukoba", *Vera, znanje, mir*, ur. Milan Sitarski i Marinko Vučinić, Beograd: BOŠ, 2005.

X

Kultura

Nenad Makuljević

IDEOLOŠKI I DRUŠTVENI KONTEKSTI UMETNOSTI I KULTURE

ŽIVOT I RAZVOJ kulturnih koncepcija i umetničkih praksi tesno je povezan sa društvenim i državnim kontekstom. U zavisnosti od vladajućih ideologija, građanskih sloboda ili ekonomskih odnosa, razvijale su se, bivale prihvaćene ili odbačene različite umetničke koncepcije. U toku druge polovine XX veka, zavisnost od ideološkog i društveno-ekonomskog poretka snažno je oblikovala i razdvajala poimanje kulture i umetničke prakse socijalističkih i kapitalističkih/jednopartijskih i demokratskih društava. U takvom, blokovski podeljenom svetu, kultura i umetnost SFRJ bili su osobeni i prepoznatljivi. Jedinstveni i zajednički ideološki i društveni kontekst jugoslovenske kulture u toku 1980-ih karakterisali su proklamovana sloboda stvaralaštva, socijalistička ideologija, kult Josipa Broza Tita i kultura sećanja na Narodnooslobodilački rat (NOR). Istovremeno dolazilo je do uspona nacionalizma, koji je imao snažne manifestacije u kulturnoj produkciji i nije bio istovetne snage u različitim republikama.

IDEOLOŠKI OKVIR: IZMEĐU SLOBODE STVARALAŠTVA I PARTIJSKE KONTROLE

Kultura koja je nastajala u okvirima SFRJ bila je tesno povezana sa državnim socijalističkom ideologijom. Posle raskida sa staljinističkom politikom 1948, sloboda stvaralaštva postala je jedna od karakteristika kulturne politike SFRJ, koja je značajno doprinela razvoju i emancipaciji svih vidova umetničkog izražavanja i bogatstvu kulturnog života. Liberalan odnos prema umetnosti, koji se suštinski razlikovao od prakse u Sovjetskom Savezu i drugim komunističkim državama, verovatno

najjasnije je formulisao Miroslav Krleža na Ljubljanskom govoru 1952.⁹²⁷ On je istakao da ne treba da se slede sovjetski socrealistički i zapadni estetski model, već se zalagao za stvaranje osobene umetnosti koja je trebalo da izrazi jugoslovensku socijalističku stvarnost.⁹²⁸ Raskid sa programski organizovanim socrealizmom uslovio je da se počevši od šeste decenije XX veka na jugoslovenskom prostoru razvijaju umetničke aktivnosti, čija je vodeća linija uprkos pojedinim kritikama sa vrha vlasti⁹²⁹ bila sinhrono uklopljena u globalne modernističke tokove.

Važna karakteristika jugoslovenske kulture proizilazila je iz njenih ekonomskih osnova. Sve vodeće institucije kulture, muzeji, galerije, izdavačke kuće, filmska preduzeća, muzička industrija, bili su u državnom i društvenom vlasništvu. To je značajno uticalo da odabir umetničke produkcije koja bi bila finansijski podržavana, otkupljivana i propagirana, nije zavisio od zakona tržišta, već prvenstveno od stručnih komisija.

Jugoslovenska umetnost i kultura, oslobođeni ideoloških stega i pritiska tržišta, doživeli su ne samo uspon već i svojevrsni vrhunac tokom 1980-ih. U tom periodu već je oformljena snažna kulturna infrastruktura, koja je uključivala muzeje, galerije, pozorišta, bioskope, domove kulture... Brojni jugoslovenski umetnici dobijali su međunarodna priznanja i imali internacionalne karijere. Kulturnu ponudu sačinjavali su i brojni domaći i međunarodni festivali, poput Dubrovačkih ljetnjih igara, Struških večeri poezije, Ohridskog leta, FEST-a i BITEF-a. Jugoslovenski književni horizont tada, između ostalih, sačinjavaju Danilo Kiš, Mirko Kovač, Filip David, Vidosav Stevanović, Dubravka Ugrešić, Slavenka Drakulić, Igor Mandić, Miro Gavran, Abdulah Sidran.

927 Miroslav Krleža, "Govor na kongresu književnika u Ljubljani", *Republika* 10–11, Zagreb 1952, 205–243.

928 Isto, 241–243.

929 Tito je osudio apstraktnu umetnost 1963, ali to nije zaustavilo tokove razvoja moderne umetnosti, vidi Jerko Denegri, "Novi momenti oko političkog napada na apstraktnu umetnost početkom 1963", *Zbornik radova Akademije umetnosti* 2/2014, 20–26.

Tokom 1980-ih stvorena je bogata jugoslovenska kulturna produkcija koja je obuhvatala sve oblasti stvaralaštva, od književnosti i likovnih umetnosti do filma i stripa. U umetničkim centrima poput Zagreba, Beograda, Sarajeva ili Ljubljane, stasavaju generacije mladih umetnika koji u skladu sa zahtevima svoga vremena redefinišu pojmove umetničkog stvaralaštva. Aktivno deluju, uz starije modernističke i konceptualne umetnike, Nina Ivančić, Igor Rončević, Breda Beban, Hrvoje Horvatić, Damir Sokić, Zvezdana Fio, Zdravko Joksimović, Mrđan Bajić, Mileta Prodanović, Aleksandar Rafajlović, Milan Erić, Jože Slak, Živko Marušič, Andraž Šalamun, grupa *IRWIN* iz Ljubljane (deo šireg projekta *Neue Slowenische Kunst*), grupa *Zvono* iz Sarajeva...

Bogatstvo i složenost kulturne produkcije doprineli su tome da savremena jugoslovenska umetnost dobija osobene karakteristike sa izraženim lokalnim scenama (Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo...),⁹³⁰ kao i da bude potpuno sinhrona sa globalnim umetničkim trendovima. U toku 1980-ih održavane su velike grupne izložbe, koje su upravo pokazivale visoke domete likovnih umetnosti. U najzanimljivije i najvažnije izložbe spadaju "Jugoslovenska dokumenta", koja su organizovana u Sarajevu 1984, a bila su pokrenuta od strane Jusufa Hadžifejzovića, Saše Bukvića i Radoslava Tadić.⁹³¹ "Jugoslovenska dokumenta 1989".⁹³² su ujedno bila i poslednja zajednička jugoslovenska umetnička izložba pre raspada SFRJ.

930 Vidi Zvonko Maković, "Nova slika, Hrvatsko slikarstvo osamdesetih godina", *Život umjetnosti* 33–34/1982, 7–19; Andrej Medved, "Nove slike slovenskog slikarstva", *Život umjetnosti* 33/34/ 1982, 31–45; Lidija Merenik, *Beograd. Osamdesete* (Novi Sad: Prometej, 1995); Jovan Despotović, *Nova slika* (Beograd: Clio, 2006); Ješa Denegri, *Srpska umetnosti 1950–2000. Osamdesete* (Beograd: Orion Art-Topy, 2013).

931 Budo Vukobrat, Jusuf Hadžifejzović, "Stopama 'Jugoslovenskih dokumenata'", datum pristupa: 17. 3. 2021: <https://www.slobodnaevropa.org/a/jusuf-hadzifejzovic-stopama-jugoslovenskih-dokumenata/28115002.html>.

932 *Jugoslovenska dokumenta '89*, katalog izložbe (Sarajevo: Olimpijski centar "Skenderija", 1989).

U toku šezdesetih i sedamdesetih godina na prostoru SFRJ pod velikim “zapadnim” uticajem uz klasične umetničke forme razvili su se različiti vidovi popularne kulture,⁹³³ koji su postali predmet razmatranja socijalističkih teoretičara i ideologa.⁹³⁴ Osamdesete godine obeležio je “Novi talas”, koji je imao značajne lokalne centre u Rijeci, Ljubljani, Zagrebu i Beogradu. Pop-rok muzika bila je prihvaćena i to ne samo kao alternativna forma zabave, već su najpoznatije muzičke grupe dobijale istaknute društvene nagrade i bile angažovane na zvaničnim društvenim događajima. Nagradu Sedam sekretara SKOJ-a za stvaralaštvo mladih dobili su *Lačni Franz* 1981, *Pankrti* 1982, *Luna* 1984. i *Ekatarina Velika* 1986.⁹³⁵ Rok muzika dobila je svojevrstnu društvenu verifikaciju i kroz nastupe na važnim i društveno-korisnim aktivnostima, poput radnih akcija.⁹³⁶

Sloboda umetničkog stvaralaštva, kao značajno emancipatorsko dostignuće, postala je jedna od prepoznatljivosti jugoslovenskog društva i doprinosila je međunarodnoj promociji države. Specifičnu poziciju SFRJ istakao je Miodrag B. Protić, direktor Muzeja savremene umetnosti u Beogradu, na Forumu kulture KEBS u Budimpešti oktobra 1985.⁹³⁷ Kongres je bio nagoveštaj i priprema zblizavanja istočnog

933 Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (Beograd: Službeni glasnik 2020).

934 Vidi Reana Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture* (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2008), 49–89.

935 Reana Senjković, *Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija* (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: Srednja Evropa, 2016), 228.

936 *Bijelo dugme* sviralo je na akciji Palić 1979. *Parni valjak* je svirao na akciji “Sava” 1979, 1980, 1981. i 1986. Na istoj radnoj akciji nastupali su i Đorđe Balašević 1980, a *Riblja čorba* i *Prljavo kazalište* 1986. *Riblja čorba* je na radnoj akciji “Đerdap” 1985. snimila i *live* album *Koncert za brigadore. Prljavo kazalište* je sviralo na akcijama u Kninu i Sisku 1982. *YU grupa, Kerber, Poslednja igra leptira* i drugi svirali su na Radnoj akciji “Niš” 1982. i 1983. Vidi Reana Senjković, *Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija*, 228–229.

937 KEBS – Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji (CSCE Cultural Forum Budapest <https://www.osce.org/node/58534>). U jugoslovenskoj delegaciji bili su Kole Čašule (šef delegacije), Miodrag B. Protić, Dejan Medaković, Andrej

i zapadnog bloka, a na njemu su učestvovali mnogi zajednički stvarao-oci.⁹³⁸ U svom referatu Miodrag B. Protić izneo je jugoslovensko iskustvo i zalaganje za slobodu stvaralaštva, jer “bez nesputane subjektivnosti u toj izrazito ljudskoj oblasti nestalo bi objektivne slike o čoveku, njegovoj prirodi i njegovoj povesti...” Istovremeno je odbacio ideju “da jedne sredine treba uvek da stvaraju koncepte, a druge da ih prihvataju i razrađuju”.⁹³⁹ Protićev jugoslovenski stav jasno se razlikovao od suprotstavljenih pozicija i kulturno-političkih tendencija istočnog i zapadnog bloka. Sloboda stvaralaštva još uvek je bila ograničavana u Sovjetskom Savezu dok je sa druge strane “zapadni svet” sebe konstatno i propagandno prikazivao kao apsolutno izvorište i normativ moderne kulture i umetnosti. Protićev pristup nudio je drugačiji model – slobodu individualnog stvaralaštva i globalnu kulturnu policentričnost, u kojoj je svoje mesto zauzimala i Jugoslavija.

Iako je zvanično bila promovisana umetnička sloboda, ona nije bila apsolutna i imala je ideološka ograničenja. Nije bilo dopušteno promovisanje ideja koje bi osporavale Narodnooslobodilački rat i suprotstavljale se socijalističkom društvenom uređenju.⁹⁴⁰ U okviru Saveza komunista na gradskom, republičkom i saveznom nivou delovala su tela/komisije posvećene kulturnoj politici,⁹⁴¹ ali nije postojala centralizovana i usaglašena cenzorska politika. Do 1980. bilo je zabranjeno više desetina knjiga, filmova i izložbi.⁹⁴² Prag tolerancije i podobno-

Mitrović, Ciril Zlobec, Kosta Spaić i Vladimir Pogačić. Vidi Miodrag B. Protić, *Nojeva barka II* (Beograd: Srpska književna zadruha, 2000), 562.

938 Prisutvovali su brojni umetnici, između ostalih Ginter Gras, Mario Bota, Maks Bil i Galina Ulanova. Isto, 563.

939 Isto, 562–571.

940 O cenzuri u SFRJ vidi Radina Vučetić, *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka* (Beograd: Clio, 2016).

941 Bogdan Bogdanović navodi da mu je Slobodan Milošević predlagao da on postane predsednik Komisije za idejna pitanja o kulturi, što je on odbio: Bogdan Bogdanović, *Ukleti neimar* (Novi Sad: Meditteran publishing, 2011), 218–219.

942 Vidi “Kratka hronologija zabrana i progona u Srbiji 1944–1991”, u: *Bela knjiga – 1984: obračun sa “kulturnom kontrarevolucijom” u SFRJ*, priredili Kosta Nikolić,

sti razlikovao se među republikama, pa se recimo kao najliberalnija smatrala Slovenija.

Tokom 1980-ih nastavljeno je sa zabranama pojedinih ostvarenja,⁹⁴³ a snažnu partijsku reakciju izazvale su knjiga Gojka Đoga *Vunena vremena* i drama *Golubnjača* Jovana Radulovića. U Đogovom delu prepoznata je kritika i vređanje Tita, pa je bio i osuđen na kaznu zatvora, dok je *Golubnjača* osuđena kao nacionalistička.⁹⁴⁴ Na različite pritiške Saveza komunista usledila je reakcija, te je 1982. u okviru Udruženja književnika Srbije formiran Odbor za odbranu slobode umetničkog stvaralaštva, a potom je organizovan Odbor za zaštitu slobode misli i izražavanja.⁹⁴⁵

Partijske rasprave o kulturi bile su nastavljene i u poslednjoj deceniji SFRJ. U toku 1984. po nalogu Stipe Šuvara priređen je radni materijal – brošura *O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke*, poznat kao *Bijela knjiga*.⁹⁴⁶ *Bijela knjiga* je predstavljala verovatno poslednji i potpuno dogmatski pokušaj kontrole kulturne produkcije. U njoj se iznosi osuda različitih vidova udaljavanja od partijske linije, pa se istovremeno osuđuju ličnosti i dela koja su pripadala različitim i ponekad sasvim suprotnim idejnim pozicijama sa celokupnog jugoslovenskog prostora – nacionalisti, nedogmatski socijalisti, prodemokrate. Između ostalih, iznosi se osuda delovanja Dobrice Ćosića, Matije Bečkovića, Gojka Đoga, Vojislava Šešelja, Miće

Srdan Cvetković i Đoko Tripković (Beograd: Službeni glasnik, 2010), 253–271.

943 Isto, 271–279.

944 Isto, 30–36; 39–46; 71–83; 96–103.

945 Članovi Odbora za zaštitu misli i izražavanja bili su, između ostalih, Dobrica Ćosić, Dragoslav Mihailović, Borisav Mihajlović Mihiz, Predrag Palavestra, Dragoslav Srejšević, Vesna Pešić, Zagorka Golubović i Vojislav Koštunica. Rad odbora podržavali su Rudi Supek i Taras Kermauner. Isto, 60.

946 *Bijela knjiga* je preštampana u: *Bela knjiga – 1984: obračun sa “kulturnom kontrarevolucijom” u SFRJ*, 61–251.

Popovića, Dmitrija Rupnika, Živojina Pavlovića, Igora Mandića, Predraga Matvejevića, Želimira Žilnika i Dušana Makavejeva.

Bijela knjiga bila je pripremni materijal za Savjetovanje o idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva, u organizaciji CK SKH, na kome su između ostalih učestvovali Božidar Gagro, Lordan Zafranović, Pero Kvesić, Vatroslav Mimica, Kosta Spaić, Enes Kišević, Joža Horvat i Milan Rakovac. Na ovom partijskom savetovanju nisu u potpunosti prihvaćeni stavovi iz pripremnog materijala.

Bijela knjiga je kritikovala već objavljena dela, a neki od njenih aktera, poput književnika Dobrice Ćosića, već su zauzimali istaknute pozicije u svojim sredinama. Par godine kasnije, posle Osme sednice SK Srbije 1987, "Ćosićev program" i nacionalistički stavovi prihvaćeni su od strane republičkog rukovodstva Srbije, na čijem čelu se našao Slobodan Milošević, što jasno pokazuje neuspeh *Bijele knjige* i uspon nacionalizma.

Pogled na umetnost i slobodu izražavanja u SFRJ tokom 80-ih pokazuje svojevrсну dihotomiju. Sa jedne strane, promovisana je i negovana sloboda umetničkog stvaralaštva i prihvatane su savremene tendencije u umetnosti, dok su istovremeno trajale partijske i ideološke kritike i pokušaji kontrole. Ovakav kulturni i umetnički "pejzaž" odgovarao je karakteru jugoslovenskog društva, koje je promovisalo i prihvatilo modernizaciju zemlje u svim oblastima, dok se istovremeno održavao ideološki poredak i monopol Saveza komunista.

I POSLE TITA – TITO

Smrt Josipa Broza Tita 1980. usloвила je novu fazu u građenju njegovog kulta⁹⁴⁷, koji je u različitim formama opstao do danas.⁹⁴⁸ Propagandni lik Tita kao ratnog komandanta i doživotnog predsednika, negovan je i razvijan još od vremena Drugog svetskog rata i

947 O Titovom kultu vidi Todor Kuljić, *Tito: sociološkoistorijska studija* (Zrenjanin: Kulturni centar Zrenjanin, 2012), 216–243.

948 O savremenim vidovima recepcije J. B. Tita vidi Mitja Velikonja, *Titostalgija* (Beograd: XX vek, 2010).

Narodnooslobodilačke borbe. Titov lik zauzimao je istaknuto mesto u svim javnim prostorima, ali se vodilo računa da on ne postane sveprisutan, na način promovisanja sovjetskih lidera. U načinu popularisanja Tita pokazivana je i razlika između jugoslovenskog i sovjetskog modela komunizma. Izbegavanje dominacije Titovog lika najbolje se vidi u politici osmišljavanja javnih gradskih prostora. U svakom jugoslovenskom naselju postojala je neka forma spomenika koja je promovisala partizansku borbu i socijalistički sistem, ali nije bio velik broj javnih spomenika posvećenih Titu za njegovog života. Oni su podizani prvenstveno u gradovima koji su nosili njegovo ime.⁹⁴⁹

Smrt Josipa Broza Tita predstavljala je prelomni događaj u SFRJ, koji je uticao i na oblikovanje državne kulturne politike. Jedna od zvaničnih državnih parola bila je “I posle Tita Tito.” Iako je Titov lik mogao da posluži za različite vidove manipulacija i pravdanje “najrazličitijih interesa (partijskih, državnih, centralističkih i konfederalnih, unitarnih i šovinističko-secesionističkih)”, on je “kod dobrog dela stanovništva bio simbol državnog jedinstva”.⁹⁵⁰ To je značilo održavanje sećanja i snaženje kulta Josipa Broza Tita, kao utemeljivača i simbola jugoslovenskog socijalističkog društva. U tu svrhu značajno su mogli da posluže upravo različiti vidovi kulturne produkcije. Upotreba Titovog imena i lika bila je zakonski kodifikovana još 1977, ali je u toku 1984. donet veoma rigidan Zakon o upotrebi imena i lika Josipa Broza Tita. Njime je propisano da u svim prostorima državnih institucija, objektima Jugoslovenske narodne armije, društveno-političkim organizacijama, radnim i društvenim organizacijama “moraju biti istaknuti predmeti sa likom Josipa Broza Tita (fotografije, biste, skulpture, reljefi, statue, tapiserije i sl. za čiju upotrebu je dato odobrenje”.⁹⁵¹

949 O Titovim spomenicima vidi Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989* (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju: Čigoja štampa, 2014), 271–276.

950 Todor Kuljić, *Tito: sociološko-istorijska studija*, 241.

951 Citirano prema: Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 285.

Isti zakon je uveo kontrolu nad upotrebom Titovog lika, zabranio njegovu neodgovarajuću upotrebu i nekontrolisanu distribuciju – prodaju, i predvideo sankcionisanje za njegove prekršioce.⁹⁵²

Centralno mesto Titovog posthumnog kulta postala je “Kuća cveća”, koja je izgrađena 1975. kao zimska bašta rezidencije u Užičkoj ulici u Beogradu, prema projektu Stjepana Kralja. U toku 1976. Tito je rukovodstvu SR Srbije izneo želju da se u tom prostoru sahrani, kao i da se u Beogradu formira spomenička celina posvećena njegovom životu i radu. Izgleda da je na Titovu odluku uticala poseta grobu američkog predsednika Frenklina Ruzvelta 1960.⁹⁵³ Ruzvelt je sahranjen u okvirima porodičnog imanja, u vrtu “Rose Garden”, a njegov grob je obeležen belim mermernim nadgrobnikom.⁹⁵⁴

Po smrti J. B. Tita “Kuća cveća” je preuređena, uklonjena je fontana i adaptirana grobnica, pa je pretvorena u mauzolej. Nad grobom je postavljen beli mermerni spomenik, poput Ruzveltovog, na kome je ispisano Josip Broz Tito, bez isticanja ideološkog obeležja – zvezde petokrake primenjivane u funeralnoj kulturi jugoslovenskih komunisti. Sahranom u zimskoj bašti – “Kući cveća”, memorija i večni spomenik Josipu Brozu Titu povezani su sa njegovim životnim prostorom, što mu je pridodalo i svojevrsni privatni karakter.

“Kuća cveća” nije u potpunosti sledila tokove memorisanja značajnih komunističkih vođa. Titov kult nije istaknut izlaganjem njegovog tela, a očigledna je bliskost rešenja sa Ruzveltovim nadgrobnim obeležjem. Spajanjem modela Ruzveltovog groba i mauzolejske prakse,

952 Isto, 285–286.

953 Goran Miloradović, “Prah prahu: staljinistički pogrebni rituali u socijalističkoj Jugoslaviji”, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3/2007, 92; Lada Stevanović, “Rekonstrukcija sećanja, konstrukcija pamćenja. Kuća cveća i Muzej istorije Jugoslavije”, u: *Spomen mesta: istorija, sećanja*, uredila Aleksandra Pavićević (Beograd: Etnografski institut SANU, 2009), 103.

954 O Ruzveltovom grobu vidi <https://www.nps.gov/places/burial-site-of-franklin-and-eleanor-roosevelt.htm>, posećeno 17. 3. 2021.

karakteristične za sovjetske lidere, “Kuća cveća” je dobila svojevrsni američko-sovjetski hibridni karakter.⁹⁵⁵

“Kuća cveća” postala je mesto poštovanja J. B. Tita, što je uslovalo i njenu izuzetnu posećenost u prvim godinama po njegovoj smrti. Zvanični državni karakter Titovog groba obeležavala je počasna garda koja ga je čuvala. Sa prostora čitave Jugoslavije organizovane su bezbrojne posete radnika, đaka, boraca i građana, a mnogi su se zbog iskazivanja velikog poštovanja na put ka Kući cveća upućivali i peške,⁹⁵⁶ što je često bivalo i medijski praćeno. Uz domaće posetioce Titov grob su posećivale i strane delegacije, koje su u utvrđenom rituelu polagale cveće i upisivale se u knjigu žalosti. “Kuća cveća” tako je postala centralni ideološki i simbolički objekat jugoslovenskog socijalističkog društva, i centralna tačka kolektivnog pamćenja na Tita.⁹⁵⁷

U toku 1982. formiran je Memorijalni centar “Josip Broz Tito”, koji je integrisao i Muzej 25. maj. Zakon o Memorijalnom centru donela je Skupština Jugoslavije, a njime je precizirano da je “formirana ustanova sa zadatkom od interesa za ostvarivanje funkcija federacije i zajedničkog interesa za sve narode i narodnosti Jugoslavije, da doprinosi čuvanju i negovanju uspomena na Josipa Broza Tita i proučavanju života Josipa Broza Tita”.⁹⁵⁸ Centar je upravljao rodnom kućom Josipa Broza Tita u Kumrovcu, Muzeju 25. maj i Muzeju 4. jul u Beogradu, kao i “Kućom cveća”.⁹⁵⁹ Muzej 25. maj izgrađen je i predat kao rođendanski poklon Titu 1962. U muzeju su izlagane brojne štafete, kao i domaći i strani

955 Goran Miloradović, “Prah prahu: staljinistički pogrebni rituali u socijalističkoj Jugoslaviji”, 91–94.

956 Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 299.

957 Lada Stevanović, “Rekonstrukcija sećanja, konstrukcija pamćenja. Kuća cveća i Muzej istorije Jugoslavije”, 105–107.

958 Bratislav Stojanović, “Memorijalni centar ‘Josip Broz Tito’; ‘Prostorni okviri i perspektive mogućnosti’”, *Godišnjak grada Beograda* XXX/1983, 170.

959 Isto, 170; Gorica Erceg-Sarajčić, “Memorijalni centar ‘Josip Broz Tito’ – muzejsko-memorijalni sadržaji”, *Informativa museologica*, vol. 20, 3/4 /1989, 13–16.

pokloni Titu.⁹⁶⁰ Muzej 4. jul osnovan je 1950. Formiran je u porodičnoj kući porodice Ribnikar, u kojoj je održan sastanak Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 4. 7. 1941, kome je predsedavao Josip Broz i na kome je doneta odluka da se podigne oružani ustanak. Ova kuća služila je i za sakrivanje istaknutih komunista, poput Josipa Broza Tita, Aleksandra Rankovića, Ive Lole Ribara, Milovana Đilasa i drugih. Muzej 4. jul je funkcionisao upravo kao spomen-prostor na vreme ilegalnog delovanja i istorijsku odluku o podizanju ustanka.⁹⁶¹ Formiranjem Memorijalnog centra institucionalizovano je i centralizovano sećanje na Josipa Broza Tita. Celokupni čin imao je savezni karakter i objedinjavao objekte na području SR Hrvatske i SR Srbije.

Objedinjavanjem različitih muzejskih objekata i "Kuće cveća" sa rezidencijalnim prostorom, stvorena je i najveća muzejska kolekcija u SFRJ. Ona je obuhvatala široki spektar eksponata koje je publika mogla da vidi. Tu su se nalazili predmeti vezani za Titov život i rad, brojni pokloni, kao i reprezentativna umetnička dela jugoslovenskih umetnika. Sa raspadom Jugoslavije došlo je do transformacije Memorijalnog centra. On je bez rodne kuće u Kumrovcu funkcionisao sve do 1996, kada je preimenovan u Muzej istorije Jugoslavije.⁹⁶²

Centralna manifestacija posvećena Josipu Brozu Titu bila je proslava Dana mladosti, koji je obeležavan 25. maja na dan njegovog rođenja. U okviru ove proslave nošena je štafeta mladosti i organizovan je slet na Stadionu JNA u Beogradu, gde se štafeta svečano uručivala Titu. Štafete su čuvane u okviru Muzeja 25. maj. Štafeta je kretala iz različitih republika i pokrajina Jugoslavije, a njeni prvi i poslednji nosioci bili su pioniri i istaknuti omladinci – radnici, studenti,

960 Aleksandar Ignjatović, "Otvaranje i popularizacija. Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja", u: *Tito – viđenja i tumačenja*, uredila Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 604.

961 B. Stojanović, "Memorijalni centar 'Josip Broz Tito'. Prostorni okviri i perspektive mogućnosti", 171–172.

962 Vidi <https://www.muzej-jugoslavije.org/o-nama/>. Posećeno 17. 3. 2021.

sportisti.⁹⁶³ U trenutku Titove smrti štafeta se našla na putu kroz Hrvatsku, pa je položena na njegov odar u Skupštini SFRJ. Posle Titove smrti odlučeno je da se nastavi sa nošenjem štafete. Njen značaj je promenjen, pa je ona postala jedan od događaja koji su održavali sećanje na Tita i promovisali njegove ideje. Štafeta se predavala ispod Titove slike predsedniku Saveza socijalističke omladine Jugoslavije na stadionu JNA.⁹⁶⁴ Organizovanje štafete i proslave Dana mladosti postalo je i predmet kritike javnosti. Na sletu 1983. na stadionu je bila postavljena Titova skulptura visoka 9.60 m, što je bilo kritikovano kao neprimereno proizvođenje njegovog kulta.⁹⁶⁵ Nošenje štafete nastavljeno je sve do 1987, kada je održana i poslednja manifestacija pod nazivom "Upalite svetlo". Iste godine došlo je i do društvenog skandala sa plakatom za Dan mladosti, koji je uradila grupa "Novi kolektivizam" iz Slovenije.⁹⁶⁶

Posle 1980. javljaju se i nove inicijative za podizanje spomenika Titu. Verovatno prvi posthumni spomenik izlili su radnici Železare "Zenica". U trenutku Titove sahrane 8. maja 1980. radnici su izlili dva bloka – ingota. Na njima su ispisane reči pesme "Druže Tito, mi ti se kunemo da sa tvog puta ne skrenemo". Jedan ingot postavljen je u parku ispred Čeličane (kasnije premešten u park Papirna), dok je drugi poklonjen Muzeju 25. maj.⁹⁶⁷

U prve memorijalne inicijative posle Titove smrti spada i otvaranje Spomen-muzeja Josipa Broza Tita u Velikom Trojstvu 24. 5. 1980,

963 Veselinka Kastratović Ristić, "Proslave u čast Titove štafete – Štafete mladosti", u: *Titova štafeta – štafeta mladosti 1945–1987* (Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2008), 23–29.

964 Ana Panić, "Štafeta – simbol zajedništva", u: *Titova štafeta – štafeta mladosti 1945–1987* (Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2008), 18.

965 Veselinka Ristić Kastratović, "Proslave u čast Titove štafete – Štafete mladosti", 34.

966 Ana Panić, "Štafeta – simbol zajedništva", 18.

967 "Zeničani odali počast Titu", *Novosti*, 3. 5. 2014, vidi <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:489890-Zenicani-odali-pocast-Josipu-Brozu-Titu>, posećeno 17. 3. 2021.

u sastavu Gradskog muzeja u Bjelovaru.⁹⁶⁸ U toku 1988. pokrenuta je inicijativa da se ovaj muzej priključi Memorijalnom centru "Josip Broz Tito".⁹⁶⁹

Konkurs za podizanje spomenika drugu Titu i vjekovnoj borbi Zadra raspisan je 1982. Spomenik je trebalo da bude smešten u istorijskom jezgru grada, ispred crkve Sv. Donata. Na konkurs su pozvani najznačajniji autori memorijalne skulpture Jugoslavije, između ostalih Vojin Bakić, Bogdan Bogdanović, Dušan Džamonja, Kosta Angeli Radovani i Miodrag Živković. Iako nije prihvaćeno nijedno rešenje, zadarski konkurs naišao je na odaziv, pa su pozvani autori kreirali niz idejnih rešenja posvećenih Titu.⁹⁷⁰

Javni konkurs za spomenik Titu u Zagrebu raspisan 1986. privukao je veliku pažnju umetničkih krugova. Na konkurs je stiglo osamdeset predloga, a učestvovali su najznačajniji jugoslovenski umetnici. Pobedu je odnelo skulptorsko-arhitektonsko rešenje Vojina Bakića i njegovog sina Zorana. Ova celina zamišljena je kao izuzetno monumentalna, sa centralnom konstrukcijom visine 36 m, a ispred koje je trebalo da bude postavljena Titova figura, visine 4 m. Ova konstrukcija imala je apstraktnu formu, kroz koju je bio predviđen prolaz. Bakići su predviđali zanimljivo rešenje Titovog lika. To je trebalo da bude "kompromisno rješenje figurativnog portreta i porteta oštro rezanih ploha koje se spajaju u pravilnim bridovima".⁹⁷¹ Na ovaj način pokušao je da zadovolji različite stavove i ukuse različitih članova žirija.

968 Magdalena Bulić, "Spomen-muzej Josipa Broza Tita Veliko Trojstvo", *Informativa museologica*, Vol. 11, 4/1980, 18–25.

969 Božidar Gerić, "Uključivanje 'Spomen-muzeja Josipa Broza Tita' u Velikom Trojstvu u Memorijalni centar 'Josip Broz Tito' u Beogradu", *Muzejski vjesnik* 11/1988, 60–63.

970 Antonija Mlikota, "Natječaj za Spomenik drugu Titu i vjekovnoj borbi Zadra za slobodu iz 1982. godine", *Anali Galerije Antona Augustinčića* 32–33/34–35/ 2015, 299–320.

971 Nataša Ivančević, "Svjetlonoša i bik", u: *Svjetlonosne forme* (Zagreb: MSU, 2013), 103; Zvonko Maković, "Spomenička plastika Vojina Bakića", u: *Svjetlonosne forme* (Zagreb: MSU, 2013), 209; 211.

Spomenik je trebalo da bude postavljen na Trg revolucionara (danas Trg Stjepana Radića) i da bude gotov za stogodišnjicu Titovog rođnja 1992, ali je izrada prekinuta sa promenom vlasti u Hrvatskoj.⁹⁷²

Bakićev projekat bio je zamišljen kao izrazito monumentalni spomenik. Planirane dimenzije prevazilazile su postojeće Titove spomenike, kao i druge socijalističke memorijale u urbanim sredinama. U tome se jasno prepoznaje ideološka težnja za održavanjem i isticanjem Titovog kulta, ali istovremeno i jasan znak političke krize, gde je moralo da se uz pomoć monumentalnih dimenzija podseti na njegov značaj i ulogu. Veliki odaziv umetnika na konkurs 1986. pokazuje da socijalistički spomenički programi nisu bili ignorisani, već prihvaćeni od strane jugoslovenskih umetnika.

Javno sećanje na Josipa Broza Tita bilo je realizovano i akcijom sadenja osamdeset osam ruža u brojnim parkovskim površinama širom Jugoslavije.⁹⁷³ Broj ruža podsećao je na broj Titovih godina života.

Promovisanje Josipa Broza Tita obuhvatilo je i organizovanje prigodnih izložbi. U Gradskom muzeju Varaždina tako je 1983. otvorena stalna postavka "Tito Varaždinu – Varaždin Titu", koja je trebalo da predstavlja izraz obostrane ljubavi.⁹⁷⁴

Kult Josipa Broza Tita bio je promovisan u različitim formama popularne i vizuelne kulture. Jedna od formi koji su snažno popularisale Titov lik bile su bogato ilustrovane knjige i fotomonografije posvećene njegovom životu i radu. Za razliku od monumentalnih spomenika, ovim knjigama snabdevane su biblioteke (gradske, školske...), radne organizacije, kasarne, a kupovali su ih i pojedini građani. Na taj način postojala je maksimalna distribucija Titovog kulta. Fotomonografija *Bilo je časno*

972 Darija Alujević, Andreja Der-Hazarijan Vukić, Jasenka Ferber Bogdan, "Zagrebačka javna skulptura – inicijative i realizacija osamdesetih", *Anali Galerije Antona Augustinčića* 21–25/2006, 457–458; Nataša Ivančević, "Svjetlonoša i bik", 103.

973 Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 299.

974 Autorka postavke bila je Ivanka Štager: Ivanka Štager, "Stalni postav Tito Varaždinu – Varaždin Titu" u Gradskom muzeju Varaždin – odjelu Muzej narodne revolucije, *Muzejski vjesnik* 7/1984, 19–22.

živjeti s Titom snabdevena je novinarskim i fotografskim zabeleškama “Titove poslednje drame” i “sedam najtužnijih dana Jugoslavije”.⁹⁷⁵ Titovom životu posvećene su fotomonografije *Tito: ilustrovana biografija*,⁹⁷⁶ *Tito u Titogradu*,⁹⁷⁷ *Tito u Zadru*⁹⁷⁸, *Tito i more*.⁹⁷⁹

Deo muzičke produkcije predstavljao je svojevrsni vid iskazivanja i promovisanja zakletve Titu. Grupa *Indexi* ispevala je pesmu *Tito poslije Tita*. Đorđe Balašević i grupa *Rani mraz* ispevali su *Tripud sam video Tita*. Objavljivana su i posebna tematska izdanja ploča. Jugoton je 1985. objavio kompilaciju od deset pesama posvećenih Titu. Verovatno jedna od najpopularnijih pesama iz tog vremena je *Druže Tito, mi ti se kunemo*, u izvođenju Zdravka Čolića. Titov lik i njegov specifični potpis bili su prisutni na brojnim akcesoarnim predmetima, poput majica, značaka i bedževa, što je doprinosilo održavanju sećanja i popularisanju njegove ličnosti.

U kojoj meri je Titov kult bio snažno prisutan, vrlo kritički svedoči i Vidosav Stevanović u dnevničkim zapisima: “...Kult se nije smanjio, jedino se unekoliko izmenio: predmet kulta bio je samo predmet, fotografija, knjiga, film, televizijska emisija, tekst u novinama, govornica nekog komitetskog testeraša... I dalje se nosi štafeta mladosti posvećena pokojnom starcu, na stadionu JNA priređuje se svečanost svakog 25. maja, pretpostavljenog dana rođenja onoga koga više nema, osim što ga ima svuda i previše...”⁹⁸⁰

975 *Bilo je časno živjeti s Titom: kako su jugoslavenski novinari i foto-reporteri zabilježili dramu posljednje Titove bitke i sedam najtužnijih dana Jugoslavije*, urednik Sead Saračević (Zagreb: Vjesnik, Mladost, Prosvjeta, 1980).

976 Branibor Debeljković, *Tito: ilustrovana biografija* (Beograd: Jugoslovenska revija: “Vuk Karadžić”, 1980).

977 *Tito u Titogradu* (Titograd: Muzeji i galerije: Centar OKSK za marksističko obrazovanje, 1980).

978 Ante Brkan, *Tito u Zadru* (Zadar: Općinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, Narodni list, 1984).

979 Milorad Kovačević, *Tito i more* (Rijeka: Otokar Keršovani, Zagreb: Spektar, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983).

980 Vidosav Stevanović, *Dnevnik samoće* (Beograd: Službeni glasnik, 2011), 65–66.

SOCIJALISTIČKA KULTURA SEĆANJA: PARTIZANSKA BORBA I ŽRTVE RATA

Važno mesto u ideološkom poretku SFRJ zauzimalo je organizovano održavanje pamćenja na NOB i žrtve fašizma. Ono se prvenstveno održavalo kroz podizanje spomenika i spomen-parkova, kao i kroz druge medije, poput filma.

Spomenici i spomen-parkovi

S ciljem promovisanja i utvrđivanja socijalističkog sistema korišćeni su javni spomenici. Oni su predstavljali jedno od najvažnijih vizuelnih sredstava u kreiranju identiteta javnog prostora i koristili političkoj propagandi, jer su istovremeno memorisali ličnosti i događaje i uticali na oblikovanje emocija i stavova posmatrača.⁹⁸¹ Spomenička kultura SFRJ bila je izuzetno razvijena i kreirana na osnovu različitih inicijativa koje su mogle da budu pokrenute od saveznih organa, republičkih institucija, boračkih organizacija, profesionalnih udruženja ili lokalnih vlasti. Kako je istakla Hajke Karge, ona nije nastajala po nekoj jedinstvenoj uredbi, ali je bila uređena.⁹⁸²

Jugoslovenska spomenička praksa tesno je bila povezana sa modernim umetničkim tokovima.⁹⁸³ Ona je potpuno odstupala od socrealističke prakse, pa su monumentalni spomenici Miodraga Živkovića, Bogdana Bogdanovića, kao i Dušana Džamonje, predstavljali ne samo memorijalne celine već izuzetno uspešna moderna umetnička

981 O spomeničkoj praksi u Jugoslaviji postoji obimna literatura. Ovde izdvajamo Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* (Beograd: XX vek, 2014); Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identitet u Srbiji 1918–1989*, 271–390; Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz doba socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorski rad (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2017).

982 Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, 18.

983 Spomenička kultura SFRJ danas je revalorizovana u međunarodnim okvirima i prepoznata kao specifična modernistička praksa, o čemu jasno govori izložba u njujorškom muzeju moderne umetnosti: *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980*, edited by Martino Stierli – Vladimir Kulić (New York: MOMA, 2018).

dela. U toku 1980-ih socijalistička spomenička kultura kontinuirano se razvija na jugoslovenskom prostoru, ali je ovaj njen poslednji period ujedno i najmanje istražen.⁹⁸⁴

Među značajnim prostornim celinama, koje su imale memorijski karakter i u kojima su podizani najreprezentativniji javni spomenici, bili su spomen-parkovi. Oni su bili formirani na mestima istorijskih događaja i stradanja civilnog stanovništva u Drugom svetskom ratu.

Spomen-parkovi bili su konstituisani od jednog ili više spomenika i ambijentalno uređene prirode, a mogli su da imaju i dodatne sadržaje namenjene posetiocima. Njihov izgled nije bio statičan, već su se s vremenom reorganizovali i usložnjavali postavljanjem novih spomenika ili novim ambijentalnim rešenjima. Neki od najznačajnijih jugoslovenskih spomenika nastajali su upravo u spomen-parkovima, poput Tjentišta ili Kadinjače.

Jedan od najpoznatijih jugoslovenskih spomen-parkova bio je “Kragujevački oktobar” u Šumaricama u Kragujevcu.⁹⁸⁵ Na njemu se održavala manifestacija “Veliki školski čas”, koja je memorisala streljanje đaka i građana u Kragujevcu u oktobru 1941. “Veliki školski čas” predstavljao je jednu od najznačajnijih jugoslovenskih antifašističkih manifestacija, koja se održavala svake godine. Na području Spomen-parka “Kragujevački oktobar” nalazi se spomenik streljanim đacima i profesorima, rad Miodraga Živkovića, niz drugih spomen-obeležja, kao i Muzej “21. oktobar”, izgrađen 1976. Spomen-park imao je jugoslovenski značaj, pa su skulpture u njemu bile darovane iz različitih jugoslovenskih sredina. Tokom 1980-ih pristigle su i nove skulpture. Spomenik *Sto za jednog* izradio je Nandor Glid, autor poznat po spomeniku u Dahau.⁹⁸⁶ Ovaj

984 Verovatno najpotpuniji pregled partizanskih spomenika u Jugoslaviji donosi projekat “Spomenik Database” koji se nalazi na internet stranici <https://www.spomenikdatabase.org/>, posećenoj 18. 3. 2021. Rad na ovom projektu je rezultirao je i knjigom Donald Niebyl, *Spomenik Monument Database* (London: Fuel Publishing, 2018).

985 Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, 159–176; Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i idenditet u Srbiji 1918–1989*, 373–377.

986 O N. Glidu vidi Irina Subotić, *Nandor Glid* (Beograd: Fondacija Vujačić kolekcija, 2012).

spomenik koji memoriše čin streljanja stotinu građana za jednog ubijenog nemačkog vojnika, poklon je grada Modriče. Spomen-obeležje naroda Hrvatske "Krugovi", izradio je Vojin Bakić u saradnji sa Josipom i Silvanom Seissel između 1978. i 1981. Spomenik predstavlja niz od sedam krugova / punih kružnih oblika, različitih dimenzija i položaja. Izrađen je od nerđajućeg čelika, što mu omogućava snažne svetlosne efekte i reflektovanje – ogledanje prostora neba.⁹⁸⁷ Spomenik se nalazi na mestu tri grobnice, a u njegovoj blizini je postavljena ploča sa stihovima Jure Kaštelana koji doprinose razumevanju značenja Bakićevog spomenika: *Tajna kružnice/Vječnih rađanja / Granato drvo / Svjetlosti*.

Spomen-park "Jajinci" oblikuje se i u ovom periodu. Konkurs za njegovu dovršavanje objavljuje se 1981, a prvu nagradu dobija postmoderno rešenje slovenačkog arhitekta Marka Mušiča.⁹⁸⁸ Međutim, ono se ne realizuje, pa tek 1988. centralni spomenik izrađuje Vojin Stojić, dok prateće objekte i zelene površine dizajniraju Branko Bon i Brana Mirković.⁹⁸⁹

Spomen-park posvećen formiranju prvog partizanskog odreda ustanovljen je u šumi Brezovici kod Siska. U toku 1981. u njemu je podignut centralni apstraktni spomenik, rad vajara Želimira Janeša. Spomenik je inkorporirao ploču koja se tu prvobitno nalazila. Forma spomenika evocirala je oblik stabla bresta, a u njegovoj unutrašnjosti nalazile su se ploče sa imenima boraca pripadnika Prvog partizanskog spomenika.⁹⁹⁰

U okviru spomen-parka na Petrovoj gori Vojin Bakić izveo je Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna 1981.⁹⁹¹ Spomenik je kon-

987 Zvonko Maković, "Spomenička plastika Vojina Bakića", u: *Svjetlonosne forme*, 203.

988 Sanja Horvatinčić, "Povijest nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima", *Anali Galerije Antona Augustinčića* 32–33/34–35/2015, 269–270.

989 Nenad Žarković, *Spomen park "Jajinci"* (Beograd: Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture, 2009), 4; Sanja Horvatinčić, "Povijest nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima", 260–270.

990 Vidi https://sh.wikipedia.org/wiki/Spomen-park_Brezovica. Posećeno 19. 3. 2021.

991 Spomenik je demontiran 1995. Vidi Zvonko Maković, "Hoće li Hrvatska ostati bez ijednog djela velikog kipara Vojina Bakića?", *Globus* 492/ 2000, 78–79; Zvonko

cipiran u saradnji sa arhitektom Berislavom Šerbetićem, pa predstavlja jedinstvenu skulptorsko-arhitektonsku celinu. Bakić je izveo spoljašnje rešenje koje proizilazi iz njegove ranije prakse. Unutrašnjost spomenika formirana je kao izložbeni prostor, koji se spiralnim putem obilazi od prizemlja do vrha. Na vrhu je otvorena platforma za posetioce sa koje se pružao pogled na okolinu.⁹⁹²

Spomen-park "Popina" formiran je na 12 hektara na području Štulca kod Vrnjačke Banje. Centralni spomenik i park projektovao je Bogdan Bogdanović između 1978. i 1980. Ovo spomen-područje memorisalo je jednu od prvih frontalnih bitaka partizana protiv okupatora.⁹⁹³ Bogdan Bogdanović je u toku 1980. završio i Spomen-park borbe i pobede u Čačku.⁹⁹⁴ Iste godine izradio je i memorijalne strukture u Spomen-parku "Dudik" kod Vukovara. Spomenik je podignut u sećanje na pale borce i žrtve fašizma iz Čačka. U centru spomen-parka postavljena je zgrada mauzoleja, podignuta u obliku megarona, a obložena sa 620 kamenih grifona.⁹⁹⁵ Spomen-park u Garavicama kod Bihaća Bogdanović je završio 1982.

Bogdan Bogdanović je u početkom 1980-ih postepeno završavao ranije započete arhitektonske aktivnosti i postao gradonačelnik

Maković, "Spomenička plastika Vojina Bakića: juče, danas, sutra", *Anali Galerije Antona Augustinčića* 21–25/2006, 404–420; Rhea Silvija Ivanuš, "Spomenici na meti novih revolucija", *Anali Galerije Antona Augustinčića* 32–33/34–35/ 2015, 350; Zana Dragičević, "Spomenik na Petrovoj gori – prilog istraživanju i revalorizaciji", *Anali Galerije Antona Augustinčića* 32–33/34–35/ 2015, 385–404.

992 Zvonko Maković, "Spomenička plastika Vojina Bakića", 205–207.

993 M. B. Protić navodi da je preuređenje Vrnjačke Banje i podizanje spomen-parka Popinci zaslug lokalne inicijative u kojoj je i on učestvovao: Miodrag B. Protić, *Nojeva barka II*, 521.

994 Vidi <https://www.arhivamodernizma.com/spomen-park-borbe-i-pobede-u-cacku/>. Posećeno 19. 3. 2021; Nikola J. Baković, "Konačan odabir idejnog rešenja za projekat spomen-parka u Čačku (1970–1974)", izvornik: *Grada Međuopštinskog istorijskog arhiva* 33/ Čačak 2017, 315–341.

995 Bogdan Bogdanović, *Ukleti neimar* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011), 242–244.

Beograda (1982–1986). On je bio jedan od prvih intelektualaca koji se otvoreno suprotstavio politici Slobodana Miloševića posle Osme sednice CK SKS.⁹⁹⁶ To je izazvalo njegov progon u javnosti, što je dovelo čak i do narušavanja njegovih arhitektonskih rešenja i Bogdanovićevog odlaska iz Srbije.⁹⁹⁷

Spomen-park "Vraca" posvećen je palim borcima NOB i žrtvama fašizma postradalim u Sarajevu. Podignut je na mestu stare austrougarske tvrđave – stratišta, gde je u toku Drugog svetskog rata streljano više hiljada građana. Spomen-park započet je 1980. a završen i otvoren 25. novembra, na dan Prvog zasedanja ZAVNOBiH 1943. Park su osmislili projektant Vladimir Dobrović, skulptor Alija Kučukalić i pejzažist Aleksandar Maltarić. Sadrži više spomeničkih celina i u njega je premeštena Spomen-kosturnica narodnih heroja grada Sarajeva.⁹⁹⁸

Na području Koprivnice formiran je Spomen-park "Danica", na prostoru gde je bio prvi ustaški sabirni logor 1941. Odbor za uređenje "Danice" angažovao je 1977. zagrebačkog arhitektu Lenka Pleštinu za izradu idejnog projekta. Projekat je završen 1979, a predviđao je adaptaciju logoraške barake u spomen-muzej, kao i uređenje područja parka. Predviđeno uobličavanje Spomen-parka "Danica" delimično je obavljeno 1981.⁹⁹⁹

Spomen-park na Čačalici kod Požarevca memorisao je žrtve streljane na tom prostoru tokom Drugog svetskog rata, partizanske borbe,

996 Vidi Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita: beleške o intelektualnoj i političkoj eliti Srbije (XX–XXI vek)* (Beograd – Novi Sad: Dan Graf – Javna medijska ustanova "Radio-televizija Vojvodine", 2015), 581–631.

997 "Jutros izveštaj iz Vlasotince, istočna Srbija. Čim je otpočela politička kampanja protiv mene, aktivisti natakariili veliku daščanu petokraku na vrh vrška kame-nog spomenika i još je prefarbali u crveno": Bogdan Bogdanović, *Zelena kutija: knjiga snova* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009) 37.

998 Vidi http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2559. Posećeno 20. 3. 2021.

999 Franjo Horvatić, "Uređivanje spomen parka na "Danici", *Muzejski vjesnik* 4 /1981, 6–8; Odluka o proglašenju Spomen-parka "Vraca" u Sarajevu za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine, posećeno 15. 12. 2020: <https://www.muzej-koprivnica.hr/o-nama/objekti-i-zbirke/danica/>.

kao i sovjetske vojnike, poginule na tom području prilikom oslobodilačkih akcija 1944. U toku 1985. na Čačalici je podignut spomenik, rad Milorada Tepavice.¹⁰⁰⁰ Spomenik je konstituisan od šipki – cevi, i predstavlja trodimenzionalni prikaz zvezde petokrake u pokretu.

Poslednji veliki spomen-kompleks posvećen NOR bio je Spomen-kompleks “Sremski front” (kod Adaševaca). Novi idejni projekat izradio je vajar Jovan Soldatović. Arhitektonski projekat uradio je Mirko Krstonošić, dok je hortikulturalnu celinu oblikovao prof. Milan Sapundžić. Spomen-kompleks građen je od 1985. do 1988. Prostire se na 28 hektara i oblikovan je zemljom, busenjem i opekam da podseti/rekonstruiše na uslove boravka vojnika na Sremskom frontu. U središnjem delu, na liniji proboja fronta, konstituisana je memorijsko-muzejska celina sačinjena iz tri dela – Sabirališta, Aleje časti i Muzeja. Sabiralište je kružni prostor izgrađen ciglama, koji je predstavljao mesto okupljanja i memorisanja partizanskih jedinica koje su učestvovala na Sremskom frontu. Na stazi Aleje časti ugrađeni su podzidi na kojima je oko 13 500 bronzanih ploča sa imenima poginulih jugoslovenskih vojnika, a uneta su i imena palih sovjetskih, bugarskih i italijanskih boraca. Centralno memorijsko mesto je muzej. Izgrađen je u kružnom obliku i ukopan u zemlju da podseti na zemunice i rovovsku borbu. U središtu muzeja nalazi se kompozicija od zarobljenog neprijateljskog oružja. Uz muzejsku postavku posvećenu Sremskom frontu nalazi se i scenska postavka sa skulpturama Jovana Soldatovića, koje su podsećale na užase rata sa muzičko-scenskim efektima koje su osmislili Vera Crvenčanin i Vuk Kulenović.¹⁰⁰¹

Vojin Stojić izrađuje Spomenik Kosmajskom partizanskom odredu. Spomenik Revoluciji postavljen je u Spomen-parku “Vukosavci”

1000 Vidi <https://www.spomenikdatabase.org/pozarevac>. Posećeno 21. 3. 2021.

1001 Vojislav Subotić, Miro Čavaljuga, Zoran Panović, *Spomen-obeležje 'Sremski front'* (Beograd: SUBNOR Srbije, 2004); Predrag M. Vajagić, “Kultura sećanja – Sremski front”, *Vojno delo* 3/2017, 423–425.

kod Lopara, autora Draga Tršara. Spomenik žrtvama u Jadovnu izradio je Ratko Petrić 1988.¹⁰⁰²

Spomenik Palim borcima podignut je ispod brda Trebjesa kod Nikšića, u blizini mesta streljanja 32 rodoljuba-partizana. Među žrtvama je bio i Čedomir Ljubo Čupić koji je neposredno pred streljanje fotografisan sa osmehom, a okovanih ruku. Spomenik je građen prema projektu Ljuba Vojvodića tokom 1985–1987, a otkriven je 18. 9 1987. na dan godišnjice oslobođenja Nikšića 1944.¹⁰⁰³ Spomenik predstavlja veoma složenu i monumentalnu betonsku konstrukciju, čija osnova, postolje, predstavlja stilizovanu petokraku zvezdu. Na uzdignutu betonsku konstrukciju postavljen je kružni disk, pročelje spomenika, čija dekoracija objedinjuje cvetnu dekoraciju i zvezdu petokraku.¹⁰⁰⁴ Jedno od objašnjenja simbolike spomenika navodi da “svojom monumentalnošću i likovnim oblikovanjem, simbolizuje osmijeh boraca na strelištu kao odraz zadovoljstva što ginu za slobodu, dok rozeta cvijeta simbolizuje borbu i pobjedu, a masivnost spomenika snagu naroda”.¹⁰⁰⁵

I na području Beograda u toku 1980-ih nastaju spomenici posvećeni žrtvama Drugog svetskog rata. Na Terazijama se 1983. podiže Spomenik obešenim rodoljubima 1941. godine, koji je izvajao Nikola Koka Janković. Spomenik ima formu stuba u kome su uklesani likovi obešenih i stihovi Vaska Pope. Izrada spomenika na mestu logora Staro sajmište pokrenuta je tokom 80-ih godina i trebalo je prvobitno da bude otkriven 1989. Međutim, to se desilo tek 1995. Autor spomenika je vajar Miodrag Miša Popović, profesor Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu.

1002 Spomenik je uništen u ratu 1990-ih, a obnovljen je 2011. uz prisustvo predsednika Srbije Borisa Tadića, vidi Rhea Silvija Ivanuš, “Spomenici na meti novih revolucija”, *Anali Galerije Antona Augustinčića* 32–33/34–35/2015, 350.

1003 Slavica Stamatović Vučković, *Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori* (Kotor: EXPEDITIO, 2020) 13–16.

1004 Slavica Stamatović Vučković, *Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori*, 14–15.

1005 Vidi <https://www.facebook.com/turistickaorganizacija.niksic/videos/spomenik-pod-trebjesom/865139027286168/>. Posećeno 20. 3. 2021.

Spomenička kultura SFRJ u toku 1980-ih predstavljala je kontinuirani nastavak ranijih iskustava i prekinuta je tek sa političkim promenama. Spomenička rešenja zasnovana su na modernom izrazu i uklopljena su u aktuelne umetničke tokove. Njihova simbolika nije proizilazila iz nekakve birokratizovane i dogmatizovane predstave o prošlosti, već je bila zasnovana na humanističkom pristupu u memorisanju stradanja stanovništva i partizanskih boraca od strane fašističkih okupatora.

Spomenici i spomen-kompleksi podizani širom SFRJ kreirali su jedinstveni antifašistički identitet zajednice i predstavljali mesta sećanja na konkretne ličnosti i događaje. Njihova izgradnja uključivala je sve društvene činioce. Uz angažman arhitekata i skulptora, veliki značaj imali su odbori za izgradnju, u kojima su značajno mesto zauzimali pripadnici boračke organizacije i predstavnici republičkih i/ili lokalnih vlasti, koji su bili inicijatori podizanja spomenika. Uprkos tome, stručni rad komisija nije bio značajno narušavan političkim odlukama.

Svečanosti otvaranja spomen-parkova i otkrivanja spomenika predstavljale su značajne društvene događaje, na kojima su učešće uzimali najviši politički rukovodioci. Svake godine obeležavalo se sećanje na događaje kojima su posvećeni i održavane su prigodne manifestacije, a redovno su ih posećivale brojne ekscurzije.

Aktivnosti na uobličavanju spomen-parkova i podizanju spomenika uključivale su veliki broj arhitekata i skulptora i podrazumevale značajna materijalna sredstva. Spomenici su spadali u najznačajnije forme u održavanju sećanja na NOB i u propagiranju socijalističkih i antifašističkih društvenih ideala.

Partizanski film

Veliku ulogu u širenja i promovisanja ideala jugoslovenskog socijalističkog društva i održavanja sećanja na partizansku borbu imao je i film. Partizanski/ratni film postao je jedno od bitnih žanrovskih karakteristika jugoslovenske kinematografije¹⁰⁰⁶ i bio je snažno podr-

1006 Milutin Čolić, *Jugoslovenski ratni film*, knj. I (Beograd –Titovo Užice: Insitut za film – Vesti, 1984), 167–215.

žan od strane države. Organizovana su kolektivna gledanja pojedinih filmova od strane učenika, vojnika i učesnika radnih akcija, pa su oni dopirali do velikog broja građana.

Veliki ratni spektakli bili su snimani tokom 1970-ih, a ova praksa je nastavljena i posle Titove smrti. U toku 1980-ih nastavljeno je i snimljeno više partizanskih filmova, kao što su *13. jul* Radomira Šaranovića iz 1982, o podizanju ustanka u Crnoj Gori, *Igmanski marš* Zdravka Šotre iz 1983, o maršu Prve proleterske brigade usred zimskih nepogoda krajem januara 1942, kao i *Veliki transport* Veljka Bulajića iz 1983, posvećen odlasku boraca iz Vojvodine na teritoriju Bosne 1943.

U okviru ratnog filma ubrajaju i oni koji nisu ilustrovali određene istorijske događaje. U ovim filmovima jasna je osuda fašizma, ali je fokus usmeren ka humanističkoj analizi sudbine, stradanja i strasti ljudi u ratnim okolnostima. Takvi su filmovi *Do viđenja u sledećem ratu* Živojina Pavlovića iz 1980, *Osam kila sreće* Puriše Đorđevića iz 1980, *Luda kuća* Ljubiše Ristića iz 1980, *Pad Italije* Lordana Zafranovića iz 1981, *Samo jednom se ljubi* Rajka Grlića iz 1981, *Berlin kaput* Miće Miloševića 1981, *Progon* Predraga Golubovića iz 1982.¹⁰⁰⁷

*

Jedinstven ideološki i društveni kontekst uslovio je modernističke forme i složene funkcije kulture i umetnosti u SFRJ u toku 1980-ih. Proklamovana sloboda stvaralaštva doprinela je jedinstvenom razvoju svih vidova umetničkog stvaralaštva. Istovremeno, partijska kontrola bila je usmeravana ka sadržajima koje su pojedine ličnosti i komisije smatrali za nepodobne. Kulturne forme bile su korišćene i u svrhu održavanja kulta Josipa Broza Tita, kao i institucionalizacije i sećanja na NOR i stradanje civilnog stanovništva. U toku 1980-ih nastavljeno je i sa negovanjem modernističke spomeničke prakse, koja je odlikovala kulturu sećanja u socijalističkoj Jugoslaviji.

1007 Isto, 210–215; 335–338.

Tomislav Marković

KULTURNI PLURALIZAM I MONIZAM

Između višeglasja i duha apsolutnog jedinstva

ESEJ “DEMON NACIONALIZMA” u kome slika portret Slobodana Miloševića, Vuk Perišić otvara kratkim presekom stanja jugoslovenskog društva u trenutku kad je Milošević stupio na scenu, koji vredi opširnije citirati: “Pojavio se u vrijeme spore, ali postojane liberalizacije tadašnjeg režima koja je poticala nadu da će jedan potrošeni političko-ekonomski sistem evoluirati prema društvu zapadnoevropskog tipa. Pojmovi kao što su vladavina prava, slobodno tržište, evropska integracija i sloboda i blagostanje Građanina, kao izvora i utoka političkog legitimiteta, počeli su stjecati pravo postojanja u javnom diskursu i činilo se da su konzervativne i dogmatske snage u defenzivi. Mediji su bivali sve slobodniji. U Ljubljani je započela dekonstrukcija režimske mitologije i postavljeno je pitanje vojske, jedine dotad nedodirljive ustanove. Beogradska štampa prednjačila je u afirmaciji tržišnog i građanskog liberalizma. U Zagrebu su pokušaji dogmatske partijske frakcije da zaustavi slobodoumna kretanja u kulturi i umjetnosti ispali smiješni. (...) U većim gradovima, koji su već šezdesetih godina postali središta individualističkog i zapadnoevropskog načina života, došlo je do procvata kulture i umjetnosti, posebno kazališta, filma i rok muzike. Komunikacija i suradnja Ljubljane, Zagreba, Sarajeva i Beograda odvijala se intenzivno i spontano kroz anacionalne i urbane sadržaje, bez utjecaja političkih grupa, a često i njima uprkos. Šira javnost doživljavala je nacionalizam kao hir koji opsjeda marginalne čudake, nentalentirane pisce, ološ iz predgrađa i, uopće, ljude koji imaju problema s percepcijom vlastitog identiteta.”¹⁰⁰⁸

1008 Vuk Perišić, *Od Weimara do Vardara* (Zagreb: Fraktura, 2015).

Slika osamdesetih godina koju daje Perišić iz današnje perspektive deluje na prvi pogled previše svetlo i optimistički, kao mitski narativ o "boljoj prošlosti". Međutim, takav utisak je posledica upravo vremenskog razmaka koji nas deli od tog doba, kao i svih katastrofa koje su se u međuvremenu dogodile: trijumfa nacionalizma, rušenja SFRJ, ratova, razaranja, ratnih zločina i genocida.

Današnji istraživač mahom je usredsređen na nacionalističku rekonkvistu, na bujanje populizma i nacionalizma osamdesetih, na instaliranje narodnjaštva koje je započeto u intelektualnim krugovima okupljenim oko Dobrice Ćosića, da bi se potom prelilo u sferu politike kada je režim Slobodana Miloševića preuzeo gotov nacionalni program i počeo da ga sprovodi u delo. Posle više od 30 godina života pod nacionalističkom čizmom čini se da je nacionalizam naša sudbina. Neopozivost istorijskih događaja lako može da zavara posmatrača, pa da mu se oni učine neminovnim, kao da povesni tok nije mogao da skrene i u nekom drugom pravcu. Lako se dospeva u iluziju da je razvoj događaja koji se odigrao bio jedini mogući. Istorijski događaji dobijaju oreol logičnosti, iluziju nepretrgnutog kontinuiteta tek post festum, iz perspektive današnjice. Problem sa ovakvim teleološkim pogledom na prošlost je, što bi i svaki drugi tok događaja izgledao podjednako logično i kao deo nekakvog istorijskog kontinuiteta. U trenutku kad se istorija odvija sasvim je neizvesno kojim će pravcem krenuti, a privid neminovnosti dolazi iz sekularizovane vere u božansku promisao koja se prometnula u "smisao istorije". Istorija se ne odvija ni po kakvom unapred utvrđenom libretu, da parafraziram ruskog liberalnog mislioca Aleksandra Hercena¹⁰⁰⁹.

Perišić, kao dosledni liberal i zatočnik ljudske slobode, ustaje upravo protiv tog, često nesvesnog istorijskog determinizma. Po njemu, istorija "nije determinirani tok neminovnih događaja kojim upravljaju proizvodne snage, proizvodni odnosi, nacionalna 'bića' ili nacionalni 'usud'. Jugoslavenski prostor mogao je izbjeći mržnju, siromaštvo

1009 Prema: Isaija Berlin, *Ruski mislioci*, preveo Ivan Radosavljević (Beograd: Službeni glasnik, 2013).

i rat, sve dok politička koterija na čelu sa Slobodanom Miloševićem nije pokrenula lančanu reakciju nacionalizma”.¹⁰¹⁰ Odatle sledi slikovita poenta: “Požar je tek samo jedna od mogućih sudbina šume.”¹⁰¹¹ Nama, pogorelcima u ostacima šume, često je teško da se oslobodimo prizora za koji su nam oči prikovane: od izgorelog drveća ne vidimo kako je postojala mogućnost da piroman ne dođe u posed upaljača i benzina.

PLURALIZAM I OKRENUTOST PREMA ZAPADU

Čak i letimičan pregled najznačajnijih pokreta, strujanja, stvaralačkih ličnosti i umetničkih dela na polju kulture u osamdesetim godinama pokazuje da je reč o periodu kad je kulturni pluralizam dostigao vrhunac u drugoj Jugoslaviji. Karakterističan je tekst Lidije Merenik “Selektivna hronologija: nove pojave u slikarstvu i skulpturi u Srbiji 1979–1989”, u kojem autorka najpre kritikuje nostalgican, patetičan i mistifikujući odnos prema ovom periodu, čemu se suprotstavlja naučnim činjenicama, a potom daje kratak pregled relevantnih samostalnih i grupnih izložbi kojih ima oko 500 na spisku. Dakle, otprilike jedna nedeljno. Neko bi rekao da je taj broj sasvim dovoljan za nostalgiju, pogotovo iz današnje postapokaliptične perspektive. Merenik konstatuje: “Činjenica je da je srpska umetnost tokom osamdesetih godina doživela svetle trenutke svog emancipovanog evropskog urbanog govora. Umetnost nove predstave 1979–1989, izneta u radu triju generacija umetnika, odigrala je važnu ulogu u recepciji postmodernizma u ovoj sredini i dala nezaobilazna dela ključna za tumačenje postmoderne strategije u umetnosti.”¹⁰¹²

Upravo su evropejstvo, urbanost, otvorenost prema svetu, ravnopravna komunikacija sa savremenošću, okrenutost prema Zapadu – osnovne karakteristike jugoslovenske umetnosti i kulture osamdesetih godina. U Sloveniji 1984. godine nastaje umetnički kolektiv *Neue*

1010 Vuk Perišić, *Od Weimara do Vardara*.

1011 Nav. delo.

1012 *Umetnost na kraju veka*, priredila Irina Subotić (Beograd: Clio, 1998).

Slowenische Kunst (NSK) koga su osnovali muzička grupa *Laibach*, vizuelni umetnici iz grupe IRWIN i pozorište *Gledališče Sester Scipion Našice*, reditelja Dragana Živadinova, a kasnije im se pridružuju i druge umetničke i intelektualne grupe. Za razliku od većine drugih umetnika i umetničkih grupa iz ovog perioda, NSK je uzeo ideologiju za predmet umetničke obrade, poigravajući se ideološkim konceptima, pogotovo totalitarističkim kičom. Početkom devedesetih NSK se proglašava za nezavisnu državu “bez teritorije i bez državnih granica”, izdaju pasoše, otvaraju konzulate, kasnije *Laibach* snima i himnu NSK države. Najradikalniju intervenciju u političko polje NSK je izveo 1987. godine, kad je njihov dizajn postera pobedio na konkursu za proslavu Dana mladosti. Skandal je izbio kada se otkrilo da je njihovo vizuelno rešenje neka vrsta palimpsesta – iskoristili su sliku nacističkog umetnika Richarda Kleina na kojoj su nacističke simbole zamenili jugoslovenskim.

Uticao je u drugom smeru, političkih procesa na vizuelnu umetnost, nije bio od presudnog značaja. Ješa Denegri konstatuje: “Od početka osamdesetih ubrzavaju se politički događaji koji će najaviti, a krajem decenije i okončati dezintegracione procese unutar društvenog sistema na kojemu se zasnivala druga jugoslovenska državna zajednica. No, i u takvim prilikama jugoslovenski umetnički prostor ostaje sasvim na okupu, učestalo kao nikada ranije, na celini toga prostora nižu se brojna zajednička izlaganja umetnika iz svih jugoslovenskih sredina.”¹⁰¹³ Vizuelna umetnost uspela je da sačuva autonomiju, izuzev malobrojnih slikara koji su podlegli nacionalističkom talasu, ali to su usamljeni i sasvim specifični slučajevi, bar u prvoj polovini osamdesetih.

Slično je i u drugim umetničkim disciplinama: saradnja sa kolegama iz drugih republika i otvorenost prema svetskoj umetničkoj sceni osnovne su odlike ovog perioda. Takav koncept vidljiv je u samom imenu KPGT (Kazalište, Pozorište, Gledališče, Teatar) koje su u

1013 Ješa Denegri, “Jugoslovenski umetnički prostor”, *Sarajevske sveske* br. 51, Sarajevo, 2017.

Zagrebu osnovali Ljubiša Ristić (Beograd), Nada Kokotović (Zagreb), Rade Šerbedžija (Zagreb) i Dušan Jovanović (Ljubljana), ali i iz prve predstave *Oslobođenje Skoplja* koju su izvodili širom Jugoslavije na nekoliko jezika kojima se govorilo u SFRJ. Beogradski BITEF festival od osnivanja 1967. godine, bio je zaista poprište “novih tendencija” u teatru, iz celog sveta, ali i iz ostalih republika. Pomenuto pozorište Dragana Živadinova godinama je gostovalo na BITEF, kao i alternativno Kugla glumište iz Zagreba.

Osamdesete su i vreme procvata omladinske i studentske štampe, tada izlaze *Mladost*, *NON*, *Student* i *Vidici* u Beogradu, *Polet*, *Pitanja* i *Studentski list* u Zagrebu, *Omladinska iskra* u Splitu, *Grafit* u Nišu, *Val* u Rijeci, *Mladina* i *Tribuna* u Ljubljani, *Naši dani* u Sarajevu, *Stav* u Novom Sadu, *Mladi borec* u Skoplju, *Bpta e Re* u Prištini, *Omladinski pokret* u Podgorici. Omladinska štampa otvorena je za nedovoljno priznate umetnosti, poput stripa, a pogotovo za rok muziku, pre svega novotalasne grupe koje u to vreme doživljavaju pravu ekspanziju. Ne samo da su omladinski listovi pisali o novom talasu, već su neki od njih bendovima organizovali i koncerte, poput *Poleta*, bivajući aktivni učesnici u stvaranju muzičke i kulturne scene. Bilo je i specijalizovanih časopisa za rok muziku poput *Džuboksa* koji je izlazio do sredine osamdesetih, da bi po njegovom gašenju većina saradnika prešla u *Rock* koji je izlazio od 1982. do 1990.

Nije tu bila reč o marginalnim pojavama, *Rock* je u jednom trenutku imao tiraž od 100.000 primeraka, a *Polet* 80.000, dok su čak i članovi prilično ekskluzivnog, intimističkog benda kakav je *Ekaterina Velika* krajem osamdesetih mogli da žive od svog rada. Nekadašnji novinar *Grafit*a Velibor Petković možda je najbolje sazeo ono što osamdesete čini posebnim za čitav niz generacija koje su u to vreme stasavale (ako apstrahujemo nostalgiju za prohujalom mladošću) – na prvom mestu je bio “duh slobode”, potom novi talas “koji nije bio samo muzički pravac, već je oslobodio kreativnost i nas običnih mladih ljudi, bez umetničkih diploma”; na trećem – “jer nam se učinilo da

će Jugoslavija postati normalna demokratska zemlja”.¹⁰¹⁴ Uprkos кризи, nemirima na Kosovu, usponu populizma i nacionalizma, za mlade, urbaniju populaciju osamdesete su bile vreme nade koja je svoje ishodište tražila u kulturi razvijenog Zapada.

Književna scena takođe je bila živahna i raznovrsna. Isplativost nije bila prvi kriterijum za objavljivanje knjige, ali podaci o tiražima govore da su kulturne potrebe Jugoslovena bile na visokom nivou. Prevodi klasika koje je Rad objavljivao u ediciji “Reč i misao” imali su redovne tiraže od 20.000 primeraka, a knjige velikih pesnika, na primer Zbignjeva Herberta u izdanju sarajevske “Svjetlosti” štampane su u 10.000 primeraka, što je danas poptuno nezamislivo. Svaki pisac imao je na raspolaganju desetina književnih časopisa u kojima je mogao da saraduje za pristojne honorare, a bili su otvoreni i drugi mediji, poput radija i televizije. U slučajevima političkog progona ili sukoba sa sredinom gde živi, piscima su se otvarale mogućnosti da rade za medije u drugim republikama. Na primer, nakon zabrane romana *Ljudske slabosti* Predragu Čudiću otkazana je saradnja sa Radio Beogradom, ali je odmah počeo da piše za zagrebački časopis *Oko*. Glavni urednik bio je Goran Babić, tvrdolinijaški komunista, kojem politička uverenja nisu smetala da ustupi rubriku piscu koji je bio prononsirani antikomunista. U drugoj polovini osamdesetih Slobodan Blagojević napušta Sarajevo i prelazi u Beograd gde postaje glavni urednik časopisa *Delo* i objavljuje neke od najboljih *tematskih* brojeva u istoriji ovog časopisa (na primer, “Postmoderna aura”). “Sarajevski kulturni i politički establišment mi je godinama stavljao na znanje da ne pripadam toj sredini”,¹⁰¹⁵ objasnio je razloge odlaska Blagojević, dodajući da su mu stalno zamerili kako ima previsoke kriterijume. Dakle, bilo je dovoljno prostora za razvijanje sopstvenih intelektualnih i umetničkih potencijala, ako ne u matičnoj, a ono u drugoj republici.

Polifonija poetika, stilova i proseada osnovna je odrednica i književnosti ovog perioda. “Hrvatska književnost osamdesetih godina u

1014 Velibor Petković, “Jedna mladost u socijalizmu”, *Pressing* br. 62, Niš, 2017.

1015 Slobodan Blagojević, *Tri čiste obične pameti* (Beograd: Radio B92, 1996).

znaku je pluralizma stilova, literarnih koncepata i modela. Ne postoji, naime, jedna dominantna literarna paradigma: prije je moguće govoriti o plodnosnom imitiranju i miješanju prethodnih stilova, o simultanosti heterogenih procesa, o afirmaciji raznih individualnih poetika i projekata, o rastakanju homogenosti¹⁰¹⁶, piše Krešimir Nemeć. Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih rađa se “mlada srpska proza” koju piše grupa mladih pisaca predvođenih Davidom Albaharijem, okupljenih oko časopisa *Književna reć* i *Vidici*: Svetislav Basara, Radoslav Petković, Mihajlo Pantić, Nemanja Mitrović, Vladimir Pištalo, Sava Damjanov, Sreten Ugričić i drugi. Jedna od osnovnih odlika postmodernizma je odbacivanje velikih narativa na čije mesto stupa poliperspektivnost. Slobodan Blagojević vidi u postmoderni pomoćni termin koji oznaćava novu istorijsku situaciju u kojoj “jednostavno više nije moguće da jedna misao, jedan projekat zadobije apsolutnu vlast, koja će biti mjera svih stvari do neke slijedeće revolucije ili kontrarevolucije, kad dolazi nova mjera svih stvari, itd.”¹⁰¹⁷ Umesto težnje ka monolitnosti, inherentne autoritarnim ideološkim projektima, stupa na scenu glorifikacija višeglasja, sapostojanje razlićitih umetnićkih i intelektualnih pogleda, koncepata i praksi.

NALOG SLUŹENJA VIŠIM CILJEVIMA

Mnogim akterima kulturne scene osamdesetih često se spoćitava eskapizam, društvena indiferentnost, nezainteresovanost za socijalistićko društvo i sve turbulencije koje su se u njemu dogaćdale u to doba, stremeći ka katastrofi. Sa današnje taćke gledišta, moŹe delovati pomalo ćudno što se u trenutku kada nacionalistićka agresija stupa na scenu, Milošević dolazi na vlast, u vazduhu se već naslućuje miris baruta, a budućnost je sasvim neizvesna – pisci bave ontološkom neutemeljenošću sveta, ćoveka i knjiŹevnih junaka, a muzićari pevaju: *Vetar diše gde hoće i glas njegov ćujem | Odakle je, ne znam, ni*

1016 Krešimir Nemeć, “Postmodernizam i hrvatska knjiŹevnost”, *Croatica XXIII/XXIV*, Zagreb, 1992/1993.

1017 Slobodan Blagojević, *Tri ćiste obiće pameti*.

gde mu je kraj. Međutim, ako pogledamo stvari u široj dijahronijskoj perspektivi, lako je uočiti dominantnu težnju u siromašnim kulturama jugoslovenskog prostora koja se ogleda u neprestanom pritisku ideologije da potčini umetnost sopstvenim potrebama.

Gotovo nikad u istoriji umetnici, pogotovo pisci, nisu mogli da slobodno stvaraju, već je nad njima lebdeo društveni nalog služenja “višim” ciljevima – ideologiji srednjovekovne države, nacionalnom oslobođenju, stvaranju nacije, nacionalnim interesima, izgradnji socijalizma, projektovanju komunističke utopije. U eseju “Između orla i vuka” u kojem se pozabavio pesničkom sudbinom Branka Radičevića, Milan Kašanin piše: “Uticaj narodne poezije i nacionalne istorije, ne samo na Branka Radičevića, nego na sve naše pesnike XIX veka, bio je, u književnom smislu, od veće štete nego od koristi.”¹⁰¹⁸ Kašanin kaže da Branko nije bio jedina, već samo prva žrtva te “svete borbe za slobodu”. “Gotovo svi naši pesnici su bili osuđeni da, gledajući, pevaju za tuđu slavu, a ne za svoju, i valjda nema nijednog među njima koji nije počeo pesmama o sebi, o ljubavi i božjem suncu, pa bio udaren po prstima zbog egocentričnosti i sebičnosti i upućen da, za komad hleba i čašu vina, izmišlja megdane, izdajnike, vile i hajduke”¹⁰¹⁹, konstatuje Kašanin.

U polemici sa Markom Ristićem koja se 1961. godine odvijala u časopisu *Danas*, Radomir Konstantinović piše esej “Šta tu filozofiraš?” u kome navodi preskupu cenu koju su platili pisci, povinujući se nalogu angažmana, što je dovelo do nebrojenih, zauvek izgubljenih poetskih mogućnosti. “Ne znamo, nikad valjda nećemo saznati, kako je samoj sebi izgledala Isidora Sekulić u vreme kad je pisala svoje magistralne *Saputnike*, umesto da poziva na osvetu Kosova, ali Disov slučaj tragično je jasan: ne, nije Dis napisao *Mi čekamo cara* zato što se uplašio strašnoga Skerlića, već zato što se, kao srpski građanin, kome je do Srbije stalo kao i svakom drugom u ondašnjem Beogradu,

1018 Milan Kašanin, *Sudbine i ljudi: ogledi o srpskim piscima* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004).

1019 Nav. delo.

uplašio od sebe kao pesnika Ništavila. Nije li Dis samome sebi, zbog svojih *Utopljenih duša*, izgledao ako ne kao izdajnik, a ono, u najmanju ruku, kao čovek koji se bavi luksuzom dok se drugi posvećuju 'poslu narodnom'?"¹⁰²⁰

Koliko je teror služenja društvenoj koristi i zajednici duboko upisan u naš kulturni model govori i to što neki Disovi stihovi i sada zvuče kao čista blasfemija, na primer: *Volim oblak, cveće, kad cveta i vene, / Al' nikako ljude što ropću i pište: / Što drugoga boli, ne boli i mene; / Mene tuđi jadi nimalo ne tište.* Hteo – ne hteo, čitalac oseti malu nelagodnu zbog ovakve pesnikove ravnodušnosti prema sudbini društva u kojem živi. Trebalo je mnogo hrabrosti da se napiše završni stih, pogotovo što se to zbivalo u epohi obeleženoj Šantićevim *Mene sve rane moga roda bole.*

Osamdesete su jedan od retkih perioda u istoriji kada je čelični stisak društvenih zahteva prema umetnicima popustio. Onaj duh slobode o kojem govori Petković nastao je, jer se vlast više bavila sama sobom nego društvom, pa je nadzor nad kulturnim poljem popustio, što je dovelo do atmosfere u kojoj su umetnici mogli slobodnije da se pozabave sopstvenim opsesijama i sanjarijama, bez preteranog straha da će zbog toga trpeti sankcije ili da će dobiti po prstima jer se ne posvećuju "poslu narodnom". Uz malo uopštavanja, moglo bi se reći da bitna dela u kulturi osamdesetih stvara onaj "noćni čovek" Bogdana Bogdanovića koji se konačno oslobodio potrebe služenja Danu i njegovim skućenim nužnostima. "Dnevni čovek mora da radi za porodicu, mora da se bavi politikom, a noćni čovek je kad je on sam, kad sam sebi pripada. Glavno bogatstvo ličnosti potiče iz ove noćne sfere"¹⁰²¹, pravi jasnu distinkciju Bogdanović, na osnovu sopstvenog životnog iskustva. Naravno da umetnost ima i određene ideološke implikacije, ali se ne može svesti na ideologiju, niti na slu-

1020 Radomir Konstantinović, *Neispisano vreme* (Šabac – Beograd: Fondacija "Stanislav Vinaver" i Dan Graf, 2018).

1021 Bogdan Bogdanović, *Glib i krv*, priredila Latinka Perović (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001).

ženje vanumetničkim ciljevima. U protivnom, nikakva umetnost ne bi trebalo ni da postoji, dovoljni bi bili partijski programi, ideološki udžbenici, religijski katehizisi i politički pamfleti. “Vjerovati u autonomiju književnosti ne znači shvatati književno djelo isključivo kao čudo jezika, neko lirsko platenje lišeno društvenih implikacija, nego znači zalagati se da književnost bude nezavisna od građanskog utilitarizma, stilskog didaktizma ili etičke propagande, kao ciljeva van-književnih autoriteta”¹⁰²², sažima celu ovu komplikovanu problematiku Mirnes Sokolović.

Da umetnici ipak nisu ravnodušni prema društvu u kojem žive pokazalo se kad je pritisak istorijske katastrofe postao nepodnošljiv. Mnogi postmodernisti, poput Radoslava Petkovića ili Svetislava Basare, direktno se uključuju u političku, stranačku borbu protiv Miloševićevog režima, a Milan Mladenović piše i komponuje antiratne pesme na albumu “Dum dum” iz 1991. i na albumu “Angel’s Breath” iz 1994. godine. Basara devedesetih piše niz romana u kojima se obračunava sa aktuelnom stvarnošću i njenim projektantima iz spisateljskih redova (*Ukleta zemlja, Looney Tunes, Sveta mast*), a čak i Albahari menja svoju poetiku, okreće se društvenoj i političkoj stvarnosti, pišući romane *Snežni čovek, Mamac, Mrak i Gec i Majer*, a nešto kasnije i roman *Ludvig* o učešću pisaca u nacionalističkom projektu. Bilo je i drugačijih primera: Mihajlo Pantić 1989. godine učestvuje u stvaranju Nezavisnih pisaca, zajedno sa Radomirom Konstantinovićem, Pavlom Ugrirovim, Slobodanom Blagojevićem i drugim antinacionalistima, da bi nešto kasnije pisao panegirike nacionalističkim bardovima kakvi su Rajko Petrov Nogo i Matija Bečković. Međutim, u ovom slučaju nije reč o intimnom ideološkom opredeljenju, već o golom oportunističkom. Da su se istorijske karte drugačije posložile, pisao bi slavopojke *Jadima srpske duše* Miodraga Stanisavljevića.

Na kraju, postmoderna poetika implicitno sadrži i određen politički program. Odustajanje od velikih priča, kada se prevede na politički jezik, znači odustajanje od svih utopija i monolitnosti, kako one

1022 Mirnes Sokolović, “Džaba ste krečili”, *Beton* br. 142, 2013.

komunističke, tako i nacionalističke ili religijske. Polifonija različitih umetničkih praksi, stilova i opredeljenja u politici bi bila – višestranački, demokratski sistem. Negiranje postojanja samo jedne, jedinospasavajuće istine – neminovno vodi u društveno uređenje zasnovano na poštovanju prava svakog pojedinca, na uvažavanju drugog i na dijalogu. Svi zameci jedne otvorene, demokratske kulture bili su već prisutni, samo je nedostajalo njihovo konkretno političko uobličenje. Da je politički vrh, u čijim je rukama bila sva moć, okrenuo zemlju ka istinskoj demokratizaciji, liberalizaciji, pluralizmu, poštovanju ličnih prava i sloboda, te evropskim integracijama – bilo je sasvim dovoljno onih koji bi to podržali i takav razvoj događaja pozdravili kao poželjan i prirodan.

Procvat kulture osamdesetih nije pao s neba, već se prirodno nadovezuje na ostvarenja prethodnih generacija, a mogao bi se posmatrati i kao završni čin oslobađanja od dogmatizma, procesa koji je započeo Krležinim ljubljanskim referatom iz 1952. godine, mada svoje korene ima u i polemikama koje su Krleža i Marko Ristić vodili uoči Drugog svetskog rata na stranicama časopisa *Danas* i *Pečat* sa partijskim intelektualcima okupljenim oko Milovana Đilasa. Decenije rada na polju kulture, obrazovanja, urbanizacije, prosvetavanja i modernizacije dovele su neminovno do ovakvih rezultata.

To bi bilo nemoguće bez ogromnih ulaganja države u kulturnu infrastrukturu i obrazovanje. Za samo tri i po decenije Jugoslavija je od nepismene, siromašne, neobrazovane zemlje postala država sa čitavom mrežom biblioteka, knjižara, domova kulture, domova omladine, univerziteta, izdavačkih kuća, kulturnih centara, galerija, muzeja, časopisa za kulturu, dnevnih i nedeljnih listova. S obzirom na stanje zatečeno 1945. godine, ovakav napredak je teško preceniti ili prehvaliti. Mari-Žanin Čalić u *Istoriji Jugoslavije u 20. veku* navodi konkretne podatke. Krajem Drugog svetskog rata polovina stanovništva je bila nepismena, do 1961. taj broj je opao na manje od 20 posto. U Jugoslaviji su 1945. bila samo tri univerziteta i dve visoke škole, a trideset godina kasnije bilo ih je 158. Po broju studenata SFRJ je bila na četvrtom mestu u Evropi, iza Švedske, Holandije i SSSR. Između 1945. i 1960. broj visokoobrazovanih porastao je deset puta, na 500.000 ljudi. Istoričarka

navodi podatak da je šezdesetih godina 381 državni muzej posetilo osam miliona Jugoslovena, a oko 4,3 miliona gledalaca je išlo u pozorište. "Nikada ranije država nije toliko ulagala u obrazovanje naroda kao posle 1945. Na prvom mestu bila je borba protiv nepismenosti na selu, zdravstveno prosvetavanje, uvođenje obaveznog osnovnog školovanja, kao i izgradnja narodnih univerziteta, biblioteka i kulturnih organizacija",¹⁰²³ piše Čalić. Da parafraziram Dušana Maticu, kad vekovima u svakoj crkvi imaš orgulje ili bar čembalo, i kad se tokom svog tog vremena na njima usavršava muzička umetnost, logično je da se na kraju pojavi Bah. Ili, u našem slučaju, *Biće i jezik* Radomira Konstantinovića, *Doktor Krleža* Bore Ćosića, Haustorov *Treći svijet*, *U ime naroda* Živka Nikolića i druga kapitalna dela iz osamdesetih.

PESNICI, PISCI I NACIONALISTIČKA MOBILIZACIJA

U sveopštoj polifoniji i pluralizmu osamdesetih izdvaja se jedna grupa pisaca i intelektualaca, zatočnika apsolutnog jedinstva, u ovom slučaju nacionalnog, te zakletih protivnika svakog višeglasja i raznolikosti. Ta grupa okupljena oko Dobrice Ćosića svoj udarnički reakcionarni rad započela je prethodnih decenija, da bi osamdesetih trijumfovala, pregazila sve drugo na sceni i pružila ideološko oružje u ruke Slobodanu Miloševiću. Ćosićeva koterija ne deluje samo na polju kulture koja ih nikada suštinski nije ni zanimala, služila im je kao surrogat za šovinističku stranku koju nisu mogli da osnuju, već mnogi članovi ovog kružoka postaju direktni politički akteri u raspadu SFRJ: Jovan Rašković, Radovan Karadžić, a i sam Ćosić koji postaje predsednik Jugoslavije 1992. godine. Istorijat Ćosićeve grupe, njihovog marša kroz institucije, od Srpske književne zadruge do SANU, poznat je i detaljno opisan, možda najbolje u prvom tomu *Kovanja antijugoslovenske zavere* Sonje Biserko.

Iz te burne istorije domaće intelektualne Vandeje koja se, za razliku od francuskog originala, završila apsolutnom pobedom i razaranjem

1023 Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, preveli s nemačkog Ranka Gašić i Vladimir Babić (Beograd: Clio, 2013).

društva i države, zanimljivo je izvući nekoliko detalja. Jedan se tiče teze da je nacionalistička inteligencija sve do kosovske teme imala određeni demokratski potencijal, odnosno da je do njihove radikalizacije došlo tek polovinom osamdesetih. Tu tezu zagovara Jasna Dragović-Soso u *Spasiocima nacije*, ali i Taras Kermauner u *Pismima srpskom prijatelju*, gde piše: “Ni slutio nisam da ćete oko 1986. godine iz demokratizma, inače apstraktnog i humanističkog, ali ipak, smatram, poštenog, preći skoro u fašizam.”¹⁰²⁴ Najpre, Ćosić nije bio puki posmatrač događaja na Kosovu, već je aktivno učestvovao u oblikovanju kosovskog problema, kako i sam priznaje u autobiografskim zapisima, ispovedajući se kako je 1986. organizovao sastanak sa petnaestoricom kosovskih Srba u bašti kafane *Trandafilović* na Čuburi, kako im je predložio da napišu peticiju sa svojim zahtevima i izložio njen sadržaj, potom je peticiju redigovao i dopisivao, a onda veli: “Moje ilegalno ime za Srbe na Kosovu bilo je ‘Deda’. Čak su me i moji vršnjaci i starci zvali Deda.”¹⁰²⁵ Analizirajući ovo Ćosićevo priznanje vlastite umešanosti u organizovanje prvih demonstracija kosovskih Srba, Vuk Perišić kaže: “Jednim jedinim piščevim zapisom nepromišljeno je demantirao propagandnu mantru o spontanosti prvih mitinga. No to je manje važno. Nitko drugi nego Dobrica Ćosić: osobno i sa zadovoljstvom oborio je prvu dominu. Odložio je pero, ustao od pisaćeg stola, dohvatio se telefona i izdavao operativne upute i naloge.”¹⁰²⁶ Ćosić je posredovao između kosovske grupe Miroslava Šolevića i Koste Bulatovića, i Predsedništva Srbije, koordinisao je akcije sa njima, povlačio je konce burnih događaja kao čovek iz senke. Dakle, pomalo se bavio i rediteljskim poslovima u političkoj predstavi koja se odigravala na širokoj sceni čitave države.

Drugo, nacionalistička ideologija koja je osamdesetih postala dominantna, ispunjavajući ideološki vakuum nastao postepenim slabljenjem komunističkog narativa, bila je formirana još sedamdesetih,

1024 *Vreme* br. 289, Beograd, 4. maj 1996.

1025 Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi 3 (1981–1991)* (Beograd: Filip Višnjić, 2002).

1026 Vuk Perišić, *Od Weimara do Vardara*.

i to prilično detaljno. “Već u prethodnoj deceniji – najuticajniji primer je romaneskna tetralogija Dobrice Ćosića *Vreme smrti* (1972–1979) – mogu se pratiti začeci ključnih stanovišta i stereotipa nacionalizma koji će se kasnije iskristalisati kao dominantna ideologija u društvu: izuzetnost srpskog naroda u istoriji, pre svega po pitanju žrtava i stradanja; večita opkoljenost neprijateljima i borba za opstanak; međunarodna politika kao ‘sveopšta antisrpska zavera’; jugoslovensko ujedinjenje kao fatalna greška, kao politički projekat od početka osuđen na propast; kristalisanje figure *domaćih izdajnika* kao *stranih plaćenika*; pripadnici drugih naroda i religija posmatraju se isključivo kao pretinja, što vodi u nacionalni autizam gde je Drugi uvek i samo Neprijatelj; svesno opredeljenje za rat i stradanje kao opredeljenje za *carstvo nebesko*¹⁰²⁷, sažima Goran Lazičić politički program Dobrice Ćosića izložen, gle čuda, u jednom ciklusu romana, dakle u književnosti, fikciji.

Navedeni spisak ideoloških floskula čini sasvim dovoljan sadržaj za buduće raspaljivanje nacionalističkih strasti, pripremu rata i raspada zemlje, nešto preostalih detalja može se razraditi i usput, što su nacionalistički intelektualci s oduševljenjem i zanosom činili tokom osamdesetih. Ćosićeve osnovne postavke dodatno je razradio Danko Popović u *Knjizi o Milutinu* (1985), ključnom delu “književnosti populističkog talasa” (termin Mirka Đorđevića), izuzetno popularnom, štampanom u dvadesetak izdanja, od čega je 17 izašlo do kraja 1986. godine. O nesvakidašnjoj popularnosti Popovićevog romana govori i to što su zabeleženi “slučajevi grupnog učenja napamet, ritualnog recitovanja na javnim skupovima – posebno na nekim lokalnim političkim zborovima”.¹⁰²⁸ Istakli su se i mnogi drugi poslenici književne reči shvatajući je kao ideološku municiju: Matija Bećković, Borislav Mihajlović Mihiz, Predrag Palavestra, Miodrag Perišić, Milan Komnenić, Brana Crnčević, Ljubomir Simović, Momo Kapor, Miroslav

1027 Goran Lazičić, “Smrt autora i rađanje nacije: književna postmoderna i nacionalizam u Srbiji”, u: *Sreten Ugričić: Pisac, astronom, terorista*; priredili Svetlana Gavrilović i Saša Ilić (Beograd, 2021).

1028 Mirko Đorđević, “Književnost populističkog talasa”, u: *Srpska strana rata*, priredio Nebojša Popov (Beograd: Republika, 1996).

Toholj, Vuk Drašković, Slobodan Rakitić, Milorad Pavić, Gojko Đogo, Rajko Petrov Nogo, Milovan Danojlić... Nemoguće je sve pobrojati, ime im je Legion.

TEŽNJA KA ZATVARANJU I PROVINCIJALIZMU

Uvođenje nacionalističkog narativa na mala vrata u književno polje može se pratiti još dalje u prošlost, nevezano za Ćosićevu koteriju. Marko Ristić je još 1961. u nedeljniku *NIN* upozoravao na falsifikovanje Rastka Petrovića za kog je Zoran Mišić tvrdio da je “u kosovskom opredeljenju video put prevazilaženja svojih bioloških i egzistencijalnih tegoba”, pitajući Mišića “šta je to uopšte 'kosovsko opredeljenje?’”¹⁰²⁹ Pet godina kasnije Ristić govori o “obnovi jednog potpuno anahroničnog srpskog i pravoslavnog nacionalizma”, konstatujući da je tu reč, gledano “*sa političkog gledišta*, prosto i jasno rečeno, o šovinizmu”.¹⁰³⁰ Ristić je još eksplicitniji u intervjuu koji je dao Slobodanu Blagojeviću za studentski list *Naši dani*, 5. maja 1973. godine. Ristić nabroja sastojke te tradicije koji su “najčešće isti: nacionalizam, religija, pompierizam, opskurantizam”; uvek su tu “ti kosovski božuri i taj srbijanski venac, to kosovsko opredeljenje, taj vidovdanski hram, ta sveta vodiča i to vino iz Markove čaše, ta opela, ti parastosi, ti carski dvori, to carstvo nebesko i ta slava, strašno sunce mučenika i taj slavski kolač, krsno ime (njemu i pomaže)... uskliknimo s ljubavlju svetitelju i uopšte celoj porodici Nemanjića, srceparajuće naricanje i bururet u glavi, bosiljak i zumbuli plavi”.¹⁰³¹ Na kraju Ristić upozorava šta se krije iza nekritičkog odnosa prema nacionalnoj tradiciji i kuda to može da odvede: “A to veličanje, po svaku cenu svake nacionalne tradicije, kakva god bila, samo da je nacionalna, šta je to drugo, u krajnjoj analizi, u krajnjoj konsekvenci, no jedan konkretan vid, jedna određena manifestacija one ultrakoncepcije koja se u svoje vreme definisala kao filozofija 'krvi i tla' (Blut Und Boden). Ali, da se razumemo: neću

1029 Marko Ristić, *Prisustva* (Beograd: Nolit, 1966).

1030 Marko Ristić, *Svedok ili saučesnik* (Beograd: Nolit, 1970).

1031 Marko Ristić, *Za svest* (Beograd: Nolit, 1977).

da kažem da je svaki sentimentalni rodoljub, svaki dobronamerni konzervativni patriot, samim tim, gotov fašista. Ali, kao što je davno poznato, put do pakla popločan je dobrim namerama.”¹⁰³²

Mogla bi se ova linija pratiti i u upornom odbijanju konzervativnog dela kulturnog establišmenta da prihvati delo Radomira Konstantinovića, kao i u njihovoj osobenoj argumentaciji. Radivoj Cveticanin je akribično naveo sva ključna mesta ovog otpora u knjizi *Konstantinović. Hronika*. Počelo je to odmah po objavljivanju prvog Konstantinovićevo romana *Daj nam danas*, 1954. godine. Predrag Palavestra ga je dočekao optužbom da se oslanja “na nešto što nije sasvim za našu klimu, što ne pušta žilu u našu zemlju i životari negovano po saksijama u toplim sobama”. Dakle, nije naše gore list, nalazi se pod tuđim i tuđinskim uticajima, a saznajemo i da na svetu postoje i takve umetničke pojave koje nisu za našu kulturnu klimu, ne prija im, valjda, tamni vilajet, pa ne mogu slobodno da rastu. Ukratko: nismo mi za visoku kulturu, niti je ona za nas. Ako je negde duh zatvorenosti i parohijalnosti, inherentan nacionalizmu, našao svoj idealni izraz – to je u ovim Palavestrinim rečima. Isti kritičar 1961. povodom romana *Izlazak* piše o “poslovičnoj nastranosti literarnog stava i postupka Radomira Konstantinovića” koji je u prethodna dva romana “do apsurdna razvio svoje ekstremističke ideje o strukturi i karakteru modernog romana”. Sve što je iole drugačije od uobičajenog, opšteštrihvaćenog, klišetiziranog, pogotovo ako je malo radikalnije – odmah je nastrano i ekstremističko. I to u književnosti, gde je na ceni upravo originalnost.

Početakom 1981. godine, povodom Nolitove edicije “Pedeset romana srpske književnosti”, javlja se Radomir Smiljanić da protestuje: “Zašto bi čitaoci morali da čitaju kao najbolji srpski roman knjigu sa takozvanom večnom temom čoveka, dakle ponajmanje srpskog čoveka, roman *Daj nam danas* Radomira Konstantinovića”. U tekstu “Haračlije književnog provincijalizma”¹⁰³³ Branko Aleksić se obrušava na Smi-

1032 Isto.

1033 Branko Aleksić, *Lira i motika* (Beograd: Studentski izdavački centar Univerzitetske konferencije SSO, 1981).

ljanića, podsećajući da je u romanu reč o Eduardu Krausu, beogradskom Nemcu koji odbija da se 1941. priključi okupatoru pa izvršava samoubistvo, konstatujući da je Smiljanićevo rezonovanje isto kao ono koje Krausa gura u smrt, dakle fašističko. Na kraju, 1983. godine, nakon objavljivanja osmotomnog *Bića i jezika* na kojem je Konstantinović radio 15 godina, Miodrag Perišić se javlja, optužujući autora za “aistorijsku volju” za koju “ne važe ni kanoni istorije, niti raspored književne aksiologije”. Postoji, dakle, neki uspostavljeni, neupitni, bogomdani kanon vrednosti koji se ne može niti sme preispitivati; današnji esejista ima da se povinuje jednom zasvagda utvrđenoj lestvici vrednosti i nipošto ne sme da se upušta u sumnjive poduhvate prevrednovanja i drugačijeg čitanja tradicije. Sumnja u jednu, neupitnu istinu – kako u politici, tako i u književnosti – neoprostiv je krimen. Sve navedene opaske mogle bi se mirno podvesti pod tipične manifestacije duha palanke, nije ni čudo što se svako malo podigne hajka na Konstantinovićevu *Filosofiju palanke*.

Ovaj mali pregled pokazuje da su napori Ćosića i njegovih saradnika pali na plodno, već pripremljeno tle: unutar naše kulture trajno je prisutna težnja ka zatvaranju i provincijalizmu, ka idealizaciji lokalnog tla i ksenofobiji, ka monolitnosti i jednoulju, ka apsolutnom jedinstvu. Konstantinović je u govoru održanom na Kongresu kulturne akcije 1971. godine upozorio na ovu opasnost: “To je uvek težnja koja u svetu sukobljenih sila vidi izraz demonijaštva, ako ne već i samu apokalipsu.”. Nije nužno da se ova težnja uvek zaodene u istu ideološku formu, ona menja odeću, ali njena suština ostaje ista. Zato je Ćosiću bilo tako lako da se iz pristalice unitarne Jugoslavije i integralnog jugoslovenstva prometne u zagovornika velikosrpskog nacionalizma. Otuda i neverovatna papazjanija naizgled nepomirljivih ideoloških narativa koji su se u početku ujedinili oko Miloševićevog programa: pristalice rehabilitacija kvislinga, staljinisti, rusofili, pravoslavni mračnjaci, zagovornici sumanutih teorija o Srbima kao narodu najstarijem, jugoslovenski centralisti i zagovornici Velike Srbije... Sve te šarolike grupacije ujedinila je, kako kaže Vuk Perišić, mržnja “prema ljudskim pravima, slobodnoj trgovini, građanskom liberalizmu,

individualizmu i kozmopolitizmu” .¹⁰³⁴ Dakle, prema pojedincu, njegovoj neprikosnovenoj slobodi, a samim tim i svakom pluralizmu, višeglasju i suživotu različitosti.

Nije se Ćosić jedini oprobao u rediteljskom poslu, bilo je i drugih koji su se posvetili organizovanju vanliterarne stvarnosti. Jeste populiistički talas književnosti bio u punom zamahu, mnoge spisateljske kapljice su mu se dobrovoljno pridruživale, kolektivni zanos je hvatao mnoge pisce, ali neki su se morali i nagovarati. Pavle Ugrinov je zabeležio jedan takav slučaj u memoarskom delu *Egzistencija*. Ugrinov prepričava razgovor sa Mihizom iz 1982. godine: Mihiz od njega zahteva “da napiše roman iz istorije Srba u XVIII i XIX veku”.¹⁰³⁵ “Vi biste to mogli odlično! Pravac je dao Crnjanski u *Seobama*! Pišite nastavak, tamo gde je on stao!”, izričit je Mihiz. Pošto se Ugrinov opire naručivanju teme i služenju potrebama trenutka, Mihiz postaje sve otvoreniji: “Vaša knjiga *Domaja* me je podstakla na ovaj razgovor! Tamo ste zalazili u našu prošlost i dokazali da to umete da radite. I zato vam to i stavljam u dužnost!” Na Ugrinovljevu konstataciju da taj roman, objavljen 1971. godine, uopšte nije zapažen, Mihiz ima spreman argument: “Pa komuniste prošlost uopšte nije zanimala, govorili su samo o budućnosti! Ali vi treba da nastavite dalje i sve će doći na svoje mesto.” Ugrinov kaže da mu ovo zvuči kao da mu Mihiz nešto obećava, što ovaj i potvrđuje: “Ja vam to garantujem!” Ugrinov nije pristao na nepristojnu ponudu, ali je ostavio pisani trag o tome kako se režirao nacionalni zanos početkom osamdesetih. Ko zna koliko je bilo razgovora sličnih ovom, ko zna koliko je njih pristalo da stave svoje spisateljsko umeće u službu nacionalističke borbe, eda bi “sve došlo na svoje mesto”, po mogućstvu što lukrativnije. Posle svega dođu naučni istraživači i književni istoričari koji govore o povećanom interesovanju pisaca za srpsku istoriju, o otvaranju tabu tema, o kosovskom opredeljenju, o književnim tokovima koji se odvijaju spontano, u sferi čistog duha.

1034 Nav. delo.

1035 Pavle Ugrinov, *Egzistencija* (Beograd: Prosveta, 2006).

“HUMANO PRESELJENJE” MANJINSKIH KULTURA

Sve se osamdesetih godina odvija u znaku dihotomije polifonija – jednoglasje, sa postepenim potiskivanjem svega što se nije uklapalo u novo jednoulje, dok se taj jedan glas nije pretvorio u zvuk ratne trube. Tako je bilo sa manjinskim kulturama, do druge polovine osamdesetih bile su deo pluralističkog bogatstva kulturne scene, a potom je došlo do preloma. Za ovaj proces karakterističan je primer časopisa *Új Symposion*. Reč je o časopisu vojvođanskih Mađara koji je “definitivno *istrgao* savremenu vojvođansku književnost iz ralja gotovo obaveznog provincijalizma i rustične književnosti lokalnih boja, uveo dah modernih duhovnih strujanja sa Zapada u mađarsku (i to ne samo vojvođansko-mađarsku) književnost”.¹⁰³⁶ U njemu su otkriveni značajni pesnici i slikari, tu je Ištvan Domonkoš objavio svoje prve pesme, a budući da je kulturna klima u Jugoslaviji bila kudikamo liberalnija nego iza gvozdene zavese, časopis je poslužio i kao platforma za mnoge pisce iz Mađarske koji nisu mogli da objavljuju u matičnoj državi.

“Krajem osamdesetih godina na čelo časopisa dolaze mlađe, perspektivne snage vojvođanske mađarske literature, Atila Balaž, Peter Božik, Ištvan Ladanji, Ištvan Besedeš i drugi, sa namerom da nastave ono što su započeli njihovi prethodnici Oto Tolnai i Janoš Siveri”¹⁰³⁷, piše Marko Čudić. Međutim, njihove namere osujećene su usled izbijanja rata, a brojni urednici i pisci emigrirali su u Mađarsku, u Vesprem, bežeći od ratnog užasa i mogućnosti da budu mobilisani i poslani na ratište. Među njima su bili Atila Balaž, Peter Božik, Roland Orčik, Oto Fenjveši, Đerđ Serbhorvat i mnogi drugi. Pošto je redakcija napustila Vojvodinu, časopis je prestao da izlazi. Jugoslavija je izgubila *Új Symposion* koji je izlazio još od šezdesetih godina, a Mađarska je dobila *Ex Simposion*, časopis koga su osnovali emigranti, pojačani esejistima Janošom Gecijem i Ištvanom Ladanjijem, koji je postao naslednik pokojnog *Új Symposina*. Tako se odigrao fenomen koji Marko Čudić naziva “manjinska književnost koja je emigrirala

1036 Marko Čudić, “Nastavljanje nenastavljivog”, *Beton* br. 46, 2008.

1037 Isto.

u matičnu državu". Dominantna kulturna javnost, u tom trenutku duboko ogrezla u nacionalističke tlapnje, nije se mnogo potresla zbog ovog gubitka.

Kultura albanske manjine sa Kosova je još gore prošla, budući da je još od početka osamdesetih stvarano snažno antialbansko raspoloženje u srpskoj javnosti i kulturnim krugovima. Primera radi, jedan od najpoznatijih kosovskih pesnika Ali Podrimja između 1968. i 1978. godine objavio je četiri knjige pesama u prevodu na srpski kod velikih srpskih izdavača (Matica srpska, Nolit, Bagdala, Gradina), a Prosveta je objavila njegov izbor iz najnovije albanske poezije s Kosova. Nakon toga – ništa. Do dana današnjeg nije objavljena nijedna Podrimjina knjiga na srpskom. Slično je i sa pesnikom i prevodiocem Esadom Mekulijem. Od 1962. do 1979. godine na srpskom je objavljeno gotovo 40 njegovih dela: autorskih knjiga, prevoda sa albanskog, antologija i zbornika. Nakon tog intenzivnog tempa publikovanja, usledio je potpuni muk tokom osamdesetih, a produžio se i do danas. Srpska kultura se zatvorila za albansku, Albanac je polako postajao figura arhineprijatelja, započela je masovna propaganda koja je satanizovala Albance, a toj dominantnoj slici bi glasovi albanskih pisaca sa Kosova samo smetali.

Etničko čišćenje započeto je u sferi kulture, pa se tek potom prelilo u mnogo strašnju formu ubijanja i progona tokom agresije na Bosnu, Hrvatsku i Kosovo. Fizičkom uništenju drugog i drugačijeg prethodio je ritualni izgon iz kulturne memorije svega što – kako bi rekao Palavestra – “nije sasvim za našu klimu, što ne pušta žilu u našu zemlju”. Ćosićev koncept “humanog preseljenja” isproban je najpre u sferi kulture, što je i prirodno, s obzirom da je ideja potekla od jednog pisca, pa makar on bio i retrogradni nac-realista.

Vladajuća atmosfera šovinističke mržnje i ratnohuškačko divljanje oterali su mnoge “nacionalno nepodobne” autore koji su decenijama živeli i radili u Srbiji. Nakon što mu je Šešeljev pristalica razbio glavu foto-aparatom, Mirko Kovač napušta Beograd i odlazi u Istru. Daša Drndić početkom devedesetih takođe odlazi iz Beograda u Rijeku. O atmosferi koja je tad vladala među beogradskim kulturnjacima,

preko noći posrbljenim, u gradu u kojem je živela od svoje sedme godine, Drndić piše u tekstu “Rastanak s Beogradom”: “U redakciju Dramskog programa donosim čokoladnu tortu za ‘oproštaj’ od kolega. Tadašnji glavni urednik, Zoran Popović, kaže: ‘Dobro je što ideš, ti voliš more’. Lektorica Radmila Vidak kaže: ‘Dobro je što idete, vama se na licu vidi da niste Srpkinja.’ Vojislav Donić pušta suzu: ‘Jesam li ja pridoneo tvom odlasku?’ Prije toga Boda Marković za mene je govorio: ustaška pička.”¹⁰³⁸

Ibrahim Hadžić dobijao je pretnje smrću, stan mu je opljačkan, a počinioci nikad nisu pronađeni, na kraju je morao da napusti posao na televiziji gde je godinama radio kao legendarni urednik školskog programa. O tom vremenu Hadžić veli: “Teško je suočavanje s činjenicom kada tvoje ime, pa najzad i postojanje, izaziva kod drugoga neopisivu mržnju i prezir. Određeni ljudi su se specijalizovali za poništavanje drugih i drugačijih. Redovno su mi u Politikinom dodatku za kulturu, koji je donosio pregled književnih časopisa, brisali ime. Danas je i dalje taj brisač u kulturnoj rubrici Politike i ponaša se kao da je to njegova prćija. Nijedna njegova škrabotina ne ostane bez prikaza ili komentara. Kako doživeti, odnosno preživeti činjenicu da u knjižari “Geca Kon” u Knez Mihailovoj budu izložene knjige celog jednogodišnjeg Prosvetinog kola, osim moje?”¹⁰³⁹

I Ranko Munitić je ostavio svedočanstvo o sopstvenom izgonu iz beogradske štampe. U tekstu “Šta mi se događa: Nacionalno nepodoban”, iz novembra 1990. godine Munitić piše: “Kad sam se pre dvadesetak godina preselio u Beograd, bilo je lako postati Beograđaninom: vredeo si onoliko koliko vrediš kao čovek i koliko vredi to što radiš. Ocenjivali su te po tome, po tome te prihvatili ili ne prihvatili.” Munitić je četvrt veka objavljivao u vodećim kulturnim glasilima, ali se preko noći to promenilo: “Unazad nekoliko godina, saradnja se prekinula. Bolje rečeno, ugasila. Više nije bilo mesta za moje tekstove? Ne. Jer mi

1038 Daša Drndić, “Rastanak s Beogradom”, *Beton* br. 100, 2010.

1039 Ibrahim Hadžić, “Moja nemoć da bilo šta spriječim, iscurila je na uši”, *Aljazeera Balkans*, 22. 1. 2017.

je u dva navrata ponuđeno da pišem pod pseudonimom. Znači, mesta više nije bilo za mene.” Munitić se ne žali, već samo obelodanjuje ono o čemu se čuti, suština je u sledećem: “S jedne strane, u sredini koja ovakvim postupcima izdaje samu sebe, izneverava kapitalnu kosmopolitsku tradiciju grada koji je upravo zahvaljujući pomanjkanju nacionalnih predrasuda i isključivosti postao duhovno bogat, stvaralački raznolik, širok i plodan ambijent. S druge strane, u dojučerašnjim kolegama i koleginicama, u branši koja, takođe neoprezno, izdaje svoju kosmopolitsku vokaciju, sposobnost da nacionalno i kulturno ne meša u pogrešnom smislu: u branši koja kulturni kriterij odjednom zamenjuje plemenskim, a tradicionalnu vrednosnu selekciju nadomešta vanvrednosnom eliminacijom.”¹⁰⁴⁰

SPASAVANJE KONCEPTA NACIONALNE KULTURE

Zaista, Beograd je dugo slovio za otvoren, kosmopolitski grad, ali se sa trijumfom nacionalističkog programa u kulturi, a potom i u politici sve promenilo. U prvoj polovini osamdesetih izgledalo je kao da je uski koncept nacionalne kulture na izdisaju širom SFRJ. Međusobna saradnja pisaca, umetnika, časopisa, muzičkih grupa nikada nije bila življa. Došlo je do intenzivne razmene i prožimanja nacionalnih kultura. Slovenački pesnik Tomaž Šalamun, recimo, izvršio je presudan uticaj ne samo na generacije slovenačkih pesnika, već i na čitav niz pesnika u Srbiji i Hrvatskoj, što traje do dana današnjeg – nezamisliv je, na primer, poetski opus Marka Pogačara bez Šalamuna. Za formiranje Bore Ćosića, pored Marka Ristića, presudni značaj ima Miroslav Krleža. Ćosić je čak ispisao čitavu krležijansku trilogiju (*Poslovi, sumnje, snovi* Miroslava Krleže, *Zagrebačka analiza, Doktor Krleža*). U poslednjem delu Ćosić je stvorio očuđenu romanesknu formu, podražavajući i parodirajući Krležin stil, a narator romana je sam Krleža, doduše u ćosićeovskoj obradi izmenjen u čoveka koji je odustao od pisanja i posvetio se psihoterapiji, i to u svetu alternativne istorije.

1040 Ranko Munitić, “Šta mi se događa: Nacionalno nepodoban”, *Vreme* br. 5, Beograd, 1990.

Kako piše Predrag Brebanović, “paralelizam je svakako najupečatljiviji u jezičkoj ravni: krećući se u neverovatno širokom rasponu od patosa do farse, Ćosić je u svom romanu obilato iskoristio gotovo integralni dijapazon prepoznatljivih krležijanskih narativnih i stilskih obrazaca i obrta”.¹⁰⁴¹

O dinamici tadašnje scene najbolje govore turneje bendova koje su se odvijale širom drugih republika. Branimir Džoni Štulić, recimo, navodi da je *Azra* u Srbiji imala koncerte bar u 17 gradova: Niš, Piroć, Prokuplje, Kragujevac, Čačak, Svetozarevo, Užice, Smederevo, Pančevo, Ruma, Beograd, Subotica, Kikinda, Zrenjanin, Sombor, Sremska Mitrovica, Novi Sad. U nekim gradovima su nastupali po više puta, u Beogradu su imali čak 32 koncerta. Nije bio mali broj mladih ljudi u Srbiji koji bi dali celog Njegoša, Dučića i Rakića za nekoliko Rundekovih i Štulićevih pesama, kao ni njihovih parnjaka u Hrvatskoj koji bi sličnu trampu izvršili sa Krležom i Milanom Mladenovićem. U takvim okolnostima teško je zamisliti da bi zatvorenost nacionalnih kultura potrajala, samo da je bilo malo više vremena za normalan kulturni razvoj u mirnodopskim uslovima koji je vodio sve obimnijem stvaranju zajedničke, jugoslovenske kulture.

Plemenski duhovi su morali da deluju svim sredstvima, nije bilo više vremena za čekanje, pretila je ozbiljna opasnost da se nove generacije potpuno odrode od svojih korena, da se prepuste uticaju “izmišljenih naroda” iz susedstva i odaju hedonističkom uživanju u belosvetskim kulturnim proizvodima sa “trulog Zapada”. Umesto sumnjivih umetničkih dela još sumnjivijeg inostranog porekla, nova kulturna elita koja je dobila svog vožda ponudila je dela koja otvoreno šire šovinističku mržnju. Tipičan primer je roman *Vaznesenje* Vojislava Lubarde koji govori o pokolju nad Srbima u Bosni tokom Drugog svetskog rata (a o čemu bi drugom?), a koji je dobio Ninovu nagradu za najbolji roman objavljen u SFRJ 1989. godine.

Detaljno analizirajući Lubardin roman, Nenad Veličković piše o crno-beloj slici koju pisac stvara o narodima, forsirajući stereotype

1041 Predrag Brebanović, *Podrumi marcipana* (Beograd: Fabrika knjiga, 2006).

u funkciji nove nacionalističke ideologije. "Srbi su zdrav narod, jedar, junački, utegnut u folklornu nošnju kao u viteški oklop; a muslimani su bolesni, iskompleksirani, frustrirani, genetski inferiorni. Da li igdje u svom romanu Lubarda suštinski nacističku tezu da su Srbi genetski superiorni nad Muslimanima dovodi u sumnju? Ne. Od pisca moderne proze dokazi se ne očekuju",¹⁰⁴² piše Veličković. On pobija teze Ninovog žirija (u kojem su bili i Novak Kilibarda, Svetozar Koljević i Borislav Mihajlović Mihiz) da je *Vaznesenje* "andrićevsko-selimovićevska sinteza" i moderan roman polifonijske strukture. Zašto onda loš roman dobija Ninovu nagradu, "nepune dvije godine uoči rata u Bosni"? Veličković zaključuje: "Odgovor je jednostavan: zbog ideološke podobnosti. Nijedan drugi roman nije bolji u označavanju neprijatelja i u argumentaciji za njegovo konačno uništenje. Neprijatelj su, u Bosni, Muslimani. Turci. Već i iza ovakvog zastarjelog i netačnog imenovanja stoji epski i ustanički poziv na završavanje nezavršenog posla. Ako negdje i prosine misao da bosanski Muslimani nisu Turci, i da ih ne treba pobiti ili protjerati u Tursku, odmah iza toga čitalac se upozorava da su Bošnjaci još gori."¹⁰⁴³ Tako se književnost ideološki još više radikalizovala, skinula rukavice i krenula u otvoreno ratno huškanje i pripremu etničkog čišćenja i genocida. Prethodne godine Ninovu nagradu dobila je Dubravka Ugrešić za *Forsiranje romana rijeke*. U međuvremenu je nacionalistički koncept preuzeo sve poluge moći i odneo definitivnu pobjedu nad kulturom i književnošću, za šta su najvećim delom zaslužni plemenski pisci i intelektualci.

JEZIČKI UNITARIZAM

U jezgru grupe pisaca i intelektualaca koja je osamdesetih forsirala nacionalistički koncept našli su se mnogi stari znanci još iz vremena jezičkih okršaja sa Hrvatima, godine 1967. Tu su bili potpisnici "Predloga za razmišljanje", dokumenta nastalog kao reakcija na hrvatsku

1042 Nenad Veličković, "Slika drugog u romanu *Vaznesenje* Vojislava Lubarde", *Reč* 74/20, Beograd, 2006.

1043 Isto.

“Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika”: Borislav Mihajlović Mihiz, Antonije Isaković, Matija Bećković, Ljubomir Simović, Slobodan Stojanović i Milorad Pavić. Još tada su započeli borbu za odbranu ćirilice koja traje do dana današnjeg, kao i zalaganje za čistu nacionalnu kulturu. U “Predlogu” su zahtevali da “Radio-televizija Beograd prestane da neovlašćeno igra ulogu centralnog jugoslovenskog studija i da u svom lokalnom programu uvede ćirlicu”, kao i “da se u ustave Socijalističke Republike Srbije i Socijalističke Republike Hrvatske unesu propisi koji obezbeđuju svim Hrvatima i Srbima pravo na školovanje na svom jeziku i pismu i po svojim nacionalnim programima”. Takvo je vreme bilo, moralo se izokola krenuti u sprovođenje nacionalističkog koncepta, preko jezičkih pitanja.

U međuvremenu su lingvistički problemi pali u drugi plan, bilo je prešnjih, zapaljivijih tema na dnevnom redu, ali je osamdesetih ipak zabeležen jedan zanimljiv slučaj bavljenja ovom problematikom. Polovinom osamdesetih, grupa oko Dobrice Ćosića nastojala je da ubedi slovenačke intelektualce da pristanu na centralizaciju Jugoslavije. Taras Kermauner piše da je prvi uslov srpskih akademika bio da Slovenci usmere svoj jezik “na pisanje niže, populističke literature, koja će takođe, s vremenom, preći na srpski, a da se srpski koristi u javnom životu i višoj kulturi”.¹⁰⁴⁴ Kermauneru se digla kosa na glavi od ovakvog predloga: “Odgovorio sam Popovu, a preko njega i srpskim akademikima, da su Italijani pod fašizmom 1941–43, kao i Nemci 1943–45, u ljubljanskoj pokrajini Slovincima nudili veću autonomiju. Takve zahteve nijedan Slovenac neće prihvatiti: radije ćemo krenuti u novi narodnooslobodilački rat.”¹⁰⁴⁵

U tom trenutku mu se ukazala vizija budućnosti, jer je bilo jasno kuda ovakva logika srpske nacionalističke inteligencije vodi: “Tada sam shvatio šta će se dogoditi s Jugoslavijom: ideje srpskih akademika bile su sledeće: Slovenci ne mogu imati svoju državu, jer za nju nisu sposobni. Hrvati je ne mogu imati, jer su genocidni po prirodi. Bošnjaci je ne

1044 *Vreme* br. 289, Beograd, 4. maj 1996.

1045 Isto.

mogu imati, jer na kraju XX veka u Evropi ne mogu nastajati nove nacije. Makedonci ne, jer su Srbi. Hrvatsko plemstvo i povesne samostalnosti jesu izmišljotine, i tako dalje.”¹⁰⁴⁶ Ideja srpske nacionalne supremacije koristila je svako raspoloživo sredstvo za sopstveno utemeljenje, od jezika, preko istorijskih falsifikata, do svih mogućih stereotipa o drugima. Jezička nadgornjavanja su potom utihnula na neko vreme, ustupivši prostor za druga opšta mesta nacionalističke retorike, da bi se tek posle ratova vratila u punom sjaju i ne prestaju do danas.

NACIONALISTIČKA KULTURA NA VLASTI

Uzdrmana komunistička vlast se prema burnim tekućim procesima odnosila mahom smušeno, nesnađeno i po inerciji. I dalje su povremeno zabranjivani časopisi i knjige, smenjivane redakcije, na udaru su se nalazili i ljudi opasnih ideja iz nacionalističkih redova, ali i oni istinski demokratski i liberalno nastrojeni, poput Milana Milišića. Bilo je i potpuno apsurdnih zabrana, čak i sa pozicije tvrde partijske linije. Tako je 1986. zabranjen broj *Književnih novina* zbog *Naše pesme* Predraga Čudića, pesme koja upravo upozorava na opasnost od širenja šovinizma. *Vi ste nas u periodu od do, sa manjim prekidima./ Međutim, vi ste od samog početka, pa do pred sam kraj./ (...) Slažete se, dakle, da ste vi nas mnogo više./ Ako se i vi složite da biste i vi nas da ste samo mogli./ (...) Manje-više znamo kad znamo i kako./ Ostalo je da se dogovorimo koliko./ Jer ako se ne dogovorimo, pustićemo naš narod na vaš./ Pa da vidite kako naš narod ume da grize*, pisao je Čudić u jezivoj slutnji nadolazećih događaja. Kasnije se Čudić prisećao tog vremena, govoreći da je tužilac “*pročitao* moju *Našu pesmu* kao poziv na obračun te je tražio hitnu zabranu iste kako ne bi uznemiravala javnost. Dakle, onaj koji upozorava na pogubnu tendenciju državnih medija, taj, jedino taj koji je *pročitao* njihove namere i na vreme ih pokušao prijaviti i javno ofirao njihovu ostavštinu za budućnost, taj je kriv, jer taj *sve Srbe proglašava za četnike, a sve Hrvate za ustaše*, te samim

1046 Isto.

tim što je to obznanio poziva na obračun dveju strana. Laka, ali providna zamena teza.”¹⁰⁴⁷

Još je bila apsurdnija zabrana *Nedjeljne Dalmacije* zbog teksta u satiričnom dodatku *Feral* u kojem su se Predrag Lucić i Boris Dežulović sprdali sa Miloševićevim nastojanjima da centralizuje Srbiju. “Mi smo radili neku zajebanciju na temu odnosa u tadašnjoj Jugoslaviji, s akcentom na Srbiju. Tad se već Milošević dočepao moći. Mi smo tu temu obradili kroz priču o odnosima u Gradskoj zajednici općina Split, koja je bila sastavljena od Splita kao Uže Srbije, Solina i Kaštel-la kao Vojvodine i Kosova. Ovi bi nešto kao da centraliziraju, a ovi bi pak više autonomije. Takvi su odnosi bili u toj gradskoj zajednici. Izađe broj i javni tužilac isto popodne zabrani *Nedjeljnu* i naredi povlačenje novine sa kioska”¹⁰⁴⁸, priseća se tog događaja Predrag Lucić.

Srpska vlast na čelu sa Ivanom Stambolićem pokušala je više puta da ojača svoju poziciju u odnosu na nadiruće nacionalističke snage. Kako piše Radivoj Cvetičanin, Stambolićeva ideja bila je da “u vlast uključi najviđenije stvaraoce kako bi parirao beogradskoj disidentskoj sceni, snažno inače prožetoj srpskim nacionalizmom”.¹⁰⁴⁹ Tako je Bogdan Bogdanović postao gradonačelnik Beograda 1982. godine, a Radomir Konstantinović i Ljuba Tadić 1986. bivaju kooptirani u Predsedništvo Republičke konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije. Stambolićev pokušaj nije doživeo veći uspeh, nacionalistička mobilizacija bila je u punom jeku, a onog ko će je upotrebiti kao pogonsko gorivo za održavanje na vlasti i ratne sukobe Stambolić je sam doveo na tu poziciju.

Nakon Osme sednice i Miloševićevog dolaska na pozicije moći, odnos između vlasti i kulture se iz osnova menja. Mediji postaju

1047 Predrag Čudić, “Rodoljubiva književnost je posebna vrsta prostitucije”, *AlJazeera Balkans*, 26. 2. 2017.

1048 Predrag Lucić, “Bezgrešno začecje Ferala, sirovina Tuđman, Robi K. u drugom razredu...”, *Žurnal.info*, 2012.

1049 Radivoj Cvetičanin, *Konstantinović. Hronika* (Beograd: Dan Graf i Fondacija “Stanislav Vinaver”, 2017).

potpuno otvoreni za nacionalističku inteligenciju, država im deli književne i umetničke nagrade, otvorena su im sva vrata i postaje očigledno da je nastupilo njihovo doba. S druge strane, pisci, umetnici i intelektualci se utrkuju u deljenju pohvala Miloševiću, videvši u njemu političkog moćnika koji će ostvariti njihov program. Milovan Danojlić mu piše panegirik na naslovnoj strani *Književnih novina*, Antonije Isaković tvrdi da “Milošević govori ideje koje su tu i koje narod oseća”¹⁰⁵⁰, a Matija Bećković nadahnuto besedi da se u Miloševićevom imenu i prezimenu sadrže dve najskuplje srpske reči – “sloboda” i “Miloš”.¹⁰⁵¹

U razgovoru za list *Intervju* od 1. septembra 1989. godine Antonije Isaković otvoreno govori o simbiozi nacionalističke inteligencije i Miloševićevog režima. “Ne može da se razume do kraja srpska stvarnost, ako se ne vide i ne osmotre tri nukleusa koja su svaki na svoj način učestovali i doprinosili preobražaju Srbije, a to su (ne ređam ih po važnosti): Francuska 7, Srpska akademija nauka i Srpska pravoslavna crkva”,¹⁰⁵² nabraja akademik najzaslužnije institucije za nacionalističku homogenizaciju Srbije pod novim vođom koji je dočekan kao mesija. Isaković tu homogenizaciju vidi kao ostvarenje sna, a Miloševića kao posledicu nacionalnog jedinstva: “Jeste, dešava se proces (homogenizacije) jer nam je stvarno došlo do grla i da odmah kažem da nije ovu monolitnost stvorila grupa ljudi ili Slobodan Milošević. Naprotiv, monolitnost je stvorila Miloševića i to je jedna sprega.”¹⁰⁵³

Idilični savez Miloševića i nacionalističke intelektualne klike potrajaće neko vreme, potom će voždu mnogi okrenuti leđa, ali kao trajno nasleđe ove sinergije ostala je monolitnost, nacionalno jedinstvo kao vrhovni ideal koji satire sve drugačije glasove i ništi svaki pluralizam: kulturni, etnički, idejni, intelektualni, estetski. Duh apsolutnog

1050 V. “Kovanje antijugoslovenske zavere”, knjiga I, priredila Sonja Biserko (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006).

1051 Predrag Čudić, *O prirodni stvari* (Beograd: Levo krilo, 2015).

1052 V. “Kovanje antijugoslovenske zavere”, knjiga I, priredila Sonja Biserko (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006).

1053 Isto.

jedinstva još jednom je trijumfovao nad višeglasjem, da se poslužim pojmovima Radomira Konstantinovića. Uz pomoć represije, nasilja i ratova nacionalistički program ustoličen je kao jedina istina, a oveštale floskule iz literature i publicistike nacionalističkih pisaca postale su neupitne dogme javnog, medijskog i kulturnog života. Dominantne ideje u političkoj i društvenoj sferi nisu izašle iz banalnog kruga koga su ocrtali Dobrica Ćosić i njegova koterija: još uvek živimo u *vremenu smrti* i *vremenu zla*.

XI

Istoriografija Jugoslavije

Šerbo Rastoder

ISTORIOGRAFIJA I JUGOSLAVIJA

UVOD

Ako pođemo od čuvenog iskaza Lisjena Fevra “o istoriji kao kćeri svog vremena”, što u suštini znači da je svaka istorija koja nije barem posredno povezana sa sadašnjošću mrtva, zato što ne može odgovoriti na životna pitanja savremenog čovjeka, ne samo da sahranjujemo iluziju tradicionalista o apsolutnoj objektivnosti, nego svako promišljanje razvoja historiografije nužno moramo kontekstualizovati u nekađšnju sadašnjost, unutar koje nastaje. Otuda je razmatranje pitanja odnosa historiografije i Jugoslavije moguće na dva načina. Prvi je elitno historiografski, u kojem se “odbrana istorijske nauke” posmatra genetičkim razvojem historiografije kao autistične pojave unutar društva, koja stoji “iznad i izvan njega”, kao pravedni “sudija” koji prosuđuje “prošlost kao negdašnju sadašnjost”, uvjeren da je naša sadašnjost samo logičan nastavak te prošlosti.¹⁰⁵⁴

No, kako nam iskustvo ukazuje da to ne mora i nije uvijek tako, nužno moramo posegnuti ka mnogo široj kontekstualizaciji pitanja, unutar kojeg je moguće prepoznati različite aspekte ovog problema. Istražujući razvoj historiografije o Jugoslaviji, dr Ljubodrag Dimić uočava više faza, od kojih je ona prva, vezana za generaciju nakon Prvog svjetskog rata koja je bila “opčinjena i sljubljena sa događajima” i bila limitirana u objašnjenju pojava, te se njihovi radovi situiraju na razmeđi između politike i nauke. U tu kategoriju ovaj autor svrstava djela Vladimira Ćorovića, Ferda Šišića, Slobodana Jovanovića, Jovana M. Jovanovića, Stanoja Stanojevića, Viktora Novaka, Antona Melika, Vase

1054 Vidi i Šerbo Rastoder, *Buduća prošlost* (Podgorica–Nikšić, 2012); Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja* (Zagreb: Novi Liber, 2001); Šarl Olivije Karbonel, *Istoriografija* (Beograd, 1995); Ernst Brajzah, *Istoriografija* (Beograd: Clio, 2009).

Čubrilovića, Vladimira Dvornikovića, Hermana Vendela, Sitona Votsona, Karla Sforcu¹⁰⁵⁵ i drugih. Ovdje je zanimljiv odgovor na sljedeće pitanje: Ako je riječ o protagonistima uglavnom tradicionalnog obrasca nekih evropskih istoriografskih škola (najviše njemačkog) i, na neki način, utemeljivačima istoriografije o Jugoslaviji, poput Vladimira Ćorovića (1933),¹⁰⁵⁶ kako objasniti činjenicu da je njihov uticaj bio najveći na početku, ali i na kraju jugoslovenske države? Pri tome imam na umu da su skoro sva djela pomenutih autora doživjela jedno ili više reprint izdanja devedesetih godina XX vijeka. Znači li to “da se desio povratak na početak”, ili da je istoriografija napravila krug od modernizma ka tradicionalizmu, kad je u pitanju Jugoslavija?

ISTORIOGRAFSKI OBRASCI

Poslijeratni istoriografski obrazac prožet ideologijom marksizma-lenjinizma i traganjem za istorijom subjekta revolucije (radničkom klasom) unio je u istorijsku nauku socijalno-ekonomski aspekt razvoja društva i besomučnu potragu za faktografijom koja se pretakala u “istorijske činjenice” na kojima se gradila istoriografska ekspozicija u potrebi otklona od ideološkog preispitivanja. To je podstaklo rad na objavljivanju edicija istorijskih izvora, kao temelju istorijskog znanja. Ovdje je bitno uočiti sljedeće: kako se desilo da protagonisti marksističkog obrasca prihvate postavke Vladimira Ćorovića u posmatranju istoriografskog pojma “Jugoslavija”? Ćorović je polazio od sljedećeg: “Jugoslavija kao državno-politički pojam sasvim je skorog datuma; kao država ona postoji tek četrnaest godina, od 1. decembra 1918, a svoje sadašnje ime dobila je službeno tek 3. oktobra 1929. Ali, ako je jugoslovenska država nova tvorevina, nije skorog datuma jugoslovenska ideologija koja je dovela do nje, niti su u istoriji nova ona plemena koja su stvorila današnju Jugoslaviju. Istorija Jugoslavije istorija je tih

1055 Ljubodrag Dimić, “Jugoslovenska država i istoriografija”, *Tokovi istorije* 1–1/1999, 326–339.

1056 Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije* (Beograd, 1933).

plemena.”¹⁰⁵⁷ Koncept, po kojem istorija Jugoslavije počinje sa praskozorjem istorije “plemena” koja su u nju ušla dugo je zadržan i u marksističko-lenjinističkom ideološkom diskursu, sa jedinom razlikom što je broj “plemena” u međuvremenu, saglasno politici KPJ uvećan, a time i proširena istorijska osnova “novim” prepoznatim subjektima razvoja. Otuda su svi poslijeratni udžbenici *Istorije Jugoslavije* počinjali sa “praistorijom i srednjim vijekom”,¹⁰⁵⁸ što je trebalo da liči na svaku drugu istoriju nacionalne države (Njemačku, Francusku itd.), unutar koje je “jugoslovenska ideja” krunisana stvaranjem jugoslovenske države. “Povratak” Ćorovića, pojedini istoričari su pravdali činjenicom da “Ćorovićevo integralno jugoslovenstvo nije bila najbolja preporuka u vremenu raspada Jugoslavije”.¹⁰⁵⁹ U suštini, Ćorovićev metodološki diskurs je još dugo bio na sceni. Otuda su prvi megaprojekti

1057 Isto, 5.

1058 Vidi i Anto Babić, *Istorija naroda Jugoslavije*, deo 1 (Beograd, 1947); Dušan Perović, *Istorija naroda Jugoslavije* (Beograd, 1950); Marko Bošković, *Istorija naroda Jugoslavije: od 1848 godine do danas* (Beograd, 1958); Stevan Jantolek, *Istorija naroda Jugoslavije*, deo 1 1950, deo 2 1952, Beograd; Fuad Slijepčević, *Istorija naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije sa osnovama opšte istorije: Novi vijek od 1789. do 1914* (Sarajevo, 1951); Đuro Mrvaljević, Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija naroda Jugoslavije: od 1848 do danas: za sedmi razred osmogodišnje škole (sa istoriskom čitankom)* (Beograd, 1958).

1059 Tako je Vojislav Pavlović, direktor Balkanološkog instituta SANU, povodom okruglog stola o knjizi Vladimira Ćorovića *Odnosi između Srbije i Austrougarske u 20. veku*, tvrdio da “Vladimir Ćorović, kao jedan od izuzetno retkih srpskih istoričara sposobnih da sa istim žarom ali i sa istim kompetencijama piše o Srednjem veku i o savremenim događajima, istoričar, filolog i javni radnik je nepravедno pao u zaborav tokom Titove Jugoslavije. Njegove knjige o stradanju Srba u Austrougarskoj, njegova aktivnost u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji su ga diskvalifikovali u očima komunističkih cenzora. Ćorovićevo integralno jugoslovenstvo nije bila najbolja preporuka u vremenu raspada Jugoslavije. Verujem da je došlo vreme da se Ćorović čita kao jedan od izuzetno retkih polihistora u srpskoj istoriografiji, kao pisac jasne misli, preciznog stila i sveobuhvatnog pogleda na istorijske događaje. Srpska istoriografija i javnost ne mogu sebi da dozvole da i dalje zanemaruju Ćorovićevo delo ako žele da o svojoj prošlosti steknu jasnu i nepristrasnu sliku. Prevod Ćorovićeve knjige na engleski jezik je nastao u želji

akademske historiografske zajednice, koji su se pojavljivali pod naslovom *Istorija naroda Jugoslavije* (1953), u suštini bile "Istorije Jugoslavije" i na njima se prestalo raditi zbog različitog razumijevanja pitanja (nacionalnog), na kojem je i nestalo države.¹⁰⁶⁰ Ovaj primjer ubjedljivije od bilo čega drugog potvrđuje riječi Lisjena Fevra sa početka ovoga teksta, ali i objašnjava zbog čega su se prve istorije Jugoslavije u socijalističkoj Jugoslaviji pojavile tek početkom sedamdesetih godina XX vijeka,¹⁰⁶¹ u starom historiografskom pakovanju.¹⁰⁶² Takav historiografski koncept "slijede" i sve državno-pravne istorije jugoslovenske države.¹⁰⁶³ Naravno, slijede prve pojave istorije partije koja je osnovni subjekt revolucije.¹⁰⁶⁴ Tek od osnivanja Katedre za istoriju Jugoslavije na beogradskom Filozofskom fakultetu (1979, Jovan Marjanović) historiografija o Jugoslaviji ne može se posmatrati izvan "istorije naroda Jugoslavije", odnosno sinteze nacionalnih historiografija koje su se "slivale" u jedinstven istorijski subjekt. Ovdje je zanimljivo posmatrati procese unutar kojih se, saglasno ustavnom uređenju iz 1974, nacionalne historiografije institucionalizuju i često razvijaju mimo potrebe, ponekad i zahtjevom da budu u funkciji "istorijskog jedinstva subjekta unutar koga djeluju" i objektivne potrebe utemeljenja nacionalnog partikularizma koji nije uvijek bio saglasan istorijskoj vertikali ideje

da sa Ćorovićevim delom bude upoznata i međunarodna historiografija." *Danas* 26. 10. 2019.

1060 Drugi i posljednji tom: *Istorija naroda Jugoslavije (od početka XVI do kraja XVIII veka)* (Beograd, 1960).

1061 Vidi Ivan Božić, *Istorija Jugoslavije* (Beograd, 1972, 1973); Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmedžić, *Istorija Jugoslavije* (Beograd, 1973).

1062 Tako ove istorije imaju sljedeće cjeline: I. Uspon i pad srednjovekovnih država II. Život i borbe u sklopu velikih monarhija III. Borba za nacionalne države i moderno društvo IV. Putevi ujedinjavanja i borba za socijalnu revoluciju.

1063 Vidi Dragoslav Janković, *Istorija država i prava naroda Jugoslavije 1, Ranofeudalne države jugoslovenskih naroda (do XII veka)* (Beograd, 1960); Ružica Gužina, *Istorija političko-pravnih institucija Jugoslavije: (1918–1941)* (Beograd 1964).

1064 Pero Morača, Dušan Bilandžić, Stanislav Stojanović, *Istorija saveza komunista Jugoslavije* (Beograd, 1966, Zagreb 1977).

na kojoj je počivala jugoslovenska država. Istoriografija o Jugoslaviji se nije mogla razvijati izvan i iznad nacionalnih istoriografskih tradicija. U tom smislu dominantna su dva emisiona centra, koji zbog svojih akademskih, naučnih i institucionalnih potencijala presudno utiču na opredjeljenja na širem prostoru (Beograd i Zagreb). Teško bi se do početka sedamdesetih unutar "istoriografije pod nadzorom"¹⁰⁶⁵ primijetili neki bitni trendovi koji nijesu bili saglasni sa opštim ideološkim i političkim nazorima u razvoju istoriografije. Suštinske naznake promjena obrasca i pluralizacije istoriografskih zahvata dešavaju se krajem sedamdesetih i tokom osamdesetih godina XX vijeka. Istražujući razvoj srpske istoriografije, Srđan Milošević primjećuje da je njena odlika diskontinuitet umjesto kontinuiteta, jer je poslije "svake tranzicije ispoljena tendencija da se na smetlište istorije odbace dela iz prethodnog sistema (kao i neki istoričari) i da se u okviru tog procesa podjednako nekritički rehabilituju istorijska dela napisana u sistemu koji je prethodno odbačen".¹⁰⁶⁶ Andrej Mitrović je proročanski predviđao rezultate ovog diskontinuiteta: "Vi ste staroj Jugoslaviji dali peticu. Sad će doći generacija koja će joj dati desetku."¹⁰⁶⁷

1065 Vidi Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom I–II. Prilozi istoriji istoriografije* (Beograd, 1996).

1066 Vidi Srđan Milošević, "Kritički istoričar i društvo", *Snaga lične odgovornosti*, ur. Latinka Perović (Beograd 2008), 203.

1067 U značajnom intervjuu datom listu *Vreme* 9. 01. 1999, "Javna i tajna porodična istorija", Andrej Mitrović ove fenomene objašnjava na sljedeći način: "Za pitanje Jugoslavije vrlo je značajno što ona istorijski nije dovoljno istražena. To ne znači kako nema pažnje vrednih istraživanja, ali se u tom kontekstu mogu razmatrati i dva spoljašnja pokazatelja. Koliko imamo istorija jugoslovenske države? Dve-tri, uglavnom nastale osamdesetih godina, pred kraj raspada. U svetskoj istoriografiji, svaka država ima na desetine svojih istorija, 'malih' i 'velikih', knjžica i višetomnih izdanja... U jednoj diskusiji sa kolegama koji su pisali istoriju Jugoslavije i kojima sam pomagao da ona bude objavljena, rekao sam: 'Vi ste staroj Jugoslaviji dali peticu. Sad će doći generacija koja će joj dati desetku. Ta država je, ja mislim, zaslužila jednu solidnu sedmicu.' Tada je to bilo bogohulno, ali insistiram: ako uporedimo tu državu koja se zbog dogmi nije mogla i nije dovoljno ispitivana, sa situacijom u Grčkoj – a tada se govorilo 'propao kao

Pri tome je pokazivao da promjena vrijednosnog suda ne proističe iz “nauke” nego iz ideologije, te da je nemoguće pratiti razvoj historiografije izvan realnog društvenog konteksta. Teško je ne složiti se sa Radinom Vučetić, koja je sintetizujući srpsko historiografsko iskustvo povodom stogodišnjice jugoslovenske države (2018) primijetila: “Kada je o srpskoj historiografiji reč, najupečatljiviji je, ne samo oko stogodišnjice stvaranja Jugoslavije, već i s istorijom Jugoslavije, pomenuti nedostatak sinteze. Ne samo da u Srbiji nema radova istoričara iz Srbije koji bi predstavljali sinteze, nego nema ni prevoda mnogobrojnih istorija Jugoslavije objavljenih u inostranstvu.”¹⁰⁶⁸ Mnogi istraživači ovog fenomena će prepoznati “autizam”, samodovoljnost i misaonu izolovanost srpske historiografije od početka jugoslovenske krize, ali nas prevashodno zanima decenija ranije unutar koje se pribiralo i preispitalo zavidno historiografsko iskustvo. Istražujući razvoj srpske historiografije, Kristijan Nilsen (Christian Nielsen) postavlja pitanje, koje bi bilo malo smisljeno za bilo koji drugi prostor u svijetu: “Raspad Jugoslavije nametnuo je jedno dodatno pitanje. Šta je trebalo učiniti s istoričarima koji su živeli u zajedničkoj jugoslovenskoj državi do 1991. i njihovim naučnim radovima, često nastalim u saradnji s kolegama iz Srbije? Da li bi jedan standard u pogledu preispitivanja trebalo primeniti na radove etničkih Srba – uključujući one koji su se našli izvan Srbije – a drugi na istoričare koji nisu Srbi – uključujući i one što i dalje

Grčka, 'dužan kao Grčka'; ili pitanje Italije i Musolinija, Nemačke sa Hitlerom i danas... – ispada da je diktatura kralja Aleksandra bila dečji vrtić. Kada to uzmete u obzir, jasno se vidi da tu državu nismo ispitivali, ni Kraljevinu Jugoslaviju, ni socijalističku. Tako sad imamo sliku koja se zasniva na političkim predrasudama, svejedno da li vladajućim ili opozicionim, ali međusobno suprotstavljenim predrasudama. I prva i druga Jugoslavija su funkcionisale – tu tezu sam spreman da branim – na srpsko-slovenačkoj slozi. U trenutku kada su 'Srbi' rekli da Slovenci 'mogu da idu', doveli su u pitanje Jugoslaviju, makar zbog toga što je Jugoslavija nastala kao zajednica Srba, Hrvata i Slovenaca...”.

1068 Radina Vučetić, “O jednom jubileju ili kako se (ne) sjećamo Jugoslavije”, preuzeto 19. 06. 2018. www.historiografija.hr/?p=9891

žive u Srbiji?”¹⁰⁶⁹ To što je istraživač izvan ovih prostora doveo u vezu etničko porijeklo i rezultate istoriografije u svakom slučaju mora biti ozbiljno upozorenje esnafu istoričara i na potrebu “provjere istoriografskog nasljeđa”. U tom smislu, Latinka Perović primjećuje: “Polovinom osamdesetih godina prošloga veka u srpskoj istoriografiji je napravljen oštar rez prema levisi kao predmetu istraživanja. Došlo je do svojevrsnog paradoksa: umesto da jedna istrošena istorijska pojava zaokupi istorijsku nauku, sama istorijska nauka se oslobađala od vlastitih rezultata u njenom proučavanju kao od balasta. Bez kritičke valorizacije, koja zahteva vreme i koja podrazumeva određenu metodologiju, etiketirana kao ideologizovana, višedecenijska produkcija istoričara i institucija tovarena je na kamione i slata na reciklažu, a bibliotečki fondovi se od nje još uvek čiste. Promena režima komunističke levice, ali i potreba novih režima da se legitimišu pre svega preko totalne negacije prethodnog perioda i ovog puta je, kao što to uostalom uvek biva u velikim političkim i društvenim obrtima, pod geslom ‘novog početka’, dovodila do stvarnih ali i do prividnih diskontinuiteta naročito u društvenom supstratu, mentalitetu, u onome što Pjer Burdije naziva habitusom ili načinom postupanja.”¹⁰⁷⁰ S druge strane, analizirajući osnovne sadržaje srpske istoriografije i promjenu ideološkog diskursa, Dubravka Stojanović uočava: “Prvi svetski rat i stvaranje Jugoslavije opsežno su analizirani tokom 80-ih godina i mislim da je baš u tom pitanju postignut najveći naučni napredak u delima Andreja Mitrovića, Đorđa Stankovića, Ljubinke Trgovčević ili Dragoslava Jankovića.

KNJIŽEVNOST I ISTORIJA

Uporedo s tim, istih godina počela je i književna obrada tog istorijskog razdoblja, koja je za cilj imala mitologizaciju uloge Srbije u ratu i

1069 Vidi Christian Nielsen, “Srpska istoriografija posle 1991. godine”, preuzeto 23. 7. 2020. https://yuhistorija.com/serbian/region_istoriografija_txt01.html

1070 Latinka Perović, “O istoriografiji i istoriji levice u Srbiji”, preuzeto 24. 07. 2020. <https://www.helsinki.org.rs/serbian/edulit.html>

stvaranju Jugoslavije. Od *Vremena smrti* do *Knjige o Milutinu* stvarana je mitska, samoviktimizirajuća slika Srba kao neshvaćenih heroja palih za pogrešan cilj, za Jugoslaviju.¹⁰⁷¹ Ovdje se u opticaj uvodi jedna nova činjenica bitna za razvoj historiografije – uticaj književnosti i književnih djela. Pri tome, imamo na umu da postoje brojne rasprave u kojima se promišlja odnos između historičara i književnika, odnosno o njihovim različitim načinima konceptualizacije historije i poetike prošlog. Pri tome se uglavnom ima na umu da je historiografija u svom početnom obliku bila dio književnog roda i da se u svom milenijumskom razvoju u njoj izgubio pisac, a rodio zanatlija, odnosno da je s vremenom došlo do odvajanja prevashodno sa pozicije zadatka i cilja, tako da danas uglavnom važi mišljenje da je zadatak historičara u suštini sveden na težnju da objasni prošlost kroz proces “nalaženja”, “identifikovanja”, ili “otkrivanja” priče koja leži zaboravljena u historijskim izvorima. Iz toga se izvodi osnovni zaključak da je razlika između “historičara” i “pisca” prije svega u tome što historičar “nalazi” svoje priče, dok ih pisac “romana” izmišlja.¹⁰⁷² Otuda sa stanovišta odnosa prema prošlom, romanopisac i historičar u suštini nastoje reaktuelizovati smisao historije, primjenjujući pri tome potpuno različite obrasce njenog saznanja i tumačenja. I jedan i drugi imaju udjela u prepoznavanju dvojne prirode historije, kao umjetnosti i kao nauke.¹⁰⁷³ Latinka Perović je u tom trendu prepoznala proces uvođenja u javni prostor “poraženu stranu u Drugom svetskom ratu”.¹⁰⁷⁴ U

1071 Vidi Dubravka Stojanović, “Jugoslovensko iskustvo i budućnost regiona”, *Peščanik* 13. i 14. oktobra 2017. u Beogradu.

1072 Srđa Pavlović, “Poetika prošlosti ili kako se konstruiše historijska naracija?” *Matica*, br. 2, 2000.

1073 Stjuart Hjuž, *Istorija kao umetnost i kao nauka* (Niš, 1989), 51.

1074 “U stvari, u historiografiji, i naročito u književnom narativu, reč je, u svim jugoslovenskim republikama – nezavisnim državama, dobila strana poražena u Drugom svetskom ratu. Ona je, u masovnoj emigraciji, stvarala svoju interpretaciju Drugog svetskog rata, da bi, posle 1980. godine, osvajala prostor i u Jugoslaviji. Više paralelna sa vladajućom historiografijom, ona je *ad litteram* odbacivala njene rezultate kao komunističke, tj. ideološki pristrasne. Tek sada se javlja generacija historičara koja svojim istraživanjima (neki izvori nisu bili dostupni,

tom smislu, došlo je do "otvaranja tabu tema". "Sa raznih strana počela su da se otvaraju razna pitanja. Najpre o onima koja su bila zatomljena, a zatim i o onima koja su smatrana kontroverznim: Jovan Radulović (*Golubnjača*, 1980), Gojko Đogo (*Vunena vremena*, 1982), Vuk Drašković (*Nož*, 1982), Atanasije Jevtić (*Od Kosova do Jadovna*, 1983), Branko Petranović (*Revolucija i kontrarevolucija*, 1–2, 1983), Kosta Čavoški, Vojislav Koštunica (*Stranački pluralizam ili monizam*, 1983), Mladen Markov (*Isterivanje boga*, 1984), Veselin Đuretić (*Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, 1–2, 1985)". Dilema o tome koliko se svojstva istorije i književnosti međusobno prožimaju, a koliko isključuju vjerovatno će još dugo zaokupljivati pažnju mislilaca, ali je jedno sigurno: istoričar zavidi romanopiscu na slobodi naracije, a romanopisac istoričaru na bogatstvu empirije. Sigurno je samo da i jedan i drugi teže univerzalnom načelu istine, što proističe iz podsvjesne iluzije da je istina moguća i da je vječna. Pri tome, literarna i istorijska istina se značajno razlikuju, ne toliko po sadržaju koliko po smislu. *Istorijska istina postaje besmislena ako se ne može provjeriti, kao što literarna istina gubi smisao ako isprovocira potrebu za provjeravanjem*. Ovdje se susrećemo sa suštinskim pitanjem smisla ovakvog načina promišljanja. Da li je napor ka provjeravanju "literarne istine" legitiman intelektualni napor ili "kasa-pljenje", odnosno da li je moguće kritičko promišljanje u procesu desakralizacije uobličениh stavova posmatrati kao prilog apologetici, ili kao potrebu stavljanja znaka upitnosti na istu? Da li je potreba za provjeravanjem nekih "literarnih istina" dovela u pitanje njihov smisao, ili je učinak navodnih "literarnih istina" ukazao na nužnost njihovih provjera. Pri tome nužno treba imati na umu da nije riječ o propitivanju, nego i preispitivanju i da se u tom intelektualnom promišljanju nužno mora poći od pretpostavke "da je istinito samo ono što je provjerljivo" i da ne postoji jednom zasvagda data *istina*, nego da je njeno razumijevanje uslovljeno čovjekom koji je promišlja, a ne mišljenjem o njemu.

a neki nisu ni sada) obogaćuje empirijsku osnovu za proučavanje Drugog svetskog rata i socijalističke Jugoslavije. Put do istorijskih saznanja uvek je spor: za njega je potrebno vreme."

Ono obavezuje, ali nipošto ne ograničava.¹⁰⁷⁵ Shvaćena na ovaj način, dinamika razvoja istoriografije o Jugoslaviji je osamdesetih godina ušla u fazu detektovanja njenih neuralgičnih tačaka, koje nijesu služile racionalizaciji znanja, koliko raspirivanju emocija u njegovom razumijevanju. Takav proces se prepoznaje i na drugoj strani zemlje, u Zagrebu. No, prije nego analiziramo domete hrvatske istoriografije, ipak smo dužni pokušati odgovoriti na jedno značajno pitanje. Da li je pojava mitologizacije u istoriografiji došla iz književnosti ili iz istorijske nauke, odnosno naučne istoriografije? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, nužno je definisati mjesto i definiciju mita u nauci. Postoji opšta nesaglasnost u definisanju ovoga pojma, prije svega zbog različitih perspektiva iz kojih se ovaj fenomen posmatra.¹⁰⁷⁶ Autoru ovih redova je najbliža definicija

1075 Vidi Šerbo Rastoder, "Naracija i konstrukcija, istorija i književnost ili književnost i istorija" (rasprava o "izmišljenoj" i "konstruisanoj" prošlosti, s posebnim akcentom na razumijevanje prošlosti u istorijskim romanima i djelima velikana književnosti Andrića i Njegoša) (*Almanah* br. 69–70, Tuzla, 2016); Šerbo Rastoder: "Andrićevstvo između književnosti i istorije (muslimansko intelektualno nasljeđe u odbrani pluralnosti)", *Forum Bosne* 74–75, 2016, 313–336.

1076 Vidi "Historijski mitovi na Balkanu", Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa "Upotreba historijskih mitova", održanog od 7. do 9. novembra 2002. godine u Sarajevu, 2003. U zaključku svojih istraživanja autorica Ana Antić navodi: "Srpska politička i akademska tradicija stvaranja historijskih mitova iz tri analizirana tipa (*sui generis*, *ante murale* i *drevnost*) pokazala je brojne ozbiljne logičke specifičnosti i praktična odstupanja od klasičnih teorijskih modela i formula. Pre svega, mitologizirani koncepti tipa *sui generis* u većini srpskih političkih i naučnih izvora razvili su se u obratnom obliku: Srbi su, uglavnom, poricali politička i akademska poricanja etničke, kulturne ili lingvističke sličnosti sa drugim nacionalnim grupama, koje jesu ili su bile politički, vojno ili brojčano slabije. Politički i naučni izvori sadrže približno jednak broj tvrdnji da Makedonci, Bošnjaci, Crnogorci i Hrvati imaju zajedničkog etnobiološkog pretka u srpskoj naciji. Objašnjenja toga koji su motivi bili presudni u kulturnom i političkom udaljavanju pomenutih etničkih grupa od njihovih nepobitnih veza sa Srbima uvek uključuju neki vid antisrpske teorije zavere: strani faktor (obično neka velika međunarodna sila ili savez – formalni ili neformalni – takvih sila), čiji je primarni globalno-politički cilj slabljenje srpskih zemalja, uvek igra ključnu ulogu u fragmentaciji srpskog etničkog i političkog korpusa. Upravo na ovaj

mita kao pojave čija se istinitost ne može dokazati, ali i ni osporiti. To bi onda značilo da mit ne počiva na činjenicama koje su provjerljive, što bi u konačnom, bila potvrda da on ne može biti proizvod “istorijske nauke”, ali da može biti njen sastavni dio preuzet iz neke srodne oblasti. Analizirajući genezu i ulogu mita u srpskoj istoriografiji u posljednjim decenijama XX vijeka, Ana Antić je prepoznala tri specifična oblika koje je označila kao mitove *sui generis*, *ante murale* i *drevnost*.¹⁰⁷⁷ U svakom slučaju, mitologizacija je prepoznata kao “balkanski” fenomen, što bi značilo da od te pojave nije bila imuna niti jedna jugoslovenska sredina. Zato i istraživanja o hrvatskoj istoriografiji posljednjih decenija XX vijeka ukazuju na opšta mjesta. Tako je analiza sadržaja *Časopisa za suvremenu povijest* (1969.–1999.) pokazala da su “socijalističke teme” dominirale u časopisu u vrijeme povećanog ideološkog nadzora, kada je KPJ/SKJ posegnula za represivnim mjerama nakon “maspoka” u borbi protiv nacionalizma i devijacija u istoriografiji, tako da su te teme dominirale od 1972 i 1973. pa sve do perioda 1980–1983, kada je po mišljenju tamošnjih istraživača, nakon smrti Josipa Broza, partija “još jače pritislula na sve vrste devijacija”. Saglasno tome, izvodi se zaključak “da su teme iz nacionalne povijesti i historiografije prilično ravnomjerno raspoređene sve do 1989, kad se počinje osjećati uspon izbora tema iz nacionalne povijesti da bi s 1992, prevaga nacionalne povijesti nad historiografijom bila značajna, a da ‘socijalističkih’ tema više

način formulisan je najkonstruktivniji aspekt procesa srpskog istorijskog mitologiziranja: koncepti *sui generis* i *ante murale* sarađuju i u stvari su komplementarni, jer Srbi, kao najpožrtvovanija, najupornija, najuspešnija i najozbiljnija odbrambena snaga u borbi protiv promenljivog spoljašnjeg faktora, moraju biti odlučno i nepovratno eliminisani, a potencijalno najubojitija strategija za postizanje tog cilja je rasparčavanje njihove izuzetno široke etničke baze.” Ibid, 288.

1077 Vidi Ana Antić, “Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u posljednjih deset godina”, *Historijski mitovi na Balkanu* (Sarajevo, 2003), 259–290.

nema”.¹⁰⁷⁸ Miroslav Bertosa je historiografiju u Hrvatskoj u drugoj polovini XX vijeka označio “dobom kliofobije” ili “strahom od povijesti”¹⁰⁷⁹, što je prepoznato kao prenaplašena potreba za radikalnim diskontinuitetom i odbacivanjem cjelokupnog historiografskog nasljeđa druge polovine XX vijeka.¹⁰⁸⁰ U tom kontekstu je dokazivano da je *Magnum crimen* Viktora Novaka, objavljen kao uvertira suđenju Alojziju Stepincu.¹⁰⁸¹ Istovremeno, Hrvoje Matković je, analizirajući obilježja radova o NDH, tvrdio da je “razdoblje trajanja NDH, jače o drugih razdoblja novije hrvatske povijesti, bilo (je) izloženo politizaciji i tendencijskim prosudbama”.¹⁰⁸² Dragutin Pavličević je pak tvrdio da do 1991. godine nije bilo moguće baviti se sintezom hrvatske povijesti “zato što se sa vrha forsirao rad na zajedničkim projektima čitave Jugoslavije”.¹⁰⁸³

1078 Vidi Jure Krišto, “Ideologija/politika i historiografija: primjer Časopisa za suvremenu povijest (1969 – 1999)”, *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. Srećko Lipovčan, Ljiljana Dobrovšak (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005), 75–91. (Biblioteka Zbornici; knj. 22).

1079 Vidi Miroslav Bertosa, “Doba kliofobije: ideološke opsjene i osobna iskustva – Neke uspomene na historiografiju druge polovice prošlog stoljeća”, *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (Zagreb, 2005).

1080 U diskusiji tim povodom Mario Streša je iznio: “Naime, ako odbacimo sve ono što je napravljeno u XIX. i u XX. stoljeću, mi praktički onda nikakve historiografske tradicije nemamo, mi je se odričemo i, de facto, ponovno počinjemo od nule, što je naprosto apsurdno.”

1081 Vidi Zlatko Matijević, “*Magnum Crimen* hrvatske historiografije – Hrvatski katolički pokret i stvaranje jugoslavenske države u interpretaciji Viktora Novaka”, *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (Zagreb, 2005).

1082 Vidi Matković, Hrvoje, “Obilježja radova o nezavisnoj državi Hrvatskoj”, *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (Zagreb, 2005).

1083 “U poratnom razdoblju, u doba tzv. druge ili socijalističke Jugoslavije nisu postojali uvjeti a ni poticaji za sintetičke radove, poglavito ne za one autorske, individualne, nego se s političkog vrha forsirao rad na zajedničkim projektima povijesti čitave Jugoslavije. Ta nastojanja ostvarena su u *Historiji naroda Jugoslavije*

Važnije od toga je shvatanje po kojem je svaka istorija Jugoslavije trebala biti “mehanički zbir nacionalnih istoriografija”.¹⁰⁸⁴ Sedamdesetih godina je u Hrvatskoj utemeljena “crkvena historija u Hrvata”, koja je u svom istoriografskom razvoju od pokretanja časopisa, 1977 (*Croatica christiana periodica*) do 1985, kada je “pokrenuta akcija pisanja i objavljivanja sustavne povijesti kršćanstva i Crkve u Hrvata”,¹⁰⁸⁵ instintivno zaokružila proces izučavanja ovog pitanja.

ISTORIOGRAFSKA TRADICIJA

Uopšteno posmatrano, beogradska i zagrebačka istoriografska tradicija se u mnogim pojavama prepoznaju po istovjetnim trendovima političkog uticaja na tokove razvoja istoriografije. Jugoslavije u njoj ima onoliko koliko je ima u politici elita – ni manje ni više. Tematski, one se pozicioniraju saglasno trendovima u društvu. Nedostaju istraživanja metodološke prirode i “uticaja” prestižnih evropskih istoriografskih škola.¹⁰⁸⁶ U tom smislu se najčešće susrećemo sa mišljenjem da je “zagrebačka istoriografska škola” bila “otvoreniija” i da je

I. u kojoj je hrvatsku historiografiju kao jedan od trojice glavnih urednika zastupao spomenuti Jaroslav Šidak. Taj rad je nastavljen i šest godina kasnije kada se pojavio i drugi svezak u kome je ulogu prof. Šidaka preuzeo Jorjo Tadić, samo po mjestu rođenja Hrvat. Od 1951. bio je beogradski profesor, član Srpske akademije i pobornik “srpstva” Dubrovnika. Kao i oko I. sveska bilo je velikih neslaganja i isto toliko kompromisa, kao i političkih pritisaka iz Beograda. Već u predgovoru tom svesku bila je istaknuta namjera da se krene korak naprijed u “materijalističkom osvjetljivanju naše prošlosti”. Stoga nije bila slučajnost da su u II. svesku obrađena zbivanja samo do konca 18. stoljeća, odnosno u slučaju hrvatskih zemalja do 1790. godine.”

1084 Vidi Dragutin Pavličević, “Problemi hrvatskih povijesnih sinteza XIX. i XX. stoljeća”, *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (Zagreb, 2005), 220.

1085 Vidi Franjo Šanjek, “Suvremena hrvatska crkvena historiografija između želja i stvarnosti (1941–2000)”, *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (Zagreb, 2005).

1086 Vidi Miroslav Jovanović, Radivoje Radić, *Kriza istorije, srpska istoriografija i društveni izazovi kraja 20. i početka 21. veka* (Beograd, 2009).

permanentno težila da unutar svog istoriografskog nasljeđa inkorporira “moderne” trendove u istoriografskim istraživanjima. Obično se počeci upoznavanja hrvatskih istoričara sa dostignućima savremene zapadnoevropske istoriografije vezuju za ime Mirjane Gros. Njena knjiga *Historijska znanost* (Zagreb, 1976) promovisala je pristup istorijskim istraživanjima kao spoju nedogmatskog marksizma i brodelevskog shvaćanja vremena i struktura, a sama ga je nazvala *genetičko-strukturalnom historijom*. Oспорavana od dogmatičara, Gros je ostala na prvobitnom stanovištu i knjigom *Suvremena historiografija. Korišteni, postignuća, traganja* (Zagreb 1996) dopunila i dodatno osnažila mišljenje ka savremenim istoriografskim trendovima koji će se prepoznati u časopisima i radovima objavljenim u njima osamdesetih godina. Generacija istoričara (Tomislav Raukar, Zdenka Janeković Römer, Drago Roksandić i drugi) inovativnim metodološkim zahvatima u istraživanjima pokušavali su da promovišu moderne tokove u istorijskoj nauci. Bilo da se radilo o “procesima dugog trajanja” (analisti) ili društvenim strukturama, bili su primjetni značajni pomaci u samom poimanju istorije.¹⁰⁸⁷ Istina, takva istraživanja su bila situirana više unutar starijeg perioda istorije, nego nove i moderne, tako da je istorija XX vijeka, a time i istorija Jugoslavije, uglavnom ostajala izvan ovih metodoloških obrazaca. Tradicionalan istoriografski pristup u izučavanju ovog perioda istorije, dominantan u objema istoriografijama osamdesetih godina XX vijeka, pojačat će utisak njihovog “razlaza”, koji će se desiti pri kraju XX vijeka. Istina, Miroslav Jovanović, istražujući ovo pitanje unutar srpske istoriografije, navodi sljedeću argumentaciju: “Tvrdnja da u srpskoj istoriografiji dominira tradicionalni pozitivizam nekome može izgledati prenaplašena. Pogotovo kada se ima u vidu formalna činjenica da je niz naslova iz stručne produkcije posvećen temama koje se mogu svrstati u društvenu ili kulturnu istoriju. Istovremeno, može izazvati reakciju i kontrakontataciju da u mnogim, pa i vodećim svetskim istoriografijama, broj radova koji se svrstavaju u klasični historicizam nije mnogo manji od

1087 Doprinos škole Anala historiografiji, *Essehist* (Osijek, 2010).

radova koji pripadaju nekom od modernih pravaca, počev od strukturalizma analista, do istorijske antropologije, nove ekonomske istorije, mikroistorije ili istorije svakodnevnog života. Unapred se možemo saglasiti sa takvom konstatacijom. No, ona ni na koji način ne predstavlja opravdanje. A pogotovo ne može služiti kao poređenje koje afirmiše rezultate srpske istoriografije. Naprotiv. Tu ne može biti reči o šematski shvaćenom odnosu: očuvanje 'tradicionalnih vrednosti', nasuprot prodoru 'novog i modernog' u nauku. Takvo obrazloženje, koje se ponekad može čuti, u osnovi predstavlja preslikan model političke demagogije i njenu primenu na naučno mišljenje."¹⁰⁸⁸

NATRAG KA NACIONALNOM

Nakon smrti Josipa Broza vidljivo je ubrzano pomjeranje ka nacionalnim istoriografskim temama, koje će do početka devedesetih u cjelini potisnuti, pa i značajno marginalizovati istoriografsku tradiciju socijalizma. Pri tome će "bjekstvo iz ideoloških okova" za njen najveći dio biti izgovor koji neće pratiti kritičko preispitivanje dometa istorijske nauke, koliko njeno novo, ideološko pozicioniranje, što će mnogi označiti kao pojavu "revizionizma". Ovdje je bitno raspraviti sljedeću dilemu. Da li je "revizionizam u istorijskoj nauci" naučno legitimna ili ideološki konstruisana pojava? I, da li upotreba ovoga pojma na neki način sputava pluralizaciju istorijskog mišljenja koja je konstanta u društvu? Pri tome, imamo sljedeće na umu. Ono što je bilo, bilo je, i to se ne može promijeniti (revidirati). Mijenja se samo naše mišljenje o tome "što je bilo". Ako ono proističe iz heuristike (stavljajnja u opticaj nepoznatih i nekorisćenih istorijskih izvora), takva je "promjena", naučno legitimna. Ali, ako do promjene dolazi iz ideoloških i političkih pobuda i različitog tumačenja jednih te istih izvora, onda se može govoriti o "revizionizmu mišljenja", ali ne i o reviziji istorije. Istražujući navedeni fenomen, teško je ne složiti se sa Todorom Kuljićem: "Promene su tekle kroz burna sukobljavanje različitih

1088 Vidi Miroslav Jovanović, "Savremena srpska historiografija: karakteristike i trendovi", *Istorija 20. veka*, 1/2010, 183–193.

mišljenja koja su se zgušnjavala u širim idejno-političkim strujama. Osnova novih sukoba neodvojiva je od izmenjenog viđenja prošlosti. Istoriji se otvoreno priznaje moć da snaži ili slabi političku legitimnost svuda u Evropi.¹⁰⁸⁹ Pri tome je samo važno razlikovati pojave “potpuno ‘novog’ čitanja i pisanja istorije, sa malo ili nimalo uvažavanja za činjenice koje se, jednostavno, guraju u stranu, prećutkuju, brišu, a veoma često i konstruišu”¹⁰⁹⁰ od legitimnog naučno utemeljenog znanja. Svi radovi na tu temu ukazuju da su trendovi “popravljanja mišljenja o onom što je bilo” uglavnom okrenuti istoriji XX veka, a time i istoriji Jugoslavije, odnosno “najdokumentovanijem periodu ljudske istorije”, što opet relativizira značaj istorijskih činjenica u konstruisanju mišljenja o istoriji. Geneza konstrukcije takvog mišljenja, prikazana kroz historiografske tradicije dva najznačajnija centra “konstruisanog mišljenja o prošlom”, izvan opštih vidika, ne daje nam osnov za generalizaciju, te se u tom smislu moramo osvrnuti i na druge manje centre u pokušaju da detektujemo specifičnosti koje se (ne) razlikuju od opšteg trenda. Tako se, na primjer, u Crnoj Gori, početkom šezdesetih uočava pojava smjene generacija istraživača istorije. Starija generacija, školovana prije 1941, sa svojim pozitivističkim pristupom održala je kurs tradicionalne historiografske škole, dok će mlađa generacija unijeti novi dinamizam, ali i naglašeniju ideologizaciju istorijske nauke. Diktirali su je zahtjevi i impulsi koji su dolazili izvan esnafa istoričara i možemo ih prepoznati i na organizacionoj ravni. Već od 1952. godine je u sastavu Istorijskog instituta osnovan Arhiv za istoriju radničkog pokreta i NOB Crne Gore, kao Istorijski arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore, po obrascu

1089 Vidi Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka* (Zagreb, Beograd, 2002), 5.

1090 Vidi *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, priredio Milo Petrović (Beograd, 2014). U ovom izvanrednom zborniku radova, koji je rezultat naučnog skupa pod nazivom “Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam”, održanog 12. i 13. oktobra 2012, u organizaciji udruženja “Španski borci 1936–1939”, Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe, objavljeni su brojni i izuzetno utemeljeni radovi o revizionizmu.

sličnih arhiva i institucija koji su bili formirani u drugim jugoslovenskim republikama. Ideološki zahtjev usmjeren ka snaženju interesa za izučavanje istorije Komunističke partije i revolucije, rezultiraće već u narednoj deceniji (sedamdesetih godina) promjenom ideološke i tematske paradigme unutar istoriografije u Crnoj Gori i usloviće pomjeranje njenog interesa od ranijih (uglavnom XVII, XVIII i XIX vijek) na najnoviji period crnogorske istorije (XX vijek). Uskoro će dominantno istoriografsko štivo postati teme vezane za radnički pokret, KPJ, rat i revoluciju. Crnogorska istoriografija će ući u fazu traganja za subjektom klasne borbe, stvaranju privida o komunističkoj političkoj tradiciji kao dominantnom obliku političkog organizovanja u XX vijeku i revoluciji kao glavnom inspiratoru i moralnom katalizatoru u sadašnjosti. Shodno navedenoj orijentaciji, do početka osamdesetih pojaviće se prve knjige (uglavnom doktorske disertacije) mlađe generacije istraživača u Crnoj Gori, sadržajno okrenutih nacionalnoj istoriji XX vijeka, odnosno u najvećem dijelu, revolucionarnom subjektu u njoj. Objavljene su monografije o crnogorskim partizanskim odredima (Đuro Vujović, *Lovćenski NOP odred i njegovo područje u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945*, Cetinje, 1976), monografije o omladinskom pokretu lijeve orijentacije (Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1976), četničkom i federalističkom pokretu kao pandanu revoluciji (Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Cetinje, 1977), i narodnoj vlasti kao eufemizmu za revolucionarnu vlast 1941–1945 (Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje–Beograd, 1981). Iz uskostručnih časopisa istoriografija će se preliti i u ideološki strogo profilisane publikacije, kakav je bio časopis *Praksa*, gdje će mlađa generacija istraživača objaviti veći broj svojih radova. (U periodu od 1964–1984. u *Praksi* će najviše radova od istoričara koji su imali najveći stručni i formalni uticaj na kretanja unutar istoriografije u Crnoj Gori objaviti Zoran Lakić, ukupno 23, potom Miomir Dašić 14, Radoje Pajović, Jovan Bojović i Dimo Vujović po 5). Neki od njih će tada objaviti i prve radove o metodologiji i načinu pisanja istorije (Zoran Lakić, “Kakvim stilom pišemo istorijske

tekstove”, *Praksa* 1, 1966). Crnogorska istoriografija će navedenim djelima u svoju memoriju ugraditi i najnoviji period crnogorske istorije, koji će vladajući establišment logično podsticati u procesu stvaranja istorijskog legitimiteta svoje vlasti. Nova generacija crnogorskih istoričara podstaći će arhivska istraživanja i preispitivanja revolucionarnog nasleđa crnogorske istorije i dati joj osnovnu sadržajnu aromu sve do početka devedesetih, sa naglašenim ideološkim apologetskim predznakom (Zoran Lakić, “Tito i revolucionarni pokret u Crnoj Gori”, *Praksa* 5–6, 1977; Zoran Lakić, “Jugoslavija 1941” (prikaz naučnog skupa), *Praksa* 1, 1981).

Do sredine osamdesetih crnogorska istoriografija je po svojoj tematskoj disperzivnosti otvorila glavne tokove i sadržaje za period do 1918. godine i uspostavila pravce istraživanja za period poslije 1918. godine, redukujući ga uglavnom na revolucionarni subjekt. U metodološkom smislu, tradicionalne istorijske metode pozitivističkog nasleđa zaogrnutе su u novo ideološko ruho, u sadržajnom smislu apsolutno dominira politička istorija. Teme su etnocentrične, bilo da im je osnova crnogorski, odnosno srpski nacionalni predznak. Stiče se utisak da je iz faze veće sadržajne i metodološke disperzivnosti i interdisciplinarnosti uočljive od početka do kraja šezdesetih i početka sedamdesetih, crnogorska istoriografija sedamdesetih i osamdesetih ušla u totalnu zonu događajne i političke istorije i da je više okrenuta istoriji sposobnoj da dnevno komunicira za zahtjevom svoga vremena. Na to jasno ukazuje analiza projekata Istorijskog instituta 1980–1991. Od devet projekata na kojima se tada radilo, šest su bili neposredno u vezi sa KPJ/SKJ i revolucionarnim pokretom, jedan sa kulturnom istorijom, jedan sa problematikom ujedinjenja Crne Gore i Boke i jedan sa širim projektom vezanim za jugoslovensku istoriju. S druge strane, pripremane zbirke dokumenata su uglavnom bile vezane za period kraja XVIII i XIX vijeka i početka XX vijeka (vladike Petra I i Petra II, Valtazara Bogišića i aneksionu krizu 1908. godine). Od 18 naučnih skupova organizovanih u istom vremenskom intervalu, samo šest (odnosno, trećina) nijesu pripadali tematskom krugu revolucionarnog subjekta i rata 1941–1945, dok se samo jedan bavio

naučnom periodikom i njenom ulogom u istoriografiji. Istoriografija u Crnoj Gori u komunističkom periodu, od 1945. do 1991. godine imala je zavidnu produkciju. Prema podacima, u razdoblju 1945–1985. iz oblasti istoriografije Crne Gore objavljeno je oko 360 knjiga, na oko 81.000 stranica. U časopisima, godišnjacima, zbornicima i drugim periodičnim publikacijama (ne računajući dnevnu i periodičnu štampu) objavljeno je oko 2500 članaka, priloga, prikaza i drugih radova na više od 36.000 stranica. Samo je u *Istorijskim zapisima*, u navedenom periodu objavljeno preko 1600 radova na više od 22.000 stranica, odnosno, ukupan broj stranica na kojima je tretirana prošlost Crne Gore prelazi 117.000, ili 2925 u prosjeku godišnje. Ovako impresivna istoriografska produkcija (s obzirom na veličinu prostora i stanovnika) ubjedljivo svjedoči o statusu prošlosti unutar crnogorskog društva i njegovoj potrebi za samospoznajom. Nesposobna da odgovori na suštinska pitanja istorijskog legitimiteta trajanja crnogorske države do 1918. godine, njenih državnih i nacionalnih atributa u jugoslovenskoj federaciji 1945–1991, i srpsko-crnogorske federacije od 1992, istoriografija u Crnoj Gori otvoriće strogo kontrolisane i prigušivane parnice iz komunističkog perioda. Ranije kontrolisani monolog koji je imao stalnu ideološku arbitražu koja je strogo vodila računa o granicama naučne slobode, prerast će poslije raspada komunizma u slobodu koja nema granica, odnosno u paralelni monolog koji nikog ne obavezuje. Početak ove vrste sporenja analitičari vezuju za kraj šezdesetih (januara 1968), kad je na skupu o crnogorskoj nacionalnoj kulturi jedan od učesnika, koji inače nije istoričar po profesiji, kategorički odbio da raspravlja o nacionalnoj dihotomiji kulture u Crnoj Gori, tvrdeći da *kada postoji nacija postoji i nacionalna kultura kao osnovni elemenat nacionalnog bića, kao neotuđivo kulturno nasleđe i bogatstvo nacije* (Radoje Radojević, *Crnogorska nacionalna kultura i putevi njenog razvoja*, Titograd 1968, 40). Već 1970. godine u dnevnoj štampi je tada vodeći crnogorski istoričar Dimo Vujović iznio stanoviše da se o crnogorskoj naciji može govoriti tek s pojavom građanskog društva, vezujući naciju za kapitalističko društvo. Ujedno je utemeljio kasnije razrađivan stav da su Crnogorci dio etničkog srpskog

bića koji su se specifičnim istorijskim razvojem oformili u naciju. (Dimo Vujović, "O nekim nepravilnim pristupima crnogorskom nacionalnom pitanju", *Pobjeda*, 19. i 23. VII 1970). Navedeno stanovište je pokušao da ospori Pavle Mijović tvrdnjom da se nijedna nacija ne stvara na bazi posebnosti nekog drugog naroda, nego valjda na bazi posebnosti svog naroda. Ne može se govoriti o postojanju crnogorske nacije, ako se ne priznaje postojanje crnogorskoga naroda, jer bi inače bilo iluzorno isticati vjekovno stvarane posebnosti. (Pavle Mijović, "O metodi u raspravljanju o crnogorskom nacionalnom pitanju", *Pobjeda*, 2. VIII 1970). Kada je 1974. godine stari revolucionar Savo Brković objavio svoju knjigu *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, zagovornici teorije o etničkoj autohtonosti Crnogoraca i formalno su ušli u historiografsko nasleđe Crne Gore. Pri tome se uočava da vremenski, ova polemika korespondira sa jasnije izraženim zahtjevima unutar političkih elita za većom samostalnošću republika unutar jugoslovenske federacije (koja će se i realizovati ustavom iz 1974) i trendom afirmacija nacionalnih kultura unutar višenacionalne zajednice. U naučne sporove uključena je ideološka arbitraža najviših komunističkih organa i pojedinaca, koji su formalno odbili da direktno arbitriraju unutar crnogorske kvadrature kruga i suštinskog pitanja: da li je nacija stvorila državu ili je država stvorila naciju? U periodu od 1967. do 1975. pojavila se trotomna *Istorija Crne Gore*, koja je dodatno polarizovala dva sučeljena stanovišta oko razumijevanja crnogorske istorije. *Istorija Crne Gore* je ostala kao nedovršen projekat (hronološki došla do kraja XVIII vijeka, ne slučajno, kao i *Istorija naroda Jugoslavije*), a u to vrijeme će se pojaviti i prve institucije oko kojih će se okupljati zagovornici teorije o etničkoj autohtonosti i nacionalnoj posebnosti Crnogoraca (Leksikografski zavod i Republička redakcija za *Enciklopediju Jugoslavije*). U čestim sučeljavanjima ove dvije grupacije svoja stanovišta branili su ideološkom leksikom. Zagovornici teze da su iz iste srpske etničke osnove nastale dvije srodne nacije – srpska i crnogorska i da će svijest o crnogorskom nacionalnom individualitetu doći do punog izražaja tek u socijalističkoj Jugoslaviji, drugu stranu su optuživali za nepravilno, nemarksističko gledanje na crnogorsko

nacionalno pitanje i smještali ih uglavnom u korpus *crnogorskih nacionalista*, dok je druga strana svoje oponente optuživala i kvalifikovala kao *protagoniste građanske istoriografije* (što je u aktuelnom kontekstu takođe imalo prizvuk optužbi za nemarksističko shvatanje) i po pravilu ih smještali u korpus *velikosrpskih nacionalista*. Pojava knjige Špira Kulišića, *O etnogenezi Crnogoraca*, 1980. godine, dodatno je podstakla sukob intelektualnih grupacija. Ponovo je prizvat "vrhovni arbitar", pa je Marksistički centar CK Crne Gore u junu 1981. godine organizovao skup povodom knjige koja je unosila "jeres" unutar tradicionalnog učenja etablirane istoriografije. Saopštenja su objavljena u partijskom časopisu (*Praksa*, 4, 1981). Partijski organi (Komisija za istoriju SK Crne Gore) raspravljali su "o nekim aktuelnim pitanjima u crnogorskoj istoriografiji", a sa tom ambicijom Univerzitet i CANU organizovale su naučni skup 1985. godine ("Stanje, uloga i razvoj nauke u Crnoj Gori"). U vodećem istorijskom časopisu, *Istorijskim zapisima*, četvorica najuticajnijih istoričara u Crnoj Gori (D. Vujović, V. Strugar, M. Dašić i J. Bojović) objavili su svoje saopštenje ("O razvoju i problemima istorijske nauke u Crnoj Gori", *Istorijski zapisi* 3–4, 1985, 133–145) koje ima karakter platforme, s ambicijom da utiču na daljnji razvoj istorijske nauke na ovom području. Kao glavni problemi istorijske nauke u Crnoj Gori naznačeni su *amaterizam* i *politizacija*. Prvi se prepoznavao kao opasnost za *identitet* i *integritet* istorijske nauke, te je iznijeta konstatacija da se istorijskom naukom mogu baviti *samo kvalifikovani naučnici istorije*. Kao *najmračniji vid politiziranja istorijske nauke* prepoznat je nacionalizam. *Crnogorsku istoriografiju stalno prate pojave nacionalizma* (u vidu *velikosrpskog ili crnogorskog*), a kao veliki problem koji moraju *da rešavaju naši istoričari marksisti* naznačen je nedostatak adekvatne naučne kritike. Kao *osnovni zadaci* koji se stavljaju pred istorijsku nauku navedeni su zahtjevi u smislu jačanja postojećih institucija, potom zahtjeva da se Istorijski institut sačuva kao *osnovni nosilac rada na istorijskoj nauci u Crnoj Gori*, da se kadrovski i finansijski ojača, razvije odgovarajuća saradnja između Instituta i Katedre za istoriju, koordinira rad sa CANU, obnovi rad na višetomnoj *Istoriji Crne Gore*, vodi stalna borba za viši nivo istorijske

nauke u Crnoj Gori. *U tom smislu razvijati objektivnu naučnu kritiku i boriti se za marksistički pristup u izučavanju istorije Crne Gore, kao i protiv svih nenaučnih tumačenja njene prošlosti, a posebno pojava amaterizma i nacionalizma... U prvi plan obrade treba stavljati one probleme koji su od posebnog društvenog interesa.* U predvečerje pada komunizma istoriografija u Crnoj Gori ušla je sa najfrekventnijom produkcijom njegovog opravdavanja, što joj naravno neće smetati, kad je većina shvatila da se to i dogodilo, da promijeni svoj ideološki diskurs. Zanimljivo da su to najradikalnije uradili najgorljiviji promoteri komunističke ideologije, koji su jednu ideološku matricu vrlo lako zamijenili drugom. Pri tome su ostali najtvrdi branitelji istoriografskog nasljeđa, posebno onog dijela koji je korespondirao sa idejama nacionalnih ideologija. I dok je period rata 1941–1945. počev od 1989. godine već izlazio iz dominantnog okvira i interesovanja publicističke i naučne istoriografije, tada se počinju intenzivnije otvarati neke teme iz perioda vladavine komunista poslije 1945. godine. U tom smislu, indikativna su objavljena sjećanja stradnika iz vremena sukoba KPJ sa Informbiroom iz 1948. godine, koja su početkom devedesetih najprije objavljena u dnevnoj štampi, a potom u posebnoj knjizi (Rifat Rastoder, Branislav Kovačević, *Crvena mrlja*, Pobjeda, 1990) i tako se u suštini otvorila nova istoriografska tema o stradanju pristalica staljinizma u Crnoj Gori, što je bio podsticaj za nastanak obimne istoriografske produkcije. Ova tema je “otvorena” u vrijeme smjene tadašnjeg komunističkog crnogorskog rukovodstva od pristalica politike Slobodana Miloševića i značajno je uticala na profilisanje svijesti o “demokratskom imidžu” reformisanih komunista. Pored relativno brojne tzv. “logorske literature”, u vidu sjećanja i drugih istoriografskih djela iz ovog tematskog kruga,¹⁰⁹¹ ova svjedočenja su za Crnu Goru

1091 Vidi Milinko Stojanović, *Golootočka trilogija* (Beograd, 1991); isti, *Svjedočanstva golootočkih zločina* (Beograd, 1994); isti, *Na golootočkom poprištu* (Beograd, 1994); isti, *Antologija golootočke misli i riječi* (Beograd, 1996); isti, *Vječito na poprištu* (Beograd, 2001); S. Božović, *Golootočki genocid* (Beograd, 1992); Vukašin Radonjić, *Moje viđenje Golog otoka* (Podgorica, 1994); Svetozar Pejović, *Goli otok. Ispod ljudskog dostojanstva* (Novi Sad, 1995); *Antologija golootočke*

od posebnog značaja, zbog izuzetno velikog procentualnog stradanja Crnogoraca u sukobu Tito–Staljin. Ova problematika je u smislu izricanja naučno relevantnih sudova ostala u mnogo čemu nedorečena, jer je odmah po otvaranju bila duboko urinuta u aktuelni društveno-politički kontekst i na kraju postala klasični obrazac zloupotrebe principa istorijske rehabilitacije. S tim u vezi, trendovi “centra” su prepoznavana na periferiji i u okviru “verifikacije” naučnog, istorijskog znanja. U tom smislu, fenomenološki se prepoznaje i potreba stručne, naučne i političke verifikacije srpskog nacionalističkog diskursa preko knjige Aleksandra Stamatovića *Istorijska osnova nacionalnog identiteta Crnogoraca 1918–1953* (Zemun, 2000), koja je pod istovjetnim naslovom odbranjena kao doktorska disertacija (17. I 2000) na Filozofskom fakultetu u Beogradu (prof. dr Dragoljub R. Živojinović, prof. dr Đorđe Stanković, prof. dr Ljubodrag Dimić). Knjiga je zanimljiva ne samo zato što se pojavila u izdanju jedne političke stranke (Srpska radikalna stranka), što je jedinstven primjer u crnogorskoj historiografiji uopšte, već zato što, primijenjenim nacionalističkim obrascem iz vizure “neutralnog” sudije, inače člana i aktiviste različitih partija i pokreta srpske nacionalističke prepoznatljivosti, kritički revalorizuje postojeće historiografsko nasljeđe. U naučnom smislu, ova studija nije donijela ništa novo, izuzev potvrde srpskog nacionalističkog stereotipa o *crnogorskoj naciji ustanovljenoj dekretom i represijom od strane komunista, a u cilju razbijanja etničkog, teritorijalnog, pa možda čak i vjerskog (s obzirom da postoji Crnogorska autokefalna crkva) razbijanja srpskog naroda te da će živjeti onoliko koliko oni budu imali društvenog uticaja i moći*. U tom smislu se citira i iskaz akademika Matije

misli i riječi: sjećanja, osvrti, komentari, dokumentacija, priredio Milinko Stojanović (Beograd, 1996); Ljubo Vušurović, *Cetinje, vrijeme zla: 1948–1953* (Cetinje, 1997); Rosanda Dragović Gašpar, *Let iznad Golog otoka* (Beograd, 1990); Dobrivoje Jovančević, *Informbiro u Beranskom i Andrijevačkom srezu* (Berane, 1996); Jelisavka Komnenić Džaković, *U paklu Informbiroa* (Beograd, 1991); Krsto Perućica, *Kako su nas prevaspitali* (Beograd, 1990).

Bečkovića, izgovoren na jednom skupu u Podgorici 1990. godine: *Rođen sam prije ove nacije, a nadam se da ću umrijeti poslije nje!*¹⁰⁹²

U svakom slučaju, naučnu verifikaciju ove doktorske disertacije treba smjestiti u kontekst tada aktuelnog stanja na Beogradskom univerzitetu, sukoba Miloševićevog režima sa Crnom Gorom.

Nešto opširniji prikaz trendova u crnogorskoj istoriografiji pokazuje međusobnu povezanost i zavisnost istoriografskih trendova na širem jugoslovenskom području.

U tom smislu, istražujući trendove istoriografije u BiH, Husnija Kamberović tvrdi: “Kada se spomene historiografija u Bosni i Hercegovini, prvo se pomisli kako u toj zemlji postoje tri različita pogleda na historiju: srpski, hrvatski i bošnjački. Iza toga slijedi teza kako postoje tri historiografije: srpska, hrvatska i bošnjačka. Ja mislim da je to krajnje pojednostavljena predstava, jer se ovdje može slijediti teza profesora Andreja Mitrovića, prema kojoj se može govoriti samo o historiografiji, s jedne, i parahistoriografiji, s druge strane. Ne želim negirati utjecaj složenog, gotovo podijeljenog bosanskohercegovačkog društva na percepciju prošlosti pojedinih nacionalnih zajednica, ali tvrditi da su to jedine granice po kojima se dijeli i historiografija unutar ove zemlje, posve je pogrešno.”¹⁰⁹³ Bez obzira na napor da se odbrani “istorijska nauka” kao

1092 Opširnije o istoriografiji u Crnoj Gori vidi Šerbo Rastoder, “The Development of Historiography in Montenegro, 1989–2001” (*Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ur. Ulf Braunnbauer (Münster, Hamburg, Berlin, London: LIT Verlag, 2004), 201–236; Šerbo Rastoder, “Istoriografija u Crnoj Gori 1989–2001 (s posebnim osvrtom na istoriju Bosne i Hercegovine)”, Historiografski vidici I, *Forum Bosne* br. 32 (Sarajevo, 2006), 165–213; “Počeci detabuizacije crnogorske istoriografije i raspad ideološke paradigme, 1989. do 2006”, *Crnogorski anali* br.1, 2013, 5–59; Šerbo Rastoder: “Balkanska istoriografija i osnove razumijevanja prisutstva Osmanlija na Balkanu”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Metodolojik Yaklaşımlar*, Balıkesir Üniversitesi 26–28. nisan 2013; Šerbo Rastoder: “Istorija se ne može napisati ona se piše”, rasprava na Okruglom stolu održanom 18. jula 2014. u Beranama povodom knjige akademika Miomira Dašića *Sporenja u istoriografiji – Knjiga poruka i pouka* (Berane, 2014), 19–25.

1093 Husnija Kamberović, “Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu. Preispitivanje prošlosti ili istorijski revizionizam?”, *Preispitivanje prošlosti i istorijski*

intelektualna potreba svakog poklonika “zanata historičara”, ipak se u zaključnim razmatranjima priznaje: “U posljednje vrijeme prisutna je i ovdje pojava kroz koju je prošla historiografija u Srbiji – umjesto komunističkog antifašizma promovira se nacionalni antifašizam iz Drugog svjetskog rata, a to je put kojim je u Srbiji četnički pokret promoviran u antifašistički pokret. Ovdje su pripadnici SS jedinica na dobrom tragu da budu promovirani u antifašiste.”¹⁰⁹⁴ Teško je ne složiti se sa ovom konstatacijom uz opasku da bi se onom *kroz šta je prošla historiografija u Srbiji*, moglo bez bojazni dodati, i u Hrvatskoj, pa i u svim postkomunističkim društvima. To potvrđuju analize razvoja historiografije i u Makedoniji,¹⁰⁹⁵ Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, pa donekle i u Sloveniji osamdesetih godina XX vijeka. Opšti trendovi potiskivanja revolucionarnog nasljeđa, “nacionalizovanja istorije” i marginalizovanje zajedničkog jugoslovenskog iskustva, do njegovog isključivog posmatranja kao iskustva konflikta, nije došlo iz potrebe istorijske nauke i njenog polja istraživanja, nego iz društva izvan nje. Paralelno sa tim, uticaj književnosti, razvoj medija i tehnologija i procesi pluralizacije društva povećat će značaj alternativnog mišljenja i uticaja na istorijsku svijest i, u tom kontekstu, istorijska nauka sve manje uspijeva odbraniti sebe kao nauku, a sve više postaje osnov opravdanja sadašnjosti. Time je izgubila kredibilitet naučnog arbitra o prošlosti i smanjila uticaj na sadašnjost. Razloge tome ne treba shvatati kao dramatičnost krize istorijske nauke i naučne historiografije, već se treba usredsrediti ka afirmaciji njene naučnosti i potrebu odvajanja od prednaučne i paraistoriografije. Teško je i zamisliti da se esnaf profesionalnih historičara može ponovo organizovati kao monolitna akademska zajednica, kako je to bilo u socijalističkoj Jugoslaviji, ali to ne znači da treba apstrahovati iskustva tako organizovanog esnafa.

revizionizam, priredio Milo Petrović (Beograd, 2014), 175.

1094 Isto, 181.

1095 Vidi Ulf Brunbauer, “Drevna nacionalnost i vjekovna borba za državnost: Historiografski mitovi u Republici Makedoniji”, *Historijski mitovi na Balkanu* (Sarajevo, 2003), 291–329.

ESNAFI ISTORIČARA I NJIHOV UTICAJ NA ISTORIOGRAFIJU

Prvi pokušaji organizovanja esnafa istoričara vezuju se za tridesete godine XX vijeka. Još prije šestojanuarske diktature 1927. godine bilo je osnovano Jugoslovensko istorijsko društvo u Beogradu,¹⁰⁹⁶ koje je izdavao *Jugoslovenski istorijski časopis* (1935–1939, Ljubljana, Beograd, Zagreb). Osnivač i direktor časopisa je bio Stanoje Stanojević, urednik, Viktor Novak, a saradnici Vladimir Ćorović, Milko Kos (Ljubljana), Ferdo Šišić (Zagreb).¹⁰⁹⁷ Zanimljivo je da se tek nakon podrške međunarodnog kongresa istoričara, održanog u Varšavi 1935, uspjele s pojavljivanjem prvih brojeva časopisa. *JIC* je pokrenut sa ciljem da “prevaziđe regionalni i parcijalni karakter istorijskih izučavanja” s ambicijom da “otvori stranice za raspravljanje opštih jugoslovenskih historiografskih problema, obradu opštih istorijskih događaja, pojava i procesa, u prvom redu onih koji se tiču državne i nacionalne celine (integralnog jugoslovenstva)”, zatim da obrađuje istoriju značajnih delova pojedinih jugoslovenskih naroda u susjednim državama, odnose u prošlosti sa balkanskim narodima...¹⁰⁹⁸ To je ujedno i prvi pokušaj da se esnaf istoričara, unutar politike integralnog jugoslovenstva, organizuje na jugoslovenskom nivou, tim prije što su sekcije i udruženja, na pokrajinskom ili nacionalnom nivou već postojale i djelovale. Zanimljivo je da ovaj časopis, koji je vrlo malo mijenjao svoj uređivački koncept, okrenut i namijenjen čitavom jugoslovenskom prostoru, štampan latinicom i ćirilicom, ekavski i ijekavski u Beogradu (kao mjesta izdanja su navođeni i Zagreb i Ljubljana), nije uspio da obezbijedi kontinuitet izlaženja tokom trajanja jugoslovenske države. Kao razlog tome su isticali finansijski razlozi, mada je bilo jasno, ali nikada do kraja objašnjeno, da su “finansijski” razlozi često služili kao izgovor za prikrivanje konceptualnih neslaganja. Zato su

1096 Vidi Dobrilo Aranitović, “Bibliografija 1935–1997”, *Jugoslovenski istorijski časopis* (Beograd, 1999), 6. Prvi predsjednik društva je bio Stanoje Stanojević do smrti (1937), a potom Vladimir Ćorović.

1097 Vidi Statut Jugoslovenskog istorijskog društva, SKA, 1929.

1098 Vidi Dobrilo Aranitović, “Bibliografija 1935–1997”, *Jugoslovenski istorijski časopis* (Beograd, 1999), 8.

bibliografi prepoznali četiri “serije” ovoga časopisa, tokom izlaženja: I. (1935–1939), izašlo 16 svezaka; II. (1962–1981), izašle 72 sveske; III. (1986–1989), izašlo 16 svesaka; IV. (1996–1997) dva dvobroja ili četiri sveske.¹⁰⁹⁹ Nas prevashodno zanimaju II i III serija. Naime, nakon što je Prvi kongres istoričara Jugoslavije (Beograd, 1954), usvojio zaključak da se obnovi *JIČ*, ovaj časopis je obnovljen 1962. Prvi direktor časopisa, do ukidanja ove funkcije je bio Branislav Đurđev (1962–1965), a potom su odgovorni urednici bili Jovan Marjanović (1962–1969); Vlado Strugar (1970–1973); Radovan Samardžić (1974–1981); Čedomir Popov (1986–1989); Momčilo Zečević (1996–1997). Iako je poslije rata časopis uglavnom zadržao tradiciju prvog, predratnog *JIČ*, ipak je u prvom broju, 1962, naglašeno da će časopis pratiti osnovne aktivnosti u oblasti istorijske nauke, nastojeći da “sa savremenih naučnih pozicija ocjenjuje pojedine pojave i naučna dela, kao i cjelokupni razvitak jugoslovenske istoriografije i da utiče na taj razvitak, koliko to može”. Takođe je navedeno da će *JIČ* (*Jugoslovenski istorijski časopis*) okupljati “naučne radnike koji rade na nacionalnim istorijama jugoslovenskih naroda i istoriji Jugoslavije”.¹¹⁰⁰ Potreba da se rezultati nacionalnih istoriografija sintetizuju i pokažu jedinstveno jugoslovensko iskustvo bio je naučni ideal esnafa istoričara, posebno od kada se organizovao na istim principima, na kojima i država. Naime, republički i pokrajinski savezi istoričara delegirali su svoje predstavnike u Predsjedništvo istoričara Jugoslavije. S druge strane, pored srpske i hrvatske, u poslijeratnim serijama časopisa prostor će dobiti i crnogorska, slovenačka i makedonska istorija, te pitanja stvaranja i razvoja jugoslovenske države. Autori zastupljeni u časopisu bili su iz Beograda (266), Zagreba (82), Ljubljane (41), Sarajeva (43), Skoplja (44), Titograda (16), Novog

1099 Isto, 27–29.

1100 *JIČ* 1 (1–1962), str. 3; Miomir Dašić, Riznica historiografskih podataka za istoriju Jugoslavije, predgovor u *Jugoslovenski istorijski časopis, Bibliografija 1935–1997*; Dobrilo Aranitović (Beograd, 1999), 11: “*Osim u idejnom marksističkom pristupu i gledanju na zadatke nacionalnih historiografija, u svemu drugom gotovo da nije bilo odstupanja od predratne uređivačke koncepcije*”.

Sada (41), Prištine (7) i inostranstva (51).¹¹⁰¹ Nakon više od 20 godina izlaženja *JIC* se ugasio 1981, zbog toga što je SIV njegovo finansiranje preusmjerio na samoupravne sporazume republika i pokrajina, koje se nikako nijesu mogle ili htjele sporazumjeti oko načina finansiranja časopisa. Tako je *JIC* postao jedna od prvih “žrtava” dezintegracionih procesa u zemlji, jer izgleda da nikom nije trebalo “integrativno glasilo u istorijskoj nauci”.¹¹⁰² Ambicija da se bude “kolektivna pamet jugoslovenske istoriografije i osnova njene buduće jedinstvene strategije razvoja i njene globalne naučne doktrine i metodologije” očigledno nije mogla biti ostvarena u uslovima konkretnog društvenog poretka, unutar kojeg se zahuktao proces afirmacije nacionalnih istoriografija. Tim prije što je “naučni autoritet” konstituisan na istovjetan način kao i politički, te će novu seriju časopisa od 1986, finansirati SIZ Srbije, čime će i konkretno biti potvrđeno “odumiranje” jugoslovenskog karaktera časopisa. Istovremeno, Savez istoričara Jugoslavije, formalni vlasnik časopisa kao esnafska organizacija, osamdesetih godina ulazio je u krizu. Kongresi istoričara, održavani svake četvrte godine od V (Ohrid, 5–7. septembra 1969), do posljednjeg, X (15–17. januar 1998, Arandjelovac) razlikovali su se i po broju učesnika, a i po tome šta je za esnaf bio pojam “Jugoslavija”. Dok je na V kongresu, pored 800 istoričara sa prostora Jugoslavije, učestvovalo i više istoričara iz Bugarske, Mađarske, SSSR, Austrije, DDR i SR Njemačke,¹¹⁰³ dotle je na X (posljednjem) podnijeto 86 saopštenja uz učešće istoričara iz Srbije, Crne Gore i Republike Srpske.¹¹⁰⁴ Dok je na V glavna tema bila posvećena “etničkim i nacionalnim problemima u našoj zemlji”, na X su to bile “migracije”. Time su kongresi istoričara u

1101 Isto, 13.

1102 Isto, 14.

1103 Vidi Ahmet Hadžirović, “Peti kongres istoričara Jugoslavije, Ohrid, 5–7. IX 1969”, <http://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/09/5-Prilozi-Osvrti-Ahmed-Hadžić-Bećirović.87.pdf>. Preuzeto, 28. 7. 2020, 386–389.

1104 Vidi Sonja Dujmović, “Deseti kongres istoričara Jugoslavije (15–17. januar 1998)”, *Prilozi*, 30, 2001, 275–281.

samo 30 godina, na posve različit način postali “svjedoci” dešavanja u zemlji, umjesto da budu deponenti i analitičari njenog istorijskog iskustva. O tome, kako je izgledalo svjedoče predsjednici SIJ. Tako Galib Šljivo. 1983. godine ukazuje: “Sedmi kongres istoričara Jugoslavije održan je u Novom Sadu 1977. godine i na njemu je bilo dogovoreno da se Osmi kongres održi 1981. godine u Prištini. Zbog poznatih događaja na Kosovu, i predsjednik istoričara Jugoslavije bio je sa Kosova, ovaj kongres nije bilo moguće održati. Istovremeno je paralisan rad Saveza istorijskih društava Jugoslavije.” Pošto je kao kompromisno rješenje Osmi kongres održan u Arandelovcu, došlo je i do prvih većih javnih sporenja: “Osmi kongres istoričara Jugoslavije održan je u vrijeme kada se o istoriji mnogo piše, možda bi bilo bolje reći da su neke “vruće teme” načete i da su one bile povod da su mnogi otvorili knjige koje su inače na policama mirno počivale. Uzroci ovoj pojavi su mnogo dublji, i istoričari bi bili neozbiljni ljudi ukoliko bi povodu davali veće značenje od samih uzroka”, tvrdio je tadašnji predsjednik SIJ.¹¹⁰⁵ “Nastava istorije” je bila stalna tema esnafa istoričara osamdesetih godina. Jedan od razloga je bio taj što je u reformisanoj školi počev od sredine sedamdesetih bilo sve manje prostora za istoriju kao školski predmet¹¹⁰⁶ i drugi je bio u tome, što se u redukovanoj i

1105 Vidi Galib Šljivo: “Povijest nešto nosi”, *Oko*, Zagreb 8–22. 12. 1983. Šljivo se osvrće i na rezultate Osmog kongresa: “Pored toga što je na Osmom kongresu istoričara Jugoslavije razmatrana osnovna tema oslobodilačkih i socijalnih kretanja u svim vremenskim razdobljima, učesnici su se osvrnuli i na ona pitanja koja su nezaobilazna na svim susretima istoričara. Riječ je o položaju nastave istorije u školama, ali i o historiografskim djelima, kao što su *Istorija naroda Jugoslavije*. Našoj javnosti je poznato da su poodavno izišla dva toma ovog kapitalnog djela (prvi tom 1953, drugi 1960), a da poslije 23 godine još uvijek nema trećega toma, niti će se uskoro pojaviti. U međuvremenu su objavljene nekolike nacionalne istorije, pa i *Istorija Jugoslavije* (Božić, Ćirković, Dedijer, Ekmečić), ali su i na strani, ne čekajući treći tom objavili našu istoriju, kao što su to učinili sovjetski istoričari, a i drugi. Predsjedništvo Saveza društava istoričara Jugoslavije smatra svojim zadatkom da podstiče, prati i pomaže rad na *Istoriji Jugoslavije...*”.

1106 U tom smislu dr Galib Šljivo navodi: “Ima već šest godina kako istoričari ukazuju na nepovoljan status istorije kao nastavnog predmeta u osnovnim i školama

dezintegriranoj nastavi istorije prepoznavao proces dezintegracije u društvu¹¹⁰⁷, odnosno, u udžbenicima istorije je sve manje bilo tema zajedničkog sadržaja. To je bila jedna od glavnih tema na Osmom kongresu SIJ (održan 20–22. oktobra 1983. godine),¹¹⁰⁸ Devetom (Priština, oktobar 1997),¹¹⁰⁹ pa i Desetom (15–17. januar 1998), a i predme-

srednjeg usmjerenog obrazovanja. U osnovnim školama u kojima se istorija učila od trećeg razreda pa do završnog sa po tri časa ili 14 časova u toku školovanja sada je svedena samo na 7 časova. Još je nepovoljnije istorija zastupljena u srednjem usmjerenom obrazovanju. Riječ je o svrstavanju istorije u opštestručnu grupu predmeta pa se tako ona izučava u prve dvije godine srednjeg usmjerenog obrazovanja.”

1107 Nasljednik Galiba Šljiva na mjestu predsjednika SIJ, akademik Miomir Dašić je u jednom intervju 1986. godine postavljao pitanje: “Zašto odbacujemo jugoslovensko rodoljublje? (...) Jugoslovensko rodoljublje – ta istorijska kategorija osjećanja srodnosti i bliskosti svih jugoslovenskih naroda i narodnosti stečena u dugoj borbi svih njih protiv tuđina, zavojevača – gotovo je odbačeno i proglašeno arhaičnim oblikom osjećanja i istorijske svijesti. U pojedinim sredinama, nažalost i u školama, o jugoslovenskom rodoljublju se govori i piše i kao o neistorijskoj i izmišljenoj kategoriji, vještačkoj tvorevini, ili se ono proglašava jednostavno unitarističkim baukom. Držim da je ključna istorijska zabluda aktuelno insistiranje samo na nacionalnim razlikama i priču o tome, da samo one mogu Jugoslaviju dovesti do punog jedinstva. Razumije se, nijesam protiv brisanja razlika, već samo protiv njihovog pretjeranog naglašavanja, umnožavanja i produblivanja. A to se upravo danas čini u Jugoslaviji.” Vidi Miomir Dašić, “Agonija učiteljice života” (*Duga*, oktobar 1986).

1108 Vidi Miomir Dašić: *Istorija, politika*, Podgorica 2018, 175, 270. “Te rasprave, s opravdanom zabrinutošću za sudbinu ovog predmeta, dominirale su i u fazi priprema za VIII kongres jugoslovenskih istoričara održan 20–22. oktobra 1983. godine) i u toku njegovog rada. I na ovom najvećem skupu istoričara Jugoslavije argumentovano je govoreno da je izučavanje istorije u našim školama osiromašeno, posebno u srednjem usmerenom obrazovanju i da to ostavlja teške posljedice na oblikovanje istorijske svijesti mlađe generacije. Naime, dok je u osnovnoj školi mjesto istorije uglavnom zadovoljavajuće, dotle je u srednjim reformisanim školama nastavnim planom izučavanje ovoga predmeta svedeno na samo dva časa sedmično u I i II razredu zajedničkih osnova. U završnoj fazi usmjerenog obrazovanja samo oko 5% učenika izučava nešto istorijskih sadržaja.”

1109 Ibid.

tom rasprave na najvišim forumima SSRN.¹¹¹⁰ To što je između Osmog i Devetog kongresa SIJ prošlo 14, a između Devetog i Desetog manje od godinu dana, dovoljno govori o stanju i tretmanu historičara i historijske nauke u Jugoslaviji osamdesetih godina XX vijeka, odnosno o njihovoj instrumentalizaciji. Redovni simpozijumi o nastavi historije, poput Trinaestog (Maribor, 25–27. avgusta 1988), detektovali su “pomahnitale nacionalizme”,¹¹¹¹ ali nijesu uspjeli dati opšteprihvatljive odgovore na te pojave.

SKRETANJE U DESNO

U mnoštvu historiografske literature, osamdesetih godina, kada je istorija “izašla iz kabineta istraživača i postala svaštara za dnevno-politička razračunavanja”, čini nam se da su tri studije (ili tri autora) vrijedne pomena i sa naučnog i sa fenomenološkog stanovišta. Prije svega zbog toga što njihova djela najbolje predstavljaju stanje duha u historiografiji i što će jasno naznačiti pravac njenog daljnjeg kretanja. U tom smislu knjige Veselina Đuretića *Vlada na bespuću* (1982), kao i *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* (1985), jesu knjige koje su u srpskoj akademskoj javnosti protumačene kao studije koje razbijaju kalkulantSKU simetriju “Titove Jugoslavije”. Inače, sveto trojstvo Ljotić/Nedić/Mihajlović

1110 Vidi Miomir Dašić: “Položaj nastave historije u jugoslovenskom obrazovno-vaspitnom sistemu” (Uvodno izlaganje na zajedničkoj Sekciji za obrazovanje i nauku i Sekcije za kulturu SSRNJ, održane 10. juna 1985. godine u Beogradu; isti: *Istorija, politika* (Podgorica, 2018), 190.

1111 Vidi Miomir Dašić: “O naučnoj, idejnoj i metodološkoj zasnovanosti udžbenika historije” (Referat na Trinaestom jugoslovenskom simpozijumu o nastavi historije, Maribor 25–27. avgusta 1988); “Pomahnitali nacionalizmi – prema kojima su kako vidim naciokratije popustljive, a što da ne kažem, pojedine i veoma blagonaklone, guše historijsku nauku – sputavaju nastajanje kritičke historiografije koja im ruši nacionalne mitove, uporno i žilavo prekravaju, falsifikuju i ‘popravljaju’ činjenice historije prema volji i moći militantnih nacionalnih elita, što se neminovno odražavalo i odražava i na sastavljanje nastavnih programa historije za naše škole. Tako ni nastava historije nije uspjela da izmakne zamkama ‘parohijalne’ historiografije u pojedinim republičkim i pokrajinskim ispolitizovanim historijskim tezama.”

predstavljaju temelj Đuretićeve teze o srpskoj egzistencijalnoj dijalektici, odnosno učenja po kojem su njihovi pokreti bili patriotski i oslobodilački, što će dovesti do konstituisanja javnog mišljenja koje će na kraju i formalno rehabilitovati neke od ovih pokreta. Ima mišljenja po kojima je Radovan Samardžić “otkrio” Đuretića,^{III2} čije su knjige izdavale SANU i SRS. Ovaj predstavnik “vesele nauke” (S. Basara),^{III3} “akademik” kojeg nikada nije izabrala bilo koja akademija nego “narod”, postao je tipičan predstavnik populizma u istoriografiji^{III4} i upotrebe istorijske “nauke” u dnevno-politička razračunavanja u vremenu nestajanja Jugoslavije. Stavovima da je, “jugoslovenska ideja (je) iskorišćena za razbijanje srpskog korpusa – kako tvrdi Đuretić i dodaje da – iza ovog projekta stoji Vatikan, a glavni problem, prema istorijskim arhivima Rusije i Britanije, napravila je upravo Rusija i to zbog prijema Bjelogardejaca u Srbiju”, Đuretić je u javni diskurs uveo “teorije zavjere” kojima se nastojao pribaviti “naučni legitimitet”.

III2 “Veselin Đuretić bi zauvek ostao na margini da ga nije primetio istoričar dr Radovan Samardžić i pomogao mu da svoje “delo” preko SANU plasira javnosti. Tom prilikom mu je rekao da je knjigom Saveznici i jugoslovenska ratna drama ‘razbio kalkulantsku simetriju Titove Jugoslavije’, te da je svom narodu i svetu uputio poruku kako treba zajednicu rekonstruisati. Dr Samardžić je kasnije i napisao predgovor za Đuretićeve knjige Razaranje srpstva u XX veku (1992), čiji je bio urednik. Đuretićev tekst o antisrpskom delovanju Kominterne može se naći u knjizi Catena Mundi (1992). Ova bliskost sa dr Samardžićem i SANU markirala je Veselina Đuretića kao čoveka bliskog jezgru srpskog nacionalističkog projekta, zbog čega je on, kao jedan od retkih, dobio nezvaničnu titulu akademika, što zapravo nikada nije postao.” Vidi *Beton*, br. 54, 16. septembar 2008.

III3 Vidi Basara o Đuretiću: *Vesela nauka*, 10. februara 2010, preuzeto 29. 7. 2020. <https://www.danas.rs/kolumna/svetislav-basara/vesela-nauka/>

III4 Veselin Đuretić je dobitnik Ravnogorske nagrade i nagrade “Slobodan Jovanović”. Nosilac je Ordena Njegoša prvoga reda kojim ga je odlikovao Karadžić. Sa akademikima Ljubomirom Tadićem i Matijom Bečkovićem pokušao je da “sačuva” svoju prapostojbinu osnivanjem Pokreta za zajedničku evropsku državu SCG. Blizak je rukovodstvima (izvorne) SRS, kao i pokreta Obraz i “Svetozar Miletić”. Vidi *Beton*, br. 54, 16. septembar 2008.

SUKOB ISTORIOGRAFSKIH TRADICIJA

Profesor univerziteta i veliki naučni autoritet svoga vremena, istraživač uz kojeg su se formirale generacije historičara Jugoslavije sa čitavog jugoslovenskog prostora, Branko Petranović, prvi pravi otklon od tradicionalnog posmatranja historije Jugoslavije kao zbira historija njenih “plemena” i utemeljuje historiografski obrazac u kojem je historija Jugoslavije, jedinstven i nedeljiv subjekt u hronološkim granicama od osnivanja (1918). Takav koncept ne isključuje shvatanje da je jugoslovenska ideja starija od države, ali takva država omeđena i kao historijski subjekt dobija “svoju historiju”.¹¹¹⁵ Njegova trotomna *Istorija Jugoslavije* (Beograd 1988),¹¹¹⁶ pokazat će se, ne samo kao najcjelovitija sinteza historije jugoslovenske države, nego i kao “posljednja odbrana” poslijeratnog historiografskog nasljeđa. Činjenica da se trotomna *Istorija Jugoslavije*, pojavila nakon samo osam godina poslije pojave jednotomne *Istorije Jugoslavije* (1980) ubjedljivo govori o “vatri” koja je podgrijavala kretanja u historiografiji. Samo u periodu 1980–1993, Branko Petranović je sam, ili u koautorstvu, objavio 16 kapitalnih historiografskih studija.¹¹¹⁷

1115 Vidi Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978* (Beograd, 1980).

1116 Prva knjiga je obuhvatila period od 1918–1941, druga je bila posvićena periodu Drugog svjetskog rata 1941–1945, a treća periodu socijalističke Jugoslavije od 1945.

1117 Vidi: Petranović, Branko (1980): *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd; Petranović, Branko (1981). *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945: Dokumenti*. Beograd: Arhiv Jugoslavije; Petranović, Branko (1983). *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*. 1. Beograd; Petranović, Branko (1983), *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*. 2. Beograd dr Nešović, Slobodan; Petranović, Branko (1983). *AVNOJ i revolucija: Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Beograd; Petranović, Branko (1984), *Istoriografija i revolucija*, Beograd; Petranović, Branko; Zečević, Momčilo (1985), *Jugoslavija 1918–1984: Zbirka dokumenata*. Beograd; Nešović, Slobodan; Petranović, Branko (1985). *Jugoslavija i Ujedinjeni narodi 1941–1945*, Beograd; Petranović, Branko (1985), *Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939–1945*, Skopje; Petranović, Branko; Zečević, Momčilo (1987). *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost*. 1. Beograd; Petranović, Branko; Zečević, Momčilo (1987), *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost*. 2. Beograd; Petranović, Branko (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. 1. Beograd; Petranović, Branko (1988), *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. 2. Beograd, Nolit; Petranović, Branko

Kada je knjiga prof. dr Iva Banca, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*, prevedena i objavljena u Zagrebu (1988)¹¹¹⁸ sa engleskog jezika, malo je ko mogao da predvidi da će to biti jedna od posljednjih historiografskih studija koja je imala ambiciju da pruži historiografske odgovore na ključno pitanje bivše jugoslovenske države – nacionalno pitanje. Danas možemo spekulirati o tome da li je ova knjiga došla “kasno”, ali imajući na umu razvoj historiografije u Jugoslaviji,¹¹¹⁹ sigurno je da je pojava ove knjige, reaktuelizovala brojna pitanja od kojih je nacionalno suštinsko. Tim prije, što je teško ne složiti se sa tvrdnjom Banca da se uzroci svih kasnijih problema jugoslovenske države sastoje u tome što je “nacionalno pitanje postalo najvažniji problem unutrašnjih odnosa Jugoslavije”. Utemeljujući mišljenje o “istočnom grijehu jugoslovenske politike”, odnosno o temeljima na kojima je nastala jugoslovenska država, Banca reaktuelizuje suštinsko istorijsko pitanje Jugoslavije. Istorijski pesimizam, kojim je prožeta ova studija, najbolje oslikava njeno posljednje poglavlje. Studija Iva Banca se ipak završava poglavljem “Zidanje Skadra”. Metaforički i proročanski završava se sljedećim iskazom: “Nacionalno pitanje poslije 1918. prošlo je svaki vid javnog života u Jugoslaviji. Odražavalo se na unutrašnji, vanjski, društveni, ekonomski, pa i kulturni život zemlje. Rješavali su ga demokrati i autokrati, kraljevi i komunisti. Danju bi se rešavalo, noću rušilo. Neki su dani bili iznimno povoljni za gradnju, neke noći pak iznimno

(1988), *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. 3. Beograd; Petranović, Branko, *Zečević, Momčilo* (1988), *Jugoslavija 1918–1988: Tematska zbirka dokumenata*, Beograd; Petranović, Branko (1991), *Balkanska federacija 1943–1948*, Šabac; Petranović, Branko, *Zečević, Momčilo* (1991), *Agonija dve Jugoslavije*, Šabac; Petranović, Branko (1992), *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar; Петрановић, Бранко (1993). *Југословенско искуство српске националне унијерације*. Београд: Службени лист СРЈ.

1118 Ivo Banca, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika* (Zagreb: Globus, 1988).

1119 Vidi više o tome Ljubodrag Dimić, “Jugoslovenska država i historiografija”, *Tokovi istorije* 1–1/1999, 326–339.

mračne – pogodne za rušenje. Jedna strana dileme sastojala se u tome da se čvrsta kula mogla održati jedino uz ljudske žrtve.”¹¹²⁰

LITERATURA

1. Banac Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.
2. Ćorović Vladimir. *Istorija Jugoslavije*. Beograd, 1933.
3. Dimić, Ljubodrag. “Jugoslovenska država i istoriografija”. *Tokovi istorije* 1–1/1999, 326–339.
4. Hjuž Stjuart. *Istorija kao umetnost i kao nauka*, Niš, 1989.
5. *Istorija naroda Jugoslavije (od početka XVI do kraja XVIII veka)*, Beograd, 1960.
6. *Jugoslovenski istorijski časopis* 1, 1–1962.
7. Kamberović Husnija. “Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu. Preispitivanje prošlosti ili istorijski revizionizam?”. *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, priredio Milo Petrović, Beograd, 2014.
8. Morača, Pero, Dušan Bilandžić, Stanislav Stojanović. *Istorija saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1966; Zagreb 1977.
9. Pavlović, Srđa. “Poetika prošlosti ili kako se konstruiše istorijska naracija?”. *Matica*, br. 2, 2000.
10. Perović, Latinka. “O istoriografiji i istoriji levice u Srbiji”, preuzeto 24. 07. 2020. <https://www.helsinki.org.rs/serbian/edulit.html>
11. Vučetić, Radina. “O jednom jubileju ili kako se (ne) sjećamo Jugoslavije”, preuzeto 19. 06. 2018. www.historiografija.hr/?p=9891

¹¹²⁰ Ivo Banac: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb 1988, 386; vidi i Šerbo Rastoder: “Crnogorsko nacionalno pitanje u djeli-ma dr Iva Banca”, 15. internacionalna konferencija, Međunarodni forum Bosna, Jedinstvo i razlike u Evropi: U sjećanju na život i djelo Ive Banca, Sarajevo 26. 7. 2020.

XII

Epilog

Mitja Velikonja

POEZIJA POSLE SREBRENICE? KULTURNA REFLEKSIJA JUGOSLOVENSКИH OSAMDESETIH

I

*Tada se činilo da ništa ne može zaustaviti
sjajnu budućnost pred nama.*

—IGOR ŠTIKS¹¹²¹

KAKO DANAS RAZUMETI jugoslovenske osamdesete, kako pisati o njima, slikati ih, snimiti, upesmiti, opevati, uglazbiti, predstaviti, kako ih vrednovati nakon *krvave bajke* devedesetih? Da li je uopšte moguće *pisati poeziju* o poslednjoj jugoslovenskoj deceniji posle Srebrenice, Vukovara, Ahmića, Sarajeva i na stotine drugih lokalnih *Aušvica*, da li je i to previše *varvarski*?

U poglavlju koje sledi analiziram različite načine kulturne i umetničke refleksije – dakle konstrukcije i percepcije – osamdesetih u socijalističkoj Jugoslaviji, koje su ponikle na njenim zagrištima nakon 1991. godine. Za razliku od predhodnih tema u ovom zborniku ne pišem o istorijskim osamdesetim, već o njihovim sadašnjim kulturnim reprezentacijama. Nisam istoričar Jugoslavije, već kulturolog post-Jugoslavije, bavim se različitim oblicima današnjeg sećanja i menjanja, konstruisanja i dekonstruisanja prošlosti: konkretnije, stvaranja slike o njoj na području umetnosti i kulture. Interesuje me kako se istoriografskoj preciznosti, čvrstim činjenicama suprotstavljaju aposteriorne umetničke projekcije i kulturne interpretacije pokojne socijalističke federacije. Drugim rečima: ne vraćam se istoriografski iz postjugoslovenske sadašnjosti u jugoslovenske osamdesete, već se kulturološki pitam na koji način su jugoslovenske osamdesete prisutne na umetničkoj i široj kulturnoj mapi postjugoslovenske sadašnjosti.

1121 Igor Štiks, *W* (Zagreb: Fraktura, 2019), 226.

Ipak ću, međutim, početi od istorijskog okvira. Naše *kratke osamdesete*, da parafraziram Erika Hobsbauma, simbolično i istinski su obeležile dve smrti: smrt jugoslovenskog vođe Tita, 4. maja 1980, i smrt Jugoslavije sredinom 1991. godine. Politički legitimitet Jugoslavije koji se, po mom mišljenju, iznutra i spolja temeljio na pet suštinskih dostignuća,¹¹²² u to vreme je nepovratno erodirao. Nakon tri i po decenije ubrzanog privrednog, socijalnog i kulturnog razvoja – tokom koga su se periodi stabilnosti smenjivali sa onim problematičnim, prosperitet sa regresijama, tvrdolinijaši sa liberalima – država je zaglibila u višestruku i višeslojnu krizu. Vladajuća politička garnitura nije više bila sposobna da vodi ekonomski, politički i kulturni razvoj kao do tada: dotadašnja modernizacija društva bila je prekinuta.¹¹²³ Da bi sačuvali moć, njeni protagonisti su što pre, otvoreno ili tiho, prešli na novu ideološku kompoziciju i konkretnu politiku, koja u njenim državama naslednicama (i svuda po tranzicijskoj Istočnoj Evropi) trijumfuje i sada: na etnonacionalizam i neoliberalizam. Obe su, naravno, militantno antijugoslovenske i antisocijalističke.¹¹²⁴ Cena svega toga bile su katastrofične devedesete: rat u Hrvatskoj 1991–1995, sukobi u Sloveniji u leto 1991, rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995, na Kosovu 1998. i 1999, i konačno sukobi u Makedoniji 2001, da ne pominjem veće ili manje periferizacije i pauperizacije svih tih državica.

1122 To su: (1) autentični antifašizam i nacionalno oslobođenje 1941–1945 (2) društvena emancipacija do tada podređenih grupa (žene, mladi, seljaci) (3) ubrzana modernizacija iz agrarnih u industrijsko-agrarna društva, šire gledano iz predmoderno u moderno i čak postmoderno društvo (4) politička alternativa (unutrašnjepolitička: samoupravni socijalizam; spoljnopolitička: nesvrstanost i aktivna koegzistencija) i (5) specifični multikulturalizam (iznutra: *bratstvo i jedinstvo*; spolja: snažna povezanost sa neevropskim, tada upravo dekolonizovanim svetom).

1123 Osim endemskih, unutrašnjih razloga, potrebno je uzeti u obzir i one spoljašnje: raspad hladnoratovskog sistema moći u Evropi.

1124 Studiju etnonacionalne homogenizacije i međusobnog rivalstva intelektualnih elita u vreme raspada Jugoslavije vidi u članku političke sociološkinje Ane Dević (“Ethnonationalism, Politics, and the Intellectuals: The Case of Yugoslavia”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 11, No. 3 (1998)).

Sa druge strane, najopštije rečeno, upravo postjugoslovenska kultura i umetnost nude prilično drugačiju, kompleksniju sliku od gole demonizacije socijalističke Jugoslavije koja je bez izuzetka, a s različitim intenzitetom, još uvek prisutna u dominantnim diskursima i praksama *od Vardara pa do Triglava*.

U analizi koja sledi susreo sam se sa dve poteškoće. Najpre: bavio sam se samo i isključivo osamdesetima u Jugoslaviji, koje je izuzetno teško odvojiti od prethodnih decenija i šireg okruženja (pre svega onog istovremenih globalnih urbanih kultura) – a izuzetno lako od kasnijih, postjugoslovenskih. Kulturna refleksija osamdesetih je, dakle, zarobljena kontinuitetom decenija pre njih, i diskontinuitetom onih koje su usledile, najdublje tragičnim devedesetim. Već na samom početku treba dodati da su devedesete, kako u naučnoj literaturi, tako i u medijima, kulturi i umetnosti, uživale neuporedivo veću pažnju nego njihova predistorija, osamdesete. I, kao drugo, praktično je nemoguće samo jednim poglavljem obuhvatiti sve dimenzije aktuelne refleksije jugoslovenskih osamdesetih iz perspektive devedesetih, dvehiljaditih, dvehiljade desetih i sada već dve hiljade i dvadesetih, kao što ih primećujem na isprepletanim poljima političkog, kulturnog i društvenog života: u političkim programima, u izjavama političara, u zvaničnim stavovima država i stavovima vladajućih i opozicionih stranaka, u kritičnoj i u apologetskoj nauci, u turizmu i potrošačkoj kulturi, u jugofobnim i jugofilnim medijima, u nostalgiji i antinostalgiji, u kulturi i u umetnosti. Zato sam se ograničio na ta dva područja: dakle, na književnost, muziku, filmove, na popularnu i potrošačku kulturu, na kulture i supkulture, na umetničke retrospektive i izložbe o osamdesetima, na virtuelna vrednovanja tog vremena i na urbanu i svakodnevnu kulturu. Međutim, i tu sam morao da načinim izbor, po mom mišljenju, onih najupečatljivijih. Sasvim sam, dakle, izostavio kako tu dekadu danas razumeju (politički) istoričari¹¹²⁵ kao i poznavaoi osamdesetih iz redova komentatora i

1125 Među brojnim posebno ću istaći odlične studije Dejana Jovića *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspom, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije 1974–1990* (Zagreb: Prometej, 2003), Lasla Sekelja *Jugoslavija – Struktura raspadanja: Oglad o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva* (Beograd: Rad, 1990),

novinara.¹¹²⁶ Za razliku od tih, hrvatska komparativistkinja Maša Kolanović (2018: 177) tvrdi da “fikcija u suštini nema ambiciju da obezbedi jednu kompletnu ili privilegovanu istinu, već radije funkcioniše u prostoru u kojem postoji mnoštvo istina”.

Ukratko: moje istraživačko polazište je kulturološko. Kulturnu refleksiju shvatam kao obostrani i prepleten proces: kao prvo, kao analizu konstrukcije, stvaranja, ploda autorovog stvaranja, i kao drugo, kao analizu percepcije, načina prihvatanja i interpretacije u javnosti. Ne zanima me golo pamćenje, o tome sam već pisao¹¹²⁷ – već aktuelno stvaranje i prenošenje stihova, zvukova, vinjeta, kadrova, reči, snimaka, slika o Jugoslaviji osamdesetih i kako sve one pronalaze odjek u današnjem društvu, 40 godina nakon njihovog početka, i 30 godina nakon njihovog kraja. Ne istražujem memorijska vraćanja u osamdesete, već njihove narativne, fiktivne rekonstrukcije – dakle, kako bilo šta danas na području kulture sadrži magičnu sintagmu *jugosloven-*

Boža Repea i Darje Kerec *Slovenija, moja zemlja: Društvena revolucija osamdesetih godina* (*Slovenija, moja dežela: Družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017)), Susan L. Woodward *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution After the Cold War* (Washington D.C.: The Brookings Institution, 1995), Mitje Hafner Finka *Sociološke dimenzije raspada Jugoslavije (Sociološka razsežja raspada Jugoslavije* (Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV, 1994)), kao i zbornike *Debating the End of Yugoslavia* urednika Florijana Bibera, Armine Galijaš i Rorija Arčera (London, New York: Routledge, 2014) i *Yugoslavia in the 1980s* urednika Pedra Rameta (Boulder: Westview, 1985). Lucidnu analizu kasnog jugoslovenskog političkog i medijskog novogovora (*stabilizacija, idejno-politička diferencijacija, talas poskupljenja, zmaj inflacije, odsustvo koordinacije, mulj stagflacije* itd.) još u jugoslovensko doba je sproveo Ivo Žanić u knjizi “Mitologija inflacije – Govor kriznog doba” (Zagreb: Globus, 1987).

- 1126 Recimo, Viktor Meier u pregledu *Zašto se raspala Jugoslavija (Zakaj je razpadla Jugoslavija*, Ljubljana: Sophia, 1996), ili Vlado Miheljak u *Slovinci padaju u nebo – 99 objašnjenja hiljadugodišnjeg sna (Slovinci padajo v nebo – 99 razlag tisočletnih sanj*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995).
- 1127 Mitja Velikonja, “The Yugoslav Rear-View Mirror – Ways of Remembering Yugoslavia”, Yugoslavia from a Historical Perspective. Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, ur. Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken, Florian Bieber Beograd, 2017.

ske osamdesete. Kakva je, dakle, današnja kulturna slika Jugoslavije *antebellum*, kakva je njena, da nadogradim Hobsbaumov koncept – izmišljena, a grubo prekinuta tradicija? Refleksije jugoslovenskog hronotopa osamdesetih na različitim područjima savremene kulture i umetnosti su – najopštije uzeto – tri: afirmativna (slatka), uravnotežena (gorko-slatka) i negativna (gorka).

II

Onima koji više nemaju domovinu, pisanje postaje dom.

—TEODOR ADORNO¹¹²⁸

Počecu sa poslednje pomenutom, sa mračnom retrospektivnom reprezentacijom osamdesetih, posebno zato što je ona bila istovremena i slična sa glavnim političkim i medijskim diskursima u svim državama naslednicama. Mantre o *komunističkoj strahovladi*, *jugoslovenskom unitarizmu*, *veštačkoj tvorevini* i *partijskom jednonumlju* tokom poslednje tri decenije nisu se promenile, niti su izgubile na snazi. Dominantni narativ poluprotekle istorije kreće se između demonizacije *komunizma* i njegovog izjednačavanja sa nacizom i fašizmom – i to ne samo među istočnoevropskim revizionistima, revanšistima i konvertitima, već je to postao i zvaničan stav Evropske unije i Saveta Evrope.¹¹²⁹ U oči bode činjenica da su najvatreniji tranzicioni kritičari prošlih vremena i države, posebno tokom osamdesetih, često oni koji su upravo u to vreme zauzimali visoke položaje u politici, privredi, akademskim krugovima, u medijima, uopšte, u javnom prostoru. Metaforično rečeno: sada ubijaju mrtvog konja s jednakom strašću i jednakom koristi, kao što su ga nekada jahali. Skoro bez izuzetka, svi su bili članovi Saveza komunista, ali im je pravovremena ideološka konverzija

1128 *Minima Moralia – Reflections from Damaged Life* (London, New York: Verso, 2005), 87.

1129 Tu ekvidistancu, između ostalih, opširno problematizuju Nojmajer (*The Criminalisation of Communism in the European Political Space After the Cold War* (London and New York: Routledge, 2019)), Mastnak (*Liberalizem, fašizem, neoliberalizem* (Ljubljana: Založba/*cf., 2015)) i Markovina (*Povijest poraženih* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2015), 114–205).

i politička snalažljivost omogućila da ostanu u prvim redovima. Zbog takvog kameleonstva nigde u postjugoslovenskom prostoru nije došlo do lustracije prethodnih vladalaca, do politike povlačenja *debele crte*, kao što je to bio slučaj u nekim drugim postsocijalističkim društvima.

Međutim, došlo je do drugačije vrste lustracije: do lustracije materijalne tradicije, obilja svega što je podsećalo na nekadašnje doba i na prethodnu državu. Novi ili izmenjeni stari vladari planski su preimenovali ustanove, ulice i toponime,¹¹³⁰ uništavali spomenike,¹¹³¹ čistili biblioteke,¹¹³² potisnuli ili ocrnili jugoslovenske decenije u nastavnim planovima i udžbenicima,¹¹³³ menjali praznični kalendar¹¹³⁴ itd. itd. i još

-
- 1130 Bosanski kulturolog Srđan Šušnica (*Pop-Mythological Urine Marking of "Our" Streets – Case Study, Banja Luka, Bosnia-Herzegovina*, MA thesis, Fakulteta za društvene vede, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 2015. 34–43) u svojoj hrabroj i minucioznoj studiji o tim procesima u Banja Luci zaključuje da su nove vlasti tokom i nakon rata 1992–1995 zamenile, odnosno posrbile 26 odsto imena mesta u tamošnjoj regiji i čak polovinu imena gradskih opština. Broj imena ulica tamo se radikalno promenio: godine 1998. ulica koje su nosile imena srpskih ličnosti bilo je 69,4 odsto (a godine 1991. 28,1 odsto), hrvatskih 3,2 odsto (godine 1991. 13,7 odsto) i muslimanskih/bošnjačkih 1,1 odsto (godine 1991. bilo ih je 21,2 odsto). Samo deceniju nakon pada Miloševića u Beogradu je promenjeno 800 imena ulica (Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije* (Beograd: Peščanik, 2010), 134, 135).
- 1131 Hrvatski istoričar pamćenja Vjeran Pavlaković (2014: 378) navodi da je samo tokom devedesetih u Hrvatskoj bilo uništeno oko 3000 spomenika i znamenitosti NOB.
- 1132 Vidi doktorat Dore Komnenović *Everything by the Book? A Sociological Reading of the Discarding of Books from Public Libraries in Post-Socialist Croatia and Slovenia*, Faculty of Social Sciences and Cultural Studies, Justus Liebig University Gießen, 2019.
- 1133 Vidi izuzetnu studiju beogradske istoričarke Dubravke Stojanović, koja proces imenuje "na tihoj vatri" (*Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, 85–159) i švedske istraživačice postsocijalizma na polju kulture Anamarije Dutceac Segesten (*Myth, Identity, and Conflict: A Comparative Analysis of Romanian and Serbian Textbooks* (New York: Lexington Books, 2011)).
- 1134 Studije slučaja koje se tiču (nekadašnje) Jugoslavije, mogu se naći u zborniku Šarić, Gammelgaard, Hauge (*Transforming National Holidays – Identity*

jednom itd. Pravi egzorcizam, kao da Jugoslavija nikada nije ni postojala! Sistematično su pokušali da izbrišu sve što je podsećalo na nekadašnju državu, na nekadašnji politički sistem – osim njih samih. Pratilac takvog materijalnog čišćenja svega jugoslovenskog sada je jedan od najzastupljenijih književnih žanrova na ovim prostorima – memoaristika političkih protagonista osamdesetih, njihov “diskurs autentičnosti”.¹¹³⁵

Autore grubo delim na dve vrste: na one koji su pisali o raspadu Jugoslavije i na one koji su se zalagali za *osamostaljenja*. U prve spadaju Raif Dizdarević (*Put u raspad*),¹¹³⁶ Borisav Jović (*Od Gazimestana do Haga – Vreme Slobodana Miloševića*)¹¹³⁷ i visoki oficiri JNA Veljko Kadrijević (*Moje viđenje raspada: Vojska bez države*)¹¹³⁸ i Branko Mamula (*Slučaj Jugoslavija*),¹¹³⁹ a nekoliko stranica tim vremenima posvetio je i Vidoje Žarković (*Moje viđenje Tita*).¹¹⁴⁰ *Osamostaljiivači* su, verovatno u strahu da neće moći da kapitalizuju svoje *istorijske uloge*, već na samom početku devedesetih počeli da pišu ode samima sebi. Tu mogu da ubrojim samozvane proroke kao što su Stipe Mesić (*Kako smo srušili Jugoslaviju*),¹¹⁴¹ Martin Špegelj (*Sjećanja vojnika*),¹¹⁴² Alija Izetbegović (*Moj bijeg u slobodu: Bilješke iz zatvora 1983–1988*),¹¹⁴³ Janez Janša (*Pomeranja: nastanak i odbrana slovenačke države 1988–1992* /

Discourses in the West and South Slavic Countries, 1985–2010 (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2012)).

1135 Veronika Pehe, *Velvet Retro: Postsocialist Nostalgia and the Politics of Heroism in Czech Popular Culture* (New York & Oxford: Berghahn Books, 2020), 131.

1136 Institut za istoriju, Sarajevo, 2011.

1137 Metaphysica, Beograd, 2009.

1138 Politika, Beograd, 1993.

1139 CID, Podgorica, 2000.

1140 Pobjeda, Podgorica, 2005.

1141 Globus, Zagreb, 1992. Naslov je dve godine kasnije oportunistički promenio u prikladniji *Kako je srušena Jugoslavija*, Mislavpress, Zagreb, 1994.

1142 Znanje, Zagreb, 2001.

1143 Svjetlost, Sarajevo, 1999.

Premiki: nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992)¹¹⁴⁴ i Dimitrij Rupel (*Tajna države – Sećanja na domaća i inostrana pitanja 1989–1992 / Skrivnost države – Spomini na domaće in zunanje zadeve 1989–1992*),¹¹⁴⁵ a između ostalog i Slobodan Milošević u svojoj zbirci govora (*Godine raspleta*).¹¹⁴⁶ Narativna samokonstrukcija svih tih “preduzetnika sećanja”¹¹⁴⁷ zasniva se na strasnoj konvertitskoj demonizaciji bliske prošlosti, osamdesetih. Uprkos mnogim razlikama, ovakva memoaristika ima prepoznatljiv *leitmotif*: isticanje zabluda i grešaka njihovih savremenika, veličanje i opravdavanje vlastitih postupaka i poistovećivanje vlastite političke istorije sa širom političkom istorijom, čisto u duhu poznate izreke Luja XIV.

Negativnog prikazivanja i osuđivanja jugoslovenskih osamdesetih ima u velikoj meri i u dnevnim novinama i publicistici, ne nužno samo na desnici. Ističu se privredna kriza i neuspešna *stabilizacija*, porast nezaposlenosti i siromaštva, visoka inflacija, problemi u snabdevanju osnovnim životnim namirnicama (kafa, *par-nepar* sistem itd.), ograničavanje putovanja u inostranstvo, politička represija, tinjanje konflikta na Kosovu i početak međunacionalnih trvenja, privredno-političke afere kao što su bile Agrokomerc iz Velike Kladuše i Jadral iz Obrovca, ideološke kampanje tipa *Bela knjiga* Stipe Šuvara, zaplenjivanja *Mladine* i *Tribune* u Sloveniji i uopšte kontrola nad medijima. Pobjednici tranzicije monopolizovali su priču devedesetih tako što su stvorili slike *teških osamdesetih*, koje su skoro sasvim slične ostalim blaćenjima nedavne prošlosti neposredno nakon radikalnog preokreta.¹¹⁴⁸

1144 Mladinska knjiga, Ljubljana, 1992.

1145 Delo, Slovenske novice, Ljubljana, 1992.

1146 BIGZ, Beograd, 1989.

1147 Laure Neumayer, *The Criminalisation of Communism in the European Political Space After the Cold War* (London and New York: Routledge, 2019), 8.

1148 I Austrougarska je odmah nakon raspada, u oktobru 1918, od *bezbednog doma* odjednom postala *tamnica naroda*.

Sa druge strane, u postjugoslovenskoj popularnoj kulturi sve vrvi od nekritičkih prikaza *slatkih osamdesetih*, što se ponekad graniči s manijom. Gde početi, uh? Sa sveprisutnim izvođačima popularne muzike za koje srpska muzikološkinja Ana Petrov tvrdi da su “veliki pomiritelji regiona”.¹¹⁴⁹ “Neuništivi” bendovi i solisti, koji su dominirali tokom te decenije kasnije su punili (i dan-danas pune!) koncertne dvorane praktično svuda, u svim državama naslednicama, pa i u dijaspori.¹¹⁵⁰ Ponovo se okupljaju i stari pank bendovi koji su očigledno zaboravili svoju nekadašnju često gromko izraženu averziju prema *starim prdonjama*, dok nisu to postali i sami.¹¹⁵¹ *Hommage* toj dekadi javlja se i u novim kompozicijama: *Osamdesete* splitskog benda *Daleka obala* (i izvođenje slovenačkog *Agropopa*) s kraja devedesetih daje dionizijsku sliku te decenije, kada se po čitave noći samo žuralo, plesalo, sviralo, pevalo i pilo, ukratko, to je navodno bilo *doba veselih ludih dana*.¹¹⁵² Tuzlanski bend *Jutro* se u pesmi pod istim naslovom žali: “Osamdesete su bile nešto, sad su samo godine, / Kako dođu – tako prođu, novu boru ostave...” (2017). *Riblja čorba* je 1996. objavila dupli album koji su uživo snimili još 1988, sarkastično nazvan isto kao i neformalna himna Jugoslavije iz osamdesetih *Od Vardara pa do Triglava* (originalno: *Jugoslavijo*), a na naslovnici je bio grb nekadašnje federacije.

Slovenački jugonostalgičari *Zaklonišče prepeva* opisuju svoje rokersko odrastanje u pesmi *In Memoriam*, ali uz neophodnu kritičku

1149 Ana Petrov, *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije – Koncerti kao mesta sećanja* (Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2016), 12.

1150 *Parni valjak, Prljavo kazalište, Riblja čorba, Novi fosili, Denis i Denis, Tereza Kesovija, Zdravko Čolić, Oliver Dragojević, Električni orgazam, Laibach, Borghesia* itd., pa sa svojim novim bendovima Goran Bregović, Zoran Predin, Darko Rundek, Vlatko Stefanovski i bezbroj drugih. Nostalgичne katarze na koncertima jugoslovenskih muzičkih zvezda, na primer Tereze Kesovije u Beogradu 2011. i 2013, vidi u: Ana Petrov, *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije – Koncerti kao mesta sećanja*, 41–62.

1151 *Paraf, Pankrti, Pekinška patka, Buldogi* itd.

1152 Zanimljivo, pesma je na albumu *Agropopa* “Pleše kolo vsa Slovenija” izašla godinu dana ranije, 1998, kao original na albumu *Daleke obale* “1999–2000” (1999).

refleksiju (recimo, *slušali smo mitove, a džaba su bile sve njihove beskrajne molitve*).¹¹⁵³ S naklonošću se peva i o simpatičnim neprijatnostima tog vremena, na primer o notorno neudobnim automobilima yugo (*Zabranjeno pušenje: Yugo 45*),¹¹⁵⁴ wartburg i trabant (*Atheist Rap: Wartburg limuzina kao i Blue Trabant*).¹¹⁵⁵ Te i slične pesme uporno skiciraju identičnu sliku izgubljenog sveta jugoslovenskog socijalizma i zbog toga su pravi hitovi pop-nostalgije.¹¹⁵⁶ Na različitim krajevima nekadašnje države nižu se *eighties* muzičke i plesne večeri na kojima se okuplja veoma šarolika publika, nikako samo ona srednjih godina, *jeans generacija* iz osamdesetih, da se nadovežem na još jednu popularnu pesmu iz tih vremena. Takvo nostalgično muzičko predstavljanje Jugoslavije – koje je jednako kao i njena demonizacija pogrešan odgovor na pitanje kakva je ona zaista bila – na svoj sarkastičan način kritikuje Damir Avdić u pesmi *Bratstvo i jedinstvo*.¹¹⁵⁷ U njoj on gromko odbaci *nostalgične pičke* zajedno s nekim ikonama jugoslovenske muzike s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina (*Bijelo dugme, Lepa Brena, Johnny Štulić i Paket aranžman*). Inače, u postjugoslovenskoj popularnoj muzici gotovo da nema negativnih obračuna s tim periodom, ako izuzmem muzički dvoboj *novokomponiranih* nacionalista Jureta Stublića iz *Filma* i Bore Đorđevića iz *Riblje čorbe* (koji je 2012. godine čak dobio titulu četničkog vojvode).¹¹⁵⁸ Opšta i površna kritika Jugoslavije, njenog *komunizma* i njenih vođa je, istovremeno s demonizacijom susednih naroda, doduše, pristuna u “ratnoj muzici” nacionalističkih huškača, bilo narodnjaka, bilo skinhead bendova (pomenuću pesme beogradskih *Direktora*: “Bando crvena” i “Čistićete ulice”).

1153 Album “Sellam alejkum”, 2004.

1154 Album “Agent tajne sile”, 1999.

1155 Album “Maori i Crni Gonzales”, 1993/1994.

1156 Više o tome vidi u: Mitja Velikonja, *Rock'n'Retro – New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia* (Ljubljana: Sophia, 2013).

1157 Album “Život je raj”, 2010.

1158 Pomenuti je na pesmu prvog “E moj druže beogradski” iz 1991. odmah odgovorio s “E moj druže zagrebački”.

Za živo sećanje na doba kada je *cela Jugoslavija igrala rokenrol*, brine čitav niz muzičkih studija, zbornika i biografija. Najopsežnije ga se prihvatio hrvatski muzički publicista Ante Perković u knjizi signifikantnog naslova *Sedma republika* (2011). Temu je u svom karakteristično esejističkom stilu vehementno obradio s jednako toliko naklonosti kao i podbadajuće suzdržanosti. Novi talas su pod lupu stavila dva autora. Branko Kostelnik, jedan od njegovih protagonista – muzičar, novinar i organizator događaja – objavio je knjigu razgovora sa tadašnjim pripadnicima novog talasa, čiji naslov kaže sve: *Moj život je novi val*.¹¹⁵⁹ Sledio ga je Dušan Vesić, takođe aktivni učesnik tog vremena, sa obimnom analitičkom hronologijom od 1977. do 1982: *Zamisli život... Novi val – prva generacija*.¹¹⁶⁰ Bogatu dvadesetogodišnju istoriju ljubljanskog *Novog rocka* je u svojoj knjizi *Novi rock – rockovski festival v Križankah 1981–2000*¹¹⁶¹ kritički, nimalo nostalgično, istražio njihov slovenački saputnik Igor Bašin. Različite vrste slovenačke pop-muzike temeljno je opisao muzički fan Žiga Valetič u opširnom hronološkom pregledu *Osamdesete: decenija mladih (Osemdeseta: desetletje mladih)*,¹¹⁶² na osnovu koga je objavio i istoimeni digitalni album sa 36 izabranih pesama različitih izvođača.¹¹⁶³ Istoričarka kulture Ljubica Spaskovska je ponudila zgusnut pregled poslednje decenije jugoslovenske popularne i alternativne muzike i njenog neuspelog opiranja narastajućem nacionalizmu u članku “Stairway to Hell: The Yugoslav Rock Scene and Youth during the Crisis Decade of 1981–1991”.¹¹⁶⁴

1159 Fraktura, Zagreb, 2004.

1160 Knjižara Ljevak, Zagreb, 2020.

1161 Subkulturni azil, Maribor, 2006.

1162 Založba Zenit, Ljubljana, 2018.

1163 Založba kaset in plošč Radiotelevizije Slovenija, Ljubljana, 2018.

1164 *East Central Europe* 38 (2011), str. 1–22. Članak završava spoznajom da je “rock/punk scena u Jugoslaviji češće delovala kao korektiv, kritičan i inteligentan posmatrač društvene stvarnosti, preuzimajući progresivnu i kritičku ulogu čak i tokom poslednjih godina novonastalog nasilja i nacionalističkog ludila” (str. 15).

Gregor Tomc se kontroverzi povezanih s pojavom pankaa u Sloveniji prihvatio u zaključnom delu svoje knjige *Profano – Kultura u modernom svetu (Profano – Kultura v modernem svetu)*¹¹⁶⁵. Završiću sa dva veoma zapaženim biografijama: onima o vođama kultne grupe *Ekatarina Velika* Margite Stefanović Magi – kao da je bila nekad, već pomenutog Vesića¹¹⁶⁶ i Milana Mladenovića *Mesto u mećavi*, autora Aleksandra Žikića.¹¹⁶⁷

U prodavnicama ili na internetu sve vrvi od kompilacija muzike osamdesetih¹¹⁶⁸ ili kulturnih filmova iz tog vremena, česte su i njihove retrospektive na nacionalnim i privatnim televizijama. Prednjače dva hrvatska televizijska kanala. *Klasik TV* ima, po rečima urednika, ambiciju *otvaranja 'mesta susreta regionalnog filma' i omogućavanja mladim naraštajima uvid, a starijim prisjećanje na mnoga legendarna i antologijska filmska djela. Jugoton TV* se predstavlja kao *nacionalna glazbena televizija koja prikazuje glazbene spotove iz prošlih vremena*, čija je većina iz *zlatne ere* jugoslovenske popularne i alternativne muzike – osamdesetih. Na sportskim kanalima postjugoslovenskih država povremeno se emituje emisija “Zlatni momenti YU sporta”, koja sistematično neguje sećanje na uspehe jugoslovenskih sportistkinja i sportista, u kojima opet prednjače osamdesete (medalje košarkaških, vaterpolo i rukometnih reprezentacija, klupski uspesi, prve zapažene pobede alpskih i nordijskih skijaša itd.). Slovenačke komercijalne radio-stanice (*Radio Ekspres, Radio City* itd.) imaju redovne emisije sa simptomatičnim nazivima à la “Podoživite 80-ta” (“Ponovo doživite 80-e”) ili “Osemdeseta ob osmih” (“Osamdesete u osam”). Svi ti progami i emisije praćeni su neutralnim jezikom, bez ikakvih posebnih vrednovanja: zanimaju ih samo igrani filmovi, dokumentarci, muzika i sport kao takav.

1165 Krt – Študentska organizacija UL, Ljubljana, 1994.

1166 Naklada Ljevak, Zagreb, 2018.

1167 Matica srpska, Beograd, 1999.

1168 Vidi, na primer https://www.youtube.com/watch?v=F4pZDB5WL_k (izvor od: . 29. 1. 2020).

U manjoj meri nego u popularnoj muzici, osamdesete možemo naći u dugometražnim filmovima i televizijskim serijama. Slikaju ih s manje oduševljenja i manje karnevalski. Titova smrt 4. maja 1980. tek simbolično se poklapa sa samoubistvom glavnog protagoniste u slovenačkom filmu *Outsider* Andreja Košaka (1997) i sa rođenjem protagoniste u srpskom filmu *Rane* Srđana Dragojevića (1998). U kontroverznom filmu *Lepa sela lepo gore* (1996) istog režisera, ratna dešavanja tokom rata u Bosni u prvoj polovini devedesetih prekidaju *flashbacks* u nevine osamdesete, kada su glavni likovi, Bošnjak i bosanski Srbin, još bili nerazdvojni prijatelji i poslovni partneri. U dijalozima je sve vreme prisutna implicitna ili eksplicitna kritika jugoslovenskih socijalističkih decenija, pa i upravo minulih osamdesetih, u smislu da se tokom krvavih devedesetih plaćaju računi za ležerne minule godine, za sve laži i zablude *onog režima*, za lagodan život i za njegove neotplaćane kredite. Rajko Grlić je 2006. godine snimio filmski hit *Karaula*, u kome je samo još nadogrudio sadržaj humorističkog romana pisca i scenariste Ante Tomića.¹¹⁶⁹ Priča na uspešan način, uz kombinaciju švejkovskog i *SMB-humora*, opisuje prijateljske i ljubavne odnose, kao i vojnu hijerarhiju u mikrokosmosu karaule i obližnjeg mestašceta na jugoslovensko-albanskoj granici tokom druge polovine osamdesetih. Slično duhovit ton možemo naći i u porodičnoj hrvatskoj TV seriji *Crno-bijeli svijet*¹¹⁷⁰ režisera Gorana Kulenovića, koja je od 2015. godine doživela tri sezone, a sprema se i četvrta. I u njoj je dešavanje u užem okruženju – u dve zagrebačke porodice tokom ranih osamdesetih – neodvojivo od onog u široj, multietničkoj i socijalističkoj državi, a autentičnu pozadinu skiciraju neprestane reference na tadašnju muziku (pre svega na novi talas) i njene protagoniste. Godine 2016, takođe u Hrvatskoj snimljena akciona komedija *ZG80* (režija Igor Šeregi) prikazuje rivalstvo između navijačkih grupa *Bad Blue Boys* zagrebačkog *Dinama* i *Delija* beogradske *Crvene zvezde* u okolnostima kasnih osamdesetih već kontaminiranih nacionalizmom.

1169 *Ništa nas ne smije iznenaditi*, Fraktura, Zagreb, 2003.

1170 Naslov je dobila po istoimenoj pesmi *Priljavog kazališta* iz 1980. godine.

Sa druge strane, snimljeno je više kvalitetnih dokumentaraca, pre svega o vibrantnoj muzičkoj i/ili alternativnoj kulturi tog vremena. Najpre mi pada na pamet *rockumentary Sretno dijete*¹¹⁷¹ hrvatskog režisera i pisca Igora Mirkovića, koji na autobiografski način kroz intervjue sa stvaraočima i originalne snimke iz tog vremena predstavlja plodnu jugoslovensku pank i novotalasnu scenu na liniji Ljubljana – Beograd – Sarajevo – Zagreb.¹¹⁷² Režiser Igor Zupe je 2006. snimio dokumentarac o *Pankrtima*, a 2018. godine i o *Laibachu*. Dokumentarna serija beogradske režiserke i scenaristkinje Brankice Drašković *Borderline Soundtrack* (2018) produbljeno i višestrano govori o otporu generacije muzičara iz osamdesetih ratovima devedesetih.¹¹⁷³ U sasvim drugom pravcu, dalje od Jugoslavije, ide dokumentarac mlade slovenačke režiserke Urše Menart *Bila jednom zemlja vrednih (Nekoč je bila dežela pridnih)*, 2012. On nažalost, nekritički prikazuje period od 1977. do 1991: *osamostaljivanje Slovenije* predstavlja kao uspešan marketinški projekat, kojem su doprineli i pop kultura i alternativa. Reč i slika su prepušteni pobednicima tranzicije, sasvim su izostavljene njene bolne i tamne strane.

Kulturni virus osamdesetih se preselio i na internet. Tamo sve vrvi od Facebook događaja, stranica, ponekad popularnih blogova, pričonica i svega što omogućava digitalno umrežavanje, koji fetišizuju i slave kasnojugoslovensku *la belle époque*. Jedna od tipičnijih je Facebook grupa “Osamdesete u Zagrebu”, koja od osnivanja 2014. pa do sada povezuje već oko 35.000 članica i članova: u objavama preovlađuju teme kao što su muzika, moda, sport, dizajn, omiljene knjige i

1171 Isto glasi i naziv poznate pesme istoimenog benda iz 1979.

1172 Gotovo istovremeno sa filmom, objavio je i knjigu pod istim naslovom u izdavačkoj kući Fraktura (Zagreb, 2004).

1173 Po rečima autorke, *Serijal nema pretenzija da nameće bilo kakav okvir nostalgичnog putovanja kroz izgubljeni duh vremena, već kritički propituje sociološki aspekt povezanosti muzike sa političkim procesima, kao i njen emancipatorski potencijal u razvijanju kritičke svesti.* (<https://zurnal.info/novost/21970/sloboda-se-mora-neprestano-osvajati>, izvor od: 5. 2. 2020).

časopisi, kao i svakodnevni život.¹¹⁷⁴ Dalje, takvo isključivo pozitivno vrednovanje osamdesetih je kao sasvim profitabilnu nišu postepeno preuzeo i marketinški sektor. Nostalgični preduzetnici veoma dobro znaju: *Nostalgija prodaje!* Trgovinski lanci, pa i oni u inostranom vlasništvu, organizuju raznorazne *nedelje nostalgičnih kupovina*, tokom kojih nude proizvode opstalih nekadašnjih jugoslovenskih prehrambenih velikana, od *bajadera* čokoladica do obavezne *cockte*. Globalni procvat retro kulture donosi i u *region*, što je neutralni metonim za Jugoslaviju posle 1991, tematske retro žurke, među kojima preovlađuju upravo one iz osamdesetih.¹¹⁷⁵ Ovdašnji hipsteri su kao i svi njihovi vršnjaci po svetu opsednuti tom dekadom, što se otkriva ili u *vintage* izgledu, ili u *normcore* modi, uz muzičku pozadinu, recimo *vaporwave*, koji takođe reciklira osamdesete. Inače se u modi neprestano ponavljaju kreativni skokovi u prošlost, često upravo u ekscentrične *ejtiz* sa širokim, naglašenim ramenima i naramenicama, velikim kragnama, držanjem za osnovne tri boje i divljim pankoidnim frizurama.

Slično je i u dizajnu, sa oduševljavanjem nad kompjuterskom estetikom iz vremena Atari i Commodore računara, simpatičnom primarnom grafikom prvih kompjuterskih igrica, *plastik-fantastik* dekoracijama ili Crass oblikom pisma. Tom trendu sledi i jugonostalgični turizam čije glavne znamenitosti, doduše, sežu još mnogo godina unazad, ne samo u osamdesete (recimo na prizorišta čuvenih partizanskih bitaka). U Sarajevu već od 1984. godine obnavljaju sećanje na uspešno realizovanu zimsku Olimpijadu, kako u muzeju, tako i u popularnoj i potrošačkoj kulturi (maskotu Vučka možemo naći praktično svuda). Ukratko: u nostalgičnim simulakrumima preovlađuju popkulture, sportske, ljubavne reverije, one iz svakodnevnog života u *izgubljenom raju* jednako snažno kao u antinostalgiji one političke o *paklu*

1174 <https://www.facebook.com/groups/zagreb80s/> Vidi i <https://www.facebook.com/vesele80/> (izvor od: 1. 2. 2020).

1175 Vidi na primer reklamu za *eighties* zabavne kostime <https://partypops.hr/proizvodi/kostimi-i-dodaci/tematske-maskare/osamdesete/> (pristupljeno: 1. 2. 2020).

na zemlji. I jedno i drugo mogu da propratim pozantom Foknerovom maksimumom: "Prošlost nikad nije mrtva. Ona čak nije ni prošlost."

Što se više udaljavamo od osamdesetih, to je više različitih simpozijuma, izložbi, retrospektiva, konferencija, pregleda, kataloga, ukratko, bilo čega o njima. Jedan od najvećih stručnjaka za jugoslovensku – i užu srpsku – likovnu umetnost, kao i kustos, Ješa Denegri, u svom širokom istraživačkom opusu koji obuhvata različite decenije obradio je i osamdesete, u knjizi, *Osamdesete: Teme srpske umetnosti, 1980–1990*.¹¹⁷⁶ Slovenački publicista David Tasić je obavio dragocen posao i prikupio slovenačke supkulturne i političke grafite iz osamdesetih, ali, nažalost, bez ikakve propratne studije.¹¹⁷⁷ Ljubljanska Moderna galerija je tokom 2016. i 2017. realizovala ambiciozan trodelni projekat *Osamdesete kroz prizmu događaja, izložbi i diskursa (Osemdeseta skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov)*. Kustosi su zapisali sledeće: "Osamdesetih godina oblikovali su se svi temelji naše savremenosti, aktuelni odnosi između države i globalnog kapitala, politike, etike, ekonomije i umetnosti".¹¹⁷⁸ Treći deo, *Nasleđe 1989. godine. Studijski primer: druga izložba Jugoslovenski dokumenti (Dediščina leta 1989. Študijski primer: druga razstava Jugoslovanski dokumenti)* posvećen je poslednjoj zajedničkoj izložbi jugoslovenskih umetnika, okupljenih u Sarajevu 1989, uz kombinaciju originalnih dela, naslovnica tadašnjih dnevnih listova, umetničkih instalacija, diskusija, arhiviranja tog događaja i radionica.

Sadržajno mnogo šire – i u komercijalnom smislu mnogo privlačnije – u Zagrebu su 2015. godine osmislili izložbu *Osam-de-se-te! – Slatka dekandencija postmoderne*, na kojoj su tematski pokrili još i popularnu kulturu, modu, muziku, pozorište, sport, strip itd.¹¹⁷⁹ Iste godine iz Sarajeva je u Beograd i Ljubljanu krenula izuzetno posećena

1176 Biblioteka Svetovi, Novi Sad, 1997.

1177 Grafiti. Založba Karantanija, Ljubljana 1992.

1178 Zdenka Badovinac, Bojana Piškur, Igor Španjol: Uvodnik, katalog *Osemdeseta*, Moderna galerija, Ljubljana, 21. 4. 2017, 3.

1179 Koautori izložbe i kourednici kataloga su Branko Kostelnik i Feđa Vukić.

etnografska izložba *Nikad im nije bilo bolje*, na kojoj su bili prikupljeni eksponati iz svakodnevnog života iz tog doba, dosta njih upravo iz osamdesetih godina. Na izuzetno veliko interesovanje naišla je i slična izložba takođe signifikantnog naziva *Živeo život – Međunarodna izložba lepog života od '50-te do '90-te*, s tim da je bila – što je takođe karakteristično – postavljena na dve sasvim komercijalne scene: u beogradskoj Robnoj kući i u ljubljanskom Blagovno trgovinskom centru. Godine 2017. u hrvatskoj prestonici su otvorili, kao što tvrde sami, *novu vrstu muzeja* pod nazivom *Zagreb 80-ih* sa stotinama predmeta iz te dekade.¹¹⁸⁰ Na svojstven način osamdesete u Jugoslaviji reflektuje i izložba o tada najomiljenijem stripu, *Alanu Fordu*, koji je svoj put *bratstva i jedinstva* sa najavljenim gostovanjima u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu gromko i uspešno počela u ljubljanskoj Narodnoj galeriji, u maju 2019.¹¹⁸¹

Analitički pregled portretisanja jugoslovenskih osamdesetih završiću sa postjugoslovenskom književnošću i esejistikom. Privatna ili socijalna dešavanja, često autobiografska, snažno reflektuju taj vremenski i prostorni okvir.¹¹⁸² U njima se, opet, uprkos brojnim razlikama, mogu naći određene srodnosti: implicitna naklonjenost tom vremenu, uprkos kritičkim stavovima i razmatranjima, kao i mračne slutnje buduće katastrofe. Takve vinjete su, recimo, veoma ubedljive u melanholičnom eseju pesnika i esejiste Aleša Debeljaka, nekakvoj proznoj elegiji, *Sumrak idola (Somrak idolov)*¹¹⁸³ i pesnika Braneta Mozetiča *Nedovršene skice jedne revolucije (Nedokončane skice neke revolucije)*¹¹⁸⁴, kao i one o detinjstvu u multietničkom Sarajevu,

1180 <https://www.zagreb80.com> (izvor od: 1. 2. 2020).

1181 <https://www.ng-slo.si/si/razstave-in-projekti/razstava/alan-ford-tece-castnikrog?id=4606> (izvor od: 4. 2. 2020).

1182 O književnoj narativizaciji (a često i nostalgiziranju) sećanja na *Jugo* vidi kratke, a lucidne studije Avdagić (2012), Beganović (2012) i Denić-Grabić (2012).

1183 Wieser, Celovec, 1994.

1184 Založba ŠKUC – Lambda, Ljubljana, 2013. Mart 1985. je opisao sa *sav taj nerazumljiv govor privlačnosti, koji mi nikada nije išao od ruke. je li se već bliži vreme*

spisateljice Lejle Kalamujić u knjizi *Zovite me Esteban*.¹¹⁸⁵ Jugoslovenske osamdesete su usput, ali ipak intenzivno analizirane i u sjajnom kratkom romanu Darka Cvijetića *Schindlerov lift*¹¹⁸⁶ (/dis/kontinuirana naracija počinje useljenjem u novu zgradu sedamdesetih, nastavlja se odrastanjem tokom osamdesetih, a preokreće se u tragediju devedesetih i iznova se postavi u postapokalipsi novog milenijuma). Te dekade analiziraju i dela koja porodične priče pričaju u prvom licu, dakle iz sebe. Kao primer navešću roman Maje Haderlap o odrastanju u duboko podeljenoj svakodnevnici i na jednak način podeljenoj recentnoj istoriji austrijske Koruške *Anđeo zaborava (Angel pozabe)*¹¹⁸⁷, kao i roman u slikama ilustratorke Samire Kentrić *Balkanalije – Odrastanje u doba tranzicije (Balkanalije – Odraščanje v času tranzicije)*¹¹⁸⁸ o takođe bolnim klasnim, etničkim i rodnim podelama unutar tadašnjeg – i sadašnjeg – slovenačkog društva. Oba dela odlikuju i strategije savladavanja i prevazilaženja takvog stanja. Miljenko Jergović u *bildungsromanu Dvori od oraha*¹¹⁸⁹ epsku pripovest o dve porodice zavrti hronološki unazad kroz *novecento*, pa i kroz intenzivne osamdesete.

Posebno česta tema takve književnosti je na muziku nakalemljena adolescenija na jugoslovenski način – mogli bismo je nazvati *sex&drugs&red stars literature*. Hrvatski pisac Borivoj Radaković u *Sjaju epohe*¹¹⁹⁰ već veoma rano, odmah nakon tužno okončanih osam-

černobilskog zračenja? ili prvog pucanja istočnog bloka? iluzorne pobeđe kapitala? (str. 29).

1185 Dobra knjiga, Sarajevo, 2015.

1186 Savremena bh. književnost, Sarajevo/Zagreb, 2018.

1187 Litera, Maribor, 2012.

1188 Beletrina, Ljubljana, 2015.

1189 Durieux, Zagreb, 2003.

1190 Mladost, Zagreb, 1990. Apokaliptičnu budućnost najavljuje proročki odlomak na strani 254: *Strasna vremena nadolaze na Balkanu, narodi se svađaju, narodi uličare, čir samo što nije prsnuo. On će biti sam jer se nema kome prikloniti, a neće se imati kamo skloniti. Stampeda će tutnjati, ljudi će se klati, jezovit zarez klatit će mu se kao srp nad vratom.*

desetih, plastično opisuje profilisanje pankerske i novotalasne supkulture kao i one fudbalsko-navijačke, uz istovremenu eroziju političkog sistema: dakle, napetost između novog i starog, između londonskog i zagrebačkog, između grube poetike ulice i dela književnih klasika. Roman Kristijana Vujičića *Kad su padali zidovi*¹¹⁹¹ slika Zagreb u ritmu rock'n'rolla i prvih ljubavi, u doba gašenja starih i tinjanja novih ideologija i sistema. U najnovijem kratkom romanu Nenada Rizvanovića *Longplej*¹¹⁹² sve se vrti oko muzike i mladosti, ovog puta prikazanih iz slavonske perspektive. *Sjetva soli* bosanskog pisca Muharema Bazdulja je romaneskna adaptacija ozloglašene *naci afere* krajem 1986. godine u Sarajevu, koja je odjeknula po celoj tadašnjoj federaciji.¹¹⁹³ Zagreb osamdesetih je takođe hronotop obimnog romana Ratka Cvetnića *Polusan*,¹¹⁹⁴ u kome se, u predvečerje predstojeće katastrofe takođe prepliće sudbina glavnog junaka unutar (sub)kulturnog, muzičkog i političkog konteksta kasnog socijalizma. Jednako inertan, ali ne i ironičan prema svom okruženju je glavni junak nagrađenog romana slovenačkog pisca Sebastijana Preglja *U Elvisovoj sobi (V Elvisovi sobi)*.¹¹⁹⁵ Ovoj knjizi nedostaje neophodna distanca prema mejnstrimovskoj interpretaciji nedavne slovenačke istorije, ona samo detektuje simptome propasti Jugoslavije, ne da bi ih i kritički preispitala.

Slavenka Drakulić u zbirci eseja *How We Survived Communism and Even Laughed*, koji su zbog medijskog linča povedenog protiv nje u Hrvatskoj bili objavljeni najpre u inostranstvu početkom devedesetih, skicira sliku socijalističkih država – i Jugoslavije i osamdesetih – tačno na onaj način kako ju je tada zamišljao trijumfalistički Zapad.¹¹⁹⁶ Uz iskreno poštovanje prema autorki i feminističkoj prizmi kroz koju

1191 Fraktura, Zagreb, 2019.

1192 Buybook, Zagreb, 2020.

1193 Rende, Beograd, 2010.

1194 Mozaik knjiga, Zagreb, 2009.

1195 Goga, Novo mesto, 2019.

1196 Hutchinson, London, 1992. Na kraju krajeva, bila je napisana po neposrednoj narudžbini jednog američkog časopisa.

piše i u ovom delu, knjiga je puna nepodnošljivih uopštavanja i preterivanja (kao da su te decenije svuda u socijalističkom svetu bile jednake, bez izuzetka) i samoponižavajućih esencijalizacija Istoka i Balkana (kao da su određene pojave moguće samo tamo).¹¹⁹⁷ Ako je bestseller sa takvim porukama mogla da trasira inače izuzetno kritična i ugledna autorka, ne mogu a da se ne čudim drugim, krajnje neprijateljskim interpretacijama socijalističkih decenija, između ostalih i jugoslovenskih osamdesetih. Dubravka Ugrešić u svom esejističkom romanu *Ministarstvo boli*¹¹⁹⁸ živopisno opisuje bolno emigrantsko iskustvo jugoslovenskih begunaca tokom devedesetih, koje, s jedne strane, neprestano prekidaju nostalgične eskapade u *bolje juče*, a sa druge, uporni pokušaji socijalne, profesionalne, lične i emotivne rekonstrukcije u dijaspori.

Pisci u svojim naracijama o osamdesetima često koriste satiričnu strategiju, koju u književnoj kritici poznajemo pod pojmom *roman à clef*, fiktivna preoblikovanja stvarnih događaja i lica. Ona je prisutna i u esejističkim delima: humor, na primer, prožima *Historijsku čitanku 1* Miljenka Jergovića, koji pravi narativni luk preko, za njega relevantne popularne i svakodnevnne kulture *njegove* Jugoslavije, koji počinje sećanjima na čitanje sarajevskog *Oslobođenja* i završava sa prvom novogodišnjom sarmom.¹¹⁹⁹ Sličan vodič izabrali su i urednici i pisci *Leksikona Yu mitologije*, nastalog iz svesti o tome *da ne postoje artikulirani pojmovi jugoslavenske popularne kulture koji bi pripomogli definiranju naših identiteta*.¹²⁰⁰ Izbor citata i motiva u oba slučaja je upravo iz osamdesetih, što svedoči i o starosnoj dobi njihovih autora. U ciklusu *Hardfuckers* slovenački strip autor Zoran Smiljanić

1197 Nažalost, u pitanju je veoma sličan i oproban recept koji u poslednje vreme uspešno unovčuje i Marina Abramović.

1198 Fabrika knjiga, Beograd, 2004.

1199 V.B.Z., Zagreb, 2006. Jugoslovenske osamdesete su, doduše, omiljen vremenski prostor i nekih drugih njegovih dela.

1200 Urednici Iris Adrić, Vladimir Arsenijević, Đođe Matić. Rende, Beograd, Postscriptum, Zagreb, 2004, str. 4.

(alias Vittorio de la Croce)¹²⁰¹ daje jetku kritiku kako raspadajućeg političkog sistema prethodnog doba, kao i novonastajućeg, kojima je zajednička otuđenost i korumpiranost vlasti, a sa druge strane, strategije opstanka običnih ljudi. U grotesknoj satiri srpskog pisca Marka Vidojkovića, bestseleru *E baš vam hvala* sa glasovitim podnaslovom *Smrt bandi – sloboda Jugoslaviji*, SFRJ doživljava neslućen tehnološki i društveni razvoj zbog jednostavne činjenice da su 1989. godine u avionskoj nesreći poginuli svi članovi predsedništva SFRJ i predsednici svih republika.¹²⁰² Zanimljivo je da ni na književnom području zapravo nema izričito negativnih refleksija osamdesetih. Čak i suptilno, humorom prožet i utoliko opasniji nacionalistički tonaliteta knjige sećanja *Fajront u Sarajevu* dr Neleta Karajića, ne može nadjačati njegovu ipak prijatnu sliku sarajevskih osamdesetih novog primitivizma, *Zabranjenog pušenja* i *Top liste nadrealista*. Citira ih sa *Bio je to početak kraja jedne bajke*.¹²⁰³

III

*U svakom porazu ja sam video deo slobode,
i kad je gotovo za mene, znaj, tek tad je počelo...*

—EKATARINA VELIKA¹²⁰⁴

Šta povezuje sav taj raznovrsni kulturni i umetnički univerzum retrospektivne reprezentacije dinamičnih jugoslovenskih osamdesetih? Već čujem povike (i krike!), da je previše razlika da bi se donosili bilo kakvi zajednički zaključci. I još više kritika zbog toga što u izbor nisam uvrstio ovo ili ono delo ili autora. Tema je, zaista, skoro nepregledno opširna i zaslužila bi obimniju analizu, samostalnu monografiju ili

1201 BUCH, Ljubljana, 2011.

1202 Laguna, Beograd, 2017. Autor je svoj stav opisao rečima *Ne bih rekao da ne gajim simpatije prema Jugoslaviji, samo sam realan*. (<https://www.dw.com/bs/e-baš-vam-hvala-novi-način-jugonostalgije/a-41595634-0>, izvor od: 26. 1. 2020).

1203 Laguna, Novosti, Beograd, 2014, str. 103.

1204 Pesma *Zemlja*, album "Ljubav", 1987.

više njih. Uprkos tome, čvrsto sam uveren da je iz svega navedenog moguće izvući nekoliko prepoznatljivih karakteristika.

Krenuću od dosta šireg nivoa. Kulturno-umetnička vraćanja na osamdesete – književna, filmska, likovna, modna, muzička, dizajnerska – nisu nikakva postjugoslovenska ni postsocijalistička specifičnost, nisu *još jedan istočnoevropski kuriozitet*, da ponovim instant floskulu pobednika tranzicije. Magnetizam *Slavnih ejtiz!* deo je globalnog trenda *retromanije*, kao što ga imenuje kritičar kulture Simon Reynolds.¹²⁰⁵ U re-decenijama nakon njih na svim tim poljima stvari se iznova re-produkuju, re-cikliraju, re-vitalizuju, re-habilituju, re-vidiraju i tako do u beskraj: re – postaje magičan prefiks. *Comebacks* postaju vodič, a ne prepreka; pravilo, a ne izuzetak! Osamdesete su odjednom najbliže kulturno, estetsko i umetničko nadahnuće, vredno nove upotrebe u sasvim izmenjenim okolnostima nakon *kraja istorije* (posthladnoratovska situacija, internet revolucija, uvećanje jaza između svetskog Severa i Juga, nove klasne podele, globalna međusobna zavisnost na različitim područjima, trijumf neoliberalizma i etnonacionalizma, ekološki izazovi itd.).

Kao drugo, takve kulturne reprezentacije delimično mogu da objasnim i samom istorijom osamdesetih, specifičnim stanjem u kojem se tada zatekla socijalistička Jugoslavija. Privredno i politički je počela da hramlje već na samom početku decenije, a posledično su se međunarodna trvenja a potom i otvoreni konflikti sve teže prikrivali i još teđe savlađivali. Gledano “odozgo nadole” Jugoslavija je tonula i to je postajalo sve očiglednije. Sa druge strane, tu istu deceniju obeležava i *kreativna eksplozija na kulturnom i umetničkom polju*, neuporediva sa onim što je bilo pre i posle njih, na različitim nivoima i na različitim područjima: od alternative i “visoke” umetnosti do kultura svakodnevnog života. *Oslobođene osamdesete* na polju kulture usledile su nakon *olovnih sedamdesetih* na polju politike, obeleženih obračunom

1205 Simon Reynolds, *Retromania – Pop Culture’s Addiction to Its Own Past* (London: Faber and Faber, 2011); Vidi i Elizabeth Guffey, *Retro – The Culture of Revival* (London: Reaktion Books, 2006).

sa liberalizmom, i prethodile su ratnim devedesetim. Kulturna renesansa je gradila Jugoslaviju “odozdo ka gore”: ne u smislu, od države kontrolisane i organizovane politike *bratstva i jedinstva*, ili čak unitarističkih žudnji za jednom jedinom, dirigovanom *jugoslovenskom kulturom*, već horizontalno, preko popularne kulture, supkultura, turizma, civilno-društvenih inicijativa, identitetskih politika itd. Najviše propulzivna i sa druge strane i najviše raširena kultura osamdesetih, u svojoj suštini bila je transnacionalna, spontano opštejugoslovenska: oblikovala je tu generaciju onoliko koliko je ta generacija oblikovala tu kulturu. Istovremeno je značajno presezala svoj državni okvir i suvereno postala deo globalne pop i alternativne kulturne scene, koja ju je aktivno pratila daleko izvan državnih granica.

Današnje refleksije osamdesetih otkrivaju kako su tadašnje generacije zamenile junake iz minulih vremena onima iz rokenrol bendova, stripova, studentskih revolucija ili šund literature; kako su bez ikakvih nacionalističkih resentimana, a radi lakšeg sporazumevanja, sasvim u tehničkom smislu preuzeli *srpskohrvatski* kao nekakav jugoslovenski esperanto. Ta dela sugerišu da su mladi tokom osamdesetih godina sasvim neplanirano gradili svoj novi jugoslovenski kulturni identitet upravo putem distanciranja od nedavne jugoslovenske prošlosti: kao *najnoviju Jugoslaviju* u kulturnom smislu, jer je ona, za njih tada već stara, avnojevska *nova Jugoslavija*, otpevala svoje, urušavala se u sebe. Mogu da povučem drsku paralelu sa vajmarskom Nemačkom ili postoktobarskim Sovjetskim Savezom: društvima koja su bila rastrzana političkim potresima i privrednim krahom s jedne strane, i umetničkim i kulturnim vrhovima, sa druge. Najnovija – i istovremeno poslednja – jugoslovenska kultura oblikovala se upravo u vreme rušenja njenog institucionalnog okvira, bila je njegova labudova pesma, nekakav dekadentni odgovor na njega.¹²⁰⁶ Mislim da ta protivrečnost značajno utiče – prejako bi bilo reći da determiniše – na današnju kulturnu refleksiju jugoslovenskih osamdesetih.

1206 Kolanovićeva je za te poslednje godine Jugoslavije našla odličan izraz: “dekadentni socijalizam” (2018: 166).

Treća zajednička osobina kulturne refleksije osamdesetih: književna historičarka, inače bohemistkinja Petra Džejms zaključuje¹²⁰⁷ da se današnje srednjoevropske književne reprezentacije socijalističke prošlosti kreću *između traume i nostalgije*, kao dve krajnosti istog procesa, tugovanja.¹²⁰⁸ Slično mogu da tvrdim za one postjugoslovenske na različitim područjima kulture i umetnosti. Nostalgija – ta emocionalna i auratična saputnica retra,¹²⁰⁹ koja priču iz osamdesetih ili pasivno kontemplira, zatvorenu u sebe, intimnu, ili je komodifikuje, instrumentalizuje, pomoću nje nešto postiže – neraskidivo je povezana sa bolnim krajem, rastankom, propašću. U kulturnim refleksijama osamdesetih brzo se može pronaći narativna jukstapozicija: s jedne strane, dionizičnost osamdesetih, a sa druge, krvavi kolaps tokom devedesetih; sa jedne strane, suzdržani ponos, kritička svest da drugačiji svet ne samo da je moguć, već da je već bio i ostvaren, i sa druge strane, tupa tuga da je sve to prošlo, gorčina (koja se u tim delima pretvara ili u obešenjački humor, u gorku melanholiju ili u cinizam). Ukoliko se poslužim parafrazama: sa jedne strane, u tim delima čitam/čujem/vidim *čvrstu želju za trajanjem*, a sa druge, zloslutni mrak *pre kiše*.¹²¹⁰ Kasnija katastrofa nije mogla da poštedi kulturnu refleksiju o prethodnoj deceniji, da je ostavi inertnom, već ju je, sasvim suprotno, u potpunosti ili delimično prelomila. U tim delima trauma i nostalgija međusobno konfliktno koegzistiraju, što je mogu-

1207 Petra James, "The Specter and the 'Haunting Past': Literary Representations of Central European Dictatorships of the 20th Century", Prispjevak na konferenciji The Other Europe: Changes and Challenges since 1989, 11. in 12. september 2020, Yale University, New Haven.

1208 Tu se oslanjam na klasični esej Sigmunda Frojda "Tugovanje i melanholija" (Metapsihološki spisi, Ljubljana: Studia Humanitatis/ŠKUC FF, 1987, 197–217).

1209 Rasprava o odnosu između retra i nostalgije je, doduše, prilično široka: na tom mestu bih dao svoju kratku definiciju da je retro, naime, po svojoj suštini nostalgija, ali bez sentimentalnog naboja – dakle, emocionalno hladan, racionalan, instrumentalan, često ironičan.

1210 Tu mislim na naslove pesničke zbirke Pola Elijara *Le dur désir de durer* (1946) i onog čuvenog makedonskog filma Milča Mančevskog *Pre kiše* (1994).

će objasniti putem koncepta metamodernističkih oscilacija¹²¹¹: ta dela ne spajaju oba osećaja, već ih ostavljaju autonomnima, razapeta su između njih, istovremeno nostalgična (ali ne ili!) traumatična, razigrana i istovremeno fatalistička.

Postjugoslovensku kulturnu i umetničku reviziju jugoslovenskih osamdesetih mogu da uporedim sa revizijama koje su se dešavale tokom tih istih osamdesetih, a ticale su se jedne ranije, traumatizovane i istovremeno nostalgijom obojene decenije: Drugog svetskog rata (posebno njegovog braotubilačkog sloja) i surovog posleratnog obračuna sa političkim i ideološkim neprijateljima (kvislinzi, različiti *klasni neprijatelji*, informbirovci, nekonformisti itd.). Osamdesete su i u samoj Jugoslaviji, ne samo u emigraciji, javno otkrile suprotno lice do tada ničim ukaljane *Narodnooslobodilačke borbe* i *izgradnje socijalizma*. Napisano je i bilo prikazano obilje takvih dela: (auto)biografskih knjiga o stradanju na Golom otoku, ili o gorkim ratnim iskustvima,¹²¹² pozorišnih predstava¹²¹³ i filmova.¹²¹⁴ Zaostajanje ne treba pripisati nedostatku refleksije umetnika na te tabu teme, već otvorenijoj političkoj i društvenoj klimi koja bi to omogućila. Do osamdesetih te teme nisu smele da se otvaraju.¹²¹⁵

Dalje: u kulturnoj refleksiji osamdesetih *geografski identitet poklapa se sa vremenskim*, prostornost sa temporalnošću. Sve vrvi od priča

1211 Vermeulen, Timotheus, and Robin Van den Akker. "Notes on Metamodernism". *Journal of Aesthetics and Culture*, No. 2. (2010).

1212 Pomijem samo čuveni kontroverzni roman Vuka Draškovića *Nož*, koji je od objavljivanja 1982. doživeo bezbroj izdanja u različitim izdavačkim kućama.

1213 Npr. godine 1983. nagrađena predstava *Golubnjača* dalmatinsko-srpskog književnika i dramaturga, a kasnije i političara, Jovana Radulovića.

1214 Recimo, *Doviđenja u sledećem ratu*, Živojin Pavlović, 1980; *Crveni bugi ili Šta ti je, devojčice* (*Rdeči boogie ali Kaj ti je deklica*) Karpo Godina, 1982; *Moj tata, socijalistički kulak* (*Moj ata, socialistični kulak*), Matjaž Klopčič, 1987, i, konačno, *Glavi barut*, Bahrudin Čengić, 1990.

1215 Tako je vlast 1952. Edvarda Kocbeka zbog zbirke priča na te iste teme *Strah i hrabrost* (*Strah in pogum*), Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1951, izopštila iz javnog i političkog života.

i slika odrastanja, ličnog, socijalnog i kulturnog “rasta”, vremenskih prelaza, ali, uz jedan važan dodatak: potpuni i neslavni slom. Geografija i temporalnost gubitka se međusobno poklapaju: hronoprostor se dijametralno deli na pre i posle 1991. godine, na Jugoslaviju i doba nakon nje. Dupla hronološka naracija – lična/socijalna i šira, politička/istorijska – teče sve do trenutka kada je radikalno prekinuta. Naivna vera detinjstva i očekivanja mladosti, kada se čini da je sve moguće, da ono najbolje tek dolazi, grubo su prekinuti. “Osamdesetih je postojala budućnost, ili barem njezin privid”, piše hrvatska spisateljica i publicistkinja Maja Hrgović¹²¹⁶ – i ako igde, onda se to danas primećuje i u delima o toj deceniji. Autori, dakle, na svoj kreativan način, a gotovo po pravilu kroz ličnu priču, rekonstruišu tu deceniju na pragu prelaska “iz socijalizma u feudalizam”, kao što je i suštinu tranzicije preciznim sarkazmom definisala njujorška istoričarka Ketrin Verderi (1996).

Kao peto, osamdesete se često površno shvataju *en bloc*, kao jedinstveno doba. A veliki broj pomenutih dela ih eksplicitno ili implicitno deli na prvu i na drugu polovinu, dakle, u pitanju su “*duple osamdesete*”. U prvom, srećnijem delu, čitav zaplet se vrti oko procvata novih supkultura, muzike, civilnog društva, novih životnih stilova, prvih ljubavnih iskustava, ležerne svakodnevice, i, da, i konzumerizma. Naracija druge polovine osamdesetih je trezvenija i britkija: privredna i politička kriza počinju sve više da utiču na protagoniste, oseća se nedostatak i nepoverenje prema svemu što je do tada bilo podrazumevajuće, ruše se socijalistički idoli, nacionalizam je u porastu. Tome slede i likovi: ako su u prvom preovlašivali mladi, koji su očekivali bolju budućnost sa više slobode i mogućnosti, u naracijama druge polovine osamdesetih prednjače mali lopovi, mutivode, hohštapleri, krijumčari, borci za koru hleba, lumpenproletarijat sa ideologijom *hvatanja krivina* i svakodnevnom praksom *snadi se*. Optimizam početka decenije smenjuje ne samo otrežnjenje, već i depresivnost i represivnost

1216 <https://www.novilist.hr/vijesti/hrvatska/80-e-su-jos-bile-godine-kad-je-jos-postojala-buducnost/>, izvor od: 4. 8. 2020.

njenog kraja. Ako ih spojimo, dobijamo – *voilà* – tako često gorko-slatku sliku osamdesetih.

Kao što treba diverzifikovati osamdesete, razumovati razlike u njima, treba diverzifikovati i njihovu kulturnu refleksiju, kakva se razvila u kasnijim decenijama. Drugačije rečeno, u *decenijama koje su nastupile nakon njih možemo pronaći različite slike osamdesetih*. Kolanovićeva (2018) u svojoj analizi postjugoslovenske hrvatske književnosti uspešno se poziva na tri faze kulturnog sećanja na socijalizam, kakve prva navodi filmska i medijska teoretičarka Temenuga Trifonova, i nadogradi ih četvrtom. Početak devedesetih obeležio je revizionizam i agresivno odbacivanje socijalizma; nakon 2000. nastupa period gorko-slatke nostalgije, kako sentimentalne tako i potrošačke; godine 2010, kada se socijalizam čini kao nekakav dalek istorijski kuriozitet, pišu se knjige, snimaju filmovi i emisije, komponuje muzika, postavljaju izložbe itd. o različitim (dis)funkcionalnostima tadašnjeg svakodnevnog života, o popularnoj kulturi, umetnosti, dizajnu itd. Četvrtu fazu kulturnog sećanja na jugoslovenski socijalizam vidi u, doduše, sporom otkrivanju njegovih revolucionarnih političkih potencijala, koji se najpre javljaju na kreativnim rubovima “pustinje postsocijalizma”¹²¹⁷: u radikalnoj umetnosti, kulturnoj alternativi, u radničkim i studentskim protestima, u različitim nekonformističkim životnim i estetskim praksama, u cvetanju novih supkultura i progresivnih subpolitika.

Sedmi zajednički imenilac kulturnih pogleda na osamdesete jeste simptomatična činjenica da je većinu aktuelne i kulturne produkcije o osamdesetima stvorila *poslednja jugoslovenska generacija*, ona koja je doživela njen kulturni procvat i istovremeno i politički slom. U pitanju su tadašnji tinejdžeri i deca, generacije rođene negde između kraja pedesetih i ranih sedamdesetih,¹²¹⁸ koji su u toj deceniji doživeli svoje, pozajmiću naslov Ćopićevog romana za mlade, *magareće godine*.

1217 Kao što glasi naslov zbornika Horvata i Štiksa (2015).

1218 Odokativno rečeno: između Balaševićeve *pedeset i neke*, dakle posleratnim *baby-boomersima*, i milenijalcima (odnosno generacijom Y, prvom generacijom internet revolucije), koja je više nego Jugoslaviju upoznala njen raspad.

Ne tako nužan kraj Jugoslavije poklopio se sa krajem njihove adolescencije/detinjstva – bukvalno *goodbye teens*, kao što glasi hit *Plavog orkestra*. Kulturna i umetnička refleksija osamdesetih u velikoj meri je povezana upravo sa tom starosnom kohortom, mogli bismo čak govoriti o posebnom, transrealističkom žanru te generacije. U njejoj književnosti, muzici, slikama, filmovima itd., moguće je, naime, veoma lako naći (auto)biografske mrvice i tamo gde bi trebalo da je u pitanju čista fikcija. Tako su lična sudbina autora kao i sudbine njihovih junaka po pravilu povezane sa širom situacijom, sa državom i društvom, koji su tada ubrzano propadali. Lične drame na mikronivoima dešavaju se istovremeno sa istorijskim dramama na makronivoima, što ti autori transponuju upravo kroz umetnosti i u umetnost. U *Velikoj istoriji* ne nastupaju kao heroji, ali ne ni kao žrtve. Značajno mnogo je onih koji u svojoj suštini katarzičnih narativnih projekcija unatrag, takvom stvaranju dodaju još jednu zajedničku, zapravo već zaključnu dimenziju.

Te autorke i autore, naime, ne doživljam kao kakvu *izgubljenu generaciju*, kakve znamo iz poluprotekle istorije umenosti, politički rezigniranu, a stvaralački utoliko aktivniju; a još manje kao *herojsku generaciju*, koja bi o tom vremenu postavila nekakve ideološke i estetske kanone i onda ih ljubomorno čuvala. Sasvim suprotno: njihova dela, uprkos heterogenosti izraza, prožima, s jedne strane, više nego očigledan potres zbog izgubljenih iluzija i posledica raspada, dakle, pomenuto stanje između nostalgije i traume, a sa druge, lična i zajednička izgradnja *otpora postojećem*. Njihova prvi put tokom osamdesetih i drugi put tokom devedesetih izgrađena – sa terminom sociologa Niklasa Lumana – *ekskluzivna individualnost* skriva u sebi kal pobune: kako u doba odrastanja onom istrošenom, a i dalje represivnom okviru jugoslovenskog socijalizma, tako i novonastalom, a jednako represivnom, supresivnom okviru postjugoslovenskog etnonacionalizma i neoliberalizma u odraslom dobu. Oni otpor oblikuju na njima karakterističan način: zatvorene prostore etnonacionalističnog revanšizma i neoliberalnog trijumfalizma probijaju nekonformnošću

(postjugoslovenskog) internacionalizma.¹²¹⁹ To je više nego očigledno iz njihove *proze/poezije/muzike/slike u trapericama* u suprotnosti sa neotradicionalnim skretanjem u kulturno autarkičnim devedesetim (a i kasnije), koje simbolizuju *opanci i šajkače, avbe*¹²²⁰ i *dirndlovi, kićanke i fesovi* kao i njihove turbo-folk varijante. Na tu činjenicu je između ostalog upozorio i poznavalac savremenog Balkana Tim Džuda, koji pojmom *jugosfere* objašnjava ponovno povezivanje nekadašnjeg jugoslovenskog prostora pre svega na kulturnom, umetničkom i socijalnom planu, iza kojeg šepaju privredni i politički.¹²²¹ Tim stvaracima treba pripisati zaslugu za to što je postjugoslovenski kulturni prostor nadživio svoj nekadašnji jugoslovenski politički prostor.

Zbog toga nije dovoljno reći da oni u svojim delima samo (re)konstruišu kompleksnost i komplikovanost te decenije, da su ostali samo u njoj. Još manje da rezonuju o njoj i da je predstavljaju kroz ružičaste naočare; a još manje, da preuzimaju poziciju naknadne pameti *generala nakon bitke*, proročkog moralisanja i pametovanja, kako su *oni to predviđali već tada*. Dovoljno su joj blizu, da je nisu zaboravili, i dovoljno udaljeni od nje da je kritički analiziraju. Vrhunski širi društveni uspeh – i zato imanentna politička relevantnost – takvog stvaralaštva predstavlja, po mom mišljenju, otpor sveprisutnom istorijskom revizionizmu koji je doduše “obeležio naše istorijsko pamćenje i politički horizont”¹²²²; otpor antikomunizmu i antijugoslavizmu, koji su čvrsta revanšistička jezgra pobednika neoliberalizma i etnonacionalizma, kao novih totalnih državnih ideologija. Otpor istorijskim amnezijama i tlačenju prošlosti, otpor razdruživanju, novim

1219 Više o emancipatorskim potencijalima kulturnog pamćenja, u, i izvan okvira retroutopije, vidi u: Boris Buden, *Cona prehoda – O koncu postkomunizma* (Ljubljana: Založba Krtina, 2014), 155–170.

1220 Avba (nem. Haube) – vrsta lanene ili pamučne kape, deo ženske narodne nošnje u alpskom delu Slovenije, a prepoznatljiva je i u celoj Evropi. – *Prim. prev.*

1221 Tim Judah, *Yugoslavia is Dead: Long Live the Yugosphere* (London: LSE – Research on South Eastern Europe, 2009).

1222 Tomaž Mastnak, *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem* (Ljubljana: Založba/*cf., 2015), 75.

krivicama, konzervativnim regresijama, antiintelektualizmu i "repressivnoj infantilizaciji"¹²²³ u državama naslednicama. Otpor njihovom postupnom, ali odlučnom klizanju u iliberalnu, odnosno reakcionarnu demokratiju.

Većina stvaralaca u svojoj kulturnoj refleksiji osamdesetih ne jaše na sve prisutnijem nostalgичnom talasu i ne parazitira na komodifikaciji traume, što im kritičari često prebacuju. Ne: njihov tadašnji položaj i njihov aktuelni položaj je položaj aktivnih kostvaralaca, koučesnika, saputnika, svedoka svog vremena: tada mladih, sada umetnica i umetnika, u oba slučaja implicitno ili čak eksplicitno kritičnih prema tadašnjem i sadašnjem stanju. Prošlost ih jednako progoni koliko i inspiriše: popkulturni imperativ *8os forever!* probijaju kreativnom skepsom, sa *8os forever?* Pod bremenom naknadne istorije poistovećuju se sa gubitkom: ali, ne završavaju u tugovanju, već u emancipaciji. Ohrabreni tim gorke-slatkim, prijatnim i istovremeno teškim iskustvom gledaju napred, iz njega rastu novi počeci. To se ne otkriva samo u njihovim delima, već i u njihovim aktuelnim vanumetničkim, suštinski već artističkim angažmanima: mnogi od pomenutih su značajne javne ličnosti, aktivisti, novinari, publicisti, oni koji oblikuju javno mnjenje, a među njima ima i onih koji učestvuju i u direktnim političkim konfrontacijama. Devićeva sasvim opravdano upozorava¹²²⁴, da su upravo stvaraoci iz te poslednje jugoslovenske generacije – tada mladi slobodnjaci izvan umetničkih i akademskih institucija za razliku od mnogih starijih, etabliranih, sa dugim stažem u njima, koji su krajem osamdesetih preko noći postali strastveni nacionalisti – masovno učestvovali u antiratnim pokretima.

Na kraju ću se vratiti uvodnoj Adornovoj dilemi o pisanju poezije posle počinjenih zločina. Američki objektivistički pesnik Čarls Reznikof je ponudio odgovor, koga sam prepoznao u većini analiziranih kulturnih refleksija i umetničkih reprezentacija osamdesetih:

1223 Boris Buden, *Cona prehoda – O koncu postkomunizma*, 36.

1224 Dević, Ana. "Ethnonationalism, Politics, and the Intellectuals: The Case of Yugoslavia", 402.

“čineći ono što umetnik uvek čini i pronalazeći odgovarajuća tehnička sredstva”.¹²²⁵ Kritičko, višestrano, ispitujuće predstavljanje, prenošenje u reči, snimanje, pretvaranje u muziku donedavno postojećeg međuetničkog suživota, pravednijeg društva, autohtonog antifašizma, ostvarenih konkretnih utopija, emancipacije slabijih društvenih grupa, delujuće društvenosti – sve to nisu samo kulturna nadahnuća, stvaralačke ideje, estetske preferencije ili umetničke fikcije, već i semena društvenog disenza, emancipatorski pozivi, opozicijska upozorenja, politički šamari vladajućim ideološkim konstrukcijama i političkim praksama. Kulturne i umetničke refleksije jugoslovenskih osamdesetih nude politički relevantnu radikalnu drugost danas (ne)delujućem postjugoslovenskom stanju; poručuju da, ako je tada postojala alternativa iznutra i izvan državnog okvira, onda postoji i sada.

LITERATURA

1. Avdagić, Anisa. “Narrative Images of the Yugoslav Totality (and Totalitarianism) in the Bosnian-Herzegovinian Short Story in the Transition from the 20th to the 21st Century”. *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*, ur. Tanja Zimmermann, Bielefeld: Transcript Verlag, 2012, 139–146.
2. Beganović, Davor. “Reflective and Restorative Nostalgia – Two Types of Approaching Catastrophe in Contemporary Yugoslav Literature”. *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*, ur. Tanja Zimmermann, Bielefeld: Transcript Verlag, 2012, 147–154.
3. Buden, Boris. *Cona prehoda – O koncu postkomunizma*. Ljubljana: Založba Krtina, 2014.
4. Denić-Grabić, Alma. “The Narrativization of Memories – Trauma and Nostalgia in the Novels *Museum of Unconditional Surrender* by Dubravka Ugrešić and *Frost and Ash* by Jasna Šamić”. *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*, ur. Tanja Zimmermann, Bielefeld: Transcript Verlag, 2012, 155–162.
5. Dević, Ana. “Ethnonationalism, Politics, and the Intellectuals: The Case of Yugoslavia”. *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 11, No. 3 (1998), 375–409.

¹²²⁵ <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2011/jan/11/poetry-after-auschwitz> izvor od: 26. 9. 2020.

6. Dutceac Segesten, Anamaria. *Myth, Identity, and Conflict: A Comparative Analysis of Romanian and Serbian Textbooks*. New York: Lexington Books, 2011.
7. Guffey, Elizabeth. *Retro – The Culture of Revival*. London: Reaktion Books, 2006.
8. Horvat, Srećko, Igor Štiks. *Welcome to the Desert of Post-Socialism – Radical Politics after Yugoslavia*. London and New York: Verso, 2015.
9. James, Petra. "The Specter and the 'Haunting Past': Literary Representations of Central European Dictatorships of the 20th Century". Prispjevak na konferenci The Other Europe: Changes and Challenges since 1989, 11. in 12. september 2020, Yale University, New Haven.
10. Judah, Tim. *Yugoslavia is Dead: Long Live the Yugosphere*. London: LSE – Research on South Eastern Europe, 2009.
11. Markovina, Dragan. *Povijest poraženih*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2015.
12. Mastnak, Tomaž. *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba/*cf., 2015.
13. Neumayer, Laure. *The Criminalisation of Communism in the European Political Space After the Cold War*. London and New York: Routledge, 2019.
14. Pavlaković, Vjeran. "Blowing Up Brotherhood and Unity: The Fate of World War Two Cultural Heritage in Lika". *The Politics of Heritage and Memory* (Conference Papers, October 9–10, 2013, Zadar), ur. Petra Jurlina, Zagreb: University of Zagreb, Center for Peace Studies, 2014, 351–394.
15. Pehe, Veronika. *Velvet Retro: Postsocialist Nostalgia and the Politics of Heroism in Czech Popular Culture*. New York & Oxford: Berghahn Books, 2020.
16. Perković, Ante. *Sedma republika – pop kultura u Yu raspadu*. Zagreb: Novi liber, 2011.
17. Petrov, Ana. *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije – Koncerti kao mesta sećanja*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2016.
18. Reynolds, Simon. *Retromania – Pop Culture's Addiction to Its Own Past*. London: Faber and Faber, 2011.
19. Stojanović, Dubravka. *Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Pešćanik, 2010.
20. Šarić, Ljiljana; Gammelgaard, Karen; Hauge, Kjetil Rå (ur.). *Transforming National Holidays – Identity Discourses in the West and South Slavic Countries, 1985–2010*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2012.
21. Šušnica, Srđan. *Pop-Mythological Urine Marking of "Our" Streets – Case Study, Banja Luka, Bosnia-Herzegovina*. MA thesis, Fakulteta za društvene vede, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 2015.
22. Velikonja, Mitja. *Rock'n' Retro – New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia*. Ljubljana: Sophia, 2013.

23. Velikonja, Mitja. "The Yugoslav Rear-View Mirror – Ways of Remembering Yugoslavia". *Yugoslavia from a Historical Perspective. Helsinki Committee for Human Rights in Serbia*, ur. Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken, Florian Bieber Beograd, 2017, 515–547.
24. Verdery, Katherine. *What Was Socialism, and What Comes Next?*. Princeton: Princeton University Press, 1996.
25. Vermeulen, Timotheus, and Robin Van den Akker. "Notes on Metamodernism". *Journal of Aesthetics and Culture*, No. 2. (2010)

Prevela sa slovenačkog Ana Ristović

BIOGRAFIJE AUTORA

SRĐAN BARIŠIĆ (1979, Sombor, Srbija), sociolog iz Beograda; autor nekoliko desetina naučnih i stručnih radova iz oblasti sociologije religije u stručnim časopisima i zbornicima: “Uloga institucije džamije u očuvanju identiteta muslimana: simbolička i funkcionalna ravan” (2017, Religija i tolerancija), “Institucionalizacija islamskih zajednica nakon raspada SFR Jugoslavije” (2008, Filozofija i društvo), “The Politicization of Religion and Ethnic Distance in Serbian School Textbooks” (2018), “Muslims in the Balkans: Problems of (Re)Institutionalization and Transformation of Identity” (2007), “Protestantske zajednice u Srbiji: između načela i prakse” (2017, JUNIR)...

MILIVOJ BEŠLIN (1979, Zrenjanin, Srbija), istoričar i naučni saradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Predavao na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore. Napisao dvotomnu monografiju “Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji”. Bio angažovan na više naučnih projekata Ministarstva prosvete i nauke Srbije, Evropske unije, SR Nemačke... Objavio više desetina stručnih studija, članaka, rasprava i prikaza u domaćim i međunarodnim naučnim časopisima i zbornicima. Priredio pet zbornika radova. Središnje oblasti istraživanja: politička i društvena istorija Jugoslavije; studij nacionalizma; istorijski revizionizam.

SLOBODAN BJELICA (1975, Novi Sad, Srbija), istoričar, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. U okviru različitih programa međunarodne saradnje držao je predavanja po pozivu i na univerzitetima u Temišvaru, Ljubljani i Pizi. Polje njegovog naučnog interesovanja obuhvata prošlost vojvođanskog prostora u XX veku. Do sada je napisao oko 150 naučnih i stručnih radova iz te oblasti, među njima i nekoliko monografija: “Radikali u Vojvodini 1919–1929” (2005), “Politički razvoj Novog Sada između dva svetska rata” (2008), “Sporovi oko autonomije Vojvodine – knjiga prva: 1961–1974” (2015) i “Sporovi oko autonomije Vojvodine – knjiga druga: 1974–1988” (2021).

VLAHO BOGIŠIĆ (1960, Dubrovnik, Hrvatska), leksikograf i književnik. Književne studije je diplomirao na Sveučilištu u Zagrebu te doktorirao na Univerzitetu u Novom Sadu. Od 1988. radi u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža u Zagrebu (ravnatelj, pa glavni ravnatelj 2001–12) Bio je među pokretačima i urednicima Quoruma, prvog Leksikona hrvatske književnosti, pokrenuo je izradu Istarske enciklopedije. Središnje područje njegova stručnog rada je djelo Miroslava Krleže, bio je urednik u enciklopediji o Krleži i piščevim djelima, priredio je izbor iz Krležinih leksikografskih bilješki (Marginalije) i Krležine prepiske sa suprugom (Bela, dijete drago). Autor je niza znanstvenih i stručnih članaka, knjiga eseja (Bogišićev nedovršeni ustav i druga međuplemenska razmatranja) i romana "Nekrolog za M".

ALEKSANDRA ĐURIĆ BOSNIĆ (1965, Pančevo, Srbija), diplomirala na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, magistrirala 2010. godine na Odseku za srpsku književnost na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, a doktorirala 2015. godine na Fakultetu dramskim umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu. Do sada je objavila dramu "Poslednji orden" (1996), zbirku eseja "Po-etička traganja" (2008), monografiju "Poetika tamnog vilajeta – Radomir Konstantinović o duhu palanke u srpskoj književnosti" (2011) i monografiju "Kultura nacije: Između krvi i tla" (2016). Uredila je, zajedno sa Milicom Konstantinović, zbirku sabranih radio drama Radomira Konstantinovića "Iznenadjenje". Objavila je više naučnih radova i uredila nekoliko zbornika. Od 2011. godine je glavni urednik naučnog časopisa "Interkulturalnost". Od 2012. godine predsednica je upravnog odbora Centra za interkulturalnu komunikaciju iz Novog Sada. Od novembra 2019. godine autorka je kolumne Fal(š)izmi u Novom Magazinu. Radi u Kulturnom centru Vojvodine Miloš Crnjanski kao koordinator za istraživanja kulturnog razvoja.

ZLATKO GALL (1954, Split, Hrvatska), novinar, glazbeni kritičar i publicist. Diplomirao je Povijest umjetnosti i Arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te pisao za vodeće jugoslavenske i hrvatske dnevnike i tjednike. Objavio je petnaestak knjiga s područja glazbe, pop kulture i gastronomije, a među najznačajnijima su u “Enciklopedijski CD vodič” (2000), “Velika svjetska rock enciklopedija” (2004), “Kako Iggyju reći Pop a Dylany Bob – ogledi o pop kulturi” (2009), “Pojmovnik popularne glazbe” (2011), biografije “Gibonni” (2007), “Oliver Dragojević” (2019) i “Arsen Dedić – čovjek kao on” (2020), “Majko kušaj moju pjesmu – ogledi o glazbi i hrani” (2015), “Od zidića do vječnosti – povijest splitske glazbene scene” (2018.), “Brodsko kuharica” (2011).

VLADIMIR GLIGOROV (1945, Beograd, Srbija), objavio knjige “Gledišta i sporovi o industrijalizaciji u socijalizmu” (1984), “Socijalistički žanr” (1985), “Politička vrednovanja” (1985), “Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia” (1994, dvojezično izdanje na srpskom i engleskom 2014), “Koluma/karikatura” (sa Predragom Koraksićem, priredio Mijat Lakičević (2006), “Talog” (2010), “Neoclassicism in the Balkans and Other Essays” (2015). Viši istraživač u Bečkom institutu za međunarodnu ekonomiju, član izvršnog odbora Fondacije za mir i krize.

NADEŽDA ČAČINOVIĆ (1947, Budimpešta, Mađarska), profesorica emerita, sa Odsjeka za filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, jedna od osnivačica Centra za ženske studije u Zagrebu te od 2009. do 2017. predsjednica Hrvatskoga centra PEN-a. Objavila slijedeće knjige: “Subjekt kritičke teorije” (1980); “Pisanje i mišljenje” (1981); “Estetika njemačke romantike” (1987); “Estetika” (1988); “Ogled o pismenosti” (1994); “U ženskom ključu” (2001); “Doba slika u teoriji mediologije” (2001), “Parvulla aethetica” (2004), “Vodič kroz svjetsku književnost za inteligentnu ženu” (2007), “Zašto čitati filozofe” (2009); “O ljubavi, knjigama i stvarima koje govore” (2012); “Kultura i civilizacija” (2012); “Uvod u filozofiju književnosti” (2017). Uredila zbornik “Žene i filozofija” (2006).

DUŠAN JANJIĆ (1950, Vranje, Srbija), doktorirao sociologiju i teoriju prava. Specijalizovan za teoriju etniciteta i upravljanje etničkim sukobima. Dugodišnji saradnik Institut društvenih nauka i profesor na fakultetima u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, SAD, Švedskoj i Italiji, Autor je više od 100 objavljenih publikacija (knjiga, članaka itd.) među kojima su i sledeće: “Otvoreno pitanje nacije” (1980), “Rečnik ‘nacionaliste’” (1986), “Država i nacija” (1988; “Nacija – šta je to?” (1993), “Bosna i Hercegovina između rata i mira” (1992, a englesko i špansko izdanje 1993), “Sukob ili dijalog. Srpsko – albanski odnosi i integracija Balkana (na srpskom, albanskom i engleskom” (1994), “Srbija između prošlosti i budućnosti” (na srpskom i engleskom, 1995 i 1997), *Ethnic Conflicts and Minorities in a Multiethnic Society* (2002), “Kosovo između sukoba i dijaloga i kriza identiteta: primer srpsko–albanskih odnosa” (na srpskom i engleskom, 2003), “Zapisi iz Srbije” (2006), “Ogledi o Kosovu” (2007) i “Idelogija, politika i nasilje” (2009 i 2010); “Izazovi normalizacije” (analiza procesa pregovaranja i primene Briselskih sporazuma (na srpskom i engleskom, Beograd, 2015); “Reforma ili šovinizam” (Iz torbe prošlosti koju živimo. Ogledi o krizi u međunacionalnim odnosima 1987. – 1989) (2019); “New Deal Srbija” (2020).

TVRTKO JAKOVINA (1972, Požega, Hrvatska), redovni profesor i bivši predstojnik Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Autornekoliko knjiga među kojima je “Treća strana Hladnog rata” (2011), kao i mnogih članaka koji se bave spoljnom politikom Titove Jugoslavije i hrvatskom istorijom u 20. veku. Njegova poslednja publikacija je biografija poslednjeg jugoslovenskog ministra inostranih poslova Budimira Lončara. Potpredsjednik je Hrvatske udruge Fulbright Alumini, član Upravnog odbora Hrvatsko-američkog saveza, predsjednik Upravnog odbora Centra za demokraciju i pravo “Miko Tripalo” i član više uredjivačkih odbora. Magistrirao je američke studije na Katholieke Universiteit Leuven, Belgija i doktorirao. na Sveučilištu u Zagrebu (2002).

HUSNIJA KAMBEROVIĆ (1963, Gradačac, BiH), profesor historije na Univerzitetu u Sarajevu. Najpoznatije knjige su: "Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine" (2000), "Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine" (2003), "Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća" (2011), "Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike" (2012), "Džemal Bijedić. Politička biografija" (2012). Njegovi naučni radovi su objavljivani i na engleskom, njemačkom i ruskom jeziku.

VERA KATZ (1953, Sarajevo, BiH), historičarka. Knjiga "Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945–1953", koautorstvo u nekoliko knjiga te sedamdesetak članaka u naučnim časopisima i zbornicima radova koja se uglavnom odnosi na drugu polovinu XX stoljeća, dio su njene biografije. Bila je glavna urednica časopisa "Historijska traganja", u izdanju Instituta za historiju u Sarajevu (2008–2016), a od 2020. je glavna urednica časopisa "Historia – Moderna Bosnia&Hercegovina" u izdanju Udruženja za modernu historiju Sarajevo (UMHIS).

MEMLI SH. KRASNIQI (1968, Gnjilane, Kosovo), naučni savetnik u Albanološkom institutu u Prištini. Objavio je monografske studije, materijale sa arhivskim dokumentima i nekoliko grupnih projekata. Autor je knjiga: "Shoqëria Biblike për të huajt dhe Bektashizmi 1814–1897" (2013), "Dokumente të Shoqërisë Biblike Britanike për të huajt 1816–1912" (2016), "Shqiptarët në shtypin britanik 1774–1856" (2017), "Kosova" (1981–89): Fillimi i shpërbërjes së Jugosllavisë" (2021). Koautor studija: "Balkans in the Turkish History" (2013), "Kujtesa Kolektive: Dëshmi dhe Ngjarje 1944–1966" (2016), "Islamic Leadership in the European Lands of the former Ottoman and Russian Empire: Legacy, Challenges and Change" (2017), "Arbëneshët e Zarës – historia dhe etnokultura e tyre" (2018), "Kumtime Historike", V. I (2020).

DEJAN KRŠIĆ (1961, Sarajevo, BiH), grafički dizajner, izvanredni profesor na Odsjeku dizajna vizualnih komunikacija Umjetničke akademije u Splitu. Devedesetih godina djeluje u magazinu "Arkzin", a od 2000. i kao član udruge za vizualnu kulturu "Što, kako i za koga/WHW", na realizaciji izložbi kao što su Collective Creativity (Kunsthalle Friericianum, Kassel, 2005.) i 11th Istanbul Biennale: What Keeps Mankind Alive? (Istanbul, 2009). Objavljuje tekstove iz područja kritike popularne kulture i historiografije dizajna. Autor monografije "Mirko Ilić: strip / ilustracija / dizajn / multimedija" (2008); na engleskom pod naslovom "Mirko Ilić – Fist to Face" (2012). Autor više izložbi, član kustoskog tima projekta "Socijalizam i modernost" (2011).

ALEMKA LISINSKI (1959, Zagreb, Hrvatska), novinarsku karijeru započinje u omladinskom tjedniku Polet početkom osamdesetih, pišući filmske kritike i teme iz kulture. U ženskom tjedniku "Svijet" nastavlja s priložima iz kulture i ženske socijalne tematike, a potom prelazi u politički tjednik "Danas", gdje ubrzo postaje i urednica. Sredinom osamdesetih i početkom devedesetih redovito piše o filmu za radio, televiziju i brojna tiskana izdanja, a 1997. postaje urednica kulture, odnosno zamjenica glavnog urednika u političkom magazinu "Tjednik". Od 1998. radi kao glavna urednica prvog hrvatskog izdanja ženskog magazina "Cosmopolitan", a potom i ženskog magazina "Elle", a od 2009. do 2014. bila je i glavna urednica "Tportal". Diplomirala je komparativnu književnost i francuski jezik i književnost na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Radila je i za Ujedinjene narode. Od 1992. do 1997. bila je glasnogovornica, odnosno voditeljica Odjela za odnose s javnošću u zagrebačkom uredu Visokog komesarijata Ujedinjenih naroda za izbjeglice (UNHCR), a zatim kao glasnogovornica i u Hrvatskom Telekomu. Od 2014. do 2015. godine bila je članica Vijeća za elektroničke medije. Lisinski je bila i glavna izbornica za Hrvatsku na projektu Festivala Francuske u Hrvatskoj koji se održavao od maja do septembra 2015. Za ovaj je rad 2017. dobila odlikovanje Vitez reda umjetnosti i književnosti (Chevalier de l'ordre des Arts et des Lettres) za zasluge u promociji francuske književnosti i

kulture. Alemka Lisinski radi na komunikacijskim poslovima u Hrvatskoj narodnoj banci.

NENAD MAKULJEVIĆ (1966, Veliko Gradište, Srbija), redovni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu. Glavne oblasti istraživanja obuhvataju srpsku umetnost XIX veka, balkansku i jugoslovensku vizuelnu kulturu i odnos između umetnosti i politike.

Makuljević je stekao doktorat na Univerzitetu u Beogradu 2004. Objavio je, između ostalog, knjige “Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku: sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije” i “Osmansko-srpski Beograd: vizuelnost i kreiranje gradskog identiteta (1815–1878)”. Makuljević je učesnik više međunarodnih projekata i konferencija i organizator međunarodnih konferencija *Visual Culture of the Balkans: State of Research and Further Directions* (2014) i *Creating Memories in Early Modern and Modern Art and Literature* (2017).

DRAGAN MARKOVINA (1981, Mostar, BiH), povjesničar, publicist i pisac. U razdoblju od 2004., do 2014. radio je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, tokom čega je stekao titulu doktora znanosti i docenturu iz povijesti. Pisao je za brojne regionalne portale i časopise, a sada je redovni kolumnist portala telegram.hr, sarajevskog “Oslobođenja” i beogradskog “Peščanika”, te urednik i voditelj televizijske emisije “U kontru sa Draganom Markovinom” na O kanalu. Autor je niza znanstvenih članaka i knjiga “Između crvenog i crnog, Split i Mostar u kulturi sjećanja” (2014), “Tišina poraženog grada” (2015), “Jugoslavenstvo poslije svega” (2015), “Povijest poraženih” (2015), “Doba kontrarevolucije” (2017), “Usamljena djeca juga” (2018), “Jugoslavija u Hrvatskoj (1918.-2018.): od euforije do tabua” (2018), “Libanon na Neretvi: kultura sjećanja i zaborava” (2019), te “Neum, Casablanca” (2021).

Dobitnik je nagrade “Mirko Kovač” za knjigu “Između crvenog i crnog: Split i Mostar u kulturi sjećanja” i nagrade “Zdravko Grebo” za kritički esej te utemeljitelj Korčula after Partyja.

TOMISLAV MARKOVIĆ (1976, Beograd, Srbija), novinar i pisac. Njegove najvažnije knjige su: "Vreme smrti i rasonode" (2009), "Čovek zeva posle rata" (2014), "Napred u zlo" (2017), "Velika Srbija za male ljude" (2018). Jedan od osnivača i urednika Kulturno propagandnog kompleta "Beton" (2006–2013) i zamenik glavnog urednika portala "E-novine" (2008–2016). Književni i publicistički tekstovi prevedeni su mu na nemački, engleski, italijanski, poljski i mađarski, a knjige na slovenački i albanski jezik. Piše kolumne i eseje za nekoliko regionalnih portala: Al Jazeera Balkans, Nomad.ba, Tacno.net, AntenaM, Gradski.me.

ALEKSANDAR R. MILETIĆ (1974, Beograd, Srbija), istoričar zaposlen u Institutu za noviju istoriju Srbije. Autor je monografije o iseljeničkoj politici Kraljevine Jugoslavije koja je objavljena 2012. u Berlinu ("Journey under Surveillance: The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918–1928") i brojnih naučnih radova i edukativnih brošura iz oblasti međuetničkih odnosa i društvene, ekonomske i političke istorije regiona jugoistočne i istočne-srednje Evrope. Njegovi radovi objavljeni su na srpskom, engleskom, mađarskom, albanskom i turskom jeziku. Jedan je od osnivača i izvršni direktor Centra za istorijske studije i dijalog, sa sedištem u Novom Sadu.

VLADIMIR MILČIN (1947, Skoplje, Makedonija), pozorišni reditelj i penzionisani profesor glume na skopskom FDU. Njegova zenička predstava "Sveti Sava" sa Žarkom Lauševićem u naslovnoj ulozi bila je nasilno prekinuta na gostovanju u Jugoslovenskom dramskom pozorištu 1990. godine. Prvu zabranu predstave (dramatizacija romana "Velika voda" Živka Činga) doživeo je već 1977. godine u teatru Nova scena u Bratislavi. Jedan od osnivača UJDI i neformalnih građanskih grupa, Građani za evropsku Makedoniju i AJDE! Od 1992. do 2015. godine bio je izvršni direktor Fondacije otvoreno društvo Makedonija. Režim Nikole Gruevskog ga je proglasio Sorosoidom br. 1 i lustrirao ga je 2012. godine kao saradnika SDB, iako je služba o njemu vodila dosije br. 25630 iz političkih razloga. Evropski sud za ljudska prava je

7. oktobra 2021. godine objavio presudu da je država Severna Makedonija dužna da mu isplati novčanu kompenzaciju zbog prekršaja po članu 6. i članu 8. Konvencije u procesu lustracije.

JASMINA TRAJKOSKA NAUMOSKA (1985, Prilep, Makedonija), je profesor na Fakultetu političkih nauka na Američkom univerzitetu u Evropi. Njena istraživačka interesovanja su u oblastima političkog sistema, političkih partija i interesnih grupa, političkog učešća, civilnog društva i međuetničkih odnosa. Od 2016. godine potpredsednica Makedonskog udruženja političkih nauka i jedan od osnivača Udruženja DIJALOG – Centar za deliberativnu demokratiju – Prilep.

LATINKA PEROVIĆ (1933, Beloševac, Srbija), završila Filozofski fakultet u Beogradu (1952–1956), Grupa za srpskohrvatski jezik; postdiplomske studije na Filozofskom fakultetu (1956–1958), magistraturu na Visokoj školi političkih nauka (1964), doktorat na Fakultetu političkih nauka (1975). Do 1972. godine, kada je isključena iz političkog života zbog “liberalističkih skretanja”, bila: član Predsedništva Saveza omladine Jugoslavije, Predsednik Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, sekretar Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije.

Od 1975. godine radi u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije, kasnije Institutu za noviju istoriju Srbije. Bila glavni i odgovorni urednik časopisa “Tokovi istorije” i urednik dva zbornika: “Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka” (1994) i “Položaj žene kao ogledalo modernizacije” (1998). Istoriografsko delo Latinke Perović ima dve karakteristike. Najpre, čini ga više povezanih celina – društvene ideje u Srbiji druge polovine XIX veka (rani socijalizam, radikalizam i jakobinizam, te drugo kolo srpskih liberala); uticaj ruskog revolucionarnog narodnjaštva i srpsko–ruske revolucionarne veze; društvena i politička istorija Srbije i Jugoslavije od XIX do XXI veka. Značajniji radovi: “Od centralizma do federalizma, KPJ o nacionalnom pitanju” (1984), “Srpski socijalisti 19 veka, Prilog istoriji socijalističke misli”, knj. 1–2 (1985, knjiga 3. 1995), “Planirana revolucija”, “Ruski blankizam i jakobinizam” (1988), “Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1972”, “Dominantna

i neželjena elita (beleške o političkoj i intelektualnoj eliti u Srbiji na prelazu 20. u 21. vek” (2015), “Ruske ideje i srpske replike. Uvodi u čitanja istorijskih izvora” (2019), “Ljudi, događaji, knjige” (2003), “Između anarhije i autokratije, srpsko društvo na prelazu vekova: 19 – 20. vek” (2006), “Zemlja, ljudi, knjige. Studije, zapisi, ogledi” (2020).

ADNAN PREKIĆ (1979, Pljevlja, Crna Gora), historičar, profesor na katedri za istoriju Univerziteta Crne Gore. Najpoznatije knjige: “Crvena ideja Crne Gore” (2020), “Kulturno naslijeđe Crne Gore” (2019), “Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1918–1941” (2010). Fokus njegovog istraživačkog rada je savremena istorija Crne Gore. Urednik je naučnog časopisa “Montenegrin journal for social sciences”. Živi i radi u Podgorici.

VESNA PUSIĆ (1953, Zagreb, Hrvatska), autorka pet knjiga i brojnih naučnih i stručnih članaka; profesor sociologije i političke teorije, Univerzitet u Zagrebu; Osnivačica prve feminističke grupe u bivšoj Jugoslaviji (1979); predavala na brojnim američkim i evropskim univerzitetima. Počasti i nagrade: odlikovanje Chevalier dans l’Ordre national de la Legion d’honneur, od strane predsednika Francuske Republike, za izuzetna dostignuća u promovisanju evropskih ciljeva, kako u ličnom tako i u profesionalnom smislu (2016); nagrada “Dr. Elemer Hantos”, Fondacije Centralna Evropa, Ciri, za izuzetna dostignuća u promovisanju ekonomske saradnje u Centralnoj i Istočnoj Evropi (2013)

Predsednik Skupštine i član osnivač – Foreign Policy Forum (2021); Službeni kandidat Republike Hrvatske za mjesto generalnog sekretara UN-a (2016.); ministarka vanjskih i evropskih poslova, prva potpredsjednica Vlade Republike Hrvatske (2011–2016.); izabrana zastupnica u Hrvatskom saboru u šest mandata (2000; 2003; 2007; 2011; 2015; 2016); predsjednica Nacionalnog komiteta za praćenje pregovora o pristupanju EU (2007 – 2011); Osnivački član i 11 godina lider HNS-a – V. Liberalni demokrati – predsjednica Partije evropskih liberala (ALDE Partija) u tri mandata (2007 – 2013); potpredsjednica odbora Instituta za humanističke nauke, Beč; pridružena članica Vijeća za interakciju;

članica Centra za demokraciju i pravo "Miko Tripalo", hrvatskog think tanka koji se fokusira na jugoistočnu Evropu.

ŠERBO RASTODER (1956, Radmanci, Crna Gora), diplomirao, magistrirao i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Autor je 42 monografska djela, koautor na brojnim projektima u zemlji i inostranstvu. Dobitnik najviše državne nagrade za naučni rad, više drugih priznanja, visiting profesor i mentor na više stranih univerziteta. Redovni profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore i Fakultetu političkih nauka. Osnivač i šef studijskog programa za istoriju na Univerzitetu Crne Gore. Redovni član DANU, potpredsjednik BANU i redovni član CANU. Predsjednik Odbora za istoriju CANU. Najvažnija djela: "Političke borbe u Crnoj Gori 1918–1929", Zadužbina Andrejević, Biblioteka Disertatio, Beograd (1996); "Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929", I-IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidamentym, Bar 1997, (2006); "Crna Gora u egzilu 1918–1923", I-II, Istorijski institut Crne Gore, almanah (2004); "Istorijski Leksikon Crne Gore I–V", urednik i koautor (2006); "Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003" (koautor) (2006); "Crna-Gora i velike sile", koautor (2007); "Kad su vakat kaljali insani: Šahovići 1924", Podgorica 2011, 537; "Buduća prošlost, Uvod u istoriju sa osnovama istorije historiografije" (2011); "Politički život u Crnoj Gori 1929–1941" (2015); "Moderna istorija Crne Gore 1988–2017", "Od prevrata do NATO pakta, I-III", koautor (2020); "Parole ili činjenice I-II", Za pravo čast i slobodu Crne Gore (2021).

BOŽO REPE (Sp.Gorje kod Bleda, 1956, Slovenija), je redovni profesor savremene istorije na Fakultetu umetnosti u Ljubljani. Doktorirao je 1991. godine na Univerzitetu u Ljubljani. Šef Katedre za istoriju 1999–2000). Od 2009. godine je rukovodilac projekta grupe Slovenska istorija. Oblast njegovog istraživanja obuhvata savremenu slovenačku, južnoslovensku i srednjoevropsku istoriju. Bavi se i pitanjima nastave istorije u školama. Autor je ili koautor oko 20 naučnih i 7 stručnih monografija, i više od 40 originalnih naučnih članaka. Njegovi

članci i knjige objavljeni su na različitim jezicima u više od 16 zemalja. Bio je gostujući profesor na Univerzitetu Vitatus Magnus u Kaunasu, Litvanija, a držao je gostujuća predavanja na drugim univerzitetima i institutima, kao što su univerziteti u Beču, Bratislavi i Gracu, Karlov univerzitet u Pragu, Norveški univerzitet nauke i tehnologije u Trondhajmu, Jagelonski univerzitet u Krakovu i Univerzitet društvenih i političkih nauka Panteion u Atini. Često je istraživao na institutima Osterreichisches Ost – und Sudosteuropa-Institut u Beču i Institut d'histoire du temps present u Parizu. U Sloveniji je kolumnista časopisa Mladina. <http://www2.arnes.si/~surbrepe/>

DRAGO ROKSANDIĆ (1948, Petrinja, Hrvatska), povjesničar, profesor emeritus Sveučilišta u Zagrebu. Objavio, pored ostalih, sljedeće knjige: "Vojna hrvatska (1809–1813)", sv. 1–2 (1988), "Srbi u Hrvatskoj" (1991), "Srpska i hrvatska povijest i 'nova historija'" (1991), "Protiv rata" (Prilozi povijesti iluzija, 1996), "Čovjek i prostor, čovjek u okolišu" (2018) i "Historiografija u tranziciji" (2018). Prevođen na engleski, francuski, japanski, njemački, talijanski itd. Urednik više stručnih biblioteka (Povijesna istraživanja, Homines, tempora, loci, Dialogica europea, Biblioteka Desničini susreti itd.). Dobio nagradu za životno djelo "Ivan Lučić" (2020). Nositelj francuskih odlikovanja: Officier dans l'ordre des Palmes Academiques (2004) i Officier dans l'Ordre National du Mérite (2014).

RADENKO ŠČEKIĆ (1978, Bijelo Polje, Crna Gora), doktor političkih nauka, historičar, geograf. Do sada je objavio dvije knjige: "Mediji i novinarstvo u praksi" (2018) i "Mediji i geopolitika" (2019). Objavio je oko 180 naučnih radova, prikaza i recenzija. Učestvovao je na više od 40 naučnih kongresa, simpozijuma, okruglih stolova. Član je uredništva više časopisa. Objavio je više radova indeksiranih u Clarivate Analytics (SSCI/SCIE). Oblasti naučnog istraživanja: politička istorija, geopolitika, mediji i propaganda, politička psihologija. Viši je naučni saradnik u Istorijskom institutu Univerziteta Crne Gore u Podgorici. Član je

Odbora za istraživanje istorijskih izvora Crnogorske akademije nauka i umjetnosti.

MITJA VELIKONJA (Šempeter pri Gorici, 1965, Slovenija), redovni profesor na Univerzitetu u Ljubljani. Predaje studije kulture i balkanologiju i šef je Centra za proučavanje kulture i religije. Glavne oblasti njegovih istraživanja su savremene centralno-evropske i balkanske političke ideologije, supkulture i studije grafita te alternarivne umjetnosti, kolektivno sećanje i postsocijalistička nostalgija. Za svoj rad je dobio više nacionalnih i jednu međunarodnu nagradu. Bio je gostujući profesor za semestar na Jagielonskom univerzitetu u Krakovu (2002 i 2003), na Columbia University u New Yorku (2009 i 2014), na univerzitetu u Rijeci (2015), na New York Institute u St. Petersburgu (2015 i 2016), na Yale University (2020), te Fulbright gostujući istraživač u Philadelphiji (2004/2005), na The Netherlands Institute of Advanced Studies (2012) i na Remarque Institute na New York University (2018). Njegove poslednje knjige su "The Chosen Few – Aesthetics and Ideology in Football-Fan Graffiti and Street Art" (2021), "Post-Socialist Political Graffiti in the Balkans and Central Europe" (2020), "Rock'n'Retro – New Yugoslavism in Contemporary Slovenian Music" (2013), "Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz" (2008), "Eurosis – A Critique of the New Eurocentrism" (2005) i "Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina" (2003).

INDEKS IMENA

A

Abadžiev, Georgi 688
 Aceva, Vera 689, 690, 696
 Aćin, Zdenka 716
 Adam, Frane 710
 Adorno, Teodor (Theodor) 899, 924
 Adžić, Blagoje 106
 Ajanović, Midhat 564
 Ajanović, Tarik 480
 Ajtić, Predrag 354
 Albahari, David 831, 834
 Aleksić, Branko 840
 Aleksiev, Aleksandar 693
 Alić, Sead 537
 Alimpić, Dušan 205
 Aljinović, Rudi 561
 Anderson, David 209
 Andonov, Metodija 686
 Andonov, Vančo 480
 Andov, Stojan 480
 Andreevski, Petre M. 688, 689
 Andrić, Ivo 71, 72, 678, 682
 Andrić, Mato 680
 Andrić, Zoran 480
 Andropov, Jurij 456
 Angeli Radovani, Kosta 813
 Antevski, Vasil 691
 Antić, Ana 867
 Antonijević, Nebojša 618
 Apih, Jure 720
 Arato, Endru (Andrew) 639
 Arent, Hana (Arendt Hannah) 29
 Arslanagić, Zlatko 597
 Arsovski, Mihajlo 565, 592
 Arzenšek, Vladimir 262, 496
 Atanasijević, Ksenija 72
 Atenagora, vasseljenski patrijarh 770
 Avdić, Damir 557, 904
 Avramović, Dragoslav 397

B

Babić, Goran 830
 Babić, Jasna 528, 541
 Babović, Spasenija 690
 Babun, Mladen 577
 Bačić, Hrvoje 240, 243
 Badinter, Robert 235, 259
 Badovinac, Tomislav 273, 274, 277, 293
 Baeuerlein, Stjepan 770
 Bah, Johan Sebastijan (Bach Johann Sebastian) 836
 Bajagić, Momčilo 608, 612, 625, 626
 Bajić, Mrđan 803
 Bajramović, Sejdo 169, 180
 Bakalović, Rene 573
 Bakarić, Vladimir 23, 24, 79, 80, 168, 169
 Bakić, Vojin 813, 814, 818, 819
 Bakić, Zoran 813
 Bakotin, Jerko 527, 528, 529, 539
 Balašević, Đorđe 609, 610, 815
 Balaž, Atila 843
 Balažić, Milan 154
 Bambur, Ramiz 360
 Banac, Ivo 37, 890
 Banjević, Mirko 356
 Bardić, Zinka 537
 Basara, Svetislav 831, 834, 888
 Bašin, Igor 905
 Bavčar, Igor 100
 Bazdulj, Muharem 913
 Beban, Breda 803
 Bebek, Željko 599, 603
 Bečković, Matija 359, 548, 651, 806, 834, 838, 849, 852, 879
 Bednjanec, Ivica 561, 562
 Bejker, Džejms (Baker James) 440
 Beker, Žarko 561, 568
 Belan, Branko 567
 Belan, Neno 607
 Bele, Boris 623, 624
 Belić, Dragan 82
 Belou, Sol (Bellow Saul) 536

- Benda, Žiljien 646
Benderli, Džil (Benderly Jill) 540
Berčić, Vojdrag 559
Berger, Piter (Peter) 755
Beri, Čak (Berry Chuck) 603
Bernardi, Bernardo 592
Bernašek, Bohumil 481
Bertoša, Miroslav 868
Besedeš, Ištvan 843
Bešker, Ana Marija 445
Bešlin, Milivoj 78, 82, 83
Betoven, Ludvig van (Ludwig van Beethoven) 603
Bev-Meri, Iber (Beuve-Mery Hubert) 537
Bijedić, Džemal 189, 195
Bilandžić, Dušan 21, 275, 297, 559
Bilić, Jure 297
Biserko, Sonja 530, 544, 546, 836
Biuković, Edvin 571
Bjelica, Slobodan 298, 299
Blagojević, Slobodan 830, 831, 834, 839
Blažević, Dunja 507
Blažević, Krešimir 607
Boarov, Dimitrije 43, 350
Boca, Stefan 775
Bogdanović, Bogdan 36, 71, 557, 646, 813, 816, 819, 820, 833, 851
Bogdanović, Žika 566
Bogićević, Bogić 169, 171, 183, 184
Bogićević, Miodrag 480
Bogišić, Valtazar 874
Bogunović, Branko (Pif) 625
Bojanić, Ivo 532
Bojović, Jovan 873
Bon, Branko 818
Borisu, III, bugarski kralj 691
Bor, Matej 706
Borota, Nikola 595
Borštinar, Ivan 105
Bošković, Petar 479
Bošković, Ratko 573
Bouvi, Dejvid (Bowie David) 610
Božić, Vedran 625
Božik, Peter 843
Brajović, Radivoje 46, 361
Branimir, hrvatski knez 758
Brašnarov, Panko 686, 687
Braun, Kit (Brown Keith) 696
Brebanović, Predrag 847
Brecelj, Marko 566, 623, 624
Bregović, Goran 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 607, 609, 626
Brešan, Ivo 678, 692
Brežnjev, Leonid Iljič (Brezhnev, Leonid Ilyich) 28, 81, 452
Brigić, Ivan 136, 137
Briksi, (Brixy) Nenad 563
Briški, Alojz 100
Brodarić, Željko 606
Broh, Herman (Broch Hermann) 637
Broz, Josip 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 56, 57, 60, 61, 63, 67, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 109, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 135, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 189, 191, 192, 198, 202, 203, 204, 207, 208, 246, 247, 248, 251, 259, 263, 273, 287, 289, 290, 292, 296, 297, 302, 303, 305, 311, 332, 335, 337, 343, 359, 378, 435, 443, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 456, 457, 459, 466, 467, 488, 490, 491, 492, 493, 526, 527, 530, 531, 533, 537, 538, 558, 560, 588, 663, 665, 666, 678, 680, 681, 683, 686, 689, 691, 692, 697, 738, 758, 761, 783, 801, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 824, 867, 871, 896, 907
Broz, Jovanka 126, 165
Bruk, (Broek) Hans van den 51, 182, 183, 184, 437
Bruno, Đordano (Bruno Giordano) 30

Bučar, France 728, 729
 Bučan, Boris 577
 Bućin, Nenad 169
 Buha, Aljoša 597
 Bukvić, Saša 803
 Bulajić, Veljko 824
 Bulatović, Kosta 837
 Bulatović, Miodrag 660, 661, 662, 718
 Bulatović, Momir 111, 155, 156, 178, 181,
 270, 365, 366
 Bulc, Marko 170
 Burdije, Pjer (Bourdieu Pierre) 863
 Burhan, Rahim 694
 Burić, Zlatko 577
 Buš, Džordž (Bush George) 209, 212
 Buš, Džordž H. V. (Bush George H. W.)
 440, 457
 Buzadžić, Milovan 232, 233
 Bžežinski, Zbignjev (Zbigniew
 Brzeziński) 293

C

Cigoj, Štefan 479
 Cizelj, Boris 480
 Cecić, Ivo 250, 253
 Cenevski, Kiril 688
 Ceranić, Ilija 105
 Cerić, Mustafa 781
 Cerović, Stojan 549
 Cimerman, Voren (Warren
 Zimmerman) 170
 Crnčević, Brana 548, 838
 Crnjanski, Miloš 842
 Crvenčanin, Vera 821
 Crvenkovski, Krste 689, 695, 696
 Cvetičanin, Radivoj 840, 851
 Cvetnić, Ratko 913
 Cvijetić, Darko 912
 Cvitan, Vladimir 573

Č

Čalovski, Mitko 479
 Čalić, Mari-Žanin (Calic Marie-Janine)
 62, 835, 836
 Čašule, Kole 686
 Čavoški, Kosta 648, 865
 Čemerski, Angel 695
 Čengić, Bata 73
 Čengić, Enes 252
 Čerčil, Vinston (Churchill Winston) 60,
 62, 204
 Černigoj, Davor 625
 Černjenko, Konstantin 456
 Čkrebić, Dušan 136, 137, 145, 335, 343,
 668, 669
 Čokrevski, Tomislav 696
 Čolak, Andrija 145, 149, 157
 Čolić, Zdravko 595, 815
 Čomski, (Chomsky) Noam 536
 Čović, Lazar 481
 Čubrilović, Vasa 357, 858
 Čučkov, Emanuel 686
 Čudić, Marko 843
 Čudić, Predrag 830, 850
 Čukli, Marcel 561
 Čulić, Marinko 528, 539
 Čuljak, Ivica (Satan Panonski) 612
 Čupić, Čedomir (Ljubo) 822

Ć

Ćelić, Stojan 649
 Ćeslevič, (Ciešlewicz) Roman 572
 Ćirković, Sima 14, 15, 31, 71, 76
 Ćopić, Branko 73
 Ćorović, Vladimir 858, 859, 882
 Ćosić, Bora 836, 846, 847
 Ćosić, Dobrica 18, 19, 25, 27, 31, 34, 43, 45,
 46, 53, 74, 79, 83, 359, 545, 648, 649,
 651, 728, 806, 807, 826, 836, 837,
 838, 839, 841, 842, 844, 849, 853
 Ćosić, Vlatko 482
 Ćuli, (Ciulli) Roberto 694
 Ćurin, Alem 581

D

- Dabčević-Kučar, Savka 498
 Damjanov, Sava 831
 Danojlić, Milovan 839, 852
 Darwin, Čarls (Darwin Charles) 30
 Dašić, Miomir 873
 Daud, afganistanski predsednik 448
 Davičo, Oskar 665
 David, Filip 646, 802
 Debeljak, Aleš 911
 Dedić, Arsen 592, 594, 605, 606, 609
 Dedijer, Vladimir 19, 20
 Delač, Vladimir 561
 Delčev, Goce 685
 Delor, Žak (Delors Jacques) 51, 178
 Demači, Adem 504
 Denegri, Ješa 828, 910
 Denkov, Boro 479
 Deretić, Jovan 356
 Dervišhalidović, Edin (Dino Merlin) 604
 Despot, Blaženka 541
 Deuš, Pinjeiro Žoao de (João de Deus Pinheiro) 182, 437
 Devlić, Radovan 553, 565, 568, 570, 571, 572
 Dežulović, Boris 255, 851
 Dimčevski, Kuzman 479
 Dimić, Ljubodrag 857, 879
 Dimić, Veljko 668
 Dimitrov, Dimitar 696
 Dimitrović, Drago 667, 668
 Dinevski, Aleksandar 699
 Diras, Margerit (Duras Marguerite) 541
 Divljan, Vladimir 616
 Dizdarević, Raif 128, 142, 148, 149, 169, 172, 176, 180, 205, 207, 213, 316, 323, 324, 335, 460, 462, 901
 Dmitrović, Ratko 59
 Dobrović, Vladimir 820
 Dolanc, Stane 105, 125, 126, 127, 141, 169, 204, 294, 333
 Dolničar, Ivan 101
 Domonkoš, Ištvan 843
 Donić, Vojislav 845
 Dorfman, Ariel 567
 Dorogi, (Doroghy) Ivan 574, 575, 577, 588
 Doronjski, Stevan 128, 168, 169
 Došen, Mato 606, 625
 Dovniković, Borivoj 561, 568
 Dragan, Zvone 203, 206, 207, 209, 480
 Dragičević, Adolf 273
 Dragičević Šešić, Milena 654
 Dragić, Nedjeljko 564, 581
 Draginčić, Slavko 561
 Dragojević, Oliver 606, 626
 Dragojević, Srđan 907
 Dragosavac, Dušan 128, 295
 Dragović, Milan 479
 Dragović Soso, Jasna 718, 837
 Drakulić, Slavenka 536, 541, 542, 543, 573, 802, 913
 Drašković, Brankica 908
 Drašković, Momčilo 480, 482
 Drašković, Vuk 839, 865
 Drndić, Daša 844, 845
 Drnovšek, Janez 108, 110, 112, 128, 169, 170, 171, 172, 176, 183, 184, 517
 Dronvšek, Janez 114
 Dučić, Jovan 847
 Duda, Igor 39
 Durutović, Svetozar 357
 Dvornik, Miljenko (Dino) 610
 Dvorniković, Vladimir 858
- Đ**
- Đaković, Đuro 56
 Đilas, Milovan 56, 65, 66, 67, 73, 81, 248, 634, 743, 811, 835
 Đinđić, Zoran 50, 73, 77, 82
 Đogo, Gojko 806, 839, 865
 Đonović, Janko 356
 Đorđević, Borisav 605, 607, 608, 609, 628, 904
 Đorđević, Dragoljub 750, 757
 Đorđević, Mirko 838

Dorđević, Puriša 824
 Đorić, Hranislav (patrijarh German)
 537, 752, 764, 770, 772
 Đozić, Zenit 596
 Đukanović, Milo 155, 366
 Đukić, Radivoje 646
 Đukić, Slavoljub 83
 Đuranović, Veselin 169, 189, 198, 201,
 203, 205, 206, 270, 353
 Đurđev, Branislav 883
 Đuretić, Veselin 865, 887, 888
 Đurić, Ivan 32, 71, 641
 Đurić, Mihajlo 648
 Đurić, Miloš 72

DŽ

Džamonja, Dušan 813, 816
 Džejms, (James) Petra 918
 Džuda, (Judah) Tim 923

E

Ekmečić, Milorad 71
 Eko, (Eco) Umberto 566
 Erić, Milan 803

F

Fabić, Vjekoslav 574
 Fece, Ivan 615, 622
 Feher, Kalman 480
 Fenjveši, Oto 843
 Fevr, Lisjen (Febvre Lucien) 857, 860
 Fio, Zvezdana 803
 Flegar, Vojko 137
 Fokner, Vilijam (Faulkner William) 910
 Ford, Džerald (Gerald) 456
 Ford, Džon (John) 533
 Franić, Frane 758, 771
 Franić, Josip 480
 Frojd, Zigmund (Freud Sigmund) 637
 Fuko, Mišel (Foucault Michel) 635, 636
 Furlan, Mira 543
 Furlan, Slavko 566
 Furtinger, Zvonimir 561

G

Gačić, Radiša 136, 137
 Gagro, Božidar 479, 807
 Gall, Zlatko 570, 588
 Galović, Milutin 481
 Galović, Špiro 331, 332
 Gams, Andrija 497
 Ganić, Ejup 179
 Garašanin, Milutin 76
 Gašić, Rade 678
 Gatnik, Kostja 565
 Gavran, Miro 802
 Gavrović, Milan 293
 Geci, Janoš 843
 Genšer, Hans Ditrih (Genscher Hans
 Dietrich) 52, 435
 Georgievski, Ljubiša 693
 Georgievski, Taško 688
 Geremek, Bronislav (Bronisław) 502
 Geršković, Marin 481
 Gilevski, Paskal 700
 Glavan, Darko 570, 600
 Glid, Nandor 817
 Gligorov, Kiro 50, 111, 178, 190, 687
 Gligorov, Vladimir 78
 Gojković, Srđan 617
 Goldštajn, (Goldstein) Ivo 21, 24, 56
 Goldštajn, (Goldstein) Slavko 21, 24, 56
 Golub, Marko 578, 588
 Golubović, Dragan 536
 Golubović, Predrag 824
 Golubović, Zagorka 537, 648
 Gomišček, Anton 570
 Gonan, Žan-Mark (Gonin Jean-Marc)
 305
 Gorbačov, Mihail (Gorbachev Mikhail)
 15, 20, 28, 439, 441, 442, 443, 460,
 464, 465
 Gorkić, Milan 56
 Gošev, Petar 689
 Gotovac, Vladimir 537
 Gotovac, Vlado 132

- Gračanin, Petar 107, 155
 Grafenauer, Bogo 71
 Grafenauer, Niko 710
 Grajner, (Greiner) Boris 579, 588
 Gramši, (Gramsci) Antonio 78, 138
 Gras, Ginter (Grass Günter) 536
 Grebo, Zdravko 641
 Grinvald, (Grünwald) Davor 592
 Grizelj, Jug 546, 646
 Grlić, Rajko 824, 907
 Gros, (Gross) Mirjana 71, 870
 Grubiša, Damir 435, 445
 Gulit, Rud (Gullit Ruud) 536
 Gustinčić, Dragotin 34
- H**
- Habjan, Stanislav 579
 Haderlap, Maja 912
 Hadžiabdić, Naim 759
 Hadžić, Ibrahim 845
 Hadžifejzović, Jusuf 803
 Hafner, Vinko 146, 153
 Hankis, Elemer (Hankiss Elemér) 502
 Hanzlovsky, Mladen 567
 Hariman, Avarel (Avarell) 448
 Hasanefendić, Husein 605, 606, 607,
 616
 Hasani, Sinan 169, 460
 Hauser, Arnold 559
 Havel, Václav 28
 Havel, Vaclav (Václav) 501, 502
 Hejg, Aleksander (Haig Alexander) 457
 Hemon, Aleksandar 549
 Henks, (Hanks) Tom 200
 Herbert, Zbignjev 830
 Hercen, Aleksandr Ivanovič (Herzen,
 Alexander Ivanovich) 31, 826
 Hiseni, Sani 297
 Hitler, Adolf 342, 538
 Hobsbaum, Erik (Hobsbawm Eric) 78,
 896, 899
 Hodža, (Hoxha) Enver 447
 Hodža, (Hoxha) Fadil 168, 169, 297
- Homeini, Ruholah (Khomeini Ruhollah)
 554
 Hoper, Hju (Hopper Hugh) 614
 Hornjak, Mihajlo 480
 Horvat, Branko 205, 496, 583, 639, 646
 Horvatić, Hrvoje 803
 Horvat, Joža 807
 Horvat Pintarić, Vera 567
 Houra, Jasenko 621
 Hrgović, Maja 920
 Hribar, Spomenka 728
 Hruščov, Nikita 500
 Hruščov, Nikita Sergejevič (Khrushchev,
 Nikita Sergeevich) 28, 69, 500
 Hua, Guofeng 447
 Humo, Emir 481
- I**
- Iglberger, Lorens (Eagleburger
 Lawrence) 17, 448
 Ignjatović, Srba 570
 Ilić, Mirko 553, 561, 563, 565, 566, 568,
 569, 570, 571, 572, 573, 578, 581,
 588, 612
 Inić, Slobodan 335
 Isaković, Antonije 359, 648, 649, 651,
 654, 665, 670, 849, 852
 Ivančić, Nina 803
 Ivančić, Viktor 527, 528, 539
 Ivandić, Boro 574
 Ivan IV Grozni 20
 Ivanov, Blagoje 693
 Ivanovski, Vasil 688
 Iveković, Rada 541, 542, 643
 Ivić, Pavle 649
 Izetbegović, Alija 50, 111, 131, 178, 192,
 901
- J**
- Jakovina, Tvrtko 21, 51
 Jakovljević, Đorđe 480
 Janeković, Remer (Römer) Zdenka 870
 Janeš, Želimir 818

Janković, Dragoslav 863
 Janković, Nenad (Karajlić Nele) 915
 Janković, Nikola 822
 Janša, Janez 100, 105, 538, 901
 Janjić, Dušan 289, 290, 298, 647
 Jašari, Kaćuša 338, 341
 Jašić, Zoran 480
 Jazić, Živojin 480
 Jazov, Dmitrij 48, 114
 Jelčić, Kažimir 673, 674
 Jelena, hrvatska kraljica 758
 Jeljcin, Boris 441, 442
 Jeremić, Radoslav 135
 Jergović, Miljenko 549, 912, 914
 Jevtić, Atanasije 764, 771, 772, 773, 787,
 788, 865
 Jokanović, Vukašin 181
 Joksimović, Zdravko 803
 Jovanović, Ana 479
 Jovanović, Arso 64
 Jovanović, Biljana 704
 Jovanović, Dragoljub 55
 Jovanović, Dušan 829
 Jovanović, Jovan M. 858
 Jovanović, Miroslav 870
 Jovanović, Rastislav 55
 Jovanović, Slobodan 76, 858
 Jovanović, Vladimir 73
 Jovanović, Vladislav 479
 Jovanović, Živadin 481
 Jovičić, Georgije 136, 137
 Jović, Borisav 59, 107, 108, 114, 115, 168,
 169, 170, 172, 176, 181, 233, 327, 328,
 440, 901
 Jović, Dejan 491, 493, 497
 Juniku, Agata 588
 Jurić, Ante 774
 Jurkas, Anđelo 596
 Jurleka, Marjan 573
 Juza, Marija 588

K

Kadijević, Veljko 48, 49, 106, 107, 108,
 110, 111, 113, 114, 115, 142, 172, 180,
 181, 183, 219, 221, 438, 444, 901
 Kafka, Franc (Franz) 637
 Kalamujić, Lejla 912
 Kamberović, Husnija 880
 Kambovski, Vlado 695
 Kamdesus, Mišel (Camdessus Michel)
 212
 Kanazir, Dušan 649
 Kangrga, Milan 273
 Kapor, Momo 838
 Karađorđević, Aleksandar 55
 Karađorđević, Petar 60
 Karadžić, Radovan 35, 789, 791, 836
 Karajlić, Nele (Janković Nenad) 596
 Karamanlis, Konstantin 450
 Kardelj, Edvard 16, 23, 24, 34, 37, 38,
 69, 74, 79, 81, 128, 165, 166, 167, 169,
 263, 337, 488, 491, 492, 497, 533,
 666, 675
 Kardelj, Pepca 165
 Karge, Hajke 816
 Karington, Piter (Carrington Peter) 179,
 183, 184, 446, 451, 767, 790
 Karpov, Vjačeslav (Vyacheslav) 755, 756
 Karter, Džimi (Carter Jimmy) 293, 448,
 449, 452, 456
 Kastels, (Castells) Manuel 274
 Kašanin, Milan 832
 Katz, Vera 179
 Kavčič, Stane 193, 194, 195, 285
 Keković, Vladimir 363
 Kelemen, Milko 591
 Keljmendi, Aziz 103
 Kentrić, Samira 912
 Kermauner, Taras 837, 849
 Kertes, Mihalj 349, 467
 Kesić, Vesna 536, 540, 541, 542, 543
 Kesovija, Tereza 606, 626
 Kikić, Zlatan 479

- Kilibarda, Novak 848
Kin, Džon (Keane John) 506, 639
Kiro, 178
Kiš, Danilo 71, 802
Kišević, Enes 807
Kišlovski, Krištof (Kieslowski Krzysztof) 536
Klajn, Rihard (Klein Richard) 538, 828
Klakočar, Helena 576, 578, 582
Klasić, Hrvoje 559
Klimovski, Savo 695
Klopčič, France 58
Kljakić, Ljubomir 562, 567, 569
Kocijančić, Janez 150, 155
Kočović, Bogoljub 305
Koen, Džin (Cohen Jean) 639
Kojić, Dušan 614
Koka, Jirgen (Kocka Jürgen) 28
Kokotović, Nada 829
Kolakovski, Lešek (Kołakowski Leszek) 28
Kolanović, Maša 898
Kolendić, Antun 690
Koliševski, Lazar 168, 169, 686, 689, 690, 691, 695, 698, 699
Kolombo, (Colombo) Emilio 454
Kolja, Pjeter 243
Koljević, Svetozar 848
Komar, Silvo 155
Komnenić, Milan 838
Komšić, Ivo 445
Končar, Rade 130
Končar, Ranko 43
Koneski, Blažo 72
Konstadinović, Nikola 553
Konstantinović, Mihailo 75
Konstantinović, Radomir 71, 832, 834, 836, 840, 841, 851, 853
Kontić, Bora 596
Kontić, Dragoljub 482
Kontić, Radoje 366
Kordej, Igor 553, 561, 568, 570, 571, 572, 573
Kornaj, Janoš 379
Korošec, Štefan 136, 137, 152, 157, 212
Korošić, Marijan 275
Kos, Milko 882
Kostandinović, Nikola 569
Kostanjšek, Darwin 480
Kostelnik, Branko 905
Kostić, Branko 169, 180, 181, 183, 184, 366, 767
Kostić, Jugoslav 169, 180, 181
Kostić, Zoran 618
Kostić, Zvonimir 479
Košak, Andrej 907
Koščević, Želimir 570
Koštunica, Vojislav 865
KoštunicaVojislav, 648
Kovačević, Branislav 878
Kovačević, Slobodan 594, 595
Kovačević, Živorad 481
Kovačić, Jani 623
Kovač, Miha 710, 711
Kovač, Mirko 802, 844
Kovač, Mišo 606, 625, 626
Kovač, Vojin 706
Krajger, (Kraigher) Boris 39
Krajger, (Kraigher) Sergej 126, 169, 190, 205, 313
Krajski, (Kreiski) Bruno 451
Kralj, Stjepan 809
Krasnići, Memlji (Krasniqi Memli) 294, 295, 296, 298
Kraus, Eduard 841
Krestić, Vasilije 650, 649
Krešić, Andrija 646
Kristan, Ivan 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242
Kristofer, Voren (Christopher Warren) 450
Krivic, Matevž 718
Krivokapić, Dimitrije 480
Kreža, Miroslav 64, 72, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 802, 835, 846, 847

- Kropilak, Branislav 579
 Kropotkin, Petar 68
 Krstić, Bratislav 482
 Krstić, Miloš 479
 Krstonošić, Mirko 821
 Krulčić, Veljko 561
 Krunić, Boško 128, 136, 137, 143, 147, 325, 342
 Kržavac, Sava 82
 Kučan, Milan 34, 100, 104, 105, 111, 134, 136, 137, 138, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 150, 151, 154, 155, 178, 238, 285, 287, 300, 326, 517
 Kučukalić, Alija 820
 Kuharić, Franjo 537, 758, 761, 762, 768, 773, 775
 Kujović, Dragan 742
 Kulenović, Goran 525, 907
 Kulenović, Skender 681, 682
 Kulenović, Vuk 821
 Kulišić, Špiro 877
 Kuljić, Todor 25, 61, 871
 Kuljiš, Denis 573
 Kunc, Ninoslav 553, 565, 568, 570, 571
 Kundera, Milan 502
 Kuron, (Kuroń) Jacek 502
 Kurteshi, Ilijaz 205
 Kusić, Ivan 573
 Kustić, Ivan 575
 Kustić, Živko 776
 Kusturica, Emir 72, 596
 Kuzmanović, Jasmina 541
 Kvesić, Pero 553, 566, 574, 807

L

- Laban, Miloš 254
 Ladanji, Ištvan 843
 Lakić, Zoran 873, 874
 Lasić, Stanko 71, 72, 76
 Lazanski, Miroslav 117
 Lazarević, Stanislav 480
 Lazarovski, Jakov 136, 137
 Lazar, srpski knez 763, 767

- Lazičić, Goran 838
 Leko, Zoran 571
 Lempi, Džon (Lampe John) 39
 Lenjin, Vladimir Iljič (Lenin, Vladimir Ilyich) 58
 Lesić, Enco (Enzo) 610
 Letinić, Ljubica 528
 Lipovača, Sead 595
 Lisac, Josipa 594, 600
 Litvinović, Dušan 482
 Lobačev, Đorđe 567
 Lokar, Sonja 154
 Lončar, Budimir 22, 49, 208, 435, 436, 441, 445, 446, 462, 467
 Lončar, Vukašin 137
 Lošić, Saša 598
 Lou, Džon 229
 Lovrić, Jelena 540, 541, 542
 Lovšin, Petar 611
 Lubarda, Vojislav 847, 848
 Lucić, Predrag 851
 Luj, XIV, francuski kralj 902
 Luketić, Katarina 549
 Lukovac, Branko 482
 Luković, Petar 622

Lj

- Ljotić, Dimitrije 887
 Ljubičić, Nikola 27, 107, 140, 169, 343

M

- Macan, Darko 560, 561, 562, 568, 571, 588
- Madžar, Ljubomir 200
- Magdalenić, Bantić Nataša 537
- Majer, (Meier) Viktor 721
- Makavejev, Dušan 17, 72, 73, 531, 807
- Maković, Zvonko 590
- Maksimović, Desanka 531
- Malić, Zdravko 441
- Maltarić, Aleksandar 820
- Mamula, Branko 95, 100, 102, 104, 105, 106, 110, 117, 136, 140, 204, 901
- Mancenar, Rodolf 580
- Mandić, Igor 509, 636, 802, 807
- Mandić, Oliver 610, 612
- Manev, Kole 688
- Manolić, Josip 445
- Mao, Cedung (Mao Zedong) 447
- Marangunić, Nikola 566
- Marelj, Živan 43
- Marić, Goran 597
- Marina, Panta 686
- Marinc, Andrej 206, 285, 320, 321, 324
- Marinković, Gojko 721, 722
- Marinković, Staša 546
- Marjanović, Đorđi 695
- Marjanović, Jovan 860, 883
- Markoski, Nešo 696
- Markovića, Ante 212
- Marković, Ante 41, 42, 48, 49, 52, 107, 108, 113, 128, 159, 172, 174, 177, 178, 179, 189, 192, 199, 211, 212, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 288, 326, 388, 393, 397, 438, 461, 514, 546
- Marković, Dragan 82
- Marković, Dragoslav 45, 80, 128, 205, 290, 300, 311, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 326, 333, 334, 335, 337, 339, 341
- Marković, Mihailo 41, 43, 359
- Marković, Mihajlo 649
- Marković, Miodrag 580
- Marković, Mira 110
- Marković, Ratko 239, 241, 242
- Marković, Slobodan 845
- Marković, Svetozar 23, 68, 77
- Markovina, Dragan 593, 604
- Markov, Mladen 865
- Markovski, Venko 687, 688
- Marks, (Marx) Karl 68, 77, 635
- Marošević, Toni 537
- Martinisa, Dalibor 577
- Martonji, Janoš (Martonyi János) 501
- Marušić, Živko 803
- Marušić, Joško 553, 568, 570
- Masleša, Veselin 666
- Mastnak, Tomaž 507, 518, 519, 585, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 722
- Matelar, Arman (Mattelart Armand) 567
- Matić, Dušan 836
- Matković, Hrvoje 868
- Matvejević, Predrag 273, 646, 807
- Maurović, Andrija 560, 561, 567
- Mazev, Petar 701
- Mazovjecki, Tadeuš (Mazowiecki Tadeusz) 502
- Medaković, Dejan 649, 650, 652
- Mehmedinović, Semezdin 549
- Mejer, (Meier) Viktor 172
- Meklaren, Malkolm (McLaren Malcolm) 597
- Mekuli, Esad 72, 844
- Melik, Anton 858
- Memić, Seid 595
- Menart, Urša 908
- Merenik, Lidija 827
- Mesić, Stjepan 52, 112, 169, 170, 171, 175, 176, 180, 181, 182, 183, 184, 438, 445, 901
- Mešić, Emir 553, 568
- Meštrović, Ivan 601
- Micić, Ljubomir 595
- Mićunović, Veljko 64
- Mihailović, Dragoljub 60, 783, 887

- Mihailović, Dragomir Gagi 615
 Mihajlović, Borislav (Mihiz) 359, 838,
 842, 848, 849
 Mihajlović, Kosta 199, 649
 Mihaljčić, Rade 32
 Mihaljek, Vlado 105
 Mihnik, (Michnik) Adam 502
 Mijatović, Cvijetin 168, 169, 669
 Mijatović, Čedomilj 76
 Mijović, Pavle 876
 Mijušković, Radovan 666
 Mikelis, Đani de (Gianni de Michelis) 51
 Mikulić, Branko 41, 107, 135, 137, 169,
 172, 189, 210, 211, 312, 317, 333, 454,
 455, 461, 493, 677, 711, 712, 713, 714
 Milanović, Đurđa 526, 541
 Milčín, Vladimir 697, 702, 704
 Mil, Džon Stjuart (Mill John Stuart) 506
 Miler, Artur (Miller Arthur) 536
 Miler, Nik (Miller Nick) 715, 727, 728
 Milić, Anđelka 541
 Milišić, Milan 850
 Milles, Maja 541
 Milosavljevski, Slavko 694, 695, 696
 Milosavljević, Olivera 649, 652
 Miloš, Česlav (Miłosz Czesław) 502
 Milošević, Borislav 481
 Milošević, Mića 824
 Milošević, Milan 549
 Milošević, Simo 666
 Milošević, Slađana 610
 Milošević, Slobodan 26, 44, 45, 46, 47,
 50, 53, 75, 81, 83, 106, 107, 108, 110,
 111, 113, 115, 136, 137, 138, 139, 140,
 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
 152, 155, 156, 158, 166, 172, 173, 174,
 178, 180, 181, 183, 195, 210, 214, 219,
 220, 221, 222, 232, 233, 234, 239,
 241, 242, 243, 269, 271, 287, 300,
 301, 305, 325, 326, 327, 328, 339,
 340, 341, 342, 343, 345, 347, 348,
 349, 350, 358, 359, 360, 362, 363,
 364, 366, 367, 368, 370, 384, 438,
 442, 443, 493, 496, 504, 505, 514,
 515, 516, 517, 532, 538, 539, 540,
 545, 546, 547, 605, 608, 628, 704,
 740, 741, 767, 777, 786, 789, 791,
 807, 820, 825, 826, 827, 831, 834,
 836, 841, 851, 852, 878, 880, 902
 Milošević, Srđan 39
 Milutinović, Žarko 482
 Miljanić, Ana 32
 Mimica, Vatroslav 807
 Minić, Miloš 44, 335
 Mirić, Jovan 275, 315, 641
 Mirković, Brana 818
 Mirković, Igor 525, 908
 Mišić, Zoran 839
 Mišković, Ivan 22, 24
 Mitrović, Aleksandar 49, 220, 221
 Mitrović, Andrej 31, 71, 861, 863, 880
 Mitrović, Nemanja 831
 Mladenović, Milan 614, 615, 834, 847, 906
 Mladenović, Tanasije 648
 Mladenov, Nikola 684
 Mladić, Ratko 116, 791
 Mlinarec, Drago 606
 Močivnik, Radko 235, 240, 241
 Močnik, Rastko 641
 Mojsov, Andov 482
 Mojsov, Lazar 128, 141, 169, 204, 205,
 209, 334, 686
 Molotov, Vjačeslav 63
 Momirovski, Tome 701
 Monteno, Kemal 595
 Monteskje, (Montesquieu) 549, 550
 Mozetič, Brane 911
 Mrđa, Nikolaj 788
 Mujić, Husein 537
 Muminović, Ahmet 580
 Munitić, Ranko 567, 845, 846
 Munjin, Bojan 548
 Mušić, Marko 818
 Muzil, (Musil) Robert 637
 Mužević, Boris 132, 138, 145, 148

N

Nedelkovski, Kole 687, 688
 Nedić, Milan 72, 887
 Neimarlija, Hilmo 781
 Nemec, Krešimir 831
 Nenadović, Aleksandar 82
 Netkov, Milan 696
 Neugebauer, (Nojgebauer) Norbert 561
 Nikezić, Marko 70, 76, 83, 290, 317, 384,
 531
 Nikolić, Pavle 234
 Nikolić, Živko 836
 Nikoliš, Gojko 545
 Nikson, Ričard (Nixon Richard) 456
 Nikšić, Stevan 82
 Nilsen, Kristijan (Nielsen Christian) 862
 Nojgebauer, Valter (Neugebauer Walter)
 561
 Novaković, Stojan 31, 76
 Novak, Viktor 858, 868, 882
 Novković, Đorđe 625
 Nozik, (Nozick) Robert 639

O

Obradović, Vuk 114
 Ognjenović, Vida 704
 Oljača, Mladen 672
 Orban, (Orbán) Viktor 521
 Orčik, Roland 843
 Orlandić, Marko 46, 136, 137, 148, 270
 Orvel, Džordž (Orwell George) 694

P

Pađen, Jurica 606
 Pahor, Borut 154
 Pajović, Radoje 873
 Palavestra, Predrag 648, 838, 840, 844
 Pančevski, Milan 128, 136, 137, 146, 150,
 156, 157, 305
 Panić, Milan 221
 Pankov, Radovan 349
 Pantić, Dragomir 754
 Pantić, Mihajlo 831, 834

Papić, Žarana 507, 541, 643
 Paraga, Dobroslav 132, 762
 Pašić, Nikola 55, 76, 81
 Pauling, Linus Karl (Carl) 536
 Pavićević, Vladimir 481
 Pavić, Milorad 651, 839, 849
 Pavle, VI, rimski papa 758, 770
 Pavlićević, Dragutin 868
 Pavlović, Dragan 690
 Pavlović, Dragiša 46, 139, 327, 339, 340,
 341
 Pavlović, Jovan 775
 Pavlović, Zoran 572
 Pavlović, Živojin 71, 73, 807, 824
 Pečanin, Senad 549
 Pečanović, Jovan 479
 Pečar, Bojan 615
 Pečujlić, Miroslav 646
 Pejić, Bojana 584
 Pekić, Borislav 356, 615
 Perasović, Benjamin 619, 621
 Perazić, Gavrilo 234
 Perišić, Miodrag 838, 841
 Perišić, Vuk 825, 826, 837, 841
 Perković, Ante 601, 905
 Perković, Marko (Thompson) 549, 608
 Perović, Latinka 290, 327, 531, 653, 654,
 863, 864
 Peruško, Vindakijević Ivana 21
 Pešić, Vesna 549, 646
 Peterle, Alojz 305
 Petković, Radoslav 831, 834
 Petković, Velibor 829
 Petković, Vladislav (Dis) 832, 833
 Petranović, Branko 22, 68, 71, 865, 889
 Petrić, Ratko 566, 574, 822
 Petrov, Ana 903
 Petrović, Aleksandar 72
 Petrović, Boško 606
 Petrović, Miodrag (Čkalja) 192, 609
 Petrović, Petar I 791, 874
 Petrović, Petar II 847, 874
 Petrović, Rastko 839

- Petrov, Nogo Rajko 834, 839
 Petrušev, Kiril 686
 Pije, XII, rimski papa 783
 Pirjevec, Dušan 34, 71, 74, 727
 Pirjevec, Jože 17, 22, 24, 70, 79
 Piroćanac, Milan 76
 Pišar, Žorž (Pichard Georges) 580
 Pištalo, Vladimir 831
 Planinc, Milka 41, 189, 204, 206, 207,
 208, 209, 210, 211, 326, 454, 455,
 458, 493
 Platini, Mišel (Michel) 536
 Plestina, Dijana 197, 214
 Pleše, Mladen 573
 Pleština, Lenko 820
 Podrimja, Ali 844
 Pogačar, Marko 846
 Polšek, Darko 549
 Popa, Vasko 822
 Popit, France 126, 141, 285, 320, 324
 Popov, Čedomir 651, 883
 Popov, Nebojša 83, 646, 648
 Popov, Stole 688
 Popović, Daniel 613, 627
 Popović, Danko 838
 Popović, Davorin 594, 595
 Popović, Jovan 666
 Popović, Justin 771
 Popović, Konstantin (Koča) 24, 56, 82,
 646
 Popović, Mihajlo 481
 Popović, Milentije 24, 40, 666
 Popović, Miodrag 71, 648, 807
 Popović, Miodrag (Miša) 822
 Popović, -Perišić Nada 646
 Popović, Petar 609
 Popović, Srđa 327, 537, 548, 549
 Popović, Zoran 480, 845
 Pos, Žak (Jacques Poos) 182
 Potočnik, Vika 100
 Pozderac, Hamdija 169, 317, 319, 333,
 679
 Predin, Zoran 605, 623
 Predojević, Milan 479
 Pregelj, Sebastijan 913
 Pribičević, Novak 479
 Prodanović, Mileta 803
 Protić, Miodrag B. 804, 805
 Puharić, Branko 479
 Puhovski, Žarko 639, 646
 Puljak, Ivica 553
 Puljić, Vinko 768
 Pupovac, Milorad 642, 646
 Pusić, Eugen 275, 496, 640
 Pusić, Vesna 39, 541
 Pus, Žak (Poos Jacques) 51, 437
- ## R
- Račan, Ivica 47, 111, 136, 137, 142, 145,
 156, 157, 158, 764
 Radaković, Borivoj 912
 Radičević, Branko 832
 Radilović, Julio 561, 562
 Radojević, Radoje 875
 Radosavljević, Artemije 787
 Radović, Amfilohije 787
 Radović, Miljan 136, 137, 358
 Radulović, Jovan 806, 865
 Rafajlović, Aleksandar 803
 Rajević, Svetislav 481, 482
 Rajić, Vlado 528
 Rakezić, Saša 577
 Rakić, Milan 847
 Rakitić, Slobodan 839
 Rakovac, Milan 807
 Raković, Aleksandar 593, 629
 Ranković, Aleksandar 18, 24, 25, 34, 43,
 46, 74, 79, 80, 99, 123, 165, 290, 530,
 689, 690, 694, 811
 Rastoder, Rifat 878
 Rašković, Jovan 836
 Raukar, Tomislav 870
 Ražnatović, Svetlana 549
 Ražnatović, Željko 775
 Redžić, Fadil 595

- Regan, (Reagan) Ronald 453, 462, 511, 554
- Rejnolds, (Reynolds) Simon 916
- Renovica, Milanko 136, 137, 677
- Repe, Božo 41, 236, 282
- Reufi, Kadri 669
- Reznikof, Čarls (Reznikoff Charles) 924
- Ribar, Ivo (Lola) 811
- Ribičić, Ciril 151, 154, 156, 286
- Ribičić, Mitja 128, 134, 189, 192, 193, 194, 195, 205
- Ričl, Dražen 597
- Risteski, Blagoje 692
- Ristić, Ljubiša 647, 824, 829
- Ristić, Marko 248, 832, 835, 839, 846
- Rizvanović, Nenad 913
- Rodić, Dušan 479
- Rokfeler, Dejvid (Rockefeller David) 452
- Roksandić, Drago 870
- Rols, Džon (Rawls John) 639
- Romanov, Aleksandar II 20
- Romanov, Petar I Veliki 20
- Rončević, Igor 803
- Rosenfeld, Stephen Samuel 537
- Rožanc, Marjan 728, 729
- Rugova, Ibrahim 299
- Rundek, Darko 616, 847
- Rupel, Dimitrij 705, 706, 707, 708, 710, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 902
- Rustemagić, Ervin 563
- Rus, Veljko 496, 642, 645
- Ruvarac, Ilarion 31
- Ruzvelt, Frenklin D. (Roosevelt Franklin D.) 62, 809
- S**
- Sabalić, Ines 541
- Saher, (Sacher) Srđan 616
- Samardžić, Radovan 649, 883, 888
- Sandel, Majkl (Michael) 639
- Santer, Žak (Jacques) 51, 178
- Sapundžić, Milan 821
- Sapundžija, (Sapunxhiu) Riza 169, 180
- Saračević, Sead 572
- Saso, (Sasso) Alfredo 267
- Savelić, Periša 691
- Savić, Pavle 545, 666
- Savin, Vojislav 480
- Seisell, Silvana 818
- Seissel, Josip 818
- Sekelj, Laslo 646
- Sekulić, Isidora 72, 832
- Selimoski, Jakub 768, 773
- Selimović, Meša 678, 682
- Seničar, Ivan 481
- Serbhorvat, Đerđ 843
- Sforca, Karlo (Sforza Carlo) 858
- Shukriu, Ali 205
- Sidran, Abdulah 802
- Simić, David 571
- Simić, Mirko 646
- Simić, Pero 25
- Simović, Ljubomir 838, 849
- Skoko, Hrvoje 482
- Skozret, Krešimir 553
- Sova, Rudolf 479
- Staljin, Josif Visarionovič Džugašvili 148
- Starova, Luan 482
- Stefanović, Milenko 479
- Sultanović, Vladimir 479
- Široka, Đon 480
- Siton-Votson (Seton-Watson) Robert 858
- Siveri, Janoš 843
- Skalfari, (Scalfari) Eugenio 537
- Skerlić, Jovan 832
- Sklevicki, Lidia (Sklevicky Lydia) 541, 643
- Skozret, Krešimir 566, 572
- Slak, Jože 803
- Slapšak, Svetlana 643, 646
- Smiljanić, Radomir 840, 841
- Smiljanić, Zoran 914
- Sokić, Damir 803
- Soklić, Milan 711

- Sokolović, Mirnes 834
 Sokolović, Zoran 349, 366
 Soldatović, Jovan 821
 Solev, Dimitar 691
 Solženjicin, Aleksandar (Solzhenitsyn Aleksandr) 28
 Spaić, Kosta 807
 Spaskovska, Ljubica 905
 Spasović, Grujica 721
 Srdić, Mirko (Kurtović Elvis J.) 596, 597, 612
 Srebrić, Borislav 321, 322
 Srejović, Dragoslav 36
 Srzentić, Vojo 205
 Stajin, (Stein) Gloria 536
 Staljin, Josif Visarionovič Džugašvili 20, 22, 28, 59, 62, 63, 64, 65, 69, 441, 494, 681
 Stamatović, Aleksandar 879
 Stambolić, Ivan 46, 139, 291, 300, 301, 319, 322, 323, 324, 327, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 344, 345, 357, 361, 362, 504, 667, 851
 Stambolić, Petar 168, 169, 189, 204, 290, 300, 333, 335
 Stančić, Ivan 607, 617
 Stanislavljević, Miodrag 834
 Stanković, Đorđe 863, 879
 Stanojević, Lazar 567
 Stanojević, Stanoje 858, 882
 Stanovnik, Janez 42
 Stefan, Dušan, srpski car 35, 791
 Stefanović, Margita 615, 906
 Stefanovski, Goran 693
 Stepinac, Alojzije 773, 783, 868
 Stevanović, Vidosav 802, 815
 Stipetić, Vladimir 275
 Stojadinović, Milan 55
 Stojanović, Dubravka 863
 Stojanović, Lazar 531, 549
 Stojanović, Nikola 316, 317, 328, 329, 330, 331, 333
 Stojanović, Slobodan 849
 Stojčević, Gojko (patrijarh Pavle) 767, 768, 774, 787, 789
 Stojčević, Stanko 136, 137
 Stojić, Mile 549
 Stojić, Vojin 818
 Stojković, Živorad 648
 Stojšić, Đorđe 46, 136, 137
 Škarica, Siniša 611
 Štrbac, Čedomir 481
 Štrbac, Dušan 479
 Strugar, Vlado 740, 883
 Subotić, Milan 54
 Sučić, Davor 596, 597
 Sudžuka, Goran 571
 Šuković, Slavko 481
 Sun, Jatsen (Sun Yatsen) 446
 Supek, Ivan 537
 Supek, Rudi 275, 496, 509, 640
 Svetina, Tone 706
 Svetine, Ivo 706
- Š**
- Šafranek, Ingrid 541
 Šalamun, Andraž 803
 Šalamun, Tomaž 846
 Šantić, Aleksa 833
 Šaper, Srđan 616
 Šarac, Dušan 625
 Šaranović, Radomir 824
 Šarić, Dragana (Bebi Dol) 610
 Šatorov, Metodije 690
 Šćekić, Radenko 268
 Šeks, Vladimir 239, 240, 242, 243
 Šeparović, Lidija 537
 Šeparović, Zvonko 445
 Šeper, Franjo 772
 Šeper, Kornel 588
 Šerbedžija, Rade 829
 Šerbetić, Berislav 819
 Šeregi, Igor 907
 Šerić, Branko 528
 Šešelj, Vojislav 132, 221, 806, 844
 Šetinc, Franc 136, 137, 138

- Ševardnadze, Eduard 442
 Šifrer, Andrej 623
 Šimić, Petar 109, 143
 Široka, Kolj 136, 137
 Šišić, Ferdo 858, 882
 Škanata, Krsto 697
 Škarica, Siniša 599, 600, 610, 611
 Šljivo, Galib 885
 Šolević, Miroslav 46, 269, 467, 837
 Šotra, Jovo 668, 669
 Šotra, Zdravko 824
 Špadijer, Marko 354, 356, 357
 Špegelj, Martin 112, 113, 901
 Špiljak, Mika 169, 189, 205, 456, 457, 533
 Štrajn, Darko 714
 Štrbac, Dušan 232, 233
 Štrem, Karl Gustaf (Ströhm Carl Gustaf) 202
 Štrossmajer, (Strossmayer) Josip Juraj 770
 Štulić, Branimir 604, 605, 606, 613, 620, 625, 847, 904
 Šubašić, Ivan 60, 61
 Šukrija, Ali 128, 133
 Šuštar, Alojz 761
 Šuvar, Stipe 128, 132, 133, 136, 137, 143, 144, 145, 147, 169, 171, 172, 275, 297, 325, 583, 806, 902
 Švabić, Mihailo 42
- T**
- Tačer, (Thatcher) Margaret 554, 555
 Tadić, Jorjo 73
 Tadić, Ljubomir 359, 646, 716, 717, 718, 721, 722, 851
 Tadić, Radoslav 803
 Tahir, Ćamuran 696
 Tahmišćić, Husein 661
 Taks, Meredith (Tax Meredith) 542
 Tasić, David 105, 910
 Tenžera, Veselko 509, 569, 600, 601, 627, 636
 Tepavac, Mirko 70, 290
 Tepavica, Milorad 821
 Tijanić, Aleksandar 539, 626, 627, 646
 Tirnanić, Bogdan 567
 Tišma, Aleksandar 21
 Tišma, Slobodan 622, 623
 Todorova, Ljiljana 481
 Todorović, Mijalko 24
 Todorovski, Gane 702
 Toholj, Miroslav 839
 Tojnbi, (Toynbee) Arnold 67
 Tolnai, Oto 843
 Toljati, (Togliatti) Palmiro 70
 Tomc, Gregor 611, 618
 Tomeković, Dubravka 537
 Tomić, Ante 907
 Toševski, Ivan 479
 Tošić, Desimir 55
 Tozija, Ljupčo 693
 Trajkoska, Navomoska Jasmina 279
 Trajkovski, Goran 625
 Tramp, (Trump) Donald 554
 Trbovc, Jože 213
 Trenc, Milan 578, 581
 Trgovčević, Ljubinka 863
 Trifonova, Temenuga 921
 Trifunović, Bogdan 108, 299, 360
 Trifunović, Dušan 481
 Tripalo, Miko 491
 Trpenovski, Branko 481
 Tršar, Drago 822
 Tuđman, Franjo 47, 50, 52, III, 116, 132, 178, 182, 183, 222, 239, 370, 441, 442, 528, 580, 581
 Tupurkovski, Vasil 136, 137, 146, 169, 183, 695, 696
- U**
- Ugljanin, Sulejman 438
 Ugrešić, Dubravka 525, 541, 542, 802, 848, 914
 Ugričić, Sreten 831
 Ugrinov, Pavle 834, 842

- Ukraden, Neda 595
 Unkovski, Slobodan 693
 Urbančič, Ivan 727, 729, 730
 Uzelac, Milan 136, 137, 673, 675, 681, 682
 Uzelac, Uglješa 137
- V**
- Vadić, Vasilije 775, 788
 Vajnands, Henri (Wynaendts Henry) 183
 Valcer, Majkl (Walzer Michael) 639
 Valensa, Leh (Wałęsa Lech) 502
 Valetič, Žiga 905
 Valicki, Andžej (Walicki Andrzej) 77
 Vaništa, Josip 573
 Vapcarov, Nikola 687
 Varadi, Tibor 647
 Varen, Aleks (Varenne Alex) 580
 Varga, Ladislav 481
 Varga, Tihomir 606
 Vasić, Milo 625
 Vasić, Miloš 549
 Vdović, Ivan 614, 615
 Vear, Kenet 229
 Veber, Maks (Weber Max) 719
 Vegel, Laslo 647
 Vejzović, Fadil 572, 573
 Veličković, Nenad 847, 848
 Velikonja, Mitja 38
 Velimirović, Jovan 763
 Velimirović, Nikolaj 767, 771
 Vendel, Herman 858
 Vens, Sajrus (Vance Cyrus) 786
 Verderi, Ketrin 920
 Vereš, Milan 479
 Verne, (Vernet) Daniel 305
 Veselica, Marko 132
 Veselinov, Jovan 24
 Vesić, Dušan 905, 906
 Vidaković, Zoran 646
 Vidak, Radmila 845
 Vidmar, Igor 565, 567, 570
 Vidmar, Josip 706
 Vidojković, Marko 915
 Vilis, Brus (Willis Bruce) 200
 Vilkoks, Toja (Willcox Toyah) 610
 Visković, Nikola 275
 Višnjić, Svetozar 104, 105
 Vladulov, Lukijan 775
 Vlahov, Dimitar 687
 Vlahović, Veljko 40
 Vlajković, Radovan 169, 205
 Vlasi, Azem 42, 47, 136, 137, 148, 338, 341, 342, 516
 Vlaškalić, Tihomir 328
 Vojnić, Dragomir 275
 Vojvodić, Ljubo 822
 Voljevic, Ismet 565
 Vranicki, Predrag 646
 Vrcan, Srđan 275, 757
 Vrdoljak, Antun 539
 Vrdoljak, Dražen 599, 600, 606
 Vrhovec, Josip 169, 449, 456, 458, 460
 Vučetić, Radina 83, 862
 Vučić, Dušan 479
 Vučurević, Božidar 35
 Vujičić, Kristijan 913
 Vujović, Dimo 873, 875, 876
 Vujović, Đuro 873
 Vukadin, Mirjana 576
 Vukić, Feđa 592
 Vukmanović, Svetozar (Tempo) 604, 686, 689, 690
 Vukobratović, Miomir 649
 Vukomanović, Milan 756
 Vukos, Milan 481
 Vukotić, Dušan 71
 Vukotić, Veselin 366
 Vuksanović, Velisav 360
 Vuletić, Branko 480
 Vulić, Jure 593

Z

Zafranović, Lordan 807, 824
Zavašnik, Dušan 482
Zečević, Radomir 481
Zeković, Branko 481
Zupan, Milan 481
Zajc, Dane 697
Zapa, Frenk (Zappa Frank) 623
Zavrl, Franci 105
Zečević, Momčilo 883
Zečević, Vlado 666
Zelenović, Dragutin 169
Zimonić, Krešimir 553, 561, 562, 567,
568, 570
Zogović, Radovan 356
Zontag, Suzan (Sontag Susan) 536
Zorica, Željko 576
Zundhausen, (Sundhaussen) Holm 652,
653
Zupan, Zdravko 561
Zupe, Igor 908
Zuppa, Jelena 541
Zvonimir, hrvatski kralj 758

Ž

Žagar, Jelko 482
Žanko, Miloš 667, 668, 676
Žarić, Mirko 480
Žarković, Dragoljub 548
Žarković, Vidoje 135, 136, 137, 146, 148,
168, 169, 205, 270, 901
Ždanov, Andrej (Zhdanov Andrei) 62
Žerić, Dražen 597
Žerjavić, Vladimir 305
Žeželj, Danijel 579
Žigon, Stevo 531
Žikić, Aleksandar 622, 906
Žilnik, Želimir 72, 807
Živadinov, Dragan 828, 829
Živković, Miodrag 813, 816, 817
Živkov, Todor 451
Živković, Pavle 481
Živojinović, Dragoljub 879
Živojinović, Fahreta (Lepa Brena) 604,
609, 626, 627, 904
Žižek, Slavoj 537
Županov, Josip 275, 276, 277, 496, 642

U ovoj knjizi tridesetak autora analiziralo je razdoblje posttitovske krize i početke raspada Jugoslavije multidimenzionalno i slojevito. To je čini temeljnom u našem shvaćanju i razumijevanju razdoblja koje je odredilo ne samo sudbinu država nego i milijuna ljudi koji su živjeli na prostoru nekad zajedničke države.

prof. Ivo Goldstein

Multidisciplinarnim pristupom prvi put su istraženi dubinski uzroci ratova devedesetih u kojima je razorena Jugoslavija. Od analize vodećih državnih institucija i međurepubličkih odnosa, preko ekonomije, kulture, diplomatije i verskih zajednica, do uloge same historiografije određeni su ključni nivoi jugoslovenske stvarnosti osamdesetih godina.

prof. Dubravka Stojanović

Projekat podržali Ministarstvo spoljih poslova Nemačke i Ambasada Nemačke u Beogradu

Ambasada
Savezne Republike Nemačke
Beograd

ISBN 978-86-7208-221-0

9 788672 082210